

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

3

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ 3^{ΟΥ} ΑΕΘΣΕ

Αδρύμη-Σισμάνη Βασιλική (Διευθύντρια ΑΙΘΣ), Αραβαντινός Βασίλειος (Διευθυντής Θ' ΕΠΚΑ), Βασιλάκη Μαρία (Καθ. Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΠΘ), Γάτση-Σταυροπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΛΣΤ' ΕΠΚΑ), Γερούση-Μπεντερμάχερ Ευγενία (Διευθύντρια 23ης ΕΒΑ), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια ΙΓ' ΕΠΚΑ), Κακαβάς Γεώργιος (Διευθυντής 24ης ΕΒΑ), Καραπασχαλίδου Αμαλία (Διευθύντρια ΙΑ' ΕΠΚΑ), Κυπαρίσση-Αποστολικά Νίνα (Διευθύντρια Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Μαζαράκης Αινιάν Αλέξανδρος (Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Μαντζανά Κρυσταλλία (Διευθύντρια 19ης ΕΒΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΙΕ' ΕΠΚΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αν. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Β. Ελλάδος), Ντίνα Ασπασία (Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΙΔ' ΕΠΚΑ), Πρέκα-Αλεξανδρή Καλλιόπη (Επίτ. Διευθύντρια ΕΕΑ), Σκορδά Δέσποινα (Διευθύντρια Ι' ΕΠΚΑ), Χατζηαγγελάκης Λεωνίδας (Διευθυντής ΛΔ' ΕΠΚΑ)

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα

ISBN SET: 978-960-89078-7-4

ISBN ΤΟΜΟΣ Ι: 978-960-89078-8-1

ISSN: 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

3

2009

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 12.3 – 15.3.2009

Τόμος I: Θεσσαλία

ΒΟΛΟΣ
2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Προσφώνηση της Δρος Λίνας Μενδώνη, Γενικής Γραμματέως ΥΠ.ΠΟ.Τ.	13
Πρόλογος του Α. Μαζαράκη Αινιάνος, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας ΠΘ.	15-16
Stamatoroulou, Maria , The archives of A.S. Arvanitopoulos (1874-1942) and their importance for the study of the Thessalian archaeology.	17-29
Αθανασίου, Αθανάσιος , Οι απολιθωμένες πανίδες θηλαστικών της Μαγνησίας.	31-38
Νανόγλου, Στράτος , Η υλικότητα της παράδοσης στην πρώιμη Νεολιθική Θεσσαλία.	39-43
Πεντεδέκα, Αρετή , Δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής στη Νεολιθική Θεσσαλία: κόμβοι και σύνδεσμοι, οικισμοί και σχέσεις.	45-56
Μπατζέλας, Χρήστος Ι. , Νεολιθικές υπόσκαφες κατοικίες στη Θεσσαλία. Ένα παράδειγμα από το Μακρυχώρι Λάρισας. Συσχετισμοί και συγκρίσεις με ανάλογες κατασκευές από τη Μακεδονία.	57-69
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. , Νέα δεδομένα από τον Συκεώνα. Οικιστικό σύνολο της Μέσης Νεολιθικής.	71-83
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. – Καραγιαννόπουλος, Χρήστος , Πρόδρομος Καρδίτσας. Νεότερα στοιχεία από τη Μαγούλα στον Άγιο Ιωάννη.	85-96
Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. – Αποστολικάς, Ορέστης – Αλεξίου, Νεκταρία , Νεολιθική εγκατάσταση στο οροπέδιο της Λίμνης Πλαστήρα Νομού Καρδίτσας: μετακινήσεις πληθυσμών της θεσσαλικής πεδιάδας σε θερινά βοσκοτόπια;	97-106
Τουφεξής, Γεώργιος – Τσεργά, Κλεονίκη – Παπανικολάου, Ελένη , Σωστική ανασκαφή σε νεολιθικό οικισμό στο χωριό Βασιλής, περιφερειακή ενότητα Λάρισας.	107-117
Μαλακασιώτη, Ζωή – Ροντήρη, Βάσω – Βουζαξάκης, Κώστας – Καλογιάννη, Αιμιλία , Το ερευνητικό πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταγλι στην Ευξεινούπολη Αλμυρού.	119-125
Αλματζή, Καλλιόπη , Ευρήματα Νεολιθικής περιόδου, ΒΑ της Μαγούλας «Βισβίκη» στα πλαίσια του Έργου «Αγωγός Απαγωγής Ομβρίων Υδάτων» της ΒΙΠΕΤΒΑ.	127-136
Αγνουσιώτης, Δημήτρης – Αδρύμη-Σισμάνη, Βάσω , Η Μέση Εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα οικιστικό σύνολο του οικισμού της “Τσιγγενίνας” στην περιοχή της λίμνης Κάρλας.	137-147
Σισμάνη, Κασσάνδρα , Οι ταφικές πρακτικές στη Θεσσαλία κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού.	149-158
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική , Ο ρόλος του μυκηναϊκού οικισμού Διμηνίου στην περιοχή γύρω από τον μυχό του Παγασητικού κόλπου.	159-176
Μπατζίου-Ευσταθίου, Ανθή , Ανασκαφή μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια 2006-2008.	177-192
Παπαθανασίου, Αναστασία – Λάγια, Άννα – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Αραχωβίτη, Πολυξένη , Βιοαρχαιολογικά δεδομένα από Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Βελεστίνο Μαγνησίας. .	193-204

Galanakis, Yannis – Stamatoroulou, Maria , A preliminary report on the archival material from the excavations of the tholos tomb at Ano Dranista (Ano Ktimeni) in Thessaly by A.S. Aravanitopoulos (1911)	205-218
Τουρναβίτου, Ιφιγένεια , Τεκμήρια μυκηναϊκής παρουσίας σε Πρωτο-Γεωμετρικό νεκροταφείο: ο γρίφος του αποθέτη στην «Αγριελιά»	219-232
Ruppenstein, Florian , Υπάρχουν υπομυκηναϊκά στρώματα σε οικισμούς της Στερεάς Ελλάδας και της Νότιας Θεσσαλίας;	233-239
Κατακούτα, Στέλλα , Τα Φάρσαλα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου	241-250
Γούναρης, Αλέξανδρος Π. , Το θεσσαλικόν απόσπασμα του Νηών Καταλόγου: τεκμήριο Μυκηναϊκής οικιστικής ή πρωτοϊστορικής ανθρωπολογίας;	251-268
Μπιζάκη, Βασιλική , Οι σχέσεις των εθνών της κοιλάδας του Σπερχείου (Αχαιοί Φθιώται, Μαλιείς, Οιταίοι, Αινιάνες) με τους Θεσσαλούς από τον 7ο αι. π.Χ. έως την επικράτηση των Ρωμαίων το 146 π.Χ.	269-276
Πίκουλας, Γιάννης Α. , Τα προγράμματα του ΠΘ/ΙΑΚΑ 1. «Διασχίζοντας την Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα». Η έρευνα στη Θεσσαλία: 2006 2. «Διασχίζοντας τον Όλυμπο: Οδικό δίκτυο και άμυνα στην Περραιβία» (2008)	277-286
Μαζαράκης Αινιάν, Αλέξανδρος , Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό (2006-2008)	287-298
Λεβέντη, Ιφιγένεια , Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας. . .	299-313
Βήτος, Γιώργος – Πανάγου, Μαρία , Μικρά ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό. Προκαταρκτική μελέτη	315-330
Γαλούκας, Στυλιανός Φ. , Το Σπήλαιο του Κένταυρου Χείρωνα. Μύθος ή πραγματικότητα;	331-339
Τριανταφυλλοπούλου, Πελαγία , Η Δημητριάδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.	341-349
Νικολάου, Ελισάβετ , Πήλινα ειδώλια από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας. Χρονολογικές ενδείξεις χρήσης	351-363
Σκαφιδά, Ευαγγελία , Το Κάστρο – Παλαιά Βόλου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.	365-372
Αλεξάνδρου, Σταματία , Σωστική ανασκαφή στο Νότιο Νεκροταφείο Φθιωτίδων Θηβών: Οι λήκυθοι του Νότιου Νεκροταφείου	373-382
Παβέλη, Γεωργία , Επιτύμβιες στήλες από τις Φθιωτίδες Θήβες από τους κλασικούς ως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους.	383-391
Stissi, Vladimir , The countryside of Classical-Hellenistic Halos (and Tanagra): a comparative approach	393-404
Καραπάνου, Σοφία , Σωστικές Ανασκαφές στα Φάρσαλα. Στοιχεία για την οργάνωση του δημόσιου χώρου στην πόλη των ελληνοιστικών χρόνων	405-418
Καρατάσιος, Ιωάννης – Κυλίκογλου, Βασίλης – Παλιούγκας, Θεόδωρος , Τεχνολογική μελέτη ελληνιστικής φαγεντιανής από τη Φάρσαλο	419-423
Παλιούγκας, Θεόδωρος , Ένα επεισόδιο φαγεντιανό αγγείο από τη Φάρσαλο	425-432
Τσιάκα, Ασημίνα , Ανασκαφική έρευνα στο Καστρί Ροδιάς. Πρώτη προσέγγιση	433-438
Παλιοθόδωρος, Δημήτριος , Η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας από τη Θεσσαλία στις Συρακούσες ..	439-450
Αραχωβίτη, Πολυξένη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Τσιγάρα, Μαρία , Ναός Θαυλίου Διός Φερών. Νέα δεδομένα	451-458
Καραγκούνης, Δημήτριος , Εργασίες ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων Περραιβικής Τρίπολης στα πλαίσια του Γ' Κ.Π.Σ.	459-462
Decourt, Jean-Claude – Tziafalias, Athanasios , Un nouveau règlement religieux de la région de Larissa. . .	463-473

Helly, Bruno – Palioungas, Theodoros – Tziafalias, Athanasios , De Spon à Ioannis Oikonomou et quelques autres. Histoire de la collection épigraphique de Larisa	475-486
Tziafalias, Athanasios – Lucas, Gerard , L'organisation de la surveillance du territoire de Dolichè. . .	487-494
Bouchon, Richard – Tziafalias, Athanasios , Consolations anonymes à l'occasion de la mort du jeune Markellos de Trikkè	495-503
Κραβαρίτου, Σοφία , Μηχανισμοί διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας στη Θεσσαλία και Βοιωτία των Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων	505-514
Ιντζεσίλογλου, Μπάμπης Γ. , Η σύγχρονη τεχνολογία και η σημερινή διαμόρφωση της γης στην περιοχή της Μητρόπολης Καρδίτσας	515-522
Καλογιάννη, Αιμιλία – Ζαβός, Θανάσης , Διερευνώντας τις αντιλήψεις των παιδιών για το Μουσείο. .	523-530
Καλογιάννη, Αιμιλία – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Παιχνίδια στο Μουσείο. Εκπαιδευτικά Προγράμματα της ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. κατά τη διετία 2006-2008	531-539
Barber, Robin , Ο Τζόρτζιο Ντε Κίρικο και η ελληνική προϊστορική τέχνη.	541-543

BYZANTINA

Χουλιαράς, Ιωάννης Π. , Τοιχογραφημένα μνημεία και ζωγράφοι του 16ου αιώνα στη Θεσσαλία	545-558
Βλαχοστέργιος, Ιωάννης Ε. , Πυριτιδαποθήκες της Θεσσαλίας. Μια πρώτη παρουσίαση	559-571
Ντίνα, Ασπασία , Νεότερες έρευνες στα Παλαιά Βόλου και στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών	573-584
Σδρόλια, Σταυρούλα , Παλαιοχριστιανικά ευρήματα στην περιοχή του Κισσάβου	585-592
Σταντζούρης, Πασχάλης – Παπαγιώτης, Παναγιώτης , Ευρήματα παλαιοχριστιανικής εποχής στα πλαίσια του έργου «Παράκαμψη πόλεως Βόλου».	593-600
Τσιμπίδα, Ελένη , Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των ναών της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Αγιά και του Αγίου Νικολάου στον Αετόλοφο	601-613
Ζαφείρης, Γεώργιος , Εργασίες στερέωσης – αποκατάστασης στο «Κυριακό» της πρώτης μοναστικής σκήτης των Μετεώρων: Ο ναός της Παναγίας Δούπιανης στο Καστράκι Καλαμπάκας	615-620
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Παραστάσεις από τον τοιχογραφικό διάκοσμο μοναστηριακών τραπεζών στην περιοχή των Τρικάλων.	621-628
Μαχαίρα, Παρασκευή, Ι. Μ. Προφήτου Ηλιού και Αγ. Μοδέστου στην Πύρρα, Ν. Τρικάλων. Η υπογραφή Σαμαριναίων ζωγράφων στον εικονογραφικό διάκοσμο του καθολικού	629-635
Μπαλογιάννη, Ουρανία , Παραστάσεις από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του Ι. Ν. Αγίου Νικόλαου στους Σιαμάδες Καστανιάς, Νομού Τρικάλων	637-642
Τσιλιμίκας, Χρήστος , Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Σιαμάδων Δ. Καστανιάς Νομού Τρικάλων	643-648
Τσιουρής, Ιωάννης , Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου Λεύκης Καρδίτσας	649-662
Δεριζιώτης, Λάζαρος – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Ο Ηρακλής Κυναγίδας και η βασιλική Γ στην ακρόπολη της παλαιοχριστιανικής Δολίχης	663-670
Κοντογιαννοπούλου, Μαρία , Νέα στοιχεία για την παλαιοχριστιανική οχύρωση της Λάρισας	671-676
Lim, Rana – Σδρόλια, Σταυρούλα , Ανασκαφική έρευνα στο Μπεζεστένι της Λάρισας	677-679
Μητσάτσικας, Μάριος – Τούλη, Βασιλική , Συντήρηση τοιχογραφιών ναού Αγ. Αθανασίου Λάρισας	681-686
Ντίνα, Ασπασία – Βλαχοστέργιος, Ιωάννης , Αναστήλωση καθολικού Ιεράς Μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι) Δήμου Ευρυμενών Ν. Λάρισας	687
Μαστρογιάννης, Γεώργιος – Μητρονάσιος, Περικλής , Συντήρηση τοιχογραφικού διακόσμου του Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Γελάνθη Καρδίτσας	689-694

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πανταζής, Γεώργιος – Μαντζανά, Κρυσταλλία , Ο προσανατολισμός του τεμένου Κουρσούμ στα Τρίκαλα	695-700
---	---------

ΒΟΡΕΙΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Γεωργίου, Ιάκωβος – Γεωργίου, Κερασία – Πέτση, Κερασία – Βλαΐδη, Ριγώτω – Δερμιτζάκης, Σωτήρης , Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου. Έξι χρόνια μετά ...	701-708
Πρέκα-Αλεξανδρή, Καλλιόπη , Προκαταρκτική ενάλια αρχαιολογική έρευνα στην Σκάνδιρα (Σκά-ντζουρα Β. Σποράδων)	709-719

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

Παρασκευά, Βάσσα , Τοπιογραφίες στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος του καθολικού της Μονής Ευαγγελισμού Σκιάθου	721-728
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	729-733

ΤΟΜΟΣ ΙΙ. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Σταυροπούλου-Γάτση, Μαρία , Το έργο της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας κατά τα έτη 2004-2008	749-761
Σαράντη, Φωτεινή , Νεότερα στοιχεία σχετικά με την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου	763-771
Στάικου, Βίβιαν – Λεονταρίτη, Κατερίνα , Στρατική Ακαρνανίας. Νέα ευρήματα μέσα από το αρδευτικό έργο Οζερού	773-782

ΕΥΒΟΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Ματζάνας, Χρήστος , Αποτελέσματα από την εφαρμογή της στατιστικής Παραγοντικής Ανάλυσης σε παλαιολιθικές λιθοτεχνίες της Εύβοιας	783-796
Μαυρίδης, Φάνης – Tankosic, Zarko , Σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου. Οι έρευνες των ετών 2007-2008 ..	797-809
Kramer-Hajos, Margaretha , Sailor-warriors and the end of the Bronze Age along the Euboean gulf ...	811-821
Arjona, Manuel , Ένα ιερό στους πρόποδες της Δίρφης;	823-832
Léderrey, Claude , Mittlgeometrische Keramik in einer subgeometrischen Grube im Westquartier von Eretria	833-843
Huber, Sandrine , Pour une archéologie des cultes à Éréttrie	845-861
Χιδίρογλου, Μαρία , Φιλάγρα Μαρμαρίου. Μια οχυρή θέση κλασικών έως ελληνιστικών χρόνων στη νοτιοανατολική Εύβοια	863-874
Κουτσουφλάκης, Γεώργιος Β. – Αργύρη, Ξανθή , Αρχαία ναυάγια και φορτία πλοίων στο θαλάσσιο χώρο το Νότιου Ευβοϊκού	875-888

BYZANTINA

Κακαβάς, Γεώργιος , Αρχαιολογικές επισημάνσεις στην Εύβοια κατά το έτος 2006	889-900
Μπίρτσας, Ιωάννης , Εργασίες αποκατάστασης στην Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου Αρμά στα Φύλλα Εύβοιας	901-908
Αγγέλη, Ελένη-Αθηνά – Στυλιανού, Ελένη , Αποκατάσταση του μεσαιωνικού πύργου στο Βασιλικό Ευβοίας	909-915

ΒΟΙΩΤΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Τσώτα, Εύη , Νέα στοιχεία για την νεολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία	917-928
Αραβαντινός, Βασίλης – Φάππας, Ιωάννης , Νέο μυκηναϊκό ανακτορικό κτήριο στην ακρόπολη των Θηβών (Καδμεία)	929-943
Aravantinos, Vassilis – Burke, Brendan – Burns, Bryan – Fappas, Ioannis – Lupack, Susan , Eastern Boeotia Archaeological Project 2007-2009	945-953
Manetta, Consuelo – Pisani, Marcella , Gioielli e ornamenti personali in terracotta dorata: riproduzioni o imitazioni?	955-971
Bonanno Aravantinos, Margherita , Un nuovo rilievo votivo da Tebe	973-984
Germani, Marco , Tebe. Nèos Synoikismòs. Gli scavi archeologici dal 1967 al 1997. Il teatro antico e la sua ricostruzione	985-998
Χαραμή, Αλεξάνδρα , Τάφος «μακεδονικού τύπου» από τη νεκρόπολη της αρχαίας Τανάγρας στη Βοιωτία	999-1006
Βλαχογιάννη, Έλενα , Τα νομίσματα του νεκροταφείου της Ακραιφίας (Σωστική ανασκαφική έρευνα: 1994-1998)	1007-1027
Καλλιοντζής, Γιάννης – Αραβαντινός, Βασίλης , Μουσεία Θηβών και Χαιρωνείας: Η σύνταξη καταλόγου των επιγραφών	1029-1037

BYZANTINA

Σκορδαρά, Μαρία – Ντάφη, Εύη – Βολτυράκη, Ελευθερία , Από τις ανασκαφές της Θήβας στα μεγάλα μνημεία της Βοιωτίας: η μουσειολογική μελέτη για τις βυζαντινές αίθουσες του Νέου Μουσείου της Θήβας	1039-1042
Καραμπίνης, Μιχάλης , Αρχιτεκτονικά γλυπτά παλαιοχριστιανικών, μεταβατικών και μέσων βυζαντινών χρόνων από τη Μονή Οσίου Λουκά Βοιωτίας	1043-1055

ΦΩΚΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Λιβιεράτου, Αντωνία , Η θέση του Μεδεώνα στον κόλπο της Αντίκυρας κατά τη μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΕΧ) στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (ΠΕΣ)	1057-1070
Ραπτόπουλος, Σωτήρης Γ. , Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη Δεσφίνα Φωκίδος	1071-1078
Aurigny, Hélène , Delphi in the 7 th century: offerings and sanctuary	1079-1086
Παρτίδα, Έλενα Κ. , Υπαίθριες εκθέσεις στους Δελφούς: μια προσπάθεια ανασύστασης μνημείων και κοινωνίας της αρχαιότητας	1087-1097

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Παρτίδα, Έλενα – Τσαρούχα, Ανθούλα , Κτερίσματα, οικιστικά κατάλοιπα και ένα λατρευτικό σπή- λαιο συνθέτουν το «Μουσείο Αρχαίας πόλης Δελφών»	1099-1111
Ραπτόπουλος, Σωτήρης Γ. – Τσαρούχα, Ανθούλα , Κάστρο Γλύφας-Δυτική Λοκρίδα: προβλήματα ταύτισης και νέες προτάσεις	1113-1119

ΛΟΚΡΙΔΑ-ΦΘΙΩΤΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Δημάκη, Σοφία – Σουβατζή, Στέλλα , Οικισμός της πρώιμης νεολιθικής στον Άγιο Βλάση Λοκρίδας. . .	1121-1129
Van de Moortel, Aleydis – Zahou, Eleni , Five years of archaeological excavation at the Bronze Age and Early Iron Age site of Mitrou, East Lokris (2004-2008). Preliminary results	1131-1146
Vitale, Salvatore , Local traditions and Mycenaeanization in Central Greece. A preliminary report on the Late Helladic II A to the Late Helladic III B pottery from Mitrou, East Lokris.	1147-1158
Κουνούκλας, Πέτρος – Δακορώνια, Φανουρία , Από το χαλκό στο σίδηρο: το ρεπερτόριο κεραμικής στον Κύνο	1159-1169
Δακορώνια, Φανουρία – Κουνούκλας, Πέτρος , Η ανακύκλωση στην αρχαιότητα: το παράδειγμα του Κύνου	1171-1178
Βασιλειάδη, Κατερίνα , Λοκρικά υφαντικά βάρη από τον Κύνο Λιβανατών.	1179-1186
Φρούσου, Ελένη , Μια νέα, άγνωστη θέση με μεγάλη διάρκεια χρήσης στην Εκκάρα Φθιώτιδας . . .	1187-1202
Lis, Bartłomiej , Aeginetan cooking pottery in Central Greece and its wider perspective	1203-1211
Καράντζαλη, Έφη , Η Μυκηναϊκή κατοίκηση στην κοιλάδα του Σπερχειού: ο οικισμός στην περιοχή Φραντζή της Λαμίας	1213-1233
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή , Το Ασκληπιείο του Δαφνούντος. Πρώτη παρουσίαση.	1235-1247
Σταυρογιάννης, Λάμπρος – Καράντζαλη, Έφη , Νέα δεδομένα για τη ρωμαϊκή περίοδο στα Φάλαρα. .	1249-1259
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Τάσσης, Γεώργιος – Τοκμακίδης, Κωνσταντίνος , Γεωφυσική διασκόπηση στη Μαγού- λα Ίμβρου Πηγάδι στο νέο Μοναστήρι (Ν. Φθιώτιδας)	1261-1267
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Τσουρλός, Παναγιώ- της – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Καράντζαλη, Ευθυμία – Σιπή, Μαρία – Τιλελή, Φιλίτσα , Γεωφυσική διασκόπηση στο πλαίσιο των σωστικών ανασκαφών της ΙΔ' ΕΠΚΑ για τα μεγάλα δημόσια έργα του Νομού Φθιώτιδος	1269-1275

BYZANTINA

Κακαβάς, Γεώργιος , Νεότερες έρευνες, αρχαιολογικές και αναστηλωτικές εργασίες στη Φθιώτιδα, Ευρυτανία και Φωκίδα κατά το έτος 2008.	1277-1286
Κακαβάς, Γεώργιος – Υφαντή, Αλεξία , Η αρχαιολογική έρευνα στο Κάστρο της Υπάτης στο πλαίσιο του επιχειρησιακού προγράμματος «Πολιτισμός»	1287-1301
Πάλλης, Γιώργος , Από τη Λαμία στο Ζητούνι. Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή πόλη	1303-1311
Γιαλούρη, Άννα , Ερείπια κτιριακού συγκροτήματος στο Καλαπόδι Φθιώτιδας.	1313-1322
Λιακόπουλος, Γεώργιος Κ. , Οι οθωμανικές επιγραφές της Υπάτης (Badracik)	1323-1333
Διαμαντοπούλου, Μαρκίτα , Στερεά Ελλάδα. Αρχιτεκτονικά μνημεία και μνημειακά σύνολα του 19 ^{ου} και 20 ^{ου} αιώνα.	1335
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	1337-1341

Εκτός από απαρέγκλιτη υποχρέωση, η δημοσίευση και η ευρύτερη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων των αρχαιολογικών ερευνών αποτελεί πηγή υπερηφάνειας και χαράς. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν οι έρευνες αυτές συνδέονται με ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες, όπως η Στερεά Ελλάδα και η Θεσσαλία, οι οποίες το τελευταίο διάστημα μας έχουν χαρίσει έναν πλούτο νέων στοιχείων συμβάλλοντας καθοριστικά στη δημιουργία μιας διαφορετικής εικόνας και αντίληψης για την αρχαιολογική τους φυσιογνωμία και την ιστορική τους πορεία.

Το 1908 στον πρόλογο της δημοσίευσης των ερευνών του στις προϊστορικές ακροπόλεις του Σέσκλου και του Διμηνίου, ο Χρήστος Τσουντας προχωρά στην εκτίμηση ότι ένας «εντελώς νέος κόσμος αποκαλύπτεται ενταύθα». Πιστεύω, δεν θα ήταν υπερβολή να χρησιμοποιήσουμε για άλλη μια φορά τα λόγια του πρωτοπόρου της ελληνικής αρχαιολογίας για να περιγράψουμε αυτό που πράγματι προσέφερε η συστηματική εργασία των Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, σε συνδυασμό και συχνά σε στενή συνεργασία όχι μόνο με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, αλλά και με πλήθος ερευνητικών φορέων από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Επιθυμώ να συγχαρώ θερμά τους συντελεστές του τόμου και εύχομαι η ανά χείρας δημοσίευση να αποτελέσει την αφετηρία ενός γόνιμου επιστημονικού διαλόγου.

*Δρ Λίνα Μενδώνη
Γενική Γραμματέας ΥΠ.ΠΟ.Τ.
Ιούνιος 2012*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πρώτη επιστημονική συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) διοργανώθηκε πριν από εννέα χρόνια, με βασικούς στόχους την ανά τριετία διοργάνωση των συναντήσεων αυτών υπό την προϋπόθεση ότι θα εκδίδονται έγκαιρα τα Πρακτικά. Μολονότι η τρέχουσα οικονομική κρίση επηρέασε την παρούσα έκδοση, εντούτοις είμαστε ευτυχείς που και οι δεσμεύσεις μας τηρήθηκαν και τα Πρακτικά της 3ης επιστημονικής συνάντησης, που πραγματοποιήθηκε από 12.3 – 15.3.2009, εκδόθηκαν (ΑΕΘΣΕ 3, 2009 [2012]). Τούτο πραγματοποιήθηκε με την οικονομική στήριξη του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων (ΤΑΠ) του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, το οποίο προσέφερε το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων της έκδοσης, χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον της Γενικής Γραμματέως του Υπουργείου κυρίας Λίνας Μενδώνη. Τη διαχείριση του ποσού που διατέθηκε ανέλαβε και διεκπεραίωσε η ΙΓ' ΕΠΚΑ. Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, όπως και τις προηγούμενες φορές, συνέβαλε στα έξοδα της έκδοσης και παράλληλα επωμίστηκε το δύσκολο εγχείρημα της επιστημονικής επιμέλειας των πολυάριθμων κειμένων.

Καταβλήθηκε προσπάθεια να υπάρχει μια σχετική ομοιομορφία των κειμένων. Η ποιότητα της εικονογράφησης καθορίστηκε αφενός από το άνισο υλικό που απέστειλαν οι συγγραφείς, ενώ παράλληλα, λόγω της πληθώρας των συμμετοχών και των οικονομικών περιορισμών, υποχρεωθήκαμε να μειώσουμε τις διαστάσεις των σχεδίων και φωτογραφιών. Ευχαριστούμε θερμά όλους τους συγγραφείς για τη συνεργασία τους.

Τα πρακτικά θέματα της διοργάνωσης στήριξαν πολυάριθμοι συνάδελφοι, φοιτητές και συνεργάτες και όλοι συνέβαλαν στην επιτυχή διεξαγωγή των εργασιών του τετραήμερου. Στα βασικά στάδια της προετοιμασίας του συνεδρίου σημαντική υπήρξε η οργανωτική συμβολή της Χριστίνας Μητσοπούλου, με τη βοήθεια και της Εύας Χαραλαμπίδου. Υπεύθυνος για τον ηλεκτρονικό κόμβο του συνεδρίου ήταν ο Θέμης Ντάλλας. Διάφορα σκέλη της προετοιμασίας της διοργάνωσης στηρίχτηκαν και από την πλευρά της ΙΓ' ΕΠΚΑ, από τους αρχαιολόγους Δημήτρη Αγνωσιώτη, Καλλιόπη Αλματζή, Κων/νο Βουζαξάκη, Φωτεινή Τσιούκα, Ελένη Χρυσοπούλου, Μαρία Πατρίκου καθώς και τους υπαλλήλους Εύελπη Δεληγιάννη, Ελευθερία Ρίνη και Χρήστο Ζούπη, με τη γενική εποπτεία της Διευθύντριας της ΙΓ' ΕΠΚΑ, Αργυρούλας Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου. Την επιμέλεια των κειμένων των περιλήψεων του συνεδρίου ανέλαβαν η Χριστίνα Μητσοπούλου και ο Πάργος Κακαβάς. Για τη διοργάνωση του συνεδρίου συνεργάστηκαν γόνιμα όλα τα μέλη της Οργανωτικής και Επιστημονικής Επιτροπής. Τέλος, η απόφαση του συνεδρίου, στην οποία βασίστηκε και το εξώφυλλο του 3ου ΑΕΘΣΕ, σχεδιάστηκε από την Άννα Κατσουλάκη (METROPOLIS Graphic Arts).

Το συνέδριο στηρίχθηκε οικονομικά από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Διεύθυνση Μεταπτυχιακών Σπουδών και Έρευνας), την Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, το Τμήμα ΙΑΚΑ και το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Για την προετοιμασία των Πρακτικών συνεργάστηκαν πολλά πρόσωπα, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση δεν θα είχε πραγματοποιηθεί. Τη συλλογή των κειμένων και την επικοινωνία με τους συγγραφείς ανέλαβαν αρχικά η Χριστίνα Μητσοπούλου και η Εύα Χαραλαμπίδου και στη συνέχεια ο Πάργος Χιώτης. Η πρώτη επιμέλεια των κειμένων ανατέθηκε στους Ίριδα Κράλλη και Εύη Μέριμηγκα, ενώ η τελική στην Όλγα Πράππα. Κριτική ανάγνωση και συμπληρωματικούς ελέγχους όλων των κειμένων πραγματοποίησαν οι συνάδελφοι Ιφιγένεια Τουρναβίτου, Δημήτρης Παλαιοθόδωρος και Γιάννης Βαραλής. Τον γενικό έλεγχο των κειμένων, καθώς και τον όλο συντονισμό και την επιμέλεια της έκδοσης των Πρακτικών ανέλαβε ο υποφαινόμενος. Η τυπογραφική επεξεργασία του τόμου πραγματοποιήθηκε από τον Φίλιππο Λένη. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Η διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή επιστημόνων που υπηρετούν τον πολιτισμό στην επιστημονική συνάντηση, όπως τεκμηριώνουν τα Πρακτικά του «3ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας»,

αποτελούν επιβεβαίωση ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικά στεγανά ανάμεσα στους αρχαιολόγους και το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και των Πανεπιστημίων, όταν αντί των προσωπικών φιλοδοξιών προτάσσεται το λειτούργημά μας, η επιστήμη. Ο επιστημονικός θεσμός, που από κοινού εγκαινιάσαμε το 2003 αποδείχτηκε βιώσιμος, ιδιαίτερα μέσα στους δύσκολους καιρούς που διανύουμε για την προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς και τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες εν γένει.

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν
Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής-Επιστημονικής Επιτροπής του 3ου ΑΕΘΣΕ
Δεκέμβριος 2012

THE ARCHIVES OF A.S. ARVANITOPOULOS (1874-1942) AND THEIR IMPORTANCE FOR THE STUDY OF THESSALIAN ARCHAEOLOGY*

Maria Stamatopoulou

A.S. Arvanitopoulos is a key figure in Thessalian archaeology. He was active in the region from 1906, the year when he was appointed as ephor by the Archaeological Society of Athens in order to record the antiquities of Thessaly, until 1926, when he was elected professor at the University of Athens¹.

During his period of office, Arvanitopoulos travelled extensively in the region, identifying, recording and investigating important archaeological sites, monuments and inscriptions, even during his service in the Greek army during the Balkan Wars, when he was posted in the border region of Thessaly/Macedonia². He conducted large-scale excavations at Demetrias, Phthiotic Thebes, Gonnoi, and also smaller but important ones at Pherai, Sesklo, Pharsalos, Dranista, Metropolis, Lestiane, Volos-Paspalia, Korope. These he partially published in lengthy annual reports in the *ΠΑΕ*, the *ΑΕ*, foreign journals and in the journal *Πολέμων*, of which he was the main editor.

But of course, he is best known for the discovery, in 1907, of the painted tombstones of Demetrias which he partially published in two volumes, *Θεσσαλικά Μνημεία*³ and the monograph: *Γραπτά Στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*⁴. The sensation caused by the discovery of this large body of original ancient paintings was such that it prompted Alexios Athanasakis to fund the construction and completion of the Archaeological Museum of Volos, which was inaugurated a century ago, on 24 May 1909, specifically so as to house the stelai.

A.S. Arvanitopoulos was a difficult person, characterized by many contradictions. An ardent royalist, short-tempered and increasingly suspicious of his colleagues, his behaviour and correspondence was frequently a source of concern both at the Ministry of Education and Religion and the Archaeological Society of

---

* This study has been possible because of the generous help and the permissions granted to me by various institutions and museums, namely the Archaeological Society of Athens, the Greek Epigraphic Society, the Directorate of the National Archive of Monuments (henceforth: ΔΕΑΜ), the National Archaeological Museum, the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Volos. I would like to express my gratitude to the directors and the personnel of these institutions for their help and support over the years, especially to V. Petrakos, the General Secretary of the Archaeological Society of Athens, for granting me permission to study the daybooks of Arvanitopoulos, for allowing me to use illustrations from their archives and for entrusting the publication of some of Arvanitopoulos' excavations to me and I. Ninou for her considerable practical help over many years; also to P. Pantos and M. Tsipopoulou and I. Vasilas for facilitating my work at ΔΕΑΜ. A.P. Matthaïou has generously shared his expertise with me and facilitated my study in the Epigraphic Society in every possible way. The study of the archaeological material in Athens was possible thanks to the permits by its director, N. Kaltsas, R. Proskynitopoulou and the considerable help of M. Palaiokrassa and especially Chr. Avronidaki. In Volos, V. Adrymi-Sismani, P. Arachoviti, E. Asderaki, A. Batziou-Efstathiou, A. Doulgeri-Intzesiloglou, B. Intzesiloglou, E. Skaphida, P. Triantaphylopoulou and Ph. Tsiouka have gone out of their way to help me locate the artefacts and the archival material. E. Deligianni and the guards of the Archaeological Museum of Volos have been extremely helpful over the many years that I have been working at the museum. The generous support by the M. Zilkha Trust, Lincoln College significantly aided by research in Greece.

1. There was a brief break, during Aug. 1917- Nov. 1920, when he was made redundant.

2. During his period of military service in late 1912 and 1913, he recorded the archaeological collections of Oloosson and conducted work at Perrhaibia.

3. Αρβανιτόπουλος 1909; *id.* 1947a; 1949; 1952.

4. Αρβανιτόπουλος 1928.

Athens⁵. He found himself in strong opposition with many of his contemporaries, most notably K. Kourouniotes, with whom he was repeatedly engaged in legal battles. His reputation was severely tarnished from his alleged involvement in the case of the stolen gold wreath from Demetrias, which was found in Copenhagen, a case that led to a lengthy trial, which finally acquitted him from all charges, but left him bitter and suspicious, and had a major consequence for Thessalian archaeology, namely that very little documentation of his work was left in the Volos museum⁶. At the same time, one should bear in mind that Arvanitopoulos was an extremely hard-working field archaeologist, who meticulously recorded his fieldwork activities, his expenses and his finds in his personal and excavation daybooks⁷. Although often inconsistent in his excavation methodology and recording, he published, even if partially, numerous articles and a very large number of inscriptions. Furthermore, as is evident by the exceptionally large number of photographs that he took of sites and objects⁸ and his attempts to secure the colours of the painted stelai⁹, he was often ahead of his time in his acceptance of modern technologies.

Until the late 1990s, with the exception of the copies of the painted stelai and some photographs of sites and finds that were in the possession of the Archaeological Society of Athens, his personal archive was considered lost and most of the archaeological material that he had unearthed was catalogued as 'of unknown provenance' in the Thessalian museums, mainly in Volos, and in the National Archaeological Museum. In 1998 a large part of the personal archive of Arvanitopoulos was collected and saved¹⁰, and subsequently divided between the Archaeological Society at Athens, the academic institution for which he was conducting his fieldwork in Thessaly, and the Greek Epigraphic Society, the latter due to his involvement with the journal *Πολέμων* and his close connection with A.A. Papagiannopoulos-Palaios. A third important source of evidence for Arvanitopoulos' work in Thessaly is kept in ΔΕΑΜ: there one can consult a huge body of material involving the notorious case of the gold wreath; the official correspondence between the Ministry, Arvanitopoulos and other archaeologists working in the region most notably Giannopoulos, local officials and his workmen. These documents shed light not only on the historical circumstances of the period and the workings of the Archaeological Service, but also often contain information on finds and excavations that can lead to important discoveries, such as the identification of some of the finds from the Metropolis tombs¹¹, or can explain the condition of various artefact assemblages¹². My involvement with this archival material stems from the need to locate and identify finds from Demetrias and other sites, which I am in the process of publication, or have been studying for the publication of my doctoral dissertation, and is not related to a project that concerns the history of archaeology in Greece or a biographical work on A.S. Arvanitopoulos. Therefore, despite the great interest of that aspect of the archive, I will limit myself here to a brief presentation of the evidence so as to allow scholars and colleagues working in the region to locate information relevant for their work/excavations. I will briefly present the contents of each section of Arvanitopoulos' archive and discuss selected case studies that show how our knowledge of his work has been enhanced by the combined study of the three archives, and museum study in Thessaly and Athens¹³.

5. Indicative of his frequent strong accusations against his colleagues are the references in the *ΠΑΕ* 1909, 132-133 (against P. Kavvadias); 1912, 180-182; 1913, 192-193 (regarding the excavation of the Macedonian tomb at Azoros and G. Oikonomos' refusal to allow him permission to excavate).

6. The full file is kept in ΔΕΑΜ.

7. This is most evident for excavations such as those of Phthiotic Thebes, Dranista, Metropolis. There is an apparent contradiction between the meticulous recording of information in his personal notes (excavation daybooks and agendas), for example the antiquities of the various museums and collections in Thessaly, and the summary records he left in Volos especially in the later part of his career, in 1925, or when he was ordered to submit his records to the authorities of the National Archaeological Museum while he was under investigation for the theft of the gold wreath.

8. This is evident in the expenses recorded each year in the *ΠΑΕ* as well as in his personal daybooks. In his agenda dated 25 Nov. 1924, currently in the Greek Epigraphic Society, he records photographs of inscriptions of Oloosson, Chyretiai, Tyrnavos, Larisa, Volos Museum; the finds from Palaiokastro and the painted stelai; the Macedonian tomb at Larisa and site and artefact photographs related to Phthiotic Thebes, Demetrias, Pherai.

9. *ΠΑΕ* 1912, 221 (all 150 stelai that had been treated with fixatif were photographed); Αρβανιτόπουλος 1928, 127-140.

10. I would like to express my warmest thanks to Angelos P. Matthaiou for discussing the conditions of the discovery of the archives with me.

11. Ζερβουδάκη 2002-3.

12. See below nn. 38, 40.

13. See also Galanakis – Stamatopoulou in this volume; Parker – Stamatopoulou 2004.

In the possession of the Archaeological Society of Athens, alongside the important official documents that record his activities in the region, are numerous photographs from his excavations and finds, notably from Demetrias, Pherai, Phthiotic Thebes, Pharsalos, Korope, photographs of squeezes of inscriptions, especially from Perrhaibia, a few excavation plans (mainly of the fortification towers of Demetrias) and the valuable collection of watercolours-copies of the painted stelai of Demetrias, made soon after their discovery by E. Gillieron and St. Xenopoulos. The latter, when compared with the actual monuments and Arvanitopoulos' descriptions, allow a better appreciation of the colour of the monuments or of the rate of preservation of ancient painting following its discovery.

Crucial for anyone interested in the early explorations of the region are the forty-five small notebooks that contain the excavation diaries of the years 1906-1916¹⁴. The daybooks of the years 1921-1925, when Arvanitopoulos had returned to Thessaly following his dismissal from office in 1917, are missing.

The reports in the excavation daybooks tend to be far more detailed than those in the *IIAE* and are often accompanied by sketches that allow the better understanding of the excavation. Although uneven in the quality and/or the consistency of the description of the excavation progress, there are numerous cases where the daybooks are very informative, as in the case of the tholos tomb at Dranista (Galanakis – Stamatopoulou in the same volume), the southern cemetery of Demetrias or the excavations on the acropolis of Phthiotic Thebes (see below). In some cases the daybooks contain detailed descriptions of excavations that did not appear in the *IIAE*. A notable example is the excavation of the Hellenistic funerary complex at Tsiourva Mandria, north of Gonnoi, usually identified with ancient Olympias. The daybooks of the year 1911 contain drawings with measurements that were absent from the reports in the *IIAE*¹⁵, whereas in the daybook of 1916 there is a detailed description of a further excavation at the site, which was never published¹⁶. Future on-site work on the monument and plotting of the finds can allow a better understanding of this important Hellenistic funerary complex.

Also detailed and extremely informative are the reports of his excavations at Demetrias (see below), the tumuli at Pherai¹⁷, where in one case he clearly describes the discovery of the stone foundations for a monumental funerary marker of the tumulus (similar to those attested for Euboea)¹⁸, the sanctuaries of Athena¹⁹ and Artemis at Gonnoi²⁰, the Macedonian tomb at Petroporos (formerly Palaigardiki) - ancient Pelinna²¹,

14. Henceforth: *Αρχ. Αρβ.*

15. *IIAE* 1911, 320-329 (with a sketch of the door, without measurements). See: *Αρχ. Αρβ.* 36: 8-11 Sept. 1911; *Αρχ. Αρβ.* 37: 13-21 Sept. 1911 with a drawing of the area on the page next to 16. Sept. 1011, of the door by the page with date 18. Sept. 1911 and of the tomb and the finds on the page dated 20. Sept. 1911. In *Αρχ. Αρβ.* 42: 28 Aug. 1913 he states that from a distance the complex appears to have been covered by an artificial mound, near the bank of the torrent Dyo Dendra.

16. *Αρχ. Αρβ.* 45: 12-19 Sept. 1916: detailed discussion and a drawing of the entire site with the new finds and tombs on the page by the date 17 Sept. 1916.

17. *IIAE* 1907, 153-156. See mainly *Αρχ. Αρβ.* 5 for the tumulus and the funerary building he characterized as 'heroon', with a drawing of its wall construction on p. 24 (15 Febr. 1907), a section of the tumulus on p. 66 denoting the distances from the building. See also: *Αρχ. Αρβ.* 43: 24-27 Sept. 1914, for the discovery of a wall near the so-called 'heroon'. The tumulus was excavated by the 13th ΕΠΚΑ: Ε. Σκαφιδά, in *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά*, 223-225 (Αποθήκες ΚΥΔΕΠ). Unpublished photos of the building are kept in the French School at Athens (no. 8358, by Y. Béquignon: 'Pherae. Tombeau a chambre près de la station de Vélestino'), and the Archaeological Society of Athens.

18. *Αρχ. Αρβ.* 5, pp. 83 ff.; Huguenot 2008, 61-63.

19. *Αρχ. Αρβ.* 33: 3-12 Oct. 1910 (acropolis); *Αρχ. Αρβ.* 34: 15-27 Oct. 1910 describing the excavation and finds of the temple, with a drawing of the site on the page dated 22 Oct. 1910. *Αρχ. Αρβ.* 36, 1-7 Sept. 1911: on the excavations of the temple of Athena Polias, with detailed description of the finds on the page dated 9 Nov. 1911.

20. *Αρχ. Αρβ.* 45, 20 Sept.-7 Oct. 1916, containing a detailed catalogue of the finds.

21. Brief report in *IIAE* 1906, 128-130. Compare to: *Αρχ. Αρβ.* 4: pp. 47-59 (11-29 Nov. 1906) with a section of the tomb on p. 54 and drawings of the wall construction on p. 56, and the unpublished manuscript in the Epigraphic Society.

the tholos tombs at Lestiane²², Sesklo²³ and Paspalia in Volos²⁴, the sanctuary of Apollo at Korope²⁵. Also useful are his descriptions of his cleaning operations on the tholos tombs at Dimini²⁶, his small-scale work at Spartia-Latomeio²⁷, and his reports on the excavations in the presumed area of the agora of Pharsalos at the site of the former Ottoman baths (**fig. 1**)²⁸.

In addition to the excavation reports, some daybooks contain detailed inventory catalogues of the archaeological collections and museums of the region²⁹, for example, the Elassona collection³⁰, the Museum in Larisa³¹, and the Volos Museum, in 1910³² and 1915³³.

The section of the Archive that is currently kept in the offices of the Greek Epigraphic Society contains among personal items such as his agendas, hand-written manuscripts of most of his treatises and articles, personal daybooks, his personal and professional correspondence, a few photographs (personal and of sites), detailed plans and drawings of sites and artefacts he was preparing for publication, the research material for his publications in *Πολέμων*³⁴. Some of this material, especially his personal correspondence, is very important for reconstructing the academic and political climate of the period and the relations of the members of the Council of the Archaeological Society, for following his increasing resentment towards the academic establishment of the time, and also for tracing his archaeological methodology. It would be of enormous interest to anyone interested in the history of Greek archaeology in the first third of the 20th century. His personal diaries/agendas, are potentially of interest to the archaeologist today. They mainly contain detailed catalogues of his expenses during his service as ephor in Thessaly, the Peloponnese and Attica³⁵, but also include brief references to small-scale excavations in the region, information on the activities of his major workers, and comments on decisions of the Board of the Archaeological Society of Athens and the Ministry of Education and Religion, which often enable us to understand why some excavations were never completed³⁶.

For the service of Arvanitopoulos as an ephor and as an additional aid in comprehending the case of the gold wreath from Demetrias and the transport of antiquities from Volos to Athens, one should consult the agenda notebook titled 25 November 1924. It contains a detailed catalogue of the boxes (with antiquities from

22. *ΠΑΕ* 1911, 292-4. *Αρχ. Αρβ.* 35, 21 Jan. 1911 and mainly 15-18 May 1911, where he includes drawings with detailed measurements of the tombs and a description of the finds.

23. *ΠΑΕ* 1911, 294-300. *Αρχ. Αρβ.* 35, 22-27 May 1911, with an important plan of the site and drawings of each tomb; *Αρχ. Αρβ.* 36, 28 May-1 June 1911, with drawing and description of tholos tomb 5.

24. *ΠΑΕ* 1915, 157-159. *Αρχ. Αρβ.* 43: 2-23 June 1914, where besides the detailed description of the tomb's type, construction and finds he includes a drawing of the site on the page dated 5 June, and a plan of the tomb with detailed measurements on the page dated 21 June 1911.

25. *ΠΑΕ* 1906, 123-125; 1907, 175. *Αρχ. Αρβ.* 1, pp. 102-103 (for finds); *Αρχ. Αρβ.* 3, pp. 19-61 (10 Jul.-23 Aug. 1906) with drawings of the site and the walls on pp. 31, 38. On p. 57 he describes the photos taken by St. Stournaras; four of these are today in the archive of the Archaeological Society of Athens. Also *Αρχ. Αρβ.* 8: 16 Aug. 1907, where he describes the architectural members found at the site, with drawings and measurements.

26. *ΠΑΕ* 1915, 153-156. *Αρχ. Αρβ.* 43, 5-13 May 1914. I would like to thank V. Adrymi-Sismani for discussing these tombs with me.

27. *ΠΑΕ* 1911, 300-301; and 1915, 157 (he refers to this in his entry in the personal agenda of 1916: see Σταματοπούλου 2004-09, 635, where I had missed the brief reference in *ΠΑΕ* 1915. Compare: *Αρχ. Αρβ.* 36, 26 May 1911; *Αρχ. Αρβ.* 36, 2-3 June 1911.

28. *ΠΑΕ* 1907, 148-151, pl. B, fig. 1. This can now be compared to the drawing in the Greek Epigraphic Society made by Angelidis (**fig. 1**). *Αρχ. Αρβ.* 5, pp. 5-23 (21-22 Jan. 1907; with description of his work at Pharsalos on the 10th Febr. 1907).

29. The first daybook: *Αρχ. Αρβ.* 1 is in effect an inventory of the antiquities in the various collections in Thessaly collected until his appointment: Volos (pp. 18-107), Almyros (pp. 108-215), Larisa (pp. 216-223), Tyrnavos (pp. 223-235).

30. *ΠΑΕ* 1914, 135-160. Compare to: *Αρχ. Αρβ.* 41: 7 Jan-14 Mar. 1913; *Αρχ. Αρβ.* 42, 4-24 June 1913.

31. *Αρχ. Αρβ.* 28: pp. 53ff; *Αρχ. Αρβ.* 29: 27 May-18 June 1910; *Αρχ. Αρβ.* 38: 17 Nov.-7 Dec. 1911; *Αρχ. Αρβ.* 39: 8-14 Dec. 1911.

32. *Αρχ. Αρβ.* 31-33: 19-29 Sept. 1910.

33. *Αρχ. Αρβ.* 44: 20 Jan.-15 Mar. 1915.

34. Σταματοπούλου 2004-09.

35. The agenda dated 1916 contains entries: nos 2581, 2599 dated 22.2.1916 detailing the transport expenses of artefacts from Gonnoi, Kanalia, Latomeion, Velestino; the entry 2803 records the looting of square plan tombs at Sesklo. The agendas 'Oct. 1922-Nov. 1923' and '1928' show his increased interest in the exchange and trading of coins.

36. As for example the Macedonian tomb at Azoros, for which there are references in the agenda of 1913, as well as drawings of the grave and the door, or of the fortification towers at Demetrias (towers 1 and 5 in the Agenda 1916, entry no. 2765: the funds were used to cover the expense of the conservation of the finds from the sanctuary of Athena Polias at Gonnoi).

the Volos museum, manuscripts and personal items), which he packed between September 1924 and July 1926 and shipped to Athens. The catalogue is extremely informative and can be compared to the catalogues compiled by K. Rhomaios during the investigation conducted on Arvanitopoulos in the National Archaeological Museum, which are kept in ΔΕΑΜ and describe some of the same finds³⁷. They allow a better understanding of the current condition of artefact assemblages in the National Archaeological Museum, for example the restoration of the gold bands from Metropolis, on which gold leaves had been added (figs 2-3)³⁸, or the fragmentary state of the clay relief bowls and the figurines from Demetrias that were located in the National Archaeological Museum in July 2010³⁹. The study of the 1924 personal agenda demonstrates that Arvanitopoulos had prepared numerous studies on Thessaly and relatively detailed articles on monuments he had investigated, that were never published, for example of the Macedonian tomb at Pelinna/Palaiogardiki, Phthiotic Thebes, the unpublished inscriptions of the Larisa museum⁴⁰. The detailed list of photographs of sites and monuments, which he took in various years, when compared to the existing material, demonstrates that the largest part of his large photographic archive is probably lost.

Among the documents that relate to the legal and disciplinary case of the golden wreath is a manuscript titled: “Ελεγχος Εθν. Αρχ. Μουσείου. Δημοσιεύματα περί κλοπής αρχαιοτήτων. Απολογία 1933”. It is a catalogue of the gold, clay and bronze finds of the National Archaeological Museum that was compiled by Arvanitopoulos in 1932-34, when he was appointed to perform a check on the National Archaeological Museum’s collections. The handwritten catalogue contains, among others, a description of the gold finds he had excavated in Thessaly, which were kept in the National Museum in the cases titled “Διαμέρισμα 159”. The comparative study of this catalogue to the documents kept in ΔΕΑΜ, especially K. Rhomaios’ reports mentioned above, the drawings in the Greek Epigraphic Society, the excavation daybooks and the *in situ* study in the National Archaeological Museum has allowed me to identify numerous objects in the museum and to attribute them to specific grave contexts. A good example is the gold inscribed leaf from Pherai⁴¹, the jewellery from the Metropolis tombs, which he excavated in 1911 (figs 2-5), or the so-called ‘Tomb Z’ from Demetrias⁴². Also potentially crucial for the location and identification of artefacts in the National Archaeological Museum is the unbound notebook in the Greek Epigraphic Society, titled: “Ευρετήριο χαλκών Θεσσαλίας προς καθαρισμόν εν Αθήναις” containing a handwritten catalogue of the objects that were sent by him to Athens for conservation. It is dated 3 September 1914 and describes many of the metal finds from his excavations at Demetrias, the sanctuary of Athena Polias at Phthiotic Thebes, the tholos tomb at Iolkos/Paspalia, Metropolis etc. The descriptions can be compared to the detailed catalogues in ΔΕΑΜ, compiled by K. Rhomaios mentioned above.

We could now turn to a few select cases, where the combined study of the material from the various sections of these archives and the work in various museums have allowed the re-discovery of excavation groups that will lead to their eventual publication. I will begin with **Demetrias**. In the daybooks of the excavation held in the Archaeological Society of Athens, his reports are often accompanied by sketches that show the

37. The most informative are: the report no. 31 of 6.4.1927 by K. Rhomaios, titled “Περί παραδόσεως των εκ Βόλου αρχαίων”, and especially his handwritten 4-page report to the Ministry of Education, protocol no. 6326, written on 1.2.1928 and titled “Περί των αρχαιοτήτων του Μουσείου Βόλου” accompanied by a 29-page typewritten report compiled by K. Rhomaios, of the committee consisting of N. Louvaris, K. Rhomaios, G. Kapsalis and I. Chrysafis that investigated the allegations against A.S. Arvanitopoulos; it is divided into three parts and titled: “1) Πώς ειργάσθη η Επιτροπή, 2) Μεταφορά των αρχαίων εις Αθήνας. Τύχαι αυτών, 3) Πίναξ Α συγκριτικός των εν τω πρωτοκόλλω χρυσών στεφάνων κεί των εν τω Εθνικώ Μουσείω υπαρχόντων”.

38. Handwritten note by K. Rhomaios accompanying the 29-page report mentioned above, titled: “Συμπλήρωμα εις τον περί των στεφάνων λόγον”.

39. The four boxes we opened in Athens in July 2010 were labelled on the outside as originating from the Sanctuary of Zeus Thaulios at Pherai, but instead contained hundreds of fragments of Megarian and Homeric bowls and, especially, figurines from Demetrias (Sanctuary of Pasikrata and Sanctuary of the Mother of the Gods), Phthiotic Thebes, Larisa. It is evident that the contexts were mixed before the 1970s. The condition of the finds is explained in K. Rhomaios’ reports (see above n. 38), especially the one dated 1.2.1928 and the second part of the 29-page report; also the report no. 915, of 1.3.1926 (Ministry protocol no. 10788) by P. Kastriotis, the then director of the National Archaeological Museum.

40. Of these only the manuscript of the Petroporos tomb has been identified; it is a short manuscript, dated 30.11.1906, kept in the Greek Epigraphic Society; detailed reports with drawings/sections are found in the excavation daybooks. The photographs of the tomb are lost.

41. Parker – Stamatopoulou 2004.

42. Αρβανιτόπουλος 1947b.

exact position of finds and/or excavated monuments⁴³. These were especially useful for understanding the excavations in the southern cemetery, near the fortifications. Some of these tombs are known from the publication of their lavish finds, for example the folding mirrors published by Arvanitopoulos in *Πολέμων*; on the basis of the daybooks sketches we are able to approximately locate the tombs on the terrain, even if the area has changed significantly in the meantime⁴⁴. With regards to the Pasikrata sanctuary, although the excavation daybook of 1912 was lost during the Balkan Wars, the photographs in the Archive of the Archaeological Society of Athens (**figs 6-7**)⁴⁵ have been invaluable in enabling me to identify a large percentage of the finds from the site, mainly in the storerooms of the Volos Museum, where they had been mostly recorded as of unknown provenance, or were part of the Apostolides' collection⁴⁶. As I mentioned earlier, in July 2010, a large number of figurine fragments were re-discovered in the National Archaeological Museum in Athens. Nearly 100 figurines have been identified on the basis of the same photos as originating from the Pasikrata sanctuary at Demetrias; they are currently in the process of conservation and publication⁴⁷.

Among the manuscripts of Arvanitopoulos very important are his unpublished notes, and especially the draft of the catalogue of the unpublished painted stelai of Demetrias, which are kept in the Epigraphic Society at Athens. It is following the model he had adopted in *Θεσσαλικά Μνημεία*. The majority of the stelai can be identified with the entries of the unpublished inscriptions catalogued in Archive E (Inscriptions) of the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Volos, and on the basis of the detailed description of the stelai in his excavation daybooks kept in the Archaeological Society of Athens⁴⁸. To demonstrate with an example from the excavation of the so-called 1st Stelai tower⁴⁹: **fig. 8** shows the two catalogue drafts for the stele of *Aris-*, son of Euphranor from Amathus, which was preserved in three pieces that were found between 28.10.1907-22.11.1907⁵⁰; it is identified with the stele in the Volos Museum inv. E439. The daybooks of the excavation allow us to fully appreciate the conditions of discovery of this important body of material but also the role of Perikles Apostolides, who partially funded this project. This unpublished catalogue, combined with the consultation of the excavation diaries, which provide the findspot of many stelai, allow the detailed study of the monuments and a better understanding of the corpus of the Demetrias tombstones, their prosopography and ultimately the identification of inscriptions that perhaps had not been catalogued in the Archive E of the Volos Museum. Moreover, references to the tombstones in Arvanitopoulos' correspondence to the Ministry allow the appreciation of the condition of certain stelai, for example Λ112, which depicts a banqueter on a kline, where supposedly restoration work was done at some point between 1917-1920⁵¹.

43. The entries in the daybooks are numerous, therefore I will only present a few examples. In Αρχ. Αρβ. 39, there is a drawing of the towers by the 3rd and 4th Stelai towers with measurements by the page dated 12 Mar. 1912; most useful are the sketches of the site and tombs in the daybooks Αρχ. Αρβ. 43 and 44.

44. Αρχ. Αρβ. 43: on 21 July 1914, grave E is the tomb containing the mirror with Dionysos and the Silen, NM 16113: Αρβανιτόπουλος 1929a; Grave M is the grave that contained the folding mirror whose cover was decorated by two warriors, NM 16112: Αρβανιτόπουλος 1929b. Both are marked on the drawing by the page dated 1 Oct. 1914, which shows the entire area south of the fortification walls, between the 1st and 5th Stelai towers.

45. There are in total eight photographs illustrating figurines from the sanctuary, three of them unpublished. The latter have enabled the identification of many figurines in the various museums.

46. It is worth noting that many of the figurines from the Pasikrata sanctuary that are kept in the Museum of Volos were recorded as part of the private collection of M. Apostolides, friend and sponsor of Arvanitopoulos.

47. I owe the information to the existence of these boxes to G. Kavvadias and Chr. Avronidaki whom I thank warmly. Chr. Avronidaki supervised the opening of the boxes and offered me invaluable help both practical and in searching the archives of the National Archaeological Museum.

48. The description and catalogue of the painted stelai occupy a large percentage of the excavation daybooks, as entries are found in at least twenty-three of the small booklets.

49. For other examples: Σταματοπούλου 2004-09, 637 and figs. 1-2 on p. 643.

50. On the discovery of the fragments: Αρχ. Αρβ. 12: 29 Oct. 1907, no. 380; Αρχ. Αρβ. 15: 19 Nov. 1907, no. 636 and 22. Nov. 1907, no. 67 (from the outer wall of the east side of the 1st Stelai tower). The stele is also described in: Αρχ. Αρβ. 25: 14 Apr. 1909, no. 1008; Αρχ. Αρβ. 26: 23 Oct. 1909, no. 242.

51. One of the fragments of the stele, depicting the young oinochoos, is indeed covered with a shiny varnish; see p. 3, no. 8 of the Confidential report of A.S. Arvanitopoulos to the Ministry of Religion and Education, dated 8 March 1927, titled: «Εκθεσις του πρώην εφόρου αρχαιοτήτων Θεσσαλίας Α.Σ. Αρβανιτόπουλου, ιδρυτού, του Μουσείου Βόλου, ανακαλύψαντος δε και τοποθετήσαντος πάντα τα εν αυτώ αρχαία αντικείμενα, Περί των στηλών Παγασών και λοιπών αρχαιοτήτων του ανωτέρω Μουσείου, ως και των υποκινητών του θορύβου αρχαιολογικών υπαλλήλων». In the same report on p. 3 he refers to the two stelai in the Louvre, published recently by Rouveret 2004, 17-28.

As I mentioned earlier, in the archive of the Greek Epigraphic Society there are four unpublished plates, with drawings made by St. Xenopoulos illustrating artefacts from Arvanitopoulos' excavations of the large Late Bronze Age tholos tomb at **Dranista** and a group of late Hellenistic graves at Metropolis, in western Thessaly, accompanied by captions identifying the finds, as well as photographs of some of the **Metropolis** finds⁵².

The excavations at Metropolis took place in 1909 and 1911, following illegal operations by locals and revealed rich graves of the late Hellenistic – Early Roman period. Arvanitopoulos presented these excavations in very brief reports in the *IIAE* of 1909, 1911, 1915⁵³, and partially published part of the finds in the article "Ein thessalischer Gold-und Silberfund"⁵⁴. The finds of the group are housed in the National Archaeological Museum in Athens and in Hamburg, and include one of the most impressive groups of Hellenistic jewellery and high quality glass and silver vessels. Stella Miller, in 1979, had questioned the unity of the group in an article that included a list of the objects she had identified in Athens⁵⁵. The plates (scale 1:1) in the Greek Epigraphic Society (**fig. 2**), the description of the finds by tomb in the excavation daybooks in the Archaeological Society⁵⁶, the B&W photos in the German Archaeological Institute at Athens⁵⁷ and in the Epigraphic Society, and the very informative correspondence and the reports in the archives of ΔΕΑΜ formed the basis for the search in the archives and the storage rooms in the National Archaeological Museum in Athens, which enabled me to identify in April and July 2010 a large percentage of the objects described by Arvanitopoulos⁵⁸. The rarity and the art historical significance of some of the finds from the site was demonstrated in an excellent recent article by the late I. Zervoudaki⁵⁹, dedicated to the rare complex of Pygmies and a crocodile on a boat made of glass, and found in one of these tombs, that she identified on the basis of her study of the Archaeological Service archives in ΔΕΑΜ and the National Archaeological Museum.

Equally useful is the archival material that relates to Arvanitopoulos' excavations at **Phthiotic Thebes**⁶⁰. Photographs of the excavations on the acropolis and some of the finds are found in the Epigraphic Society and especially, the Archaeological Society of Athens. The topographic plans, in colour, from Arvanitopoulos' excavations on the acropolis and the city of Phthiotic Thebes are exceptionally useful. One plan, of the city of Phthiotic Thebes, in scale 1:8000 denotes the second fortification enceinte, to the west of the acropolis, whose existence became widely known to scholarship in V. Adrymi-Sismani's report in the *ΑΔ* of 1991⁶¹. It is clear that Arvanitopoulos had traced the course of this wall⁶². In the 2nd plan (**fig. 9**), the sites excavated by him on the acropolis of the city are noted in detail. These can be compared to the sketches in the detailed excavation daybooks and the photographs in the Archive of the Archaeological Society of Athens. The detailed excavation daybooks⁶³, in contrast to the brief reports in the *IIAE*, the photographs, drawings and the catalogue of the metal objects, which he sent to Athens (dated 7.8-3.9.1914), give a good impression of the wealth and variety of the votives deposited in the sanctuary, as well as its long duration of use, from the 8th century to the

52. Σταματοπούλου 2004-09, 638-9, figs. 6-8 on pp. 646-7.

53. *IIAE* 1909, 171; 1911, 337-342, fig. 13; 1915, 176.

54. Arvanitopoulos 1912.

55. Miller 1979.

56. *Αρχ. Αρβ.* 24: 6.2.1909, 16-20.3.1909 and *Αρχ. Αρβ.* 37: 27.9.1911-4.10.1911.

57. The photographs in the Photo-Archive of the German Archaeological Institute in Athens are those numbered: NM 1134, 1135 (bronze vessels), 1136 (bronze balsmarium), 4783-4 (silver pyxis), 5536-5541 (silver alabastron).

58. The group and an extensive catalogue of the finds will be published by the author when the study is completed in the National Archaeological Museum. This work would not have been possible without the excellent collaboration with the colleagues and staff of the National Archaeological Museum.

59. Ζερβουδάκη 2002-3.

60. These were reported by Arvanitopoulos in *IIAE* 1907, 161-169, and 1908, 163-180.

61. Σταματοπούλου 2004-09, 638, fig. 3. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 46 (1991), *Χρονικά*, 208.

62. Brief reference to the existence of walls to the west of the acropolis is found in *IIAE* 1908, 167; this was ignored by subsequent scholars.

63. *Αρχ. Αρβ.* 6, pp. 25-51 (4-28 June 1907); *Αρχ. Αρβ.* 7: 5 Aug.-7, 12 Aug. 1907; *Αρχ. Αρβ.* 21, pp. 41-59, from 17-28 June 1908 (with a sketch of the walls on p. 42, and of the excavation area with basic stratigraphy on p. 44); *Αρχ. Αρβ.* 22: 1 Jul-19 Aug. 1908: with sketch of the excavation area on p. 34, and of the walls with place names on p. 38; *Αρχ. Αρβ.* 23: 20 Aug.-4 Oct. 1908, with a sketch by the page dated 11 Nov. 1908. The description of the photographs he took on 5.11.1908 allow the identification with the photographs surviving in the Archaeological Society of Athens.

late classical period (fig. 10)⁶⁴. It is evident that the Sanctuary of Athena Polias was very important, contemporary to the sanctuary of Enodia and Zeus Thaulios at Pherai, and the sanctuary of Athena at Gonnoi. Given the excavation at the same site and deposits by V. Adrymi-Sismani in the 1990s⁶⁵, it is perhaps possible to fully publish both excavations, a project that would provide us with a unique glimpse at a Thessalian poliadic sanctuary during the period of transition to politically organised complex communities.

I have chosen in this paper to focus on a few selected sites, with finds dated to the first millennium BC, mainly because for these specific examples, the use of all three major sources of archival material proved crucial to the reconstruction and identification of excavation groups and finds. In another paper in this volume Galanakis and I focused on the tholos tomb at Dranista, whose finds are now in the process of full publication by I. Galanakis.

We are often eager to dismiss earlier investigators' work because of the inadequacies of recording and the methodological problems of the time. In the case of Arvanitopoulos, his inconsistent behaviour (characterized by a meticulous recording in his personal archives but often brusque and summary notes in the official documents he presented to the Ministry), and the legal case regarding the stolen wreath have led to an unparalleled vilification. The archives reveal a contradictory personality, whose archaeological work seems to have been much more careful in the earlier part of his career, and a scholar fully devoted (not to say obsessed) with the study of the region. The study of Arvanitopoulos' archive is extremely time-consuming as it is scattered among different institutions and can often be frustrating. However, given the extent of his investigations in the region, the limited publications and the continuing investigation at the same sites, it is an essential tool for anyone interested in Thessalian archaeology. It is also an entertaining account and glimpse into the workings of the Archaeological Service and community in the beginning of the 20th century, a troubled political period that saw many changes in the social and political map of Greece.

---

64. I was able to identify some of the votives, namely the clay protomai and figurines depicted on fig.10 and some of the relief vases and plaques, in July 2010, in the National Archaeological Museum in Athens; they are in the process of conservation.

65. *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 323-4.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

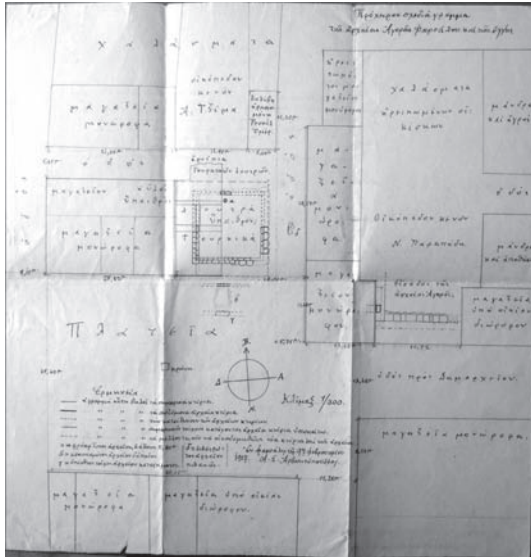
**ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ Α.Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΥ (1874-1942) ΚΑΙ Η
ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Μαρία Σταματοπούλου

Ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος εργάστηκε στη Θεσσαλία ως έφορος αρχαιοτήτων από το 1906-1917 και από το 1920-1926 και διενέργησε μεγάλης κλίμακας ανασκαφές στην περιοχή, που απέδωσαν σημαντικά ευρήματα, όπως οι γραπτές στήλες της Δημητριάδος, τα ιερά της Αθηνάς Πολιάδος και της Αρτέμιδος στους Γόννους, το ιερό του Κοροπαίου Απόλλωνα, το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος στις Φθιώτιδες Θήβες, κλπ. Αν και δημοσίευσε ευρέως επιγραφές από όλη τη Θεσσαλία, ιδίως την Περραιβία και τη Δημητριάδα, το μεγαλύτερο μέρος των ανασκαφών του παραμένει αδημοσίευτο. Το αρχείο του, που θεωρούνταν χαμένο ως τα τέλη της δεκαετίας του 1990, σήμερα φυλάσσεται στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, στην Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία, και περιλαμβάνει τα ημερολόγια των ανασκαφών του, σχέδια και φωτογραφίες χώρων και ευρημάτων, χειρόγραφα εργασιών του, αλληλογραφία του με συναδέλφους, προσωπικά έγγραφα. Στη Διεύθυνση του Εθνικού Μνημείων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (ΔΕΑΜ) του ΥΠ.Π.Ο. φυλάσσονται επίσημα έγγραφα που σχετίζονται με την υπηρεσιακή του δράση ως εφόρου της Θεσσαλίας. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται τα στοιχεία από το αρχείο Αρβανιτόπουλου που μπορούν ενδεχομένως να οδηγήσουν στην ταύτιση και ανασύνθεση αδημοσίευτων ανασκαφικών συνόλων, καθώς και στην καλύτερη κατανόηση των ανασκαφικών του αναφορών στα *Πρακτικά* και την *Αρχαιολογική Εφημερίδα*. Ιδιαίτερη προσοχή δίδεται στις ανασκαφές του Αρβανιτόπουλου στη Μητρόπολη Εστιαιώτιδος, τις Φθιώτιδες Θήβες, τη Δράνισσα Δολόπων, τη Δημητριάδα, το Γοννόκονδυλο-Ολυμπιαδα.

BIBLIOGRAPHY

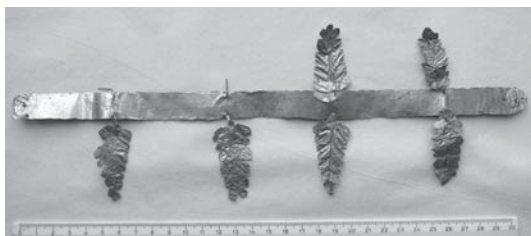
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1909. *Θεσσαλικά Μνημεία. Περιγραφή των γραπτών στηλών Παγασών του Αθανασακείου Μουσείου Βόλου*, τ. 1, Αθήνα.
- Arvanitopoulos A.S., 1912. Ein thessalischer Gold- und Silberfund, *AM* 37, 173-118.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1928. *Γραπταί Στήλαι Παγασών - Δημητριάδος*, Αθήνα.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1929a. Χαλκούν Κάτοπτρον Δημητριάδος: Διόνυσος - Σάτυρος - Έρως, *Πολέμων* 1, 129-138.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1929b. Χαλκούν Κάτοπτρον Δημητριάδος: Δύο Πολεμισταί, *Πολέμων* 1, 65-78.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1947a. Θεσσαλικά Μνημεία. Περιγραφή των εν τω Μουσείω Βόλου Γραπτών Στηλών Δημητριάδος-Παγασών, *Πολέμων* 3, 1-16.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1947b. Χρυσά, αργυρά και ελεφάντινα εκ τάφων της Δημητριάδος, *Πολέμων* 3, 81-90.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1949. Θεσσαλικά Μνημεία. Περιγραφή των εν τω Μουσείω Βόλου Γραπτών Στηλών Δημητριάδος-Παγασών, *Πολέμων* 4, 1-9, 81-92, 153-168.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1952. Θεσσαλικά Μνημεία. Περιγραφή των εν τω Μουσείω Βόλου Γραπτών Στηλών Δημητριάδος-Παγασών, *Πολέμων* 5, 5-18.
- Huguenot C., 2008. *La tombe aux Érotés et la tombe d'Amarynthos: architecture funéraire et présence macédonienne en Grèce centrale. Eretria XIX*, Gollion.
- Miller St., 1979. The So-Called Palaiokastro Treasure, *AJA* 83, 175-191.
- Parker R. - Stamatoroulou M., 2004. A New Funerary Gold Leaf from Pherai, *AE*, 1-32.
- Rouveret A., 2004. *Peintures grecques antiques, la collection hellénistique du musée du Louvre*, Paris.
- Σταματοπούλου Μ., 2004-09. Αρχείο Αποστόλου Σ. Αρβανιτόπουλου (1875-1942), *Horos* 17-21, 635-647.
- Ζερβουδάκη Ι., 2002-2003. Κροκόδειλος στο Παλαιόκαστρο της Καρδίτσας, *Το Μουσείον* 3, 55-68.

Fig. 1. Sketch showing a plan of the excavated area of the presumed agora of Pharsalos, in the Greek Epigraphic Society.

Fig. 2. Drawing (by St. Xenopoulos) of a selection of the gold jewellery from the Metropolis tombs, in the Greek Epigraphic Society

Fig. 3. Gold band with added leaves, in Athens NM Xp.1100 (photo: author)

Fig. 4. Gold jewellery from Metropolis, in Athens NM Xp.1136 (photo: author)

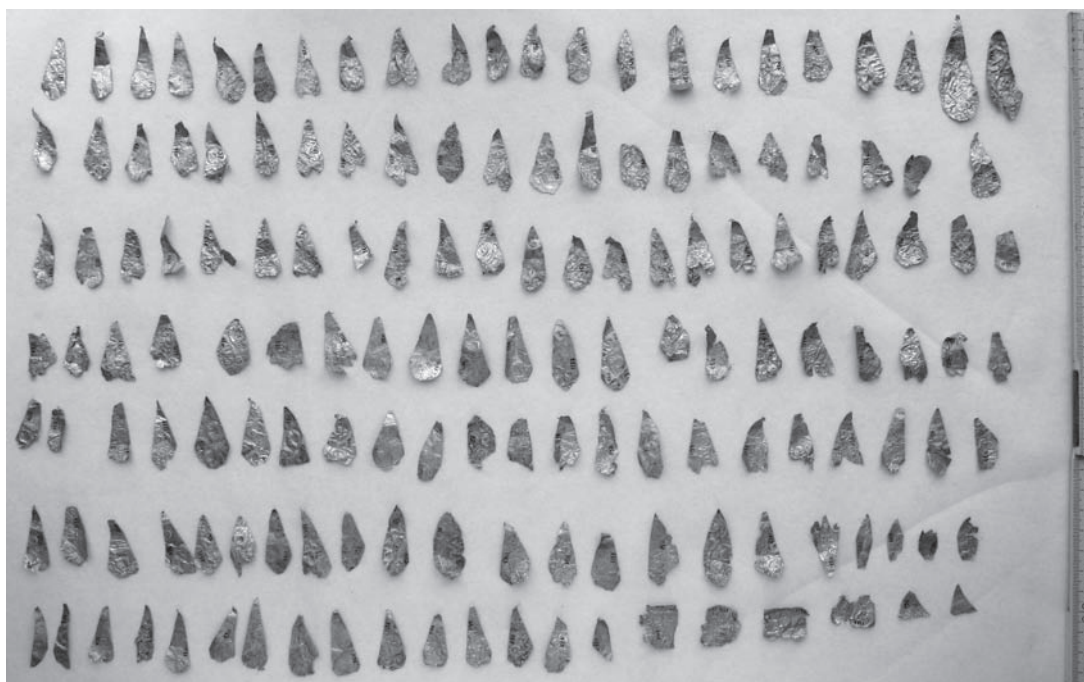

Fig. 5. Gold leaves from Metropolis, in Athens NM Xp.1137 (photo: author)

Fig. 6. Figure showing a selection of figurines from the Pasikrata sanctuary at Demetrias (photo: Archaeological Society of Athens)

Fig. 7. Figure showing a selection of figurines from the Pasikrata sanctuary at Demetrias (photo: Archaeological Society of Athens)

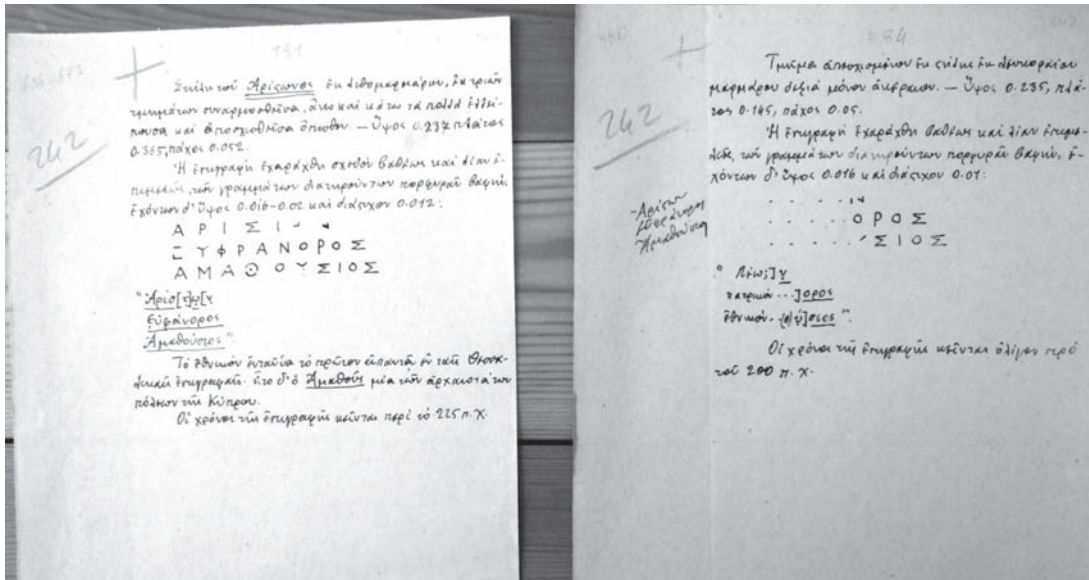

Fig. 8. Two versions of the unpublished manuscript of Arvanitopoulos for the publication of the Demetrias stele no. E439, in the Greek Epigraphic Society

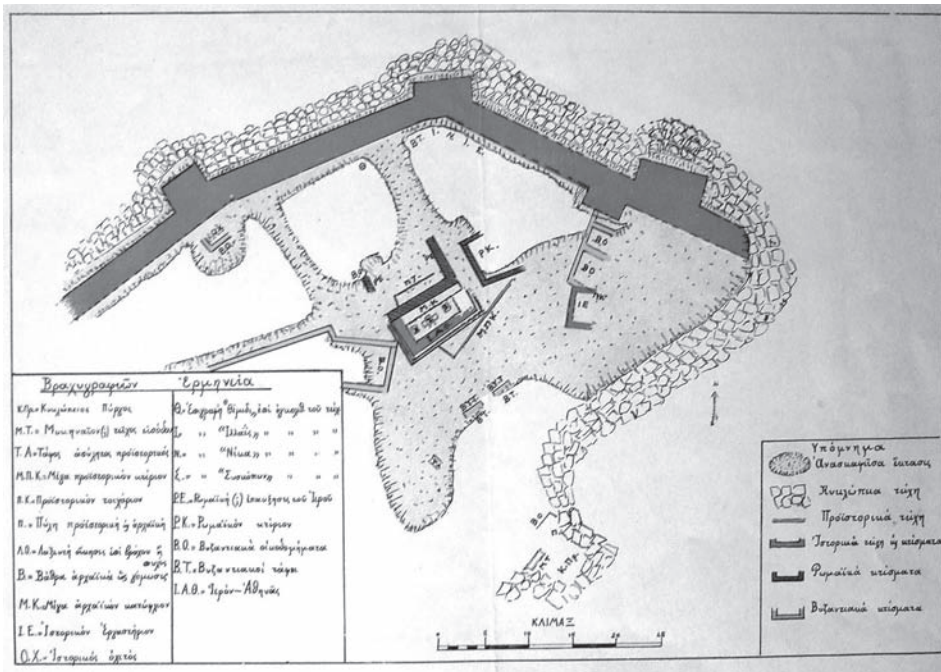

Fig. 9. Topographical plan of the excavations at Phthiotic Thebes in the archive of the Greek Epigraphic Society.

Fig. 10. Figure showing a selection of the clay votives from the sanctuary of Athena Polias at Phthiotic Thebes (photo: Greek Epigraphic Society)

ΟΙ ΑΠΟΛΙΘΩΜΕΝΕΣ ΠΑΝΙΔΕΣ ΘΗΛΑΣΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Αθανάσιος Αθανασίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Θεσσαλία είναι κατ' εξοχήν πεδινή περιοχή, καλυμμένη κατά μεγάλο μέρος από πρόσφατα, ανωπλειστοκαινικά ή ολοκαινικά ιζήματα (ηλικίας της τάξεως δεκάδων χιλιάδων ή χιλιάδων ετών), τα οποία κατά κανόνα επικάθηνται επί αλπικού υποβάθρου¹ (ηλικίας της τάξεως των 350–35 εκατομμυρίων ετών). Εντούτοις, υπάρχουν ορισμένες περιοχές, όπου διατηρούνται εμφανίσεις χερσαίων ιζημάτων μεγαλύτερης ηλικίας, όπως οι παλαιές αναβαθμίδες του Πηνειού, καθώς και πληρώματα μικρότερων λιμναίων / ποτάμιων λεκανών. Σε αυτές τις λεκάνες διατηρούνται απολιθωμένες πανίδες θηλαστικών (κυρίως), νεογενούς² ηλικίας, οι οποίες έχουν έλθει στο φως μέσω παλαιοντολογικών ανασκαφών της τελευταίας τριακονταπενταετίας. Τέτοιες πανίδες απαντούν κοντά στο Σέσκλο και το Μικρό Περιβολάκι (εικ. 1).

Επίσης, σε περιοχές με ασβεστολιθικό υπόβαθρο παρατηρούνται συγκεντρώσεις αργιλικών ιζημάτων εντός των διακλάσεων (ρωγμών) και των εγκοίλων του μητρικού πετρώματος. Τα αργιλικά ιζήματα αποτελούν υπολείμματα της διάλυσης των ασβεστολιθικών πετρωμάτων και συχνά διατηρούν σκελετικά υπολείμματα θηλαστικών και άλλων τετραπόδων. Πανίδες αυτού του τύπου, πλειστοκαινικής ηλικίας, έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου (εικ. 1).

Η ΘΕΣΗ «ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙ»

Πρόκειται για την παλαιότερη γεωχρονολογικά θέση, αφού χρονολογείται στο Ανώτερο Μειόκαινο (7,3-7,1 εκατομμύρια έτη πριν –εικ. 2)³, αλλά και την πιο πρόσφατα γνωστή: εντοπίστηκε το 1996 από γεωλόγους του ΙΓΜΕ και ανασκάφηκε κατά τα επόμενα έτη από ανασκαφική ομάδα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπό τον καθηγητή Γ. Κουφό⁴. Τα απολιθώματα (εικ. 3-5) αποκαλύφθηκαν σε τομή αγροτικού δρόμου, εντός ποτάμιων ιζημάτων, βορείως του χωριού Μικρό Περιβολάκι.

Η πανίδα είναι πολύ πλούσια σε αριθμό ειδών, ιδίως σαρκοφάγων (άρκτος, ύαινες, ικτίδες, αδηφάγος) και αντιλοπών (δέκα είδη –εικ. 4)⁵. Μεταξύ αυτών και το νέο γένος και είδος αντιλόπης *Pheraios chryssomallos*⁶. Επίσης, βρέθηκαν κερκοπίθηκος (εικ. 3), ιππάρια (εικ. 5), χοίρος, καμηλοπαρδάλης, ρινόκερος, ελάφι, δεινοθήριο (αρχέγονο προβοσκιδωτό) και πτηνά. Τα ιππάρια (αρχέγονοι ίπποι που έφεραν τρία

1. Με τον όρο «αλπικό υπόβαθρο» νοείται το σύνολο ιζηματογενών και μεταμορφωμένων πετρωμάτων, τα οποία αποτέθηκαν αρχικά ως θαλάσσια ιζήματα στον πυθμένα ενός προϋπάρχοντος ωκεανού, της Τηθύος. Η Τηθύς (της οποίας υπόλειμμα είναι η σημερινή Μεσόγειος) αναπτυσσόταν σε διεύθυνση Α–Δ από την Αμερική έως την Ανατολική Ασία. Πριν από περίπου 100 εκατομμύρια χρόνια άρχισε να κλείνει, λόγω σύγκλισης των γεωτεκτονικών πλακών της Αφρικής και της Ινδίας με αυτή της Ευρασίας, με αποτέλεσμα την πτύχωση και την ανάδυση των ιζημάτων του πυθμένα της. Το γεγονός αυτό ονομάζεται Αλπική Ορογένεση και οδήγησε στο σχηματισμό εκτεταμένων οροσειρών, συμπεριλαμβανομένων των περιμεσογειακών.

2. Το Νεογενές είναι περίοδος του γεωλογικού χρόνου που αντιστοιχεί στο διάστημα από 23 έως 1,8 εκατομμύρια έτη πριν από σήμερα.

3. Koufos 2006.

4. Koufos – Koutsouveli – Galanakis – Sylvestrou – Vlachou 1999. Koufos 2006.

5. Koufos 2006.

6. Kostopoulos – Koufos 2006.

δάκτυλα σε κάθε άκρο) εμφανίζουν μεγάλη ταξινομική ποικιλότητα, αντιπροσωπευόμενα από τρία είδη. Η διατήρηση των απολιθωμάτων είναι καλή και ορισμένα οστά βρέθηκαν σε φυσική ανατομική θέση.

Τα ιπάρια και οι αντιλόπες είναι τα αφθονότερα σε αριθμό ατόμων (αποτελούν το 80% της πανίδας), χαρακτηρίζοντας παλαιοοικολογικά την πανίδα: τα θηλαστικά αυτά ζουν γενικώς σε ξηρά και ανοιχτά περιβάλλοντα, με περιορισμένη δασοκάλυψη. Όπως όμως έδειξε η μελέτη της οδοντικής αποτριβής επί της αδαμαντίνης των γομφίων, τα είδη αυτά εμφάνιζαν εποχικές ή μόνιμες διαφοροποιήσεις στις τροφικές προτιμήσεις τους, ώστε να αμβλύνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ τους και να μοιράζονται αποτελεσματικότερα τους διαθέσιμους πόρους⁷.

Η ΘΕΣΗ «ΣΕΣΚΛΟ»

Η θέση βρίσκεται ΒΑ του ομώνυμου χωριού και βορείως του ομώνυμου νεολιθικού οικισμού, εντός του αργιλωρυχείου της ΑΓΕΤ «Ηρακλής». Εντοπίστηκε το 1971 κατά τη διάρκεια των εξορυκτικών εργασιών τότε έγινε και η πρώτη συλλογή απολιθωμάτων από τον γεωλόγο του ΙΓΜΕ Α. Τάταρη⁸. Το 1982 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό τον καθηγητή Ν. Συμεωνίδη. Το υλικό, που προέκυψε, αποτελεί το κύριο μέρος των διαθέσιμων απολιθωμάτων από τη θέση. Μικρότερης κλίμακας ανασκαφές διεξήχθησαν επίσης το 1991 και το 2009 (εικ. 10) από τον υπογράφοντα (η τελευταία με οικονομική συμβολή του Υπουργείου Πολιτισμού), όταν λόγω διάβρωσης των πρηνών του ορυχείου αποκαλύφθηκαν συγκεντρώσεις απολιθωμάτων. Κατά τη διάρκεια όλων των ανασκαφικών περιόδων στη θέση η ΑΓΕΤ «Ηρακλής» παρέσχε πολύτιμη τεχνική βοήθεια.

Η πανίδα του Σέσκλου⁹ χαρακτηρίζεται από αριθμητική υπεροχή ενός είδους, όσον αφορά τον αριθμό ατόμων, του ίππου *Equus stenorhis* (εικ. 6), καθώς και από υψηλή ταξινομική ποικιλομορφία των βοοειδών (εικ. 7-9). Σύμφωνα με μελέτη του προ του 2009 ανασκαμμένου υλικού, οι ίπποι αντιπροσωπεύονται από περισσότερα από 20 άτομα, τα δε βοοειδή από τουλάχιστον 28 άτομα που ταξινομούνται σε 6-8 είδη¹⁰. Δύο από αυτά τα είδη (*Euthyceros thessalicus* και *Gazella aegaea* –εικ. 9 και 8 αντίστοιχα) έγιναν διεθνώς γνωστά για πρώτη φορά από το Σέσκλο¹¹, ενώ ένα ακόμη είδος (*Gazellospira torticornis*) προσδιορίστηκε εδώ για πρώτη φορά στην Ελλάδα¹². Λόγω της σπανιότητας των αντιλοπών (κάθε είδος αντιπροσωπεύεται συνήθως από λίγα, όχι καλά διατηρημένα δείγματα), η ανατομία τους δεν είναι ακόμη καλά γνωστή. Σημαντικά ευρήματα αποδίδονται επίσης, στον άναγκο (*Anancus arvernensis*, προβοσκιδωτό, πιο πρωτόγονο από τους σημερινούς ελέφαντες), το αρχέγονο μαμούθ *Mammuthus meridionalis*, το νυκτερευτή (*Nyctereutes megastoides*, μικρό σαρκοφάγο της οικογένειας των κυνιδών), τον μαχαιρόδοντα *Homotherium crenatidens* (αιλουροειδές μεγέθους λιονταριού με υπερμεγέθεις κυνόδοντες στην άνω γνάθο) και την καμηλοπάρδαλη *Mitilanotherium*. Άλλα θηλαστικά (τρία είδη ελαφοειδών, ρινόκερος, χοίρος, ύαινα, αρκούδα κ.ά.) αντιπροσωπεύονται από σποραδικά ευρήματα. Πρόσφατα τεκμηριώθηκε στη θέση και η παρουσία στρουθοκαμήλου (*Struthio* sp., αδημοσίετο υλικό).

Η τελευταία ανασκαφή στο Σέσκλο (Απρίλιος και Μάιος 2009 –εικ. 10) απεκάλυψε σημαντικά κρανικά και μετακρανικά δείγματα σαρκοφάγων, αντιλοπών, μιτιλανοθηρίου και ίππου, τα οποία μετά τη συντήρηση και τη μελέτη τους αναμένεται να δώσουν πολύτιμα στοιχεία για την ανατομία των σπάνιων αυτών ζώων του Πλειοκαίνου, καθώς και για το χρονοστρωματογραφικό εύρος της θέσης. Τα μέχρι σήμερα βιοστρωματογραφικά δεδομένα τοποθετούν την πανίδα του Σέσκλου στο Ανώτερο Πλειοκαίνο (περίπου στα 2 εκατομμύρια έτη πριν από σήμερα –εικ. 2).

Η αριθμητική υπεροχή των ίππων και των αντιλοπών και η περιορισμένη παρουσία δασόβιων ειδών (όπως οι χοίροι και τα ελάφια) υποδηλώνουν επικράτηση ανοιχτού περιβάλλοντος, με εκτεταμένους λειμώνες / θαμνώνες χαμηλής βλάστησης. Οι ανοιχτές εκτάσεις διακόπτονταν ωστόσο, από αραιές συστάδες δέν-

7. Koufos 2006.

8. Τάταρης 1975. Συμεωνίδης – Τάταρης 1983.

9. Συμεωνίδης – Τάταρης 1983. Συμεωνίδης 1992. Αθανασίου 1996. Athanassiou 2001. 2002α. 2002β. 2005.

10. Αθανασίου 1996 και Athanassiou 2001.

11. Athanassiou 2002α και 2002β.

12. Συμεωνίδης 1992. Athanassiou 2005.

τρων, οι οποίες φιλοξενούσαν τα δασόβια είδη και παρείχαν τροφή στα μεγαλόσωμα προβοσκιδωτά. Σε όμοια συμπεράσματα κατέληξε επίσης πρόσφατη παλαιοοικολογική μελέτη¹³, η οποία βασίστηκε στη μορφή αποτριβής των γομφίων φυτοφάγων και στα ίχνη που αφήνει η φυτική τροφή στην επιφάνεια της αδαμαντίνης κατά τη μάσηση.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ «ΒΟΛΟΣ» ΚΑΙ «ΑΛΥΚΕΣ»

Οι δύο αυτές θέσεις είναι οι γεωχρονολογικώς νεότερες της Μαγνησίας: χρονολογούνται στο Κατώτερο Πλειστόκαινο (περίπου πριν από 1,6-1,3 εκατ. έτη –**εικ. 2**). Εντοπίζονται σε αργιλικά πληρώματα διακλάσεων ασβεστολιθικών πετρωμάτων, είναι δηλαδή πολύ περιορισμένης έκτασης, γι' αυτό και είναι πολύ φτωχότερες σε αριθμό ευρημάτων από το Περιβολάκι και το Σέσκλο.

Η θέση «Βόλος» εντοπίστηκε περί το 1980 και μελετήθηκε από Ολλανδούς ερευνητές¹⁴. Η ακριβής θέση της δεν είναι γνωστή (κατά μία εκδοχή βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Πηλίου νοτίως του Βόλου), και οι προσπάθειες να εντοπιστεί εκ νέου δεν απέδωσαν. Η θέση «Αλυκές» εντοπίστηκε το 1990 από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Θεοδώρου, εντός αργού λατομείου μαρμάρου, στο οποίο είχε εγκαταλειφθεί, μετά την απόληψη του μαρμάρου, το απολιθωματοφόρο αργιλικό πλήρωμα των διακλάσεων του.

Οι δύο θέσεις έχουν δώσει παρόμοιες πανίδες, που περιλαμβάνουν σαρκοφάγα (κυνίδες, μεγάλο αιλουροειδές), μικρά βοοειδή (αντιλόπες), ίππο (**εικ. 11-12**), ρινόκερο, ελέφαντα, λαγόμορφα και τρωκτικά¹⁵. Τα σαρκοφάγα –προσδιορίσιμα σε επίπεδο είδους– είναι κυρίως αρχέγονες μορφές των αντίστοιχων αρτίγων ειδών (λύκου –**εικ. 13**– τσακαλιού και αλεπούς). Το μεγάλο αιλουροειδές ανήκει στο είδος *Panthera gombaszoegensis*, έναν ευρασιατικό ιαγουάρο, που έζησε από το τέλος του Πλειοκαίνου έως το Μέσο Πλειστόκαινο. Τα φυτοφάγα αντιπροσωπεύονται από λίγα δείγματα αβέβαιης ταξινομικής απόδοσης, με εξαίρεση τον ίππο, ο οποίος, βάσει της οδοντικής μορφολογίας της άνω και της κάτω γνάθου, είναι πιο εξελιγμένος από τον *Equus stenonis* του Σέσκλου και πλησιάζει μορφολογικώς το αρτίγονο είδος *Equus ferus*. Ιδιαίτερη σημασία και στις δύο θέσεις έχουν τα Τρωκτικά, βάσει των οποίων προσδιορίζεται η ηλικία των θέσεων. Η παρουσία συγκεκριμένων μικροθηλαστικών, όπως και του ίππου, είναι δείκτης ανοιχτού περιβάλλοντος.

Περιβολάκι: κατάλογος πανίδας¹⁶

Primates	<i>Mesopithecus</i> cf. <i>delsoni</i>		<i>Nisidorcas planicornis</i>
Carnivora	<i>Ursavus depereti</i>		<i>Prostrepsiceros</i> cf. <i>fraasi</i>
	<i>Promephitis larteti</i>		<i>Tragoportax rugosifrons</i>
	<i>Promeles palaeattica</i>		<i>Pheraios chryssomallos</i>
	<i>Plesiogulo crassa</i>		<i>Miotragocerus</i> sp.
	<i>Adcrocuta eximia</i>		<i>Gazella</i> cf. <i>pilgrimi</i>
	<i>Plioviverrops orbigny</i>		<i>Gazella</i> sp.
Proboscidea	<i>Deinotherium</i> sp.		<i>Pachytragus</i> aff. <i>laticeps</i>
Perissodactyla	<i>Hipparion</i> cf. <i>mediterraneum</i>		<i>Palaeoryx</i> cf. <i>pallasi</i>
	<i>Hipparion macedonicum</i>		cf. <i>Helladorcas</i> sp.
	<i>Hipparion dietrichi</i>	Aves	<i>Branta thessaliensis</i>
	<i>Ceratotherium</i> sp.		Perdicinae indet.
Artiodactyla	<i>Microstonyx major</i>		
	<i>Helladotherium duvernoyi</i>		
	<i>Palaeotragus</i> cf. <i>rouenii</i> cf. <i>Lucentia</i> sp.		

13. Rivals – Athanassiou 2008.

14. Van der Meulen – van Kolfschoten 1988.

15. Van der Meulen – van Kolfschoten 1988. Αθανασίου 1996.

16. Κατά Koufos 2006.

Σέσκλο: κατάλογος πανίδας

Carnivora	<i>Nyctereutes megamastoides</i> <i>Vulpes</i> cf. <i>alopeoides</i> <i>Homotherium crenatidens</i>
Proboscidea	<i>Anancus arvernensis</i> <i>Mammuthus meridionalis</i>
Perissodactyla	<i>Equus stenonis</i> <i>Stephanorhinus</i> sp.
Artiodactyla	cf. <i>Croizetoceros ramosus</i> cf. <i>Dama (Pseudodama) rhenana</i> cf. <i>Eucladoceros</i> sp. <i>Mitilanotherium martinii</i> <i>Gazella borbonica</i> <i>Gazella bouvrainae</i> <i>Gazella aegea</i> <i>Gazellospira torticornis</i> <i>Gallogoral meneghini sickenbergi</i> <i>Euthyceros thessalicus</i>
Aves	<i>Struthio</i> sp.

Βόλος: κατάλογος πανίδας¹⁷

Rodentia:	<i>Apodemus mystacinus</i> <i>Apodemus sylvaticus/flavicollis</i>
-----------	--

	<i>Cricetulus migratorius</i> <i>Lagurus pannonicus</i> <i>Microtus (Pitymys) arvalidens</i>
Carnivora:	<i>Canis lupus</i> cf. <i>mosbachensis</i> <i>Vulpes praeglacialis</i> <i>Panthera gombaszoegensis</i>
Artiodactyla:	cf. <i>Hemitragus bonali</i>
Perissodactyla:	<i>Equus</i> cf. <i>marxi</i>

Αλυκές: κατάλογος πανίδας¹⁸

Rodentia:	<i>Hystrix refossa</i> <i>Mimomys</i> sp. <i>Lagurodon</i> cf. <i>aranka</i>
Lagomorpha:	<i>Oryctolagus lacosti</i>
Proboscidea:	Elephantidae indet.
Carnivora:	<i>Canis etruscus</i> <i>Canis arnensis</i> <i>Canis</i> sp. <i>Panthera gombaszoegensis</i>
Artiodactyla:	<i>Gazellospira torticornis</i> Bovidae gen. A Bovidae gen. B
Perissodactyla:	<i>Equus</i> sp. Rhinocerotidae indet.

17. Κατά van der Meulen – van Kolschoten 1988.

18. Κατά Αθανασίου 1996.

SUMMARY

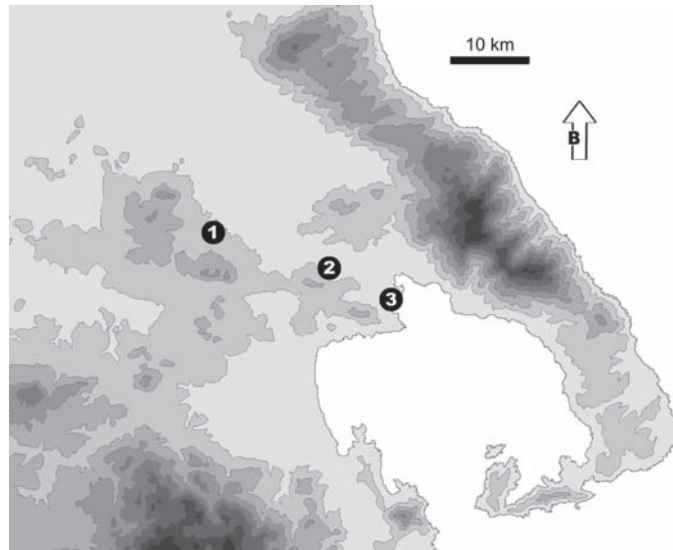
THE FOSSIL MAMMAL FAUNAS OF MAGNESIA

Athanasios Athanassiou

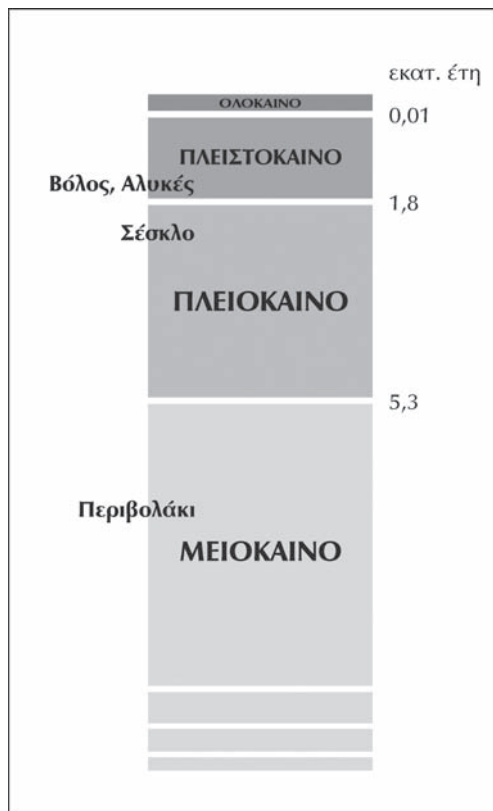
The fossil mammal faunas are extensively used as a proxy for the reconstruction of prehistoric environments, providing detailed information on the mammal communities of the past. Four mammal-bearing localities are currently known in Magnesia, which have yielded significant fossil faunas: *Perivoláki* (Late Miocene), *Sésklo* (Late Pliocene), *Vólos* and *Halykés* (Early Pleistocene). The Perivoláki locality is situated in the vicinity of the village Mikró Perivoláki and it has yielded a highly diverse ungulate and carnivore fauna. The locality of Sésklo is located in a fluvio-lacustrine basin, north of the well-known Neolithic settlement. Its fauna is dominated by a horse species (in terms of the number of individuals represented in the material) and is characterized by very high antelope diversity. The sites of Vólos and Halykés are close to the city of Vólos. The fossils are found in fissure fillings of the calcareous basement of the area. Although they are not as numerous as those from Perivoláki and Sésklo, they represent a considerable number of taxa. Palaeoecological studies of Perivoláki and Sésklo faunas have shown that during the Late Miocene and Late Pliocene respectively Magnesia was dominated by open woodland / bushy areas, rich in grasses.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

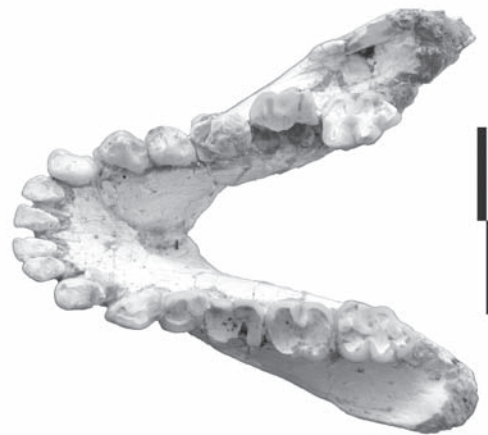
- Αθανασίου Α., 1996. Συμβολή στη μελέτη των απολιθωμένων θηλαστικών της Θεσσαλίας (Διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Athanassiou A., 2001. New data on the *Equus stenorhinus* Cocchi, 1867 from the late Pliocene locality of Sésklo (Thessaly, Greece), *Geodiversitas* 23 (3), 439-469.
- Athanassiou A., 2002a. *Euthyceros thessalicus*, a new bovid from the Late Pliocene of Sésklo (Thessaly, Greece), *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie, Monatshefte*, 2002 (2), 113-128.
- Athanassiou A., 2002β. A new gazelle species (Artiodactyla, Bovidae) from the Late Pliocene of Greece, *Annales Géologiques des Pays Helléniques* 39 (A), 299-310.
- Athanassiou A., 2005. *Gazellospira torticornis* (Aymard, 1854) from the Late Pliocene locality of Sésklo (Thessaly, Greece), *Quaternaire*, hors-série 2, 137-144.
- Kostopoulos D.S. – Koufos G.D., 2006. *Pheraios chryssomallos*, gen. et sp. nov. (Mammalia, Bovidae, Tragelaphini), from the Late Miocene of Thessaly (Greece): implications for tragelaphin biogeography, *Journal of Vertebrate Paleontology* 26 (2), 436-445.
- Koufos G.D. (επιμ.), 2006. The late Miocene vertebrate locality of Perivolaki, Thessaly, Greece, *Palaeontographica* (A), 276 (1-6), 1-221.
- Koufos G.D. – Koutsouveli A. – Galanakis D. – Sylvestrou I. – Vlachou T., 1999. A new Late Miocene mammalian locality from Velestinon, Thessaly, Greece. Contribution to the biochronology of the Neogene deposits, *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences* 328 (7), 479-483.
- Rivals F. – Athanassiou A., 2008. Dietary adaptations in an ungulate community from the late Pliocene of Greece, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 265 (1-2), 134-139.
- Συμεωνίδης Ν., 1992. Απολιθωμένα Θηλαστικά κάτω πλειστοκαινικής (βιλλαφραγκίου) ηλικίας από τη λεκάνη του Σέσκλου (Βόλου), *Annales Géologiques des Pays Helléniques* 35, 1-41.
- Συμεωνίδης Ν.Κ. – Τάταρης Α., 1983. Τα πρώτα αποτελέσματα της γεωλογικής και παλαιοντολογικής μελέτης της λεκάνης του Σέσκλου και του ευρέος περιβάλλοντός της (Αν. Θεσσαλία, Ελλάς), *Annales Géologiques des Pays Helléniques* 31, 146-190.
- Τάταρης Α.Α., 1975. Γεωλογικά και κοιτασματολογικά παρατηρήσεις εις Αν. Θεσσαλίαν, *Δελτίον της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας* 12 (1), 63-94.
- Van der Meulen A. – van Kolfschoten T., 1988. Review of the Late Turolian to Early Biharian mammal faunas from Greece and Turkey, *Memorie della Società Geologica Italiana* 31, 201-211.

Εικόνα 1: Γεωγραφική κατανομή των παλιοντολογικών θέσεων με απολιθωμένα θηλαστικά στη Μαγνησία. 1: Περιβολάκι, 2: Σέσκλο, 3: Αλυκές. Η θέση ευρέσεως της πανίδας «Βόλος» δεν είναι ακριβώς γνωστή.

Εικόνα 2: Γεωχρονολογική κατανομή των παλιοντολογικών θέσεων με απολιθωμένα θηλαστικά της Μαγνησίας.

Εικόνα 3: Θέση «Περιβολάκι»: κάτω γνάθος του κερκοπιθήκου *Mesorhynchus cf. delsoni* (μασητική όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Γεωλογίας-Παλιοντολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τον καθηγητή Γ. Κουφό.

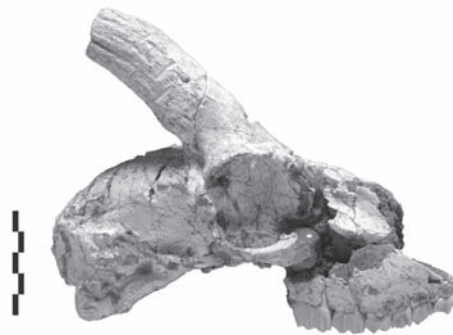
Εικόνα 4: Θέση «Περιβολάκι»: κρανίο της αντιλόπης *Prostrepsiceros cf. fraasi* (εμπρόσθια όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τον καθηγητή Γ. Κουφό.

Εικόνα 5: Θέση «Περιβολάκι»: κρανίο του ιππαρίου *Hipparrion mediterraneum* (πλευρική όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από τον καθηγητή Γ. Κουφό.

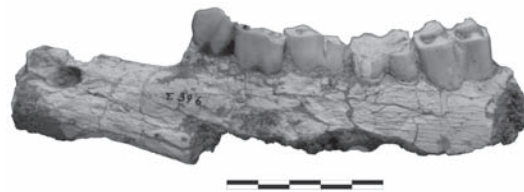
Εικόνα 6: Θέση «Σέσκλο»: άπω τμήμα εμπρόσθιου άκρου (μετακαρπικό και φάλαγγες) του ίππου *Equus stenonis* (εμπρόσθια όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Εικόνα 7: Θέση «Σέσκλο»: κρανίο της αντιλόπης *Gazella bourninae* (πλευρική όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

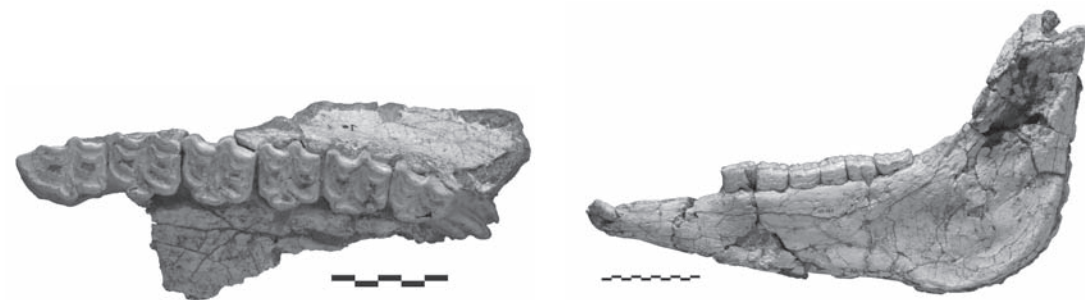
Εικόνα 8: Θέση «Σέσκλο»: τμήμα κρανίου και γόμφων κερμάτων της αντιλόπης *Gazella aegaea* (εμπρόσθια όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Εικόνα 9: Θέση «Σέσκλο»: κάτω γνάθος της αντιλόπης *Euthyceros thessalicus* (πλευρική όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

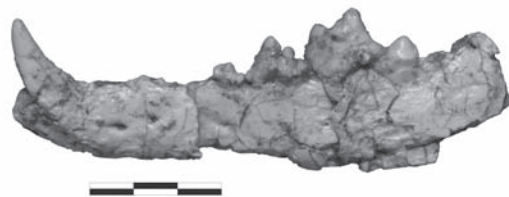

Εικόνα 10: Θέση «Σέσκλο»: άποψη του σκάμματος με τα αποκαλυμμένα απολιθώματα κατά την ανασκαφή του Απριλίου 2009.

Εικόνα 11: Θέση «Βόλος»: άνω οδοντοστοιχία ίππου (μασητική όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Εικόνα 12: Θέση «Αλυκές»: κάτω γνάθος ίππου (πλευρική όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Εικόνα 13: Θέση «Αλυκές»: κάτω γνάθος του λύκου *Canis etruscus* (πλευρική όψη). Κλίμακα σε cm. Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η ΥΛΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Στράτος Νανόγλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν η αρχαιολογία είναι ένας τρόπος διαχείρισης του παρελθόντος, σίγουρα δεν είναι ο μόνος. Επιπλέον, όπως και αν δούμε το παρελθόν –ως μιαν ακολουθία γεγονότων, ως μια επαναλαμβανόμενη σειρά διαδικασιών ή ως μιαν αποκομμένη εποχή ονείρου κατά την οποία διαμορφώθηκε ο κόσμος– το σίγουρο είναι ότι κάτι αφήνει πίσω του, ακόμη και ως συντρίμια. Μας παραδίδει ένα διαρθρωμένο κόσμο, ποτέ πλήρως καθορισμένο, αλλά σε ένα βαθμό πάντα διαμορφωμένο.

Σε αυτό το διαμορφωμένο κόσμο, μαζί και τα συντρίμια, ερχόμαστε εμείς και προσπαθούμε να τα βγάλουμε πέρα, χρησιμοποιώντας ως εφόδια τα ίδια τα κατάλοιπα που προσπαθούμε να καταλάβουμε. Ό,τι μας παραδίδεται λοιπόν είναι ταυτόχρονα αυτό που προσπαθούμε να κατανοήσουμε και το όπλο για να το κατανοήσουμε. Πολύ περισσότερο κατοικούμε τον κόσμο αυτό ως συγκεκριμένα υποκείμενα, εν ολίγοις γινόμαστε οι άνθρωποι που γινόμαστε μέσω αυτών των παραδιδόμενων. Είμαστε δημιουργήματα αυτής της παράδοσης.

Στο πλαίσιο αυτό η υλικότητα των παραδιδόμενων, οι παράμετροι της υλικής τους παρουσίας, έχουν τεράστια σημασία για το αποτέλεσμα, δηλαδή εμάς. Αν τα κατάλοιπα (με την ευρύτερη έννοια) είναι τα σημεία αναφοράς για τη ζωή μας, ο τρόπος που τα βιώνουμε παίζει καθοριστικό ρόλο στον τρόπο που θα τα χρησιμοποιήσουμε. Είναι δεδομένο ότι η Ακρόπολη επηρεάζει τον κόσμο μας και τη συγκρότησή μας ως υποκείμενων με πολύ διαφορετικό τρόπο από ένα νεολιθικό ειδώλιο στις προθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, για να μείνω μόνο σε αντικείμενα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Η αποκάλυψη των καταλοίπων του παρελθόντος είναι βέβαια μια μοντέρνα δραστηριότητα, όσο παλαιούς προγόνους και αν βρούμε για τις ανασκαφές¹. Το ζήτημα είναι όμως ότι κατάλοιπα του παρελθόντος δεν είναι ορατά μόνο μέσω των ανασκαφών. Σε πολλές περιπτώσεις παραμένουν ορατά και μετά την περίοδο της άμεσης χρήσης τους, τμήματα μιας πολύπλοκης διαδικασίας ανανέωσης των κοινοτήτων, και βιώνονται ως τμήμα της καθημερινότητας των κατοίκων τους. Είναι δεδομένο ότι κάτι τέτοιο συνέβαινε και στο παρελθόν.

Εννοείται ότι δραστηριότητα από δραστηριότητα διαφέρει, όπως και τα κατάλοιπά της. Είναι αυτά τα κατάλοιπα σταθερά και αναλλοίωτα; Είναι φευγαλέα και αντηχούν μόνο σε άλλα στοιχεία; Είναι προσβάσιμα, κρυμμένα, μετακινούμενα; Η πιο γνωστή περίπτωση όπου έχει γίνει προσπάθεια να τεθούν παρόμοια ερωτήματα για την προϊστορία είναι βέβαια αυτή που αφορά τη μελέτη των νεολιθικών οικισμών σε μορφή μαγούλας². Εδώ, με δεδομένο το διαθέσιμο χώρο, θα ασχοληθώ μόνο με ένα συναφές αλλά και διαφορετικό ζήτημα. Στο πλαίσιο αυτό θα αναφερθώ κυρίως στις πρώιμες φάσεις της νεολιθικής (την αρχαιότερη και μέση νεολιθική, χονδρικά από το 6500 έως το 5500 π.Χ.). Πριν όμως προχωρήσω πρέπει να διευκρινίσω μια διαφορά από τη συνήθη ορολογία: η διάκριση στο πλαίσιο που με απασχολεί δεν είναι μεταξύ μαγούλας και εκτεταμένου οικισμού, αλλά μεταξύ εντατικής και εκτεταμένης κατοίκησης, κι αυτό γιατί εντατική κατοίκηση, όπου δηλαδή τα κτίσματα ανακατασκευάζονται το ένα πάνω από το άλλο, μπορεί να έχουμε και χωρίς τη δημιουργία μαγούλας³.

1. Schnapp 2004.

2. Βλ. Kotsakis 1999, για την Ελλάδα.

3. Nanoglou 2008. Στο πλαίσιο της αρχαιολογικής έρευνας στη Θεσσαλία, καθώς ουσιαστικά δεν ξέρουμε ακόμη σχεδόν τίποτε για εκτεταμένους οικισμούς θα περιοριστώ στα ζητήματα της εντατικής κατοίκησης.

Η ΥΛΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΕΡΕΙΠΙΩΝ

Στο πλαίσιο λοιπόν της εντατικής ανοικοδόμησης, όπου τα κτίσματα ακολουθούν το ένα το άλλο και στη θέση και στη μορφή, το σημαντικό θέμα είναι ότι τα κατάλοιπα που αποτελούν τον «οδηγό» για το διάδοχο κτίσμα δεν φαίνονται μετά. Ενώ δηλαδή έχουμε μια σαφέστατη ένδειξη ότι το παρελθόν γινόταν αντιληπτό και επαναλαμβανόταν, είναι επίσης εμφανές ότι οι «αποδείξεις» αυτής της συνέχειας, οι «αποδείξεις» ότι η παράδοση ακολουθείται, θάβονταν. Η υλική υπόσταση των κτισμάτων αφαιρούσε στην ουσία τη δυνατότητα να ανιχνεύσει κανείς την πορεία τους στο χρόνο. Τα ερείπια των κτισμάτων ήταν παροδικά ορατά και τα κτίσματα παρουσιάζονταν με μικρά διαλείμματα ως επανειλημμένα παρόντα. Η υλικότητα αυτής της παράδοσης προσφερόταν πάντα ως κάτι επαναλαμβανόμενο ή ακόμη και μόνιμο, εφόσον η ακολουθία της αντικατάστασης, η γενεαλογία των κτισμάτων, για να χρησιμοποιήσω τη γλαφυρή φράση του Κ. Κωτσάκη⁴, κρυβόταν.

Είναι ενδιαφέρον εδώ να δούμε μια πρακτική που συνηθίζεται στους Dogon στο Μάλι της Αφρικής. Εκεί οι κάτοικοι, όταν πρόκειται να ανακατασκευάσουν ένα από τα κεντρικά τους κτίσματα, αφού πρώτα το λύσουν στα εξών συνετέθη, κρατούν ό,τι μπορεί να ξαναχρησιμοποιηθεί και ξαναχτίζουν στο ίδιο σημείο ένα κτίσμα με παρόμοια μορφή, χρησιμοποιώντας παρόμοιες τεχνικές. Το ενδιαφέρον είναι ότι δεν θεωρούν πως πρόκειται για νέο κτίσμα αλλά για το ίδιο που υπήρχε πριν και συνεχίζουν να αναφέρονται σ' αυτό ως «το αρχαιότερο κτίσμα στο χωριό»⁵. Το παράδειγμα δεν αναφέρεται ως άμεση ερμηνεία των νεολιθικών καταλοίπων στους οικισμούς με εντατική κατοίκηση της Θεσσαλίας, αλλά ως υπενθύμιση ότι η συγκεκριμένη υλική παρουσία επιτρέπει τη διαχείριση της ιστορικής πορείας ενός αντικειμένου, στην περίπτωση αυτή ενός κτίσματος. Άλλωστε είναι αβέβαιο κατά πόσο τα παλαιότερα κτίσματα των νεολιθικών οικισμών έμεναν ορατά ως ερείπια πριν ανοικοδομηθούν στη θέση τους τα νέα, κάτι που συνέβαινε για παράδειγμα στα υπόλοιπα κτίσματα των Dogon⁶.

Ακόμη όμως και αν κάποια κτίσματα έμεναν ερείπια για σχετικά μεγάλο διάστημα, το ζήτημα είναι ότι δεν άλλαζε η γενική εικόνα της κοινότητας. Ακόμη δηλαδή και αν μεμονωμένα κτίσματα δεν αντιμετωπιζόταν ως μόνιμωσ παρόντα, η κοινότητα ως σύνολο συντηρούσε την ίδια διαρρύθμιση, την ίδια εσωτερική οργάνωση του χώρου. Να τονίσω ότι δεν μιλάω για την εξωτερική εικόνα της κοινότητας ως μιας ομάδας που καταλαμβάνει τον ίδιο χώρο, καθώς κάτι τέτοιο είναι άσχετο με την εσωτερική της οργάνωση: ο χώρος που οριοθετείται ως κοινοτικός μπορεί να παραμένει αμετάβλητος, ακόμη και αν στο εσωτερικό τα πάντα αναδιοργανώνονται.

Η αναδιοργάνωση αυτή, όπως τουλάχιστον την παρατηρούμε σε μια κατοίκηση εκτεταμένη στο χώρο, φέρνει τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα. Εκεί τα κατάλοιπα των προηγούμενων κτισμάτων μένουν σχετικά ανέπαφα. Υπάρχουν ενδείξεις, αν και όχι ακόμη από τη Θεσσαλία, ότι η θέση των παλαιών κτισμάτων προσδιοριζόταν με κάποιο τρόπο⁷. Ακόμη όμως και αν καλύπτονταν και δεν ήταν ορατά, η εικόνα του οικισμού άλλαζε, εξελισσόταν. Εκεί η γενεαλογία θα μπορούσε να είναι ορατή, ακόμη και απτή, αν τα ερείπια ήταν προσβάσιμα.

Οι διαφορετικές υλικές παράμετροι των δύο αυτών τρόπων κατοίκησης του χώρου παραδίδουν λοιπόν διαφορετικούς κόσμους στους ανθρώπους που γεννιούνταν και μεγάλωναν εκεί. Θα περιοριστώ ωστόσο στην περίπτωση της εντατικής κατοίκησης. Η σταθερότητα της διαρρύθμισης μιας κοινότητας που ανοικοδομείται εντατικά αποτελούσε μια σημαντική υλική παράμετρο στη συγκρότηση των κατοίκων. Παρόλο που προφανώς ήταν γνωστό και αντιληπτό ότι τα κτίσματα ανακατασκευάζονταν, είναι σημαντικό ότι η υλική τους παρουσία περιοριζόταν στο τελευταίο κτίσμα. Κάθε προβολή του κτίσματος στο παρελθόν, κάθε αναφορά στην ιστορία του έπρεπε να γίνει ερήμην των καταλοίπων αυτής της ιστορίας, ήταν εν ολίγοις ανοικτή σε διαπραγματεύσεις, καθώς η αφήγηση μπορούσε να γίνει χωρίς να έχουν καν υπάρξει προηγούμενα κτίσματα⁸.

4. Kotsakis 1999.
5. Lane 2005.
6. Lane 1994.
7. Nanoglou 2008, 147. Το παράδειγμα είναι από τον οικισμό της Θέρμης, ο οποίος χρονολογείται κυρίως στη νεότερη νεολιθική. Βλ. Παππά 2008.
8. Nanoglou 2001, 312-3.

...ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Είναι ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να στραφούμε στη θεωρούμενη σήμερα ως κατεξοχήν δραστηριότητα που συνδέεται με το παρελθόν: στη διαχείριση των νεκρών. Τα κατάλοιπα των νεκρών από τη νεολιθική Θεσσαλία είναι ως γνωστό λίγα⁹. Τα στοιχεία είναι ακόμη λιγότερα, αν περιοριστούμε στην πρώιμη νεολιθική. Το μόνο σύνολο που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως νεκροταφείο είναι η ομάδα των καύσεων στη Σουφλί Μαγούλα¹⁰, η οποία έχει βρεθεί στις παρυφές της τούμπας. Ωστόσο δεν είναι σαφής η σχέση του χώρου αυτού με τον οικισμό και ενδεχομένως θα πρέπει να μιλούμε για έναν καθορισμένο χώρο εντός της κοινότητας. Σκελετικά κατάλοιπα βρίσκονται αρκετά συχνά μέσα σε επιχώσεις των οικισμών, όπου τουλάχιστον έχει γίνει αντίστοιχη έρευνα, αλλά και αυτά δεν είναι δυνατόν να αντιπροσωπεύουν το σύνολο του πληθυσμού της κοινότητας. Η άποψη ότι πολύ απλά δεν έχουμε βρει ακόμη τα νεκροταφεία της εποχής¹¹ συμφωνεί με το γεγονός ότι το μόνο νεκροταφείο εκτός οικισμού που γνωρίζουμε (Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, χρονολογούμενο στη νεότερη νεολιθική) έχει αποκαλυφθεί τυχαία¹² και με το γεγονός ότι παρόμοια είναι η κατάσταση και στις γειτονικές περιοχές (Βουλγαρία)¹³. Όποια και αν είναι η μορφή αυτών των νεκροταφείων, είναι νομίζω εύλογο να υποθέσουμε ότι οι τάφοι δεν πρέπει να ήταν μνημειώδεις, κάτι που άλλωστε έχει αποτελέσει και τη βάση για τη συζήτηση σχετικά με το μνημειακό χαρακτήρα των οικισμών με μορφή τούμπας. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι οι ενδιαφερόμενοι δεν ήξεραν πού βρίσκονταν οι τάφοι, αλλά ότι ενδεχομένως η τοπογραφία της περιοχής στηριζόταν περισσότερο σε αφηγήσεις και προφορικές μνημονεύσεις παρά σε απτά σημεία αναφοράς. Στη μικρή ομάδα των καύσεων στη Σουφλί Μαγούλα δεν υπάρχει περίπτωση καταστροφής παλαιού τάφου από κάποιον νεότερο¹⁴, ενώ και οι περιπτώσεις ανακομιδών, όπως η μοναδική για την Ελλάδα περίπτωση από τον Πρόδρομο Καρδίτσας¹⁵, δείχνουν ότι η θέση των τάφων ήταν γνωστή, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα. Από την άλλη οι τάφοι δεν σώζουν κάποιο εμφανές διακριτικό στοιχείο, κάποιο σήμα που θα όριζε υλικά τη θέση τους στο χώρο της κοινότητας, είτε αυτό αφορούσε ένα χώρο για όλους είτε για κάθε νεκρό χωριστά. Αν κάτι τέτοιο υπήρχε πρέπει να μην ήταν μνημειώδες.

ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΩΣ ΠΑΡΟΝ

Παρόλο που τα στοιχεία είναι ελάχιστα, συνδυάζοντάς τα, μπορούμε ίσως να παρακινδυνεύσουμε τη διάμρφωση μιας ευρύτερης εικόνας: κατά την πρώιμη νεολιθική, τόσο στο οικιστικό όσο και στο ταφικό πεδίο το παρελθόν θάβεται, χωρίς να αφήνει κατάλοιπα ορατά για τους επόμενους (περιορίζομαι πάντα στις περιπτώσεις εντατικής κατοίκησης). Η κατάχωση του κτίσματος ή του νεκρού σίγουρα δεν είναι κάτι που γίνονταν ευκαιριακά και χωρίς φροντίδα, κάθε άλλο. Η υλική παρουσία όμως του στοιχείου που παραδίδεται, του στοιχείου που μένει, στηρίζεται ενδεχομένως σε μια προφορική αφήγηση, σε μια δραστηριότητα φευγαλέα. Αυτό που επιβάλλεται με την υλικότητά του είναι το παρόν.

Το παρελθόν ως κάτι διακριτό και χειροπιαστό δεν φαίνεται να τονίζεται στην οργάνωση του τρόπου ζωής των κατοίκων της πρώιμης νεολιθικής Θεσσαλίας (τουλάχιστον στις κοινότητες που εξετάζω εδώ). Το συμπέρασμα δεν είναι κατανάγκη ότι οι κάτοικοι των οικισμών αυτών δεν αντιλαμβάνονταν το παρελθόν ή ότι το απέκρυβαν. Η μνημόνευση του παρελθόντος άλλωστε δεν στηρίζεται στα αντικείμενα καθαυτά αλλά στη διαχείρισή τους¹⁶, καθώς ακόμη και επιβλητικά μνημεία μπορεί να αγνοούνται και τελικά να ξεχνιούνται¹⁷. Το ζήτημα στην περίπτωση των οικισμών που εξετάζονται είναι ότι το βάρος της μνημόνευσης, το βά-

9. Fowler 2004 και Perlès 2001, 273-282 για μια επισκόπηση.

10. Γαλλής 1982.

11. Π.χ. Perlès 2001.

12. Γαλλής 1982.

13. Βλ. Charpman 2000 για την τυχαία ανακάλυψη του νεκροταφείου στη θέση Varna και Bacvarov 2002 για τις ταφές στους οικισμούς της Βουλγαρίας.

14. Γαλλής 1982.

15. Χουρμουζιάδης 1973, 210. Μοναδική γιατί αφορά την ανακομιδή ενός συνόλου έντεκα κρανίων. Βλ. Charpman 2000, 140, για μια παρόμοια περίπτωση από τη Vinča και άλλα συναφή σύνολα.

16. Connerton 1989.

17. Forty-Küchler 1999.

ρος στη διαχείριση της παράδοσης πέφτει ακριβώς στην τέλεση κάποιων πράξεων και όχι στην υλική παρουσία μνημειωδών κτισμάτων. Η παράμετρος αυτή παραμένει ανεκμετάλλευτη ως στοιχείο διαμόρφωσης ενός υλικού κόσμου. Ο υλικός κόσμος, στον οποίο οι άνθρωποι καλούνταν να κινηθούν και να κοινωνικοποιηθούν, τον οποίο καλούνταν να χρησιμοποιήσουν για να τοποθετηθούν στον κοινωνικό ιστό, πριμοδοτούσε το εκάστοτε παρόν και έδινε τη δύναμη της αμφισβήτησης μόνο σε περιστασιακά στοιχεία, όπως για παράδειγμα η αφήγηση, κάτι που φυσικά δεν σημαίνει ότι αυτά τα περιστασιακά στοιχεία δεν είχαν την ισχύ να επηρεάσουν τη ζωή των κατοίκων. Σε κάθε περίπτωση δεν μπορούμε να διερευνήσουμε κατά πόσο οι κάτοικοι των κοινοτήτων χρησιμοποιούσαν την αφήγηση, για να πραγματοποιούν και να διαπραγματευτούν αυτά τα ζητήματα. Το σημαντικό εδώ είναι ότι η μόνη δυνατότητα για διαπραγμάτευση στηριζόταν στην υλικότητα των ίδιων των ανθρώπων και όχι στο περιβάλλον στο οποίο κατοικούσαν. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι τα κτίσματα θεωρούνταν «από καταβολής» παρόντα, μπορεί όμως και να σημαίνει ότι η ανίχνευση της ιστορίας τους, της γενεαλογίας τους, επαφιόταν αποκλειστικά σε κάποιους ανθρώπους, οι οποίοι ενδεχομένως και αντλούσαν κάποια οφέλη από τη δυνατότητα αυτή. Σε κάθε περίπτωση και πάλι η υλική παρουσία των κτισμάτων παραπέμπει μάλλον σε σταθερότητα παρά σε αλλαγή. Τα σημεία αναφοράς μένουν ίδια μακροπρόθεσμα και αναδεικνύονται σε σταθερές αξίες στον κόσμο των κατοίκων. Στο βαθμό που τα σημεία αναφοράς προσδιόριζαν τις δραστηριότητες των κατοίκων, δεν μπορούμε να μιλάμε για δραστικές αλλαγές ή μάλλον οι αλλαγές αυτές δεν ήταν ορατές.

Σίγουρα ποτέ δεν πατούμε σε λευκό χαρτί. Ο τρόπος που είναι αρθρωμένος ο κόσμος μάς επιβάλλει συγκεκριμένες δραστηριότητες και μας προσφέρει συγκεκριμένες εναλλακτικές λύσεις. Αν αντιληφθούμε την παράδοση με αυτούς τους γενικούς όρους, ως οτιδήποτε δηλαδή μας παραδίδεται, τότε η υλικότητα αυτής της παράδοσης, η συγκεκριμένη δηλαδή υλική της παρουσία στον κόσμο που βιώνουμε, μας καθορίζει ως υποκείμενα. Η διαχείριση της παράδοσης παύει να είναι μια προαιρετική δραστηριότητα και καθίσταται υποχρεωτική έκφανση της ζωής μας. Δεν υπάρχει δηλαδή δυνατότητα να μη διαχειριστούμε την παράδοσή μας, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Μια δυνατότητα που μας παρέχεται όμως είναι να υπονομεύσουμε αυτή την παράδοση, να την αποσιωπήσουμε ή τουλάχιστον να αποσιωπήσουμε τις συγκυρίες της, να την αναδείξουμε ως σταθερή και αναλλοίωτη (διαδικασία που φυσικά δεν μας είναι άγνωστη). Φαίνεται ότι κάτι παρόμοιο συνέβαινε και στην πρώιμη νεολιθική Θεσσαλία.

SUMMARY

THE MATERIALITY OF TRADITION IN EARLIER NEOLITHIC THESSALY

Stratos Nanoglou

This paper concerns the materiality of the architectural ruins and other features, like graves, and its effects on the way people experience their past and their present. It argues that in the earlier Neolithic of Thessaly the traces of earlier inhabitation were minimal and the materiality of occupational features highlighted the present. In this context the commemoration of the past and its invocation and further utilisation was contingent only upon ephemeral practices, like narrative (whatever the means used to narrate). This, I argue, essentially projected stability as an important structuring principle of their social life.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γαλλής Κ., 1982. *Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία*, Αθήνα.
- Chapman J.C., 2000. *Fragmentation in Archaeology*, London & New York.
- Connerton P., 1989. *How Societies Remember*, Cambridge.
- Forty A. – Küchler S. (επιμ.), 1999. *The Art of Forgetting*, Oxford & New York.
- Fowler K.D., 2004. *Neolithic Mortuary Practices in Greece*, Oxford.
- Kotsakis K., 1999. What tells can tell: social space and settlement in the Greek Neolithic, στο Halstead P. (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield, 66-76.
- Lane P.J., 1994. The temporal structuring of settlement space among the Dogon of Mali: an ethnoarchaeological study, στο Parker Pearson M. – Richards C. (επιμ.), *Architecture and Order: Approaches to Social Space*, London, 196-216.
- Lane P., 2005. The material culture of memory, στο James W. – Mills D. (επιμ.), *The Qualities of Time*, Oxford & New York, 19-34.
- Nanoglou S., 2001. Social and monumental space in Neolithic Thessaly, Greece, *EJA* 4, 303-322.
- Nanoglou S., 2008. Building biographies and households: aspects of community life in Neolithic northern Greece, *JSA* 8, 139-160.
- Παππά Μ., 2008. *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας* (αδ. διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Perlès C., 2001. *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge.
- Schnapp A., 2004. *Η κατάκτηση του παρελθόντος* (μτφρ. Δελούκα Κ.), Ρέθυμνο.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1973. Ταφικά έθιμα, στο Θεοχάρης Δ. (επιμ.), *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα, 201-212.

ΔΙΚΤΥΑ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ: ΚΟΜΒΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ, ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ*

Αρετή Πεντεδέκα

Η νεολιθική Θεσσαλία έχει απασχολήσει έντονα την αρχαιολογική έρευνα, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αι, με επίκεντρο την τυπολογία της θεσσαλικής νεολιθικής κεραμικής, με αποτέλεσμα σήμερα να έχουμε πια μια αρκετά ξεκάθαρη αντίληψη της κεραμικής τυπολογίας μέσα στο χρόνο¹. Η αρχαιομετρική έρευνα της θεσσαλικής κεραμικής δεν εμφανίζεται τόσο πλούσια όσο η αμιγώς αρχαιολογική. Ξεχωρίζει το ερευνητικό πρόγραμμα για την ανάλυση νεολιθικής κεραμικής του καθηγητή Gerwulf Schneider, κατά το οποίο αναλύθηκαν χημικά περίπου 1000 δείγματα, προερχόμενα κυρίως από την επιφανειακή έρευνα του Καθηγητή Κ. Γαλλή². Τα αποτελέσματα των αναλύσεων δεν υπέδειξαν την ύπαρξη κάποιου συγκεκριμένου κέντρου παραγωγής διακοσμημένης κεραμικής κατά τη Μέση Νεολιθική (ΜΝ). Αντίθετα, κατά τη Νεότερη Νεολιθική Ι (ΝΝ Ι) αποκαλύφθηκε η ύπαρξη κέντρου παραγωγής της τεφρής κεραμικής στην περιοχή του Ζάρκου, απ' όπου διακινούνταν σε όλη τη Θεσσαλία³. Με βάση την έρευνα αυτή, η Catherine Perlès, στη μοναδική συγκεντρωτική μελέτη των συστημάτων ανταλλαγής στη νεολιθική Ελλάδα, γενικεύοντας, διατύπωσε την άποψη ότι διακίνηση, και μάλιστα μικρής κλίμακας μπορεί να υποστηριχτεί μόνο για τη διακοσμημένη κεραμική, η οποία έχει μάλλον κοινωνική/συμβολική λειτουργία και όχι χρηστική⁴.

Συν τω χρόνω, αυτή η πρόταση της Perlès κατέληξε να γίνει παραδοχή, με αποτέλεσμα η εικόνα που έχουμε έως σήμερα για το ζήτημα αυτό να είναι ότι η κεραμική κατά κανόνα δεν ανταλλάσσεται, δε μετακινείται, δεν "αλλάζει χέρια". Είναι όμως πράγματι αυτός ο ρόλος της κεραμικής; Και είναι όλες οι κεραμικές κατηγορίες, έστω μόνο οι διακοσμημένες, το ίδιο μονοδιάστατα σημασιοδοτημένες, συμμετέχουν δηλαδή πάντα με τον ίδιο τρόπο και φέρουν το ίδιο πάντα νόημα σε κάθε στάδιο της μεταχείρισής τους από τους ανθρώπους; Με άλλα λόγια, όλες οι δικτυώσεις οι οποίες διαπιστώνονται από τη διασπορά των αγγείων χαρακτηρίζονται από την ίδια ένταση και αναπτύχθηκαν εξαιτίας της ίδιας πάντα αιτίας;

Η απάντηση αυτού του είδους των ερωτημάτων απαιτεί τη διατύπωση μιας συνθετικής θεωρητικής και μεθοδολογικής πρότασης, η οποία να εξετάζει την κεραμική ως πολυδιάστατη έκφραση της ανθρώπινης πρακτικής με τρεις αλληλένδετες διαστάσεις: αυτή της παραγωγής, δηλαδή της τεχνολογίας κατασκευής της κεραμικής, της ανταλλαγής και της κατανάλωσής της. Το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί

---

* Η μελέτη έγινε στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υπό την επίβλεψη του Καθ. Κ. Κωτσάκη. Ευχαριστίες οφείλονται στο Υπουργείο Πολιτισμού και τις αρμόδιες Διευθύνσεις του, καθώς και στις καθώς και στις ΙΓ' ΕΠΚΑ, ΙΕ' ΕΠΚΑ, ΛΔ' ΕΠΚΑ, ΕΠΣΝΕ, ΕΠΣΒΕ για τη χορήγηση των απαραίτητων αδειών. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους ανασκαφείς Καθ. Κ. Γαλλή, Καθ. Κ. Κωτσάκη, Δρ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, Λ. Χατζηαγγελάκη, Γ. Τουφεξή, Ε. Νικολάου για την παραχώρηση του υλικού και τη βοήθειά τους· επίσης, τον Καθ. G. Schneider (Freie Universität Berlin) για την πλήρη πρόσβαση στο αρχείο του και την άδεια μελέτης και χρήσης του αδημοσίευτου υλικού του και τη Δρ. Ε. Κυριατζή, Διευθύντρια του Εργαστηρίου Fitch (Βρετανική Σχολή Αθηνών), για την υποστήριξη, επιστημονική και ηθική, καθώς και για την απρόσκοπτη πρόσβαση στον απαραίτητο εργαστηριακό εξοπλισμό. Η μελέτη κατέστη εφικτή με χρηματοδότηση υπό μορφή υποτροφίας του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη και της Επιτροπής Ερευνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Μεταξύ άλλων βλ. Τσουντας 1908. Wace – Thompson 1912. Milojčić 1960. Θεοχάρης 1967. Θεοχάρης 1973. Hauptmann 1981. Mottier 1981. Γαλλής 1985. Demoule – Gallis – Manolakakis 1988. Γαλλής 1992.

2. Schneider – Knoll – Gallis – Demoule 1991. Schneider – Knoll – Gallis – Demoule 1994.

3. Schneider – Knoll – Gallis – Demoule 1991, 15-16, 22-24, 48.

4. Perlès 1992, 148-149.

να αναπτυχθεί μια τέτοια προσέγγιση έχει αναπτυχθεί διεξοδικά αλλού⁵ στον περιορισμένο χώρο του παρόντος άρθρου θα σχολιαστούν τα ευρήματα της έρευνας και η αρχαιολογική τους σημασία.

Το ενδιαφέρον της μελέτης εστιάστηκε στην κεραμική και στη διαφαινόμενη διακίνησή της κατά το τέλος της ΜΝ και την αρχή της ΝΝ Ι, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από την αντιληπτή διασπορά των ίδιων κεραμικών τύπων σε όλο το θεσσαλικό χώρο. Οι κεραμικές κατηγορίες που επιλέχθηκαν εντοπίζονται στα κεραμικά σύνολα όλων των νεολιθικών οικισμών της Θεσσαλίας και αποτελούν χαρακτηριστικά ευρήματα των δύο χρονικών περιόδων που εξετάζονται. Παράλληλα, βάση για τη μελέτη αυτή αποτέλεσε η έρευνα των Schneider και Γαλλί⁶, των οποίων τα συμπεράσματα διαμόρφωσαν έως ένα βαθμό τόσο τα ερωτήματα όσο και τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Η διερεύνηση των δικτύων ανταλλαγής κατά τη ΜΝ εστιάστηκε στην «ξεστή» και την κόκκινη στιλβωμένη κεραμική, ενώ για την αρχή της ΝΝ, δηλαδή τη φάση Τσαγγλί-Λάρισα, επιλέχθηκαν η μαύρη στιλβωμένη, η τεφρή και η αμαυρόχρωμη κεραμική. Η κεραμική που μελετήθηκε προέρχεται από ανασκαμμένα και στρωματογραφημένα σύνολα, με προτίμηση σε αυτά που εμφανίζουν συνέχεια από τη ΜΝ στη ΝΝ. Συγκεκριμένα, μελετήθηκε η κεραμική των κυριότερων δημοσιευμένων οικισμών για τη χρονική περίοδο στην οποία εστιάζεται η μελέτη, δηλαδή την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου⁷, την Οτζάκι⁸, την Αγία Σοφία⁹, την Αράπη¹⁰, το Μακρυχώρι 2¹¹, το Σέσκλο¹², το Τσαγγλί¹³, και το Αχιλλείο¹⁴, καθώς και από θέσεις που ανασκάφηκαν πρόσφατα και είναι αδημοσίευτες, όπως η Μαγούλα Συκεών¹⁵, ή μερικώς δημοσιευμένες, όπως το Σπήλαιο της Θεόπετρας¹⁶, η Χάλκη 1¹⁷, και ο Οργόζινος¹⁸ (εικ. 1).

Μετά από εξέταση των κεραμικών συνόλων όλων των οικισμών, επιλέχθηκαν συνολικά 480 όστρακα. Η μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού συνδύασε τη λεπτομερή μακροσκοπική εξέταση με την πετρογραφική ανάλυση λεπτών τομών κεραμικής και γεωλογικών δειγμάτων (34 δείγματα)¹⁹, καθώς και με δοκιμές επανόπτησης²⁰. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκαν ως συγκριτικό υλικό 200 λεπτές τομές κεραμικής και πρώτων υλών που είχαν αναλυθεί χημικά από την ομάδα Schneider, χωρίς όμως να έχουν δημοσιευτεί αναλυτικά, λειτουργώντας ως σύνδεσμος μεταξύ των οπτικών παρατηρήσεων και των δημοσιευμένων αποτελεσμάτων των χημικών αναλύσεων.

Η μακροσκοπική και μικροσκοπική εξέταση του υλικού και ο συνδυασμός παλαιών και νέων αναλυτικών δεδομένων απέδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα τόσο ως προς την παραγωγή των κεραμικών κατηγοριών όσο κυρίως ως προς τη διακίνησή τους. Η αποκατάσταση, στο βαθμό του εφικτού, της κατασκευαστικής διαδικασίας κάθε μιας από τις πέντε κατηγορίες κεραμικής που εξετάστηκαν, η ανασύνθεση της κεραμικής παραγωγής σε κάθε μια από τις 12 θέσεις και η σύγκριση των κεραμικών υλών των θέσεων μεταξύ τους αλλά και με τα δείγματα της ομάδας Schneider οδήγησαν στην αναγνώριση έξι Ομάδων κοινών κεραμικών υλών. Οι έξι Ομάδες κεραμικών υλών εμφανίζουν παρόμοια σύσταση και υφή, και τα μέλη τους συνήθως μοι-

5. Πεντεδέκα 2008, Κεφάλαιο 2. Pentedeka 2011, 106-109.

6. Schneider – Knoll – Gallis – Demoule 1991. Schneider – Knoll – Gallis – Demoule 1994.

7. Γαλλίς 1982. Gallis 1987. Demoule – Gallis – Manolakis 1988. Gallis 1996.

8. Mottier 1981. Hauptmann 1981.

9. Milojčić – Milojčić-von Zumbusch – Kilian 1976.

10. Hauptmann – Milojčić 1969.

11. Γαλλίς 1985. Gallis 1987. Demoule – Gallis – Manolakis 1988. Gallis 1996.

12. Κωτσάκης 1983. Maniatis – Perdikatsis – Kotsakis 1988. Kotsakis 2006. Κωτσάκης, (υπό προετοιμασία).

13. Wace – Thompson 1912.

14. Gimbutas – Winn – Shimabuku 1989.

15. Χατζηαγγελάκης 1998. Χατζηαγγελάκης 2000.

16. Κυπαρίση-Αποστολικά 2000. Κατσαρού 2000.

17. Τουφεξής 2003.

18. Nikolaou – Rondiri – Karimali 2008.

19. Εκτός από τις πρώτες ύλες που συλλέχθηκαν, πληροφορίες για τη γεωλογική σύσταση των διαφόρων περιοχών της Θεσσαλίας αντλήθηκαν από τους γεωλογικούς χάρτες 1:50.000 του Ινστιτούτου Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, καθώς και από ειδικές γεωλογικές μελέτες για τη Θεσσαλία (π.χ. Caruto 1990).

20. Για την εφαρμογή της πετρογραφικής ανάλυσης στην κεραμική βλ. Whitbread 1986. Whitbread 1989. Whitbread 1995, 365-396. Κυριατζή 2000, 41-51 για τις δοκιμές επανόπτησης βλ. Whitbread 1995, 390-1. Κυριατζή 2000, 90-92. Daszkiewicz – Schneider 2001. Χρησιμοποιήθηκαν τα πολωτικά μικροσκόπια LEITZ LABORLOUX 12 POL και ZEISS AXIOSKOP 40 POL για την πετρογραφική εξέταση των λεπτών τομών, ενώ οι δοκιμές επανόπτησης έγιναν σε εργαστηριακούς κλιβάνους Naberthem N5/C20 και Naberthem L5/P.

ράζονται και άλλα κοινά στοιχεία όπως π.χ. η επεξεργασία της επιφάνειας ή οι συνθήκες όπτησης. Με άλλα λόγια, οι Ομάδες αυτές συνιστούν έξι διακριτούς τρόπους κατασκευής της κεραμικής.

Παρουσιάζοντάς τες πολύ συνοπτικά²¹, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα εξής (εικ. 2-3): οι Ομάδες 1 (εικ. 4) και 2 (εικ. 5) εμφανίζουν ίδια σύσταση, διαφοροποιούνται όμως στη θερμοκρασία όπτησης, η οποία είναι αισθητά ανώτερη στην Ομάδα 2: τα δείγματα των ομάδων αυτών προέρχονται από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και αφορούν κυρίως, αλλά όχι μόνο, κύπελλα «ξεστής», πρωτοτεφρής και τεφρής κεραμικής. Η Ομάδα 3 (εικ. 6) περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά δείγματα τεφρής διακοσμημένης κεραμικής, με συχνότερο σχήμα αυτό του κυπέλλου, και προέρχεται από τη Δυτική Θεσσαλία, με πολύ πιθανό κέντρο παραγωγής την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου. Οι Ομάδες 4 (εικ. 7) και 5 (εικ. 8) περιλαμβάνουν δείγματα μόνο μαύρης στιλβωμένης κεραμικής, με συχνότερο σχήμα αυτό της φιάλης. Τα δείγματα της Ομάδας 4 δε φέρουν επίχρισμα και διακόσμηση και προέρχονται από την περιοχή μεταξύ Λάρισας και Τυρνάβου, με ενδεχόμενο κέντρο παραγωγής την Οτζάκι. Τα δείγματα της Ομάδας 5, κατά κύριο λόγο διακοσμημένα με αυλακωτή διακόσμηση, προέρχονται από το Μακρυχώρι 2. Τέλος, η Ομάδα 6 (εικ. 9) περιλαμβάνει δείγματα κυρίως «ξεστής» κεραμικής, με συχνότερο σχήμα αυτό της κύλικας. Η προέλευση της Ομάδας αυτής εντοπίζεται στη ΝΑ Θεσσαλία, με ενδεχόμενο κέντρο παραγωγής το Τσαγγλί.

Η εικόνα που προκύπτει αναφορικά με την παραγωγή και τη διακίνηση της κεραμικής για το τέλος της ΜΝ και την αρχή της ΝΝ θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: Κατά τη ΜΝ ΙΙΙ η κεραμική παραγωγή, με βάση την κόκκινη μονόχρωμη και την «ξεστή», χαρακτηρίζεται από την τοπική παραγωγή της κεραμικής. Η κόκκινη μονόχρωμη απαντάται σε κλειστά και ανοιχτά σχήματα όλων των τύπων και μεγεθών, ενώ συνήθως φέρει επίχρισμα και είναι στιλβωμένη. Η διακίνηση αυτής της κατηγορίας είναι περιορισμένη. Η «ξεστή» απαντάται κυρίως σε ανοιχτά αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους και κλειστά μεσαίου μεγέθους. Η μακροσκοπική και μικροσκοπική μελέτη δεν επιβεβαίωσε την απόξεση επιχρίσματος για τη δημιουργία των ποικίλων διακοσμητικών μοτίβων, τα οποία οφείλονται στην επιλεκτική εφαρμογή επιχρίσματος και τη στιλβωση, ενώ ακόμη αυτό είναι σχετικά υγρό²². Επίσης, σε αντίθεση με την κόκκινη μονόχρωμη, παρατηρείται η τάση το σύνολο των δειγμάτων ανά θέση να συγκεντρώνεται σε πολύ μικρό αριθμό κεραμικών υλών. Η διακίνηση «ξεστών» αγγείων, αν και μικρής κλίμακας, είναι διαγνώσιμη. Με τα υπάρχοντα στοιχεία, το δίκτυο διακίνησης της «ξεστής» αφορά τις Ομάδες 1 και 2, έχει ως πιθανό κέντρο την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και περιλαμβάνει όλη τη Θεσσαλία, κυρίως όμως τη βόρεια θεσσαλική πεδιάδα. Ένα δεύτερο δίκτυο, το οποίο αφορά σχεδόν αποκλειστικά κύλικες, εντοπίζεται στη νοτιοανατολική Θεσσαλία και πιθανό κέντρο το Τσαγγλί (εικ. 1).

Η φάση Τσαγγλί-Λάρισα της ΝΝ Ι, με βάση τη μαύρη στιλβωμένη, την τεφρή και την αμαυρόχρωμη κεραμική, χαρακτηρίζεται από την τοπική παραγωγή της κεραμικής (κυρίως στις κατηγορίες της μαύρης στιλβωμένης και της αμαυρόχρωμης) αν και όχι με την ίδια ένταση που διαπιστώθηκε στο τέλος της ΜΝ, ενώ παράλληλα διαπιστώνεται η ύπαρξη δικτύων διακίνησης, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας. Με τα υπάρχοντα στοιχεία, μπορεί να υποστηριχτεί η ύπαρξη εκτεταμένου δικτύου που ενεργοποιείται με μεγάλη ένταση στη διακίνηση της τεφρής κεραμικής, το οποίο έχει ως πλέον πιθανό κέντρο την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και περιλαμβάνει όλη τη Θεσσαλία. Μικρότερης έκτασης δίκτυα, τα οποία συνδέονται με τη διακίνηση μόνο μαύρης στιλβωμένης κεραμικής, εντοπίζονται στη βορειοανατολική Θεσσαλία, με πιθανά κέντρα την Οτζάκι (Ομάδα 4) και το Μακρυχώρι 2 (Ομάδα 5) [εικ. 1].

Αν και χρονολογικά και στρωματογραφικά σύγχρονες, αυτές οι τρεις κατηγορίες κεραμικής εμφανίζουν έντονες διαφορές ως προς τον χαρακτήρα της παραγωγής τους. Σε γενικές γραμμές, η μαύρη στιλβωμένη παρασκευάζεται τοπικά στο κάθε οικισμό, ακόμα και σε αυτούς της Δυτικής Θεσσαλίας, χωρίς να ακολουθείται πολύ διαφορετική κατασκευαστική διαδικασία μεταξύ των οικισμών, ενώ παράλληλα σε ορισμένες θέσεις μοιάζει να είναι σχεδόν εξολοκλήρου επεισακτη. Η μαύρη στιλβωμένη κεραμική έχει ως συχνότερο σχήμα τη φιάλη μικρού έως μεσαίου μεγέθους, συνήθως με τροπιδωση. Στην τεφρή κεραμική, η οποία απαντάται συνήθως σε ανοιχτά αγγεία μικρού-μεσαίου μεγέθους, κυρίως κύπελλα με κάθετη λαβή, παρατηρείται επίσης τοπική παραγωγή σε κάθε οικισμό, έστω και σε πολύ μικρές ποσότητες. Εντούτοις, ειδικά σε

21. Για την πλήρη περιγραφή των πετρογραφικών χαρακτηριστικών των κεραμικών υλών και περαιτέρω συζήτηση βλ. Πεντεδέκα 2008, 191-206.

22. Σε παρόμοιο συμπέρασμα είχε καταλήξει και η K.D. Vitelli μετά από πειραματική κατασκευή και όπτηση αγγείων αυτής της κατηγορίας (Vitelli 1989).

αυτήν την κατηγορία κεραμικής, φαίνεται να επικρατεί η παραγωγή που συνδέεται με μία θέση, την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, σε ποσοστό 75-80% επί των δειγμάτων που εξετάστηκαν, και στην οποία διακρίνονται τρία διαφορετικά σύνολα τεχνολογικών επιλογών για την κατασκευή της ίδιας κεραμικής κατηγορίας (Ομάδες 1, 2 και 3), διαφοροποίηση που δεν επεκτείνεται και στα μορφολογικά-τυπολογικά χαρακτηριστικά της, τα οποία εμφανίζουν εξαιρετικά έντονη ομοιομορφία. Έντονη ομοιομορφία στην επεξεργασία της επιφάνειας παρατηρείται και στην αμαυρόχρωμη κεραμική, η οποία χαρακτηρίζεται από τη χρήση μαγγανιούχας βαφής²³ σε μη επιχρισμένη επιφάνεια και συνήθως απαντάται σε κλειστά αγγεία μεσαίου-μεγάλου μεγέθους. Η παραγωγή αυτών των αγγείων χαρακτηρίζεται από έντονη ποικιλομορφία στα στάδια επιλογής και επεξεργασίας των πρώτων υλών ενώ η παραγωγή της δεν μπορεί να χαρακτηριστεί με βεβαιότητα ως τοπική των οικισμών όπου εντοπίζεται, ταυτόχρονα όμως, και με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης, η διακίνησή της φαίνεται να είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Η αδυναμία αναγνώρισης ενός σχετικά εκτεταμένου δικτύου για την αμαυρόχρωμη κεραμική, η οποία εμφανίζει έντονη διασπορά σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα²⁴, υποδεικνύει ίσως διαφορετικό κοινωνικό προσδιορισμό της παραγωγής, της ανταλλαγής, αλλά και της κατανάλωσης αυτής της κατηγορίας στη Θεσσαλία.

Από όσα προηγήθηκαν, μπορούν να εξαχθούν ποικίλα συμπεράσματα. Καταρχήν, ότι όλες οι κατηγορίες κεραμικής που εξετάστηκαν διακινούνται, όχι όμως με την ίδια ένταση ή συχνότητα. Είναι σημαντική η διαπίστωση, μέσα από τα στοιχεία της έρευνας, ότι και η κόκκινη μονόχρωμη, η οποία συνήθως χαρακτηρίζεται ως «χρηστική», καθώς απαντάται σε όλα τα σχήματα και μεγέθη αγγείων με ποικίλες χρήσεις, μπορεί, σε κάποια φάση του κύκλου ζωής της, να αποτελέσει αντικείμενο ανταλλαγής και να πραγματώσει κοινωνικές σχέσεις σε διαφορετικό πλαίσιο πρακτικής. Η διακίνηση αφορά πρωτίστως μικρού-μεσαίου μεγέθους αγγεία προσφοράς και κατανάλωσης τροφής ή υγρών (κύπελλα, φιάλες, κύλικες), και δε φαίνεται να σχετίζεται με πρακτικές όπως η μεγάλη κλίμακας συλλογική επιδεικτική κατανάλωση, καθώς οι μικρές ποσότητες της τεφρής και της μαύρης στιλβωμένης κεραμικής στα κεραμικά σύνολα των διαφόρων οικισμών δεν υποδεικνύουν κάτι τέτοιο. Η διακίνηση κεραμικής φαίνεται να εντείνεται κατά τη NN I, με επίκεντρο την τεφρή και τη μαύρη στιλβωμένη. Στα ευρύτερα δίκτυα επαφών που διαπιστώνονται, όλοι οι οικισμοί της Θεσσαλίας μοιάζουν να έχουν πρόσβαση και δικαίωμα συμμετοχής, από το απομακρυσμένο σπήλαιο της Θεόπετρας έως την πιο ορατή μαγούλα, ποικίλλει, όμως, ο τρόπος συμμετοχής στα δίκτυα αυτά.

Πιο αναλυτικά, οι δεσμοί που διαπιστώνονται μεταξύ συγκεκριμένων οικισμών κατά τη MN III, συνεισφέρουν και εντείνονται κατά τη NN I. Αυτό ισχύει πρωτίστως για το δίκτυο σχέσεων που αναπτύσσουν οι κάτοικοι της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου με συγκεκριμένους οικισμούς κατά τη MN III (Θεόπετρα, Οτζάκι, Χάλκη 1, Τσαγγλί), το οποίο διατηρείται και στην επόμενη περίοδο και διευρύνεται, περιλαμβάνοντας και πολλούς άλλους οικισμούς σε όλο το θεσσαλικό χώρο. Αν εξετάσει κανείς συνολικά τα δίκτυα που διαπιστώνονται και στις δύο χρονικές περιόδους, οι οικισμοί Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, Οτζάκι, Μακρυχώρι 2, Τσαγγλί και Χάλκη 1 αναδεικνύονται σε διαχρονικά σημαντικούς κόμβους, καθώς συμμετέχουν σε αρκετά δίκτυα, αν και όχι με τον ίδιο τρόπο. Μπορούν να αναγνωριστούν τρία γενικά σχήματα συμμετοχής και ανάπτυξης σχέσεων. Το πρώτο σχήμα αφορά οικισμούς που δραστηριοποιούνται κυρίως ως κόμβοι-δότες και αποτελούν κεντρικούς κόμβους στα δίκτυα που αναπτύσσονται. Η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου είναι η μοναδική θέση στην οποία αναγνωρίζεται το πρώτο σχήμα και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως διαχρονικός κόμβος-δότης. Το δεύτερο σχήμα περιλαμβάνει οικισμούς οι οποίοι σε κάποια δίκτυα δραστηριοποιούνται ως κόμβοι-δότες ενώ σε άλλα ως κόμβοι-δέκτες, εμφανίζοντας μια σχετική ισορροπία αμφίδρομων σχέσεων. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα του σχήματος αυτού είναι η Οτζάκι (σε μικρότερο βαθμό και οι θέσεις Μακρυχώρι 2 και Τσαγγλί). Τέλος, το τρίτο σχήμα αφορά οικισμούς που εμφανίζονται να συμμετέχουν στα δίκτυα διακίνησης της κεραμικής μόνο ως κόμβοι-δέκτες, όπως η Χάλκη 1, η οποία συνιστά διαχρονικό κόμβο-δέκτη, καθώς σε αυτήν εντοπίστηκαν όλες οι Ομάδες, υποδεικνύοντας συμμετοχή σε όλα τα δίκτυα που διαπιστώθηκαν.

Κοιτάζοντας λίγο προσεκτικότερα το φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται τα δίκτυα διακίνησης, δίκτυα σχέσεων και ποικιλόμορφων ανταλλαγών, ίσως δεν είναι συμπτωματικό το γε-

23. Μετά τις δοκιμές επανόπτησης η διακόσμηση παρέμεινε μαύρη, υποδεικνύοντας τη χρήση πρώτης ύλης πλούσιας σε μαγγάνιο.

24. Ενδεικτικός αυτής της ευρύτατης διασποράς είναι και ο χαρακτηρισμός "Νεολιθική Κοινή" που έχει αποδοθεί στην κατηγορία αυτή (από τον Weinberg, Θεοχάρης 1981, 128).

γονός ότι σχεδόν όλοι οι κύριοι κόμβοι των δικτύων κεραμικής που διαπιστώθηκαν από την έρευνα αυτή αφορούν οικισμούς που αναπτύσσονται στη μορφή της μαγούλας και οι οποίοι κατοικούνται ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική (ΑΝ)²⁵. Ταυτόχρονα, οι οικισμοί που χαρακτηρίζουν τα ακραία σχήματα του κόμβου-δότη και κόμβου-δέκτη κατέχουν ιδιαίτερη θέση στο θεσσαλικό χώρο: η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου βρίσκεται πολύ κοντά στις όχθες του Πηνειού, σε κομβικό σημείο μεταξύ ανατολικής και δυτικής πεδιάδας, πέρασμα προς τις περιοχές βόρεια της Θεσσαλίας και με όλο το θεσσαλικό κάμπο να απλώνεται στο νότο. Στην περίπτωση της Χάλκης 1, ο οικισμός βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της ανατολικής πεδιάδας, και κατά τη Νεολιθική θα πρέπει να βρισκόταν πολύ κοντά στη λίμνη Κάρλα, της οποίας ο ρόλος στην οργάνωση του θεσσαλικού νεολιθικού χώρου δε μας είναι ακόμη απολύτως σαφής.

Για τη Χάλκη 1 δεν υπάρχουν και πολλά που μπορούν να ειπωθούν, καθώς οι περιορισμένης έκτασης διερευνητικές τομές δεν απέδωσαν μια σαφή εικόνα αναφορικά με την οργάνωση της ζωής στο οικισμό. Στην περίπτωση της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, όμως, υπάρχουν περισσότερα στοιχεία διαθέσιμα για να διερευνηθούν οι πιθανοί λόγοι που ώθησαν αυτόν τον οικισμό να δημιουργήσει ένα ευρύ και εντεινόμενο πλέγμα σχέσεων ήδη από τη ΜΝ. Καταρχήν, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της γεωαρχαιολογικής μελέτης που διενεργήθηκε στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου²⁶, ο οικισμός κατά την ΑΝ και τη ΜΝ υφίστατο πλημμυρικά επεισόδια, τα οποία, αν και πιθανόν όχι ιδιαίτερα συχνά, θα πρέπει να υποχρέωναν τους κατοίκους να μετακινούνται αλλού, καθώς τόσο οι οικίες τους όσο κυρίως οι σοδιές και τα κοπάδια τους θα καταστρέφονταν. Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, τα οποία πλημμυρικά επεισόδια δε φαίνεται ότι επηρέασαν τη ζωή των κατοίκων σε βαθμό τέτοιο ώστε να εγκαταλείψουν τον οικισμό για σημαντικό χρονικό διάστημα ή να υιοθετήσουν την εποχική μετακίνηση και κατοίκηση σε άλλο μέρος, καθώς τα αρχαιοζωολογικά ευρήματα μαρτυρούν χρήση του οικισμού καθ' όλη τη διάρκεια του έτους και όχι σε συγκεκριμένες εποχές²⁷. Σε κάθε περίπτωση, η ανάμνηση της καταστροφής μπορεί να οδήγησε τους κατοίκους να αναπτύξουν διάφορες στρατηγικές ώστε η πιθανότητα ολικής καταστροφής να αποφευχθεί τις επόμενες χρονιές, όπως π.χ. να δημιουργήσουν ένα πλέγμα σχέσεων και επαφών με άλλους οικισμούς ως μορφή «κοινωνικής αποθήκευσης»²⁸, διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό κοινωνικό χώρο, τόσο στην υλική του αποτύπωση μέσω π.χ. της κεραμικής²⁹ όσο και στην ανάδειξη της κοινωνικής συνέχειας του οικισμού και της έμφασης στις σχέσεις με τους προγόνους μέσω της «μνημειακής» διαμόρφωσης του οικισμού σε μαγούλα. Στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου η συμβολική διαπραγμάτευση φαίνεται να διατρέχει το σύνολο του υλικού πολιτισμού και να αφορά τόσο το παρόν όσο και το παρελθόν του οικισμού, ενδεχομένως σε μια προσπάθεια διασφάλισης και εξομάλυνσης του μέλλοντος³⁰. Η ομοιομορφία στο ταφικό τελετουργικό και η ιδεολογική εικόνα της κοινωνικής ισότητας που αναδεικνύεται μέσα από την απουσία έντονης διαφοροποίησης των ταφών ως προς τα συνοδευτικά κτερίσματα³¹ ενδεχομένως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά την καλύπτει, «μυθοποιώντας» την μέσω των ταφικών πρακτικών³², ενώ παράλληλα αποκρύπτει τις εντάσεις που ενδεχομένως υπήρχαν μεταξύ των κατοίκων και πιθανόν εκδηλώνονταν με άλλον τρόπο, π.χ. μέσω της τεχνολογίας. Η κατασκευή μιας συγκεκριμένης κεραμικής κατηγορίας, της τεφρής, με τρεις διαφορετικούς τρόπους (Ομάδες 1-3), και η δια-

25. Οι μαγούλες χαρακτηρίζουν την επίπεδη θεσσαλική πεδιάδα, καθώς είναι ορατές και εύκολα αναγνωρίσιμες· η επιλογή της ανοικοδόμησης του οικισμού καθ' ύψος με την επαναλαμβανόμενη ανακατασκευή των οικημάτων στο ίδιο σημείο έχει ερμηνευτεί ως εμφατική έκφραση της "ιστορίας" του οικισμού, της χρονικής του συνέχειας μέσω της ιδεολογικής σύνδεσης με τους προγόνους και την αποτύπωση αυτής της γενεαλογικής και μνημονικής συνέχειας στο χώρο (Kotsakis 1994, Kotsakis 1999).

26. van Andel – Gallis – Toufexis 1995.

27. Halstead 2005, 40-41.

28. Ίσως όμως όχι στο ίδιο οργανωτικό πλαίσιο που προτείνεται από τους Halstead και O'Shea (Halstead – O'Shea 1982).

29. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, αν και φαίνεται να έχει δημιουργήσει ένα ευρύ πλέγμα σχέσεων με πολλές θέσεις της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας μέσω δικτύων διακίνησης και ανταλλαγής της κεραμικής, δεν επιλέγει να συμμετέχει στο δίκτυο διακίνησης του οψιανού αλλά σε αυτό του σοκολατί πυριτολίθου (Καρίμαλη 2001). Είναι προφανές ότι τα δίκτυα επαφών και σχέσεων, όπως αναγνωρίζονται στην υλική τους διάσταση μέσω αγγείων, εργαλείων, κλπ., είναι περίπλοκα και πολυσήμαντα, και δεν μπορούν να γίνουν απολύτως κατανοητά, χωρίς τη λεπτομερειακή αναζήτηση και εξέταση όλων των παραγόντων που διαμορφώνουν το κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο αναπτύσσονται.

30. Το ανοικτό ομοίωμα σπιτιού με τα ανθρωπόμορφα ειδώλια που εντοπίστηκε ως προσφορά θεμελίωσης κάτω από δάπεδο της ΝΝΙ θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως τέτοια προσπάθεια, πέρα από συμβολική απόδοση της προγονικής ιστορίας (Gallis 1985, βλ. και Νανόγλου 2004, 183-191 για συζήτηση και εναλλακτική ερμηνευτική πρόταση).

31. Fowler 2004, 63.

32. Shanks – Tilley 1982, 152. Parker Pearson 1999, 193-195.

σπορά της σε μία μεγάλη έκταση ίσως αποτελεί την έκφραση μιας τέτοιας έντασης, παράλληλα με την επιδίωξη ή τη διατήρηση σχέσεων. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η έντονη κινητικότητα των κατοίκων της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, όπως αποτυπώνεται στα δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής, η χωροθέτηση της συλλογικής μνήμης και η δημιουργία ενός πυκνού κοινωνικού χώρου, δε συντέινε στη συνέχιση της κατοίκησης της μαγούλας. Η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου σταμάτησε να κατοικείται μετά τη φάση Τσαγγλί-Λάρισα, όπως σταμάτησε να εντοπίζεται και η τεφρή κεραμική ή απομίμησή της στα κεραμικά σύνολα υστερότερων χρονολογικά φάσεων της ΝΝ Ι³³.

Η μελέτη των ανταλλαγών και των δικτύων τους αποκαλύπτει τον «πολιτισμό ως χάρτη» κατά την έκφραση του Pierre Bourdieu³⁴, παράλληλα, όμως, με συνδυασμένη χρήση διαφόρων αναλυτικών μεθόδων, πέρα από μια απλή αναγνώριση συστάσεων και προελεύσεων, εμπλουτίζει την έως τώρα γνώση μας για την οργάνωση των σχέσεων μεταξύ των οικισμών και των κατοίκων τους, την ένταση και την έκταση των δικτύων επαφών, αλλά και το ρόλο που διαδραμάτιζε η κεραμική ως φορέας δράσης στα δίκτυα αυτά, ορίζοντας ένα εύπλαστο κοινωνικό πεδίο διαπραγμάτευσης, αναπαραγωγής και επαναπροσδιορισμού κοινωνικών ταυτοτήτων και σχέσεων. Η μελλοντική έρευνα, τόσο στο ανασκαφικό επίπεδο όσο και σε αυτό της κεραμικής ανάλυσης, θα βοηθήσει στην περαιτέρω διερεύνηση ενός πολυεπίπεδου φαινομένου όπως αυτό των ανταλλαγών.

---

33. Βλ. Pentedeka 2011, όπου γίνεται λεπτομερής παρουσίαση και διεξοδική συζήτηση των αρχαιολογικών και αρχαιομετρικών ευρημάτων της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου.

34. Bourdieu 1977, 2.

SUMMARY

POTTERY EXCHANGE NETWORKS IN NEOLITHIC THESSALY: NODS AND LINKS, SETTLEMENTS AND RELATIONS

Areti Pentedeka

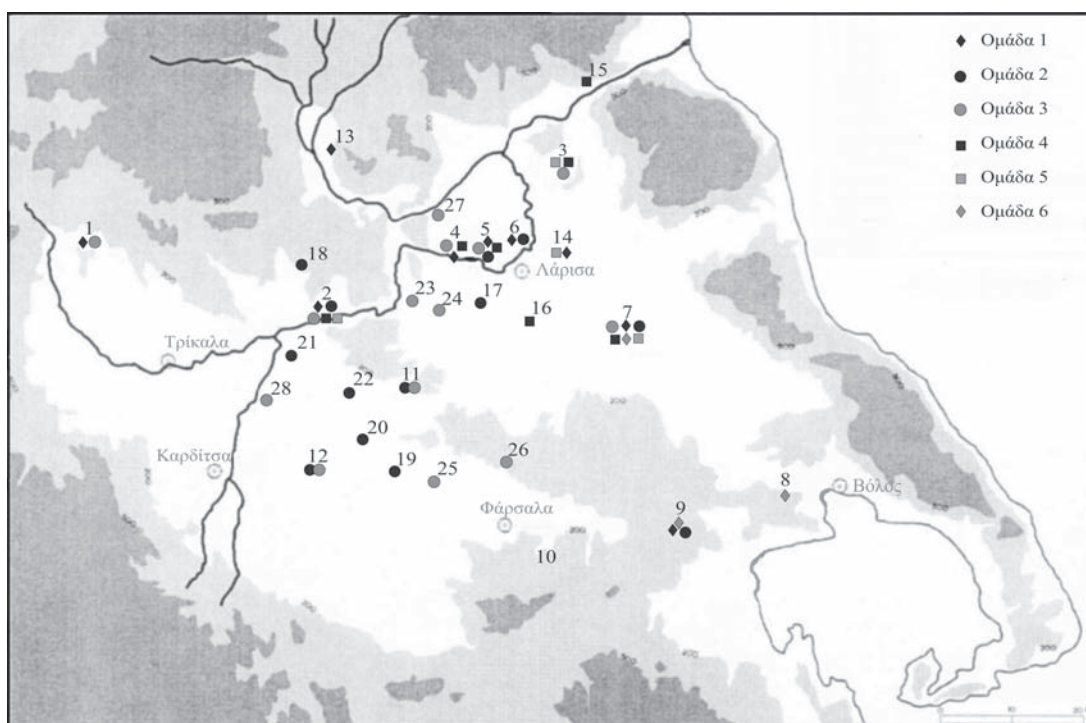
The issue of pottery exchange in Thessaly during the Neolithic has not been extensively studied in the past, since only one relevant research programme has been carried out in the past, having as primary focus the chemical analysis of surface pottery finds. Present research on the issue of pottery exchange, on both a theoretical and archaeological level, highlighted the need for an integrated theoretical and methodological approach, which perceives pottery as the multifaceted expression of human practice, its materiality being developed in three interrelated dimensions of production (manufacture technology), exchange and consumption. Towards this end, petrographic analysis of 480 pottery samples of both undecorated and decorated wares was carried out, as well as refriring tests. The samples date to Middle Neolithic III-Late Neolithic I and derive from 12 stratified excavation assemblages (Theopetra Cave, Platia Magoula Zarkou, Agia Sophia, Otzaki, Arapi, Makrychori 2, Halki 1, Sesklo, Tsaggli, Achilleion, Orgozinos, Magoula Sykeon). Additionally, part of the surface pottery finds that had been previously chemically analysed, was also examined petrographically for comparative reasons. The integrated approach adopted, along with the combination of old and new analytical data, distinguished the existence of several pottery exchange networks, most of them being ware-specific ("Scraped", Grey, Black Burnished wares) and presenting different scattering. Although all wares under study seem to circulate, exchange intensifies during Late Neolithic. The parallel activity of different exchange networks, with different scattering and variable degree and form of participation for each settlement, results in three different patterns of settlement involvement in pottery exchange.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bourdieu P., 1977. *Outline of Theory and Practice*, Cambridge.
- Γαλλής Κ., 1982. Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 30, Αθήνα.
- Γαλλής Κ., 1985. Η σωστή στρωματογραφική θέση της νεολιθικής κεραμικής της γνωστής ως πολιτισμού της Λάρισας, *Πρακτικά του 1^{ου} Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και μέλλον»*, 26-28 Απριλίου 1985, Λάρισα, 37-55.
- Γαλλής Κ., 1992. *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα.
- Caputo R., 1990. *Geological and Structural Study of the Recent and Active Brittle Deformation of the Neogene-Quaternary Basins of Thessaly (Central Greece)* [ιδι. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης].
- Daszkiewicz M. – Schneider G., 2001. Klassifizierung von Keramik durch Nachbrennen von Scherben, *ZAK* 58, 25-31.
- Demoule J.-P. – Gallis K. – Manolakakis L., 1988. Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques, *BCH*, 1-58.
- Fowler K.D., 2004. *Neolithic Mortuary Practices in Greece*, BAR-IS 1314, Oxford.
- Gallis K., 1985. A late neolithic foundation offering from Thessaly. *Antiquity* 54, 20-24.
- Gallis K., 1987. Die stratigraphische Einordnung der Larissa-Kultur: eine Richtigstellung, *PZ* 62, 147-163.
- Gallis K., 1996. Die Grabungen von Platia Magoula Zarkou, Souphli Magoula und Makrychori 2, στο Alram-Stern E. (επιμ.), *Das Neolithikum in Griechenland, mit Ausnahme von Kreta und Zypern. Die ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-1993*, Wien, 521-562.

- Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D. (επιμ.), 1989. *Achilleion: a neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, (Monumenta Archaeologica 14), Los Angeles.
- Halstead P., 2005. Resettling the Neolithic: faunal evidence for seasons of consumption and residence at Neolithic sites in Greece, στο Bailey D. – Whittle A. – Cummings V. (επιμ.), *(Un)settling the Neolithic*, Oxford, 38-50.
- Halstead P. – O'Shea J., 1982. A friend in need is a friend indeed: Social storage and the origins of social ranking, στο Renfrew C. – Shennan S. (επιμ.), *Ranking, Resource and Exchange: aspects of the archaeology of early European prehistory*, Cambridge, 92-99.
- Hauptmann H., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien III: Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 21, Bonn.
- Hauptmann H. – Miložić V., 1969. *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer- Kulturraumes* 9, Bonn.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας*, Βόλος.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1981. *Νεολιθικός Πολιτισμός. Σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα.
- Καρίμαλη Ε., 2001. Επαναπροσδιορισμός της συχνότητας υλικού και της απόστασης στα μοντέλα ανταλλαγής οφειανού στο Αιγαίο: η περίπτωση της νεολιθικής Θεσσαλίας, στο Μπασιάκος Ι. – Αλούπη Α. – Φακορέλλης Γ. (επιμ.), *Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα.
- Κατσαρού Στ., 2000. Η μονόχρωμη κεραμική της Νεολιθικής ως προϊόν μιας διαδικασίας επιλογής – Η περίπτωση του σπηλαιού της Θεόπετρας, στο Κυπαρίσση-Αποστολικά 1998, 235-261.
- Kotsakis K., 1994. The use of habitational space in neolithic Sesklo, στο *Θεσσαλία*, 125-130.
- Kotsakis K., 1999. What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic, στο Halstead P. (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield, 66-76.
- Kotsakis K., 2006. Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household, στο Tasić N. – Grozdanov C. (επιμ.), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 207-220.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν. (επιμ.), 1998. Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2000. Η Νεολιθική Περίοδος του Σπηλαιού Θεόπετρας, στο Κυπαρίσση-Αποστολικά 1998, 181-234.
- Κυριατζή Ε., 2000. *Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή. Η Κεραμική της Ύστερης Εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης* (διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Κωτσάκης Κ., 1983. *Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση: προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής εποχής του Σέσκλου* (διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Κωτσάκης Κ. (υπό προετοιμασία). *Σέσκλο. II. Η κεραμική της Μέσης Νεολιθικής. Τεχνολογική και στατιστική ανάλυση. Από τις ανασκαφές του Δ.Ρ. Θεοχάρη 1956-1977 και τις ανασκαφές του 1978*.
- Maniatis Y. – Perdikatsis V. – Kotsakis K., 1988. Assessment of In-site Variability of Pottery from Sesklo, Thessaly, *Archaeometry* 30, 264-274.
- Miložić V., 1960. *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*, Bonn.
- Miložić V. – Miložić-v. Zumbusch J. – Kilian Kl., 1976. *Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larissa in Thessalien 1966 – Agia Sofia-Magula, Karagyös-Magula, Bunar Baschi. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer- Kulturraumes* 15, Bonn.
- Mottier Y., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien II: Das mittlere Neolithikum. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer- Kulturraumes* 22, Bonn.
- Νανόγλου Σ., 2004. *Υποκείμενα και υλικός πολιτισμός στη Νεολιθική της βόρειας Ελλάδας. Το παράδειγμα της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής της κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας* (διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Nikolaou E. – Rondiri V. – Karimali L., 2008. Magoula Orgozinos: A neolithic site in Western Thessaly, Greece, στο Erkanal E. – Hauptmann H. – Şahoglu V. – Tuncel R. (επιμ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age: proceedings of the International Symposium October 13th -19th 1997, Urla -İzmir (Turkey)*, Ankara, 387-398.

- Parker Pearson M., 1999. *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud, Sutton.
- Πεντεδέκα Α., 2008. *Δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής κατά τη Μέση και Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία* (διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, <http://invenio.lib.auth.gr/record/110203?ln=el>).
- Perlès C., 1992. Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece, *JMA* 5, 115-164.
- Schneider G. – Knoll H. – Gallis K. – Demoule J.-P., 1991. Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: recherches minéralogiques, chimiques et technologiques sur les céramiques et les argiles, *BCH* 115, 1-64.
- Schneider G. – Knoll H. – Gallis K. – Demoule J.-P., 1994. Production and Circulation of Neolithic Thessalian Pottery: Chemical and Mineralogical Analyses, στο *Θεσσαλία*, 61-70.
- Shanks M. – Tilley C., 1982. Ideology, symbolic power and ritual communication, στο Hodder I. (επιμ.), *Symbolic and structural archaeology*, Cambridge, 129-154.
- Τουφεξής Γ., 2003. Μαγούλα Χάλκη 1 (Μαγούλα Υδατόπυργου), *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 501-505.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα.
- van Andel T.H. – Gallis K. – Toufexis G., 1995. Early Neolithic farming in a Thessalian river landscape, Greece, στο Woodward C. (επιμ.), *Mediterranean Quaternary River Environments*, Rotterdam, 131-143.
- Vitelli K.D., 1989. Messages from ancient potters, *Archaeology* 42 (2), 52-53, 79.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Whitbread I.K., 1986. The Characterisation of Argillaceous Inclusions in Ceramic Thin Sections, *Archaeometry* 28 (1), 79-88.
- Whitbread I.K., 1989. A Proposal for the Systematic Description of Thin Sections. Towards the Study of Ancient Ceramic Technology, στο Maniatis Y. (επιμ.), *Archaeometry: Proceedings of the 25th International Symposium*, Amsterdam, 127-138.
- Whitbread I.K., 1995. *Greek Transport Amphorae. A petrological and Archaeological Study*, Fitch Laboratory Occasional Paper 4, The British School at Athens.
- Χατζηαγγελάκης Α.Π., 1998. Συκιές, *ΑΔ* 53, *Χρονικά*, 444.
- Χατζηαγγελάκης Α.Π., 2000. Δραστηριότητες στο βορειοδυτικό τμήμα του Νομού Καρδίτσας, στο *Έργο Εφορειών*, 381-394.

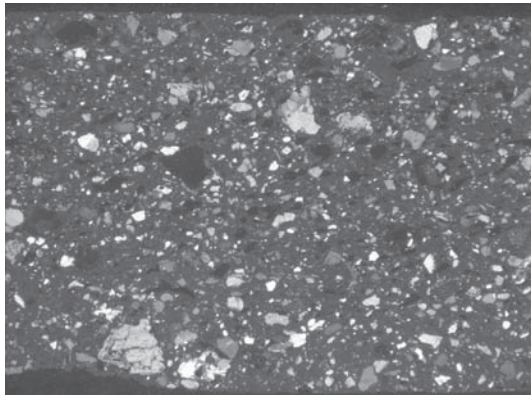
Εικ. 1. Αποτύπωση της διασποράς των Ομάδων 1-6 για όλες τις κατηγορίες της κεραμικής κατά τη ΜΝΙΙΙ και τη ΝΝΙ: 1) Θεόπετρα, 2) Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, 3) Μακρυχώρι 2, 4) Αγία Σοφία, 5) Οτζάκι, 6) Αράπη, 7) Χάλκη 1, 8) Σέσκλο, 9) Τσαγγλί, 10) Αχιλλείο, 11) Μαγούλα Συκεών, 12) Οργόζινος, 13) Μεσοχώρι 1 (Α.Τ.Α.Ε. 262), 14) Σουφλί Μαγούλα (Λάρισα 9, Α.Τ.Α.Ε. 35), 15) Ιόννοι 1 (Α.Τ.Α.Ε. 120), 16) Νίκαια 5 (Α.Τ.Α.Ε. 296), 17) Τερψιθέα 2 (Α.Τ.Α.Ε. 59), 18) Γριζάνο 1 (Α.Τ.Α.Ε. 345), 19) Λεύκη Καρδίτσας 1 (Α.Τ.Α.Ε. 478), 20) Αμπελώνας Καρδίτσας 1 (Α.Τ.Α.Ε. 211), 21) Κεραμίδι (Α.Τ.Α.Ε. 474), 22) Ιτέα 2 (Α.Τ.Α.Ε. 477), 23) Κάστρο 1 (Α.Τ.Α.Ε. 9), 24) Ραχούλα 1 (Α.Τ.Α.Ε. 11), 25) Υπέρεια 1 (Α.Τ.Α.Ε. 173), 26) Χαρά 2 (Α.Τ.Α.Ε. 99), 27) Τύρναβος 5 (Α.Τ.Α.Ε. 21), 28) Μαγούλα Κοσκινά (Α.Τ.Α.Ε. 458).

	Ομάδα 1	Ομάδα 2	Ομάδα 3
Σύσταση	Θραύσματα χαλαζίτη και βιοτιτικού (χλωριτικού) σχιστόλιθου καθώς και τα ορυκτά συστατικά τους (συχνό εύρημα ο μικροκλινής)	Ίδια με Ομάδας 1, με πιο χαρακτηριστικό διακριτικό γνώρισμα αυτής της ομάδας τους μαρμαρυγίες (κυρίως βιοτίτης), διότι λόγω υψηλών θερμοκρασιών βρίσκονται σε διάφορα στάδια θερμικής αποδόμησης.	Μαργαϊκά ανθρακικά χαλαζιοαστριούχα εγκλείσματα (σημαντική παρουσία μικροκλινούς). Διακριτικό γνώρισμα αυτής της ομάδας είναι οι περιοχές με πιο σκούρο χρώμα γύρω από πόρους, πιθανόν εξαιτίας της παρουσίας οργανικών υλικών (π.χ. ρίζες) και την απόθεση άνθρακα κατά την ατελή καύση τους.
Θερμοκρασία όπτησης	<850°C	900-950°C, σε λίγες περιπτώσεις έως 1000°C	≤850°C
Χρώμα επανόπτησης (1050 οC)	Σκούρο κόκκινο / κόκκινο	Σκούρο κόκκινο / κόκκινο	Κόκκινο / σκούρο κόκκινο
Κεραμικές κατηγορίες	Στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου σε όλες τις κατηγορίες εκτός από αυτήν της μαύρης στιλβωμένης. Στις υπόλοιπες θέσεις κυρίως στις κατηγορίες της «ξεστής», «ξεστής»/πρωτοτεφρής, λιγότερο συχνά σε δείγματα τεφρής κεραμικής (μονόχρωμης και γραπτής), σπανίως και αμαυρόχρωμης.	Στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου σε όλες τις κατηγορίες κεραμικής εκτός από αδρή/χοντρή και μαύρη στιλβωμένη. Στις υπόλοιπες θέσεις κυρίως στις κατηγορίες της «ξεστής»/πρωτοτεφρής και τεφρής κεραμικής (κυρίως μονόχρωμης και σε μικρότερο βαθμό γραπτής).	Κυρίως τεφρή γραπτή, πολύ μικρότερο ποσοστό στις κατηγορίες της τεφρής μονόχρωμης και πρωτοτεφρής.
Σχήμα	Κύπελλο (στις κατηγορίες της «ξεστής», «ξεστής»/πρωτοτεφρής, πρωτοτεφρής και τεφρής κεραμικής)	Κύπελλο (στις κατηγορίες της «ξεστής», «ξεστής»/πρωτοτεφρής, πρωτοτεφρής και τεφρής κεραμικής)	Κύπελλο (στις κατηγορίες της πρωτοτεφρής, τεφρής γραπτής και τεφρής μονόχρωμης κεραμικής)
Προέλευση	Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου	Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου	Δυτική Θεσσαλία, πιθανότατα Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου

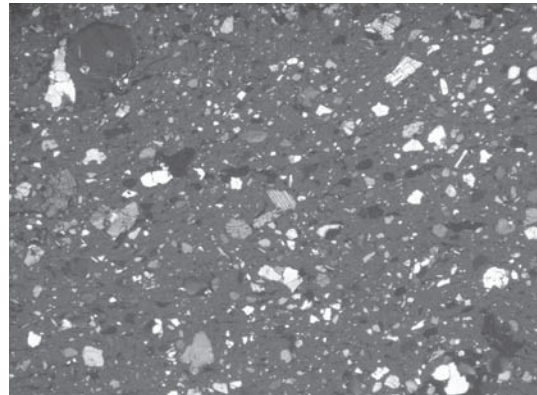
Εικ. 2. Συνοπτικός πίνακας χαρακτηριστικών των Ομάδων 1-3.

	Ομάδα 4	Ομάδα 5	Ομάδα 6
Σύσταση	Θραύσματα χαλαζίτη αλλά κυρίως τα ορυκτά συστατικά του, δηλαδή χαλαζίας και καλιούχοι άστριοι, καθώς και μικρή ποσότητα επιδότου και πλαγιοκλάστων, σταθερή παρουσία ελάχιστης ποσότητας πράσινης αμφιβόλου και τιτανίτη.	Θραύσματα βιοτιτικού επιδοτιτικού (αμφιβολιτικού) σχιστόλιθου και των ορυκτών συστατικών του (χαλαζίας, βιοτίτης, επίδοτο, καστανή αμφίβολος) καθώς και μικρή ποσότητα αστρίων (ορθόκλαστου και πλαγιοκλάστων), θραυσμάτων χαλαζίτη και σχιστοπηλού/ φυλλίτη/ φλύσχη και τετραγωνικής τομής αδιαφανών οξειδίων μαύρου χρώματος (μαγνητίτης;).	Χαλαζίας, καλιούχοι άστριοι και μαρμαρυγίες
Θερμοκρασία όπτησης	<850°C	≤850°C	≤850°C
Χρώμα επανόπτησης στους 1050 °C	Σκούρο κόκκινο	Σκούρο κόκκινο	Σκούρο κόκκινο / κόκκινο
Κεραμικές κατηγορίες	Μαύρη στιλβωμένη (κυρίως αδιακόσμητη)	Μαύρη στιλβωμένη (κυρίως διακοσμημένη)	Κυρίως «ξεστή» κεραμική, σπανίως και κόκκινη μονόχρωμη
Σχήμα	Φιάλη	Φιάλη	Κύλικα
Προέλευση	Περιοχή Λάρισας-Τυρνάβου, πιθανόν Οτζάκι	Μακρυχώρι 2	Νοτιοανατολική Θεσσαλία, ίσως Τσαγγλί

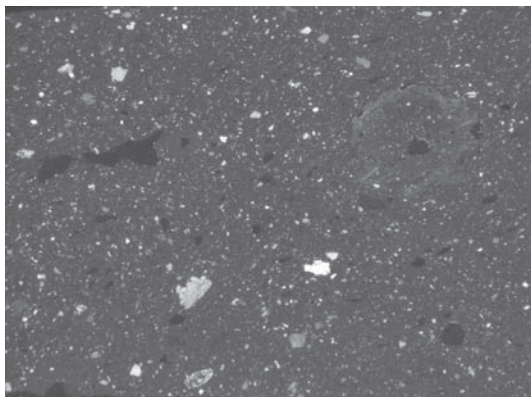
Εικ. 3. Συνοπτικός πίνακας χαρακτηριστικών των Ομάδων 4-6.

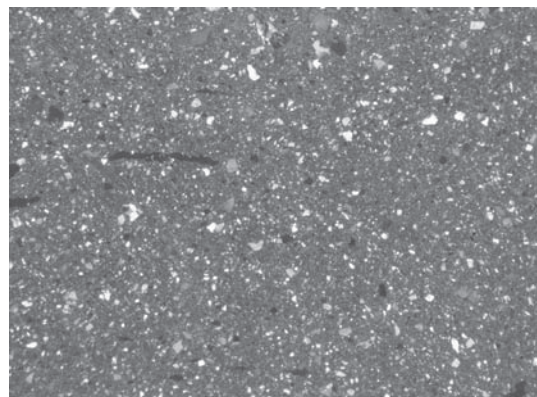
Εικ. 4. Ομάδα 1 (PIMZ30, XR, εύρος πεδίου 5.9m).

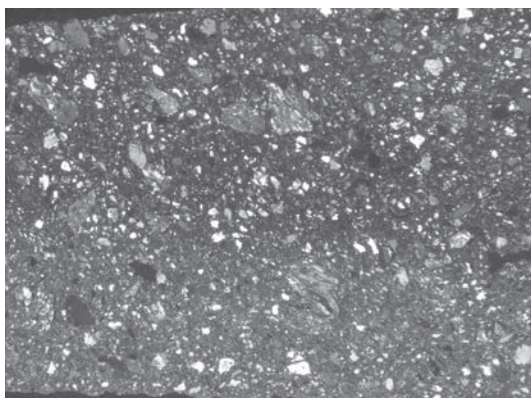
Εικ. 5. Ομάδα 2 (PIMZ51, XR, εύρος πεδίου 5.9m).

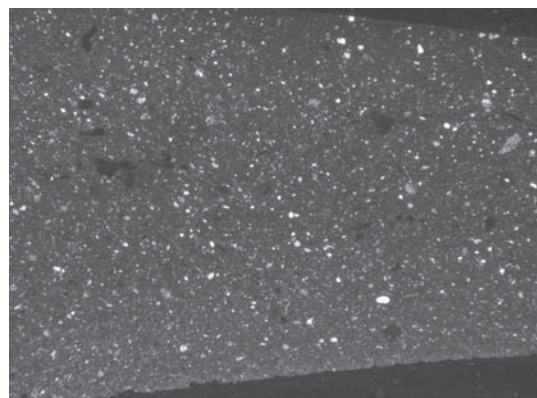
Εικ. 6. Ομάδα 3 (PIMZ57, XR, εύρος πεδίου 5.9m).

Εικ. 7. Ομάδα 4 (OTZ27, XR, εύρος πεδίου 5.9m).

Εικ. 8. Ομάδα 5 (M3, XR, εύρος πεδίου 5.9m).

Εικ. 9. Ομάδα 6 (TΣ13, XR, εύρος πεδίου 5.9m).

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΥΠΟΣΚΑΦΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ. ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΚΡΥΧΩΡΙ ΛΑΡΙΣΑΣ. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΜΕ ΑΝΑΛΟΓΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Χρήστος Ι. Μπατζέλας

Στο θεσσαλικό χώρο αρκετοί νεολιθικοί λάκκοι ερμηνεύθηκαν ή θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως κατάλοιπα υπόσκαφων οικιών (εικ. 1). Τα διαθέσιμα δεδομένα, από την πολυσυζητημένη ακόμη ακεραμεική νεολιθική μέχρι και την ΠΕΧ (Πρώιμη Εποχή Χαλκού), στη συντριπτική τους πλειονότητα εμπεριέχονται σε σύντομες ή προκαταρκτικές και όχι τελικές δημοσιεύσεις ανασκαφών, ενώ έως πρόσφατα έλειπε μία συνθετική καταγραφή και μελέτη τους¹.

Από την ανασκαφική δραστηριότητα των δύο τελευταίων δεκαετιών στο βορειοελλαδικό χώρο, ειδικότερα στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, προέκυψε σαφώς μεγαλύτερος αριθμός τέτοιων λάκκων σε ολόκληρο το φάσμα της νεολιθικής, από την ΑΝ (Αρχαιότερη Νεολιθική) έως την ΤΝ (Τελική Νεολιθική) ή ακόμη και την ΠΕΧ (εικ. 2). Παρά τις εγνωσμένες δυσκολίες που διέπουν την προσπάθεια ερμηνείας τους, με βάση τα πολυάριθμα πλέον παραδείγματα από τη Μακεδονία έχουν εμπεδωθεί ανασκαφικά κριτήρια, αναγνωριστικά τέτοιων κατασκευών. Οι πολλές και συνεχείς αναφορές υπόσκαφων χώρων, μολονότι στο σύνολό τους απαντώνται στα πλαίσια ευσύνοπτων προκαταρκτικών δημοσιεύσεων, πείθουν ότι η ερμηνεία τους δεν οφείλεται σε προκατάληψη των ανασκαφέων τους. Ακόμη πιο καθοριστικά στην πιο εμπεριστατωμένη γνώση του εν λόγω τύπου κατοικίας στη Βόρεια Ελλάδα συνέβαλε η ολοκληρωμένη δημοσίευση μεγάλων ανασκαφών των τελευταίων ετών και η τεκμηριωμένη πια πρόταση ότι στις φάσεις Σταυρούπολη Ια, Μακρύγιαλος Ι και Ια, ενδεχομένως στις φάσεις Θέρμη 1, 2 και στην ενιαία φάση της Δ.Ε.Θ. (Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης) των αντίστοιχων οικισμών, η κατοίκηση ήταν οργανωμένη αποκλειστικά σε υπόσκαφες κατοικίες².

1. Αναφορές νεολιθικών λάκκων-οικιών για τη ΘΕΣΣΑΛΙΑ: Ακεραμεική νεολιθική: Άργισσα [Milojčić – Boessneck – Horf 1962, 9-12, 15-17, 9, πίν. 2, πίν. 5 (1-17, 33-39), 7 (1-17), 18 (15-20), πίν. 3, πίν. 6 (45-47, 50, 53), 18 (21-25), πίν. 4 και πίν. 6, 10 (4), 18 (26-27, 29), Tab. 5 και πίν. 7 (18-30), 10 (7), 18 (32-34), 25, 29, Tab. 6, πίν. 7 (31-38). Elia 1982, 122-123. Perlés 2001, 184-185], Σέσκλο (Θεοχάρης 1958, 77-78. 1962, 29. 1967, 72-73, εικ. 37, 76-78, 89 κ.εξ. 1972, 8, 10. 1973, 35. Πρβλ. και Elia 1982, 129. Wijnen 1982, 11, 17 και 1992), Σουφλί Μαγούλα (Θεοχάρης 1958, 85. 1967, 76. Πρβλ. και Elia 1982, 134), ΑΝ: Σέσκλο (Θεοχάρης 1962, 29-30 και 1967, 117), Αχίλλειο (Gimbutas – Winn – Shimabuku 1989, 32-34, 66 και εικ. 4.2-4.3, 4.5. Elia 1982, 180), ΜΝ: Σέσκλο (Τσουντας 1908, 116. Γιαννούλη 2003, 32, σημ. 4), Χάλκη 1 ή Μαγούλα Υδατόπυργος (Τουφεξής 1997α, 503-4), ΝΝ: Γαλήνη (Τουφεξής 1999, 424-5. Toufexis 2008. Οτζάκι (Milojčić 1960b. Hauptmann 1981), ΤΝ: Γαλήνη (Τουφεξής 1999, 425), Αερινό (Αραχωβίτη 2000, 364), Ραχμάνι (Τουφεξής 1997γ, 509), ΠΕΧ: Σέσκλο (Τσουντας 1908, 117), Παγασές (Αρβανιτόπουλος 1907, 174), Μελισσοχώρι (Τουφεξής 1997β, 507). Πρβλ. τέλος Μπατζέλας 2008β, τ. ΙΙ, 25-28, πίν. 3.1 (συγκεντρωτικός πίνακας νεολιθικών λάκκων-πιθανών οικιών στη Θεσσαλία).

2. Αναφορές νεολιθικών λάκκων-οικιών για τη ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: ΑΝ: Φιλώτας, θ. Αμπέλια-Ορνιθάνες (Ζιώτα – Μοσχάκης 1997, 44-47. Ζιώτα 1997, 742), Κάτω Άγιος Ιωάννης Πιερίας (Pappa – Besios 1999, 118. Παππά 2008, 33), Ρεβένια Κορινού (Μπέσιος – Αδακτύλου 2006, 357-362), Κόμβος Αψάλου Πέλλας (Χρυσοστόμου – Γεωργιάδου 2001, 530-531), Μικρή Βόλβη (Λιούτας – Κώτσος 2006, 241-244), Λητή ΙΙΙ (Τζαναβάρη – Κώτσος – Γκιούρα 2002, 211-213, 218-219), Κρυόβρυση Κρανιδίων Κοζάνης (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1992, 35-38) Παννισά Β Πέλλας (Χρυσοστόμου 1991, 111-112 και σημ. 2, σχ. 1 και 121-122, εικ. 1-5) ΜΝ: Λητή Ι (Τζαναβάρη – Φίλης 2002, 197-198, 200-201. Παππά 2008, 36-39), Σφηκιά Πιερίας (Κοτταρίδη 2000, 531-532), Αψαλος Αριδαίας (θ. Γραμμή) Πέλλας (Χρυσοστόμου – Γεωργιάδου – Πολουκίδου – Προκοπίδου 2000, 494-497. Χρυσοστόμου – Πολουκίδου – Προκοπίδου 2001, 515, 518-519), Κνίδη Τρεβενών (Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2005, 544-548), Σέρβια (Mould – Wardle 2000), Σταυρούπολη Ια (Γραμμένος – Κώτσος 2002, 27-294 και Γραμμένος – Κώτσος 2004), Θέρμη 1 (Παππά 2008, 67-99), Δ.Ε.Θ. (Παππά 2008, 55-66), ΝΝ: Θέρμη 2 και 3 (Παππά 2008, 74-87, 93-95), Μακρύγιαλος Ι και Ια (Παππά 2008, 101-310),

Στην παρούσα δημοσίευση συνοψίζονται η συζήτηση και τα συμπεράσματα της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας του γράφοντος³. Επίκεντρο της μελέτης αυτής αποτέλεσε ένας λάκκος, ο λάκκος Α της τομής Α31, που ερευνήθηκε κατά τη σωστική ανασκαφή της ΙΕ' ΕΠΚΑ στη Μαγούλα Μακρυχώρι 1, στα πλαίσια της κατασκευής παράπλευρου δρόμου της νέας Εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης (εικ. 3-4) και, καθώς εμφάνιζε μορφολογικές και ποιοτικές ομοιότητες με δημοσιευμένους λάκκους-οικίες, λειτούργησε ως ερέθισμα ευρύτερης ενασχόλησης με τις δυσνόητες αυτές νεολιθικές κατασκευές στη Θεσσαλία και συγκριτικής προσέγγισης των δεδομένων της Μακεδονίας.

Η θέση Μακρυχώρι 1 είναι γνωστή στην έρευνα⁴, ενώ ήδη έχουν κοινοποιηθεί συνοπτικά και τα αποτελέσματα της πρόσφατης σωστικής ανασκαφής σε αυτήν⁵. Ο λάκκος Α είναι ο μεγαλύτερος από όσους εντοπίστηκαν συγκεντρωμένοι στις βορειοδυτικές παρυφές της μαγούλας Μακρυχώρι 1, εξωτερικώς του δικτύου τάφρων που όριζε πιθανότατα την κύρια ζώνη κατοίκησης του οικισμού (εικ. 3-4)⁶. Όπως και όλοι οι υπόλοιποι λάκκοι, εντοπίστηκε σκαμμένος στο αργιλώδες, φυσικό έδαφος. Ερευνήθηκε περίπου το 1/3 του συνολικού του μεγέθους διαστάσεων 4 x 2,10 μ. x 0,75-0,80 μ. (↓). Υπολογίζεται βάσιμα ότι η πλήρης κάτοψή του, κυκλική ή ελλειπτική, ήταν διαμέτρου άνω των 4 μ. Τα τοιχώματά του ήταν κατακόρυφα και ο πυθμένας του σχεδόν επίπεδος με λίγες κατά τόπους αβαθείς αυλακώσεις και κοιλότητες και ελαφρά κατηφορική κλίση προς νοτιοανατολικά. Πιθανές πασσαλότρυπες διαμέτρου 0,15 έως 0,25 μ. και βάθους 0,10 μ. έως 0,20 μ. εντοπίστηκαν στο βόρειο, στο νότιο, ίσως και στο δυτικό, τμήμα της περιμέτρου του.

Την επίχωσή του αποτελούσαν δύο στρώματα, ενώ λεπτές διαστρωματώσεις γκριζού χρώματος και λεπτές κατά τόπους στρώσεις πηλού σε διάφορες στάθμες και των δύο στρωμάτων όπως επίσης και στρώση σκληρυμένου, υπόλευκου πηλού με αρκετούς άνθρακες, ακριβώς στο όριο μεταξύ των δύο στρωμάτων, αντιπροσωπεύονται στις δύο παρειές της τομής Α31 (εικ. 5). Η κεραμική και των δύο στρωμάτων χρονολογείται με ασφάλεια στη φάση Τσαγγλί-Λάρισα της ΝΝ (Νεότερης Νεολιθικής).

Το βαθύτερο στρώμα (Ι), πάχους ±0,50 μ. αποτελούνταν από χαλαρό χώμα που εγκλώβιζε αρκετή στάχτη και πολλά υπολείμματα ανθράκων (εικ. 5). Γενικά έδινε την εντύπωση μίας πλούσιας ανθρωπογενούς επίχωσης με σημαντική ποσότητα κεραμικής, ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα καμένων πηλών δόρωσης, επάλειψης ή και απροσδιόριστης προέλευσης και σημαντική ποσότητα οστών ζώων. Αντίθετα, τα μικρά ευρήματα που περιείχε ήταν περιορισμένα. Από την κεραμική του στρώματος Ι προέκυψε αξιοσημείωτος αριθμός αποκαταστάσιμων αγγείων χονδρής και μεσαίας ή λεπτής κεραμικής. Λίγα εκατοστά πάνω από τμήμα του πυθμένα του λάκκου, εντοπίστηκε επιφάνεια πλακαρών λίθων, χαλαζιακών χαλικιών, μικρών και μεγάλων οστράκων, καμένων πηλών και οστών ζώων, η οποία έδινε την εντύπωση επιμελημένης στρώσης δεδομένου μάλιστα ότι επιφάνειες κάποιων λίθων, χαλικιών και οστράκων έφεραν υπολείμματα επάλειψης πορτοκαλόχρωμου και κιτρινωπού πηλού, με προσκολλημένα πολλά καρβουνάκια.

Η κεραμική του βαθύτερου στρώματος, μέτρια διαβρωμένη, με αρκετά ιζήματα, παρά τα λιγότερα

Προμαχών-Topolnica (Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ασλάνης – Vaisov – Βάλλα 2005, 91-95, 101-102. Koukouli-Chrysanthaki 2007. Τρανταλίδου – Γκιώνη 2006), *Ζαγκλιβέρι* (Γραμμένος – Κώτσος 2003, 49-59), *Ασπροβάλτα (θ. Πλάτωμα)* (Αδάμ-Βελένη – Βιολάτζης – Καρατάσιος – Στάγκος 2002, 174-175, 177-182), *Τούμπα Κρεμαστής-Κοιλιάδας*: Για πολύ συγκεκριμένους λόγους οι λάκκοι της θέσης πιστεύουμε ότι συμπεριλαμβάνονται στη συζήτηση αυτή, παρόλο που η ανασκαφείας της έχει αναθεωρήσει την αρχική της εκτίμηση ότι κάποιοι από τους λάκκους θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως κατοικίες (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999, 405-408. Χονδρογιάννη 1998, 676-677), ΤΝ: *Κρυοπήγαδο Αλιάκμονα Κοζάνης* (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2006, 864, 866-869). Πρβλ. τέλος Μπατζέλας 2008β, τ. Ι, 41-48, πίν. 4.1 (συγκεντρωτικός πίνακας νεολιθικών λάκκων-πιθανών οικιών στη Μακεδονία).

3. Η αδημοσίευτη διπλωματική μεταπτυχιακή μου εργασία με τίτλο «Σπίτια βυθισμένα στη γη. Νεολιθικές υπόσκαφες οικίες στη Θεσσαλία. Ένα παράδειγμα από το Μακρυχώρι Λάρισας», υποστηρίχθηκε στο τμήμα ΙΑΚΑ της Σχολής Επιστημών του Ανθρώπου του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας τον Οκτώβριο του 2008. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη για την υποδειγματική επιστημονική καθοδήγηση και είμαι ευγνώμων στον αρχαιολόγο της ΙΕ' ΕΠΚΑ κ. Γεώργιο Τουφεξή για την παραχώρηση αδημοσίευτου αρχαιολογικού υλικού και, κυρίως, για την ανεκτίμητη επιστημονική και ψυχολογική υποστήριξη που μου παρείχε.

4. Wace – Thompson 1912, 10: Θέση αρ. 77 του καταλόγου τους προϊστορικών θέσεων με την περιγραφή: "Close to Makrikhori (railway) station, between it and the village". Halstead 1984, tab. 6.1, 77. Γαλλής 1992, 143: Αριθμός Τοπογραφικού Αρχείου Εφορείας 135, Συντεταγμένες: χ 22° 30' 6", ψ 39° 47' 49" στο φύλλο Ραψάνη του χάρτη Γ.Υ.Σ., κλ. 1:50.000, εκδ. 1970. Για την ονομασία της θέσης βλ. Γαλλής 1992, 36-37.

5. Τουφεξής 2001 (υπό έκδοση) και 2008, 23-27. Πρβλ. επίσης Μπατζέλας 2008β, τ. Ι, 115-119.

6. Για αναλυτική περιγραφή της μορφής και της επίχωσης του λάκκου Α βλ. Μπατζέλας 2008β, τ. Ι, 120-147, τ. ΙΙ, 50-108. Πρβλ. και Μπατζέλας 2008α, 34-37.

όστρακα σε σχέση με το Ανώτερο στρώμα (II), μεγαλύτερου βάρους, λόγω της παρουσίας πιο μεγάλου μεγέθους χονδρών οστράκων, ήταν στο σύνολό της ακόσμητη, χονδρή, αδρή ή στιλβωμένη, με ή χωρίς επίχρισμα, χωρίς όμως το ποσοστό διακοσμημένης κεραμικής να είναι αμελητέο, συνυπολογιζόμενης σε αυτό της μαύρης και καστανής κεραμικής Λάρισα. Η γκρίζα κεραμική Τσαγγλί απουσιάζει εντελώς και από τα δύο στρώματα του λάκκου⁷, ενώ γραπτές κατηγορίες της φάσης Τσαγγλί-Λάρισα, όπως αμαυρόχρωμη μαύρο σε κόκκινο ή καστανό επί καστανού και πολύχρωμη, αντιπροσωπεύονται ελάχιστα.

Βασική διαφοροποίηση της εικόνας των δύο στρωμάτων ήταν η εμφανώς υψηλότερη συναρμογή οστράκων στο Κατώτερο στρώμα. Από τη συντήρηση της κεραμικής του προέκυψαν οκτώ τμήματα αγγείων και μικρότερα σύνολα συγκολληθέντων οστράκων που αποκαθιστούν ένα πιο πλούσιο σχηματολόγιο (εικ. 6-8). Στα αποκαταστάσιμα σχήματα της κεραμικής Λάρισα κυριαρχούν ρηχές ή βαθιές μονόχρωμες ή, συνηθέστερα, διακοσμημένες φιάλες με χαρακτηριστικές γωνιωτές τροπιδώσεις, βαθιές χροανοειδείς φιάλες, κλειστά αγγεία με κοντό λαιμό και αμφικωνικό σώμα και «καρποδόχο».

Από το Κατώτερο στρώμα προέρχονται 15 μικρά ευρήματα: 8 λίθινα, 6 οστέινα και μία ακέραρη κατεργασμένη θύρα οστρέου (εικ. 9). Από τα λίθινα τα μισά ανήκουν στα αποκρουσμένα εργαλεία και είναι κυρίως υποπροϊόντα κατεργασίας τους. Τα υπόλοιπα είναι θραύσματα εργαλείων λειασμένου λίθου. Στα οστέινα αξιοπρόσεκτο είναι θραύσμα καμένου και κατεργασμένου οστού, με μία ακέραρη διαμετρική οπή και τμήματα δύο άλλων, ενώ το σύνολο μικρών ευρημάτων του στρώματος συμπληρώνει ακέραρη θύρα οστρέου, πιθανό κόσμημα, του είδους *cardium*, που συνιστά και το μοναδικό οστρεολογικό κατάλοιπο. Το Κατώτερο στρώμα περιείχε περισσότερα και μεγαλύτερα τμήματα οστών ζώων, τα περισσότερα εξ αυτών καμένα και λειασμένα σε σχέση με το υπερκείμενό του. Οι καμένοι πηλοί πάλι –κυρίως μεγάλα κομμάτια δόρωσης με αποτυπώματα κλαδιών και καλαμιών, αλλά και τμήματα δαπέδων, επαλείψεων ή άγνωστης προέλευσης– ήταν εντυπωσιακά αυξημένοι σε σχέση με το Ανώτερο στρώμα.

Το Ανώτερο στρώμα (II) πάχους 0,25 μ. ως 0,30 μ., από πιο σφιχτό/συνεκτικό χώμα, το οποίο ίσως είχε υπερκαλύψει το στόμιο του λάκκου, περιείχε περισσότερη κεραμική και περισσότερα μικρά ευρήματα αλλά λιγότερα οστά ζώων και πολύ λιγότερες μάζες καμένων πηλών. Συναρμόζοντα όστρακα από διαφορετικές στάθμες του στρώματος II αποκαθιστούν μικρό τμήμα χείλους μαύρης στιλπνής φιάλης Λάρισα με εγχάρακτη (Γ2) διακόσμηση και ενός ακόμη αγγείου. Στη μέτρια διαβρωμένη και με λίγα ιζήματα κεραμική του Ανώτερου στρώματος, υπερισχύουν συντριπτικά τα χονδρά αδρά λεία ή στιλβωμένα όστρακα από κλειστά ή ανοικτά σκεύη. Η μονόχρωμη –κυρίως καστανή και καστανέρυθη– κεραμική επικρατεί, ενώ τα στιλβωμένα όστρακα υπερέχουν έναντι των αδρών αλλά η ποιότητα της στίλβωσής τους ποικίλει. Καθόλου ασήμαντο πάντως δεν είναι και το ποσοστό διακοσμημένης κεραμικής, όπου αντιπροσωπεύονται όλες οι γνωστές διακοσμητικές τεχνικές της μαύρης και καστανής στιλπνής κεραμικής Λάρισα και –με ελάχιστα όστρακα– αλλά στυλ γραπτής διακόσμησης της φάσης Τσαγγλί-Λάρισα. Η χονδρή κεραμική του Ανώτερου στρώματος περιλαμβάνει όστρακα μεγάλων αποθηκευτικών και μαγειρικών σκευών. Στη μαύρη κεραμική του υπερισχύουν αμφικωνικά σώματα με την τροπιδωση σχετικά ψηλά σε φιάλες, κύπελλα και κλειστά αγγεία με λαιμό, ενώ αντιπροσωπεύονται και «καρποδόχοι».

Το Ανώτερο στρώμα περιλάμβανε 31 μικρά ευρήματα: 24 λίθινα, 4 οστέινα, 2 πήλινα, και 1 οστρέινο (εικ. 9). Στα λίθινα υπερέχουν εργαλεία αποκρουσμένου λίθου και υποπροϊόντα κατεργασίας τους. Και τα τέσσερα οστέινα ευρήματα είναι τμήματα λειαντήρων ή στιλβωτήρων. Τον κατάλογο μικρών ευρημάτων του στρώματος συμπληρώνουν: τμήμα πιθανής τετράπλευρης βάσης σπάνιου αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση, μάζα κεραμικής σκωρίας και, τέλος, κατεργασμένο τμήμα θύρας οστρέου *spondylus gaederopus*.

Τα οστά ζώων του Ανώτερου στρώματος, λιγότερα σε σχέση με το Κατώτερο, ήταν κυρίως μικρά θραύσματα, ελάχιστα εξ αυτών καμένα. Η κατεργασμένη θύρα οστρέου συνιστά το μοναδικό δείγμα μαλακολογικού υλικού. Από τις πολλές, αλλά λιγότερες από εκείνες του Κατώτερου στρώματος, μάζες καμένων πηλών, με εμφανή αποτυπώματα εγκλεισμάτων κλαδιών ή καλαμιών, οι περισσότερες είναι απροσδιόριστης προέλευσης, κάποιες τμήματα επάλειψης και λιγότερες δόρωσης.

Μέρος της επίχωσης του αποκαλυφθέντος βόρειου τμήματος του λάκκου Α παραβιάστηκε από τον μικρό κυκλικό λάκκο 2 της τομής A31 (εικ. 3-4, 10), ο οποίος περιείχε λίγα μικρά ευρήματα, αρκετή κεραμική

7. Εικόνα που χαρακτηρίζει άλλωστε την κεραμική των επιχώσεων της ενιαίας φάσης Τσαγγλί-Λάρισα στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα (Holmberg 1964, 347. Schahermeyer 1976, 62-64 και 1991, 38-40. Πρβλ. επίσης Gallis 1987, 162. Demoule – Gallis – Manolakakis 1988, 34, 39, 52).

κή και οστά ζώων, ανάμεσα στα οποία μεγάλα τμήματα δύο κρανίων. Όστρακα της επίχωσής του δε συνανήκαν ούτε κολλούσαν με όστρακα του μεγάλου λάκκου Α. Στο βόρειο περιχίλωμα του λάκκου Α ανασκάφηκε το ήμισυ ενός ακόμη μικρού, κυκλικού λάκκου, του λάκκου 3 της τομής Α31 (εικ. 3-4, 10), από τον οποίο προήλθαν λίγα όστρακα και οστά ζώων, ελάχιστοι καμένοι πηλοί και τέσσερα μικρά ευρήματα. Και ο λάκκος 3 μάλλον παραβίασε το περιχίλωμα του λάκκου Α παρά σκάφτηκε από αυτόν, χωρίς να αποκλείεται και βοηθητική χρήση του σε σχέση με το λάκκο Α. Αλληπάλληλες διαστρωματώσεις καύσεων και πηλού, που σφράγιζαν το γέμισμά του, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε χρήση του ως εστίας. Μικρότεροι κυκλικοί λάκκοι εντοπίστηκαν και αμέσως δυτικά του λάκκου Α. Ο βαθύς, κωδωνόσχημος λάκκος 1, αποκαλύφθηκε ακέραιος (εικ. 3-4, 10). Στο ανώτερο γέμισμά του περιείχε αξιοσημείωτα μεγάλη συσώρευση μικρών λίθων, χαλικιών, αποκρουσμάτων και απολεπισμάτων χαλαζία και βαθύτερα, μεγάλες ποσότητες καμένων πηλών δόρωσης και επάλειψης καθώς και όγκους, ευδιάλυτου κιτρινωπού πηλού, ίσως από πλιθιά. Συνολικά ο λάκκος 1 περιλάμβανε αρκετή κεραμική, λίγα μικρά ευρήματα και οστά ζώων. Τέλος, ο τμηματικά ανεσκαμμένος λάκκος 4, έτεμε τον λάκκο 1 ή τεμόταν από αυτόν (εικ. 3-4, 10). Περιείχε λίγα όστρακα, οστά ζώων και μικρά ευρήματα, αλλά αρκετούς καμένους πηλούς. Το ανώτερο γέμισμά του σφράγιζαν διαδοχικές στρώσεις καύσεων, στάχτης και κιτρινωπού πηλού.

Νοτιότερα, στην όμορη τομή Α30, ένα πιο ρηχό, ευρύ ελλειψοειδές όρυγμα (εικ. 10) με ομαλά επικλινη τοιχώματα, ελαφρώς κοίλο πυθμένα, μέγιστων διαστάσεων 2,60 μ. × 3,70 μ. και 0,62 μ. (↓) εντοπίστηκε σκαμμένο επίσης στο φυσικό έδαφος. Στη βόρεια πλευρά του ανοίχτηκαν αργότερα μικρότεροι κυκλικοί λάκκοι. Η επίχωσή του –πλούσια σε κεραμική, οστά ζώων και μικρά ευρήματα με επικρατέστερα τα οστέρινα εργαλεία– σε συνδυασμό με τη μορφή του και πιθανές πασσαλότρυπες στην περίμετρό του θα μπορούσαν να μαρτυρούν οικιστική χρήση ή στέγαση και του ορύγματος αυτού.

Ακόμη πιο νότια, στην τομή Α29, αποκαλύφθηκε πιθανό τμήμα της κάτοψης μίας υπέργειας οικίας (εικ. 10), από μικρού πλάτους, κάθετες μεταξύ τους, λαξευμένες στο φυσικό έδαφος κοίτες θεμελίωσης πήλινων τοίχων, με ανά διαστήματα σε όλο τους το μήκος διαμορφωμένες οπές στο εσωτερικό τους.

Οι επιχώσεις όλων των περιμετρικών λάκκων, του ορύγματος της τομής Α30 και της πιθανής υπέργειας πασσαλόπηκτης οικίας, περιείχαν, όπως και ο λάκκος Α, κεραμική της φάσης Τσαγγλί-Λάρισα και επομένως στην περίοδο αυτή οι λάκκοι όχι μόνο σκάφτηκαν αλλά και γεμίστηκαν και σφραγίστηκαν, δεδομένου ότι ίδια κεραμική περιλάμβανε και το στρώμα που τους κάλυπτε.

Η αποσπασματική εικόνα του λάκκου Α δεν είναι αποτρεπτική μίας ερμηνευτικής πρότασης⁸. Η μορφή και οι διαστάσεις του, οι πιθανές πασσαλότρυπες στην περίμετρό του, η λιθόστρωτη επιφάνεια κοντά στον πυθμένα του, οι μικρότεροι περιμετρικοί λάκκοι και κυρίως η σύσταση και το περιεχόμενο του Κατώτερου στρώματος συγκαταλέγονται στα κυριότερα από τα κριτήρια που έχουν επικρατήσει ως τυπικά αναγνωρίσιμα ενός υπόσκαφου σπιτιού⁹. Το Κατώτερο στρώμα (I), εξαιρετικά πλούσιο σε καμένους πηλούς δόρωσης ή επάλειψης και υπολείμματα καύσεων, θα μπορούσε να αποδοθεί σε καταστροφή από φωτιά της στέγης και των τοιχωμάτων του υπόσκαφου κτίσματος και τα αγγεία και μικρά ευρήματα που περιείχε ίσως συνιστούν μέρος της οικοσκευής του. Το Ανώτερο στρώμα (II) ίσως σχηματίστηκε από απορριμματική χρήση του λάκκου μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη του σπιτιού.

Ως πιο κοντινό χρονολογικό παράλληλο του λάκκου Α στη Θεσσαλία αναφέρουμε λάκκους της φάσης Αράπη της ΝΝ, στη θέση Γαλήνη του νομού Λάρισας. Παρόλο που ο ανασκαφέας τους αποφεύγει να αποδώσει ανεπιφύλακτα οικιστική χρήση στους λάκκους, το σχήμα, οι διαστάσεις, οι επιχώσεις και οι πολλές οπές στους πυθμένες και στην περίμετρο κάποιων λάκκων της θέσης, σε συνδυασμό με το κοινότοπο, πλην όμως λογικό επιχείρημα, ότι από αυτήν απουσίαζαν οποιασδήποτε άλλης μορφής οικήματα, θα μπορούσαν να προδίδουν πρωτογενή, τουλάχιστον, οικιστική τους χρήση¹⁰. Στη Μακεδονία, γενικά σύγχρονες με το λάκκο Α είναι ανάλογες κατασκευές της φάσης I του Μακρύγιαλου, ο λάκκος-οικία 4 της Θέρμης 2, τα μοναδικά υπόσκαφα κτίσματα του Προμαχώνα, λάκκοι-οικίες του Ζαγκλιβερίου και συζητήσιμοι λάκκοι των θέσεων Τούμπα Κρεμαστής-Κοιλιάδας και Πλάτωμα Ασπροβάλτας. Πρωιμότερα παράλληλα στη Θεσσαλία είναι

8. Πρβλ. π.χ. τμηματικά ανεσκαμμένους λάκκους Αργισσας, Σταυρούπολης, Μακρύγιαλου, Θέρμης 1, 2 και 3, Δ.Ε.Θ., Ζαγκλιβερίου κ.ά.)

9. Elia 1982, 141. Παννούλη 2003, 29-30. Παππά 2008, 73-74, 94.

10. Τουφεξής 1999, 424-5. Τουφεξής 2008. Οι επιφυλάξεις του ανασκαφέα ως προς την ερμηνεία των λάκκων της Γαλήνης είναι δικαιολογημένες δεδομένου ότι η μελέτη του ανασκαφικού υλικού δεν έχει προχωρήσει.

λάκκοι της ΜΝ στη Μαγούλα Χάλκη 1 ή Υδατόπυργο νομού Λάρισας, την ερμηνεία των οποίων ο ανασκαφέας αφήνει ανοικτή. Πρωιμότερα παράλληλα, της προχωρημένης ΜΝ, στη Μακεδονία, συναντούμε στην Θέρμη 1, στη Σταυρούπολη Ια και στη Δ.Ε.Θ.

Οι διαστάσεις του λάκκου Α είναι ανάλογες εκείνων υπόσκαφων σπιτιών των φάσεων Ι και Ια του Μακρύγιαλου, των περισσότερων της φάσης Ια της Σταυρούπολης, αυτών της Λητής Ι και ΙΙ της πρώιμης ΜΝ, καθώς και των μεγαλύτερων από τους λάκκους της ΑΝ στη Μικρή Βόλβη και στα Ρεβένια Κορινού. Λίγο μικρότεροι είναι οι λάκκοι 4 και 10 της Θέρμης 2 και 3 και πιθανός λάκκος κατοίκησης ΑΝ στον κόμβο της Αψάλου, ενώ πιο μικροί ακόμη είναι οι λάκκοι του οικισμού της Δ.Ε.Θ.¹¹

Αναφορές λιθόστρωτων παρόμοιων με αυτό στον πυθμένα σχεδόν του λάκκου Α συναντούμε σε αντίστοιχους λάκκους στον Φιλώτα Φλώρινας, στη Σφηκιά Πιερίων και στη Θέρμη 1¹². Η πιθανή παράλληλη χρήση του μικρού λάκκου 3 ως εστίας, βρίσκει παράλληλα στον βορειοελλαδικό χώρο αλλά και στα Βαλκάνια¹³.

Η παρουσία ενδείξεων στέγασης αποτελεί ίσως το ισχυρότερο επιχείρημα της ερμηνευτικής αυτής πρότασης από τη στιγμή μάλιστα που αυτές δεν σχετίζονται σε καμία περίπτωση με υπέργειες κατασκευές μεταγενέστερης των λάκκων φάσης. Πρόκειται για τεκμήριο, το οποίο πολύ συχνά απουσιάζει από παρεμφερείς λάκκους άλλων θέσεων τόσο της Θεσσαλίας όσο και της Μακεδονίας που ωστόσο ερμηνεύθηκαν ως υπόσκαφα κτίσματα. Τονίζουμε, για παράδειγμα, ότι στην Σταυρούπολη (Ια), στον Μακρύγιαλο (Ι και Ια) και στην Θέρμη (1, 2, και 3) η αποκατάσταση στοιχείων στέγασης των υπόσκαφων οικιών είναι προβληματική ή τουλάχιστον λιγότερο σαφής¹⁴.

Η εικόνα του Κατώτερου στρώματος του λάκκου Α εξάλλου παραπέμπει έντονα στην περιγραφή του βαθύτερου στρώματος του λάκκου 4 της Θέρμης 2 καθώς και της επίχωσης του λάκκου 10 της Θέρμης 3, ενώ η κεραμεική του, ως προς την ποικιλία αγγείων και διακόσμησης, παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη αρκετών λάκκων της Σταυρούπολης¹⁵.

Επιπλέον, στην περίπτωση που οι λάκκοι 1 και 4, στα δυτικά του λάκκου Α είναι σύγχρονοι με αυτόν, επαναλαμβάνεται το «σχήμα» ενός μεγάλου λάκκου πλαισιωμένου από μικρότερους βοηθητικούς για αποθήκευση ή μαγείρεμα, το οποίο εμφανίζεται σταθερά στη φάση Ια του Μακρύγιαλου, στη Θέρμη 1 και 2, στη Σταυρούπολη και σε αρκετές άλλες θέσεις με αναφορές υπόσκαφων κατοικιών, το οποίο στη Θεσσαλία θα μπορούσε να αποτυπώνεται και στα ορύγματα και τις συστάδες λάκκων της Γαλήνης¹⁶.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνθέτουν επαρκείς ενδείξεις μίας, πρωτογενούς τουλάχιστον, οικιστικής

11. Λάκκοι-πιθανές οικίες παρόμοιων διαστάσεων: *Μακρύγιαλος Ι*: Διάμ. = κατά μ.ο. (μέσο όρο) 2 έως 3 μ., β. = έως 1,50 μ., αλλά κατά μ.ο. 0,50 μ. *Μακρύγιαλος Ια*: Διαμ. = Κατά μ.ο. μικρότερη των 2 μ. β. = κυρίως μικρό χωρίς να λείπουν και πολύ βαθείς λάκκοι. *Σταυρούπολη Ια*: Οικόπεδο αρ. 2 (Προξένου Κορομηλά 4): Λάκκος 5 → Ελλειψοειδής κάτοψη, διαμ. = άνω των 5 μ., β. = 0,75 μ. Λάκκος 3 → Κυκλική κάτοψη, διαμ. = 3,80 μ., β. = 0,60 μ. Οικόπεδο αρ. 3 (Δοϊράνης 3): Λάκκος ελλειψοειδούς κάτοψης της αρχαιότερης (3^{ης}) οικοδομικής φάσης → διαμ. = 4 × 3 μ., μέγ. β. = 0,95 μ. Οικόπεδο αρ. 6 (Ωραιοκάστρου 101-103): Λάκκος 1 → Ακανόνιστη κυκλική κάτοψη, διαμ. = 2,60 × 3 μ., β. = 0,62 μ. Οικόπεδο αρ. 8 (Ωραιοκάστρου 104): Λάκκος 1 → Κυκλική κάτοψη, διαμ. = 5,70 μ. Οικόπεδο αρ. 10 (Δαγκλή 12): Λάκκος 2 → Ακανόνιστη κυκλική κάτοψη, διαμ. = 3,15 μ., β. = 1,11 μ. Λάκκος 1 → Κυκλική κάτοψη, μέγ. διαμ. = 9,70 μ., β. = 1,46 μ. Λάκκος 4 → Κυκλική κάτοψη, μέγ. διαμ. = 2,80 μ., β. = 1,29 μ. Λάκκος 5 → β. = 1,32 μ. Οικόπεδο αρ. 11 (Ωραιοκάστρου 91): Λάκκος τομών Ι και ΙΙ → Ελλειψοειδής κάτοψη, διαμ. = 6,50 × 4 μ., μέγ. β. = 1,45 μ. Λάκκος τομών ΙΙΙ και ΙV → Ακανόνιστη κυκλική κάτοψη, διαμ. = 6,50 μ., μέγ. β. = 1,10 μ. *Λητή Ι*: Λάκκος θέσης Α → Ελλειψοειδής, μέγ. μήκος = 5,50 μ., β. = ; Λάκκος θέσης Β → Σχεδόν κυκλικός, διαμ. = 6,00 μ. περ., β. = ;. *Λητή ΙΙΙ*: Λάκκος 1 → Επιμήκης ακανόνιστος, διαστάσεις = 8 × 3 μ., β. = 1 μ. «*Ρεβένια*» Κορινού: Λάκκοι κυκλικοί ή ελλειψοειδείς: π.χ. Λάκκος 5 → μέγ. διαμ. = 5,20 μ., β. = 1,68 μ. και λάκκοι ορθογώνιοι: π.χ. Λάκκος 11 → μέγ. διαστάσεις = 3,25 × 2,95 μ., β. = 1,05 μ. *Θέρμη 2*: Λάκκος 10 → Ελλειψοειδής κάτοψη, μέγ. διαμ. = 3 μ., β. = όχι άνω του 1 μ. Λάκκος 4 → Κυκλικός, διαμ. = άνω των 4 μ., β. = όχι άνω του 1 μ. *Αψάλος Αριδαίας (Θέση Γραμμή)*: Τεμνόμενοι λάκκοι Δ30 (1,10 × 0,80 μ.) και Δ31 (5 × 4,20 μ.), σχεδόν κυκλικοί. Δ.Ε.Θ.: μικρότεροι λάκκοι → Διαμ. = 1,50-2 μ., β. = έως 1,20 μ. Πρβλ. επίσης Μπατζέλας 2008β, τ. ΙΙ, 25-28 (πίν. 3.1) και 41-48 (πίν. 4.1).

12. Θέσεις με λάκκους, που περιείχαν παρόμοια λιθόστρωτα δάπεδα: Φιλώτας Φλώρινας (ΑΝ: Ζιώτα – Μοσχάκης 1997, 44. Ζιώτα 1997, 742), Λητή Ι (πρώιμη ΜΝ: Τζαναβάρη – Φίλης 2002, 202), Κεραμαριά-Σφηκιά Πιερίων (ΜΝ: Κοτταρίδη 2000, 531). Επίσης πρβ. Παππά 2008, 74-87 για ανάλογες περιγραφές από την Θέρμη 2.

13. Bailey 2000, 154, εικ. 5 (αναπαράσταση των ανασκαφών Todoroņa και Vaisov μιας μικρής αβαθούς υπόσκαφης οικίας με φορητή εστία στο στόμό της).

14. Γραμμένος – Κώτσος 2002, 323 και 2004, 17-8. Παππά 2008, τ. Ι, 94-95, 196-197.

15. Παππά 2008, τ. Ι, 74-87, 94-95. Γραμμένος – Κώτσος 2002, πίν. Β:6 (σ. 382), πίν. Β:10 (σ. 396), πίν. Β:8 (σ. 391). Πρβλ. Μπατζέλας 2008β, τ. Ι, 124-132.

16. Παππά 2008, τ. Ι, 292-298. Γραμμένος – Κώτσος 2002, 323 και 2004, 17-18. Τουφεξής 1999.

χρήσης του λάκκου Α χωρίς να παραβλέψουμε ότι οι επιχώσεις λάκκων στοιχειοθετούν ίσως τις πιο δυσνόητες και προβληματικές ανασκαφικές ενότητες. Υπό αυτήν την έννοια η δευτερογενής απορριμματική χρήση του λάκκου Α είναι αυτονόητη καθώς ένας νεολιθικός λάκκος συνιστά πολυσύνθετη, ανοικτή ενότητα και το περιεχόμενό του είναι αποτέλεσμα πολύπλοκων μακροχρόνιων, τεχνητών και φυσικών διεργασιών, συνέπεια συνεχούς χρήσης, απόρριψης, εγκατάλειψης, επαναχρησιμοποίησης και αναμόχλευσης, όπως άλλωστε εύστοχα έχει παρατηρηθεί για τον σχηματισμό των επιχώσεων λάκκων αλλά και τάφρων¹⁷. Σε ένα όρυγμα αποκλειστικά απορριμματικής χρήσης θα ταίριαζε ίσως λιγότερο επιτηδευμένη διαμόρφωση όσο βαθιά νοηματοδοτημένα κι αν είναι τα απορρίμματά του. Η μορφή του λάκκου Α δεν δικαιολογεί πρωτογενή απορριμματική χρήση του.

Μία πρώτη σκέψη, εφόσον αποδεχθεί κανείς την προτεινόμενη για τον λάκκο Α ερμηνεία, είναι αυτός να συνιστά κατάλοιπο μίας πρώτης φάσης του οικισμού της πρώιμης ΝΝ από αποκλειστικά ημιυπόγειες οικίες κατά το «πρότυπο» του Μακρύγιαλου Ι και ΙΙ(α) ή της Σταυρούπολης Ια και ένδειξη ίσως μίας ημιμόνιμης ή εποχικής κατοίκησης με την οποία συνδυάζεται ο συγκεκριμένος τύπος σπιτιού. Η υπόθεση συνύπαρξης του λάκκου Α ως υπόσκαφης οικίας με υπέργειες οικίες, αν και αδύναμη, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Πιθανές περιπτώσεις τέτοιας συνύπαρξης μαρτυρούνται στα Βαλκάνια αλλά και σε οικισμούς της Μακεδονίας, όπως στα Ρεβένια, τη Σταυρούπολη Ιβ, τη θέση Γραμμή Αψάλου και τη φάση Μακρύγιαλος ΙΙα¹⁸. Συνύπαρξη υπόσκαφων και υπέργειων οικιών θα μπορούσε να αντανάκλα κοινωνικές ανισότητες της πρώιμης ΝΝ αλλά η σκέψη αυτή πολύ δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί για τον οικισμό του Μακρυχωρίου αν η μελέτη δεν επεκταθεί. Ο λάκκος του Μακρυχωρίου, επιβεβαιώνει μία δεδομένη πολυεπίπεδη πολιτισμική συγγένεια του νεολιθικού βορειοθρησσαλικού χώρου με τη Μακεδονία. Οικιστικά μοντέλα του βορειοελλαδικού χώρου φαντάζει πολύ λογικό να απαντούν και στη βόρεια θρησσαλική πεδιάδα. Προκειμένου να εκτιμηθεί η ορθότητα των συμπερασμάτων μας αναμένουμε με ενδιαφέρον τελικές δημοσιεύσεις πρόσφατων σωστικών ερευνών αλλά και μελλοντικές ανασκαφές να επιβεβαιώσουν την πεποίθησή μας για ύπαρξη φάσεων από οικήματα αποκλειστικά υπόσκαφα και σε θρησσαλικές θέσεις.

17. Pappa – Halstead – Kotsakis – Urem-Kotsou 2004, 20-2. Χρυσοστόμου – Πολουκίδου – Προκοπίδου 2001, 518, σημ. 11.
18. Παραδείγματα από τα Βαλκάνια: Cleanov (Fiera), Ρουμανία 6.500-5.500 π.Χ. (Bailey 2000, 60), Baia-Golovita, Βουλγαρία, 5^η χιλιετία π.Χ. (Bailey 2000, 156). Για τα παραδείγματα από τη Μακεδονία βλ. σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές σημ. 2.

SUMMARY

NEOLITHIC SUBTERRANEAN HABITATIONS IN THESSALY. AN EXAMPLE FROM MAKTYCHORI, LARISSA

Christos I. Batzelas

This paper summarises the discussion and the main conclusions of the writer's post-graduate dissertation, entitled "Houses sunken in the earth. Neolithic pit houses in Thessaly. An example from Makrykhori, Larissa, Greece", which discussed in detail in October 2008 at the University of Thessaly (School of Humanities, Department of History, Archaeology and Social Anthropology).

The case study was a pit excavated at the prehistoric Magoula Makrykhori 1 during rescue excavations of the 15th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. Pit A in trench A31, demonstrating common features with similar pits, especially in Northern Greece, which have been unreservedly interpreted as remains of semi-subterranean houses, offered an excellent opportunity for discussion and reexamination of the so called pit-houses which have existed in mainland Greece since the aceramic neolithic period (figs. 1-2).

The nearly circular or elliptical pit A, excavated into the virgin soil of the region, with vertical inner sides and a flat bottom had a preserved diameter of more than 4 m (N-S) and a maximum depth of 0,80 m (fig. 3-4). Its (whole) diameter is estimated to be between 4 and 5 m. The northern and the southern part of the pit's perimeter were surrounded by holes dug into the sterile soil. Its fill consists of two principal layers (fig. 5, 9), both of them, but especially the lower one, rich in pottery, animal bones, masses of burnt clay from roofs and floors or hearths' floors, small finds, stones and pebbles, which is dated to early LN (Late Neolithic) according to the ceramic contents assigned to the Thessalian pre-Diminian Tsangli-Larissa phase. An important number of fragmentary vases arose from the farther rich deepest layer (figs. 5-9).

Two far smaller circular pits (2 and 3) cut into parts of the pit's A fill (figs. 3-4, 10). Pit 3 is possible enough that was in use at the same time with pit A. Pit 2 contained a relatively small quantity of pottery and enough pieces of animal bones. Two other small circular pits (1 and 4) were found near the west edge of pit A (figs. 3-4, 10). The deep, bell-shaped pit 1 contained a small quantity of pottery and animal bones but a really impressive quantity of -burnt or not- clay masses. A few sherds and animal bones were included into pit's 4 fill. A shallower elliptical pit, presenting too traces of habitational use, was excavated immediately south of pit A, in trench A30 (fig. 10). Further south, in trench 29, a rectangular surface building with post-framed walls was brought to light. Possible coexistence of pit(-house) A with this building is also under consideration.

Pit's A shape, its form of inner walls and bottom, the picture of its lower stratum (I), possible postholes around it, part of a cobbled surface a few centimeters above its bottom and possible smaller auxiliary pits in its periphery are among the (main specific distinctions) characteristic features of a pit-house. As a result, pit A and its content is suggested to be more or less comparable not only with the contemporary Makrygialos' phase's I and the shortly earlier Stavroupolis' phase's Ia pit-houses but also with similar pits, contemporary or not, of many other Neolithic sites of Macedonia [Thermi 1, 2 and 3, I.E.TH (settlement of the International Exhibition of Thessaloniki), Zagliveri, Revenia in Korinos, site Grammi of Apshalos etc.]. In Thessaly, the most related to pit A case seems to be similar pits from the flat site of Galini, near Larissa.

In case that this suggestion is well documented, pit(-house) A could be the unique remain of a phase of the settlement at Magoula Makrykhori 1 exclusively consisting of semi-subterranean houses. We expect that new excavations, in the near future, are going to confirm the existence of habitation phases in Thessalian Neolithic sites exclusively represented by pit-houses.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ-Βελένη Π. – Βιολάτζης Μ. – Καρατάσιος Π. – Στάγκος Α., 2002. Προϊστορικές θέσεις στην ενδοχώρα του Στρυμονικού κόλπου. Νεολιθική θέση στην Ασπροβάλτα, *AEMΘ* 16, 171-190.

- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1907. Άνασκαφαί ἐν Θεσσαλία. Ἐν Δημητριάδι, ΠΑΕ, 174.
- Bailey D.W., 2000. *Balkan Prehistory, Exclusion, Incorporation and Identity*, Routledge, London and New York.
- Γαλλίης Κ., 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών, Λάρισα.
- Γιαννούλη Ε., 2003. Σκέψεις για τις Οικίες-Ορύγματα υπό το φως των δεδομένων της Θεσσαλίας, *ΑΕΘΣΕ* 1, 29-43.
- Γραμμένος Δ.Β. – Κώτσος Σ., 2002. *Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης* (Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας, αρ. 2), Θεσσαλονίκη.
- Γραμμένος Δ. – Κώτσος Σ., 2003. Ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό του Ζαγκλιβερίου νομού Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 33, 49-75.
- Γραμμένος Δ.Β. – Κώτσος Σ., 2004. *Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, Μέρος II (1998-2003) [Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας, αρ. 6], Θεσσαλονίκη.
- Γ.Υ.Σ. 1981. *Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, Τοπογραφικό Διάγραμμα 1:5.000*, Αθήνα.
- Demoule J. P. – Gallis K. – Manolakakis L., 1988. Transition entre les cultures neolithiques de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques, *BCH* 112, 1-58.
- Elia R., 1982. *A Study of the Neolithic Architecture of Thessaly, Greece* (unpublished Dissertation, Boston University), Boston.
- Ζιώτα Χ., 1997. Φιλώτας, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 741-743.
- Ζιώτα Χ. – Μοσχάκης Κ., 1997. Από την αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Εορδαία. Η ανασκαφή στον Φιλώτα Φλώρινας, *ΑΕΜΘ* 11, 43-55.
- Gallis K., 1987. Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: eine Richtigstellung, *PZ* 62, 147-163.
- Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D., 1989. *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.*, Los Angeles.
- Halstead P.L.J., 1984. *Strategies for Survival: An Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities in Thessaly, Northern Greece* (unpublished Ph.D. dissertation, King's College), Cambridge.
- Hauptmann H., 1981. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien, III: Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, (BaM 21), Bonn.
- Holmberg E.J., 1964. The Appearance of Neolithic Black Burnished Ware in Mainland Greece, *AJA* 68, 343-348.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1958. Νεολιθικά εκ τής περιοχής τής Ίωλκού, *Θεσσαλικά* I, 3-15.
- Θεοχάρης Δ., 1962. Άνασκαφή ἐν Σέσκλω, ΠΑΕ, 24-35.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας, Αρχή και Πρώιμη Εξέλιξη της Νεολιθικής*, Βόλος.
- Θεοχάρης Δ., 1972. Άνασκαφή ἐν Σέσκλω, *Έργον*, 8-11.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., 2005. Νομός Γρεβενών (Κνίδη, Πριόνια) 2005, *ΑΕΜΘ* 19, 541-562.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., 2006. Νομός Κοζάνης 2006: Πολύμυλος, Κλείτος, Περδικκας, Μικρόκαστρο, Αλιάκμων, *ΑΕΜΘ* 20, 847-874.
- Κοτταρίδη Α., 2000. Από τη νεκρόπολη των Αιγών στο νεολιθικό οικισμό των Πιερίων, *ΑΕΜΘ* 14, 527-535.
- Κουκουλι-Χρυσανθάκη Ch., 2007. Promachon-Topolnica. A Greek-Bulgarian Archaeological Project, στο Todorova H. – Steganovic M. – Ivanov G. (επιμ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. In The Steps of Harvey Gaul*, τ. 2, Sofia, 43-78.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ασλάνης Ι. – Vaisov I. – Βάλλα Μ., 2005. Προμαχώνας- Topolnica 2002-2003, *ΑΕΜΘ* 17 (2003): 91-110.
- Λιούτας Α. – Κώτσος Στ., 2006. Εγνατία οδός. Ανασκαφές στην περιοχή της Μικρής Βόλβης, *ΑΕΜΘ* 20, 241-248.
- Milojčić V., 1960b. *Hauptergbnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*, Bonn.
- Milojčić V. – Boessneck J. – Hopf M., 1962. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier-, und Pflanzenreste*, (BAM 2), Bonn.
- Mould C.A. – Wardle K.A., 2000. The stratigraphy and phases, στο Ridley C. – Wardle K.A. – Mould C.A., *Servia I: Supplementary Vol. 32*, London, 71-105.
- Μπατζέλας Χ.Ι., 2008α. Νεολιθικές υπόσκαφες οικίες στη Θεσσαλία. Προβληματισμοί και ερμηνείες με βάση ένα παράδειγμα από το Μακρυχώρι νομού Λάρισας, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 33-45.

- Μπατζέλας Χ.Ι., 2008β. *Σπίτια βυθισμένα στη γη. Νεολιθικές υπόσκαφες οικίες στη Θεσσαλία. Ένα παράδειγμα από το Μακρυχώρι Λάρισας* (αδ. μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος).
- Μπέσιος Μ. – Αδακτύλου Φ., 2006. Νεολιθικός οικισμός στα «Ρεβέννα» Κορινού, *AEMΘ* 18 (2004), 357-366.
- Παππά Μ., 2008. *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας, Δ.Ε.Θ. – Θέρμη – Μακρύγιαλος*. Διδακτορική διατριβή (τ. I-III), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Pappa M. – Besios M., 1999. The Makrygialos Project: Rescue Excavations at the Neolithic site of Makrygialos, Pieria, Northern Greece, στο Halstead P. (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield, 108-120.
- Pappa M. – Halstead P. – Kotsakis K. – Urem-Kotsou D., 2004. Evidence for Large-scale Feasting at Late Neolithic Makrygialos, Northern Greece, στο Halstead P. – Barrett J.C. (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*, Oxford, 16-44.
- Perlès C., 2001. *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*, Cambridge, 184-185.
- Schachermeyer S.F., 1976. *Die Agäische Frühzeit, I: Die Vormykenischen Perioden des Griechischen Festlandes und der Kykladen*, Wien.
- Schachermeyer S.F., 1991. *Die Neolithische Keramik Thessaliens*, Wien.
- Τζαναβάρη Κ. – Κώτσος Σ. – Γκιούρα Ε., 2002. Λητή III. Μία νέα νεολιθική θέση στη Λεκάνη του Λαγκαδά, *AEMΘ* 16, 211-222.
- Τζαναβάρη Κ. – Φίλης Κ., 2002. Λητή I. Προσδιορισμός της πιθανής θέσης του Νεολιθικού Οικισμού, *AEMΘ* 16, 197-210.
- Τουφεξής Γ., 1997α. Μαγούλα Χάλκη 1 (Μαγούλα Υδατόπυργου), *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 501-512.
- Τουφεξής Γ., 1997β. Μελισσοχώρι, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 507-508.
- Τουφεξής Γ., 1997γ. Μαγούλα Ραχμάνι, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 508-510.
- Τουφεξής Γ., 1999. Πλατύκαμπος: Ανατολική παράκαμψη Λάρισας, χ.θ. 3220-3316 (νεολιθική θέση στο Κοινοτικό Διαμέρισμα της Γαλήνης), *ΑΔ* 54, *Χρονικά*, 424-426.
- Toufexis G., 2008. Recent Neolithic research in the eastern Thessalian plain, Greece. A preliminary report, στο H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu, R. Tuncel (eds.), *Proceedings of the International Symposium: The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age, Urla – Izmir (Turkey), October 13th-19th 1997*, Ankara, 569-579.
- Τουφεξής Γ., 2008. Προστασία και ανάδειξη προϊστορικών οικισμών Ν. Λάρισας στο πλαίσιο κατασκευής μεγάλων δημόσιων έργων, *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 23-31.
- Τουφεξής Γ., 2001 (υπό έκδοση). Σωστική Ανασκαφή στον Προϊστορικό οικισμό Μακρυχώρι 1 (Αριθμός Τοπογραφικού Αρχείου Ε' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: 135), Νομός Λάρισας, *ΑΔ* 56.
- Τρανταλίδου Κ. – Γκιώνη Γ., 2006. Προμαχών-Τορλιτζά. Τα Βούκρανα του μεγάλου υπόσκαφου χώρου: Ζωολογικός προσδιορισμός και πολιτισμικά παράλληλα από την Ανατολική Μεσόγειο, *AEMΘ* 20, 217-228.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αί Προϊστορικές Άκροπόλεις Διμηνίου καί Σέσκλου*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι.
- Wace A.J.B. – Thompson M. S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, New York.
- Wijnen N., 1982. *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early Farming community in Thessaly, Greece*, Leiden.
- Wijnen N., 1992. Building remains of the Early Neolithic Period at Sesklo, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 55-63.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., 1992. Αλιάκμων 1992. Προϊστορική ανασκαφή στα Κρανίδια, *AEMΘ* 6, 35-43.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., 1999. Εγνατία Οδός, Ανασκαφή στην Προϊστορική θέση «Τούμπα Κρεμαστής-Κοιλάδας», Νομού Κοζάνης, *AEMΘ* 13, 399-414.
- Χονδρογιάννη Α., 1998. Κοιλάδα. Τούμπα Κρεμαστής – Κοιλάδας (Εγνατία οδός), *ΑΔ* 53, *Χρονικά*, 675-7.
- Χρυσοστόμου Α. – Γεωργιάδου Α. – Πολουκίδου Χ. – Προκοπίδου Α., 2000. Ανασκαφικές Έρευνες στην Επαρχιακή Οδό Αψάλου - Αριδαίας κατά το 2000, *AEMΘ* 14, 491-503.
- Χρυσοστόμου Α. – Πολουκίδου Χ. – Προκοπίδου Α., 2001. Επαρχιακή Οδός Αψάλου - Αριδαίας. Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού στη θέση Γραμμή, *AEMΘ* 15, 513-524.
- Χρυσοστόμου Α. – Γεωργιάδου Α., 2001. Επαρχιακή Οδός Αψάλου - Αριδαίας. Η Σωστική Ανασκαφή στον κόμβο της Αψάλου, *AEMΘ* 15, 525-535.
- Χρυσοστόμου Π., 1991. Οι Νεολιθικές έρευνες στην πόλη και την επαρχία Γιαννιτών κατά το 1991, *AEMΘ* 5, 111-126.

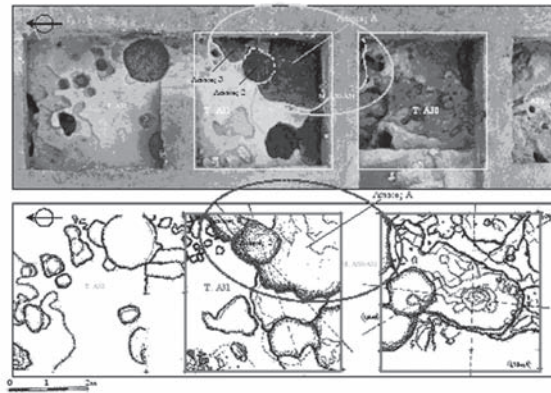

Εικ. 1. Χάρτης της Θεσσαλίας με όλες τις θέσεις για τις οποίες υπάρχουν αναφορές πιθανών υπόσκαφων οικιών (με σύμβολο διαφορετικού χρώματος για την κάθε περίοδο της νεολιθικής).

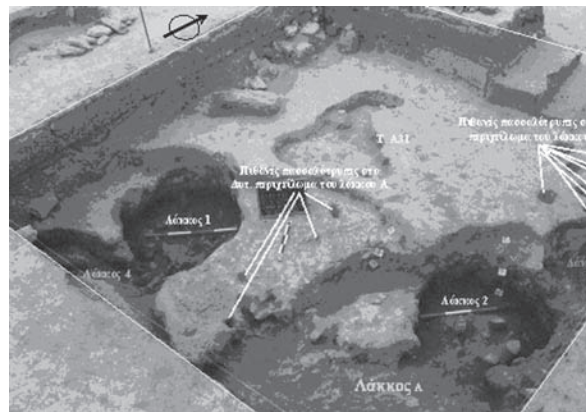

Εικ. 2. Χάρτης της Μακεδονίας με όλες τις θέσεις για τις οποίες υπάρχουν αναφορές πιθανών υπόσκαφων οικιών (με σύμβολο διαφορετικού χρώματος για την κάθε περίοδο της νεολιθικής).

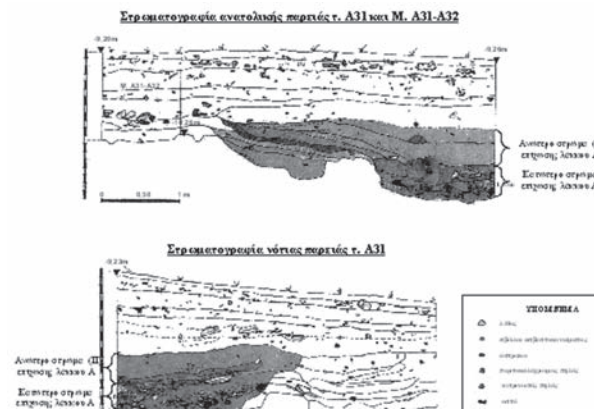

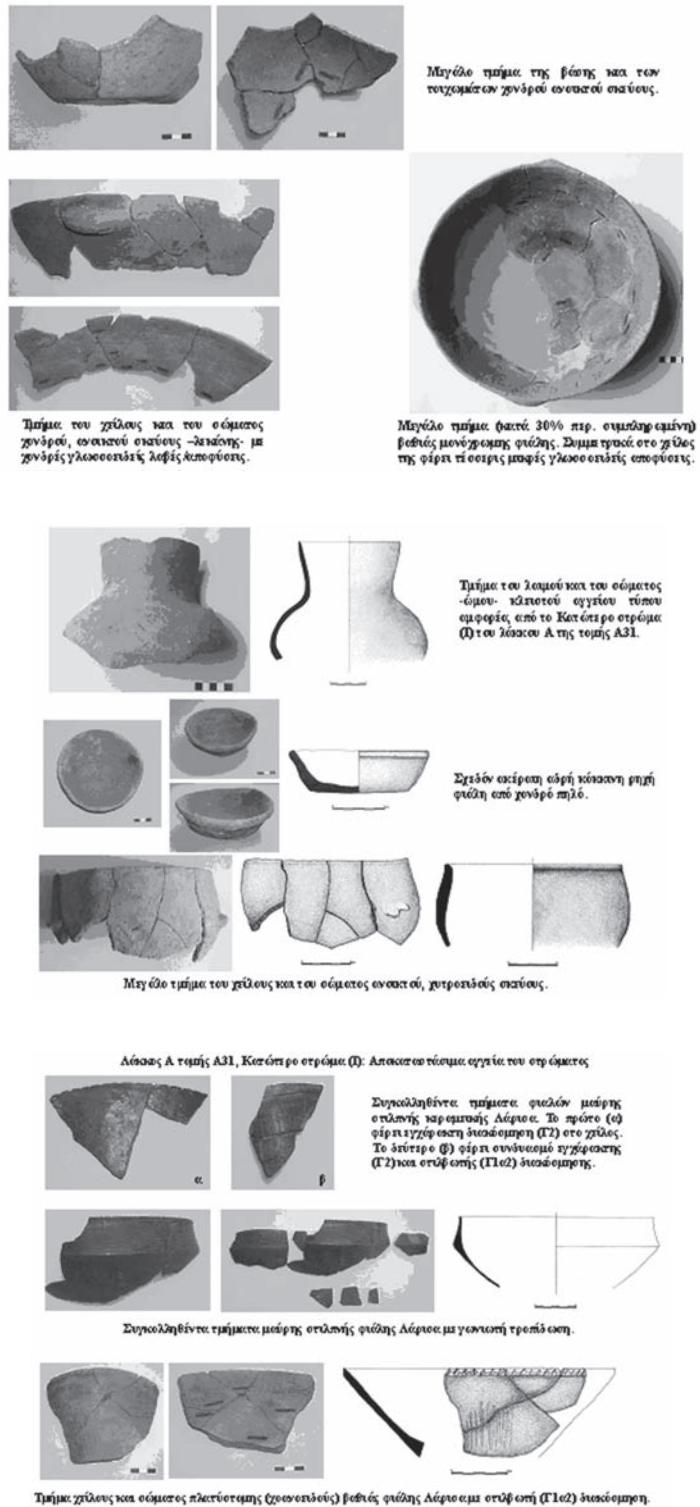
Εικ. 3. Αεροφωτογραφία και σχεδιαστική κάτοψη του λάκκου Α και των περιμετρικών του λάκκων.

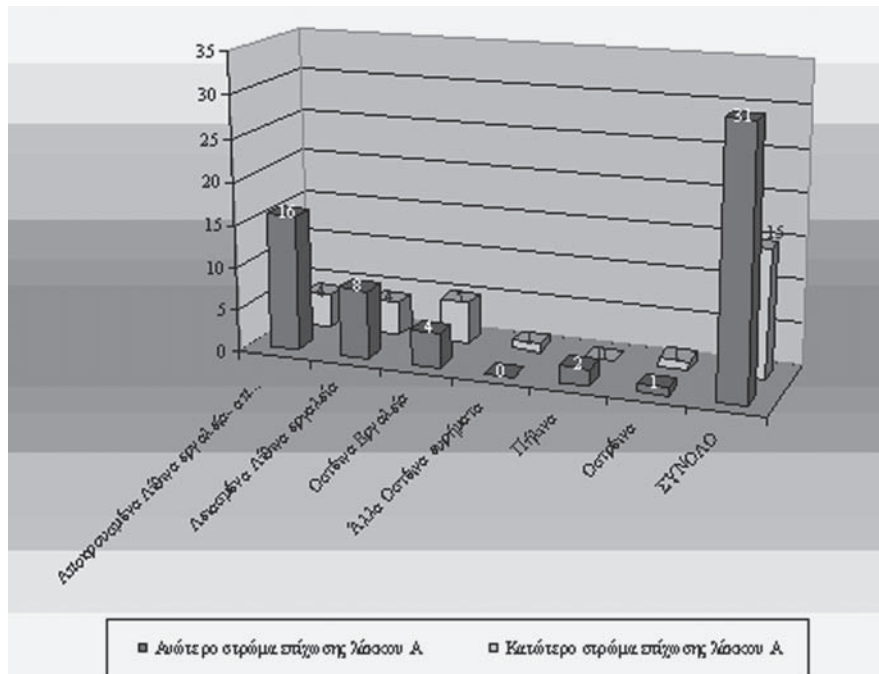
Εικ. 4. Άποψη του λάκκου Α, των λάκκων που ανοίχτηκαν εντός της επίχωσής του και των γειτονικών του λάκκων, πριν από την πλήρη αφαίρεση του περιεχομένου του.

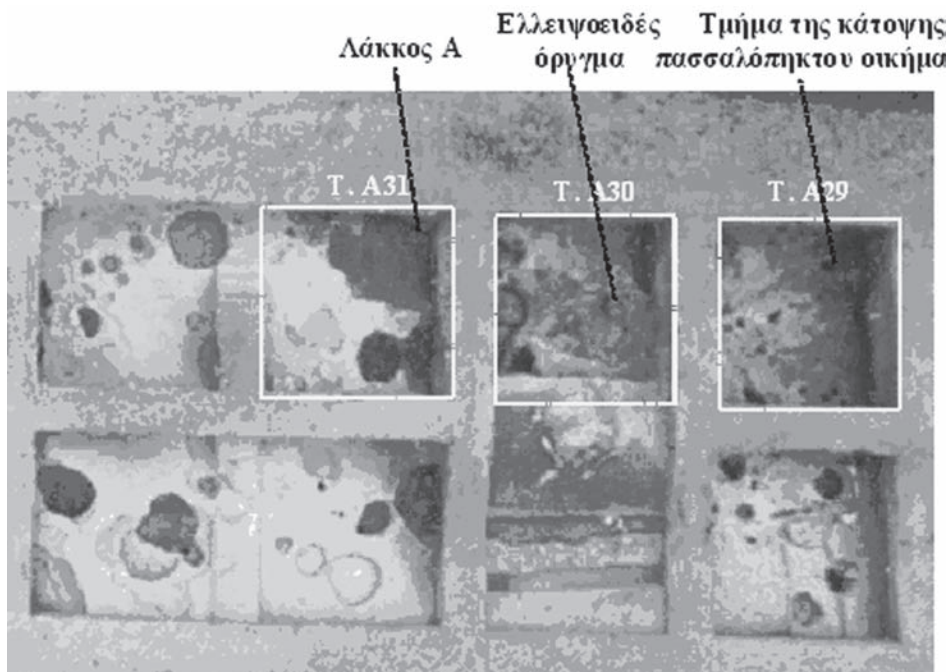
Εικ. 5. Στρατιογραφίες της ανατολικής και νότιας παραίτας της ανασκαφικής τομής Α31 της θέσης Μακρυχώρι 1, οι οποίες συνιστούν εγκάρσιες τομές της επίχωσης του λάκκου Α.

Εικ. 6. 7. 8. Μεγάλα τμήματα αγγείων και αποκατεστημένα αγγεία του Κατώτερου στρώματος (I) του λάκου Α.

Εικ. 9. Συγκριτικό γράφημα του αριθμού μικρών ευρημάτων των δύο στρωμάτων (I και II) του λάκκου A ανά κατηγορία.

Εικ. 10. Αεροφωτογραφία των τομών Α29-Α31 της θέσης Μακρυχώρι 1. Σημειώνονται ο λάκκος A της τομής Α31, το ρηχό ελλειπτικό όργανο της τομής Α30 και το τμήμα της κάτοψης υπέργειας πασσαλόπηκτης οικίας της τομής Α29.

ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΚΕΩΝΑ. ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ

Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης

Η ανασκαφική δραστηριότητα του 2007 και 2008 στη Μαγούλα του Συκεώνα, στη θέση «Ζευγαρολίβαδο» νομού Καρδίτσας (**εικ. 1**) από τη ΛΔ' ΕΠΚΑ πρόσθεσε πολύτιμες πληροφορίες στις ήδη υπάρχουσες για τη διάρκεια και διαδοχή της κατοίκησης στην πιο πάνω θέση φέρνοντας στο φως νέα ευρήματα, τα οποία εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τη Νεολιθική περίοδο και την εποχή του Χαλκού στον θεσσαλικό χώρο γενικά και στη δυτική θεσσαλική πεδιάδα ειδικότερα¹.

Ο ανασκαφικός κάρναβος αναπτύχθηκε δυτικά του οδικού άξονα Καρδίτσας – Λάρισας (**εικ. 2**), απέναντι από τις παλαιές στεγασμένες τομές μέσα στο περιφραγμένο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου και κάλυπτε ζώνη εμβαδού 2,3 στρέμματα, περίπου. Συνολικά χαράχθηκαν 116 τετράγωνα διαστάσεων 4,00 × 4,00 μ. χωρίς ενδιάμεσους ανασκαφικούς «μάρτυρες». Από αυτά ερευνήθηκαν 89 και όχι όλα ως το ίδιο βάθος. Το 2006² είχαν ερευνηθεί ανασκαφικά ορισμένα ακόμη μέτρα βόρεια της ζώνης αυτής.

Στην παρούσα δημοσίευση μετά από μια συνοπτική πρώτη παρουσίαση των κυριότερων ευρημάτων της ανασκαφικής έρευνας 2007-08, το ενδιαφέρον εστιάζεται στην περιοχή του καννάβου μεταξύ των τομών 23 και 29-29Α, όπου διερευνήθηκαν αλληπάλληλα αμιγή στρώματα τριών ή τεσσάρων οικιστικών φάσεων της ΜΝ (Μέσης Νεολιθικής).

Η ανασκαφική δραστηριότητα άρχισε από το βορειότερο τμήμα του καννάβου και πλησιέστερο στην «καρδιά» της μαγούλας, μήκους 24,00 μ., όπου και παρατηρούνταν το μεγαλύτερο ύψος επιχώσεων (έως 2,20 μ. πάνω από το επίπεδο του σύγχρονου αυτοκινητόδρομου) – για το λόγο αυτό, το βόρειο τμήμα του καννάβου αποκαλέσαμε συμβατικά «ανάχωμα». Οι ανώτερες επιχώσεις του «αναχώματος», μέσου πάχους 1,00 μ., αποτελούνταν από ένα ανομοιογενές, μετα-αποθετικό στρώμα από χώματα και υλικά που αποτέθηκαν κατά

---

1. Η Μαγούλα Συκεώνα στη θέση Ζευγαρολίβαδο ερευνήθηκε περιοδικά κατά τα έτη 1988, 1996 ως 1999 και πιο πρόσφατα το 2006. Η έως το 1999 σωστική έρευνα, γνωστή από σύντομες δημοσιεύσεις, είχε αποκαλύψει αποσπασματικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και πληθώρα μικρών ευρημάτων σε στρώματα της ΝΝ (Νεότερης Νεολιθικής). Για την γεωγραφία-τοπογραφία και τα προ του 2006 ανασκαφικά δεδομένα της θέσης βλ. Χατζηαγγελάκης 2001, 2004, 2005, ενώ πρβλ. και Χατζηαγγελάκης 2007, 25-27.

2. Η σωστική ανασκαφική έρευνα της ΛΔ' ΕΠΚΑ του 2007-08 στη Μαγούλα Συκεώνα, στα πλαίσια του έργου ανακατασκευής του αυτοκινητόδρομου Καρδίτσας - Λάρισας [αναλυτικά τα στοιχεία του έργου: Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Θεσσαλίας 2000-2006, Διεύθυνση Δημοσίων Έργων, Επιβλέπουσα Υπηρεσία: Διεύθυνση ελέγχου κατασκευής έργου. Έργο 2005 ΕΠ 00630149 ΣΑΕΠ 0063, Ε.Ο. Καρδίτσας - Λάρισας στα τμήματα: α) Τέλος κόμβου Ιτέας έως αρχή παράκαμψης Συκεώνα (χ.θ. 0+150 έως 4+800) και β) Τέλος παράκαμψης Συκεώνα έως τέλος παράκαμψη Μαυροβουνίου (χ.θ. 8+000 έως χ.θ. 15+400)] διήρκεσε από τον Φεβρουάριο του 2007 έως και το Νοέμβριο του 2008. Καθ' όλη τη διάρκεια της ή για μικρότερα διαστήματα τις εργασίες πεδίου συντόνισαν οι αρχαιολόγοι Έρη Ελευθερίου, Δρόσος Μπάδραβος, Χρήστος Μπατζέλας, Βασιλική Χατζηχρήστου και Μαρία Χριστοφίδου. Μικρότερη σωστική έρευνα το 2006 διεξήχθη υπό την επίβλεψη των αρχαιολόγων Χριστίνας Παπακώστα και Μαργαρίτας Αναστασίου Παράλληλα με το ανασκαφικό έργο, πραγματοποιήθηκε καταγραφή, φωτογράφιση και ταξινόμηση των μικρών ευρημάτων από τις αρχαιολόγους Ελευθερία Αγγελοπούλου και Βασιλική Χατζηχρήστου, ενώ πλύθηκε ο μεγαλύτερος όγκος της κεραμικής. Σχεδιάστρια της ανασκαφής ήταν η Φωτεινή Αργυρίου. Το εργατικό δυναμικό αποτελούσε μέγιστος αριθμός ατόμων. Από τη θέση αυτή ευχαριστούμε θερμά κατ' αλφαβητική σειρά τους συνεργάτες μας: Αδάμο Βησάριο, Γαλατσίδα Δημήτριο, Παννάκου Ελευθερία, Γκέκα Χρήστο, Ζώνα Αθανάσιο, Ζώνα Θεόφιλο, Κανέλλη-Κωστοπούλου Πρεσβεία, Κατράκη Αχιλλέα, Κλησιάρχη Γεώργιο, Κοσμά-Κόκαλη Κωνσταντίνα, Κουτσόγκουλο Αριστείδη, Κουφόπουλο Θωμά, Κυριάκου Στυλιανή, Κωστάκο Ευάγγελο, Μακρή Απόστολο, Μπαλαντίνα Χρήστο, Παπαβαϊτση Δημήτριο, Παπαγεωργίου Ιωάννη, Παπακωνσταντίνου Νικόλαο, Παπαλόπουλο Αθανάσιο, Σίσκο Αχιλλέα, Χανή Θεόδωρο.

τη διάνοιξη του υπάρχοντος δρόμου Καρδίτσας – Λάρισας στη δεκαετία 1970, με σημαντική ποσότητα κεραμεικής διαφόρων προϊστορικών περιόδων (κυρίως της ενιαίας φάσης Τσαγγλί – Λάρισα της πρώιμης NN³, λιγότερα της TN/ χαλκολιθικής, λίγα αναγνωρίσιμα όστρακα MN και αρκετά όστρακα ΠΕΧ και ΜΕΧ), καθώς και ιστορικών –κυρίως μεταβυζαντινών– χρόνων (τροχήλατη κεραμική και θραύσματα κεράμωσης). Περιείχε επίσης οστά ζώων, καμένους πηλούς, κροκάλες, αργές πέτρες και κατά τόπους στρώσεις καστανόξανθης χονδρόκοκκης άμμου.

Κάτω από το μετα-αποθετικό στρώμα ανασκάφηκαν, έως και το βάθος που διερευνήθηκαν, αδιατάρακτα ανθρωπογενή νεολιθικά στρώματα με κεραμική αμιγώς της προδιμηνιακής φάσης Τσαγγλί – Λάρισα της NN. Στο δεύτερο από τα στρώματα αυτά, στις τομές 19-21, σε βάθος 0,85-0,90 μ. από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε τμήμα οικήματος με λίθινη βάση και πλίνθινη ανωδομή, μέγιστων διαστάσεων 4,85 × 1,00 μ. (εικ. 3), το ανατολικό τμήμα του οποίου καταστράφηκε εμφανώς κατά τη διάνοιξη του εν χρήσει αυτοκινητόδρομου. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν υπολείμματα δαπέδων, ίσως δύο φάσεων χρήσης του και λίγο βορειότερα αυτών τμήμα ημι-κατεστραμμένης εστίας. Τα δάπεδα και η εστία σκάφθηκαν από δύο μεταγενέστερους, κυκλικούς λάκκους με κεραμική επίσης της φάσης Τσαγγλί – Λάρισα.

Νότια του οικήματος, περίπου στο ίδιο βάθος, εντοπίστηκε, λογικά σύγχρονη με αυτό, ανοικτή θερμική κατασκευή – ιπνός διαστάσεων 1,00 × 1,00 μ. περίπου (εικ. 3) με δάπεδο από καμένο ραγισμένο πορτοκαλόχρωμο πηλό εδρασμένο σε υποδομή από μικρές πλακαρές πέτρες και όστρακα. Το στρώμα που κάλυπτε την κατασκευή περιείχε επίσης κεραμική της φάσης Τσαγγλί – Λάρισα, αλλά στο στρώμα έδρασης της συνυπήρχαν και χαρακτηριστικές κεραμικές κατηγορίες της φάσης Ζάρκου⁴. Αρκετά μικρά ευρήματα (κυρίως μικρολιθικά εργαλεία από πυριτόλιθο, αλλά και τέσσερα τμήματα ειδωλίων) προήλθαν τόσο από το στρώμα θεμελίωσης του οικήματος, όσο και από αυτό που το κάλυπτε.

Περίπου 6,00 μ. βόρεια του οικήματος, ελαφρώς βαθύτερα, αποκαλύφθηκε μία ακόμη θερμική κατασκευή, μέγιστων διαστάσεων 1,60 × 0,80 μ. (εικ. 4). Το δάπεδό της από συμπαγή πηλό, τετράπλευρης κάτοψης στο νότιο πέρας του, αλλά με ασαφές βόρειο τελείωμα, ήταν ελαφρώς κοίλο με ανεπαίσθητη σχεδόν καταφορική κλίση προς βόρεια. Στο βόρειο, ημι-κατεστραμμένο τμήμα αυτής σώζεται μόνο η υποδομή του δαπέδου της, ενώ στο δυτικό και ανατολικό πέρας μόλις που διατηρούνται στη γένεσή τους τοιχώματα. Υπολείμματα τοιχωμάτων δεν υπήρχαν στο βόρειο και νότιο πέρας του δαπέδου της κατασκευής, αξιόπιστες ανασκαφικές ενδείξεις ωστόσο μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ύπαρξη θολωτής κάλυψης. Μόλις 0,12 μ. βαθύτερα από το δάπεδο της κατασκευής βρέθηκε το δάπεδο χρήσης της από καμένο πορτοκαλόχρωμο πηλό με ραγίσματα, σε ακτίνα 1,00 μ. περίπου ανατολικά, νότια και δυτικά της. Αμέσως ανατολικά της εντοπίστηκε πλήνιο «πεζούλι» (εικ. 5). Από το στρώμα της κατασκευής προήλθε σημαντική ποσότητα κεραμικής της πρώιμης NN (φάση Τσαγγλί – Λάρισα), από τη συντήρηση της οποίας προέκυψε μεγάλο τμήμα αγγείου με γραπτή αμαυρόχρωμη διακόσμηση μαύρο σε κόκκινο και μικρά τμήματα άλλων αγγείων. Πολλοί καμένοι πηλοί και οστά ζώων περιέχονταν επίσης στην επίχωση, λίγα όμως ήταν τα μικρά ευρήματα. Η κατασκευή μεταφέρθηκε και πρόκειται να εκτεθεί στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας⁵ (εικ. 5α).

Βορειότερα στη ζώνη του «αναχώματος», στην τομή 15, σε βάθος 1,00 μ. από την επιφάνεια, εντοπίστηκε ταφή με εντυπωσιακή κάλυψη. Ο ταφικός λάκκος ανοίχθηκε σε στρώματα της φάσης Τσαγγλί-Λάρισα, αλλά κάποια διμηνιακά όστρακα στην επίχωσή του παραπέμπουν στην προχωρημένη NN. Από το σκελετό, ο οποίος βρέθηκε 0,20-0,25 μ. βαθύτερα από την κάλυψη του τάφου, διατηρούνταν μόνο οστά των κάτω άκρων, θωρακικά και φάλαγγες των χεριών. Στο ύψος του θώρακα πέντε στρωμένα όστρακα ήταν τοποθετημένα στη σειρά.

Μία ακόμη ταφή αποκαλύφθηκε στην τομή 23. Ο ταφικός λάκκος βάθους 0,60 μ. από τη στάθμη στην

3. Για την καθιέρωση, τη χρονολόγηση και τις κεραμικές κατηγορίες της ενιαίας φάσης Τσαγγλί – Λάρισα της NN βλ. Γαλλής 1985, 40-42, 44-45, 1989 και 1992, 49, 54-55. Gallis 1987, 1993 και 1996. Demoule – Gallis – Manolakakis 1988, 5-7, 33-34. Becker 1991. Halstead 1992, 210. Andreou – Fotiades – Kotsakis 1996, 556. Schahermeyer 1991, σμμ. 63. Τσοούντας 1908, 257. Wace – Thompson 1912, 17 και 22.

4. Για την καθιέρωση και τις κεραμικές κατηγορίες της φάσης Ζάρκου βλ. Demoule – Gallis – Manolakakis 1988, 50 και Gallis 1994, 58-59.

5. Η κατασκευή αποσπάστηκε υποδειγματικά από τον εξειδικευμένο σε μεταφορές ευρημάτων εργατοτεχνίτη της υπηρεσίας Βάιο Κατσιούφα και μεταφέρθηκε στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας, όπου πρόκειται να εκτεθεί στην αίθουσα της προϊστορικής έκθεσης. Κατά τη συντήρησή της από τους συντηρητές της ΑΔ' ΕΠΚΑ Μαργαρίτα Τηλιοπούλου και Φώτη Κατέβα διαπιστώθηκε ότι πατά σε πλήνιο δάπεδο πρωιμότερης κατασκευής, πιθανότατα επίσης εστίας.

οποία κατέστη διακριτός, σε βάθος 1,30 μ. από το Σ.Σ. (Σταθερό Σημείο 0,00 μ.), έτεμνε τα στρώματα της NN και περιείχε σκούρο καστανό χρώμα. Βρέθηκε μόνο το άνω τμήμα του σκελετού, το συνολικό ύψος του οποίου εκτιμάται περίπου στο 1,70 μ. (εικ. 6). Το υπόλοιπο, μεγαλύτερο μέρος του χάθηκε κατά τις εκσκαπτικές εργασίες διάνοιξης του δρόμου. Η επίχωση του ταφικού λάκκου περιείχε λίγη μονόχρωμη κεραμεική πιθανότατα της φάσης Τσαγγλί – Λάρισα.

Με δεδομένο το πιεστικό χρονοδιάγραμμα του έργου, στις τομές 31-31A έως και τη νοτιότερη 61A ο στόχος μας ήταν η αφαίρεση της επίχωσης με μέσο πάχος 0,70 μ., όσο δηλαδή περίπου και το βάθος του υποστρώματος του νέου αυτοκινητόδρομου. Από την τομή 26 και νοτιότερα, μία σύγχρονη τάφος του ΟΤΕ, με κατεύθυνση Β↔Ν, είχε «κόψει» τα αρχαιολογικά στρώματα.

Από τις τομές 30-31A και νοτιότερα, κάτω από το επιφανειακό και ένα δεύτερο στρώμα με ανάμικτη κεραμεική NN, χαλκολιθικής, ΠΕΧ και ΜΕΧ, με επικρατούσα όμως και πάλι την κεραμεική της φάσης Τσαγγλί – Λάρισα, διαπιστώθηκε ομαλή γενικά διαδοχή δύο έως τεσσάρων ομοιόμορφων στρωμάτων σφιχτού καστανόξανθου χρώματος με κεραμεική της φάσης Τσαγγλί – Λάρισα. Στην περιοχή των τομών 36A-37A έως και 43A, μεταξύ του επιφανειακού στρώματος και των καθαρών στρωμάτων της NN μεσολαβούσε ένα σκούρο καστανό στρώμα με κεραμεική της προχωρημένης ΠΕΧ και της ΜΕΧ. Όμοια κεραμεική περιείχαν και δύο λάκκοι στις τομές 32-32A και 41A αντίστοιχα.

Στην έκταση μεταξύ των τομών 37-37A και 50-50A, σε βάθος από 0,30 έως και 0,50 μ. από την επιφάνεια, εντός του ανώτερου από τα στρώματα της NN, εντοπιζόνταν κατά τόπους, σε διάφορες στάθμες, συμπαγείς, ανώμαλες, λεπτές κρούστες ιζήματος, οι οποίες αλλού είχαν σχηματισθεί πάνω σε τεχνητές στρώσεις οστράκων και χαλικιών και αλλού κάλυπταν πρωιμότερο στρώμα καταστροφής με ογκώδεις καμένους πηλούς. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και οι κατασκευές σε όλη τη νότια περιοχή του καννάβου ήταν λίγα και αποσπασματικά, αλλά ενδιαφέροντα. Τα πιο αξιόλογα από αυτά ανάγονται σε στρώματα της φάσης Τσαγγλί-Λάρισα, σε βάθος από 0,50 ως 0,60 μ. από την επιφάνεια, και ήταν: α) Εκτεταμένο χαλικόστρωτο δάπεδο στις τομές 53A-54A και μικρό τμήμα όμοιου δαπέδου στην τομή 52A, στρώσεις υπόλευκου πηλού και ζώνες πηλού που αντιστοιχούν σε διαλυμένα τοιχάρια και επιφάνειες χρήσης, υπολείμματα κάποιων κατασκευών με πιο αξιοσημείωτη ασυνήθιστη, νεφρόσχημη θερμική κατασκευή στην τομή 52A. Τα μικρά ευρήματα στον στρωματογραφικό αυτόν ορίζοντα και γενικά στις νότιες τομές ήταν περιορισμένα, όπως κεραμεική και καμένοι πηλοί που υπήρχαν σε αφθονία, ενώ λίγα ήταν τα οστά ζώων και ελάχιστα τα όστρεα. Οι ανθρωπογενείς επιχώσεις εξαντλήθηκαν μόνο στις τέσσερις νοτιότερες τομές (58A-61A) και σε βάθος 0,70 ως 0,85 μ. από την επιφάνεια, όπου εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος της θέσης (υπόλευκο, συμπαγές ιζημα, με κατά τόπους λεπτή κρούστα). Στην τομή 57A βρέθηκε ακέραιος μικρός, κυκλικός λάκκος με υπολείμματα καύσεων και τμήμα ενός άλλου, οι οποίοι ήταν σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος.

Ύστερα από την σύντομη παρουσίαση των πιο αξιοσημείων από το σύνολο των ευρημάτων των ως άνω ανασκαφικών τομών, επικεντρωνόμαστε στο «οικιστικό σύνολο» αλληπάλληλων φάσεων της MN των τομών 23 έως και 29-29A (Σχ. 1). Στην περιοχή αυτή τα στρώματα της MN εμφανίζονταν είτε αμέσως κάτω από το επιφανειακό, είτε μετά τη μεσολάβηση και ενός δεύτερου στρώματος με κεραμεική των φάσεων Τσαγγλί – Λάρισα και Ζάρκου της NN. Στις τομές με ομαλή στρωματογραφική ακολουθία έγινε εφικτό να διακριθούν τρία έως τέσσερα στρώματα. Δεδομένης της δυσκολίας με την οποία διακρίθηκαν τρεις, ίσως και τέσσερις οικιστικές φάσεις της MN, κάποια από τα συμπεράσματα που παρουσιάζονται εδώ δεν αποκλείεται να αναθεωρηθούν μετά από πιο διεξοδική μελέτη και σύνθεση του ανασκαφικού υλικού.

Αποκαλύφθηκαν σπουδαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της MN, στο σύνολό τους όμως αποσπασματικά και δυσδιάκριτα. Οι τομές, στις οποίες απλώνεται το εν λόγω «οικιστικό σύνολο», ανάλογα με τα ευρήματα που απέδωσαν, δεν ερευνήθηκαν όλες ως το ίδιο βάθος. Το μέγιστο βάθος στο οποίο φθάσαμε είναι 0,75 μ. από το επίπεδο του δρόμου, και 3,14 ως 3,18 μ. από το Σ.Σ. Σε καμία από τις τομές αυτές δεν εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος. Κατάλοιπα της ανώτερης, πιο ύστερης, φάσης της MN (Σχ. 2) συνιστούν μικρά τμήματα δύο τοίχων με λίθινη κρηπίδα στις τομές 29A και 28 αντίστοιχα, επιφάνειες επιστρωμένες με λευκό πηλό, αρκετές πιθανές πασσαλότρυπες και ζώνες πορτοκαλόχρωμου και κιτρινωπού πηλού, που φαίνεται να αντιστοιχούν σε διαλυμένα τοιχάρια στις τομές 27 έως 29-29A σε βάθος 0,30-0,35 μ. από την επιφάνεια. Δύο σαφή τέτοια πήλινα τοιχάρια εντοπίστηκαν στο τρίτο διαδοχικά στρώμα της τομής 24, από το οποίο, όπως και από τα υπερκείμενά του, προήλθε εντυπωσιακός αριθμός μικρών ευρημάτων.

Τα πιο σαφή όμως αρχιτεκτονικά στοιχεία της ανώτερης (3^{ης} ή 4^{ης}) οικιστικής φάσης της MN ήταν δύο χαλικόστρωτα δάπεδα. Το πρώτο εκτείνεται στις τομές 25 και 26, σε βάθος μόλις 0,35-0,40 μ. από την επιφάνεια.

νεια, σε τραπεζιόσχημο χώρο επτά (7) μ.² περίπου και εμφανίζει σημαντική κατηφορική κλίση προς ανατολικά (εικ. 7, Σχ. 2). Η επιφάνεια του ήταν στρωμένη πυκνά από μικρά όστρακα, ψιλό χαλίκι, βότσαλα, μεγαλύτερα χαλίκια, μικρές πέτρες, κάποιες μάζες καμένου πηλού και, κατά τόπους, πακτωμένο πηλό. Δύο τουλάχιστον τμήματα της επιφάνειάς του με κυκλωτήρ κλίση, πιο αραιοστρωμένα, με ελαφρώς πιο σκούρο καστανόφαιο χρώμα και παράλληλη συγκέντρωση μικρών πολυεδρικών –αντί πλακακάρων– λίθων, οστράκων με μπηγμένες στο χρώμα τις στενές τους πλευρές και οστών ζώων, θα μπορούσαν ενδεχομένως να αντιστοιχούν σε μικρούς λάκκους στήριξης πασσάλων, που γεμίστηκαν με υλικά⁶. Πειστική ένδειξη ότι το δάπεδο ταυτίζεται με εσωτερικό χώρο συνιστούν ζώνες έντονα πορτοκαλοκάστανου και καστανέρυθρου χρώματος, οι οποίες το πλαισίωναν από ανατολικά, δυτικά και νότια και δείχνουν να αντιστοιχούν σε κατεστραμμένους τοίχους. Η νότια από τις περιμετρικές αυτές ζώνες περιλάμβανε και μεγάλες μάζες ψημένου πηλού, υπολείμματα ίσως «καρβελόσχημων» πλιθίων. Δύο μεγάλοι, όρθιοι, πλακαροί λίθοι όριζαν τις δύο ανατολικές γωνίες του δαπέδου. Η επίχωση που το κάλυπτε περιείχε μονόχρωμη κεραμική της ΜΝ και αρκετά μικρά ευρήματα. Καθώς το δάπεδο διατηρήθηκε και η ανασκαφική έρευνα προχώρησε βαθύτερα περιμετρικά αυτού, στα «προφίλ» της επίχωσης έδρασή του που διαμορφώθηκαν στις τομές 25, 25Α και 26, διακρίθηκαν τρεις λάκκοι στο ανατολικό και δύο στο νότιο πέρασ του. Στο κέντρο σχεδόν των δύο από τους λάκκους του ανατολικού πέρατος διαπιστώθηκαν οπές χαλαρού χρώματος διαμέτρου 15 εκατοστών περίπου. Στον τρίτο, βορειότερο λάκκο, που περιείχε πολλούς πηλούς και όστρακα, δε βρέθηκε όμοια οπή. Οι τρεις λάκκοι απείχαν 1,10 μ. ο πρώτος από τον δεύτερο και 0,60 μ. ο δεύτερος από τον τρίτο. Ο μεγαλύτερος είχε χρώμα σκούρο καστανό, χαλαρό και «έκοψε», υποκείμενα του δαπέδου, καστανά στρώματα και λεπτά στρώματα καύσεων, που διαδέχονταν το ένα το άλλο εναλλάξ, όπως διακρίνεται στο ανατολικό προφίλ της επίχωσης έδρασή του. Οι οπές στο κέντρο των δύο πρώτων τουλάχιστον λάκκων ίσως αποτελούν πασσαλότρυπες, είναι άγνωστο όμως αν αυτοί σκάφτηκαν για την τοποθέτηση των πασσάλων ή αν προϋπήρχαν. Ομοίως ερμηνεύθηκαν και οι δύο διακριτοί στο νότιο διαμορφωθέν προφίλ της επίχωσης έδρασης του δαπέδου λάκκοι. Ωστόσο, εκτεταμένη διαταραχή στην τομή 26 –γίνεται λόγος παρακάτω– δεν μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε πιθανή ύπαρξη οπής/πασσαλότρυπας και σε αυτούς τους δύο λάκκους.

Στο ΝΑ χείλος του νοτιότερου από τους λάκκους του ανατολικού πέρατος του δαπέδου, σε βάθος -2,88 έως -3,25 μ. από το Σ.Σ., εντοπίστηκε μεγάλο κομμάτι καμένου, συμπαγούς κιτρινωπού πηλού με αποτυπώματα κλαδιών και φύλλων (εικ. 8), το οποίο θεωρούμε ότι ανήκει σε επάλειψη στέγης στρώματος καταστροφής αρχαιότερου του χαλικόστρωτου δαπέδου. Το αξιόλογο αυτό εύρημα μεταφέρθηκε στο Μουσείο Καρδίτσας για συντήρηση και έκθεση.

Στον ίδιο ορίζοντα βάθους αποκαλύφθηκε ένα δεύτερο πολύ μικρότερο τμήμα κατασκευαστικά όμοιου χαλικόστρωτου δαπέδου, το οποίο διατηρούνταν στη ΒΑ περιοχή της τομής 27 και στη δυτική περιοχή της τομής 27Α. Όμως, στην τομή 27Α κάτω από το ανώτερο αυτό δάπεδο αποκαλύφθηκαν τέσσερις ακόμη διαδοχικές φάσεις χαλικόστρωτων δαπέδων, με κατηφορική κλίση προς τα νοτιοανατολικά. Όλα ήταν συμπαγείς πυκνοστρωμένες επιφάνειες από μικρά χαλικάκια, μικρά όστρακα και σβώλους υπόλευκου πηλού. Η πρώτη φάση αποκαλύφθηκε σε βάθος από -2,08 έως -2,14 μ. από το Σ.Σ., ενώ η τελευταία από -2,41 έως -2,74 μ. από το Σ.Σ. Στην τελευταία φάση σε βάθος -2,47 μ. από το Σ.Σ., περίπου στο μέσο της επιφάνειάς του, αποκαλύφθηκε περιοχή άμμου και υπόλευκου πηλού πλαισιωμένη από μικρές πέτρες, την οποία ερμηνεύσαμε ως απομεινάρια θερμικής κατασκευής. Μικρές πέτρες χρησίμευαν και ως υποδομή της πιθανής κατασκευής. Η συνέχεια προς ΝΑ των διαδοχικών χαλικόστρωτων δαπέδων καταστράφηκε κατά τις εργασίες κατασκευής του δρόμου. Η τελευταία φάση σφράγισε στρώμα έντονα πορτοκαλόχρωμου χρώματος, όπως διακρίνεται στην ανατολική και βόρεια παρεία της τομής 26Α.

Χαλικόστρωτα δάπεδα ΜΝ, όπως αυτό των τομών 25-26, δεν είναι συνήθη για το θεσσαλικό χώρο, σύμφωνα με τις έως τώρα διαθέσιμες αναφορές. Σε στρώματα ΜΝ περιγράφονται κυρίως δάπεδα από πατημένο – παλαμισμένο ή καμένο πηλό. Υπολείμματα δαπέδου από βότσαλα αναφέρονται στην οικία Ρ του Τσαγγλιού, ενώ οι οικίες Τ και Q της ίδιας θέσης είχαν δάπεδα από καμένο χρώμα. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως

6. Παρόμοια «κενά» κυκλικής κάτοψης σε επιφάνεια δαπέδου αναφέρονται και σε οικία ΜΝ στην Κουτρούλου Μαγούλα του νομού Φθιώτιδας. Βέβαια εκεί το δάπεδο αποτελείται από μεγάλες πλακαρές πέτρες και οι τοίχοι του οικήματος έχουν λιθινή βάση (Κυπαρίσση-Αποστολικά 2003, 608).

στις οικίες 1-2-3 και 6-7 της «πόλης» του Σέσκλου ή στην Κουτρούλου Μαγούλα Φθιώτιδας, τα δάπεδα είναι πλακόστρωτα⁷.

Ως πιο σαφές κατάλοιπο μίας πρωιμότερης (2^{ης}) οικιστικής φάσης της ΜΝ, θεωρείται τμήμα οικήματος, της τομής 27 σε βάθος μόλις ±0,35 μ. από την επιφάνεια (**εικ. 9, Σχ. 3**). Αποτελείται από δύο σχεδόν κάθετους μεταξύ τους τοίχους που διατηρούνται ως ζώνες έντονης παρουσίας καμένων πηλών και πορτοκαλοκάστανου χρώματος. Ανάμεσα στους πηλούς καθαρίστηκαν κοιλοότητες χαλαρού χρώματος, οι οποίες μάλλον αντιστοιχούν σε πασσαλότρυπες. Πασσαλότρυπες διαπιστώθηκαν και στον εσωτερικό χώρο που ορίζουν οι δύο τοίχοι, όπου αποκαλύφθηκαν και πέντε λίθοι μεγάλων διαστάσεων. Βορειότερα βρέθηκαν δύο ακόμη μεγάλοι, επιμήκεις λίθοι, τοποθετημένοι παράλληλα μεταξύ τους, κάτω από το χαλκόστρωτο δάπεδο της ανώτερης φάσης (των τομών 27-27Α, για το οποίο έγινε μόλις λόγος παραπάνω), το οποίο φαίνεται να σφραγίζει την επίχωση του οικήματος.

Πιθανές πασσαλότρυπες, διάσπαρτοι λίθοι, μικρά τμήματα δαπέδων, συγκεντρώσεις ή ζώνες πηλών και οστράκων, υπολείμματα κατασκευών και άλλα σποραδικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των τομών 28 και 29, σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια αποδίδονται σε μία ακόμη πρωιμότερη (1^η) φάση της ΜΝ.

Στις τομές 29, 29Α και 28Α η ανασκαφική έρευνα προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος αποκαλύπτοντας πολύ αποσπασματικά και δυσνόητα τμήματα οικημάτων τριών ή τεσσάρων οικιστικών φάσεων της ΜΝ.

Η πρωιμότερη από τις οικιστικές φάσεις της ΜΝ (3^η ή 4^η ανάλογα με το πόσες φάσεις αποκαθίστανται τελικά) αντιπροσωπεύεται ίσως σαφέστερα από όλες από τμήμα οικήματος της τομής 26 με τοίχους από λίθινη κρηπίδα και πλιθιά, σε βάθος 1,10 μ. περίπου από την σύγχρονη επιφάνεια και 2,70 μ. από το Σ.Σ (**εικ. 10**). Η έρευνα στην τομή 26 προχώρησε σε αρκετό βάθος καθώς εκτεταμένη εκσκαφή του ΟΤΕ είχε καταστρέψει τα όψιμα ανώτερων φάσεων. Σε όση έκταση της τομής δεν είχε θίξει η διαταραχή, το χώμα ήταν πιο συμπαγές με αρκετά ίχνη καύσης και διαλυμένους πηλούς. Στο βάθος, όπου εξαντλούνταν το σύγχρονο χαντάκι, αποκαλύφθηκαν δύο κάθετοι μεταξύ τους τοίχοι, που οριοθετούν από βόρεια και δυτικά δωμάτιο κάποιου οικήματος με δάπεδο από γκριζοκίτρινο πηλό, σκληρό και σχετικά πλαστικό. Η τεχνική δόμησης των λίθινων κρηπίδων των τοίχων σε κάποιο βαθμό παραπέμπει σ' αυτή των οικημάτων της Κουτρούλου Μαγούλας Φθιώτιδας⁸. Στις παρειές της τομής φαίνεται ότι η σύγχρονη διαταραχή είχε καταστρέψει στρώματα πορτοκαλόχρωμου πηλού και ενδιάμεσων έντονων καύσεων, από τα οποία κάποια αποτελούσαν και κάποια σφράγιζαν την επίχωση του οικήματος.

Τα αμιγή στρώματα της ΜΝ της περιοχής μεταξύ των τομών 23/23Α και 30/30Α διακόπτονταν απότομα από τις τομές 30-30Α και νοτιότερα. Συγκεκριμένα, στην τομή 30Α, σε αντίστοιχα βάθη με αυτά των στρωμάτων ΜΝ των τομών 23-29Α, η κεραμική διέφερε εντελώς, με όστρακα διαφόρων φάσεων της ΝΝ καθώς και χαλκολιθικά. Η πρόοδος της έρευνας στην τομή αυτή αποκάλυψε τμήμα πιθανής τάφρου (**εικ. 11**) με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ, προς την τομή 30, μέσου πλάτους 3 μ. στο ανώτερο τμήμα της και μόλις 0,50 και 0,60 μ. στον πυθμένα της. Σε τομή το αποκαλυφθέν τμήμα της εμφανίζει σχήμα V με βαθμιδωτά τοιχώματα. Το βάθος της από το επίπεδο όπου κατέστη αντιληπτή είναι 1,95-2,00 μ. Η επίχωσή της από ομοιόμορφο γενικά, μαλακό καστανό χώμα με πολλούς άνθρακες, ήταν πλούσια, κυρίως σε κεραμική και οστά, και λιγότερο σε πηλούς και πέτρες. Μεγάλη συσσώρευση τέτοιων υλικών και μικρών ευρημάτων υπήρχε στο ανώτερο τμήμα της. Η τάφος ανοίχθηκε εξ ολοκλήρου σε ανθρωπογενή στρώματα, καθώς εξαντλώντας το γέμισμά της στον πυθμένα της δεν εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος, αλλά ένα συμπαγές, σκούρο καστανόφαιο χώμα. Η εικόνα της κεραμικής της επίχωσής της ήταν προβληματική, με όστρακα των φάσεων Τσαγγλί - Λάρισα και Οτζάκι της ΝΝ αλλά, ενδεχομένως, και χαλκολιθικά, ενώ, σποραδικά βρίσκονταν και όστρακα ΜΝ. Τη συνέχεια αυτής δυτικότερα στην τομή 30 δεν προλάβαμε να διαπιστώσουμε, αλλά ενδείξεις έως το βάθος στο οποίο σταμάτησε η έρευνα σ' αυτήν μαρτυρούν όμοια κατάσταση. Η ύπαρξη τάφρου στην τομή 30Α εξηγεί την περίεργη απουσία στρωμάτων ΜΝ από τις τομές 29-29Α και νοτιότερα, ενώ πιθανή διασπορά των επιχώσεων της σε ανώτερα στρώματα της τομής 30Α και όμορών της εξηγεί την προβληματική εικόνα της κεραμικής, τη συνύπαρξη δηλαδή οστράκων διαφόρων φάσεων της ΝΝ και χαλκολιθικών.

Στα στρώματα ΜΝ των τομών 23 έως 29-29Α αντιπροσωπεύονται οι τυπικές κατηγορίες κεραμικής της περιόδου (**εικ. 12α, 12β**), χωρίς όμως αυτές να αντιστοιχίζονται με συγκεκριμένα στρώματα⁹. Σε όλα τα

7. Elia 1982, 205-209, 226-233. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2003, 608.

8. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2003.

9. Για τις τυπικές κατηγορίες κεραμικής της ΜΝ βλ. Τσουντας 1908, 177-194. Wace - Thompson 1912, 13-17. Γαλλής 1992,

στρώματα κυριαρχεί η μονόχρωμη στιλπνή κόκκινη και καστανή, ποικίλων αποχρώσεων, κεραμεική (Α1 των Τσουντα και Wace – Thompson) με φουσκωτά χείλη, πληθώρα δακτυλιόσχημων - δισκοειδών βάσεων και λαβές, κυρίως ταινιωτού τύπου. Συνυπάρχει σταθερά μία λεπτή και μεσαία, καλά στιλβωμένη πορτοκαλόχρωμη κεραμεική. Διακοσμητικές κατηγορίες της ΜΝ που αντιπροσωπεύονται είναι: α) Η γραπτή κεραμεική πυκνού ρυθμού (solid style) και με γραμμικά μοτίβα (linear style) κόκκινο σε λευκωπό – cream ή, καλύτερα, μπεζ φόντο (Α3β των Τσουντα, Wace – Thompson), β) η γραπτή κεραμεική με φλογόσχημη διακόσμηση (flame pattern), η οποία όμως αντιπροσωπεύεται με λίγα όστρακα, γ) η κεραμεική με ξεστή διακόσμηση ή με μοτίβα που προβληματίζουν αν έχουν επιτευχθεί με ξεστή ή γραπτή τεχνική [κυρίως Α3ε των Wace – Thompson (συμμετρικά φωτεινά μοτίβα σε πιο σκοτεινό βάθος), χωρίς να λείπει και η Α3δ], δ) Η Α3ζ (τύπος Λιανοκλαδίου) απουσιάζει παντελώς, διάφορες εξεζητημένες γραπτές διακοσμήσεις και τέλος, ε) η κεραμεική με στικτή και εγχάρακτη (με νυχιές, nailed pattern) διακόσμηση (Α2 των Τσουντα, Wace – Thompson). Κοινά σχήματα αγγείων είναι σκύφοι, κύπελλα με φαρδιές λαβές, ανοικτές λεκανίδες και αγγεία με σφαιρικό σώμα και σχετικά ψηλό, κλειστό λαιμό.

Οι τομές 23-23Α έως 29-29Α απέδωσαν περί τα 700 μικρά ευρήματα (εικ. 13α, 13β, 13γ). Στα στρώματα της ΜΝ ξεχωρίζουν τετραποδικά και τριποδικά ειδώλια, πήλινοι και λίθινοι πεσσοί, πηνία, αλλά φυσικά τον κύριο όγκο των ευρημάτων αποτελούν τα λίθινα εργαλεία, κυρίως αποκρουσμένου λίθου και τα παράγωγα της κατεργασίας τους. Ποσοστό 26% του συνόλου των ευρημάτων κατέχουν αντικείμενα από οψιανό και 25% αντικείμενα από πυριτόλιθο. Σε μικρότερες ποσότητες εμφανίζονται τα εργαλεία λειασμένου λίθου –κυρίως τριπτήρες από χαλαζία– και τέλος τα οστέινα (εικ. 14α, 14β, 14γ).

Αρκετά ήταν τα οστά ζώων σε όλα τα στρώματα της ΜΝ, από μικρά θραύσματα, χωρίς πολλά ιζήματα. Με μία πρώτη εκτίμηση, τα περισσότερα ανήκουν, μάλλον, σε αιγοπρόβατα. Σχετικά φτωχό ήταν το μαλακολογικό υλικό. Οι θύρες δίθυρων οστρέων του είδους *unius battanus* εμφανίζονται σχεδόν αποκλειστικά.

Ο προϊστορικός οικισμός του Συκεώνα υπόσχεται ακόμη περισσότερες απαντήσεις σε ερωτήματα τη σύγχρονης προϊστορικής έρευνας του θεσσαλικού χώρου. Ακόμη αποδοτικότερα αποτελέσματα και πιο αξιοποιήσιμα συμπεράσματα θα προκύψουν, οπωσδήποτε, εφόσον η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στη θέση συνοδευτεί από διεξοδική μελέτη του έως τώρα αποθηκευμένου πλούσιου αρχαιολογικού υλικού και κυρίως από μία καλή σειρά ραδιοχρονολογήσεων.

SUMMARY

**NEW DATA FROM SYKEON.
A SETTLEMENT OF THE MIDDLE NEOLITHIC PERIOD**

Leonidas P. Chatziaggelakis

Magoula Sykeon (Zeugarolivado site), at the eastern edge of the western Thessalian plain, has been under investigation since 1988. The recent rescue excavation took place between the years 2007 and 2008 within the framework of the reconstruction of the Larissa – Karditsa road, offering new elements of the site's durability and habitation.

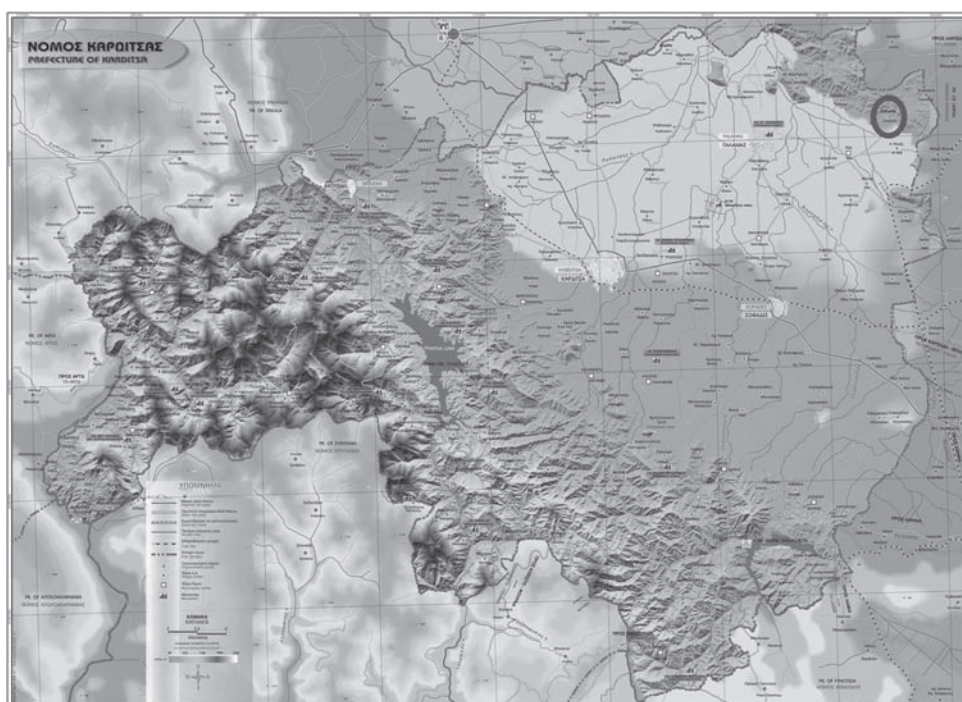
This paper emphasizes the architectural remains of three or four successive habitation phases of the Thessalian MN period, which have been ascertained within the excavated area between trenches 23/23A and 29/29A. Among the most interesting findings was a part of a building, consisting of two mud brick walls with a stone foundation in trenches 19-21, dated to the Tsangli – Larissa phase of the early LN. Besides those, two hearths were found close to it, the north one likely to have been an oven. In addition, two burials of adults in trenches 15 and 23 were assigned to the late and early LN respectively. The excavated area from trenches 31/31A to 61A included archaeological strata of the MBA, EBA and the LN (Tsangli – Larissa phase). Only in trenches 59A-61A the virgin soil of the region was found. Parts of two floors made of pebbles, small stones and shards, ruined clay walls and potholes were brought to light in the LN (Tsangli – Larissa) stratum. In the area from trenches 23/23A to 30/30A successive strata of MN were revealed, representing three or four building phases. Parts of clay and mud brick walls, potholes and parts of clay floors composed the remains of the upper MN phase. The main architectural elements of this phase were two floors of pebbles, small stones, shards and coating clay of the internal space of a house, according to the zone of reddish-orange brown soil and a number of potholes on its perimeter. Furthermore, the best saved remains of the earlier MN phase (II) were two post framed walls which shape the room of a house. The excavation in trench 30A brought to light a part of a V shaped ditch with a maximum depth of 2 m. and a maximum width of 3 m. on its top and only 0,30 m. at its bottom. Its fill included a big number of animal bones and a large quantity of pottery dated to the Diminian and post-Dimikian phases of the LN and Chalcolithic. Only a few shards could belong to the MN.

The prehistoric settlement of Sykeon promises further answers to the Neolithic investigation in Thessaly. New excavations in combination with the study of the already stored archaeological material and a good sequence of radiocarbons could offer more useful and productive conclusions.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreou S. – Fotiades M. – Kotsakis K., 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA* 100, 537-597.
- Becker C., 1991. Die Tierknochenfunde von der Platia Magoula Zarkou: Neue Untersuchungen zu Haustierhaltung, Jagd und Rohstoffverwendung im neolithisch-bronzezeitlichen Thessalien, *PZ* 66, 14-78.
- Γαλλής Κ., 1983. Νομός Τρικάλων, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και Νομός Λαρίσης, *Μακρυχώρι* 2, *ΑΔ* 38, *Χρονικά*, 201-203.
- Γαλλής Κ., 1985. Η σωστή στρωματογραφική θέση της νεολιθικής κεραμικής της γνωστής ως πολιτισμού Λάρισας, στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου, Λάρισα-Παρελθόν και Μέλλον*, 26-28/4/1985, Λάρισα, 37-55.
- Γαλλής Κ., 1992. *Ατлас Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών, Λάρισα.
- Demoule J.P. – Gallis K. – Manolakakis L., 1988. Transition entre les cultures neolithiques de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques, *BCH* 112, 1-58.

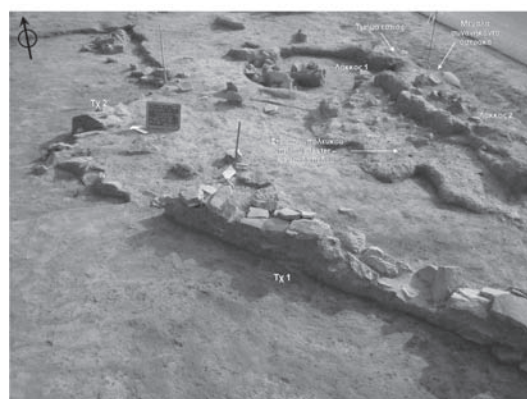
- Elia R., 1982. *A Study of the Neolithic Architecture of Thessaly, Greece* (unpublished Dissertation, Boston University), Boston.
- Gallis K., 1987. Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: eine Richtigstellung, *PZ* 62, 147-163.
- Gallis K., 1993. Archäologische Entdeckungen aus der Jungsteinzeit Thessaliens Griechenland, *Altertum* 39, 83-89.
- Gallis K., 1994. Results of Recent Excavations and Topographical Work in Neolithic Thessaly, στο *Θεσσαλία*, 57-60.
- Gallis K., 1996. III. Die Ausgrabungen von Platia Magula Zarkou, Souphli Magula, und Makrychori 2, στο Algram-Stern E. (επιμ.), *Die ägäische Frühzeit 2. Serie, Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band: Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Vienna, 521-562.
- Halstead P., 1992. Λάρ'σα, Λάρ'σα, σ' είδα και Λαχτάρ'σα, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 210-215.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2003. Κουτρολού Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Βόρεια Φθιώτιδα): Η Αποκάλυψη μίας Νέας «Αστικής» Αρχιτεκτονικής, Νεολιθικής Εγκατάστασης, *ΑΕΘΣΕ* 1, 607-617.
- Schachermeyer S.F., 1991. *Die Neolithische Keramik Thessaliens*, Wien.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αί Προϊστορικές Άκροπόλεις Διμηνίου καί Σέσκλου*, Αθήναι.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, New York.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 1996. Συκιές, *ΑΔ* 51, *Χρονικά*, 358.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 1998. Συκεών, *ΑΔ* 53, *Χρονικά*, 444.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 1999. Συκεών, Προϊστορικός οικισμός, *ΑΔ* 54, *Χρονικά*, 413-414.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2007. Προϊστορικοί και ιστορικοί χρόνοι, στο *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας, Αρχαιότητες – Ναοί – Νεότερα Μνημεία*, Καρδίτσα, 25-27.

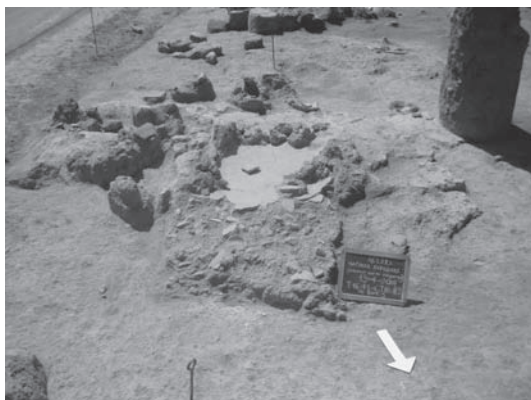
Εικόνα 1. Χάρτης του νομού Καρδίτσας.

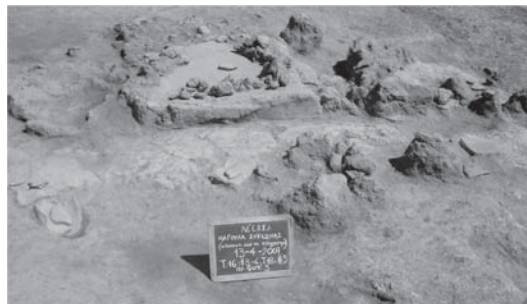
Εικόνα 2. Συκεώνας, ο ανασκαφικός κήναβος στα δυτικά του οδικού άξονα Καρδίτσας - Λάρισα.

Εικόνα 3. Συκεώνας, σωζόμενο τμήμα οικήματος, το οποίο εντοπίστηκε στον βόρειο τομέα της ανασκαφής εντός του δεύτερου από τα στρώματα της φάσης Τσαγγλι - Λάρισα της ΝΝ.

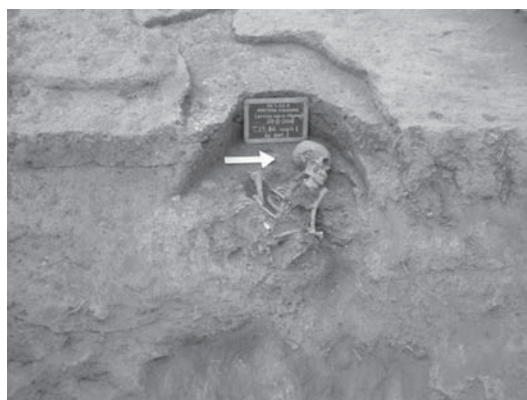
Εικόνα 4. Συκεώνας, άποψη της θερμικής κατασκευής εξωτερικά του οικήματος.

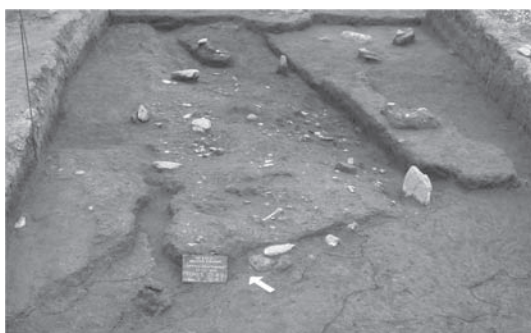
Εικόνα 5. Συκεώνας, άποψη από νότια της θερμικής κατασκευής, πιθανότατα φούρνου, της τομής Α16. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του δαπέδου του και ελάχιστο τμήμα των τοιχωμάτων του στη γένεσή τους.

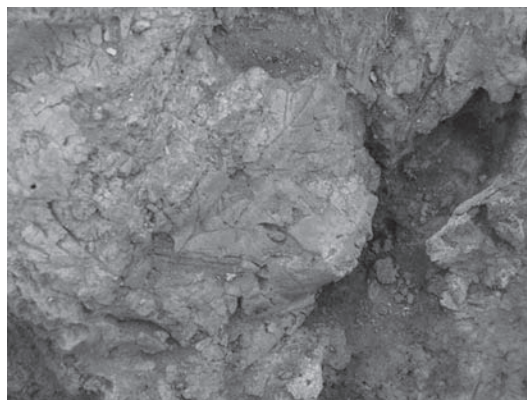
Εικόνα 5α. Συκεώνας, απόσπαση και μεταφορά της θερμικής κατασκευής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας.

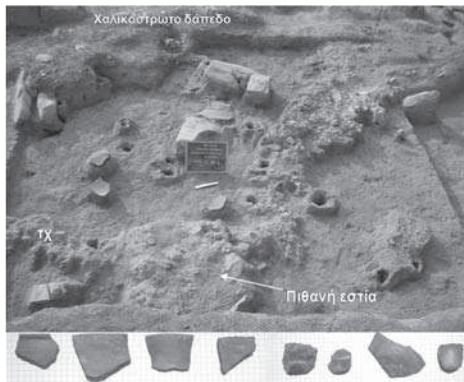
Εικόνα 6. Συκεώνας, ταφή σε λάκκο της τομής 23.

Εικόνα 7. Συκεώνας, άποψη από νότια του χαλικοστρωτου δαπέδου ΜΝ των τομών 25-26.

Εικόνα 8. Συκεώνας, τμήμα καμένου, συμπαγούς κτιρινώπου πηλού με αποτυπώματα κλαδιών και φύλλων.

Εικόνα 9. Συκεώνας, τμήμα οικήματος της τομής 27 από πλήνιους πασσαλόπηκτους τοίχους, το πιο σαφές αρχιτεκτονικό κατάλοιπο της 2ης οικιστικής φάσης της ΜΝ των τομών 23, 23Α - 29, 29Α.

Εικόνα 10. Συκεώνας, τμήμα οικήματος που αποκαλύφθηκε στην τομή 26 και συνιστά το πιο σαφές αρχιτεκτονικό κατάλοιπο της πρωιμότερης από τις οικιστικές φάσεις της ΜΝ.

Εικόνα 11. Συκεώνας, τμήμα πιθανής τάφρου που αποκαλύφθηκε στην τομή 30Α, με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ και όριζε από ΝΔ την περιοχή των τομών 23, 23Α-29, 29Α, στην οποία ανασκάφηκαν τα αλληπάλληλα στρώματα της ΜΝ.

Εικόνα 12α. Συκεώνας, αντιπροσωπευτική κεραμική.

Εικόνα 12β. Συκεώνας, αντιπροσωπευτική κεραμική.

Εικόνα 13α. Συκεώνας, πήλινο τετραποδικό ειδώλιο.

Εικόνα 13β. Συκewνας, κεφαλή πήλινου ειδωλίου.

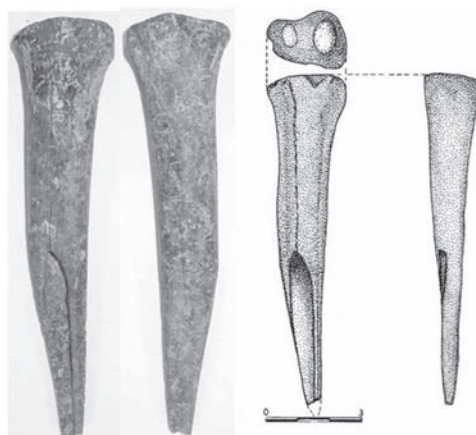
Εικόνα 13γ. Συκewνας, πήλινο αντικείμενο με εγχάρκτη διακόσμηση.

Εικόνα 14α. Συκewνας, λίθινο εργαλείο, πέλεκυς.

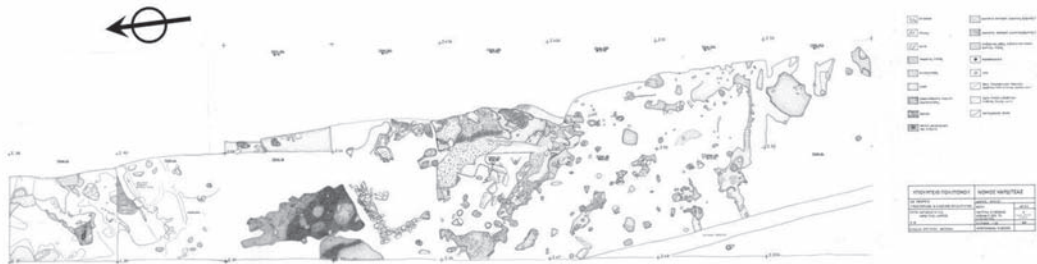

Εικόνα 14β. Συκewνας, λίθινο εργαλείο, λεπίδα από πυριτόλιθο.

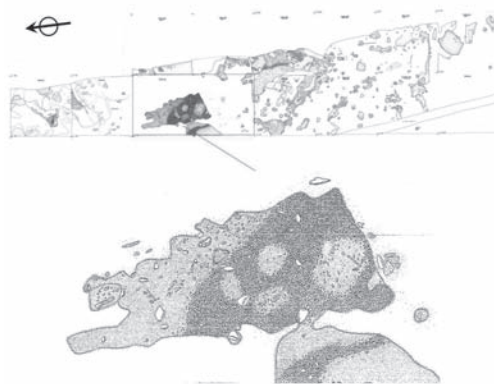
Εικόνα 14γ. Συκewνας, οστέινο εργαλείο.

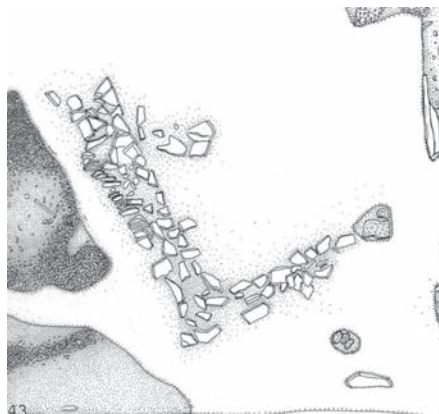

Σχεδιαστική αποτύπωση της ανώτερης οικιστικής φάσης της MN που αντιπροσωπεύεται στην περιοχή των τομών 23 έως 29-29Α. Αποτυπώνεται και η κάτοψη του οικήματος της πρωιμότερης φάσης

Σχέδιο 1. Συκεώνας, σχεδιαστική αποτύπωση της ανώτερης αρχιτεκτονικής φάσης των στρωμάτων MN των τομών 23/23Α-29/29Α.

Σχέδιο 2. Συκεώνας, σχεδιαστική αποτύπωση του καλύτερα σωζόμενου χαλκόστρωτου δαπέδου των τομών 25 και 26 της ανώτερης από τις φάσεις της MN.

Σχέδιο 3. Συκεώνας, σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος οικήματος της τομής 27 από πήλινους πασσαλόπηκτους τοίχους, το πιο σαφές αρχιτεκτονικό κατάλοιπο της 2ης οικιστικής φάσης της MN των τομών 23/ 23Α-29/ 29Α.

ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ. ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΓΟΥΛΑ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΙΩΑΝΝΗ

Α.Π. Χατζηαγγελάκης, Χρ. Καραγιαννόπουλος

ΓΕΝΙΚΑ - ΘΕΣΗ

Το Δημοτικό Διαμέρισμα Προδρόμου του Δήμου Κάμπου βρίσκεται περί τα 5 χιλιόμετρα ΒΑ της πόλης της Καρδίτσας, πάνω στον υφιστάμενο οδικό άξονα Καρδίτσας – Αθηνών. Η περιοχή που καταλαμβάνει αποτελεί ένα κατεχοχόν επίπεδο τμήμα του κάμπου της ΝΔ Θεσσαλίας – εξ ου και το χαρακτηριστικό όνομα του Δήμου – το οποίο διασχίζεται στα δυτικά από τον ποταμό Καλέντζη και στα ανατολικά από τον ποταμό Λείψιμο, ενώ άφθονα παραρρέοντα ρέματα και χείμαρροι χύνονται σε αυτούς καταλήγοντας όλα μαζί στον Πηνειό ποταμό. Είναι ευρέως γνωστό ότι όλη η περιοχή του κάμπου της Δυτικής Θεσσαλίας μέχρι και τη δεκαετία του 1970, οπότε και ξεκίνησε η διαδικασία αναδασμού με τα συνακόλουθα εγχειροβελτιωτικά έργα, ήταν διάσπαρτη από έλη και επηρεαζόταν ιδιαίτερα από πλημμυρικά φαινόμενα κατά τους χειμερινούς μήνες, πράγμα που περιόριζε αισθητά και την καλλιεργήσιμη αλλά και την πρόσφορη για κατοίκηση περιοχή. Όπως έχει καταδειχθεί από τις μέχρι σήμερα έρευνες για τη Νεολιθική Περίοδο, η επιλογή του χώρου ίδρυσης ενός οικισμού καθοριζόταν από την ύπαρξη και την επάρκεια εδαφών κατάλληλων για καλλιέργεια, από τη γειτνίαση των καλλιεργειών και την προσβασιμότητα των κατοίκων σε πηγές άρδευσης και ύδρευσης, αντίστοιχα, καθώς και από την πρόνοια για την προστασία – κατά το δυνατόν – από τις συνέπειες των καιρικών φαινομένων και ιδιαίτερα από τις πλημμύρες¹.

Σε μία τέτοια θέση, που κατά τη γνώμη μας, πληρούσε όλες τις πιο πάνω προϋποθέσεις ιδρύθηκε ο νεολιθικός οικισμός στον Πρόδρομο. Πρόκειται για αρκετά υψηλό – συγκριτικά με γειτονικούς – τεχνητό γήλοφο (Μαγούλα), έκτασης περίπου 85 στρεμμάτων, στο ανατολικό άκρο του σημερινού οικισμού, με απότομες τη βόρεια και δυτική πλευρά του και πιο ομαλές τη νότια-νοτιοδυτική και την ανατολική (εικ. 1). Στα ανατολικά του διέρχεται το ρέμα Βουλγάρα με διεύθυνση Β→Ν, η κοίτη του οποίου στις μέρες μας αλλού υφίσταται και αλλού έχει επιχωσθεί. Στα νότια – νοτιοανατολικά ο οικισμός οριζόταν από έτερη διακλάδωση του ίδιου ρέματος, με διεύθυνση Α→Δ, που έχει επίσης μπαζωθεί. Μέχρι πρόσφατα μάλιστα το ρέμα της Βουλγάρας διέθετε νερά καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Στη σημερινή επίπεδη κορυφή του λόφου βρίσκεται ο ιερός ναός του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, κτίσμα του β' μισού του 18^{ου} αι. με μεταγενέστερες προσθήκες, καθώς και το Κονάκι – κατοικία του Τούρκου μπέη της περιοχής Εκρέμ–, χαρακτηριστικό τσιφλικόσπιτο της περιοχής και κτίσμα του β' μισού του 19^{ου} αιώνα, το οποίο αναστηλωμένο και ανακαινισμένο στις μέρες μας στέγαζε μέχρι πρόσφατα την έδρα της ΛΔ' ΕΠΚΑ.

ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Ο Πρόδρομος είναι γνωστός στη βιβλιογραφία της Νεολιθικής Εποχής από τις σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν κατά τα έτη 1970–1972 από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας Γ. Χ. Χουρμουζιάδη². Πρόκειται για ανασκαφές που έγιναν καταρχήν σε δύο θέσεις, 1.500 μ. περίπου βόρεια του σημερινού

1. Χουρμουζιάδης 1971, 169.

2. Χουρμουζιάδης 1971, 164.

οικισμού – η πρώτη αναφέρεται από τον ανασκαφέα ως θέση Πρόδρομος Ι (εικ. 2, θέση 1) και η δεύτερη στη θέση «Πλατεία Μαγούλα», 500 μέτρα περίπου νοτιοδυτικά της πρώτης, και αναφέρεται ως Πρόδρομος ΙΙ αντίστοιχα (εικ. 2, θέση 2). Οι έρευνες αυτές είχαν αποφέρει σημαντικά στοιχεία για τους τρόπους δόμησης, καθώς επίσης και για την εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής και της ειδωλοπλαστικής κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο. Ακολούθως – και σε σχέση με τη Μαγούλα του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, στην οποία αναφέρεται η παρούσα ανακοίνωση – διενεργήθηκε μία στρωματογραφική έρευνα με τομή που έγινε πάνω στην κορυφή του λόφου, στον χώρο ανάμεσα στον ιερό ναό και το Κονάκι, θέση η οποία καταχωρήθηκε από τον ανασκαφέα ως Πρόδρομος ΙΙΙ (εικ. 2, θέση 3).

Από την έρευνα στη θέση αυτή (Πρόδρομος ΙΙΙ – Μαγούλα Αγ. Ιωάννη Προδρόμου) δεν δημοσιεύθηκαν ανασκαφικά στοιχεία, αλλά οι P. Halstead και G. Jones μελέτησαν μόνο το οστεολογικό υλικό που αφορούσε τα στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής και στις τρεις παραπάνω θέσεις³. Από τη δημοσίευση του άρθρου αυτού αντλούμε πληροφορίες ότι επί της κορυφής του υψώματος εντοπίστηκαν στρώματα της Αρχαιότερης και Νεώτερης Νεολιθικής, καθώς και στρώματα της Εποχής του Χαλκού και των ιστορικών χρόνων.

Νεότερες έρευνες στην κορυφή της Μαγούλας έγιναν το 1996, στα πλαίσια αναστηλωτικών – στερεωτικών εργασιών στα θεμέλια του ναού του Αγ. Ιωάννη, αλλά ήταν πολύ μικρές σε έκταση και φτωχές σε ευρήματα⁴. Αναφέρεται απλά ότι ανάμεσα στην κεραμική εντοπίστηκαν και όστρακα προϊστορικών χρόνων, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις. Τέλος, στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τη Μαγούλα έγινε περιορισμένης έκτασης διερεύνηση το 1991, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής από την ΙΓ' ΕΠΚΑ σε γειτονικό προς τις νοτιοανατολικές παρυφές της Μαγούλας αγρό (αγρός Μπαμπζέλη). Η έρευνα δεν ήταν εκτεταμένη, αλλά απέδωσε υπολείμματα δαπέδων και τοιχωμάτων από πασσαλόπηκτες οικίες, κεραμική, λίθινα και οστέινα εργαλεία της Νεώτερης Νεολιθικής και της Τελικής Νεολιθικής/Χαλκολιθικής περιόδου⁵ (εικ. 2, θέση 4).

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Αφορμή για τις σωστικές ανασκαφές που έγιναν τα δύο προηγούμενα χρόνια στις Ν-ΝΔ παρυφές της Μαγούλας του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου αποτέλεσε η κατεδάφιση του παλαιού και ακατάλληλου Δημοτικού Σχολείου και Νηπιαγωγείου Προδρόμου και η ανέγερση σύγχρονου κτιρίου, συνολικής κάλυψης ενός στρώματος (σκάμμα 20 × 50 μέτρα), από τον Οργανισμό Σχολικών Κτιρίων, ο οποίος είναι ο κύριος του έργου και αποτέλεσε το φορέα χρηματοδότησης της ανασκαφής.

Η ανασκαφή⁶ διεξήχθη σε δύο φάσεις, η πρώτη από τον Φεβρουάριο έως τον Σεπτέμβριο του 2007 και η δεύτερη – ύστερα από διακοπή και εκ νέου χρηματοδότηση – από το Μάρτιο μέχρι το Μάιο του 2008. Πρόκειται για ανασκαφή σε ένα ορθογώνιο σκάμμα διαστάσεων 50 × 20 μ. με τον άξονα του μήκους κατά τη διεύθυνση Α-Δ.

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Το έδαφος στο τμήμα της Μαγούλας που διενεργήθηκε η ανασκαφή – ακολουθώντας τη διαμόρφωση του λόφου – παρουσιάζει κλίση από τα Β-ΒΑ προς τα Ν-ΝΔ και, προκειμένου να ισοπεδωθεί, ώστε να κατασκευασθεί το αρχικό σχολικό κτίριο, είχε καλυφθεί στο νοτιοδυτικό τμήμα του σκάμματος από μεγάλο πάχους σύγχρονα μπάζα. Κάτω από αυτά υπάρχει στρώμα σκούρου καστανού χρώματος με αναμοχλευμένες επιχώσεις των ύστερων βυζαντινών χρόνων, της οθωμανικής και νεότερης περιόδου. Ακολουθεί στρώμα κι-

3. Halstead – Jones 1980, 95 -96, fig. 2.

4. Νικολάου 1996, 351.

5. Χατζηαγγελάκης 2007, 7-8.

6. Στην πρώτη ανασκαφική περίοδο συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Χριστίνα Παπακώστα, Μαργαρίτα Αναστασίου και Άννα Τσακίρη. Τη σχεδιαστική αποτύπωση έκανε η Λαμπρινή Χανή. Στη δεύτερη ανασκαφική περίοδο συμμετείχε επιπλέον η αρχαιολόγος Μαρία Χαρούλη ενώ τη σχεδιαστική αποτύπωση ανέλαβε η Αγγελική Χανή. Σε όλους τους πιο πάνω αναφερόμενους συναδέλφους και συνεργάτες, στο προσωπικό του εργαστηρίου συντήρησης αλλά και στο συνεργείο των 20 τεχνιτών, που κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια για την εκτέλεση της ανασκαφής εκφράζονται και από τη θέση αυτή θερμές ευχαριστίες.

τρινωπό αμμώδες με διάσπαρτα και ανακατεμένα λείψανα των ιστορικών χρόνων (αρχαϊκής, κλασικής και ρωμαϊκής εποχής). Στη συνέχεια εντοπίζονται τα στρώματα της προϊστορικής περιόδου, καστανόμαυρου, καστανοκόκκινου και γκριζοπράσινου χρώματος (με σειρά από πάνω προς τα κάτω) που, λόγω της κλίσης του εδάφους, εμφανίζονται σε βάθος που κυμαίνεται από 1,00–1,20 μ. στα Β-ΒΑ έως 1,80-2,00 μ. στα Ν-ΝΔ από τη σημερινή επιφάνεια.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι την ενιαία εικόνα διαδοχής των στρωμάτων διέκοπτε η ύπαρξη – σχεδόν σε όλη την έκταση της ανασκαφής– διάσπαρτων λάκκων ελλειπτικού ή κυκλικού σχήματος, ποικίλου βάθους και διαμέτρων ήδη από τα δύο ανώτερα στρώματα. Επιπλέον με την πρόοδο της ανασκαφής εντοπίστηκαν και βαθιά κυλινδρικά φρέατα – πηγάδια, το ίδιο διάσπαρτα στο χώρο. Οι μεν λάκκοι χρησιμοποιήθηκαν είτε για την στερέωση κάποιου μεγάλου πύθου, λειτουργώντας δηλαδή ως σιροί, είτε ως αποθέτες –άλλοτε εξαρχής και άλλοτε σε δεύτερη χρήση. Τα δε πηγάδια χρησιμοποιήθηκαν και αυτά σε δεύτερη φάση ως αποθέτες απορριμμάτων. Και τα δύο είδη κατασκευών χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της βυζαντινής και της οθωμανικής περιόδου, ενώ μερικά πηγάδια φαίνεται πως διανοίχθηκαν κατά τους ιστορικούς χρόνους. Οι κατασκευές αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να διεισδύσουν στα κατώτερα στρώματα παραβιάζοντας πολλά από τα κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων, καθιστώντας ιδιαίτερα δύσκολη τη διάκριση και τη διαδοχή των οικιστικών φάσεων αλλά σε αρκετές περιπτώσεις και των διαφορετικών περιόδων.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Τα κατάλοιπα του στρώματος των ιστορικών χρόνων περιορίζονται στα ακόλουθα: α) ένας κεραμικός κλίβανος, τετράγωνου σχήματος με πλευρές διαστάσεων 2,80 × 2,80 μ., που χρονολογείται στη ρωμαϊκή-υστερορωμαϊκή περίοδο⁷. Από αυτόν διατηρήθηκε μόνο ο δίχωρος θάλαμος θέρμανσης και τμήμα του θαλάμου εισαγωγής καύσιμης ύλης. Εντοπίστηκε στο Β κεντρικό τομέα του σκάμματος και πιθανόν χρησιμοποιήθηκε, εκτός από το ψήσιμο κεραμικής, και για το ψήσιμο τετράγωνων πλίνθων, αν κρίνουμε από τον εντοπισμό δύο τέτοιων δειγμάτων στο εσωτερικό του θαλάμου θέρμανσης. Στο Ν κεντρικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν επίσης: β) ένα μεμονωμένο υπόλειμμα λίθινου θεμελίου από ασβεστόλιθους σε μία σειρά που χρονολογείται χονδρικά στα αρχαϊκά/κλασικά χρόνια και γ) μία ταφή, απλός ενταφιασμός ενήλικου ατόμου, κλασικών χρόνων. Η ταφή αυτή είχε προσανατολισμό Α→Δ, ο νεκρός ήταν σε εκτεταμένη στάση με το κεφάλι να βλέπει προς τα δυτικά και είχε παραβιασθεί με τη σειρά του από δύο λάκκους των βυζαντινών/οθωμανικών χρόνων.

Όσον αφορά τώρα τα κατάλοιπα της προϊστορικής περιόδου η μέχρι στιγμής ανασκαφική έρευνα έχει δείξει ότι τα οικήματα είχαν ως υλικό δομής τον αχυροπηλό και σκελετό από πασσάλους, από τους οποίους έχουν διατηρηθεί μόνο οι σπές στερέωσής τους, με βασική οικοδομική τεχνική την προσθετική (torchis), ενώ απουσιάζει παντελώς ο λίθος ως δομικό υλικό⁸. Κατά τόπους εντοπίζονται και μεγάλες μάζες από στερεοποιημένες – ψημένες από την πυρκαγιά που κατέστρεψε τις οικίες– πηλόμαζες με αποτυπώματα κλαδιών και άχυρου (εικ. 3). Οι στέγες –και σε αρκετές περιπτώσεις– και οι τοίχοι ήταν πιθανόν από πλεγμένα κλαδιά και καλάμια με επάλειψη στρωμάτων πηλού, όπως υποδεικνύουν τα αποτυπώματά τους πάνω στις καμένες από την πυρκαγιά πηλόμαζες. Σε δύο περιπτώσεις έχουμε επιπλέον και αποτυπώματα σανίδων –δείγμα εξελιγμένης ξυλουργικής διαδικασίας, που στη θέση Πρόδρομος ΙΙ μαρτυρείται ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο⁹! Τα δάπεδα ήταν από πηλόχωμα πατημένο, το οποίο ως αποτέλεσμα της καταστροφής είναι αλλού καμένο και αλλού απλά στερεοποιημένο.

Μέχρι τώρα δεν έχει καταστεί δυνατό να αποκατασταθεί ολοκληρωμένη η κάτοψη των οικημάτων, ούτε

7. Ο κλίβανος έχει τετράγωνη κάτοψη με πλευρά διαστάσεων 2,80 μ. Παρόμοια κατασκευή της ίδιας ή ελαφρά προγενέστερης περιόδου (όψιμων ελληνοιστικών χρόνων υποστηρίζει ο ανασκαφέας) έχει εντοπισθεί και στον Κρανώνα (βλ. Γαλλής, 1973-1974).

8. Για τα υλικά δομής και τους τρόπους δόμησης κατά την Νεώτερη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού στην ανατολική Μακεδονία βλ. Παπαδόπουλος 2002, 103 – 112. Για τις αρχές και το τέλος της Νεώτερης Νεολιθικής στην ίδια περιοχή βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Treuil – Μαλαμίδου 1996, 686 - 688.

9. Χουρμουζιάδης 1971, 171,174, εικ., 11 – 14. Στην ανασκαφή αυτή μάλιστα διατηρούνταν, λόγω των εδαφολογικών συνθηκών, αυτούσια τμήματα σανίδων, κορμών και κλαδιών!

ο σαφής προσανατολισμός τους¹⁰, οπότε δεν διαθέτουμε προς το παρόν σαφή εικόνα για την ενδοκοινοτική οργάνωση του χώρου. Η διάταξη πτώσης των πηλομαζών, σε συνδυασμό με τις πασσαλότρυπες και τα υπολείμματα δαπέδων σε διάφορα τμήματα του σκάμματος, μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι τα οικήματα ήταν ορθογωνίου σχήματος με διάφορα προσκτίσματα ή ανοικτούς στεγασμένους χώρους. Εξίσου δύσκολη εμφανίζεται η διάκριση εσωτερικών και εξωτερικών χώρων. Οι οικίες πάντως απείχαν μόλις λίγα μέτρα μεταξύ τους με τις διάφορες οικοτεχνικές δραστηριότητες να εκτελούνται εντός αλλά και ανάμεσα στο δομημένο χώρο.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του σκάμματος, όπου εντοπίζονται κατάλοιπα του τέλους της ΠΕΧ – αρχές ΜΕΧ, έχει αποκαλυφθεί στενό και επίμηκες, ημικυκλικής κάτοψης, όρυγμα με πλάτος 0,20-0,25 μ. και βάθος 0,15-0,20 μ. (εικ. 4). Πολύ πιθανόν συνιστά το όρυγμα θεμελίωσης ή αποστράγγισης αφιδωτού πασσαλόπηκτου οικήματος, καθώς εντός του ορύγματος εντοπίστηκαν οπές πασσάλων με υπολείμματα καμένου ξύλου. Η οικία έχει προσανατολισμό Β→Ν, σωζόμενο ορατό μήκος 5,80 μ., πλάτος 6,90 μ. και θυμίζει έντονα σε κάτοψη και τρόπο δόμησης ένα συνδυασμό της Καμένης και της Επιμήκουσ Οικίας από τους Σιταγρούς της Μακεδονίας. Κάθετα στον κατά μήκος άξονα υπήρχε εσωτερικός τοίχος από ωμές πλίνθους, επιχρισμένος με πηλό, ο οποίος διαχωρίζει τον αφιδωτό από τον υπόλοιπο χώρο της οικίας. Νότια του αφιδωτού χώρου υπήρχε κυκλική εστία με υπόστρωμα από όστρακα μεγάλων αγγείων και νοτιότερα εντοπίστηκε δάπεδο από πατημένο πηλό με οπή πασσάλου καθώς και υπολείμματα καμένων πλιθινών¹¹.

Χαρακτηριστικά ευρήματα της ανασκαφής αποτελούν οι πηλοκατασκευές ποικίλων τύπων, οι οποίες έχουν εντοπισθεί σε διάφορα σημεία πλησίον ή εντός των οικημάτων – πάντα όμως σε συνάρτηση με αυτά και παρουσιάζουν αρκετή ομοιότητα με αυτές που έχουν βρεθεί και καταταχθεί σε κατηγορίες στο Αρχοντικό Γιαννιτσών¹². Στον πρώτο τύπο εντάσσονται κυκλικές ημικυκλικές κατασκευές, μεγάλου, μικρού ή μεσαίου μεγέθους, σε κοντινό χώρο μεταξύ τους ή σε συστάδες των δύο, των τριών ή και μεγαλύτερων ακόμα σε αριθμό, δηλαδή «σύνθετες». Αποτελούν ορύγματα στο έδαφος με κάθετα τοιχώματα επιχρισμένα με πηλό, έχουν ποικίλο βάθος και ο πυθμένας μερικών είναι στρωμένος με όστρακα μεγάλων αγγείων. Πολύ πιθανόν προοριζόνταν για την αποθήκευση στερεών προϊόντων, ενώ σε ένα από τα ορύγματα «σύνθετης» κατασκευής βρέθηκαν ίχνη καύσης (εικ. 5). Δεύτερη κατηγορία αποτελούν οι χαμηλές, επίπεδες στην ανώτερη επιφάνεια, κατασκευές («πλατφόρμες») ελλειπτικού σχήματος με υπόστρωμα από όστρακα μικρών και μεγάλων αγγείων και επάλειψη από πηλό. Ίσως πρόκειται για «επιφάνειες εργασίας» κάποιων οικοτεχνικών δραστηριοτήτων. Σε μία εξ αυτών εντοπίστηκε θρυμματισμένο ένα αβαφές ανοιχτό αγγείο (εικ. 6). Τρίτο τύπο αποτελούν οι κυκλικές εστίες από παλαμισμένο πηλό, που διαθέτουν περιχέλιωμα και συναντώνται και εντός και εκτός των συνόλων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως οικήματα. Σε κάποιες περιπτώσεις έχουν υπόστρωμα από όστρακα μεγάλων αγγείων. Τέταρτη κατηγορία συνιστούν οι πεταλόσχημες κατασκευές με σύμφυτη πλατφόρμα στο άνοιγμά τους και με υποψία θολωτής στέγασης. Πρόκειται ίσως για τα κατάλοιπα φούρνων (ιπνοί) (εικ. 7). Επιπλέον, ανάμεσα στα δομικά κατάλοιπα εντοπίζονται και διάφορες «θήκες» τετράγωνου ή ορθογωνίου σχήματος με τοιχώματα από παλαμισμένο πηλό και απροσδιόριστη προς το παρόν χρήση. Σε διάφορα σημεία του χώρου διακρίνονται επίσης συγκεντρώσεις βοτσάλων σε κυκλική, ελλειπτική ή ακανόνιστου σχήματος διάταξη, εξίσου άγνωστου –προς το παρόν– προορισμού. Σε μία περίπτωση εντοπίστηκαν σε συστάδα των τριών χωρίς να έχουν συνάρτηση με άλλα δομικά κατάλοιπα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζονται μεμονωμένα, αλλά πάντα σε συνάφεια, είτε με τα υπολείμματα δαπέδων είτε με τις πηλινες κατασκευές που προαναφέρθηκαν¹³ (εικ. 8). Επίσης, με βάση τη συγκέντρωση αποτμημάτων λεπίδων και φολί-

10. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στο ΒΔ τμήμα του σκάμματος, μέσα στο στρώμα της Χαλκολιθικής περιόδου έχει εντοπισθεί τμήμα καμένου δαπέδου και σειρά από οπές πασσάλων μικρής διαμέτρου που η διάταξή τους έχει διεύθυνση Α→Δ. Τα τμήματα τοίχων από στιβαχτό πηλό ή τα τμήματα δαπέδων αυτής της περιόδου δεν έχουν ικανό μέγεθος ώστε να είμαστε βέβαιοι για τον ακριβή προσανατολισμό των οικιών. Υπάρχουν ωστόσο και κατασκευές, όπως ιπνοί και «επιφάνειες εργασίας» εκτός των οικιών, που ο κατά μήκος άξονάς τους βρίσκεται στη διεύθυνση Β→Ν.

11. Η οικία φαίνεται πως διαθέτει τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις, κρίνοντας από την ύπαρξη άλλων δύο (τουλάχιστον) ορυγμάτων, παράλληλων στην ανατολική πλευρά. Από την οπή πασσάλου που βρισκόταν εντός του ενός ορύγματος προέρχεται μάλιστα και το ένα ραδιοχρονολογημένο δείγμα, το (GrN – 31175) με βαθμονομημένη τιμή 2260 – 1980 π.Χ. Το οικήμα θυμίζει εν μέρει την Καμένη Οικία και εν μέρει την Επιμήκη Οικία στους Σιταγρούς (βλ. Renfrew – Gimbutas – Elster 1986, 189 - 190).

12. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Πιλάλη-Παπαστερίου – Μπασογιάννη – Παλαδοπούλου – Τσαγκαράκη – Φάππας 2000, 423, σχ. 2, εικ. 1, 4, 6, 7, 8, 10.

13. Οι τρεις (σχεδόν κυκλικές) συγκεντρώσεις των βοτσάλων έχουν διάμετρο που κυμαίνεται από 0,40 – 0,45 μ. περίπου,

δων από πυριτόλιθο και οψιανό σε στρώματα της Τελικής Νεολιθικής/Χαλκολιθικής περιόδου εντοπίζονται και συγκεκριμένοι χώροι, όπου λάμβανε χώρα η κατεργασία εργαλείων αποκρουσμένου λίθου.

Τέλος, σημειώνουμε ότι στο Β-ΒΔ τμήμα της ανασκαφής, ανάμεσα σε στρώμα καταστροφής της Τελικής Νεολιθικής, εντοπίστηκαν και δύο ταφές, απλοί ενταφιασμοί σε ρηχό λάκκο (εικ. 9, 10). Πρόκειται για εκτάδην ταφές ενός νεαρού ατόμου και ενός νηπίου με προσανατολισμό ίδιο, δηλαδή ΒΑ→ΝΔ αλλά με την κεφαλή σε αντίθετη κατεύθυνση, του πρώτου ατόμου προς τα ΒΑ και του δεύτερου προς τα ΝΔ. Οι ταφές ήταν ακτέριστες και πιθανόν μεταγενέστερες του στρώματος στο οποίο εντοπίστηκαν, καθώς δεν βρέθηκαν κάτω από δάπεδο του στρώματος αυτού αλλά το είχαν σαφώς παραβιάσει.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Όσον αφορά τα κατάλοιπα της κεραμικής που σχετίζονται με την Τελική Νεολιθική περίοδο κυριαρχούν τα ακόσμητα και χονδροειδή αγγεία με παχιά ή μεσαία τοιχώματα. Ο πηλός τους είναι ανοικτός καστανός, καστανοκόκκινος ή καστανόφαιος, πορτοκαλόχρωμος και διαφορόχρωμος (λόγω ανομοιομερούς όπτησης), καθαρός ή με προσμειξεις. Σε λίγες περιπτώσεις διαθέτουν καστανόμαυρο επίχρισμα. Τα σχήματα που κυριαρχούν είναι τα πιθοειδή¹⁴ με μεγάλο ή μεσαίο ύψος, οι ακόσμητες φιάλες διαφόρων τύπων και μεγεθών¹⁵, καδόσχημα¹⁶ ή χυτροειδή αγγεία και πρόχοι. Στα μεμονωμένα σχήματα εντοπίζονται α) λοξότμητες πρόχοι με οριζόντια σωληνωτή προχοή («θήλαστρα») και κοκκινωπό στιλπνό επίχρισμα, β) αμφορείς με κάθετες λαβές από το χείλος στον ώμο¹⁷, γ) ψηλές ακόσμητες καρποδόχες από φαιό πηλό με μαστοειδείς αποφύσεις στις λαβές¹⁸, δ) ασκόμορφα αγγεία, ε) φιάλες, στ) φιαλίδια, ζ) πίθοι (εικ. 11).

Η διακοσμημένη κεραμική είναι: α) γραπτή, β) εγχάρακτη ή/και στικτή και γ) με πλαστική διακόσμηση. Στα **γραπτά** αγγεία κυριαρχεί η διακόσμηση με μαύρο σε κόκκινο, το οποίο πολλές φορές διαβαθμίζεται από καστανό έως καστανόμαυρο πάνω σε ανοιχτόχρωμο, σε κοκκινωπό, καστανοκόκκινο ή πορτοκαλόχρωμο βάθος. Ο πηλός είναι λεπτός και καθαρός ανοικτού καστανού χρώματος καστανοκίτρινου ή πορτοκαλόχρωμου. Υπάρχουν επίσης όστρακα πολύ λεπτού καθαρού πηλού με αλοιφωτή διακόσμηση, λευκού ή υπόλευκου χρώματος πάνω σε κόκκινη επιφάνεια με σπειροειδή θέματα, καθώς και όστρακα με επίθετο λευκό χρώμα πάνω σε κοκκινωπό στιλβωμένο επίχρισμα. Επίσης, σποραδικά απαντάται και κεραμική με πολύχρωμη διακόσμηση, κυρίως από καρποδόχες, με επίθετο λευκό και μαύρο πάνω σε κοκκινωπή στιλβωμένη επιφάνεια καστανοκίτρινου ή πορτοκαλόχρωμου πηλού. Στα κατώτερα στρώματα του μέχρι στιγμής ανασκαμμένου χώρου απαντούν σποραδικά και λιγοστά όστρακα με διακόσμηση καστανού ή σκούρου καστανού έως καστανόμαυρου πάνω σε ανοιχτόχρωμη, ανοικτή καστανή έως καστανοκίτρινη επιφάνεια, καθώς και λιγοστά όστρακα με διακόσμηση γκριζού πάνω σε γκριζα επιφάνεια. Τα μοτίβα της γραπτής διακόσμησης είναι κυρίως γραμμικά και συνίστανται σε συστάδες παράλληλων γραμμών, σχηματίζοντας ταινίες τεθλασμένες, ή απλές και παράλληλες τεθλασμένες γραμμές. Υπάρχουν επίσης ταινίες που γεμίζονται με παράλληλες λοξές γραμμές. Σε μία περίπτωση διακρίνονται και καμπυλόγραμμα μοτίβα. Στην **εγχάρακτη** διακόσμηση κυριαρχούν οι παράλληλες γραμμές, κάθετα ή λοξά τοποθετημένες σε συστάδες, και οι παράλληλες τεθλασμένες σε βαθμιδωτή διάταξη που γεμίζονται με στίξεις. Τα μοτίβα της **στικτής** διακόσμησης είναι και γραμμικά και καμπυλόγραμμα, σπειροειδή και βαθμιδωτά¹⁹. Σε μερικές περιπτώσεις στικτής διακόσμησης τα αγγεία είναι καλυμμένα με κόκκινο στιλπνό επίχρισμα²⁰, το οποίο αρκετές καλύπτει όλη την επιφάνεια του αγγείου εισχω-

είναι μεμονωμένες, απέχοντας μεταξύ τους μ., ενώ δεν σχετίζονται με άλλα οικιστικά κατάλοιπα. Η χρήση τους παραμένει ανεξακρίβωτη. Δύο παρόμοιοι κυκλικοί σχηματισμοί λίθων (ο ένας αποτελούμενος κυρίως από λατύπες και ο άλλος από βότσαλα), αλλά με αρκετά μεγαλύτερη διάμετρο (περ. 1,70 μ.) έχουν εντοπισθεί σε σωστική ανασκαφή στην περιοχή του Ρεγγινίου Φθιώτιδας. Εδώ αναφέρουμε μόνο ότι ανήκουν σε στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου και δεν έχει προταθεί καμία ερμηνεία γι' αυτούς. (βλ. Φρούσου 2003, 643-44, εικ. 3, 6).

14. Weisshaar 1989, 148, 172, taf. 6.2, 33.1. Hauptmann 1981, 208, taf. 50.9.

15. Weisshaar 1989, taf. 102, Typ 26, 27.

16. Weisshaar 1989, 204, taf. 44.10.

17. Για παρόμοιο σχήμα βλ. Παπαδόπουλος 2002, 221, πίν. 1.

18. Για όμοια ως προς το σχήμα και όχι τη διακόσμηση βλ. Hauptmann 1981, 283 – 284, taf. 85.5, 86.1. Weisshaar 1989, 177, taf. 39.2.

19. Weisshaar 1989, 168 – 169, taf. 29.

20. Βλ. Τουφεξής – Καραπάνου – Μαγκαφά 2000, 111, όπου ρητά αναφέρεται ότι: «σε στρώματα Τελικής Νεολιθικής αντι-

ρώντας και στα στικτά μοτίβα. Στην κατηγορία της **πλαστικής** διακόσμησης κυριαρχούν οι μαστοειδείς αποφύσεις, άτρητες ή μή, όταν πρόκειται για λαβές, οι οποίες τοποθετούνται συμμετρικά στο σώμα, το χείλος, σε σειρές κοντά στο χείλος των αγγείων ή πάλι καλύπτουν όλο το σώμα τους. Στους πίθους ή στα μεγάλα ανοικτά αγγεία υπάρχουν οριζόντιες σειρές από έντυπη ή ανάγλυφη διακόσμηση κοντά στο χείλος ή στον ώμο, σε άλλα εγχάρακτες τεθλασμένες γραμμές στο χείλος ή ανάγλυφες τοξοειδείς ταινίες πάνω από τις λαβές²¹. Σε έναν πίθο μάλιστα υπάρχει επίθετη ανάγλυφη διακόσμηση με ανθρώπινες σχηματοποιημένες μορφές²².

Στην κεραμική που αποδίδεται με ασφάλεια στο τέλος της ΠΕΧ – αρχές ΜΕΧ εντάσσονται κυρίως τεφρά και μαύρα (μινύεια) όστρακα και αγγεία – κυρίως κάρυδοι²³ και κύπελλα με υπερυψωμένες λαβές²⁴ (**εικ. 12**). Όσον αφορά τη γραπτή διακόσμηση έχει εντοπισθεί μόνο μία λοξότμητη πρόχους με μαύρα γραμμικά μοτίβα πάνω σε κόκκινη στιλβωμένη επιφάνεια²⁵. Υπάρχουν επίσης κύπελλα και φιαλίδια μονόχρωμα, από σκούρο κόκκινο ή καστανόχρωμο πηλό με προσμείξεις. Επιπλέον, έχουν εντοπισθεί όστρακα πιθαιδίων με ανάγλυφη διακόσμηση από παράλληλες και κυματοειδείς γραμμές. Το σύνολο ωστόσο της κεραμικής χαρακτηρίζεται από όστρακα χονδροειδών αγγείων ανοικτού καστανού ή καστανόμαυρου πηλού, καθαρού ή με προσμείξεις, με σκούρο επίχρισμα. Πρόκειται για μεγάλα ανοικτά πιθαιδία ή λεκανοειδή αγγεία²⁶.

ΛΙΘΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ - ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Σχετικά με τα εργαλεία έχουν εντοπισθεί αρκετοί λίθινοι χειροπελέκες, ξέστρα, τριβεία (πλάθανοι)²⁷, τριπτήρες, λειαντήρες, ένα ιγδίο²⁸, λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου και άφθονα απολεπίσματα λεπίδων και φολίδες από τα ίδια υλικά. Επιπλέον υπάρχουν οστείνια ξέστρα και σμίλες και εργαλεία από κέρατο ελαφιού και βοοειδών.

ΥΦΑΝΤΙΚΗ

Τα κατάλοιπα της υφαντικής δραστηριότητας των κατοίκων του οικισμού είναι διάσπαρτα σε όλη την έκταση του σκάμματος. Πρόκειται για πηλίνα υφαντικά βάρη, ελλειψοειδή, πυραμιδόσχημα και κυκλικά, σφονδύλια κωνικά και αμφικωνικά, πηνία καθώς οστείνες βελόνες και οπείς (**εικ. 13 πάνω**).

ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και διάφορα άλλα αντικείμενα που φανερώνουν και άλλες όψεις της καθημερινής και κοινωνικής ζωής των κατοίκων και των αντιλήψεών τους, όπως είναι τα πηλίνα ειδώλια, ανθρωπόμορφα (ποικίλων τύπων)²⁹ (**εικ. 13 μέση**) και αγκυρόσχημα³⁰ (**εικ. 13 κάτω**), τις μικρές πηλίνες τράπεζες, τους τρεις κρατευτές³¹, την πηλίνη σφραγίδα με στέλεχος και διακόσμηση σπείρας, το πηλίνο δισκάριο

στοιχούν όστρακα με εγχαραξεις και χρήση ωμού επίθετου, ερυθρού χρώματος στο χείλος ή σε ταινίες που πλαισιώνουν τα εγχάρακτα μοτίβα».

21. Wace – Thomson 1912, 28, fig. 8a.
22. Hauptmann 1981, 206, taf. 46.10 – 11.
23. Maran 1992, taf. 4.4, 136.11.
24. Maran 1992, taf. 29.14, 41.7, 90.14, 143.10.
25. Maran 1992, taf. 50.9, 110.1, 142.4, 144.1, 150.1.
26. Για παρόμοιου είδους κεραμική της Εποχής του Χαλκού από τη θέση «Πλάτανος» του Ν. Τρικάλων βλ. Νικολάου 2006, 347 – 349, εικ. 6-12.
27. Wace – Thomson 1912, 121, fig. 70 middle.
28. Wace – Thomson 1912, 121, fig. 70 left.
29. Wace – Thomson 1912, 122 – 125, fig. 73, 75 b, e.
30. Hanschmann – Milošic 1976, 71, taf. 51.37 – 42. Maran 1992, taf. 157.7. Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 170 – 171, πίν. 85 α-β, δ-ε.
31. Οι δύο από τρεις φέρουν εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση ενώ ο τρίτος είναι ακόσμητος. Για παράλληλο σχήμα με τους διακοσμημένους βλ. Hauptmann 1981, 220, taf. 36.3., ενώ για δείγματα από το Ραχμάνι βλ. Wace – Thomson 1912, 53, fig. 19.

με διακόσμηση παράλληλων τεθλασμένων γραμμών, καθώς και ορισμένα κοσμήματα, όπως το πήλινο περι-απτο και το περι-απτο από δόντι ζώου(;).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής σε συσχετισμό με τη στρωματογραφία μας επέτρεψε μέχρι τώρα να διακρίνουμε τα κατάλοιπα δύο περιόδων όσον αφορά τα προϊστορικά στρώματα.

Η **πρώτη**, λοιπόν, περίοδος των προϊστορικών καταλοίπων τοποθετείται χονδρικά στο τέλος της ΠΕΧ με τις αρχές της ΜΕΧ. Τα κατάλοιπα αυτής είναι λιγότερα σε αριθμό και απαντώνται σποραδικά στο ανατολικό - νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος, όπου εντοπίζεται μόνο κεραμική, ενώ στο νοτιοδυτικό τμήμα υπάρχουν, όπως είδαμε, οικιστικά λείψανα. Όπου συναντώνται τα στοιχεία αυτά, το χώμα είναι καστανόμαυρο με μικρούς σβώλους πηλού και έχουν παραβιασθεί από τις προαναφερόμενες μεταγενέστερες επεμβάσεις (κυρίως τα πολυάριθμα φρέατα). Από τα οικιστικά λείψανα της περιόδου αυτής διαθέτουμε και ένα ραδιοχρονολογημένο δείγμα απανθρακωμένου ξύλου, που η βαθμονομημένη τιμή του τοποθετεί στο χρονικό διάστημα 2260 – 1980 π.Χ.

Η **δεύτερη** περίοδος εντοπίζεται σε στρώματα που καλύπτουν όλη την επιφάνεια του σκάμματος και τα οποία είναι καστανόκόκκινου χρώματος με πολλές προσμείξεις μικρών κομματιών πηλού, ως αποτέλεσμα της αποδόμησης των δομικών υλικών των οικημάτων. Το στρώμα αυτό έχει αρκετό πάχος, που σε ορισμένα σημεία φθάνει και τα 0,70-0,80 μ., στο οποίο υπάρχει –ένα τουλάχιστον– ενδιάμεσα στρώμα καταστροφής και κατά συνέπεια διαφορετική φάση. Οι φάσεις αυτές χρονικές ή οικιστικές δεν έχουν αποκαλυφθεί στο σύνολό του χώρου, ούτε έχουν προσδιορισθεί με ακρίβεια, καθώς η μελέτη της κεραμικής και η συσχέτισή της με τη στρωματογραφία βρίσκεται, όπως προαναφέραμε, σε πολύ πρώιμο και προκαταρκτικό στάδιο. Σημειώτεον, ότι σε κανένα σημείο του σκάμματος δεν έχει εντοπισθεί το φυσικό έδαφος και –κρίνοντας από τους λάκκους και τα φρέατα– οι επιχώσεις προχωρούν σε μεγάλο βάθος. Η προκαταρκτική μελέτη, λοιπόν, τοποθετεί το πρώτο, δηλαδή ανώτερο, στρώμα της περιόδου αυτής σε ύστερη φάση της Τελικής Νεολιθικής περιόδου και ιδιαίτερα σε προχωρημένο στάδιο της φάσης του Κλασικού Διμηνίου. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν πολλές ομοιότητες με την κεραμική του κατώτερου, δηλαδή πρωιμότερου στρώματος (*Unteres Rachmanistratum*) από τα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι Ι), καθώς και με την κεραμική του στρώματος Ραχμάνιου από τη Μαγούλα Οτζάκι³². Πρέπει να επισημάνουμε, πρώτον ότι σε αυτό το ανώτερο στρώμα δεν εμφανίζονται όλες οι κεραμικές κατηγορίες της φάσης του Κλασικού Διμηνίου και, δεύτερον, ότι προς το παρόν δεν εντοπίζονται ούτε τα σχήματα ούτε και άλλα στοιχεία τέτοια, που να μας παραπέμπουν σε μια πιο προχωρημένη περίοδο, όπως π.χ. αυτή που συναντάται στην Πετρομαγούλα ή τελευταία στις Μικροθήβες³³. Ωστόσο, τέτοιου είδους κεραμική εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές στον αγρό Μπαμπζέλη, στα νοτιοανατολικά της Μαγούλας του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου.

Τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε ότι εκτός από τη σχετική χρονολόγηση διαθέτουμε και από το στρώμα αυτό ένα ραδιοχρονολογημένο δείγμα που, μετά τη βαθμονόμησή του, τοποθετείται χρονικά στο διάστημα 4720 – 4470 π.Χ.³⁴

Κλείνοντας, μπορούμε να πούμε ότι η ενδελεχέστερη ανάλυση και ταξινόμηση του υλικού από την πρόσφατη και εκτεταμένη ανασκαφή στη Μαγούλα του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου σε συνδυασμό με τις ραδιοχρονολογήσεις και τη μελέτη της στρωματογραφίας, θα προσφέρει νέα –πολύ σημαντικά– στοιχεία για τη Νεώτερη Νεολιθική περίοδο και την Εποχή του Χαλκού στην περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας ευρύτερα.

32. Για το πολιτιστικό και χρονολογικό πλαίσιο της περιόδου, με έμφαση ωστόσο στην περιοχή της Άνω και Κάτω Μακεδονίας, βλ. Χρυσοστόμου – Ασλάνης - Χρυσοστόμου 2007, 125 – 140. Επίσης, για τα προβλήματα ορολογίας και χρονολόγησης της περιόδου αυτής βλ. Παπαδόπουλος 2002, 63 – 73.

33. Ο οικισμός των Μικροθηβών τοποθετείται ανάμεσα στο τέλος της Χαλκολιθικής περιόδου και τις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και συγκεκριμένα στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας. Για την ανασκαφή και τη χρονολόγηση του οικισμού βλ. Adrymi-Sismani 2007, 73-79.

34. Και οι δύο παραπάνω μετρήσεις πραγματοποιήθηκαν στο εργαστήριο του Πανεπιστημίου του Groningen της Ολλανδίας και είναι οι ακόλουθες: (GrN – 31174) 5750±50 BP και (GrN – 31175)±60 BP. Οι βαθμονομημένες τιμές που αναφέρονται στο κείμενο είναι με περιθώριο σφάλματος 95,4% και έγιναν από τον κ. Γ. Φακορέλλη, τον οποίο ευχαριστούμε ολόψυχα από τη θέση αυτή για τις υποδείξεις και την πολύτιμη βοήθεια που μας προσέφερε.

SUMMARY

**PRODROMOS NEAR KARDITSA. NEW EVIDENCE
FROM THE MAGOULA AT AY. IOANNIS**

L.P. Chatziaggelakis, Ch. Karayiannopoulos

The site of Prodromos in Kardhitsu Prefecture, western Thessaly, is known in the bibliography of the Aegean Neolithic period from the older investigations made by G. Hourmouziades in the early 70's. Here, in three different places which they called Prodromos I, II, and III respectively, deep Neolithic deposits with remnants of Ancient Neolithic settlement came to light. In Prodromos III site specifically, in the highest point of the mound called Magoula Aghios Ioannis, a deep stratigraphical trench had yielded strata and pottery dated from the Neolithic and Bronze Age till the 18th century A.D.

This announcement presents the first results of the excavations made by LD' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in a big trench of 1,000 square meters at the site of a new school building. The (school's) plot is situated in the southwestern edge of the Magoula Aghios Ioannis and the excavations unearthed sections of successive settlements. The dwellings had clay walls and floors in a framework of wooden posts, although no complete plans of houses were discovered apart from a section of an apsidal house. Different types of clay structures came to light. The majority of the finds was pottery, while the number of stone objects and artifacts made of clay, stone and bone were well represented too. Among the potsherds or whole vessels are distinguished three different types of decoration: painted, incised and/or dotted decorated pottery and pottery with plastic decoration.

The preliminary study of the stratigraphy in combination with two radiocarbon datings help us to distinguish two different prehistoric periods in the life of the agricultural and stock-breeding settlement at Prodromos. The first is dated in the late Early Bronze to early Middle Bronze Ages and the second in the Late to Final Neolithic periods. In this second prehistoric period two phases are detected at least, though the Neolithic strata continue deeper enough.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adrymi-Sismani, V. 2007. Le site Chalcolithique de Microthèbes au carrefour du monde Égéen et des Balkans du Nord, in Galanaki, I., Tomas, H., Galanakis, Y., Laffineur, R. (eds), *Between the Aegean and the Baltic Seas. Prehistory across borders, Aegaeum 27*, 73 - 79.
- Γαλλής Κ., 1973-1974. Κρανιών. *ΑΔ 29, Χρονικά*, 564 - 566, σχ. 4, πίν. 376α.
- Halstead P. - Jones G., 1980. Early Neolithic economy in Thessaly - some evidence from excavations at Prodromos, *Ανθρωπολογικά, Θεσσαλονίκη*, 93 - 117.
- Hanschmann E. - Milojcic V., 1976. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa - Magula in Thessalien III: Die Fruhe und Beginnende Mittlere Bronzezeit, Teil II, BaM 13/14*, Bonn.
- Hauptmann H., 1981. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki - Magula in Thessalien III: Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, BAM 21*, Bonn.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. - Treuil R. - Μαλαμίδου Δ., 1996. Προϊστορικός οικισμός Φιλίππων «Ντικιλί Τας». Δέκα χρόνια ανασκαφικής έρευνας, *ΑΕΜΘ 10*, 681 - 704.
- Maran J., 1992. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia - Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit, Teil II*, Bonn.
- Νικολάου ΕΛ., 1996. Πρόδρομος. Ναός Αγίου Ιωάννη, *ΑΔ 51, Χρονικά*, 351.
- Παπαδόπουλος Σ., 2002. *Η Μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Αικ. - Πιλάλη-Παπαστερίου Αγγ. - Μπασογιάννη Δ. - Παπαδοπούλου Ε. -

- Τσαγκαράκη Ε. – Φάμπας Ι., 2000. Αρχοντικό 2000. Τυπολογική παρουσίαση και ερμηνευτικά προβλήματα των πηλόκτιστων κατασκευών, *ΑΕΜΘ 14*, 421 - 433.
- Renfrew C. – Gimbutas M. – Elster E.S., (eds). 1986. Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeastern Greece, *Monumenta Archaeologica* 13, 1, Los Angeles, University of California.
- Τζαβέλλα-Εντζεν, Χ. 1984. *Λιθαρές*, Αθήνα.
- Τουφεξής Γ. – Καραπάνου Σ. – Μαγκαφά Μ., 2000. Ανασκαφική έρευνα στη Μαγούλα Ραχμάνι. Πρώτα Συμπεράσματα, *Έργο Εφορειών*, 105 – 114.
- Φρούσου Ε., 2003. Κατάλοιπα ανθρώπινης παρουσίας της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην περιοχή του Ρεγγινίου Φθιώτιδας, *ΑΕΘΣΕ 1*, 641 – 652.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2006. Αρχαιολογικές έρευνες σε οικισμό της Εποχής του Χαλκού στον Πλάτανο του Ν. Τρικάλων, *Τρικαλινά*, Πρακτικά του 7ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, τ. 26, 343 – 363.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2007. Η Εποχή του Χαλκού στη Δυτική Θεσσαλία, *ΘεσΗμ.* 52, 1 – 48.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1971. Δύο νέαι εγκαταστάσεις της Αρχαιότερας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *ΑΑΑ IV*, 164 – 175.
- Χρυσοστόμου Π. – Ασλάνης Ι. – Χρυσοστόμου Α., 2007. *Αγροσυκιά, Ένας οικισμός των Προϊστορικών και Ιστορικών Χρόνων*, Βέροια.
- Wace A.J.B. – Thomson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Weisshaar H.J., 1989. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia – Magula in Thessalien I: Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, BAM 28, Bonn.

Εικόνα 1: Η Μαγούλα του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου από τα βορειοανατολικά (ΒΑ).

Εικόνα 2: Τοπογραφικό σχέδιο της ευρύτερης περιοχής του Δ. Δ. Προδρόμου και της περιοχής Καρδίτσας.

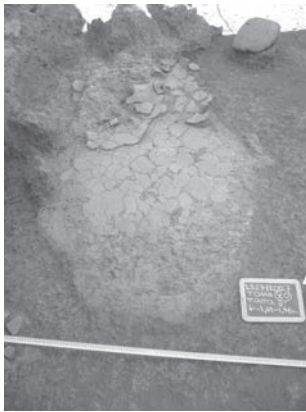
Εικόνα 3: Άποψη της ανασκαφής με κατάλοιπα πασσαλόπηκτων οικημάτων και πηλοκατασκευών από τα βορειοανατολικά (ΒΑ).

Εικόνα 4: Άποψη του αψιδωτού οικήματος της Μέσης Εποχής Χαλκού από τα νοτιοανατολικά (ΝΑ).

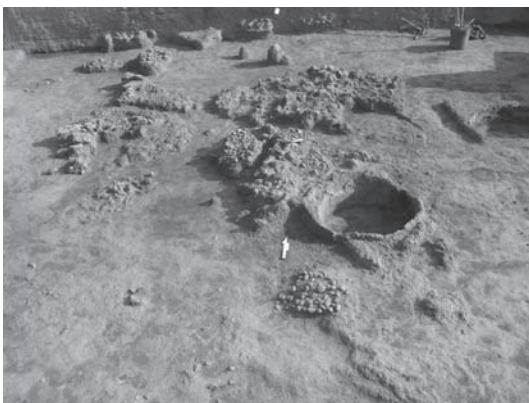
Εικόνα 5: Κυκλική, «σύνθετη», πηλόχριστη κατασκευή.

Εικόνα 6: Ελλειψοειδής πήλινη κατασκευή (πλατφόρμα).

Εικόνα 7: Τμήμα πεταλόσχημης θερμικής κατασκευής (σπνός).

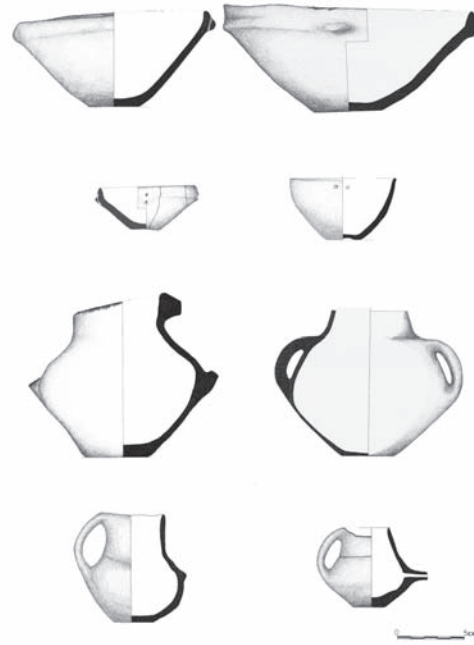
Εικόνα 8: Πηλόχριστη κυκλική κατασκευή και συγκεντρώσεις βοτσάλων.

Εικόνα 9: Η ταφή 1 σε στρώμα καταστροφής της Τελικής Νεολιθικής.

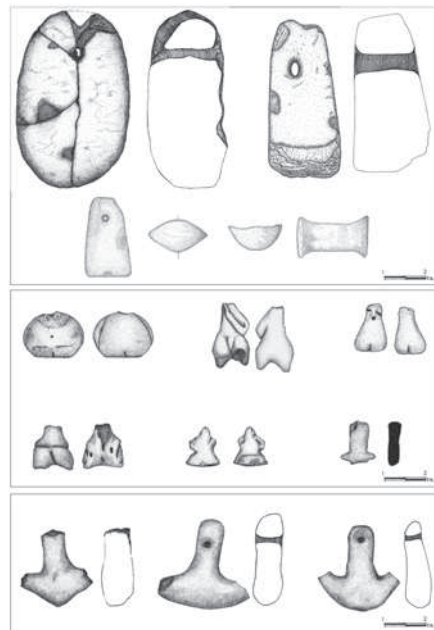
Εικόνα 10: Η ταφή 2 σε στρώμα καταστροφής της Τελικής Νεολιθικής.

Εικόνα 11: Αγγεία του στρώματος της Τελικής Νεολιθικής.

Εικόνα 12: Αγγεία του στρώματος της Μέσης Εποχής Χαλκού.

Εικόνα 13: Αντικείμενα υφαντικής δραστηριότητας και ειδώλια από την ανασκαφή στο οικοπέδο του Δημοτικού Σχολείου στη Μαγούλα του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΠΛΑΣΤΗΡΑ ΝΟΜΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ: ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗΣ ΠΕΔΙΑΔΑΣ ΣΕ ΘΕΡΙΝΑ ΒΟΣΚΟΤΟΠΙΑ;

*Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, Α. Χατζηαγγελάκης,
Ο. Αποστολίκας, Ν. Αλεξίου*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας, που διενεργούνταν από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας (ΕΠΣΝΕ) από το 2004 γύρω από την τεχνητή Λίμνη Πλαστήρα (εικ. 1) σε υψόμετρο 800 μ., για την αναζήτηση παλαιολιθικών λίθινων τέχνηρων, εντοπίστηκε σε θέση πλησίον του Βοτανικού Κήπου της κοινότητας Νεοχωρίου δήμου Νεβρόπολης (σημερινός δήμος Λίμνης Πλαστήρα Καρδίτσας) συγκέντρωση ευάριθμων εργαλείων από πυριτόλιθο, κυρίως φολίδες. Επιπλέον, στην τομή αύλακας που περνάει δυτικά και δίπλα ακριβώς από τη θέση, εντοπίστηκε παχύ στρώμα καμένων πλιθιών, στοιχεία που συνηγορούσαν για την ύπαρξη εκεί αρχαίας θέσης. Τον χειμώνα 2005-06 που λόγω πολλών βροχοπτώσεων, το νερό της λίμνης ανέβηκε αρκετά ψηλότερα σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, κάλυψε τη θέση και, όταν άρχισε να κατεβαίνει, είχε ξεπλύνει την επιφάνεια του χώματος γύρω από τη λίμνη και τότε αποκαλύφθηκαν στην παραπάνω θέση λίθινοι πελέκεις και κεραμική μονόχρωμη, μη χαρακτηριστική, αλλά χειροποίητη, καθώς και μυλόλιθοι από ντόπιο ψαμμίτη λίθο. Σε συνεργασία της ΕΠΣΝΕ και της ΛΔ' ΕΠΚΑ άρχισε δοκιμαστική ανασκαφή στη θέση, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2006 και το 2007, κατά την οποία αποκαλύφθηκε εγκατάσταση της Νεολιθικής περιόδου.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Η έκταση της εγκατάστασης, κρίνοντας από την τομή στην αύλακα, όπου το στρώμα καμένων πλιθιών φαίνεται να προχωράει για 33 μ. και υπολογίζοντας το πλάτος σύμφωνα με αυτό που έχουμε εντοπίσει στην προς έρευνα ανασκαφική τομή (19 μ.), πρέπει να φθάνει ή και να ξεπερνάει τα 600 τ.μ. ($33 \times 19 = 627$ μ.). Μπορεί όμως, να μην υπάρχει παντού αυτό το πλάτος και να ήταν σχετικά μικρότερη, αυτό θα αποσαφηνιστεί, αν καθαριστεί η επιφάνεια της θέσης στο σύνολο των διαστάσεών της.

Ανοίχτηκε τομή (Τομή 1) διαστάσεων $8,00 \times 12,00$ μ. (μήκους 8 μ. από Β→Ν και 12 μ. από Α→Δ) με σταθερό ανατολικό όριο τα σημεία ΚΚ1 και ΚΚ2 του τοπογραφικού καννάβου της επιφανειακής έρευνας, ενώ υπάρχει δυνατότητα περαιτέρω επέκτασης. Σε όλη την έκταση της τομής έχει εντοπιστεί στρώμα πηλών. Η τομή χωρίστηκε σε τετράγωνα $2,00 \times 2,00$ μ., συνολικά 24 προς ανασκαφή (εικ. 2). Όλη αυτή η επιφάνεια δεν ήταν στο ίδιο βάθος, το οποίο κυμαινόταν από 1,23 μ. στη ΒΑ γωνία (τετράγωνο ΣΤ1) έως 0,05 μ. στη ΒΔ γωνία (τετράγωνο ΣΤ4), 1,12 μ. στη ΝΑ (Α1) και 0,49 στη ΝΔ (Α4) (σύμφωνα με το σταθερό σημείο 0 του σημείου 35 του καννάβου). Από την επιφάνεια της τομής περισυνελέγησαν, πριν την έναρξη της ανασκαφής, κομμάτια στεγνωμένων πηλών με αποτυπώματα καλαμιών και δοκαριών από επάλειψη τοίχων ή οροφής καλυβών, καθώς και λίθινα πελεκημένα και απολεπισμένα εργαλεία. Εύθηκε εν συνεχεία όλη η επιφάνεια με τους πηλούς, ώστε να αποκαλυφθεί σε όλη την έκταση εντός της οριοθετημένης τομής, και φάνηκε ότι είχε σκληρή κρούστα, ενώ σε κάποια σημεία ήταν καμένη και με έντονο κόκκινο χρώμα. Η επιφάνεια αυτή, σύμφωνα με παρατήρηση του συνεργάτη γεωλόγου της ΕΠΣΝΕ Δρ. Π. Καρκάνα, είναι αυτή που εγκαταλείφθη-

κε από τους νεολιθικούς χρήστες του χώρου και ίσως να χρησίμευε η ίδια ως επιφάνεια εργασίας, και μπορεί έτσι να δικαιολογείται η παρουσία κεραμικής και εργαλείων στην επιφάνειά της (και ίσως λιγότερο κάτω από αυτή). Κάποια τετράγωνα της Τομής 1 (Δ2 και Ε2) είχαν έντονο κόκκινο χρώμα (μάλλον από υπερθέρμανση) και κάποια άλλα λιγότερο έντονο (Β3, Β4, Γ3, Γ4, Δ1, Ε1, ΣΤ1, ΣΤ2), ενώ σε κάποια (Α1, Β1, Γ1, Α2, Α3 και Α4) σχεδόν δεν υπήρχε (ή δεν σωζόταν) πηλός.

Έχοντας αυτό τον προβληματισμό, για τον χαρακτήρα χρήσης δηλαδή αυτής της επιφάνειας πηλών και αφού κατά την ανασκαφή διαπιστώσαμε ότι πάνω από αυτή βρίσκονταν πολλά ευρήματα, ανοίξαμε περιορισμένα σκάμματα με σκοπό να βεβαιωθούμε πρώτα αν πρέπει να τη χαλάσουμε ή να τη διατηρήσουμε ως επιφάνεια εργασίας. Έτσι, το σκάψιμο περιορίστηκε μέχρι στιγμής μόνο σε τρία σκάμματα: σε δοκιμαστική ανασκαφή στο τετράγωνο Α1 στο ΝΑ άκρο της τομής, φάνηκε ότι στην επιφάνειά του υπήρχε σκληρή κρούστα πρόσφατης λάσπης πάχους περίπου 5 εκ., και από κάτω το χρώμα ήταν σκληρό με ελάχιστα κομμάτια πλιθίων ή πηλών, ενώ και λίγο βαθύτερα από δω βγήκε ελάχιστη κεραμική και λίθινα εργαλεία.

Αντίθετα, προς το ΒΑ άκρο της τομής, στα τετράγωνα Δ1 και Ε1 (εικ. 2), έβγαιναν πολύ συχνότερα κομμάτια πλιθίων και σε αυτά συνεχίστηκε η ανασκαφή. Με την ολοκλήρωση της 2ης πάσας υπήρχε εδώ η εξής εικόνα: το ΒΔ τέταρτο του σκάμματος Δ1 χαρακτηριζόταν από πηλούς/πλιθιές σε έντονο κόκκινο χρώμα, που επεκτείνονταν προς Β στο διπλανό τετράγωνο Ε1, ενώ ο υπόλοιπος χώρος έβγαζε λιγότερους πηλούς, αλλά συγκεντρώθηκαν από κει πολλά κάρβουνα. Λίγο βαθύτερα βγήκε από δω ένας πεσσός. Στο τετράγωνο Ε1 οι πηλοί κάλυπταν περισσότερο από το δυτικό μισό του τετραγώνου, ενώ λίγο βαθύτερα και όσο πλησιάζαμε δυτικά προς το τετράγωνο Ε2, όπου υπάρχουν οι έντονα κόκκινες πλιθιές, το χρώμα έγινε πιο μαλακό και έδινε λίγη κεραμική, πάντα λεπτή, κόκκινη και κακοψημένη. Στην 4η πάσα το χρώμα στο τετράγωνο Δ1 ήταν πολύ σκληρό με διάσπαρτα κομμάτια πλιθίων, λίγη κεραμική και λίθινα εργαλεία. Στο μέσον της δυτικής περιοχής αποκαλύφθηκε τριγωνική καμένη επιφάνεια διαστ. 0,65 × 0,50 × 0,50 μ., που συνεχίζεται πέρα από τα δυτικά όρια του σκάμματος (ώστε το σχήμα της, όταν ολοκληρωθεί, δεν θα είναι τριγωνικό, αλλά πιθανόν περίπου κυκλικό ή τετράγωνο, πρόκειται μάλλον για εστία). Στη ΒΔ περιοχή του τετραγώνου Ε1 δεν έβγαιναν καθόλου κεραμικά ευρήματα, ενώ τα πλιθιά συνεχίζονταν κυρίως στη δυτική περιοχή, απ' όπου βγήκαν και λίγα όστρακα με τα χαρακτηριστικά των προαναφερθέντων, λίγες φολίδες και αποκρούσματα πυριτολίθου. Στη ΒΑ περιοχή του τετραγώνου αποκαλύφθηκαν τρεις καμένοι πάσσαλοι στη σειρά (εικ. 3) και μάλιστα η πασσαλότρυπα, απ' όπου έγινε περισυλλογή κάρβουνου, όσο βάθαινε στένευε, αναδεικνύοντας το κωνικό σχήμα του αιχμηρού άκρου του πασσάλου. Οι πάσσαλοι μεταξύ τους απείχαν 0,80 μ. και 0,71 μ. αντίστοιχα. Δύο ακόμη πιθανοί πάσσαλοι φάνηκαν και στο διπλανό τετράγωνο Δ1 ως συνέχεια των προαναφερθέντων στο Ε1. Από το βάθος των πασσάλων και κάτω δεν βγήκαν καθόλου κεραμικά ή άλλα ευρήματα, παρά μόνο στο ΒΑ τέταρτο του τετραγώνου Ε1, όπου υπήρχαν ακόμη πλιθιά, λίγα κάρβουνα, ελάχιστη λεπτή κεραμική και λίγες φολίδες πυριτολίθου (δηλαδή η αρχαιολογική επίχωση σε καμία περίπτωση δεν ξεπερνούσε τα 40 - 50 εκ.).

Τη δεύτερη χρονιά της ανασκαφής (2007) συνεχίζοντας τον καθαρισμό της επιφάνειας, ώστε να αποκαλυφθεί η κρούστα της, στους άξονες 3 και 4 και Ε, ΣΤ, Ζ και Η αντίστοιχα της ΒΔ περιοχής, αυτή αποκαλύφθηκε τελικά κάτω από νεότερο ξερό στρώμα λάσπης πάχους 20 - 30 εκ., το οποίο στη συνέχεια σκάσαμε κανονικά για αναζήτηση ευρημάτων. Η νεολιθική επιφάνεια κάτω από αυτό το νεότερο στρώμα δεν είχε τα χαρακτηριστικά των έντονων κόκκινων πηλών, που εντοπίστηκαν κυρίως στα τετράγωνα Δ2 και Ε2, είχε όμως την υφή πηλών. Παράλληλα έγινε επέκταση του καννάβου προς Β κατά δύο άξονες, τους Ζ και Η (εικ.2).

Έτσι, στη ΒΔ περιοχή (στα τετράγωνα Ζ3, Ζ4 και Η3, Η4) σκάφτηκε η νεότερη επίχωση πάχους περίπου 0,36 μ., που περνούσε πάνω από τη νεολιθική σκληρή επιφάνεια κρούστας, απ' όπου έβγαине αραιά και που λίγη μονόχρωμη κεραμική. Από εδώ βγήκε όμως, και το πρώτο ειδώλιο (εικ. 4), κυλινδρικό, χονδροειδές, άτεχνο μάλλον, με αποτυπώματα δύο εμπιέσεων των δακτύλων στη θέση των ματιών και διαμορφωμένο αδρά κωνικό κότσο στο πίσω μέρος της κεφαλής. Στη θέση των ποδιών υπάρχει επίσης, αδρή διαμόρφωση με εμπιέση δακτύλου. Ο κορμός είναι συμπαγής κύλινδρος μήκους 8,7 εκ. και διαμέτρου 2,6 - 2,7 εκ. Είναι κακοψημένο και ο πηλός εύθρυπτος. Αλλά η ανεύρεσή του ήταν μια ευχάριστη έκπληξη και είναι σίγουρα ένα ενδιαφέρον εύρημα για μια εγκατάσταση απομονωμένη σαν αυτή. Σε κοντινή απόσταση βρέθηκαν και πόδια άλλων ειδωλίων, ενώ στην ειδωλοπλαστική πρέπει να προσμετρηθεί και ζωόμορφη κεφαλή ως απόφυση αγγείου (εικ. 5).

Στο άλλο άκρο, στη νοτιοανατολική περιοχή, στο τετράγωνο Α3 αποκαλύφθηκε με το ξύσιμο της επιφά-

νειας έκταση διαστάσεων 0,80 × 1,00 μ. με κροκάλες, ενώ και στο διπλανό τετράγωνο Β3 κάτω από την πρώτη επιφανειακή πάσα αποκαλύφθηκαν ερυθρωποί πηλοί (όχι με τόσο έντονο χρώμα) που συνεχίζονταν και προς Β και προς Δ. Επίσης, στην ίδια περιοχή (τετράγωνο Α4) με το ξύσιμο της ανώτερης σκληρής επιφάνειας χώματος, φάνηκε σπασμένη στη θέση της πλακαρή μυλόπετρα, ενώ και πάνω σε όλη την σκληρή επιφάνεια κρούστας υπήρχαν διάσπαρτες κροκάλες μικρότερες και μεγαλύτερες, που φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί ως εργαλεία, στοιχείο που συνηγορεί στην υπόθεση ότι η επιφάνεια αυτή πρέπει να ήταν χώρος εργασίας. Οι κροκάλες αυτές προέρχονται από το υπόβαθρο της θέσης, το οποίο αποτελείται από πλειστοκαινικό ιζημα γεμάτο σε βαθύτερο επίπεδο από τέτοιες ψαμμιτικές κροκάλες.

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΑΥΛΑΚΑ

Στην τομή της δυτικής αυλάκας παρατηρείται η εξής στρωματογραφία: στο ανώτερο τμήμα υπάρχει νεότερο στρώμα πάχους περίπου 0,60 μ. με ρίζες από σύγχρονα φυτά. Ακολουθεί από κάτω το νεολιθικό στρώμα, πάχους περίπου 0,80 μ., το οποίο μπορεί να έχει εν μέρει παρασυρθεί από βροχές και φαίνεται λίγο σκόρπιο και το οποίο έχει χρώμα καστανό έως κόκκινο (Munsell 10YR 6/8 light red) λόγω των καμένων πηλών. Παρακάτω ακολουθεί ένα ανοιχτόχρωμο στρώμα πάχους 0,40 - 0,60 μ. (Munsell 10YR 7/4 very pale brown) σκληρότερων πλειστοκαινικών επιχώσεων, στις οποίες έγινε παλυνολογική δειγματοληψία και αναμένονται τα αποτελέσματα (από Δρ. Κ. Κούλη). Το στρώμα αυτό το έχουμε ήδη εντοπίσει κάτω από τα νεολιθικά στρώματα στα ανασκαμμένα τετράγωνα της ΒΑ περιοχής (Α1, Δ1 και Ε1). Αυτό έχει δημιουργηθεί από λασπορριπές μετά την Παλαιολιθική περίοδο και πάνω σε αυτό, που θα ήταν αρκετά μαλακό τότε, εγκαταστάθηκαν οι νεολιθικοί (σύμφωνα με γεωλογικές παρατηρήσεις και εκτιμήσεις του Δρ. Π. Καρκάνα). Κάτω από αυτό υπάρχει κιτρινόφαιο στρώμα (Munsell 10YR 5/6 yellowish brown – 4/6 dark yellowish brown), που πρέπει να αντιπροσωπεύει την παλαιολιθική χρήση του ίδιου χώρου, και κάτω από αυτό αποκαλύπτεται το υπόβαθρο (Munsell 10YR 7/6 yellow – 6/4 light yellowish brown) απροσδιόριστου πάχους, στο οποίο εμπεριέχονται μικρές και μεγαλύτερες κροκάλες (από τις οποίες έγιναν και οι μυλόλιθοι, όπως προαναφέρθηκε) και στο οποίο δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν ευρήματα λόγω της πολύ μεγάλης ηλικίας του.

Η παλυνολογική και γεωλογική έρευνα είναι σε εξέλιξη.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Από περισυλλογή επιφανειακής κεραμικής από το πρανές του χανδακιού, πριν αρχίσει η ανασκαφή, φάνηκε ότι αυτή είναι κατά κανόνα μονόχρωμη, λεπτή, οι επιφάνειες όχι στιλβωμένες, ενώ μια ταινιωτή λαβή παραπέμπει στα κύπελα της Μέσης Νεολιθικής¹. Η κεραμική δείχνει στοιχεία επιτόπιας κατασκευής της με εποχικό μάλλον χαρακτήρα λόγω της προχειρότητάς της.

Αλλά και η περισυλλεγείσα από την ανασκαφή κεραμική έχει ανάλογα χαρακτηριστικά: κυρίως ερυθρή, μέσου ή λεπτού πάχους, ενώ βρέθηκαν και λίγα όστρακα πιθαριών. Κατά κανόνα είναι μονόχρωμη, ενώ υπάρχουν και περιορισμένα δείγματα με ερυθρή βαφή (π.χ. σε ταινιωτή λαβή από τα τετράγωνα Ζ3-4 και Η3-4). Οι βάσεις είναι κατά κανόνα επίπεδες ή χαμηλές δακτυλιόσχημες και ο πηλός μάλλον τοπικής προέλευσης (θα γίνει στη συνέχεια πετρολογική ανάλυση για να αποσαφηνιστεί η πηγή προέλευσης) και η όπτηση κακής έως μέτριας ποιότητας με εγκλείσματα. Από τα ελάχιστα χαρακτηριστικά όστρακα υπάρχουν δύο με γραπτή διακόσμηση στον τύπο του ψαροκόκκαλου (εικ. 6), χαρακτηριστική της Μέσης Νεολιθικής στη Θεσσαλία², άλλο με εμπέστες νυχιές, που τοποθετείται χρονικά προς το τέλος της Αρχαιότερης Νεολιθικής, ενώ μικρά απλά αγγεία, μάλλον πόσης (εικ. 7), παραπέμπουν επίσης στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική. Τέλος, βάση σπασμένου αγγείου διαμορφώθηκε με διάτρηση στο κέντρο της σε σφονδύλι, ένδειξη οικοτεχνικών δραστηριοτήτων.

1. Wace – Thompson 1912, 140, fig. 86a, b. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2003 και 2006.

2. Wace – Thompson 1912, 137, fig. 83d. Χατζηαγγελάκης 1993, 343.

ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Τα λίθινα εργαλεία που συλλέχθηκαν το 2006 και 2007, χαρακτηρίζονται από την εμφανή προτίμηση των ανθρώπων στην κατασκευή φολιδών μικρού και μεσαίου μεγέθους. Σε σύνολο π.χ. 43 τεχνέργων του 2006 οι φολίδες καταλαμβάνουν ποσοστό 86% (37 φολίδες), οι λεπίδες το πολύ μικρό ποσοστό του 7% (3 μόλις λεπίδες), και οι πυρήνες το ποσοστό του 7% επίσης (3 πυρήνες) (εικ. 8). Να σημειωθεί ότι τα αρνητικά των πυρήνων καταδεικνύουν και αυτά παραγωγή φολιδών και όχι λεπίδων. Η παραπάνω αναλογία και για το 2007 δεν φαίνεται να αλλάζει.

Η πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε ήταν πυριτόλιθος διαφόρων ποιοτήτων και χρωμάτων, από αρκετά τραχείς και χονδρόκοκκους μέχρι τον εξαιρετικής ποιότητας σοκολατί ραδιολαρίτη, που χαρακτηρίζει τις λιθοτεχνίες ακόμη και πιο πρώιμων προϊστορικών περιόδων στην περιοχή³, ενώ είναι πολύ ενδιαφέρον ότι οι τέσσερις από τις οκτώ λεπίδες –τυπικά Νεολιθικές– που βρέθηκαν και τις δύο χρονιές είναι φτιαγμένες από οψιανό. Ο οψιανός επικρατεί με αναλογία 1:3 στον οικισμό της Μέσης Νεολιθικής Κουτρούλου Μαγούλα στα όρια της θεσσαλικής πεδιάδας με το νομό Φθιώτιδας⁴. Αυτό μπορεί να καταδεικνύει δευτερογενείς διαδικασίες, όπως εμπόριο και ανταλλαγή με άλλους πληθυσμούς ή και μεταφορά έτοιμων εργαλείων από την κυρίως θέση των ομάδων στα πεδινά, καθώς είναι πολύ πιθανό η θέση αυτή στο οροπέδιο της Νεβρόπολης (σημ. Λίμνη Πλαστήρα) να χρησιμοποιήθηκε ως εποχική.

Στα λίθινα εργαλεία συγκαταλέγονται και τρεις ακέραιες αξίνες και μερικές σμίλες (εικ. 9), καθώς και άλλα απλούστερα στην επεξεργασία εργαλεία, όπως κρουστήρες ή τριβεία, ενώ, απροσδόκητα ίσως για μια τέτοια θέση, βρέθηκαν και μικρές λίθινες χάντρες για αυτοδιακόσμηση.

ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Κάρβουνο συλλέχθηκε από διάφορα σημεία της ανασκαφής και δόθηκαν δείγματα για ραδιοχρονολόγηση στην Οξφόρδη (λόγω της μικρής ποσότητας κάθε δείγματος έπρεπε η μέτρηση να γίνει με επιταχυντή). Τα αποτελέσματα ήταν πολύ ενδιαφέροντα καθώς τοποθετούν την εγκατάσταση στα όρια Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής (5.999-5.763 π.Χ/ 7.948-7.712 BP, OxA-18193, 18194, 18195, 18196) και το ίδιο φαίνεται να προκύπτει και από τα ελάχιστα δείγματα διακοσμημένης κεραμικής ή χαρακτηριστικών στοιχείων των αγγείων.

Οστά δεν βρέθηκαν προς το παρόν στην περιορισμένη ούτως ή άλλως ανασκαφική έρευνα, δεν πιστεύουμε όμως ότι δεν θα βρεθούν, αφού η μετακίνηση πληθυσμού σε αυτή την ορεινή θέση, για την οποία θα πρέπει μάλλον να εικάσουμε εποχικό χαρακτήρα λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών στην περιοχή κατά τους χειμερινούς μήνες, πρέπει να απέβλεπε σε καλύτερες συνθήκες βοσκής των κοπαδιών. Η ενδεικτική παρουσία άλλωστε έστω και ενός σφονδυλιού για την επεξεργασία μαλλιού προδίδει τέτοιες δραστηριότητες, που είναι συνακόλουθες της παρουσίας ζώων κοντά στον οικισμό. Απουσία οστεολογικού υλικού έχει διαπιστωθεί επίσης στην ορεινή θέση «Κρεμαστός» της Αρχαιότερης Νεολιθικής⁵, την οποία απουσία ο ανασκαφέας αποδίδει πιθανόν σε καθημερινές πρακτικές.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η εικόνα που δίνεται από την έως τώρα έρευνα αυτής της ορεινής Νεολιθικής θέσης, παραπέμπει σε εποχική χρήση, τόσο λόγω των πρόχειρων και μάλλον ημι/υπαιθριων εγκαταστάσεών της όσο και λόγω της επίσης πρόχειρης και τοπικού χαρακτήρα κεραμικής της. Η παρουσία ωστόσο έστω και περιορισμένων ειδωλίων αντανακλά συνήθειες μιας καθημερινότητας πιο οργανωμένης.

Μπορούμε επομένως, να τολμήσουμε να κάνουμε λόγο για μετακινήσεις πληθυσμών σε ορεινά βοσκοτόπια, μια πρακτική που είναι σε εφαρμογή ακόμη και σήμερα, ενώ γνώριζε μεγαλύτερη άνθηση μέχρι πε-

3. Αποστολίκας – Κυπαρίσση 2008.

4. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2003, 609, εικ. 5.

5. Τουφεξής 1998, 23.

ρίπου τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, όταν η κτηνοτροφία ήταν μία από τις βασικές πηγές πλούτου στη χώρα μας. Η λεγόμενη μεταβατική κτηνοτροφία, δηλαδή το χειμώνα στα χειμαδιά του κάμπου της Θεσσαλίας και το καλοκαίρι στα βοσκοτόπια της Πίνδου, κάλυπτε μια ευρύτατη γεωγραφική έκταση, της Θεσσαλίας και της δυτικής Μακεδονίας⁶. Σε εκείνη την περίπτωση μάλιστα η κίνηση φαίνεται πως γινόταν αντίστροφα, με την κύρια εγκατάσταση να ζει στα ορεινά και να μετακινείται για ξεχείμασμα στα πεδινά, ενώ υπήρχαν, και ίσως υπάρχουν ακόμη, ελάχιστοι επαγγελματίες τσοπάνηδες⁷. Η κατ' έτος δε συνάντηση πάλι και πάλι των ίδιων ομάδων δημιουργούσε σταδιακά δεσμούς φιλίας ακόμη και δεσμούς αίματος, ενώ με αυτή την ευκαιρία καθιερώθηκαν επίσης πανηγύρια, τα οποία είχαν εν μέρει εμπορικό χαρακτήρα για την ανταλλαγή και το πούλημα ζώων, αλλά παράλληλα ήταν μια ευκαιρία σύσφιξης σχέσεων και πιθανόν «προξενιών» με άτομα των οικογενειών που συμμετείχαν⁸. Στην περιοχή αναφοράς αυτής της έρευνας τέτοιο πανηγύρι με το όνομα Παζαράκι, που συνδύαζε τον εμπορικό/κτηνοτροφικό χαρακτήρα (ζωοπανήγυρις) με τη διασκέδαση και την κοινωνικότητα, ήταν καθιερωμένο μέχρι που τη θέση του οροπεδίου κατέλαβε η σημερινή τεχνητή λίμνη Πλαστήρα που έγινε με σκοπό να αρδεύει τον κάμπο του νομού (τέλος δεκαετίας 1950-αρχές 1960). Σε αυτό το καθιερωμένο πανηγύρι, που γινόταν κάθε χρόνο αρχές Σεπτεμβρίου, πωλούνταν ζώα, αλλά και προϊόντα τους π.χ. τυρί μέσα σε τουλούμι (ασκός μικρών ζώων), αλλά και άλλα εμπορικά προϊόντα π.χ. υφάσματα, τα οποία λόγω των σχεδόν ανύπαρκτων συγκοινωνιών δεν έφταναν στους ορεινούς οικισμούς τον υπόλοιπο χρόνο, ενώ το πανηγύρι συνεχιζόταν με ψήσιμο αρνιών που συνενώνει τους συνδαιτυμόνες, με χορούς αλλά και νυφοδιαλέγματα⁹.

Το θέμα του αν ανάλογες πρακτικές μπορούν να υποστηριχτούν και για τη Νεολιθική περίοδο έχει απασχολήσει τη βιβλιογραφία. Οι Halstead και Jones¹⁰ μας πληροφορούν ότι από τα οστά νεογνών στον οικισμό του Προδρόμου της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην πεδιάδα της Καρδίτσας προκύπτει η χρήση του χώρου κατά τη διάρκεια του χειμώνα, αν και οι ίδιοι δεν θεωρούσαν πιθανή μια πρακτική μετακίνησης πληθυσμών σε ορεινά βοσκοτόπια τόσο πρώιμα, καθώς δεν υπήρχαν σχετικές πληροφορίες από ανασκαφές. Επιφανειακή όμως, έρευνα στο νομό Γρεβενών εντόπισε θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής σε υψόμετρα από 400 - 700 μ.¹¹, ενώ η κεραμική, που βρέθηκε εκεί, παραπέμπει στη δυτική Θεσσαλία. Στη θέση «Κρεμαστός» κοντά στην Κνίδη Γρεβενών εντοπίστηκε και ανασκάφηκε θέση της Αρχαιότερης Νεολιθικής¹². Σε ακόμη δε μεγαλύτερο υψόμετρο (900 - 1200 μ.) εντοπίστηκαν θέσεις της εποχής του Χαλκού, που πιστοποιούν την εκμετάλλυσή τους από κτηνοτρόφους, όπως και στην περιοχή της ορεινής Αργιθέας Αγράφων, στο «Παλιό-καστρο» Πετρωτού και στο «Αγριοκέρασο» Καρυάς¹³. Για την ίδια περίοδο υποστηρίχτηκε¹⁴ η εκμετάλλευση ορεινών βοσκοτόπων από κτηνοτρόφους της Θεσσαλίας.

Η δεδομένη αύξηση του πληθυσμού σταδιακά από την Αρχαιότερη με αποκορύφωμα τη Μέση Νεολιθική στη Θεσσαλία και ίσως ιδιαίτερα στη δυτική περιοχή της (ακμάζοντες οικισμοί Τζάνη μαγούλα, Κουτρονιού μαγούλα, Ίμβρου Πηγάδι και Συκεώνας – για να περιοριστούμε ενδεικτικά σε ανεσκαμμένους χώρους)¹⁵ απαιτούσε επέκταση των χώρων τόσο για καλλιεργητικές όσο και για ποιμνικές δραστηριότητες. Επιπλέον, τότε θα άρχισαν να δημιουργούνται διεκδικητικές προστριβές μεταξύ γειτονικών οικισμών¹⁶. Σε μια τέτοια συγκυρία είναι που πρέπει να υποθέσουμε ότι άρχισαν να δραστηριοποιούνται οι κάτοικοι της θεσσαλικής πεδιάδας και σε ορεινότερες περιοχές. Με αυτό το μοντέλο ταιριάζουν και οι ηλικίες που μας έδωσαν τα κάρβουνα από τη θέση δίπλα στη λίμνη. Το κλίμα τότε δεν διέφερε από το σημερινό, η θερμοκρασία ήταν ίσως και γύρω στους 2° υψηλότερη από σήμερα¹⁷ –η μετακίνηση λοιπόν θα είχε ως στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διατροφής των ζώων σε μεγαλύτερα υψόμετρα κατά τους θερινούς μήνες, οπότε το φρέσκο ορεινό

6. Λέτσιος (υπό έκδοση).

7. Ντισιάκος, 1995.

8. Halstead 2004, 157.

9. Τσιτσιάς 1938. Γερούκης 1987.

10. Halstead – Jones 1980, 106.

11. Wilkie – Savina 1997, 204.

12. Τουφεξής 1998, 17-25.

13. Wilkie 1999, 1352. Χατζηαγγελάκης 2007.

14. Efstratiou *et al.* 2006, 424, 429-430.

15. Wace – Thompson 1912, 135-149. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2003, 627-623. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006, 839-852. Χατζηαγγελάκης 2009, στον παρόντα τόμο.

16. Χουρμουζιάδης 1971, 169.

17. Bottema 1979, 19-40. Καρκάνας 2000, 136-139.

χορτάρι αυξάνει τη γαλακτοφόρο περίοδο των ζώων, και άρα και την καλύτερη απόδοσή τους σε προϊόντα, στην οποία ίσως απέβλεπαν περισσότερο παρά στο κρέας τους¹⁸, αφού στην πεδιάδα δεν θα έβρισκαν επαρκή τροφή. Με αυτά τα δεδομένα θεωρούμε πολύ πιθανή την προσέγγιση αυτής της εγκατάστασης ως εποχικού καταλύματος, που σκοπό είχε την καλύτερη βοσκή των κοπαδιών της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας.

Η σημασία της ανασκαφής αυτής στην ορεινή θέση στο οροπέδιο της σημερινής λίμνης Πλαστήρα έγκειται, επομένως, κυρίως στην «πληροφορία» που μας δίνει, ότι δηλαδή ήδη κατά τη Νεολιθική περίοδο μπορεί να πραγματοποιούνταν μετακινήσεις του πληθυσμού της θεσσαλικής πεδιάδας, όπου βρίσκονταν οι κυρίως εγκαταστάσεις, σε ορεινά υψίπεδα, που προσφέρονταν για τη διατροφή των ζώων. Προσφέρονταν επίσης για κυνήγι, που αποτελούσε, όπως είναι ήδη γνωστό από άλλες θέσεις, ένα σημαντικό ποσοστό της διατροφής του νεολιθικού πληθυσμού και όταν είχαν πλέον εξημερωθεί κάποια ζώα. Δεν έγκειται η σημασία της στον πλούτο και την ποιότητα του ίδιου του υλικού, που πρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν πρόχειρα φτιαγμένο επιτόπου, αλλά στο ότι βρίσκεται τόσο ψηλά, ότι είναι αρκετά πρώιμη και δείχνει οργάνωση συγκεκριμένων στόχων και δράσεων.

Λόγω του ιδιαίτερου, επομένως, χαρακτήρα της θέσης, οι επόμενες ερευνητικές κινήσεις μας πρέπει να εστιαστούν στα εξής: 1) να αποκαλύψουμε το μέγεθος της έκτασης που αποτελούσε την εγκατάσταση, 2) να δούμε πάνω σε αυτή αν διαφοροποιούνται κάποιες χρήσεις, π.χ. υπάρχουν ενδείξεις όπτησης κατά χώραν, αφού ανάμεσα στα ευρήματα υπάρχει σκωρία εκκαμίνευσης (τετράγωνο Η3). Μετά, θα πρέπει να αποφασίσουμε αν πρέπει να σκάψουμε χαλώντας αυτή την επιφάνεια των πηλών ή να τη διατηρήσουμε, αν αποδειχτεί ότι πάνω σε αυτή αναπτύσσονταν οι δραστηριότητες της ανθρώπινης ομάδας.

Εξ αιτίας των έντονων βροχοπτώσεων των τελευταίων ετών η θέση κατακλύστηκε επανειλημμένως με νερά που δεν επέτρεπαν καν την προσέγγισή της και αυτό αποτέλεσε τον κύριο λόγο που δεν επανήλθαμε για ανασκαφή.

---

18. Sherratt 1981, 261-305.

SUMMARY

A NEOLITHIC SETTLEMENT AT THE HIGH-ALTITUDE PLATEAU OF PLASTIRAS LAKE (KARDITSA). POPULATION MOVEMENTS FROM THE THESSALIAN PLAIN TOWARDS SUMMER GRAZING LANDS?

N. Kyparissi - Apostolika, L. Chatziangelakis
O. Apostolikas, N. Alexiou

During a filed survey for the collection of Palaeolithic stone artifacts (conducted by the Ephorate of Palaeoanthropology-Speleology of Southern Greece) around Lake Plastiras, at an altitude of 800m a.s.l., a concentration of numerous stone tools and pottery sherds was discovered. This site, near the botanical gardens of the neighboring Neochorion village, was investigated by means of test trenches (2006-2007) with the collaboration of the 34th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. The excavations revealed a Neolithic settlement that pointed out towards a seasonal exploitation pattern by the Thessalian plain herders, who would migrate in the uplands along with their herds, probably during summer months, in pursuit of lower temperatures and finer grazing lands. The settlement has a thin occupational horizon, and the pottery is mostly single-colored, without storage types, hastily baked and probably locally produced, pointing out towards a Middle Neolithic -or slightly earlier- date. Millstones, polished axes, and knapped stone tools indicate house holding activities, while a few figurines (also quite robust in appearance) bear human and animal forms. This site is one of the very few known high-altitude settlements of this period in Greece.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αποστολίκας Ο. – Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2008. Μετακινήσεις προϊστορικών πληθυσμών στη Θεσσαλία. Μια νέα θέση στο οροπέδιο της Λίμνης Πλαστήρα και η πιθανή της σχέση με ήδη γνωστές θέσεις στην περιοχή: προβλήματα και περιορισμοί, *2ο Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας, 4-7 Δεκεμβρίου 2008, Βόλος*.

Bottema S., 1979. Pollen analytical investigations in Thessaly (Greece), *Palaeohistoria* 21 (1979), 19-40.

Γερούκης Γρ., 1987. *Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Χωρίων Κεράσσοβον Ευρυτανίας*, Θεσσαλονίκη, 30-36 (Το Παζαράκι της Νευρόπολης).

Efstratiou N. – Piagi P. – Elefanti P. – Karkanias P. – Ntinou M., 2006. Prehistoric exploitation of Grevena highland zones: hunters and herders along the Pindus chain of western Macedonia (Greece), *World Archaeology* 38, 415-435.

Halstead P. – Jones G., 1980. Early Neolithic economy in Thessaly - some evidence from excavations at Prodromos, *Ανθρωπολογικά* 1, Βόλος-Θεσσαλονίκη, 93-117.

Halstead P., 2004. Farming and Feasting in the Neolithic Greece: the ecological context fighting with food, *Documenta Praehistorica* XXXI, 151-161.

Καρκάνας Π., 2000. Θεόπετρα. Ένα σπήλαιο δίνει πληροφορίες για την εξέλιξη του κλίματος, *National Geographic*, τ. 4, Απρίλιος 2000, 136-139.

Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2003. Κουτρούλου Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Βόρεια Φθιώτιδα): η αποκάλυψη μιας νέας, «αστικής» αρχιτεκτονικής, Νεολιθικής εγκατάστασης, *ΑΕΘΣΕ* 1, 607-623.

Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2006. Μαγούλα Ίμβρου. Πηγάδι στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας (ακόμη μία εγκατάσταση της Μέσης Νεολιθικής στα βόρεια διοικητικά όρια του Νομού Φθιώτιδας), *ΑΕΘΣΕ* 2, 839-852.

Λέτσιος Β. (υπό έκδοση). Το πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής στα κουπατσαροχώρια Πολυνέρι και Αλατόπετρα του νομού Γρεβενών. Μία περίπτωση διαχρονικής και διακοινοτικής δράσης από τους νεολιθικούς

χρόνους μέχρι και σήμερα στο πλαίσιο της μεταβατικής κτηνοτροφίας, *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Γρεβενά: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός - Περιβάλλον, 9/3-12/3/2009*, Γρεβενά.

Νιτσιάκος Β., 1995. *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Αθήνα.

Sherratt A., 1981. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution, in Hodder I. – Isaac G. – Hammond N. (eds.), *Pattern of the Past, In honour of David Clarke*, Cambridge, 261-305.

Τουφεξής Γ., 1998. Ανασκαφή στον νεολιθικό οικισμό Κρεμαστός του Νομού Γρεβενών. *ΑΕΜΘ* 8 (1994), Θεσσαλονίκη, 17-25.

Τσιτσιάς Σερ. («Αγραφιώτης»), 1938. Με τους αγραφιώτας εις τις κορυφές των Αγράφων, *Εφημερίδα Μακεδονία* 28.2.1938, στήλη Παλιά και Νέα.

Wace A.J.B – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Wilkie N.C. – Savina M.E., 1997. The earliest farmers in Macedonia, *Antiquity* 71, 201-207.

Wilkie N.C., 1999. Some aspects of the Prehistoric occupation of Grevena, *Αρχαία Μακεδονία, Έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου*, Θεσσαλονίκη, 1345-1357.

Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1993. Ζαΐμι, *ΑΔ* 48, *Χρονικά*, 343-345.

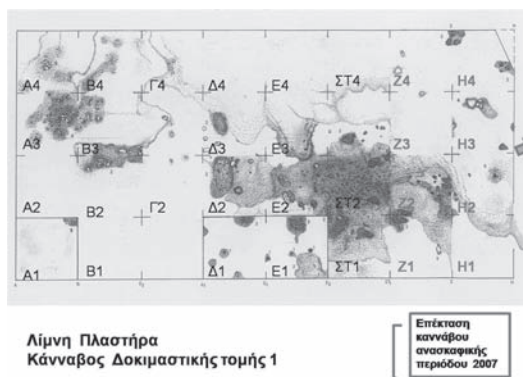
Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 2007. Η Εποχή του Χαλκού στη Δυτική Θεσσαλία, *ΘεσΗμ*, τ. 52, Λάρισα.

Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 2009. Νέα δεδομένα από τον Συκεώνα. Οικιστικό σύνολο της Μέσης Νεολιθικής στο *ΑΕΘΣΕ* 3, 2009 [2012], Βόλος, στον παρόντα τόμο.

Χουρμουζιάδης Γ. Χ., 1971. Δύο νέα εγκαταστάσεις της Αρχαιότερας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *ΑΑΑ* IV, 164-175.

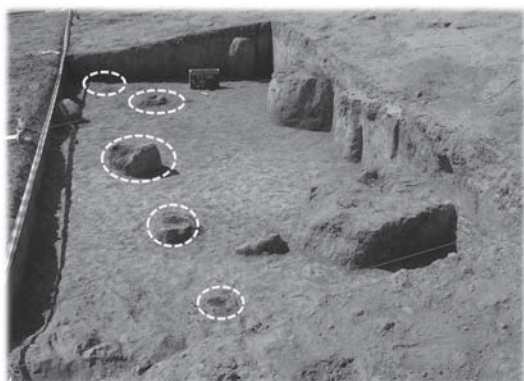

Εικ. 1. Λίμνη Ν. Πλαστήρα, λήψη από την αρχαιολογική θέση.

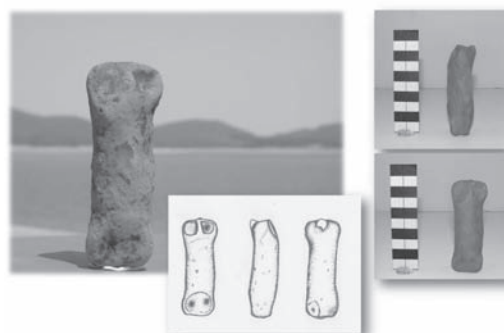

Λίμνη Πλαστήρα
Κάνναβος Δοκιμαστικής τομής 1

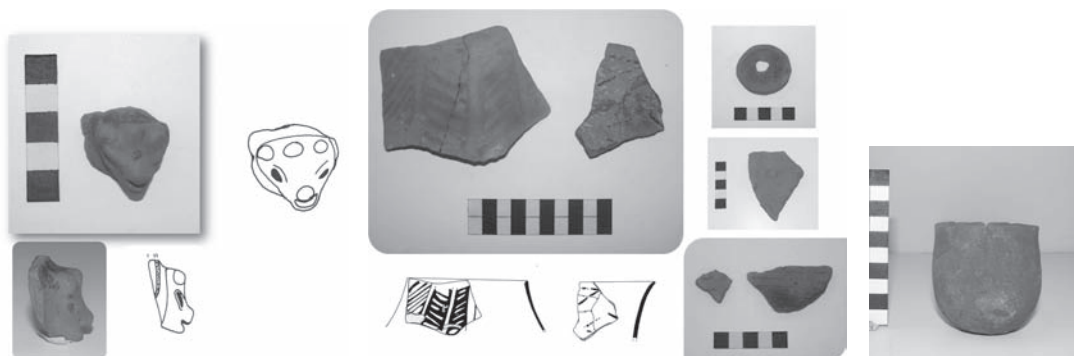
Εικ. 2. Σχεδιαστική αποτύπωση της εγκατάστασης με τα ανασκαφικά τετράγωνα.

Εικ. 3. Τμήμα της ανασκαφής της Νεολιθικής εγκατάστασης και πασσαλότρυπες όπου σώζεται απανθρακωμένο ξύλο.

Εικ. 4. Σχηματοποιημένο, πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής.

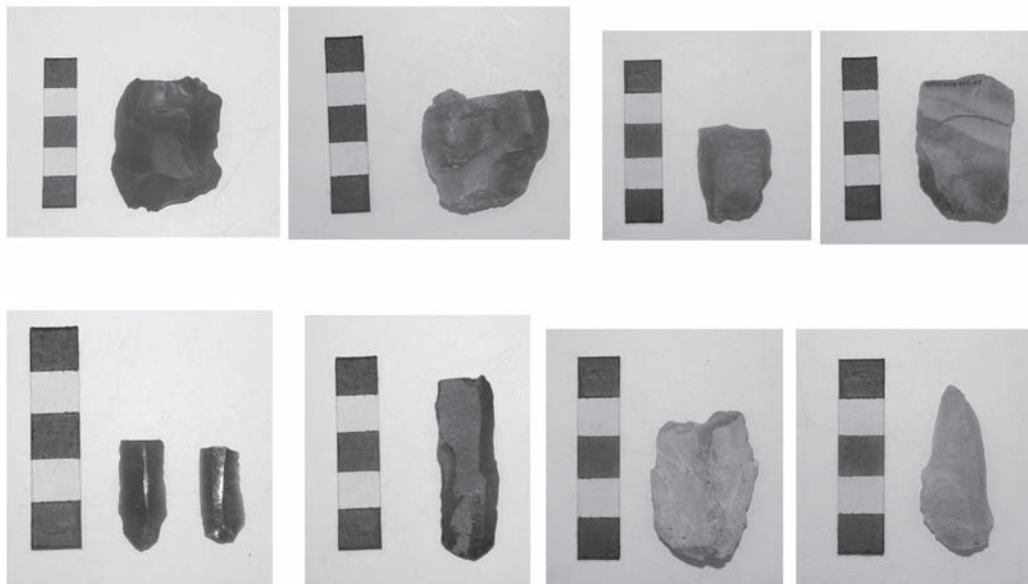

Εικ. 5. Όστρακο με πλαστική διακόσμηση ζώου, πιθανότατα βοοειδούς.

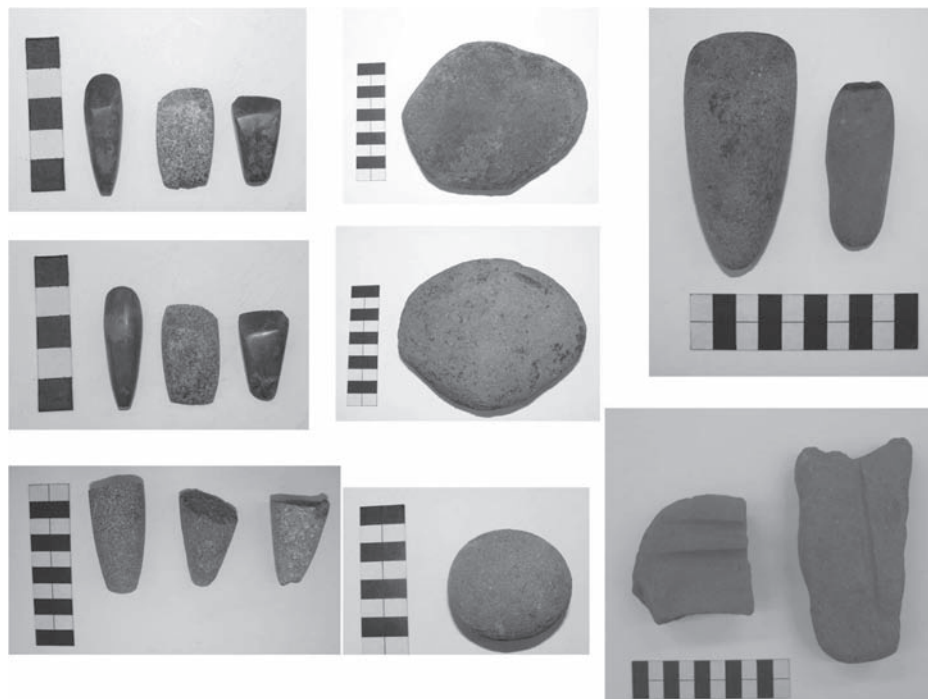
Εικ. 6. Δείγματα κεραμικής με γραπτή, εγχάρακτη και πλαστική διακόσμηση.

Εικ. 7. Αγγείο πόσης.

Λίθινα εργαλεία

Εικ. 8. Λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό.

Εικ. 9. Λίθινα εργαλεία, πελέκειες, σμίλες, μυλόπετρες και ακόνια από τη Νεολιθική εγκατάσταση.

ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΕ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΛΑΡΙΣΑΣ

Γεώργιος Τουφεξής, Κλεονίκη Τσεργά, Ελένη Παπανικολάου

Κατά τη διάρκεια των εκσκαπτικών εργασιών για την τοποθέτηση του αγωγού φυσικού αερίου στο Τμήμα Αμπελιά - Καρδίτσα, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε με δαπάνες του έργου οικισμός της ελληνοιστικής/πρώιμης ρωμαϊκής και νεολιθικής εποχής, ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 1,5 χλμ. Δ του Δ.Δ. Βασιλής του Δήμου Ενιππέα και 4,5 χλμ. Β των Φαρσάλων.

Ο οικισμός βρίσκεται στο μέσον της κοιλάδας του ποταμού Ενιππέα και σε απόσταση περ. 900 μ. Ν της σημερινής κοίτης του. Η κοιλάδα του Ενιππέα αποτελεί μια στενόμακρη προέκταση της δυτικής Θεσσαλικής πεδιάδας στα ανατολικά ανάμεσα στο όρος Όθρυς προς Ν και στο χαμηλό Χαλκοδόνιο όρος και τη λοφοσειρά των Ρεβενίων προς Β. Ο Ενιπέας ποταμός πηγάζει από την Όθρυ και με τους παραποτάμους του αποστραγγίζει μεγάλο μέρος της δυτικής και νότιας Θεσσαλίας, πριν τη συμβολή του στον Πηνειό ποταμό στο ύψος του Κεραμιδίου. Ο ποταμός έχει αέναη αλλά μέτρια και ακανόνιστη ροή που αυξάνεται το χειμώνα και την άνοιξη και ελαττώνεται σημαντικά το καλοκαίρι. Οι ασταθείς αλλουβιακές κοίτες του ποταμού επέβαλλαν την κατασκευή αντιπλημμυρικών αναχωμάτων που σε συνδυασμό με τη μείωση του νερού και την εξαφάνιση πλούσιων καρστικών πηγών στο μεσαίο τμήμα της κοιλάδας του, είχαν ως αποτέλεσμα την αποξήρανση ελωδών εκτάσεων, οι οποίες χαρακτήριζαν γενικότερα τη δυτική Θεσσαλική πεδιάδα¹. Στην περιοχή του ανασκαπτόμενου νεολιθικού οικισμού τα εδάφη, σύμφωνα με την ταξινόμηση εδαφών των Barisano – Helly, χαρακτηρίζονται ως αλλουβιακά με λεπτή υφή που αποστραγγίζονται ικανοποιητικά (Κατηγορία Β)² και είναι κατάλληλα για καλλιέργεια και βοσκή σε συνδυασμό με τα πλεονεκτήματα που προσφέρει στον οικισμό η γεινίαση με τον Ενιπέα ποταμό³. Σύμφωνα με την επιφανειακή έρευνα του J.-Cl. Decourt που διενεργήθηκε κυρίως κατά το διάστημα 1979-1982 και έλαβε υπόψη της και παλαιότερες τοπογραφικές έρευνες, στην κοιλάδα του Ενιππέα και σε ένα πεδινό τόξο που ορίζεται από τα Βρυσιά προς Ν, τους Σοφάδες προς Δ και το Κεραμίδι προς Β, όπου ο Ενιπέας συμβάλλει στον Πηνειό Ποταμό, είναι γνωστοί 83 νεολιθικοί οικισμοί που βρίσκονται κυρίως στην πεδιάδα και κατά πολύ λιγότερο στις λοφώδεις περιοχές που περικλείουν την κοιλάδα⁴. Στους τελευταίους συγκαταλέγεται ο ανασκαμμένος κατά το 1910 νεολιθικός οικισμός από τους Wace – Thompson στην Ερέτρια (Τσαγγλί)⁵ στο ανατολικότερο τμήμα της κοιλάδας και ο οικισμός στο Αχιλλείο Φαρσάλων⁶.

Ο οικισμός στο χωριό Βασιλής έχει σήμερα τη μορφή χαμηλότερης έξαρσης μόλις διακρινόμενης στο πεδινό έδαφος ύψους περ. 1,5 μ. (μέγιστο υψόμετρο πάνω από το επίπεδο της θάλασσας: 128,48 μ.) και εκτιμώμενης έκτασης περίπου δέκα στρεμμάτων. Στην επιφάνειά του ανευρίσκονται όστρακα και τμήματα κεραμίδων της ελληνοιστικής εποχής⁷ και σε μικρότερο ποσοστό όστρακα της νεότερης νεολιθικής. Πολύ κοντά στον ανασκαμμένο οικισμό και σε απόσταση περ. 400 μ. Α και Ν αυτού, υπάρχουν άλλοι δύο νεολιθικοί οικισμοί.

1. Decourt 1990, 39-41.

2. Barisano – Helly 1985, 208, εικ. 6. Decourt 1990, 42-43.

3. Halstead 1984, πίν. 6.1 αρ. 85 (Ο εν λόγω οικισμός αντιστοιχεί στον εμφανή νεολιθικό οικισμό που βρίσκεται περίπου 400 μ. Α του ανασκαμμένου οικισμού, στο ίδιο περιβάλλον με αυτόν).

4. Decourt 1990, 25, 47-55.

5. Wace – Thompson 1912, 86-130.

6. Gimbutas *et al.* 1989.

7. Ο ελληνοιστικός / ρωμαϊκός οικισμός που δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των οικισμών του Decourt, αποτελούσε μικρό δορυφορικό γεωργοκτηνοτροφικό οικισμό στην περιφέρεια της αρχαίας Φαρσάλου βλ. Decourt 1990, εικ. 27.

σμοί, οι οποίοι θα μπορούσαν, σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμική τους, να είναι για κάποια τουλάχιστον περίοδο σύγχρονοι με τον ανασκαμμένο οικισμό.

Στο βόρειο τμήμα του οικισμού και κατά μήκος του άξονα του αγωγού φυσικού αερίου που διασχίζει τον οικισμό με κατεύθυνση Α-Δ, ανασκάφηκαν μερικώς ή ολικώς 12 ανασκαφικές τομές διαστάσεων 4 × 4 μ. με ενδιάμεσους μάρτυρες πλάτους 1 μ.⁸ Από τις παραπάνω τομές που διερεύνησαν τον άξονα του αγωγού σε μήκος 85 μ. και πλάτος 4 μ., μόνον οι τρεις από αυτές (Τομές Β14, Β15, Β17) έφθασαν μέχρι το φυσικό έδαφος, ενώ οι υπόλοιπες ανασκάφηκαν μερικώς εξαιτίας έλλειψης πιστώσεων⁹. Στο μεσαίο τμήμα της διερευνηθείσας έκτασης μήκους περ. 55 μ. (Τομές Β8-Β18), και στο ανώτερο στρώμα των επιχώσεων σε βάθος 0,28-0,73 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ανασκάφηκαν τάφοι της ύστερης ελληνοιστικής περιόδου¹⁰. Πρόκειται για ένδεκα κιβωτιόσχημους τάφους με ασβεστολιθικές πλάκες στα τοιχώματα και την κάλυψή τους, επτά λακκοειδείς (τρεις εκ των οποίων έφεραν και καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες), μία ταφή σε πήλινη λάρνακα και πιθανόν μία δευτερογενή ταφή στον πυθμένα ενός λάκκου. Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν ΒΔ-ΝΑ (επτά τάφοι), Δ-Α (επτά τάφοι), ΝΔ-ΒΑ (δύο τάφοι) και Β-Ν (δύο τάφοι). Από τους ανασκαμμένους τάφους, τέσσερις αντιστοιχούσαν σε ενήλικα άτομα και επτά σε παιδιά, αλλά σε αρκετούς τάφους τα σκελετικά κατάλοιπα ήταν πολύ φθαρμένα. Οι νεκροί θάφτηκαν σε ύπτια στάση χωρίς κτερίσματα¹¹, ενώ στον πυθμένα ενός λάκκου βρέθηκε ένα κρανίο περιβαλλόμενο από τρεις μικρούς αργούς λίθους και συνιστούσε πιθανόν μια δευτερογενή ταφή.

Ελληνοιστικοί λάκκοι αλλά και σύγχρονες διαταραχές εισχώρησαν, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, στα βαθύτερα νεολιθικά στρώματα τα οποία και διατάραξαν. Οι λάκκοι της ελληνοιστικής περιόδου είχαν σχήμα κυκλωτέρες ή ακανόνιστο, διάμετρο 1-1,50 μ. και βάθος 0,70-2,10 μ. και περιείχαν λίγα ευρήματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται ότι επρόκειτο για λάκκους χωματοληψίας, αν και ένας λάκκος της Τομής Β18 διαμέτρου 1,50 μ. και βάθους 1,17 μ. ήταν πιθανόν αποθηκευτικός, καθώς στον πυθμένα του βρέθηκε ενσφινωμένο το έμβολο ενός μεγάλου πίθου.

Οι ανασκαμμένες επιχώσεις μέχρι το φυσικό σταθερό έδαφος είχαν μέγιστο πάχος περ. 2,50 μ. Οι ανώτερες επιχώσεις και μέχρι βάθος 0,85-1,00 μ. από την επιφάνεια του φυσικού εδάφους ήταν μετα-αποθετικές και αποτελούνταν από το επιφανειακό καλλιεργήσιμο χώμα πάχους 20-40 εκ. (Στρώμα 1) και από ένα ομοιογενές και ευκρινώς διακρινόμενο αμμοπηλώδες και χονδρόκοκκο καφέ/καστανό χώμα (10 ΥΡ, 3/2) πάχους 55 εκ. κατά μέσο όρο (Στρώμα 2), κάτω από το οποίο άρχιζαν οι νεολιθικές επιχώσεις (εικ. 1). Το στρώμα αυτό περιείχε σε όλο το πάχος του αρκετή ποσότητα διαβρωμένης κεραμικής της νεολιθικής καθώς και της ελληνοιστικής εποχής κυρίως στο ανώτερο τμήμα του, όπως και ένα περιορισμένο αριθμό μικρών ευρημάτων των περιόδων αυτών. Εντός του ίδιου στρώματος στο οποίο δε διακρίθηκαν επιμέρους διαστρωματώσεις, σκάφτηκαν όλοι οι τάφοι της ελληνοιστικής εποχής που αναφέρθηκαν παραπάνω, γεγονός που υποδεικνύει την περίοδο αυτή ως ένα όριο ante quem για την απόθεσή του. Επομένως, ο νεολιθικός οικισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «θαμμένος» από μετα-αποθετικές διεργασίες, γεγονός αναμενόμενο στο δυναμικό περιβάλλον πλημμυρικών πεδιάδων, όπως αυτή του παρακείμενου ποταμού Ενιπέα. Ανάλογες ταφονομικές ενδείξεις υπάρχουν στη ψηλή μαγούλα της Βαμβακούς σε απόσταση περ. 4 χλμ. Α του οικισμού, στις νότιες παρυφές της οποίας αποκαλύφθηκαν λίθινες θεμελιώσεις κτισμάτων κάτω από ένα «νεκρό» αλλουβιακό στρώμα πάχους περ. 1,00 μ.¹²

8. Ο οικισμός εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη του χάνδακα πλάτους 1 μ. για την τοποθέτηση του αγωγού του φυσικού αερίου, ο οποίος και κατέστρεψε μέχρι τη διακοπή των εργασιών τμήμα των ανώτερων επιχώσεων του οικισμού. Για λόγους επίστευσης της ανασκαφικής έρευνας κρίθηκε σκόπιμο ο χάνδακας να ενσωματωθεί εντός των δοκιμαστικών τομών κατά μήκος της νότιας παρειάς των τομών.

9. Μετά από απόφαση του ΥΠ.Π.Ο.Τ., ο αγωγός κατασκευάστηκε με τη διάνοιξη ειδικού τούνελ η είσοδος του οποίου ανοίχτηκε αρκετά μακριά από τα όρια του οικισμού και σε αρκετό βάθος κάτω από τις βαθύτερες επιχώσεις. Ωστόσο, οι τεχνικοί υπολογισμοί αποδείχθηκαν ανεπαρκείς καθώς ο μπετονίτης που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του υπόγειου τούνελ του αγωγού ανήλθε μέσω των ρωγμών του φυσικού εδάφους στις δοκιμαστικές τομές τις οποίες κυριολεκτικώς κατέκλισε. Παρόλο τον επίπονο και χρονοβόρο καθαρισμό από το συνεργείο της ανασκαφής, η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας έλλειψης πιστώσεων από την κατασκευάστρια εταιρεία.

10. Επίσης, εντοπίστηκαν άλλοι επτά τάφοι που δεν ανασκάφηκαν καθώς εισχωρούσαν στις παρειάς των τομών.

11. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ένας λακκοειδής τάφος που περιείχε μία πρόχου, στο ύψος του γονάτου ενός αποσπασματικά σωζόμενου σκελετού.

12. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα αποκαλύφθηκαν σε πεδινή έκταση 150 μ. Ν από το ανάγλυφο της μαγούλας κατά τη διάνοιξη στενής τάφου για την εγκατάσταση αγωγού του φυσικού αερίου. Η βραχύχρονη ανασκαφική διερεύνηση εντός της τά-

Οι αμιγείς νεολιθικές επιχώσεις εντοπίστηκαν σε βάθος 0,90 μ. κ.μ.ό. από την επιφάνεια του εδάφους και στις τομές που εντοπίστηκε το φυσικό σταθερό έδαφος είχαν μέγιστο πάχος περ. 1,50 μ. (Τομές B14, B15 και B17)¹³. Στο βαθύτερο τμήμα του πρώτου νεολιθικού στρώματος (Στρώμα 3) του οποίου το πάχος κυμαινόταν από 0,20-0,30 μ. κ.μ.ό. – περ. 0,45 (στις δυτικότερες τομές), εντοπίστηκε σε όλες σχεδόν τις ανασκαφικές τομές στρώμα καταστροφής της Νεότερης Νεολιθικής από καμένους πορτοκαλέρυθρους και τεφρούς / μαύρους πηλούς με πυκνή διασπορά στην έκταση των τομών, το οποίο υποδεικνύει μια εκτεταμένη πυρκαγιά σε ένα μεγάλο τουλάχιστον τμήμα του οικισμού (εικ. 1). Παρόμοια στρώματα καταστροφής αλλά σαφώς πιο περιορισμένα, εντοπίστηκαν και στα βαθύτερα νεολιθικά στρώματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μάζες των καμένων πηλών ήταν πολύ διαλυμένες αλλά υπήρχαν και πηλοί με αποτυπώματα κλαδιών και δοκαριών προερχόμενα από κατεστραμμένες στέγες ή τοίχους πασσαλόπηκτων κτισμάτων, καθώς δεν αναγνωρίστηκαν με βεβαιότητα ανάμεσα στους καμένους πηλούς πλιθιά¹⁴. Η απομάκρυνση των καμένων πηλών δεν αποκάλυψε δάπεδα ή κατόψεις κτισμάτων, με εξαίρεση κάποιες θερμικές κατασκευές και μία ελαφρώς υπόσκαφη πασσαλόπηκτη οικία στην Τομή B8 και στο Μάρτυρα των Τομών B8-B9 και επομένως οι πηλοί σε κάποιες περιπτώσεις πιθανόν προέρχονταν από στεγασμένους ημι-υπαίθριους χώρους ή ήταν αποτέλεσμα δευτερογενών αποθέσεων. Στις νεολιθικές επιχώσεις που ακολουθούσαν κάτω από το Στρώμα 3, τουλάχιστον στις Τομές όπου αυτές ανασκάφηκαν μέχρι το φυσικό έδαφος, διακρίθηκαν τουλάχιστον δύο επιμέρους στρώματα με επιμέρους διαστρωματώσεις κατά τόπους.

Η υπόσκαφη πασσαλόπηκτη οικία στην Τομή B8 και στο Μάρτυρα των Τομών B8-B9 εντάσσεται στρωματογραφικά στο ανώτερο τμήμα του πρώτου νεολιθικού στρώματος (Στρώμα 3) και με βάση τα ευρήματά της είναι μεταγενέστερη από το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε στο βαθύτερο τμήμα του ίδιου στρώματος (εικ. 2). Η οικία, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, είχε ελαφρώς ελλειψοειδή κάτοψη διαστάσεων 4,30 (Α-Δ) × 3,26 μ. (Β-Ν) × 0,18 μ. (κ.μ.ό.) βάθος και καλυπτόταν από ισχυρά καμένους πηλούς σε πυκνή διάταξη προερχόμενος από την κατεστραμμένη στέγη, την ανωδομή των τοίχων και πιθανότατα έναν θολωτό φούρνο που βρισκόταν εσωτερικά και στο βορειοδυτικό άκρο της οικίας. Στην περίμετρο της οικίας αλλά και στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν κάποιες οπές πασσάλων που αντιστοιχούσαν σε πασσάλους των τοίχων και της υποστήριξης της στέγης αντιστοίχως. Τμήματα των καμένων πηλών έφεραν αποτυπώματα κλαδιών, δοκαριών και πιθανόν καλαμιών και σχισμένων ξύλων (σανίδων), ενώ ο ανώτερος ορίζοντας της επίχωσης του δαπέδου αμέσως κάτω από τους καμένους πηλούς έφερε ισχυρά ίχνη φωτιάς από την πεσμένη σ' αυτό καμένη ανωδομή. Η επίχωση δαπέδου πάχους 8-12 εκ. περιελάμβανε ένα σκούρο γκριζωπό και κυρίως αμμώδες χώμα (10YR, 4/2) με έντονα ίχνη καύσης, αρκετή κεραμική και λίγα οστά, ενώ το ελαφρώς εμβαθυμένο δάπεδο ήταν επιστρωμένο κατά τόπους με αραιά βότσαλα. Στο βόρειο τμήμα της οικίας βρέθηκε εξωτερικά βοτσαλωτό δάπεδο διαστάσεων 1,84 (Α-Δ) × 1,12 μ. (Β-Ν) που πιθανόν αντιστοιχούσε σε ένα «κατώφλι» εξωτερικά της εισόδου της οικίας ή σε μια επιφάνεια εργασίας. Στην οικοσκευή περιλαμβάνονταν πιθανόν ένας θολωτός φούρνος στο βορειοδυτικό τμήμα της οικίας, όπως υποδεικνύουν κάποιες καμένοι πηλοί που πιθανόν προέρχονταν από τη θόλο του¹⁵. Τα ευρήματα από το εσωτερικό της οικίας περιλαμβάνουν όστρακα χονδρής κεραμικής, κυρίως αποθηκευτικών αγγείων, λίγα διακοσμημένα όστρακα λεπτής και μεσαίας κεραμικής, ένα ασκοειδές αγγείο και κάποια ποσότητα οστών ζώων. Επίσης, δέκα πέντε πελεκητά εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο, λίθινα λειασμένα εργαλεία (σμίλη, δύο λειαντήρες, δύο αξίνες, δύο κρουστήρες), μυλόπετρα, δύο οστέινα εργαλεία, τέσσερα πήλινα σφονδύλια, πέντε τμήματα πήλι-

φρου αποκάλυψε τη θεμελίωση τοίχου από ασβεστολιθικές αργές πέτρες σωζ. μήκους 10,30 μ. και πλάτους 0,76 μ με κατεύθυνση Α-Δ. Τα λίγα όστρακα που περισυνελέγησαν ήταν διαβρωμένα και απροσδιόριστα και θα μπορούσαν να αποδοθούν με επιφύλαξη στην Εποχή του Σιδήρου.

13. Εκτός από τις τομές B14, B15 και B17, το φυσικό έδαφος εντοπίστηκε και σε δύο μικρά δοκιμαστικά σκάμματα που σκάφηκαν εντός της τάφρου του αγωγού φυσικού αερίου στις Τομές B1 (στις ανατολικές παρυφές της μαγούλας) και σε επαφή με τη νότια παρειά της Τομής B14, στα οποία το πάχος των νεολιθικών επιχώσεων ήταν περ. 1 μ. και 2 μ. αντιστοίχως. Στο μικρό δοκιμαστικό σκάμμα στην Τομή B14, το μεγαλύτερο βάθος των νεολιθικών επιχώσεων σε σχέση με την υπόλοιπη τομή οφείλεται πιθανόν σε λάκκο αλλά η πολύ περιορισμένη έκταση του σκάμματος δεν επέτρεψε περαιτέρω διακρίβωση.

14. Ανάμεσα στους καμένους πηλούς του στρώματος αυτού εντοπίστηκαν με πιθανότητα κάποιες οπές πασσάλων χωρίς, ωστόσο, σαφή διάταξη καθώς και πολλές οπές τρωκτικών. Οπές πασσάλων εντοπίστηκαν με βεβαιότητα και στις βαθύτερες νεολιθικές επιχώσεις των μικρών δοκιμαστικών σκαμμάτων στις Τομές B11 και B14 υποδεικνύοντας ότι τα πασσαλόπηκτα κτίσματα κατασκευάζονταν σε όλη τη διάρκεια του οικισμού.

15. Υπολείμματα μιας δεύτερης θερμικής κατασκευής εντοπίστηκαν αμέσως εξωτερικά και Βορειοανατολικά της ελλειψοειδούς κάτοψης της οικίας, η οποία κατά τα φαινόμενα ήταν παλαιότερη του κτίσματος.

ων κρατευτών καθώς και λίγα κοσμήματα (οστρέινο περιάπτο, λίθινη και οστρέινη χάντρα, και πιθανόν ένα χάλκινο ενώτιο). Η ραδιοχρονολόγηση δύο δειγμάτων άνθρακα από το εσωτερικό της οικίας με βαθμολογημένες ηλικίες μεταξύ 4710-4542 π.Χ. στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ [Δείγματα DEM -2159 (2401) και DEM -2154 (2406)], εντάσσει την οικία στις Διμηνιακές φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου, όπως και τα ευρήματα από το εσωτερικό της.

Στις Τομές Β 15 και Β 16 ένα στρώμα καταστροφής με πολλούς καμένους πηλούς εκτεινόταν κατά μήκος της νότιας παρειάς τους και με κλίση προς Β. Οι πήλινες μάζες ήταν πολύ διαλυμένες και δεν εξακριβώθηκε εάν αντιστοιχούσαν ενδεχομένως στα κατάλοιπα ενός πασσαλόπηκτου τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Βορείως αυτών και στο χαμηλότερο επίπεδο της διασποράς τους βρέθηκε μια μεγάλη θολωτή θερμική κατασκευή, για την οποία οι στρωματογραφικές ενδείξεις συνηγορούν στην άποψη ότι βρισκόταν σε ανοικτό υπαίθριο χώρο (εικ. 3).

Οι θερμικές κατασκευές που αποκαλύφθηκαν σε περισσότερο ή λιγότερο αποσπασματική κατάσταση ήταν συνολικά εννέα από τις οποίες τουλάχιστον τέσσερις ήταν θολωτοί ιπνοί ενώ πέντε αποτελούσαν κατά τα φαινόμενα ανοικτές εστίες¹⁶. Στις πρώτες βρέθηκαν χαρακτηριστικά τμήματα καμένων πηλών της θόλου με καμπύλα σχήματα και αδρά εξομαλυμένες επιφάνειες πεσμένα πάνω στα δάπεδα ή διασώθηκαν στη θέση τους και σε μικρό ύψος τμήματα της βάσης των τοιχωμάτων της θόλου πέριξ των δαπέδων. Το δάπεδο των κατασκευών αυτών πάχους κ.μ.ό. 4 εκ. αποτελούνταν από υποδομή με χαλίκια και όστρακα που εξασφάλιζαν στερεή έδραση αλλά και θερμομόνωση, πάνω στην οποία επιστρωνόταν στρώση καθαρού πηλού πάχους 2 εκ. κ.μ.ό.¹⁷ Στις δύο ανοικτές εστίες το πήλινο δάπεδο στρώθηκε απευθείας πάνω σε εξομαλυμένη χωμάτινη επιφάνεια με ανάμειξη χωμάτος αργιλώδους ή ασβεστώδους σύστασης. Σε όλες τις περιπτώσεις η επιφάνεια του δαπέδου ήταν κρακαρισμένη και σε δύο ιπνούς εντόνως μαυρισμένη από τα ίχνη της φωτιάς. Τα τοιχώματα της θόλου κατασκευάζονταν από πορώδη πηλό εξαιτίας των εγκλεισμάτων που περιείχε ο πηλός τους και οι επιφάνειές τους ήταν αρκετά καλά εξομαλυμένες, ενώ το πάχος τους κυμαινόταν από 2-5 εκ. Στον ιπνό της Τομής Β16 η βάση των τοιχωμάτων της θόλου ενισχυόταν εξωτερικά από συμπαγή στοιβαχτό πηλό με πάχος έως 0,15 μ.¹⁸, ενώ σε κάποιους πηλούς από την περιοχή αυτή του ιπνού παρατηρήθηκαν περισσότερες επιστρώσεις που οφείλονταν σε διαδοχικές ενισχύσεις της θόλου¹⁹ (εικ. 3). Στον ίδιο ιπνό τμήματα του δαπέδου βρέθηκαν σε διαφορετικά βάθη πιθανώς ως αποτέλεσμα μικροκαθιζήσεων του εδάφους, ενώ σε απόσταση 2,5 μ. περίπου Δ αυτού βρέθηκε κατά χώραν ένας μεγάλος πίθος που παραπέμπει σε τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες πέριξ του ιπνού. Στις Τομές Β12 και Β13 δύο ιπνοί βρίσκονταν ο ένας σχεδόν δίπλα στον άλλο και είχαν μερικώς καταστραφεί από ένα παρακείμενο λάκκο της ελληνιστικής εποχής. Ανάμεσά τους υπήρχαν ισχυρά καμένες μάζες ερυθρών πηλών αρκετοί από τους οποίους διέσωσαν τις θέσεις μικρών ξύλινων δοκαριών που είχαν καεί και οι οποίοι δεν προέρχονταν κατά τα φαινόμενα από τους κατεστραμμένους ιπνούς αλλά πιθανόν από πήλινη στέγη²⁰. Η αφαίρεση των πηλών δεν αποκάλυψε σαφείς ενδείξεις για το κτίσμα στο οποίο ανήκαν αλλά κατά τα φαινόμενα αυτό ήταν μικρό και αντιστοιχούσε πιθανόν σε ένα είδος υπαίθριου στεγάστρου που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων του οικισμού κατά τη χρήση των ιπνών.

Με εξαίρεση μια πιθανή κατεστραμμένη θερμική κατασκευή που αποτελούσε μέρος της οικοσκευής του υπόσκαφου σπιτιού στην Τομή Β8, οι υπόλοιπες βρίσκονταν κατά τα φαινόμενα σε υπαίθριους ή ημι-

16. Μια εικόνα για τη μορφή των θολωτών ιπνών από τη νεολιθική Θεσσαλία παρέχει το πήλινο ομοίωμα σπιτιού των αρχών της Νεότερης Νεολιθικής από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Gallis 1985, 20-24), καθώς και ο ιπνός της ίδιας περιόδου από το Μακρυχώρι Λάρισας που διέσωσε αρκετό μέρος της θολωτής στέγης του (Τουφεξής 2001, υπό έκδοση). Ως προς το σχήμα και τη κατασκευή των ιπνών, ενδεικτικοί είναι αυτοί του Dikili Tash (Deshayes 1974, 67-91).

17. Εξαιρετική αποτελούσε κατά τα φαινόμενα ο ιπνός της Τομής Β9, στον οποίο κάτω από τους πηλούς της θόλου δε βρέθηκε ιδιαίτερο δάπεδο αλλά μια καμένη αργιλώδης χωμάτινη επιφάνεια με λίγα όστρακα, η οποία αποτελούσε πιθανόν ένα υποτυπώδες δάπεδο, καθώς δε φαίνεται πιθανό οι πηλοί να ήταν αποτέλεσμα δευτερογενούς απόθεσης.

18. Τον ίδιο τρόπο κατασκευής της θολωτής στέγης είχε και ο ιπνός της αρχής της νεότερης νεολιθικής από το Μακρυχώρι Λάρισας (βλ. παραπάνω υποσημείωση). Ο ιπνός στην Τομή Β16 διέσωσε περίπου το ήμισυ της περιμέτρου του κατώτατου τοιχώματος της θόλου.

19. Στη Θεσσαλία η θόλος ενός οικιακού φούρνου κατασκευαζόταν παραδοσιακά πάνω σε «βουναλάκι» από άμμο πάνω στο οποίο στρωνόταν πηλός και σπασμένα κεραμίδια. Η άμμος αφαιρούνταν όταν ο πηλός στέγνωσε καλά και σταθεροποιούνταν τα τοιχώματα της θόλου, βλ. Γουργιώτη – Μητροφάνης 1999, 76.

20. Ο βορειότερος από τους ιπνούς βρέθηκε αμέσως δυτικά των καμένων πηλών και ήταν ιδιαίτερα κατεστραμμένος, καθώς σώθηκαν μόνον μικρά τμήματα του δαπέδου και πιθανώς κάποια τμήματα από τη θόλο του.

υπαίθριους στεγασμένους χώρους του οικισμού υποδεικνύοντας κοινή χρήση τους από περισσότερα νεοκοκυριά της νεολιθικής κοινότητας. Αν και όλοι οι ιπνοί βρέθηκαν περισσότερο ή λιγότερο κατεστραμμένοι, φαίνεται ότι είχαν κυκλικό δάπεδο που στένευε κάπως προς το στόμιο με διάμετρο που κυμαινόταν από 1,16-1,30 μ., ενώ τουλάχιστον τρεις είχαν κατά πάσα πιθανότητα το στόμιό τους προς N/NA αποφεύγοντας τους δυνατούς βοριάδες. Οι ανοικτές εστίες φαίνεται ότι είχαν κάπως μικρότερη διάμετρο που δε ξεπερνούσε το 1 μ.²¹ Η ανοικτή εστία στην Τομή B2 εδραζόταν σε χαμηλή πήλινη πλατφόρμα που διατηρήθηκε στα νότιά της, ενώ υπολείμματα στάχτης εντοπίστηκαν βορειοδυτικά αυτής (εικ. 4). Η εστία πιθανόν στεγαζόταν με κάποιο στέγαστρο με πήλινη στέγη, όπως υποδεικνύουν διαλυμένες μάζες καμένων πηλών που βρέθηκαν επάνω και γύρω από αυτήν καθώς και κάποιες πιθανές οπές πασσάλων.

Στις Τομές B14, B15 και B17 ανασκάφηκε τμήμα τάφρου μήκους 9,15 μ. της πρωιμότερης φάσης του νεολιθικού οικισμού σκαμμένης εντός του φυσικού γκριζωπού αργιλώδους εδάφους²² κατά τα γνωστά παραδείγματα νεολιθικών οικισμών της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας²³ (εικ. 5). Η τάφος είχε κατεύθυνση Α-Δ, το βάθος της ήταν 1,06-1,20 μ., ενώ το πλάτος στο ύψος του χείλους και στον πυθμένα της τάφρου κυμαινόταν από 1-1,30 μ. και 0,20-0,30 μ. αντιστοίχως, με προφίλ σε σχήμα V με κάπως ακανόνιστα τοιχώματα²⁴. Στην Τομή B14 και στο ανώτερο βόρειο τοίχωμα της τάφρου εντοπίστηκε κατά τα φαινόμενα τμήμα μικρότερης και ρηχότερης τάφρου με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ πλάτους 0,84 μ. (χείλος)/ 0,30 μ. (πυθμένας) και βάθους 0,72 μ. που κατέληγε στην πρώτη. Στο γέμισμα της τάφρου διακρίθηκαν κατά τόπους έως τρεις διαστρωματώσεις με επιχώσεις απορριματικού χαρακτήρα με περιορισμένη ποσότητα οστράκων και άλλων ευρημάτων, ενώ εξωτερικά της τάφρου δεν εντοπίστηκε κάποιο είδος αναχώματος από το φυσικό αργιλώδες χώμα που προέκυψε κατά την εκσκαφή της. Στο σφράγισμα της τάφρου στην Τομή B14 εντοπίστηκε σε περιορισμένη έκταση με καμένους πηλούς που εκτεινόταν, ωστόσο, και εντεύθεν της τάφρου.

Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής, οι ανασκαμμένες νεολιθικές επιχώσεις χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο και αντιστοιχούν στις φάσεις Οτζάκι και Αράπη²⁵. Με τη φάση Οτζάκι συμβαδίζουν και οι ραδιοχρονολογήσεις από την οικία στην Τομή B8 και στον Μάρτυρα των τομών B8-B9 καθώς και από την Τομή B16 (DEM -2155 (2403): 4789-4612 π.Χ.), ενώ στην κεραμική των αντίστοιχων στρωμάτων φαίνεται ότι «επιβιώνουν» και διακοσμητικές κατηγορίες της φάσης Αράπη. Στη διακοσμημένη κεραμική της φάσης Αράπη αντιστοιχούν οι χαρακτηριστικές γραπτές κατηγορίες με σοκολατί χρώμα σε παχύ υπόλευκο επίχρισμα και η πολύχρωμη κεραμική με μοτίβα από σοκολατί και ερυθρό χρώμα, επίσης, σε υπόλευκο επίχρισμα, οι οποίες απαντούν κυρίως στις βαθύτερες επιχώσεις²⁶ και περιλαμβάνουν συνηθέστερα φιάλες (εικ. 6α). Τα αγγεία με μαύρη διακόσμηση σε έντονο κόκκινο επίχρισμα με ενδιάμεσες παραλλαγές στις οποίες το χρώμα των μοτίβων ποικίλει από σκούρο καφέ - γκριζωπό και η επιφάνεια του αγγείου από ανοιχτόχρωμη καφέ-κιτρινωπή έως πορτοκαλόχρωμη με ή χωρίς επίχρισμα συνυπάρχουν με τις προηγούμενες κατηγορίες και αποτελούν τη συνηθέστερη διακοσμημένη κατηγορία και σχεδόν τον κανόνα στις ανώτερες επιχώσεις (εικ. 9β). Η διακόσμηση με λευκό χρώμα σε κόκκινο επίχρισμα είναι περιορισμένη, ενώ μικρό είναι και το ποσοστό της εγχάρακτης κεραμικής (εικ. 6β). Στη μονόχρωμη κεραμική ξεχωρίζουν φιάλες με ερυθρό και καλά στιλβωμένο επίχρισμα συχνά με μαύρες ταινίες ένεκα της όπτησης, ενώ σε μικρότερο ποσοστό αντιπροσωπεύεται και η μαύρη στιλβωμένη κεραμική. Επίσης, απαντούν λίγα όστρακα με μαύρη λειασμένη επιφάνεια εξωτερικά και κόκκινη εσωτερικά. Στα μοτίβα που είναι γραμμικά ξεχωρίζει η σπείρα

21. Η μεγαλύτερη και σχεδόν εξ' ολοκλήρου σωζόμενη διάμετρος της εστίας στην Τομή B2 ήταν 0,95 μ., ενώ στις άλλες περιπτώσεις οι ανοικτές εστίες διέσωσαν μόνον μέρος της επιφάνειας δαπέδου τους.

22. Στην Τομή B15 το ανασκαμμένο τμήμα της τάφρου μήκους 3,10 μ. είχε πλάτος μόλις 0,40-0,60 μ. καθώς η τάφος εισχωρούσε στη βόρεια παρειά της τομής. Αντιθέτως, στις Τομές B14 και B17 η τάφος ανασκάφηκε σε όλο το εύρος της.

23. Για οικισμούς με τάφρους από τη Θεσσαλία βλ. Αχιλλείο (Gimbutas *et al.* 1989, 15, 18, 62-66), Σουφλί (Θεοχάρης 1958, 80), Οτζάκι (Milošić 1983, 12-13, 21-23, 32-35), Διμήνη (Τσουντας 1908, 65-66), Μακρυχώρι (Τουφεξής υπό έκδοση), Μάνδρα (Τουφεξής 2000 και Τουφεξής *et al.* 2006, 101-112). Οικισμοί με τάφρους από τη Βόρεια Ελλάδα -πέραν του Μακρυγιάλου- αλλά και τη Θεσσαλία αναφέρονται συνοπτικά στη διδακτορική διατριβή της Παππά 2008, 27-53.

24. Στο δυτικότερο τμήμα της τάφρου στην Τομή B17 ο πυθμένας ήταν επίπεδος με πλάτος 0,58 μ., ενώ το νότιο τοίχωμά της τάφρου εισχωρούσε στην άσκαφη παρειά της τομής. Εάν δεν πρόκειται για τοπική διαπλάτυνση της τάφρου, είναι πιθανόν στο σημείο αυτό να συνέκλινε και άλλη τάφος.

25. Το πάχος αυτών των επιχώσεων δε φαίνεται να είναι μεγαλύτερο από 1,50 μ., ενώ οι επιχώσεις της φάσης Αράπη στις άλλες θέσεις σπανίως ξεπερνούν το 1 μ. πάχος (βλ. Demoule *et al.* 1988, 51. Gallis 1996, 536).

26. Γαλλής 1992, 64.

είτε γραπτή²⁷ είτε ανάγλυφη (**εικ. 6α**). Στις ανώτερες επιχώσεις εκτός της διακοσμημένης κεραμικής με μαύρο χρώμα σε κόκκινο βάθος και τις διάφορες παραλλαγές της που αναφέρθηκαν, απαντώνται πολύχρωμες φρουτιέρες με ψηλά κωνικά πόδια. Συνήθης διακόσμηση είναι σπειρόσχημες ή καμπύλες ερυθρές ταινίες που περιγράφονται με λεπτές σκούρες καφέ - μαύρες γραμμές πάνω σε λευκό επίχρισμα²⁸, ενώ όστρακα με τέτοια διακόσμηση βρέθηκαν και στα βαθύτερα στρώματα (**εικ. 7**). Επίσης, απαντώνται ημισφαιρικοί σκύφοι με δύο όρθιες κερατοειδείς λαβές-αποφύσεις με μαύρη, καστανή/ καστανότεφρη ή ερυθρή εξωτερική επιφάνεια πολύ καλά στιλβωμένη. Μερικοί έχουν αυλακωτή ή στικτή και εγχάρκτη διακόσμηση τόσο στο σώμα όσο και στις λαβές, ενώ στο εσωτερικό των μοτίβων υπήρχε αρχικά ένθετη λευκή ύλη²⁹ (**εικ. 8**). Επίσης, σε λίγα όστρακα αναγνωρίστηκε ακόμη και κάποιο είδος αλοιφωτής διακόσμησης με ωμό ερυθρό και λευκό χρώμα, η οποία, ωστόσο, διαφέρει από την αλοιφωτή διακόσμηση της Τελικής Νεολιθικής περιόδου. Στην υπόσκαφη οικία της Τομής Β8 που αντιστοιχεί στις Διμηνιακές φάσεις η αλοιφωτή διακόσμηση αυτή περιλαμβάνει κυρίως παχύ λευκωπό χρώμα πάνω σε καφέ όστρακα μεσαίου πάχους και καθαρότητας η επιφάνεια των οποίων είναι κατά κάποιο τρόπο σαρωμένη ώστε να επιτυγχάνεται καλλίτερη πρόσφυση του ωμού επίθετου χρώματος με αυτήν. Από την ίδια οικία προέρχεται και ένα ασκόμορφο αγγείο από ερυθρωπό πηλό³⁰ (**εικ. 9α**).

Στα μικρά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται μυλόπετρες, πολλά πελεκητά εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό με αντιπροσώπευση των παραγώνων της αλυσίδας παραγωγής τους, όπως πυρήνες, απολεπίσματα και φολίδες (**εικ. 10**) καθώς και λίθινα λειασμένα εργαλεία (αξίνες, λειαντήρες και κρουστήρες οι οποίοι προέρχονται συχνά από αχρηστευμένες αξίνες και τριβεία). Επίσης, βρέθηκαν οστέινα εργαλεία (οπίες, σμίλες, μικρός στείλεός από κέρατο ελαφιού), πήλινοι πεσσοί, πήλινα σφονδύλια, κάποια τμήματα βραχιολιών από λίθο και *Spondylus gaederopus*, λίγες λίθινες χάνδρες και λίγα πήλινα ειδώλια (**εικ. 11**).

27. Γαλλής 1992, 64. Επίσης, πρβλ. Γαλλής 1996, 560: IVb.

28. Πρβλ. Τσουντας 1908, πίν. 3-6. Hauptmann 1981, πίν. X.8-10, 20.3, 40.18, 87.1.

29. Πρβλ. Hauptmann 1981, πίν. XI.1-3, 5, 7, 18.6-8, 7.18, 40.5, 80.10-12.

30. Πρβλ. Hauptmann 1981, πίν. XX.5, 24.4.

SUMMARY

RESCUE EXCAVATIONS AT A NEOLITHIC SITE NEAR
THE VASILIS VILLAGE, PREFECTURE OF LARISA

Giorgos Toufexis, Kleoniki Tserga, Eleni Papanikolaou

During the construction works for the installation of the gas pipe, a new Hellenistic/Roman and Neolithic site was spotted in the Enippeas valley (South Thessaly), 1.5 km. from the Vasilis village and 4.5 km. north of the town of Pharsala. In the area of the site is cultivated cotton and the former has the form of an almost inconspicuous low magoula (tell) 10 acres in extent and 1.5 m. height. The trial trenches investigated the northern edges of the site along the line of the gas pipe in a length of 85 m. but the excavation remained incomplete because the gas pipe was installed with a drilling method well below the sterile soil without damaging the archaeological deposits.

In the upper strata 19 Hellenistic/Roman graves (11 cist and 7 simple pit graves and one clay larnax) of children and adults were excavated all but one devoid of offerings. Besides, a number of Hellenistic/Roman pits (mainly for getting earth for building activities) and of modern times have disturbed the deeper deposits.

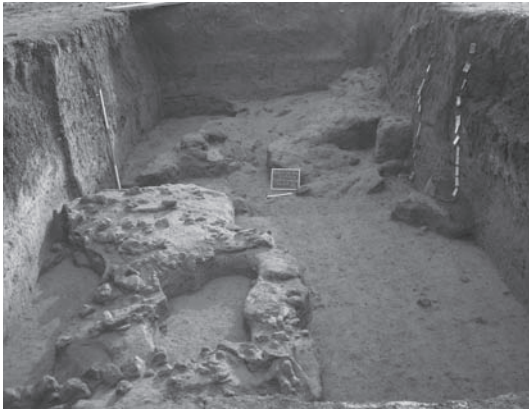
The Neolithic deposits were found approximately 0.90 m. below the present surface and rarely exceeded 1.5 m. thickness (fig. 1). In all evidence they can be dated in the Late Neolithic period (Arapi and Otzaki phases) (figs. 6-9). To the Otzaki phase belongs a slightly subterranean hut heavily destroyed by fire with an elliptical plan build with posts and having a clay roof (fig. 2) which was sunk into the uppermost part of the first Neolithic stratum. More deeply in that stratum an extended level of destruction comprising burnt clays of houses build with posts and having a clay roof and structures (mostly ovens and hearths: figs. 3-4) indicates a large episode of fire taken place in an extended part of the village. During the earliest occupation (Arapi phase) the settlement was surrounded by at least one V shaped ditch dug into the sterile soil 1-1.30 m. wide (in the uppermost banks) and up to 1.20 deep. (fig. 5). The small finds of the excavation include, among other finds, flint and obsidian chipped and polished stone tools, bone tools, clay spindle whorls, few ornaments (part of a stone bracelet, beads), a probable bronze ring pendant, clay figurines etc. (fig. 10-11).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barisano E. – Helly B., 1985. Remote Sensing and Archaeological Research στο *Thessaly (Greece). New Prospects in "Archaeological" Landscape, Proc. EAR SeL/ESA Symposium "European Remote Sensing Opportunities", Strasbourg, 31 March-3 April 1985 (ESA SP-233, May 1985)*, Paris, 203-209.
- Decourt J.-Cl., 1990. La Vallée de l' Énipeus en Thessalie. *Études de Topographie et de Géographie Antique, BCH Suppl. XXI*.
- Demoule J.-P. – Gallis K. – Manolakakis L., 1988. Transition entre les cultures Néolithiques de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques, *BCH CXII – I Études*, 1-58.
- Deshayes J., 1974. Fours néolithiques de Dikili Tash, στο *Mélanges Helléniques Offerts à Georges Daux*, Paris, 67-91.
- Gallis K., 1985. A Late Neolithic foundation offering from Thessaly, *Antiquity LIX*, 20-24.
- Γαλλής Κ., 1992. Άτλας προϊστορικών οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας, Λάρισα.
- Gallis K., 1996. Ausgrabungen der neolithischen Siedlungen und Friedhöfe von Platia Magoula Zarkou, Souphli-Magoula und Makrychori 2 in Thessalien, στο *Alram-Stern E., Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 521-562.
- Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D., 1989. Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece 6400-5600 B.C., *Monumenta Archaeologica 14*, Los Angeles, California.

- Γουργιώτη Λ. – Μητροφάνης Ν.Γ., 1999. *Θεσσαλία. Σιτάρι-Αλεύρι-Ψωμί. Παράδοση και εκσυγχρονισμός*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας.
- Halstead P., 1984. *Strategies for Survival. An Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly*, N. Greece University of Cambridge (αδ. διδ. διατριβή).
- Hauptmann H., 1981. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien III. Das Späte Neolithikum und das Chalcolithikum*, Rudolf Habelt Verlag Gmbh-Bonn (BaM 21).
- Θεοχάρης Ρ.Δ., 1958. Εκ της προκεραμεικής Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά Α'*, 70-86.
- Milojčić V., 1983. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien III. Das Späte Neolithikum und das Chalcolithikum. Stratigraphie und Bauten*, Rudolf Habelt Verlag Gmbh-Bonn (BaM 20).
- Παππά Μ., 2008. *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας. Δ.Ε.Θ - Θέρμη - Μακρύγιαλος* (αδ. διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας).
- Τουφεξής Γ., 2000. Κοιλιάδα. Μάνδρα (θέση Προφήτης Ηλίας), *ΑΔ 55, Χρονικά*, 503-505.
- Τουφεξής Γ., (υπό έκδοση). Σωστική ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μακρυχώρι 1 (Αριθμός Τοπογραφικού Αρχείου ΙΕ' Εφορείας: 131), Ν. Λάρισας, *ΑΔ 56* (2001).
- Τουφεξής Ν.Γ. – Μανώλης Κ.Σ. – Φουντουλάκης Ε.Γ. – Πετροτσά Ι.Ε., 2006. Ταφές της Νεότερης Νεολιθικής εποχής από το Νεολιθικό οικισμό στη θέση Προφήτης Ηλίας Μάνδρας, Ν.Λάρισας, *ΑΕΘΣΕ 2*, 101-112.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

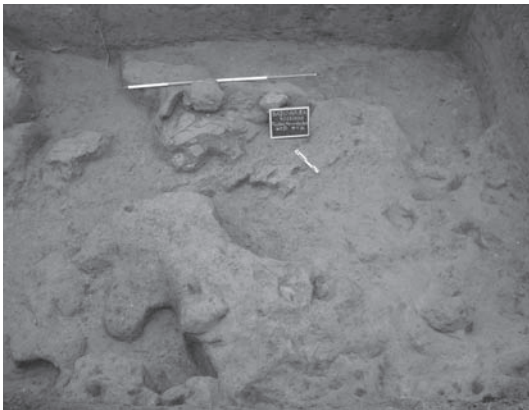

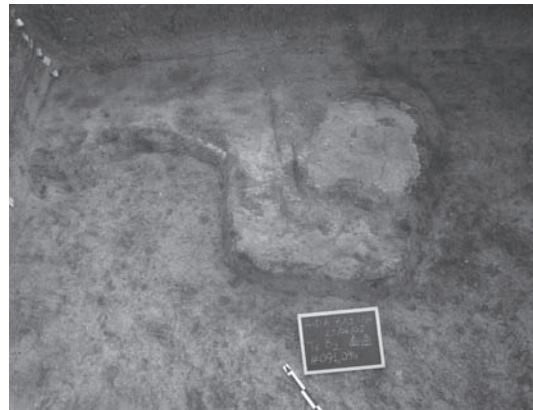
Εικ. 1. Αποψη των επιχώσεων στις τομές B16 και B17.

Εικ. 2. Η υπόσκαφη πασσαλόπηκτη οικία στην Τομή B8 και στο Μάρτυρα B8-B9.

Εικ. 3. Η θερμική κατασκευή (ιπνός) στην Τομή B16.

Εικ. 4. Η ανοικτή εστία στην Τομή B2.

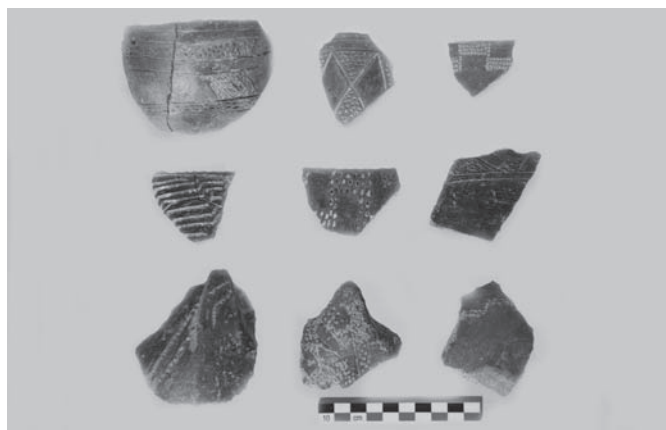
Εικ. 5. Η τάφος στην Τομή B14.

Εικ. 6. Διακοσμημένη κεραμική της φάσης Αράπη (6α. πολύχρωμη και σοκολατί σε κρεμ διακόσμηση, 6β. διακόσμηση με λευκό σε ερυθρό).

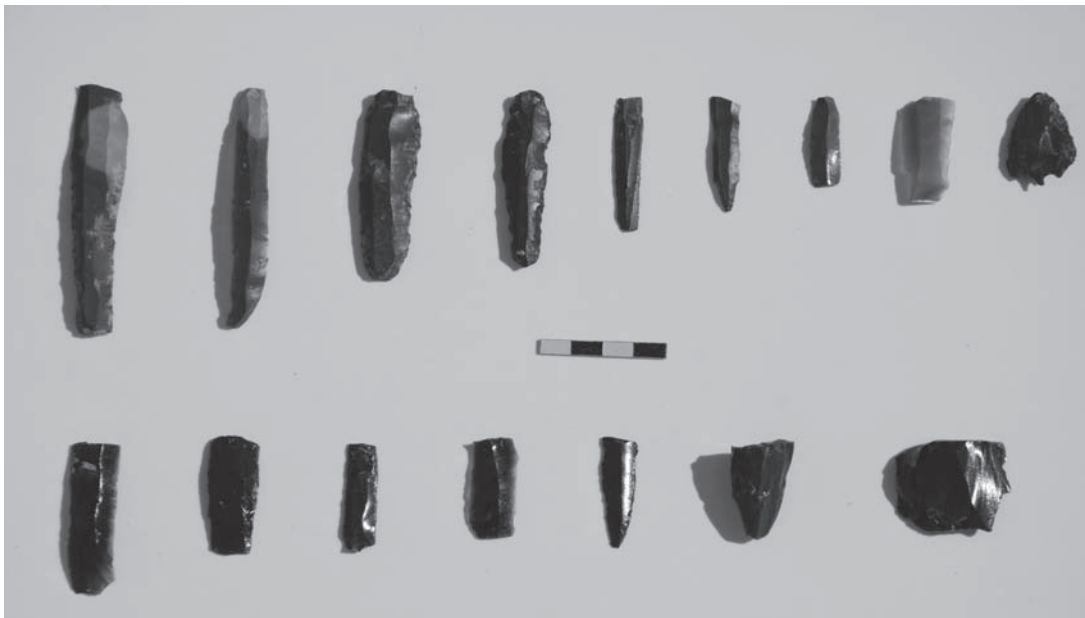
Εικ.7. Φρουτιέρες με πολύχρωμη διακόσμηση της φάσης Οτζάκι.

Εικ. 8. Σκύφοι της φάσης Οτζάκι.

Εικ. 9α. Ασκοειδές αγγείο της Νεότερης Νεολιθικής (φάση Οτζάκι) β. Φιάλη της φάσης Αράπη.

Εικ. 10. Εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο.

Εικ. 11. Πήλινα ειδώλια.

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗ ΜΑΓΟΥΛΑ ΖΕΡΕΛΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΑΡΑΤΣΑΝΤΑΓΛΙ ΣΤΗΝ ΕΥΞΕΙΝΟΥΠΟΛΗ ΑΛΜΥΡΟΥ

*Ζωή Μαλακασιώτη, Βάσω Ροντήρη,
Κώστας Βουζαξάκης, Αιμιλία Καλογιάννη*

Η ευρύτερη περιοχή του Αλμυρού είναι μια κλειστή πεδινή έκταση στο νοτιοανατολικό άκρο της Θεσσαλίας. Ορίζεται από τον ορεινό όγκο της Όθρυς στα νότια και δυτικά, από χαμηλούς λόφους στα βόρεια και από τη θάλασσα στα ανατολικά. Μαζί με την αντίστοιχη πεδιάδα του Βόλου, αποτελούν τα δύο ομαλότερα σημεία επαφής της Θεσσαλικής ενδοχώρας με τη θάλασσα, μέσω του Παγασητικού κόλπου. Το τμήμα αυτό της ΝΑ Θεσσαλίας, το οποίο διασχίζεται από μια σειρά εποχικών κυρίως ρεμάτων, παρουσιάζει μικρή κλίση από τους πρόποδες των βουνών προς τη θάλασσα, παραμένοντας στο μεγαλύτερο μέρος του πεδινό (εικ. 1).

Στο νοτιοδυτικό άκρο της πεδιάδας, κοντά στους πρόποδες της Όθρυς, σε μια περιοχή με διαδοχικούς χαμηλούς λόφους, βρίσκονται οι δύο λίμνες γνωστές ως Ζερέλια. Πρόκειται για το μικρό και το μεγάλο Ζερέλι, η δημιουργία των οποίων αποτελεί ακόμη αντικείμενο έρευνας¹. Γύρω από τις λίμνες αναπτύχθηκε ένα ενδιαφέρον οικοσύστημα, και παράλληλα, ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, ένα ιδιαίτερα ελκυστικό περιβάλλον για τον άνθρωπο, το οποίο συνδύαζε την αγροτική οικονομία με την εκμετάλλευση των δασικών πόρων. Η περιοχή αυτή εξακολουθεί και σήμερα να αποτελεί σημαντικό υδροβιότοπο.

Δίπλα ακριβώς στις λίμνες βρίσκεται η ομώνυμη μαγούλα Ζερέλια, γνωστή προϊστορική θέση και χαρακτηριστικό σημείο αναφοράς της περιοχής, καθώς ξεχωρίζει από μακριά λόγω του ύψους και του όγκου της (εικ. 2). Οκτακόσια μέτρα δυτικότερα υπάρχει ένας άλλος, επίσης γνωστός νεολιθικός οικισμός, το Καρατσάνταγλι. Τις δύο αυτές προϊστορικές θέσεις επέλεξαν το τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και η ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων του Βόλου να εντάξουν σε ένα πενταετές κοινό ερευνητικό αρχαιολογικό πρόγραμμα (2005-2009). Οι στόχοι που τέθηκαν είναι να αναζητηθούν και να μελετηθούν νέα στοιχεία για τις πρώιμες φάσεις κατοίκησης μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα των δύο προϊστορικών θέσεων, αλλά και να διερευνηθούν οι σχέσεις και η επικοινωνία των προϊστορικών οικισμών στην περιοχή, οι οποίες απορρέουν από την παραγωγή και τη διακίνηση των προϊόντων του υλικού τους πολιτισμού. Για το λόγο αυτό το πρόγραμμα αναπτύχθηκε σε δύο βασικούς άξονες, δηλαδή στην ανασκαφική έρευνα στη μαγούλα Ζερέλια και παράλληλα στην επιφανειακή έρευνα στη θέση Καρατσάνταγλι και στη μαγούλα Ζερέλια και συγκεκριμένα στην περιοχή που καλύπτει τους δύο οικισμούς και το μεταξύ τους διάστημα.

Το Καρατσάνταγλι ήταν γνωστό ήδη από τις τοπογραφικές έρευνες των αρχών του 20^{ου} αιώνα². Ερευνήθηκε συστηματικά μόλις τη δεκαετία του '90 με αφορμή την επιφανειακή έρευνα του Ολλανδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου σε συνεργασία με τη ΙΓ' ΕΠΚΑ. Πρόκειται για έναν οικισμό που εμφανίζει τη μορφή χαμηλής μαγούλας και σύμφωνα με τις ενδείξεις του επιφανειακού υλικού που συγκεντρώθηκε, κατοικήθηκε από την Αρχαιότερη μέχρι και τις αρχές της Μέσης Νεολιθικής περιόδου (5800 - 5300 π.Χ.) αποτελώντας τη θέση με την πιο πρώιμη κατοίκηση στην περιοχή. Το 2005 στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα, οπότε και συγκεντρώθηκαν νεότερα στοιχεία για το χώρο, ενώ ακολούθησαν σύντομες επισκέψεις κατά τη διάρκεια των επόμενων χρόνων μέχρι σήμερα.

1. Stiros – Papageorgiou 1994, 31.

2. Τσουντας 1908, 12-13 (αφ. 62). Wace – Thompson 1912, 10 (n. 62).

Η μαγούλα Ζερέλια εντοπίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα³. Ερευνήθηκε αρχικά από τον Volgraff⁴ και στη συνέχεια από τους Άγγλους αρχαιολόγους Wace και Droop⁵, οι οποίοι πραγματοποίησαν ανασκαφικές τομές σε διαφορετικά σημεία της, ορισμένες από τις οποίες έφτασαν μέχρι το φυσικό έδαφος. Σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα επικρατούσε η πρόταση⁶, από αρχαιολόγους που ασχολήθηκαν με την περιοχή, για την ταύτιση της θέσης με την αρχαία πόλη Ίτωνα, όπου σύμφωνα με τις πηγές υπήρχε το γνωστό ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς⁶, χωρίς, ωστόσο, να έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα κάποιο στοιχείο που να συναινεί στην πρόταση αυτή.

Οι λίμνες με το άφθονο νερό, εφόσον υπήρχαν κατά την προϊστορική περίοδο, λειτούργησαν ίσως ως πόλος έλξης για την εγκατάσταση των πρώτων ανθρώπων στο συγκεκριμένο σημείο. Αυτό συνέβη περίπου στις αρχές της Μέσης Νεολιθικής περιόδου (5800 - 5300 π.Χ.), οπότε και θεωρείται πιθανόν οι δύο οικισμοί στο Καρτσάνταγλι και στα Ζερέλια να συνυπήρξαν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Στη συνέχεια το Καρτσάνταγλι εγκαταλείφθηκε, ενώ τα Ζερέλια εξακολούθησαν να κατοικούνται για όλο το υπόλοιπο χρονικό διάστημα της Νεολιθικής περιόδου (5300 - 3200 π.Χ.) και στην Εποχή του Χαλκού (3200/3000 - 1100 π.Χ.). Η κατοίκηση συνεχίστηκε και στα ιστορικά χρόνια, γεγονός που επιβεβαίωσε, σε πρώτη φάση, η επιφανειακή έρευνα της Ολλανδικής Αρχαιολογικής Σχολής και της ΙΓ' ΕΠΚΑ το έτος 1992⁷.

Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας κατά την πρώτη ερευνητική περίοδο του 2005 στη μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρτσάνταγλι, τα οποία παρουσιάστηκαν στο 2^ο ΑΕΘΣΕ., έδειξαν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των οστράκων που περισυλλέχτηκαν ανήκει στους προϊστορικούς χρόνους⁸ (εικ. 3-4), ενώ ανάμεσα στα ευρήματα ανήκει σημαντικός αριθμός εργαλείων τριβής. Στην κεντρική περιοχή της επιφάνειας της μαγούλας παρατηρήθηκε μεγάλη συγκέντρωση θραυσμάτων από κεραμίδες των ιστορικών χρόνων. Τα υπόλοιπα ευρήματα αποτελούσαν λίγα προϊστορικά ειδώλια, μερικές αγνύθες ιστορικών χρόνων, οστά ζώων και όστρα, μερικά δρεπάνια από πυριτόλιθο και ελάχιστες λεπίδες οψιανού.

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποίησε η ΙΓ' ΕΠΚΑ τα τέσσερα τελευταία χρόνια στη μαγούλα Ζερέλια με υπεύθυνη την κα Ζωή Μαλακασιώτη, αναπληρώτρια Προϊσταμένη, αναπτύσσεται σε μία τομή διαστάσεων 4,70 × 3,5 μ. περίπου στη ΝΑ πλαγιά του οικισμού. Αρχικά, είχε επικρατήσει η άποψη ότι πρόκειται για μία από τις κλειστές πλέον σήμερα τομές των Άγγλων ερευνητών Wace και Droop, η οποία όμως απορρίφθηκε στη συνέχεια. Θα πρέπει εδώ, για λόγους μεθοδολογικούς, να σημειωθεί ότι ο χαρακτήρας της έρευνας είναι καθαρά στρωματογραφικός, σε μια προσπάθεια να ανιχνευτούν οι διαδοχικές φάσεις κατοίκησης του χώρου.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες του έτους 2005, οι οποίες όπως αναφέρθηκε ήδη παρουσιάστηκαν στο 2^ο ΑΕΘΣΕ, η τομή έφτασε σε βάθος 1 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια, μέσα σε ένα ενιαίο σχεδόν στρώμα χρώματος με έντονα καστανό χρώμα, το οποίο αποτελεί το επιφανειακό στρώμα καλλιέργειας του χώρου, χωρίς ιδιαίτερα ευρήματα. Το 2006 η ανασκαφική έρευνα έφτασε σε βάθος 1,70 μ. περίπου, όπου διαπιστώθηκαν τα πρώτα ίχνη αρχιτεκτονικών κατασκευών. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν πασσαλότρυπες και ίχνη από πήλινο δάπεδο, στοιχεία τα οποία αποδόθηκαν σε πασσαλόπηκτη οικία της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (3200/3000 – 2000/1900 π.Χ.) και της μετάβασης στη Μέση Εποχή Χαλκού (1900 – 1400 π.Χ.). Την επόμενη χρονιά, το 2007, διαπιστώθηκε ότι τα στρώματα της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού με την πασσαλόπηκτη οικία τέμνονται από λάκκο ελάχιστης διαμέτρου 3,5 μ. και μέγιστης 4 μ., που προφανώς ανοίχτηκε σε μεταγενέστερη περίοδο. Ο λάκκος περιείχε κεραμική και ευρήματα όλων των προϊστορικών και ιστορικών περιόδων, τα οποία έφταναν περίπου μέχρι την κλασική περίοδο και σύμφωνα με τα δεδομένα παρέμεινε ανοικτός για ένα σημαντικό διάστημα και στη συνέχεια έκλεισε σχετικά γρήγορα (εικ. 5-6). Η ύπαρξη ενός αργυρού νομίσματος Φωκέων, που χρονολογείται με ακρίβεια στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί μέχρι στιγμής το πιο ασφαλές όριο για το χρόνο γεμίματος του λάκκου. Μέχρι τώρα ο λάκκος έχει ερευνηθεί σε βάθος 1 μ. και φαίνεται να συνεχίζει βαθύτερα.

Το 2008, η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στις επιχώσεις περιμετρικά του λάκκου που χρονολογού-

3. Τσουντας 1908, 11-12 (αφ. 61). Wace – Thompson 1912, 10 (n. 61).

4. Wace – Thompson 1907/8, 224.

5. Wace – Thompson 1912, 150-166.

6. Θεοχάρης 1963, 142-143.

7. Reinders 2004, 22-24

8. Η μελέτη του κεραμικού υλικού των προϊστορικών χρόνων από την επιφανειακή έρευνα στη μαγούλα Ζερέλια και στο Καρτσάνταγλι έχει ολοκληρωθεί και βρίσκεται στο στάδιο της επεξεργασίας για την τελική δημοσίευση.

νται με ακρίβεια στην Πρώιμη και Μέση Εποχή Χαλκού (3200/3000 - 1400 π.Χ.). Αν και η έκτασή της ήταν περιορισμένη, διαπιστώθηκε, ωστόσο, η ύπαρξη επάλληλων στρώσεων από δάπεδα και κάποιες πήλινες κατασκευές που σχετίζονται με την οικιστική δραστηριότητα στη μαγούλα. Από την αποσπασματική εικόνα που παρουσιάζουν τα αρχιτεκτονικά λείψανα, προκύπτει ότι σημαντικό μέρος του ύψους της μαγούλας δημιουργήθηκε κατά την Εποχή του Χαλκού, χωρίς ακόμα να έχει βρεθεί το ακριβές πάχος των συγκεκριμένων επιχώσεων. Η συνεχής επισκευή των κτισμάτων και οι αλληπάλληλες ανακατασκευές των επί μέρους κατασκευών στον ίδιο χώρο εντάσσονται στη γνωστή διαδικασία δημιουργίας των προϊστορικών γηλόφων σε ολόκληρο το Θεσσαλικό χώρο. Φαίνεται πως στα Ζερέλια η διαδικασία αυτή υπήρξε πολύ έντονη, κατά τη Χαλκοκρατία, με κτίσματα κατασκευασμένα από πηλό και ξύλινους πασσάλους. Σε μελλοντική φάση απομένει να διαπιστώσουμε, στα βαθύτερα στρώματα, την εικόνα των πρώιμότερων φάσεων της θέσης, συμπεριλαμβανομένης και της Νεολιθικής.

Τα ευρήματα, τα οποία προέρχονται από τις τέσσερις αυτές ανασκαφικές περιόδους στη μαγούλα Ζερέλια, είναι τα μόνα ουσιαστικά τεκμήρια του υλικού πολιτισμού στο χώρο και βοηθούν στην εξαγωγή κάποιων πρώτων συμπερασμάτων σχετικά με την μορφή που μπορεί να είχε η ζωή στην προϊστορική αυτή θέση. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για μια καλά οργανωμένη αγροτική κοινότητα, η οποία εκμεταλλευόταν με τον καλύτερο τρόπο τους φυσικούς της πόρους.

Έτσι, λοιπόν, η κεραμική μας δίνει πληροφορίες για την οικοσκευή της κοινότητας (εικ. 7-8), τα πηνία, τα σφονδύλια (εικ. 9) και τα κουμπιά για την οικοτεχνία της, τα λίθινα (εικ. 10) και τα οστέινα εργαλεία για όλες τις δραστηριότητες και τις βοηθητικές εργασίες μέσα και έξω από το σπίτι, ενώ οι αιχμές βελών δηλώνουν την ενασχόληση των κατοίκων της με το κυνήγι (εικ. 11). Μια καλύτερη μελλοντική προσέγγιση στα παραπάνω στοιχεία, θα δώσει περισσότερο φως στη δομή και τη λειτουργία της συγκεκριμένης κοινότητας⁹.

9. Κατά τη διάρκεια της σύνταξης του κειμένου για τα Πρακτικά του 3^{ου} ΑΕΘΣΕ, ολοκληρώθηκε το πενταετές ερευνητικό πρόγραμμα στη μαγούλα Ζερέλια, ενώ έχει ήδη εγκριθεί το νέο τριετές πρόγραμμα (2010-2012) προκειμένου να υλοποιηθούν οι αρχικοί του στόχοι. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλους όσους συμβάλλανε και εξακολουθούν να συμβάλλουν στην ανασκαφική έρευνα στα Ζερέλια, τους αρχαιολόγους Ρίτα Βλαΐδη και Ζήση Καψάλη, τους εργατοτεχνίτες Θωμά Παπαδογιάννη και Ηλία Κουτσοκέρα, τους συντηρητές του Μουσείου Βόλου, τη σχεδιάστρια Ελευθερία Ρίνη, τη φωτογράφο Μαρία Παρασκευοπούλου και τον τοπογράφο Βαγγέλη Καρούσο. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στην Κοινότητα Ευξεινούπολης και στο Δήμο Αλμυρού, αρωγούς και συμπαραστάτες στο έργο μας.

SUMMARY

**THE RESEARCH PROGRAM AT MAGOULA ZERELIA AND KARATSADAGLI
AT EUXEINOUPOLIS NEAR ALMYROS**

*Zoi Malakassioti, Vasso Rondiri,
Kostas Vouzaxakis, Aimilia Kalogianni*

The goals of the common research program of the University of Thessaly (Department of History, Archaeology and Social Anthropology) and the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities are focusing on the earliest phases of prehistory in the area through the study of the archaeological evidence. At the same time the program deals with the relations and the interaction of the prehistoric settlements in the plain on the roots of Mt. Othris based on the production and circulation of material culture.

The 5-year program of the two participants (2005 - 2009) consists of the excavation on Magoula Zerelia and the surface survey on both sites (magoula Zerelia and Karatsadagli) as well as in the area between them. The greatest percentage of the ceramic and lithic material during the surface survey of 2005 and 2006 belongs to the prehistoric periods. The material is being studied by the archaeologists participating in the program.

The excavation of the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities during the first four years of the program (2005 - 2008) took place on the SE slope of the settlement and focuses on the study of the different phases of the Bronze Age. The main architectural element is a pit of the historical periods which has cut all prehistoric phases. Over and around the pit there are traces of house plans with pit holes and debris consisting of pottery and other finds covering all periods.

The prehistoric material coming from the 4-year excavation gives us the first evidence of a well organized agricultural community that lasted from the Middle Neolithic period to the Middle Bronze Age (5300 - 1400 B.C.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1963. Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ 17, Χρονικά*, 132-143.
Reinders R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric Sites at the Almiros and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen.
Stiros S. – Papageorgiou S., 1994. Post Mesolithic Evolution of the Thessalian Landscape, *Θεσσαλία*, 29-36.
Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηγίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
Wace A.J.B. – Droop J.P. – Thompson M.S., 1907/8. Excavations at Zerelia, Thessaly, *BSA 14*, 197-225.
Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

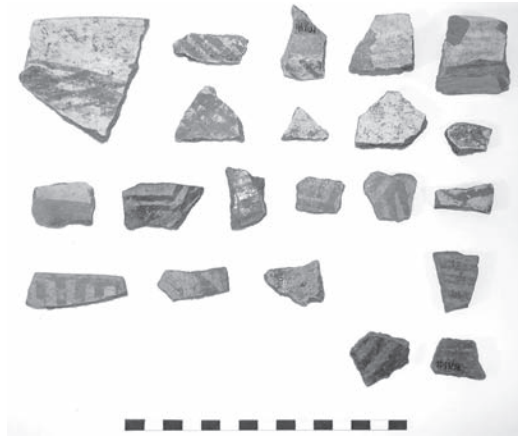
Εικ. 1. Γεωφυσικός χάρτης της πεδιάδας του Αλμυρού με σημειωμένες τις θέσεις Καρατσάνταγλι και μαγούλα Ζερέλια.

Εικ. 2. Αποψη της μαγούλας Ζερέλια, όπου φαίνεται η μία από τις λίμνες της περιοχής (το μικρό Ζερέλι).

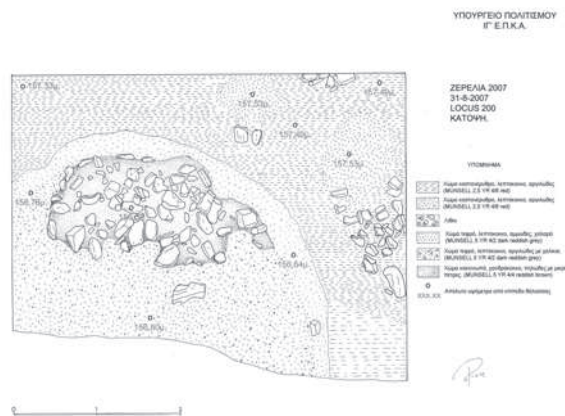
Εικ. 4. Αγγείο της Πρώιμης Εποχής Χαλκού (3200/3000 - 2000/1900 π.Χ.).

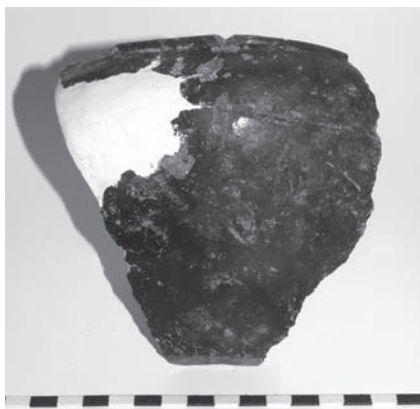
Εικ. 3. Όστρακα της Νεολιθικής περιόδου (5300-3200 π.Χ.), τα οποία προέρχονται από την περισυλλογή της επιφανειακής έρευνας του 2005.

Εικ. 5. Άποψη της ανασκαφικής τομής από την ανασκαφική έρευνα του 2007 στη μαγούλα Ζερέλια.

Εικ. 6. Κάτοψη της ανασκαφικής τομής από την ανασκαφική έρευνα του 2007 στη μαγούλα Ζερέλια.

Εικ. 7-8. Τμήματα αγγείων της Πρώτης Εποχής Χαλκού (3200/3000 - 2000/1900 π.Χ.) από την ανασκαφική έρευνα στη μαγούλα Ζερέλια.

Εικ. 9. Πήλινα σφονδύλια από την ανασκαφική έρευνα στη μαγούλα Ζερέλια.

Εικ. 11. Λιχμές βελών από πυριτόλιθο από την ανασκαφική έρευνα στη μαγούλα Ζερέλια.

Εικ. 10. Εργαλεία από πυριτόλιθο από την ανασκαφική έρευνα στη μαγούλα Ζερέλια.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ, ΒΑ ΤΗΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ «ΒΙΣΒΙΚΗ» ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ «ΑΓΩΓΟΣ ΑΠΑΓΩΓΗΣ ΟΜΒΡΙΩΝ ΥΔΑΤΩΝ» ΤΗΣ ΒΙΠΕΤΒΑ

Καλλιόπη Αλματζή

Οι αρχαιολογικές έρευνες¹ που έχουν πραγματοποιηθεί την τελευταία δεκαετία στην περιοχή γύρω από την άλλοτε λίμνη της Κάρλας, έχουν χαρακτήρα κυρίως σωστικό στα πλαίσια μεγάλων δημοσίων έργων, όπως για παράδειγμα το έργο της ΒΙΠΕΤΒΑ. Τα αποτελέσματα των ερευνών ήταν πολύ σημαντικά. Αποκαλύφθηκαν νέες θέσεις, οι περισσότερες με συνεχή κατοίκηση από τη Νεολιθική ως και τη Μεταβυζαντινή περίοδο.

Ο προϊστορικός οικισμός που παρουσιάζουμε, βρισκόταν στη ΝΔ όχθη της αποξηραθείσας λίμνης Κάρλα και αποτελούσε το ΝΔ όριο της. Η θέση βρίσκεται 800 μ. περίπου ΒΑ της λεγόμενης μαγούλας «Βισβίκη»², στα δυτικά της Επαρχιακής Οδού Βόλου-Καναλιών και σε επαφή με αυτήν, στη χ/θ 0+2010 έως και 0+2075, απέναντι σχεδόν από το λατομείο της Interbeton.

Η ανασκαφική έρευνα στον οικισμό πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της κατασκευής αγωγού απαγωγής ομβρίων υδάτων παραρτήματος της Βιομηχανικής Περιοχής Βόλου (Β' ΒΙ.ΠΕ.), έργου της ΒΙΠΕΤΒΑ. Ο αγωγός έχει έκταση 4,115 μ. και ο σκοπός του είναι να μεταφέρει τα όμβρια ύδατα της Β' ΒΙ.ΠΕ. προς τον Συλλεκτήρα Σ4 του αποστραγγιστικού δικτύου Κάρλας (εικ. 1).

Οι ανασκαφικές εργασίες στο τμήμα που παρουσιάζουμε, πραγματοποιήθηκαν από τον Δεκέμβριο του 2001 ως και τον Ιούλιο του 2002 με χρηματοδότηση από το έργο «Αγωγός απαγωγής ομβρίων υδάτων» της ΒΙΠΕΤΒΑ και σε αυτές εργάστηκαν 2 αρχαιολόγοι, 1 σχεδιάστρια³ και 20 εργατοτεχνίτες. Υπεύθυνη του έργου ήταν η κ. Π. Αραχωβίτη, την οποία, και από αυτή τη θέση, ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση του υλικού.

Ο οικισμός έχει απλωθεί σε μία επίπεδη, με ελαφριά κλίση προς τα βόρεια πλαγιά της κορυφής «Οβριά» του λόφου Μεγαβούνι, σε μια γεωλογική «ταράτσα», αναβαθμό. Η ανασκαφή περιορίστηκε στα όρια του έργου και ερευνήθηκαν συνολικά 600 τ.μ. περίπου. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εκτείνονται κυρίως προς τα ΒΑ του ερευνημένου χώρου και φαίνεται να συνεχίζουν κάτω από την Επαρχιακή οδό Βόλου-Καναλιών.

Η ανασκαφική έρευνα παρέμεινε ημιτελής και εκκρεμεί η διερεύνηση πολιτισμικών στρωμάτων. Επομένως είναι δύσκολη και η συσχέτιση των αποκαλυφθέντων αρχιτεκτονικών καταλοίπων και η ένταξή τους σε χρονολογικό πίνακα.

---

1. Στην περιοχή έχουν γίνει επιφανειακές έρευνες ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον Χρ. Τσουντα και τον Απ. Αρβανιτόπουλο, οι οποίες συνεχίστηκαν και τα μετέπειτα χρόνια από την Η. Hansen, τον Κ. Grundmann, τον V. Milošic, τον Δ.Ρ. Θεοχάρη, τον Ρ. Halstead, τον Κ.Ι. Γαλλή και από ομάδα Ελλήνων και Ιταλών αρχαιολόγων στα πλαίσια Ελληνοϊταλικού προγράμματος επιφανειακών ερευνών (ΑΔ 45, 1990, 210-211).

2. Η θέση αναφέρεται και ως Μικρό Ταμπούρι ή Μικρό Στήθωμα, ή Άγιος Γεώργιος Φερών 3, κατά τον Κ. Γαλλή. Τα ευρήματα της χρονολογούνται στη Μέση Νεολιθική, φάση Σέσκλο II-III, στη Νεότερη Νεολιθική, φάση Τσαγγλί-Λάρισα, Αράπη, Οτζάκι και Κλασικό Διμήνη, στην Πρωτοελλαδική περίοδο, αλλά και στους ιστορικούς χρόνους, στην Κλασική και Μεταβυζαντινή περίοδο. Την παραπάνω θέση αναφέρει ο Τσουντας 1908, 4, αρ. 9, ο Αρβανιτόπουλος 1910, 232, οι Wace - Thompson 1912, 8, αρ. 9, ο Grundmann 1937, πίν. 37, αρ. 9, ο Reinerth 1941, 191, ο Benecke 1942, ο Θεοχάρης 1973, 101, 275, σχ. 23, 349, αρ. 47, η Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 178-9, ο Hauptmann 1981, 74, σημ. 200, ο Halstead 1984, 5.2.3 και 5.2.6, πίν. 6.1, αρ. 9 και ο Γαλλής 1992, 93-4.

3. Οι αρχαιολόγοι που εργάστηκαν στην συγκεκριμένη ανασκαφή ήταν οι κ. Ευαγγελία Μπανταλού και Μαρία Τσιγάρα. Η σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων στο χώρο έγινε από την κ. Εύη Βαϊτσοπούλου.

Συνολικά ερευνήθηκαν 74 τομές (εικ. 2). Αρχικά χαράχθηκε διερευνητικός κάναβος με 9 τομές, ακολούθησε δεύτερος με 60 και έπειτα τρίτος με άλλες 14 τομές, στον οποίο ενσωματώθηκαν και οι 9 παλιές. Οι διαστάσεις των τομών είναι 4 x 4 μ., χωρίς βοηθητικούς μάρτυρες. Η επίχωση ως και το βάθος 1,00-1,50 μ. έχει αφαιρεθεί από σκαπτικό μηχάνημα. Ανάμεσα στην εκσκαφή που πραγματοποίησε το μηχάνημα έως και την αποκάλυψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων μεσολαβούσαν στρώματα με αργιλώδες χώμα που περιέχει βότσαλα, άμμο και ιζήματα, προφανώς από τις πλημμύρες της λίμνης, λίγη αδιάγνωστη κεραμική και ακατέργαστους λίθους.

Στον κατά μήκος άξονα του αγωγού εντοπίστηκε κτηριακό σύνολο που πιθανόν να αποτελείται από έξι κτήρια-χώρους της ίδιας οικοδομικής φάσης, τους οποίους συμβατικά ονομάσαμε κτήρια Α, Β, Γ, Δ, Ε και Ζ, με προσανατολισμό από Α-ΝΑ προς Δ-ΒΔ (εικ. 3). Η αποσπασματική διατήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και η ημιτελής ανασκαφική έρευνα δεν επιτρέπουν, προς το παρόν, τη σαφή αποκατάσταση της κάτοψής τους. Πιθανόν τα κτήρια να θεμελιώθηκαν στον πυρήνα του οικισμού. Τα κατάλοιπα τους έχουν εντοπιστεί σε βάθος περίπου 2,50 μ., από την σημερινή επιφάνεια του εδάφους, μέσα σε ένα αργιλώδες και καστανόγκριζο στρώμα.

Το «κτήριο Α», στα νότια, είναι ένα ευρύχωρο ορθογώνιο (δρομικό) κτήριο, με αποκαλυμμένες διαστάσεις 33,30 x 7,58 μ. και εμβαδόν 262 τ.μ. Έχει προσανατολισμό από Α προς Δ, και οι τοίχοι σώζονται στο επίπεδο των θεμελίων. Σώζεται η δυτική στενή πλευρά του, η νότια μακριά, η οποία διακόπτεται για 2 μ. περίπου, και εν μέρει η βόρεια στη δυτική περιοχή της. Δε σώζεται η ανατολική στενή πλευρά. Πιθανόν να έχει καταστραφεί ή να βρίσκεται κάτω από την επαρχιακή οδό Βόλου-Καναλιών. Η διακοπή των 2 μέτρων που υπάρχει στη νότια πλευρά μάλλον υποδηλώνει είσοδο, το πλάτος της οποίας διευρύνθηκε από μετέπειτα καταστροφές. Ενδιάμεσος τοίχος, παράλληλος με το δυτικό, σε σωζόμενο μήκος 5,00 μ., χωρίζει το ορθογώνιο κτήριο σε 2 μέρη. Στον χώρο στα δυτικά (χώρος 1) έχει αποκαλυφθεί και άλλος τοίχος, παράλληλος με τη νότια πλευρά, απέναντι σχεδόν της διακοπής των 2 μ., ο οποίος μάλλον ορίζει και τρίτο χώρο, και 2 λάκκοι-αποθέτες, μεταγενέστεροι (μάλλον Ιστορικών χρόνων). Όλος σχεδόν ο χώρος καλύπτεται από πηλούς λιωμένους, πιθανόν υλικά ανωδομής των τοίχων (πλιθιά, επιχρίσματα) ή της στέγης (επικάλυψη ή επιχρίσμα) αλλά και λίθους, υλικά που δεν έχουν απομακρυνθεί και δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί το δάπεδο χρήσης. Ο δεύτερος χώρος στα ανατολικά (χώρος 2) δε σώζει τη βόρεια μακριά πλευρά, η νότια κόβεται και ίσως να συνεχίζει κάτω από το δρόμο (Ε.Ο. Βελεστίνου-Καναλιών), ενώ επίσης δεν έχει ερευνηθεί η ανατολική πλευρά του. Ο χώρος εσωτερικά έχει ερευνηθεί εν μέρει. Λιθοσωροί από μικρούς λίθους αποκαλύφθηκαν εσωτερικά προς τη νότια πλευρά. Χαρακτηριστική είναι η απουσία ευρημάτων από το εσωτερικό του κτηρίου, καθώς οι λίθοι και οι πηλοί «σφράγισαν» το δάπεδό του.

Εσωτερικά της δυτικής στενής πλευράς του κτηρίου και παράλληλα με αυτήν αποκαλύφθηκαν ανθρώπινα οστά από μωρό και κνήμη, με διεύθυνση από Β προς Ν, σε βάθος -2,56 μ. Είναι πιθανόν να πρόκειται για ταφή σύγχρονη με τον οικισμό. Όρια λάκκου δεν αποκαλύφθηκαν.

Στα βόρεια του «κτηρίου Α» και παράλληλα με τη βόρεια μακριά πλευρά του αποκαλύφθηκαν τοίχοι που φαίνεται να συνανήκουν σε αυτό ή να αποτελούν χωριστά σύνολα. Ο χώρος στα δυτικά, «κτήριο Β», σώζει εν μέρει τη νότια πλευρά του, η οποία αποτελεί τη βόρεια του κτηρίου Α, πρόκειται δηλαδή για τον ίδιο τοίχο. Επίσης σώζεται εν μέρει η βόρεια πλευρά και η ανατολική. Δε σώζεται ο τοίχος στα δυτικά. Το κτήριο έχει μήκος 4,58 μ. και πλάτος 7,80 μ. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν λιθοσωροί από μικρούς λίθους καθώς και σκόρπιοι λίθοι με μεσαίο μέγεθος, πιθανόν από την ανωδομή των τοίχων. Στα ΝΔ υπάρχει λάκκος, ιστορικών μάλλον χρόνων, με μεγαλύτερες διαστάσεις από τους άλλους δύο που αποκαλύφθηκαν στο χώρο 1 του κτηρίου Α.

Στα ανατολικά συνεχίζει άλλος χώρος, κτήριο Γ, που σώζει το δυτικό τοίχο, ο οποίος εφάπτεται με τον ανατολικό του κτηρίου Β. Σώζονται επίσης εν μέρει ο νότιος, ο οποίος αποτελεί τμήμα του βόρειου τοίχου του κτηρίου Α, ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος, που φαίνεται συνεχίζουν κάτω από την επαρχιακή οδό Βόλου-Καναλιών. Ενδιάμεσος τοίχος, παράλληλος με το δυτικό και τον ανατολικό, χωρίζει το κτήριο Γ σε δύο μέρη (χώροι 1 και 2). Στην κεντρική περιοχή του και προς τα νότια υπάρχει άνοιγμα που μάλλον αποτελεί την είσοδο από το χώρο 1 στον 2, ή σε αυτό το σημείο έχει καταστραφεί η τοιχοδομία. Και στους δύο χώρους, και ιδιαίτερα στον χώρο 2, αποκαλύφθηκαν λιθοσωροί, από μικρούς λίθους, υλικό προφανώς από την ανωδομή των τοίχων.

Ακόμη πιο ανατολικά συνεχίζει άλλος χώρος, κτήριο Δ, που σώζει εν μέρει το δυτικό τοίχο, ο οποίος

εφάπτεται με τον ανατολικό του κτηρίου Γ. Οι υπόλοιπες πλευρές του κτηρίου φαίνεται να συνεχίζουν κάτω από την επαρχιακή οδό Βόλου-Καναλιών.

Στα βόρεια, σαν προέκταση του ανατολικού και δυτικού τοίχου των κτηρίων Β και Γ αντίστοιχα προς τα βόρεια, συνεχίζουν άλλοι δύο χώροι, το κτήριο Ε προς τα δυτικά και το κτήριο Ζ προς τα ανατολικά. Το κτήριο Ε σώζει εν μέρει τμήματα του δυτικού τοίχου, το νότιο τοίχο, που αποτελεί το βόρειο του κτηρίου Β, και εν μέρει τον ανατολικό, ο οποίος φαίνεται να συνεχίζει κάτω από τη επαρχιακή οδό Βόλου-Καναλιών. Στη νότια περιοχή του και προς τα ανατολικά, αποκαλύφθηκε λιθοσωρός. Το κτήριο Ζ σώζει εν μέρει το δυτικό τοίχο, που αποτελεί τον ανατολικό του κτηρίου Ε και το νότιο τοίχο, που αποτελεί το βόρειο του κτηρίου Γ. Ο βόρειος και ο ανατολικός φαίνεται να συνεχίζουν κάτω από τη επαρχιακή οδό Βόλου-Καναλιών.

Παρόμοια κτηριακή διάταξη υπάρχει στο Σέσκλο Β, όπου ο οικισμός έχει αναπτυχθεί σε επίπεδο αναβαθμό του βουνού, σε γεωλογική «ταράτσα»⁴. Παρόμοια επίσης υλικά για την κατασκευή των κτηρίων χρησιμοποιήθηκαν τόσο στο Σέσκλο Β όσο και στην Παλιόσκαλα σε οικισμό της Τελικής Νεολιθικής περιόδου⁵. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική εικόνα του κτηρίου Α, αυτή θυμίζει στο μέγεθος και τη διάταξη των χώρων το κτήριο που το 1941 ο Γερμανός Η. Reinerth αποκάλυψε στα βόρεια της μαγούλας «Βισβίκη». Σύμφωνα με τον ανασκαφέα το κτήριο είχε τη μορφή διπλού μεγάρου και χρονολογήθηκε στο τέλος των πρώιμων φάσεων της Νεότερης Νεολιθικής⁶. Από το κτήριο αυτό δε σώζεται σήμερα κανένα ίχνος. Στο βόρειο τμήμα της μαγούλας, όπου έγινε η ανασκαφή, υπάρχει ανδηρωτή διάταξη.

Στα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη παρατηρούμε, ότι αρχικά κατασκευάστηκε τάφος θεμελίωσης, όπου τοποθετήθηκαν λίθοι μεσαίου κυρίως μεγέθους, ασβεστολιθικής προέλευσης, χωρίς επεξεργασία. Για τα ενδιάμεσα γεμίσιμα χρησιμοποιήθηκαν μικρότεροι λίθοι και ως συνδετικό υλικό λάσπη από χώμα και νερό. Τα λιθόχτιστα θεμέλια φτάνουν ως και το ύψος περίπου των 0,20-0,50 μ. πάνω από τη γη και σε ορισμένα σημεία έχουν μεγαλύτερο πάχος, ενώ σε άλλα έχουν μικρότερο (από 0,50-0,77 μ.). Οι λίθοι που χρησιμοποιούνταν στο πάνω επίπεδο του τοίχου έχουν στην πλειοψηφία τους επίπεδη την πάνω επιφάνεια, έτσι ώστε να μπορούν εύκολα να στρωθούν πλιθιά. Τα πλιθιά ήταν ωμά και πολλά από αυτά έχουν λιώσει και διαλυθεί ανάμεσα στα ερείπια των τοίχων. Αυτά που σώθηκαν είναι ψημένα από φωτιά που προκλήθηκε μετά την εγκατάλειψη του οικοδομικού συνόλου (εικ. 4). Ανάμεσα στους πηλούς διακρίνονται και τμήματα με αποτυπώματα κλαδιών και ξύλων, επιχρίσματα από επαλείψεις σε πλεκτά τμήματα τοίχων ή της στέγης. Οι λιθοσωροί που αποκαλύφθηκαν εντός των κτηρίων ίσως ανήκουν στην ανωδομή. Η στέγη ήταν μάλλον δίρριχτη κατασκευασμένη από κλαδιά και χόρτα και πιθανόν επαλειμμένη με πηλό. Στο τμήμα του οικισμού που ερευνήθηκε δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα από άλλη οικοδομική ή χρονολογική φάση.

Η εικόνα που έχουμε από το μικρό αυτό τμήμα του οικισμού που ανασκάφηκε στα πλαίσια του έργου της ΒΙΠΕΤΒΑ έρχεται σε αντίθεση με τα παραδείγματα που έχουμε από άλλους λιμναίους και παραλίμνιους οικισμούς, όπως για παράδειγμα από το Δισπηλιό και την Ευρώπη. Σε αυτούς τους οικισμούς επικρατούν τα πασσαλόπηκτα οικοδομήματα, υπερυψωμένα ή χερσαίου τύπου, τα οποία είναι κατασκευασμένα από πασσάλους, με ενδιάμεσα πλεκτά τοιχώματα από καλάμια, επιχρισμένα με πηλό, στέγες κατασκευασμένες επίσης από καλάμια και χόρτα με επιχρίσματα από πηλό και δάπεδα με ισχυρή μόνωση⁷.

Ο μεγάλος βαθμός διάβρωσης των οστράκων και το μεγάλο ποσοστό αδιακόσμητης χονδρής κεραμικής δυσχεραίνουν τη χρονολόγηση του οικισμού. Αν εξαιρέσουμε ελάχιστα τροχήλατα πολύ φθαρμένα αδιάγνωστα όστρακα, που αποκαλύφθηκαν στα πάνω στρώματα που αφαιρέθηκαν με τη μηχανική εκσκαφή, όλα τα υπόλοιπα όστρακα είναι χειροποίητα και μονόχρωμα, κυρίως με χονδρά τοιχώματα, αλλά και με λεπτότερα όταν τα αγγεία είναι μικρού μεγέθους. Ο πηλός έχει πολλές προσμείξεις, η όπτηση συνήθως είναι οξειδωτική ή μικτή και ο πυρήνας δίχρωμος ή ποικιλόχρωμος. Υπάρχουν αδρά όστρακα και όστρακα με επίχρισμα, στιλβωμένα, με σκούρο κόκκινο χρώμα έως καστανέρυθρα και καστανά, τα πρώτα κυρίως από μεγάλα αγγεία και τα δεύτερα από αγγεία με μικρότερο μέγεθος. Ελάχιστα σώζουν κηλίδες καστανές πάνω στο κόκκινο επίχρισμα, όπως και νέφη από το ψήσιμο. Τα σχήματα είναι σκύφοι, φιάλες και λεκανίδες, τα τοιχώματα κάθετα ή ελαφρώς καμπύλα ή σφαιρικά, με δακτυλιόσχημες χαμηλές ή ψηλές βάσεις ή επίπεδες ή δισκοειδείς και χείλη σχεδόν κάθετα ή λυγισμένα ελαφρά προς τα έξω. Επίσης υπάρχουν όστρακα από κρατήρες,

4. Θεοχάρης 1993, 88-103.

5. ό.π. Η θέση Παλιόσκαλα εντοπίστηκε από τον Γαλλή 1992, 124. Δημοσιεύτηκε από τον Τουφεξή 27.2-2.3.2003, 55-70.

6. Reinerth 1941, 191 και Benecke 1942. Θεοχάρης 1973, 101.

7. Χουρμουζιάδης – Αλματζή – Σωφρονίδου 1999, 624-629.

κλειστά ευρύστομα αγγεία και πιθοειδή ανοικτά ή κλειστά, με δακτυλιόσχημη ή επίπεδη ή δισκοειδή βάση και χείλη εξωστρεφή ή ελαφρώς εσωστρεφή. Σε κάποια όστρακα υπάρχει πλαστική διακόσμηση και ως κοσμήματα χρησιμοποιούνται κομβία ή γραμμώσεις, που τοποθετούνται στην περιφέρεια του αγγείου (εικ. 5 και 6). Υπάρχουν ακόμη και όστρακα με λεπτά τοιχώματα και πολύ ανοιχτόχρωμο - λευκωπό πηλό, τα λεγόμενα κατά τον Θεοχάρη «λευκά ή λευκωπά αγγεία του Σέσκλου»⁸. Οι ανασκαμμένες επιχώσεις ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους μετά-αποθετικές και ο οριζόντιος χαρακτήρας της ανασκαφικής έρευνας αποσκοπούσε κυρίως στον εντοπισμό και την αποκάλυψη οικοδομικών καταλοίπων, ενώ η διεξοδική διερεύνηση των χώρων μετατέθηκε για επόμενη ανασκαφική περίοδο. Τα στοιχεία λοιπόν που διαθέτουμε πρέπει να αντιμετωπιστούν με τις απαραίτητες επιφυλάξεις. Έτσι με βάση αυτά τα προκαταρκτικά στοιχεία και μετά από μια πρώτη μελέτη της κεραμικής, φαίνεται πως το ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού μπορεί να χρονολογηθεί στην λεγόμενη φάση «Πρωτοσέσκλο» της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου. Η μελέτη της κεραμικής δεν έχει ολοκληρωθεί.

Οι ενδείξεις για την οικονομία του οικισμού είναι πολύ περιορισμένες, σε αυτή τη φάση τουλάχιστον. Ενδεικτικά αναφέρεται πως τα οστά από ζώα είναι λίγα και κυρίως από αιγοπρόβατα, χοίρους και ελάχιστα από βοοειδή. Λείπουν οστά από ψάρια, παρότι αναμενόταν, και από τα μικρά ευρήματα της ανασκαφής απουσιάζουν σύνεργα ψαρέματος, όπως οστείνια άγκιστρα, πήλινα και λίθινα βαρίδια. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται εργαλεία από πυριτόλιθο, απολεπίσματα και λεπίδες, λίθινα λειασμένα, αξίνες και τριπτήρες, πήλινα πηνία και σφονδύλια. Σώθηκε επίσης και τμήμα πήλινου ανθρωπόμορφου ειδωλίου (εικ. 7). Γενικά τα κινητά ευρήματα ήταν λίγα σε αριθμό, όπως και οι ποσότητες της κεραμικής μικρές.

Η θέση όπου αναπτύχθηκε ο οικισμός σε συνδυασμό με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που διασώθηκαν, δείχνουν ότι ο οικισμός ήταν παραλίμιος στις ΝΔ όχθες της λίμνης Κάρλας. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την έκταση της λίμνης στην Προϊστορία, αν και θεωρείται σίγουρη η συνεχής μεταβολή της στάθμης της, κάτι που έχει άμεση σχέση με την υδρογραφία όλης της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας. Αυτή η κίνηση της όχθης πιθανότατα προκαλεί αλλαγές στην οικιστική, υποχρέωνε δηλαδή τους αρχαίους κατοίκους να μετακινούνται συνεχώς, αλλά και στην οικονομική εξέλιξη, με τη μείωση των καλλιεργήσιμων εδαφών και την αύξηση των κτηνοτροφικών εκτάσεων⁹. Σύμφωνα με τον K. Grundmann¹⁰, κατά τη Νεολιθική περίοδο, τα όρια της λίμνης ήταν μεγαλύτερα προς τα βόρεια, δυτικά και νοτιοδυτικά, όπου και η θέση που ερευνούμε, δηλαδή προς το εσωτερικό της θεσσαλικής πεδιάδας, ενώ προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά, τους πρόποδες του Μαυροβουνίου και του Πηλίου, ήταν περίπου τα ίδια, με υψηλότερη ακτογραμμή της λίμνης στην ισοϋψή 64 μ. Ο Δ. Ρ. Θεοχάρης¹¹, εικάζει ότι πιθανόν αυτή την εποχή η λίμνη είχε μικρότερη έκταση, από ότι πριν την αποξήρανσή της. Ο P. Halstead προτείνει την ισοϋψή 44 μ. για την προϊστορική περίοδο και υψηλότερη στάθμη κατά τους ιστορικούς χρόνους, γεγονός που εξηγεί και τις αλλουβιακές λιμναίες αποθέσεις στους προϊστορικούς οικισμούς γύρω της λίμνης. Νεότερες έρευνες, όπως αυτές των Helly, Bravard και Caputo¹² προσπαθούν να αποκαταστήσουν την έκταση της χρησιμοποιώντας πληροφορίες από γραπτές πηγές και από γεωλογικά δεδομένα. Η πρόταση όμως του P. Halstead ταιριάζει με τα δεδομένα του οικισμού, ο οποίος θα απείχε από τη λίμνη λίγες μόνο εκατοντάδες ή δεκάδες μέτρα. Η στάθμη της την εποχή που αναπτύχθηκε ο οικισμός πρέπει να ήταν κάτω των 47/46 μ.. Βέβαια, ο κίνδυνος για άνοδο των νερών της λίμνης μετά από έντονες και συνεχείς βροχοπτώσεις ελλόχευε πάντα και πιθανόν σε τέτοιες περιπτώσεις να πλημμύριζε. Ακόμη και πριν την αποξήρανση της κατά τις μαρτυρίες ντόπιων κατοίκων, μετά από μεγάλης διάρκειας βροχοπτώσεις, το ρέμα Ασμάκι, στα βόρεια της θέσης, ξεχείλιζε, ενωνόταν με τα νερά της λίμνης και όλη η περιοχή μέχρι τη μαγούλα «Βισβίκη», 800 μ. περίπου ΒΔ, πλημμύριζε. Η άνοδος της στάθμης της λίμνης κάλυψε τον οικισμό με νερά και παρεμπόδισε την καταστροφή του από μεταγενέστερη κατοίκηση και καλλιέργεια.

Σε συνδυασμό με όλα αυτά θα πρέπει να αναζητηθεί και η δυναμική του τοπίου που υπάρχει γύρω από τον παραπάνω οικισμό. Η χλωρίδα και η πανίδα που αναπτύσσονται σε τέτοιους υδάτινους ορίζοντες, όπως

8. Θεοχάρης, 1967, 145.

9. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 174-206. Demitrack 1986. Halstead 1977, 23-9. Παπαγεωργίου – Στείρος – Χουρμούζιάδης 1990, 22. Demitrac 1990, 37-9.

10. Grundmann 1937, 56-61, πίν. 37.

11. Θεοχάρης 1967, 41. 1993, 69-71.

12. Helly – Bravard – Caputo 2000, 165-190.

της λίμνης Κάρλα, τυχαίνουν πλήρους εκμετάλλευσης. Παρέχουν δυνατότητα για εύκολο και ασφαλές ψάρεμα. Το κλίμα είναι πιο ήπιο και ευνοείται η ανάπτυξη της γεωργίας στις γειτονικές εκτάσεις, ενώ εξυπηρετείται και η κτηνοτροφία με τα υπάρχοντα βοσκοτόπια. Το νερό της λίμνης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για πότισμα των κοντινών καλλιεργειών και να ξεδιψάσει τα οικίσια ζώα και τα θηράματα που εύκολα μπορούν να γίνουν στόχος των κυνηγών.

Το Υπουργείο Πολιτισμού αποφάσισε τη διατήρηση των κτηρίων και την ανάδειξή τους σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο. Έτσι θα μπορέσουν να πραγματοποιηθούν οι ερευνητικοί στόχοι χωρίς την ασφυκτική πίεση του «εργολαβικού» χρόνου. Αρχικά είχαν κατασκευαστεί πρόχειρα στέγαστρα προστασίας των αρχιτεκτονικών λειψάνων, τα οποία κατέρρευσαν και τα υπολείμματά τους αφαιρέθηκαν. Ευελπιστούμε ότι ο προϊστορικός οικισμός θα τύχει τις δέουσες ενέργειες τόσο από το Υπουργείο Πολιτισμού όσο και από τοπικούς φορείς για την ανάδειξή του.

SUMMARY

NEOLITHIC FINDS NE OF THE MAGOULA "VISVIKI"

Kalliopi Almatzi

The prehistoric settlement that we present is located in the southwest shore / bank of the dried lake Karla. The excavation took place during the construction of a conduit for rain water drainage / removal / derivation / the construction of drainage system for removal of excess water of the Volos Industrial Zone annex, a project conducted by ΒΙΠΕΤΒΑ.

At the long axis of the conduit was identified and partly investigated a building complex comprising six (6) structures belonging to the same building phase, which we conventionally named Buildings A, B, Γ, Δ, Ε and Ζ. The buildings were oriented east/southeast to west/northwest, a pattern that resembles Sesklo B.

The pottery shreds are very worn and are distinguished in coarse monochrome with coating and in glazed / varnished dark red and brown ware. The shapes include skyphoi (deep bowls), phiales (bowls), lekaniades (shallow angular bowls), kraters, closed wide-mouthed vessels and pithos-like closed and open vessels. Some preserve plastic decoration with knobs or stripes. Few are the animal bones, while no fish bones were found. The excavation also revealed an amount of flint and obsidian tools, axes, ground stone tools / polishing tools, clay reels and whorls and part of an anthropomorphic figurine.

Though the excavation was not concluded, the part of the settlement uncovered so far could be dated, subject to reservation, to the so-called «Protosesklo» phase of the Early Neolithic Period. The Ministry of Culture and Tourism has decided the preservation and enhancement of the building complex as a visitable archaeological site.

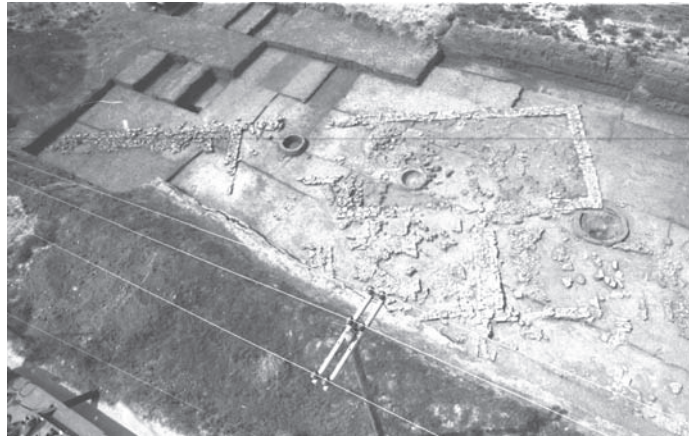
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1979. Τοπογραφία της περιοχής Φερών Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο, *ΑΔ 34, Μελέτες*, 174-206.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Ανασκαφαί και Έρευναι ἐν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 232.
- Benecke J., 1942. *Steinzeitdorfer in den Ebenen am Olymp, Zeitung Volkischer Beobachter*, 18.2.1942.
- Γαλλής Κ.Ι., 1992. *Ατλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Λάρισα.
- Demitrac A., 1986. *The Late Geologic History of the Larissa Plain, Thessaly, Greece: Tectonic, Climatic and Human Impact on the Landscape* (PhD Thesis, Stanford University).
- Demitrac A., 1990. A Dated Stratigraphy for the Late Quaternary in Eastern Thessaly and what it Implies about Landscape Changes, στο *La Thessalie*, 37-40.
- Grundmann K., 1937. Magula Hadzimisiotiki, *ΑΜ 62*, 56-69.
- Halstead P., 1977. Prehistoric Thessaly, The Submergence of Civilization, στο Bintliff J. (επιμ.), *Mycenaean Geography*, London, 23-29.
- Halstead P., 1984. *Strategies for Survival: An Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities in Thessaly, N. Greece*, Cambridge.
- Hauptmann H., 1981. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien III: Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, (BaM 21), Bonn.
- Helly B. – Bravard P.J. – Caputo R., 2000. Η ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα. Μεταβολές των ιστορικών τοπίων και η προσχωματική εξέλιξη, *ΘεσΗμ 38*, 3-35.
- Helly B. – Bravard P.J. – Caputo R., 2002. Η ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα. Μεταβολές των ιστορικών τοπίων και η προσχωματική εξέλιξη, *ΘεσΗμ 41*, 165-190.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας: Αρχή και Πρώιμη εξέλιξη της Νεολιθικής*, Βόλος.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1993. *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Αθήνα.

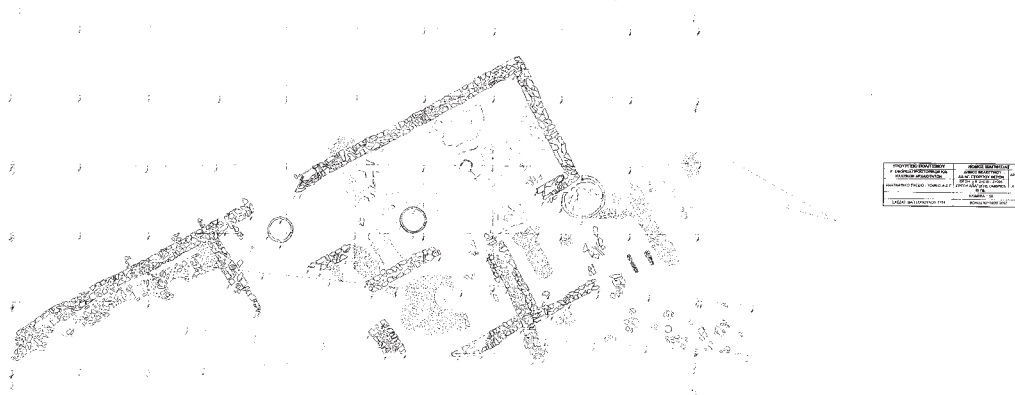
- Ιντζεσίλογλου Α., 1990, Ελληνοϊταλικό Πρόγραμμα Επιφανειακών Ερευνών, *ΑΔ 45, Χρονικά*, 210-211.
- Παπαγεωργίου Σ. – Στείρος Σ. – Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1990. Σχέσεις Φυσικού Περιβάλλοντος / Γεωμορφολογικών Μεταβολών και Ιστορίας της κατοίκησης στην αρχαία Θεσσαλία, στο *Θεσσαλία*, 22.
- Reinert H., 1941. *Germanenerbe* 6, 191.
- Τουφεξής Γ., 2003. Η λίμνη Κάρλα (Βοιβηίς) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές, *ΑΕΘΣΕ* 1, 55-70.
- Τσουντας Χρ., 1908. *Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ. – Αλματζή Ν. – Σωφρονίδου Μ., 1999. Ανασκαφική πραγματικότητα και καθημερινές ερμηνείες, *ΑΕΜΘ* 13, 623-630.

Εικ. 1. Η πορεία του αγωγού απαγωγής ομβρίων υδάτων.

Εικ. 2. Άποψη του ανασκαμμένου οικισμού.

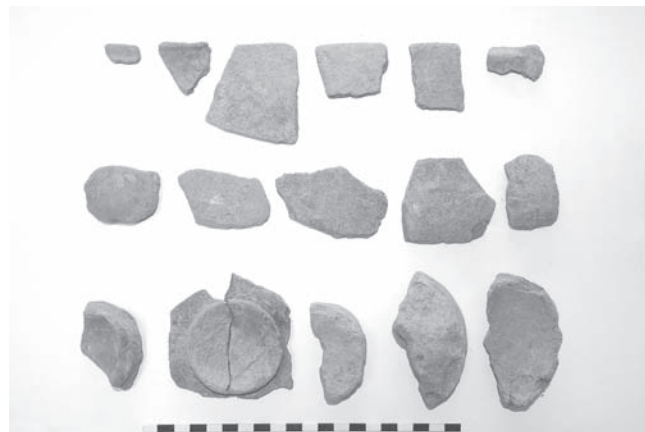
Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση του οικισμού.

Εικ. 4. Αρχιτεκτονικά στοιχεία του οικισμού, πλιθιά, λιωμένοι πηλοί και λίθοι.

Εικ. 5. Όστρακα κεραμικής.

Εικ. 6. Όστρακα κεραμικής.

Εικ. 7. Τμήμα πήλινου ανθρωπόμορφου ειδωλίου.

Η ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΕΝΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ “ΤΣΙΓΓΕΝΙΝΑΣ” ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΡΛΑΣ

Δημήτρης Αγνωσιώτης, Βάσω Αδρύμη-Σισμάνη

Η ΛΙΜΝΗ ΚΑΡΛΑ

Η λίμνη Κάρλα, η αρχαία «Βοιβής», καταλάμβανε το νοτιοανατολικό άκρο της θεσσαλικής πεδιάδας και αποτελούσε ένα ιδιαίτερο γνώρισμα της γεωμορφολογίας της περιοχής. Στα ανατολικά και στα νότια περικλείονταν από τους ορεινούς όγκους του Μαυροβουνίου και του Μεγαβουνίου, ενώ αντίθετα προς τα δυτικά εκτεινόταν ελεύθερα στο πεδινό τμήμα, με την έκτασή να κυμαίνεται από 45.000 έως 115.000 στρέμματα, ανάλογα με τις εισροές και εκροές υδάτων¹. Αποτελούσε μια από τις μεγαλύτερες λίμνες της Ελλάδας και το ποικιλόμορφο οικοσύστημά της είχε δημιουργήσει ήδη από την προϊστορική περίοδο μια ισχυρότατη παραγωγική βάση, που επέτρεψε την ανάπτυξη σημαντικών οικισμών², προσφέροντας πολλαπλές δυνατότητες ποιοτικής διαβίωσης, αλλά ταυτόχρονα και οικονομικής ανάπτυξης. Οι κάτοικοι εκμεταλλεύονταν τους φυσικούς πόρους της περιοχής, καλλιεργούσαν τα εύφορα εδάφη της πεδιάδας, τα οποία αποστραγγίζονταν καλά, έβροσκαν τα κοπάδια τους στις περιοχές γύρω από τη λίμνη, κυνηγούσαν στις δασώδεις ορεινές εκτάσεις, ενώ συμπλήρωναν τη διατροφή τους με ψάρια και άλλες λιμναίες τροφές.

Η λίμνη αποξηράνθηκε οριστικά το 1963, για να δοθεί η έκταση της σε ακτήμονες και οι επιπτώσεις τόσο για το περιβάλλον όσο και για την οικονομία της περιοχής ήταν καταστρεπτικές. Το 1999 άρχισε η επαναδημιουργία ενός νέου ταμιευτήρα, με άμεσο στόχο την αποκατάσταση της οικολογικής ισορροπίας, την αντιπλημμυρική προστασία της περιοχής και τη χρήση υδάτων για αρδευτικούς σκοπούς. Δημιουργήθηκε ένας ταμιευτήρας με την κατασκευή αναχωμάτων, ο οποίος κατέλαβε ένα μέρος της παλιάς λίμνης Κάρλας, 42.000 στρεμμάτων. Παράλληλα, κατασκευάζονται συλλεκτήρες-τάφροι, μήκους 7 έως 10 χλμ., για τη συλλογή υδάτινων όγκων όχι μόνον από το Νομό Μαγνησίας, αλλά και από το Νομό Λάρισας, καθώς και από το φράγμα του Αχελώου, οι οποίοι θα εκβάλλουν στο νέο Ταμιευτήρα³.

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΤΣΙΓΓΕΝΙΝΑΣ

Ένας από τους συλλεκτήρες αυτούς διαπερνούσε από τη θέση Τσιγγενίνα⁴ (εικ. 1), η οποία βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Μαυροβουνίου, 3 χλμ. νοτιοανατολικά από το χωριό Κανάλια (εικ. 2). Η περιοχή είναι πεδινή και απέχει περίπου 1,5 χλμ. από την όχθη που σχηματιζόταν πριν την αποξήρανσή της. Το 2001, κατά τη διάρκεια μηχανικής εκσκαφής στη συγκεκριμένη θέση, ήρθαν στο φως σημαντικές αρχαιότητες και ακολούθησε σωστική ανασκαφή από τη Π¹ Ε.Π.Κ.Α., για έξι συνεχείς χρονιές, κατά τις οποίες ερευνήθηκε μια έκταση περίπου πέντε στρεμμάτων⁵. Σε βάθος 2,00 - 3,00 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε τμήμα

1. Αγνωσιώτης 2008, 40-48.

2. Αγνωσιώτης 2008, 60-63.

3. Μέχρι σήμερα δεν έχει ολοκληρωθεί η κατασκευή κανενός συλλεκτηρά, κυρίως λόγω της εύρεσης σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων.

4. Η θέση ονομάστηκε Τσιγγενίνα, γιατί, σύμφωνα με τις ντόπιες μαρτυρίες, τα κτήματα ανήκαν σε κάποιον κάτοικο του χωριού με το όνομα Τσιγγινές.

5. Την επιστημονική επιμέλεια της ανασκαφής είχε η κ. Β. Αδρύμη-Σισμάνη. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Β.

ενός οικισμού της Μέσης Εποχής Χαλκού⁶. Ερευνήθηκαν επτά κτίρια του οικισμού, τα οποία είναι προσανατολισμένα κατά τον άξονα Α-Δ και συγκεντρωμένα σε τρία διαφορετικά, σχετικά απομακρυσμένα μεταξύ τους, σημεία της ανεσκαμμένης έκτασης, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ενδιάμεσα πολλοί ανοιχτοί χώροι⁷.

Ο πιο συνηθισμένος αρχιτεκτονικός τύπος είναι το επίμηκες, μεγαροειδές, κτίριο. Η κρηπίδα είναι λίθινη, με μεγάλους, αδρά επεξεργασμένους λίθους στις κατώτερες στρώσεις και μικρότερους, πλακαρούς λίθους στις ανώτερες στρώσεις και το ύψος της κυμαίνεται από 0,40 μ. έως και 1,00 μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν πλάτος 0,50 - 0,60 μ., ενώ οι εσωτερικοί εγκάρσιοι τοίχοι, οι οποίοι λειτουργούν ως μεσοτοιχίες ανάμεσα στα δωμάτια, συνήθως είναι λεπτότεροι, με πλάτος 0,40 - 0,50 μ. Πάνω στην κρηπίδα στηριζόταν η πλίνθινη ανωδομή, κατασκευασμένη από ορθογώνιους ωμούς πλίνθους, τμήματα των οποίων εντοπίστηκαν μέσα και έξω από τα δωμάτια.

Τα περισσότερα κτίρια του οικισμού είναι δίχωρα και αποτελούν αυτόνομες οικιστικές μονάδες. Η είσοδος βρίσκεται συνήθως στη νότια μακριά πλευρά. Το δυτικό δωμάτιο είναι το μεγαλύτερο και σε αυτό βρέθηκε ο μη φορητός εξοπλισμός, που εξυπηρετούσε ποικίλες δραστηριότητες, όπως η εστία, τα θρανία, λίθινες και πήλινες κατασκευές, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος της οικοσκευής. Το ανατολικό δωμάτιο είναι μικρότερο και λειτουργούσε είτε ως αποθήκη του κτιρίου, όπως υποδηλώνουν τα μεγάλα πιθάρια και τα άλλα αποθηκευτικά αγγεία, είτε ως “μαγειρείο”, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίστηκαν εστίες φωτιάς και σκεύη τροφοπαρασκευής.

ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ Ζ-Θ

Ένα ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό μοντέλο, διαφορετικό από το συνηθισμένο τύπο του δίχωρου μεγάρου, αποτελεί το οικιστικό σύνολο Ζ-Θ (εικ. 3). Είναι το μεγαλύτερο που έχει αποκαλυφτεί στον οικισμό της Τσιγγενίνας, με συνολική επιφάνεια κάλυψης περίπου 280 τ.μ. και διαθέτει σύνθετη αρχιτεκτονική μορφή, καθώς ουσιαστικά προήλθε από τη συνένωση δύο αρχικά ανεξάρτητων, μεγαροειδών κτιρίων, ενός αφιδωτού και ενός ορθογώνιου.

Το αφιδωτό κτίριο Θ είναι ένα ιδιαίτερα επίμηκες κτίσμα, με μήκος 20,00 μ. περίπου και πλάτος 5,20 μ. Είναι προσανατολισμένο κατά τον άξονα Α-Δ, με μια κύρια είσοδο στη δυτική στενή πλευρά και μια δευτερεύουσα στη μακριά νότια πλευρά. Αρχικά ήταν ένα τρίχωρο κτίριο με ένα μεγάλο δωμάτιο στα δυτικά, ένα μικρότερο κεντρικό δωμάτιο και τον αφιδωτό θάλαμο στα ανατολικά. Δύο μέτρα πιο νότια και κατά τον ίδιο άξονα κτίστηκε το ορθογώνιο κτίριο Ζ, με μήκος 14,00 μ. και πλάτος 6,00 μ. Η είσοδος του βρίσκεται στη στενή δυτική πλευρά και διαθέτει τρεις επιμέρους χώρους σε αξονική διάταξη: το προστώ στα δυτικά, το κεντρικό μεγάλο δωμάτιο και ένα μικρό δωμάτιο στα ανατολικά, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους με εισόδους τοποθετημένες στον κεντρικό άξονα του κτιρίου.

Κατά την τελική φάση χρήσης των δύο κτιρίων, πραγματοποιήθηκαν οικοδομικές παρεμβάσεις, οι οποίες στόχευαν στην αρχιτεκτονική και λειτουργική ενοποίησή τους:

Η νότια πλευρά του κτιρίου Θ διατηρήθηκε στα δύο άκρα της, στο ανατολικό και στο δυτικό⁸. Αντίθετα, αφαιρέθηκε “εκ βάθρων” μόνο το κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς του κτιρίου Θ, μήκους 7,50 μ. και δημιουργήθηκε ένα ευρύ άνοιγμα, έτσι ώστε να υπάρχει άμεση επικοινωνία μεταξύ των δύο κτιρίων.

Στα δυτικά του κτιρίου Ζ προστέθηκε ένας λιθόκτιστος περίβολος, που περιέκλεισε έναν ενιαίο ορθογώνιο χώρο. Το δυτικό άκρο του νότιου τοίχου του κτιρίου Θ, μήκους 3,50 μ., αποτέλεσε τμήμα του περιβόλου.

Καταργήθηκαν οι εσωτερικές μεσοτοιχίες των δωματίων του κτιρίου Θ και μόνο υπολείμματα αυτών διασώθηκαν. Στο εσωτερικό του κεντρικού χώρου κτίστηκε μια ορθογώνια κατασκευή, ακριβώς πάνω από το επίπεδο των μεσοτοιχών.

Πονανίδου, Δ. Αγνωσιώτης, Γ. Στουρνάρας και Α. Λυριντζής, οι συντηρητές Μ. Διονυσίου, Μ. Παυλός και Γ. Ντανουπούλου και η σχεδιάστρια Δ. Αργύρη. Τη φωτογράφιση των αγγείων πραγματοποίησε η Μ. Παρασκευοπούλου και τη σχεδίαση η Ελ. Ρίνη.

6. Οι μεσοελλαδικές επιχώσεις ήταν καλυμμένες από μεταγενέστερες αλλουβιακές αποθέσεις, γι' αυτό και η επιφανειακή κεραμική στη συγκεκριμένη θέση είναι ελάχιστη.

7. Αδρύμη-Σισμάνη 2001 (υπό έκδοση).

8. Το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς σώζεται σε μήκος 8,00 μ., ενώ το δυτικό τμήμα της ίδιας πλευράς σώζεται σε μήκος 3,50 μ.

Τέλος, τμήμα του οικιστικού συνόλου αποτέλεσε και ο στενόμακρος διάδρομος μεταξύ των δύο κτιρίων, ο οποίος περιορίστηκε στα ανατολικά από έναν κάθετο τοίχο.

Έτσι, το νέο αρχιτεκτονικό σύνολο που δημιουργήθηκε λειτούργησε ως μια ενιαία οικιστική μονάδα, γεγονός βέβαια που δεν συμπεραίνεται μόνο από τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις στα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αλλά και από τη μελέτη του κεραμικού υλικού που εντοπίστηκε και στα δύο κτίρια, το οποίο είναι σύγχρονο, έχει συνοχή και πληρότητα και βοηθάει σημαντικά στη διάκριση των διαφορετικών χρήσεων των επιμέρους χώρων του οικιστικού συνόλου.

Πιο συγκεκριμένα, η μοναδική πρόσβαση επιτυγχάνονταν από την είσοδο του αψιδωτού κτιρίου στη στενή δυτική πλευρά του. Εκεί ακριβώς βρίσκονταν το μεγάλο ορθογώνιο δωμάτιο Θ1, το οποίο, μετά την αφαίρεση της νότιας πλευράς του, μετατράπηκε σε έναν ανοιχτό, πιθανότατα ημιυπαίθριο χώρο, εφόσον διατηρήθηκε η στέγη του κτιρίου. Το χώρο του κεντρικού δωματίου Θ2 κατέλαβε μια ορθογώνια κατασκευή, η οποία ορίζεται από τέσσερις παράλληλους τοίχους, που δημιουργούν τρεις στενούς χώρους. Πρόκειται πιθανότατα για χώρους αποθήκευσης, καθώς στο εσωτερικό της βρέθηκαν ως επί το πλείστον πιθάρια και οξυψύθμενοι αμφορίσκοι. Ανατολικά υπήρχε ο αψιδωτός θάλαμος Θ3, όπου αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλοι πιθαμοφορείς στη βόρεια πλευρά του. Η συσσώρευση καμένου χώματος με πολλά τμήματα ξυλανθράκων κατά μήκος της δυτικής πλευράς υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας εστίας φωτιάς. Και στους τρεις αυτούς χώρους⁹ βρέθηκαν κυρίως αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη, αρκετά μικρότερα αγγεία πόσης και ορισμένα λίθινα εργαλεία, γεγονός που υποδηλώνει ότι εξυπηρετούσαν τις αποθηκευτικές ανάγκες των ενοίκων, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσαν πεδίο και για τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, καθώς και για άλλες πιο εξειδικευμένες εργασίες.

Ο λιθόκτιστος περίβολος περιέκλειε τον ορθογώνιο χώρο Ζ4, έκτασης 60 τ.μ. περίπου, ο οποίος πιθανότατα ήταν υπαίθριος, όπως φαίνεται από το σωζόμενο ύψος της λίθινης κρηπίδας του περιβόλου, τον τρόπο σύνδεσης των τοίχων και την προχειρότητα διαμόρφωσης του χωμάτινου δαπέδου. Στη βορειοδυτική γωνία εντοπίστηκε μια εστία φωτιάς, ενώ από τα ευρήματα ξεχωρίζουν τα μικρά αγγεία πόσης και τα μαγειρικά σκεύη. Με τον τρόπο αυτόν οριοθετήθηκε ακριβώς εξωτερικά του οικιστικού πυρήνα ένας μεγάλος ζωτικός χώρος, ο οποίος προσφερόταν για υπαίθριες εργασίες. Ακριβώς ανατολικά βρίσκεται το προστώ του κτιρίου Ζ, ένας μικρός στεγασμένος, αλλά ημιυπαίθριος χώρος, καθώς ανοιχτή είναι όλη η δυτική του πλευρά¹⁰. Ο χώρος Ζ3 λειτουργούσε ως προθάλαμος, καθώς ήταν ο ενδιάμεσος μεταβατικός χώρος ανάμεσα στον εξωτερικό υπαίθριο περίβολο και στο εσωτερικό του κτιρίου.

Το κεντρικό δωμάτιο Ζ2 έχει έκταση περίπου 40 τ.μ. και επικοινωνεί άμεσα με τους άλλους δύο χώρους του κτιρίου Ζ μέσω εισόδων, που βρίσκονται στις στενές του πλευρές. Στον άξονα της δυτικής εισόδου αποκαλύφτηκε λίθινο κτιστό κατώφλι και ακριβώς δίπλα στο εσωτερικό του δωματίου εντοπίστηκε ένας λίθινος “όλμος”, μια λίθινη βάση με εσοχή, όπου στηριζόταν ο ξύλινος πάσσαλος της πόρτας. Στο εσωτερικό του δωματίου, στη βορειοανατολική γωνία, αποκαλύφτηκε χαμηλό λιθόκτιστο θρανίο, με πλήρη επίστρωση και ακριβώς δυτικά, βρέθηκαν δύο μεγάλες ορθογώνιες, μονολιθικές πλάκες, τοποθετημένες στο δάπεδο. Απέναντι, στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, αποκαλύφτηκε λιθόστρωτη επιφάνεια και μια ασβεστολιθική πλάκα τοποθετημένη κάθετα στο δάπεδο, η οποία πιθανότατα αποτελούσε τμήμα λίθινης κατασκευής που κατέρρευσε. Στον κεντρικό άξονα του δωματίου, εντοπίστηκε ελλειψοειδής εστία, η οποία περιμετρικά ορίζεται από ημίεργους, μικρούς λίθους και εσωτερικά σώζεται λίθινο υπόστρωμα, το οποίο επικαλύπτεται από ένα παχύ στρώμα πηλού. Δίπλα στην εστία υπήρχαν δύο λαιμοί αμφορέων τοποθετημένοι στο δάπεδο, με έντονα ίχνη καύσης στην εσωτερική τους επιφάνεια, οι οποίοι πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν ως φορητές εστίες, για μεταφορά ή διατήρηση της φωτιάς, ακόμη και για ζέσταμα του περιεχομένου στενών μαγειρικών σκευών, όπως οι αμφορίσκοι.

Το δωμάτιο αυτό ήταν ο βασικός χώρος διαμονής των ενοίκων του οικιστικού συνόλου, όπως φανερώνουν τα σκεύη που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές και άμεσες ανάγκες τους. Βρέθηκαν κυρίως αγγεία πόσης, πολλά κατά μήκος της βόρειας πλευράς, όπου πιθανότατα υπήρχε ένα ράφι που κατέρρευσε μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου. Χύτρες και αγγεία, που χρησιμοποιούνταν στην προετοιμασία και στο μαγείρεμα της τροφής, εντοπίστηκαν κοντά στην εστία, ενώ αρκετά ήταν και τα αγγεία αποθήκευσης, όπως αμφορείς, υδρίες και δύο μεγάλα πιθάρια, τοποθετημένα δίπλα στους τοίχους του δωματίου.

Τέλος, στα ανατολικά υπήρχε το μικρό δωμάτιο Ζ1, το οποίο, όπως και στα υπόλοιπα κτίρια του οι-

9. Το κτίριο Θ, μετά την κατάργηση των μεσοτοιχιών των δωματίων, ουσιαστικά αποτελούσε έναν ενιαίο χώρο. Μόνο ο αψιδωτός θάλαμος ήταν πιο απομονωμένος λόγω της ύπαρξης της λίθινης κατασκευής στη δυτική πλευρά του.

10. Το κτίριο Ζ είναι το μοναδικό στον οικισμό της Τσιγγενίνας που διαθέτει προστώ.

κισμού, αποτελούσε ένα μικρό αποθηκευτικό χώρο. Στην ανατολική γωνία εντοπίστηκε λίθινη τριγωνική θήκη, κατασκευασμένη από ασβεστολιθικές πλάκες, η οποία χρησίμευε στη στήριξη μεγάλων οξυπύθμενων πίθων. Ένα τέτοιο, σχεδόν ακέραιο αγγείο, τοποθετημένο πάνω σε μια λίθινη πλάκα, βρέθηκε στη δυτική γωνία του δωματίου.

Η ΟΙΚΟΣΚΕΥΗ

Στην οικοσκευή, δηλαδή τον κινητό εξοπλισμό που βρέθηκε στο αρχικό στρώμα εγκατάλειψης των δύο κτιρίων, σε μια επίχωση πάχους 0,30 - 0,40 μ., συμπεριλαμβάνονται 30 ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία και άλλα 100 τμήματα, που ταυτίζονται με συγκεκριμένα αγγεία, 5000 περίπου όστρακα και 30 μικρά ευρήματα. Η χρονολόγηση των ευρημάτων αυτών σε ορισμένες περιπτώσεις αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη και προβληματική, λόγω του περιφερειακού χαρακτήρα του οικισμού, της έλλειψης τυποποίησης των χειροποίητων σκευών¹¹, που δυσχεραίνει την εύρεση παραλλήλων και της απουσίας στρωματογραφικών ανασκαφών της μεσοελλαδικής περιόδου από τη συγκεκριμένη περιοχή σε συνδυασμό με τη σύντομη φάση κατοίκησης στη συγκεκριμένη θέση, γεγονός που δεν επιτρέπει τη δημιουργία μιας τοπικής στρωματογραφικής ακολουθίας. Ωστόσο, το συγκεκριμένο κεραμικό σύνολο παρουσιάζει μια εικόνα συνοχής και πληρότητας, στο οποίο αντιπροσωπεύονται πολλές γνωστές από άλλους οικισμούς, κατηγορίες αγγείων και υπάρχουν ορισμένα σχήματα ιδιαίτερα ενδεικτικά, με βάση τα οποία κατέστη δυνατή η χρονολόγηση του οικιστικού συνόλου στην τελική ΜΕΙΙΙ-ΥΕΙ φάση της Μέσης Εποχής Χαλκού.

Όσον αφορά στις σχηματικές κατηγορίες, οι σκύφοι ή φιάλες αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα των ανοιχτών αγγείων του συνόλου και παρουσιάζουν αρκετές διαφορές ως προς το μέγεθος και τον τρόπο κατασκευής, καθώς υπάρχουν λεπτότεχνα δείγματα, ολόβαφα, τα οποία χρησίμευαν ως σκεύη πόσης και βρώσης, ενώ στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και μερικά πιο χονδροειδή, άβαφα, με ίχνη καύσης στην εξωτερική επιφάνεια, τα οποία πιθανότατα χρησίμευαν στο μαγείρεμα και σε άλλες τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες. Το κοινό τυπολογικό τους χαρακτηριστικό είναι το σιγμοειδές προφίλ¹², δηλαδή έξωστροφο χείλος, ημισφαιρικό σώμα και επίπεδη ή δισκοειδή βάση, ενώ διαφοροποιούνται ως προς το σχήμα των λαβών, στοιχείο που επιτρέπει τη διάκριση μικρότερων υποκατηγοριών. Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν οι σκύφοι με διχαλωτές λαβές (εικ. 4), ένας τύπος αγγείων, ο οποίος εμφανίστηκε στη διάρκεια της περιόδου αυτής και θεωρήθηκε ότι επιχωριάζει κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα¹³, καθώς απαντάται σε πολλές θέσεις της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας¹⁴. Μια άλλη χαρακτηριστική ομάδα αποτελούν οι “καλαθόσχημοι” σκύφοι με ημικυκλικές οριζόντιες λαβές πάνω στο χείλος και αποφύσεις στα άκρα των λαβών (εικ. 5), με ανάλογα παραδείγματα από το Σέσκλο¹⁵, το Διμήνι¹⁶ και τον Πτελεό¹⁷.

Οι κάνθαροι, από τα πιο χαρακτηριστικά αγγεία αυτής της περιόδου, είναι ως επί το πλείστον μικρά σκεύη, με κάθετες υπερυψωμένες λαβές και δισκοειδή βάση¹⁸. Διακρίνονται και μερικά μικρότερα αγγεία με περισσότερο υπερυψωμένες λαβές και επίπεδη βάση (εικ. 6), που θυμίζουν κύπελλα της φάσης 7 των Πευκακίων¹⁹, η οποία συμπίπτει χρονολογικά με τη μεταβατική ΜΕΙΙΙ-ΥΕΙ περίοδο. Τα άωτα κωνικά κύπελλα με τη δισκοειδή βάση ίσως αποτελούν έναν απαρχαιωμένο τύπο αγγείου²⁰, καθώς ανάλογα σύγχρονα παρα-

11. Τα αγγεία στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν χειροποίητα και ελάχιστα ήταν τα δείγματα, στα οποία παρατηρούνται ίχνη κεραμικού τροχού.

12. Προφίλ δηλαδή που θυμίζει αγγλικό S (Maran 1992, 285).

13. Treuil – Pascal – Poursat – Touchais 1996, 276.

14. Όπως τα Πευκάκια (Maran 1992, Taf. 116.5, 117.3, 121.9), το Διμήνι (Αδρύμη-Σισμάνη 2006 υπό δημοσίευση), το Σέσκλο (Τσουντας 1908, 271-3, εικ. 189-196), την Αργισσα (Hanschmann 1981, Taf. 114.12), το Νέο Μοναστήρι (Φρούσσου 2007, 242, σχ. 21), το Λιανοκλάδι (Wace and Thompson 1912, 186, fig. 134) και τον Καστανά (Hochstetter 1984, Taf. 57.3-4, 271.1-6).

15. Τσουντας 1908, 140-1, εικ. 44.

16. Αδρύμη-Σισμάνη (από το αδημοσίευτο υλικό της Μεσοελλαδικής περιόδου).

17. Maran 1992, Taf. 147.8, 148.1-3. Βερδελής 1951, 137-8.

18. Αναλογίες παρατηρούνται σε αγγεία από την Αργισσα (Hanschmann 1981, Taf. 111.9), την Τσουνγκίτσα (Rutter 1989, 17, fig. 7), τη Λέρνα (Dietz 1991, 227, KA-1) και τον Άγιο Στέφανο (Rutter – Rutter 1976, 38, fig. 297).

19. Συγκεκριμένα τα κύπελλα 2CI (Maran 1992, Taf. 26.8). Ανάλογα σκεύη έχουν βρεθεί στην Αργισσα (Hanschmann 1981, Taf. 111.12), στις Μυκήνες (Dietz 1991, 215 GA-I) και στην Τσουνγκίτσα (Rutter 1990, 437, Taf. 13. Τη συγκεκριμένη ομάδα αγγείων ο Rutter την αναφέρει ως “miniature kantharoi”).

20. Μεγάλες ομοιότητες παρατηρούνται με κύπελλα ανάλογων διαστάσεων από τη φάση 4 (ΜΕΙ) του οικισμού των Πευ-

δείγματα διαθέτουν λαβή και επίπεδη βάση²¹, ενώ τα μόνωτα κύπελλα και οι αρύταινες, δηλαδή τα σκεύη μετάγγισης και πρόχυσης, παρουσιάζουν ομοιότητες με αγγεία από την Τσούγκιζα²² και το Σέσκλο²³. Τα μεγάλα ανοιχτά αγγεία, όπως οι ολόβαφοι κρατήρες²⁴ (εικ. 7) και οι χύτρες²⁵, αποτελούν σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν για την προετοιμασία της τροφής.

Στα κλειστά σχήματα κυριαρχούν οι αμφορίσκοι (εικ. 8), οι οποίοι διαθέτουν έξωστροφο χείλος, κυλινδρικό φαρδύ λαιμό, κάθετες ταινιωτές λαβές, κωνικό σώμα και επίπεδη βάση και σε όλες τις περιπτώσεις πλαστικές αποφύσεις διακοσμούν την εξωτερική τους επιφάνεια. Ανάλογα αγγεία με πλαστική διακόσμηση έχουν βρεθεί στο Σέσκλο²⁶ και στην Τσούγκιζα²⁷. Τα ίχνη καύσης, που υπάρχουν κυρίως στα κατώτερα εξωτερικά τους τοιχώματα και η κατασκευή τους από χονδρόκοκκο πηλό για να αντέχει σε υψηλές θερμοκρασίες δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για τη βασική του χρήση ως μαγειρικά αγγεία. Σε αντίθεση με την Κρήτη και τις Κυκλάδες, όπου κυριαρχεί η τριποδική χύτρα, ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου είναι το κατεξοχήν μαγειρικό σκεύος της Ηπειρωτικής Ελλάδας κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο²⁸.

Οι οπισθόμητες πρόχοι (εικ. 9) ποικίλλουν ως προς το μέγεθός τους²⁹, διαθέτουν συνήθως σφαιρικό ή ωοειδές σώμα και είναι ολόβαφες τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά μέχρι το επίπεδο του λαιμού. Αποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σχήματα της περιόδου αυτής και ξεκάθαρη είναι η ομοιότητα τους με τις πρόχους τύπου 5C από τα Πευκάκια³⁰, καθώς και με παρόμοια αγγεία από οικισμούς της Θεσσαλίας³¹ και της Πελοποννήσου³². Ανάλογα χαρακτηριστικά παρατηρούνται και στις υδρίες και τους αμφορείς (εικ. 10), τα οποία είναι μεγάλα³³ και ιδιαίτερα επιμελημένα αγγεία, με βαφή στην εξωτερική επιφάνεια και στην εσωτερική επιφάνεια τους. Ο ιδιαίτερα αποσπασματικά σωζόμενος χαρακτήρας των δειγμάτων της κατηγορίας αυτής δημιουργεί προβλήματα στην προσπάθεια για εύρεση παραλλήλων και μόνο τα τμήματα των λαιμών προσφέρονται για συγκρίσεις με ανάλογα τμήματα που βρέθηκαν σε άλλες θέσεις³⁴.

Οι πιθαμοφρέες είναι μεγάλα, άβαφα αγγεία³⁵, κατασκευασμένα από χονδρόκοκκο, με πολλές ασβεστιτικές προσμίξεις πηλό, γεγονός που τα καθιστούσε ιδιαίτερα ανθεκτικά στην καθημερινή χρήση. Οι διαφοροποιήσεις ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους οφείλονται στο γεγονός ότι πρόκειται για μεγάλα σκεύη που δεν παράγονται μαζί και δεν υπόκεινται σε κανόνες τυποποίησης. Μοναδικά τους κοινά χαρακτηριστικά είναι η ύπαρξη ενός λαιμού, στενότερου από το μέγιστο πλάτος του σώματος και η πλαστική διακόσμηση στην εξωτερική τους επιφάνεια, όπως σχοινοειδή και κομβιόσχημα κοσμήματα ή κερατοειδείς και ωτόσχημες αποφύσεις. Αν και δύσκολα ανιχνεύονται χρονολογικά παράλληλα για τέτοιου είδους, μη τυποποιημένα αγγεία, ωστόσο εμφανής είναι η ομοιότητα των πλαστικών κοσμημάτων με αυτά που παρατηρούνται σε αντίστοιχα πιθοειδή σκεύη της φάσης 7 του οικισμού στα Πευκάκια³⁶.

Όσον αφορά στις κεραμικές κατηγορίες, στο συγκεκριμένο οικιστικό σύνολο της Τσιγγενίνας κυριαρχεί η άβαφη χονδροειδής κεραμική, κυρίως από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία ή μικρότερα μαγειρικά σκεύη, διάφορων σχημάτων, τα οποία είναι χειροποίητα, άβαφα και κατασκευασμένα από χονδροειδή πηλό, με ασβε-

κακίων. Βλ. Maran 1992, Taf. 45.4.

21. Maran 1992, Taf. 138.8 και 9. Dietz 1991, 162, AB-9, AB-10(1), AB-11, AB-13 και 220, IA-2. Norduist 1985, fig. 4, 34.

22. Rutter 1989, 17, εικ. 11.

23. Τσούντας 1908, 195, εικ. 101.

24. Οι κρατήρες μπορούν να παραλληλιστούν με τα αγγεία τύπου 4A από τον οικισμό στα Πευκάκια (Maran 1992. Beilage 21.15, Taf. 118.1).

25. Ανάλογο αγγείο έχει βρεθεί και στο Σέσκλο (Τσούντας 1908, 267, εικ. 181).

26. Τσούντας 1908, 263, εικ. 170.

27. Rutter 1990, 450.

28. Φίλιππα-Touchais 2000, 436, εικ. 8. Το συγκεκριμένο αγγείο από την Ασπίδα του Άργους παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τους αμφορίσκους της Τσιγγενίνας.

29. Οι μικρές πρόχοι έχουν ύψος 0,14 μ., οι μεσαίες 0,20 μ., ενώ υπάρχουν και μεγαλύτερες, οι οποίες δεν σώθηκαν ακέραιες.

30. Maran 1992. Beilage 21.13, Taf. 118.1.

31. Διμήνι (Αδρύμη-Σισμάνη υπό έκδοση), Σέσκλο (Τσούντας 1908, 147, εικ. 57).

32. Dietz 1991, 180, 182.

33. Το ύψος του φθάνει τα 0,30 - 0,35 μ.

34. Όπως τα αγγεία τύπου 5A από τα Πευκάκια (Maran 1992, Taf. 119.2 και 123.1) και άλλα αγγεία από την Άργισσα (Hanschmann 1981, Taf. 114.9) και την Τσούγκιζα (Rutter 1990, 442, εικ. 15, 34 και 447, εικ. 17, 101).

35. Αν και σε κανένα από αυτά τα αγγεία δεν ήταν δυνατή η αποκατάστασή του, ωστόσο είναι προφανές ότι έφθαναν ή ξεπερνούσαν τα 0,50 μ.

36. Maran 1992, Taf. 129.10.

στιτικές ή αμμόδεις προσιμίξεις. Ακολουθεί η άβαφη λεπτή κεραμική καθημερινής χρήσης, με αδρή ή αρκετές φορές με στιλπνή επιφάνεια, προερχόμενη από πιο λεπτότεχνα αγγεία. Σημαντική κατηγορία αναδεικνύεται και η μονόχρωμη στιλβωμένη κεραμική, γνωστή και ως “Γ3” κατηγορία³⁷, η οποία είχε ευρεία διάδοση σχεδόν σε όλη τη Θεσσαλία κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού³⁸, ενώ η τεφρή κεραμική, με αδρή επιφάνεια, που έχει βρεθεί σε πολλές θεσσαλικές θέσεις και πιθανότατα αποτελούσε ντόπια μίμηση της γκρίζας μινυακής κεραμικής, αποτελεί μειονότητα στο συγκεκριμένο σύνολο³⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ιδιαίτερα γνωστές και διαδεδομένες κατηγορίες της περιόδου αυτής, όπως για παράδειγμα η τροχήλατη μινυακή κεραμική, αντιπροσωπεύονται ελάχιστα⁴⁰, ενώ δεν βρέθηκε καθόλου γραπτή κεραμική⁴¹.

Τέλος, πολύ λίγα είναι τα μικρά ευρήματα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται κυρίως λίθινα εργαλεία, όπως σφυριά, κρουστήρες, δρεπάνια και τριπτήρες, καθώς και υφαντουργικά σύνεργα, όπως λίθινοι και πήλινοι δίσκοι, πηνία και σφονδύλια.

Η “ΤΣΙΓΓΕΝΙΝΑ” ΣΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στην περιοχή της Θεσσαλίας⁴² έχουν εντοπιστεί 160 περίπου μεσοελλαδικές θέσεις, όμως οι περισσότερες είναι γνωστές κυρίως από επιφανειακές έρευνες, καθώς σε λίγες από αυτές έχουν διεξαχθεί είτε ανασκαφικές έρευνες μικρής κλίμακας είτε πιο εκτεταμένες έρευνες, σωστικού κυρίως χαρακτήρα, με αφορμή μεγάλα δημόσια έργα που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια⁴³. Αρνητικό στοιχείο για τη διερεύνηση της συγκεκριμένης περιόδου στο Θεσσαλικό χώρο αποτελεί η έλλειψη δημοσιεύσεων, όπως αυτές των Πευκακίων και της Άργισσας, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικά το μοναδικό μεθοδολογικό εργαλείο για παρόμοιες μελέτες. Σε αυτούς τους δύο οικισμούς, όπως και σε παρόμοιους που αναπτύσσονται σε βραχύδη υψώματα και σε υψηλές μαγούλες, παρατηρείται άναρχη δόμηση των σπιτιών, χωρίς ενιαίο προσανατολισμό. Οι θέσεις αυτές ήταν πυκνοκατοικημένες, πιθανότατα λόγω έλλειψης χώρου και μόνοι στενοί διάδρομοι υπήρχαν μεταξύ των σπιτιών, ενώ άλλοτε πάλι υπήρχαν κοινές μεσοτοιχίες σε διπλανά οικιστικά σύνολα. Αντίθετα, στον μεσοελλαδικό οικισμό της Τσιγγενίνας διακρίνεται ένα οικιστικό μοντέλο διαφορετικό, καθώς παρατηρείται στοιχειώδης χωροταξική οργάνωση. Όλα τα κτίρια είναι προσανατολισμένα κατά τον ίδιο άξονα και πιθανότατα συγκεντρωμένα σε συνοικίες, μεταξύ των οποίων διαμορφώνονται ανοιχτοί, ελεύθεροι χώροι. Σε κάθε συνοικία, η απόσταση μεταξύ των γειτονικών κτιρίων ξεπερνάει το 1,00 μ. Ίσως οι μεγάλες πεδινές εκτάσεις επέτρεψαν την οριζόντια ανάπτυξη του οικισμού, όπου τα κτίρια διαφορετικών φάσεων μπορούν να μετατοπίζονται οριζόντια και επομένως δεν χτίζονται στα ερείπια παλιότερων σπιτιών, όπως συνέβαινε δηλαδή στις παραπάνω περιπτώσεις⁴⁴.

Το αρχιτεκτονικό σύνολο Ζ-Θ, το οποίο είναι μακράν το μεγαλύτερο σε έκταση μέσα στον οικισμό, απέκτησε σταδιακά πιο σύνθετη μορφή, αφού πραγματοποιήθηκε η συνένωση δύο αρχικά ανεξάρτητων κτιρίων για την κάλυψη των αναγκών ενός νοικοκυριού. Οι δύο αυτοί αρχιτεκτονικοί τύποι, ο αψιδωτός και ο ορθογώνιος, ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένοι κατά την Μέση Εποχή Χαλκού στην περιοχή της Θεσσαλίας. Από το τέλος όμως της περιόδου, το αψιδωτό σπίτι περιθωριοποιήθηκε και μετατράπηκε σε βοηθητικό χώρο, ενώ βασικό οικιστικό πυρήνα αποτέλεσε το ορθογώνιο μέγαρο με το προστώο, ο αρχιτεκτονικός τύπος δηλαδή που θα επικρατήσει πλήρως κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού.

Στο κτίριο αυτό, κατά την τελική φάση χρήσης του ενσωματώθηκε ένας ορθογώνιος περίβολος, όπως ακριβώς συμβαίνει και σε κτίρια της ΜΕΙΙΙ περιόδου, όπου συνηθίζεται η προσκόλληση μιας περικλειστής, ορθογώνιας αυλής, με έναν ή δύο αποθηκευτικούς χώρους στις γωνίες⁴⁵. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν πολ-

37. Wace and Thompson 1912, 19.

38. Το επίχρισμα, που χρησιμοποιείται στην επιφάνεια των αγγείων της κατηγορίας αυτής, έχει χρώμα ερυθρό ή καστανό.

39. Η άβαφη χονδροειδής κεραμική αντιπροσωπεύει το 58% του κεραμικού συνόλου, η άβαφη λεπτή κεραμική καθημερινής χρήσης το 21%, η μονόχρωμη στιλβωμένη κεραμική το 18% και η τεφρή κεραμική το 3%.

40. Βρέθηκαν μόλις τρία γκρίζα μινυακά όστρακα.

41. Απουσιάζουν παντελώς όλες οι γνωστές κατηγορίες αμαυρόχρωμης κεραμικής, όπως η Δ1β κεραμική (Wace and Thompson 1912, 20) ή η “Μαγνησιακή” κεραμική (Maran 2007, 171).

42. Στην περιοχή της Θεσσαλίας εντάσσεται και η ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Σπερχειού.

43. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αγνωσιώτης 2008, 188, πίν. 2-8 και χάρτης 4.

44. Μεσοελλαδικοί οικισμοί με παρόμοια διάταξη κτιρίων έχουν βρεθεί στις θέσεις Δήμητρα (Τουφεξής 1997) και Χασάμπιλη (Θεοχάρη 1962) στη Λάρισα.

45. Caskey – Blackburn 1997, 25.

λοί μικρότεροι βοηθητικοί χώροι, κυρίως αποθηκευτικοί, γεγονός που αντανάκλα τις αυξημένες ανάγκες των ενοίκων για αποθήκευση αγροτικού πλεονάσματος, για το οποίο δεν επαρκούσαν πλέον τα μικρά δωμάτια στο ανατολικό τμήμα των σπιτιών. Παρόμοιες μεγαροειδείς οικίες με ενσωματωμένα όμορα εγκαταλελειμμένα κτίρια, τα οποία είχαν αποθηκευτική χρήση, έχουν βρεθεί στα Πευκάκια⁴⁶, ενώ στην υπόλοιπη Ηπειρωτική Ελλάδα την ίδια περίοδο, εμφανίζονται αρκετά σύνθετα κτίσματα, τα οποία συνδυάζουν έναν κεντρικό μεγαροειδή πυρήνα με αποθήκες και βοηθητικούς χώρους, όπως η Οικία D της Ασίνης⁴⁷. Όλα αυτά τα κτίρια σίγουρα αποτελούσαν ιδιαίτερες περιπτώσεις, από την άποψη ότι ξεχώριζαν από τις υπόλοιπες οικίες του εκάστοτε οικισμού και ως προς τη μορφή, αλλά και ως προς το μέγεθος. Η συνθετότητα και ο παρατακτικός χαρακτήρας των διαφορετικών χώρων αυτού του τύπου κτιρίων δημιουργούν συνειρμούς με τα κτιριακά συγκροτήματα της Ύστερης Εποχής Χαλκού, τα οποία ωστόσο ίσως αποτελούσαν προϊόντα ενός πιο οργανωμένου και ενιαίου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

Η κεραμική της μεσοελλαδικής περιόδου αποτελεί μία σημαντική παράμετρο του θεσσαλικού πολιτισμού, που χαρακτηρίζεται, κυρίως, από συντηρητισμό, εμμονή στις παραδόσεις και επικράτηση τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Από την άλλη πλευρά ανιχνεύονται και στοιχεία, τα οποία προδίδουν ομαλή και συνεχή ανάπτυξη και επιδράσεις από τις σύγχρονες τεχνολογικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις της νότιας Ελλάδας. Με βάση την εξάπλωση των σημαντικότερων κατηγοριών της μεσοελλαδικής κεραμικής στη Θεσσαλία, διακρίνονται δύο περιοχές με διαφορετικές παραδόσεις: η παράλια ζώνη και η πεδινή ενδοχώρα. Οι οικισμοί στον Παγασητικό κόλπο, δηλαδή στην περιοχή του Βόλου και του Αλμυρού, καθώς και οικισμοί στην περιοχή της κοιλάδας του Σπερχειού και της νοτιοδυτικής Θεσσαλίας, χαρακτηρίζονται από την ισχυρή παρουσία της γκρίζας μινυακής και της αμαυρόχρωμης κεραμικής. Αντίθετα, στο εσωτερικό της δυτικής και της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας οι κατηγορίες αυτές παίζουν ένα δευτερεύοντα ρόλο και κυριαρχεί η χονδροειδής κεραμική και η κεραμική καθημερινής χρήσης.

Τα κεραμικά σκεύη, που χρησιμοποιήσαν οι προϊστορικοί άνθρωποι του οικιστικού συνόλου της Τσιγγενίνας, συνιστούν στην αρχαιολογική πραγματικότητα ένα συγκεκριμένο σύστημα πληροφοριών, που σηματοδοτεί τη λειτουργία κάθε χώρου του σπιτιού και βοηθάει στη σκιαγράφηση της εικόνας ενός ελάχιστου κοινωνικού σχηματισμού, μιας κοινωνικής ομάδας-οικογένειας δηλαδή, η οποία κατοικούσε στο συγκεκριμένο κτιριακό σύνολο και έκανε χρήση της συγκεκριμένης οικοσκευής. Κυριαρχούν ξεκάθαρα τα αγγεία καθημερινής χρήσης, πολλά από τα οποία εξυπηρετούσαν πολλαπλές δραστηριότητες και είναι αναμφισβήτητο ότι πρόκειται για ένα οικιακό σύνολο. Οι σχηματικοί τύποι των αγγείων ανταποκρίνονται στις θεσσαλικές παραδόσεις της συγκεκριμένης περιόδου, καθώς βρέθηκαν αρκετά ανάλογα συγκρίσιμα παραδείγματα σε άλλους οικισμούς, ενώ οι κεραμικές κατηγορίες αντανάκλουν την ένταξη του συγκεκριμένου οικισμού στην τοπική πολιτιστική παράδοση της πεδινής ενδοχώρας.

Η ΜΕΙΙΙ-ΥΕΙ περίοδος, διάρκειας 150 χρόνων περίπου, λειτουργεί ως μεταβατική φάση προς την Ύστερη Χαλκοκρατία και χαρακτηρίζεται από μια σειρά εμφανών καινοτομιών σε ορισμένες περιοχές της νότιας Ελλάδας, πιο δυσδιάκριτων στο Θεσσαλικό χώρο. Αφενός, η ύπαρξη ορισμένων κτιριακών μονάδων με μεγαλύτερες δυνατότητες συσσώρευσης αγροτικού αποθέματος⁴⁸ και αφετέρου η εμφάνιση ορισμένων τάφων επιμελημένης κατασκευής, με σχετικά πλούσια κτερίσματα⁴⁹, σηματοδοτούν την απαρχή μιας περιόδου με πιο εμφανείς κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Σε καμία περίπτωση όμως, δεν αναδεικνύεται βίαιη διακοπή και ρήξη με τις μεσοελλαδικές παραδόσεις, οι οποίες παραμένουν ισχυρές για αρκετό διάστημα σε όλα τα επίπεδα και παρατηρείται μια αργή, ομαλή μετάβαση προς ένα νέο τρόπο οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, που θα παγιωθεί κατά την ΥΕΙΙΙ περίοδο. Κατά αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η συνέχεια των θεσσαλικών οικισμών της περιόδου αυτής, καθώς κάθε καινοτομία κατάγεται από προηγούμενες αξίες και ένα νέο σύστημα προκύπτει από τα σπλάχνα ενός παλιότερου, με το οποίο βρισκόταν σε άμεση επικοινωνία.

46. Maran 2007, 172.

47. Nordquist 1987, 79-81.

48. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το συγκεκριμένο οικιστικό σύνολο της Τσιγγενίνας, καθώς και άλλα κτίρια στα Πευκάκια (Maran 2007, 172), στο Διμήνι (Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 53-80) και στο Λιανοκλάδι (Wace – Thompson 1912, 171-192).

49. Για παράδειγμα στο Σέσκλο (Τσουντας 1908, 132-147), στο Διμήνι (Τσουντας 1908, 148-9) και στα Ζερέλια (Wace – Thompson 1912, 161) έχουν εντοπιστεί τάφοι, οι οποίοι, εκτός από τα συνηθισμένα ταφικά αγγεία, περιέχουν και άλλα κτερίσματα, όπως χάλκινα όπλα, χάλκινα ή επίχρυσα κοσμήματα και περιδέραια από ημιπολύτιμους λίθους.

SUMMARY

THE MIDDLE HELLADIC OCCUPATION IN THESSALY. THE EVIDENCE FROM A HOUSE COMPLEX OF THE “TSIGENINA” SETTLEMENT IN THE AREA OF LAKE KARLA

Dimitris Agnoussiotis, Vaso Adrymi-Sismani

Lake Karla is situated in the plain of Eastern Thessaly and was one of the most important Greek biotopes. The combination of the geographical site, the topographical relief and the microclimate of the area resulted in the development of a rich and varied flora and fauna. This was the main factor for the creation of a dense net of significant settlements since the Neolithic period. In 1962 the lake was drained. In 1999 the recreation of a new lake started in an area of 4,200 ha, in the Southeastern part of the plain, where the lake was situated in the past, with floodways of 7-10 km. that will provide the new lake with water.

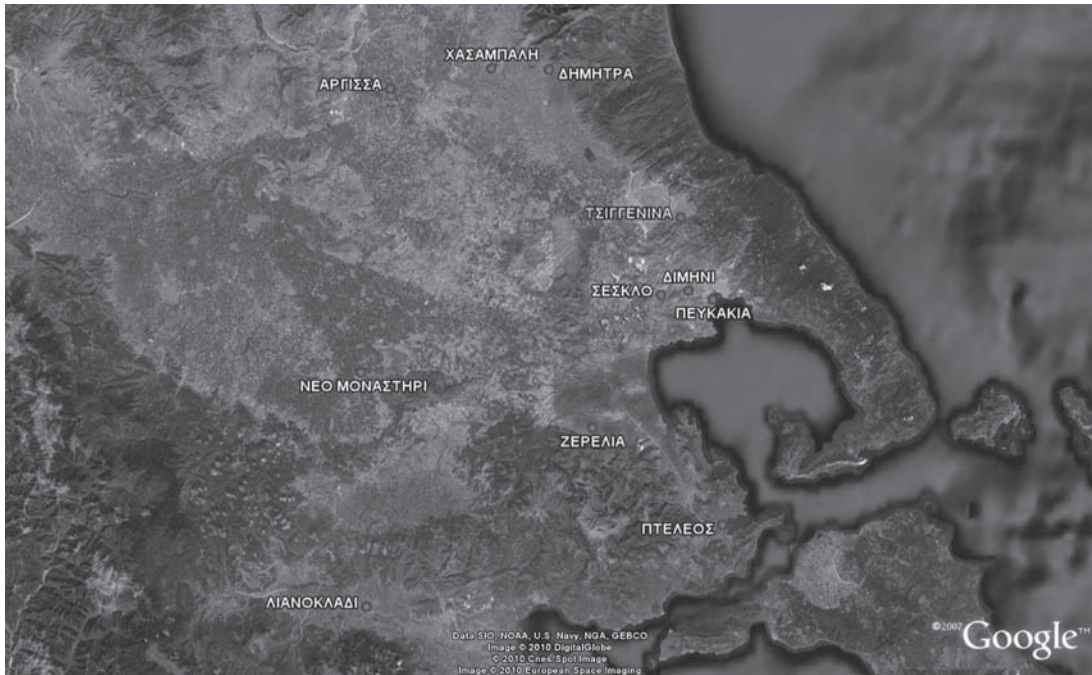
A very important expanded settlement, dated in the Middle Bronze Age, was investigated by the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in the Floodway 6. It was located in a plain area, called “Tsigenina”, 3km. southeast of the modern village Kanalia. All the houses of the settlement, orientated E-W, were rectangular, megaroid, with well built stone walls and mudbrick superstructure.

The most interesting household of the settlement is the house complex Z-Θ, which forms a block consisting of three units. The main unit was a megaron, a rectangular building with a porch, a long room with a central earth and a rear small storage room. In front of the porch, a rectangular court was uncovered, which must be interpreted as a later addition. Next to the megaron, at the north, an apsidal megaroid house, after its abandonment, served as a separate storage and food preparation space for the household. The movable finds from the house complex, dated in the MH III-LH I period, indicate various household activities. The coarse handmade unpainted wares and the monochrome polished vases of good fabric (Γ3 category) dominate and confirm the relationship of Tsiggenina with the Middle Bronze Age culture of the Thessalian plain, where the gray minyan and matt-painted pottery rarely appear.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγνουσιώτης Δ., 2008. *Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της “Τσιγγενίνας” στην περιοχή της λίμνης Κάρλας* (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. *Το Διμήνι στην εποχή του Χαλκού. 1977-1997. 20 χρόνια ανασκαφών* (διδ. διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2001 (υπό έκδοση). Ανασκαφικές εργασίες στα πλαίσια της επανακατασκευής του Ταμειυτήρα της Λίμνης Κάρλας, *ΑΔ, Χρονικά*.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2006 (υπό έκδοση). Η Μέση Εποχή του Χαλκού στο Διμήνι, *MESOHELLADIKA, International Conference, Athens 8-12 March 2006*, Athens.
- Βερδελής Ν.Μ., 1951. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 129-141.
- Caskey J.L. – Blackburn E.T., 1997. *Lerna in the Argolid. A Short Guide*, Princeton.
- Dietz S., 1991. *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen.
- Hanschmann E., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien IV. Die mittlere Bronzezeit*, *BaM* 23-24.
- Hochstetter A., 1984. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1*. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 3, Berlin.

- Θεοχάρη Μ.Δ., 1962. Δοκιμαστική ανασκαφή εις Χασάμπαλι Λαρίσης, *Θεσσαλικά* 4, 35-50.
- Maran J., 1992. *Pevkakia-Magula, III: Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.
- Maran J., 2007. Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning, στο Felten F. – Gauss W. – Smetana R. (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms* (Agina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse I), Vienna, 167-182.
- Nordquist G.C., 1985. Floor Deposits on the Barbouna Slope at Asine, *Hydra* 1, 19-29.
- Nordquist G.C., 1987. *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid*, Acta Univ. Upsaliensis, *Boreas* 16, Uppsala.
- Rutter J.B., 1989. A Ceramic Definition of Late Helladic I from Tsoungiza, *Hydra* 6, 1-19.
- Rutter J.B., 1990. Pottery Groups from Tsoungiza of the End of the Middle Bronze Age, *Hesperia* 59, 376-458.
- Rutter J.B. – Rutter S.H., 1976. *The Transition to Mycenaean. A Stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA Pottery Sequence from Ayios Stephanos in Laconia*, Monumenta Archaeologica. IV, Los Angeles.
- Τουφεξής Γ., 1997. Μαγούλα Δήμητρας Αγιάς, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 505-7.
- Treuil R. – Pascal D. – Poursat J.Cl. – Touchais G., 1996. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, Αθήνα.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, New York.
- Φίλιππα-Touchais A., 2000. Η τριποδική χύτρα στον Αιγαϊκό χώρο κατά τη Μέση Χαλκοκρατία. Διάδοση και σημασία, *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α3, 421-436.
- Φρούσου Ε.Γ., 2007. Η μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Η κεραμική μαρτυρία από την ανασκαφή στο οικόπεδο Κ. Βουλτσίδα, *Αχαιοφθιωτικά Γ' Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυρωτικών Σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας, 13-15 Οκτωβρίου 2000, Αλμυρός*, τ. Α, 211-258.

Εικ. 1. Η Τσιγγενίνα και άλλες σημαντικές μεσοελλαδικές θέσεις της Θεσσαλίας, που αναφέρονται στο κείμενο.

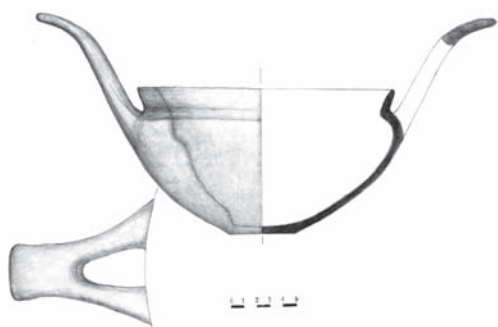

Εικ. 2. Η θέση “Τσιγγενίνα” και η ανασκαφή στην κοιτή του Συλλεκτήρα 6.

Εικ. 3. Το κτιριακό σύνολο Ζ-Θ.

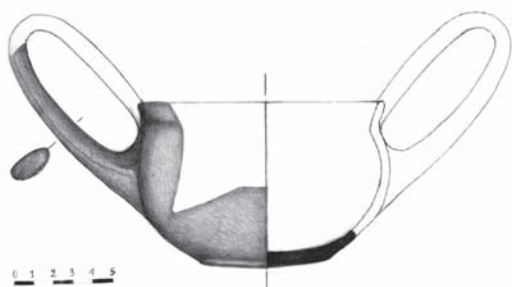

Εικ. 4. Σκύφος με διχλωτές λαβές (Σχέδιο: Ε. Ρίνη).

Εικ. 5. Καλαθόσημος σκύφος με αποφύσεις στις λαβές (Σχέδιο: Ε. Ρίνη).

Εικ. 6. Κάνθαρος τύπου 2C1 (Σχέδιο: Ε. Ρίνη).

Εικ. 7. Κρατήρας τύπου 4A.

Εικ. 8. Αμφορίσκος με πλαστική διακόσμηση (Σχέδιο: Ε. Ρίνη).

Εικ. 9. Πρόχους τύπου 5C.

Εικ. 10. Αμφορέας τύπου 5A (Σχέδιο: Ε. Ρίνη).

ΟΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*

Κασσάνδρα Σισμάνη

Οι σχετικά λιγοστές γνώσεις μας για την κοινωνική οργάνωση της ΜΕΧ στη Θεσσαλία προέρχονται από περιορισμένης έκτασης οικιστικά κατάλοιπα, καθώς και από ταφικά δεδομένα που περιλαμβάνουν συνήθως μεμονωμένους τάφους και σπανιότερα οργανωμένους χώρους ταφής.

Περίπου 150 θέσεις είναι γνωστές για τη ΜΕΧ στη Θεσσαλία με τις πιο εκτεταμένες από αυτές να απαντώνται στην ανατολική Θεσσαλία¹, εικόνα που ίσως ανατραπεί στο μέλλον με την πρόοδο των ερευνών. Στις περισσότερες θέσεις, τα ευρήματα περιλαμβάνουν κεραμική της ΜΕΧ, χωρίς να έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Οι οικισμοί, στο βαθμό που έχουν ανασκαφεί, φανερώνονται σχετικά πυκνοδομημένοι και αποτελούνται από τετράπλευρα οικοδομήματα, που κάποιες φορές παρουσιάζουν αψιδωτή απόληξη, ενώ ενίοτε διαιρούνται σε επιμέρους χώρους, με κάποιους από αυτούς να αφιερώνονται στην αποθήκευση. Φαίνεται ότι στην Θεσσαλία, όπως έχει παρατηρηθεί την ίδια περίοδο και στη Ν. Ελλάδα, το νοικοκυριό είναι η βασική μονάδα παραγωγής² και δεν παρατηρούνται έργα μεγάλης κλίμακας που να μαρτυρούν τη ύπαρξη κάποιας κεντρικής εξουσίας³. Προς τα τέλη της ΜΕΧ η αύξηση των εισαγμένων προϊόντων από τη Ν. Ελλάδα⁴, καθώς και οι τοπικές μιμήσεις της εισαγμένης κεραμικής, έχουν συνδεθεί με τις δραστηριότητες μιας ανερχόμενης ελίτ⁵.

Αναφορικά με τα ταφικά δεδομένα, περίπου 300 συνολικά τάφοι είναι γνωστοί σε διάφορες θέσεις για αυτή την περίοδο στη Θεσσαλία. Στις περισσότερες θέσεις έχουν εντοπιστεί λίγοι μεμονωμένοι απλοί κιβωτιόσχημοι ή λακκοειδείς τάφοι, ενώ προς τα τέλη της ΜΕΧ, η εμφάνιση οργανωμένων, και ορισμένες φορές πολυάριθμων, χώρων ταφής πάνω από προγενέστερα οικιστικά κατάλοιπα⁶, καθώς και η παρουσία κτερισμάτων σε ένα μικρό ποσοστό τάφων, θεωρείται ότι υποδηλώνουν την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης⁷. Επομένως κατά τα τέλη της ΜΕΧ, η συγκέντρωση μεγαλύτερων αγροτικών πλεονασμάτων σε κάποια νοικοκυριά, η αύξηση της εισαγωγής προϊόντων από τη Ν. Ελλάδα, καθώς και η διαφοροποίηση των ταφικών πρακτικών αποτελούν ενδείξεις για την άνοδο μιας άρχουσας τάξης, ο χαρακτήρας της οποίας όμως δεν είναι σαφής.

Η περιορισμένη εικόνα για την κοινωνική οργάνωση της ΜΕΧ θα μπορούσε να συμπληρωθεί μέσω της μελέτης των ταφικών πρακτικών, καθώς οι ταφικές πρακτικές συνδέονται άρρηκτα με τις ιδέες, αντιλή-

---

* Η παρούσα μελέτη προέκυψε έπειτα από την εκπόνηση κύριας μεταπτυχιακής εργασίας με τον τίτλο «Οι ταφικές πρακτικές στη Θεσσαλία κατά τη ΜΕΧ», που εκπονήθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υπό την επίβλεψη του καθηγητή της Προϊστορικής Αρχαιολογίας κυρίου Στέλιου Ανδρέου, τον οποίο και από αυτή τη θέση θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά για την αμέριστη βοήθεια και συμπαράστασή του.

1. Πευκάκια (Maran 1992), Παλιά (Θεοχάρης 1956, 119-130), Διμήνη (Αδρύμη-Σισμάνη υπό δημοσίευση β), Βελεστίνο (Ιντζεσίλογλου 1994, 71-92), Αργισσα (Hanschmann – Milošic 1976. Hanschmann 1981), Αερινό (Αραχωβίτου 2002, 48-63), Μαγούλα Δήμητρα Αγίας (Τουφεξής 1997, 505-507) και θέση Τσιγγενίνα στη λίμνη Κάρλα (Αδρύμη-Σισμάνη, υπό δημοσίευση α).

2. Nordquist 1987, 74.

3. Voutsaki 1993, 56.

4. Dickinson 1992, 178.

5. Halstead 1984, 322.

6. Σέσκλο και Διμήνη (Τσουντας 1908, 126-127, 132-150) και Πευκάκια (Maran 1992, 35-49).

7. Halstead 1984, 180-181, 322. Andreou – Fotiadis – Kotsakis 2001, 267.

ψεις, αλλά και με την κοινωνική ταυτότητα των ατόμων ή των ομάδων ατόμων που αποτελούν μια κοινωνία. Κι ενώ οι ιδέες και οι αντιλήψεις των ατόμων/ ομάδων ατόμων που απαρτίζουν μια κοινωνία μπορεί να έχουν χαθεί για πάντα, οι μηχανισμοί που χρησιμοποιούν τα άτομα/ ομάδες ατόμων για τη διαμόρφωση των κοινωνικών τους ρόλων, ίσως μπορούν να ανιχνευτούν με τη μελέτη των ταφικών πρακτικών. Το θεωρητικό πλαίσιο για μια τέτοιοι είδους μελέτη υπαγορεύεται από τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις⁸, βάσει των οποίων οι ταφικές πρακτικές δεν αποτελούν μια παθητική αντανάκλαση της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά διαδραματίζουν ουσιαστικό ρόλο στη δημιουργία, την αναπαραγωγή και την αλλαγή της. Αναφορικά με το μεθοδολογικό πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης εξετάστηκαν οι εξής παράμετροι των ταφικών πρακτικών: α) η θέση των τάφων στο χώρο, β) τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των τάφων, γ) η διαχείριση των νεκρών και δ) τα κτερίσματα. Η εξέταση των παραπάνω παραμέτρων πραγματοποιήθηκε κατά γεωγραφικές περιοχές, ακολουθώντας την παραδοσιακή διαίρεση της Θεσσαλίας σε: α) περιοχή του Βόλου, β) περιοχή του Αλμυρού και της νότιας θεσσαλικής πεδιάδας, γ) περιοχή της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας και δ) περιοχή της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας.

Κατά τη διερεύνηση των ταφικών δεδομένων διαπιστώθηκε η ύπαρξη των ακόλουθων προβλημάτων: α) η αδυναμία ακριβούς χρονολόγησης των τάφων από τους ανασκαφείς τους, καθώς η πλειονότητά τους δεν περιείχε κτερίσματα, ούτε σχετιζόταν με ασφαλή στρωματογραφικά δεδομένα, β) η ελλιπής, ορισμένες φορές, δημοσίευση τους, με αποτέλεσμα να υπάρχουν στοιχεία μόνο για τους 175 από τους 300 συνολικά τάφους και γ) η απουσία ανθρωπολογικής μελέτης, με αποτέλεσμα την έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών για την ηλικία και το φύλο των νεκρών.

Η εικόνα που προέκυψε για τις ταφικές πρακτικές της ΜΕΧ στη Θεσσαλία είναι η ακόλουθη:

Στις αρχές της ΜΕΧ, τα δεδομένα για τις ταφικές πρακτικές είναι λιγοστά και προέρχονται κυρίως από μεμονωμένους τάφους που έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορες θέσεις⁹. Οι τάφοι εντοπίζονται εντός των ορίων των οικισμών και τοποθετούνται, είτε α) στο εσωτερικό των σπιτιών, κάτω από το δάπεδο τους (εικ. 1), είτε β) στους στενούς ενδιάμεσους χώρους μεταξύ των σπιτιών ακολουθώντας συνήθως τον προσανατολισμό τους. Μοναδική είναι η περίπτωση της σηματοδότησης τριών τάφων στα Πευκάκια με την τοποθέτηση όρθιων λίθινων πλακών πάνω από αυτούς¹⁰ (εικ. 2). Χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο ο απλός λακκοειδής τάφος, ο οποίος ορίζεται ενίοτε με αργούς λίθους, ενώ απαντώνται επίσης ο τύπος του κιβωτιόσχημου και σπανιότερα οι ταφές μέσα σε αγγεία και προϋπάρχουσες κατασκευές στο εσωτερικό των σπιτιών¹¹. Οι τάφοι περιέχουν συνήθως ένα νεκρό σε συνεσταλμένη στάση, ενώ όταν οι νεκροί είναι περισσότεροι του ενός, δεν παρατηρείται παραμερισμός των προηγούμενων ταφών. Πρόκειται ως επί το πλείστον για ταφές μικρών παιδιών, νηπίων και νεογνών, ενώ οι ταφές των ενηλίκων είναι σπάνιες. Οι τάφοι γενικώς δεν περιέχουν κτερίσματα, καθώς μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί κτερίσματα που να χρονολογούνται πριν από την φάση 6 πρώιμη των Πευκακίων (ΜΕ ΙΙ)¹².

Η εικόνα των ταφικών πρακτικών διαφοροποιείται κάπως από τα μέσα, αλλά κυρίως από τα τέλη της ΜΕΧ-αρχές ΥΕΧ, όπως επιβεβαιώνεται από διάφορες θέσεις¹³. Η πρακτική της τοποθέτησης των τάφων εντός των οικιστικών ορίων συνεχίζεται, παράλληλα όμως δημιουργούνται χώροι προορισμένοι για ταφι-

8. Hodder 1980, 161-170. Chapman – Randsborg 1981, 1-24. Shanks – Tilley 1982, 129-154. Pader 1982. Metcalf – Huntington 1991. Parker Pearson 1999. Mc Hugh 1999.

9. Πευκάκια (Maran 1992, 7-34), Μεγάλη Βελανιδιά (Βουζαξάκης 2003, 300), Βελεστίνο (Ιντζεσίλογλου 1985, 193), Μαγούλα Δήμητρα Αγιάς (Τουφεξής 1997, 505-507), Ρτινί (Wace – Thomson 1912, 133), Ραχμάνι (Wace – Thomson 1912, 40-41) Αγριοκέρασο Καρυάς (Χατζηαγγελάκης 2003, 76).

10. Maran 1992, 8, 22, 31.

11. Maran 1992, 21, 28, 32.

12. Maran 1992, 369-374.

13. Σέσκλο (Τσουντας 1908, 132-147. Θεοχάρης 1971α, 292. Θεοχάρης 1971β, 18-19. Θεοχάρης 1976, 99), Παλιά (Τσουντας 1900, 72-73. Θεοχάρης 1956, 124), Διμήνη (Τσουντας 1908, 126-127, 147-150 και Αδρύμη-Σισμάνη, υπό δημοσίευση β), Πευκάκια (Maran 1992, 35-49), Ζερέλια (Wace – Thompson 1907, 213), Γρίτσα Πετελεού (Βερδελής 1952, 165-173), Φθιώτιδες Θήβες (Αρβανιτόπουλος 1908, 181), Καστράκι Αλμυρού (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1997, 75-77), Βελεστίνο (Ιντζεσίλογλου 1980, 270. 1981, 249. 1983, 194. 1987, 256. Αραχωβίτου 2000, 357-358), Λάρισα (Γαλλής 1971, 300. 1972, 411-412), Άγιος Γεώργιος Λάρισας (Γαλλής 1975, 195-196), Καστρί Αγιάς (Τουφεξής 1994, 338-339), Μπουνάρμπασι (Θεοχάρης 1964, 262), Χασάμπαλι (Θεοχάρης 1960, 53-56. 1962, 35), Τσαγγλί (Wace – Thompson 1912, 121), Σουφλί (Γαλλής 1973-74α, 575), Πέτρα (Milojevic 1960, 161-162), Στεφανοβίκειο (Λιάγκουρας 1963, 144), Φετίχ Τζαμί (Βερδελής 1955, 146. Γαλλής 1973-74β, 566-567), Πετρωτό Καρδίτσας (Χατζηαγγελάκης 2003, 74), Παλιοκλήσι Φαρσάλων (Τουφεξής 1991, 222).

κή χρήση (νεκροταφεία;), οι οποίοι τοποθετούνται εκτός των ορίων των οικισμών ή στις παρυφές τους. Συνήθως τέτοιου είδους χώροι εντοπίζονται πάνω από προγενέστερα οικιστικά κατάλοιπα, είτε πάνω από κατάλοιπα της νεολιθικής περιόδου (εικ. 3), κυρίως πάνω σε τούμπες, είτε πάνω από εγκαταλελειμμένα σπίτια της ΜΕΧ (εικ. 4). Όταν οι τάφοι εντοπίζονται πάνω από εγκαταλελειμμένα σπίτια της ΜΕΧ, ίσως οργανώνονται κατά συστάδες πάνω από συγκεκριμένα σπίτια, ακολουθώντας τον προσανατολισμό των σπιτιών. Ένδειξη για πιθανή σηματοδότηση της θέσης των τάφων αποτελεί η αλληλοεπικάλυψη τάφων χωρίς διαταραχή, πρακτική η οποία προς το παρόν είναι γνωστή μόνο από τα Πευκάκια¹⁴ (εικ. 5).

Χρησιμοποιούνται πρωτίστως οι κιβωτιόσχημοι και δευτερευόντως οι λακκοειδείς τάφοι, ενώ απουσιάζουν οι ταφές σε αγγεία. Ο πιο διαδεδομένος τύπος είναι αυτός του κλασικού κιβωτιόσχημου τάφου, αλλά παρατηρούνται και παραλλαγές του, όπου μία ή περισσότερες πλευρές κατασκευάζονται από πλίνθους ή αργούς λίθους, μια διαφοροποίηση που πιθανότατα οφείλεται στις διαθέσιμες πρώτες ύλες. Γενικά δεν παρατηρούνται έντονες διαφοροποιήσεις ως προς τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των τάφων. Οι τάφοι περιέχουν συνήθως ένα νεκρό σε συνεσταλμένη στάση, ενίοτε και περισσότερους του ενός, ενώ κάποιες φορές παρατηρείται επαναχρησιμοποίηση του ίδιου τάφου με παραμερισμό των προηγούμενων ταφών (εικ. 6). Στους οργανωμένους χώρους ταφής εντοπίζονται τόσο ταφές ενηλίκων, όσο και ταφές παιδιών, με κάποιους τάφους να περιέχουν ταφές ενηλίκων μαζί με παιδιά¹⁵.

Ένα πολύ μικρό ποσοστό τάφων περιέχει κτερίσματα, με την πλειονότητα των τάφων που περιέχουν κτερίσματα να ανήκει στον τύπο του κιβωτιόσχημου. Η πρακτική της τοποθέτησης κτερισμάτων φαίνεται ότι ξεκινάει από τη φάση 6 πρώιμη των Πευκακίων (ΜΕ ΙΙ)¹⁶ και κορυφώνεται κατά τη φάση 7 (ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι). Ως κατηγορίες κτερισμάτων απαντώνται κατά κύριο λόγο αγγεία και λιγότερο κοσμήματα, όπλα ή εργαλεία, ενώ λίγες είναι οι περιπτώσεις τάφων που περιέχουν κτερίσματα όλων των κατηγοριών (εικ. 7-8).

Συνηθέστερα οι νεκροί φέρουν ως κτερίσμα ένα αγγείο, το οποίο συνοδεύει τόσο παιδικές, όσο και ταφές ενηλίκων. Τα αγγεία φαίνεται ότι δεν κατασκευάζονται αποκλειστικά για ταφική χρήση, καθώς κάποιες φορές είναι σπασμένα πριν από την τοποθέτησή τους στον τάφο¹⁷. Πρόκειται για πήλινα αγγεία, τα οποία με βάση το σχήμα τους μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε: α) αγγεία πόσης, τα οποία παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συχνότητα (κανθαρόσχημα αγγεία, μόνωτα κύπελα, κύλικες), β) αγγεία σερβιρίσματος (πρόχοι), γ) μικρά αποθηκευτικά αγγεία (καλαθόσχημα και αμφορίσκοι) και δ) αδιάγνωστης χρήσης αγγεία. Τα τεφρά μινυεία μονόχρωμα αγγεία (εικ. 9) είναι σχετικά λίγα (σε ποσοστό 25% επί του συνόλου των τάφων που περιέχουν αγγεία), ενώ ακόμη πιο σπάνια είναι τα αγγεία που φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση (9% επί του συνόλου των τάφων που περιέχουν αγγεία) (εικ. 10). Αγγεία των δύο τελευταίων κατηγοριών έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής μόνο σε τάφους που εντοπίζονται σε θέσεις πέριξ του Παγασητικού Κόλπου (Σέσκλο, Διμήνη, Πευκάκια, Ζερέλια και Γρίτσα Πτελεού). Τα πρώτα εμφανίζονται τόσο σε παιδικούς, όσο και σε τάφους ενηλίκων, ενώ τα τελευταία τοποθετούνται μόνο σε τάφους ενηλίκων.

Τα κοσμήματα απαντώνται σε λίγους τάφους λίγων θέσεων της ανατολικής Θεσσαλίας (Σέσκλο, Διμήνη, Πευκάκια, Παλιά, Καστράκι Αλμυρού, Ζερέλια, Λάρισα, Άγιος Γεώργιος Λάρισας, Καστρί Αγιάς) και τοποθετούνται ως επί το πλείστον σε τάφους ενηλίκων. Περιλαμβάνουν κυρίως χάλκινους και σπανιότερα ασημένιους, οστέινους ή χρυσούς κρίκους που μάλλον σχετίζονται με την κόσμηση της κόμης, καθώς και ψήφους από διάφορα υλικά που πιθανότατα προέρχονται από περιδέραια. Κοσμήματα από χρυσό, ασημί, στεατίτη και σάρδιο έχουν βρεθεί προς το παρόν μόνο σε τάφους του Σέσκλου και του Διμηνίου. Τα όπλα και τα εργαλεία εντοπίζονται κατ' εξοχήν σε θέσεις της ανατολικής Θεσσαλίας και τοποθετούνται μόνο σε τάφους ενηλίκων. Περιλαμβάνουν χάλκινα μαχαίρια, χάλκινες λαβίδες, χάλκινες σμίλες, χάλκινα εγχειρίδια, αλλά και αντικείμενα που σχετίζονται με την υφαντική, όπως πήλινα σφονδύλια και πήλινα πηνία. Αναφορικά με τους συνδυασμούς των κτερισμάτων που τοποθετούνται στους τάφους μπορούν να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις που πιθανότατα σχετίζονται με την κοινωνική ταυτότητα των νεκρών ή της ομάδας στην οποία ανήκαν οι νεκροί. Πιο συγκεκριμένα δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής νεκροί που να φέρουν ως κτερίσματα ταυτόχρονα: α) κοσμήματα και όπλα, β) εργαλεία υφαντικής και όπλα και γ) αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και κοσμήματα.

14. Maran 1992, 39-40.

15. Τσουντας 1908, 136-139. Γαλλής 1973-74α, 575.

16. Βερδελής 1952, 173-174. Maran 1992, 281-282.

17. Τσουντας 1908, 143. Maran 1992, 42-43.

Συνοψίζοντας, αναφορικά με τον τρόπο που οι ταφικές πρακτικές αποτέλεσαν μέσο για τη διαμόρφωση της κοινωνικής οργάνωσης κατά τη ΜΕΧ στη Θεσσαλία προκύπτουν τα παρακάτω συναγόμενα:

Κατά τις αρχές της ΜΕΧ, τα μικρά παιδιά θάβονται εντός των οικισμών, ενώ ουσιαστικά δεν είναι γνωστός ο χώρος ταφής των ενηλίκων, γεγονός το οποίο ίσως υποδηλώνει διαφοροποίηση της ταυτότητας των νεκρών με βάση την ηλικία. Η σπανιότητα των τάφων των ενηλίκων είναι αξιοσημείωτη, γεγονός το οποίο εγείρει ερωτήματα. Μήπως οι ακτέριστοι τάφοι ενηλίκων, που έχουν εντοπιστεί εκτός των ορίων των οικισμών και θεωρείται ότι ανήκουν σε σύνολα τάφων του τέλους της ΜΕΧ, μπορούν να χρονολογηθούν νωρίτερα; Η μορφολογική ομοιογένεια των τάφων και η απουσία κτερισμάτων φανερώνουν την έλλειψη ενδιαφέροντος για διαφοροποίηση της ταυτότητας των νεκρών μέσω αυτών των πρακτικών.

Από τα μέσα και κυρίως από τα τέλη της ΜΕΧ-αρχές ΥΕΧ παρατηρούνται κάποιες αλλαγές στις ταφικές πρακτικές, οι οποίες πιθανότατα υπαινίσσονται και αλλαγές στους μηχανισμούς διαμόρφωσης της κοινωνικής οργάνωσης. Αρχικά, η επιλογή της τοποθέτησης των τάφων πάνω από παλιότερα οικιστικά κατάλοιπα, και επομένως ο επαναπροσδιορισμός της χρήσης προγενέστερων χώρων, εκφράζει μια σειρά αναγκών που συνδέονται με τη δράση κοινωνικών ομάδων και όχι μεμονωμένων ατόμων, και που μπορούν να ιεραρχηθούν ως εξής: α) ανάγκη προβολής του χώρου ταφής στο τοπίο, β) ανάγκη διεκδίκησης των προγονικών τόπων και γ) ανάγκη διαμόρφωσης μιας συλλογικής ταυτότητας με βάση το κοινό παρελθόν και την κοινή καταγωγή. Επιπλέον, ο ενταφιασμός περισσότερων του ενός νεκρών σε έναν τάφο και ο παραμερισμός των προηγούμενων ταφών, αν και είναι μια πρακτική που σπάνια επιβεβαιώνεται, ωστόσο όταν εφαρμόζεται, υποδηλώνει έμφαση στους δεσμούς συγγένειας μιας ομάδας. Η προτίμηση έπειτα στον τύπο των κιβωτιόσχημων τάφων εκφράζει το ενδιαφέρον για πιο επιμελημένους τάφους. Τέλος, η ύπαρξη κτερισμάτων σε ένα μικρό ποσοστό κιβωτιόσχημων τάφων φανερώνει την παράλληλη δράση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες με αυτό τον τρόπο επιδιώκουν την περαιτέρω διαφοροποίηση των μελών τους σε σχέση με τα μέλη άλλων ομάδων. Η τοποθέτηση των κτερισμάτων στους τάφους είναι μια πράξη που μπορεί να συνδέεται με τις -μη ανιχνεύσιμες αρχαιολογικά-μεταθανάτιες αντιλήψεις, ο τύπος όμως των κτερισμάτων που τοποθετούνται στον τάφο φαίνεται ότι υπαγορεύεται τόσο από την κοινωνική ταυτότητα του ίδιου του νεκρού, όσο και από την κοινωνική ταυτότητα της ομάδας στην οποία ανήκει ο νεκρός. Η κοινωνική ταυτότητα του νεκρού φαίνεται ότι ορίζεται από το φύλο και την ηλικία, ενώ η κοινωνική ταυτότητα της ομάδας φαίνεται ότι ορίζεται από τη δυνατότητα της ομάδας να ελέγχει προγονικούς τόπους και να έχει πρόσβαση σε συγκεκριμένες κατηγορίες αντικειμένων.

Συμπερασματικά, η εικόνα που προκύπτει για την κοινωνική οργάνωση της ΜΕΧ, βάσει της μελέτης των ταφικών πρακτικών, είναι η παρακάτω. Κατά τις αρχές της ΜΕΧ, η απουσία έντονων διαφοροποιήσεων στις ταφικές πρακτικές δεν θα πρέπει απαραίτητα να συνδεθεί με την απουσία κοινωνικών διαφοροποιήσεων ή την απουσία υλικού πλούτου, όσο με την απουσία κινήτρων για την προβολή και αναπαραγωγή αυτών των διαφοροποιήσεων στις ταφικές πρακτικές. Από τα μέσα και προς τα τέλη της ΜΕΧ, η παράλληλη εφαρμογή νέων και παλιών ταφικών πρακτικών συνηγορεί υπέρ της ανάδυσης κοινωνικών ομάδων, οι οποίες, στο πλαίσιο διαμόρφωσης της κοινωνικής τους ταυτότητας, διεκδικούν τους προγονικούς τόπους, κατασκευάζουν επιμελημένους τάφους και τοποθετούν κτερίσματα στους νεκρούς τους, αναπαράγοντας και τονίζοντας την ταυτότητα των νεκρών τους με βάση το φύλο, την ηλικία και την ομάδα στην οποία αυτοί ανήκαν¹⁸. Ο συνεκτικός δεσμός αυτών των ομάδων φαίνεται ότι είναι η συγγένεια.

Το γεγονός ότι παρατηρούνται διαφορές στις ταφικές πρακτικές τόσο σε επίπεδο ενός οικισμού, όσο και σε επίπεδο πολλών οικισμών, υποδηλώνει ότι αυτές οι ομάδες ίσως δρουν ανταγωνιστικά μεταξύ τους. Εκτός από τις ταφικές πρακτικές, ο ανταγωνισμός των παραπάνω ομάδων ενδεχομένως να αποτυπώνεται και στα οικιστικά δεδομένα, καθώς, όπως πρόσφατα παρατηρήθηκε¹⁹, ήδη από τη ΜΕ ΙΙ, σε ορισμένα νοικοκυριά οικισμών της ανατολικής Θεσσαλίας εισάγονται νέα σχήματα αγγείων με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, που άλλες φορές έχουν τοπική προέλευση και άλλες φορές είναι εισηγμένα από τη Ν. Ελλάδα. Η εισαγωγή και η μίμηση αγγείων της Ν. Ελλάδας αντανακλά την επιθυμία συγκεκριμένων ομάδων να διαφοροποιηθούν μεταξύ τους και να ταυτιστούν με τις ελίτ της Ν. Ελλάδας. Επιπλέον, οι ομάδες των παράκτιων περιοχών, διαφοροποιούνται από αυτές του εσωτερικού, καθώς, όπως φαίνεται, έχουν πρόσβαση σε κοσμήματα από χρυσό, ασήμι, στεατίτη και σάρδιο. Το γεγονός αυτό πιθανότατα οφείλεται στο ότι οι οικισμοί των παράκτιων

18. Voutsaki 2004.

19. Maran 2007, 174-176.

περιοχών, λόγω της ευκολότερης πρόσβασής τους στη θάλασσα, συμμετέχουν στα δίκτυα ανταλλαγών στο Αιγαίο και είτε ελέγχουν τη διακίνηση αυτών των προϊόντων, είτε οι οικισμοί του εσωτερικού της Θεσσαλίας δεν έχουν τη δυνατότητα ή το ενδιαφέρον για την απόκτηση τους.

Κατ' επέκταση προκύπτει, ότι η ανερχόμενη άρχουσα τάξη του τέλους της ΜΕΧ δεν είναι ένα ομοιογενές σύνολο, αλλά αποτελείται από επιμέρους ομάδες που βρίσκονται σε μια ανταγωνιστική διαδικασία εγκαθίδρυσης του κοινωνικού τους ρόλου, μέσω της σύνδεσής τους με τις ελίτ της Ν. Ελλάδας. Οι ομάδες που θα επικρατήσουν από αυτή τη διαδικασία, είναι πιθανότατα αυτές που κατά την ΥΕΧ θα κατορθώσουν να βρίσκονται στο ανώτερο επίπεδο της κοινωνικής ιεραρχίας. Ωστόσο οι ανερχόμενες ελίτ της Θεσσαλίας, δεν υιοθετούν όλες τις συνήθειες των ελίτ της Ν. Ελλάδας, καθώς από τα θεσσαλικά ταφικά δεδομένα απουσιάζουν κάποιοι τύποι τάφων²⁰, όπως οι τύμβοι και οι κάθετοι λακκοειδείς τάφοι των Μυκηνών, τα ιδιαίτερα πλούσια κτερίσματα²¹, αλλά και συγκεκριμένα τελετουργικά και δοξασίες, όπως ο ενταφιασμός ζώων μαζί με τους νεκρούς²² και η ύπαρξη οστών ζώων στους τάφους που έχουν ερμηνευτεί ως προσφορά τροφής στους νεκρούς²³. Όλα τα παραπάνω υποδεικνύουν, ότι στη Θεσσαλία αυτή την περίοδο λαμβάνουν χώρα παρόμοιες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις με αυτές της Ν. Ελλάδας, φαίνεται όμως ότι κάθε περιοχή της Θεσσαλίας επηρεάζεται, διαφοροποιείται ή και υιοθετεί στοιχεία από τη Ν. Ελλάδα, ανάλογα με την εσωτερική δομή και τις ανάγκες της κάθε κοινωνίας της.

20. Cavanagh – Mee 1998, 23-39.

21. Kilian-Dirlmeier 1995, 213-221.

22. Protonotariou-Deilaki 1990, 97-106. Blackburn 1970, 135-136.

23. Cavanagh – Mee 1998, 32.

SUMMARY

THE BURIAL CUSTOMS IN THESSALY DURING THE MIDDLE BRONZE AGE

Kassandra Sismani

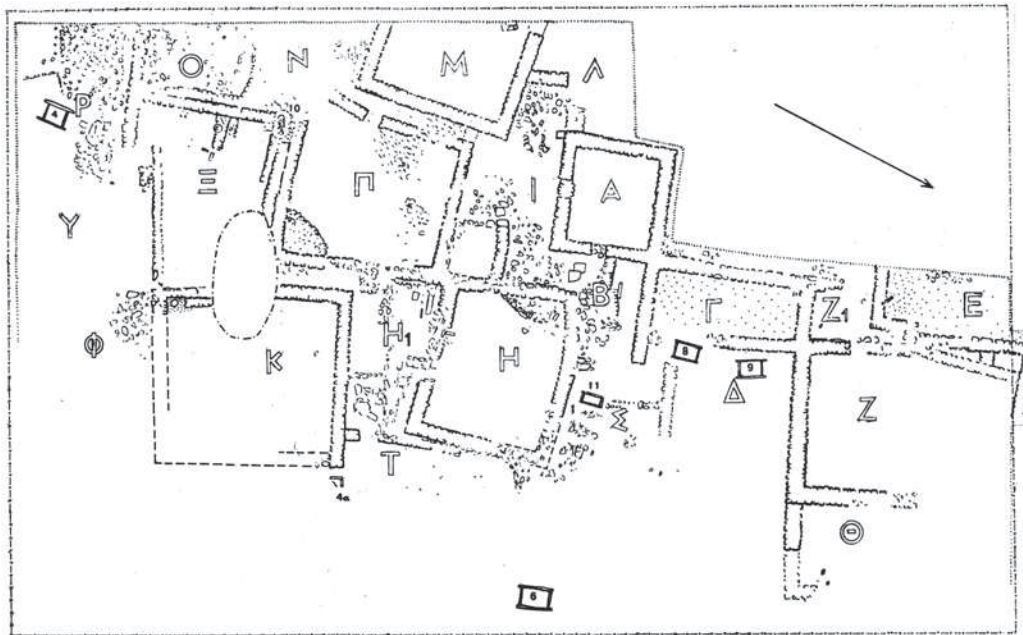
The aim of the study is to investigate burial practices in Thessaly during the Middle Bronze Age. Archaeological data concerning the period of Middle Bronze Age in Thessaly are few and often inadequate. However a detection of the way burial practices constituted means for the configuration of social organization in this region during this period is attempted through the presentation and the analysis of the archaeological data. The analysis showed that already towards the end of the Middle Bronze Age competitive social groups existed in Thessaly, using burial practices as means for shaping and establishing their social role. These social groups, being in contact to the sociopolitical developments in Southern Greece, achieve later, at the Late Bronze Age, to be in the superior level of social organization.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., υπό δημοσίευση α. Συλλεκτήρας 6-Ανασκαφική Θέση 6, *ΑΔ* 59 (2004).
 Αδρύμη-Σισμάνη Β., υπό δημοσίευση β. Το Διμήνι στη Μέση Εποχή του Χαλκού, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Μεσοελλαδικά»* (Αθήνα 8-12 Μαρτίου 2006).
 Andreou S. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 2001. The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, στο Cullen T., (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review, AJA Supp. 1*, Boston, 259-327.
 Αραχωβίτου Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, *Έργο Εφορειών*, 355-371.
 Αραχωβίτου Π., 2002. Τα μνημεία του άξονα της εθνικής οδού στα όρια Δήμου Φερών-Αερινό, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 48-63.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1908. Φθιώτιδες Θήβες, *ΠΑΕ*, 178-191.
 Βερδελής Ν.Μ., 1952. Ανασκαφικά Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 164-185.
 Βερδελής Ν.Μ., 1955. Ανασκαφικά Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 146.
 Blackburn E.T., 1970. *Middle Helladic Graves and Burial Customs with Special Reference to Lerna in the Argolid*, αδ. διδ. διατριβή, Cincinnati.
 Βουζαξάκης Κ., 2003. Προσδιορίζοντας το τοπίο στην περιοχή της Μεγάλης Βελανιδιάς (Μαγνησίας), *ΑΕΘΣΕ* 1, 297-313.
 Γαλλής Κ.Ι., 1971. Ανασκαφή επί του λόφου Φρούριον Λαρίσης, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 300.
 Γαλλής Κ.Ι., 1972. Λόφος Φρούριον, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 411-412.
 Γαλλής Κ.Ι., 1973-74α. Σουφλί Μαγούλα, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 573-576.
 Γαλλής Κ.Ι., 1973-74β. Φετίχ Τζαμί, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 566-567.
 Γαλλής Κ.Ι., 1975. Άγιος Γεώργιος Λαρίσης, *ΑΔ* 30, *Χρονικά*, 194 -196.
 Cavanagh W. – Mee C., 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece (SIMA 125)*, Jonsered, 23-39.
 Chapman R.W. – Randsborg K., 1981. Perspectives on the archaeology of death, στο Chapman R. W. – Kinnes I. – Randsborg K. (επιμ.), *The Archaeology of Death*, Cambridge, 1-24.
 Dickinson O.P.T.K., 1992. *Η προέλευση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού*, Αθήνα.
 Halstead P., 1984. *Strategies for survival: an ecological approach to social and economic change in the early farming communities of Thessaly, Northern Greece*, αδ. διδ. διατριβή, Cambridge.
 Hanschmann E., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien IV: Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.
 Hanschmann E. – Milojcic V., 1976. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien III: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit*, Bonn.

- Hodder I.R., 1980. Social structure and cemeteries: a critical appraisal, στο Rhatz P. – Dickinson T. – Watts L. (επιμ.), *Anglo-Saxon cemeteries*, BAR-BS 82, Oxford, 161-170.
- Θεοχάρης Δ., 1956. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, ΠΑΕ, 119-130.
- Θεοχάρη, Μ.Δ., 1960. Μυκηναϊκά εκ Λαρίσης, *Θεσσαλικά* 3, 47-56.
- Θεοχάρη, Μ.Δ., 1962. Δοκιμαστική ανασκαφή εις Χασάμπαλι Λαρίσης. *Θεσσαλικά* 4, 35-40.
- Θεοχάρης Δ., 1964. Αρχαιότητες και Μνημεία της Θεσσαλίας, ΑΔ 19, *Χρονικά*, 241-264.
- Θεοχάρης Δ., 1971α. Σέσκλον, ΑΔ 26, *Χρονικά*, 292.
- Θεοχάρης Δ., 1971β. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, ΠΑΕ, 15-22.
- Θεοχάρης, Δ., 1976. Σέσκλον, ΠΑΕ, 88-99.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1980. Λόφος Καστράκι (Οικόπεδο Γ. Τσουμπέκου), ΑΔ 35, *Χρονικά*, 270.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1981. Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο Β. Μανούρα), ΑΔ 36, *Χρονικά*, 249.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1983. Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο Δ. Μιχολίτση), ΑΔ 38, *Χρονικά*, 193-195.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1985. Οδός Φερών (Οικόπεδο Ζ. Μπομπότη), ΑΔ 40, *Χρονικά*, 193.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1987. Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο αδελφών Κ. και Στ. Τσουμπέκου), ΑΔ 42, *Χρονικά*, 255-260.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, *Θεσσαλία*, 71-92.
- Kilian-Dirlmeier I., 1995. Reiche Gräber der mittelhelladischen Zeit, στο Laffineur R. – Niemeier W.D. (επιμ.), *Proceedings of the 5th International Aegean Conference "Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age"*, (10-13 April 1994), (*Aegaeum* 12), Liège, 213-221.
- Λιάγκουρας Α., 1963. Στεφανοβίκειον (πρώην Χατζημισί), ΑΔ 18, *Χρονικά*, 144.
- Maran J., 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn.
- Maran J., 2007. Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning, στο F. Felten – W. Gauss, – R. Smetana (επιμ.), *Proceedings of the International Workshop "Middle Helladic Pottery and Synchronisms [Ägina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse I]*, (*Salzburg October 31st-November 2nd 2004*), Vienna, 167-182.
- McHugh F., 1999. *Theoretical and Quantitative Approaches to the Study of Mortuary Practice*, BAR-IS 785, Oxford.
- Metcalfe P. – Huntington R., 1991. *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*, Cambridge.
- Milojčić V., 1960. Die Versuchsgrabungen im Gebiete von Petra am Boibi-See und die Geländebegehungen in Nordostthessalien, AA, 150-166.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1997. Καστράκι Αλμυρού. Στρωματογραφική Έρευνα στο λόφο Κάτω Ξενιάς, ΔΑΦΕΟ τ.1, Αλμυρός, 69-83.
- Nordquist G., 1987. *A Middle Helladic village: Asine in the Argolid*, Uppsala.
- Pader E. J., 1982. *Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains*, BAR Supplementary Series 130, Oxford.
- Parker Pearson M., 1999. *The Archaeology of Death and Burial*, London.
- Protonotariou-Deilaki E., 1990. The tumuli of Mycenae and Dendra, στο Hägg R. - Nordquist G., (επιμ.), *Proceedings of the Sixth International Symposium "Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid"* (Swedish Institute at Athens 11-13 June 1988), Stockholm, 85-106.
- Shanks M. – Tilley C., 1982. Ideology, symbolic power and ritual communication, στο Hodder I. (επιμ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 129-154.
- Τουφεξής Γ., 1991. Φάρσαλα (κοινότητα Ερέτριας), ΑΔ 46, *Χρονικά*, 222.
- Τουφεξής Γ., 1994. Καστρί Αγιάς, ΑΔ 49, *Χρονικά*, 338-339.
- Τουφεξής Γ., 1997. Μαγούλα Δήμητρα Αγιάς, ΑΔ 52, *Χρονικά*, 505-507.
- Τσουντας Χ., 1900. Εργασία εν Βόλω, ΠΑΕ, 72-73.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Voutsaki S., 1993. *Society and culture in the Mycenaean world: an analysis of mortuary practices in the Argolid, Thessaly and the Dodecanese*, αδ. διδ. διατριβή., Cambridge.
- Voutsaki S., 2004. Age and Gender in the Southern Greek Mainland, 2000-1500 BC, *Ethnographische-Archäologische Zeitschrift* 45, 339-363.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge,
- Wace A.J.B. – Droop J.P. – Thompson M. S., 1907-1908. Excavations at Zerelia, Thessaly, BSA 14, 197-225.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 2003. Από τη Συκεώνα στο Πετρωτό, ΑΕΘΣΕ 1, 71-84.

Κάτοψις τοῦ κυρίου τομέως τῶν ἀνασκαφῶν.

Δ.Ρ.Θ.

Εικ. 3. Σέσκλο Β. Τάφοι του τέλους της ΜΕΧ, πάνω από οικιστικά κατάλοιπα της νεολιθικής περιόδου, Δ. Θεοχάρης, «Ανασκαφαί εν Σέσκλω», ΠΑΕ 1971, 22.

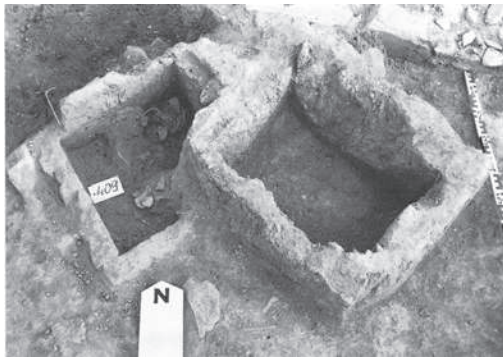
Εικ. 4. Πευκάκια, το νεκροταφείο του τέλους της ΜΕΧ, πάνω από εγκαταλελειμμένο τμήμα του οικισμού, J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, Plan VIII B.

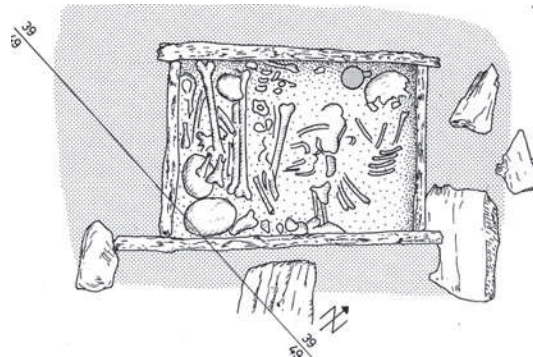
Εικ. 1. Πευκάκια, οι παιδικοί τάφοι 548 και 550, κάτω από δάπεδο σπιτιού των αρχών της ΜΕΧ, J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, Tafel II, 2.

Εικ. 2. Πευκάκια, λιθινή πλάκα, πάνω από τον τάφο 440, J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, Tafel VII, 1.

Εικ. 5. Πευκάκια, νεκροταφείο του τέλους της ΜΕΧ. Ο τάφος 409 και από πάνω του ο τάφος 401, J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, Tafel X, 3.

Εικ. 6. Πευκάκια, νεκροταφείο του τέλους της ΜΕΧ. Παραμερισμός προγενέστερων ταφών στον τάφο 412, J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, Tafel XXIX, 4.

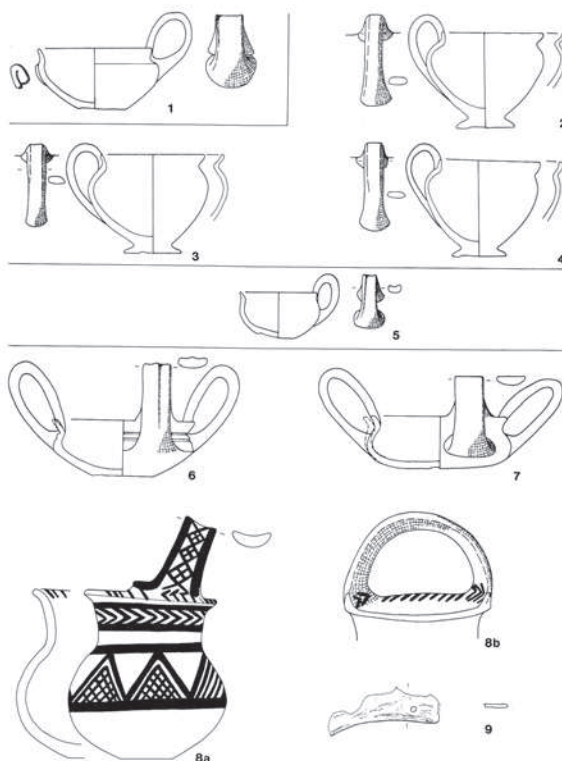
Εικ. 9. Σέσκλο, τεφρή μινύεια μονόχρωμη κύλικα με υψηλό πόδι, εντός του τάφου 28 του τέλους της ΜΕΧ, X. Τσούντας *Αι Προϊστορικάί Ακρόπολεις Διμηγίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908, 139.

Εικ. 10. Πευκάκια, λοξόμητη πρόχους με αμαυρόχρωμη διακόσμηση εντός του τάφου 464 του τέλους της ΜΕΧ, J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, Tafel 125.

Εικ. 7. Σέσκλο, κτερίσματα εντός του τάφου 25, Χ. Τσουντας *Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηγίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908, 138.

Εικ. 8. Πευκάκια, κτερίσματα εντός των τάφων του νεκροταφείου του τέλους της ΜΕΧ, J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, Tafel 124.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΔΙΜΗΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΧΟ ΤΟΥ ΠΑΓΑΣΗΤΙΚΟΥ ΚΟΛΠΟΥ

Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη

Ο σκοπός αυτού του άρθρου είναι να προσπαθήσει να αξιολογήσει την μυκηναϊκή εγκατάσταση στο Διμήνι¹ και να κατανοήσει τον ρόλο της από την αρχή της ίδρυσής της μέχρι και την καταστροφή της καθώς και τη σχέση της με τους δύο άλλους οικισμούς, τα Παλιά/Κάστρο Βόλου² και τα Πευκάκια³, που λειτουργούσαν παράλληλα στην ΥΕΧ γύρω από τον μυχό του Παγασητικού Κόλπου (**εικ. 1**).

Η κατοίκηση πάνω στο λόφο του Διμηνίου άρχισε στην Νεότερη Νεολιθική και συνεχίστηκε μέχρι την Τελική Νεολιθική⁴. Στην ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ υπάρχουν στρώματα κατοίκησης νότια του λόφου που σφραγίζονται από ένα στρώμα καταστροφής (παραπομπές πρωτογενείς ανασκαφές). Η ΠΕ ΙΙΙ φαίνεται ότι δεν αντιπροσωπεύεται στο Διμήνι, ενώ κατά την διάρκεια της ΜΕ Ι και ΜΕ ΙΙ ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν που να μπορούν να επιβεβαιώσουν μια μεσοελλαδική κατοίκηση⁵. Από την ΜΕ ΙΙΙ και μετά ανιχνεύονται τα πρώτα σπίτια στις ανατολικές παρυφές του λόφου, ενώ στην ΥΕ Ι και ΥΕ ΙΙ υπάρχουν ελάχιστα αρχιτεκτονικά ερείπια που πιστοποιούν τη συνέχιση της κατοίκησης και τη χρήση της αμαυρόχρωμης και πολύχρωμης κεραμικής⁶. Στην ΥΕ ΙΙ Β και κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙ ιδρύεται στην πεδιάδα ανατολικά του λόφου μια οργανωμένη μυκηναϊκή πόλη. Το ίδιο ισχύει και για τους μυκηναϊκούς οικισμούς στα Παλιά/ Κάστρο Βόλου και στα Πευκάκια. Συγκεκριμένα, τα Παλιά φαίνεται ότι πρωτοκατοικήθηκαν λίγο αργότερα από το Νεολιθικό Διμήνι και την μαγούλα Πευκάκια, ωστόσο και εκεί στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙ έχουμε μια οργανωμένη μυκηναϊκή εγκατάσταση πάνω σε πλούσιες μεσοελλαδικές επιχώσεις⁷. Δεν γνωρίζουμε καμία θέση που να ιδρύεται για πρώτη φορά στο μυχό του Παγασητικού Κόλπου στην ΥΕ ΙΙ Β ή την ΥΕ ΙΙΙ Α ή στην ΥΕ ΙΙΙ Β⁸.

Για τη μορφή της οργάνωσης των 3 αυτών μυκηναϊκών οικισμών οι περισσότερες πληροφορίες μας προέρχονται από τον μυκηναϊκό οικισμό στο Διμήνι⁹ όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως, σχετικά πρόσφατα, ένα μεγάλο μέρος της μυκηναϊκής πόλης που μέχρι και την ΥΕ ΙΙΒ είχε –τουλάχιστον ως προς την κεραμική– ένα χαρακτήρα Μεσοελλαδικό¹⁰. Μόλις στην ΥΕ ΙΙΒ¹¹ αναγνωρίζεται μια παραγωγή ντόπιας μυκηναϊκής κεραμικής, γεγονός που παρατηρείται και στους δύο άλλους οικισμούς.

Στην αρχή της ΥΕ ΙΙΒ, δεν είναι ξεκάθαρος ο πολεοδομικός χαρακτήρας κανενός από τους 3 οικισμούς, αφού ελάχιστα αρχιτεκτονικά ερείπια υπάρχουν στην περιοχή από αυτή την περίοδο. Ωστόσο την αναγνωρίζουμε από τα ταφικά μνημεία της, που είναι συνήθως απλοί λακκοειδείς τάφοι ή λίθινοι κιβωτιόσχημοι και σπανιότερα κτιστοί τετράπλευροι θαλαμοειδείς τάφοι με πλευρική είσοδο και δρόμο, όπως είναι αυτοί που

1. Αδρύμη-Σισμάνη 2000. Adrymi-Sismani 2004-2005α.
2. Τσουντας 1900, 72-73, ΠΑΕ 1901, 42. Θεοχάρης 1956, 119-130. 1957, 54-55. 1960, 49-59. Θεοχάρης 1958, 13-18. Θεοχάρης 1970, 198-203. Adrymi-Sismani 2007, 324-347.
3. Θεοχάρης 1956, 119-130. 1957, 54-69. 1960, 49-59. 1961, 45-54. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, 59-70, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999. Adrymi-Sismani 2007, 348-351.
4. Τσουντας 1908.
5. Αδρύμη-Σισμάνη 2010, 373-389.
6. Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 22. Αδρύμη-Σισμάνη 2010, 301-313.
7. Θεοχάρης 1956. 1957. 1958. 1960.
8. Adrymi-Sismani 2007, 350-351.
9. Αδρύμη-Σισμάνη 2000. Adrymi-Sismani 2004-2005α.
10. Αδρύμη-Σισμάνη 2010, 373-389.
11. Feuer 1983.

ερευνήθηκαν πρόσφατα στο Διμήνι¹² και οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για πολλαπλές ταφές, όπως και τα άλλα δύο παρόμοια μνημεία που ερευνήθηκαν το 1914 στο Διμήνι από τον Αρβανιτόπουλο¹³. Ένας παρόμοιος κτιστός τετράπλευρος τάφος με δρόμο ερευνήθηκε από το Wolters στα Πευκάκια¹⁴. Υποθέτουμε ότι οι τάφοι αυτοί αποτελούσαν οικογενειακά μνημεία, λόγω των πολλαπλών ταφών, αν και δεν έχουμε στοιχεία συγγένειας των νεκρών.

Στην ΥΕ ΙΙΑ, κατασκευάζονται στο Διμήνι τα πρώτα μεγάλα μέγαρα (εικ. 2) και ο μεγάλος θολωτός τάφος «Λαμιόσπιτο» δυτικά από τον οικισμό. Η πρακτική αυτή παρατηρείται και στον οικισμό στα Παλιά/Κάστρο Βόλου, με την κατασκευή πλούσιων κτερισμένων κιβωτιόσχημων τάφων¹⁵ παράλληλα με την κατασκευή ενός μεγάλου Μεγάρου¹⁶ και του μεγάλου θολωτού τάφου στο Καπακλί¹⁷, καθώς ακόμη και με την κατασκευή του θολωτού τάφου του Περιφερειακού¹⁸.

Από αυτή την περίοδο, την ΥΕ ΙΙΑ, αναγνωρίζουμε στο Διμήνι, εκτός από το μεγάλο θολωτό τάφο «Λαμιόσπιτο», και αρκετά αρχιτεκτονικά ερείπια οικιών¹⁹. Είναι ακριβώς αυτή την περίοδο –κυρίως στην ΥΕ ΙΙΑ2/14^ο αι. π.Χ.– που ο οικισμός διαμορφώνει την πολεοδομική του υπόσταση με την χάραξη του κεντρικού δρόμου²⁰ και τη δόμηση εκατέρωθεν αυτού των οικιών με ενιαίο προσανατολισμό (εικ. 4), καθώς και την κατασκευή ενός μεγάλου Μεγάρου, τμήματα του οποίου αναγνωρίστηκαν κάτω από το Μέγαρο Α της ΥΕ ΙΙΒ2 (εικ. 2)²¹. Όμως στην επόμενη περίοδο, στον 13^ο αι. π.Χ., στην ΥΕ ΙΙΒ και κυρίως στην ΥΕ ΙΙ Β2, είναι που ο οικισμός του Διμηνίου γίνεται πιο σημαντικός, σύμφωνα με τα εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (εικ. 3) και τα σημαντικά κινητά ευρήματα που βρέθηκαν στο στρώμα αυτό, τα οποία περιλαμβάνουν και αντικείμενα εισαγωγής²². Ασφαλώς, ένα σοβαρό δείγμα ταφικής αρχιτεκτονικής αποτελεί ο μεγάλος θολωτός τάφος που κτίστηκε στην ΥΕ ΙΙΒ2, ο μοναδικός μεγάλος θολωτός τάφος αυτής της περιόδου, πάνω στο λόφο με τα νεολιθικά ερείπια, που από άποψη αρχιτεκτονικής αποτελεί το καλύτερο ταφικό μνημείο ανάμεσα στους 4 γνωστούς θολωτούς τάφους που έχουν ερευνηθεί γύρω από τον μυχό του Παγασητικού κόλπου²³.

Στο β' μισό του 13^{ου} αι. π.Χ., ανήκει η τελευταία περίοδος κατοίκησης των οικιών που ήταν κτισμένες εκατέρωθεν του κεντρικού δρόμου που είχε πλάτος 4,5 μ. με κατεύθυνση από Β προς Ν (εικ. 4). Οι οικίες αυτές, εμβαδού 80-100 τμ. περίπου, ήταν ανεξάρτητες μεταξύ τους και ενίοτε μοιράζονταν κοινές αυλές με κοινόχρηστα πηγάδια. Είχαν ενιαίο προσανατολισμό προς την κατεύθυνση του κεντρικού δρόμου, στον οποίο όμως καμία δεν είχε άμεση πρόσβαση²⁴. Όλες οι οικίες είχαν λίθινα θεμέλια και ανωδομή από ωμοπλίνθους. Μερικές είχαν δωμάτια που οι τοίχοι τους ήταν καλυμμένοι με κονιάματα (λευκά και στο χρώμα της ώχρας), λουτρά με πήλινες ασαμύνθους (εικ. 4), ενώ σε κάποιες σώζονται ίχνη ενός αποχετευτικού συστήματος. Στην οικία Κ, που είχε δύο δωμάτια και ένα τρίτο μεγαλύτερο, βρέθηκε ένα ακέραιο τροχήλατο πήλινο γραπτό ειδώλιο βοοειδούς, το οποίο υποδηλώνει σαφώς την παρουσία ενός οικιακού ιεροῦ.

Στο σημείο που διασταυρώνεται ο κεντρικός δρόμος με έναν άλλο δρόμο που έχει κατεύθυνση προς τη θάλασσα, ακριβώς στη συμβολή των δύο αυτών μεγάλων οδικών αξόνων, διαμορφώνεται στη δυτική πλευρά του κεντρικού δρόμου ένα πρόπυλο με τρεις κίονες μεταξύ παραστάδων και πλευρικό αποθηκευτικό χώρο (εικ. 5)²⁵. Από το πρόπυλο αυτό επιτυγχάνεται η πρόσβαση σε ένα μεγάλο προαύλιο στο βάθος του οποίου ήταν κτισμένο ένα μεγάλο αρχιτεκτόνημα που αποτελείται από δύο συγκροτήματα (εικ. 3)²⁶. Το αρχιτεκτόνημα αυτό, έκτασης περίπου 3880 τμ., αποτελείται από δυο παράλληλα μέγαρα, το Μέγαρο Α και το Μέγα-

12. Αδρύμη-Σισμάνη 2010.

13. Ημερολόγιο Αρβανιτόπουλου 1914. Προσωπική πληροφορία από την κ. Μαρία Σταματοπούλου.

14. Cavanagh – Mee 1998, 59 (309). Papadimitriou 2001, 123.

15. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999.

16. Θεοχάρης 1958.

17. Avila 1983.

18. Adrimi-Sismani 2004-2005β, 59-61, Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2006, 133-149.

19. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 83-108.

20. Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 27, Adrimi-Sismani 2004-2005α, 6 και υποσ. 7.

21. Adrimi-Sismani 2004-2005α.

22. Adrimi-Sismani 2004-2005α, εικ. 39.

23. Στάης 1901, 37. Pelon 1976, 245-246.

24. Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 17-22.

25. Adrimi-Sismani, 2004-2005α, 3, εικ. 2.

26. Πρβλ. Kilian 1980. Kilian 1987, 99-113. Walberg 1999, 887-891.

ρο Β, που πλαισιώνονται από αυλές και πτέρυγες εργαστηρίων και βοηθητικών χώρων. Το Μέγαρο Α (εικ. 3) αποτελεί την κεντρική μονάδα του νότιου συγκροτήματος, έχει εμβαδό 512 τ.μ., και αποτελείται από ένα προστώ και δύο αίθουσες που δεν επικοινωνούν άμεσα μεταξύ τους. Από το πλάτος των λίθινων σωζομένων θεμελίων του, που ξεπερνά το ένα μέτρο, φαίνεται ότι ήταν ένα διώροφο κτίριο με πρόσοψη σε ευθεία γραμμή με το πρόπυλο. Ήταν στεγασμένο με πήλινες κεράμους, ενώ τα δάπεδα, οι τοίχοι και οι οροφές των δωματίων του έφεραν επάλειψη από καλής ποιότητας λευκά κονιάματα τα οποία είχαν ανακαινισθεί τρεις φορές.

Το Μέγαρο Α κατά μήκος της νότιας πλευράς του συνδέεται με εσωτερικό διάδρομο με μια σειρά 10 μικρών δωματίων που περιλαμβάνουν χώρους μαγειρείων, αποθήκες και εργαστήρια. Τα 10 μικρά δωμάτια κατασκευάστηκαν συγχρόνως με το Μέγαρο Α, αν και οι λίθινοι τοίχοι των θεμελίων τους είναι κατά πολύ στενότεροι και αποτελούν, μαζί με το Μέγαρο Α, τον πυρήνα του νότιου συγκροτήματος, η πρόσβαση στο οποίο επιτυγχάνεται από μια περιστυλη αυλή με κίονες στις δύο πλευρές της που διαμορφώνεται ακριβώς μπροστά από το Μέγαρο Α. Η είσοδος στην περιστυλη αυλή είναι δυνατή από μία πλευρική θύρα στο πρώτο από τα δέκα μικρά δωμάτια –το οποίο μάλλον θα αποτελούσε μια μικρή αίθουσα αναμονής–, στην ανατολική πρόσοψη του οποίου υπάρχει μια διαμορφωμένη μεγάλη ράμπα εισόδου πλάτους 4,00 μ. Εκατέρωθεν του Μεγάρου Α και των 10 μικρών δωματίων αναπτύσσονται δυο παράλληλες πτέρυγες μεγαρόσχημων κτιρίων που σχεδόν εφάπτονται σε αυτό και οι οποίες καταλήγουν στην ίδια οικοδομική γραμμή με το κεντρικό Μέγαρο Α. Τα κτίρια αυτά είναι απλούστερα, μάλλον μονώροφα, αφού οι τοίχοι των θεμελίων τους είναι λεπτότεροι, χωρίς λευκά κονιάματα στα δάπεδα και τους τοίχους και ίσως αποτελούσαν χώρους κατοίκησης. Βέβαια για το νότιο κτίριο είναι πιο πιθανή μια εργαστηριακή χρήση επειδή βρέθηκαν εκεί μια πήλινη κατασκευή με ίχνη από καύσεις περιμετρικά και αρκετές σκωρίες χαλκού, καθώς και ένας στρωμένος με όστρακα πάγκος εργασίας και ένα μεγάλο μολύβδινο αγγείο²⁷. Στο Μέγαρο Α είναι φανερό ότι λείπει μια περιοχή που να έχει σχέση με λατρεία και η λειτουργία αυτή φαίνεται ότι συνδέεται με το βόρειο συγκρότημα όπου αναπτύσσεται το Μέγαρο Β. Όλο το νότιο συγκρότημα περιβάλλεται από την δυτική πλευρά του από ένα ισχυρό λίθινο τοίχο που το προστατεύει από τις ωθήσεις του λόφου και συγχρόνως το απομονώνει.

Το βόρειο συγκρότημα έχει περίπου την ίδια οργάνωση με το νότιο. Αποτελείται από το κυρίως Μέγαρο Β (εικ. 3), εμβαδού 508 τμ., σχεδόν όμοιο ως προς το μέγεθος και την κατασκευή με το Μέγαρο Α, επίσης διώροφο με ισχυρά λίθινα θεμέλια και το οποίο συνδέεται επίσης με εσωτερικό διάδρομο με μία σειρά αποθηκευτικών χώρων και ένα μαγειρείο. Στο Μέγαρο Β η πρόσβαση γίνεται με δύο εισόδους. Η πρώτη βρίσκεται στην ανατολική πρόσοψη του Μεγάρου Β και δίνει δυνατότητα πρόσβασης από το προστώ μόνο στο πρώτο δωμάτιο 1 –μέσω μιας μικρής πλαϊνής θύρας με τρία μικρά πλευρικά δωμάτια, το οποίο όμως δεν επικοινωνεί με τα υπόλοιπα δύο δωμάτια του Μεγάρου Β και ούτε με τις αποθήκες και το μαγειρείο. Το ανατολικότερο δωμάτιο από αυτά φέρει κατά μήκος του νότιου τοίχου του ένα λίθινο κτιστό θρανίο.

Στο κέντρο του δωματίου 1 υπάρχει μία μεγάλη πήλινη κατασκευή σε σχήμα Η, με ελλειψοειδή πλατφόρμα στα ανατολικά της και εμπρόσθια λίθινη βάση. Η πιθανή χρήση της για λατρευτικούς σκοπούς τεκμηριώνεται από τη γενικότερη οργάνωση του χώρου αλλά και συνεπικουρικά από ένα μεγάλο γραπτό κύπελλο που πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε για προσφορές, καθώς και από τα μικρά κυάθια με τα υπολείμματα καμένων οστών ζώων που βρέθηκαν στα 3 μικρά πλευρικά δωμάτια, στα οποία δεν βρέθηκαν άλλα κινητά ευρήματα, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι στον αύλειο χώρο βορειοανατολικά του Μεγάρου Β υπάρχει ένας κτιστός στρογγυλός βωμός (εικ. 6).

Η δεύτερη είσοδος στο Μέγαρο Β επιτυγχάνεται από μια είσοδο που βρίσκεται στη νότια πλευρά του δωματίου 3 του Μεγάρου Β μπροστά από την οποία διαμορφώνεται μια καλά πλακοστρωμένη αυλή η οποία ουσιαστικά συνδέει το Μέγαρο Α με το Μέγαρο Β και η οποία οροθετείται από τα δυτικά πάλι από ένα ισχυρό τοίχο, όπως αυτός που προστατεύει το Μέγαρο Α. Το δωμάτιο 3 επικοινωνεί με επόμενο μεγαλύτερο δωμάτιο 2 που έχει μία πήλινη εστία στο κέντρο του καθώς και με τους τρεις αποθηκευτικούς χώρους και ένα μαγειρείο.

Στους τρεις αποθηκευτικούς χώρους παρατηρείται μια εξειδίκευση ως προς την αποθήκευση των προϊόντων, αφού τα σιτηρά αποθηκεύονται χωριστά από τις ελιές και τα σταφύλια και χωριστά τα υγρά, πιθανά λάδι και κρασί, όπως δηλώνουν τα μεγάλα κλειστά αγγεία. Βέβαια πρέπει να σημειώσουμε ότι σε μία από τις αποθήκες αυτές φυλάσσονταν σε ράφια πολλά αγγεία που χρησιμοποιούνταν για κατανάλωση υγρών όπως

27. Αδρύμη – Ασδεράκη – Rehren 2006, 695-705.

άβαφες κύλικες, αρύταινες, κυάθια, λεκανίδια και κύπελλα τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο για οικονομία χώρου. Παρατηρούμε ότι στο Μέγαρο Β λείπουν οι πτέρυγες των κτιρίων με τους βοηθητικούς χώρους για το άλλο προσωπικό, παρόλο που ένα ιδιαίτερα μεγάλο μαγειρείο έχει προστεθεί σε συνέχεια του χώρου των αποθηκών, του οποίου η λειτουργία διακόπηκε απότομα, αφού πολλά μαγειρικά σκεύη παρέμειναν στη θέση τους με τα υπολείμματα τροφής ακόμα στο εσωτερικό τους. Έτσι η χρήση του Μεγάρου Β ως χώρου κατοικίας ενός άρχοντα είναι λιγότερο πιθανή από ό,τι στο Μέγαρο Α, όπου υπάρχουν και πτέρυγες με οικιστική χρήση. Παρατηρούμε επίσης ότι στο Μέγαρο Β οι ποσότητες των αγαθών και των σκευών είναι περισσότερες απ' όση χρειάζεται μία οικιστική μονάδα, αλλά όχι και τόσες πολλές που να αποτελούν αποθήκες τροφοδοσίας του οικισμού. Προτείνουμε λοιπόν για το Μέγαρο Β μια χρήση ως χώρου λατρείας και συμποσίων.

Η κεραμική που βρέθηκε στα Μέγαρα Α και Β παράγεται στο σύνολό της τοπικά από πηλό που υπάρχει πολύ κοντά στον οικισμό σε εκτάσεις που πλημμύριζε ο ποταμός Ξεριάς. Είναι κοντά στην παραγωγή των κεραμικών των μεγάλων κέντρων της Πελοποννήσου ενώ οι εισαγωγές είναι λίγες που εστιάζονται κυρίως σε Αιγινίτικες χύτρες, σε μεγάλους ψευδόστομους αμφορείς, σε γραπτά αγγεία από την Αργολίδα, σε αποθηκευτικούς ψευδόστομους αμφορείς και σε Χαναανίτικους αμφορείς. Ένα μεγάλο κεραμικό εργαστήριο που ερευνήθηκε στα ΒΑ του οικισμού μπορούσε να προμηθεύει με κεραμικά όχι μόνο το συγκρότημα και τον οικισμό, αλλά να εξυπηρετεί και τις εμπορικές δραστηριότητες του συγκροτήματος, αφού πρόκειται για ένα μεγάλο κεραμικό κλίβανο με διάμετρο 3,80 μ.²⁸

Από τα υπόλοιπα ευρήματα, που κατασκευάζονταν επίσης στα κεραμικά εργαστήρια του Διμηνίου, αναφέρουμε τον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό χειροποίητων γραπτών ανθρωπόμορφων ειδωλίων και ειδωλίων ζώων (559), με πιο ενδιαφέροντα το μεγάλο τροχήλατο γραπτό ειδώλιο βοοειδούς και το επίσης τροχήλατο γραπτό γυναικείο ειδώλιο²⁹. Τα περισσότερα ειδώλια είναι αποσπασματικά, ελάχιστα είναι τα ακέραια. Ωστόσο τα ανασκαφικά δεδομένα από τον οικισμό του Διμηνίου μας βοηθούν να κατανοήσουμε κάπως την χρήση αυτών των ειδωλίων, δεδομένου ότι βρέθηκαν σε όλους τους χώρους, τόσο στα Μέγαρα Α και Β όσο και στους υπόλοιπους οικιστικούς χώρους, τόσο μέσα στις απλές ιδιωτικές οικίες, αλλά και στους χώρους των μαγειρείων, των εργαστηρίων και των αποθηκών, καθώς και σε τάφους ως κτερίσματα όλων των ηλικιών και των κοινωνικών στρωμάτων³⁰. Επίσης σε αποσπασματική μορφή βρέθηκαν πήλινα ειδώλια σε οικιακά απορρίμματα και σε αποθέτες. Επομένως είναι φανερό ότι κάποια αποτελούν αναμφισβήτητα αντικείμενα θρησκευτικών τελετουργιών –όπως ο τροχήλατος ταύρος με τον γραπτό πλοχμό στο λαιμό– ή αναθήματα –όπως τα ειδώλια μπροστά από την είσοδο του Μεγάρου Β–, ενώ μια άλλη μεγάλη κατηγορία τροχήλατων ειδωλίων χρησιμεύουν για να συνοδεύσουν τους νεκρούς στο μακρινό τους ταξίδι.

Άλλα σημαντικά αντικείμενα είναι οι λίθινες μήτρες, τα μεγάλα μολύβδινα αγγεία και οι σκωρείες χαλκού που βρέθηκαν στα Μέγαρα Α και Β και που μας υποδεικνύουν ότι λειτουργούσαν εκεί εξειδικευμένα εργαστήρια κατασκευής κοσμημάτων και μεταλλικών αντικειμένων³¹. Επίσης ένας σημαντικός αριθμός από χάλκινα εργαλεία, μολύβδινα σταθμά και άλλα αντικείμενα, όπως άγκιστρα, λαβίδες, βελόνες, σπείρες κ.λ.π., καθώς και πάρα πολλά λίθινα εργαλεία, πήλινα σφονδύλια και οστείνια εργαλεία, παραπέμπουν σε βιοτεχνικές και γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες.

Ανάμεσα στα πιο σημαντικά ευρήματα από τα Μέγαρα Α και Β είναι δύο δείγματα της γραμμικής Β γραφής³², ένα εγχάρακτο σε λίθινο αντικείμενο και ένα εγχάρακτο σε γραπτή κύλικα, τα οποία βρέθηκαν το μεν πρώτο στο Μέγαρο Α σε ένα χώρο που ερμηνεύτηκε ως εργαστηριακός, το δε άλλο μπροστά από την είσοδο του Μεγάρου Β μαζί με χειροποίητα γραπτά ειδώλια, σφραγιδόλιθους και άλλα αντικείμενα που φαίνεται ότι αποτελούσαν όλα μαζί ένα σύνολο από αναθήματα που είχε κατατεθεί στη λίθινη πλάκα με τα βαθουλώματα που ήταν τοποθετημένη μπροστά από την είσοδο του δωματίου 3 του Μεγάρου Β. Στους υπόλοιπους χώρους βρέθηκαν σφραγιδόλιθοι από στεατίτη, καθώς και ένα πήλινο σφράγισμα με παράσταση δύο αντωπών αιγάρων, μια παράσταση που υπάρχει όμοια και πάνω στη σφενδόνη ενός μολύβδινου δακτυλιδιού³³. Αυτό το πήλινο σφράγισμα βρέθηκε στο αποθηκευτικό χώρο του πρόπυλου, όπου επίσης βρέθηκαν *κατά χώραν*

28. Αδρύμη-Σισμάνη 1999, 131-142.

29. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 217-219, 164.

30. Πρβλ. Τζώνου-Herbst 2003.

31. Adrimi-Sismani 2004-2005a, 22-23, εικ. 12-16.

32. Adrimi-Sismani – Godart 2005, 47-69.

33. Adrimi-Sismani 2010.

μεγάλοι πίθοι, και τεκμηριώνει ότι τουλάχιστον μια συναλλαγή πιστοποιήθηκε από το χρήστη της σφραγίδας πριν τοποθετηθεί στον αποθηκευτικό χώρο δίπλα από το πρόπυλο.

Τα ευρήματα δείχνουν ακόμη ότι οι άρχοντες που κατοικούσαν στα Μέγαρο Α και Β αυτή την περίοδο είχαν επαφές τόσο με την Ανατολία –σκύφοι από το Διμήνι βρέθηκαν σε αντίστοιχο στρώμα στην Τροία, σύμφωνα με τις αναλύσεις του καθηγητή Mommsen³⁴, ενώ στις αποθήκες του συγκροτήματος βρέθηκαν 3 τουλάχιστον χαναανίτικοι αμφορείς³⁵–, όσο και με τα κέντρα της Ν. Ελλάδας –όπως δηλώνουν οι Αιγηνίτικες χύτρες³⁶ αλλά και τα γραπτά αγγεία εισαγωγής από Αργολίδα–, αλλά πιθανόν και με τη Μινωική Κρήτη, όπως δείχνουν κυρίως οι ψευδόστομοι αμφορείς αλλά και ο σφραγιδόλιθος με τα ταυροκαθάψια³⁷ και το μαρμάρينو αγγείο³⁸.

Είναι φανερό ότι η όλη οργάνωση του συγκροτήματος με τους καθορισμένους χώρους κατοίκησης, λατρείας και εργαστηρίων, με την κατασκευή αντικειμένων πολυτελείας με μήτρες μέσα στα εργαστήρια του Μεγάρου Α³⁹, τον τρόπο αποθήκευσης των προϊόντων, ακόμη και το ότι στο συγκρότημα ήταν γνωστή η χρήση της γραμμικής Β γραφής για την καταγραφή των προϊόντων καθώς και η χρήση των σφραγιδόλιθων και των σφραγισμάτων για την πιστοποίησή τους συνθέτουν μια εικόνα για ένα ανεξάρτητο κέντρο παραγωγής, από το οποίο θα μπορούσε να διεξάγεται ένα εμπόριο και με άλλες περιοχές⁴⁰.

Η κτιριακή ανάλυση του συγκροτήματος αυτού συνολικής έκτασης περίπου 3880 τμ., μας υποδεικνύει ότι αυτό αποτελούσε την κορυφαία εγκατάσταση μέσα στον οικισμό και αναμφισβήτητα είχε μέγεθος πολύ μεγαλύτερο από μια συνήθη ιδιωτική κατοικία ή έπαυλη και ως εκ τούτου θεωρούμε ότι θα αποτελούσε την τοπική έδρα της πολιτικής, οικονομικής και θρησκευτικής δύναμης, ίσως και της στρατιωτικής που διοικούσε τον μεγάλο και οργανωμένο αυτό οικισμό, έκτασης τουλάχιστον 223 στρεμμάτων, χτισμένου εξαρχής με ενιαίο πολεοδομικό σχέδιο. Ακόμη παρατηρούμε ότι παρά τις τοπικές ιδιαιτερότητες το συγκρότημα αυτό παρουσιάζει μια κοινή διάταξη και ένα κοινό σχεδιασμό με σημαντικά κτίρια σε ανακτορικά κέντρα της Ν. Ελλάδος, όπου φαίνεται ότι η ακολουθία των αυλών, το κυρίως μέγαρο με προστώο που περιβάλλεται από πτέρυγες αποθηκών, εργαστηρίων, μαγειρείων καθώς και το διπλανό Μέγαρο επίσης με αποθήκες και βοηθητικούς χώρους αποτελούν τα χαρακτηριστικά μιας ανακτορικής μονάδας όπως μας είναι γνωστή η οργάνωσή της από το ανάκτορο του Άνω Εγκλιανού στη Πύλο, αλλά και από τα ανάκτορα των Μυκηνών και της Τίρυνθας⁴¹.

Ο μυκηναϊκός οικισμός του Διμηνίου στο σύνολό του δεν ήταν οχυρωμένος κατά την διάρκεια της ζωής του. Μόνο το μεγάλο αρχιτεκτονικό συγκρότημα με το Μέγαρο Α και το Μέγαρο Β, μαζί με τους εργαστηριακούς και αποθηκευτικούς τους χώρους, ήταν κατά κάποιο τρόπο προστατευμένο, αφού ήταν οριοθετημένα αφ' ενός στα ανατολικά από τον κεντρικό δρόμο και αφ' ετέρου με λίθινους τοίχους στα δυτικά και βόρεια και η πρόσβασή σε αυτά ήταν απολύτως ελεγχόμενη μέσω ενός κεντρικού πρόπυλου.

Παρόλο όμως που διαπιστώνουμε ότι το Διμήνι, αποτελεί ένα κέντρο το οποίο μάλιστα βρίσκεται αφενός πάνω στην πλαγιά ενός λόφου απ' όπου έχει πλήρη εποπτεία του Παγασητικού κόλπου και της πεδιάδας και αφετέρου πάνω στον οδικό άξονα που ενώνει το λιμάνι με την ενδοχώρα (εικ. 1)⁴², ωστόσο δεν είναι δυνατό να προχωρήσουμε σε μια ιεράρχηση του Διμηνίου σε σχέση με τους άλλους δύο γειτονικούς οικισμούς στα Παλιά/Κάστρο Βόλου και τα Πευκάκια, γιατί από τους άλλους οικισμούς δεν υπάρχει εικόνα προς το παρόν σαφής της οικιστικής τους οργάνωσης. Από όσα γνωρίζουμε από τα μέχρι σήμερα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα τα Παλιά/Κάστρο Βόλου διαθέτουν ένα μεγάλο Μέγαρο μέσα σ' ένα οικισμό, ένα οργανωμένο νεκροταφείο στη Νέα Ιωνία και ένα μεγάλο θολωτό τάφο στο Καπακλί, ενώ στα Πευκάκια φαίνεται ότι επίσης υπάρχουν μεγάλα κτίρια, τάφοι και σημαντικές λιμενικές εγκαταστάσεις⁴³. Επομένως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και οι 3 οικισμοί (εικ. 1) έχουν ένα κοινό ρυθμό ανάπτυξης στον 14^ο και 13^ο αιώ-

34. Mountjoy – Mommsen 2006, 116 (120).

35. Adrimi-Sismani 2004-2005α, 49, εικ. 36.

36. Adrimi-Sismani 2004-2005α, 42 και εικ. 27-28.

37. CMS I, Nr. 408 (Διμήνι. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Πρβλ. Adrimi-Sismani 2010.

38. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 125, 163.

39. Πρβλ. Konstantinidi-Syvridi – Kontaki 2009, 312.

40. Adrimi-Sismani 2004-2005α, 39-41 και εικ. 25.

41. Kilian 1987, 99-113. Kilian 1981, 149-193. Stockhammer 2007.

42. Αδρύμη-Σισμάνη 2009, 90-94.

43. Ευσταθίου 2010.

να με παρόμοιο χαρακτήρα έστω και αν δεν υπάρχουν ακόμη από τους δύο άλλους οικισμούς όλες οι αρχιτεκτονικές ενδείξεις για την οργάνωσή τους. Εξάλλου, η απουσία τειχών και στους 3 οικισμούς με παράλληλη ύπαρξη μεγάλων θολωτών τάφων τόσο στο Διμήνι όσο και στα Παλιά/Κάστρο Βόλου, δείχνουν ότι δεν λειτουργούν ανταγωνιστικά αλλά τουναντίον και οι τρεις αυτοί οικισμοί φαίνεται ότι αποτελούν όλοι μαζί μία ενότητα, μία συμπολιτεία, ένα μεγάλο δήμο, που αποτελεί το μεγάλο μυκηναϊκό κέντρο της Ιωλκού (εικ. 1).

Στο τέλος του 13ου αι. π.Χ., στην ΥΕ ΙΙΒ2, και οι τρεις οικισμοί πλήττονται συγχρόνως από μια καταστροφή, η οποία θα σηματοδοτήσει και το τέλος του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος στο βορειότερο μυκηναϊκό κέντρο, αυτό της Ιωλκού. Στο Διμήνι, η καταστροφή αυτή πλήττει ολόκληρο τον οικισμό, αλλά τα σημάδια της είναι ιδιαίτερα εμφανή στο ανακτορικό κτιριακό συγκρότημα, όπου ένα παχύ στρώμα καταστροφής βρέθηκε ανέπαφο στο Μέγαρο Β⁴⁴. Επίσης στη βορεινή πτέρυγα του Μεγάρου Α, βρέθηκε συσσωρευμένη μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Αν και γνωρίζουμε ότι η κατανομή της κεραμικής είναι τυχαία ακόμα και στις κλειστές αποθήκες-σύνολα και επομένως μπορεί να υπάρχουν απουσίες κάποιων κεραμικών σχημάτων και έτσι να μην απεικονίζονται απόλυτα οι πιθανές χρονολογικές αποκλίσεις ωστόσο θεωρούμε ότι το κλειστό σύνολο κεραμικής που συνδέεται με το στρώμα καταστροφής του Μεγάρου Α και Β μας βοηθά να χρονολογήσουμε το στρώμα καταστροφής.

Η ανάλυση της κεραμικής μας δείχνει ότι στο στρώμα καταστροφής του Μεγάρου Α και του Μεγάρου Β και στα δύο αυτά σύνολα, το πιο κοινό σχήμα, στα ανοιχτά αγγεία, είναι ο σκύφος (FS284). Συνήθης είναι ο κωδωνόσχημος σκύφος τύπου Α⁴⁵ με αντιθετικές σπείρες και τρίγλυφα σε πολλές παραλλαγές συνήθως με ολόβαφο εσωτερικό και ενίοτε εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα, ο σκύφος με μεσαία ταινία στο χείλος, ο σκύφος με μια στενή και μια φαρδύτερη ταινία στο χείλος και ο ταινιωτός σκύφος. Λιγότερο συνήθης είναι ο σκύφος τύπου Β και ο σκύφος με ροζέττα (βρέθηκαν μόνο στο Μέγαρο Α), ο σκύφος με γωνίωση και ο ολόβαφος σκύφος. Επίσης συχνό είναι και οι υψίποδες σκύφοι [FS305], οι σκυφοειδείς κρατήρες [FS281], οι κρατήρες με προχολή [FS298] και σπανιότεροι οι κρατήρες με εικονιστικές παραστάσεις (2 με πουλί, με αίγαγρο, με ανθρώπους, με ψάρι, με χταπόδι). Αρκετά όμως είναι στο ίδιο σύνολο και τα ημισφαιρικά κύαθια [FS215] με ολόβαφο εσωτερικό και ενίοτε με εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα και με ταινία στο χείλος που ποικίλει από 2,5-3εκ. έως 1 εκ., οι ταινιωτές λεκάνες [FS294], οι κάλαθοι με ή χωρίς προχολή [FS301], τα κύπελλα [FS226], οι αρύταινες [FS236]. Στο στρώμα αυτό πρωτοπαρουσιάζονται και οι γραπτές κύλικες με ταινία στο χείλος και ολόβαφο εσωτερικό [FS267, FS271/73, FS264], ενώ παραμένουν σε χρήση και οι παλιότερες γραπτές κύλικες της ΥΕ ΙΙΙ Β1 [FS258], καθώς πολύ συχνές είναι και οι ολόβαφες κύλικες της ΥΕ ΙΙΙ Α2. Από τα κλειστά σχήματα τα πιο κοινά είναι οι στάμνοι [FS63]⁴⁶, οι υδρίες [FS 128], οι ψευδόστομοι αμφορείς [FS 171/73, FS 167], οι απίδσχημοι πιθαμορείς [FS 48], οι λήκυθοι [FS106], οι αμφορείς [FS 69], οι πρόχοι [FS 136] και τα αλάβαστρα [FS85]. Η άβαφη κεραμική περιλαμβάνει κωνικές και κύλικες με γωνίωση [FS 264], καθώς και μικρά κύαθια, λεκανίδες και λεκανίδια με γωνίωση, αρύταινες και κύπελλα, υδρίες, αμφορείς, μεγάλους ψευδόστομους αμφορείς, χύτρες και ασκούς. Ακόμη μια σειρά από μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη, κυρίως από χονδροειδή κεραμική είναι παρόντα. Η λεπτομερής μελέτη της κεραμικής από τα δύο αυτά κλειστά σύνολα είναι σε εξέλιξη και προσπαθούμε να ταυτίσουμε όσο το δυνατόν περισσότερα διαγνωστικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα -όπως τα καθόρισαν η French και ο Stockhammer για το στρώμα καταστροφής στις Μυκήνες και Τίρυνθα- που να διευκολύνουν μια πιο ακριβή χρονολόγηση για το στρώμα καταστροφής⁴⁷. Έτσι στο στρώμα καταστροφής ταυτίστηκαν κλειστά αγγεία, όπως πρόχοι και αμφορείς με μικρή εσωτερική κύλωση στο χείλος, πολλά ημισφαιρικά κύαθια [FS 215] με ολόβαφο εσωτερικό και μεσαία ταινία στο χείλος καθώς και ταινιωτές λεκανίδες [FS 294]. Όσον αφορά όμως στους σκύφους [FS 284] μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο σκύφος με το ολόβαφο εσωτερικό και τον εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα αποτελεί μια συνήθη προτίμηση των κεραμέων, καθώς και ο κωδωνόσχημος σκύφος ή αλλιώς σκύφος με ελικοειδές προφίλ, ενώ συνεχίζει να κατασκευάζεται -λιγότερο βέβαια- και ο γνωστός σκύφος τύπου Α/Β. Παρατηρήσαμε ακόμη ότι μέσα στην κεραμική που περιγράψαμε υπάρχουν και σχήματα αγγείων προγενέστερης περιόδου (ΥΕ ΙΙΑ/Β εισαγόμενα και ΥΕ ΙΙΒ ντόπια), καθώς και σε αρκετή συχνότητα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α2, όπως είναι η ολόβαφη κύλικα. Ίσως η χρήση αυτής της κύλικας να δηλώνει μια τοπική ιδιαιτερότητα

44. Adrimi-Sismani 2004-2005α, 91-94.

45. Αδρύμη 1999-2001 (2004), 88-89, εικ. 8-9.

46. Adrimi-Sismani 2004-2005α, 38, εικ. 24.

47. French – Stockhammer 2009, 175-232.

τα. Επίσης παρατηρούμε ότι επιβιώνει σε σημαντικό ποσοστό και η γραπτή κύλικα της ΥΕ ΠΙΒ1. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι εμφανίζονται στο ίδιο στρώμα και αγγεία που γενικά θεωρούνταν ότι ανήκουν στη μεταβατική φάση της ΥΕ ΠΙΒ2/ΠΙΓ πρώιμης, όπως την ονόμασε η Μουντjoy⁴⁸, ή ακόμη ότι ανήκουν στην αρχή της ΥΕ ΠΙΓ πρώιμης⁴⁹. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι μοναδικό στο Διμήνι αφού όλα αυτά τα αγγεία και κυρίως αυτά με τα μεταγενέστερα χαρακτηριστικά τα συναντούμε τελικά στα στρώματα καταστροφής των περισσότερων ανακτορικών κέντρων, και αναφερόμαστε όχι μόνο στους σκύφους τύπου 1 και 2 της μεταβατικής φάσης της Μουντjoy και τους σκύφους της ΥΕ ΠΙΓ πρώιμης⁵⁰, αλλά και σε αγγεία όπως η στάμνος [FS63] και τα ημισφαιρικά κυάθια [FS215] με την ταινία στο χείλος και το ολόβαφο εσωτερικό, ακόμη και τα λεκανίδια με γωνίωση [FS295], αλλά και τα μεγάλα κλειστά αγγεία [FS 69, FS 128, FS 106] με την ελαφριά κύλανση στο χείλος που θεωρούνται τυπικά αγγεία της ΥΕ ΠΙ Γ πρώιμης, τα οποία όμως τα συναντούμε και στο στρώμα καταστροφής της ΥΕ ΠΙ Β2 στη Θήβα (οδός Πελοπίδος)⁵¹ και στη Μιδέα⁵² καθώς και στο αντίστοιχο στρώμα στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας που χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα στην ΥΕΠΙΒ2 τελική⁵³ και τέλος στις Μυκήνες⁵⁴.

Επομένως είναι πλέον καιρός να αναθεωρήσουμε κάποια πράγματα και να δεχθούμε αφ' ενός ότι μερικά χαρακτηριστικά επιβιώνουν, γεγονός για το οποίο συμφωνούν όλοι οι μελετητές⁵⁵, και αφ' ετέρου ότι κάποια χαρακτηριστικά έχουν κάνει την εμφάνισή τους νωρίτερα απ' ότι αρχικά υποθέτουμε, αφού τα συναντούμε στα στρώματα καταστροφής σχεδόν όλων των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων, όπως της Τίρυνθας⁵⁶, της Μιδέας⁵⁷, ακόμη και των Μυκηνών⁵⁸, αλλά εκτός Πελοποννήσου όπως της Θήβας⁵⁹ και του Γλα⁶⁰.

Εξάλλου, το τέλος μιας πολιτισμικής περιόδου, όπως είναι το τέλος του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος, δεν μπορεί να δηλώνεται μόνο με τις μικρές αλλαγές στη μορφή των σκύφων, αλλά κυρίως να αναγνωρίζεται από τις αλλαγές στην οργάνωση των οικισμών και στις οικονομικές αλλαγές τους. Και στο Διμήνι αυτό είναι πολύ φανερό αφού παρατηρούμε ότι αμέσως μετά την καταστροφή αρχίζει μια περίοδος μετασχηματισμού του οικισμού και αν και δεν υπάρχουν ριζικές αλλαγές στην πολεοδομική του οργάνωση, αφού διατηρείται η βασική ρυμοτομία, ωστόσο είναι φανερό ότι συντελείται ένας γενικός επανασχεδιασμός όχι μόνο των ιδιωτικών κτιρίων και των ελεύθερων χώρων, αλλά και των κτιρίων διοίκησης. Το Μέγαρο Α μετατρέπεται σε ιδιωτική κατοικία και δεν υπάρχει πλέον καμιά ένδειξη ότι εξυπηρετούσε οποιαδήποτε επίσημη λειτουργία, ενώ το Μέγαρο Β παραμένει σε αχρηστία μετά την καταστροφή του⁶¹. Τα υπόλοιπα οικήματα του οικισμού κατασκευάζονται απλούστερα, φτωχότερα και μικρότερα. Ασφαλώς οι οικονομικές επιπτώσεις της καταστροφής δεν αντανακλώνται μόνο στην αρχιτεκτονική αλλά και στην παραγωγή της κεραμικής. Αμέσως μετά την καταστροφή κατασκευάζονται δύο νέες κεραμικές κατηγορίες: η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική και η ψευδομινύεια κεραμική⁶² που ελλείπουν εντελώς από το στρώμα καταστροφής, με παράλληλα βέβαια τη συνέχιση της παραγωγής κεραμικής της προηγούμενης περιόδου σε κάποιο ποσοστό, μερικές όμως φορές πιο απλουστευμένης, αφού στην περίοδο μετά την καταστροφή κυριαρχούν οι σκύφοι με την ταινιωτή ή κυματιστή διακόσμηση, οι ολόβαφοι σκύφοι [FS 284], καθώς και τα κυάθια [FS 215] και τα λεκανίδια [FS 295] με γωνίωση. Κυρίως όμως αυτό που σηματοδοτεί τη νέα περίοδο στο Διμήνι είναι η παντελής έλλειψη της Γραμμικής Β γραφής, η έλλειψη των σφραγίδων και των σφραγισμάτων, το κλείσιμο των εργαστηρίων και η έλλειψη εισηγμένων αντικειμένων, δηλαδή είναι φανερός ο εσωστρεφής χαρακτή-

48. Mountjoy 1999, 111-112, 116.

49. Πρβλ. Vitale 2006, 177-204.

50. Jalkotzy – Zavadil 2003.

51. Andrikou 1999, 84-86.

52. Demakopoulou 2003, 90-91. Demakopoulou 2007, 68-69.

53. Stockhammer 2007, 50-53. French – Stockhammer 2009, 180-181.

54. Ιακωβίδης 2006.

55. Πρβλ. Iakovidis 2003, 247-249. Lebegyev 2004, 239-278. Vitale 2006, 177-204.

56. Stockhammer 2007.

57. Demakopoulou 2003.

58. Ιακωβίδης 2006, 122-124. French – Stockhammer 2009, 179-180.

59. Andrikou 1999.

60. Ιακωβίδης 2006.

61. Adrimi-Sismani 2011.

62. Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 85-101. Jung 2006.

ρας του οικισμού ύστερα από τις σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις που επέβαλε η κατάρρευση του ανακτορικού συγκροτήματος.

Έτσι, ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του μυκηναϊκού οικισμού Διμηνίου και κυρίως την τελευταία φάση κατοίκησης του ανακτορικού του συγκροτήματος, αντιλαμβανόμαστε πόσο σημαντική είναι η συμβολή του για την κατανόηση του τέλους του ανακτορικού μυκηναϊκού συστήματος στη Θεσσαλία, αφού προς το παρόν είναι ο μόνος οικισμός γύρω από τον Παγασητικό Κόλπο που αφενός μας σκιαγραφεί μια προσπάθεια ανάκαμψης στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα μετά την καταστροφή των ανακτόρων και αφετέρου μας δίνει κλειστά σύνολα κεραμικής από το στρώμα καταστροφής των ανακτορικών κτιρίων που μας βοηθούν να χρονολογήσουμε την καταστροφή στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ2, σε μια φάση που είναι σύγχρονη με την καταστροφή των περισσότερων ανακτορικών κέντρων της Στερεάς και της Ν. Ελλάδας, όπως αυτές χρονολογήθηκαν πρόσφατα. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού παραπέμπει στο συμπέρασμα ότι οι καταστροφές των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων συνέβησαν στο τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. ή το πολύ στην πρώτη δεκαετία του 12^{ου} αι. π.Χ. δηλαδή σχεδόν ταυτόχρονα σε όλα τα μικρά και μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα, από το βορειότερο που είναι η Ιωλκός στη Θεσσαλία και η Καδμεία στη Θήβα μέχρι και τα νοτιότερα μεγάλα κέντρα της Πελοποννήσου (Μυκήνες, Τίρυνθα, Μιδέα).

Επομένως μπορούμε να δεχθούμε περισσότερο ότι αυτές οι καταστροφές ήταν το αποτέλεσμα όχι μόνον κάποιων δυσμενών καιρικών ή φυσικών φαινομένων (σεισμών) αλλά ήταν κυρίως το αποτέλεσμα των νέων οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν αυτή την περίοδο στο Ανατολικό Αιγαίο και οι οποίες επηρέασαν δυσμενώς την οικονομία όλων των ανακτορικών κέντρων της Ηπειρωτικής Ελλάδος.

Γενικότερα, για να συνοψίσουμε τα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης σχετικά με το μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου, η ανασκαφή του οποίου βρίσκεται σε εξέλιξη, διαπιστώνουμε –σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα– ότι η εγκατάσταση στο Διμήνι έγινε στις αρχές του 15ου αιώνα, όταν ένας πλούσιος οικισμός της ΜΕ ΙΙΙ εξελίσσεται σε μια οργανωμένη μυκηναϊκή πόλη της ΥΕ ΙΙΑ2, όπου από την αρχή (ΥΕ ΙΙΒ) εμφανίζεται μια τάξη εξουσίας που εκδηλώνεται δειλά στην αρχή με τη χρήση οικογενειακών μνημείων, τετράγωνων κτιστών τάφων με δρόμο, και αργότερα πιο καθαρά με τη χρήση μεγάλων θολωτών τάφων στην ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ. Κατά την ΥΕ ΙΙΑ, η πόλη γνώρισε την ακμή της, αφού αποτελεί ένα πολύ σημαντικό οργανωμένο οικισμό. Η πόλη έχει οργανωθεί σύμφωνα με ένα πολεοδομικό σχέδιο που καθόριζαν οι κεντρικοί δρόμοι, εκατέρωθεν των οποίων αναπτύσσονται τα σπίτια –ενίοτε με οικιακά ιερά– και τα εργαστήρια κεραμικής. Δύο σημαντικοί θολωτοί τάφοι που βρίσκονται στα νότια της πόλης έχουν χρησιμοποιηθεί με την πάροδο του χρόνου, πιθανότατα για τους άνακτες του οικισμού που ζούσαν στο μεγάλο αρχιτεκτονικό συγκρότημα που κάλυπτε μια έκταση 4000 τμ. Αυτό το συγκρότημα χαρακτηρίζεται από την κύρια είσοδο του, το μνημειακό πρόπυλο του στη συμβολή των κύριων οδικών αξόνων, τα δύο Μέγαρο Α και Μέγαρο Β με τα ισχυρά λίθινα θεμέλια τους, τα μονολιθικά κατώφλια τους, τους καθορισμένους χώρους λατρείας, το κεντρικό σύστημα αποχέτευσης, τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας στο Μέγαρο Α (μήτρες, σκωρίες χαλκού *κατά χώραν*), καθώς και τις πολύτιμες ύλες, όπως κομμάτι ελεφαντοστού για επεξεργασία. Η είσοδος σε αυτό το συγκρότημα ήταν αυστηρά ελεγχόμενη και εξασφαλιζόταν από ένα μνημειακό πρόπυλο, στο οποίο καταλήγει ο δρόμος που συνδέει τον οικισμό με το λιμάνι και ο κεντρικός δρόμος που διασχίζει τον οικισμό από Β→Ν. Αυτό το συγκρότημα είναι σαφώς οριοθετημένο μέσα στον οικισμό και θεωρούμε ότι αποτελούσε την έδρα της πολιτικής, οικονομικής και θρησκευτικής εξουσίας, που ήλεγχε αυτό τον ξεχωριστό οικισμό. Η οργάνωση της κατοίκησης στο μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου παρουσιάζει διαφορές (όχι εστία με 4 κίονες και κομψότητα στις τοιχογραφίες), αλλά επίσης και σαφείς ομοιότητες με εκείνη των αντίστοιχων κέντρων της νότιας Ελλάδας, όπως αποδεικνύει η ακολουθία των αυλών, το κεντρικό Μέγαρο με το προστώο που περιβάλλεται από εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, αποθήκες και μαγειρεία, καθώς και το διπλανό Μέγαρο που περιλαμβάνει χώρους λατρείας, αποθήκες, αλλά και βοηθητικούς χώρους, όπως διαπιστώθηκε επίσης στο Μέγαρο Άνω Εγκλιανού στην Πύλο, καθώς επίσης και στις Μυκήνες και την Τίρυνθα. Ωστόσο, είναι φανερό ότι ο μυκηναϊκό οικισμός στο Διμήνι δεν αποτελεί μια οχυρωμένη Μυκηναϊκή Ακρόπολη, όπως είναι οι γνωστές ακρόπολεις των Μυκηνών, της Τίρυνθας και της Μιδέας. Είναι σαφές ότι ο μυκηναϊκό οικισμός στο Διμήνι, αλλά και οι δύο γειτονικοί οικισμοί στα Παλιά/Κάστρο Βόλου και τα Πευκάκια, όπως επίσης και οι υπόλοιποι γνωστοί οικισμοί στην Ανατολική Θεσσαλία (Φερές, Βοΐβη), αλλά τελικά και σε ολόκληρη τη Θεσσαλία, δεν είχαν πιστοποιημένες οχυρώσεις, και ως εκ τούτου θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι οικισμοί αυτοί ακολουθούν ένα διαφορετικό μοντέλο οργάνωσης της κατοίκησης –με κύριο χαρακτηριστικό της έλλειψη οχυ-

ρώσεων– από αυτό που χαρακτηρίζει τις εγκαταστάσεις κυρίως στην ανατολική Πελοπόννησο, αλλά και στη Στερεά Ελλάδα (Ακρόπολη Αθηνών, Γλας).

Το ίδιο μοντέλο κατοίκησης και οργάνωσης με το Διμήνι, παρόλο που εκεί έχουμε στη διάθεσή μας λιγότερα αρχιτεκτονικά λείψανα, ισχύει για τους δύο γειτονικούς μυκηναϊκούς οικισμούς στα Παλιά/Κάστρο Βόλο και τα Πευκάκια, που έχουν αναπτυχθεί –όπως και ο οικισμός στο Διμήνι– από πλούσιες εγκαταστάσεις της ΜΕ ΙΙΙ σε οργανωμένες μυκηναϊκές πόλεις. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι τρεις αυτές πόλεις ήταν χτισμένες σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους (περίπου 3 χλμ.), όλες γύρω από το φυσικό λιμάνι του μυχού του Παγασητικού, χωρίς καμία οχύρωση, και επομένως είναι λογικό να υποθέσουμε ότι εξαρτώνταν μεταξύ τους η μία από την άλλη, αφού προσπορεύονταν τα αγροτικά προϊόντα τους από την ίδια πεδιάδα και ημιορεινή περιοχή που αποτελούσε ένα γόνιμο έδαφος για τις αγροτο-κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες, αλλά και το ίδιο λιμάνι για το θαλάσσιο εμπόριο δια του Αιγαίου με τους άλλους μυκηναϊκούς οικισμούς και τις ξένες αγορές. Διαπιστώνουμε επίσης ότι χρησιμοποιούν τα ίδια ταφικά έθιμα και στους τρεις μεγάλους θολωτούς τάφους (Λαμιόσπιτο, Καπακλί, Περιφερειακό) που η χρήση τους είναι παράλληλη χρονικά, για τους άνακτες τουλάχιστον των δύο οικισμών στο Διμήνι και στα Παλιά / Κάστρο Βόλου, με τους οποίους συνδέονται οι μεγάλοι θολωτοί τάφοι. Στο Διμήνι οι ανάγκες επέβαλαν και την κατασκευή ενός τέταρτου θολωτού τάφου πάνω στο λόφο που κατασκευάστηκε στην ΥΕ ΙΙΙΒ2, όταν λειτουργούσε το μεγάλο οικιστικό συγκρότημα⁶³. Έχοντας υπόψη μας όλα αυτά τα δεδομένα, θεωρώ ότι δεν είναι άστοχο να υποστηρίξουμε ότι και οι τρεις οικισμοί (συμπεριλαμβανομένου και αυτού στα Πευκάκια) σχηματίζουν μια κοινωνικο-πολιτική και οικονομική μονάδα, το περίφημο κέντρο της Ιωλκού, το οποίο είχε τον έλεγχο του λιμανιού Παγασητικού, τη μόνη διέξοδο της Θεσσαλίας στο Αιγαίο, αλλά και της πεδιάδας της Μαγνησίας, προκειμένου να ελέγχει την ανταλλαγή των προϊόντων και τις θαλάσσιες επικοινωνίες προς το Αιγαίο και το υπόλοιπο του τότε γνωστού κόσμου. Τέλος, η ανακάλυψη τμήματος μιας πινακίδας Γραμμικής Β στα Παλιά / Κάστρο Βόλου (ανασκαφές Θεοχάρη 1965), καθώς και δείγματα της Γραμμικής Β από το Διμήνι (τα οποία προϋποθέτουν μια πιθανή μελλοντική ανακάλυψη των πινακίδων), μαρτυρούν αναμφίβολα ότι υπήρξε μια κεντρική διοίκηση που ήλεγχε τον κόλπο του Παγασητικού. Βέβαια η αρχαιολογική έρευνα δεν μπορεί να εντοπίσει πώς λειτουργούσαν και πως ασκούσαν εξουσία ταυτοχρόνως αυτοί οι οικισμοί, ούτε καν τους οδικούς άξονες που τους ενώνουν, ωστόσο οι οδικοί άξονες στο Διμήνι δείχνουν μια σαφή κατεύθυνση και προς τα Πευκάκια και προς τα Παλιά/Κάστρο Βόλου⁶⁴. Οι οικισμοί αυτοί έχουν μια κοινή ανάπτυξη κατά τον 14ο και 13ο αιώνα, και αφού τα Πευκάκια αποτελούσαν λιμενική εγκατάσταση (απουσία θολωτών τάφων), προτείνουμε να θεωρήσουμε ότι αποτελούν στο σύνολό της το κύριο μυκηναϊκό κέντρο της Ιωλκού, την πόλη/αφετηρία της Αργοναυτικής εκστρατείας. Το λιμάνι της Ιωλκού ήταν τοποθετημένο γύρω από μια βαθιά αύλακα, την Ιώλκα (γλώσσα του Ησύχιου για τη θαλάσσια αύλακα), η οποία, σύμφωνα με τη γεωλογική έρευνα του Zannger δημιουργήθηκε στον κόλπο του Παγασητικού στην τρίτη χιλιετία⁶⁵.

63. Στάης 1901, 37-40.

64. Αδρύμη 2009, 124-5.

65. Zannger 1991, 1-7.

SUMMARY

THE ROLE OF THE MYCENAEAN SETTLEMENT AT DIMINI IN THE REGION OF THE INLET OF THE PAGASETIC GULF

Vasiliki Adrymi-Sismani

The Mycenaean settlement at Dimini, one of the three Mycenaean settlements excavated in the region of the inlet of the Pagasetic Gulf, is the only one that gives an organised urbanistic plan from the LH IIIB, comprising a big architectural complex with two Megaron type buildings (Megaron A and B) framing inner corridors, courts, workshops for the fabrication of tools jewellery and tools, storerooms, administrative and also sacred spaces, as well as houses aligned along a central road that leads to the port, and also two large scale tholos tombs. The excavations conducted in Dimini's settlement over the last decades brought to light a number of significant destruction layers with a large quantity of pottery and other finds, as stone seals and clay *nodulae*, that indicate that this settlement forms the administrative, religious and economic centre of the region of the inlet of the Pagasetic Gulf. In addition, the importance of those finds lies to the fact that they can be compared to those from the well known Mycenaean centres of Southern Greece, in order to evaluate the character and limits as well as to date the destruction phase of the Mycenaean habitation in Thessaly, the new northern border of the Mycenaean World.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1994. Μυκηναϊκή πόλη στο Διμήνι. Νεότερα δεδομένα για την Αρχαία Ιωλκό, στο ΔΗ.Κ.Ι. (εκδ.), *Νεότερα δεδομένα των ερευνών για την Αρχαία Ιωλκό. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12 Μαΐου 1993*, Βόλος, 17-44.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999. Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στο Διμήνι, στο *ΠΜΚ* 1, 131-142.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999-2001. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *ΑΑΑ* 32-34, 71-100.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. *Το Διμήνι στην Εποχή του Χαλκού. 1977-1979: 20 Χρόνια Ανασκαφών* (αδ. διδ. δι-ατριβή, Θεσσαλονίκη).
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2003. Η γκρίζα ψευδομινύεια κεραμική και η στιλβωμένη χειροποίητη κεραμική από το μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 85-110.
- Adrimi-Sismani V., 2004-2005α. Le palais de Iolkos et sa destruction, *BCH* 128-129, 1-54.
- Adrimi-Sismani V., 2004-2005β. Ksanaki tholos tomb, *AR* 51, 59-61.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2006. The Palace of Iolkos and Its End, στο Deger-Jalkotzy S. – Lemos I.S. (επιμ.), *Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburg, 465-481.
- Adrimi-Sismani V., 2007. Mycenaean Northern Borders Revisited: New Evidence from Thessaly, στο Galaty M.L. – Parkinson W.A. (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces II (Cotsen Monographs 60)*, 159-177.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2009. Το Διμήνι και η παρουσία των Μυκηναίων, *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας. Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 85-97.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2010. Το Διμήνι στη Μέση Εποχή Χαλκού, στο Philippa-Touchais A. – Touchais G. – Voutsaki S. – Wright J. (επιμ.) *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Μεσοελλαδικά, Αθήνα 8-12 Μαρτίου 2006 (BCH Suppl. 52)*, Αθήνα, 301-313.
- Adrimi-Sismani V., 2010. Seals and Jewellery from Ancient Iolkos, στο *Corpus der Minoische und Mykenische Siegel*, Beiheft 8, University of Marburg, 1-19.
- Adrimi-Sismani V., 2011. Habitation changes in the eastern coastal Thessaly following the destruction of the palaces at the end of LH III B2, στο Mazarakis Ainian A. (ed.), *Acts of an International Symposium in memory of W.D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 313-329.

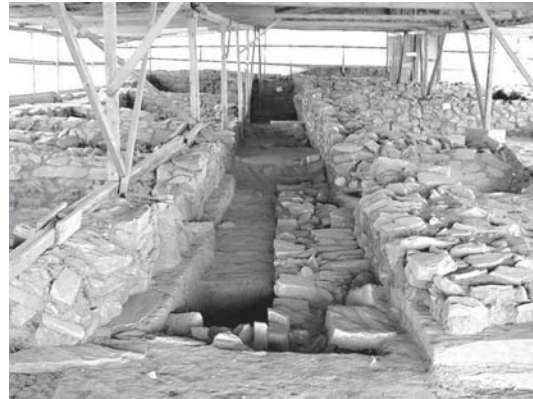
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Αλεξάνδρου Στ., 2006. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι, *ΑΕΘΣΕ* 2, 133-149.
- Adrimi V. – Asderaki E. – Rehren Th., 2006. Two Mycenaean lead vessels: composition and manufacture, *ΑΕΘΣΕ* 2, 695-705.
- Adrimi-Sismani V. – Godart L., 2005. Les inscriptions en Linéaire B de Dimini/Iolkos et leur contexte archéologique, *ASAtene* LXXXIII, Serie III, 5- τ. I, 47-69.
- Andrikou E., 1999. The Pottery from the Destruction Layer of the Linear B Archive in Pelopidou Street, Thebes. A Preliminary Report, στο Deger-Jalkotzy S. – Hiller S. – Panagl O. (επιμ.), *Florent Studia Mycenaea* I, Vienna, 79-102.
- Avila R., 1983. Das Kuppelgrab von Volos-Kapakli, *PZ* 58, 5-60.
- Cavanagh W.G. – Mee C., 1998. *A private place: death in prehistoric Greece*, Paul Åströms Förlag, Sweden.
- Demakopoulou K., 2003. The pottery from the Destruction Layers in Midea: Late Helladic III B2 Late or Transitional Late Helladic III B2/Late Helladic IIIC Early?, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms* I, 77-92.
- Demakopoulou K., 2007. The Role of Midea in the Network of Mycenaean Citadels in the Argolid, στο Alram-Stern E. – Nightingale G. (επιμ.), *Keimelion. The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period*, Wien, 65-80.
- Ευσταθίου Α., 1998. *Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην περιοχή της Μαγνησίας. Το Κάστρο (Παλιά) και τα Πεντάκτια* (αδ. διδ. διατριβή), Βόλος.
- Ευσταθίου Α., 9.5.2010. Άρθρο στην Εφημερίδα *Ταχυδρόμος*.
- Feuer B., 1983. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, *BAR* 176, Oxford.
- French E.B. – Stockhammer Ph., 2009. Mycenae and Tiryns: The Pottery of the Second half of the thirteenth century BC – Contexts and Definitions, *BSA* 104, 174-232.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1956. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 119-130.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1957. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 54-55.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1958. Ιωλκός, *Archaeology* 11, 13-18.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1960. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 49-59.
- Θεοχάρη Μ., 1970. Εκ του Νεκροταφείου της Ιωλκού, *ΑΑΑ* 3, 198-203.
- Iakovidis S., 2003. Late Helladic III C – An Overview, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms* I, 247-249.
- Ιακωβίδης Σπ. Ε., 2006. *Ανασκαφές Μυκηνών. Ι. Η Βορειοδυτική συνοικία*, Αθήνα.
- Jung R., 2006. *XRONOLOGIA COMPARATA. Vergleichende Chronologie von Südgriechenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v.u.Z.*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Kilian K., 1980. Zum Ende der mykenischen Epoche in the Argolis, *JbRGZM*, 166-195.
- Kilian K., 1981. Ausgrabungen in Tiryns 1978-1979, *AA*, 149-193.
- Kilian K., 1987. Der Hauptpalast von Mykene, *AM* 102, 99-113.
- Konstantinidi-Syvridi E. – Kontaki M., 2009. Casting Finger Rings in Mycenaean Times: Two Unpublished Moulds at the National Archaeological Museum, Athens, *BSA* 104, 311-320.
- Lebegyev J., 2004. Dating of the Destruction Horizon of the Mycenaean Palaces by Decorated Ceramics, *ActaArchHung*, vol. 55, 239-278.
- Mountjoy P.A., 1994. *Γραπτή Μυκηναϊκή Κεραμική*, Αθήνα.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.
- Mountjoy P.A. – Mommsen D., 2006. Neutron Activation Analysis of Mycenaean Pottery from Troia (1988-2003 Excavations), *Studia Troica* 16, 97-123.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1999. Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ III Γ στην ΠΓ εποχή, στο *ΠΜΚ* 1, 117-130.
- Papadimitriou N., 2001. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands*, *BAR* 925, Oxford.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, Tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*, *BÉFAR* 229, Paris.
- Στάης Β., 1901. Αι εν Διμήνι Θεσσαλίας ανασκαφαί, *ΠΑΕ* 79, 37-40.
- Stockhammer Ph., 2007. *Kontinuität und Wandel. Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns*, Heidelberg (αδ. διδ. διατριβή).

- Τζώνου-Herbst I., 2003. *Η πολυσημία των μυκηναϊκών ειδωλίων*, 2003.
- Τσουντας Χρ., 1900. Άνασκαφαί ἐν Διμήνι, *ΠΑΕ*, 72-73.
- Τσουντας Χρ., 1901. Άνασκαφαί ἐν Διμήνι, *ΠΑΕ*, 42.
- Τσουντας Χρ., 1908. *Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμηγίου καὶ Σέσκλου*, Αθήνα.
- Vitale S., 2006. The LH IIIB – LH III C Transition on the Mycenaean Mainland. Ceramic phases and Terminology, *Hesperia* 75, 177-204.
- Walberg G., 1999. The megaron complex on the lower terraces at Midea, στο Betancourt P.P. – Karageorghis V. – Laffineur R. – Niemeier W.-D. (επιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to M.H. Wiener as he enters his 65th Year*, *Aegaeum* 20, Liège, 887-891.
- Zannger E., 1991. Prihistoric Coastal Environments in Greece. The Vanished Landscapes of Dimini Bay and Lake Lerna, *JFA* 18, 1-7.

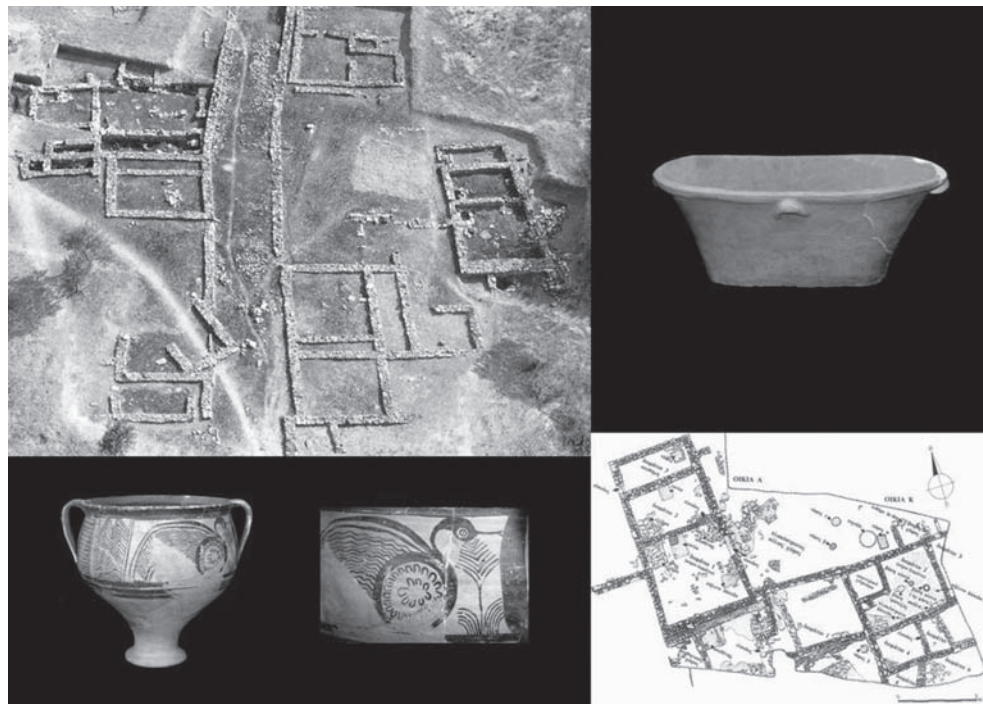
Εικ. 1. Γενική άποψη των Μυκηναϊκών οικισμών στο μυχό του Παγασητικού κόλπου.

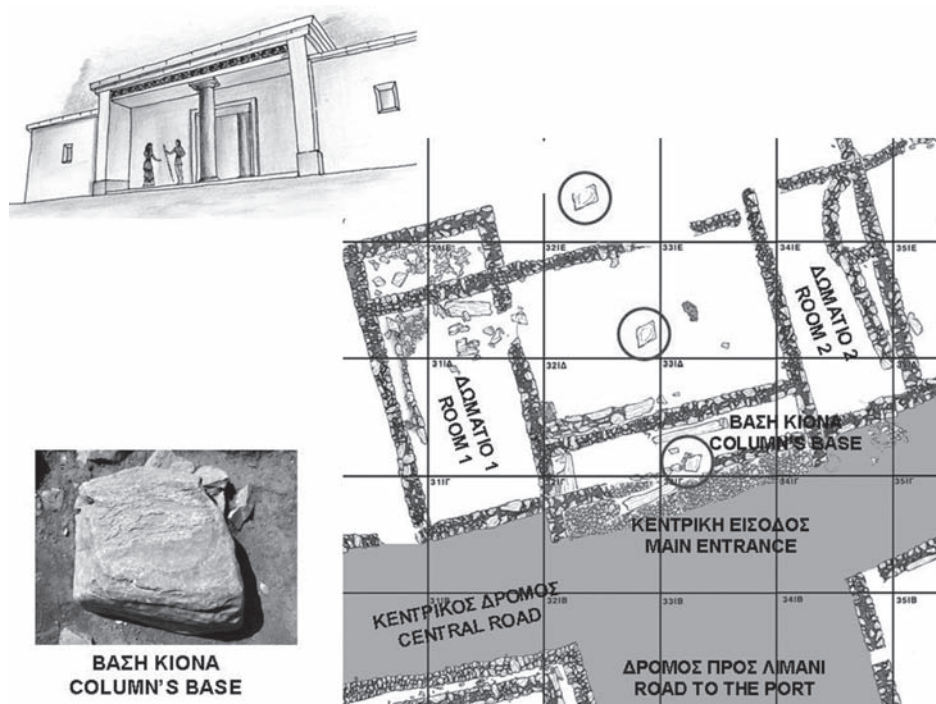
Εικ. 2. Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου-Ιωλκός. Παλιότερο Μέγαρο της ΥΕ ΙΙΙ Α, κάτω από το Μέγαρο της ΥΕ ΙΙΙ Β.

Εικ. 3. Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου-Ιωλκός. Γενικό τοπογραφικό.

Εικ. 4. Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου-Ιωλκός. Οικίες.

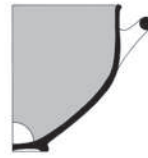
Εικ. 5. Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου-Ιωλκός. Κεντρικό Πρόπυλο.

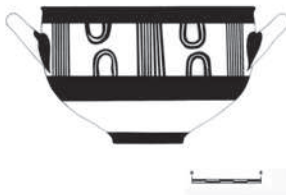
BE 46750

BE 46751

BE 46752

BE 46753

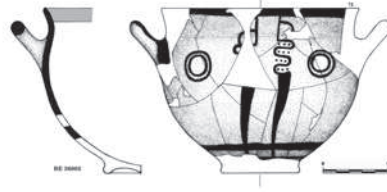
BE 46754

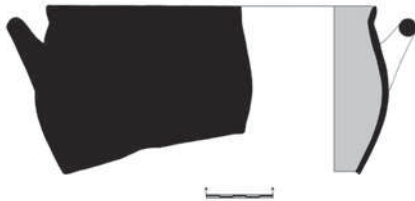
ΔΙΜΗΝΙ. ΓΡΑΠΤΟΙ ΣΚΥΦΟΙ ΑΠΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

BE 46755

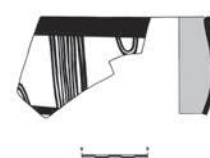
BE 36002

BE 46756

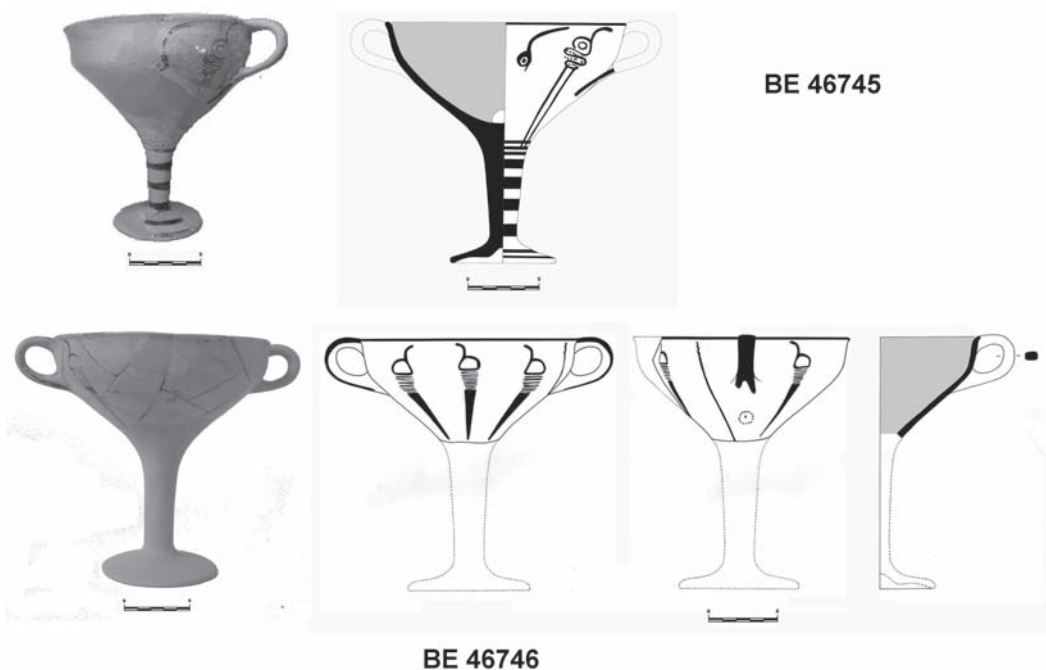
BE 46757

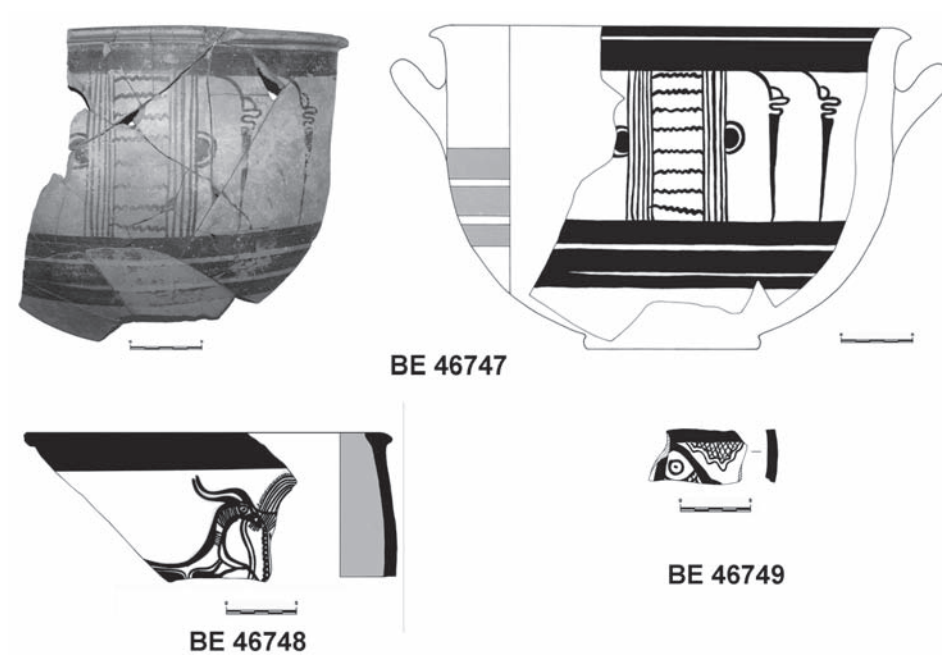
BE 46758

ΔΙΜΗΝΙ. ΓΡΑΠΤΟΙ ΣΚΥΦΟΙ ΑΠΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Εικ. 6. Διμήνι. Γραπτοί σκύφοι από στρώμα καταστροφής.
BE 46750. BE 46751. BE 46752. BE 46753. BE 46754. BE 46755. BE 36002. BE 46756. BE 46757. BE 46758

ΔΙΜΗΝΙ. ΚΥΛΙΚΕΣ ΑΠΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

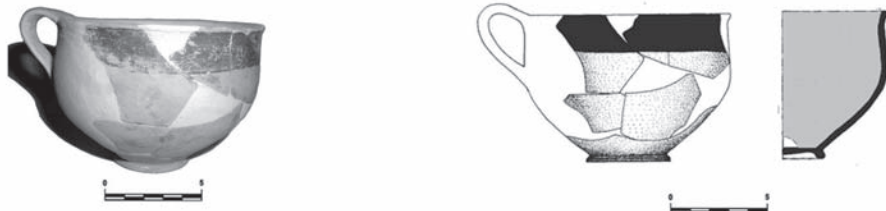

ΔΙΜΗΝΙ. ΣΚΥΦΟΕΙΔΕΙΣ ΚΡΑΤΗΡΕΣ ΑΠΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Εικ. 7. Διμήνι. Γραπτές κύλικες από στρώμα καταστροφής. BE 46745. BE 46746
Διμήνι. Σκυφοειδείς κρατήρες από στρώμα καταστροφής: BE 46747. BE 46748. BE 46749.

BE 24287

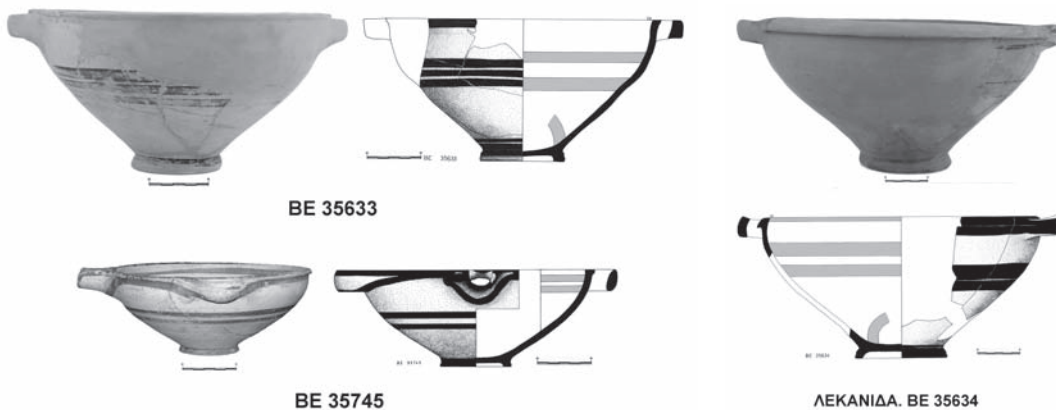

BE 25963

BE 25963

ΔΙΜΗΝΙ. ΗΜΙΣΦΑΙΡΙΚΑ ΚΥΑΘΙΑ ΑΠΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Εικ. 8. Διμήνι. Ημισφαιρικά γραπτά κύαθια από στρώμα καταστροφής: BE 24287. BE 25963

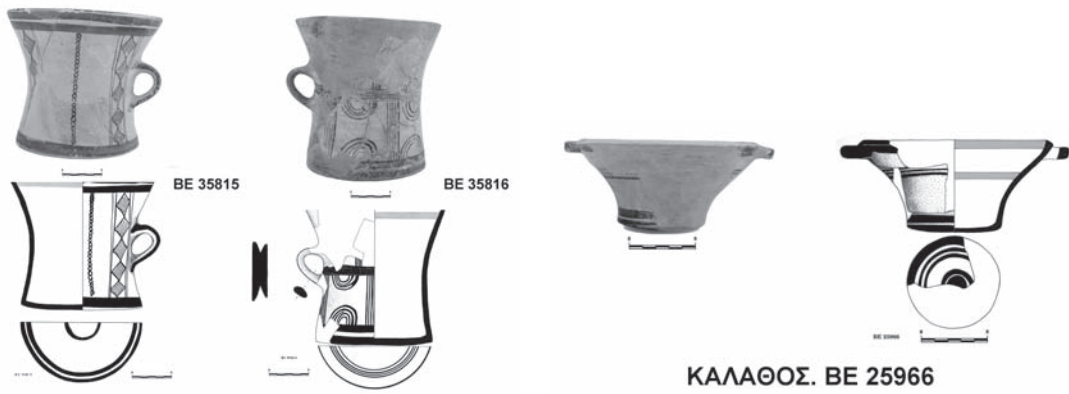
BE 35633

BE 35745

ΛΕΚΑΝΙΔΑ. BE 35634

ΔΙΜΗΝΙ. ΑΝΟΙΧΤΑ ΓΡΑΠΤΑ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Εικ. 9. Διμήνι. Ανοιχτά γραπτά αγγεία από στρώμα καταστροφής: BE 35633. BE 35634. BE 35745.

Εικ. 9. Διμήνι. Ανοιχτά γραπτά αγγεία από στρώμα καταστροφής: BE 35815. BE 35816. BE 25966

Εικ. 10. Διμήνι. Κλειστά γραπτά αγγεία από στρώμα καταστροφής: BE 35624. BE 35897. BE 35831

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΠΕΥΚΑΚΙΑ 2006-2008

Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου

Η Μαγούλα Πευκάκια είναι γνωστός προϊστορικός οικισμός, που κατοικήθηκε από την Τελική Νεολιθική περίοδο¹ και κατά τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού. Στα τέλη του 19^{ου} αι. ο P. Wolters² δημοσίευσε ομάδα αγγείων της Μέσης και Ύστερης εποχής του Χαλκού, προερχόμενα κυρίως από τάφους. Ο Απ. Αρβανιτόπουλος³ αναφέρει ότι στο χώρο πραγματοποιούνταν ανασκαφές ήδη από πενήτηνταετία από τυμβωρύχους, αλλά και από εργάτες, που έστειλε να σκάβουν χωρίς επίβλεψη ο Βαλ. Στάης κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο Διμήνι. Ο ίδιος πάνω στο λόφο είχε ήδη διαπιστώσει την ύπαρξη μυκηναϊκών αγγείων, ειδωλίων και τάφων.

Ο καθηγητής Δ.Ρ. Θεοχάρης⁴ πραγματοποίησε στρωματογραφική έρευνα στη δυτική πλαγιά της Μαγούλας και ανασκαφή πάνω στην κορυφή της, όπου ανέσκαψε ένα μυκηναϊκό κτίριο (εικ. 1, αρ. 1). Οι ανασκαφές πάνω στη Μαγούλα Πευκάκια (εικ. 1, αρ. 2) συνεχίστηκαν κατά το χρονικό διάστημα 1967-1977 από ομάδα Γερμανών αρχαιολόγων υπό τη διεύθυνση του V.I. Miložič με τη συνεργασία του Δ.Ρ. Θεοχάρη⁵.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ ΠΕΥΚΑΚΙΑ

Τις πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη μυκηναϊκών ευρημάτων εκτός των ορίων της Μαγούλας Πευκάκια αναφέρει ο Απ. Αρβανιτόπουλος⁶. Οι ανασκαφές μας (1988-91) σε αγρό νότια της Μαγούλας Πευκάκια (εικ. 1, αρ. 4) έφεραν στο φως ελληνιστικό οικοδόμημα αφιερωμένο στη λατρεία της Κυβέλης και συλλατρευομένων θεοτήτων, ενώ δίπλα και κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης του ελληνιστικού κτιρίου διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποσπασματικών αρχιτεκτονικών λειψάνων μυκηναϊκής εποχής. Μυκηναϊκή κεραμική και ευρήματα είχαν εντοπιστεί σε ανώτερα στρώματα αναμειγμένα με ευρήματα ελληνιστικής εποχής⁷. Ενδεχομένως θα μπορούσε κανείς να συνδέσει τη θέση αυτού του ιερού με αυτό που αναφέρει ο Αρβανιτόπουλος.

1. Για την Πρώιμη και Μέση εποχή του Χαλκού: H.J. Weisshaar, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I. Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn 1989. E. Christmann, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien II: Die Frühe Bronzezeit. Die Keramik der frühen Bronzezeit von der Pevkakia-Magula bei Volos*, Bonn 1990. J. Maran, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III. Das Mittlere Bronzezeit I-II*, Bonn 1992.

2. Wolters 1889, 262 κ.ε.

3. Αρβανιτόπουλος 1912, 172-175.

4. Θεοχάρης 1957, 55-69.

5. *BCH* 97 (1973), 330-334, 98 (1974), 662-670, 99 (1975), 658, 102 (1978), 701. Miložič 1974, 43-75. Miložič 1973, 61-74, Taf. 2-18. M. Ervin, *AJA* 74 (1970), 272, πίν. 65, εικ. 24 και 75 (1971), 305. *Jahrbuch der Heidelberger Akad.* 1972, πίν. 6α-β.

6. Καββαδίας 1916-1920, 31 και Αρβανιτόπουλος 1916, 21 «εν Παγασαίς ανεύρε μικρόν ναόν της Κυβέλης ηφανισμένον υπό των χριστιανών, εν αυτώ δε εξαίρετον και ευμεγέθες αγαλμάτιον πήλινον της θεάς ταύτης, διατηρούν ιχνη βαφής και πηλίνην κεφαλήν Σατύρου, εγγύς δε του ναΐσκου, οικήματα της μυκηναϊας περιόδου και εν αυτοίς αγγεία φέροντα γραπτούς ναυτίλους και άλλα κοσμήματα της περιόδου ταύτης».

7. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 241 (οικ. Τριαντ. Ζέρβα), *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 227-228, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, 201.

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ 2006-2008

Στη θέση της παρούσας ανασκαφής, νοτιοανατολικά της μαγούλας Πευκάκια κατά τις εκσκαφές για την κατασκευή νέου ραδιοφωνικού σταθμού (**εικ. 1, αρ. 3**), εντοπίστηκαν για πρώτη φορά μυκηναϊκά στρώματα έξω από τα όρια της Μαγούλας Πευκάκια, το 1986. Παρά τη σπουδαιότητα της σημασίας των ευρημάτων, τη χωρική και χρονική συνάφειά τους με το μεγάλο μυκηναϊκό κέντρο της Ιωλκού, η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1986-1991⁸ κατά μικρά χρονικά διαστήματα, ώσπου διακόπηκε εντελώς. Από το 2006 η ανασκαφή του μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια συνεχίστηκε ως συστηματική⁹.

Κάτω από στρώματα της ελληνιστικής περιόδου, σε βάθος από 1,30 - 1,80 μ. εντοπίστηκαν οι χώροι από μυκηναϊκά οικοδομήματα, ανατολικά και δυτικά του τοίχου **ε**, μήκους περίπου 9 μ. Ο τοίχος **ε** με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και τα υπολείμματα ενός δεύτερου τοίχου παράλληλου με αυτόν, φαίνεται ότι αποτελούν το όριο δυο διαφορετικών οικιστικών μονάδων (**εικ. 2-3**). Η ανωδομή πάνω από τις λίθινες κρηπίδες ήταν κτισμένη με ωμά πλιθιά. Μολονότι η ανασκαφική έρευνα και η μελέτη των ευρημάτων βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο, θα ήταν δυνατόν να διακριθούν προκαταρκτικά οι επιμέρους λειτουργίες και χρήσεις των δωματίων.

Οικία Α

Οικία Α ονομάζουμε συμβατικά τη μεγαλύτερη οικιστική μονάδα, από την οποία έχουν μέχρι στιγμής ανασκαφεί πλήρως ή εν μέρει επτά συνολικά χώροι (**εικ. 2-3**). Ο τοίχος **ε** αποτελεί το ανατολικό όριό της.

Χώρος 1

Έχει διαστάσεις 3,10 × 1,70 μ. Το δάπεδο, κατασκευασμένο από πηλό, ήταν καμένο και καλυμμένο από πυκνό στρώμα στάχτης.

Χώρος 2

Στα βόρεια της Οικίας Α διαμορφώνεται ένας ενιαίος χώρος, ο Χώρος 2, που έχει μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί σε μήκος 10,50 μ., ενώ το πλάτος του είναι 2,80 μ. Θυραίο άνοιγμα υπάρχει στον βόρειο τοίχο, ενώ στα νότια αυτού υπάρχουν τρεις χώροι ορθογώνιας κάτοψης που αναπτύσσονται σε παράλληλο άξονα, οι Χώροι 1, 3, 7.

Χώρος 3

Έχει εσωτερικές διαστάσεις 3 - 3,50 μ. × 1,90 - 2 μ. και είσοδο στη ΝΔ γωνία. Στη ΒΔ γωνία υπάρχει χτιστή εστία (**εικ. 4**), όπου βρέθηκε το επάνω τμήμα αβαφούς αμφορίσκου, σχήμα γνωστό ως μαγειρικό σκεύος¹⁰.

Χώρος 4

Ο ανατολικός τοίχος **ε**, πολύ κατεστραμμένος, εντοπίστηκε σε βάθος 1,80 μ. Ο τοίχος συνεχίζεται προς τα νότια έξω από τα όρια της τομής. Το θυραίο άνοιγμα πρέπει να βρισκόταν στη δυτική πλευρά του δωματίου στο νότιο άκρο του τοίχου **η**, που σχηματίζει κανονικό μέτωπο σ' αυτό το σημείο. Οι εσωτερικές διαστάσεις του δωματίου στην κατεύθυνση Α-Δ είναι 3,70 μ., ενώ στην κατεύθυνση Β-Ν αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,60 μ. χωρίς να ολοκληρωθεί η κάτοψη του χώρου.

Ο πηλός που επιχρίει μεγάλο μέρος του ανατολικού, **ε**, και του βόρειου, **δ**, τοίχων του Χώρου 4, έχει πάχος 0,09 μ. και κλίνει ομαλά προς το δάπεδο με εξαίρεση τη ΒΑ γωνία, όπου σχηματίζει σχεδόν ορθή γωνία με αυτό, σε μήκος 2,30 μ. και πλάτος 0,80 μ. (**εικ. 5**). Παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο **ε**, υπάρχουν τρεις οπές στο δάπεδο (σε απόσταση 0,90 μ. η πρώτη από τη δεύτερη και 1,10 μ. η δεύτερη από την τρίτη). Τα

8. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1992, 279-285. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 251-252 (Δημόσιο οικόπεδο αριθ. ΒΚ 374).

9. Η συνέχιση των ανασκαφών επιτεύχθηκε από το 2006 και εξής με την οικονομική υποστήριξη του Institute for Aegean Prehistory και του Ιδρύματος Ψύχα. Την επιστημονική ομάδα απαρτίζουν εκτός από την υπογράφουσα, η Θάλεια Μακρή-Σκοτεινιάτη, Τοπογράφος και Αρχιτέκτων μηχανικός, η Μάνια Μαργαριτώφ, Συντηρήτρια και ο Γρηγόρης Στουρνάρας, Δρ. Πολεοδομίας-Αρχαιολόγος. Κάθε χρόνο συμμετείχαν στην ανασκαφή φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα ΙΑΚΑ. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στην Προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ, κ. Αργ. Ιντζεσίλογλου για τη βοήθεια και την κατανόησή της, καθώς και στους αγαπητούς φίλους και συνεργάτες φωτογράφους Θαν. και Αλεξ. Ευθυμιόπουλο.

10. Mountjoy 1993, 88, αρ. 215.

στοιχεία αυτά μας οδήγησαν στη σκέψη ότι σε αυτή τη θέση πρέπει να υπήρχε μόνιμη ξύλινη κατασκευή, της οποίας οι πάσσαλοι στήριξης ήταν πακτωμένοι στις τρεις αυτές οπές. Δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία για να ερμηνεύσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια αυτή τη διαφορά στην κατασκευή του δαπέδου και του επιχρίσματος. Άλλωστε η στρωματογραφία του Χώρου 4 ήταν η πλέον διαταραγμένη από όλους τους υπόλοιπους χώρους λόγω της ύπαρξης του μεγάλου ελληνιστικού λάκκου απόρριψης άχρηστων υλικών, διαμέτρου 1,80 μ. και βάθους 3 μ., ο οποίος κατέστρεψε τοίχους και τα δάπεδα της Ύστερης εποχής του Χαλκού.

Χώρος 5

Ο Χώρος 5 ορίζεται ανατολικά, βόρεια και δυτικά από τους ισχυρότερους τοίχους του οικιστικού αυτού συνόλου. Βρίσκεται δυτικά του Χώρου 4. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης παρατηρήθηκε η ύπαρξη πλίνθων από την ανωδομή σε όλη την έκτασή του. Ο βόρειος τοίχος **θ**, έχει πλάτος 0,70 μ. και σώζεται σε ύψος 1,10 μ., ενώ ο δυτικός έχει πλάτος 1,10 μ. Το δάπεδο του Χώρου 5 στο ανατολικό του τμήμα είναι πλακοστρωμένο, ενώ το υπόλοιπο είναι από πατημένο πηλόχωμα. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής του στο μέλλον θα αποσαφηνίσει τη λειτουργία του.

Χώρος 6

Δεν έχει ακόμη ανασκαφεί επαρκώς.

Χώρος 7

Το δυτικό όριο του χώρου ορίζεται από μια σειρά πλακαρών ορθογώνιων ασβεστόλιθων, που βρίσκονται κατά 0,20 - 0,25 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του δωματίου, αλλά και από τη θεμελίωση των υπόλοιπων τοίχων, ενώ το χώμα, όπου εδράζονται, περιέχει αρκετά θραύσματα αγγείων. Ίσως πρόκειται για μεταγενέστερη φραγή της εισόδου και την κατασκευή «θρανίου» εσωτερικά (**εικ. 6**). Στο δυτικό μισό του χώρου ανάμεσα σε πεσμένα πλιθιά υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής, αβαφών και γραπτών αγγείων, που είναι στην πλειοψηφία τους τοπικά προϊόντα και ανήκουν σε σκύφους, κύλικες, ψευδόστομους αμφορείς, χύτρες, κύπελλα και θήλαστρο. Ένας γραπτός κρατήρας, κατά πάσα πιθανότητα επείσακτος από την Αργολίδα, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (**εικ. 7**). Έξω και στα δυτικά του Χώρου 7, εντοπίστηκε ο τοίχος **μ**, δίπλα από τον οποίο υπήρχε συγκέντρωση κεραμικής γραπτής (σκύφος FS 284, Ομάδα Α, διακοσμημένος με αντιθετικές σπείρες FM 50¹¹, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1), άβαφης και μαγειρικών σκευών (τριποδικές χύτρες). Στο ίδιο σημείο βρέθηκε ένα λίθινο εργαλείο (BE 41705, **εικ. 26**), αρκετά θαλασσινά όστρεα (κυριαρχούν ποσοτικά οι πορφύρες) και ελάχιστα οστά ζώων.

Οικία Β

Από την Οικία Β είναι γνωστό μόνο το δυτικό της όριο, ο τοίχος **ε**, καθώς το οικοδόμημα εκτείνεται έξω από τα όρια της ανασκαφής προς τα ανατολικά και νότια (**εικ. 2-3**). Τα αρχιτεκτονικά λείψανα σώζονται πολύ αποσπασματικά και έχουν καταστραφεί σε βάθος, προφανώς λόγω της κατασκευής του ελληνιστικού, ισχυρού τοίχου, που καταλαμβάνει όλο το μήκος της ανασκαφικής τομής παράλληλα με το ανατολικό της όριο, ενώ συνεχίζεται έξω από αυτήν. Στη ΒΔ γωνία της οικίας Β, η είσοδος οδηγεί προς ένα διάδρομο παράλληλα με τον τοίχο **ε**. Ανατολικά του διαδρόμου σώζονται υπολείμματα δυο χώρων. Η είσοδος προς τον βορειότερο βρίσκεται στα δυτικά, όπου σώζεται το κατώφλι. Από λάκκο στο ανατολικό πέρασ του νότιου τοίχου προήλθαν αρκετά αγγεία πόσης και μαγειρικά (**εικ. 11, 13-14, 16-18**).

Πάνω στο δάπεδο του νοτιότερου χώρου, του οποίου σώζεται η ΝΔ γωνία, βρέθηκαν ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια (**εικ. 19-24**), καθώς και αρκετά λίθινα εργαλεία, τριπτήρες (**εικ. 27α-δ**) και πελέκειες (**εικ. 28α-δ**). Η παρουσία τόσων εργαλείων στα δάπεδα των δυο χώρων της οικίας Β είναι ενδεικτική για την χρήση των χώρων και την ιδιότητα των κατοίκων της.

11. Mountjoy 1993, 124, **εικ. 143**.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Από το βάθος 1,20 μ. και κάτω πληθαίνει η μυκηναϊκή κεραμική, η οποία ωστόσο βρίσκεται ανάμεικτη με ελληνιστικά ευρήματα ακόμη και σε βάθος 1,60 μ. Σε βάθος 1,90 μ. εντοπίζονται τα μυκηναϊκά δάπεδα.

Γραπτή κεραμική

Από το σχηματολόγιο λείπουν τα μεγάλα κλειστά αγγεία, όπως οι πιθαμοφορείς, οι πρόχοι, ο αμφορέας, η υδρία, η λήκυθος, αλλά και μικρά κλειστά, όπως τα αλάβαστρα. Διαπιστώνεται η ύπαρξη μόνο του ψευδόστομου αμφορέα FS 171, 173. Τα περισσότερα αγγεία είναι ανοιχτά, όπως κύπελλα FS 225-226, κύλικα FS 258 τύπου Ζυγουριών, σκύφος FS 284 ομάδας Α.

Συσχετισμός κοσμημάτων-σχημάτων

FM 18B Άνθος: σε ψευδόστομο αμφορέα
 FM18C Σχηματοποιημένο άνθος: σε ψευδόστομο αμφορέα
 FM 19 Ενάλληλα γραμμίδια αγκιστροειδή: σε σκύφο
 FM 21 Χταπόδι: σε κύλικα
 FM 23 Πορφύρα μεμονωμένη διάστικτη: σε κύλικα
 FM 27 Εστιγμένος κύκλος: σε κρατήρα
 FM 46 Συνεχής σπείρα: σε κύπελλο
 FM 48 Κομμένος πλοχμός: σε ψευδόστομο αμφορέα
 FM 50 Αντιθετικές σπείρες: σε κρατήρα FS 9 και σε σκύφο
 FM 60 Ν-σχημο: σε σκύφο
 FM 62 Τρικάμπυλα τόξα: σε κύλικα FS 257
 FM 75 Τρίγλυφο κεντρικό: σε σκύφο

Σχήματα

Κρατήρας FS 9

BE 41711 (εικ. 7)

Συγκολλημένος. Πηλός ρόδινος 7.5YR 7/4, επίχρυσμα πολύ απαλό καστανό 10 YR.

Κοντό, έξω νεύον χείλος, μεγάλη ταινιωτή λαβή φύεται από το χείλος και καταλήγει στην κοιλιά. Βάση δισκοειδής. Το κάτω σώμα είναι απιόσχημο. Οι πλευρές κλείνουν ελαφρά προς τα μέσα. Το χείλος εσωτερικά είναι ταινιωτό, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια εσωτερικά είναι άβαφη. Διακόσμηση με αντιθετικές σπείρες FM 50 και εστιγμένο περίστικτο κύκλο FM 27. Ένας δακτύλιος με αφετηρία την ταινία του χείλους τέμνει τις ταινίες της κοιλιάς και περικλείει τη λαβή. Η λαβή έφερε δυο ταινίες κατά μήκος των ακμών της οι οποίες σχηματίζουν θηλειά που τέμνει τις δυο ταινίες της κοιλιάς. Βάση ολόβαφη με μια ταινία από πάνω.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,20, δ.χ. 0,207, δ.β. 0,09, πλ. λαβής 0,033 μ.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ(1-2).

Ο κρατήρας είναι παρόμοιος με αγγεία των Μυκηνών με μικρές διαφορές ως προς το σχήμα αλλά και τη διακόσμηση¹².

Ψευδόστομος αμφορέας FS 171, 173, σφαιρικός

Στους ψευδόστομους αμφορείς της ΥΕ ΙΙΒ1, το άνθος FM18 και το σχηματοποιημένο άνθος FM18C είναι τα πιο δημοφιλή διακοσμητικά θέματα¹³. Σε διακοσμημένη ζώνη του σώματος εμφανίζεται ο κομμένος πλοχμός FM 48. Το σχήμα και η διακόσμηση είναι συνηθισμένα και απαντούν σε χαρακτηριστικά δείγματα ψευδόστομων αμφορέων σε πολλές θέσεις από τις Μυκήνες και το Άργος και σε όλη την περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου¹⁴.

12. French 1965, 192, εικ. 10, αρ. 9. Mountjoy 1976, εικ. 8, αρ. 68.

13. French 1966, 219, εικ. 1, 17d.

14. French 1967, εικ. 10:16, εικ. 10:1-2. Deshayes 1966, 88, pl. LXXXIV, αρ. 7-8. Στο Κάστρο (Παλιά) του Βόλου, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, BE 15019, πίν. 120α, εικ. 43γ και BE 15023, πίν. 120β, εικ. 43β και πίν. 85β,

Κύπελλο FS 225-226

Έχουν κυλινδρικό σχήμα, που στενεύει στο μέσον και μια μικρή κάθετη λαβή στο μέσον του ύψους των. Ο πυθμένας είναι κυρτός. Βρέθηκαν τμήματα από τέσσερα κύπελλα διακοσμημένα με κομμένη σπείρα FM 46:22, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ1. Από την ανασκαφή του Δ.Ρ. Θεοχάρη το 1957 προέρχεται ένα ακόμη κύπελλο¹⁵. Το σχήμα απαντά στα οικιακά στρώματα των μυκηναϊκών οικισμών στο Κάστρο (Παλιά) του Βόλου¹⁶ και στο Διμήνι¹⁷.

Κύλικά FS 258**FS 258A, τύπος Ζυγουριών**

Το άβαφο στόμιο (εικ. 8) χαρακτηρίζει αυτή την κατηγορία, που διακοσμείται με πορφύρα μεμονωμένη FM 23, αντιθετικές πορφύρες μερικές φορές συνδυασμένες με κροσσοπετάλια FM 42. Τα πόδια είναι ταινιωτά.

Κύλικά FS 258B, τύπος Ζυγουριών

Πάρα πολλά είναι τα θραύσματα κυλικών αυτού του τύπου (εικ. 9-10). Ορισμένα με πηλό ανοιχτού καστανού χρώματος, στιλπνό επίχρισμα και βαφή, φαίνεται ότι είναι εισηγμένα, ενώ η πλειονότητα ανήκει σε τοπικά προϊόντα κατασκευασμένα από πορτοκαλόχρωμο πηλό, εξίτηλο επίχρισμα και κόκκινη βαφή. Αρκετά θραύσματα κυλικών προέρχονται και από την ανασκαφή του Δ.Ρ. Θεοχάρη¹⁸. Ένα χείλος είναι διακοσμημένο με FM 21 χταπόδι, ενώ όλα τα υπόλοιπα με FM 23 πορφύρα.

Σκύφος FS 284, Ομάδα Α

Σκύφοι με πλατιά ταινία στο χείλος και ολόβαφο εσωτερικό ή με λεπτή ταινία στο χείλος διακοσμούνται με ενάλληλα γραμμίδια αγκιστροειδή FM 19, με αντιθετικές σπείρες FM 50 και διχτυωτό κόσμημα ανάμεσά τους FM 46:49. Ανάλογα παραδείγματα πολυπληθή στα στρώματα της ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΓ Πρώιμης απαντούν στις ανασκαφές στο Κάστρο του Βόλου¹⁹ και στο Διμήνι²⁰.

Ολόβαφη κεραμική

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν λίγα σχήματα, κυρίως κύλικες²¹, οι οποίες είναι το πιο δημοφιλές σχήμα της κατηγορίας, και υψίποδες σκύφοι²². Από την ανασκαφή του Δ.Ρ. Θεοχάρη στα Πευκάκια προέρχεται ακόμη μια ολόβαφη κύλικα²³.

BE 41703

Ολόβαφη κύλικα, FS 264 (εικ. 11). Συγκολλημένη, ελλiptής κατά ένα τμήμα του σώματος. Πηλός πολύ απαλός καστανός 10YR 7/3, βαφή πολύ σκούρη τεφροκάστανη 10YR 3/2. Σώμα βαθύ κωνικό, το οποίο στο χείλος κλίνει προς το εσωτερικό. Χείλος στρογγυλό με αυλάκωση από κάτω. Δυο πλατιές ταινιωτές λαβές. Πόδι κοντό, βάση ελαφρά κυρτή με μικρή κοίλανση στην κάτω επιφάνεια.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,155, δ.χ. 0,143, δ.β. 0,08, πλ. λαβής 0,02 μ.

Αβαφής κεραμική

Περιλαμβάνει κυρίως κύλικες με ψηλό ή χαμηλό πόδι και λεκανίδες.

15. Αρ. ευρ. Κ 648, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, που ανήκει στα μεγάλα παραδείγματα FS 225 (ύψος 0,16μ. μετά από την συμπλήρωσή του), έχει πλαστικό δακτύλιο με αυλάκωση στο μέσον του ύψους. Το Κ 648 διακοσμείται και στις δυο ζώνες με πλάγιες πορφύρες FM 23 και ανάμεσά τους ως παραπληρωματικό θέμα FM 45 U-σχημο.

16. Αρ. ευρ. BE 15024, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου και δύο όστρακα, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, πίν. 122α, πίν. 127β, και πίν. 58α, εικ. 44β. Τα πρώτα ανήκει στο μικρό μέγεθος με ύψος 0,055 μ. και τα άλλα δυο στο μεγάλο.

17. Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 93, εικ. 17.

18. Θεοχάρη 1957, πίν. 17α-β.

19. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, 336, πίν. 84β, εικ. 45β, πίν. 155γ, εικ. 44στ, εικ. 45γ.

20. Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 88, εικ. 8.

21. Mountjoy 1994, 96, εικ. 108. Της ίδιας, 1993, 75.

22. French 1965, 190.

23. Θεοχάρη 1957, 66 (αρ. ευρ. Κ 649, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου).

BE 41572

Κύλικά αβαφής με γωνίωση (**εικ. 12**). Σώζεται το σώμα και η αρχή του ποδιού. Στο χείλος λείπουν δυο τμήματα αριστερά και δεξιά της λαβής. Στο μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας φέρει ίχνη καύσης. Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,09, δ.χ. 0,132 μ.

BE 41667

Κύλικά κυαθόμορφη, μόνωτη, συγκολλημένη (**εικ. 13**). Μικρές αποκρούσεις στην περίμετρο της βάσης και στο χείλος. Πηλός κοκκινωπός 5YR 5/6, επίχρυσμα απαλό καστανό. Σχήμα πλησιέστερο προς το FS 254, αλλά χωρίς υπερψωμένη λαβή. Λαβή ταινιωτή²⁴.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,08, δ.χ. 0,12-0,112, δ.β. 0,058 μ.

BE 41668

Κύλικά κυαθόμορφη, συγκολλημένη (**εικ. 14**). Λείπει η λαβή. Πηλός καστανοκόκκινος 5YR 5/4, επίχρυσμα πολύ απαλό καστανό 10YR 8/3.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,081-0,084, δ.χ. 0,114-0,12, δ.β. 0,058 μ.

BE 41581

Τμήμα αγγείου με προχοή, συγκολλημένο (**εικ. 15**). Πηλός κόκκινος με προσμειξεις. Από τα ίχνη του τροχού στην εσωτερική επιφάνεια, εικάζουμε ότι η προχοή πρέπει να είχε πλάγια θέση και όχι κάθετη στο αγγείο. Η ταινιωτή λαβή πρέπει να βρισκόταν σε οριζόντια θέση.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,165, δ.χ. 0,042, ύψ. λαιμού 0,047 μ.

Μαγειρικά σκεύη

Κατασκευασμένα από ακάθαρτο πηλό, περιλαμβάνουν χύτρες τριποδικές και κλειστά αγγεία.

BE 41669

Τμήμα τριποδικής χύτρας (**εικ. 16**). Πηλός ακάθαρτος καστανόφαιος 7.5YR 5/2. Σώζεται η μια κάθετη λαβή και το αποτύπωμα της πρόσφυσης του ενός ποδιού, σχεδόν κάτω από τη λαβή. Η λαβή στρογγυλής τομής ξεκινάει από το χείλος. Το αγγείο έχει ίχνη καύσης εσωτερικά και εξωτερικά λόγω της χρήσης.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,153 μ.

BE 41686

Τμήμα μαγειρικού σκεύους συγκολλημένο (**εικ. 17**). Πηλός καστανοκόκκινος 5YR 5/4, ακάθαρτος. Χείλος χαμηλό, στρέφεται προς τα έξω. Σώμα με τροπίδωση. Έντονα ίχνη καύσης στα τοιχώματα του αγγείου εσωτερικά και εξωτερικά.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,14 μ.

BE 41709

Τμήμα μαγειρικού σκεύους, συγκολλημένο (**εικ. 18**). Πηλός ακάθαρτος, καστανοκόκκινος 5YR 5/4. Λαβή ταινιωτή που ξεκινάει από το χείλος. Εσωτερικά υπάρχουν ίχνη καύσης.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,225, ύψ. χείλ. 0,025 μ.

ΜΙΚΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ειδώλια ανθρωπόμορφα

Κατά τις παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους (1986-91), είχαν βρεθεί πέντε τμήματα ανθρωπόμορφων ειδωλίων, ενώ τρία βρέθηκαν κατά την περίοδο 2006-2008. Γενικά ανήκουν στον τύπο Φ. Ένα μόνο κεφάλι φέρει πόλο²⁵.

---

24. Mountjoy 1993, 62, n. 114:LH ΠΒ-ΠΙΑ1 ακόσμητη κεραμική.

25. Αρ. ευρ. BE 14390, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Βρέθηκε πάνω στο δάπεδο του Χώρου 4 της Οικίας Α, κατά την πρώ-

BE 41571

Πόδι ανθρωπόμορφου μυκηναϊκού ειδωλίου (**εικ. 19**). Γραπτή διακόσμηση στο κάτω τμήμα του σώματος με παράλληλες λοξές γραμμές. Μια οριζόντια ταινία χωρίζει τον κορμό από το πόδι. Στο πόδι, τέσσερις κάθετες γραμμές χωρίζουν την επιφάνεια σε τέσσερα τμήματα, τα οποία κοσμούνται με εναλλήλες γωνίες.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,065, διάμ. ποδιού 0,015, μέγ. σωζ. πλ. 0,033 μ.

BE 41664

Τμήμα Φσχημου μυκηναϊκού ειδωλίου (**εικ. 20**). Σώζεται ο κορμός και η αρχή του ποδιού. Πηλός ρόδι-νος 7.5YR 7/4. Επίχρυσμα ανοιχτό καστανό, βαφή κόκκινη. Οι μαστοί επίθετοι. Διακόσμηση με κυματιστές, όρθιες γραμμές και στις δυο όψεις.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ. 0,046, πλ. 0,037 μ.

BE 41665

Τμήμα κορμού μυκηναϊκού ανθρωπόμορφου ειδωλίου, από το λαιμό ως κάτω από το στήθος (**εικ. 21**). Πηλός πορτοκαλόχρωμος 5 YR 6/6. Βαφή κόκκινη. Διακόσμηση με λοξές παράλληλες γραμμές.

Διαστάσεις: Σωζ. ύψ. 0,022, σωζ. πλ. 0,04 μ.

Ειδώλια ζώομορφα

Όλα φέρουν γραπτή διακόσμηση, από την οποία στα δυο σώζονται μόνο ίχνη (BE 41568 και 41666).

BE 41568

Πήλινο ζώομορφο ειδώλιο (**εικ. 22**). Λείπει το κεφάλι και τα πόδια της αριστερής του πλευράς. Τα άλλα δυο πόδια σώζονται στο αρχικό περίπου ύψος με μικρές αποκρούσεις. Σώζει ίχνη κόκκινου χρώματος στο σώμα. Η διαμόρφωση από τη βάση του κεφαλιού προς τη σπονδυλική στήλη ίσως δηλώνει τη χαιτή αλόγου.

Διαστάσεις: μήκ. 0,057, ύψ. σωζ. 0,047 μ.

BE 41570

Ζώομορφο ειδώλιο, συγκολλημένο (**εικ. 23**). Δεν σώζεται το κεφάλι, ένα τμήμα του κορμού και των άκρων. Η διακόσμηση του σώματος αποτελείται από μια κόκκινη ταινία, που περιβάλλει τη βάση του λαιμού, μια κόκκινη ταινία στη θέση της σπονδυλικής στήλης, από ένα ζεύγος ελαφρά κυματιστών γραμμών κατά μήκος του σώματος από το λαιμό ως τα πίσω πόδια και από μια κάθετη γραμμή στα μπροστινά πόδια. Ουρά μικρή.

Ύψ. σωζ. 0,035, μήκ. 0,08 μ.

BE 41666

Τμήμα ζώομορφου ειδωλίου (**εικ. 24**). Σώζεται το πίσω τμήμα του σώματος με την αρχή του ποδιού και την ουρά. Πηλός καθαρός πορτοκαλόχρωμος 7.5YR 7/6. Βαφή κόκκινη. Στο σώμα σώζονται υπολείμματα διακόσμησης με κόκκινες παράλληλες γραμμές. Κόκκινο χρώμα και στην ουρά.

Σωζ. μήκ. 0,068, σωζ. ύψ. 0,049, πλ. 0,017 μ.

Λίθινα βαρίδια

Βρέθηκαν συνολικά επτά, διάσπαρτα σε χώρους της Οικίας Β (BE 41573, 41574, 41575, 41672, 41673, 41674, 41712). Έχουν κωνικό σχήμα και οι διαστάσεις τους κυμαίνονται σε ύψος 0,01 - 0,21 μ. και διάμετρο 0,017 - 0,032 μ. (**εικ. 25**).

Λίθινα εργαλεία

Μόνο ένα, BE 41705 (**εικ. 26**), βρέθηκε στα δυτικά του Χώρου 7 της Οικίας Α. Τα περισσότερα βρέθηκαν στα δάπεδα της οικίας Β και ανήκουν σε δυο ομάδες, τριπτήρες (**εικ. 27α-δ**) και πελέκειες (**εικ. 28α-δ**).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η γεωφυσική θέση της Μαγούλας Πευκάκια καθόρισε την πορεία της ανάπτυξης του οικισμού από τη νεολιθική εποχή και στη συνέχεια κατά την εποχή του Χαλκού, καθώς εξελίχθηκε σε σημαντικό εμπορικό σταθμό, που επικοινωνούσε με περιοχές, όπως η Θράκη, τα παράλια της Μακεδονίας, η ΒΔ Μικρά Ασία, οι Κυκλάδες και η νότια Ελλάδα.

Η παρούσα ανασκαφή σε θέση εκτός των ορίων της Μαγούλας Πευκάκια, απέδειξε για πρώτη φορά την εξάπλωση του μυκηναϊκού οικισμού έξω από τα όρια της Μαγούλας. Όπως έδειξε η στρωματογραφία σ' αυτή τη θέση, ο μυκηναϊκός οικισμός είχε επεκταθεί έξω από τα όρια της Μαγούλας Πευκάκια ήδη από την Μέση εποχή του Χαλκού.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία μέχρι στιγμής δίνουν την εικόνα δυο οικιστικών μονάδων. Καθώς, αφ' ενός η έρευνα θα συνεχιστεί και αφ' ετέρου το τμήμα, που έχει μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί, δεν είναι επαρκές για τη εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς την έκταση, τον χαρακτήρα και τις λειτουργίες των οικοδομημάτων, τα συμπεράσματα δεν μπορεί παρά να είναι προσωρινά. Ο τρόπος κατασκευής και τα πλάτη των τοίχων, που κυμαίνονται από 0,50 - 1,10 μ., είναι ενδεικτικά για τον διαφορετικό προορισμό και λειτουργία των χώρων. Η πλειονότητα της κεραμικής χρονολογεί τα κτίρια στην ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ, ενώ υπάρχουν και πρωιμότερα αγγεία, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ1.

Τα αίτια της εγκατάλειψης του οικισμού θα πρέπει να αναζητηθούν στο συνδυασμό των παραγόντων, που επηρέασαν πολλούς σύγχρονους οικισμούς κατά το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ-αρχή της ΥΕ ΙΙΓ και όχι σε γεγονότα που σχετίζονται αποκλειστικά με τη χρήση του συγκεκριμένου οικοδομήματος. Μόνο σε ένα από τα δωμάτια διαπιστώθηκε η ύπαρξη στρώματος στάχτης, γεγονός που δεν επιτρέπει να ισχυριστούμε καταστροφή από πυρκαγιά. Ο χρόνος εγκατάλειψης του οικισμού των Πευκακίων, όπως έχουμε αναφέρει και παλιότερα, συμπίπτει με το χρόνο εγκατάλειψης και του ανακτορικού κέντρου στο Διμήνι. Η χρονική σύμπτωση της εγκατάλειψης των δυο αυτών μυκηναϊκών θέσεων σε μια περίοδο που εγκαταλείπονται πολλά μυκηναϊκά κέντρα σε όλο τον ελλαδικό χώρο, αποδεικνύει τη σύνδεση και αλληλεξάρτησή τους, που απορρέει από τον ρόλο τους ως λιμάνι και ως πιθανό ανακτορικό κέντρο αντίστοιχα.

Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι αρχίζει να αποκαλύπτεται σε έκταση ο μυκηναϊκός οικισμός, που αποτελούσε πιθανότατα το λιμάνι της Ιωλκού, ούτως ώστε να αποκτήσουμε πληρέστερη γνώση των μυκηναϊκών οικισμών του Βόλου, δεδομένου ότι δυστυχώς μέχρι σήμερα η εικόνα είναι ετεροβαρής.

SUMMARY

EXCAVATION AT THE MYCENAEAN SITE PEFKAKIA

Anthi Batziou-Eustathiou

The site Pefkakia on the Pagasitikos Gulf attracted archaeologists as early as the end of the 19th-beginning of 20th century. The Greek-German excavations, which were conducted on the decade of 1967-1977 under the supervision of Dr. D. Theocharis and V. Milošević at Pefkakia Magoula, proved that the site was inhabited by the end of the Neolithic period until the Late Bronze Age. In this site, during the Hellenistic period, ancient Demetrias was erected and flourished.

All the former excavations that took place since 1986, were conducted on Magoula Pefkakia. In 1986, during a salvage excavation, a Mycenaean building was unveiled outside Magoula, on the southeast side. The uncovering of buildings dated to the Mycenaean period indicates that the Mycenaean settlement expanded outside the limits of Magoula.

From 2006 onwards systematic excavations are being conducted under the support of INSTAP, Psycha Foundation and the 13th Ephorate of Antiquities, to whom we are deeply grateful, in order to investigate the Mycenaean buildings at the periphery of the Magoula. Until now part of two buildings called A and B is excavated. They are dated back to LH IIIA2-III B.

The main goals of the project are to uncover the full plan of the large Mycenaean building, study of the new finds in association with the former material unveiled from the rescue excavations at the site, as well as in association with the other two Mycenaean sites in Volos.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999-2001. Μυκηναϊκή Ιωλκός, AAA XXXII-XXXIV, 71-99.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1908. Μυκηναίοι και αρχαϊκοί τάφοι εν Παγασαίς, ΠΑΕ, 212-213.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1909. Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν, ΠΑΕ, 155-162.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1912. Ιερόν Ποσειδώνος, ἑτεραί Βυζαντιακαί εκκλησῖαι και κτίσματα, τάφοι ποικίλων χρόνων, μυκηναῖος οικισμός, τείχη της παραλίας, ΠΑΕ, 172-175.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1916. Εν Θεσσαλία, ΑΕ, 121.
- Deshayes J., 1966. Argos, Les fouilles de la Deiras, *Études Péloponnésiennes* IV, Paris.
- French E., 1965. Late Helladic IIIA2 Pottery from Mycenae, BSA 60, 159-202.
- French E., 1966. A Group of Late Helladic IIIB1 Pottery from Mycenae, BSA 61, 216-238.
- French E., 1967. Pottery from the Late Helladic IIIB1 Destruction contexts at Mycenae, BSA 62, 149-191.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1957. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, ΠΑΕ, 54-69.
- Καββαδίας Π., 1916-1920. Ἐκθεσις των πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το ἔτος 1916, ΠΑΕ, 27-42.
- Κουρουνιώτης Κ., 1906. Ανασκαφή θολωτού τάφου εν Βόλω, ΑΕ, 211-224.
- Maran J., 1992. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III. Das Mittlere Bronzezeit I-II*, Bonn 1992.
- Milošević V., 1973. *Neue deutsche Ausgrabungen in Demetrias, Thessalien, 1967-1972*, Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften für das Jahr 1972. Heidelberg, 61-74 (Pefkakia p. 64-68).
- Milošević V., 1974. Bericht über die Deutschen Archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, AAA VII, 43-51.
- Mountjoy P.A., 1976. Late Helladic IIIB1 Pottery dating the construction of the south house at Mycenae, BSA 71, 77-111, εικ. 8, αρ. 68.
- Mountjoy P.A., 1993. *Mycenaean Pottery: An Introduction*, Oxford.
- Mountjoy P.A., 1994. *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική*, Αθήνα.

- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1992. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Μαγούλας «Πευκάκια», στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 279-285.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1998. *Η Ύστερη εποχή Χαλκού στην περιοχή της Μαγνησίας: το Κάστρο (Παλιά) και τα Πευκάκια* (αδ. διδ. διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Wardle K.A., 1969. A group of Late Helladic IIIB1 Pottery from within the citadel at Mycenae, *BSA* 64, 261.
- Wolters P., 1889. Mykenische Vasen aus dem Nördlichen Griechenland, *AM* 14, 262 κ.εξ.

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις των ανασκαφών στη Μαγούλα Πευκάκια.

Εικ. 2. Άποψη ανασκαφής από τα νότια.

Εικ. 3. Σχέδιο της ανασκαφής.

Εικ. 4. Οικία Α, Χώρος 3. Εστία με αμφορίσκο.

Εικ. 5. Οικία Α, Χώρος 4.

Εικ. 6. Οικία Α, Χώρος 7.

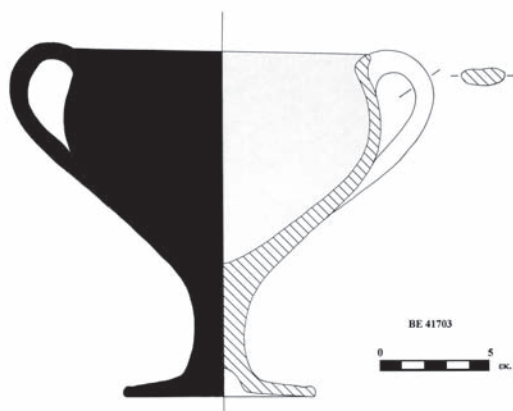
Εικ. 7. Κρατήρας BE 41711.

Εικ. 8, 9, 10. Κύλικες τύπου Ζυγουριών.

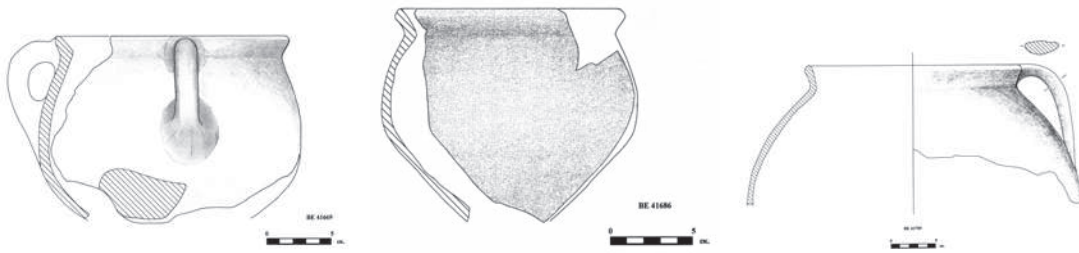
Εικ. 12, 13, 14. Αβαφείς κύλικες (BE 41572, BE 41667, BE 41668).

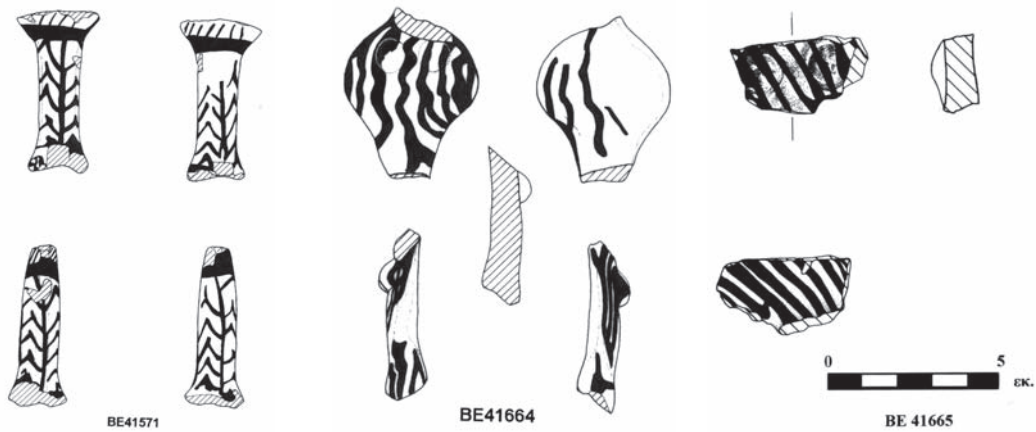
Εικ. 11. Ολόβαφη κύλικα BE 41703.

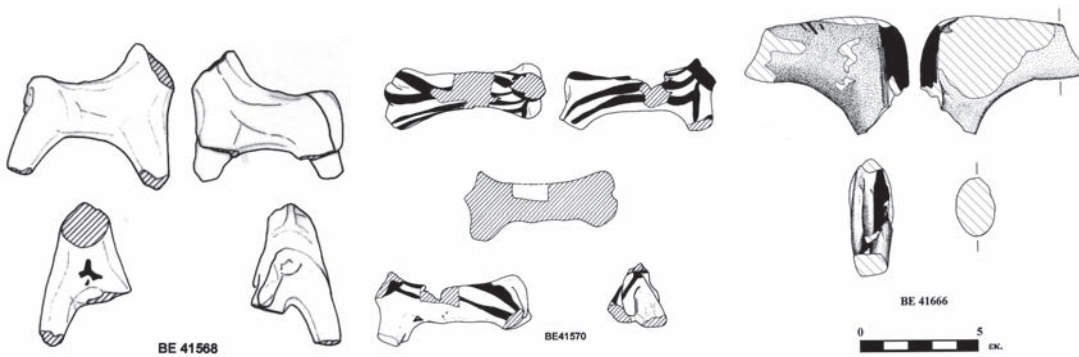
Εικ. 15. Αγγείο με προχή BE 41581.

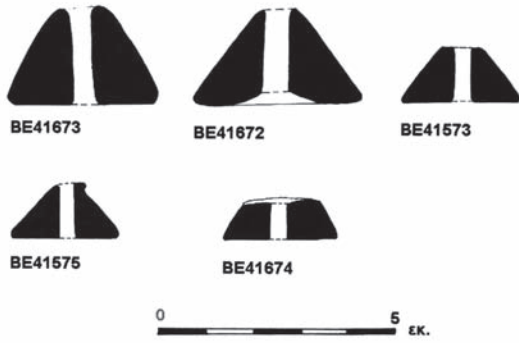
Εικ. 16, 17, 18. Μαγειρικά σκεύη (BE 41669, BE 41686, BE 41709).

Εικ. 19, 20, 21. Ανθρωπόμορφα ειδώλια (BE 41571, BE 41664, BE 41665)

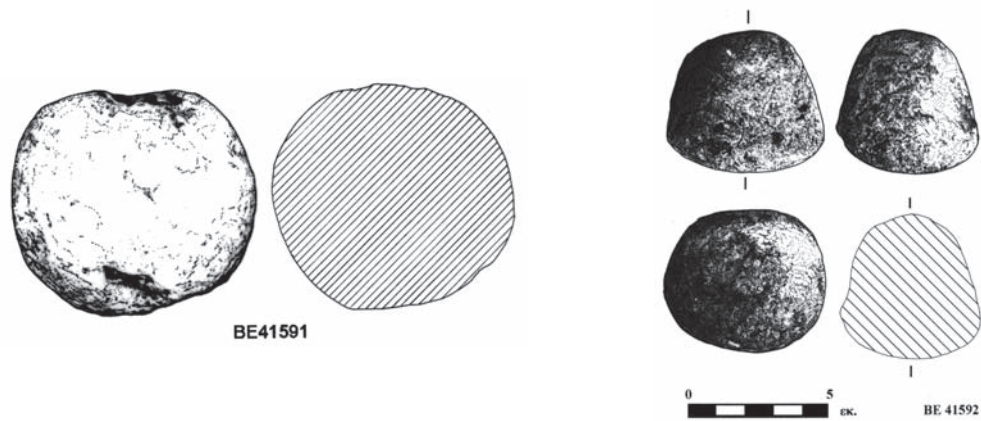
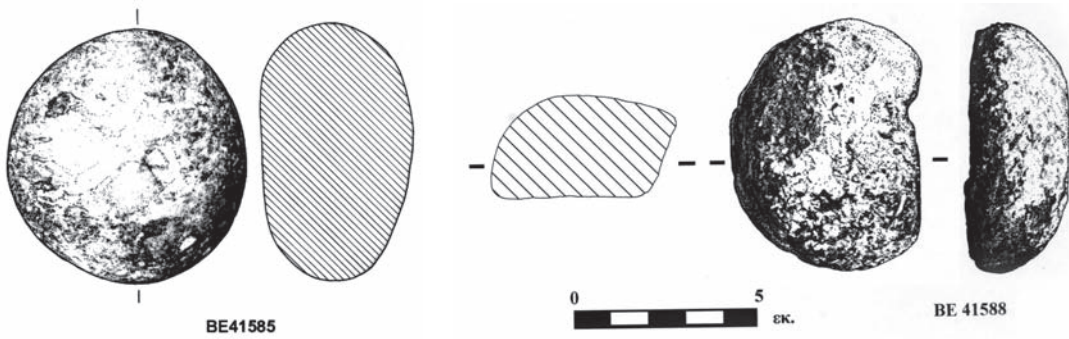
Εικ. 22, 23, 24. Ζωόμορφα ειδώλια (BE 41568, BE 41570, BE 41666).

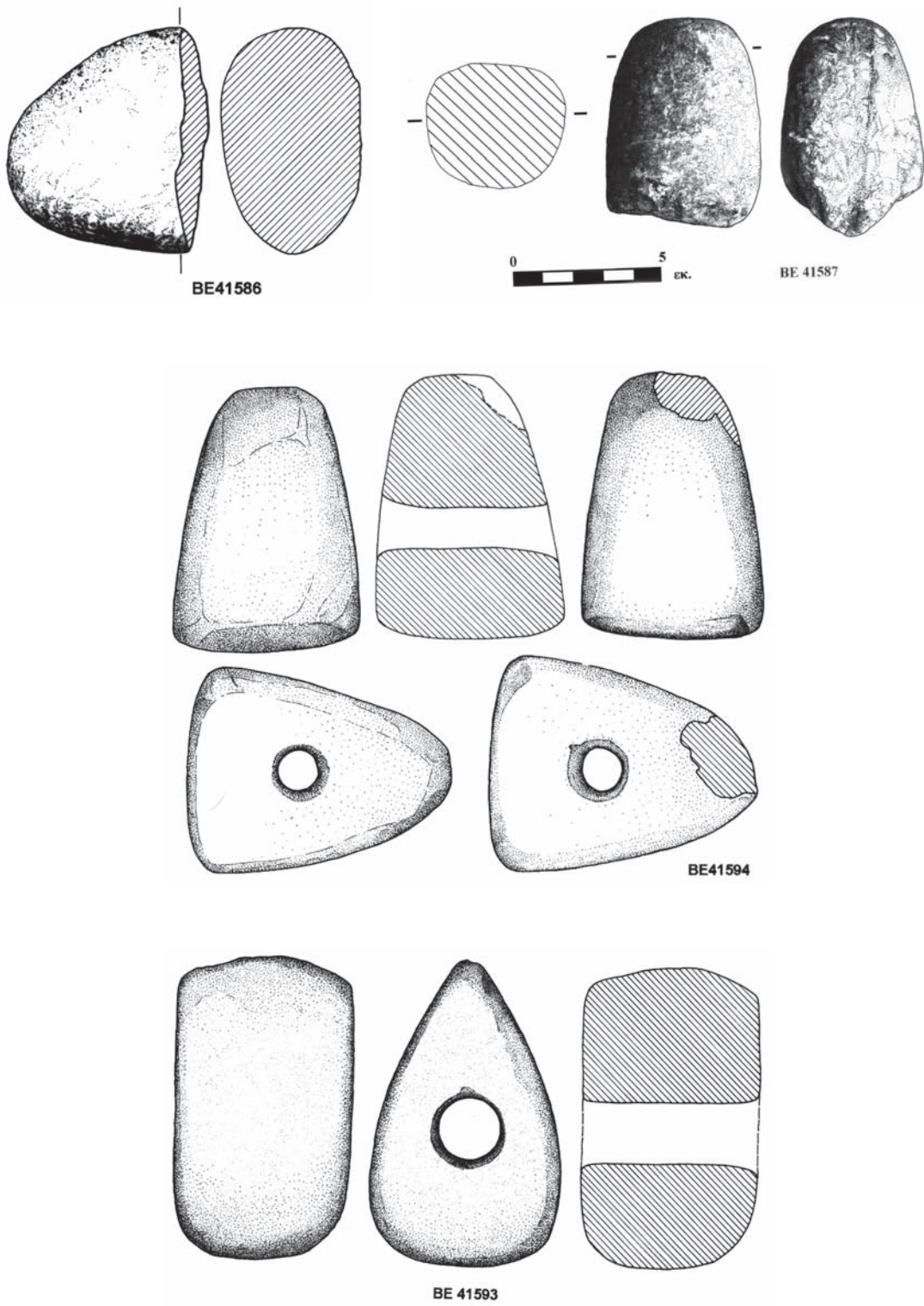
Εικ. 25. Λίθινα βαρίδια (BE 41573, BE 41575, BE 41672, BE 41673, BE 41674).

Εικ. 26. Λίθινο εργαλείο (BE 41705).

Εικ. 27α-δ. Λίθινοι τριπήρες (BE 41585, BE 41588, BE 41591, BE 41592).

Εικ. 28α-δ. Λίθινοι πελέκεις (BE41586, BE 41587, BE 41593, BE 41594).

ΒΙΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

*Α. Παπαθανασίου, Α. Λάγια,
Α. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Π. Αραχωβίτη*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός αποτελεί κεντρικό αντικείμενο της αρχαιολογικής μελέτης στην Ελλάδα και χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία ανακτορικών κέντρων με κεντρική οργάνωση, αυστηρή κοινωνικοπολιτική ιεραρχία, κοινωνική διαστρωμάτωση και πολεμικό χαρακτήρα¹. Παρόλα αυτά, πολύ λίγες πληροφορίες υπάρχουν για τους ανθρώπους που έζησαν κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, και αυτές επικεντρώνονται στους πληθυσμούς των μεγάλων ανακτορικών κέντρων. Ελάχιστα είναι γνωστά για την πλειονότητα του πληθυσμού που ζούσε μακρύτερα από τα ανακτορικά κέντρα και στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει τα προκαταρκτικά αποτελέσματα από τη μελέτη ενός ταφικού συνόλου στην περιφέρεια της μυκηναϊκής Ελλάδας, συγκεκριμένα από το νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στο Βελεστίνο Μαγνησίας. Παρουσιάζονται τα βασικά δημογραφικά χαρακτηριστικά, το επίπεδο της υγείας καθώς και η ταφική πρακτική που αντανακλάται από την μελέτη των οστεολογικών καταλοίπων. Η μελέτη του συγκεκριμένου συνόλου συνεισφέρει πληροφορίες σε μια σειρά ερωτημάτων που απασχολούν γενικότερα την αρχαιολογική έρευνα αυτής της εποχής. Αντιπροσωπεύονται τα δύο φύλα στον ίδιο βαθμό στους θαλαμοειδείς τάφους ή κάποιο υπερτερεί αριθμητικά; Χρησιμοποιούνται οι θαλαμοειδείς τάφοι για την ταφή παιδιών, ή ποικίλλει η παρουσία τους γεωγραφικά; Ανήκουν σε οικογενειακά σύνολα ή επιλεγμένες ομάδες ατόμων (π.χ. ενηλίκων, ανδρών); Διαφέρει η υγεία των ατόμων στους θαλαμοειδείς τάφους σε σχέση με αυτή των ατόμων στους θολωτούς; Υπήρξε δευτερογενής μεταχείριση νεκρών; Υπάρχει σχέση μεταξύ μεταξύ ταφικού πλούτου και επιπέδου υγείας; Κάποια από αυτά τα ερωτήματα είναι δυνατόν να απαντηθούν με βάση τη μελέτη ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων σε σχέση με την αρχαιολογική συνάφεια.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΥΛΙΚΟΥ

Στη βορειοδυτική πλευρά του Βελεστίνου, στο οικόπεδο Ταχούλα, εντοπίστηκε Μυκηναϊκό νεκροταφείο, το οποίο ανασκάφηκε το 1989 και 1990 από την ΙΓ' ΕΠΚΑ. Πρόκειται για το νεκροταφείο του γνωστού μυκηναϊκού οικισμού του Βελεστίνου² (εικ. 1), που αποτελείται από μία συστάδα επτά λαξευτών θαλαμοειδών τάφων, από τους οποίους έχουν ανασκαφεί οι πέντε. Οι τάφοι εκμεταλλεύονται την φυσική κωφότητα του εδάφους, και είναι λαξευμένοι μέσα στο φυσικό μαλακό βράχο, στον οποίο υπάρχουν φλέβες σχιστολιθικού και κροκαλοπαγούς πετρώματος (εικ. 2). Οι θάλαμοι των τάφων βρέθηκαν ασύλητοι και είχαν διαστάσεις, κατά μέσο όρο, 1 έως 2 μέτρα μήκος και πλάτος και 1 μέτρο ύψος. Γενικά χαρακτηρίζονται από όχι πλούσια κτέριση, με τον Τάφο 1 να είναι ο φτωχότερος του συνόλου. Κάθε τάφος περιείχε μία αδιατάρακτη ταφή σε συνεσταλμένη στάση και από δύο ως έξι παραμερισμένες ταφές. Εξαιρέση αποτελεί ο Τάφος 1, ο οποίος περιείχε δέκα σκελετούς, κανέναν από τους οποίους δεν βρέθηκε, κατά χώραν, αδιατάρα-

1. Whitley 2002. McDonald – Thomas 1990. Galaty – Parkinson 2007.

2. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994. Αραχωβίτη 1994.

κτος. Στο δρόμο των Τάφων 1 και 2 και στο δάπεδο του Τάφου 1, υπήρχε επίσης λάκκος/λάξευμα με αναμειγμένα οστά και κτερίσματα. Ανάμεσα στους θαλαμοειδείς τάφους βρέθηκαν ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι καλυμμένοι με λίθινες πλάκες. Κατά την γεωμετρική περίοδο, ο χώρος καταλαμβάνεται από κτίσματα. Όλο το νεκροταφείο χρονολογείται με βάση τα ευρήματα στην Μυκηναϊκή Εποχή και συγκεκριμένα στην Υστεροελλαδική III A και B³.

Το νεκροταφείο απέδωσε μια εκτεταμένη συλλογή ανθρώπινου οστεολογικού υλικού, η κατάσταση διατήρησης του οποίου κυμαίνεται από άριστη έως φτωχή αφού πολλά κατάλοιπα είναι αρκετά διαβρωμένα και στις περιπτώσεις των παραμερισμένων ταφών, θραυσμένα και αναμειγμένα. Ο καθαρισμός, η καταγραφή, η μελέτη και η φωτογράφιση του υλικού έγινε στη ΓΓ' ΕΠΚΑ στο Βόλο τον Αύγουστο του 2008.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η καταγραφή του υλικού έγινε σύμφωνα με τα διεθνώς αποδεκτά πρωτόκολλα των Buikstra και Ubelaker του 1994 για ακέραιους σκελετούς και αναμειγμένα οστά. Ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στις μεθόδους των Ubelaker (1989), White (1991), Milner (1992), Buikstra – Ubelaker (1994) και Phenice (1969) για την ανάπτυξη μορφολογικών χαρακτηριστικών των ανώνυμων οστών και του κρανίου. Σημειώνεται ότι το φύλο προσδιορίστηκε μόνο σε ενήλικα άτομα με ώριμα σκελετικά χαρακτηριστικά. Οι μέθοδοι για τον προσδιορισμό της ηλικίας περιλαμβάνουν τους Meindl – Lovejoy (1985), για τη συνοστέωση κρανιακών ραφών, Todd (1920, 1921) και Brooks – Suchey (1990), για τις μορφολογικές αλλαγές του ηβικού οστού, Lovejoy (1985) για την οδοντική αποτριβή, McKern – Stewart (1957) και Scheuer – Black (2000) για συνοστέωση επιφύσεων μακρών οστών και Ubelaker (1989) για την εμφάνιση και ανάπτυξη των νεογιλών δοντιών και το μήκος των παιδικών μακρών οστών. Ο υπολογισμός του αναστήματος έγινε σύμφωνα με τους πίνακες του Trotter (1970). Η περιγραφή και ταύτιση των παθολογικών αλλοιώσεων που παρατηρήθηκαν στα οστά έγινε σύμφωνα με τους Ortner – Putschar (1985), Resnick (1995), Ortner (1981) και Buikstra – Ubelaker (1994).

ΤΑΦΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ – ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Η μελέτη των μετα-αποθετικών αλλοιώσεων στην επιφάνεια των οστών και ο συσχετισμός των σκελετικών καταλοίπων από διαφορετικά σημεία των τάφων οδήγησε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τις ταφικές πρακτικές που ακολουθήθηκαν. Πρώτον, διαπιστώσαμε ότι μέρος του σκελετικού υλικού που προέρχεται από τους λάκκους στο δάπεδο ή στο δρόμο των θαλαμοειδών τάφων, συνανήκει με αυτό των παραμερισμένων οστών μέσα στο θάλαμο, αφού κάποια οστά από τα δύο σύνολα συγκολλώνται. Η παρατήρηση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όταν υπήρχε πληθώρα οστών στον τάφο, τουλάχιστον μέρος αυτών δεν απορριπτόταν για να δημιουργηθεί χώρος για την επόμενη ταφή, αλλά φυλασσόταν μέσα σε λάκκους-αποθέτες που ανοίγονταν για αυτό το σκοπό. Λάκκοι στο δάπεδο είναι συνήθεις σε όλη την Ελλάδα, αλλά οι λάκκοι στο δρόμο είναι πολύ πιο σπάνιοι. Τα ευρήματά μας επιβεβαιώνουν με βάση ανθρωπολογικά δεδομένα, ότι η περίσσεια των οστών δεν απορρίπτεται, τουλάχιστον στο σύνολό της, αλλά φυλάσσεται σαν ένδειξη σεβασμού στο νεκρό αλλά και διατηρώντας την έννοια της συνέχειας.

Μια άλλη παρατήρηση αφορά τον Τάφο 1, ο οποίος παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες, επιπλέον της παρουσίας λάκκου στο δρόμο: Στον θάλαμο του τάφου υπερεπέρουν τα κατάλοιπα παιδιών (3 ενήλικες και 7 παιδιά), ενώ καμιά από τις ταφές δεν βρέθηκε αδιατάρακτη. Η παρατήρηση αυτή σε συνδυασμό με την παρουσία ανακομιδής οστών στους λάκκους, υποστηρίζει ενδεχομένως τη θέση που έχει προταθεί στο παρελθόν σχετικά με την παρουσία κατά την Μυκηναϊκή περίοδο δευτερογενών ταφικών εθίμων σύμφωνα με τα οποία οι τάφοι δεν ανοίγονταν μόνο με σκοπό την ταφή των νεκρών⁴. Οι Cavanagh και Mee έχουν προτείνει ότι την ολοκλήρωση της πρωτογενούς ταφής ακολουθούν συχνά τελετουργίες οι οποίες περιλαμβάνουν την είσοδο στον τάφο και την επέμβαση στα ανθρώπινα οστά.

3. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994. Αραχωβίτη 1994.

4. Cavanagh – Mee 1998, 76.

Μια τρίτη παρατήρηση αφορά την παρουσία μεγάλου αριθμού δοντιών στο νεκροταφείο του Βελεστίνου σε σχέση με άλλες θέσεις. Την διατήρηση αυτή αποδίδουμε στην συστηματική και λεπτομερή συλλογή των οστών σε συνδυασμό με την εφαρμογή κοσκινίσματος, στρατηγικές οι οποίες μεγιστοποίησαν την διάσωση του οδοντολογικού υλικού. Ενδεχομένως η μεγάλου βαθμού ανάμειξη των οστών σε συνδυασμό με την κακή διατήρησή τους να υποδηλώνει την παρουσία περισσότερων ατόμων στους τάφους από τα 31 άτομα που μπορέσαμε να αναγνωρίσουμε. Δεδομένης όμως της απουσίας δοντιών που θα αντιστοιχούσαν σε περισσότερα από 31 άτομα, θεωρούμε ότι ο μεγάλος αριθμός δοντιών στο Βελεστίνo είναι το αποτέλεσμα των ανασκαφικών μεθόδων που ακολουθήθηκαν.

Στην ίδια επιμέλεια, σε συνδυασμό με την παρουσία ιδιαίτερων για την περιοχή ταφικών εθίμων, ίσως οφείλεται και η ανεύρεση συνολικά ενός ασυνήθιστα μεγάλου για τα Μυκηναϊκά δεδομένα αριθμού παιδιών και βρεφών στο Βελεστίνo, όπως αναλύεται παρακάτω.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ - ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Η εκτίμηση του ελάχιστου αριθμού ατόμων που αντιπροσωπεύονται από τα ανεσκαμμένα σκελετικά κατάλοιπα είναι 31 εκ των οποίων 20 είναι ενήλικοι και 11 ανήλικοι, κάτω των 18 ετών. Από τους ενήλικους, από τους οποίους το φύλο ήταν δυνατό να προσδιοριστεί, τέσσερις ήταν πιθανόν άνδρες και επτά πιθανόν γυναίκες. Είναι αξιοσημείωτο ότι αν και σε πολλές προϊστορικές θέσεις έχει παρατηρηθεί υψηλότερο ποσοστό ενός από τα δύο φύλα, δεν έχει γίνει ακόμα σαφής ο χρονολογικός ή γεωγραφικός συσχετισμός αυτού του φαινομένου⁵, ενώ δεν έχει αποσαφηνιστεί πλήρως εάν οφείλεται και σε συστηματικό μεθοδολογικό σφάλμα, το οποίο επιτείνεται από την κακή διατήρηση του υλικού⁶.

Αναλυτικά για κάθε τάφο: ο Τάφος 1 περιέχει τρία βρέφη, τέσσερα παιδιά και τρεις ενήλικες. Ο Τάφος 2 περιέχει τέσσερις ενήλικες και ένα παιδί, ο Τάφος 3 έναν ενήλικα, έναν έφηβο και ένα παιδί, ο Τάφος 4 ένα βρέφος, ένα παιδί και πέντε ενήλικες, ο Τάφος 5 τέσσερις ενήλικες και ο ένας λακκοειδής τάφος δύο ενήλικες. Οι ηλικίες θανάτου κυμαίνονται από νεογνά έως άνω των 50 ετών ενώ ο μέσος όρος ζωής για τους ενήλικους είναι 37,5 χρόνια, ηλικία που είναι ανώτερη από άλλους σύγχρονους πληθυσμούς (Πίνακας 2).

Μια πολύ σημαντική παρατήρηση αφορά στην ύπαρξη μικρών παιδιών και βρεφών στους θαλαμοειδείς τάφους από το Βελεστίνo (Πίνακας 1). Σε αντίθεση με νεκροταφεία θολωτών ή θαλαμοειδών τάφων της Μυκηναϊκής εποχής της νότιας Ελλάδας⁷, αλλά και με τον θολωτό τάφο στο Καζανάκι Βόλου⁸, στα οποία βρίσκονται ελάχιστα παιδιά γενικότερα και κυρίως κάτω των τεσσάρων ετών, στο Βελεστίνo έχουμε αξιόλογη παρουσία παιδιών και βρεφών και μάλιστα στον Τάφο 1 υπερτερούν αριθμητικά από τους ενήλικες. Παρόμοιος θαλαμοειδής τάφος με παιδικές ταφές περιγράφεται σαν σπάνιο εύρημα και στην Πύλο⁹, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος είναι πλούσια κτερισμένος σε αντίθεση με τον Τάφο 1 του Βελεστίνου, ο οποίος είναι ιδιαίτερα φτωχός σε κτέριση σε ένα γενικά φτωχά κτερισμένο σύνολο.

Παιδικές ταφές αναφέρονται στις θέσεις Δενδρά, Κουκουναριές, Τίρυνθα, Άργος, Κοράκου, Αθήνα, Πρόσυμα και Βολιμίδια, ενώ σημειώνονται περιπτώσεις παιδιών σε λάκκους στο δρόμο θαλαμοειδών τάφων¹⁰. Επιπλέον, οι Cavanagh and Mee (1998) καταλήγουν, στη διαπίστωση της διαφορετικής μεταχείρισης των παιδιών μια που γενικά υστερούν αριθμητικά από τους ενήλικες. Ακόμη, διαπιστώνουν την παρουσία αντιφατικών δεδομένων σχετικά με την μεταχείριση παιδιών στην Μυκηναϊκή περίοδο, όχι μόνο σε σχέση με την παρουσία-απουσία τους αλλά και το επίπεδο κτέρισης, παρατήρηση με την οποία συμφωνούν και οι Schepartz, Miller-Antonio και Murphy (2009).

Η απουσία αυτής της ηλικιακής ομάδας από τους θαλαμοειδείς τάφους της νότιας Ελλάδας είναι τόσο συστηματική που δεν μπορεί να αποδοθεί σε κακές συνθήκες διατήρησης των οστών ή ελλιπείς ανασκαφικές μεθόδους, κυρίως όταν και σε προγενέστερες και σε μεταγενέστερες εποχές ή σε άλλου τύπου τάφους¹¹,

5. Halstead 1977. Mee 1998. Triantaphyllou 2001. Lagia – Petroutsa – Manolis 2007. Tzedakis – Martlew 1999, 222-226.

6. Schepartz – Miller-Antonio – Murphy 2009.

7. Tzedakis – Martlew 1999, 222-226. Παπαθανασίου 2005. Schepartz – Miller-Antonio – Murphy 2009.

8. Παπαθανασίου 2006.

9. Schepartz – Miller-Antonio – Murphy 2009.

10. Cavanagh – Mee 1998, 129.

11. Angel 1971. Papathanasiou 2001. Lagia 2007, 294. Pullen 1988. Nordquist 1988.

το ποσοστό των ανηλίκων και βρεφών είναι το αναμενόμενο, 30% με 50%, για έναν πληθυσμό της προβιομηχανικής εποχής¹².

Τα ευρήματα ενδεχομένως υποδηλώνουν διαφορετική ταφική μεταχείριση για το νεαρότερο τμήμα του πληθυσμού στις περιοχές αυτές. Πολλοί μελετητές πιστεύουν ότι αυτό συμβαίνει επειδή η διαδικασία ταφής σε θαλαμοειδή τάφο είναι δαπανηρή σε χρόνο και ενέργεια και πιθανά συνδέεται με την κοινωνική θέση του νεκρού¹³.

Εικόνα παρόμοια με του Βελεστίνου παρουσιάζουν οι θαλαμοειδείς τάφοι της Λοκρίδας και Φωκίδας (**Πίνακας 1**) (Αταλάντη, Μόδι, Κολάκα, Τραγάνα)¹⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου και οι πιο μικρές ηλικίες έχουν πρόσβαση στην ίδια ταφική πρακτική με τους ενήλικες και ενσωματώνονται στο κοινωνικό σύνολο. Είναι φανερό ότι όλες οι ηλικιακές ομάδες καθώς και τα δυο φύλα αντιπροσωπεύονται στο δείγμα του Βελεστίνου, αν και πάλι ο αριθμός των μικρότερων παιδιών και κυρίως των νεογνών δεν φτάνει στο αναμενόμενο ποσοστό για μια προβιομηχανική κοινωνία.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΥΓΕΙΑΣ, ΠΑΘΟΛΟΓΙΕΣ, ΔΙΑΤΡΟΦΗ

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ

Το ανάστημα αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους δείκτες των συνθηκών ανάπτυξης ενός πληθυσμού αφού αντικατοπτρίζει συχνά το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον¹⁵. Στο Βελεστίνο ο μέσος όρος αναστήματος των ανδρών είναι 171,7 εκ., ενώ των γυναικών 157,0 εκ. (**Πίνακας 2**). Όπως φαίνεται και στον **Πίνακα 2** οι τιμές αυτές είναι από τις υψηλότερες μεταξύ των προϊστορικών θέσεων που έχουν μέχρι τώρα μελετηθεί, αντίστοιχες του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών¹⁶ και του Υστεροελλαδικού θολωτού τάφου στο Καζανάκι Βόλου¹⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι δυο αυτές θέσεις εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά πρωτεΐνης στη διατροφή σε αντιδιαστολή με άλλες σύγχρονές τους, όπως κατέδειξε η πρόσφατη ανάλυση σταθερών ισωτόπων άνθρακα και αζώτου¹⁸. Είναι γνωστό ότι το ανάστημα είναι άμεσα συνδεδεμένο με την κατανάλωση πρωτεΐνης¹⁹.

Η θετική αυτή εικόνα σχετικά με την ανάπτυξη συμπληρώνεται από την χαμηλή παρουσία των χαρακτηριστικών δεικτών καταπόνησης κατά την παιδική ηλικία: την γραμμική υποπλασία της αδαμαντίνης και την πορώδη υπερόστωση. Ένα σχετικά μικρό μόνο ποσοστό παρουσιάζει υποπλασία της αδαμαντίνης στη μόνιμη οδοντοστοιχία (**εικ. 3**). Η υποπλασία μαρτυρά την παρουσία παροδικής διακοπής του σχηματισμού των δοντιών κατά την ανάπτυξη εξαιτίας κάποιου επεισοδίου σοβαρής ασθένειας ή έντονου υποσιτισμού²⁰. Οι οδοντικές αυτές αλλοιώσεις εμφανίζονται ως κοίλες οριζόντιες γραμμές στην αδαμαντίνη και παρατηρούνται στο Βελεστίνο σε σχετικά μικρό ποσοστό –περίπου 6.0% (26/432)– σε σχέση με άλλες θέσεις της εποχής του Χαλκού (**Πίνακας 3**).

Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι στα περισσότερα άτομα στα οποία παρατηρείται υποπλασία (ένα παιδί 8 ετών από τον Τάφο 4 και τρία τουλάχιστον ενήλικα από τον Τάφο 1) είναι ιδιαίτερα έντονη (όπως φαίνεται και στην **εικ. 3**) και εμφανίζεται σε πολλά μόνιμα δόντια, φανερώνοντας έτσι την παρουσία επάλληλων επεισοδίων καταπόνησης ήδη από την πρώιμη ηλικία των 2,5 μέχρι 7 περίπου ετών. Η παρουσία υποπλασίας ακόμα και σε γομφίους, στους οποίους είναι συνήθως σπάνια σε σχέση με την πρόσθια οδοντοστοιχία²¹, δείχνει ότι οι παράγοντες που προκάλεσαν τις αλλοιώσεις ήταν αυξημένης ισχύος, συνέβησαν σε παιδιά μεγα-

12. Coale – Demeney 1983. Weiss 1973.

13. Cavanagh – Mee 1998. Schepartz – Miller-Antonio – Murphy 2009.

14. Iezzi 2005.

15. Steckel 1995. Maat 2003.

16. Angel 1984. Tzedakis – Martlew 1999.

17. Παπαθανασίου 2006.

18. Tzedakis – Martlew 1999, 222-231. Παπαθανασίου 2006.

19. Steckel 1995. Maat 2003.

20. Goodman *et al.* 1980. Hillson 1986. Goodman – Rose 1990. 1991. Larsen 1997.

21. Wright 1997.

λύτερης ηλικίας, δηλαδή μεταξύ 5 και 7,5 ετών και σχετίζονται με την παρουσία περιβαλλοντικών παραγόντων (π.χ. μολυσματικές ασθένειες) παρά με διατροφικές ελλείψεις μετά την περίοδο του απογαλακτισμού.

Αντίστοιχα, από τα ενήλικα άτομα απουσιάζει η πιο συχνή σε πολλούς προϊστορικούς πληθυσμούς αλλοίωση, η οποία σχετίζεται με την παρουσία κατά την ανάπτυξη διατροφικών ή άλλων περιβαλλοντικών παραγόντων²², καθώς και με την παρουσία γενετικών αναιμιών²³: η πόρωση στις οφθαλμικές κόγχες (cribra orbitalia) και τον θόλο του κρανίου (πορώδης υπερόστωση). Ωστόσο, σε ένα βρέφος 1,5 με 2 ετών παρατηρήθηκε ένας σπάνιος συνδυασμός αλλοιώσεων. Στο θόλο του κρανίου και τις οφθαλμικές κόγχες εμφανίζεται η χαρακτηριστική πορώδης υπερόστωση, ενώ στο εσωτερικό των μακρών οστών φαίνεται να εμφανίζεται το φαινόμενο της δημιουργίας «οστού μέσα στο οστό», το οποίο αποτελεί χαρακτηριστικό της δρεπανοκυτταρικής αναιμίας, αν και χαρακτηρίζει συνήθως άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (εικ. 4). Μοναδική περίπτωση παρόμοιας αλλοίωσης έχει παρατηρηθεί από τον Angel στη Νέα Νικομήδεια²⁴ και αποτελεί μια από τις ελάχιστες ενδείξεις παρουσίας γενετικών αναιμιών στην γεωγραφική μας περιοχή. Θεωρούμε απαραίτητο να προχωρήσουμε σε ανάλυση αρχαίου DNA δειγμάτων των οστών αυτών ώστε να εξάγουμε πιο ασφαλή συμπεράσματα για την παρουσία ή όχι γενετικής αναιμίας στον πληθυσμό.

ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΣΤΟΝ ΕΝΗΛΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

Ο τερηδονισμός, ο οποίος σχετίζεται με μεγάλη κατανάλωση σακχάρων σε συνδυασμό με κακές συνθήκες στοματικής υγιεινής²⁵, εμφανίζεται σε σχετικά χαμηλό ποσοστό 5.1% (22/432) (Πίνακας 3). Η συσσώρευση πέτρας, η οποία σχετίζεται περισσότερο με την παρουσία πρωτεΐνης στη διατροφή, είναι επίσης σχετικά χαμηλή (6.0%).

Αντίθετα, η απώλεια δοντιών εν ζωή, η οποία μπορεί να είναι το αποτέλεσμα περιοδοντίτιδας, τερηδονισμού, ή τραυματισμού (Hillson 1986, Larsen 1997) παρατηρείται πολύ συχνά τόσο σε άντρες όσο και σε γυναίκες, είναι ιδιαίτερα έντονη ήδη από τις νεαρές ηλικίες, και καταλήγει σε πολύ εκτεταμένες μορφές αφού βρέθηκαν άτομα με ολική απώλεια δοντιών εν ζωή και συσχετιζόμενη αρθρίτιδα στην κροταφογοναθική άρθρωση, όπως η κύρια ταφή του Τάφου 2 (εικ. 5). Εννέα από τα 14 άτομα, ή 64,3% –ποσοστό εξαιρετικά αυξημένο– φέρουν μαρτυρία αυτού του φαινομένου (Πίνακας 3). Σημειώνεται ότι υψηλά ποσοστά απώλειας δοντιών εν ζωή σε συνδυασμό με τερηδόνα έχουν παρατηρηθεί σε θέσεις της Μεσοελλαδικής εποχής όπως η Λέρνα²⁶, η Ελευσίνα²⁷ και το Κουφόβουνο²⁸, ενώ απουσιάζουν χαρακτηριστικά από τους ταφικούς κύκλους των Μυκηνών²⁹.

Η παλαιοπαθολογική ανάλυση των οστών δυσχεραίνεται από τον πολύ μικρό αριθμό ακέραιων σκελετών. Αν και το δείγμα είναι πολύ μικρό για να εξάγουμε στατιστικά ασφαλή συμπεράσματα, η πιο συχνά παρατηρούμενη σκελετική αλλοίωση είναι η οστεοαρθρίτιδα, η αλλοίωση δηλαδή των αρθρώσεων εξαιτίας έντονης καταπόνησης, και μηχανικής επιβάρυνσης εξαιτίας επαναλαμβανόμενων δραστηριοτήτων, προοδευτικά με την πάροδο της ηλικίας, ή δευτερογενώς μετά από τραυματικά επεισόδια³⁰. Σπονδυλαρθρίτιδα με τη μορφή οστεοφύτωσης και οζιδίων του Schmorl (κήλη του μεσοσπονδύλιου δίσκου) παρατηρήθηκε σε 12 από τα 127 σπονδύλους (9.4%). Επίσης εμφανίζεται μετατραυματική οστεοαρθρίτιδα στα άκρα και ενθεσοπάθειες (έντονες ή οστεοποιημένες προσφύσεις μυών) στα κάτω άκρα και τις πτέρνες. Τόσο η αρθρίτιδα των άκρων, η σπονδυλαρθρίτιδα όσο και οι ενθεσοπάθειες, υποδηλώνουν υπερβολική μηχανική καταπόνηση των χεριών από χειρωνακτικές εργασίες, της σπονδυλικής στήλης από τη μεταφορά φορτίων και των ποδιών από τρέξιμο και περπάτημα ενώ κάποιες περιπτώσεις φαίνεται να προέκυψαν δευτερογενώς μετά από τραυματισμό.

22. Stuart-Macadam 1985. Stuart-Macadam – Kent 1992.

23. Lagia – Eliopoulos – Manolis 2007.

24. Angel 1973α, 58.

25. Hillson 1986. Larsen 1997.

26. Angel 1971.

27. Angel 1975.

28. Lagia – Petrousa – Manolis 2007.

29. Angel 1973β.

30. Merbs 1983. Ortner – Putschar 1985. Roberts – Manchester 2005.

Πράγματι η ηλικιωμένη γυναίκα της κατά χώραν ταφής από τον Τάφο 2 με έντονη οστεοαρθρίτιδα στα άνω άκρα, φέρει επουλωμένο τραύμα στην κάτω επίφυση της δεξιάς κερκίδας. Αντίστοιχα, ο ενήλικος άνδρας από τον Τάφο 4 με ασύμμετρη παρουσία αρθρίτιδας και ενθεσοπαθειών στα κάτω άκρα, φέρει μια πολύ ιδιαίτερη περίπτωση τραύματος στην κνήμη και την περόνη η οποία οδήγησε στη δημιουργία «γέφυρας» μεταξύ των οστών (εικ. 6) προφανώς με σκοπό την σταθεροποίηση της ανατομικής περιοχής. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο σκελετός αυτός βρέθηκε με ιδιαίτερα πλούσια κτερίσματα. Συχνές επίσης είναι οι φλεγμονές στον πληθυσμό με τέσσερις περιπτώσεις περιостίτιδας, δηλαδή τοπικής μόλυνσης που έχει προσβάλλει εκτός από τους μαλακούς ιστούς και τα οστά³¹ (εικ. 6). Το πιο εντυπωσιακό εύρημα αποτελεί η φλεγμονή στην εσωτερική επιφάνεια πλευρών (εικ. 7) ενός τουλάχιστον ενήλικου ατόμου από τον Τάφο 4. Η πάθηση ήταν ενεργή τη στιγμή του θανάτου όπως δηλώνει η παρουσία νέου οστού στην πλευρά. Ενεργή περιостίτιδα στην οπίσθια επιφάνεια των πλευρών σχετίζεται με φλεγμονές των πνευμόνων, όπως για παράδειγμα η πνευμονία, η οστεομυελίτιδα και η φυματική πλευρίτιδα. Ελάχιστες περιπτώσεις παρόμοιων αλλοιώσεων γνωρίζουμε από την Ελλάδα και οι περισσότερες προέρχονται από τους νεότερους ιστορικούς χρόνους. Η πιθανότητα να αναγνωριστεί φυματική νόσος σε ένα τόσο πρώιμο υλικό μας ωθεί στην περαιτέρω διερεύνηση με βιομοριακές μεθόδους. Παρατηρήθηκε επίσης μια περίπτωση οστεομυελίτιδας σε κλείδα, χρόνιας δηλαδή φλεγμονής στο εσωτερικό του οστού που οδήγησε στον σχηματισμό ανοίγματος για την έξοδο πύου (εικ. 8). Εντυπωσιακή είναι επίσης η παρουσία ενεργής κατά την στιγμή του θανάτου, φλεγμονής στο μετωπικό οστό νεαρού άνδρα από τον Τάφο 2 (εικ. 9). Εμφανίζονται ιδιαίτερες αλλοιώσεις και στο εσωτερικό του οστού όπως και στην εξωτερική επιφάνεια ζυγωματικού οστού. Σχετικά συχνά είναι και τα τραύματα με επίση τέσσερις περιπτώσεις επουλωμένων καταγαμάτων (εικ. 10).

Στο μικρό αλλά τόσο πλούσιο σε πληροφορίες αυτό σύνολο παρατηρείται μια σειρά συγγενών ανωμαλιών όπως η πλημμελής οστεοποίηση στο ακουστικό τμήμα του κροταφικού, η απουσία διαίρεσης αυχενικών σπονδύλων, η ιεροποίηση του πέμπτου οσφυϊκού σπονδύλου και η παρουσία τρήματος στην κάτω επίφυση του βραχιόνιου. Οι αλλοιώσεις αυτές δημιουργούνται κατά την εμβρυική ανάπτυξη και μπορούν να βοηθήσουν στην ανασύσταση γενετικών σχέσεων μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων.

Τέλος, στα πλαίσια μιας γενικότερης έρευνας για τη σύγκριση της διατροφής των αρχαιολογικών πληθυσμών της Ελλάδας, πραγματοποιείται αυτή την στιγμή ανάλυση με σταθερά ισότοπα άνθρακα και αζώτου σε κολλαγόνο ανθρώπινου οστού, σε δεκατέσσερα δείγματα από το Βελεστίνο. Αναμένουμε να συγκρίνουμε τα αποτελέσματα με αυτά από τον θολωτό τάφο στο Καζανάκι, ο οποίος είναι ιδιαίτερα επιμελημένος και πλούσιος σε κτερίσματα, και διατροφικά τα άτομα από τον εσωτερικό του τάφου δείχνουν τη μεγαλύτερη κατανάλωση κρέατος και ψαριού από όλα τα δείγματα της μυκηναϊκής Ελλάδας³².

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, το σύνολο των 31 ατόμων από το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Βελεστίνου απαρτίζεται από άτομα και των δύο φύλων και όλων των ηλικιών, συμπεριλαμβανομένων νεογνών όπως επίσης, και ηλικιωμένων ατόμων. Το επίπεδο υγείας του πληθυσμού είναι αρκετά υψηλό, συγκρίσιμο με αυτό των θολωτών τάφων, όπως προκύπτει από το σχετικά υψηλό ανάστημα και τους χαμηλούς, αν και ιδιαίτερα έντονους δείκτες καταπόνησης κατά την ανάπτυξη. Εντυπωσιακή είναι η εκτεταμένη απώλεια δοντιών εν ζωή, που ξεκινάει σε νεαρή ηλικία και πιθανά σχετίζεται με διατροφή πλούσια σε υδατάνθρακες και σάκχαρα. Το σύνολο χαρακτηρίζεται ακόμη από μια σειρά παθολογικών αλλοιώσεων που περιλαμβάνουν τραύματα, μολύνσεις, μηχανική καταπόνηση και αναπτυξιακά προβλήματα, τα οποία υποδηλώνουν την ύπαρξη μολυσματικών ασθενειών και σκληρών συνθηκών διαβίωσης, αλλά πάντα σε χαμηλά ποσοστά.

Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η μεγάλη παρουσία βρεφών και παιδιών σε σχέση με άλλα μυκηναϊκά νεκροταφεία κυρίως της νότιας Ελλάδας, που υποδηλώνει ότι όλες οι ηλικιακές ομάδες έχουν πρόσβαση στην ίδια ταφική πρακτική. Τέλος, πιστοποιείται η μεταφορά, τουλάχιστον κάποιου μέρους της περίσσειας των οστών του θαλάμου και η ταφή του σε λάκκο στο δρόμο του τάφου δευτερογενώς, πιθανώς σαν ένδειξη σεβασμού και συνέχειας.

31. Larsen 1997. Roberts – Manchester 2005.

32. Παπαθανασίου 2006.

SUMMARY

**BIOARCHAEOLOGICAL DATA FROM THE MYCENAEAN
CEMETERY AT VELESTINO, MAGNESIA**

*A. Papathanasiou, A. Lagia,
A. Doulgeri-Intzesiloglou, P. Arachoviti*

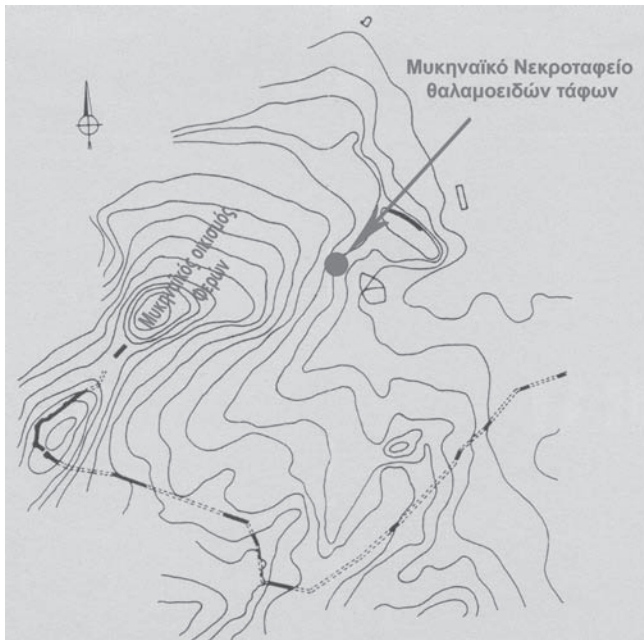
The bioarchaeological analysis of the Mycenaean cemetery at Velestino, Magnesia, consisting of five chamber tombs and one pit grave yielded a skeletal population of 31 individuals. In two chamber tombs joins were found among bones deposited in a pit in the dromos and some of the disturbed skeletal remains in the chambers suggesting the occurrence of rituals relating to the reopening of the graves and the secondary deposition of bones. In each chamber tomb three to ten individuals were found, with one undisturbed, in anatomical position and the rest disturbed and pushed to the sides. Both sexes and all age groups are represented; the most significant characteristic being the presence of infants and newborns, which is very rare for Mycenaean tholoi and chamber tombs, especially in southern Greece. The sample consists of 11 subadults and 20 adults, of which four were probable males and seven probable females. Mean adult age-at-death is 37.5 years, and mean stature is 171.7cm for males and 157.0cm for females comparing well with contemporary populations. A number of pathological conditions are observed in this group, including periosteal reactions, degenerative diseases, traumas, and growth arrest lesions in the form of linear enamel hypoplasia suggesting the presence of considerable stress so much during development as in adulthood. A high prevalence of antemortem tooth loss was noted in both males and females, suggesting the presence of hard elements in the diet.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Angel J.L., 1971. *Lerna II. The People*, Princeton.
- Angel J.L., 1973α. Early Neolithic people of Nea Nikomedeia, στο Schwidetzky I. (επιμ.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, (Fundamenta B3), 103-112.
- Angel J.L., 1973β. Human Skeletons from Grave Circles at Mycenaea, στο Μυλωνάς Γ., *Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκηναίων*, Αθήνα, 379-397.
- Angel J.L., 1975. Paleoecology, paleodemography and health, στο Polgar S. (επιμ.), *Population, Ecology and Social Evolution*, Mouton, 167-190.
- Angel J.L., 1984. Health as a crucial factor in the changes from hunting to developed farming in the eastern Mediterranean, στο Cohen M.N. – Armelagos G.J. (επιμ.), *Paleopathology at the origins of agriculture*, Orlando, 51-73.
- Αραχωβίτη Π., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία*, 125-138.
- Brooks S.T. – Suchey J.M., 1990. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A comparison of the Aschadi-Nemeskeri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution* 5, 227-238.
- Buikstra J.E. – Ubelaker D.H. (επιμ.), 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series 44.
- Cavanagh W. – Mee C., 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, SIMA CXXV, Jonsered.
- Coale A.J. – Demeney P., 1983. *Regional model life tables and stable populations*, New York.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, *Θεσσαλία*, 71-92.
- Galaty M.L. – Parkinson W.A., 2007. *Rethinking Mycenaean Palaces II, Revised and Expanded Second Edition*, Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.
- Goodman A.H. – Armelagos G.J. – Rose J.C., 1980. Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois, *Human Biology* 52, 512-528.

- Goodman A.H. – Rose J.C., 1990. Assessment of systematic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures, *Yearbook of Physical Anthropology* 33, 59-110.
- Goodman A.H. – Rose J.C., 1991. Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, στο Kelly M.A. – Larsen C.S. (επιμ.), *Advances in dental anthropology*, New York, 279-294.
- Halstead P., 1977. The Bronze Age demography of Crete and Greece-A Note, *BSA* 72, 107-111.
- Hillson S., 1986. *Teeth*, Cambridge.
- Iezzi C.A., 2005. Regional differences in the health status of late Bronze Age Mycenaean populations from East Lokris, Greece (Ph.D. diss., State University of New York).
- Lagia A., 2007. Notions of Childhood in the Classical *Polis*: evidence from the Bioarchaeological record, στο Rutter J. – Cohen A. (επιμ.), *Constructions of Childhood in Greek and Roman Antiquity, Hesperia Suppl.* 41, 293-306.
- Lagia A. – Eliopoulos C. – Manolis S., 2007. Thalassemia: Macroscopic and radiological study of a case, *International Journal of Osteoarchaeology* 17, 269-285.
- Lagia A. – Petroutsa E.I. – Manolis S.K., 2007. Health and diet during the Middle Bronze Age in the Peoponense: the site of Koufovouno, στο Mee C. – Renard J. (επιμ.), *Cooking up the past: food and culinary practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford, 313-328.
- Larsen C.S., 1997. *Bioarchaeology: Interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge.
- Lovejoy C.O., 1985. Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death, *AmJPhysAnthropol* 68, 47-56.
- Maat G.J.R., 2003. Male stature. A parameter of health and wealth in The Low Countries, 50-1997 A.D., στο Metz W.H. (επιμ.), *Wealth, health and human remains in archaeology*, Amsterdam 57-88.
- McDonald W.A. – Thomas C.G., 1990. *Progress into the Past: The Rediscovery of Mycenaean Civilization*, 2nd ed., Bloomington.
- McKern T.W. – Stuart T.D., 1957. *Skeletal age changes in young American males*, U.S. Army Quartermaster Research and Development Command, Technical Report EP-45.
- Mee C., 1998. Gender bias in Mycenaean mortuary Practices, στο K. Branigan (επιμ.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 165-70.
- Meindl R.S. – Lovejoy C.O., 1985. Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral anterior sutures, *AmJPhysAnthropol* 68, 57-66.
- Merbs C.F., 1983. *Patterns of activity induced pathology in a Canadian Inuit population*, Archaeological Survey of Canada, Mercury Series Paper 119.
- Milner G.R., 1992. *Determination of skeletal age and sex*, Pennsylvania.
- Nordquist G.C., 1988. Middle Helladic burial rites: some speculations, στο Hägg R. – Nordquist G.C. (επιμ.), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid: Proceedings of the sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*, Athens, 35-41.
- Ortner D.J., 1981. *Identification of Pathological Conditions in the Human skeleton*, Washington D.C.
- Ortner D.J. – Putschar W.G.J., 1985. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Washington D.C.
- Παπαθανασίου Α., 1999. Συκιά Μολάων Λακωνίας, *ΑΔ* 54, *Χρονικά*, 1009-1011.
- Παπαθανασίου Α., 2001. *A bioarchaeological analysis of Neolithic Alepotrypa Cave, Greece*, *BAR-IS* 961.
- Παπαθανασίου Α., 2005. Health status of the Neolithic population of Alepotrypa Cave, Greece, *AmJPhysAnthropol* 126, 377-390.
- Παπαθανασίου Α., 2005. Σπαλιάρεικα Λουσικών Αχαΐας, *AAA* 35-38, 191-198.
- Παπαθανασίου Α., 2006. Το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό από τον Μυκηναϊκό θολωτό τάφο στη θέση Καζανάκι Βόλου, *ΑΕΘΣΕ* 2, 151-161.
- Παπαθανασίου Α. – Zachou E. – Richards M.P., 2009. Bioarchaeological analysis of the Human Osteological Material from Proskynas, Lokris, στο Schepartz L.A. – Bourbou C. – Fox S.C. (επιμ.), *New Directions in the Skeletal Biology of Greece*, Occasional Wiener Laboratory Series (*Hesperia* Suppl. 43), Princeton, 223-236.
- Phenice T.W., 1969. A newly developed visual method of sexing the Os Pubis, *AmJPhysAnthropol* 30, 297-302.
- Pullen D.J., 1988. Early Helladic burials at Asine and Early Bronze Age mortuary practices, στο Hägg R. –

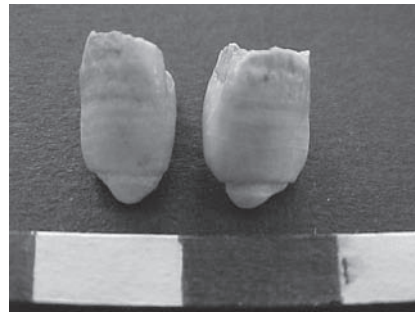
- Nordquist G.C. (επιμ.), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid: Proceedings of the sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*, Athens, 9-12.
- Resnick D., 1995. *Diagnosis of bone and joint disorders*, Philadelphia.
- Roberts C.A. – Manchester K., 2005. *The Archaeology of Disease*, Ithaca.
- Scheuer L. –Black S., 2000. *Developmental Juvenile Osteology*, London.
- Schepartz L.A. – Miller-Antonio S. – Murphy M.A., 2009. Differential health among the Mycenaeans of Mesenia: status, sex, and dental health at Pylos, στο Schepartz L.A. – Bourbou C. – Fox S.C. (επιμ.), *New Directions in the Skeletal Biology of Greece*, Occasional Wiener Laboratory Series (*Hesperia* Suppl. 43), Princeton, 155-174.
- Steckel R.H., 1995. Stature and the standard of living, *Journal of Economic Literature* 33, 1903-1940.
- Stuart-Macadam P., 1985. Porotic hyperostosis: Representative of a childhood condition, *AmJPhysAnthropol* 66, 391-398.
- Stuart-Macadam P. – Kent S. (επιμ.), 1992. *Diet, demography and disease: changing perspectives on anemia*, New York.
- Todd T.W., 1920. Age Changes in the Pubic Bone. I. The White Male Pubis, *AmJPhysAnthropol* 3, 285-334.
- Todd T.W., 1921. Age Changes in the Pubic Bone. II, III, IV, *AmJPhysAnthropol* 4, 1-70.
- Triantaphyllou S., 2001. *A bioarchaeological approach to prehistoric cemetery populations from central and western Greek Macedonia*, BAR-IS 976, Oxford.
- Triantaphyllou S. – Richards M.P. – Zerner C. – Voutsaki S., 2008. Isotopic dietary reconstruction of humans from Middle Bronze Age Argolid, *JArchSc* 35, 3028-3034.
- Τριτσαρόλη Π., 2007. Τα νεκροταφεία μέσης & ύστερης Εποχής του Χαλκού από τις θέσεις Βάλτος Λεπτοκαρυάς και Πηγή Αθηνάς στην Πιερία: προκαταρκτικά αποτελέσματα της βιοαρχαιολογικής μελέτης, *AEMΘ* 19, 191-196.
- Trotter M., 1970. Estimation of stature from intact limb bones, στο Stuart T.D. (επιμ.), *Personal identification in mass disasters*, Washington, 71-83.
- Tzedakis Y. – Martlew H. (επιμ.), 1999. *Flavours of their Times, Food and Drink in Minoan and Mycenaean Times*, Athens.
- Ubelaker D.H., 1989. *Human skeletal remains: Excavations, analysis, interpretation*, Washington.
- Weiss K.M., 1973. *Demographic models for anthropology*, Memoirs of the Society for American Archaeology Nr 27, *AmerAnt* 38.
- White T.D., 1991. *Human Osteology*, Orlando.
- Whitley J., 2002. Objects with Attitude: Biographical Facts and Fallacies in the Study of Late Bronze Age and Early Iron Age Warrior Graves, *CAJ* 12, 217-232.
- Wright L.E., 1997. Intertooth Patterns of Hypoplasia Expression: Implications for Childhood health in the Classic Maya Collapse, *AmJPhysAnthropol* 102, 233-247.

Εικ. 1. Θέση του Μυκηναϊκού νεκροταφείου Βελεστίνου.

Εικ. 2. Θαλαμοειδής τάφος στο Μυκηναϊκό νεκροταφείο του Βελεστίνου.

Εικ. 3. Οδοντική υποπλασία της αδαμαντίνης.

Εικ. 4. Ανάπτυξη οστού μέσα σε οστό ως αποτέλεσμα αναμίας (δρεπανοκυτταρικής;).

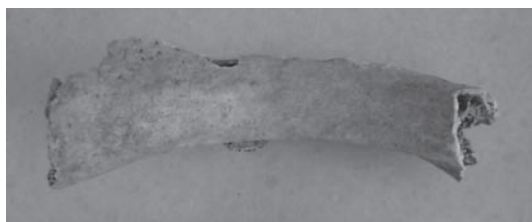

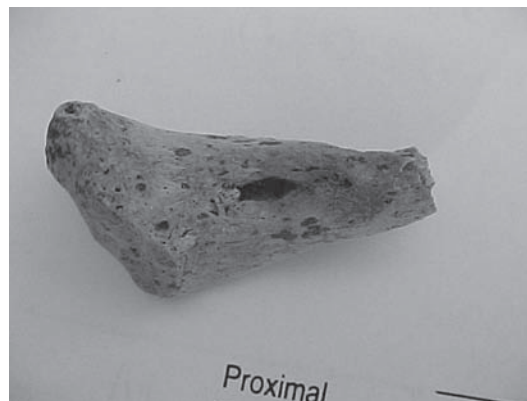
Εικ. 5. Ολική απώλεια δοντιών εν ζωή και αρθρίτιδα στην αριστερή κροταφογναθική άρθρωση.

Εικ. 6. Συνοστέωση κνήμης και περόνης πιθανότατα μετά από τραυματισμό και φλεγμονή.

Εικ. 7. Φλεγμονή στην εσωτερική επιφάνεια πλευρών.

Εικ. 8. Οστεομυελίτιδα σε κλείδα.

Εικ. 9. Φλεγμονή σε μετωπιαίο οστό.

Εικ. 10. Επούλωμένο κάταγμα σε κερκίδα.

ΒΙΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Πίνακας 1. Αριθμός ενηλίκων, ανηλίκων και βρεφών σε θέσεις Εποχής του Χαλκού και σε Νεολιθικές θέσεις.

Θέση	Ενήλικοι	Ανήλικοι (4-18)	Βρέφη (0-4)
Βελεστίνο	20	7	4
Καζανάκι ¹	6	3	0
Σπαλιαρέικα ²	21	4	0
Συκιά ³	28	8	0
Τραγιάνα ⁴	72	11	1
Αταλάντη ⁵	26	8	5
Κολάκα ⁶	34	6	2
Μόδι ⁷	20	7	3
Πηγή Αθηνάς ⁸	17	0	0
Βάλτος Περίας ⁹	7	3	0
Σπάθες ¹⁰	21	4	2
Τρεις Ελιές ¹¹	32	3	0
Προσκυνάς ¹²	2	5	1
Κουφόβουνο ¹³	13	9	5
Λέρνα ¹⁴	94	56	84
Αλεπότρυπα ¹⁵	81	62	18
Φράγχθι ¹⁶	16	15	15

¹Παπαθανασίου 2009, ²2005, ³2006, ^{4,5,6,7}Tezzi 2005, ^{8,9}Τριτσαρόλη 2007, ^{10,11}Triantaphyllou 2001, ¹²Parathanasiou, Zachou, and Richards 2009, ¹³Lagia, Petroutsas, Manolis 2007, ¹⁴Angel 1971, ¹⁵Parathanasiou 2001, ¹⁶Παπαθανασίου, αδημοσίευτα δεδομένα.

Πίνακας 2. Μέσος όρος ηλικίας και αναστήματος σε θέσεις της Εποχής του Χαλκού.

Θέση	Ηλικία	Ανάστημα (cm)	
		Άντρες	Γυναίκες
Βελεστίνο	37,5	171,7	157,0
Καζανάκι ¹	27,6	172,0	159,0
Σπαλιαρέικα ²	35,7	167,0	157,0
Συκιά ³	32,8	170,5	161,3
Προσκυνάς ⁴	33,8	167,5	152,5
Κουφόβουνο ⁵		163,0	154,0
Πηγή Αθηνάς ⁶		166,0	157,0
Ταφικός Κύκλος Β ⁷		171,4	158,4
Λέρνα ⁸		166,3	154,2
Σπάθες ⁹		158,0	156,0

¹Παπαθανασίου 2009, ²2005, ³2006, ⁴Parathanasiou, Zachou, and Richards 2009, ⁵Lagia, Petroutsas, Manolis 2007, ⁶Τριτσαρόλη 2007, ⁷Angel 1973β, ⁸Angel 1971 και Triantaphyllou, Richards, Zerner and Voutsaki 2008, ⁹Triantaphyllou 2001.

Πίνακας 3. Συγκριτικά ποσοστά τερηδόνας, υποπλασίας και απώλειας δοντιών εν ζωή.

Θέση	Τερηδόνα	LEH	AMTL
Βελεστίνο	5,1%	6,0%	64,3%
Καζανάκι	0,0%	8,0%	0,0%
Σπαλιαρέικα	3,3%	10,8%	26,1%
Συκιά	7,0%	6,1%	7,3%
Πηγή Αθηνάς	10,0%	23,0%	3,0%
Βάλτος	8,0%	9,0%	4,0%
Σπάθες	11,2%	14,0%	
Τρεις Ελιές	13,9%	6,9%	
Προσκυνάς	3,0%	6,4%	2,3%
Κουφόβουνο	28,0%	69,0%	57,0%

A PRELIMINARY REPORT ON THE ARCHIVAL MATERIAL FROM THE EXCAVATIONS OF THE THOLOS TOMB AT ANO DRANISTA (ANO KTIMENI) IN THESSALY BY A.S. ARVANITOPOULOS (1911)*

Y. Galanakis, M. Stamatopoulou

In November 1911, Apostolos Arvanitopoulos excavated a tholos tomb at the Palaiokastro hill in the village of Ano Dranista (today Ano Ktimeni) in the prefecture of Karditsa, off the SW end of the Thessalian Plain and very close to the modern boundaries with Phthiotis (fig. 1)¹. The village (about 700 masl) is situated on the SE slopes of the Thessalian Agrafa Mountains, part of the south Pindus mountain range. It forms part of the second land crossing between central Greece and the SW Thessalian Plain². In antiquity this crossing constituted the natural boundary between Dolopia and Achaea Phthiotis³. Lake Xynias, today dried, was the main hydrographical feature of this region along with a number of small rivers, streams and tributaries. This well-watered and strategically-positioned region provides an ideal environment for agro-pastoral activities.

HISTORY OF RESEARCH

Arvanitopoulos in his brief preliminary report on the excavation of the tholos tomb in the *Praktika of the Archaeological Society* for 1911 dated the Dranista tomb to the Geometric period⁴. This report has been extremely influential in the ways in which this particular tomb has been treated in the archaeological literature over the last hundred years.

Georg Karo of the German Archaeological Institute in his report in the *Archäologischer Anzeiger* of 1912,

---

* We would like to thank B. Petrakos, Secretary General of the Archaeological Society at Athens, and A. Matthaïou, Director of the Greek Epigraphic Society, for their permission to study and publish this important archival material, and I. Ninou and S. Kravaritou for their help. M. Stamatopoulou's research in Greece was significantly aided by the generous support by the Michael Zilkha Trust at Lincoln College. Y. Galanakis would also like to thank the Karditsa Ephorate, J. Bennet and S. Sherratt (University of Sheffield), H. Hughes-Brock (Oxford) and M. Recke (University of Giessen) for their invaluable help with various issues arising from the study of this material and Worcester College for supporting his research in Greece. The final publication is in preparation by Y. Galanakis and will appear in the *Αρχαιολογική Εφημερίς*. For more information on Apostolos Arvanitopoulos and his excavation archives see Stamatopoulou (this volume).

1. Stählin (1924) identified Dranista with anc. Ktimenes and nearby Rentina with anc. Aggeies. This identification is still popular (e.g. Χατζηαγγελάκης 2007a), although Helly (1992) places anc. Ktimenes at Rentina and anc. Aggeies at Loutropigi (=Smokovo). Dranista may have been a second-order settlement, perhaps in the territory of ancient Ekkara (Hansen – Nielsen 2004, 714, no. 434). In antiquity the area around Dranista formed part of Dolopia.

2. Dranista is about 6 km to the west of this second crossing (i.e. it is not situated on the crossing), which is still used by the Greek railway. The first (main) crossing, used by the old national road, connects Lamia to Domokos via the western range of Mt Othrys. A third (minor) crossing begins at Makrakomi and via the Giannitsou pass and Mega Isoma connects the area of Spercheios with Ktimeni or Loutropigi and subsequently the SW Thessalian plain. There was also an old forest road that connected Dranista with Makryrrachi and Lake Xynias. For the topography of Dranista see also Helly 1992.

3. Ano Dranista is today 2 km away from the modern (natural) boundaries that separate Thessaly from Central Greece (the prefectures of Karditsa and Phthiotis). The construction of the Smokovo dam has altered the topography of this region with the creation of an artificial lake.

4. Αρβανιτόπουλος 1911, 351-353, where he gives a brief overview of the tomb's location, architecture, burial practices and funerary assemblage ("Τα εν τω τάφω κτερίσματα ήσαν ποικίλα και ικανώς πλούσια, ιδίως σφραγιδιόλιθοι μετ'εγγλύφων παραστάσεων, θήκαι οστείνια μετά κοσμημάτων εγγεγλυμένων κττ."; see detailed discussion below).

along with Arvanitopoulos in later short notes, re-dated the tomb's use to the Late Mycenaean and Geometric periods⁵. However, this re-dating had minimal impact on archaeological research in the area, with most scholars basing their dating of the Dranista tomb on Arvanitopoulos's 1911 report. For this reason, the tomb was and still is widely known as Geometric⁶. The funerary assemblage remained inaccessible for many decades creating frustration and doubts as to its whereabouts and actual dating⁷.

The tomb was probably destroyed prior to WW II. In 1953, A. Hunter visited Dranista while preparing his manuscript for his B.Litt. thesis in the University of Oxford⁸. Hunter records the following: "At Ano Dranista the tholos is again sited in wild inaccessible country. The tholos is now only a slight depression in the ground. There were no prehistoric sherds, nor at Palaiokastro, the fortified acropolis hill a short distance to the east". Once more he dated the tomb to the Early Iron Age.

In 1963, as part of the redevelopment of the Athanassakeio Museum in Volos, the then Director, Dimitris Theocharis, re-discovered the Dranista assemblage. In a brief note in the *Αρχαιολογικόν Δελτίον* he noted that this important Mycenaean assemblage was soon to be published⁹. This report went unnoticed, perhaps because it was not included in the main section of the archaeological news but rather under the report on the Volos Museum redevelopment¹⁰.

In 1978 V. Adrymi-Sismani was sent by the Volos ephorate to identify and clear the Dranista tomb¹¹. The villagers pointed out two locations: the tholos and another one where 'weapons had come out of the ground'. The latter is probably the source of the Dranista bronzes, illicitly removed sometime before the ephorate's visit to the site and now stored in various collections in Germany (see discussion below)¹².

A few of the objects from Dranista along with the signet ring from Mega Monastiri¹³ were illustrated for the first time in the volume *Magnesia – The story of a civilization* in 1982¹⁴. The first, though largely incomplete, list of jewellery from the Dranista tomb appeared in Sargnon's *Les Bijoux Préhelléniques* in 1987¹⁵. Once

5. Karo 1912, 244-245, who also gives more details about the objects: "große geometrische Vasen, ein kleines Beingefäß mit goldenem Rande, beinerne Schwertscheiden mit Reliefschmuck, kleine quadratische beinerne Schmuckplatten mit gravierten Sphingen, Gemmen und goldene Petschafte mit gravierten Darstellungen u.a.". See also Karo 1935, 610; Αρβανιτόπουλος 1915a, 154; 1915b, 234; Stählin (1922, 2082; 1924, 148, 5; 1926, 100) is one of the very few scholars that used Karo's report (other scholars that mention a "Late Mycenaean and Geometric" date for the Dranista tholos include Glotz 1915, 103; Severyns 1937, 440; Mac Kay 1976 and Lauffer 1989, 355-356).

6. *JHS* 1912, 387; *AJA* 1913, 109; Heurtley – Skeat 1930-31, 12, 38 and n. 1 (where they note that the Dranista tomb assemblage was "described by the excavator as 'particularly rich' in gems"); Wiesner 1938, 40, no. 299; Desborough 1952, 131-132; Philippson 1950, 307, no. 204; 1958, 243; Hood 1960, 167, fig. 1; Hope Simpson 1965, 163, no. 548; Andronikos 1968, 65 and 74; Snodgrass 1971(=2000), 205; Coldstream 1977, 54, ft. 41; Schachermeyer 1980, 308; Leekley – Efstratiou 1980, 143; Hope Simpson 1981, 171; Feuer 1983, 76; Συριόπουλος 1984-85, 242, no. 52; 1995, 1354, no. 101; Morris 1989, 108; Georganas 2000. The tomb is not mentioned by Wace – Thompson 1912, Fimmen 1921, Pelon 1976, Hope Simpson and Dickinson 1977 and Cavanagh – Mee 1998.

7. Skeat 1934, 19, n. 3: "in southern Thessaly a single, though richly furnished, tholos tomb of the Early Iron Age has been excavated, but the finds have unhappily vanished". Something similar in Béquignon 1937, 134, n. 4 and Wace 1938, 278 who, while reviewing Béquignon's book, spends a couple of lines remarking that this author "has no light to throw on the peculiar 'tholos tomb' reported by Arvanitopoulos". See also Béquignon 1958, 94-95 (while discussing the new discoveries by Verdélis at Pharsala): "Arvanitopoulos y trouva-t-il même du mycénien tardif? Je n'en suis pas sûr...mais se n'est là qu'une hypothèse, tout comme pour le tombeau de Dranitsa".

8. Hunter 1953, 15 and 84.

9. Θεοχάρης 1963, 133. Soon afterwards the site was included in the listed archaeological sites of the prefecture of Karditsa (Y.A. 1154/04-03-1964 – ΦΕΚ 91/Β/19-03-1964).

10. Shortly afterwards, part of the original assemblage excavated by Arvanitopoulos was put on display in the Volos Museum. Mrs Helen-Hughes-Brock of the University of Oxford paid a visit to the Museum and made some valuable notes on the Dranista objects on 14th April 1964. These notes are at the disposal of the authors (including a letter by Mrs Angela Tamvaki to Mrs Hughes-Brock). They offer invaluable information as to which objects from Dranista were on display in the Volos Museum at the time (including some accession numbers).

11. We thank Dr V. Adrymi-Sismani for sharing this information with us.

12. Published by Buchholz 1983. Buchholz bought the bronze knife (one of the three bronzes said to come from Dranista) in 1979 (see discussion below).

13. *CMS* V, no. 728.

14. Hourmouziadis – Asimakopoulou-Atzaka – Makris 1982, 55, fig. 27 (the caption erroneously describes all the objects as coming from Dranista).

15. Sargnon 1987, 278 who also notes that this material was to be published by Mrs Maria Theochari.

more, however, these few references to the Mycenaean nature of the assemblage from Dranista had limited impact on the archaeologists working on the Late Bronze Age in Thessaly and the Aegean as a whole¹⁶.

From the most recent publications, one has to highlight those of Adrymi-Sismani¹⁷ and Chatziaggelakis¹⁸. The latter, who dates the tomb to the Late Mycenaean and Geometric periods, also remarks that some objects from Dranista were stored in the Volos Museum, while others were kept in the National Museum in Athens. Those in the Volos Museum were transferred to the Karditsa Museum on 23rd April 2008, while the National Museum in Athens informed the authors that no material from Dranista has been identified and/or registered in the Prehistoric Collection there¹⁹.

THE EXCAVATION ARCHIVE

Arvanitopoulos never published the Dranista tholos tomb. After his death his archive was inaccessible until the late 1990s when the excavation daybooks were given to the Archaeological Society of Athens and the remaining material to the Greek Epigraphic Society. His daybook referring to the excavation of the Dranista tholos is detailed and accompanied by a number of drawings and plans²⁰. Perhaps the single most important documentation related to the Dranista tholos is the presence of large plates illustrating and registering the finds in detail, now in the archive of the Greek Epigraphic Society. Overall, the archival material offers invaluable help in reconstructing the architecture, burial practices and funerary assemblage of this important Mycenaean tomb.

THE DRANISTA THOLOS

The region of the SW Thessalian plain is little known to Late Bronze Age specialists. The presence of a significant Mycenaean tomb there with a rich funerary assemblage and the burial practices associated with it add important information to a relatively small group of Late Bronze Age sites in the area (fig. 2). The significance of Arvanitopoulos's discovery increases if one takes into account that this is one of the few Late Bronze Age tomb of this type in western Thessaly, with the monumental Georgiko tholos, about 40 km to the NW (near Karditsa)²¹ constituting the most famous example.

ARCHITECTURE

The tomb was located on the natural slope of the Palaiokastro hill, about 70 m. to the south²² of the first circuit of the classical fortification wall²³ (fig. 3). Its chamber had a diameter of 4.70 m. (or 17.34 sq.m.) and a preserved height of about 3.5 m. (fig. 4). It was built of small flattish stones, which according to Arvanitopoulos²⁴ came from the nearby Kokla stream. The stomion was 5.70 m. in length (i.e. larger than the diameter of

16. The tomb is clearly marked for the first time as Mycenaean in Arachoviti's map (1994, 138 and ft. 19).

17. Adrymi-Sismani 2007, 175-176, fig. 15.8.

18. Χατζηαγγελάκης 2007a, 54-55: some of the objects illustrated in the 1982 *Magnesia* volume are also shown by Chatziaggelakis.

19. Letter from the National Archaeological Museum (Athens): 15/5/09.

20. Archaeological Society of Athens, Αρχ. Αρβ. 37. The tomb was identified on Wednesday November 2 and fully excavated by Saturday November 12.

21. For Georgiko see Ivtζεσίλογλου 1997; 1998; 1999; Χατζηαγγελάκης 2007b.

22. There is some confusion as to the position of the tholos: we follow Arvanitopoulos's description here for consistency (Αρβανιτόπουλος 1911, 352, fig. 15). Stählin (1922, 2082) and Helly (1992) place the tomb to the north of the acropolis. See also Χατζηαγγελάκης 2007a (who mentions 'south' in the text, but publishes Arvanitopoulos's plan with the 'north' reversed in relation to the original plan [fig. 3]). Finally, Hunter (1953, 15) reports that Palaiokastro, the fortified acropolis hill, lies a short distance to the east of the tomb.

23. The classical site prospered in the 4th and 3rd centuries B.C.

24. Arvanitopoulos also compares the tomb to some Early Iron Age tholoi (e.g. Lestiani). Late Bronze Age and Early Iron

the chamber). It was covered by seven large lintel slabs. It was narrow (50-62 cm.) and relatively low (1.60 m.). A slab blocked the entrance to the stomion. The destruction of the superstructure (the area over the lintels) does not allow the identification of a relieving triangle. In front of the stomion there was a lined dromos, part of which had already collapsed due to erosion of the sloping ground. With a preserved length of about 3 m. and given the geomorphology of the area, it is highly plausible that the dromos originally had at least the same length as that of the stomion²⁵.

This tripartite arrangement (chamber-stomion-dromos) is very common in Mycenaean funerary architecture. Yet, the length of the stomion (greater than the diameter of the chamber), the presence of seven lintel slabs, and the lined dromos (possibly of equal length to the stomion) recall the architecture of the nearby Georgiko tholos tomb. An analysis of the proportions of the two tombs sheds some more light on their architectural inter-relationship. The tomb at Dranista is almost half the size of, in every aspect, and architecturally very similar (in terms of layout and design) to the Georgiko tomb²⁶.

Apart from this close relationship between the Georgiko and the Dranista tholos tombs, which can be interpreted in a number of different ways (e.g. same group of masons or, more likely, same architectural tradition), it is also worth mentioning that tholos tombs with a stomion equal in dimensions to or greater than the diameter of the chamber make up only 8% of the total known tholos tombs. Most of them are situated in Western Greece²⁷ and date to LH IIB-III A1 (possible date of construction).

THE FUNERARY ASSEMBLAGE

The excavation of the Dranista tholos brought to light a rich and diverse funerary assemblage²⁸. In brief, more than 360 small finds made of about 20 different materials are mentioned in the excavation notebook. The vast majority of them are also illustrated in detail in the excavation plates. Amongst the finds we should mention the bone/ivory plaques with relief decoration²⁹, part of a bone/ivory pyxis lid, a bone/ivory pin, worked boar's tusks from a helmet, a unique silver and two bronze tweezers, a single-edged bronze knife and the tip of a bronze pin.

The tomb also yielded eight seals (fig. 5), a relatively large number from a single context³⁰, given the small (but progressively increasing) number of seals known from Thessaly. Most of the seals could, on stylistic grounds, be dated to LH II-III A³¹. They display a variety of styles (e.g. cut-style, Younger's 'island sanctu-

Age (and even Archaic/Classical) tholos tombs in Thessaly share a number of architectural similarities suggesting a long-established tradition in tholos architecture (a tradition that started in Thessaly around 1400 B.C. and lasted until the middle of the first millennium B.C., with varied frequency: see e.g. Feuer 1983; Αραχωβίτη 1994; 2000, 367-368; Stamatopoulou 1999; *forthcoming*; Georganas 2000).

25. The preserved height of the lined dromos was about 1.40 m.

26. An analysis of the architecture of a number of tholos tombs has shown that the chamber diameter is dependent on the stomion's length and vice versa (Galanakis 2007, with additional references). This relatively stable ratio between chamber diameter and stomion length, very important for the stability of the entire monument, appears to suggest that the builders of the time had acknowledged empirically the importance of the chamber-stomion relationship.

27. Especially in Aitolokarnania. The closest parallels for the funnel-shaped stomion of the Dranista tomb, apart from Georgiko, come from the tholoi at Kapakli in Volos and Ay. Theodoroi near Pteleos. Outside mainland Greece the closest architectural parallel to the Dranista tholos is the Kephala tholos near Knossos (Preston 2005).

28. This assemblage will be discussed in detail in the forthcoming final publication.

29. Cf. Englianos tholos III: Blegen – Rawson – Taylour – Donovan 1973, 84-86, fig. 170.

30. It is the fourth largest group of seals from a single context in Thessaly after the twelve seals (mostly glass and steatite) from the Kato Mavrolophos chamber tomb (Μαλακασιώτη 1992, 270; *CMS* V.1B, 425, 431-437, nos. 450-461), the eleven seals (mostly glass and steatite) and a scarab from Velestino-Pherai chamber tomb I (*CMS* V.3, 618, 624-636, nos. 430-441) and the six seals, two cylinder seals and a gold signet ring from Mega Monastiri chamber tomb Γ (Θεοχάρης 1964, 257; *CMS* V, 585-586, 598-602, nos. 725-732).

31. So far it has been possible to identify the current location of three of Dranista seals: **Fig. 5a** = *OMS* X.1, no. 344 ("unprovenanced", English private coll.), **Fig. 5f** = *OMS* I.S, no. 64 ("Thessaly", National Archaeological Museum, Athens); **Fig. 5g** = *CMS* I.S, no 117 ("unprovenanced", National Archaeological Museum, Athens).

aries group, mainland popular style) and shapes (five lentoid seals [one gold-covered³² and another with gold caps], two amygdaloids and one six-sided prism seal). Most of the representations (six out of eight) depict animals (calves, deer, lion, wild goat). The prism is decorated with floral motifs while the gold-covered lentoid seal is decorated with a man stabbing an agrimi (wild goat)³³. The seals are made of various materials, such as cornelian, glass, steatite, and probably green jasper.

The tomb also yielded a large number of beads and ornaments. About 30 different shapes are represented amongst which papyri, figure-of-eight shields, rosettes and double rosettes, drop-shaped, pomegranates, three-lobed flowers, wire-cage, cockles, altars, curled leaf ornaments, glass plaques with relief decoration (e.g. sphinxes), and a number of round, amygdaloid and grain-of-wheat beads. The beads and ornaments are made of gold, glass, rock-crystal, steatite, faience and amber³⁴. A couple of stone buttons and/or spindle-whorls are also illustrated.

Arvanitopoulos also records in his notebook a whetstone, part of a stone (alabaster) vessel, a bronze ring, a small disfigured piece of iron, non-diagnostic potsherds, and the foot of a Mycenaean kylix, which he also illustrates. He describes the sherds from the dromos as Geometric (“around 800 B.C.”³⁵). Although the sherds are not illustrated, they may have been of a Late Mycenaean date (“wheelmade with red ornaments and linear or geometric decoration”)³⁶. Apart from Karo’s report³⁷, which mentions large Geometric pots, there is no other mention of Geometric pottery from the Dranista tomb³⁸.

The tomb’s contents had already been disturbed in antiquity, not least by incoming water³⁹ that resulted in the partial collapse of the dromos. Most of the objects were found in the chamber, while a number of beads and ornaments were also found in the stomion and the dromos. Arvanitopoulos gives the original findspot of only a handful of objects⁴⁰. The most enigmatic of them, for which he makes a special reference to its findspot, is the miniature jug (H: 6.4 cm. × max Diam.: 5.2 cm.) made of faience⁴¹ (rather than bone as recorded by Arvanitopoulos). This juglet is decorated with gold rosettes and beads. Without any direct parallel but certainly Mycenaean in date and presumably of Aegean manufacture, the juglet was found next to burial 28 on the chamber floor (tentatively identified as a female by Arvanitopoulos⁴²).

The paucity of ceramic finds makes the dating of the tomb’s construction difficult to establish. However, the richness of the funerary assemblage leaves no doubt that the main (and perhaps only) period of use for the Dranista tholos was the Late Bronze Age and in particular LH III. The objects are similar to those found in contemporary tholos and chamber tombs both in Thessaly and in southern mainland Greece. Thus, a date in the 14th century B.C. (LH IIIA) would be plausible for the construction of this tomb in terms of its architecture and funerary assemblage.

32. Probably Cretan (LM II-III). The branches framing the scene on three sides are unusual with this motif (they recall the decoration of a seal from Mycenae: *CMS* I, no. 42; Dickers 2001, 40-41, esp. cat. no. 81).

33. For similar representations, cf. *CMS* V, no. 656; *CMS* VI, nos. 344-345; *CMS* VII, no. 131. For gold-covered seals, cf. *CMS* V Suppl. 1A, no. 71 (Goulandris coll.), *CMS* V, no. 200 (Benaki coll.) and Thorikos tholos IV (Servais and Soyez-Servais 1984, 48, figs. 6a-b); see also Pini 2005. A stylistically similar-looking seal was recently found at Mageira near Olympia during excavation work in Mycenaean tombs by the 7th Ephorate of Antiquities (2000-2010, *Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, 109, fig. 14).

34. The two amygdaloid “lapis lazuli” beads are mentioned by Sargnon 1987, 278, are on close inspection glass beads.

35. Arvanitopoulos also dates the tomb in his excavation notebook to “1000-700 B.C.”.

36. For his confusion with Mycenaean pottery see also Αρβανιτόπουλος 1915b, 213 (considering the sherds from the Tiryns treasure as Geometric, only later to be assigned by Karo to Late Mycenaean).

37. Karo 1912.

38. Verdelis (1958) in his study on the Protogeometric style in Thessaly does not mention any material from Dranista.

39. A situation observed in other Mycenaean tholos tombs: e.g. Georgiko, Menidi, Marathon, etc.

40. Some contextual information exists for burials A, B, Γ, Δ, E, Z, H, KH, KΘ (to be discussed in detail in the forthcoming publication).

41. There are a few brief references to the Dranista (Ktimeni) “faience juglet”: Hood 1978, 136 and n. 158 (who correctly considers it of Aegean manufacture); Lambrou-Phillipson 1990, 320 (who erroneously lists it as a “Near East/Cyprus?” import); Evely 1996, 358. This juglet is not mentioned by Foster 1979.

42. This skeleton (KH) is not clearly drawn in **fig. 6**; this may suggest that (s)he may have been among the earliest burials in the tomb.

It is also worth pointing out that Late Mycenaean potsherds are mentioned from the slopes of the Palaiokastro hill, where the Late Bronze Age settlement may have once stood⁴³.

Summing up so far: in terms of its architecture the Dranista tomb is among the most imposing Late Bronze Age funerary monument in western Thessaly particularly after the Georgiko tholos⁴⁴. However, its funerary assemblage ranks the Dranista tholos amongst the richest Late Bronze Age tombs in Thessaly, especially in terms of the quality and diversity of finds (i.e. comparable to the tholos tombs at Kapakli, Lamiospito and Kazanaki and Mega Monastiri chamber tomb Γ). An early date could suggest that rich Mycenaean-looking funerary assemblages found their way into inland Thessaly not long after those attested in the Volos area.

BURIAL PRACTICES

The excavation of the chamber yielded at least 31 burials placed in a similar arrangement to that observed in the Kapakli tholos at Volos⁴⁵. Two elliptical charnel pits are also mentioned by Arvanitopoulos: the first was located to the right as one entered the tomb and the other on the opposite side. Both yielded burnt bones and layers of 'pyres' as well as small finds similar to those discovered on the chamber floor. The latter was found covered with fire remains (charcoal). The burials on the chamber floor, placed in an extended position⁴⁶, are described as partially burnt. Animal bones are also mentioned, some of which are described as burnt. Arvanitopoulos tentatively identified them with bovines and birds⁴⁷.

Given that Arvanitopoulos was able to draw (or identify) the position of at least 22 'complete' skeletons on the chamber floor (fig. 6), we can assume that the fire remains which he observed were the result of a secondary rather than primary (cremation) ritual. These secondary fire rituals, attested in a number of tombs across the Late Bronze Age Aegean⁴⁸, are most frequently dated to the 14th and 13th centuries B.C.

Although these fire rituals are frequently treated as representing a singular phenomenon, their manifestation (i.e. their performance) often differs from place to place⁴⁹. The recent discovery and exemplary excavation of the Kazanaki tholos tomb by the Volos ring road offers important insights into the practice of one such fire ritual episode⁵⁰. The bones of the individuals buried in the chamber pits were exhumed (after their flesh had completely decomposed) for the performance of a fire ritual (reaching temperatures of 200-400°C⁵¹) whose remains occupied most of the chamber's floor. Once the bones were fired (including a good quantity of the funerary assemblage) they were then randomly (i.e. without maintaining an interest in skeletal or contextual associations) placed back in three of the four main pits on the chamber floor and in six smaller and shallower pits on the periphery of the chamber floor. The three main pits were then properly sealed, while the

43. A destroyed tholos tomb has also been observed at Kalogeros Loutropigis not far from Dranista (Χατζηαγγελάκης 2007a, 55); another tholos may have existed at Kaitsa and other nearby locations (the date for these tombs is unknown; they could be either Late Bronze or Early Iron Age). More tholoi have recently come to light (fig. 2) at Kallithero-Rachoula and Koutroulou Magoula.

44. It is comparable to a medium-size tholos by the standards of eastern Thessaly.

45. Κουρουνιώτης 1906; Avila 1983. As with Kapakli, most of the objects are probably associated with a few (rather than most) of the burials found in the tomb (perhaps the earliest rather than the latest burials).

46. It can tentatively be suggested that extended inhumations may have been reserved in Late Bronze Age Thessaly for more elaborate burials as, for example, seen at Kapakli (perhaps with elaborately-dressed individuals). The contracted position is more frequently attested in association with crudely-built tholos tombs, small chamber tombs, built graves and cists (where space is also limited): Galanakis 2008, vol. 1, 219.

47. Arvanitopoulos also found the bones from large animals in the upper layers of the tholos from later (more recent?) periods. Burnt soil covered the debris of the collapsed dome.

48. Wace 1932, 140-141; Blegen 1937, 250-252; Nilsson 1950, 595-599; Cavanagh – Mee 1998, 112-113; Gallou 2005, 120-123: most scholars see these fire remains as part of fumigation and/or purification rituals in relation to new burials. Wells (1990, 136-138) raises some doubts with regard to the extent of this phenomenon, which is certainly not universally attested in Mycenaean tombs.

49. These fire rituals appear to constitute a more complex aspect of funerary praxis than previously thought. They should be individually analysed before they are considered part of the same singular phenomenon.

50. Παπαθανασίου 2006.

51. In this temperature the bones are smoked and blackened but are not properly cremated (incomplete cremation: Παπαθανασίου 2006, 152).

fourth remained empty. Some of the bones were unburnt, including a skull found next to the doorway (from inside the chamber)⁵². A similar fire ritual probably took place in the Lamiospito tholos tomb at Dimini⁵³ and perhaps the Kapakli tholos⁵⁴.

The identification of a fire ritual at Dranista similar (but not identical⁵⁵) to those attested in the tholos tombs in the Volos area (and southern Greece) may suggest the involvement of the people performing the funerary ritual at Dranista in the social networks of that particular region⁵⁶. It would be interesting to explore further the relationship between inland (west Thessalian) sites, the number of which is progressively increasing with new research (by the Karditsa ephorate), and the coastal (east Thessalian) sites. It can tentatively be suggested that the main sites around Volos may have maintained special interest in the exploitation of the western Thessalian plain with various sites around it acting as secondary- or tertiary-centres⁵⁷.

OBJECTS FROM DRANISTA IN EUROPEAN COLLECTIONS

Before concluding this preliminary report on the Dranista tholos, it is worth mentioning two collections of bronze objects, which may be associated with this otherwise little known site. The first group comprises two swords (Sandars types E and G), today in private collections in Germany (in Tübingen and Cologne), and a one-edged knife, similar to that found by Arvanitopoulos in the tholos tomb, today in the archaeological collection of the University of Giessen (Inv.-Nr. B-4/79). These three bronze objects are said to be from Dranista⁵⁸. Given that the region was little known to art dealers, we assume that their provenance is probably correct. The three bronzes reinforce the hypothesis regarding the existence of more Late Bronze Age tombs at Dranista (more specifically of a LH III date). It is possible that these bronze objects came from the tomb shown to Adrymi-Sismani by villagers during her visit to the site in 1978.

The second collection comprises two Naue II swords (about 90 cm. long), today in the Ashmolean Museum in the University of Oxford (AN1927.1383-1384). The two swords were bought by Sir John Evans, father of Sir Arthur Evans, in Athens in 1891. They are said to come from Thessaly and more specifically a site called "Graditza". Some scholars are of the opinion that this site should be identified with modern Karditsa⁵⁹. Two alternative identifications are put forward here: that these two swords may have actually originated from "Dranitsa" (as Dranista was also known at the time) or "Graditza" (Gardiki)⁶⁰ near Pteleos.

52. It should be noted that the bones of the two individuals found in the relieving triangle at Kazanaki (probably part of a secondary burial) show no signs of burning. They probably date to the final period of use of the Kazanaki tholos (Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2006).

53. Αδρύμη-Σισμάνη – Γεωργίου 2002; see also the first and quite detailed report by Κούσης 1887 (we would like to thank Dr V. Adrymi-Sismani for giving us a copy of this report) and Lolling – Wolters 1886; 1887.

54. Κουρουσιώτης 1906; Avila 1983; Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2006. The Kapakli burials date to LH IIIA. The burials in the chamber of the Kazanaki tomb date to LH IIIA (Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2006); the Lamiospito tomb (Dimini A) was probably in use during LH IIIA-B. Traces of fire were also observed on the chamber floor of Mega Monastiri chamber tombs B and Δ (Θεοχάρης 1964, 256-257).

55. E.g. a number of articulated burials are recorded by Arvanitopoulos, unlike at Kazanaki, where not a single articulated burial was found in place.

56. The tomb is also oriented towards the streams. The proximity of Late Bronze Age tombs with water features is another complex issue which is best assessed at a regional level: see e.g. Georgiadis – Gallou 2006-07.

57. For a long time there was a bias in the archaeological exploration of Thessaly towards Magnesia given that a number of major public works were taking place in that region and the dearth of systematic investigation of inland Thessaly (especially outside the region of Larisa and the Neolithic period). Although a possible influence from central Greece should not altogether be excluded for Dranista, at present it is more plausible to suggest a link with eastern Thessaly.

58. Published by Buchholz 1983. For the knife in Giessen see also Klöckner – Recke 2007, 61, fig. 79. We would like to thank Prof. M. Recke for this reference.

59. Catling 1961, 117, nos. 12-13; Kilian-Dirlmeier 1993, 97, nos. 245-246. Although undoubtedly more Mycenaean sites once existed around Karditsa, the Georgiko tholos would make a very good candidate for the provenance of these two swords (if one accepts the identification of "Graditza" with Karditsa). At the Ashmolean Museum there is a letter from John to Arthur Evans, dated 18/1/1891. In it John Evans mentions the purchase of a long sword ("3 feet long") from Thessaly, probably one of the two Naue swords now in the Ashmolean.

60. A village called Graditza, also mentioned by Gell and Dodwell, once existed to the south of Sourpi and to the west of Pteleos (near modern Drymon and probably near the modern highway). This village (Gardiki), however, was probably long aban-

A FIRST ASSESSMENT

Dranista became relatively prominent in the archaeological literature of Early Iron Age Thessaly due to Arvanitopoulos's erroneous original dating of the tomb ("Geometric"), his emphasis on Homeric practices and the evidence (as he saw it) for "cremation burials"⁶¹. Georg Karo, already in 1912 not only revised the dating of this tomb but made significant remarks on its importance in assessing the possible relationship between the Volos area and the Thessalian hinterland. The (unsuccessful) efforts of numerous scholars to find out more about this tomb (from Skeat, Béquignon and Wace to Desborough and Andronikos) highlights further the need for a full publication of the Arvanitopoulos excavation archive, not least because it is also detailed (by the standards of the period) and well-illustrated.

The presence of a richly-furnished and relatively well-built tholos tomb⁶² on the SW outskirts of the Thessalian plain on an upland and rugged terrain raises the question regarding the nature and role of this settlement and its relationship with the major centres of the time in Thessaly (probably that at Georgiko and subsequently those in the Volos area)⁶³. Based on the strategic position of Dranista (controlling the exit of the second main crossing from central Greece to the SW Thessalian plain), its water resources and the suitability of the area for agro-pastoral activities, one can assume that the site's role might have been elevated during the 14th and 13th centuries B.C. due to the special interest shown in its strategic position by a larger power centre (perhaps Georgiko or one in the Volos area). The attempt of the local power centres to retain control of resources and access to and from Thessaly would have had a direct impact on secondary- and tertiary-sites, such as Dranista. The tomb's architecture, the funerary assemblage and burial practices all suggest that the people involved in its construction, the preparation and performance of burials and secondary rituals shared similar beliefs and display strategies with the elite networks of the 14th and 13th centuries B.C. in Thessaly and southern mainland Greece.

The publication of old excavations can still prove refreshingly illuminating. It is important to consider the results of these excavations within the framework of current research, particularly in relation to the organization of the Mycenaean world outside the major centres. Of special interest is the better understanding of the relationship between core and peripheral sites, especially in regions little known to the archaeological literature on the Late Bronze Age⁶⁴. We hope that the study and publication of the archival material relating to the Dranista tholos, a hundred years after its excavation by Arvanitopoulos, can make a small contribution in this direction.

---

done by the time the swords were purchased in Athens by John Evans (see e.g. Baker 1837, 93 and map, where Graditza is clearly marked). The closest important Late Bronze Age site to this "Graditza" is Pteleos-Ay. Theodoroi.

61. Heurtley – Skeat 1930-31, 11, n. 1 have already expressed a note of caution regarding Arvanitopoulos's frequency in identifying "cremations" in the tombs he excavated.

62. It is worth noting that according to Pelon's classification (1976, 391) the Dranista tholos would be a small tholos (with a diameter <6 m.). Yet, tomb size should be evaluated by local standards and in relation to the tomb's funerary assemblage.

63. For an overview see Voutsaki 1993, 106-128; Adrymi-Sismani 2007; Galanakis 2008, vol. 1, 76-85 and 218-228. A number of settlement sites are now known from the region thanks to the intensification of archaeological work by the Karditsa ephorate (fig. 2). However, Georgiko and Dranista remain the only elite burial sites of LH IIIA-B known from western Thessaly (i.e. outside Magnesia).

64. See e.g. the paper by Chatziaggelakis – Tselios on the Mavrommati excavations (this volume).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

**ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ
ΤΟΥ ΘΟΛΩΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΑΝΩ ΔΡΑΝΙΣΤΑΣ (ΑΝΩ ΚΤΙΜΕΝΗΣ) ΑΠΟ ΤΟΝ Α.Σ.
ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟ (1911)**

Γ. Γαλανάκης, Μ. Σταματοπούλου

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται η προκαταρκτική έκθεση του αδημοσίετου αρχαιολογικού υλικού της ανασκαφής του θολωτού τάφου της Δρανίστας από τον Απόστολο Αρβανιτόπουλο το 1911. Η επανεξέταση του αρχαιολογικού υλικού προσφέρει σημαντικά στοιχεία για την χρονολόγηση του μνημείου, το οποίο αν και είχε αρχικά χρονολογηθεί από τον Αρβανιτόπουλο στη Γεωμετρική εποχή πρέπει, βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, να επαναχρονολογηθεί στο σύνολό του στη Μυκηναϊκή εποχή. Υπό το πρίσμα αυτό επιχειρείται μια πρώτη αποτίμηση της αρχιτεκτονικής, των κτερισμάτων και των ταφικών πρακτικών του εν λόγω μνημείου και η ένταξη του στο ευρύτερο ταφικό περιβάλλον της ύστερης εποχής του χαλκού στη Θεσσαλία.

BIBLIOGRAPHY

- Adrymi-Sismani V., 2007. Mycenaean Northern Borders Revisited: New Evidence from Thessaly, in Galaty M.L. – Parkinson W.A. (eds.), *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revised and expanded second edition*, Los Angeles, 159-177.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Αλεξάνδρου Στ., 2006. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι, *ΑΕΘΣΕ* 2, 133-149.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Γεωργίου Ρ., 2002. Στερέωση – Ανάδειξη του θολωτού τάφου ‘Λαμιόσπιτο’, in *Μνημεία Μαγνησίας*, 86-93.
- Andronikos M., 1968. *Totenkult (Archaeologia Homerica Bd. 3, Kapitel W)*, Göttingen.
- Αραχωβίτη Π., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός Τάφος στην περιοχή των Φερών, in *Θεσσαλία*, 125-138.
- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, in *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1911. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911, *ΠΑΕ*, 280-356.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1915a. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 131-200.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1915b. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Τυρύνθι, *ΠΑΕ*, 201-236.
- Avila R., 1983. Das Kuppelgrab von Volos-Kapakli, *PZ* 58, 15-60.
- Baker (Lieutenant-Colonel), 1837. Memoir on the Northern Frontier of Greece, *Journal of the Royal Geographical Society of London* 7, 81-94.
- Βέquignon Y., 1937. *La Vallée du Spercheios des origines au IVe siècle*, Paris.
- Βέquignon Y., 1958. La question de l’homérique Phthia et du site de Pharsale, *RA*, 93-95.
- Βερδελής Ν., 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 42)*, Athens.
- Blegen C.W., 1937. *Prosymna*, Cambridge MA.
- Blegen C.W. – Rawson M. – Taylour W. – Donovan W.P., 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, Volume III: Acropolis and Lower Town; Tholoi, Grave Circle and Chamber Tombs. Discoveries outside the Citadel*, Princeton.
- Buchholz H.-G., 1983. Doppeläxte und die Frage der Balkanbeziehungen des ägäischen Kulturkreises, in Poulter A.G. (ed.), *Ancient Bulgaria*, Nottingham, 43-134.
- Catling H.W., 1961. A New Bronze Sword from Cyprus, *Antiquity* 35, 115-122.
- Cavanagh W. – Mee C., 1998. *A Private Place: Death in prehistoric Greece (SIMA 125)*, Jonsered.
- Coldstream J.N., 1977. *Geometric Greece*, London.

- Desborough V.R.d'A., 1952. *Protogeometric Pottery*, Oxford.
- Dickers A., 2001. *Die spätmykenischen Siegel aus weichem Stein: Untersuchungen zur spätbronzezeitlichen Glyptik auf dem griechischen Festland und in der Ägäis (Internationale Archäologie 33)*, Rahden.
- Evely D., 1996. Helladic, §IX: Faience, *The Dictionary of Art*, vol. 14, 358-359.
- Feuer B., 1983. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, BAR-IS 176, Oxford.
- Fimmen D., 1921. *Die kretisch-mykenische Kultur*, Leipzig.
- Foster K.P., 1979. *Aegean Faience of the Bronze Age*, New Haven and London.
- Galanakis Y., 2007. The construction of the Aegisthus tholos tomb at Mycenae and the 'Helladic Heresy', *BSA* 102, 239-256.
- Galanakis Y., 2008. *A Study of Late Bronze Age Tholos Tombs in the Aegean, 1700-1200 B.C.* (Unpublished DPhil thesis, University of Oxford).
- Gallou Chr., 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead*, BAR-IS 1372, Oxford.
- Georganas I., 2000. Early Iron Age Tholos Tombs in Thessaly (c. 1100-700 B.C.), *MeditArch* 13, 47-54.
- Georgiadis M. – Gallou Chr., 2006-07. The Cemeteries of the Argolid and the southeastern Aegean during the Mycenaean Period: A Landscape and Waterscape Assessment, *OpAth* 31-32, 171-182.
- Glötz G., 1915. *Histoire Grecque (1911-1914)*, *RHist* 120, 86-120.
- Hansen M.H. – Nielsen T.H. (eds.), 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford.
- Helly B., 1992. Incursions chez les Dolopes, in Blum I. – Darmezil L. – Decourt J.-C. – Helly B. – Lucas G. (eds.), *Topographie antique et géographie historique en pays grec (Monographie du CRA 7)*, Paris, 49-91.
- Heurtley W.A. – Skeat T.C., 1930-31. The tholos tombs of Marmariene, *BSA* 31, 1-55.
- Hood M.S.F., 1960. Tholos Tombs of the Aegean, *Antiquity* 34, 166-176.
- Hood M.S.F., 1978. *The Arts in Prehistoric Greece*, Harmondsworth.
- Hope Simpson R., 1965. *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, London.
- Hope Simpson R., 1981. *Mycenaean Greece*, Park Ridge.
- Hope Simpson R. – Dickinson O.T.P.K., 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age I: The Mainland and the Islands*, Göteborg.
- Hourmouziadis G. – Asimakopoulou-Atzaka P. – Makris K.A., 1982. *Magnesia – The Story of a Civilization*, Athens.
- Hunter A., 1953. *The Bronze Age in Thessaly and its Environs, with Special References to Mycenaean Culture* (Unpublished B.Litt. thesis, University of Oxford).
- Θεοχάρης Δ., 1963. Μουσείον Βόλου, *ΑΔ* 18, 132-133.
- Θεοχάρης Δ., 1964. 2. Ανασκαφή Μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων παρά το Μέγα Μοναστήριον (Λαρίσης), *ΑΔ* 19, 255-258.
- Ιντζεσίλογλου Μ.Γ., 1997. Γεωργικό – Ξινονέρι: Θέση Κούφια Ράχη, *ΑΔ* 52, 478-480.
- Ιντζεσίλογλου Μ.Γ., 1998. Γεωργικό – Ξινονέρι: Θέση Κούφια Ράχη, *ΑΔ* 53, 439.
- Ιντζεσίλογλου Μ.Γ., 1999. Γεωργικό – Ξινονέρι: Θέση Κούφια Ράχη-Μυκηναϊκός θολωτός τάφος, *ΑΔ* 54, 408-409.
- Karo G., 1912. Archäologische Funde im Jahre 1911. Griechenland, *AA*, 235-270.
- Karo G., 1935. Mykenische Kultur, *RE Suppl.* VI, 584-615.
- Kilian-Dirlmeier I., 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien (PBF IV.12)*, Stuttgart.
- Klöckner A. – Recke M. (eds.), 2007. *Gönner, Geber und Gelehrte. Die Giessener Antikensammlung und ihre Förderer*, Nürtingen.
- Κουρουνηώτης Κ., 1906. Ανασκαφή θολωτού τάφου εν Βόλω, *ΑΕ*, 211-240.
- Κούσης Ε.Τ., 1887. Έκθεσις της ανασκαφής του εν Διμηνιού Βόλου παναρχαίου τάφου (Unpublished report, National Archive of Monuments).
- Lambrou-Phillipson C., 1990. *Hellenorientalia: The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 B.C. (SIMA-PB 95)*, Göteborg.
- Lauffer S., 1989. *Griechenland. Lexikon der historischen Stätten. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München.
- Leekley D. – Efstratiou N., 1980. *Archaeological Excavations in Central and Southern Greece*, Park Ridge.
- Lolling H.G. – Wolters P., 1886. Das Kuppelgrab bei Dimini, *AM* 11, 435-443.

- Lolling H.G. – Wolters P., 1887. Das Kuppelgrab bei Dimini II, *AM* 12, 136-138.
- Mac Kay T.S., 1976. Dhranista, *Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, 271-272.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Θαλαμοειδής Μυκηναϊκός τάφος στον Κάτω Μαυρόλοφο Αλμυρού, in *Αρχαία Θεσσαλία*, 267-271.
- Morris I., 1989. *Burial and Ancient Society: the Rise of the Greek City-State*, Cambridge.
- Nilsson M.P., 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund.
- Παπαθανασίου Α., 2006. Το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό από τον μυκηναϊκό θολωτό τάφο στη θέση Καζανάκι Βόλου, *ΑΕΘΣΕ* 2, 151-161.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du bronze (IIIe et IIe millénaires avant J.-C.)* (BÉFAR 229), Athènes.
- Philippson A., 1950. *Die griechische Landschaften. Eine Landeskunde: Band I, Theil I. Thessalien und die Spercheios-Senke. Anhang: Beiträge zur historischen Landeskunde Thessaliens von Ernst Kirsten*, Frankfurt am Main.
- Philippson A., 1958. *Die griechischen Landschaften: eine Landeskunde: Band II, Teil II. Der Nordwesten der Griechischen Halbinsel: Das westliche Mittelgriechenland und die westgriechischen Inseln*, Frankfurt am Main.
- Pini I., 2005. Minoische und helladische Metallsiegel und- Stempel, *Creta Antica* 6, 59-87.
- Preston L., 2005. The Kephala Tholos at Knossos: a study in the reuse of the past, *BSA* 100, 61-123.
- Sargnon O., 1987. *Les Bijoux Préhelléniques*, Paris.
- Schachermeyer F., 1980. *Die ägäische Frühzeit IV: Griechenland im Zeitalter der Wanderungen, Vom Ende Der Mykenischen Are Bis Auf Die Dorier*, Wien.
- Servais J. – Servais-Soyez B., 1984. La tholos "oblongue" (Tombe IV) et le tumulus (Tombe V) sur le Vélaturri, *Thorikos VIII (1972/1976)*, 14-67.
- Severyns A., 1937. Revue: La Vallée du Spercheios des origines au IVE siècle by Yves Béquignon, *AntCl* 6, 439-441.
- Skeat T.C., 1934. *The Dorians in Archeology*, London.
- Snodgrass A.M., 1971(=2000). *The Dark Age of Greece: An Archeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.*, London.
- Stählin F., 1922. Κτιμένα, *RE* XI, 2081-2083.
- Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart.
- Stählin F., 1926. Thessalien als Brücke zwischen der nordeuropäischen und der ägäischen Kultur in der Stein- und Bronzezeit, in *Festschrift zum 60. Geburtstag von Dr. Theodor Hampe*, Nürnberg, 96-103.
- Stamatopoulou M., 1999. *Burial customs in Thessaly in the Classical and Hellenistic periods* (Unpublished DPhil thesis, University of Oxford).
- Stamatopoulou M., (forthcoming). Forging a link with the past: the evidence from Thessalian cemeteries in the archaic and classical periods, in Henry O. – Kelp U. (eds.), *Proceedings of the International Conference 'Tumulus as Sema'*, Koç University, 1-3 June 2009, Istanbul.
- Συριόπουλος Κ.Θ., 1983-84. *Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν*, vol. A, Athens.
- Συριόπουλος Κ.Θ., 1995. *Η Προϊστορική Κατοίκησης της Ελλάδος και η Γένεσις του Ελληνικού Έθνους*, vol. B, Athens.
- Voutsaki S., 1993. *Society and Culture in the Mycenaean World: an analysis of mortuary practices in the Argolid, Thessaly and the Dodecanese* (Unpublished PhD thesis, University of Cambridge).
- Wace A.J.B., 1932. *Chamber Tombs at Mycenae* (*Archaeologia* LXXXII), Oxford.
- Wace A.J.B., 1938. Review: La Vallée du Spercheios des origines au IVE siècle by Yves Béquignon, *JHS* 58, 277-278.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Wells B., 1990. Death at Dendra. On mortuary practices in a Mycenaean community, in Hägg R. – Nordquist G.C. (eds.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, Stockholm, 125-140.
- Wiesner J., 1938. *Grab und Jenseits*, Berlin.
- Χατζηαγγελάκης Α.Π., 2007a. Κτιμένη-Αγγειές, in Τσαγκαράκη Ε. (ed.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες – Ναοί – Νεότερα Μνημεία*, Karditsa, 54-55.
- Χατζηαγγελάκης Α.Π., 2007b. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος Γεωργικού-Εινονερίου, in Τσαγκαράκη Ε. (ed.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες – Ναοί – Νεότερα Μνημεία*, Karditsa 61-62.

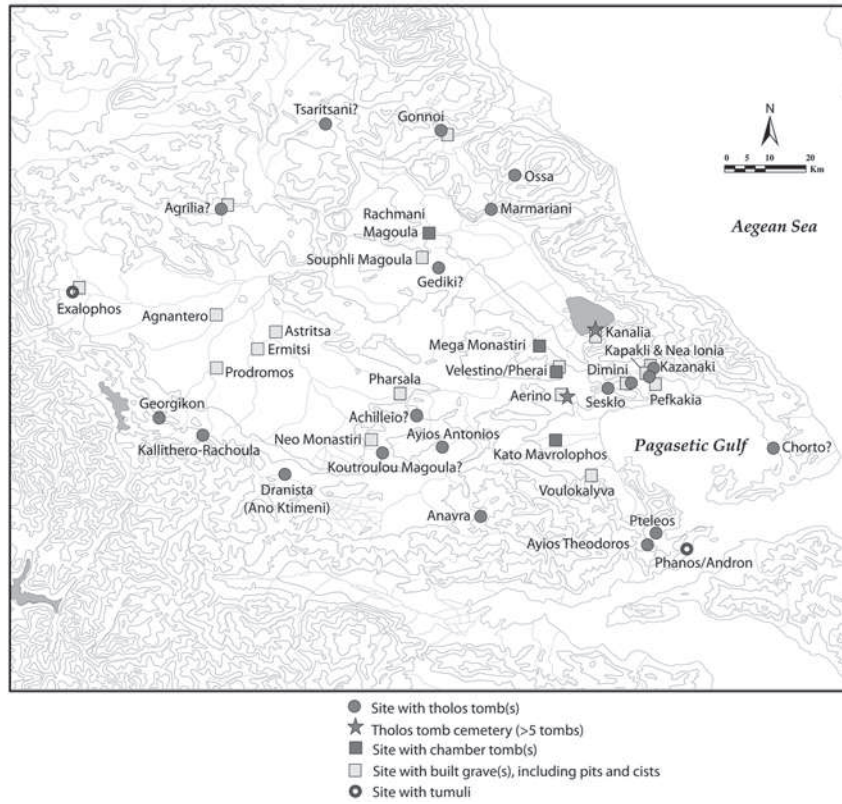

Fig. 1: Map showing the distribution of Late Bronze Age tombs in Thessaly.

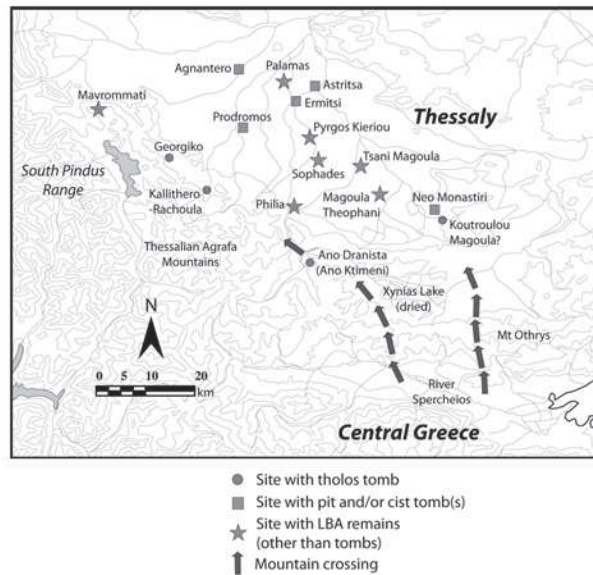

Fig. 2: Map showing the distribution of Late Bronze Age sites in SW Thessaly.

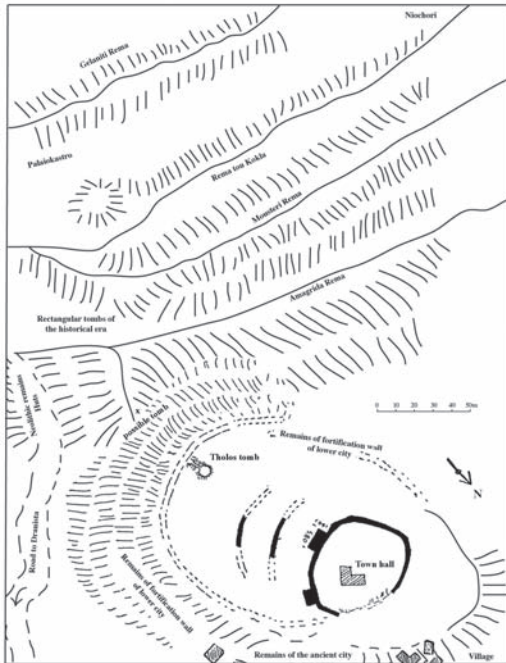

Fig. 3: Plan of Ano Dranista (Ano Ktimeni) adapted from a sketch by A.S. Arvanitopoulos (Archive of the Archaeological Society of Athens, Αρχ. Αρβ. 37, 6 November 1911) and Arvanitopoulos 1911, 352, fig. 15.

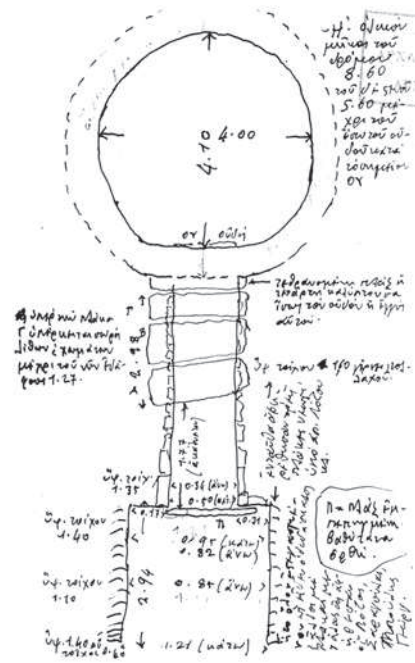

Fig. 4: Plan of the Dranista tholos tomb by A.S. Arvanitopoulos (Archive of the Archaeological Society of Athens, Αρχ. Αρβ. 37, 5 November 1911).

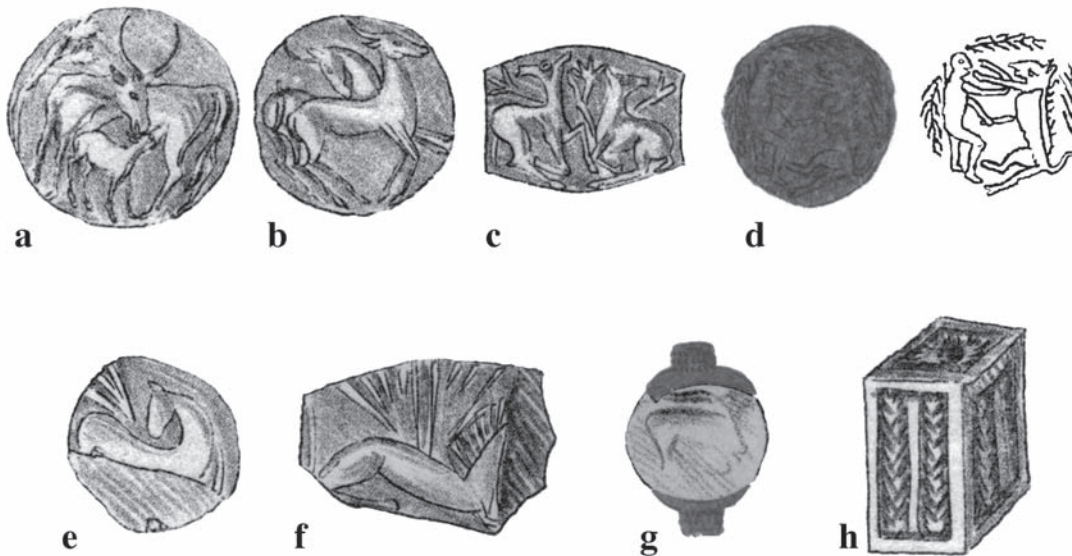

Fig. 5: Drawings of the eight seals from the Dranista tholos adapted from plate A (archive of the Greek Epigraphic Society – drawings by Xenopoulos): a) seal with suckling scene, b) stone seal, possibly 'Island Sanctuaries Group', c) seal with antithetic bovids, d) gold-covered seal and drawing (man killing agrimi), e) damaged glass seal, possibly Mainland Popular Group, f) cornelian seal, possibly Mainland Popular seal with Cut Style lion, g) probably green 'jasper' seal with gold caps, h) Mainland Popular Group prism (possibly steatite).

ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΣΕ ΠΡΩΤΟ-ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ: Ο ΓΡΙΦΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΘΕΤΗ ΣΤΗΝ «ΑΓΡΙΕΛΙΑ»*

Ιφιγένεια Τουρναβίτου

Οι σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν την τελευταία δεκαετία από την ΙΓ' ΕΠΚΑ στην πεδιάδα του Αλμυρού, στην ευρύτερη περιοχή της Ελληνιστικής Άλου, και πιο συγκεκριμένα στις θέσεις *Αγριελιά*, *Βουλοκαλύβα* και *Κεφάλωση*, με αφορμή την διαπλάτυνση του νέου οδικού άξονα (εικ. 1), καθώς και οι εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες στην περιοχή του Αλμυρού από το Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών, σε συνεργασία με την ΙΓ' ΕΠΚΑ, τεκμηριώνουν κατοίκηση και χρήση του χώρου από την Τελική Νεολιθική μέχρι και την Ελληνιστική περίοδο¹.

Στην θέση «*Αγριελιά*» (ΧΘ 279.000 του ΟΑΠΑΘΕ), 1 χλμ. νότια της Ελληνιστικής Άλου (Κεφάλωσης), ήρθε στο φως σημαντικότατο νεκροταφείο ΠΓ-ΥπΠΓ ΙΙ χρόνων (εικ. 1)². Ο χώρος του νεκροταφείου αναπτύσσεται τώρα εκατέρωθεν της σημερινής Εθνικής Οδού, η οποία τον χωρίζει σε δύο τομείς, τον δυτικό και τον ανατολικό³. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, στο ανασκαμμένο τμήμα του νεκροταφείου εντοπίστηκαν συνολικά 9 λάκκοι με καύσεις νεκρών και 37 ταφές/ενταφιασμοί, σε 4 μικρούς θολωτούς, 20 κιβωτιόσχημους, 10 λακκοειδείς και 3 κυκλικούς τάφους⁴. Μία μεγάλη ομάδα τάφων και λάκκων, αυτοί του *Δυτικού τομέα*, διατάσσονταν σε τύμβο περιμετρικά του πλουσιότερα κτερισμένου θολωτού τάφου⁵. Οι 9 τάφοι του *Ανατολικού τομέα* είναι διάσπαρτοι και χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό (εικ. 2α). Οι ταφές ήταν κυρίως ατομικές και οι νεκροί βρέθηκαν σε ύπτια αλλά και σε συνεσταλαμμένη ή ημισυνεσταλαμμένη στάση⁶.

Μέσα στα όρια του ΠΓ νεκροταφείου και πιο συγκεκριμένα στο ανατολικό τμήμα του, εντοπίστηκε και ερευνήθηκε ένας λάκκος/αποθήκη, κοντά σε μία συστάδα τάφων (εικ. 2α, β), ένα μικρό θολωτό (Τ36) και δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους στις παρυφές του (Τ42, 43), οι οποίοι χρονολογούνται στα ΠΠΓ χρόνια⁷. Πρόκειται για μεγάλο κυκλικό λάκκο, με διάμετρο 4,50 μ. και βάθος περίπου 0,90 μ. Ο λάκκος, στην επιφάνεια του οποίου διαμορφώνεται χαμηλός τύμβος⁸, στενεύει σημαντικά στο κάτω μέρος.

Η επίχωση αυτού του λάκκου/αποθήκη, περιείχε, εκτός από οργανικά κατάλοιπα καύσης (στάχτες, ανθρακίδια, καμμένο χώμα), μεγάλη ποσότητα κεραμικής, σημαντικό αριθμό οστών ζώων και οστρέων, μάζες άοπτου πηλού, καθώς και μικρό αριθμό κινητών ευρημάτων. Η ιδιομορφία του συγκεκριμένου λάκκου έγκειται σε δύο στοιχεία: *πρώτον* στην ύπαρξη *μυκηναϊκής κεραμικής* μεταξύ του κεραμικού υλικού της επίχωσης, το οποίο περιλαμβάνει και κεραμική της εποχής του Σιδήρου, παρά την απουσία μυκηναϊκών τάφων ή

* Ευχαριστώ θερμά την ανασκαφέα, Ζ. Μαλακασιώτη, για την παραχώρηση του συγκεκριμένου υλικού, καθώς και όλο το προσωπικό της ΙΓ' ΕΠΚΑ για την υποστήριξη και την βοήθεια που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια της μελέτης. Για τα σχέδια των αγγείων/οστράκων ευχαριστώ θερμά την Ναταλένα Ζάχου και την Χριστίνα Μητσοπούλου, χωρίς την συμβολή των οποίων η μελέτη αυτή δεν θα ήταν δυνατή.

1. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 364. Reinders 2004.

2. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 356.

3. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 356.

4. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 357.

5. Τάφος 2.

6. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 357.

7. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 358. Μεγαλοκονόμου και Σπανοδήμος 2007, 103, 106-108 με στοιχεία για τον αποθήκη. Ένας από τους δύο ΠΠΓ κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους στην Α/ΝΑ παρειά του αποθήκη, ο Τ42, περιείχε μία ακτέριστη παιδική ταφή.

8. Ένα απαλό ύψωμα στο μέσον της τομής 194, το οποίο εκτείνεται σε όλη της την έκταση και σβήνει στα ΒΔ.

οικιστικών καταλοίπων στο χώρο του νεκροταφείου και δεύτερον στην παρουσία μίας αδιατάρακτης, πιθανώς κτερισμένης ταφής σε ύπτια στάση στο ΒΑ τέταρτο του λάκκου, σε βάθος περίπου 0,50 μ. από την επιφάνεια.

Η επίχωση στο εσωτερικό του αποθέτη, η οποία ανασκάφηκε σε 10 ανισοπαχή στρώματα, αλλάζει σε σύσταση και μορφολογία περίπου 0,20 μ. κάτω από την επιφάνεια (Στρ. 2) και από καστανή ανοιχτή, γίνεται σκούρα καστανή, σχεδόν μελανή, πολύ σκληρή και κατά τόπους κολλώδης. Από αυτό το βάθος διακρίνεται πλέον καθαρά και ο χαμηλός τύμβος, ο οποίος διαμορφώνεται επάνω από τον αποθέτη. Στο ΒΑ τέταρτο της τομής διακρίνεται μικρός λιθοσωρός από τρεις μεγάλους λίθους. Σε αυτό το στρώμα, αυξάνεται σημαντικά η ποσότητα και η σχηματική και ποιοτική ποικιλία της κεραμικής, ως επί το πλείστον στην περιφέρεια του λάκκου, ενώ αυξάνεται και ο αριθμός των οστράκων με ίχνη καύσης. Επίσης αυξάνεται και ο αριθμός των οστρέων και εμφανίζονται για πρώτη φορά οστά και δόντια ζώων.

Η ίδια επίχωση συνεχίζει και στο επόμενο στρώμα (Στρ. 3), στο Β τμήμα του λάκκου, όπου, κάτω από τον μικρό λιθοσωρό στο ΒΑ τέταρτο του αποθέτη, διακρίνεται ανθρώπινο κρανίο. Στην υπόλοιπη τομή η επίχωση είναι πιο ανοιχτόχρωμη και πολύ πιο μαλακή. Ο σκελετός, σε ύπτια στάση, τη μελέτη του οποίου έχει αναλάβει η Κα Α. Παπαθανασίου, αποκαλύπτεται στο 4^ο στρώμα, στο ΒΑ τέταρτο του λάκκου (εικ. 3α, β), μέσα στην ίδια σκούρα καστανή, σχεδόν μελανή επίχωση, σε βάθος που κυμαίνεται μεταξύ 0,41 μ. (κεφαλή) και 0,54 μ. (πλευρά). Παρά τις αρχικές εκτιμήσεις περί παιδικής ταφής (εικ. 3β), στην πραγματικότητα πρόκειται για ταφή μικρόσωμης γυναίκας, με λεπτή σκελετική δομή, 35-40 ετών, η κατάσταση της υγείας της οποίας υποδηλώνει κακές συνθήκες διαβίωσης (αναμία διατροφικής αιτιολογίας, ανακοπή ανάπτυξης στην παιδική ηλικία λόγω υποσιτισμού ή ασθένειας)⁹. Σε άμεση συνάρτηση με τον σκελετό, ο οποίος είχε αποθεθεί επάνω στις κατώτερες επιχώσεις του αποθέτη, βρέθηκε μία οστέινη ψήφος¹⁰ και δύο περιοχές καύσεων, σε απόσταση 0,25 μ. η μία από την άλλη. Γύρω από τις καύσεις βρέθηκαν λίγα καμμένα όστρακα, πόδια από τριποδικές χύτρες και ένα ή δύο οστά ζώων. Η πλειονότητα της κεραμικής και των λοιπών ευρημάτων συγκεντρώνεται στο μέσον και στο Δ ήμισυ του λάκκου, όπου η επίχωση είναι πιο ανοιχτόχρωμη και πιο σκληρή. Σε αυτό το στρώμα σημειώνονται τα πρώτα και τα περισσότερα κινητά ευρήματα στον αποθέτη. Εκτός από την οστέινη ψήφο που πιθανά συνόδευε τον σκελετό, έχουν καταγραφεί πέντε ακόμη αντικείμενα, δύο λίθινα εργαλεία¹¹, μάλλον της εποχής του Χαλκού, μία οστέινη βελόνη¹², η οποία σύμφωνα με τα ημερολόγια βρέθηκε κοντά στον σκελετό, ένα πήλινο κυκλικό πλακίδιο¹³ και ένα τμήμα γυναικείου ειδωλίου της μυκηναϊκής περιόδου, το οποίο δεν σώζει ίχνη βαφής¹⁴ (εικ. 4α).

Η σκοτεινή, φαίη επίχωση σταματά στο επόμενο στρώμα (Στρ. 5), και περιορίζεται πλέον στο ΒΑ τέταρτο του λάκκου, αμέσως κάτω από τον σκελετό. Σε γενικές γραμμές η επίχωση στο 5^ο στρώμα είναι πιο ανοιχτόχρωμη, ενώ τα ευρήματα (κεραμική, οστά, όστρεα) είναι συγκεντρωμένα στο μέσον και στο Β ήμισυ του λάκκου. Μεταξύ των ευρημάτων στο Β μισό του αποθέτη, στο επόμενο 6^ο στρώμα, βρίσκεται και ένα τμήμα γυναικείου μυκηναϊκού ειδωλίου τύπου Ψ¹⁵ (εικ. 4β).

Στο 7^ο στρώμα, σε βάθος 0,59-0,86 μ., η διασπορά των ευρημάτων μέσα στον αποθέτη περιορίζεται στο μέσον και στο ΒΔ ήμισυ του λάκκου, εκεί όπου προφανώς βαθαίνει. Η επίχωση σε όλο το Β τμήμα του αποθέτη είναι φαίη, ενώ στον υπόλοιπο χώρο αποτελείται από ερυθρωπό αργιλώδες χώμα, σχεδόν χωρίς καθόλου ευρήματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αυτό το στρώμα βρέθηκαν μάζες πηλού, μία χάλκινη περόνη¹⁶ και μεγάλο τμήμα λεπτότεχνου μυκηναϊκού αλαβάστρου¹⁷ (εικ. 11α). Στα τρία τελευταία στρώματα (Στρ. 8, 9, 10), σε βάθος 0,86-0,91 μ., η επίχωση από καστανέρυθη (Στρ. 8), γίνεται καστανή, μαλακή (Στρ. 9, 10). Τα ευρήματα, κυρίως κεραμική και λιγοστά οστά και όστρεα, είναι συγκεντρωμένα στο μέσον του λάκκου και μειώνονται προοδευτικά από το 8^ο στο 10^ο στρώμα. Από το 8^ο στρώμα, αξίζει να αναφερθεί ένα ακόμη τμή-

9. Τα ανωτέρω στοιχεία περιλαμβάνονται στην δημοσίευτη προκαταρκτική έκθεση της κας Παπαθανασίου.

10. 18/281 23487.

11. 9/272 23484 (κρουστήρας), 17/280 23482.

12. 12/275 31975.

13. 16/279.

14. Σ4/14. (Το γράμμα Σ, σε συνδυασμό με ένα αριθμό, π.χ. Σ4, υποδηλώνει το στρώμα στο οποίο βρέθηκε το αντικείμενο/αγγείο/όστρακο. Ο αριθμός που ακολουθεί, αντιπροσωπεύει τον αριθμό καταγραφής του αντικειμένου/αγγείου/οστράκου).

15. 19/282 23463.

16. 20/287, Βάθος: 1,14 μ.

17. Σ7/1.

μα *γυναικείου ειδωλίου*¹⁸ (εικ. 4γ) και ένα σχεδόν ακέραιο κύπελλο¹⁹ (εικ. 10α). Τέλος, στα όρια του αποθέτη με τους δύο κιβωτιόσχημους τάφους (τομές 239/240), σε βάθος 0,88-0,95 μ., ανακαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιας οξυκόρυφης ασβεστολιθικής πλάκας, ύψους 0,50 μ. (εικ. 2β), καθώς και άλλοι 3-4 λίθοι κοντά σε αυτήν, πιθανώς τμήματα κάποιου σήματος για τον αποθέτη ή την ταφή.

Η συντριπτική πλειονότητα του κεραμικού υλικού στον αποθέτη αποτελείται από άβαφα χρηστικά, κυρίως κλειστά αποθηκευτικά/προχυτικά αγγεία από χονδροειδή ή μεσαίο πηλό και από τριποδικές χύτρες και άλλα μη τριποδικά μαγειρικά σκεύη με ίχνη καύσης, εξαιρετικά δυσδιάγνωστα χρονολογικά, ενώ κάποια δείγματα λεπτής κεραμικής χρονολογούνται με επιφύλαξη από την ΠΓ μέχρι και την Αρχαϊκή περίοδο.

Η διαγνωστική *μυκηναϊκή κεραμική* του αποθέτη, αποτελεί ένα μέρος μόνο της σωζόμενης λεπτής κεραμικής, μάλλον το μεγαλύτερο, η οποία σε καμία περίπτωση δεν ξεπερνά το ήμισυ του σωζόμενου υλικού ανά στρώμα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αποτελεί μόνο το ¼ του συνόλου του υλικού. Αν και η λεπτομερής μελέτη της κεραμικής δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το μυκηναϊκό κεραμικό υλικό δεν παρουσιάζει καμία *χρονολογική διαφοροποίηση* ανά στρώμα και ότι σε καμία περίπτωση δεν σώζονται αγγεία η τμήματα αγγείων, συμπληρώσιμα από διαφορετικά στρώματα του αποθέτη.

Το κεραμικό αυτό υλικό εντάσσεται στην ώριμη μυκηναϊκή περίοδο, από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα π.Χ. (ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΑ2/Β), μέχρι την αρχή του 12^{ου} αιώνα (ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη). Στην μυκηναϊκή κεραμική του αποθέτη απαντώνται 9 διαφορετικοί τύποι αγγείων²⁰, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων (7/9) ανήκει σε ανοιχτά αγγεία πόσης, κυρίως κύλικες και σκύφους. Κανένα δείγμα δεν σώζει ίχνη καύσης.

Κύλικες, οι οποίες αποτελούν το πρώτο σχήμα σε πληθυσμό, έχουν βρεθεί σε όλα τα στρώματα του αποθέτη. Σε γενικές γραμμές υπερέρχουν τα άβαφα δείγματα (περίπου κατά 80%), ενώ οι ολόβαφες και οι γραπτές κύλικες κυμαίνονται μεταξύ του 8-10% του συνόλου. Στην κατηγορία των *γραπτών κυλικών*, αν και κάποια δείγματα²¹ (εικ. 5α) μάλλον εντάσσονται στην ΥΕ ΙΙΑ2 παράδοση²², η μεγάλη πλειονότητα²³ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και στην ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη περίοδο²⁴ (εικ. 5β, γ). Τα *ολόβαφα* δείγματα²⁵ (εικ. 6α, β), ανήκουν ως επί το πλείστον στην ολόβαφη εκδοχή της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου (FS264)²⁶. Όσον αφορά τις *άβαφες κύλικες*, τα σωζόμενα δείγματα εντάσσονται στην τροπιδωτή (FS267) και κωνική ή ημισφαιρική εκδοχή του σχήματος (FS274). Στην κατηγορία των *τροπιδωτών κυλικών* (FS267)²⁷, τα σωζόμενα δείγματα, συνάδουν μορφολογικά πλήρως με την τυπολογία του σχήματος στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο²⁸ (εικ. 7α), με μοναδική εξαίρεση τις ελλειψοειδείς λαβές²⁹, οι οποίες θυμίζουν τροπιδωτές κύλικες της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου από την περιοχή του Βόλου³⁰. Τα σωζόμενα δείγματα *κωνικών ή ημισφαιρικών κυλικών*³¹ (εικ. 7β, γ), τα οποία σώζονται δυστυχώς πολύ αποσπασματικά για να ενταχθούν με βεβαιότητα σε μία από τις δύο κατηγορίες, τυπολογικά συνάδουν με την μορφολογία των αντίστοιχων ΥΕ ΙΙΒ δειγμάτων στην νότια Ελλάδα³².

Το *δεύτερο* σχήμα σε πληθυσμό είναι οι *σκύφοι* (FS284), οι οποίοι και αυτοί απαντώνται σε όλα τα στρώ-

18. 23/290 23464.

19. Σ8/11.

20. Κύλικες (FS257/258, 265, 267, 273/4), Σκύφοι (FS284), Υψίποδες σκύφοι (FS305), Τροπιδωτοί σκύφοι (FS295), Κύπελλα (FS225/226), Λεκάνες/κωνικοί σκύφοι (FS294, 300/1), Κρατήρες (FS281), Αλάβαστρο (FS94), Ψευδόστομοι αμφορείς (FS181, 164).

21. Σ3/1.

22. Mountjoy 1986, εικ. 107. Κυρίως λόγω του ύψους του στελέχους, της πιο αβαθούς κοιλότητας βάσης και της απουσίας της ομάδας λεπτών γραμμών στην γένεση του κυπέλλου.

23. Σ8/5, Σ7/5, Σ6/7 (FS258).

24. Δείγματα αυτού του τύπου εντάσσονται ως επί το πλείστον στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο γιατί διαθέτουν λεπτό, ίσιο και υψηλό στέλεχος, κατάλληλη μορφολογία βάσης, ομάδα δακτυλίων επί της βάσης, λεπτές ταινίες στο στέλεχος και ίχνη ομάδας λεπτών γραμμών στη γένεση του κυπέλλου (Mountjoy 1986, εικ. 141.12 - ΙΙΒ1).

25. Σ6/6, Σ8/4, Σ9-10/2.

26. Mountjoy 1986, 90, εικ. 108.1. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, εικ. 41δ.

27. Σ7/7, Σ9-10/4.

28. Σ7/7 (French 1967, εικ. 17. K7 - ΥΕ ΙΙΒ1. Wardle 1969, εικ. 10, 99, 97-μήκος-ΥΕ ΙΙΒ1. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, εικ. 46ε-ΥΕ ΙΙΒ), Σ9-10/4 (Wardle 1969, 288, εικ. 10. 98, 101).

29. Σ8/7, Σ8/8.

30. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, εικ. 40β, δ.

31. Σ7/9, Σ9-10/1, Σ9-10/3.

32. Mountjoy 1976, εικ. 13.168, 167-ΥΕ ΙΙΒ1. Wardle 1969, εικ. 11, 106, 107-ΥΕ ΙΙΒ1. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, εικ. 47γ-FS274-ΥΕ ΙΙΒ.

ματα του αποθέτη³³. Η μεγάλη πλειονότητα των σωζόμενων σκύφων (περίπου ένα 75%) φέρει, όπως αναμενόταν, γραπτή διακόσμηση, η οποία, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία, παραπέμπει στην ΥΕ ΙΙΒ2/ΙΙΙΓ πρώιμη. Δύο από τα πλέον ενδιαφέροντα δείγματα³⁴, ολόβαφα εσωτερικά, το ένα με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε στενή διακοσμητική ζώνη (εικ. 8α) και το άλλο με απροσδιόριστη διακόσμηση, φέρουν ένα σύστημα γραμμικής διακόσμησης που συνήθως χρησιμοποιείται στους υψίποδες σκύφους (FS305) κατά την ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο και στους απλούς σκύφους (FS284), κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη³⁵. Στο δεύτερο μισό της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου και στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη εντάσσονται και δύο άλλα δείγματα³⁶ (εικ. 8β), καθώς και η πλειονότητα των δακτυλιόσχημων βάσεων³⁷, με ή χωρίς ίχνη βαφής εσωτερικά, ενώ δύο δείγματα ανασηκωμένων βάσεων με κοίλη επιφάνεια έδρασης³⁸ αντιπροσωπεύουν ένα τύπο βάσης διαδεδομένο στην αρχή της ΥΕ ΙΙΒ³⁹, με ταινιωτή ή καθόλου διακόσμηση εσωτερικά. Οι υψίποδες σκύφοι (FS304/305) αντιπροσωπεύονται μόνο από δύο δείγματα⁴⁰ (εικ. 8γ, δ), τα οποία λόγω μορφολογίας βάσης χρονολογούνται είτε στην ΥΕ ΙΙΑ2, είτε στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο⁴¹.

Το τρίτο σχήμα σε πληθυσμό στο κεραμικό υλικό του αποθέτη είναι μεγάλα ευρύστομα ανοιχτά αγγεία, κυρίως λεκάνες (FS294), ως επί το πλείστον από λεπτό πηλό, τα οποία προέρχονται από σχεδόν όλα τα στρώματα του αποθέτη. Αν και δεν αποτελούν μία τυπολογικά ομοιογενή ομάδα⁴², η συντριπτική πλειονότητα των δειγμάτων, με ή χωρίς προχοή⁴³, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ και στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη (εικ. 9α, β, γ)⁴⁴. Η διάμετρος χείλους στα δείγματα αυτά κυμαίνεται μεταξύ 0,21-0,42 μ. Από το σύνολο του κεραμικού υλικού του αποθέτη έχει επιλεγεί ένας μικρός αριθμός άβαφων *αβαθών τροπιδωτών σκύφων* (FS295)⁴⁵, οι οποίοι προέρχονται από στρώματα κάτω από τον σκελετό (Στρ. 6, 7, 8). Το προφίλ τους συνάδει πλήρως με το τυπικό προφίλ του σχήματος, το οποίο δεν παρουσιάζει εμφανείς τυπολογικές αλλαγές κατά την διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου (εικ. 9δ)⁴⁶.

33. Οι διάμετροι χείλους κυμαίνονται μεταξύ 0,11-0,17 μ. και οι διάμετροι βάσης μεταξύ 0,05-0,08 μ.

34. Σ6/1, Σ5/4.

35. Mountjoy 1986, 92, εικ. 112-ΥΕ ΙΙΑ2, 119, εικ. 146-ΥΕ ΙΙΒ1, 133, εικ. 165-ΥΕ ΙΙΒ2. Mountjoy 1986, 151, εικ. 189.1, 2, 11-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη, όπου όμως η δεύτερη ταινία εξωτερικά είναι πολύ λεπτότερη. Παρόμοια γραμμική διακόσμηση (τύπου υψίπου σκύφου), απαντάται σε σκύφους (FS284) στην Λακωνία αλλά και στην Βοιωτία κατά την ΥΕ ΙΙΒ2/ΙΙΙΓ πρώιμη, αλλά το εσωτερικό φέρει γραμμική διακόσμηση (Mountjoy 1999, 680, εικ. 260.170). Παρόμοια διακόσμηση φέρουν και σκύφοι FS283 της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου στην Βοιωτία, οι οποίοι και πάλι διαθέτουν γραμμική διακόσμηση εσωτερικά (Mountjoy 1999, 669, εικ. 255.109). Για στενή διακοσμητική ζώνη, βλ. Mountjoy 1986, 131, εικ. 161-ΥΕ ΙΙΒ2. Για προφίλ, βλ. Mountjoy 1986, 92, 151, εικ. 189-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη, Deger-Jalkotzy 2003, εικ. 3.4, Phase Ιβ, ΥΕ ΙΙΙΓ μέση/εξελιγμένη (Αιγείρα). Παρόμοια γραμμική διακόσμηση εξωτερικά φέρει και ένας ΥΕ ΙΙΒ σκύφος από τα Παλιά του Βόλου, επίσης ολόβαφος εσωτερικά (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, εικ. 45ε). Ο υψίπους σκύφος φέρει πάντα ταινιωτή διακόσμηση στο εσωτερικό, ακόμη και στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Για τεθλασμένη διακοσμητική ζώνη βλ. Mountjoy 1986, 92, 151, εικ. 189.15 (FM61)-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, πίν. 82α, ε (Παλιά Βόλου)-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη. Deger-Jalkotzy 2003, εικ. 2.6, Phase Ια, ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

36. Σ7/11, Σ7/12. Mountjoy 1986, 151, εικ. 189.5, 8, 10, 12. Για την διακόσμηση βλ. Mountjoy 1986, 151, εικ. 189. 6, 14.

37. Σ6/13, Σ8/1. Mountjoy 1986, εικ. 160, 161-ΥΕ ΙΙΒ2, 189-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

38. Σ7/15, Σ7/14.

39. Mountjoy 1986, εικ. 143.18-ΥΕ ΙΙΒ1.

40. Σ9-10/6, Σ9-10/11.

41. Mountjoy 1986, εικ. 146.9, 10. Άβαφα δείγματα απαντώνται σχετικά συχνά κατά την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο στην νότια Ελλάδα (French 1967, 177-ΥΕ ΙΙΒ1, Mountjoy 1976, 102, ΥΕ ΙΙΒ1, Wardle 1969, 291, εικ. 12). Ολόβαφα δείγματα (FS304) απαντώνται συνήθως κατά την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο (Mountjoy 1986, 91-92), αλλά τα δημοσιευμένα παραδείγματα δεν ανταποκρίνονται ιδιαίτερα στα δύο δείγματα από τον αποθέτη.

42. Σ1-2/3, Σ7/21. Σ5/1.

43. Σ5/2, Σ6/15, Σ6/9.

44. Μορφολογικά ξεχωρίζει μία ομάδα τεσσάρων δειγμάτων (Σ1-2/3, Σ5/1, Σ6/15, Σ7/21), με εξώκυρτο επίπεδο προεξέχον χείλος, ημισφαιρικό προφίλ και διάμετρο χείλους που κυμαίνεται μεταξύ 0,21-0,42 μ. (εικ. 9α, β). Χρονολογικά εντάσσονται στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο (Mountjoy 1986, εικ. 163.3-ΥΕ ΙΙΒ2, 153, εικ. 196.1-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη). Δύο άλλα δείγματα (Σ5/2, Σ6/9) διαθέτουν εξώκυρτο προεξέχον χείλος, επικλινές προς τα έξω, βραχείες γεφυρόστομες προχοές διαφορετικών τύπων, ημισφαιρικό προφίλ και σχεδόν πανομοιότυπη διάμετρο χείλους (0,24-0,25 μ.) (εικ. 9γ). Η μορφολογία και των δύο δειγμάτων παραπέμπει κυρίως στην ΥΕ ΙΙΒ2 και στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη (Σ5/2: Mountjoy 1986, εικ. 163.4, 6 ως προς το χείλος και το προφίλ-ΥΕ ΙΙΒ2, η προχοή πανομοιότυπη με Mountjoy 1986, εικ. 196.2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη, Σ6/9: Mountjoy 1986, εικ. 163. 6-ΥΕ ΙΙΒ2, εικ. 196.2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη, ως προς το προφίλ, αλλά η προχοή, αν και βραχεία, είναι στενή, όπως οι μακριές προχοές των ΥΕ ΙΙΒ1 κωνικών σκύφων, FS300/301, Mountjoy 1986, εικ. 145).

45. Σ6/5, Σ7/4, Σ8/2.

46. Σ6/5, Σ7/4 (French 1967, εικ. 18.87-ΥΕ ΙΙΒ1), Σ8/2 (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, εικ. 40στ-ΥΕ ΙΙΑ2). Οι διάμετροι χεί-

Ο αριθμός *κυπέλλων* (FS225/226) και *κρατήρων* (μάλλον FS281), είναι εντυπωσιακά μικρότερος. Έχουν εντοπισθεί συνολικά τμήματα πέντε *κυπέλλων* στα τρία στρώματα επάνω από τον σκελετό (Στρ. 1-3), και σε δύο στρώματα κάτω από αυτόν (Στρ. 5, 8), αλλά όχι στο στρώμα της ταφής (Στρ. 4)⁴⁷. Όλα είναι τμήματα βάσεων με διάμετρο που κυμαίνεται μεταξύ 0,13-0,16 μ. Το καλύτερα σωζόμενο δείγμα⁴⁸ (**εικ. 10α**), το οποίο μάλλον χρονολογείται στο πρώτο μισό της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου⁴⁹, φέρει τέσσερις οριζόντιες εγχαράξεις στην μέση και στην βάση του *κυπέλλου*⁵⁰, ενώ το σύστημα της συνεχόμενης διακόσμησης που απαντάται σε αυτό το αγγείο, επικρατεί στην νότια Ελλάδα κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα⁵¹. Στο πρώτο μισό της ΥΕ ΙΙΒ εντάσσεται ένα δεύτερο δείγμα⁵² (**εικ. 10β**), με πιο έντονη απόκλιση στην βάση⁵³. Οι *κρατήρες* είναι ακόμα λιγότεροι σε αριθμό. Το καλύτερα διατηρημένο δείγμα⁵⁴ (**εικ. 10γ**), μάλλον ανήκει σε σκυφοειδή κρατήρα (FS281) του πρώτου μισού της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου⁵⁵.

Τέλος, τα κλειστά σχήματα περιλαμβάνουν μόνο δύο γραπτές κατηγορίες, τα *αλάβαστρα* και τους *ψευδόστομους αμφορείς*. Από τον αποθέτη προέρχεται ένα πολύ καλά διατηρημένο γραπτό κυλινδρικό αλάβαστρο (FS94)⁵⁶ (**εικ. 11α**), το οποίο συνάδει τόσο σε επίπεδο μορφολογίας, όσο και σε επίπεδο διακόσμησης με αντίστοιχα δείγματα της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου από την Θεσσαλία, την Εύβοια και την Φωκίδα⁵⁷. Τα διαγνωστικά δείγματα από *ψευδόστομους αμφορείς* είναι εξαιρετικά αποσπασματικά και αντιπροσωπεύονται από τμήματα τριών διαφορετικών μεγάλων *ψευδόστομων*⁵⁸ (FS164) [**εικ. 11β**], οι οποίοι προέρχονται από τα Στρ. 7 και 8, κάτω από τον σκελετό, αλλά δεν ανήκουν στο ίδιο αγγείο. Και τα τρία αυτά δείγματα μάλλον εντάσσονται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Το μοναδικό σωζόμενο τμήμα στομίου μικρού *ψευδόστομου* από λεπτό πηλό⁵⁹ (**εικ. 11γ**), ανήκει μάλλον στην πιεσμένη ή κωνική εκδοχή του σχήματος (FS180/182) της αρχής της ΥΕ ΙΙΒ⁶⁰. Τέλος, τα σωζόμενα δείγματα από *τριποδικές χύτρες*, η συντριπτική πλειονότητα με ίχνη καύσης,

λους κυμαίνονται μεταξύ 0,16-0,18 μ.

47. Σ1-2/1, Σ1-2/2, Σ3/4, Σ5/9, Σ8/11. Ένα τμήμα χείλους και τοιχώματος (Σ7/20) θα μπορούσε επίσης να ανήκει σε κύπελλο FS225/226.

48. Σ8/11.

49. Το γενικότερο προφίλ του αγγείου συνάδει περισσότερο με τις προδιαγραφές της ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου (Mountjoy 1986, *εικ. 137.1,2-ΥΕ ΙΙΒ1*, *εικ. 157.1-ΥΕ ΙΙΒ2*, Wardle 1969, *εικ. 4.18, 19-ΥΕ ΙΙΒ1*, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, *εικ. 44α*).

50. Εγχαράξεις εμφανίζονται σε μεγάλα κύπελλα κατά την ΥΕ ΙΙΑ2 και συνεχίζουν κατά την ΥΕ ΙΙΒ1. Από την ΥΕ ΙΙΒ2 και μετά δεν απαντώνται πια (Mountjoy 1986, 86-ΥΕ ΙΙΑ2, 112-ΥΕ ΙΙΒ1, 128-ΥΕ ΙΙΒ2, 147-ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη). Εγχαράξεις απαντώνται κατά την ΥΕ ΙΙΒ1 και σε άβαφες εκδοχές του σχήματος (Wardle 1969, 285).

51. Mountjoy 1986, 128-ΥΕ ΙΙΒ2. Κατά την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο τέτοιου τύπου διακόσμηση χρησιμοποιεί μόνο πορφύρες (Mountjoy 1986, 112-ΥΕ ΙΙΒ1). Το διακοσμητικό μοτίβο, αν και δεν απαντάται στην μέχρι σήμερα γνωστή κεραμική, μάλλον παραπέμπει σε υβριδικό τύπο της ΥΕ ΙΙΒ1.

52. Σ1-2/1.

53. Mountjoy 1986, 112, *εικ. 137.1,2-ΥΕ ΙΙΒ1*, Wardle 1969, *εικ. 4.18-ΥΕ ΙΙΒ1*. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και το Σ1-2/2 (Mountjoy 1986, *εικ. 137.1-ΥΕ ΙΙΒ1*, French 1967, *εικ. 7.53-801*, Wardle 1969, *εικ. 4.19-ΥΕ ΙΙΒ1*). Στην ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ1 περίοδο εντάσσονται και τα δύο υπολειπόμενα δείγματα (Σ3/4, Σ5/9). Σ3/4 (Mountjoy 1986, *εικ. 101.7, 8-ΥΕ ΙΙΑ2*, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, *εικ. 44β-ΥΕ ΙΙΒ*).

54. Σ8/10.

55. Mountjoy 1986, *εικ. 142.2, 3*. Ως προς το συνολικό προφίλ, βλ. Wardle 1969, *εικ. 5.23, 24, 30*.

56. Σ7/1.

57. Mountjoy 1986, 74, *εικ. 84-ΥΕ ΙΙΑ2*, 1999, 840, *εικ. 339.71, 72* (Θεσσαλία), αλλά και στις δύο περιπτώσεις οι βάσεις έχουν κυρτή ή ελαφρά κοίλη επιφάνεια έδρασης, στοιχείο που δεν απαντάται στο Σ7/1α-δ, το οποίο διαθέτει επίπεδη επιφάνεια έδρασης. Επίσης, σχεδόν πανομοιότυπο δείγμα έχει βρεθεί στο υλικό από τον κλίβανο στο Διμήνι (Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, *εικ. 5-ΥΕ ΙΙΑ2*) και σε άλλες περιοχές (Mountjoy 1999, *εικ. 291.42-Φωκίς-ΥΕ ΙΙΑ2*, 804, *εικ. 320.34-Αιτωλοακαρνανία-ΥΕ ΙΙΒ*, αλλά πιθανώς ΥΕ ΙΙΑ2, 804, *εικ. 320.32-Αιτωλοακαρνανία-ΥΕ ΙΙΒ*, αλλά πιθανώς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη). Ο κοντός κυρτός λαϊμός και το εξώκυρτο στρογγυλεμένο χείλος της ΥΕ ΙΙΑ2, στην Θεσσαλία απαντώνται και κατά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, ενώ η μόνη ειδοποιός διαφορά είναι προφανώς η στενή διακοσμητική ζώνη της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (Mountjoy 1999, 845, *εικ. 341.95-100*). Και ως προς αυτό το στοιχείο το Σ7/1α-δ συνάδει με τις προδιαγραφές της ΥΕ ΙΙΑ2. Η συγκεκριμένη εκδοχή της φυλλοφόρου ταινίας (FM64), ανήκει στην λιγότερο σχηματοποιημένη μορφή της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου (Mountjoy 1986, *εικ. 77*). Παράλληλα απαντώνται στην Θεσσαλία (Mountjoy 1999, 840, υποσ. 160, *εικ. 339.72-ΥΕ ΙΙΑ2* με περαιτέρω παράλληλα από την Θεσσαλία βλ. Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, *εικ. 5-Διμήνι-ΥΕ ΙΙΑ2*, στην Εύβοια (Mountjoy 1999, *εικ. 271.47-ΥΕ ΙΙΑ2*, Mountjoy 1999, *εικ. 272.57-ΥΕ ΙΙΒ*) και στην Φωκίδα (Mountjoy 1999, *εικ. 291.42-ΥΕ ΙΙΑ2*).

58. Σ7/2, Σ7/3, Σ8/17.

59. Σ5/3.

60. Mountjoy 1986, 106-107, *εικ. 130.1, 131.1-ΥΕ ΙΙΒ1*. Σπάνια εκδοχή στην Θεσσαλία (Mountjoy 1999, 842-ΥΕ ΙΙΑ2, 847-ΥΕ ΙΙΒ), όπου απαντάται μόνο η σφαιρική εκδοχή.

τα οποία προέρχονται από σχεδόν όλα τα στρώματα του αποθέτη (Στρ. 3-10), είναι δυστυχώς χρονολογικά απροσδιόριστα και δεν περιλαμβάνονται προς το παρόν στο διαγνωστικό μυκηναϊκό υλικό, όπως και πολλά από τα κλειστά αποθηκευτικά/προχυτικά αγγεία.

Κρίνοντας από την σύνθεση της κεραμεικής στην επίχωση του αποθέτη, ο τελευταίος θα πρέπει να ενταχθεί χρονολογικά είτε στην περίοδο χρήσης του νεκροταφείου κατά την ΠΓ/ΥποΠΓ ΙΙ περίοδο, είτε ακόμη πιο όψιμα, στην Αρχαϊκή περίοδο, αν κρίνουμε από κάποια χρονολογήσιμα όστρακα αυτής της περιόδου⁶¹. Παρά την απουσία οικιστικών ή έστω ταφικών καταλοίπων της Αρχαϊκής περιόδου στην περιοχή, η σύσταση και η μορφολογία της επίχωσης, μεγάλο μέρος της οποίας περιλαμβάνει εκτεταμένα κατάλοιπα καύσης, επιτόπια και μη, και διατροφικών καταλοίπων (οστά, όστρεα), παραπέμπει σε υλικό το οποίο, μερικώς τουλάχιστον προέρχεται από καθαρισμό κάποιων περιοχών με οικιακές ή έστω τελετουργικές δραστηριότητες τροφοπαρασκευαστικού χαρακτήρα, και όχι σε υλικό που προέρχεται από καθαρισμό τάφων. Όσον αφορά τα ζωικά κατάλοιπα, την μελέτη των οποίων έχει αναλάβει η Κα Β. Τζεβελεκίδου, τα είδη που αναγνωρίστηκαν περιλαμβάνουν κυρίως αιγοπρόβατα και βοοειδή, καθώς επίσης και κάποια οστά χοίρων και μία πιθανή περίπτωση ιπποειδούς. Ο συνδυασμός της αποσπασματικότητας του υλικού, της απουσίας αρθρωτών τμημάτων και της αυξημένης διάβρωσης, επιβεβαιώνουν την ετερογενή προέλευση του υλικού και την χρήση του αποθέτη ως απορριμματικού χώρου διατροφικών υπολειμμάτων⁶².

Το μεγαλύτερο μέρος του ύστερου κεραμικού υλικού από τον αποθέτη και πιο συγκεκριμένα από το στρώμα της ταφής και κάτω (Στρ. 4-10), κρίνοντας από τις διακρινόμενες κεραμικές συνάψεις μεταξύ στρωμάτων, μοιάζει να είναι αποτέλεσμα μίας ενιαίας απόρριψης και δεν διαφοροποιείται χρονολογικά ούτε μεταξύ στρωμάτων, ούτε από τα στρώματα επάνω από την ταφή, στοιχείο που υποδηλώνει ότι δεν μεσολάβησε υπολογίσιμο χρονικό διάστημα μεταξύ της ταφής και της δημιουργίας του χαμηλού τύμβου. Η ύπαρξη μίας γυναικείας ταφής, η οποία πιθανώς ανήκει στην Εποχή του Σιδήρου, σε ένα απορριμματικό, ή έστω τελετουργικό λάκκο/αποθέτη, παραμένει αιγισματική. Σημαντικός αριθμός παρόμοιων λάκκων/αποθετών (36 στον αριθμό) στο νεκροταφείο ενταφιασμών της *Βουλοκαλύβας*⁶³, περιέχουν απ' ότι φαίνεται καλής ποιότητας κεραμική διαφόρων περιόδων, όστρεα και οστά ζώων, αλλά όχι ταφές. Η χρήση τους ως χώρων λατρείας ή απόθεσης υλικού από καθαρισμό τάφων, παραμένει κατά τους ανασκαφείς αμφίβολη.

Το *μυκηναϊκό κεραμικό υλικό* στον αποθέτη της Αγριελιάς, κρίνοντας από τη σχετική χρονολογική του ανομοιογένεια, τη σύνθεση και την εξαιρετικά αποσπασματική του κατάσταση, υποδηλώνει, όπως και αυτό της Εποχής του Σιδήρου, την προέλευσή του από κάποιο οικιστικό σύνολο στην περιοχή, το υλικό από το οποίο ήταν ήδη αναμοχλευμένο, διασκορπισμένο και διαταραγμένο, και όχι από καθαρισμό τάφων. Παρά τη γενική διαπίστωση πως μεγάλος αριθμός ΙΙΓ νεκροταφείων έχουν όντως ιδρυθεί σε χώρους μυκηναϊκών οικιστικών θέσεων⁶⁴, συγκεκριμένες μαρτυρίες που να παραπέμπουν στην χρήση του χώρου κατά την ΥΕΧ στην περιοχή του νεκροταφείου, ή έστω αρχιτεκτονικά λείψανα της ίδιας περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Άλου, δεν έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα.

Η εικόνα όσον αφορά την κατοίκηση της ευρύτερης περιοχής κατά την *εποχή του Χαλκού* είναι σχετικά απογοητευτική και έρχεται σε αντίθεση με την πυκνότητα των ΥΕ θέσεων στον κόλπο του Βόλου και στην ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα⁶⁵. Αρχιτεκτονικά λείψανα της ΥΕΧ δεν έχουν εντοπισθεί ακόμα στην ευρύτερη περιοχή της Άλου. Αν και μικρός αριθμός ΥΕ ΙΙΙ οστράκων συλλέχθηκε κατά την διάρκεια επιφανειακής έρευνας στη θέση *Βουλοκαλύβα 1990/35 Β* της Ελληνιστικής Νέας Άλου (εικ. 1), μία θέση κοντά στην βόρεια όχθη του αρχαίου Αμφύρσου, η οποία κατοικήθηκε κυρίως κατά την μεταβατική περίοδο από την *τελική Νεολιθική* στην *ΠΕ περίοδο* καθώς και κατά την *Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, δεν είναι σαφές εάν η κεραμική, η οποία εντοπίστηκε στο ΝΔ τμήμα της θέσης, προέρχεται από κατεστραμμένους τάφους ή από οικισμό⁶⁶. Στο νεκροταφείο στην θέση «*Βουλοκαλύβα*» εντοπίστηκαν 22 τάφοι ενταφιασμών της ΜΕ ΙΙΙ και ΥΕ Ι-ΙΙΙΑ περιόδου⁶⁷, η μελέτη των οποίων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, ενώ ενδείξεις για κατοίκηση στην ευ-

61. Μία πρώτη χρονολόγηση του μη-μυκηναϊκού κεραμικού υλικού έγινε από την Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου και την Ζ. Μαλακασιώτη.

62. Τα ανωτέρω στοιχεία περιλαμβάνονται στην αδημοσίευτη προκαταρκτική έκθεση της κας Τζεβελεκίδου.

63. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 359.

64. Lemos 2002, 188 (Ασίνη, Τίρυνθα, Θήβα).

65. Stissi 2004, 93.

66. Stissi 2004, 91-93.

67. Μαλακασιώτη 2003. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004.

ρύτερη περιοχή κατά την ΥΕΧ προέρχονται επίσης από σποραδική κεραμική στις μαγούλες «Πλατανιώτικη» και «Σούρπη» και στις μαγούλες Αϊδίνιο, Αλμυρός και Ζερέλια⁶⁸. Πιθανή κατοίκηση κατά την ΥΕ περίοδο απαντάται στην θέση *Κάτω Ξενιάς*, ενώ στα χωριά του Αλμυρού, *Αγ. Θεόδωροι*, *Πτελεός-θέση «Γρίτσα»* και *Κάτω Μαυρόλοφος*, έχουν ανασκαφεί θολωτοί και θαλαμοειδείς τάφοι που χρονολογούνται από την ΥΕ IIIA-IIIΓ περίοδο, κάποιος από τους οποίους χρησιμοποιούνται και κατά την ΠΠΓ⁶⁹.

Αν και ο εντοπισμός του υλικού αυτού στον αποθέτη, μέσα στα όρια του ΠΓ νεκροταφείου στη θέση Αγριελιά, είναι εξαιρετικά σημαντικός, γιατί πιστοποιεί οικιστική δραστηριότητα στην περιοχή κατά την ΥΕΧ, ελλείπει απτών αρχαιολογικών ευρημάτων, η ύπαρξη του αποθέτη αυτού αφορά περισσότερο τις ταφικές πρακτικές και τις ιδεολογικές αποκλίσεις της Εποχής του Σιδήρου, παρά της Εποχής του Χαλκού.

68. Wace – Droop – Thompson 1907-1908, 201, 212, 222, Wace – Thompson 1912, Hope Simpson – Dickinson 1979, 273-278, Stissi 2004, 91, FN 7.

69. Κάτω Ξενιά (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1997, 69-85-τέλος ΥΕΧ), Αγ. Θεόδωροι (Βερδελής 1951, 150-154-ΥΕ IIIΒ, 1953, 181-185), Πτελεός-θέση Γρίτσα (Βερδελής 1951, 141-149-ΥΕ IIIA-IIIΓ1, 1952, 164-181-ΥΕ IIIΓ πρώιμη - αρχές 12^{ου} αιώνα π.Χ., 1953, 120-127-ΥποΜυκηναϊκή-ΠΡΓ), Κάτω Μαυρόλοφος (Μαλακασιώτη 1992, 267-271-ΥΕ IIIA2-ΥΕ IIIΒ).

SUMMARY

MYCENAEAN REMAINS IN A PROTO-GEOMETRIC CEMETERY:
THE ENIGMA OF THE APOTHETES AT 'AGRIELIA'

Iphigenia Tournavitou

The archaeological material from the apothetes, discovered in an extensive cemetery dated to the Protogeometric (PG) period, which was excavated on both sides of the national road, at the site of 'Agrielia', in southern Thessaly, 1km. south of Hellenistic Alos, has become the cause of considerable intrigue in archaeological circles. The apothetes, ca. 4,50m. in diameter and ca. 0,90m. deep, contained a considerable amount of pottery, mostly closed storage and/or pouring vessels, tripod cooking pots and cooking vessels in general, organic remains, pellets of unfired clay, a limited number of small finds and an undisturbed female burial, probably of the Early Iron Age, in the NE quarter, in the immediate vicinity of which were located the remains of two small pyres.

The vast majority of the pottery material from the pit seems to belong to the mature Mycenaean period, dating from the second half of the 14th c. B.C. (LH IIIA2), mostly LH IIIA2/LH IIIB1, with a few fragments of LH IIIC Early date. Although the diagnostic *Mycenaean* material comprises the majority of the extant fine ware, the latest pottery inside the pit, mostly fine ware, is to be dated to the PG and the Archaic period. The pottery, Mycenaean and post-Mycenaean, is not stratified in a chronologically meaningful way and seems to have been the result of a single act of disposal, which included the burial. The preliminary study of the faunal remains suggests that the material, apparently subjected to long-term exposure, had probably been collected from various locations/contexts and should be perceived as a discard of settlement rubbish.

Although the original *locale* of the archaeological material from the apothetes has not been identified yet, it is more or less certain that most of it belonged to a settlement context located somewhere in the immediate vicinity, where food preparation and consumption activities apparently took place. The significance of this apothetes and the archaeological material therein, lies in the lack of architectural remains and other evidence of Mycenaean settlement sites in the wider Halos area, the pit from 'Agrielia' representing the only sizable deposit of mature Mycenaean settlement pottery in the area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999-2001. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *AAA* XXXII-XXXIV, 71-100.
 Βερδελής Ν., 1951. Ανασκαφικά Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 129-154.
 Βερδελής Ν., 1952. Ανασκαφικά Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 164-185.
 Βερδελής Ν., 1953. Ανασκαφικά Έρευναι εν Θεσσαλία», *ΠΑΕ*, 120-127.
 Deger-Jalkotzy S., 2003. Stratified Pottery Deposits from the Late Helladic IIIC Settlement at Aigeira/Achaia, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms I*, 53-75.
 French E.B., 1967. Pottery from Late Helladic IIIB 1 Destruction Contexts at Mycenae, *BSA* 62, 149-193.
 French E.B., 1969. A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from Mycenae, *BSA* 64, 71-93.
 Hope Simpson R. – Dickinson O.T.P.K., 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age. Vol. I: The Mainland and the Islands*, *SIMA* 52, Goteborg.
 Καρατζαγλη Ε., 2003. Η μυκηναϊκή εγκατάσταση στα Δωδεκάνησα: Η περίπτωση της Ρόδου, στο *ΠΜΚ* 2, 513-534.
 Lemos I., 2002. *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the late eleventh and tenth centuries B.C.*, Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford.
 Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Θαλαμοειδής Μυκηναϊκός Τάφος στον Κάτω Μαυρόλοφο Αλμυρού, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 267-272.

- Μαλακασιώτη Ζ., 2003. Νέα Στοιχεία για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού 1100-700 π.Χ. Η παρουσία της Άλου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 111-121.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Μουσιώνη Α., 2004. Νέα Ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο Σταμπολίδης Ν. Χρ. – Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Το Αιγαίο στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 353-367.
- Μεγαλοκονόμου Ε. – Σπανοδήμος Χ., 2007. Νέα Στοιχεία Πρώιμης Κατοίκησης στη Θέση Κεφάλωση Αλμυρού και στον άμεσο περίγυρό της, στο *Αχαιοφθιωτικά Γ΄, Πρακτικά του Γ΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, 13-15 Οκτωβρίου 2000*, τ. Α, Αλμυρός, 103-114.
- Mountjoy P.A., 1976. Late Helladic IIIB 1 Pottery Dating the Construction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 77-111.
- Mountjoy P.A., 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, SIMA LXXIII, Göteborg.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1997. Καστράκι Αλμυρού. Στρωματογραφική Έρευνα στο Λόφο της Νέας Μονής Κάτω Ξενιάς, *ΔΑΦΕΟ* 2 (1), 69-85.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1998. Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Περιοχή της Μαγνησίας: Το Κάστρο (Παλιά) και τα Πευκάκια (αδ. διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας).
- Reinders H.R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric Sites at the Almyros and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Publications of the Netherlands Institute at Athens, Assen.
- Stissi V., 2004. Late Bronze Age, στο Reinders H.R. (επιμ.), *Prehistoric Sites at the Almyros and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Publications of the Netherlands Institute at Athens, Assen, 91-93, 143-145.
- Wace A.J.B. – Droop J.P. – Thompson M.S., 1907-1908. Excavations at Zerelia, Thessaly, *BSA* 14, 197-225.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Wardle K.A., 1969. A Group of Late Helladic IIIB 1 Pottery from Within the Citadel at Mycenae, *BSA* 64, 261-297.

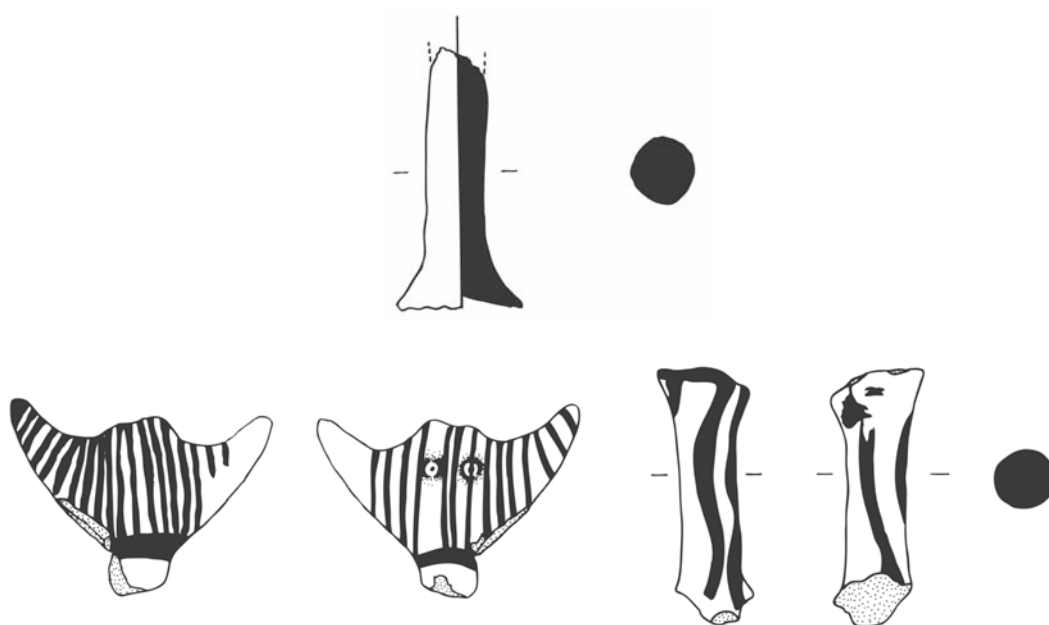
Εικ. 1: Αεροφωτογραφία περιοχής Αρχαίας Αλου.

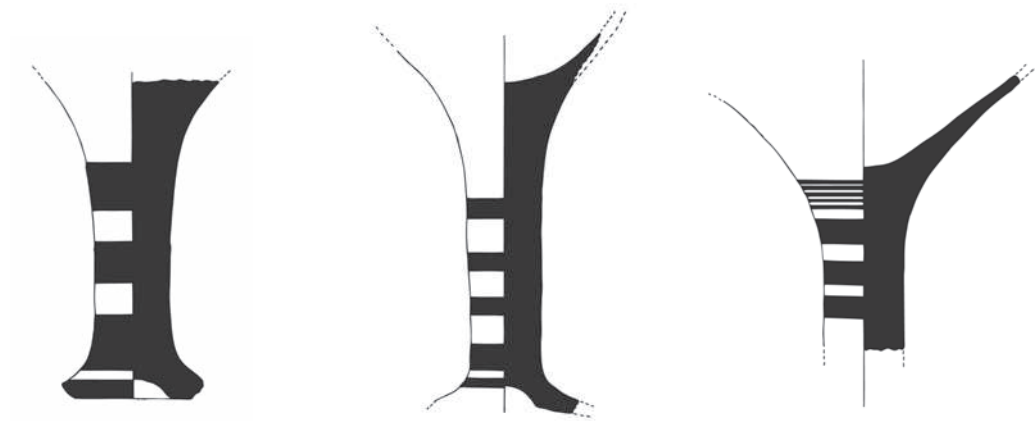
Εικ. 2: α. Κάτοψη Ανατολικού τομέα νεκροταφείου Αγριελιάς με λάκκο/αποθήκη (Κλίμακα 1:100), β. Λάκκος/αποθήκη από ΒΑ.

Εικ. 3. α. Κάτοψη στρώματος 4 (Κλίμακα 1/50), β. Ανθρώπινος σκελετός.

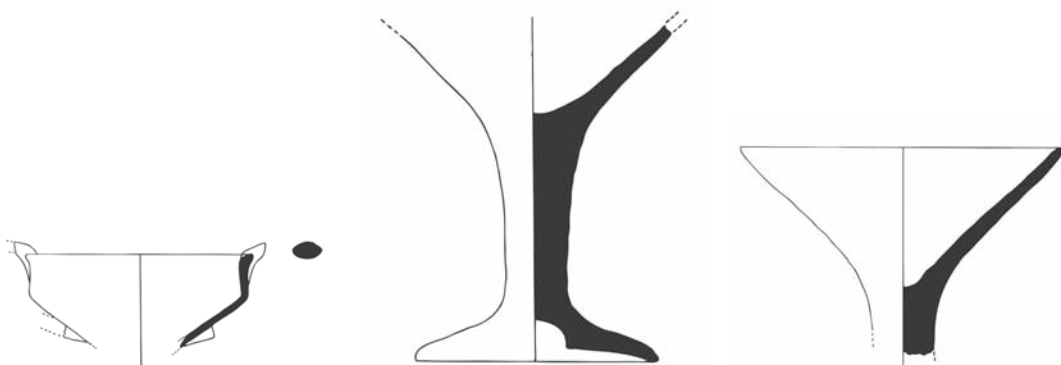
Εικ. 4. Μυκηναϊκά ειδώλια: α. Σ4/14 (Στρώμα 4), β. 19/282 23463 (Στρώμα 6), γ. 23/290 23464 (Στρώμα 8). Κλίμακα 1:1

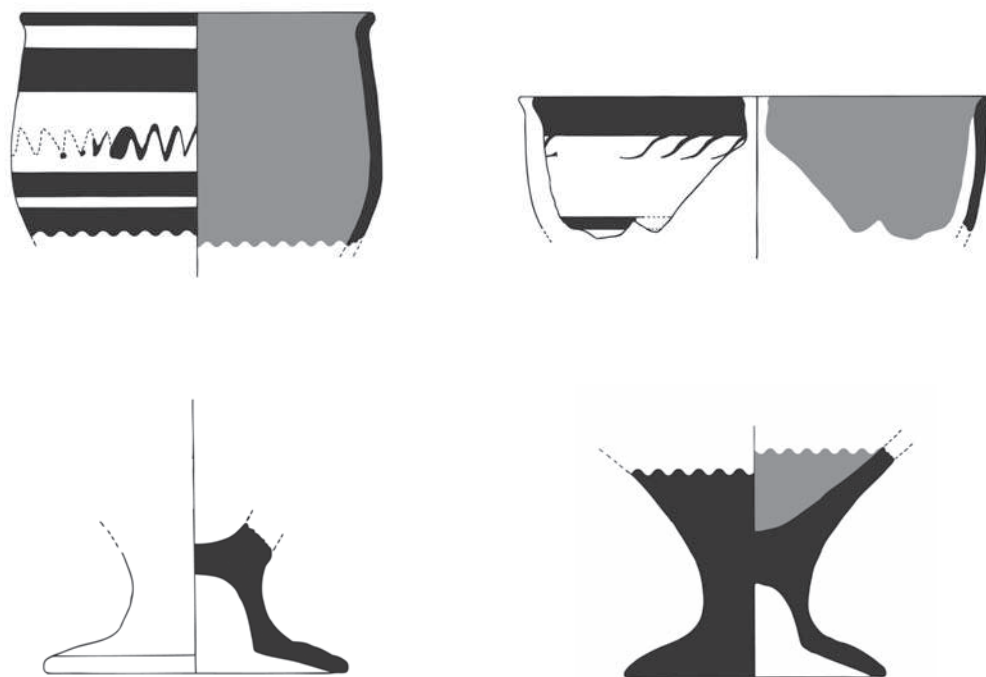
Εικ. 5. Γραπτές Κύλικες: α. Σ3/1, β. Σ7/5, γ. Σ8/5. Κλίμακα 1:1

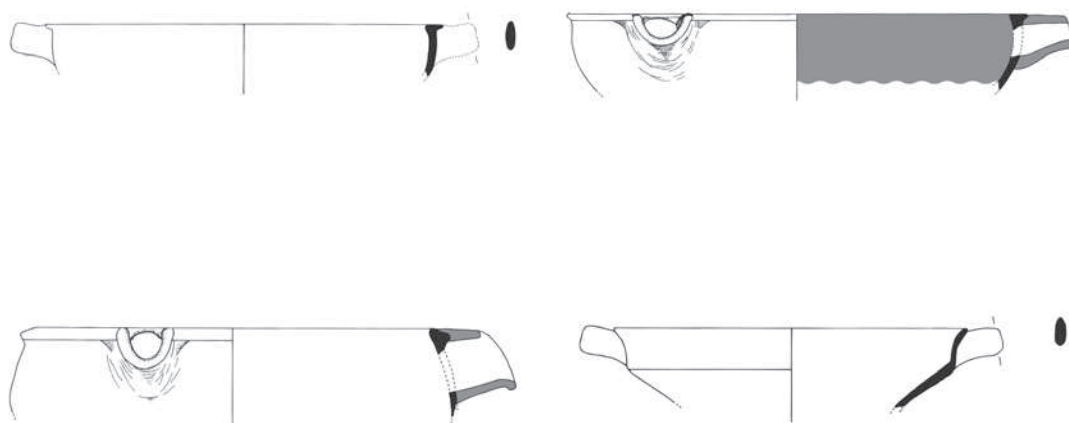
Εικ. 6. Ολόβαφες Κύλικες: α. Σ6/6, β. Σ8/4. Κλίμακα 1:1

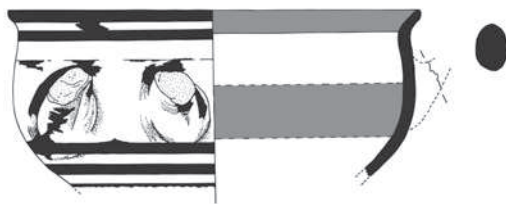
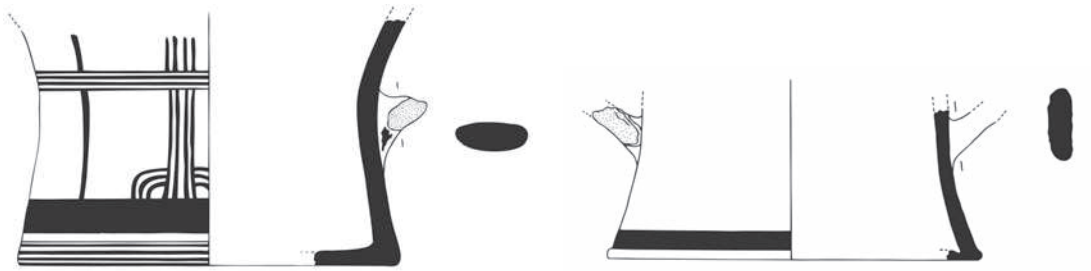
Εικ. 7. Αβαφες Κύλικες: α. Σ9-10/4, β. Σ9-10/1, γ. Σ7/9. Κλίμακα 1:1

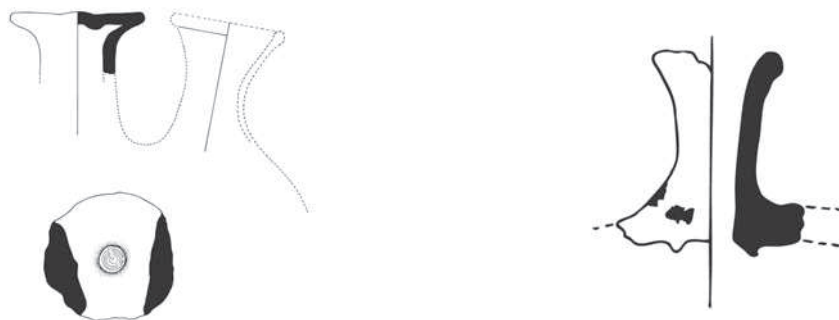
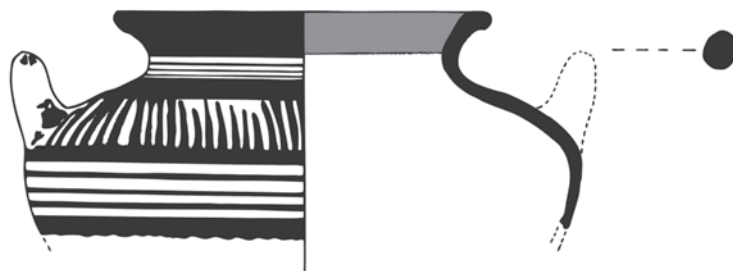
Εικ. 8. Σκύφοι: α. Σ6/1, β. Σ7/12, γ. Υψίποδες σκύφοι: Σ9-10/6, δ. Σ9-10/11. Κλίμακα 1:1

Εικ. 9. Λεκάνες: α. Σ1-2/3, β. Σ5/1, γ. Σ5/2, δ. Τροπιδωτός σκύφος: Σ6/5. Κλίμακα 1:1

Εικ. 10. Κύπελλα: α. Σ8/11, β. Σ1-2/1, γ. Κρατήρας: Σ8/10. Κλίμακα 1:1

Εικ. 11. α. Αλάβαστρο: Σ7/1, β. Ψευδόστομοι αμφορείς: Σ7/3, γ. Σ5/3. Κλίμακα 1:1

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΥΠΟΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ ΣΕ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ;^{*}

Florian Ruppenstein

Η ύπαρξη ή όχι μίας υπομυκηναϊκής χρονολογικής φάσης είναι το θέμα μίας μακρόχρονης επιστημονικής συζήτησης. Μολονότι τώρα η υπομυκηναϊκή περίοδος αναγνωρίζεται με αρκετά μεγάλη σαφήνεια σε ταφικά σύνολα¹, η διάκριση μεταξύ στρωμάτων της ΥΕ ΙΙΙΓ, της υπομυκηναϊκής και της πρωτογεωμετρικής εποχής σε οικισμούς παραμένει δύσκολη. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο αμφισβητείται η ύπαρξη μίας υπομυκηναϊκής φάσης από μερικούς ερευνητές². Πρέπει όμως να τονιστεί ότι αυτή η άποψη βασίζεται σε μία μεθοδολογικά προβληματική προϋπόθεση³: Προϋποθέτει δηλαδή, τουλάχιστον έμμεσα, για την αναγνώριση κάθε χρονολογικής φάσης την ύπαρξη/διάκριση συγκεκριμένων στυλιστικών χαρακτηριστικών της κεραμικής σε αυστηρά οριοθετημένα χρονολογικά στρώματα οικισμών. Πράγματι, εάν τέτοια χαρακτηριστικά υπάρχουν, διευκολύνουν σημαντικά την αναγνώριση και τον ορισμό χρονολογικών περιόδων. Όμως, δεν μπορούμε να περιμένουμε την ύπαρξη τέτοιων στοιχείων κάθε φορά. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για χρονολογικές φάσεις μικρής διάρκειας. Για τον ορισμό μίας χρονολογικής φάσης μπορεί να αρκεί η αναγνώριση χαρακτηριστικών, τα οποία εμφανίζονται σε μία φάση με μεγάλη συχνότητα, ενώ σπανίζουν στην προηγούμενη και στην επόμενη. Γι' αυτό το λόγο εφαρμόζονται σε σύγχρονες μελέτες κεραμικής στατιστικές μέθοδοι, ιδιαιτέρως σε μελέτες κεραμικής από οικισμούς. Ωστόσο, η προσδοκία ότι ορισμένα στυλιστικά χαρακτηριστικά θα έπρεπε να εμφανίζονται μόνο σε μια χρονολογική φάση συνεχίζει ακόμα και σήμερα να προκαλεί προβλήματα στην επιστημονική συζήτηση. Τα προβλήματα εμφανίζονται κάθε φορά όταν διαπιστώνεται, με την πρόοδο της έρευνας, ότι κάποια στυλιστικά στοιχεία υπάρχουν όχι μόνο σε μία φάση, αλλά ήδη σε μία προγενέστερη ή ακόμα σε μία μεταγενέστερη, έστω και σε μικρές ποσότητες. Τέτοιες διαπιστώσεις όμως είναι φυσιολογικό αποτέλεσμα της βαθύτερης γνώσης της ρυθμικής εξέλιξης της κεραμικής. Δεν μπορούν να προκαλούν σύγχυση στους επιστήμονες, οι οποίοι έχουν συνείδηση ότι οι χρονολογικές φάσεις είναι δημιουργήματα και βοηθήματα της έρευνας και όχι αρχαίες πραγματικότητες. Η μακρόχρονη επιστημονική συζήτηση περί διακρίσεως του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΒ και της αρχής της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, ιδιαιτέρως στα ανακτορικά κέντρα της Αργολίδας, είναι ένα καλό παράδειγμα. Οι τελευταίες μελέτες αποδεικνύουν ότι οι διαφορές μεταξύ της κεραμικής που ήταν σε χρήση αμέσως πριν και μετά την καταστροφή των ανακτόρων είναι ελάχιστες⁴.

Η αμφισβήτηση της ύπαρξης μίας υπομυκηναϊκής χρονολογικής φάσης είναι και για ένα άλλο λόγο μεθοδολογικά ανεπαρκώς θεμελιωμένη. Αυτός είναι η υπερτίμηση της χρονολογικής σημασίας της κεραμικής από οικισμούς και ταυτόχρονα η υποτίμηση της κεραμικής και των ευρημάτων από τάφους. Ουσιαστική σημασία δεν έχει όμως ο τόπος ευρέσεως, αλλά ο χαρακτήρας και η ποιότητα των αρχαιολογικών συμφραζομένων, δηλαδή αν πρόκειται για «κλειστά σύνολα», ή όχι. Επομένως δεν υπάρχει μεθοδολογική βάση για μία γενικά μεγαλύτερη εκτίμηση της σημασίας της κεραμικής από οικισμούς. Οι ατομικοί τάφοι της υπομυκηναϊκής περιόδου με τουλάχιστον δύο κτερίσματα έχουν υψηλή χρονολογική σημασία διότι πρόκειται για κλειστά σύνολα. Συνεπώς αρκούν τα ευρήματα από αυτούς τους τάφους για τον ορισμό μίας χρονολογικής φά-

^{*}Για τη διόρθωση του ελληνικού κειμένου ευχαριστώ την Α. Λάγια και τον Σ. Πιατζίδη.

1. Ruppenstein 2007.

2. Smithson 1977. Rutter 1978.

3. Για μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με την υπομυκηναϊκή φάση πρβλ. Ruppenstein 2003. Ruppenstein 2007, 41-45. Ruppenstein 2009, 328-330.

4. Stockhammer 2008, 50-57.

σης. Εξάλλου οι ατομικοί τάφοι έχουν μεγάλη αξία για τον ορισμό της υπομυκηναϊκής φάσης, επειδή τα πιο ενδεικτικά σχήματα αγγείων με τη γρήγορη στυλιστική εξέλιξη βρίσκονται πολύ συχνά σε τάφους και πολύ σπάνια σε οικισμούς. Πρόκειται για ληκύθους, αμφορίσκους (σταμνίσκους) και ψευδόστομους αμφορείς. Δεν είναι σπάνιο φαινόμενο ότι η ταφική κεραμική είναι πιο χαρακτηριστική για μία χρονολογική περίοδο παρά η κεραμική από οικισμούς.

Από την εποχή της δημοσίευσης του άρθρου του J. Rutter⁵ με το προγραμματικό τίτλο «A Plea for the Abandonment of the Term “Submycenaean”» έως σήμερα πάσχουν οι μελέτες, στις οποίες αμφισβητείται η ύπαρξη μίας υπομυκηναϊκής φάσης, από έλλειψη συνοχής. Παρά την έκκλησή του για κατάργηση του όρου «υπομυκηναϊκός» υπάρχει και κατά τον Rutter μία φάση, η οποία χρονολογείται μετά από τα μεταγενέστερα στρώματα οικισμών της ΥΕ ΙΙΙΓ (π.χ. Λευκαντί 3) και πριν από την πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο. Επομένως μπορεί να ταυτιστεί αυτή η φάση χωρίς πρόβλημα με την υπομυκηναϊκή περίοδο. Εκείνη η φάση συμπεριλαμβάνει κατά τον Rutter, μεταξύ άλλων, τους μεταγενέστερους υπομυκηναϊκούς τάφους του Κεραμεικού και το νεκροταφείο Σκουμπρί στο Λευκαντί και ονομάζεται «ΥΕ ΙΙΙΓ φάση 5 Ύστερη»⁶. Δεν νομίζω όμως ότι ο όρος αυτός είναι για κάποιο λόγο καλύτερος από τον απλούστερο προσδιορισμό «υπομυκηναϊκός».

Ο J. K. Papadopoulos εκφράζει μεν τακτικά την δυσарέσκειά του για τον όρο «υπομυκηναϊκό», αποφεύγει να διασαφηνίζει την δική του άποψη. Ο Papadopoulos, όμως, δεν αμφισβητεί την πιθανότητα ύπαρξης μίας υπομυκηναϊκής χρονολογικής φάσης μικρής διάρκειας, δεν αποκλείει όμως το αντίθετο⁷. Δηλωτικό αυτής της ασάφειας είναι μάλιστα το γεγονός ότι άλλοτε χρησιμοποιεί τον όρο «υπομυκηναϊκός» με εισαγωγικά και άλλοτε χωρίς αυτά⁸. Ο επιστημονικός διάλογος βασίζεται όμως σε θέση και αντίθεση και για αυτό το λόγο η ασάφεια δεν μπορεί να συνεισφέρει στην πρόοδο της επιστήμης.

Ο B. Lis αναγνωρίζει μεν την ύπαρξη μίας υπομυκηναϊκής χρονολογικής περιόδου γενικά στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά όχι στη Στερεά Ελλάδα⁹. Δεν προτείνει κάποια πειστική εξήγηση για αυτή την αντίφαση. Ο Lis σχολιάζει στη μελέτη του κάποιους υπομυκηναϊκούς τάφους, αλλά αγνοεί τα μεγάλα νεκροταφεία της ερευνημένης εποχής (Κεραμεικός, νεκροταφείο Σκουμπρί στο Λευκαντί) ως σύνολα. Τα νεκροταφεία δεν εντάσσονται ούτε στο χρονολογικό πίνακα του άρθρου του. Χωρίς να συμπεριλαμβάνονται τα νεκροταφεία όμως η εικόνα της εποχής παραμένει ελλιπής και τα χρονολογικά προβλήματα άλυτα.

Για την αναγκαία σύγκριση μεταξύ οικισμών και νεκροταφείων πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας στα σχήματα αγγείων, τα οποία απαντώνται με κάποια συχνότητα και στα δύο είδη αρχαιολογικών συμφραζομένων. Όσον αφορά τη μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στη Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ενδεικτικό χαρακτήρα έχουν ιδιαίτερα τα κύπελλα, διότι παρουσιάζουν μία σαφή στυλιστική μεταβολή. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ και ακόμα στην υπομυκηναϊκή εποχή τα κύπελλα έχουν μία άβαφη, ανοιχτόχρωμη εξωτερική επιφάνεια, η οποία διακοσμείται με μία ή μερικές απλές ταινίες και ιδιαίτερα στην υπομυκηναϊκή φάση επιπλέον με μία κυματοειδή ταινία¹⁰. Οι ανασκαφές στον Κύνο (Λιβανάτες) έχουν αποδείξει ότι τα ανοιχτόχρωμα κύπελλα, διακοσμημένα μόνο με μία πλατιά ταινία γύρω από το χείλος, ήταν στην Στερεά Ελλάδα σε χρήση ακόμα στην μεταβατική υπομυκηναϊκή/πρωτογεωμετρική (ΥπΜ/ΠΓ) φάση¹¹. Αυτό είναι σημαντική παρατήρηση επειδή στη Πελοπόννησο, στην Αττική και ακόμα στο Λευκαντί τέτοια κύπελλα είναι χαρακτηριστικά της πρώιμης και της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, αλλά όχι πλέον της ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερης. Εξάλλου φαίνεται ότι, σε αντίθεση με την Αττική και το Λευκαντί, η κυματοειδής ταινία δεν απαντά στα κύπελλα από τον Κύνο ούτε στην υπομυκηναϊκή φάση. Από την πρώιμη πρωτογεωμετρική εποχή εμφανίζουν τα κύπελλα σε όλη την Ελλάδα, από την Πελοπόννησο μέχρι την Θεσσαλία, μία ολόβαφη, σκούρα, εξωτερική επιφάνεια. Η αλλαγή από τον κανόνα της άβαφης επιφάνειας στην επικράτηση της ολόβαφης επιφάνειας στα κύπελλα άρχισε στο τέλος της υπομυκηναϊκής περιόδου. Ο τάφος 55 στο Σταθμό Σύνταγμα του αθηναϊκού μετρό είναι ιδιαίτερα σημαντικός σχετικά με αυτό το φαινόμενο, επειδή πρόκειται για κλειστό σύνολο, όπου βρέθη-

5. Rutter 1978.

6. Rutter 1978, 65, εικ. 1.

7. Papadopoulos 2005, 411-412. Papadopoulos 2008.

8. Papadopoulos 2003, 97, 298, σημ. 156, 299. Papadopoulos 2005, 411-412. Μερικές φορές χρησιμοποιεί και τον όρο «Final Mycenaean/Submycenaean»: Papadopoulos –Vedder – Schreiber 1998, 516, εικ. 6 και 7. Papadopoulos 2005, 421.

9. Lis 2009, 224, πίν. 4.

10. Ιακωβίδης 1970, 213-217. Popham – Schofield – Sherratt 2006, 181-184, εικ. 2. 15. Ruppenstein 2007, 127-130.

11. Dakoronia 2003, 43, 46, εικ. 17. Dakoronia – Kounouklas 2009, 65.

καν μαζί ένα κύπελλο με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια καθώς και ένα άλλο με μονόχρωμη σκούρα επιφάνεια¹². Ο τάφος 55 ανήκει στη χρονολογική βαθμίδα ΙΙΙ της υπομυκηναϊκής περιόδου της Αττικής, σύμφωνα με τη σχετική χρονολόγηση, η οποία έχει θεμελιωθεί στον τόμο *Kerameikos XVIII*¹³. Η συνύπαρξη των άβαφων και των ολόβαφων κυπέλλων συνεχίστηκε στην μεταβατική ΥπΜ/ΠΓ φάση¹⁴. Εξάλλου εμφανίζονται σε αυτήν την περίοδο κύπελλα με διακόσμηση ενός μεταβατικού στυλ, τα οποία μαρτυρούν τον πειραματικό χαρακτήρα της κεραμικής της εποχής. Σε αυτήν την ομάδα ανήκουν ολόβαφα αγγεία με εξηρημένη ζώνη στη μέση του σώματος, διακοσμημένη με κυματοειδή ταινία¹⁵. Με αυτό το τρόπο ζωγραφισμένα κύπελλα απαντούν στο νεκροταφείο Σκουμπρί στο Λευκαντί¹⁶, στο Καλαπόδι¹⁷ και στον Βόλο¹⁸. Στον Βόλο υπάρχουν και παρόμοια αγγεία, τα οποία διαφέρουν μόνο εξαιτίας της απουσίας κυματοειδούς ταινίας¹⁹. Ένα κύπελλο από τη νησίδα Μήτρου κοντά στην Τραγάνα μοιάζει ακόμα με τα χαρακτηριστικά αγγεία της υπομυκηναϊκής περιόδου, αλλά το σκούρο βαμμένο κάτω μέρος του σώματός του υποδεικνύει ότι η αλλαγή από την ανοιχτόχρωμη στη σκούρα επιφάνεια είχε ήδη αρχίσει στην εποχή της παραγωγής του²⁰. Επομένως το κύπελλο χρονολογείται με μεγαλύτερη πιθανότητα στο τέλος της υπομυκηναϊκής εποχής και με μικρότερη στην μεταβατική ΥπΜ/ΠΓ φάση. Αυτή η χρονολόγηση υποστηρίζεται και από τις διαστάσεις του εν λόγω αγγείου. Στα κύπελλα, από την ΥΕ ΙΙΙΓ έως την πρωτογεωμετρική εποχή, αλλάζει η αναλογία του ύψους προς την διάμετρο του χείλους. Στα μεταγενέστερα αγγεία αυξάνεται αναλογικά το ύψος και μικραίνει η διάμετρος του χείλους. Με αυτό το κριτήριο διακρίνονται τα κύπελλα της ΥΕ ΙΙΙΓ από την Περαιτή από τα υπομυκηναϊκά κύπελλα της Αθήνας με αρκετά μεγάλη σαφήνεια²¹. Αυτή η εξέλιξη του σχήματος του κυπέλλου μπορεί να παρατηρηθεί όχι μόνο στην Αττική αλλά σε όλη την Ελλάδα. Συνήθως δεν μπορεί, δυστυχώς, να χρησιμοποιηθεί αυτό το στοιχείο για την χρονολογική ταξινόμηση των κυπέλλων από οικισμούς λόγω της αποσπασματικής κατάστασης του υλικού. Πάντως, το κύπελλο από τη νησίδα Μήτρου, όσον αφορά τις διαστάσεις του, ταιριάζει με τα υπομυκηναϊκά κύπελλα της Αττικής²².

Ένα κύπελλο από τον τάφο Ζ στην οδό Ερεχθίου νοτίως της Ακροπόλεως Αθηνών φέρει διακόσμηση μεταβατικού τύπου²³. Το αγγείο διακοσμείται με μία τεθλασμένη ταινία μεταξύ δύο παράλληλων γραμμών πάνω στην άβαφη, ανοιχτόχρωμη επιφάνεια. Το κάτω μέρος του σώματος του κυπέλλου είναι ολόβαφο. Η μεγάλη άβαφη επιφάνεια θυμίζει το υπομυκηναϊκό παρελθόν, η τεθλασμένη ταινία και η ολόβαφη ζώνη το πρωτογεωμετρικό μέλλον. Αυτό είναι και το γενικό χαρακτηριστικό των πειραματικών, στυλιστικά μεταβατικών, κυπέλλων της ΥπΜ/ΠΓ φάσης: Έχουν στοιχεία και της υπομυκηναϊκής και της πρωτογεωμετρικής διακόσμησης χωρίς όμως να ακολουθούν πλήρως ούτε τον ένα ούτε τον άλλο ρυθμό.

Ο συνδυασμός ανοιχτόχρωμων κυπέλλων και των πρώτων δειγμάτων ομόκεντρων κύκλων, ζωγραφισμένων με διαβήτη, επιτρέπει την χρονολογική σύνδεση του Κύνου 5 (= Κύνος φάση 3)²⁴ με την Αττική²⁵. Τέτοιος συνδυασμός υπάρχει εκεί μόνο στη μεταβατική ΥπΜ/ΠΓ φάση. Πιο πριν δεν υπάρχουν στην Αττική ομόκεντροι κύκλοι σχεδιασμένοι με διαβήτη, ενώ αργότερα δεν υπάρχουν πλέον κύπελλα με ανοιχτόχρωμη εξωτερική επιφάνεια. Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζει κανείς, από όσα έχουν δημοσιευθεί έως σήμερα, εάν τα κύπελλα με σκούρα, ολόβαφη επιφάνεια εμφανίζονται ήδη στον Κύνο 5, όπως στις άλλες θέσεις της ίδιας εποχής. Τα ευρήματα στον Κύνο μαρτυρούν πως, η συνύπαρξη ανοιχτόχρωμων κυπέλλων, διακοσμημένων μόνο με ταινία γύρω από το χείλος, και οστράκων με ομόκεντρους κύκλους, ζωγραφισμένων με διαβήτη, που

12. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 164, αρ. 134, και 165, αρ. 135 (Α. Παρλαμά).

13. Ruppenstein 2007, 183-200, 242-245, πίν. 40b.

14. Για τον ορισμό αυτής της φάσης βλ. Ruppenstein 2009.

15. Ruppenstein 2009, 342, εικ. 4.

16. Popham – Sackett – Themelis 1979/80, πίν. 104, 106.

17. Jacob-Felsch 1996, πίν. 45, αρ. 411.

18. Sipsie-Eschbach 1991, πίν. 58, 1.

19. Sipsie-Eschbach, πίν. 57, 6, πίν. 58, 3, πίν. 59, 2, πίν. 59, 4.

20. Lis 2009, 231, εικ. 9, 1. Van de Moortel 2009, 372, εικ. 9.

21. Ruppenstein 2007, 128-129.

22. Ο Β. Lis και η Α. Van de Moortel προτείνουν για το κύπελλο από τον Μήτρο μία χρονολόγηση στην ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη: Lis 2009, 210. Van de Moortel 2009, 364, 372, εικ. 9.

23. Brouskari 1980, 22, αρ. 13 (EPK 542), πίν. 3g.

24. Ο Κύνος 5 στο Dakoronia – Kounouklas 2009 ταυτίζεται με Κύνο φάση 3 στο Dakoronia 2003, 40, εικ. 1b, και 43, εικ. 14-17.

25. Dakoronia 2003, 43, εικ. 14-17. Dakoronia – Kounouklas 2009, 65, εικ. 19-26.

παρατηρούμε στον οικισμό των Παλαιών στον Βόλο, δε φαίνεται πλέον μεμονωμένη και προβληματική. Ένα επιπλέον κοινό χαρακτηριστικό, μεταξύ Κύνου και Παλαιών, είναι η απουσία κυματοειδούς ταινίας στα κύπελλα. Η ανασκαφή του έτους 1979 έχει, λόγω της στρωματογραφικής διαδοχής και της καλής τεκμηρίωσής της, ιδιαίτερη σημασία για τη συγκριτική χρονολόγηση του οικισμού των Παλαιών²⁶. Κάτω από το δάπεδο 1 βρέθηκαν στα ίδια αρχαιολογικά συμφραζόμενα όχι μόνο όστρακα με στυλιστικά πρώιμους ομόκεντρους κύκλους²⁷ και ανοιχτόχρωμα κύπελλα²⁸, αλλά και μονόχρωμα κύπελλα με σκούρα εξωτερική επιφάνεια²⁹. Ο συνδυασμός αυτών των τριών στοιχείων δεν αφήνει αμφιβολία για τη χρονολόγηση του στρώματος κάτω από το δάπεδο 1: ανήκει στη μεταβατική ΥπΜ/ΠΓ φάση και είναι συνεπώς σύγχρονο με τον Κύνο 5³⁰. Δεν μπορούμε όμως να αφήσουμε ασχολίαστο ότι κάτω από το δάπεδο 1 βρέθηκαν και λίγα όστρακα, τα οποία χρονολογούνται με μεγάλη πιθανότητα ήδη στην πρωτογεωμετρική εποχή, διότι παρουσιάζουν προχωρημένα στυλιστικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για ψηλά κωνικά πόδια ανοιχτών αγγείων³¹, ένα όστρακο με ομόκεντρο κύκλο με σταυρό στο κέντρο³² και ένα κυκλικό πώμα, μάλλον μίας πυξίδας, με λαβή στο κέντρο του³³. Η εύρεση αυτών των οστράκων υποδηλώνει μία ελαφριά διαταραχή της στρωματογραφίας, η οποία όμως δε θολώνει ουσιαστικά μία γενικά σαφή εικόνα.

Για την χρονολογική ένταξη του χρονολογικού ορίζοντα 8 (στρώματα 16-17) στο Καλαπόδι εξέχουσα σημασία έχει το προαναφερθέν ολόβαφο κύπελλο με εξηρημένη ζώνη, η οποία διακοσμείται με κυματοειδή ταινία³⁴. Ο συνδυασμός της στρωματογραφικής συνύπαρξης του κυπέλλου αυτού με τους πρώτους, ζωγραφισμένους με διαβήτη, ομόκεντρους κύκλους³⁵ υποδεικνύει τη χρονολόγηση του ορίζοντα 8 στο Καλαπόδι, στη μεταβατική ΥπΜ/ΠΓ φάση³⁶.

Οι λόγοι για τους οποίους πρέπει και το νεκροταφείο Σκουμπρή στο Λευκαντί να χρονολογηθεί στη μεταβατική ΥπΜ/ΠΓ φάση, έχουν ήδη δημοσιευθεί αλλού³⁷.

Ένα πρόσθετο αποτέλεσμα της προηγούμενης χρονολογικής ανάλυσης είναι ότι ομόκεντροι κύκλοι, ζωγραφισμένοι με διαβήτη, εμφανίστηκαν ταυτόχρονα σε όλη την περιοχή από τη νότια Θεσσαλία μέχρι την Αττική. Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να πούμε με μεγαλύτερη ακρίβεια που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά.

Η αναγνώριση στρωμάτων της ΥπΜ/ΠΓ φάσης στον Κύνο, στο Καλαπόδι και στο Βόλο επιτρέπει τον χρονολογικό συγχρονισμό των άμεσα προηγούμενων στρωμάτων των προαναφερθέντων οικισμών με την υπομυκηναϊκή περίοδο της Αττικής.

26. Sipsie-Eschbach 1991, 95-159.

27. Sipsie-Eschbach 1991, 150, 152, εικ. 17, πίν. 21, 10, πίν. 28, 6, πίν. 29, 1, πίν. 68, 3.

28. Sipsie-Eschbach 1991, 150, εικ. 17, πίν. 20, 1-10.

29. Sipsie-Eschbach 1991, 150, εικ. 17, πίν. 20, 11, πίν. 21, 1-8.

30. Οι στυλιστικές και χρονολογικές ταξινομήσεις της Μ. Sipsie-Eschbach διαφέρουν σε πολλές περιπτώσεις από τις δικές μου. Πρέπει όμως να μην ξεχαστεί ότι οι γνώσεις της ερευνημένης περιόδου έχουν αυξηθεί σημαντικά από την εποχή της δημοσίευσης της μονογραφίας της Sipsie-Eschbach.

31. Sipsie-Eschbach 1991, 151, εικ. 17, πίν. 24, 8 και 9.

32. Sipsie-Eschbach 1991, 151, εικ. 17, πίν. 25, 2.

33. Sipsie-Eschbach 1991, 152, εικ. 17, πίν. 30, 3. Πρβλ. Jacob-Felsch 1994, 560. Η Jacob-Felsch δεν παρατηρεί τον γενικά ομοιογενή χαρακτήρα του υλικού κάτω από το δάπεδο 1.

34. Jacob-Felsch 1996, 100, 166, αρ. 411, πίν. 7, 45.

35. Jacob-Felsch 1996, πίν. 44, αρ. 391 και 392.

36. Αυτή η χρονολόγηση είναι σε συμφωνία με την άποψη της Jacob-Felsch 1996, 99-101.

37. Ruppenstein 2009, 333-335.

	Αττική (Ruppenstein 2007)	Λευκαντί (Popham - Sackett - Themelis 1979/80, Ruppenstein 2009)	Καλαπόδι (Jacob-Felsch 1996)	Κύνος (Dakoronia 2003, Dakoronia - Kounouklas 2009)	Βόλος, τα Παλαιά (Sipsie-Eschbach 1991)
Υπομυκηναϊκή φάση	Χρονολογικές βαθμίδες I-III	;	Ορίζοντας 7 (στρώματα 13-15)	Κύνος 6 (= φάση 4)	Ανασκαφή 1979 κάτω από τα 5μ. (βόρεια τομή) κάτω από τα 5,15μ. (νότια τομή) ;
Μεταβατική ΥπΜ/ΠΓ φάση	Χρονολογική βαθμίδα IV	Νεκροταφείο Σκουμπρή	Ορίζοντας 8 (στρώματα 16-17)	Κύνος 5 (= φάση 3)	Ανασκαφή 1979 κάτω από δάπεδο 1

Πιν. 1. Σχετική, συγκριτική χρονολόγηση σημαντικών θέσεων στη μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στη Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Από αυτό συνεπάγεται ότι ο Κύνος 6 (=Κύνος φάση 4)³⁸ και ο ορίζοντας 7 (στρώματα 13-15) στο Καλαπόδι³⁹ μπορούν να χρονολογηθούν στην υπομυκηναϊκή φάση. Στον οικισμό τα Παλαιά στο Βόλο η κατάσταση είναι λιγότερο σαφής. Μπορεί όμως να υποθεθεί με κάποια επιφύλαξη ότι το υπομυκηναϊκό στρώμα αρχίζει σε βάθος κάτω από τα 5 μ. στη βόρεια τομή της ανασκαφής του 1979 και κάτω από τα 5,15 μ. στη νότια τομή⁴⁰. Σε αυτό το στρώμα δεν υπάρχουν, με εξαίρεση ένα όστρακο⁴¹, ούτε ομόκεντροι κύκλοι, ούτε σκούρα, ολόβαφα κύπελλα. Η χρονολόγηση της αρχής του Κύνου 6 και του ορίζοντα 7 στο Καλαπόδι παραμένει όμως αβέβαιη, επειδή οι γνώσεις μας δεν αρκούν ακόμα για την ασφαλή διάκριση μεταξύ των στρωμάτων της υπομυκηναϊκής και της ΥΕ ΠΠΓ Ύστερης φάσης. Αυτό όμως δεν αλλάζει τίποτα στο γεγονός ότι μπορούμε να ταυτίσουμε χρονολογικά την υπομυκηναϊκή φάση της Αττικής με τον Κύνο 6 και τον ορίζοντα 7 στο Καλαπόδι. Η βάση αυτού του συμπεράσματος είναι η σαφής αναγνώριση μίας μεταβατικής ΥπΜ/ΠΓ φάσης στην Αττική και στους οικισμούς της Στερεάς Ελλάδας και της νότιας Θεσσαλίας. Με αυτήν την έννοια μπορεί να απαιτηθεί θετικά η ερώτηση στο τίτλο της προκειμένης μελέτης.

38. Dakoronia 2003, 43, 45, 47, εικ. 18-23.

39. Jacob-Felsch 1996, 98-99.

40. Sipsie-Eschbach 1991, 150-153, εικ. 17.

41. Sipsie-Eschbach 1991, πίν. 21, 2.

ZUSAMMENFASSUNG

GIBT ES SUBMYKENISCHE SCHICHTEN IN SIEDLUNGEN
MITTELGRIECHENLANDS UND SÜDTHESSALIENS?

Florian Ruppenstein

Die Existenz einer submykenischen chronologischen Phase ist das Thema einer langandauernden wissenschaftlichen Diskussion. Die submykenische Periode kann mittlerweile zwar mit ausreichender Deutlichkeit in Grabkontexten nachgewiesen werden, jedoch bleibt eine Unterscheidung von Siedlungsschichten der SH IIIC Spät-, der submykenischen und der protogeometrischen Zeit schwierig. Dies ist auch der Grund, warum die Existenz einer submykenischen Phase von manchen Wissenschaftlern angezweifelt wird. Diese Auffassung beruht jedoch auf methodisch problematischen Voraussetzungen: Zum einen wird erwartet, daß jede chronologische Phase auch in Siedlungskontexten bestimmte stilistische oder typologische Charakteristika aufweisen müsse, deren Vorkommen auf eine Phase beschränkt bleibt; zum anderen wird die Bedeutung von Siedlungsfunden überschätzt und die Aussagekraft von Grabfunden unterschätzt. Entscheidend ist jedoch nicht der Fundort, sondern die Qualität des Fundkontextes. Da es sich bei den submykenischen Einzelgräbern mit mindestens zwei Beigaben um geschlossene Funde handelt, kommt ihnen für die Definition der submykenischen Phase eine herausragende Bedeutung zu. Außerdem stammen die chronologisch aussagekräftigsten Gefäßformen mit der schnellsten stilistischen Entwicklung in dieser ebenso wie in vielen anderen Epochen fast ausschließlich aus Gräbern. Es handelt sich insbesondere um Lekythen und Amphoriken. Die Studien, in denen die Existenz einer submykenischen Phase bezweifelt wird, leiden zudem an einem Mangel an innerer Stringenz, denn die Existenz einer chronologischen Periode zwischen dem Ende der SH IIIC Spät-Phase und dem Beginn der protogeometrischen Zeit wird überraschenderweise für möglich gehalten.

Für die chronologische Parallelisierung von Grab- und Siedlungsfunden müssen diejenigen Gefäßtypen besonders beachtet werden, die in beiden Kontexten mit einer gewissen Häufigkeit auftreten. Für den Übergang von der Spätbronze- zur Früheisenzeit kommt in diesem Zusammenhang insbesondere den Tassen eine herausragende Bedeutung zu, weil sie einen markanten stilistischen Wandel durchlaufen. Die zunächst tongrundigen Gefäße erhielten im Laufe der Entwicklung eine weitgehend monochrome, dunkle Außenseite. Der Wandel von der hellen zur dunklen Gefäßaußenwand kulminierte in der submykenisch/protogeometrischen Übergangsphase. In dieser Zeitstufe treten sowohl hell- als auch dunkelgrundige Tassen auf und dazu eine Anzahl experimentell verzierter Gefäße, die stilistisch zwischen der submykenischen Vergangenheit und der protogeometrischen Zukunft einzuordnen sind. Mit Hilfe der Tassen und der frühesten, mit dem Zirkel geschlagenen konzentrischen Kreise läßt sich ein submykenisch/protogeometrischer Zeithorizont von Attika über Lefkandi, Kynos (Livanates) und Kalapodi bis nach Volos nachweisen. Innerhalb dieser Region kann das gleichzeitige Auftreten der ersten zirkelgeschlagenen konzentrischen Kreise als sicher angenommen werden. Ausgehend von dieser sowohl in Nekropolen als auch in Siedlungen deutlich erkennbaren submykenisch/protogeometrischen Phase können zumindest in Kalapodi und Kynos sowie möglicherweise auch in Volos die unmittelbar anschließenden Schichten mit der submykenischen Zeitstufe Attikas chronologisch gleichgesetzt werden. In diesem Sinne kann mit Berechtigung von submykenischen Schichten in Mittelgriechenland und im südlichen Thessalien gesprochen werden.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brouskari M., 1980. A Dark Age Cemetery in Erechtheion Street, Athens, *BSA* 75, 13-31.
 Dakoronia F., 2003. The Transition from Late Helladic III C to the Early Iron Age at Kynos, στο *LH III C Chronology and Synchronisms I*, 37-51.
 Dakoronia F. – Kounouklas P., 2009. Kynos' Pace to the Early Iron Age, στο *LH III C Chronology and Synchronisms III*, 61-76.

- Ιακωβίδης Σπ., 1970. *Περατή. Το νεκροταφείον. Β. Γενικά παρατηρήσεις*, Αθήνα.
- Jacob-Felsch M., 1994. Βιβλιοκρισία στο Sipsie-Eschbach 1991, *BjB* 194, 556-562.
- Jacob-Felsch M., 1996. Die spätmykenische bis frühprotogeometrische Keramik, στο Felsch R.C.S. (επιμ.), *Kalapodi* 1, Mainz, 1-213.
- Lis B., 2009. The Sequence of Late Bronze/Early Iron Age Pottery from Central Greek Settlements - a Fresh Look at Old and New Evidence, στο *LH III C Chronology and Synchronisms* III, 203-233.
- Papadopoulos J.K., 2003. *Ceramicus Redivivus: The Early Iron Age Potter's Field in the Area of the Classical Athenian Agora*, *Hesperia* Suppl. 31, Princeton.
- Papadopoulos J.K., 2005. *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, *Monumenta Archaeologica* 24, Los Angeles.
- Papadopoulos J.K., 2008. Βιβλιοκρισία στο Ruppenstein 2007, *BMCR* 2008.06.16 (<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2008/2008-06-16.html>).
- Papadopoulos J.K. – Vedder J.F. – Schreiber T., 1998. Drawing Circles: Experimental Archaeology and the Pivoted Multiple Brush, *AJA* 102, 507-529.
- Παυλάμα Λ. – Σταμπολίδης Ν. Χρ. (επιμ.), 2000. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα.
- Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G. (επιμ.), 1979/80. *Lefkandi I. The Iron Age. The Settlement. The Cemeteries*, *BSA* Suppl. 11, London.
- Popham M. – Schofield E. – Sherratt S., 2006. The Pottery, στο Evelyn D. (επιμ.), *Lefkandi IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, *BSA* Suppl. 39, London, 137-231.
- Ruppenstein F., 2003. Late Helladic III C Late versus Submycenaean: A Methodological Problem, στο *LH III C Chronology and Synchronisms* I, 183-192.
- Ruppenstein F., 2007. *Die submykenische Nekropole. Neufunde und Neubewertung*, *Kerameikos* 18, München.
- Ruppenstein F., 2009. The Transitional Phase from Submycenaean to Protogeometric: Definition and Comparative Chronology, στο *LH III C Chronology and Synchronisms* III, 327-343.
- Rutter J., 1978. A Plea for the Abandonment of the Term "Submycenaean", στο Betancourt P.P. (επιμ.), *TUAS* 3, Philadelphia, 58-65.
- Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 8, Berlin.
- Smithson E.L., 1977. "Submycenaean" and LH III C Deposits in Athens, *AJA* 81, 78-79.
- Stockhammer P.W., 2008. *Kontinuität und Wandel - Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns* (διδ. διατριβή) (<http://www.uni-heidelberg.de/archiv/8612/>), Heidelberg.
- Van de Moortel A., 2009. The Late Helladic III C - Protogeometric Transition at Mitrou, East Lokris, στο *LH III C Chronology and Synchronisms* III, 359-372.

ΤΑ ΦΑΡΣΑΛΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ

Στέλλα Κατακούτα

Τα κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου που έφερε πρόσφατα στο φως η ανασκαφική έρευνα στην πόλη και τη χώρα της αρχαίας Φαρσάλας ασφαλώς και δεν κομίζουν κάτι καινούργιο ή ιδιαίτερο στις μέχρι τώρα γνώσεις μας για την περίοδο αυτή (εικ. 1). Ωστόσο επανατοποθετούν σαφέστερα τα Φάρσαλα στο χάρτη με τη διασπορά των θέσεων της Εποχής Σιδήρου¹, διαφωτίζουν ως ένα βαθμό το θέμα της οικιστικής οργάνωσης του χώρου στα χρόνια αυτά, ενώ παράλληλα ανασύρουν εκ νέου γνωστούς προβληματισμούς.

Ειδικότερα: α) Μέσα στα όρια του δυτικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, αμέσως βόρεια του γνωστού θολωτού τάφου των υστεροαρχαϊκών χρόνων², αποκαλύφθηκαν τριάντα πέντε τάφοι, από τους οποίους είκοσιεπτά κιβωτιόσχημοι, ένας θολωτός, δύο ταφικοί περιβόλοι και πέντε τεφροδόχα αγγεία, καθώς επίσης και ένας τύμβος που κάλυπτε ένα λακκοειδή, δύο θολωτούς και πέντε κιβωτιόσχημους τάφους³. Πρόκειται για έναν οργανωμένο χώρο ταφής των πρωτοϊστορικών χρόνων, ο οποίος μάλλον αναπτύχθηκε οριζόντια και δεν χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα. Αν και η ακριβής του έκταση δεν μπορεί προς το παρόν να υπολογιστεί, φαίνεται εντούτοις να αποτελεί συνέχεια προς βορρά των μυκηναϊκών-υπομυκηναϊκών ταφών που είχαν βρεθεί παλαιότερα στην περιοχή του θολωτού μνημείου⁴. Οι τάφοι, με προσανατολισμό συνήθως από ανατολικά προς δυτικά, ήταν κατά κύριο λόγο τοποθετημένοι σε συστάδες, ενώ από τον τύμβο και άλλα παρόμοια εξάρματα κοντά σε αυτόν αποκομίζουμε την εντύπωση ότι τύμβοι καταλάμβαναν το δυτικό άκρο του νεκροταφείου. Σε αυτό ενταφιάζονταν τόσο ενήλικες όσο και παιδιά, όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό από τα σκελετικά κατάλοιπα και το μέγεθος των τάφων, παρ' ότι ασφαλή συμπεράσματα για το φύλο των νεκρών με βάση τα κτερίσματα και δίχως τη μελέτη του οστεολογικού υλικού είναι δύσκολο τις περισσότερες φορές να εξαχθούν.

Οι ταφικές πρακτικές που ακολουθούνται, παρουσιάζουν πολυμορφία και μας είναι ήδη γνωστές από άλλες θεσσαλικές θέσεις⁵. Από άποψη τυπολογίας κυριαρχούν οι συνήθεις για την εποχή κιβωτιόσχημοι τάφοι⁶ με τα τοιχώματα και την κάλυψή τους επενδυμένα από πλακαρές πέτρες, ενώ υπάρχουν και τρεις κτιστοί με λάσπη. Οι θολωτοί⁷ έχουν κυκλική ή ελλειψοειδή κάτοψη με διάμετρο από 1,90 έως 2,30 μ. (εικ. 2). Κτισμένοι με ασβεστολιθικές πέτρες, μεγαλύτερες στη βάση και μικρότερες στην ανωδομή, δεν παρουσιάζουν

1. Για μια συνολική εικόνα των γνωστών μέχρι τώρα θέσεων πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών χρόνων της Θεσσαλίας βλ. Γούναρης 2006, 163-194, όπου συγκεντρωμένες οι παλαιότερες σχετικές αναφορές και βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης, τον κατάλογο θέσεων της Lemos 2002, 236-237, στον οποίο τα Φάρσαλα δεν αναφέρονται.

2. Βερδελής 1951, 157-163, Βερδελής 1952, 185-195, Βερδελής 1954, 153-155.

3. Η ανασκαφή του τύμβου πραγματοποιήθηκε το 2004 με αφορμή την κατασκευή παρακαμπτήριας οδού (Κατακούτα 2001-2004, 555-556). Η διαμόρφωση χαμηλής έξαρσης σε σχέση με το πεδινό του γύρω εδάφους μας οδήγησε στην ανασκαφή της συγκεκριμένης θέσης. Η κυκλική διάταξη των τάφων γύρω από ένα νοητό κέντρο ενίσχυσε την άποψη της ύπαρξης τύμβου. Ο τύμβος είχε διαμορφωθεί με απλή συσσώρευση χώματος, χωρίς κάποιο άλλο διακριτικό στοιχείο. Οι υπόλοιποι τάφοι ανασκάφθηκαν το 2007 και 2008 με αφορμή δημοτικά έργα για τη διάνοιξη δρόμων και τη χάραξη οικοδομικών τετραγώνων (Κατακούτα 2008, υπό έκδοση).

4. Βερδελής 1952, 190-198. Βερδελής 1953, 128-132.

5. Lemos 2002, 173-178.

6. Γενικά για τον τρόπο κατασκευής των κιβωτιόσχημων τάφων, τη διασπορά τους στο θεσσαλικό χώρο και τα έθιμα ταφής που σχετίζονται με αυτούς βλ. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1994 147-148. Georganas 2006, 195-196. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, τ. Β', 323-326. Επίσης, Σταμούδη 2000, 40-42, η οποία με αφορμή το ΠΓ νεκροταφείο στη θέση Ταράτσα-Αγία Παρασκευή Λαμίας κάνει μία αναδρομή στις ταφικές πρακτικές που συνδέονται με τους κιβωτιόσχημους τάφους από τη ΜΕ μέχρι και τη γεωμετρική περίοδο με παραδείγματα κυρίως από θέσεις της Φθιώτιδας αλλά και της Θεσσαλίας.

7. Γενικά για τους θολωτούς τάφους βλ. Αραχωβίτη 1990, 134-136. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1994, 145-146. Georganas 2000, 47-54. Georganas 2006, 197-198. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, τ. Β', 327-329. Ειδικότερα, σε σύγκριση με αυτούς της Φαρσά-

ζων σε γενικές γραμμές επιμελημένη κατασκευή και κανονικότητα στη διάταξη των δόμων τους. Η πρόσβαση στη θόλο γινόταν από έναν υποτυπώδη κτιστό δρόμο, ελαφρά κατηφορικό προς το εσωτερικό της, μήκους μέχρι 2,00 μ. και πλάτους από 0,60 μ. έως 0,80 μ., ο οποίος σε όλες τις περιπτώσεις βρέθηκε φραγμένος με χώμα και αργές πέτρες. Οι δύο κυκλικοί περίβολοι⁸ (εικ. 3) μιμούνται με λεπτομέρεια την κάτοψη και τις διαστάσεις των θολωτών και βρίσκουν το ακριβές τους παράλληλο στο μοναδικό μέχρι τώρα παράδειγμα από το νεκροταφείο της Κραννώνος των αντίστοιχων χρόνων⁹.

Οι ταφές στους κιβωτιόσχημους ήταν ατομικές, αν και διαπιστώθηκαν περιπτώσεις παραμερισμού των οστών για επαναχρησιμοποίηση του τάφου. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί απευθείας στο χώμα σε ύπτια στάση ή με λυγισμένα τα πόδια τους και το κρανίο συνήθως προς τα ανατολικά. Οι θολωτοί αλλά και οι ταφικοί περίβολοι περιελάμβαναν πολλαπλούς ενταφιασμούς και τα οστά των ανακομιδών είχαν συγκεντρωθεί σε αβαθείς λάκκους, κυρίως περιμετρικά της θόλου.

Τέλος, τα πέντε τεφροδόχα αγγεία βρέθηκαν ανάμεσα σε κιβωτιόσχημους τάφους, το ένα κοντά στο άλλο. Εντοπίστηκαν όρθια, περίπου στο ίδιο βάθος, να πατούν απευθείας στο φυσικό έδαφος. Ως τεφροδόχο είχε χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά ένα συγκεκριμένο σχήμα αγγείου, αυτό του αμφορέα (εικ. 4). Σε δύο περιπτώσεις ένας μικρός σκύφος, τοποθετημένος ανάποδα, κάλυπτε το στόμιο των αμφορέων. Ίχνη επιτόπιας καύσης δεν διαπιστώθηκαν, χωρίς ωστόσο να εντοπιστούν και οι λάκκοι των πρωτογενών πυρών. Τα τεφροδόχα αγγεία των Φαρσάλων έρχονται να προστεθούν στα ελάχιστα δείγματα που έχουμε μέχρι σήμερα από τη Θεσσαλία¹⁰. Ακόμα και στο νεκροταφείο των τύμβων στη θέση «Βουλακαλύβα» Αλου, όπου κυρίαρχος τρόπος ταφής των νεκρών ήταν η καύση, διαπιστώνεται μέχρι στιγμής ότι «δεν συνηθιζόταν η περισυλλογή των καταλοίπων της καύσης σε τεφροδόχα αγγεία», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η ανασκαφέας¹¹.

β) Σε απόσταση έξι περίπου χλμ. βόρεια των Φαρσάλων και δίπλα στην επαρχιακή οδό που οδηγεί προς Λάρισα ανασκάφηκαν δύο ακόμη θολωτοί τάφοι της ίδιας περιόδου (εικ. 1). Κτισμένοι σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και κατασκευαστικά όμοιοι με τους προηγούμενους, είχαν και οι δύο πρόσβαση από τα δυτικά, δηλαδή η είσοδος τους «έβλεπε» προς τον παρακείμενο σύγχρονο δρόμο. Αυτό μας κάνει να υποθέσουμε ότι και ο αρχαίος δρόμος ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ακολουθούσε την ίδια πορεία με το σημερινό¹². Στην περιοχή γύρω από τους τάφους δεν εντοπίστηκε κανένα άλλο ίχνος κατοίκησης.

Τα αντικείμενα που είχαν εναποτεθεί στους παραπάνω τάφους ήταν τα συνήθη για την εποχή πήλινα αγγεία, μετάλλια κοσμήματα, εξαρτήματα ενδυμασίας κλπ.¹³ (εικ. 5-9). Συγκεκριμένα τα πήλινα αγγεία παρουσιάζουν περιορισμένο σχηματολόγιο και τα περισσότερα είναι τροχήλατα. Απαντώνται κυρίως τριφυλ-

λου βλ. Αραχωβίτη 1990, 125-126, εικ. 2-6. Αραχωβίτη 2000, 362-363, εικ. 9-12. Τσιούκα 2002, 189-190, εικ. 1, 2, 7-9. Δακορώνια 2000, 259-261.

8. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1994, 146-147. Georganas 2006, 201. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, τ. Β', 326-327.

9. Για την ανασκαφή Τζιαφάλιας 1983, 204-208, πίν. 83. Στην περίπτωση της Κραννώνος η θέση του ταφικού περιβόλου στο κεντρικό και ψηλότερο σημείο του νεκροταφείου, περιτοιχιζόμενος από κιβωτιόσχημους τάφους, έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη κοινωνικής διαφοροποίησης (Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1994, 147).

10. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1994, 147-148. Georganas 2006, 197. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, τ. Β', 334.

11. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2002, 360.

12. Πρβλ. τη διαπίστωση της Π. Αραχωβίτη για την επιλογή κατασκευής θολωτών τάφων κοντά σε δρόμους, Αραχωβίτη 1990, 136. Αραχωβίτη 1998, 361, 363, 368. Για τους αρχαίους δρόμους που οδηγούσαν στην κοιλάδα του Ενιπέα ποταμού βλ. Decourt, 1990a, 127-132.

13. Γενικά, βλ. Βερδελής 1958, 11-37, 40-48. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, τ. Α', όπου παρουσιάζεται αναλυτικά η κεραμική πρωτογεωμετρικών - γεωμετρικών χρόνων από νεκροταφεία διαφόρων θέσεων της ηπειρωτικής Θεσσαλίας και κυρίως του νομού Λάρισας, τ. Β', 180-287, 344-357, όπου συζητώνται οι κατηγορίες της κεραμικής, τα σχήματα, η διακόσμηση των αγγείων και θέματα χρονολόγησης. Lemos 2002, 27 κ.εξ. Πρβλ. και την περιγραφή για τα κτερίσματα των τάφων ΠΕΣ από θέσεις του νομού Λάρισας των Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1994, 148-149.

Επίσης, ειδικότερα Sipsie-Eschbach 1991, ιδίως οι σελ. 161-184, στις οποίες εξετάζεται το κεραμικό υλικό από την ανασκαφή 26 τάφων της ΠΕΣ στα «Παλαιά» Βόλου καθώς και οι σελ. 195-204. Για την ίδια θέση Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 117-130 και Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, 374-378. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2002, 355-360, 363-367 και από τις εικόνες κυρίως οι 2, 4, 6, 7, 11, 13 για τα ευρήματα της Εποχής Σιδήρου από την Αλο. Αραχωβίτη 1990, 126-134. Τσιούκα 2002, 190-191, εικ. 14, 15 για τα ευρήματα των θολωτών τάφων στην πόλη και τη χώρα των Φερών. Δακορώνια 2006, 975-988 και κυρίως οι εικ. 3, 5, 7, 8, 11, 15 γενικά για την πρωτογεωμετρική Λαμία. Σταμούδη 2000, 42-45 για τα αγγεία και τα μεταλλικά ευρήματα από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο στη Θέση Ταράτσα-Αγία Παρασκευή Λαμίας. Δακορώνια 2000, 261-262 και οι αντίστοιχες εικόνες για τα κτερίσματα του θολωτού τάφου στο Ν. Μοναστήρι (Αρχαία Πρόερνα). Παπακωνσταντίνου – Σιψή 2006, κυρίως οι σελ. 1032-1033 και εικ. 7, 8, 9 για το υλικό από γεωμετρικό νεκροταφείο στην ανατολική Λοκρίδα.

λόστομες οινοχόες και οινοχοΐσκες, πρόχοι, μόνωτα κύπελλα με κωνικό πόδι και ολόβαφα με επίπεδη βάση, αμφορείς, σκύφοι. Από τα χειροποίητα αγγεία τα πλέον χαρακτηριστικά είναι οι ραμφόστομες και οπισθό-τιμητες πρόχοι, οι κανθαροειδείς σκύφοι αλλά και οι αμφορείς. Η γκρίζα κεραμική περιορίζεται σε ελάχιστα παραδείγματα¹⁴. Εκτός των ολόβαφων ή άβαφων αγγείων, τα συχνότερα γεωμετρικά μοτίβα που τα κοσμούν είναι οι ομόκεντροι κύκλοι και ημικύκλια, οι κυματοειδείς και ευθείες γραμμές, τα τρίγωνα, το δικτυωτό πλέγμα. Από τα υπόλοιπα ευρήματα, τα διάφορα κοσμήματα και εξαρτήματα ενδυμασίας ήταν χάλκινα και σιδερένια, όπως περόνες –αξιοσημείωτη η ταυτόχρονη χρήση σε ορισμένες από αυτές του σιδήρου και του χαλκού– πόρπες, σφικωτήρες, ψέλια, ψήφοι περιδεραιών, κρίκοι. Τα εργαλεία καθημερινής χρήσεως περιορίζονταν σε λίγα σιδερένια μαχαίριδια, πήλινα σφονδύλια και λίθινα ακόνια.

Η κεραμική αλλά και το σύνολο των ευρημάτων μας οδηγεί σε διαπιστώσεις που έχουν εκφραστεί και παλαιότερα από τη μελέτη παρόμοιου υλικού από άλλες θεσσαλικές θέσεις της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου. Είναι λοιπόν φανερή η επιβίωση στοιχείων της μυκηναϊκής παράδοσης και η ομαλή, απρόσκοπτη συνέχεια παράλληλα με τη σταδιακή παγίωση των χαρακτηριστικών της νέας εποχής, που οδήγησαν στη δημιουργία του «πρωτογεωμετρικού ρυθμού» της Θεσσαλίας¹⁵. Επιπλέον, η περιοχή των Φαρσάλων δείχνει να έχει περισσότερο στενές επαφές με τους οικισμούς που αναπτύσσονται γύρω από τον Παγασητικό κόλπο, όπως τις Φερές, την Άλο, τα «Παλαιά» Βόλου, χωρίς βεβαίως να απουσιάζουν και οι επιρροές από βορειότερες περιοχές, όπως τη Μαρμαριάνη, το Ομόλιο και την Περραιβία. Σαφώς όμως, υπερτερούν οι επιδράσεις της νοτιότερης Ελλάδας εντάσσοντας τα Φάρσαλα στη σφαίρα του λεγόμενου «θεσσαλοευβοϊκού κύκλου».

Με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των τάφων και το σύνολο των ευρημάτων, αυτοί που βρέθηκαν στο νεκροταφείο των Φαρσάλων χρονολογούνται από τα υπομυκηναϊκά χρόνια έως και την Υπ-ΠΓ ΙΙ φάση, ενώ οι δύο μεμονωμένοι τάφοι στα βόρεια της πόλης συμπίπτουν για μεγάλο χρονικό διάστημα με εκείνους, αφού τοποθετούνται στο β' μισό του 10^{ου} έως τα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ.

Κάνοντας μια πρώτη αποτίμηση των ανασκαφικών δεδομένων, θα σημειώναμε και τα ακόλουθα: Οι τάφοι στο δυτικό νεκροταφείο της Φαρσάλου ανήκουν στον οικισμό, ο οποίος στα αρχαϊκά χρόνια, σύμφωνα και με τις φιλολογικές και ιστορικές πηγές, μετεξελίχθηκε στην πρωτεύουσα πόλη της τετράδας της Φθιώτιδος. Από τον οικισμό αυτό, εκτός των όσων αναφέρθηκαν παραπάνω, έχουν βρεθεί ακόμη ένας θολωτός τάφος¹⁶ στην κορυφή του λόφου της Αγίας Παρασκευής, θεμελιωμένος σε αδιατάρακτες επιχώσεις της εποχής Χαλκού καθώς και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι¹⁷ στις υπώρειες του ίδιου υψώματος. Επίσης, κεραμική της Εποχής Σιδήρου εντοπίζεται κατά καιρούς σε δοκιμαστικές τομές σε οικόπεδα στο κέντρο της σύγχρονης πόλης¹⁸, σε ένα μάλιστα από αυτά ανασκάφθηκε και ένας κιβωτιόσχημος τάφος παιδιού¹⁹. Εντούτοις, για τη μορφή και την έκταση του οικισμού ή αν αυτός συρρικνώθηκε, όπως πιθανόν συνέβη στις Φερές²⁰, ή μετατοπίστηκε σε σχέση με τη μυκηναϊκή κατοίκηση του χώρου προς το παρόν δεν μπορούμε να πούμε κάτι συγκεκριμένο, αφού λείπουν η σε έκταση ανασκαφή στρωμάτων της περιόδου αυτής και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα²¹. Αυτό που φαίνεται βέβαιο είναι ότι η Φάρσαλος προήλθε από έναν οικισμό που υπήρχε στην ίδια θέση κατά τη διάρκεια των μεταβατικών χρόνων²² και όχι από τη συνένωση περιφερικών οικισμών, όπως π.χ. στην περίπτωση της Λαμίας²³.

Οι δύο θολωτοί τάφοι που βρέθηκαν βόρεια των Φαρσάλων και ανήκουν στη χώρα της αρχαίας πόλης, επαναφέρουν το πρόβλημα της σύνδεσης των μεμονωμένων τάφων της Εποχής Σιδήρου με κάποιο οικισμό ή εγκατάσταση. Μέχρι σήμερα στην κοιλάδα του Ενιπέα ποταμού²⁴, εκτός των Φαρσάλων, οικισμοί με κα-

14. Για τη θεσσαλική γκρίζα κεραμική της Εποχής Σιδήρου βλ. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, τ. Β', 257-265 με βάση την κεραμική ιδιαίτερα από το νεκροταφείο της Κραννώνος. Φρούσου 2005, τ. Ι, κυρίως τις σελ. 292-329 και Φρούσου 2006, 1011-1027, με βάση το υλικό από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας.

15. Βερδελής 1958, 49 κ.ε., Μπάτζιου-Ευσταθίου 1998, 415. Morgan 2003, 165-166. Lemos 2002, 205-207, βλ. επίσης και σημ. 13.

16. Στο συγκεκριμένο οικόπεδο, εκτός του τάφου, ανασκάφθηκαν επάλληλα στρώματα και αρχιτεκτονικά λείψανα που καλύπτουν χρονικά το διάστημα από τη Νεότερη Νεολιθική έως και τα τέλη της Εποχής Χαλκού καθώς και τους ελληνιστικούς χρόνους. Βλ. Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, 1997, 100. Georganas 2000, 47, fig. 1.

17. Θεοχάρης 1964, 261, πίν. 305α και β.

18. Σχετικά βλ. τις αναφορές στα Χρονικά του ΑΔ, κυρίως από το 1990 και μετά.

19. Ο τάφος της ΠΕΣ είχε κατασκευαστεί σε επιχώσεις της εποχής Χαλκού. Καραπάνου 1999, 423.

20. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990, 78. Αραχωβίτη 2000, 361.

21. Βλ. σχετικά και τις παρόμοιες επισημάνσεις της Morgan για το χώρο της Θεσσαλίας, Morgan 2003, 88-89.

22. Ανάλογες περιπτώσεις αποτελούν π.χ. η Λάρισσα και οι Φερές. Βλ. ενδεικτικά Morgan 2003, 89-95.

23. Δακορώνια 1998, 14-15. Δακορώνια 2006, 976.

24. Διευκρινίζεται ότι στο παρόν άρθρο η γεωγραφική έκταση της υπό εξέταση περιοχής, που αναφέρεται με την ονομασία

τοίχιση αυτής της περιόδου, βεβαιωμένη και από ανασκαφική έρευνα, μαρτυρούνται στο «Χτούρι» Ευυδρίου και στο «Παλαιόκαστρο» Αμπελιάς²⁵ (εικ. 10). Επίσης, στην Καλλιθέα Φαρσάλων (αρχαίο Πεύμα) είχαν συληθεί από αρχαιοκάπηλους τέσσερις μικροί θολωτοί τάφοι, οι οποίοι πιστεύεται ότι χρονολογούνται στα πρωτογεωμετρικά-γεωμετρικά χρόνια²⁶. Τέλος, στο νότιο όριο της κοιλάδας τοποθετείται η αρχαία Πρόερνα (σημ. Νέο Μοναστήρι), όπου η πρωτογεωμετρική κατοίκηση πιστοποιείται προς το παρόν από μικρά ποσοστά κεραμικής της ύστερης φάσης της καθώς και από την ύπαρξη δύο θολωτών τάφων²⁷. Μάλιστα, η Πρόερνα θεωρείται το νοτιότερο σημείο του θεσσαλικού χώρου εξάπλωσης του ταφικού αυτού τύπου²⁸.

Όλες οι παραπάνω θέσεις βρίσκονται σε υψώματα, παρουσιάζουν συνεχή κατοίκηση τουλάχιστον από τη μυκηναϊκή εποχή, με εξαίρεση το Πεύμα, και εξελίσσονται αργότερα σε πολιτικές οντότητες. Η χωροθεσία των οικισμών αυτών σε συνδυασμό με την ελλιπή επιφανειακή αλλά και ανασκαφική έρευνα στην κοιλάδα οδηγεί σε μια πλασματική εικόνα για την κατοίκηση της περιοχής στην περίοδο που μας ενδιαφέρει²⁹. Με βάση λοιπόν τα μέχρι τώρα δεδομένα θα ήταν παρακινδυνευμένο να εξαγάγουμε πρόωρα συμπεράσματα εφαρμογής κανόνα οικιστικής ανάπτυξης στην υπό εξέταση περιοχή. Όχι γιατί δεν υπάρχουν ενδείξεις προς την κατεύθυνση αυτή, αλλά χρειάζεται ακόμα μεγαλύτερο δείγμα θέσεων. Μόνο μία συστηματική έρευνα πεδίου σε συνδυασμό με επιλεγμένες ανασκαφές θα μπορούσε ως ένα μεγάλο βαθμό να καλύψει το κενό³⁰. Κατά συνέπεια οι γενικές απόψεις για συρρίκνωση των θέσεων –συνοδευμένη με ή χωρίς αντίστοιχη πληθυσμιακή μείωση– για εγκατάσταση σε ασφαλέστερες ορεινές/ημιορεινές περιοχές όπως και για διασπορά πεδινών ατείχιστων πρωτογεωμετρικών οικισμών σε αντίθεση με καλά οργανωμένους των γεωμετρικών χρόνων, κυρίως σε χαμηλούς λόφους, πιστεύουμε ότι ακόμα παραμένουν θέματα ανοικτά υπό εξέταση³¹.

Η κοιλάδα του Ενιπέα ποταμού παρουσιάζει μια πυκνή διάταξη οικιστικών μονάδων από τα αρχαία έως και τα νεότερα χρόνια, καθώς πρόκειται για μια περιοχή με νερό, καλλιεργήσιμη γη και βοσκοτόπια³². Αποτελεί προέκταση της πεδιάδας της Καρδίτσας και ταυτόχρονα ενώνει αυτή με τα παράλια του Παγασητικού κόλπου, λειτουργώντας ουσιαστικά ως πέρασμα. Έτσι, στη Μαγούλα Βαμβακούς, μια ψηλή και ευδιάκριτη μαγούλα ακριβώς δίπλα στο ποτάμι και 2 χλμ. νότια των δύο θολωτών τάφων, εντοπίζεται επιφανειακά μεταξύ των άλλων και κεραμική της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου. Πρόκειται με τα μέχρι στιγμής δεδομένα για την πλησιέστερη θέση που θα μπορούσε να συσχετιστεί με τους συγκεκριμένους τάφους, χωρίς να αποκλείουμε βέβαια και την περίπτωση αυτοί να συνδέονται με μια ημιμόνιμη εγκατάσταση, της οποίας τα λείψανα δεν έχουν διασωθεί. Άλλωστε, η περιοχή αποτελούσε πάντα ένα κέντρο διακίνησης ανθρώπων, ζώων και αγαθών. Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε για τα αρχαία χρόνια το ψήφισμα της Φαρσάλου του τέλους του 3^{ου} αι. π.Χ., που πολιτογραφεί ομάδα ημινομάδων πενέστων που διαχείμαζαν στη γη της³³ και για τα νεότερα χρόνια την πορεία της «βλαχόστρατας» που περνάει από τα υψώματα των Χαλκιάδων και πολύ κοντά από τη θέση των δύο τάφων.

Η περαιτέρω έρευνα, επιφανειακή και ανασκαφική, στην κοιλάδα του Ενιπέα έχει πολλά ακόμα ενδιαφέροντα στοιχεία να δώσει, ορισμένα από τα οποία κρατά καλά κρυμμένα κάτω από αλλουβιακές αποθέσεις, όπως έδειξε η πρόσφατη ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό του Βασιλή και στα λείψανα της Μέσης Εποχής Χαλκού, κοντά στο Σιδηροδρομικό Σταθμό Φαρσάλων³⁴.

«κοιλάδα του Ενιπέα ποταμού», περιορίζεται εντός των ορίων της σημερινής επαρχίας Φαρσάλων, νομού Λάρισας, με ΒΔ όριο το Φυλλήιο όρος.

25. Βέκιγιο 1932, 89 κ.εξ.

26. Θεοχάρης 1964, 261-262.

27. Φρούσου 2005, 6-7, σημ. 27.

28. Δακωρώνια 1998, 15-16. Δακωρώνια 2000, 264.

29. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη μελέτη του J.-Cl. Decourt για την κοιλάδα του Ενιπέα (1990α) δεν υπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο για την προκλασική κατοίκηση της περιοχής.

30. Πρβλ. τη συμβολή της συστηματικής έρευνας πεδίου από την ελληνο-ολλανδική ομάδα στη μελέτη της γειτονικής πεδιάδας του Αλμυρού στο Reinders 2004.

31. Βλ. ενδεικτικά για το θεσσαλικό χώρο Dakoronia – Tziafalias 1991, 20-24 (για πεδινούς ατείχιστους ΠΓ οικισμούς και καλά οργανωμένους γεωμετρικούς). Auda *et al.* 1990, 103-105. Decourt – Darmezis 1999, 85 κ.ε. Επίσης, Γούναρης 2009, ειδικότερα 170, σημ. 35 και 175, σημ. 63 με κριτική στις μελέτες των Helly *et al.* για την οικιστική του θεσσαλικού χώρου, ειδικότερα στην ΠΓ-Γ περίοδο, και στη μεθοδολογία τους.

32. Για την ταξινόμηση των εδαφών της κοιλάδας του Ενιπέα βλ. την πιο πρόσφατη εργασία των Barisano – Helly 1985, 203-209.

33. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Decourt 1990β, 163-184.

34. Βλ. σχετικά το άρθρο των Γ. Τουφεξή – Κλ. Τσεργά – Ελ. Παπανικολάου στην παρούσα έκδοση.

SUMMARY

PHARSALA IN THE EARLY IRON AGE

Stella Katakouta

The paper is an account of the excavation data concerning several tombs of Early Iron Age (11th-9th centuries B.C.) found at Pharsala. These data throw more light on the early history of the city and the connection of the new cemetery to those already known from the wider area is been discussed. Finally the question of the settlement pattern of the Enipeus valley is been assessed.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραχωβίτη Π., 1990. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία Β*, 125-138.
- Αραχωβίτη Π., 1998. Στοιχεία Αρχαιολογικής Δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Αρβανίτου-Μεταλληνού Γ., 1998. *Η ηπειρωτική Θεσσαλία κατά τους πρωτο-ιστορικούς χρόνους. Η μαρτυρία της κεραμεικής*, τ. Α-Γ, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).
- Auda *et al.*, 1990. Espace géographique et géographie historique en Thessalie, *Archéologie et espaces*, Xe Rencontres Internationales d'Archéologie et d' Histoire, Antibes, 87-125.
- Barisano E. – Helly Br., 1985. Remote sensing and archeological research in Thessaly (Greece) - New prospects in "archeological" landscape, Proc. *EARSEL/ESA Symposium on European remote sensing opportunities*, 31/3-3/4, Strasbourg (ESA SP-233, May 1985), 203-209.
- Βερδελής Ν. Μ., 1951. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 154-163.
- Βερδελής Ν. Μ., 1952. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 185-204.
- Βερδελής Ν. Μ., 1953. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 127-132.
- Βερδελής Ν. Μ., 1954. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 153-159.
- Βερδελής Ν. Μ., 1958. *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, εν Αθήναις.
- Βέquignon Y., 1932. Etudes thessaliennes, *BCH* 56, 89-191.
- Γούναρης Α., 2006. Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός, *ΑΕΘΣΕ 2*, 163-194.
- Γούναρης Α., 2009. Συνεισφορές στην έρευνα της οικιστικής του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδο, *Ubi Dubium Ibi Libertas*, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα, Ρέθυμνο, 157-196.
- Georganas I., 2000. Early Iron Age Tholos Tombs in Thessaly (c.1100 – 700 BC), *MeditArch* 13, no 2.
- Georganas I., 2006. Dying in Early Iron Age Thessaly, *ΑΕΘΣΕ 2*, 195-205.
- Δακορώνια Φ., 1998. Το έργο της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από το 1990 έως το 1998, *Έργο Εφορειών*, 13-21.
- Δακορώνια Φ., 2000. Θολωτοί τάφοι στην Αχαΐα Φθιώτιδα, *Αχαιοφθιωτικά Γ' 2000*, α' τόμος, 259-266.
- Δακορώνια Φ., 2006. Η Πρωτογεωμετρική Λαμία, *ΑΕΘΣΕ 2*, 975-988.
- Dakoronia F. – Tziafalias A., 1991. La Thessalie à l'époque géométrique, *DossArch* 159, 20-24.
- Decourt J-Cl., 1990α. *La vallée de l'Enipeus en Thessalie*, Paris.
- Decourt J-Cl., 1990β. Décret de Pharsale pour une politographie, *ZPE* 81, 163-184.
- Decourt J-Cl. – Darmezine L., 1999. Modèle, limites géographiques, limites historiques: cités et territoires en Thessalie, *Territoires des cites grecques*, Actes de la table ronde internationale organisée par EFA, 31/10-3/11/1991, *BCH Suppl.* 34, 79-97.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ., 1990. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, στο *Θεσσαλία Β*, 71-92.

- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1964. *ΑΔ* 19, *Χρονικά*, 260-262.
- Καραπάνου Σ., 1999. *ΑΔ* 54, *Χρονικά*, 423.
- Κατακούτα Στ., 2001-2004. *ΑΔ* 56-59, *Χρονικά*, Στερεά Ελλάδα – Θεσσαλία, 555-556.
- Κατακούτα Στ., 2008. *ΑΔ* (υπό έκδοση).
- Lemos S.I., 2002. *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the late eleventh and tenth Centuries B.C.*, Oxford.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Μουσιώνη Αν., 2002. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ρόδου*, Αθήνα, 353-368.
- Morgan C., 2003. *Early Greek States. Beyond the Polis*, London & New York.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1994. Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕΙΙΙΓ στην ΠΓ εποχή, στο *ΠΜΚ* 1, 117-130.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1998. *Η ύστερη εποχή Χαλκού στην περιοχή της Μαγνησίας: το Κάστρο (Παλιά) και τα Πευκάκια, τ. Ι, ΙΙ*, Βόλος (αδ. διδ. διατριβή).
- Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ. – Σιπή Μ., 2006. Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Νομού Φθιώτιδος, *ΑΕΘΣΕ* 2, 1029-1042.
- Reinders H.R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyros and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen.
- Σταμούδη Αικ., 2000. Ταράτσα-Αγ. Παρασκευή. Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο σε προάστειο της σύγχρονης Λαμίας, *Έργο Εφορειών*, 39-50.
- Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
- Τζιαφάλιας Αθ., 1983. Κραννών. Αγρός Κ. Ρετζέπη, *ΑΔ* 38, *Χρονικά*, 204-208.
- Τζιαφάλιας Αθ. – Ζαούρη Αν., 1994. Από τη βόρεια Περραιβία ως την αρχαία Κραννώνα: Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στο *ΠΜΚ* 1, 143-152.
- Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 1 (1997).
- Τσιούκα Φ., 2002. Θολωτοί πρωτογεωμετρικοί τάφοι περιοχής Χλόης-Βελεστίνου, *Υπέρεια* 3, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», 189-202.
- Φρούσσου Ελ., 2006. Γκρίζα τροχήλατη κεραμική εποχής σιδήρου και αρχαϊκών χρόνων από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Πτυχή μιας μακραίωνης Αιγαιακής παράδοσης, *ΑΕΘΣΕ* 2, 1011-1027.
- Φρούσσου Ελ., 2005. *Ίχνη πρώιμης κατοίκησης στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας. Η ανασκαφή στο οικόπεδο του Κων. Βουλτσίδη (1979-1980)*, τ. Ι, ΙΙ, Salzburg (αδ. διπλωματική εργασία).

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής Φαρσάλων, όπου με κουκίδες σημειώνονται οι θέσεις εύρεσης των δύο ταφικών συνόλων (α) και (β).

Εικ. 2. Θολωτοί τάφοι.

Εικ. 2. Θολωτοί τάφοι.

Εικ. 3. Κυκλικός περίβολος.

Εικ. 4. Τεφροδόχο αγγείο.

Εικ. 5. Τριφυλλόστομες οινοχόες.

Εικ. 6. Σκύφοι.

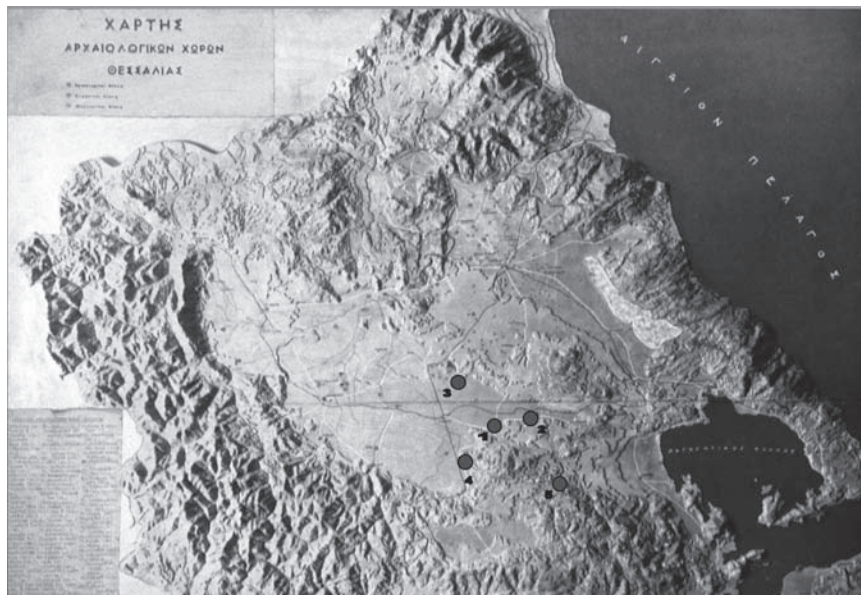
Εικ. 7. Χειροποίητη ραμφόστομη πρόχους με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Εικ. 8. Μόνωτο κύπελλο με κωνικό πόδι.

Εικ. 9. Χάλκινες περόνες.

Εικ. 10. Χάρτης της Θεσσαλίας με τις θέσεις ΠΡ-Γ χρόνων στην κοιλάδα του Ενιπέα 1. Φάρσαλος, 2. «Παλιόκαστρο» Αμπελείας, 3. Ύψωμα «Χτούρι» Ευδρίου, 4. αρχαία Πρόερνα (σημ. Νέο Μοναστήρι) και 5. αρχαίο Πεύμα (σημ. Καλλιθέα Φαρσάλων).

**ΤΟ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΝ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΤΟΥ ΝΗΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ:
ΤΕΚΜΗΡΙΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗΣ
Ή ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ;^{*}**

Αλέξανδρος Π. Γούναρης

Κάποτε με ρώτησαν μικρό:

Από που είσαι; Αμήχανος σταμάτησα για λίγο χωρίς να ξέρω τι ν' απαντήσω.
Αυτή την ερώτηση δεν την έκαναν οι Σαρακατσαναίοι. Ο Σαρακατσάνος δε σε ρωτούσε από πού είσαι. Τίνος είσαι σε ρωτούσε, αν ήσουν μικρός. Ποιός είσαι, ή από ποιανούς είσαι, αν ήσουν μεγάλος.

Ε.Π. Μακρής, *Ζωή και παράδοση των Σαρακατσαναίων*,
Ιωάννινα 1997 (2^η εκδ.), σελ. 25

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Ο τίτλος της ανακοίνωσης εμπεριέχει αμέσως το ζητούμενο της μελέτης μας. Απάντηση δίδεται στο κείμενο που ακολουθεί μέσα από την περιληπτική παρουσίασή της. Παραλλήλως στη μελέτη σταθμίζεται από επιστημολογική άποψη και αξιοποιείται ερευνητικώς το θεσσαλικόν απόσπασμα του *Νηών Καταλόγου*¹, οι εβδομηνταεννέα (79) από τους τριακοσίους εξηναξέι (366) στίχους που συναποτελούν τον Κατάλογον, το χωρίον που συνιστά το μεγαλύτερο μέρος της δεύτερης ραψωδίας της Ιλιάδας.

Το θεσσαλικόν απόσπασμα του *Νηών Καταλόγου*² σηματοδοτείται με την εισαγωγή του στίχου:

^{*} Ευχαριστώ:

- τον αρχαιολόγο Dr. Manuel Arjona Pérez για τη βοήθεια που μου προσέφερε με τη μετάφραση τμημάτων του έργου του Francisco Javier González García 1997, του οποίου έκανα σημαντικότερη χρήση, αντιπαραβολή και αντιπαραθεση με τις απόψεις μου.
- τον επίτιμο διευθυντή έρευνας του CNRS Bruno Helly για την παρέμβαση-ένστασή του στην ανακοίνωσή μου κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου.
- την καθηγήτρια Νότα Κούρου για την ευκαιρία που μου έδωσε να αναπτύξω και να δοκιμάσω τις απόψεις μου επί του ιδίου θέματος ενώπιον ενός άλλου, ζωηρού ακροατηρίου, εκείνο των φοιτητών του Μεταπτυχιακού Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών του εαρινού εξαμήνου 2007-2008.
- τον λέκτορα του ιδίου τμήματος Κωνσταντίνο Κοπανιά για την παρέμβασή του ενώπιον του ιδίου ακροατηρίου και την υπόδειξη εκ μέρους του, του σχετικού κεφαλαίου από την μελέτη Latacz 2001, 262-294, ένα κεφάλαιο που φανερώνει ότι η παλαιά μυκηνοκεντρική άποψη επί του *Νηών Καταλόγου* καλά κρατεί.

1. Ο *Νηών Κατάλογος*: Ομ. Ιλ. Β 484-759. Βιβλιογραφική ενημέρωση για τον *Νηών Κατάλογον*: Γούναρης 2002-2003, 139-142. Σε αυτήν δεν περιλαμβάνονται έργα προσανατολισμένα προς την ομηρική τοπογραφία που απλώς χρησιμοποιούν στην τεκμηρίωσή τους στίχους από τον *Νηών Κατάλογον*. Περαιτέρω βιβλιογραφική ενημέρωση για τα έτη που μεσολάβησαν από τότε μέχρι τις μέρες μας μπορεί να αναζητηθεί στο έργο του Sammons 2010.

2. Το θεσσαλικό απόσπασμα του *Νηών Καταλόγου*: Ομ. Ιλ. Β 681-759. Σχολιάζεται στις κλασικές πλέον και νεώτερες μονογραφίες που πραγματεύονται τον *Νηών Κατάλογον*: Buchholz 1871, 97-118. Niese 1873, 18-21, 39-44. Leaf 1915, 110-138, 341-345. Allen 1921, 106-141. Burr 1944, 86-108. Jachmann 1958, 184-185. Page 1959, 126. Giovannini 1969, 34-40. Hope Simpson - Lazenby 1970, 126-151. Visser 1997, 642-740. González García 1997, 137-158. Στην ευρύτερη ομηρική βιβλιογραφία το θεσσαλικό απόσπασμα κατέχει ιδιαίτερα θέση πραγμάτευσης στο έργο του Πανταζή 1996, 136-142, ενώ από τις ειδικές μελέτες που πραγματεύονται την αρχαία δημογραφία και οικιστική τυγχάνει επίσης ιδιαίτερας πραγμάτευσης στο έργο του Corvisier 1991, 28-50. Ο Μιχαήλ Σακελλαρίου στην τελευταία του μονογραφία μελετά εκτεταμένως τα έθνη που θεωρεί ότι δρουν στη Θεσσα-

«νῦν αὖ τοὺς, ὄσσοι τὸ Πελασγικὸν Ἄργος ἔναιον»

Ὡς προς το ερώτημα που θέσαμε ευθύς εξ αρχῆς, ο ανωτέρω στίχος ἀπὸ μόνος του θα μπορούσε νὰ δώσει ἀπάντηση: τὸ θεσσαλικὸν ἀπόσπασμα ἀποτελεῖ τεκμήριο μυκηναϊκῆς οἰκιστικῆς καὶ ὄχι πρωτοϊστορικῆς ἀνθρωπολογίας, στὸ βαθμὸ που με τὴν ὀνομασία *Πελασγικὸν Ἄργος*³ ὁ Ποιητὴς ἀναφέρεται σὲ μίᾳ ἑκτασῆ περιλαμβάνουσα καὶ τὴ μεταμυκηναϊκὴ Θεσσαλία. Τὸ ἐπιχείρημα: σὲ ὅλο τὸ ποιητικὸ σῶμα, ὁ Ποιητὴς ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἐν λόγῳ ἑκτασῆ δὲν χρησιμοποιοῦν τὶς ὀνομασίαις «Θεσσαλοί», «Θεσσαλία»⁴, οὔτε τὸν σχετικὸ ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ⁵. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι λογικὸ νὰ συνάγεται ὅτι ὁ Ποιητὴς δὲν ἔχει κατὰ νουν τὴν οἰκιστικὴ πραγματικότητᾳ που συναρτάται με τὶς ἀνωτέρω ὀνομασίαις. Πότε δημιουργεῖται αὐτὴ ἡ πραγματικότητᾳ; Ἐπ' αὐτοῦ παραδίδεται ἀπάντηση καὶ αἰτιολογία πρωτοϊστορικῶς ἐνδιαφέροντος: οἱ Θεσσαλοὶ ἔρχονται στὴ Θεσσαλία ἐξήντα ἔτη μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ἰλίου, διώχουν τοὺς Βοιωτοὺς ἀπὸ τὴν Ἄρνη⁶ καὶ τότε μόνον ὀνοματίζουν τὸν χώρα. Ὁ Ποιητὴς ἀγνοεῖ τοὺς Θεσσαλοὺς διότι αὐτοὶ δὲν ἔχουν ἐγκατασταθεῖ ἀκόμη στὸν χώρα καὶ κατὰ τὸν χρόνον τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται. Ὁ Ποιητὴς ἐπιβεβαιώνει τὸν Ἱστορικὸ καὶ ἀποκαθίσταται ἡ λογικὴ ἀλληλουχία καὶ ἀντιστοιχία: τὸ *Πελασγικὸν Ἄργος* τῆς ὀμηρικῆς Ποίησης ἀντιστοιχεῖ στα τρωικὰ τῆς μυθολογούσας Προϊστορίας καὶ στα μυκηναϊκὰ τῆς Ἀρχαιολογίας, ἐνῶ μετὰ, ἡ Θεσσαλία τῆς Κλασικῆς Γραμματείας ἀντιστοιχεῖ στα μετατρωικὰ τῆς μυθολογούσας Πρωτοϊστορίας καὶ στα μεταμυκηναϊκὰ τῆς Ἀρχαιολογίας. Τὸ ερώτημα ἀπαντᾶται ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶτον στίχον τοῦ θεσσαλικῶς ἀποσπάσματος, ὁμῶς ἀπὸ τὸν πρῶτον στίχον ξεκινοῦν καὶ οἱ ποικίλες διαφορῆς καὶ ἀμφισβητήσεις⁷.

Ὡς γνωστὸν, στὸν *Νηῶν Κατάλογον* παρατίθενται τὰ ἀγήματα τῶν Δαναῶν που ἀπέπλευσαν γιὰ τὸ Ἴλιον. Ἡ παρουσίασὶς τοὺς διέπεται ἀπὸ συγκεκριμένον πρότυπον ἐκφορᾶς⁸. Λόγῳ τῆς κρίσιμου σημασίας που ἔχει γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐπιχειρηματῶς μας, ἡ ὑπόμνησὶς τοῦ κρίνεται σκόπιμη ευθύς ἐξ ἀρχῆς. Ἡ παρουσίασὶς καθὲς ἀγήματος περιλαμβάνει ἀπαραιτήτως – με μίᾳ καὶ μοναδικῇ ἐξαιρέσει σὲ ὅλο τὸ σῶμα τοῦ Καταλόγου, τὸ ἀγῆμα τῶν Μαγνήτων – τρία στοιχεῖα: τὸ ὄνομα ἢ τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων που ἡγούνται τῶν ἀγῆματων, τὸ ὄνομα ἢ τὰ ὀνόματα οἰκῆσεων ἢ γεωγραφικῶν στοιχείων που συνδέονται με καθὲς ἀγῆμα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων. Σὲ ὀρισμέναις περιπτώσεσι ἀγῆματων προστίθεται τὸ ὄνομα τοῦ ἔθνους ἢ τῶν ἐθνῶν που μετέχουν στὴν ἐπιχείρησιν, ὅπως ἐπίσης μίᾳ ἢ τὸ πολὺ δύο σύντομες ἱστορήσεις ποικίλου περιεχομένου που ἀναφέρονται στοὺς ἀγούς, στὸ ἀγῆμα ἢ στα χαρακτηριστικὰ τῆς περιοχῆς που ἀντιστοιχεῖ στὸν ἀγὸ.

Ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἐν λόγῳ προτύπου προκύπτει ἡ συμμετοχὴ στὴν ἐκστρατεία εἰκοσιεννέα (29) διακριτῶν μετὰ τοὺς ἀγῆματων προερχομένων ἀπὸ ἑκατὸν ἐξηνταπέντε (165) οἰκῆσεις τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ἠπειρωτικοῦ καὶ νησιωτικοῦ, με ἐπικεφαλῆς σαραντατέσσερις (44) ἀγούς. Ἐπιβιβάζονται σὲ χίλια ἑκατὸν ογδοντέξι (1186) πλοία. Τὸ θεσσαλικὸν τμήμα με διακόσια ογδόντα (280) πλοία συνιστᾶ περίπου τὸ ἕνα τέταρτον τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλοίων τῶν Ἀχαιῶν. Σὲ αὐτὰ ἐπιβαίνουν ἑνδεκα (11) ἀγοὶ (ἀκριβῶς τὸ ἕνα τέταρτον τοῦ συνόλου τῶν ἀγῶν)⁹ ἐπικεφαλῆς ἐννέα (9) ἀγῆματων (: τὸ ἕνα τρίτον περίπου τοῦ συνόλου

λία κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς θεώρησης ἀποδέχεται καὶ τὴ μυκηναϊκότητᾳ τοῦ Καταλόγου, Sakellariou 2009, 72, 189, 221. Σήμερα (2012) καθὲς μελέτῃ τοῦ θεσσαλικῶς τμήματος τοῦ *Νηῶν Καταλόγου* πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴ θεώρησιν τοῦ Helly 1995, 72-96, ἰδιαιτέρως ὡς προς τὶς ἐπιμελημέναις ταυτίσεις πόλεων-οἰκῆσεων τοῦ Καταλόγου που προτείνει.

3. *Πελασγικὸν Ἄργος*: Τὸ περιεχόμενον τοῦ ὀρου ἐρευνᾶται ἀπὸ τοὺς Drews 1979, 117 καὶ Loptson 1981, 136-138. Ὁ τελευταῖος καταλήγει στὸ ὅτι ὁ Ποιητὴς με τὸν ὀρο *Ἄργος Πελασγικὸν* ἀποδίδει γεωγραφικὸν προσδιορισμὸν τοῦ τύπου «Βόρειος Ἑλλάς» ἢ «Βόρειος ἠπειρωτικὴ Ἑλλάς» με τὸν ὀποῖο ὑπονοεῖ τὴ Θεσσαλία ἀλλὰ καὶ τὴν περιοχὴ που ἐκτείνεται δυτικῶς αὐτῆς καὶ περίρῃ τῆς Δωδώνης.

4. Ὅμως ὁ Ποιητὴς ἀναφέρει τὸν Θεσσαλὸν, υἱὸν τοῦ Ἡρακλῆ καὶ πατέρα τοῦ Φειδίππου καὶ τοῦ Ἀντίφου που προέρχονται ἀπὸ τὴ Νίσυρον, τὴν Κάρπαθον, τὴν Κάσο, τὴν Κω καὶ τὶς Καλύδνας, Ὀμ. *Ἰλ.* Β 676-680. Τούτον εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ τεκμήρια που ἡ Sordi 1958, 1-21 χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ συζητήσῃ μίᾳ προέλευσιν τῶν Θεσσαλῶν ἐκ τοῦ νησιωτικοῦ Νότου. Κατ' αὐτὴν πρόκειται περὶ θέματος πιο τεράστιου ἀπὸ ἐκεῖνον περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Δωριέων.

5. Συνεπῶς, ὅταν ἀναφερόμαστε στὸ ποιητικὸν κείμενον καὶ στὸ «θεσσαλικὸν» ἀπόσπασμα τοῦ *Νηῶν Καταλόγου* προβαίνουμε σὲ μίᾳ καταχρηστικῇ, κατ' ὀικονομίαν χρῆσιν τοῦ ὀρου «θεσσαλικός».

6. Θουκ. Α'. XIII. 3.

7. *Πελασγικὸν Ἄργος*: Ἡ ἐρευνα τοῦ ὀρου συντάσσει πολλὰ ἔτη στὸ ἱστορικὸν τῆς με ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀποτελέσματα στὶς ἐρμηνείαις τοῦ ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν Drews 1979 καὶ Loptson 1981: Allen 1906, 199, τοῦ ἰδίου 1909, 88. Κατὰ τὸν τελευταῖον, ὁ Ποιητὴς με τὸν ὀρο *Πελασγικὸν Ἄργος* ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον στὸν περιορισμένον χώρα τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀχιλλεύου.

8. Βλ. σ.χ. Kirk 1985, 170-171. Edwards 1980, 81-105. Powell 1978, 255-264.

9. Δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ Πρωτεσίλαος, ὁ πρῶτος που φονεύεται μὸλις ἀποβιβάζεται στὸ Ἴλιον καὶ ὁ ἐγκαταλειφθεὶς στὴ Λήμνον Φιλοκτῆτης ἀντικαθίστανται: ὁ μεν πρῶτος ἀπὸ τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ποδάρκη (Ὀμ. *Ἰλ.* Β 703-707), ὁ δε δεῦτερος ἀπὸ τὸν Μέδοντα (Ὀμ. *Ἰλ.* Β 726-728), ἑτεροθαλὴ ἀδελφὸν τοῦ Αἰάντα τοῦ Λοκροῦ, που ἐκπατρίζεται ἀπὸ τὴν Εῶν Λοκρίδα καὶ ἐγκαθίσταται

των αγημάτων) προερχομένων από εικοσιοκτώ (28) οικήσεις¹⁰. Συνοπτική εικόνα του θεσσαλικού τμήματος παρουσιάζεται στον πίνακα που ακολουθεί.

Αγός ή αγοί	Οικήσεις ή/και τόποι προέλευσης	Αριθμός νηών	Έθνος ή έθνη	Σύντομη Ιστορία
Αχιλλεύς	Άλος, Αλόπη, Τρηχίς, περιοχή (;) Φθίη, περιοχή (;) Ελλάς	50	Μηρμιδόνες, Έλληνες, Αχαιοί	Αιτιολόγηση της μη συμμετοχής του Αχιλλέως στον πόλεμο.
Πρωτεσίλαος	Φυλάκη, Πύρασος, Ίτων, Αντρών, Πτελεός, τέμενος Δήμητρος	40		Θάνατος Πρωτεσίλαου. Αντικατάστασή του από τον αδελφό του Ποδάρκη.
Εύμηλος	Φεραί, Βοίβη, Ιαωλκός, Γλαφύραι, λίμνη Βοιβηίς	11		
Φιλοκτήτης	Μηθώνη, Θαυμακίη, Μελίβοια, Ολιζών	7		Βάσανος και εγκατάλειψη του Φιλοκτήτη στη Λήμνο. Αντικατάστασή του από τον Μέδοντα.
Ποδαλείριος-Μαχάων	Τρίκκη, Ιθώμη, Οιχαλίη	30		
Ευρύπυλος	Ορμένιον, Αστέριον, όρος Τίτανος, κρήνη Υπέρεια	40		
Πολυποίτης-Λεοντεύς	Άργισσα, Γυρτώνη, Όρθη, Ηλώνη, Ολοσών	40	Ενίηνες, Περαιβοί	
Γουνεύς	Κύφος, Δωδώνη, ποταμός Τιταρησσός,	22		
Πρόθοος	ποταμός Πηνειός, όρος Πήλιον	40	Μάγνητες	

Ήδη από τον 19^ο αιώνα της εποχής μας καταγράφονται οι πρώτες προσπάθειες για την ερευνητική αξιοποίηση του *Νηών Καταλόγου*. Έχει ποικίλες όψεις. Συμβαδίζει, εμπλέκεται και επηρεάζεται από τα αναπάντητα ερωτήματα του ομηρικού ζητήματος. Βάσει του κειμένου προτείνονται απεικονίσεις του Καταλόγου επί χαρτών. Παραλλήλως διατυπώνονται τα ερωτήματα:

στη Φυλάκη (Ομ. Ιλ. Ν 694-698, Ο 332-336) μία εκ των οικήσεων στις οποίες κατοικούν οι εκστρατεύοντες υπό τον Πρωτεσίλαο (Ομ. Ιλ. Β 695).

10. Στα ποικίλα έργα στα οποία παρουσιάζονται οι ανωτέρω αθροίσεις (σύνολα αγών, πλοίων, οικήσεων) εμφανίζεται ασυμφωνία μόνον ως προς τον αριθμό των οικήσεων. Τούτο πηγάζει από τις διαφορετικές θεωρήσεις των μελετητών του ομηρικού κειμένου: άλλοι μελετητές θεωρούν ορισμένα ονόματα αναφερόμενα σε χώρους ως ονόματα πόλεων-οικήσεων, άλλοι ως ονόματα που αντιστοιχούν σε ποικίλα χαρακτηριστικά στοιχεία περιοχών (φυσικογεωγραφικού αλλά και «πολιτικού» χαρακτήρα). Παραδείγματος χάριν, στην περίπτωση του θεσσαλικού τμήματος ο Helly 1995, 75, καταλογογραφεί εικοσιεννέα (29) πόλεις-οικήσεις· θεωρεί ως πόλη-οίκηση τη Φθία, όχι την Ελλάδα αλλά στη σελ. 85 αναφερόμενος σε τριανταμία (31) (;) πόλεις ξανασυζητεί το περιεχόμενο των όρων της Φθίας και της Ελλάδας και τελικώς καταλήγει στο να αποδώσει στη Φθία και στην Ελλάδα θέσεις (με ερωτηματικό) στο σχετικό χάρτη (σελ. 90, εικ. 1) θεωρώντας τες όχι ως οικήσεις πόλεων αλλά ως χώρες πόλεων των οποίων δεν είναι απαραίτητο να προσδιορισθεί το οικιστικό κέντρο. Ο Decourt 1990, 204, 211-214, συζητά το θέμα της ταυτίσεως τους εκτεταμένως. Ο αυτός αριθμός (: 29) γίνεται αποδεκτός από τους Decourt – Nielsen – Helly *et al.* 2004, 677.

- Ποιά κοινωνία απεικονίζει ο οικιστικός χάρτης του *Νηών Καταλόγου*;
- Συνιστά τον χάρτη της οικιστικής αλλά και της πολιτικής γεωγραφίας της Μυκηναϊκής περιόδου ή εκείνον της εποχής του Ποιητή;
- Αλλά ακόμη, μήπως ο *Νηών Κατάλογος* συνιστά εμβόλιμο στοιχείο στο ποιητικό σώμα μεταγενέστερο της εποχής του Ποιητή και απεικονίζει την Πολιτική Γεωγραφία του ελλαδικού χώρου μιας άλλης περιόδου που έπεται του 8^{ου} αι. π.Χ.;¹¹

Από επιστημολογική άποψη αρχίζουν οι περιπέτειες της ερμηνείας του καταλογικού κειμένου. Ερμηνείες θα προταθούν με τη χρήση ποικίλων μεθόδων αναγωγής στα πεδία της Εθνολογίας, της Οικιστικής, της Πολιτικής Γεωγραφίας, ακόμη και των Μαθηματικών¹² καθώς προσφέρουν θεωρίες, μοντέλα, αποδεικτικές διαδικασίες εν γένει. Αρχαιολογία και Αρχαία Γραμματεία θα εφοδιάσουν τους ερμηνεύοντες με υλικό.

Στην περίπτωση του θεσσαλικού αποσπάσματος κλείνουν εκατό χρόνια προσπαθειών ερμηνείας του, αρχής γενομένης από την πρόταση Wace – Thompson όπως διατυπώνεται στα εθνολογικά συμπεράσματά τους¹³: άλλο το οικιστικό πρότυπο που απεικονίζει το θεσσαλικό απόσπασμα του *Νηών Καταλόγου*, άλλο το οικιστικό πρότυπο των κλασικών θεσσαλικών πόλεων. Το οικιστικό πρότυπο του Καταλόγου είναι μυκηναϊκό και οι οικισμοί απλώνονται στην πεδιάδα με την έλευση των Δωριέων και των Θεσσαλών, νέοι οικισμοί ιδρύονται σε υψώματα. Μετά από σχεδόν εκατό χρόνια, η Catherine Morgan συναινεί με την εντελώς αντίθετη άποψη περί της κοινωνίας που απεικονίζει ο Κατάλογος¹⁴ και προτείνει: στον Κατάλογο αρθρώνεται μια Θεσσαλία σε δυναμική κατάσταση¹⁵. Παραδόξως, ενώ αυτήν τη γόνιμη για την έρευνα έννοια της «δυναμικής φάσης» θα την εισάγει η επιστημονική ομάδα της Λυών, η τελευταία θα επιμεινεί στην παλαιότερη αντίθετη άποψη περί της μυκηναϊκότητας του θεσσαλικού αποσπάσματος του Καταλόγου¹⁶. Από την άλλη πλευρά, αρχαιολόγοι του θεσσαλικού πεδίου, είτε του ανασκαφικού¹⁷ είτε εκείνου της έρευνας επιφανείας¹⁸ φαίνεται να στηρίζουν τις απόψεις τους στο δικό τους αυτόνομο (αρχαιολογικό) υλικό. Δεν εναποθέτουν πλέον απαντήσεις και επιβεβαιώσεις στο θεσσαλικόν απόσπασμα του Καταλόγου. Ο Ποιητής τους συντροφεύει απλώς.

ΤΟ ΑΡΝΗΤΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ

Πάλι από επιστημολογική άποψη και αν ακολουθούσαμε τη σκέψη του Thomas Kuhn, θα αποτολμούσαμε να ισχυρισθούμε ότι η παρακολούθηση της ιστορίας της σύνθεσης των καταλογικών χαρτών, δηλα-

11. Σύντομος νεότερος απολογισμός επί του θέματος (μη περιλαμβανόμενος στην συγκεντρωμένη βιβλιογραφία Γούναρη 2002-2003, 139-142): Dickinson 1999, 207-210.

12. Huxley 1966, 313-318.

13. Wace – Thompson 1912, 254.

14. Κατά Morgan 2003, 103, ο Κατάλογος γενικώς περιγράφει μία κατάσταση πραγμάτων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου/πρώιμης Αρχαϊκής παρά μίας Εποχής του Χαλκού. Παραπέμπει στον Anderson 1995.

15. Morgan 2003, 104.

16. Auda – Darmezine – Decourt – Helly – Lucas 1990, 103-104. Ο Helly 1991, 36-42 με πειστικότητα περιγράφει και εξηγεί μια όψη αυτής της «δυναμικής φάσης»: την επί του χάρτου ανάδυση του οικιστικού προτύπου που δημιουργούν οι νεήλυδες Θεσσαλοί μεταξύ του τέλους του 8^{ου} αι. και των αρχών περίπου του 6^{ου} αι. π.Χ. Κατά τον Helly, ό.π. 35-36, αυτό το οικιστικό πρότυπο διαφέρει από εκείνο που υποδεικνύεται από το θεσσαλικόν απόσπασμα του Καταλόγου. Δέχεται επίσης και μια διαφορά πολιτισμού μεταξύ παλαιών και νέων κατοίκων.

17. Η Αδρύμη-Σισμάνη 2008, 87, αιτιολογεί τον σκεπτικισμό της έναντι της χρήσης του θεσσαλικού αποσπάσματος ως βάση για την ανίχνευση της δομής και της οργάνωσης του μυκηναϊκού πολιτισμού στη Θεσσαλία.

18. Ο Feuer 1983, 38-39, συζητά τον Κατάλογο. Κατά την ανάλυση όμως του υλικού και τη σύνθεση των συμπερασμάτων του επιδεικνύει μια συγκράτηση ως προς το αν η κατανομή των ευρημάτων επί του θεσσαλικού χάρτου μπορεί να μετασχηματισθεί σε εικονογράφηση παραμεθωρίων χώρων κρατικών οντοτήτων χαμηλότερου ή υψηλότερου επιπέδου, Feuer 1983, 181. Οι θεσσαλικοί χάρτες που συνθέτει, Feuer 1983, 93, εικ. 20, 94, εικ. 21, 174, εικ. 92, 176, εικ. 93, 180, εικ. 94, 182, εικ. 95, 183, εικ. 96 και 184, εικ. 97, φανερώνουν αναγλύφως ότι τα επί χάρτου όρια των ποικίλων ενοτήτων θεσσαλικών μυκηναϊκών αρχαιολογικών ευρημάτων δεν συμπίπτουν ομοιοτύπως για κάθε ενότητα ευρημάτων και ακόμη περισσότερο: τα ίδια όρια δεν ταυτίζονται με παρόμοια όρια κρατικών ή κοινωνικών ενοτήτων. Παραδόξως ο Helly, 1995, 95 παρατηρώντας τους ίδιους χάρτες διαπιστώνει: «la distribution des marqueurs archéologiques les plus caractéristiques, les céramiques mycéniennes et post-mycéniennes (sic), coïncide avec la représentation que l'auteur du poème nous a donnée d'une région dominée par les princes achéens» Κατά τον ίδιο, μόνον ο χαρακτηρισμός της περιοχή της Τρίκκας φαίνεται προφανώς λιγότερο καθαρώς απ' ό,τι στον Κατάλογο.

δή των απεικονίσεων επί χάρτου της οικιστικής του ομηρικού θεσσαλικού χώρου βάσει του Καταλόγου των Πλοίων, θα μπορούσε να μετασχηματίσει ριζικώς την εν ισχύει αρχαιογνωστική εικόνα που κατακτήθηκε με τη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος. Από ερευνητική άποψη, οι αντίστοιχοι θεσσαλικοί χάρτες ως απεικονίσεις του θεσσαλικού αποσπάσματος έχουν κρίσιμη σημασία. Στον πλέον πρόσφατο χάρτη απεικόνισης του *Νηών Καταλόγου*, τον διαδικτυακό χάρτη του Carlos Parada¹⁹ (εικ. 1) παρουσιάζεται και το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα επηρεασμού της σύλληψης επικρατειών του ομηρικού Καταλόγου από τις μοντέρνες αντιλήψεις περί εδαφικού κράτους και ιδίως τις αντιλήψεις νεωτέρων μελετητών περί συνόρων. Ας μην αδικούμε όμως την πρόοδο της έρευνας μέσα από τα ολισθήματα κατά την κατασκευή του χάρτη. Η σύνθεση των περισσότερων χαρτών αυτής της «Σχολής» επηρεάζεται κυρίως από την ακτινοβολία του «Νόμου του Nillson»²⁰ (εννοείται: του Martin Nillson), βάσει του οποίου²¹ και κατά τη δική μας παράφραση: «*η πυκνότης των μύθων σε ένα τόπο είναι ευθέως ανάλογη της πυκνότητος των μνημείων στον τόπο αυτό*» (εννοείται: των μυκηναϊκών μνημείων). Συνεπώς, υπό την οπτική που καθορίζεται από τον εν λόγω «Νόμον», επί σειράν ετών οι προτάσεις για την κατασκευή των καταλογικών ομηρικών χαρτών, τόσο του ελλαδικού χώρου όσο και του θεσσαλικού, συνιστούσαν μονόδρομο:

– Σε μία πρώτη φάση χωροθετήθηκαν ακριβώς ή κατά προσέγγιση ή κατά υπόθεση οι οικήσεις επί του ελλαδικού χάρτη: κατ' αρχάς, αναφερόμαστε στους τρεις χάρτες του Denis Page²². Για τις ανάγκες εικονογράφησης της μελέτης που παρουσιάζεται, αναπαράγεται από τους χάρτες Page μόνον ο χάρτης ο σχετιζόμενος με το θεσσαλικόν απόσπασμα του *Νηών Καταλόγου* (εικ. 2).

– Με το πέρασμα του χρόνου και την πρόοδο των μελετών Μυκηναϊκής Τοπογραφίας ταυτίστηκαν ονόματα οικήσεων και μυκηναϊκά κατάλοιπα και προτάθηκαν αδρομερώς υποτυπώδη «σύνορα»: αναφερόμαστε στους χάρτες των Hope Simpson και Lazenby²³. Ιδιαίτερος χαρακτηριστικός ως προς το θέμα μας είναι ο χάρτης τους ο σχετιζόμενος με το θεσσαλικόν απόσπασμα του *Νηών Καταλόγου* (εικ. 3).

– Ανασυνθέτοντας τους δύο χάρτες του Page και λαμβάνοντας υπ' όψη τις μελέτες των Hope Simpson και Lazenby, ο Colin Renfrew παρουσίασε δύο χάρτες²⁴: στον πρώτο παρουσιάζεται το μοντέλο διάρθρωσης μυκηναϊκών ενοτήτων και κεντρικών τόπων στην ηπειρωτική Ελλάδα βάσει της θεωρίας του ίδιου (περί *early state module*) (εικ. 4)²⁵, ενώ στον δεύτερο η ίδια περιοχή όπως την θεωρεί ο Page βάσει στοιχείων από τον *Νηών Κατάλογον* (εικ. 5)²⁶. Συγκρίνοντας τους δύο χάρτες, τον «θεωρητικό» (: Renfrew) και τον «ομηρικό» (: Page), ο Renfrew επισημαίνει τις κατά τον ίδιο χτυπητές ομοιότητες μεταξύ τους²⁷. Σε χωρικό επίπεδο συνταυτίζει τις επικράτειες που προκύπτουν –κατά τον ίδιο πάλι– από την μυκηναϊκή αρχαιολογία και τις επικράτειες, όπως αναδύονται από την –κατά Page– ομηρική πολιτική γεωγραφία. Παραδέχεται όμως ότι το θεσσαλικό τμήμα φαίνεται να παρουσιάζει προβλήματα²⁸.

19. <http://www.maicar.com/GML/021Editions/GMLv0906Portions.pdf>, σ. 1806, επίσκεψη κατά τον Φεβρουάριο του 2011. Το τεκμήριο ανήκει στο Greek Mythology Link, διαδικτυακό τόπο δημιουργημένο από τον Carlos Parada.

20. Κατά διατύπωση Sergent 1979, 64. Ο Van Leuven 1996, 923-938 ονοματίζοντας προσφυσώς «νιλοσία» και όχι βεβαίως μυκηναϊκή, την –κατά Nilsson– καταγωγή της μυκηναϊκής μυθολογίας καταρρίπτει τον εν λόγω «Νόμον».

21. Nilsson 1932, 28: «*the mythical importance of a city is, to use a mathematical term, a function of its importance in Mycenaean civilization*».

22. Page 1959, παρένθετος χάρτης (I) μεταξύ των σελ. 120 και 121, παρένθετος χάρτης (II) μεταξύ σελ. 124 και 125, χάρτης (III) σελ. 125.

23. Hope Simpson – Lazenby 1970, 17 χάρτης 1, 20 χάρτης 2, 57 χάρτης 3, 75 χάρτης 4, 96 χάρτης 5, 112 χάρτης 6, 127 χάρτης 7.

24. Renfrew 1977, 121 χάρτης 1 (: αναπαραγωγή από Renfrew 1975, 15 εικ. 3), 122 χάρτης 2 (: ανασύνθεση βάσει των χαρτών Page 1959: παρένθετοι χάρτες (I) και (II) μεταξύ των σελ. 120 και 121, 124 και 125 αντιστοίχως και χάρτης (III) της σελ. 125.

25. Renfrew 1975, 12-21.

26. Βλ. σχ. προηγουμένως σημ. 21.

27. Renfrew 1977, 116. Αν και προηγουμένως στην ίδια σελίδα σχολιάζοντας την εικ. 1 αναφέρει εισαγωγικώς: «*Now it is important to stress that no-one is claiming that is a good approximation to the political geography of the Mycenaean world: it is simply an analysis in terms of presumed central places*». Βεβαίως, το γεωγραφικό μοντέλο που εφαρμόζεται για να σχεδιασθεί ο χάρτης του ελλαδικού κεντρικού ηπειρωτικού χώρου είναι εκείνο των πολυγώνων του Thiessen.

28. Renfrew 1977, 116: «*It is only further north that discrepancy arises, where the realms based on Iolchos (sic) and Petra on figure 1 do not reflect the complexity of figure 2. Page (1959, 126) has indeed pointed out that the picture of the kingdom of Achilles as implied in the rest of Iliad, outside the Catalogue of Ships, leaves no room for the kingdoms assigned by the Catalogue to Protesilaos, Philoctetes and Eumelos, which would bring the picture into close conformity with the kingdom of southern Thessaly seen in fig. 1*». Με αφετηρία τα προβλήματα που θέτει ο Renfrew, ο Feuer 1983, 38-46 συζητά εκτεταμένως τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες

Κάποτε ήγκηκεν η ώρα της αμφισβήτησης των βεβαιωτήτων και της αναίρεσης των σταθερών συμπερασμάτων. Στην έρευνα ανεδύθη ένα κοινό γεωγραφικό πεδίο στην περιοχή της σημερινής Μεσσηνίας στο οποίο δοκιμάσθηκε η μυκηναϊκότης του Καταλόγου. Τέθηκε το ερώτημα: η οικιστική του νεοτορικού τμήματος του ομηρικού Καταλόγου, πιθανόν δημιούργημα ετών, ταυτίζεται με τη οικιστική της ιδίου χώρου όπως αναδύεται μέσα από τις πυλιακές Πινακίδες της Γραμμικής Β, πιθανόν δημιούργημα μόνο μίας χρονιάς του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΒ και της ώρας της πυρκαγιάς του συγκροτήματος του Άνω Εγκλιανού; Ο κατ' εξοχήν μελετητής των Πινακίδων της Γραμμικής Β απάντησε αρνητικώς αμφισβητώντας τη μέχρι εκείνη την εποχή απόλυτη μυκηνοκεντρική θεώρηση του μεσσηνιακού τμήματος του Καταλόγου²⁹, απάντηση που συνέβαλε στην έρευνα και στη συνολική αναθεώρηση του Καταλόγου ως τεκμηρίου της Μυκηναϊκής περιόδου.

Όπως στην περίπτωση της Μεσσηνίας έτσι και στη Θεσσαλία, αλλά με διαφορετικό τρόπο καθώς εδώ δεν υπάρχει –προς το παρόν– η επαρκής αρωγή από το πεδίο των πινακίδων της Γραμμικής Β, τέθηκε το θέμα της αμφισβήτησης του Καταλόγου ειδικώς για το θεσσαλικό τμήμα ως τεκμηρίου μυκηναϊκής Οικιστικής αλλά και ως τεκμηρίου μυκηναϊκής Πολιτικής Γεωγραφίας και Κοινωνίας³⁰.

Παραθέτομε δύο θεσσαλικούς χάρτες στους οποίους απεικονίζεται όχι μόνον η Οικιστική του Καταλόγου αλλά και η Πολιτική Γεωγραφία του: είναι ο χάρτης του 1915 του Walter Leaf (εικ. 6) και ο χάρτης που σήμερα, ένας μοντέρνος φοιτητής θα αλίευε στο Διαδίκτυο, το απόσπασμα από τον χάρτη του Carlos Parada στον οποίον ήδη αναφερθήκαμε (εικ. 7). Τους χωρίζουν σχεδόν εκατό χρόνια. Παρά τούτο, ουδόλως μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ο νεώτερος εκφράζει ουσιαστική πρόοδο στην έρευνα, ενώ ο παλαιότερος σαφέστατα αποκαλύπτει πνεύμα σκεπτικισμού και κριτικής, καθώς θέτει επί του χάρτου το εύλογο ερώτημα (για την εποχή του Leaf): πώς γίνεται η μετάβαση από έναν οικισμό σε έναν άλλο οικισμό όπου άρχει ο ίδιος καθώς, όταν ο μετακινούμενος υποχρεώνεται να περάσει μέσα από την εδαφική επικράτεια ενός άλλου αγού, καθώς ο οικισμός άφιξης συνιστά θύλακα μέσα στην επικράτεια του δεύτερου αγού;

Τα ερωτηματικά γύρω από την θεσσαλική ομηρική τοπογραφία ιδίως ως προς τις ταυτίσεις οικήσεων έχουν μακράν ιστορία. Διατυπώνονται εκτεταμένως από τον Στράβωνα, τον κατ' εξοχή σχολιαστή του ομηρικού Καταλόγου³¹ και αιτιολογούνται από τον ίδιο³². Τα προβλήματα της ομηρικής τοπογραφίας μετακλύονται στις απεικονίσεις της, στους «καταλογικούς» χάρτες οικιστικής της Θεσσαλίας της εποχής μας και είναι ποικίλα. Ξεκινούν κατ' αρχάς από αμφισβητούμενες, αντιλεγόμενες, παραδοχές ταυτίσεων οικισμών³³. Συνδέονται με ερευνητικές τεχνικές ταυτίσεων βασισμένων κυρίως σε προτάσεις του τύπου: όπου εντοπίζεται ένας ονοματισμένος οικισμός της Κλασικής Περιόδου, εκεί κατά κανόνα ταυτίζεται και ο ομηρικός οικισμός του θεσσαλικού τμήματος που φέρει το ίδιο όνομα. Προπαντός όμως διαφαίνεται μία μοντέρνα αντίληψη περί υπάρξεως ενιαίων εδαφικών κρατών επηρεάζουσα μελετητές που φθάνουν να συνθέτουν χάρτες στους οποίους απεικονίζεται ένας θεσσαλικός γεωγραφικός χώρος, σχεδόν πλήρως καλυμμένος με συνεχόμενες εκτάσεις ομηρικών κρατών. Οι παραδοχές αυτές οδηγούν σε ειδικότερες ιδιότυπες προτάσεις χαρτών θεσσαλικής Οικιστικής. Παραδείγματος χάριν, προτείνονται:

- διεξοδος της επικράτειας του Ευρυπύλου στον Παγασητικό στον χάρτη Corvisier (εικ. 8)³⁴.
- χωροθέτηση οίκησης-θύλακα, της Άλου του Αχιλλέως με εισχώρησή της στην επικράτεια του Πρωτεσίλαου στον χάρτη Helly³⁵ (εικ. 9), ή το αντίστροφο: σχεδιαστική απομάκρυνση³⁶ (!) της Άλου από την

στην περιοχή της Θεσσαλίας θα εξομαλύνονταν οι αντιφάσεις μεταξύ του θεωρητικού μοντέλου και της μυκηναϊκής πραγματικότητας. Παρομοίως, ο Helly 1995, 76 επισημαίνει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η προσέγγιση Renfrew αποκτά εγκυρότητα.

29. Chadwick 1972, 113-114, βλ. ιδιαιτέρως τη με αστερίσκο σημασμένη σημείωση της σελ. 104. Την αφιερώνει ολόκληρη για να αντικρούσει την άποψη που διατυπώνεται στο μόλις εκείνηνη την εποχή (1970) εκδοθέν έργο των Hope Simpson – Lazenby.

30. Σχετικώς για μια ακόμα πιο βαθειά αμφισβήτηση, δηλαδή τη θεώρηση του θεσσαλικού αποσπάσματος ως εμβόλιμο στον σώμα του ποιήματος: Jachmann 1958, 184-1985 (κατά: Hope Simpson – Lazenby 1970, 175 σημ. 106).

31. Στρ. Θ'. V. 1-23.

32. Στρ. Θ'. V. 22: «εόικασιν οὖν διὰ τὰς συνεχείς μεταστάσεις καὶ ἐξαλλάξεις τῶν πολιτειῶν καὶ ἐπιμίξεις συγχεῖν καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἔθνη, ὥστε τοῖς νῦν ἔσθ' ὅτε ἀπορίαν παρέχειν».

33. Επ' αυτού, είναι διδακτική η αντιπαραβολή των πινάκων Corvisier 1991, 39 και Helly 1995, 85. Ο πρώτος με άνεση παραθέτει όλους τις θεσσαλικούς τόπους του Καταλόγου πλην Κύφου με τόπους που παρουσιάζουν αρχαιολογικά ευρήματα (: *ad hoc* ταυτίσεις) ενώ ο δεύτερος με περίσκεψη υποδεικνύει ένδεκα θεσσαλικές πόλεις του Καταλόγου άγνωστες (: *αταύτιστες*) ή αμφισβητούμενες.

34. Corvisier 1991, 40.

35. Helly 1995, 94, εικ. 3.

36. Δεν είναι μόνο σχεδιαστική. Ο Corvisier 1991, 33, αναφέρει ότι η απόσταση της Άλου από τη θάλασσα είναι πέντε χι-

ακτή, για να συνενωθούν το βόρειο και νότιο τμήμα της ίδιας επικράτειας επίσης στον χάρτη Corvisier (εικ. 8).

- εφεύρεση με τη βοήθεια της μαρτυρίας του Στράβωνα, για να ομαλοποιηθούν και οι δύο επικράτειες του Πρωτεσιλάου και του Αχιλλέως, μίας άλλης Άλου στην Κοιλάδα του Σπερχειού στον χάρτη των Hope Simpson και Lazenby³⁷ (εικ. 3).
- χωροθέτηση του Ορμενίου του Ευρυπύλου στη θέση του ιστορικού Αρμενίου ως εισχώρηση βαθειά στην επικράτεια του Ευμήλου στο χάρτη Helly³⁸ (εικ. 9) ή ταύτιση του Ορμενίου στο Κτούρι για να ομαλοποιηθούν πάλι οι δύο επικράτειες του Ευρυπύλου και Ευμήλου από τους Hope Simpson και Lazenby³⁹ (εικ. 3).
- διάσπαση μίας επικράτειας σε δύο από άλλες δύο, όπως αυτή του Φιλοκτήτη στον προηγούμενο χάρτη Parada (εικ. 7).
- συρρίκνωση και εμβολή ως θύλακα ολόκληρης της επικρατείας του Προθόου μεταξύ των επικρατειών του Φιλοκτήτη, του Ευμήλου και του Πολυπόιτη στο χάρτη Helly⁴⁰ (εικ. 9).

ΤΟ ΘΕΤΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ

Δύο προκαταρκτικές παρατηρήσεις επί της μεθόδου

Πρώτον: στη μελέτη μας δεν επιχειρούμε συνολική αμφισβήτηση του μυκηναϊκού οικιστικού προτύπου που προτείνεται για το θεσσαλικό τμήμα του Καταλόγου με την επισήμανση και μεγέθυνση των «αδυνάτων κρίκων» της μυκηνοκεντρικής θεώρησης του Καταλόγου. Ούτε βεβαίως επιχειρούμε νέες ταυτίσεις οικισμών για να ομαλοποιηθεί το ενιαίο των επικρατειών συμφώνως με τις μοντέρνες αντιλήψεις περί εδαφικού κράτους. Στην ανάλυσή μας ακολουθήσαμε έναν εντελώς διαφορετικό δρόμο. Προσπαθήσαμε να απομονώσουμε εντελώς το ένα υλικό (: το αρχαιολογικό) από το άλλο (: το ποιητικό) και επαναδιατυπώσαμε το ερώτημα, όχι ως ερώτημα περί οικήσεων, αλλά ως ερώτημα εμπειρέχον την αντιδιαστολή μεταξύ οικήσεων και οικιστών. Συνεπώς, υπενθυμίζοντας εν προκειμένω τον ποιητικό τύπο βάσει του οποίου εκφέρονται τα αγήματα από ερευνητική άποψη, απομονώσαμε το δεύτερο στοιχείο του ποιητικού προτύπου, τους μυθολογούμενους αγούς και χρησιμοποιήσαμε ένα εργαλείο από το πεδίο της ανθρωπολογίας: τη γενεαλόγησή τους.

Δεύτερον: υπάρχει επίγνωση ότι η χρήση μυθολογικού υλικού για συναγωγή συμπερασμάτων από το πεδίο της ανθρωπολογίας (προϊστορικής ή πρωτοϊστορικής) στο πεδίο της αρχαιολογίας (αντιστοίχως προϊστορικής ή πρωτοϊστορικής) δεν προσφέρει εχέγγυα επιστημολογικώς επαρκή για προφανείς λόγους:

- Η συγκεκριμένη παραδεδομένη μυθογραφία από επιστημολογική άποψη συνιστά *δόξαν* και όχι *γνώσιν*.
- Οι γενεαλογήσεις αναφέρονται σε μυθολογούμενα και όχι σε φυσικά πρόσωπα.
- Συνδεδεμένος με τον ανωτέρω λόγο είναι και ο δεύτερος: αδυναμία τεκμηρίωσης των γενεαλογήσεων αποκλειστικώς στο εσωτερικό της ίδιας (ομηρικής) μαρτυρίας. Ο Ποιητής δεν γενεαλογεί εις βάθος γενεών⁴¹. Για να συμπληρωθούν πλήρως οι αιματοσυγγενικές γραμμές από τους γενεαλογούμενους αγούς έως τους προπάτορες με όλα τα ενδιάμεσα μυθικά πρόσωπα γίνεται χρήση και εξωομηρικής τεκμηρίωσης⁴². Αυτή ξεκινά από τον Ησίοδο και τους ομηρικούς ύμνους και φθάνει στους λατίνους και βυζαντινούς εραριστές μυθολογούμενων στοιχείων. Ο μελετητής των μαρτυριών τους πάντα ελπίζει ότι οι τελευταίοι έχουν ενσκήψει πάνω από τις σωστές πηγές...

Εν κατακλείδι, από επιστημολογική άποψη κινούμεθα στο πεδίο της αποκωδικοποίησης της σημασίας των συμπερασμάτων εκ των γενεαλογήσεων και όχι επί της ανθρωπολογικής ουσίας τους.

λίόμετρα.

37. Hope Simpson – Lazenby 1970, 127, χάρτης 7. Ταυτίζουν την Άλο στη θέση Πλατάνια, τέσσερα χιλιόμετρα δυτικώς της Λαμίας. Επ' αυτού βλ. επίσης των ιδίων 1959, 102-103, 105.

38. Helly 1995, 86.

39. Hope Simpson – Lazenby 1970, 142.

40. Ότι ο Helly εκφράζει με σχέδιο, οι Hope Simpson – Lazenby 1970, 151 το διατυπώνουν γραπτώς, αλλά στο σχετικό χάρτη δίδουν εν τέλει στους Μάγνητες του Προθόου μία διέξοδο στη θάλασσα.

41. Επί του θέματος βλ. σχ. Carrière 1998, 54-68.

42. Για μία εικόνα των πηγών της τεκμηρίωσης των μυθικών γενεαλογήσεων μέσα στον χρόνο βλ. Parada 1993, 219.

Στοιχεία ανάλυσης

Επιχειρήσαμε μία πρώτη αναγωγή στο πεδίο της ιδιότυπης πρωτοϊστορικής Ανθρωπολογίας μέσω της γενεαλόγησης των αγών του θεσσαλικού τμήματος⁴³, ενώ ακολούθησε μία δεύτερη ερμηνευτική αναγωγή στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο.

Ως προς τους αγούς των εννέα θεσσαλικών αγημάτων, η ανάλυση⁴⁴ δείχνει ότι⁴⁵:

- ο Πρωτεσίλαος, όπως και ο αδελφός του Ποδάρκης που μετά τον θάνατόν του τον αντικαθιστά, είναι τρίτος απόγονος του Δηίονος⁴⁶,
- ο Εύμηλος είναι τρίτος απόγονος τον Κρηθέως⁴⁷,
- ο Φιλοκτήτης, τρίτος απόγονος του Δηίονος⁴⁸, ενώ ο Μέδων, που μετά την εγκατάλειψή του στη Λήμνο τον αντικαθιστά, είναι έβδομος απόγονος του Φύσκου⁴⁹,
- οι Ποδαλείριος και Μαχάων, τέταρτοι απόγονοι του Περιήρη⁵⁰ ή –αν γίνει μία διαφορετική γενεαλόγηση– έκτοι απόγονοι του Σισύφου⁵¹,
- ο Ευρύπυλος, τρίτος του Κερκάφου⁵²,
- ο Πολυποίτης, έκτος απόγονος του Σισύφου⁵³,
- ο Πρόθοος, τρίτος απόγονος του Μάγνητος⁵⁴ ή αν προταθεί μία διαφορετική γενεαλόγηση, έκτος απόγονος επίσης του Μάγνητος⁵⁵.

43. Την εν λόγω μέθοδο εφαρμόσαμε για πρώτη φορά όταν προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε την απουσία των Κυκλάδων από τον *Νηών Κατάλογον*, Γούναρης, 2003-2002. Παρομοίως και εκεί μετασχηματίσαμε το ερώτημα από ερώτημα περί απουσίας των Κυκλάδων εν γένει από τον *Νηών Κατάλογον* σε ερώτημα περί απουσίας αγών προερχομένων από τις Κυκλάδες. Κατά τον χρόνο της προφορικής ανακοίνωσής μας (31 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1995) η μελέτη του González García, 1997, δεν είχε εκδοθεί. Συνεπώς δεν ήταν δυνατόν να ληφθεί υπ' όψη, βλ. σχ. Γούναρης ό.π. 94, σημ. 1. Αλλά και επί του συγκεκριμένου θέματος, της ερμηνείας της απουσίας των Κυκλάδων από τον *Νηών Κατάλογον*, δεν θα μπορούσαμε να τη λάβουμε υπ' όψη μας καθώς ο González García πραγματεύεται τους παρόντες αγούς του Κατάλογου, ενώ εμείς μελετήσαμε συγκεκριμένους απόντες.

44. Βοηθήματα για την εν λόγω ανάλυση: όσα χρόνια και αν πέρασαν «αναντικατάστατα» ως προς τη συλλογή πηγών για γεγελογήσεις μυθικών προσώπων παραμένουν τα έργα των Roscher (hrsg.) 1884-1937 και Preller-Robert 1887-1937. Στα πλέον πρόσφατα θα κατατάσσαμε εκείνα των Tölle 1967, Granz 1993, Parada 1993, Newman – Newman 2003. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία επισημαίνομε: Καρνέζης 1984, του ιδίου 1986.

45. Στις υποσημειώσεις που ακολουθούν γενεαλογούμε παρουσιάζοντας κάθε αιματοσυγγενική γραμμή από τον νεότερο αγό προς τον παλαιότερο προπάτορα. Δίδομε τον αριθμό ένα (: 1.) στον προπάτορα, ενώ στον αγό τον αριθμό γενεαλογικής τάξης που προκύπτει (: 7., 6., 5., 4. ...). Μετά από το όνομα του γενεαλογουμένου μυθικού πρόσωπου γίνεται η παραπομπή (εντός παρενθέσεως) σε πηγή που τεκμηριώνει τη σχέση γενεαλόγησης του εν λόγω προσώπου με το προηγούμενο ή τα προηγούμενα μυθικά πρόσωπα που αριθμούνται πριν από αυτό. Όταν η τεκμηρίωση είναι η ίδια για διαφορετικά πρόσωπα μέσα στην ίδια σειρά γενεαλόγησης, η παραπομπή σημειώνεται άπαξ και δεν επαναλαμβάνεται. Οι παραπομπές στις γραμματειακές πηγές ακολουθούν τις εκδόσεις της σειράς Loeb πλην εκείνων για τις οποίες γίνεται ειδική υπόμνηση άπαξ στην πρώτη υποσημείωση όπου αναφέρονται.

46. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 4. Πρωτεσίλαος και Ποδάρκης, 3. Ίφικλος, 2. Φύλακος (Ομ. *Ιλ.* Β 704-707), 1. Δηίων (Απ. *Βίβλ.* Α. IX. 4).

47. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 4. Εύμηλος, 3. Αδμητος (Ομ. *Ιλ.* Β 713-714), 2. Φέρης (Ευρ. *Άλκ.* 11), 1. Κρηθείς (Ομ. *Οδ.* λ 258-259).

48. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 4. Φιλοκτήτης, 3. Ποίας (Ομ. *Οδ.* γ 190), 2. Φύλακος (Eust. *Com. ad Hom. Il. Pert.* I. 504. 1, έκδ. Van der Valk 1971-1987), 1. Δηίων (Απ. *Βίβλ.* Α. IX. 4).

49. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 7. Μέδων, 6. Οϊλεύς (Ομ. *Ιλ.* Β 727), 5. Οδοιδόκος (Hyg. *Fab.* XIV. 7, έκδ. Boriaud 1997), 4. Κύνος, 3. Οπούς (Eust. *Com. ad Hom. Il. Pert.* I. 425. 17), 2. Λοκρός, 1. Φύσκος (Arist. *Fr.* fr. 561, έκδ. Rose 1886).

50. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 5. Ποδαλείριος και Μαχάων, 4. Ασκληπιός (Ομ. *Ιλ.* Β 731-732), 3. Αρσινόη και Απόλλων, 2. Λεύκιππος, 1. Περιήρης (Hes. *Fr.* fr. 10, έκδ. Merkelbach-West 1967).

51. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 7. Ποδαλείριος και Μαχάων, 6. Ασκληπιός (Ομ. *Ιλ.* Β 731-732), 5. Κορωνίς και Απόλλων (Hes. *Fr.* fr. 50), 4. Φλεγύας (Hes. *Fr.* fr. 60), 3. Χρύση και Άρης (Πaus. *Θ'*. XXXVI. 1), 2. Άλμος, 1. Σίσυφος (Πaus. *Θ'*. XXXIV. 10).

52. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 4. Ευρύπυλος, 3. Ευάιμων (Ομ. *Ιλ.* Β 736), 2. Όρμενος, 1. Κέρκαφος (Δημ. *Σκήψ.* από Στρ. *Θ'*. V. 18).

53. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 7. Πολυποίτης, 6. Πειρίθοος (Ομ. *Ιλ.* Β 740-742), 5. Ιξίων (Στρ. *Θ'*. V. 19), 4. Φλεγύας (Euv. *TrGrFr.* fr. 424, επανέκδ. Nauck 1964), 3. Χρύση και Άρης, 2. Άλμος (Πaus. *Θ'*. XXXVI. 1), 1. Σίσυφος (Πaus. *Θ'*. XXXIV. 10).

54. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 4. Πρόθοος, 3. Τενθρηδών (Ομ. *Ιλ.* Β 756), 2. Αλέκτωρ, 1. Μάγνης (Sch. *Gr. in Hom. Il.*, 333, στ. 756 a, έκδ. Erbse 1969).

55. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 7. Πρόθοος, 6. Τενθρηδών (Ομ. Β 756), 5. υιός Υπερόχου, 4. Υπέροχος, 3. Αίμων, 2. Αλέκτωρ, 1. Μάγνης (Eust. *Com. ad Hom. Il. Pert.* I. 529. 6-7).

Οι ανωτέρω αγοί όπως θα καταδειχθεί αμέσως κατωτέρω συνιστούν μία πρώτη ομάδα. Ως προς τους υπολειπόμενους αγούς επισημαίνουμε τα εξής:

- ο Αχιλλεύς είναι τέταρτος απόγονος του Ασωπού⁵⁶,
- ο Λεοντεύς, συναρχηγός μαζί με τον Πολυποίτη επικεφαλής των Ενήνων και των Περαιβών είναι τέταρτος απόγονος του Πηνειού⁵⁷,
- ο Γουνεύς είναι υιός του Ωκύτου⁵⁸ ή αν γίνει δεκτή μία άλλη γενεαλόγηση δεύτερος απόγονος του Πηνειού⁵⁹.

Με δεδομένο ότι οι προπάτορες Δηίων, Κρηθεύς, Περιήρης, Σίσυφος, Κέρκαφος, Μάγνης είναι υιοί του Αιόλου⁶⁰, συνεπάγεται ότι οι Πρωτεσίλαος – Ποδάρκης, Εύμηλος, Φιλοκτήτης, Ποδαλείριος – Μαχάων, Ευρύπυλος, Πολυποίτης, Πρόθοος εμφανίζονται ως συγγενείς. Συνεπώς, επτά από τα εννέα αγήματα εμφανίζουν να έχουν οκτώ συν ένα (: τον Ποδάρκη, αντικαταστάτη του Πρωτεσίλαου) αγούς σε σύνολο δεκατριών, με κοινό μακρινό προπάτορα, τον Αίολο. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι τριτεξάδελφοι (: Πρωτεσίλαος (και ο αδελφός Ποδάρκης), Εύμηλος, Φιλοκτήτης, Ευρύπυλος, Πρόθοος). Μάλιστα, από την λεπτομερέστερη παρατήρηση ορισμένων αιματοσυγγενικών γραμμών διαφαίνονται και κοντινότερες συγγένειες μεταξύ ορισμένων αγών, όπως είναι η σχέση του Φιλοκτήτη με τους αδελφούς Πρωτεσίλαο και Ποδάρκη (: είναι πρωτεξάδελφοι) και εκείνη του Πολυποίτη με τους Ασκληπιάδες αδελφούς, Μαχάωνα και Ποδαλείριο (: είναι δευτερεξάδελφοι). Αλλά και ο Μέδων που αντικαθιστά τον Φιλοκτήτη, αν και δεν είναι αιολίδης, ως δευκαλιονίδης έχει απόμακρη συγγένεια με τους ανωτέρω οκτώ συν ένα αγούς καθώς ο προπάτωρ του Φύσκος και ο Αίολος είναι πρωτεξάδελφοι⁶¹.

Ως προς τα υπολειπόμενα αγήματα και αγούς, ο Αχιλλεύς και ο Λεοντεύς έχουν κοινή γενεαλογική ρίζα, καθώς οι προπάτορές τους, Ασωπός και Πηνειός, είναι αδελφοί ως υιοί του Ωκεανού⁶². Κατ' εξαίρεση, με τους Αχιλλέα και Λεοντέα θα μπορούσε να συνταχθεί και ο προηγουμένως μνημονευθείς Πολυποίτης, καθώς βάσει μίας άλλης γενεαλόγησής του κατάγεται και αυτός από τον Πηνειό⁶³. Η βαθύτερη καταγωγή του Γουνέα εκ Κύφου παραμένει μέχρι σήμερα άγνωστη⁶⁴. Αν ισχύσει η γενεαλόγησή του από τον Πηνειό, τότε έχει κοινή αιματοσυγγενική με όλους τους αμέσως ανωτέρω.

Ενίσχυση του επιχειρήματος:

Το θέμα μας ξεκίνησε μέσα από την αμφισβήτηση του Καταλόγου ως τεκμηρίου μυκηναϊκής οικιστικής χωρίς να προτείνεται θετική πρόταση για την εγκυρότητά του ως τεκμήριο οικιστικής κάποιας άλλης αρχαιολογικής περιόδου. Η ανάπτυξή του συνεχίσθηκε θετικώς σε άλλο πεδίο, σε εκείνο της ανθρωπολογίας, χω-

56. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 5. Αχιλλεύς, 4. Πηλεύς (Ομ. *Ιλ.* Α 1), 3. Αιακός (Ομ. *Ιλ.* Π 15), 2. Αίγινα (Ευρ. *Ιφ.* 695-699) και Ζεύς (Ομ. *Ιλ.* Φ 189), 1. Ασωπός (Διοδ. Σικ. βιβλ. τετ. 72. 1).

57. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 5. Λεοντεύς, 4. Κόρωνος, 3. Καινέος (Ομ. Β 745-747), 2. Άτραξ (Αντ. Λιβ. *Μετ. Συν.* XVII, 4, έκδ. Parathomopoulos 1968), 1. Πηνειός (Lyc. Alex. Schol. 1309, έκδ. Scheer 1908).

58. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 2. Γουνεύς, 1. Ωκύτος (Αρ. *Bibl. Epit.* III. 14).

59. Η αιματοσυγγενική γραμμή με την παραδοχή ότι ο Γουνεύς και ο Αίνος είναι αδέρφια (St. Byz. λ. *Αίνος*, έκδ. Meineke 1958): 3. Γουνεύς και Αίνος, 2. Στίλβη και Απόλλων (Schol. in Ar. Rhod. Vet. A 936/49p, έκδ. Wendel 1935), 1. Πηνειός (Διοδ. Σικ. βιβλ. τετ. 69. 1).

60. Τεκμηρίωση περί πατρότητος Αιόλου: Δηίων (Απ. *Βιβλ.* Α. IX. 4), Κρηθεύς, Περιήρης, Σίσυφος (Hes. *Fr. fr.* 10), Κέρκαφος (Δημ. Σκήψ. από Στρ. Θ'. V. 18), Μάγνης (Απ. *Βιβλ.* Α. IX. 4).

61. Οι δύο αιματοσυγγενικές γραμμές:

3. Φύσκος, 2. Αμφικτύων (Arist. *Fr. fr.* 561), 1. Δευκαλίων (Theopompus *FGrHist* 115 F 63) και

3. Αίολος, 2. Έλλην (Hes. *Fr. fr.* 9), 1. Δευκαλίων (Hes. *Fr. fr.* 2).

Αν όμως γίνει δεκτή η μαρτυρία από το προηγούμενο του 561 απόσπασμα του Αριστοτέλη, τότε προκύπτει η αιματοσυγγενική γραμμή:

4. Φύσκος, 3. Αιτωλός, 2. Αμφικτύων (Arist. *Fr. fr.* 560), 1. Δευκαλίων (Theopompus *FGrHist* 115 F 63).

Εν προκειμένω, ο Φύσκος γίνεται ανιψιός του Αιόλου.

62. Διοδ. Σικ. βιβλ. τετ. 72. 1.

63. Η αιματοσυγγενική γραμμή: 8. Πολυποίτης, 7. Πειρίθοος (Ομ. *Ιλ.* Β 740-742), 6. Ϊξίων, 5. Αντίων, 4. Περίφας, 3. Λαπίθης, 2. Στίλβη και Απόλλων, 1. Πηνειός (Διοδ. Σικ. βιβλ. τετ. 69. 1).

64. Το θέμα το εξαντλεί ο Helly 1973, 68-71 καθώς ερευνά και τις άλλες εκδοχές γενεαλόγησής του Γουνέα από τον Ιλλυριό και τον Παλληγέα.

ρίς πάλι να προτείνεται η χρονική αναγωγή των ανθρωπολογικών δομών που συνδέουν τους αγούς του Καταλόγου στην Προϊστορία ή στην Πρωτοϊστορία. Αν συνεχίζαμε την ίδια πορεία στο ίδιο ανθρωπολογικό πεδίο, θα είχαμε άλλες δύο επί μέρους «βάσεις δεδομένων» από τον Μύθο για να ενισχυθεί το επιχειρήμα μας ιδωμένο υπό την αυτήν οπτική γωνία. Η μια είναι η ομηρική «θεσσαλική» βάση εκτός Καταλόγου απ' όπου αντλούνται στοιχεία ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος, ενώ η άλλη η ομηρική «μη θεσσαλική» από τον υπόλοιπον Κατάλογο. Συγκεκριμένως:

Α. Ο θεσσαλικός μυθολογικός περίγυρος εκτός Καταλόγου που παρουσιάζει ανθρωπολογικό ενδιαφέρον προσφέρει στοιχεία που αντιμάχονται τη μέχρι σήμερα μυκηνοκεντρική εικόνα του εδαφικού κράτους για τον Κατάλογο. Η ρευστότης στις σχέσεις φυλετικών ομάδων, τόπων κατοίκησης και αγών κυριαρχούν:

- στην *Τειχομαχίαν*, οι Πολυποίτης και Λεοντεύς ηγούνται των Λαπιθών από τους οποίους μάλιστα κατά τον Ποιητήν κατάγονται⁶⁵, ενώ στον Κατάλογο είναι αγοί των Ενηίων και των Περαιβών.
- στη *Μάχην επί ταίς ναυσί*, ο αντικαταστάτης του Πρωτεσιλάου Ποδάρκης όπως και ο αντικαταστάτης του Φιλοκτήτη Μέδων ηγούνται των Φθίων⁶⁶.
- ο Πηλεύς, πατέρας του Αχιλλέα, ήδη στο ομηρικό κείμενο υποδηλώνει τη στενότερη σχέση του με το Πήλιο⁶⁷, γεωγραφικό στοιχείο εντελώς εκτός Φθίης αλλά συναρτώμενο με το άγημα των Μαγνήτων του Προθόου.

Β. Από τον λοιπό καταλογικό σώμα σημαντική ενίσχυση προσφέρουν όλα τα αντίστοιχα εκτός Θεσσαλίας ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος στοιχεία. Όμως, είναι κατανοητό ότι επ' αυτού απαιτείται ένας άλλος τυπογραφικός χώρος, στον οποίο θα αναπτυσσόταν μία άλλη μελέτη. Αυτήν τη μελέτη την έφερε εις πέρας ο Francisco Javier González García. Δεχόμαστε τη μέθοδό του, όχι όμως τα ενδιάμεσα και τελικά συμπεράσματά του. Επ' αυτού ακρούμεθα σε μία εκτεταμένη υποσημείωση⁶⁸.

65. Ομ. Ιλ. Μ 128, 181.

66. Ομ. Ιλ. Ν 693-700.

67. Ομ. Ιλ. Π 142-144, Τ 299-391.

68. Κατά González García 1997, 172:

– «... το ομηρικό χωρίο (εννοείται: ο *Νηών Κατάλογος*) που υπομνήσθηκε, μας επιτρέπει να καταχωρούμε σε κάθε βασίλειο κάθε ένα από τα μυθικά έθνη από τα οποία προέρχονται οι Έλληνες»,

– «Συμπερασματικώς, ο Κατάλογος δεν αντικατοπτρίζει ένα χάρτη της Μυκηναϊκής ή της Αρχαϊκής περιόδου, όπως υποστηρίζει η πλειονότης των ερευνητών, αλλά τον γεωπολιτικό χάρτη της ελληνικής μυθικής Ελλάδας πριν από τον Τρωικό Πόλεμο, από την οποία, συμφώνως με την ελληνική φανταστική σύλληψη, κατάγονταν οι ιστορικές κοινότητες. Έτσι λοιπόν, οι ηρωικές γενεαλογίες διαρθρώνουν και οργανώνουν τον μυθικό χώρο του ελληνικού ηρωικού κόσμου, αυτές γίνονται αιτία της γεωπολιτικής οργάνωσής του, αφού τον καταμερίζουν σε διάφορα βασίλεια μερικά από τα οποία, από την ιστορική οπτική, δεν φαίνεται να έχουν υπάρξει ποτέ ή τουλάχιστον σε περίπτωση που υπήρξαν είχαν εμφανείς διαφορές με αυτά που περιγράφονται στο ομηρικό χωρίο.»

– και η ακροτελεύτια φράση του: «Αυτό το έργο (η *Ιλιάδα*) παρουσιάζει ένα μυθικό θέμα υπό την επική προσέγγιση και αντικατοπτρίζει μια φανταστική γεωγραφία, χαρακτηριστική του μύθου, η οποία, παρόλο που βασίζεται σε μια πραγματική γεωγραφία, είναι εν τέλει ανύπαρκτη».

Σχόλια:

– Σε «κάθε βασίλειο» (κατά González García) του Καταλόγου δεν μπορεί να αντιστοιχηθεί ένα από τα μυθικά έθνη και μάλιστα ένα από εκείνα από τα οποία προέρχονται οι Έλληνες. Απλώς, αγοί με συγγένειες μεταξύ τους –όπως αυτές αναλύθηκαν στην περίπτωση του θεσσαλικού αποσπάσματος– τίθενται επικεφαλής των κοινωνικών οντοτήτων του Καταλόγου. Αν οι τελευταίες συνιστούν «μυθικά έθνη», τούτο είναι προς απόδειξη. Αν αναφερόμαστε σε ομηρικά «μυθικά έθνη» ή «μυθικό έθνος» (κατά González García) υπό αγούς ή αγόν, τούτο είναι άλλο θέμα και χρήζει ανάλυσεως άλλου τύπου. Αυτή η ανάλυση θα πρέπει να περιλάβει όχι μόνον τα μυθικά έθνη του Καταλόγου αλλά και τα εκτός τούτου αναφερόμενα από τον Ποιητή. Αν ένας αγός απεικονίζει ολόκληρη φυλετική ομάδα τύπου έθνους αυτό είναι υπόθεση-προϊόν αποκωδικοποίησης του μύθου.

– Ορθώς «οι ηρωικές γενεαλογίες διαρθρώνουν και οργανώνουν τον μυθικό χώρο του ελληνικού ηρωικού κόσμου», ορθώς «αυτές γίνονται αιτία της γεωπολιτικής οργάνωσής του, αφού τον καταμερίζουν σε διάφορα βασίλεια» αλλά η αιτιολόγηση της εικόνας του μυθικού χώρου μπορεί να προχωρήσει σε ανώτερα ερμηνευτικά πεδία, στα πεδία της πραγματικής οικονομίας και της πραγματικής κοινωνίας, προϊστορικής ή πρωτοϊστορικής, όχι βεβαίως της ιστορικής.

– Ομοίως η «φανταστική γεωγραφία, χαρακτηριστική του μύθου», που βασίζεται σε «μια πραγματική γεωγραφία» μπορεί να είναι «εν τέλει ανύπαρκτη» είναι όμως περαιτέρω ερμηνεύσιμη όχι στο πεδίο που ο ίδιος ο González García με επιτυχία επιχειρεί, αλλά και στα πεδία που αμέσως ανωτέρω αναφέραμε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά την Αδρύμη-Σισμάνη «ο κατάλογος αυτός μας δίνει μια χρήσιμη πληροφορία για ένα σύστημα από συγγένειες των οικογενειών που ασκούσαν την αρχηγία στη Θεσσαλία»⁶⁹. Κατά την άποψή μας η εν λόγω «πληροφορία» στην έρευνα έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία: συνιστά ερμηνεία. Η μελέτη του θεσσαλικού τμήματος του *Νηών Καταλόγου* υποδεικνύει ότι σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του ελλαδικού χώρου, οι δεσμοί που επικρατούν είναι δεσμοί αιματοσυγγενικοί. Καθιστούν άνευ περιεχομένου τις υποχρεωτικές κατατήσεις του θεσσαλικού χώρου, τη θεώρησή τους ως μοντέρνων εδαφικών επικρατειών-εμποδίων στις μετακινήσεις των κατοίκων και άνευ ουσίας τα συνεπόμενα ερωτηματικά για τις ταυτίσεις οικήσεων του Καταλόγου. Οι κάτοικοι των εννέα περιοχών μετακινούνται στο εσωτερικό της θεσσαλικής πεδιάδας, μεταξύ βόρειας και νότιας πλευράς της Όθρυς, μεταξύ ανατολικής και δυτικής πλευράς της Πίνδου⁷⁰, μεταξύ πεδιάδας και βουνών. Δεν υφίσταται ανάγκη εφεύρεσης οικισμών με το αυτό όνομα, ένθεν και ένθεν των ορέων, ενώ βεβαίως δεν αποκλείεται ένα όνομα οικής να είναι ευρέως διαδεδομένο όχι μόνον στο θεσσαλικό αλλά και σε όλον τον ελλαδικό χώρο. Το κυρίαρχο στοιχείο που τους συνδέει είναι το γένος, όχι ο τόπος. Η αιτιολόγηση των μετακινήσεων αυτών επιδέχεται περαιτέρω ερμηνεία στο πεδίο της Οικονομίας: εννοούμε τον ποιμενισμό. Τα τεκμήρια επ' αυτού προέρχονται τόσο από το ομηρικό κείμενο⁷¹ όσο και από το ευρύτερο corpus της ελληνικής μυθολογίας, ιδιαίτερος το συνδεδεμένο με τους φέροντες μύθους περί μυθολογούμενων προσώπων ιδρυτών πόλεων⁷².

Η μελέτη μας ξεκίνησε με ένα ερώτημα, θα μπορούσε να κλείσει με πολλά συνδεδεμένα μεταξύ τους.

- Τίθεται το ερώτημα: αν η αναγνώριση των πληθυσμών της Θεσσαλίας του *Νηών Καταλόγου* ως μετακινούμενων πληθυσμών επιλύει κάποια από τα προβλήματα της φυσιογνωμίας των εγκαταστάσεων και της κατανομής τους στον χώρο, ο νομαδικός-ποιμενικός χαρακτήρας τους αρκεί για να τους θέσει μέσα στον χρόνο, είτε αυτός είναι ο προϊστορικός χρόνος, είτε ο πρωτοϊστορικός, αλλά ή ακόμη και ο ιστορικός;

Σύντομη απάντηση: Η αρχαιολογική έρευνα βεβαίως θα ήταν αρωγός για μία θεώρηση του Καταλόγου ως «γεωμετρικού»⁷³. Τα ευρήματα της πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής περιόδου στη Θεσσαλία⁷⁴ ταιριάζουν με εκείνα των κοινωνιών των μετακινήσεων: καλύβες και μάλιστα αψιδωτές⁷⁵.

- Ποιό στοιχείο όμως αποκλείει τον νομαδισμό μέσα στη Μυκηναϊκή περίοδο⁷⁶, ιδίως στη Θεσσαλία;

Πρόχειρη παρατήρηση αντί απαντήσεως: Η αρχαιολογία του νομαδισμού-ποιμενισμού της Μυκηναϊκής περιόδου τον καθιστά δυσδιάκριτο όσον επίσης είναι δυσδιάκριτος κατά την Αρχαϊκή ή ακόμη περισσότερο κατά την Κλασική περίοδο.

- Μία σωσμένη μυκηναϊκή καλύβα στη Θεσσαλία θα έσωζε και τη «μυκηναϊκότητα» του θεσσαλικού τμήματος του Καταλόγου;

69. Αδρύμη-Σισμάνη 2008, 87.

70. Ο Griffith, 1989, 243, υπερβάλλων: «*The Homeric Gouneus provides the first instance of transhumance to be documented in literature*».

71. Ο Hodkinson 1990, 142-143 πραγματεύεται το θέμα. Αν και απορρίπτει τη θέση συμφώνως με την οποία η 'ομηρική' (κατ' αυτόν) οικονομία ήταν βασισμένη στον ποιμενισμό, υποδεικνύει ότι η ποιμενική δραστηριότητα διεδραμάτισε έναν εξέχοντα ρόλο στην κοινωνία που παρουσιάζει ο Ποιητής, μία κοινωνία που περισσότερο αληθοφανώς αντικατοπτρίζει την κατάσταση του ελληνικού πολιτισμού στο δεύτερο ήμισυ του ογδόου αιώνας.

72. Μερική ανάπτυξη του θέματος από Γούναρη 2002-2003, 120-123.

73. Ήδη ως τίτλος έχει καταγραφεί: Anderson 1995.

74. Για την αναζήτηση της σχετικής τεκμηρίωσής τους: Γούναρης 2009, 176-178 (τόποι με την ένδειξη Α).

75. Οι θεσσαλικές αψιδωτές κατασκευές της ΜΕ είναι αρκετά απόμακρες μέσα στον χρόνο για να υπεισέλθουν στον διάλογο. Μία «μεσοελλαδική καταγωγή της ελληνικής μυθολογίας» θα απαιτούσε τον πολύ τολμηρό Nilsson (της).

76. Στο πεδίο της Προϊστορίας, όπως αυτή είναι πραγματεύσιμη από τον Μ. Σακελλαρίου, ο νομαδικός ποιμενισμός αναγνωρίζεται απολύτως ως η κοινωνικοοικονομική βάση των εθνών που εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο κατά την ΜΕ αλλά και μετά, Sakellariou 2009, 61. Ως προς τον τύπο των κρατικών σχηματισμών που αναγνωρίζονται προ του 1200 π.Χ και για να λυθεί το πρόβλημα των διαφορών μεταξύ των κρατών που απεικονίζονται στις πινακίδες της Γραμμικής Β και εκείνων των ομηρικών επών προτείνεται η ύπαρξη εθνικών κρατικών σχηματισμών έξω από τις επικράτειες των ανάκτων (τονισμός Α.Γ.), Sakellariou ό.π. 60.

SUMMARY

THE THESSALIAN PASSAGE FROM THE CATALOGUE OF SHIPS: EVIDENCE
OF MYCENAEAN EKISTICS
OR OF PROTOHISTORIC ANTHROPOLOGY?

Alexandros P. Gounaris

Any attempt to answer this question must be based on the presentation of two arguments: a negative and a positive one.

The negative argument is presented first, by examining the matter from the Mycenaean point of view: according to this view, by identifying on the map of Thessaly the settlements sites which are mentioned in the relevant passage of the Catalogue, a clear picture of the Thessalian settlement pattern based on the Catalogue, emerges. This picture of the ekistics transforms into a view of civil geography. The majority of the cartographers who have created these maps, claims that the maps present the geography of the Thessalian states dating to the Mycenaean period. We present here the various maps which illustrate this interpretation and we furthermore demonstrate that their compilation is based on the current interpretative methods regarding the territory of modern states with fixed boundaries.

The contradictions which emerge from such an interpretation on the Thessalian passage regarding the Mycenaean ekistics of Thessaly and the geography of the Mycenaean states are further considered.

The positive argument: in order to overcome these contradictions, it is necessary to analyze one pertinent element –the leaders– as revealed by the study of the Thessalian passage. The various blood relations are studied through their genealogy. The element which emerges is that the leaders may have both strong and less strong ties of kinship. These ties render pointless any examination of boundaries and states with unified territories, when the settlements of the Catalogue are identified on a geographical map. The absence of boundaries indicates that as far as the social structure is concerned we are dealing here with nomadic groups.

This paper begins and ends with a question: to which period do these nomadic Homeric leaders belong?

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

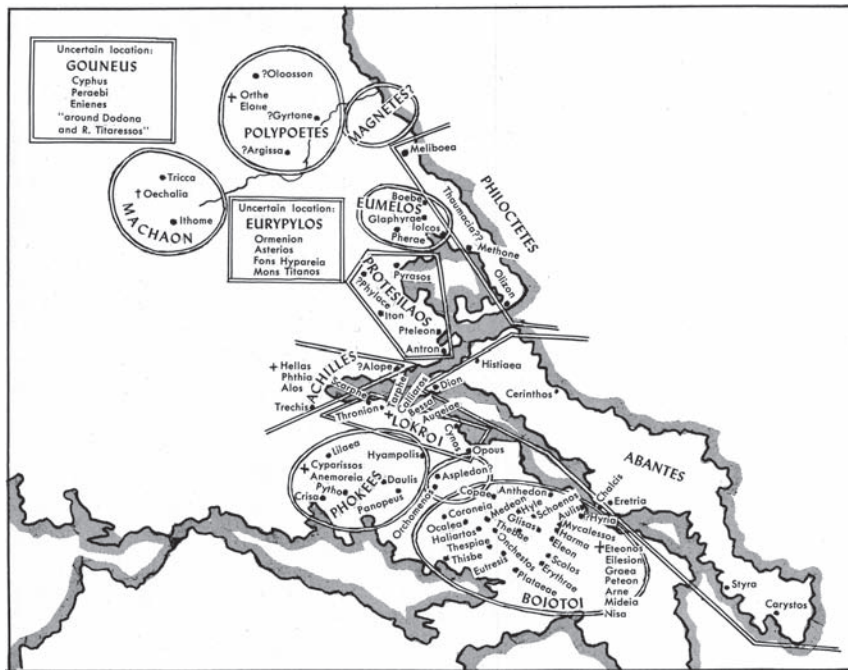
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2008. Το Διμήνι και η παρουσία των Μυκηναίων στη Θεσσαλία, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 85-97.
- Anderson J.K., 1995. The Geometric Catalogue of Ships, στο Carter J.B. – Morris S.P. (επιμ.), *The Ages of Homer. A tribute to Emily Townsend Vermeule*, Astin, 181-191.
- Allen T.W., 1906. *Μυρμιδόνων Πόλις*, CR 20, 193-201.
- Allen T.W., 1909. Argos in Homer, CQ 3, 81-98.
- Allen T.W., 1924. *The Homeric Catalogue of Ships*, Oxford.
- Auda Y. – Darmezil L. – Decourt J.-Cl. – Helly Br. – Lucas G., 1990. Espace géographique et géographie historique en Thessalie, στο Fiches J.-L. – Van der Leeuw S.E. (επιμ.), *Archéologie et espaces, Xe Rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes (acts)*, Antibes, 19-21 Octobre 1989, Juan-les-Pins, 87-126.
- Buchholz E., 1871. *Die Hommerischen Realien. Erster Band: Welt und Natur. Erste Abtheilung: Homerische Kosmographie und Geographie*, Leipzig.
- Burr V., 1944. Νεών Κατάλογος. Untersuchungen zum homerischen Schiffskatalog, *Klio* 49 Beih., Leipzig.
- Γούναρης Α.Π., 2002-2003. Η απουσία των Κυκλάδων από τον Νηών Κατάλογον: ερμηνευτική προσέγγιση βάσει του μύθου, *ΕΕΚΜ* 18, 94-142.
- Γούναρης Α.Π., 2006. Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός, *ΑΕΘΣΕ* 2, 163-194.

- Carrière J.-Cl., 1998. Du mythe à l'histoire. Généalogies héroïques, chronologies légendaires et historicisation des mythes, στο Auger D. – Saïd S. (actes réunies par), *Généalogies mythiques, Actes du VIIIe Colloque du Centre de Recherches Mythologiques de l'Université de Paris-X, Chantilly, 14-16 Septembre 1995*, Paris, 47-85.
- Chadwick J., 1972. The Mycenaean documents, στο McDonald W.A. – Rapp G.R. Jr. (επιμ.), *The Minnesota Messenia Expedition: reconstructing a Bronze Age regional environment*, Minneapolis, 100-116.
- Corvisier J.-N., 1991. *Aux origines du miracle grec. Peuplement et population en Grèce du Nord*, Paris.
- Decourt J.-Cl., 1990. *La vallée de l'Énipeus en Thessalie*, BCH Suppl. 21, Paris.
- Decourt J.-Cl. – Nielsen Th.H. – Helly B. et al., 2004. Thessalia and adjacent regions, στο Hansen M.H. – Nielsen Th.H. (επιμ.), *An inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford, 676-731.
- Dickinson O., 1999. The Catalogue of Ships and all that, *Aegeum* 20, 207-210.
- Edwards M.W., 1980. The structure of Homeric Catalogues, *TAPA* 110, 81-105.
- Feuer B., 1983. *The Northern Mycenaean border in Thessaly*, Oxford.
- Ganz T., 1993. *Early Greek myth: a guide to literary and artistic sources*, Baltimore - London.
- Giovannini A., 1969. *Étude historique sur les origines du catalogue des vaisseaux*, Berne.
- González García Fr.J., 1997. *El catálogo de las naves. Mito y parentesco en la épica homérica*, Madrid.
- Griffith J.G., 1989. Postilla to the proceedings of the fourth international congress of Thracology, στο Best J.G.P. – De Vries N.M.W. Vries (επιμ.), *Thracians and Mycenaean, Proceedings of the fourth international congress of Thracology, Rotterdam, 24-26 September 1984*, Leiden, 241-245.
- Helly B., 1973. *Gonnoi I. La cité et son histoire*, Amsterdam.
- Helly B., 1991. Les cités antiques de la Thessalie, *DossArch* 159, 30-43.
- Helly B., 1995. *L'état thessalien. Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi*, Lyon.
- Hodkinson St., 1990. Politics as a determinant of pastoralism: the case of Southern Greece, ca. 800-300 B.C., *Rivista di Studi Liguri*, 61, 139-163.
- Hope Simpson R. – Lazenby J.F., 1959. The kingdom of Peleus and Achilles, *Antiquity* 14, 102-105.
- Hope Simpson R. – Lazenby J.F., 1970. *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford.
- Huxley G., 1966. Numbers in the Homeric Catalogue of Ships, *GRBS* 7, 313-318.
- Janchmann G., 1958. *Der homerische Schiffskatalog und die Ilias*, Köln.
- Καρνέζης Ι.Η., 1984. *Συνοπτικός πίνακας της Θεογονίας και της Ηρωολογίας*, Αθήνα.
- Καρνέζης Ι.Η., 1986. *Γενεαλογίες της ελληνικής μυθολογίας*, Αθήνα.
- Kirk G.S., 1985. *The Iliad: a commentary*, Vol. I: Books 1-4, Cambridge.
- Latacz J., 2001. *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels*, München - Berlin.
- Leaf W., 1915. *Homer and History*, London.
- Loftson P., 1981. Pelasgikon Argos in the Catalogue of Ships (681), *Mnemosyne* 31, 136-138.
- Morgan C., 2003. *Early Greek states beyond the polis*, London - New York.
- Newman H. – Newman J.O., 2003. *A genealogical chart of Greek mythology*, Chapel Hill - London.
- Niese B., 1873. *Der homerische Schiffskatalog als historische Quelle betrachtet*, Kiel.
- Nilsson M.P., 1932. *The Mycenaean origin of Greek mythology*, Berkeley.
- Page D.L., 1959. *History and the Homeric Iliad*, Berkeley - Los Angeles.
- Πανταζής Β., 1996. *Ομηρική γεωγραφία και ομηρική εποχή. Ι. Ο εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηνών*, Αθήνα.
- Parada C., 1993. *Genealogical guide to Greek mythology*, Jonsered.
- Powell B.B., 1978. Word patterns in the Catalogue of Ships (B 494-709); A structural analysis of Homeric language, *Hermes* 106, 255-264.
- Preller L. – Robert C., 1887-1926. *Griechische Mythologie*, Berlin.
- Renfrew C., 1975. Trade as action at a distance: questions of intergration and communication, στο Sabloff J.A. – Lamberg-Karlovsky C.C. (επιμ.), *Ancient civilisation and trade*, Albuquerque, 3-59.
- Renfrew C., 1977. Retrospect and prospect, στο Bintliff J. (επιμ.), *Mycenaean Geography, Proceedings of the Cambridge colloquium, September 1976*, Cambridge, 108-122.
- Roscher W.H. (επιμ.), 1884-1937. *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, München.
- Sakellariou M.B., 2009. *Ethné grecs à l'âge du Bronze*, Athènes.
- Sammons B., 2010. *The art and rhetoric of the Homeric catalogue*, Oxford.

- Sergent M., 1979. Mythologie et histoire en Grèce ancienne, *DHA* 5, 59-101.
- Sordi M., 1958. *La lega tessala fino a la morte di Alessandro Magno*, Roma.
- Tölle R., 1967. *Genealogische Stammtafel zur griechische Mythologie*, Hamburg.
- Van Leuven J., 1996. The Nilssonian origin of Mycenaean mythology, στο De Miro E. – Godart L. – Sacconi A. (επιμ.), *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di micenologia, Roma - Napoli, 14-20 ottobre 1991*, Roma, 923-938.
- Visser E., 1997. *Homers Katalog der Schiffe*, Stuttgart - Leipzig.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

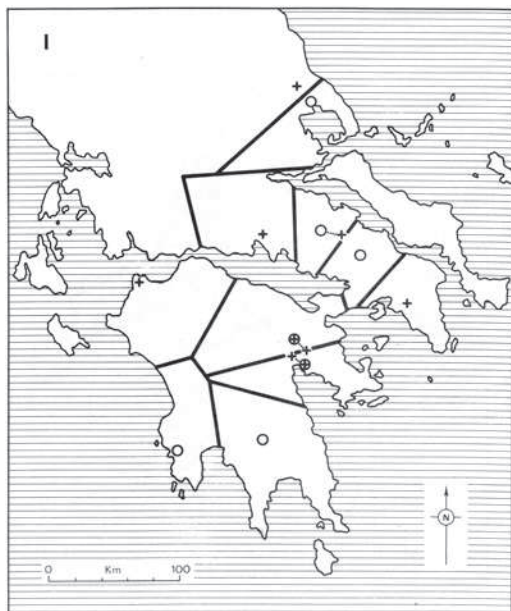
Εικ. 1. Απεικόνιση των ενότητων των αγημάτων του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Parada <http://www.maicar.com/GML/021Editions/GMLv0906Portions.pdf>, 1806, επίσκεψη Φεβρουάριος: 2011.

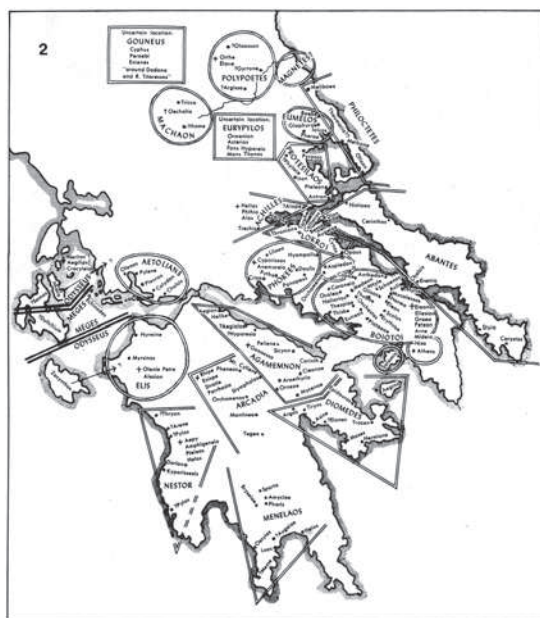
Εικ. 2. Απεικόνιση των ενότητων των αγημάτων του θεσσαλικού αποσπάσματος του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Page 1959, παρένθετος χάρτης I μεταξύ σ. 120 και 121.

Εικ. 3. Απεικόνιση των ενοτήτων των αγμάτων του θεσσαλικού αποσπάσματος του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Hope Simpson - Lazenby 1970, 127, χάρτης 7.

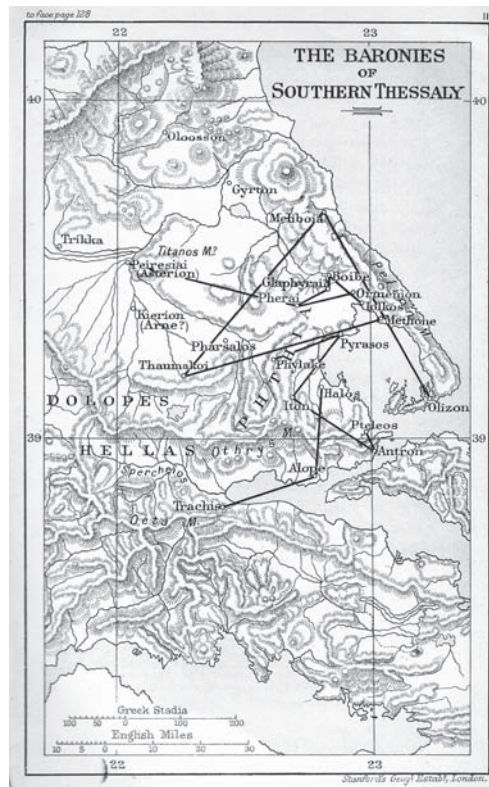

Εικ. 4. Απεικόνιση της διάρθρωσης μυκηναϊκών ενοτήτων και κεντρικών τόπων βάσει των πολυγώνων Thiesen επί χάρτου κατά Renfrew 1977, 121 χάρτης 1 (αναπαγωγή από Renfrew 1975, 15 εικ. 3).

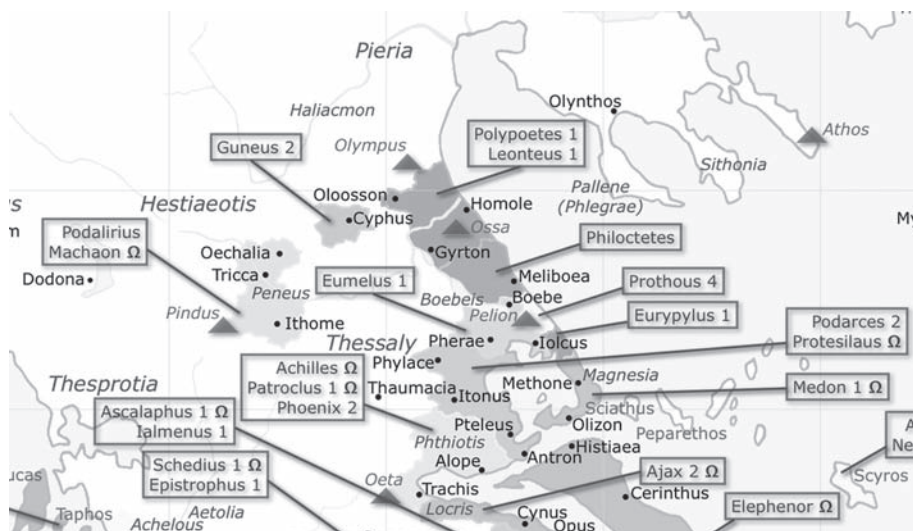

Εικ. 5. Απεικόνιση της κατανομής των ενοτήτων των αγμάτων του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Renfrew 1977, 122 χάρτης 2 (ανασύνθεση χάρτη βάσει των χαρτών Page 1959: παρένθετοι χάρτες (I) και (II) μεταξύ των σ. 120 και 121, 124 και 125 αντιστοίχως και χάρτης (III) της σ. 125).

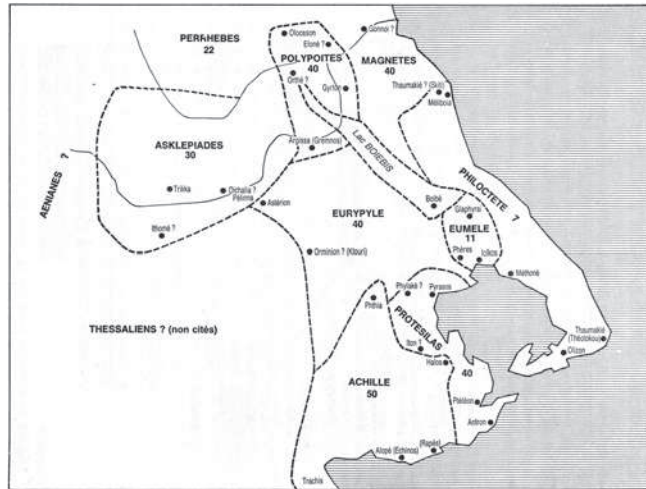

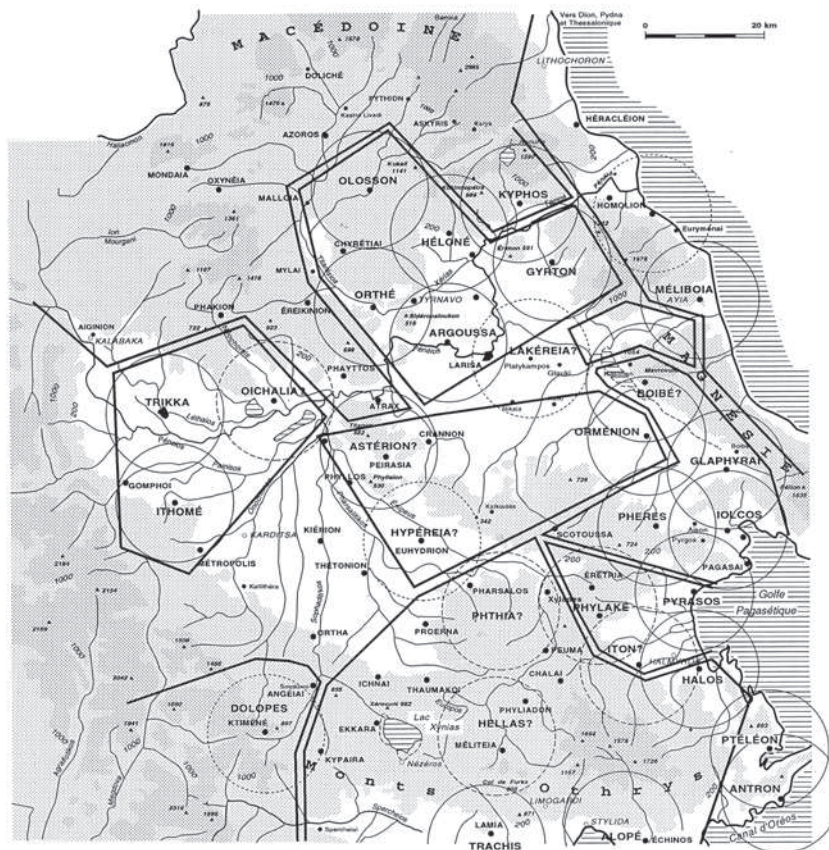
Εικ. 6. Απεικόνιση της κατοίκησης των αγημάτων του θεσσαλικού αποσπάσματος του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Leaf 1915, παρένθετος χάρτης μεταξύ σ. 128 και 129.

Εικ. 7. Απεικόνιση των ενότητων των αγημάτων του θεσσαλικού αποσπάσματος του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Parada: απόσπασμα από τον χάρτη Parada <http://www.maicar.com/GML/021Editions/GMLv0906Portions.pdf>, 1806, επίσκεψη Φεβρουάριος 2011.

Εικ. 8. Απεικόνιση των ενοτήτων των αγμάτων του θεσσαλικού αποσπάσματος του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Corvisier 1991, 40.

Εικ. 9. Απεικόνιση των ενοτήτων των αγμάτων του θεσσαλικού αποσπάσματος του Νηών Καταλόγου επί χάρτου κατά Helly 1995, 94, εικ. 3.

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ ΤΗΣ ΚΟΙΛΑΔΑΣ ΤΟΥ ΣΠΕΡΧΕΙΟΥ (ΑΧΑΙΟΙ ΦΘΙΩΤΑΙ, ΜΑΛΙΕΙΣ, ΟΙΤΑΙΟΙ, ΑΙΝΙΑΝΕΣ) ΜΕ ΤΟΥΣ ΘΕΣΣΑΛΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 7^ο ΑΙ. Π.Χ. ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ ΤΟ 146 Π.Χ.

Βασιλική Μπιζάκη

Η κοιλάδα του Σπερχείου συνιστά μια ξεκάθαρα ορισμένη γεωγραφική περιοχή η οποία είναι με γεωγραφικούς όρους ανεξάρτητη από την βορειότερα κείμενη Θεσσαλία. Παλαιότεροι και νεώτεροι μελετητές της αρχαιότητας ωστόσο, συμπεριλαμβάνουν την κοιλάδα του Σπερχείου, όπως και τα έθνη που την κατείχαν, δηλαδή τους Αχαιούς Φθιώτες, Αινιείς, Μαλιείς και Οιταίους, σε μελέτες με κύριο αντικείμενο την αρχαία Θεσσαλία¹. Η από κοινού εξέταση των δύο περιοχών επιλέχθηκε από τους μελετητές πιθανόν λόγω των πολιτικών σχέσεων εξάρτησης ή και υποτέλειας που σε κάποιες περιόδους συνέδεαν τα τέσσερα έθνη της κοιλάδας με τους Θεσσαλούς. Οι σχέσεις αυτές από την αρχαϊκή εποχή έως και την έναρξη της ρωμαϊοκρατίας το 146 π.Χ. –όταν η Ελλάδα τέθηκε κάτω από τη δικαιοδοσία του Ρωμαίου στρατηγού της Μακεδονίας και μετονομάστηκε σε Αχαΐα– θα επιχειρηθεί να ανιχνευθούν μέσα από τη μελέτη των γραπτών πηγών σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Όσον αφορά την επικράτεια των εθνών της κοιλάδας του Σπερχείου για την υπό εξέταση περίοδο, σε αδρές γραμμές μπορούν να επισημανθούν τα ακόλουθα (εικ. 1). Οι Αχαιοί Φθιώται κατείχαν την οροσειρά της Όθρυς με τις τρεις κοιλάδες που διαμορφώνονταν σε αυτή, ενώ στα νότια μέχρι την εποχή του Ηροδότου έφταναν έως τον Σπερχείο. Σταδιακά όμως και από τον 5^ο αι. π.Χ. οι Μαλιείς κατέλαβαν τις νοτιότερες περιοχές των Αχαιών και τους απώθησαν βορειότερα προς τους πρόποδες της Όθρυς. Το έθνος των Μαλιέων κατοικούσε αρχικά τις βόρειες πλαγιές και τις ορεινές πεδιάδες της Οίτης και του Καλλιδρόμου. Στη συνέχεια επεκτάθηκε μέχρι την περιοχή των Θερμοπυλών, την εποχή του Ηροδότου μέχρι τον Σπερχείο και αργότερα, όπως προαναφέρθηκε, ακόμη βορειότερα σε βάρος των Αχαιών. Οι Οιταίοι κατείχαν αρχικά τον κυρίως ορεινό όγκο της Οίτης, νότια από τους γκρεμούς που την χώριζαν από την κοιλάδα του Σπερχείου. Σταδιακά όμως και εκτοπίζοντας τους Μαλιείς, οι Οιταίοι επεκτάθηκαν βορειότερα φτάνοντας στον 4^ο αι. π.Χ. μέχρι τον Σπερχείο². Οι Αινιάνες, τέλος, κατείχαν το μέσο και άνω τμήμα της κοιλάδας του Σπερχείου, καθώς και την κοιλάδα του Ινάχου.

Τα στοιχεία που αντλούμε από τις αρχαίες πηγές ανάγουν την έναρξη των σχέσεων των εθνών της κοιλάδας του Σπερχείου με τους Θεσσαλούς το αργότερο στην αρχαϊκή εποχή. Τότε οι Θεσσαλοί είχαν ήδη δημιουργήσει ένα ισχυρό φυλετικό κράτος στη μεγάλη πεδιάδα του Πηνείου και επεκτείνονταν μεταξύ των άλλων και προς τις νότιες γειτονικές περιοχές τους. Καθώς όμως για την αρχαϊκή εποχή αντλούμε πληροφορίες από πολύ μεταγενέστερες πηγές, είναι απαραίτητο να είμαστε επιφυλακτικοί όσον αφορά την ακρίβεια και την εγκυρότητά τους. Η συμφωνία πάντως των πηγών αυτών για την προς νότο επέκταση των Θεσσαλών, μας επιτρέπει να δεχτούμε ότι αποτελούν ανάμνηση πραγματικών γεγονότων και ένας τύπος επικυριαρχίας των Θεσσαλών στην κοιλάδα του Σπερχείου θα πρέπει να θεωρείται δεδομένος.

Οι διαθέσιμες πηγές δεν προσδιορίζουν με ακρίβεια την εποχή της επέκτασης των Θεσσαλών προς τα νότια, αλλά από τη μελέτη τους προκύπτουν σοβαρές ενδείξεις ότι οι Θεσσαλοί κυριάρχησαν στην κοιλάδα του Σπερχείου το αργότερο στο τέλος του 7^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. Τα στοιχεία που μας οδηγούν σε αυτό τον χρονολογικό προσδιορισμό είναι τα εξής: Αρχικά, η σημαντική, πιθανόν και κυρίαρχη, θέση που οι

1. Kip 1910. Stählin 2002.

2. Ψευδοσκύλαξ, 62.

Θεσσαλοί πρέπει να κατείχαν στην πρόιμη Αμφικτυονία της Ανθήλης, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι καταλαμβάνουν την πρώτη θέση μεταξύ των Αμφικτυόνων³, τόσο στους παλαιότερους σωζόμενους καταλόγους του 4^{ου} αι. π.Χ., όσο και σε αυτούς που μεταφέρουν ο Αισχίνης και ο Πausanίας⁴. Δεύτερο σημαντικό στοιχείο συνιστά η καθοριστική συμμετοχή των Θεσσαλών⁵ στον συμβατικά ονομαζόμενο Πρώτο Ιερό Πόλεμο στο τέλος του 7^{ου} με αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., στον οποίο επισήμως πρόθεσή τους ήταν η τιμωρία των ιερόσυλων Κιραίων, αλλά πραγματικό τους κίνητρο συνιστούσε η επέκταση της επιρροής τους στο δελφικό ιερό. Τέλος, ένδειξη για την κυριαρχική παρουσία των Θεσσαλών στην κοιλάδα του Σπερχείου στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί ο ενεργός ρόλος του θεσσαλικού ιππικού στον αιματηρό πόλεμο μεταξύ Χαλκίδας και Ερέτριας για το Δηλάντιο πεδίο το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.⁶ Όλα τα παραπάνω, δηλαδή η κυρίαρχη θέση των Θεσσαλών στο Αμφικτυονικό κέντρο της Ανθήλης και στη συνέχεια των Δελφών και η συμμετοχή τους στον πόλεμο του Δηλάντιου πεδίου, μας επιτρέπουν να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι ίσχυε ένας τύπος θεσσαλικής επικυριαρχίας στην κοιλάδα του Σπερχείου, που επέτρεπε στο θεσσαλικό στρατό να διέρχεται ελεύθερα από την περιοχή για να προωθηθεί νοτιότερα. Βάσει των δεδομένων αυτών προκύπτει ότι η θεσσαλική κυριαρχία στην κοιλάδα του Σπερχείου θα πρέπει χρονικά να τοποθετηθεί πριν από τον Πρώτο Ιερό Πόλεμο, δηλαδή μέχρι το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ., ή το αργότερο στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.

Δύο σημαντικά ζητήματα που προκύπτουν από την θεσσαλική παρουσία στην κοιλάδα του Σπερχείου κατά την αρχαϊκή περίοδο είναι αφενός ο τρόπος με τον οποίο επιτεύχθηκε και αφετέρου ο προσδιορισμός του χαρακτήρα της. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε στοιχεία για τα μέσα που οι Θεσσαλοί χρησιμοποίησαν για να κυριαρχήσουν στα έθνη της κοιλάδας του Σπερχείου, αλλά είναι εύλογο να συμπεράνουμε ότι επέβαλαν την παρουσία τους, είτε βίαια, με τη διεξαγωγή πολέμου, είτε με την αναγκαστική συναίνεση των τεσσάρων εθνών της. Θα μπορούσε η έλλειψη αναφορών για συγκρούσεις μεταξύ των Θεσσαλών και των εθνών της κοιλάδας να ερμηνευτεί ως απουσία αντίστασης από τους τελευταίους; Η άποψη αυτή δεν μπορεί να συνιστά παρά μόνο μια υπόθεση.

Σημαντικότερο ωστόσο ζήτημα αποτελεί ο προσδιορισμός του χαρακτήρα που προσέλαβε η θεσσαλική επικυριαρχία στην κοιλάδα του Σπερχείου κατά την αρχαϊκή περίοδο. Η ποικιλία των επιθέτων που οι μεταγενέστεροι της αρχαϊκής εποχής συγγραφείς χρησιμοποίησαν για να αναφερθούν στα έθνη της κοιλάδας του Σπερχείου είναι δηλωτικά της ασάφειας που επικρατούσε για τη φύση των πολιτικών σχέσεων που τα συνέδεαν με τους Θεσσαλούς. Συγκεκριμένα σε ένα χωρίο αναφέρονται ως περίοικοι⁷, σε άλλα ως υπήκοοι⁸, ενώ σε άλλα ως σύμμαχοι⁹ των Θεσσαλών.

Παράλληλα όμως απουσιάζουν από τις πηγές πληροφορίες για τη μορφή που είχε προσλάβει η θεσσαλική επικυριαρχία στα έθνη της κοιλάδας του Σπερχείου. Για τους Φωκείς γνωρίζουμε από τον Ηρόδοτο ότι μετά τον Πρώτο Ιερό Πόλεμο ήταν υποταγμένοι στους Θεσσαλούς¹⁰ και μάλιστα, αν μπορούμε να εμπιστευτούμε τον πολύ μεταγενέστερο Πλούταρχο¹¹, οι Θεσσαλοί είχαν εγκαταστήσει στις φωκικές πόλεις τυράννους. Για τα έθνη της κοιλάδας του Σπερχείου στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε μόνο από μια γενική αναφορά του Ξενοφώντα¹². Συγκεκριμένα ο Ξενοφών παρουσιάζει τον Ιάσωνα, τον φιλόδοξο άρχοντα των Φερών του 4^{ου} αι. π.Χ., να υποστηρίζει ότι αν γινόταν ταγός θα στρατολογούσε από τα γύρω έθνη¹³. Στη συνέχεια του κειμένου ο συγγραφέας αναφέρει ότι όταν ο Ιάσων τελικά κατέλαβε το αξίωμα του ταγού επανέφερε στους περιοίκους το φόρο που είχε παλαιότερα ορίσει ο Σκόπας¹⁴. Ο Ξενοφών δεν προσδιορίζει σε ποιον από τους δύο άρχοντες της Κραννώνας αναφέρεται, στον Σκόπα τον γηραιότερο, ο οποίος ήταν άρχοντας της Κραννώνας την εποχή του Πρώτου Ιερού Πολέμου, ή στον Σκόπα τον νεώτερο, ο οποίος πέθανε την τε-

3. Lefèvre 1998, 24.

4. Αισχίν. *Περί της Παραπρεσβείας*, 116. Πaus. 10. 8. 2. Για το πρόβλημα των μελών: RE IV, Delphes, στ. 2679 (Pomtow).

5. Στράβ. 9. C 418. Παπαχατζής 1981, 272, σημ. 8.

6. Πλουτ. *Ερωτικός*, 17.

7. Ξεν. *Ελληνικά* 6. 1. 19.

8. Θουκ. 2. 101. 2 και 8.3.1.

9. Ηροδ. 8. 27. 2. Ξεν. *Ελληνικά*, 6. 1. 19.

10. Ηροδ. 8. 27-28. Πaus. 9. 14. 3 και 10. 1.3.

11. Πλουτ. *Ηθικά*, 244B.

12. Ξεν. *Ελληνικά*, 6.1.19.

13. Ξεν. *Ελληνικά*, 6.1.9-10.

14. Ξεν. *Ελληνικά*, 6.1.19.

λευταία εικοσαετία του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁵ Από την αναφορά του Ξενοφώντα πάντως παίρνουμε την πληροφορία ότι ο Ιάσων προσπάθησε να αναβιώσει την υπεροχή της Θεσσαλίας κατά την αρχαϊκή περίοδο. Εάν λοιπόν θεωρήσουμε ότι οι πληροφορίες που μας δίνει ανταποκρίνονται στην αλήθεια, τότε εξάγεται το συμπέρασμα ότι μαζί με τους άλλους περιοίκους και τα έθνη της κοιλάδας του Σπερχειού θα πρέπει να υπήρξαν κατά την αρχαϊκή περίοδο φόρου υποτελείς στους Θεσσαλούς και υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στον θεσσαλικό στρατό. Η θέση αυτή ωστόσο θα πρέπει να εκφράζεται με επιφυλακτικότητα, καθώς δεν υπάρχουν άλλες πηγές που να την επιβεβαιώνουν. Για στρατολόγηση εκ μέρους των Θεσσαλών από τα έθνη της κοιλάδας του Σπερχειού έχουμε στοιχεία μόνο για την κατά πολύ μεταγενέστερη ρωμαϊκή εποχή¹⁶.

Με το τέλος της αρχαϊκής περιόδου πάντως η θεσσαλική κυριαρχία στην κοιλάδα του Σπερχειού, όποια και αν ήταν η μορφή της, φαίνεται να παύει¹⁷. Στις πηγές της κλασικής περιόδου τα τέσσερα έθνη της κοιλάδας αναφέρονται ξεχωριστά από τους Θεσσαλούς και η απουσία αναφοράς για εξάρτηση από τους τελευταίους υποδηλώνει ότι ήταν πολιτικά ανεξάρτητα. Συγκεκριμένα, ο Ηρόδοτος αναφέρει σε πολλά σημεία του έργου του και τα τέσσερα έθνη της περιοχής Σπερχειού, δηλαδή την Αχαΐα και τους Αχαιούς Φθιώτες¹⁸, τους Αινιάνες¹⁹, τους Μαλιείς²⁰ και τους Οιταίους²¹ χωρίς να επισημαίνει ή να υπονοεί κάποια εξάρτηση από τους Θεσσαλούς. Επιπλέον χαρακτηριστική είναι η ξεχωριστή αναφορά των τριών από τα έθνη του Σπερχειού στον κατάλογο των εθνών που μίδισαν²². Ο Θουκυδίδης²³ επίσης αναφέρει σε πολλά σημεία του έργου του τους Μαλιείς και τους Οιταίους χωρίς να υποδηλώνει ότι βρίσκονταν υπό θεσσαλική κυριαρχία. Επιπλέον, πηγές του 4^{ου} αι. π.Χ. μνημονεύουν τα τέσσερα έθνη της κοιλάδας του Σπερχειού ανεξάρτητα από τους Θεσσαλούς. Ο Θεόπομπος²⁴ αναφέρει τη χώρα των Αινιάνων και ο Ψευδοσκύλαξ αφιερώνει ξεχωριστά κεφάλαια στους Μαλιείς²⁵, τους Αχαιούς Φθιώτες²⁶ και τους Θεσσαλούς²⁷. Οι παραπάνω πολυάριθμες πηγές υπαγορεύουν να εκλαμβάνουμε τα έθνη της κοιλάδας του Σπερχειού πολιτικά ανεξάρτητα από τους Θεσσαλούς στην κλασική περίοδο, σε αντίθεση με την αρχαϊκή.

Εξαιρέση στις πηγές της κλασικής περιόδου που δηλώνουν την πολιτική ανεξαρτησία των εθνών της κοιλάδας του Σπερχειού αποτελούν δύο χωρία του Θουκυδίδη, τα οποία είμαστε υποχρεωμένοι να εξετάσουμε προσεκτικά. Στο πρώτο χωρίο²⁸ γίνεται λόγος για την περιοχή της Ηράκλειας Τραχινίας, της πόλης που το 426/5 π.Χ. ιδρύθηκε από τους Λακεδαιμονίους κοντά στις Θερμοπύλες με το πρόσχημα ότι ανταποκρίνονταν στο αίτημα των Τραχινίων και των Δωριέων για βοήθεια, ενάντια στους επιθετικούς Οιταίους. Σε αυτό ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι η περιοχή της Ηράκλειας εξουσιαζόταν από τους ισχυρούς Θεσσαλούς, οι οποίοι διαρκώς πολεμούσαν εναντίον της πόλης. Στο δεύτερο χωρίο²⁹ ο ιστορικός μνημονεύει ότι το 413/412 π.Χ., οι Λακεδαιμόνιοι μετέβησαν στην περιοχή του Μαλιακού κόλπου, όπου εξανάγκασαν τους Αχαιούς Φθιώτες και τους άλλους κατοίκους της περιοχής, τους οποίους χαρακτηρίζει ως υπηκόους των Θεσσαλών, να δώσουν ομήρους και χρήματα, παρά τη διαφωνία και τις διαμαρτυρίες των τελευταίων.

Αποδεχόμενοι όμως ότι οι πληροφορίες του Θουκυδίδη ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα προκύπτουν κάποιες αντιφάσεις. Εάν οι Θεσσαλοί ήταν κυρίαρχοι της περιοχής γιατί έπρεπε να πολεμούν διαρκώς ενάντια στην Ηράκλεια και γιατί, αντί να αποτρέψουν τις ζημιές που οι Λακεδαιμόνιοι προκάλεσαν στους υπηκόους τους, και κατά συνέπεια στα δικά τους συμφέροντα, απλά διαμαρτυρήθηκαν; Ένα ισχυρό κράτος που κυριαρχεί στις γειτονικές της περιοχές θα έπρεπε να έχει και τη δυνατότητα να τις καλύπτει στρατιωτικά. Εξάλλου, η ίδια η ίδρυση της Ηράκλειας Τραχινίας το 426/5 π.Χ. από τους Λακεδαιμονίους, με την οποία

15. Sordi 1958, 61-65. Larsen 1968, 18.

16. IG IX 2, σελ. xxv.

17. Béquignon 1937, 345.

18. Ηροδ. 7.185, 7.197.

19. Ηροδ. 7.185.

20. Ηροδ. 7.196, 7.198, 7.201.

21. Ηροδ. 7.217.

22. Ηροδ. 7.132.1.

23. Θουκ. 3.92.2-4.

24. Θεόπομπος *FGrHist* 115 F 80.

25. Ψευδο-Σκύλαξ, κεφ.62.

26. Ψευδο-Σκύλαξ, κεφ. 63.

27. Ψευδο-Σκύλαξ, κεφ. 64.

28. Θουκ. 3.93.

29. Θουκ. 8.3.1.

επιτυγχάνονταν ο έλεγχος του στρατηγικού περάσματος των Θερμοπυλών, καθιστά σαφές ότι οι Θεσσαλοί δεν διέθεταν την εποχή εκείνη επικυριαρχία στην περιοχή. Μήπως λοιπόν στα συγκεκριμένα χωρία σημειώνεται εκ μέρους του Θουκυδίδη κάποιος τύπος αναχρονισμού; Για να μην είμαστε πάντως απόλυτοι, θα πρέπει να αφήσουμε ανοιχτό και το ενδεχόμενο ο Θουκυδίδης να αναφέρεται σε ένα χρονικό διάστημα κατά το οποίο η κατάσταση δεν ήταν ξεκάθαρη, και ενδεχομένως οι Θεσσαλοί να κατέβαλαν προσπάθειες να ανακτήσουν την παλαιότερη κυριαρχία στην περιοχή των Θερμοπυλών.

Υπάρχουν ωστόσο και άλλα στοιχεία που συντείνουν στην παραδοχή ότι ο κυριαρχικός ρόλος των Θεσσαλών στα έθνη της κοιλάδας του Σπερχειού είχε πλέον χαθεί κατά την κλασική περίοδο. Το κυριότερο είναι η δραστηριοποίηση των εθνών στη νομισματοκοπία, καθώς τα νομίσματα εκδίδονται από μια κεντρική εξουσία κατά τη διάρκεια της πολιτικής της αυτοδιαχείρισης³⁰. Οι Αινιάνες προχώρησαν στην κοπή νομισμάτων μέσα στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, πιθανότατα κατά την τελευταία εικοσαετία του 5^{ου} αι. π.Χ.³¹ Από τους Μαλιείς, η Λαμία και η Τραχίνα έκοψαν νόμισμα από κοινού πριν από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς μια περιστασιακή κοπή, αλλά ο κύριος όγκος των νομισμάτων τους εντοπίζεται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ή και νωρίτερα³². Οι Οιταίοι πιθανόν στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. αρχίζουν να εκδίδουν νομίσματα³³. Στην Αχαΐα Φθιώτιδα η Άλος³⁴ και η Μελίτεια³⁵ προχώρησαν στην κοπή νομισμάτων στον 4^ο αι. π.Χ., ενώ ακολούθησαν και άλλες πόλεις, όπως η Εκκάρα³⁶, η Λάρισα Κρεμαστή, το Πεύμα, η Πρόερνα³⁷ και οι Φθιώτιδες Θήβες. Η κοπή νομισμάτων λοιπόν από τα έθνη της κοιλάδας του Σπερχειού στην κλασική περίοδο καταδεικνύει ότι αυτά δεν μπορεί να ήταν πολιτικά εξαρτημένα από τους Θεσσαλούς. Σε αυτή την περίπτωση θα αναμενόταν να χρησιμοποιούν τα νομίσματα του κυρίαρχου τους και όχι να εκδίδουν δικά τους, καθώς η δραστηριότητα αυτή προϋπέθετε ανεξάρτητη κεντρική εξουσία.

Ισχυρή επίσης ένδειξη για την απουσία της θεσσαλικής επικυριαρχίας στην κοιλάδα του Σπερχειού κατά τον 4^ο αι. π.Χ. αποτελεί, όπως προκύπτει από τις επιγραφές, η παρουσία στην αμφικτυονία ιερομνημόνων προερχόμενων από τα τέσσερα έθνη της κοιλάδας. Σε περίπτωση επικυριαρχίας των Θεσσαλών θα ήταν αναμενόμενο αυτοί να είχαν σφετεριστεί τις ψήφους των εξαρτημένων περιοχών, όπως και έκαναν στον 3^ο αι. π.Χ. οι Αιτωλοί³⁸.

Στον 4^ο αι. π.Χ. πάντως υπήρξε ένα βραχύ διάστημα κατά το οποίο η Θεσσαλία έπαιξε και πάλι κυριαρχικό ρόλο στην περιοχή της κοιλάδας του Σπερχειού. Πρόκειται για την περίοδο από το 374 π.Χ. έως το 370 π.Χ. όταν ο Ιάσων από τις Φέρες διετέλεσε ταγός των Θεσσαλών και κατόρθωσε για πρώτη και τελευταία φορά μετά τον 6^ο αι. π.Χ. να δημιουργήσει μια ισχυρή Θεσσαλία³⁹. Δεν μπορούμε να καθορίσουμε με ασφάλεια την χρονική έναρξη και την έκταση της επικυριαρχίας των Θεσσαλών στην κοιλάδα του Σπερχειού, αλλά αυτή βεβαιώνεται για το 371 π.Χ. ή 370 π.Χ., όταν ο Ιάσων κατέλαβε την στρατηγικής σημασίας Ηράκλεια, την έδωσε στους Οιταίους και μοίρασε την περιοχή της στους Οιταίους και τους Μαλιείς⁴⁰. Κατά αυτό τον τρόπο απέκτησε την επικυριαρχία στην κοιλάδα του Σπερχειού στο στρατηγικής σημασίας πέρασμα των Θερμοπυλών. Επιπλέον –όπως αναφέρθηκε πιο πάνω– κατά τον Ξενοφώντα, ο Ιάσων είχε την πρόθεση να επιβάλλει στους περιοίκους των Θεσσαλών φορολογία και επρόκειτο να στρατολογήσει από τους πληθυσμούς τους⁴¹. Δεν διαθέτουμε στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την επιβολή του φόρου ή την στρατιωτική υποχρέωση των εθνών της κοιλάδας του Σπερχειού στους Θεσσαλούς την εποχή της ταγίας του Ιάσωνα, αλλά έτσι κι αλλιώς η θεσσαλική παρουσία υπήρξε πολύ βραχύβια και έληξε οριστικά το 370 π.Χ. με την συνωμοτική δολοφονία του Ιάσωνα⁴².

Από τα μέσα του 4^{ου} και για τον 3^ο αι. π.Χ. δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για σχέσεις των εθνών της

30. Λιάμπη 1993, 39.

31. Λιάμπη 1993, 39-53.

32. Γεωργίου 2004, 157-171.

33. Βαλασιάδης 2004, 176.

34. Rogers 1932, αρ. 238-240.

35. Rogers 1932, 129-130, αρ. 394-398.

36. Head 1911, 294.

37. Head 1911, 294.

38. Lefèvre 1998, 87-93.

39. Μπένγκστον 1991, 234-236.

40. Ξεν. *Ελληνικά* 6.4.27, 6.6.27. Διόδ. 15.57.2.

41. Ξεν. *Ελληνικά* 6.1.19.

42. Μπένγκστον 1991, 238.

κοιλιάδας του Σπερχειού με τη Θεσσαλία, καθώς αυτή μετά τον Τρίτο Ιερό Πόλεμο (357-346 π.Χ.)⁴³ σταδιακά περιήλθε στη μακεδονική κυριαρχία, όπου παρέμεινε για ενάμιση αιώνα, μέχρι την ήττα των Μακεδόνων από τους Ρωμαίους το 197 π.Χ. στις Κυνός Κεφαλές. Αρχικά η μακεδονική κυριαρχία επεκτάθηκε και στην Αχαΐα Φθιώτιδα, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα και τις γραπτές πηγές⁴⁴, προερχόμενες από αρχαϊκές πόλεις, όπως η Άλος⁴⁵, η Ερέτρια⁴⁶, ο Εχίνος⁴⁷ και το Ναρθάκιο⁴⁸. Και ενώ στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. επιβεβαιώνεται η μακεδονική παρουσία στην Αχαΐα, λίγο μετά τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., σταδιακά τα έθνη της κοιλάδας του Σπερχειού περιήλθαν στην επικράτεια του Κοινού των Αιτωλών⁴⁹.

Μετά τη νίκη των Ρωμαίων κατά των Μακεδόνων και τη διακήρυξη της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων από τον Τίτο Κόϊντο Φλαμίνιο το 196 π.Χ.⁵⁰, διαπιστώνονται πάντως και πάλι σχέσεις εξάρτησης των εθνών της κοιλάδας του Σπερχειού από τους Θεσσαλούς. Μολονότι η Αχαΐα Φθιώτιδα συμπεριελήφθη, με εξαίρεση τις Φθιωτίδες Θήβες, στον κατάλογο των ελεύθερων Ελλήνων, σύντομα περιήλθε στην κυριαρχία της Θεσσαλίας, όπου και παρέμεινε μέχρι την Ρωμαιοκρατία⁵¹. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν τα δημόσια έγγραφα των αρχαϊκών πόλεων, όπου η χρονολόγηση γίνεται με τους Θεσσαλούς στρατηγούς⁵².

Αναφορικά με την περιοχή των Μαλιέων από τα δημόσια έγγραφα της πόλης της Λαμίας, τα οποία επίσης χρονολογούνται με τους Θεσσαλούς στρατηγούς, διαπιστώνεται ότι και η Λαμία συμπεριλήφθηκε στη Θεσσαλία ήδη από το 186 π.Χ.⁵³ και παρέμεινε μέχρι το 146 π.Χ.⁵⁴

Πιθανόν η θεσσαλική επικυριαρχία να έφτασε και μέχρι τη χώρα των Αινιάνων, καθώς σε επιγραφή⁵⁵ του 182/1 π.Χ. και η πόλη της Υπάτης χρονολογεί με τους Θεσσαλούς στρατηγούς. Η θεσσαλική κυριαρχία στη χώρα των Αινιάνων δεν είχε όμως μεγάλη διάρκεια, καθώς οι εκπρόσωποί τους στο Αμφικτυονικό συνέδριο του 178 π.Χ. αναφέρονται ως Αιτωλοί⁵⁶. Την περιοχή τους κατά συνέπεια έλεγχε το Κοινό των Αιτωλών.

Οι Θεσσαλοί δεν φαίνεται πάντως να επεκτάθηκαν την εποχή αυτή στη χώρα των Οιταίων⁵⁷, καθώς οι τελευταίοι συνέχισαν να περιλαμβάνονται στο Κοινό των Αιτωλών, αφού χρονολογούσαν τα δημόσια έγγραφα τους με Αιτωλούς στρατηγούς μέχρι το 167 π.Χ.⁵⁸ Τότε, σύμφωνα με την αναδιοργάνωση των ελληνικών πραγμάτων από τον Αιμίλιο Παύλο, η Ηράκλεια και η περιοχή της Οιταίας ελευθερώθηκαν από το Κοινό των Αιτωλών. Και λίγο αργότερα, περίπου το 165 π.Χ., σχημάτισαν το Κοινό των Οιταίων⁵⁹.

Κλείνοντας την εξέταση των σχέσεων των εθνών της κοιλάδας του Σπερχειού με τους Θεσσαλούς από την αρχαϊκή περίοδο έως τη ρωμαιοκρατία, οδηγούμαστε στο σαφές συμπέρασμα ότι αυτές υπαγορεύονταν πάντα από την πρόθεση των Θεσσαλών να ελέγχουν την στρατηγικής σημασίας κοιλάδα. Στόχος των Θεσσαλών υπήρξε, όσο τους επέτρεπαν οι συνθήκες και οι δυνάμεις τους, να επικρατήσουν στην περιοχή, κυρίως γιατί από εκεί μπορούσαν να διέλθουν τροχοφόρα οχήματα από τη Θεσσαλία προς τον νότο με πλέον στρατηγικό σημείο το στενό των Θερμοπυλών. Και η δυνατότητα χρήσης του δρόμου αυτού ήταν εξαιρετικής σημασίας για τους Θεσσαλούς, καθώς μόνο από αυτόν θα μπορούσε να διέλθει με άνεση το ιππικό⁶⁰ που συνιστούσε την κύρια στρατιωτική τους δύναμη.

43. Δημοσθ. 19. 319. Διόδ. 16. 35. 4-6 και 61. 2. Πaus. 10. 2. 5.

44. IG IX.2 add. σελ xi, αρ. 205. Ager 1996, 101.

45. Reinders 1988, 91.

46. Blum 1992, 223-5.

47. Παπακωνσταντίνου 1993, 64-65.

48. Μπούγια 2003, 927-944.

49. Scholten 2000, 250-251.

50. Πολύβ. 18.46.5, Λιβ. XXXIII, 32.5.

51. Πολύβ. 18.47.7, Λιβ. XXXIII, 34.7.

52. IG IX.2, αρ. 107, IG IX.2 add. αρ. 205. Ager 1996, 415-420.

53. IG IX 2, αρ. 64.

54. IG IX 2, αρ. 65-67, 71-72.

55. IG IX 2, αρ. 11.

56. Daux 1936, 307 κ.ε.

57. Πολύβ. 21.32.13.

58. Πλουτ. Αιμίλιος Παύλος 28.

59. Syll³ 653, 5.

60. Πίκουλας 1995, 20.

SUMMARY

**THE RELATIONS OF THE NATIONS OF THE VALLEY OF SPERCHEIOS
(ACHAIANS, MALIANS, OETAEANS, AINIANS) WITH THE THESSALIANS
FROM THE 7TH C. BC. TO THE PREVALENCE OF THE ROMANS IN 146 B.C.**

Vasiliki Bizaki

The valley of Spercheios comprises a geographically well defined area distinguished from the northern lying Thessaly. However, the four nations ("ethne") that in antiquity resided in the valley –the Achaians, the Malians, the Oetaeans and the Ainians– were related to the Thessalians at least from the Archaic period. At that time, Thessaly had evolved into a powerful tribal state that played a prevailing role in the valley of Spercheios. The Thessalian domination derives from historical evidence, as Thessaly was probably the leading member of the Amphictionic League and participated in the so called First Sacred War and the war for the Lelantine plain. Based on the above evidence Thessalian domination in the valley is dated to the late 7th or the early 6th c. the latest, but it seems to end by the beginning of the Classical period. During the Classical era the nations of the valley of Spercheios were politically independent, as it can be deduced from the contemporary literary sources (Herodotus, Thucydides and others) and their minting activity. In the 3rd c. B.C. the Thessalians did not play any role in the valley, but their prevalence on the nations of the area can be attested by epigraphical evidence for a short period of time in the 2nd c. B.C.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ager S.L., 1996. *Interstate Arbitration in the Greek World 337-90 B.C.*, Los Angeles – Berkeley.
- Béquignon Y., 1937. *La vallée du Spercheios, des origines au IVe siècle*, Paris.
- Βαλασιάδης Χ., 2004. Η νομισματοκοπία των Οιταίων, στο *Οβολός 7, Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Γ' Επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα, 172-183.
- Blum I., 1992. Die Stadt Eretria in Thessalien, στο Blum I. – Decourt L. – Helly B. – Lucas G., *Topographie Antique et géographie historique en pays grec*, Monographie du CRA no 7 Éditions du CNRS, Paris.
- Γεωργίου Ε., 2004. Το νομισματοκοπείο της Λαμίας, στο *Οβολός 7, Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Γ' Επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα, 157-171.
- Daux G., 1936. *Delphes au IIe et au Ier siècle depuis l'abaissement de l'Étolie jusqu'à la paix romaine, 191 — 31 av. J.-C.*, Paris.
- Head B.V., 1911. *Historia numorum: a manual of Greek numismatics*, Oxford.
- Kip G., 1910. *Thessalische Studien, Beiträge zur politischen Geographie, Geschichte und Verfassung der thessalischen Landschaften*, Halle.
- Larsen J.A.O., 1968. *Greek Federal States*, Oxford.
- Lefèvre F., 1998. *L'Amphictionie pyléo-delphique: histoire et institutions*, Paris.
- Λιάμπη Κ., 1993. Παρουσίαση και εικονογραφία των νομισματικών εκδόσεων των Αινιάνων, στο *Α' Συνέδριο Φθιωτικών Ερευνών, Γλώσσα-Ιστορία-Λαογραφία, Λουτρά Υπάτης 27-29 Απριλίου 1990*, Λαμία 1993, 19-53.
- Μπένγκστον Χ., 1991. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, από τις απαρχές μέχρι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* (μτφρ. Γαβρίλη Α.), Αθήνα.
- Μπούγια Π., 2003. Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τον οικισμό και τη νεκρόπολη του Ναρθακίου παρά το Λιμογάρδι Φθιώτιδος, *ΑΕΘΣΕ 1*, 927-944.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ., 1993. Το νοτιοανατολικό τμήμα της Αχαΐας Φθιώτιδας από τους κλασικούς στους ρωμαϊκούς χρόνους, στο *Α' Συνέδριο Φθιωτικών Ερευνών, Λουτρά Υπάτης Απρ. 1990*, Λαμία, 55-65.
- Παπαχατζής Ν.Δ., 1974-1981. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, βιβλίο 10, Αθήνα.

- Πίκουλας Γ.Α., 1995. *Οδικό Δίκτυο και Άμυνα, Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic Town in Thessalia, Greece*, Utrecht.
- Rogers E., 1932. *The copper coinage of Thessaly*, London.
- Scholten J., 2000. *The Politics of Plunder*, Berkeley.
- Stählin F., 2002. *Η αρχαία Θεσσαλία* (μτφρ. Παπασωτηρίου Γ. – Θανοπούλου Α.), Θεσσαλονίκη.
- Sordi M., 1958. *La lega tessala fino ad Alessandro Magno*, Roma.

Εικ. 1. Τα όρια της κοιλάδας του Σπερχειού και τα έθνη που την κατείχαν -Αχαιοί Φθιώται, Μαλιείς, Οίταιοι, Αιγιάνες.
Χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Στρατού, σε κλίμακα 1: 50.000.

ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΘ/ΙΑΚΑ
1. «ΔΙΑΣΧΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΙΝΔΟ. ΔΙΑΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ».
Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ: 2006
2. «ΔΙΑΣΧΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΟΛΥΜΠΟ: ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ
ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΡΑΙΒΙΑ» (2008)

Γ. Α. Πίκουλας

1. «ΟΙ ΔΙΑΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ: ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ». Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ: 2006

Έχω, ήδη, σε προγενέστερες δημοσιεύσεις μου παραθέσει και αναλύσει ενδελεχώς το σκεπτικό, τη μέθοδο, αλλά και τα πρώτα αποτελέσματα του συγκεκριμένου Προγράμματος, ώστε να περιττεύει η επανάληψή τους¹. Επιγραμματικώς μόνον, δίκην εισαγωγής και αδρομερούς υπενθύμισης, σημειώνω ότι το ερευνητικό Πρόγραμμα, με τον τίτλο «*Διασχίζοντας την Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα*», πραγματοποιήθηκε από το οικείο Τμήμα (Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας μετά από άδεια του ΥΠ.ΠΟ.² Υπεύθυνος σχεδιασμού και πραγμάτωσης της έρευνας υπήρξε ο υπογραφόμενος. Το ερευνητικό πρόγραμμα απέβλεπε στην επισήμανση, καταγραφή και μελέτη του οδικού δικτύου της Πίνδου και των σημείων άμυνας της περιοχής, ώστε να διερευνηθεί η σχέση οδικού και αμυντικού δικτύου, μάλιστα σε διαχρονική βάση. Η οροσειρά της Πίνδου αντιμετωπίστηκε ως σύνολο, από τα Κονιτσοχώρια και τα Ζαγοροχώρια του Νομού Ιωαννίνων, στα Βλαχοχώρια και Κουπατσοχώρια των Γρεβενών, στον Ασπροπόταμο και Κόζιακα (Ν. Τρικάλων) και στα χωριά των Αγράφων, τα πιο γνωστά ως χωριά της Αργιθέας (Ν. Καρδίτσας).

Η έρευνα στην οροσειρά της Πίνδου, έχοντας πραγματώσει σε τρία έτη τον μακεδονικό της σχεδιασμό, τα του Νομού Γρεβενών (2002-2004)³, πέρασε την περίοδο 2005-2006 και στη Θεσσαλία, στον Ν. Τρικάλων⁴, ολοκληρώνοντας έτσι τον πενταετή κύκλο της. Απομένουν λιγοστές αυτοψίες επιβεβαιώσεων και στο μέλλον, –ευελπιστώ– η δημοσίευση μιας συνθέσεως των αποτελεσμάτων. Η έρευνα του 2005, παρουσιάστηκε στο προηγούμενο 2ο ΑΕΘΣΕ⁵, ώστε να απομένει για το παρόν 3ο η πέμπτη και τελευταία περίοδος, αυτή του θέρους του 2006.

Η έρευνα το θέρους του 2006 επικεντρώθηκε στα ανατολικά κράσπεδα της οροσειράς του Κόζιακα, με αξεπέραστο προς ανατολάς όριο τη δεξιά/δυτική όχθη του Πηνειού⁶. Μείζον κέρδος υπήρξε η ανασύνθε-

1. Βλ. Πίκουλας 2004β, 189-192. Πίκουλας 2003α, 77-89.

2. Άδειες ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α3/ Φ40/25711/1159/2.8.02, Φ40/2221/ 239/12.6.03, Φ40/2606/1520/ 2.7.2004 & Φ40/12605/471/4.7.2005, Φ40/68397/949/4.8.2006.

3. Βλ. Πίκουλας 2004β, 189-192. Πίκουλας 2002, 669-678. Πίκουλας 2003β, 611-618. Πίκουλας 2004α, 641-647.

4. Βλ. Πίκουλας 2003α. 2006α. 2006γ. 2009α. 2009β.

5. Βλ. Πίκουλας 2006α.

6. Η έρευνα στον Ν. Τρικάλων διεξήχθη με την άδεια του ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/ Φ40/68397/949/4.8.2006 (όπως πάντοτε εκπρόθεσμα). Από την οικεία Εφορεία, ΑΔ' ΕΠΚΑ, συμμετείχαν ο αρχαιολόγος Χρήστος Καραγιαννόπουλος και ο διοικητικός Θανάσης Κωστόπουλος: αμφότεροι ανταπεξήλθαν επαξίως στις δυσκολίες της καθημερινής 12ωρης έρευνας, ώστε να τους είμαι υπόχρεως. Συμπαραστάτες στην έρευνα του 2006 είχα τους μαθητές μου και υποψήφιους διδάκτορες του οικείου Τμήματος του ΠΘ Βαγγελιώ Ελευθερίου, Πώργο Τερζή, και την πτυχιούχο, γηγενή Μαρία Πανάγου. Η κυρίως έρευνα έγινε το διάστημα 6-10.8.2006 με έδρα την Πύλη το βραχύ διάστημα εξισοροπήθηκε με εντατικό πρόγραμμα αυτοψιών. Αυτή τη φορά τη φι-

ση του αμυντικού δικτύου της περιοχής και δευτερευόντως του οδικού· το τελευταίο πάντοτε σε υποθετική βάση. Επιπροσθέτως, οι ταυτίσεις των επώνυμων οικισμών, Αιγίνιον – Καλαμπάκα και Φαλώρεια – Σκούμπος θα πρέπει να θεωρούνται πλέον ως δεδομένες.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ

1. Καλαμπάκα – ΑΙΓΙΝΙΟΝ

Αρχαίος τειχισμένος οικισμός κάτω από τη σημερινή πόλη, με διάφορα κατά καιρούς ευρήματα (επιγραφές και ανασκαφικά). Κατάλοιπα του τείχους σώζονται στο προαύλιο της Κοίμησης Θεοτόκου (εκβραχισμοί, λιθόπλινθοι: **εικ. 1**) και αμέσως ΒΑ των πλησιόχωρων Αγίων Πάντων (GPS: 278 μ., 39°42.606N 021°37.721E, **εικ. 2**). Η ταύτιση με το Αιγίνιον πρέπει να θεωρείται ασφαλής⁷.

Νημάς 2002, 17 κε.

2. Κάστρο Αγίας Παρασκευής

[ΓΥΣ ±475μ. GPS: 39°40.634N 021°36.706E]. Μικρό οχυρό (±21×23 μ.) στο βραχώδες αντέρεισμα κατέναντι της Καλαμπάκας (**εικ. 3**). Στιβαρή τειχοδομία, ακανόνιστο τραπεζιόσχημο, δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. κε.

Νημάς 1987, 116. Νημάς 1991, 229-230. Νημάς 2002, 22-23. Οδηγός 1998, 143.

3. Κάστρο Βιτουμά⁸

[ΓΥΣ ±377μ. GPS: 39°39.034N 021°36.909E]. (Μεσο;)βυζαντινό κάστρο στο αντέρεισμα αμέσως ΒΔ από το κοιμητήριο του χωριού Βιτουμάς. Διακρίνεται καλύτερα το ευθύγραμμο ανατολικό σκέλος με εξέχοντες ορθογώνιους πύργους. Ακαθόριστη, λόγω βλάστησης, η δυτική διαδρομή.

Νημάς 1987, 116-117. Νημάς 1991, 230-231. Νημάς 2002, 23-25.

4. Παλιόκαστρο Καλονερίου/Νικίτσι

[ΓΥΣ ±680μ. GPS: 39°38.836N 021°33.864E] Μικρό οχυρό με ακαθόριστες διαστάσεις λόγω βλάστησης. Καλύτερα σωζόμενο τμήμα 16 μ. μήκους με 2,10 μ. ύψος (αμελές ακανόνιστο τραπεζιόσχημο). Διάφορα αναλήμματα (:) στα πέριξ. Μεγάλη διασπορά κεραμεικής (κυρίως ελληνιστικά, αλλά και 4-5^{ος} αι. μ.Χ.). Βρίσκεται στη βάση του κρημνίσματος Κούκουρας και η επισήμανση και αυτοψία του απαιτεί οπωσδήποτε γνώστη οδηγό. Ανήκει στο σύστημα άμυνας του Σκούμπου-Φαλώρειας⁹.

Νημάς 1987, 117-118. Νημάς 1991, 231 (μνείες).

5. Σκούμπος Περιστεράς/Τσιάσι (ΦΑΛΩΡΕΙΑ;)

[ΓΥΣ 409μ. GPS: 39°37.682N 021°37.278E]. Οχυρός οικισμός κατέχει τον περίοπτο λόφο, που πιθανολογείται ότι ταυτίζεται με τη Φαλώρεια¹⁰. Σήμερα η βλάστηση, αλλά και οι λαθρανασκαφές αδικούν την εικόνα της θέσεως. Το τείχος (ακανόνιστο τραπεζιόσχημο, δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. κε.) διακρίνεται να περιτρέπει τις παρυφές του κωνικού λόφου (**εικ. 4**), εκτός από τη βόρεια πλευρά, όπου η πυκνή βλάστηση

λοξενία προσέφερε ο δραστήριος Δήμαρχος Κόζιακα (έδρα Πρίνος) Σωτήρης Χρισταντώνης, ενώ τα υπόλοιπα έξοδα κάλυψε το περιοδικό *Ηρόδος*. Σε εκπαιδευτική εξόρμηση (9-11.6.2007) του ΙΑΚΑ τη φιλοξενία παρέσχε ο ρέκτης Δήμαρχος Πύλης Κωνσταντίνος Κουφογάζος. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια του εκπαιδευτικού Νίκου Χρ. Ζιώγα (1956), Καλαμπάκα, Αγία Παρασκευή· του Δημοτικού Συμβούλου Ηλία Κ. Τσιούνη (1948), Πρόδρομος, Γοργούρι· του νέου φιλόλογου Χρήστου Μπάμπα (1977) και Πύργου Ηλ. Μπατζογιάννη (1931), Καλονέρι· ευχαριστίες οφείλω στους Απόστολο Χρ. Παφίλη (1931), Παλιόκαστρο Πιαλείας· Δημοτικό Σύμβουλο Πολυχρόνη Βασιλόπουλο, Πιαλεία· Νικόλαο Απ. Παπαζαφείρη (1938), Πρίνος· Ιωάννη Ν. Παπαχρήστο (1923) και Χαράλαμπο Τσιακλάγκανο (1938), Φιλύρα.

7. Αντίθετα ο Hammond, 1967, 260, 681, 685-686, στην Πέτρα/Λα Κιάτρ Παναγίας/Λιμπόχοβου/Ν. Κουτσούφλιανης· για την τελευταία βλ. Πίκουλας 2006α, τ. Ι 413 και Πίκουλας 2009α τ. Ι, 331. Διατυπώθηκε και η πρόταση –οπωσδήποτε καινοφανής– να ταυτισθεί το Αιγίνιον με τον ανασκαπτόμενο οικισμό στο Πολυνέρι Γρεβενών, βλ. Δρούγου Σ. – Καλλίνη Χρ., *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 590, πρβλ. και Καλλίνη Χρ., *Εγνατία* 6 (2001-2002), 36. Βλ Πίκουλας 2003β, 615. 2004α, 644. 2009γ.

8. Για τις βυζαντινές θέσεις βλ. Ελευθερίου 2009.

9. Πίκουλας 2009α, 337.

10. Πίκουλας 2009γ.

κατέστησε ανέφικτη την αυτοψία. Οστρακοβριθείς το πλάτωμα της κορυφής ιδίως από κεραμίδες και θραύσματα πίων· περιουελέγη μολυβδίδα σφενδόνης και τεμάχια μολύβδινων ελασμάτων (παράδοση στην οικεία Εφορεία). Οστρακοβριθείς και οι κλιτύες, ιδίως η ΝΝΔ και το πλάτωμα του Αγίου Γεωργίου. Κυρίως ελληνιστικά, και αρχαϊκά – κλασικά η κεραμεική. Αρχαϊκά και κλασικά όστρακα εντοπίστηκαν και δυτικότερα (μετά το ρέμα), στις παρειές του χωματόδρομου, μάλλον από νεκροταφείο του οικισμού.

Stählin 123-124 (μτφρ. 225-226). Ζιάκας 1974, 33-36. Νημάς 1987, 298. Νημάς 1991, 231-232. Παπαζήσης 1996, 194. Οδηγός 140-141.

6. Χαλκιόραχη [ΓΥΣ ±163μ. GPS: 39°34.550N 021°37.100E] – Βακούφικα Πρίνου/Τόσκεισι

Σημείων –άγνωστος βιβλιογραφικά– αρχαίος οικισμός αμέσως ΒΒΑ του Πρίνου. Κατείχε τα Δ-ΒΔ πεδινά κράσπεδα του λόφου Χαλκιόραχη (= Βακούφικα), στην αριστερή όχθη του ρέματος Σοφράτες: άξονες τουλάχιστον 200 × 150 μ., οστρακοβριθείς οι αγροί: κλασικά, ελληνιστικά. Από εδώ προέρχονται τα σπolia, που απόκεινται στην πλατεία του χωριού (μεταξύ άλλων ευμεγέθους λίθος από την ευθυντηρία κτηρίου).

Στον χθαμαλό, αλλά περίοπτο λόφο της Χαλκιόραχης, πρόσφατη λαθρανασκαφή, αλλά και παλαιότερες, απεκάλυψαν τα θεμέλια πιθανότατα αρχαίου ναού: δύο δόμοι, μεγάλη διασπορά θραυσμένων λιθοπλίνθων από πωρόλιθο. Από τα ευρήματα ξεχωρίζουν ακέραιο πήλινο ειδώλιο θεάς, δύο θραύσματα ειδωλίων, χάλκινο νόμισμα (παράδοση στην οικεία Εφορεία) και καλή κεραμεική.

Ζιάκας 1976, 114, 118. Νημάς 1991, 235. Οδηγός 1998, 180 (αόριστες μνείες).

7. Καστρί Προδρόμου

[ΓΥΣ ±302μ. GPS: 39°33.423N 021°35.704E]. Οχυρός οικισμός κατέχει τον ομώνυμο λόφο ΝΝΑ του χωριού. Το τείχος (ακανόνιστο τραπεζιόσχημο, δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. κε.) περιτρέχει τις παρυφές της κορυφής του λόφου. Το αρχαίο τείχος χρησιμοποίησε ως θεμέλιο –περίπου η ίδια διαδρομή– και η βυζαντινή οχύρωση. Λίγα μελαμβαφή όστρακα, ίσως ορισμένα αρχαϊκά, φολίδα πυριτόλιθου, σκωρία εκκαμίνευσης εφυαλωμένο εγχάρακτο του 11ου αι. μ.Χ.

Ζιάκας 1976, 58, 118. Νημάς 1987, 297-298. Νημάς 1991, 232-233. Οδηγός 1998, 179.

8. Παλιομονάστηρο Γοργούρι

[ΓΥΣ ±819μ. GPS: 39°33.173N 021°33.748E]. Μικρό ορθογώνιο (;) καστρόπουλο των βυζαντινών χρόνων κατέχει βραχώδη απόληξη του Κόζιακα, ψηλά και δυτικά από το χωριό. Διατηρούνται τμήματα του τείχους (ισχυρό κονίαμα). Μεγάλης εκτάσεως λαθρανασκαφή. Θέση σχεδόν απρόσιτη, απαιτεί καλό οδηγό.

Νημάς 1991, 233, σημ. 25.

9. Κεφαλοπόταμος Γοργούρι

[ΓΥΣ (±418μ. GPS: 39°33.025N 021°34.215E)]. Στην αριστερή/βόρεια όχθη του ρέματος με τα πολλά κεφαλάρια μαρτυρείται η εύρεση τάφων (κιβωτιόσχημοι με πωρολιθικά τοιχώματα). Λίγα άβαφα όστρακα στα πέριξ.

Νημάς 1991, 233.

10. Αλαταργιές Γοργούρι

[ΓΥΣ ±322μ. GPS: 39°33.070N 021°34.648E]. Στη θέση, αμέσως δυτικά από το χωριό, η βιβλιογραφία παραδίδει την παρουσία τείχους. Στην πραγματικότητα οι ισχυροί τοίχοι ανήκουν σε υδραυλικές εγκαταστάσεις, πιθανότατα σε μυλαύλακο (Τουρκοκρατίας, ή και Μεταβυζαντινό;).

Νημάς 1991, 233.

11. Παλιόκαστρο Πιαλείας/Καρβουνολεπενίτσας (ΠΙΑΛΕΙΑΣ;)

[ΓΥΣ ±527μ. GPS: 39°31.128N 021°35.022E]. Το γνωστό οχυρωμένο ύψωμα, πιο σωστά ακρόπολη, του οικισμού της Πιαλείας(;). που ανέσκαψε ο Π. Καστριώτης. Ισχυρό τείχος περιτρέχει τη βραχώδη κορυφή (ακανόνιστο τραπεζιόσχημο, δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. κε.), ιδίως στα ΝΝΔ (εικ. 5). Πιθανή η ύπαρξη και παλαιότερης φάσεως στα Α. Μεγάλη διασπορά κεραμεικής, ιδίως στο πλάτωμα ανατολικά του λόφου, όπου και η «κάτω» πόλη. Από τα ευρήματα ξεχωρίζει θραύσμα ενσφράγιστης κεραμίδας (πρβλ. ευρήματα Καστριώτη IG IX 2, 321). Ορισμένα ευρήματα εκτίθενται στο νεοσύστατο, δημοτικό Μουσείο της Πιαλείας.

Καστριώτης 1903, 29-41. Ζιάκας 1976, 58, 118. Νημάς 1987, 296. Νημάς 1991, 233-234. Παπαζήσης 1996, 222.

12. Αλμπίνα Πιαλείας

[ΓΥΣ ±515μ. GPS: 39°30.105N 021°35.060E]. Σε ασβεστολιθικό έξαρμα αμέσως δυτικά από το χωριό βρίσκεται οχυρό των (μεσο;)βυζαντινών χρόνων. Το τείχος (ισχυρό κονίαμα, βύσματα) έχει καταρρεύσει στο μεγαλύτερο μήκος του· οχύρωνε τη μικρή έκταση της ράχης του εξάρματος. Άπλετη θέα.

Σημειώνουμε την παρουσία ρωμαϊκής, παλαιοχριστιανικής εγκαταστάσεως, αλλά και βασιλικής μέσα στο χωριό: Φτελιάς, Αλώνι, Αγία Τριάδα (πρβλ. βάσεις υπόκαυστου, θραύσμα θωρακίου στο τοπικό Μουσείο και σροία στο προαύλιο του Αγίου Γεωργίου).

Οδηγός 174. Νημάς 1987, 296. Νημάς 1991, 233-234. Παπαζήσης 222.

13. Μαγούλα Φήκης/Βαρυμπόπης

[ΓΥΣ ±197μ. GPS: 39°30.046N 021°39.550E]. Ο γνωστός στη βιβλιογραφία, οχυρός οικισμός κατέναντι των Γόμφων νότια από το χωριό. Άριστη τειχοδομία (ακανόνιστο τραπεζιόσχημο, δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. κε., ιδίως στο «κόψιμο» του από τον χωματόδρομο). Το τείχος περιτρέπει όλη την παρυφή της επιμήκους ράχης. Καλή κεραμεική, αρχαϊκά – ελληνοιστικά.

Stählin 1924, 127 (μτφρ. 230). Ζιάκας 1976, 116. Νημάς 1991, 235. Παπαζήσης 1996, 219.

14. Παλιόκαστρο Φιλύρας/Λεσιανών

[ΓΥΣ ±226μ. GPS: 39°29.378N 021°36.484E]. Οχυρός(;) οικισμός στους μαλακούς αναδασωμένους λόφους αμέσως ΝΝΔ από το χωριό. Η διάνοιξη χωματόδρομου «πήρε» το τείχος και απεκάλυψε οικοδομικά κατάλοιπα και άφθονη κεραμεική (κυρίως κλασικά – ελληνοιστικά). Στις παρειές του αμέσως δυτικότερα (γυμνού) λόφου απεκαλύφθη ρωμαϊκή εγκατάσταση με καλή κεραμεική: πινάκια, terra sigillata κ.ά.

Ζιάκας 1976, 116, 118. Νημάς 1991, 236 (μνείες).

2. «ΔΙΑΣΧΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΟΛΥΜΠΟ: ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΡΑΙΒΙΑ» (2008)

Με την ολοκλήρωση του πενταετούς προγράμματος *Οι διαβάσεις της Πίνδου: Οδικό δίκτυο και άμυνα* (2002-2006) σχεδιάσαμε ένα καθόλα αντίστοιχο, αυτή τη φορά για την ευρύτερη περιοχή του Ολύμπου¹¹. Αποβλέπουμε την πρώτη τριετία (2008-2010) στον έλεγχο της βόρειας Περραιβίας, με πιθανή προοπτική να επεκταθούμε την επόμενη διετία (2011-2012) ακόμη βορειότερα στη μεθόριο, ορεινή Πιερία.

Το θέρος του 2008 πραγματοποιήθηκε η πρώτη ερευνητική περίοδος με έδρα το Λιβάδι Ολύμπου¹², που επικεντρώθηκε στο πέρασμα του Σαραντάπορου – Πέτρας. Από τα κέρδη της έρευνας είναι ο εντοπισμός –επι-

11. Βλ. Πίκουλας 2006α. Το συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα οφείλει την πραγμάτωσή του στην καλή μου φίλη Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου, νυν Διευθύντρια της ΙΕ' ΕΠΚΑ.

12. Θερμότατες ευχαριστίες οφείλω στην Προϊσταμένη της ΙΕ' ΕΠΚΑ Δρ. Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου, που εκθύμως απεδέχθη και ενέκρινε το όλο σκεπτικό του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος: άδεια ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2 Φ40/44285/1384, και πάλι εκπρόθεσμη λήψη (16.9.08). Είχε προηγηθεί, μετά από αγαστή συνεργασία και με παροχή κάθε πληροφορίας από το αρχείο της Εφορείας, διερευνητική αυτοψία, ώστε να προλειανθεί το έδαφος, το διάστημα 10-14.8.2007. Η πρώτη ερευνητική περίοδος διεξήχθη το διάστημα 18-22.7.08. Πολύτιμους συμπαραστάτες είχα στο πρόσωπο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, στους Δημάρχους Λιβαδίου Γεώργιο Γαλάνη και Σαραντάπορου Αθανάσιο Κλεισιάρη. Έδρα μας υπήρξε το Λιβάδι, και η φιλοξενία υπήρξε δαφιλής, ώστε να παραμένω υπόχρεως. Συμπαραστάτες, 2007 και 2008, είχα τους μαθητές μου και υποψήφιους διδάκτορες του οικείου Τμήματος του ΠΘ Βαγγελιώ Ελευθερίου και Γιώργο Τερζή. Πολύτιμη υπήρξε η συμμετοχή του Φύλακα Αρχαιοτήτων Νίκου Γεωργιάδη (1950) το 2008, καθώς και του οδηγού της Εφορείας Βασιλή Καραδήμα το 2007. Στη Δολίχη/Ντούχλιστα είχαμε τη χαρά να μας ξεναγήσει το 2007 στο εκεί ανασκαπτόμενο Καστρί ο συνάδελφος Σπύρος Κουγιουμτζόγλου της ΕΒΑ. Ευχαριστίες οφείλω στους Λευτέρη Ν. Παπαδημητρίου (1944' βοσικός στο πέρασμα του Σαραντάπορου), Αθανάσιο Δ. Λαβαντιώτη (1915' Σαραντάπορο/Γκλίκοβο), εκπαιδευτικό Νίκο Βενιώτη (1954) και Γιάννη Αθ. Δήμου (1951' πέρασμα Μόρνας), Απόστολο Ι. Στούπα (1934' Κοκκινοπλός): επίσης τη ζωντανή ομήγυρη το 2007 στην πλατεία της Καρυάς Ολύμπου, μεταξύ άλλων τα αδέρφια Βασιλή (1927) και Δημήτριο (1924) Ιωάν. Κατσαβέ, και τον τ. Πρόεδρο Νικόλαο Ι. Χαλκιά (1921). Βλ. *ΑΕΜΘ* 22 (2008), 249-254.

τέλους- αρματοροχίων αρχαίας οδού, αλλά και άγνωστων αρχαιολογικών θέσεων, που καλύπτουν ευρύ αρχαιολογικό πλαίσιο.

Από την πλευρά του οδικού δικτύου σημειώνω ότι κατεγράφη ηλεκτρονικώς η διαδρομή του οδικού άξονα των στενών Σαρανταπόρου – Πόρτας έως τον αυχένα (υδροκρίτης Πηνεϊού – Αλιάκμονα) στον Κατσίανη (40°08.170–022°00.979, ±902μ.)· βορειότερα η δραματική αλλοίωση του τόπου από το λατομείο της ΛΑΡΚΟ σε συνδυασμό με την κυριαρχία του φλύσχη έως τα Σέρβια δεν ευνόησαν τη διάσωση καταλοίπων. Σημαντικό είναι ότι εντοπίσαμε σε τρία σημεία της διαδρομής ίχνη της αρχαίας διανοίξεως, στα δύο μάλιστα και εξίτηλες αρματοροχίες, όλα στις υπώρειες της Βίγλας. Η αρχαία οδός είχε σχεδόν κοινή διαδρομή με τον τούρκικο καρόδρομο και τον ακόμη νεώτερο πρώτο δρόμο για αυτοκίνητα, την παλαιά δηλαδή επαρχιακή οδό· σήμερα ο νέος ασφαλτόδρομος διέρχεται πολύ δυτικότερα από τα χωριά Σαραντάπορο/Γκλίκοβο και Μεταξάς, με κυκλοτερή διαδρομή.

Διαδρομή (N - B): Χάνι Χατζηγώγου – Χάνι Νίτση – Μαντρί Ντάμπου – Μαντρί Τσανούσια – Γκορτσιές – Καγκέλια, Ριζά της Βίγλας (αρματοροχίες) – Γέφυρα (Σαραντάπορου) – Παλάτι Βασιλιά (από καλύβι διανυκτέρευσης διαδόχου Κωνσταντίνου, 10.10.1912) – Χάνι Καμπούρα – (πηγή Αϊ-Γιώργη) στον Κατσίανη – κάθοδος για Πόρτα¹³. Ευχερής η υδροδότηση των διερχομένων από αρκετές πηγές, εκτός από τη Νερομάνα Σαραντάπορου.

Στη θέση Καγκέλια, ή Ριζά της Βίγλας (δυτικές υπώρειες) σε μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα διεσώθησαν οι σχεδόν εξίτηλες αρματοροχίες της αρχαίας οδού (**εικ. 6**): ανατολική/δεξιά 3,40 μ. μήκος, δυτική/αριστερή ±4 μ. με διπλή παράλληλη τροχιά· μετατρόχιο 1,40 μ. GPS: 40°05.661–022°03.703 (±795 μ.). Στη θέση διασώζονται οι διανοίξεις, όπως προανέφερα, τριών δρόμων και είναι ευτύχημα ότι η πλάκα με τις αρματοροχίες διεσώθη από τους δυναμίτες. Σε δύο ακόμη σημεία, νότιες και ΝΑ υπώρειες της Βίγλας, διεσώθη η κοίτη της αρχαίας οδού με εξίτηλες αρματοροχίες (40°05.771–022°04.372, ±772 μ., **εικ. 7**). Πιθανολογώ ότι θα μπορούσαν τα συγκεκριμένα κατάλοιπα της αρχαίας οδού να ανήκουν σε προρρωμαϊκή διάνοιξη.

Επιπλέον, κατεγράφησαν οι διαδρομές α) Παλιοδέρβενο Λιβαδίου – Φωτεινά Κατερίνης και β) Κοκκινοπ(η)λός – Πέτρα Κατερίνης. Στο μέλλον προγραμματίζεται και το επισταμένο περπάτημά τους.

ΘΕΣΕΙΣ

1. Καστέλι Λιβαδίου

[GPS: 40°06.438–022°07.342, ±773μ.]. Άγνωστη βιβλιογραφικά αρχαιολογική θέση, σε εντυπωσιακή τράπεζα. Οστροκοβριθές το πλάτωμα της τράπεζας, ±110×35 μ., αποκλειστικά ΠΕ κεραμική, πίθος κατά χώραν· αναφέρεται η εύρεση πολλών ταφών στα δυτικά κράσπεδά της. Παράδοση ευρημάτων στην οικεία Εφορεία. Η θέση είναι άγνωστη βιβλιογραφικά.

2. Παλιόκαστρο (ΓΥΣ), ή Κούκος (κατά τους γηγενείς) Σαραντάπορου/Γκλίκοβο

[ΓΥΣ: 1106μ. GPS: 40°04.787–022°03.162]. Στο ύψωμα αμέσως ΒΑ από το χωριό Σαραντάπορο/Γκλίκοβο εντοπίσαμε ευρύτατο οχυρωτικό περίβολο (άγνωστο βιβλιογραφικά), που περιτρέπει την κορυφή ηλεκτρονική καταγραφή του τείχους για 468 μ. στα Α–ΒΑ–Β–Δ, όπου και διατηρείται πληρέστερα. Η επάνοδος θα διευκρινίσει, εάν σώζεται και στα νότια. Κεραμική κυρίως του 5 - 6ου μ.Χ. αι., λίγα χειροποίητα όστρακα (ΜΕ;). Η θέση είναι άγνωστη βιβλιογραφικά.

3. Βίγλα Σαραντάπορου

[ΓΥΣ: 1140μ. GPS: 40°06.246–022°03.934]. Παραμένει το πλέον περίοπτο ύψωμα (**εικ. 8**), το πραγματικό κλειδί της διαβάσεως. Απολύτως τίποτε, στην αυτοψία, αφού οι εγκαταστάσεις του στρατού και του ΟΤΕ (εγκαταλελειμμένες πλέον) αλλοίωσαν δραματικά τη θέση (δεκαετία του '50).

4. Προφήτης Ηλίας Δολίχης

Στον ομώνυμο λόφο, περίοπτο πανταχόθεν (ΓΥΣ: 745μ.), υποθέταμε την παρουσία φυλακείου, αλλά

13. Πολύτιμη η βοήθεια του βοσκού Λευτέρη Ν. Παπαδημητρίου (1944).

δεν υπήρξαν ευρήματα. Εντοπίσαμε, όμως, λόγω της διάνοιξης του δρόμου, σημαντική προϊστορική θέση, με πληθώρα χαρακτηριστικής κεραμεικής (πρωτίστως Νεολιθικά). Η θέση είναι άγνωστη βιβλιογραφικά.

5. Προφ. Ηλίας Ασπροχώματος/Μπακαράδες

[GPS: 40°01.345–022°11.738, ±722μ.]. Η θέση του Αρβανιτόπουλου (ΠΑΕ 1914, 206. Stählin 22, μτφρ. 74), που παρέμενε αταύτιστη, εντοπίστηκε με τη βοήθεια του φύλακα Αρχαιοτήτων Νίκου Γεωργιάδη στο ύψωμα Προφ. Ηλίας Ασπροχώματος/Μπακαράδες. Κλασική και ελληνιστική κεραμική σε άξονες ±100 × 50 μ.

Εάν αποδώσουμε στη θέση το δωρικό κιονόκρανο, που βρισκόταν στον ενοριακό Άγιο Νικόλαο του χωριού Λόφος/Παζαράδες και σήμερα διακοσμεί την πλατεία του, πιθανόν να υπήρχε στο ύψωμα σημαίνον ιερό.

Σημειώνουμε την παρουσία ακέραίου αρχαίου πίθου, που κοσμεί το προαύλιο οικίας στην ανατολική έξοδο του χωριού Ασπροχώματος/Μπακαράδες.

6. Δεσπότης, ή Καβάκι Καλλιθέας/Σάντοβο

[ΓΥΣ: 568μ. GPS: 39°58.335–022°11.824]. Στο μαλακό ύψωμα εντοπίσαμε σημαίνοντα οικισμό με δι-αχρονική κατοίκηση σε μεγάλη έκταση: ΜΕ κεραμική (στιλβωτά, ποικιλία τύπων, τριεδρική λεπίδα λευκού πυριτόλιθου κά.)· κλασικά έως υστεροελληνιστικά όστρακα, σε μεγάλη πυκνότητα και ποικιλία, άξονες τουλάχιστον 300 × 200 μ. Τα ευρήματα συγκέντρωσε ο φύλακας Αρχαιοτήτων Ν. Γεωργιάδης. Η θέση είναι άγνωστη βιβλιογραφικά.

SUMMARY

THE PROJECTS OF THE UNIVERSITY OF THESSALY

1. CROSSING PINDUS: PASSAGES AND DEFENCE

(THE RESEARCH IN THESSALY, 2006)

2. CROSSING OLYMPUS: PASSAGES AND DEFENCE IN PERRHAIBIA (2008)

Y. A. Pikoulas

The five-year project 'Crossing Pindus: Passages and defense' was carried out in the period of 2002-2006 by the Department of History, Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly, under the auspices of the Ministry of Culture and the writer's direction. In the last period, that of 2006, we investigated the area of East Koziakas mount, part of the Trikala prefecture. Our research focused on the local defense network. The identification of Aiginion to Kalambaka and Phaloreia to Skoumbos hill must be accepted as certain.

After the Pindus' project we planned a similar one for mount Olympus (2008-10) and especially in the area of Perrhaibia, part of the Elassona prefecture. The first period carried out in July of 2008. We investigated mainly the Sarantaporos-Porta passage, where we managed to locate wheel-ruts of the ancient road. Furthermore we investigated some ancient sites in the region from Sarantaporos village to Livadi and Pythion.

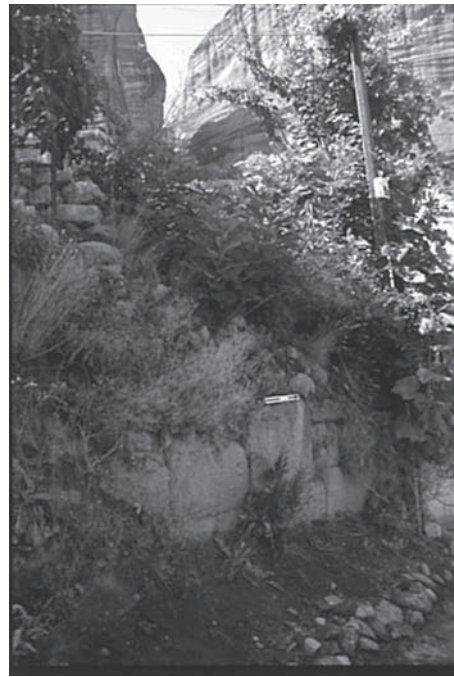
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ελευθερίου Ε.Π., 2009. Βυζαντινά οχυρά στον ανατολικό Κόζιακα, στο 8ο Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 31.10-2.11.2008, Τρικαλινά 29, 83-102.
- Ζιάκας Γ. Ηλ., 1974. Η αρχαία Φαλώρεια, *Ιστορικά-Αρχαιολογικά-Λαογραφικά περιοχής Τρικάλων* 6, 33-36.
- Ζιάκας Γ. Ηλ., 1976. *Αρχαιολογικός και Τουριστικός Οδηγός Ν. Τρικάλων*, Τρίκαλα.
- Hammond N.G.L., 1967. *Epirus*, Oxford [ανατ. Ν. York 1981].
- Καστριώτης Π., 1903. *Το εν Τρίκκη Ασκληπιείον*, εν Αθήναις.
- Νημάς Θ.Α., 1987. *Τρίκαλα, Καλαμπάκα, Μετέωρα, Πίνδος, Χάσια*, Θεσσαλονίκη.
- Νημάς Θ.Α., 1991. Τα κάστρα του Κόζιακα και του Ίταμου στη Δυτική Θεσσαλία, *Πρακτικά 2ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών*, Τρίκαλα 9-11.11.1990, Τρικαλινά 11, 225-258.
- Νημάς Θ.Α., 2002. *Τα Μνημεία της Καλαμπάκας*, Καλαμπάκα.
- Οδηγός 1998. Οδηγός, Πίνδος, Μετέωρα, Αχελώος, Χάσια, Κέντρο ανάπτυξης Καλαμπάκας-Πύλης, Λάρισα 1998².
- Παπαζήσης Γρ. Δ., 1996. *Πολιτιστικός Τουριστικός Οδηγός Επαρχίας Τρικάλων*, Τρικαλινό Ημερολόγιο 17, Τρίκαλα.
- Πίκουλας Γ.Α., 2002. Διασχίζοντας την Πίνδο. Α' περίοδος (2002-03): Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 16, 669-678.
- Πίκουλας Γ.Α., 2003α. Οδικό δίκτυο και άμυνα: Η δίοδος της Παλαιοκαρυάς, στα *Πρακτικά ΣΤ' Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών*, Τρίκαλα 8-10.11.02, Τρικαλινά 23, 77-89.
- Πίκουλας Γ.Α., 2003β. Διασχίζοντας την Πίνδο. Β' περίοδος (2003): Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 17, 611-618.
- Πίκουλας Γ.Α., 2004α. Διασχίζοντας την Πίνδο. Γ' περίοδος (2004): Νότια μεθόριος Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 18, 641-647.
- Πίκουλας Γ.Α., 2004β. Διασχίζοντας την [βόρεια] Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα: σχεδιάσμα, στα *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνέδριου: Γρεβενά. Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός, Γρεβενά 1-3.2.2002*, Θεσσαλονίκη, 189-192.
- Πίκουλας Γ.Α., 2006α. Από την Πίνδο στον Όλυμπο: Απολογισμός και σχεδιάσμα, Κ' *ΑΕΜΘ*, Θεσσαλονίκη 1-3.3.2007, *ΑΕΜΘ* 20, 587-590.

- Πίκουλας Γ.Α., 2006β. Το πρόγραμμα του ΠΘ/ΙΑΚΑ «Οι διαβάσεις της Πίνδου: Οδικό δίκτυο και άμυνα». Θεσσαλικά πεπραγμένα (2005), *ΑΕΘΣΕ* 2, 409-422.
- Πίκουλας Γ.Α., 2006γ. Διαβάσεις και άμυνα: Από την Πύλη/Πόρτα στα Στουρναραϊκά/Κούτσενα και την Ελάτη/Τύρνα, στο *7ο Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 11-13.11.2005, Τρικαλινά* 26, 201-218.
- Πίκουλας Γ.Α., 2009α. Οδικό δίκτυο και άμυνα στην ορεινή Θεσσαλία, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, τ. 1, 328-339.
- Πίκουλας Γ.Α., 2009β. Διασχίζοντας την Πίνδο: Οι διαβάσεις στον Ασπροπόταμο, στο *Αυδίκος Ε. Γρ. (επιμ.), Ο Ασπροπόταμος στο χώρο και το χρόνο, Πρακτικά 9ου Συμποσίου Ιστορίας-Λαογραφίας και Βλάχικης Παραδοσιακής Μουσικής και χορού, Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Τζούρτζιας της Αθαμανίας (ΦΑΤΑ), Τρία Ποτάμια 11-13.5.07, Τρίκαλα*, 40-47.
- Πίκουλας Γ.Α., 2009γ. Από τη Φαλώρεια και το Αιγίνιον στην Τρίκα. Τίτος Λίβιος και Β' Μακεδονικός Πόλεμος, στο *8ο Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 31.10-2.11.2008, Τρικαλινά* 29, 93-106.
- Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart (ελλ. μτφρ. *Η αρχαία Θεσσαλία*, Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων, Θεσσαλονίκη 2002, 2008²).

Εικ. 1. Καλαμπάκα, Κοίμηση Θεοτόκου: εκβραχισμοί – «εγκοιτιάσεις» για το αρχαίο τείχος (4.8.05)

Εικ. 2. Καλαμπάκα, Άγιοι Πάντες: το σωζόμενο τείχος (4.8.05)

Εικ. 3. Κάστρο Αγίας Παρασκευής. Στο βάθος η Καλαμπάκα (7.8.06)

Εικ. 4. Σκούμπος: το τείχος στα δυτικά της ακρόπολης (7.8.06)

Εικ. 5. Πιάλεια/Καρβουνολεπενίτσα, Παλιόκαστρο:
λεπτομέρεια του τείχους (9.8.06)

Εικ. 6. Βίγλα Σαρανταπόρου, Καγκέλια:
η αρχαία οδός (18.7.08)

Εικ. 7. Βίγλα Σαρανταπόρου, ΑΝΑ υπώρειες:
η αρχαία οδός (18.7.08)

Εικ. 8. Η Βίγλα Σαρανταπόρου από τα ΝΑ (19.7.08)

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΤΟ ΣΩΡΟ (2006-2008)*

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Η ανασκαφή του Τομέα Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο εξωαστικό ιερό του Απόλλωνος στη θέση «Σωρός» του Δήμου Ιωλκού Μαγνησίας άρχισε το 2004 και ολοκληρώθηκε το 2008 (εικ. 1-3).¹ Υπενθυμίζεται ότι ο ναός είχε ερευνηθεί μερικώς το 1973 από ομάδα Γερμανών αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων, με επικεφαλής τον V. Miložičić² (εικ. 1, 3). Ο Σωρός ταυτίζεται συνήθως με τις αρχαϊκές-κλασικές Αμφανές³, ενίοτε όμως με τις Παγασές⁴. Το ερώτημα παραμένει και μετά την ολοκλήρωση των δικών μας ερευνών αναπάντητο⁵. Η λατρευόμενη θεότητα στο ιερό ήταν αναμφίβολα ο Απόλλων⁶.

* Το πενταετές πρόγραμμα διενεργήθηκε σε συνεργασία με τη ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω στην προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ Α. Ιντσεσίλογλου και στις υπεύθυνες αρχαιολόγους του προγράμματος συνεργασίας μας, Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Π. Τριανταφυλλοπούλου. Ευχαριστίες οφείλουμε και στις συντηρήτριες και τους φύλακες της ΙΓ' ΕΠΚΑ για την πολύτιμη βοήθειά τους, καθώς και στον οδηγό του πανεπιστημιακού λεωφορείου Δ. Κοτρώτσο. Ευχαριστώ ακόμη τον P. Marzollf για την παραχώρηση αδειοδοτημένου φωτογραφικού υλικού της ανασκαφής του 1973 τον J. Magan και τον B. Helly για γόνιμες συζητήσεις. Ευχαριστώ τέλος τις υπεύθυνες του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ, Χ. Μητσόπουλου και Ε. Χαραλαμπίδου, για την πολυεπίπεδη υποστήριξη. Η ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας συγκροτήθηκε από την Ιφ. Λεβέντη (Υποδιευθύντρια της ανασκαφής), τον αρχιτέκτονα Α. Γούναρη, τη συντηρήτρια Κ. Τσατσούλη, τους επιστημονικούς συνεργάτες Σ. Ψωμά, Γ. Φακορέλλη, Κ. Τρανταλίδου, Α. Θεοδωροπούλου, μεταπτυχιακούς φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και του Πανεπιστημίου Αθηνών (με κυριότερους συνεργάτες τους Γ. Βήτο, Χ. Κουκουλίδου, Μ. Πανάγου, Δ. Στρινοπούλου, Γ. Χιώτη), καθώς και πολυάριθμους προπτυχιακούς φοιτητές της Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, καθώς και άλλων πανεπιστημίων της Ελλάδας και του Εξωτερικού. Τους ευχαριστώ όλους θερμά. Το ανασκαφικό πρόγραμμα διενεργήθηκε με τη χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

1. Προκαταρκτικές ανασκαφικές εκθέσεις και δημοσιεύσεις: Μαζαράκης Αινιάν 2006. Λεβέντη 2006. Βήτος – Πανάγου 2006. Σύνθεση: Μαζαράκης Αινιάν 2011.

2. Miložičić 1974, 65-75, εικ. 22-37. Βλ. και H.W. Catling, *AR for 1973/74*, 22, εικ. 38 και J.-P. Michaud, *BCH* 98, 1974, *Chroniques*, 662, 664 fig. 197-198. Marzollf 1994β, 256, Abb. 1, 261, 264-265 Abb. 16-17. Για τις ανασκαφές του οικισμού βλ. Αρβανιτόπουλος 1909. Αρβανιτόπουλος 1928, 70. Βλ. και Marzollf 1992, 337. Σχετικά με το παρακείμενο νεκροταφείο βλ. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 186-191. 42, 1987, *Χρονικά*, 246-251. 43, 1988, *Χρονικά*, 242-243. Τριανταφυλλοπούλου 2000. Τριανταφυλλοπούλου 2002. Μπάτζιου Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2006.

3. Σκύλαξ, *Περίπλους* 64: «Αμφαναίον». Για την ταύτιση των Αμφανών βλ. Di Salvatore 1994, 115-116. Bakhuizen 1987, 387 σημ. 2. Marzollf στο Κονταξή 1996, 168. Την ταύτιση του Σωρού με τις Αμφανές υποστηρίζουν οι Stählin 1924 [1967²], 68, Αρβανιτόπουλος 1909, 162-165, Αρβανιτόπουλος 1928, 70, Ιντζεσίλογλου 1994, 46-47 και Τριανταφυλλοπούλου 2002.

4. Leake 1835, 368-370. Γεωργιάδης 1880 [1894²], 149-150. Wace 1906, 159-161. Beloch 1911, 444 (Δημητριάδα). *Contra* Γιαννόπουλος 1914, 92. Ταύτιση των Παγασών με τη θέση Αλιγόρευμα: Stählin 1924 [1967²], 65-66, Αρβανιτόπουλος 1928, 173 και Stählin – Meyer – Heidner 1934, 163 κ.ε. Ταύτιση των Παγασών με το Σωρό: Θεοχάρης 1973, 324, σημ. 90, Marzollf 1975, 46, Marzollf 1994α, 59, Marzollf 1994β, 274 σημ. 10, P. Marzollf, στο Κονταξή 1996, 168, Di Salvatore 1994, 115-116, Di Salvatore 2002, 42 και Helly 2001. Ο Miložičić φαίνεται να υιοθετεί έμμεσα την ίδια άποψη (Miložičić 1974, 74). Σύμφωνα με τον Ιντζεσίλογλου οι Παγασές θα πρέπει να τοποθετηθούν στις Νέες Παγασές, στις Βόρειες παρυφές της Δημητριάδος (Ιντζεσίλογλου 1994, 42-45. Βλ. και Μπάτζιου-Ευσταθίου 1990). Οι Παγασές μνημονεύονται από τον Ψευδοσκύλακα (*Περίπλους*, 64) ο οποίος τις τοποθετεί επίσης στη Θεσσαλία. Ο Θεόπομπος (*FGrHist* 115 fr. 53. Βλ. και Πλουτάρχου, *Θεμ.* 20.1) τις τοποθετεί στην Πελασγίωτιδα. Ο Δημοσθένης μας πληροφορεί ότι οι Παγασές δεν αποτελούσαν τμήμα της Μαγνησίας (1.12, 22, 2.11).

5. Για τις προτεινόμενες ταυτίσεις βλ. τη σύνθεση Ιντζεσίλογλου 1994 και πίνακες I και II, σελ. 36 και 50, αντίστοιχα. Βλ. και Χουρμουζιάδης 1982, 38-40. Χρυσοστόμου 1998, 51. Meyer 1942 (Pagasai) και J.-C. Decourt – Th H. Nielsen – B. Helly *et al.*, στο Hansen – Nielsen 2004, 691 (Amphanai), 699-700 (Pagasai). Τελευταία σύνθεση των απόψεων στο Μαζαράκης Αινιάν 2006, 271-273 και 2011, 146-148.

6. Τούτο βασίζεται σε μια ενεπίγραφη βάση του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στον πρόναο (Μουσείο Βόλου Ε

ΝΑΟΣ (Χώρος Α) και ΠΡΟΝΑΟΣ (Χώρος Β) (εικ. 2, 4-5)

Στον κυρίως ναό και τον πρόναο δεν πραγματοποιήθηκαν σημαντικής έκτασης εργασίες το 2006-08, καθώς οι χώροι αυτοί ερευνήθηκαν συστηματικά τη διετία 2004-05. Το 2007 μικρή έρευνα πραγματοποιήθηκε στο εσωτερικό Δυτικό πέρας του ναού. Συγκεκριμένα αφαιρέθηκε η μικρή επίχωση του δαπέδου προκειμένου να αποκαλυφθεί ο φυσικός βράχος και σχεδιάστηκαν οι νέες κοιλότητες που εμφανίστηκαν, ορισμένες από τις οποίες δε μοιάζουν φυσικές. Κάποιες από αυτές θα ήταν δυνατόν να χρησίμευαν για τη στερέωση ξύλινων κατασκευών (π.χ. τραπεζών).

Τα ευρήματα από τις επιχώσεις του δαπέδου του χώρου ήταν ελάχιστα, κυρίως μικροσκοπικά όστρακα από τροχήλατα μελαμβαφή αγγεία. Υπενθυμίζεται ωστόσο ότι το 2005 είχαμε συλλέξει στη ΒΑ γωνία του σηκού, αρκετά θραύσματα από το σώμα του παναθηναϊκού αμφορέα που είχε βρεθεί κατά τις γερμανικές ανασκαφές του 1973 μέσα στον πρόναο⁷. Εκτός από τη συμπλήρωση της μίας όψευς του αγγείου, επιβεβαιώθηκε και η απόδοσή του επί άρχοντα Πυθοδήλου (336-335 π.Χ.)⁸.

ΠΑΡΑΠΛΕΥΡΟΙ ΧΩΡΟΙ (ΧΩΡΟΙ Γ και Δ) (εικ. 2, 4-5)

Το 2004 ερευνήθηκε πλήρως ο Χώρος Γ, ενώ το 2004-05 είχε ερευνηθεί μερικώς ο Χώρος Δ. Η έρευνα του δεύτερου ολοκληρώθηκε το 2006, με την καθαίρεση των δύο μαρτύρων που είχαν αφεθεί άσκαφοι. Ο Χώρος Δ έχει εσωτ. διαστ. 11,10 × 5,45μ και η είσοδος, πλ. 1,15μ., βρισκόταν στα ΝΑ. Εδώ απαντήθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από πεσμένους λίθους, κάτω από τους οποίους το 2004 είχαν βρεθεί τέσσερις ασημένιοι στατήρες του Κοινού των Θεσσαλών (197-27 π.Χ.) που αναμφίβολα τους είχε αποκρύψει ο κάτοχος τους μετά την εγκατάλειψη του ιερού⁹. Αμέσως βαθύτερα, σε λωρίδα πλ. 2 περίπου μέτρων κατά μήκος της Νότιας παρειάς του κυρίως ναού απαντήθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα κεράμων λακωνικού τύπου. Δε χωρά αμφιβολία ότι οι κέραμοι αυτοί προέρχονται από την κάλυψη του ναού. Κάτω από το στρώμα αυτό της καταστροφής αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα που εκτεινόταν έως το φυσικό βράχο, που περιείχε πολυάριθμα θραύσματα αγγείων και αναθήματα (βλ. παρακάτω)¹⁰.

Οι Χώροι Γ και Δ αποτελούν προσθήκες στο αρχικό οικοδόμημα, αφού οι εγκάρσιοι τοίχοι Τ6 και Τ8 δε δένουν κατασκευαστικά με τον Νότιο τοίχο του σηκού (Τ1). Η χαλαρότητα και ανομοιογένεια της υφής, σύστασης και απόχρωσης των χωμάτων εντός του Χώρου Δ, το γεγονός ότι τα ευρήματα είναι θρυμματισμένα και ότι όστρακα και θραύσματα συγκολλώνται από περιοχές που απέχουν σημαντικά μεταξύ τους οδηγούν στην υπόθεση ότι το στρώμα αυτό είναι ένα εκτεταμένο εξίσωτικό μπάζωμα το οποίο ενδέχεται να σχετίζεται με την κατασκευή ή την εξίσωση του δαπέδου του ορθογώνιου αυτού χώρου¹¹. Μάλιστα η απουσία κεράμων που θα ήταν δυνατόν να συσχετιστούν με την κάλυψη του Χώρου Δ, η ανυπαρξία εμφανούς δαπέδου, η μεγάλη υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο Νότιο και το Βόρειο τμήμα του χώρου και η προχειρότητα της κατασκευής των τοίχων, μάς πείθουν ότι έχουμε να κάνουμε με έναν υπαίθριο περίβολο και όχι με έναν στεγασμένο χώρο.

Σε επαφή με το φυσικό βράχο, κατά μήκος του Νότιου ορίου του χώρου, εκεί όπου το πρηνές παρουσιάζει έντονη ανωφέρεια, συνεχίστηκε η αποκάλυψη της λίθινης επιμήκου κατασκευής (εικ. 6-7). Η κατασκευή αυτή εκτείνεται και κάτω από τον Δυτικό τοίχο (Τ8) του Χώρου Δ (Τετράγωνα Α3-Β3). Πρόκειται για «θήκες» από όρθια τοποθετημένες πλάκες που στήριζαν άλλες οριζόντιες¹². Στο εσωτερικό των μικρών ορθογώνιων διαμερισμάτων δεν υπήρχαν ευρήματα. Δύο είναι οι επικρατέστερες υποθέσεις για τη χρήση τους:

1280. Milojević 1974. 65, Taf. 29). Βλ. και Λεβέντη 2006, 301.

7. Milojević 1974, 74-75, Taf. 34-37.

8. Αρ. Μουσείου Βόλου Κα4266/91. Βήτος – Πανάγου 2006, 316-317, εικ. 12-13.

9. Σ. Ψωμά, Ο μικρός θησαυρός, στο Μαζαράκης Αιινάν 2006, 281-282.

10. Για μια πρώτη παρουσίαση της κεραμικής βλ. τη μελέτη Βήτος – Πανάγου 2006. Για τα μικρά ευρήματα και τα ειδώλια βλ. Βήτος – Πανάγου 2009 και Λεβέντη 2009, αντίστοιχα.

11. Δυτικά του Χώρου Δ η έρευνα σε βάθος στα Τετράγωνα Α3-Β3 κάτω από το στρώμα καταστροφής του ναού, ακολουθούσε το ίδιο «γέμισμα» που περιείχε αρκετά θραύσματα αγγείων, καθώς και χάλκινα κοσμήματα και άλλα μικροαντικείμενα χρονολογούμενα από τα ύστερα αρχαϊκά έως τα όψιμα κλασικά χρόνια.

12. Παρόμοιες θήκες έχουν βρεθεί στο πρόσφατα ανασκαμμένο ιερό (:) της Κυβέλης στο «Χάνι Κοκόννας» στα Τέμπη του

είτε περιείχαν αναθήματα, είτε χρησίμευαν για την αποθήκευση τροφών για τη διενέργεια των τελετουργικών γευμάτων.

Στο κέντρο περίπου του χώρου, πλησίον του φυσικού βράχου, το 2006, παρατηρήθηκε μια ασυνήθιστη συγκέντρωση ευρημάτων, μεταξύ άλλων μια ακέραη μεσόμοφαλη χάλκινη φιάλη και πήλινα καθήμενα γυναικεία ειδώλια των αρχαϊκών χρόνων (εικ. 8-9). Τα ευρήματα αυτά πλαισίωναν πρόχειρη τετράγωνη κατασκευή από ευμεγέθεις λίθους (βλ. εικ. 6, μέσον). Το σύνολο αυτό ενδέχεται να ανήκει στην αρχική (υπαίθρια) φάση χρήσης του χώρου, με την οποία σχετίζονται οι «θήκες» και η ημικυκλική κατασκευή¹³. Αργότερα κτίστηκε ο Χώρος Δ και κάποια στιγμή «μπαζώθηκε», εν μέρει με χώματα και ευρήματα που προέρχονταν από το καθαρισμό του ιερού, προφανώς, του περιβάλλοντος χώρου και ενδεχομένως του εσωτερικού του ναού. Την ίδια περίοδο ίσως συγκέντρωσαν και τα γλυπτά, τα ενεπίγραφα βάθρα και τον παναθηναϊκό αμφορέα και τα τοποθέτησαν δίχως τάξη στον πρόναο, ο οποίος αχρηστεύτηκε. Υποθέτει κανείς ότι η πρόσβαση στο εσωτερικό του ναού πρέπει να ήταν εφικτή πλέον μόνον από την είσοδο που υπήρχε στο μέσον του Βόρειου τοίχου.

Η κεραμική από το Χώρο Δ ήταν κυρίως άβραφη και χρηστική και χρονολογείται από την ύστερη αρχαϊκή εποχή μέχρι και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁴. Από τα πολυάριθμα μικρά ευρήματα που προέρχονται και αυτά κυρίως από το Χώρο Δ αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες κατηγορίες: τα πήλινα γυναικεία ειδώλια τα οποία χρονολογούνται στους κλασικούς-πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους¹⁵. Η πλειονότητα των αναθημάτων είναι από χαλκό, αλλά υπάρχουν και αρκετά μολύβδινα, οστείνια, καθώς και υάλινα¹⁶. Πρόκειται κυρίως για περιάπτα, πόρπες, περόνες, βελόνες, ωτολαβίδες και δακτύλιους γνωστών τύπων, ιδιαίτερα από άλλα Θεσσαλικά ιερά¹⁷. Τόσο η κεραμική όσο και τα λοιπά ευρήματα χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο έως τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.¹⁸ Τούτο ταιριάζει με τη χρονολόγηση των κτερισμάτων από τους τάφους του νεκροταφείου του Σωρού¹⁹. Αν υποθέσουμε ότι η οικοδόμηση του ναού συμβαδίζει με εκείνη της χρονολόγησης των ηγεμόνων καλυπτήρων, τότε θα πρέπει να τοποθετηθεί προσωρινά στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια.

ΠΕΡΙΜΕΤΡΙΚΗ ΖΩΝΗ, ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Το 2006-2008, σε ζώνη πλάτους περίπου 2 μ Βόρεια, ΒΑ και Δυτικά, εξωτερικά του ναού αφαιρέθηκε το στρώμα καταστροφής του αρχαίου οικοδομήματος, έως το φυσικό βράχο. Κάτω από το στρώμα των πεσμένων λίθων που προέρχονται από την ανωδομή του κτιρίου, εντός του στρώματος καταστροφής, βρέθηκαν και πάλι πολυάριθμα κεραμίδια από τη στέγη του, καθώς και αρκετοί ακόμη ανάγλυφοι ηγεμόνες (ανθέμιο, ιπέας)²⁰. Πλησίον της ΒΑ γωνίας αποκαλύφτηκε πρόχειρη λίθινη κατασκευή που εφάπτεται εγκάρσια στον Β τοίχο του ναού (Τ17). Ο προορισμός της κατασκευής, που δίνει την εντύπωση «αγωγού», δεν αποσαφηνίστηκε (βλ. εικ. 2).

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

α) ΤΟΙΧΟΣ ΤΕΜΕΝΟΥΣ (Τ15) ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΚΑ. Το 2006 και 2007 ερευνήθηκε σε μεγάλη έκταση η περιοχή Ανατολικά του ναού. Σε απόσταση περίπου 10 μέτρων Ανατολικά της πρόσοψής του, στα τετράγωνα Θ4-5, αποκαλύφτηκε ένας τοίχος φοράς Β-Ν που ερμηνεύτηκε ως ο τοίχος του τεμένους του ιερού (Τ15)

4ου-3ου αι. π.Χ., αλλά και στο αρχαϊκό-κλασικό ιερό της ίδιας θεάς στο Νέο Φάληρο, καθώς και στο ελληνοιστικό Ηραίο στην Foce del Sele. Βλ. Baumbach 2004, 135, fig. 5.55 (με βιβλιογραφικές παραπομπές).

13. Για την τελευταία βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 277, εικ. 25.

14. Βήτος – Πανάγου 2006.

15. Για τα πήλινα ειδώλια βλ. Λεβέντη 2009.

16. Για μια πρώτη παρουσίαση των μικρών ευρημάτων βλ. Βήτος – Πανάγου 2009.

17. Βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 293, εικ. 29. Γενικά βλ. Kilian 1975. Kilian-Dirlmeier 1979. Kilian-Dirlmeier 2002.

18. Βήτος – Πανάγου 2006. 2009.

19. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 66 κ.ε. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 137-138. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 110-111. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, ΑΔ 40, 1985, 186-191. 42, 1987, 246-251. 43, 1988, 242-243.

20. Βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 277, και παραπομπές σημ. 60.

(**εικ. 10-12**). Ο τοίχος αυτός εδράζεται στο φυσικό βράχο και παρακολούθηθηκε σε μήκος 30 μέτρων περίπου. Η εξωτερική (Α) όψη του είναι αρκετά επιμελημένη, ενώ η εσωτερική (Δ) είναι μάλλον πρόχειρη, καθώς χρησίμευε και ως ανάλημμα λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους από Δ προς Α. Ο Τ15 αποτελείται από συνολικά 4 - κατά τόπους 5 - δόμους. Στους 3-4 ανώτερους είναι τοποθετημένοι μικρότεροι λίθοι, ενώ ο 5^{ος} και κατώτερος δόμος αποτελείται από μεγαλύτερους λίθους. Στο μέσον του περιήπου αποκαλύφθηκε ορθογώνια αναβάθρα διαστάσεων 2 Χ 2,60 (διακρίνεται στην **εικ. 12**). Πρόκειται για κλίμακα παρόμοια με εκείνη που είναι προσαρτημένη στον πρόναο του ναού (σημειωτέον, οι διαστάσεις και των δύο κατασκευών είναι ακριβώς οι ίδιες). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τουλάχιστον όταν κτίστηκε ο πρόναος, μια από τις προσβάσεις του ιερού βρισκόταν στα Α, ελαφρά μετατοπισμένη προς Β σε σχέση με τον επιμήκη άξονα του ναού.

Τα ευρήματα που προέκυψαν από την αφαίρεση της διαταραγμένης επίχωσης που κάλυπτε τον Τ15 ήταν ελάχιστα και μη χαρακτηριστικά. Εξάιρεση, ωστόσο, αποτελεί η εύρεση σε επαφή με τη βάση του τοίχου χάλκινου νομίσματος Κορίνθου του 4^{ου} αι. π.Χ.

β) ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ Τ16. Εξωτερικά και περίπου παράλληλα προς την πρόσοψη του ναού, στα Τετράγωνα Ζ3-Ζ4, Η3-Η4, αποκαλύφθηκε αρκετά πρόχειρη λίθινη επιμήκης κατασκευή, κακής διατήρησης, που αποτελείται από μία στρώση λίθων (Τ16) (**εικ. 10-11**). Η μορφή της κατασκευής και η απουσία ευρημάτων ή ίχνη καύσης και οστών ζώων, αποκλείουν την εκδοχή του βωμού. Το αποκαλυφθέν μήκος της ξεπερνά τα 30 μέτρα και το πλάτος της κυμαίνεται από 2,50-3,00 μ. Προς Νότον, εντός των Τετραγώνων Ζ2/Η2, η κατασκευή μοιάζει να διακόπτεται. Ένας κατακόρυφα τοποθετημένος (;) λίθος προβληματίζει, καθώς δημιουργεί μια διαμόρφωση ανοίγματος.

Ανάμεσα στις διάφορες υποθέσεις που μπορεί κανείς να διατυπώσει είναι ότι ο Τ16 ανήκει στο τείχος της πόλης. Ο Τ16 βρίσκεται ακριβώς στην προέκταση εγκάρσιου σκέλους του τείχους της αρχαίας πόλης, το οποίο έχει προφανώς καταστραφεί παλαιότερα κατά τη διάνοιξη της παρακείμενης αγροτικής οδού. Μάλιστα οι λίθοι του Τ16 ομοιάζουν με το έμπλεκτο γέμισμα του τείχους. Η ύπαρξη κατεργασμένων ογκολίθων στις δύο όψεις του Τ16 ενισχύει τα παραπάνω. Η αμελής κατασκευή δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Τ16 αποτελεί την κατώτατη υποθεμελίωση, καθώς σε αρκετά σημεία αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος²¹.

ΚΤΙΡΙΟ Ε (Τ19-22)

Το 2008, ΒΔ του ναού, στα Τετράγωνα Α8-Α9-Β9 αποκαλύφθηκε μικρός τετράγωνος «οίκος», πλευράς 3,40 μ. (Κτίριο Ε) (**εικ. 13-14**). Το άνοιγμα, πλ. 1,20 μ., βρίσκεται στο μέσον περιήπου του Α τοίχου. Ο τοιχοβάτης, πλ. 0,45 μ. και μέγ. σωζ. ύψ. 0,25 μ., εδράζεται στο φυσικό βράχο, πάνω σε στενή «πατούρα». Η στέγη ήταν από κεράμους λακωνικού τύπου, ενώ εξωτερικά (στα ΒΔ) συλλέχτηκε και μικρό θραύσμα ηγεμόνα κεράμου με ανάγλυφο ανθέμιο, παρόμοιο με τους ηγεμόνες του ναού (**εικ. 15**). Η διάβρωση στο εσωτερικό του κτίσματος ήταν μεγάλη με αποτέλεσμα να μην σώζεται το δάπεδο. Τα ευρήματα ήταν λιγοστά όστρακα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου. Δύο-τρία όστρακα ενδέχεται να χρονολογούνται στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους. Ο προορισμός του κτιρίου παραμένει άγνωστος, αν και ενδεχομένως να είχε λατρευτικό προορισμό. Αν ωστόσο η μελέτη των ευρημάτων πιστοποιήσει ότι κατασκευάστηκε στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, τούτο θα σημαίνει ότι ο οίκος προηγήθηκε της κατασκευής του ναού. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι το Κτήριο Ε είναι ο πρώτος ναός που ενδεχομένως στέγαζε το λατρευτικό άγαλμα και όταν οικοδομήθηκε ο επιμήκης ναός, χρησίμευσε ως θησαυρός²².

21. Η υπόθεση ότι πρόκειται για λιθόστρωτη πομπική (;) οδό που οδηγούσε από τον οικισμό στο ιερό δεν μπορεί να αποκλειστεί στο παρόν στάδιο της έρευνας.

22. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν από κοινού οι Α. Μαζαράκης Αινιάν και Ι. Λεβέντη στην υπό έκδοση ανακοίνωσή τους με τίτλο Όψεις της λατρείας του Απόλλωνα στη Θεσσαλία. Το ιερό στη θέση Σωρός Μαγνησίας, στο συνέδριο *Sanctuaries and Cults in Ancient Thessaly*, British School at Athens, 30/11-1/12/2013 (ed. M. Stamatopoulou).

ΒΑΘΡΟ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ (Τ18) ΒΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Σε απόσταση 50 μ. από τη ΒΑ γωνία του ναού καθαρίστηκε μια ορθογώνια κατασκευή διαστ. 1,51 X 0,57 μ η οποία φαίνεται ότι είχε ερευνηθεί παλαιότερα (το 1973;) (εικ. 16). Σχηματίζεται από 4 ορθογωνισμένους ογκόλιθους, ύψ. 0,60 μ., και εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο. Ήταν σαφές ότι το εσωτερικό της είχε διαταραχθεί πολύ πριν την έναρξη του ανασκαφικού μας προγράμματος, ίσως από αρχαιοκάπηλους και το μόνο αξιόλογο εύρημα ήταν θραύσμα λύχνου των όψιμων κλασικών χρόνων. Ο Δυτικός δόμος είναι αδρά κατεργασμένος, και είναι πολλαπλά θραυσμένος. Στην εσωτερική του έδρα σώζει δίστιχη υστεροαρχαϊκή ή πρώιμη κλασική επιγραφή, επί τα λοιπά, σε τοπική θεσσαλική διάλεκτο (ΑΥΤΟΝΟΑ ΟΝΕΘΗΚΕΝ ΤΟΔΙ). Το γυναικείο όνομα Αυτονόα απαντά εδώ άπαξ. Ο Νότιος μαρμάρινος δόμος φέρει εξωτερικά επίσης δίστιχη επιγραφή. Ο πρώτος στίχος είναι πολύ φθαρμένος, στον 2^ο διακρίνονται τα γράμματα ΕΠΟΙΕ. Από τη μορφή των γραμμάτων μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ. Η πρώτη επιγραφή, που είναι και η παλαιότερη, πρέπει να τοποθετήθηκε εκεί σε δεύτερη χρήση κατά την κατασκευή του βάρου. Είναι φανερό ότι η δεύτερη επιγραφή βρίσκεται in situ και σε αυτήν πρέπει να αναγραφόταν το όνομα του γλύπτη που είχε φιλοτεχνήσει το ανάθημα. Τούτο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ορθογώνια κατασκευή είναι βάρου αγάλματος, του οποίου το εσωτερικό γέμισμα έχει αφαιρεθεί από λαθρανασκαφείς.

ΒΙΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Παράλληλα με την ανασκαφή ολοκληρώθηκαν η μελέτη των οστών ζώων και των οστρέων από το ιερό, από τις Κ. Τρανταλίδου και Α. Θεοδωροπούλου, αντίστοιχα. Σύμφωνα με την Κ. Τρανταλίδου, τα ποσοστά των οστών αιγών και προβάτων αγγίζουν το 80%, οι χοίροι το 11%, τα βοοειδή το 9%. Τα δείγματα άγριων πανίδας είναι ελάχιστα. Ένα μικρό ποσοστό από τα οστά, το 8,25%, που προέρχεται κυρίως από το Χώρο Δ (και λιγότερα από το θρανίο του σηκού), ήταν καμένα ενώ μόλις το 1% διατηρεί ίχνη κοπής. Η μελέτη των οστρέων ολοκληρώθηκε επίσης. Είναι ενδιαφέρον ότι από τα 2338 θραύσματα που συλλέχτηκαν το 2004 εντός της κοιλότητας του προνάου, πάνω από το 50% είναι θρυμματισμένες πορφύρες²³.

Η ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Βασιζόμενοι στα έως σήμερα δεδομένα, και ιδιαίτερα στη χρονολόγηση της κεραμικής, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το ιερό εγκαταλείφθηκε τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. ταυτόχρονα με τον οικισμό το 294/3 π.Χ., όταν ιδρύθηκε η Δημητριάδα (Στράβων 9.5.15). Ωστόσο, έχουμε ήδη επισημάνει ότι η εγκατάλειψη ενδέχεται να τοποθετείται και αργότερα, και να οφείλεται σε άλλους λόγους, ενδεχομένως σε κάποιο σεισμό όπως αυτός που μαρτυρείται στην περιοχή το 265 π.Χ.²⁴. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, δεν θα ήταν αβάνισμο εάν υποστηρίζαμε ότι κάποια στιγμή, ίσως κατά τον 2^ο ή 3^ο αι. μ.Χ., ο ερειπωμένος ναός χρησιμοποιήθηκε ως υπαίθριος περίβολος για κάποια μικρής κλίμακας και διάρκειας αγροτική ή κτηνοτροφική εγκατάσταση. Έτσι θα ήταν δυνατόν να εξηγηθούν η φαινομενική απουσία εκτεταμένου στρώματος πεσμένων κεράμων και κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό του σηκού, η άτακτη συγκέντρωση των σπαραγμάτων λίθινων αναθημάτων εντός του προνάου, το εξισωτικό μπάζωμα του Χώρου Δ με φερτά χώματα ανάμεικτα με αφιερώματα και σκεύη του ιερού, καθώς και η παραβίαση του Χώρου Γ για την εγκατάσταση του τριβείου. Η ολοκλήρωση της μελέτης των ανασκαφικών δεδομένων και των κινητών ευρημάτων θα επιτρέψει να διασαφηνιστούν αυτά τα ερωτήματα και να κατανοήσουμε καλύτερα την ιστορία του ιερού.

23. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 275.

24. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 279-280. Reinders – Prummel 2003, 232 κ.ε.

SUMMARY

EXCAVATIONS AT THE SANCTUARY OF APOLLO AT SOROS (2006-2008)

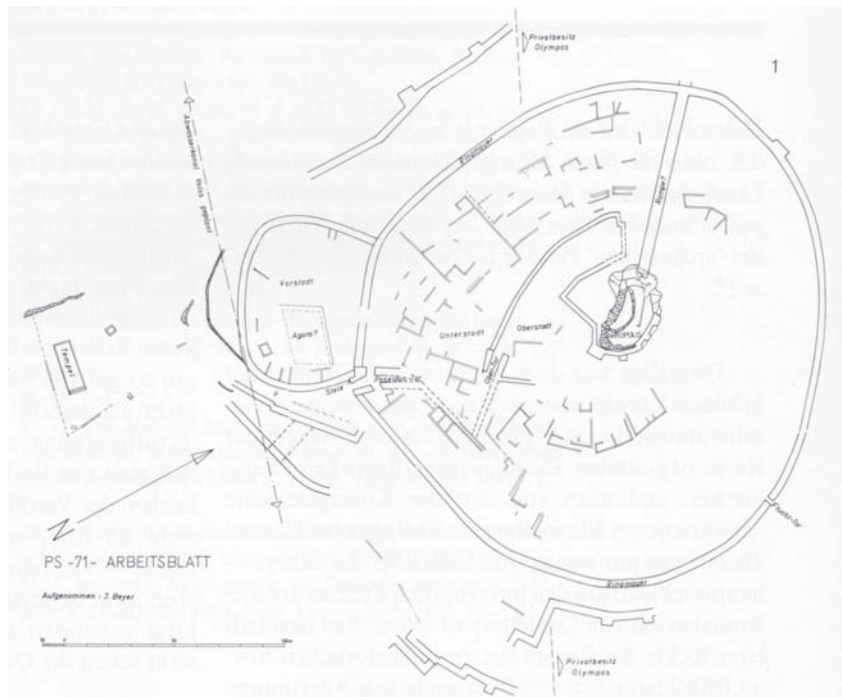
Alexander Mazarakis Ainian

The university of Thessaly excavations at the sub-urban sanctuary of Apollon at "Soros" in Magnesia, near Volos, were continued during the 2006-2008 seasons and were brought to an end. Room Δ was fully excavated. Within it, and also extending to the West outside, a line of stone cists came to light, perhaps to be interpreted as bins for food storage or containers of offerings, while in the deepest levels before bedrock a cult assemblage of the 6th c. B.C. came to light around a flimsy structure, perhaps to be identified as an hypaethral altar which may have preceded the erection of the temple. To the east, in front of the temple, a massive but very badly preserved elongated structure was encountered (T16) while a bit further to the east the temenos wall (T15) with a stepped entrance, came to light. A few metres to the NW of the temple a small oikos was also revealed (T19-22, Building E). Its date has not been fixed with accuracy yet, though it seems to have preceded the construction of the temple, in which case it could represent the earlier cult building, later transformed into a treasury (?). Lastly, a few metres to the NE, the inscribed base for a cult statue was identified (T18).

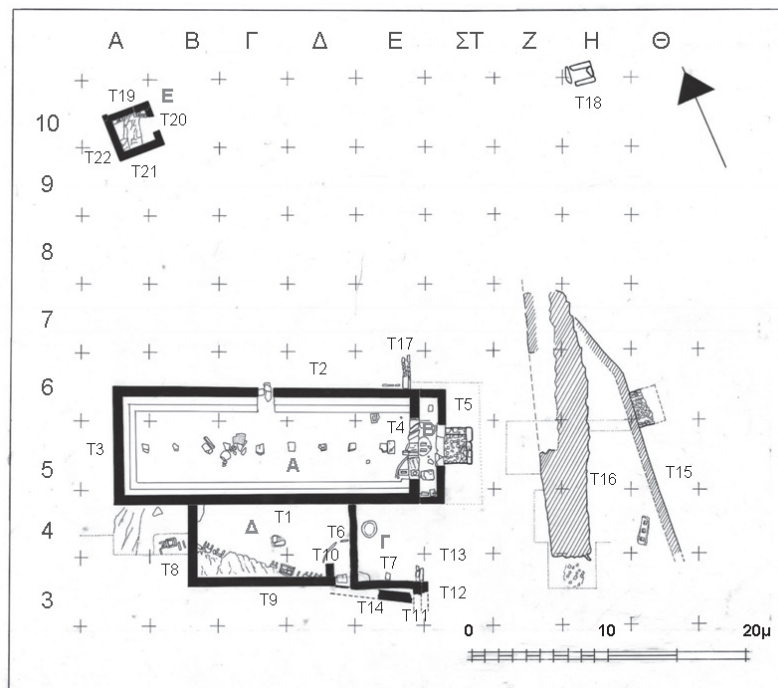
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος, Α., 1909. Ανασκαφαί και έρευναι εν Αμφαναίς, ΠΑΕ, 162-170.
 Αρβανιτόπουλος Α., 1928. *Γραπταί στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήνα.
 Arrigoni G., 1999. Perseo contro Dionysos a Lerna, στο *Ricordando Raffaele Cantarella: miscellanea di studi, Quaderni di Acme* 36, 9-70
 Bakhuizen S.C., 1987. Magnesia unter makedonischer Suzeränität, *Demetrias V*, Bonn, 319-336.
 Baumbach, J.D., 2004. *The significance of votive offerings in selected Hera sanctuaries in the Peloponnese, Ionia, and Western Greece. BAR-IS 1249*, Oxford.
 Beloch K.J., 1911. Zu Karte von Griechenland, *Klio* 11, 442-445.
 Βήτος Γ. – Πανάγου Μ., 2006. Η κεραμική από το Ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό: προκαταρκτική μελέτη, στο *ΑΕΘΣΕ 2*, 309-328.
 Βήτος Γ. – Πανάγου Μ. 2009. Τα μικρά ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό, στο *ΑΕΘΣΕ 3*, 2009 [2012], Βόλος, στον παρόντα τόμο.
 Γεωργιάδης Ν., 1880 [1894²]. *Θεσσαλία*, Βόλος.
 Γιαννόπουλος Ν., 1914, Παγασαί-Δημητριάς, *ΑΕ*, 90-92.
 Γιαννόπουλος Ν., 1932. Επιγραφαί εκ Θεσσαλίας, *ΑΕ*, Χρονικά, 17-29.
 Γιαννόπουλος Ν., 1933. Θεσσαλίας Επιγραφαί, *ΑΕ*, Χρονικά, 1-6.
 Di Salvatore M., 1994. Ricerche sul territorio di Pherai. Insediamenti, difese, vie e confini, στο *Θεσσαλία Β*, Αθήνα, 93-124.
 Di Salvatore M., 2002. La storia proiettata sul territorio: il caso della città greca di Pherai, στο *Sviluppi recenti nella ricerca antichistica*, De Angelis V. (επιμ.), *Quaderni di Acme* 54, 25-53.
 Hansen M.H. – Nielsen T.H., 2004. *An Inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford.
 Helly B., 1987. Les émissions monétaires de la confédération Thessalienne, στο *Rythmes de la production monétaire de l'antiquité à nos jours*, Louvain-la-Neuve, 39-53.
 Helly B., 2001 (υπό έκδοση). De Pagasai en Chalcidique avec les Argonautes, in *Séminaire sur les voies maritimes en mer Egée, mars 2001*, Milano.
 Θεοχάρης Δ., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
 Ιντζεσίλογλου Μπ., 1994. Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου, στο *Θεσσαλία Β*, Αθήνα, 31-56.
 Ιντζεσίλογλου Μπ., 2000. Έργα και Ημέραι (1990-1997), στο *Έργο Εφορειών*, 373-379.

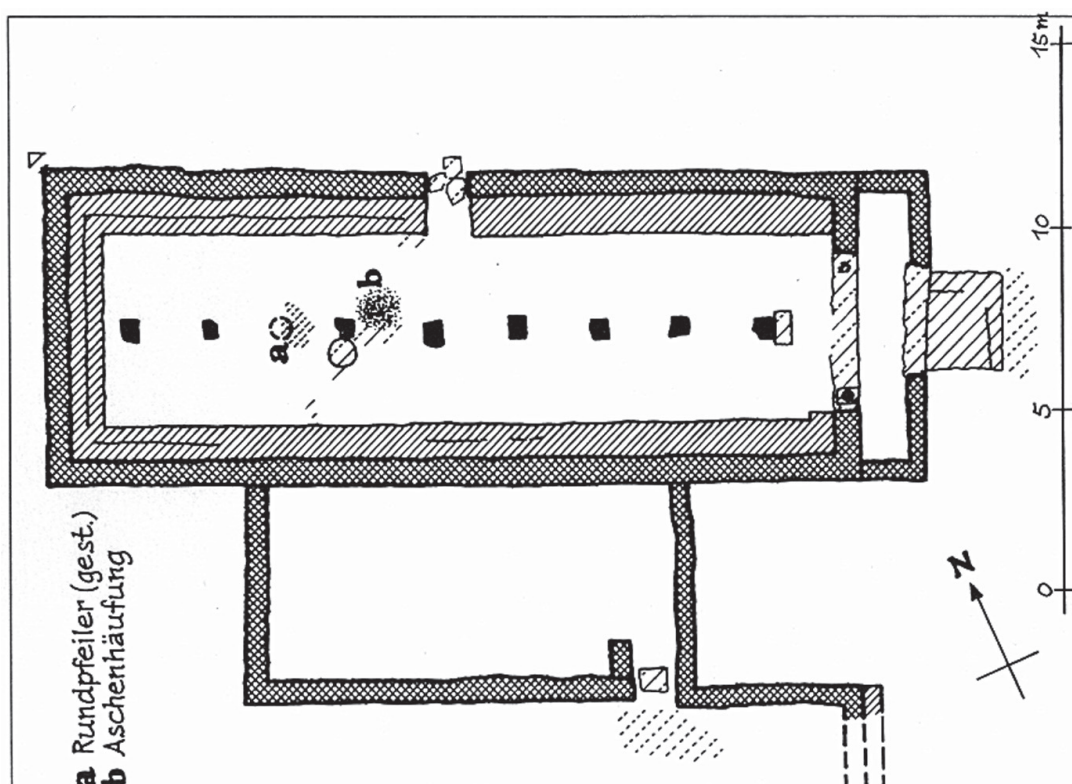
- Intzesiloglou B., 2002. The Archaic temple of Apollo at Ancient Metropolis (Thessaly), στο Stamatopoulou M. – Yeroulanou M. (επιμ.), *Excavating Classical culture: recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford, Somerville College, 23-27 March 2001, Oxford, 109-115.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF 14/2.
- Kilian-Dirlmeier I., 1979. *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, PBF 11/2 Band.
- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien 48, Mainz
- Κονταξή Ε.Ι. (επιμ.), 1996. *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στον χρόνο, Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος.
- Leake W., 1835. *Travels in Northern Greece IV*, London.
- Λεβέντη Ι., 2006. Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός, *ΑΕΘΣΕ 2*, 295-308.
- Λεβέντη Ι., 2009. Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό Μαγνησίας, στο *ΑΕΘΣΕ 3*, 2009 [2012], Βόλος, στον παρόντα τόμο.
- Marzloff P., 1975. Demetrias. Elemente einer hellenistischen Hauptstadt, *Architectura, Zeitschrift für Geschichte der Architektur* 5, 43-60.
- Marzloff P., 1992. Zur Stadtbaugeschichte von Demetrias, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 337-348.
- Marzloff P., 1994α. Développement urbanistique de Démétrias, στο *Θεσσαλία Β*, 57-70.
- Marzloff P., 1994β. Antiker Stadtebau und Architektur in Thessalien, στο *Θεσσαλία Β*, 255-276.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2006. Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό (2004-05), στο *ΑΕΘΣΕ 2*, 269-294.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2011. Το ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό, στο *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τιμητικός τόμος για τον Πέτρο Θέμελη* (επιμ. Π. Βαλαβάνης), Αθήνα 2011, 143-170.
- Meyer E., 1942. Pagasai, *RE XVIII*2, 2298-2309.
- Miller S. G., 1979. *Two groups of Thessalian gold*, Berkeley.
- Miložić V., 1974. Bericht über die Deutschen Archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA* 7, 43-75.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1990. Δημητριάδα-Παγασές, *Αρχαιολογία* 34, 65-70.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2002. Δημητριάς 1998-2000, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 108-115.
- Μπάτζιου Ευσταθίου Α. – Τριανταφυλλοπούλου Π., 2006. Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στο Σωρό, στο *ΑΕΘΣΕ 2*, 257-267.
- Παπαχατζής Ν., 1984. Μύθοι και αρχαιότερες λατρείες της Θεσσαλικής Μαγνησίας, *ΑΕ*, 145-147.
- Reinders R. – Prummel W., 2003. *Housing in New Halos: a Hellenistic town in Thessaly, Greece*, Lisse.
- Stählin Fr., 1924 [1967²]. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart [Amsterdam²].
- Stählin Fr.– Meyer E.– Heidner A., 1934. *Pagasai und Demetrias*, Berlin-Leipzig.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2000. *Νεκροταφείο των Αμφανών. Οι πρώτοι ελληνιστικοί τάφοι*, στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Αθήνα, 60-69.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2002. Αμφανές: Αρχαιολογικά δεδομένα – πρόταση ανάδειξης, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 134-139.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1982. *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα.
- Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η Θεσσαλική Θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία Θεά*, Αθήνα.
- Wace A.J.B., 1906. The topography of Pelion and Magnesia, *JHS* 26, 143-168.

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαίου οικισμού (κατά Ι. Beyer, 1971). Marzloff 1994β, 256, Abb. 1.

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα ιερού (Γ. Χιώτης - Α. Μαζαράκης Αινιάν, 2008).

Εικ. 3. Κάτοψη του ναού κατά Marzloff 1994β, 264, Abb. 16.

Εικ. 4. Άποψη του ναού και των παράπλευρων Χώρων Γ και Δ, από Δυτικά.

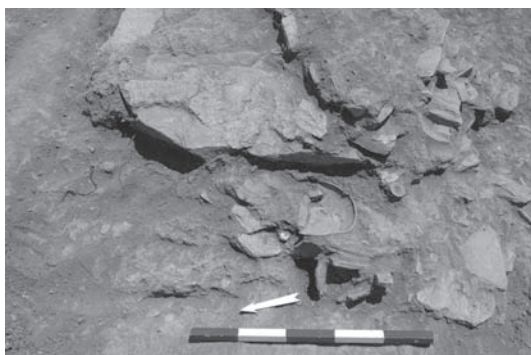
Εικ. 5. Άποψη του ναού και των παράπλευρων Χώρων Γ και Δ, από τα ΝΑ.

Εικ. 6. Χώρος Δ. Τομή 1. «θήκες» και ημικυκλική κατασκευή, από ΒΔ.

Εικ. 7. «θήκες» Δυτικά του Χώρου Δ, από Δυσμάς.

Εικ. 8. Χώρος Δ. Χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη κατά χώραν.

Εικ. 9. Χώρος Δ. Καθιστό αρχαϊκό ειδώλιο κατά χώραν.

Εικ. 10. T16 από το Βορρά.

Εικ. 11. Τοίχος τεμένους T15 και αναβάθρα, από τα Βόρεια.

Εικ. 12. Τοίχος τεμένους T15 και αναβάθρα, από τα Νότια.

Εικ. 13. Το Κτίριο Ε. Άποψη από Δυσμάς.

Εικ. 14. Κάτοψη Κτιρίου Ε (σχ. Α. Γούναρη, 2008).

Εικ. 15. Ανθεμωτή ηγεμόνας κέραμος εξωτερικά Κτιρίου 5.

Εικ. 16. Βάθρο αγάλματος T18, από το Νότο.

ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΣΩΡΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ*

Ιφιγένεια Λεβέντη

Τα ειδώλια που ήρθαν στο φως κατά την πανεπιστημιακή ανασκαφή που διεξήγαγε το τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο περιαστικό ιερό του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας σε 5 ανασκαφικές περιόδους (2004-2008) παρουσιάζονται εδώ επιλεκτικά και προκαταρκτικά. Μαζί με το υλικό της πανεπιστημιακής ανασκαφής μελετήθηκε και το μοναδικό ακέραιο ειδώλιο από την ελληνο-γερμανική ανασκαφή του ναού το 1973. Τα ειδώλια και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα της ανασκαφής μας προέρχονται κυρίως από την αρχαία επίχωση που χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα μετά από το τέλος λειτουργίας του ναού για να ισοπεδωθεί το δάπεδο του προς τα ΝΔ του ιερού οικοδομήματος υπαίθριου πιθανόν χώρου Δ¹.

Τα πήλινα ειδώλια από το Σωρό χρονολογούνται από τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια ως τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. και ο ορίζοντας αυτός συνάδει με την κεραμική και τα άλλα κινητά ευρήματα από το ιερό. Επιτρέπουν όπως θα δούμε στη συνέχεια τη διατύπωση της υπόθεσης για την ύπαρξη μιας τοπικής παραγωγής, που δεν αποκλείει ωστόσο καθόλου να προέρχεται μέρος των παραδειγμάτων μας και από άλλες θεσσαλικές πόλεις, των οποίων οι κάτοικοι επισκέπτονταν το ιερό ή και από εισαγωγές από άλλες περιοχές, σε μικρό πάντως ποσοστό. Ενδιαφέρουσα αποβαίνει η σύγκριση κυρίως με το πρόσφατα δημοσιευμένο υλικό από τη Δημητριάδα, με ειδώλια που χρονολογούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους στη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ., και στην οποία φαίνεται ότι συνοικίσθηκε η αταύτιστη ακόμη πόλη του Σωρού².

Το ειδώλιο ΠΕ 7/06 (ύψ. 0,063 μ., **εικ. 1**), καθώς και τα ειδώλια ΠΕ 17/06 (ύψ. 0,15 μ., **εικ. 2**), ΠΕ 18/06 (ύψ. 0,014 μ., **εικ. 3**), ΠΕ 20/06 (ύψ. 0,13 μ., **εικ. 4**) τα οποία και προέρχονται από πρόχειρη λατρευτική κατασκευή αντίστοιχη στην πρώτη φάση κατασκευής του ναού ή και πριν από τη λειτουργία του, αποδίδουν ένθρονες γυναικείες μορφές. Τεκμηριώνουν τις επαφές των πρώιμων κοροπλαστικών αναθημάτων στο ιερό με τον ιωνικό κόσμο και το Α. Αιγαίο. Παράλληλα συναντάμε στην Ιωνία και την Καρία αλλά και τη Ρόδο, τα άλλα νησιά του Αιγαίου και την Αττική, από το β' μισό του 6^{ου} ως το α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.³ Το ΠΕ 4/06

* Ευχαριστώ το διευθυντή της ανασκαφής καθ. Α. Μαζαράκη Αινιάν που μου παραχώρησε το υλικό για δημοσίευση, καθώς και τη διεύθυνση και τους συντηρητές της ΙΓ' ΕΠΚΑ. Επίσης θερμές ευχαριστίες εκφράζω προς τη V. Μητσοπούλου Leon, τη M. Pisani, τη X. Μητσοπούλου, τη M. Πανάγου και τον E. Βιβλιοδέτη για χρήσιμες συζητήσεις και υποδείξεις, καθώς και τη διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου για την παροχή της φωτογραφίας εικ. 12.

1. Για την συνθετική έκθεση της ανασκαφικής περιόδου 2004-2005, βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2006 και ειδικότερα, 276-277, εικ. 4.

2. Για τη χρονολόγηση του ελληνοιστικού υλικού της Δημητριάδος, βλ. Hornung-Bertemes 2007, 76-77, 102-103. Τα λιγοστά ειδώλια που αναφέρονται με προέλευση Δημητριάδα στα αρχεία της ΙΓ' ΕΠΚΑ και ανήκουν στον 5ο αι. ως το γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., έχουν πιθανότατα άλλους τόπους προέλευσης από οικισμούς που συνοικίσθηκαν στην πόλη αυτή, σύμφωνα με τη Hornung-Bertemes 2007, 74. Για την ταύτιση της πόλης του Σωρού με τις Αμφανές ή Παγασές, Μαζαράκης Αινιάν 2006, 271-273. Μαζαράκης Αινιάν 2011, 146-147.

3. Για την κατασκευή, Μαζαράκης Αινιάν 2011, 160, εικ. 25. Isik 1980, 46-51, 209, αρ. 30, πίν. 4, 540-530 π.Χ. (Μουσείο Bodrum B.3098 [K] με καθαρή διάρθρωση). Mollard-Besques 1954, 45, αρ. B 271-275, πίν. XXXII (θρακική Ελεούς) και 36, αρ. B 208, πίν. XXVI (Ρόδος, 530-520), 44, αρ. B 262, B 266, πίν. XXXI (Ελεούς). Higgins 1954, 65, αρ. 122-123, πίν. 22 (πρώιμος 5^{ος} αι., Κάμρος) και αρ. 69, πίν. 14, αρ. 70, πίν. 13 (Ρόδος, Κάμρος, ύστερος 6^{ος} αι.), 50, αρ. 65, πίν. 15 (περ. 500). Pisani 2006, 296-297, αρ. 10, εικ. 3 (Συλλογή Βρετανικής Σχολής Αθηνών από Μήλο πιθανόν, 550-500). Schürmann 1989, 31, αρ. 47, πίν. 12 (B 415a, αργείο εργαστήριο, από Αθήνα ίσως, τέλος 6^{ου} αι.). Πρβλ. Bayburtluoğlu 1977, 100-101, αρ. 5 (ERY 1970 PT.1), πίν. III, 520-510 και 102, αρ. 7 (Ery. 1970 PT. 5), πίν. V, καθώς και 103-104, αρ. 13 (ERY 1970 PT.3), πίν. VI. Laumonier 1956, 69, αρ. 73 (A 3561),

(ύψ. 0,054 μ., **εικ. 5α**) είναι κεφαλή πιθανόν μικρής γυναικείας προτομής με διάδημα ή στεφάνη και επίβλημα, και βρίσκεται πολύ κοντά σε προτομή του σαμιακού εργαστηρίου των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴ Για τη διαίρεση της κόμης στο μέσον του μετώπου και την ελαφρά διακύμανση του κατώτερου περιγράμματός της υπάρχουν ωστόσο παράλληλα σε προτομές των τελευταίων δεκαετιών του 6^{ου} αι. π.Χ. που διαδίδονται από τη Βοιωτία στη Φωκίδα (Κίρρα-Δελφοί), επίσης και αυτά με ανατολικοϊωνικές επιδράσεις⁵. Συνεπώς μείξη ηπειρωτικών και ανατολικοϊωνικών στοιχείων διαπιστώνεται στην προτομή του Σωρού που μπορεί να χρονολογηθεί τελικά στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. και αντιστοιχεί στην τεχνοτροπική βαθμίδα του ανατολικού αετώματος του ναού της Αθηνάς Αφαιάς⁶.

Τα αποσπασματικά πλαστικά αγγεία ΠΕ 9/06 και ΠΕ 10/06 (ύψ. 0,105 και 0,097 μ. αντίστοιχα, **εικ. 6-7**) και η κεφαλή ΠΕ 62/05 (BE 5067) (ύψ. 0,031 μ., **εικ. 5β**) πιθανότατα, αντιπροσωπεύουν έναν τύπο πλαστικού αγγείου ή ειδώλιου σε μορφή αρχαϊκής κόρης, που κρατούσε πτηνό στο στήθος με το ένα χέρι, ενώ με το άλλο ανέσυρε μία άκρη του ενδύματος. Τα ειδώλια – αγγεία αυτού του τύπου έχουν κέντρο παραγωγής τη Σάμο στα μέσα και το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., από όπου εξαγονται ευρέως στην υπόλοιπη Ελλάδα, τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα⁷. Η περίοδος μεγαλύτερης γεωγραφικής διάδοσης αυτής της σαμιακής κοροπλαστικής δημιουργίας εντοπίζεται γύρω στο 530 π.Χ.⁸, οπότε θα πρέπει να χρονολογηθούν και τα παραδείγματα από το ιερό στο Σωρό.

Το παλαιότερο ειδώλιο που ακολουθεί ένα τύπο της βοιωτικής παραγωγής είναι το αποσπασματικό ΠΕ45/05 (BE 5073) (ύψ. 0,032 μ., **εικ. 8**) που διασώζει μία πολοφόρο γυναικεία κεφαλή με το λαιμό. Πρόκειται για σανιδόμορφο ειδώλιο του γνωστού τύπου με το συμβατικό όνομα «παπάδες» που έχει όμως οργανικά διαμορφωμένο και όχι πτηνόμορφο πρόσωπο και μπορεί συνεπώς να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. με σύγκριση με τα ολόκληρα παραδείγματα της συλλογής Ν.Π. Γουλανδρή⁹. Η πολοφόρος γυναικεία κεφαλή ΠΕ 24/05 (BE 41387) (ύψ. 0,067 μ., **εικ. 9**) ανήκει σε ένα γνωστό τύπο ειδώλιου του βοιωτικού εργαστηρίου, που έχει μεγάλη διάδοση και εντός και εκτός του βοιωτικού χώρου¹⁰. Η κεφαλή αυτού του τύπου συνδυάζεται με πεπλοφόρους που κρατούν κιβωτίδιο, όπως το αποσπασματικό ΠΕ 15 + ΠΕ 26/04 (BE 41383) (ύψ. 0,076 μ., **εικ. 10**). Αυτές παρουσιάζουν διάδοση από τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ.¹¹ Γνωστά είναι παραδείγματα από τις Αλές στη Φθιώτιδα, που υποδηλώνουν και το δρόμο που ακολουθούσαν αυτές οι δημιουργίες ως τη Μαγνησία¹². Απαντούν και σε παραλλαγή όπου η γυναίκα ανασύρει ταινία από το υπερυψωμένο κιβωτίδιο ή ψυξίδα¹³. Αυτές οι πεπλοφόροι, με διαφορετική θέση του χεριού που κρατά την ψυξίδα και μαλλιά διαμορφωμένα σε πλοκάμους ή κοχλιόσχημους βοστρύχους, εξελίσσονται από το β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. στη Βοιωτία και έχουν ερμηνευτεί ως θνητές συνοδοί νύφης, εφόσον στη γαμήλια τελετή παραπέ-

πίν. 6 και **εικ. 74**, πίν. 6, ιδίως 89, αρ. 194, πίν. 6 (Μύκονος 336). Κόκκου-Βυριδή 1999, 122 και 235, αρ. Β163, πίν. 50 (Ελευσίνα, ΜΕΛ 3124, β' μισό 6^{ου} αι.). Mitsopoulos Leon 2009, 150-151, 173-175, αρ. 467-485α, πίν. 67-69.

4. Higgins 1954, 143, αρ. 526, πίν. 70 (το ίδιο μακρύ πρόσωπο και η σοβαρή έκφραση, αλλά τα μαλλιά στο σαμιακό παράδειγμα είναι διαρθρωμένα πλαστικά). Οι μικρές διαστάσεις καθώς και τα τυπολογικά χαρακτηριστικά της κόμης και του καλύμματος της κεφαλής χωρίς πλαστική απόδοση των αυτιών απαντούν και σε προτομές που προορίζονταν για ανάρτηση, όπως δείχνει η οπή ανάρτησης ψηλά στο κρανίο, από το ιερό της Δήμητρας Μαλοφόρου στη Σικελία: Wiederkehr-Schuler 2004, 155, αρ. 8.d.1.1, πίν. 31.

5. Croissant 1983, 318-319, αρ. 196-197, πίν. 123-124 (τύπος Ν3, Δελφοί Κ.40 και Κ.41).

6. Πρβλ. Ohly 1976, πίν. 37 (αρ. Ο. VI), 53 (Ο. XI). Rolley 1994, 202-204, για τη χρονολόγηση των αετωμάτων.

7. Γενικά για τη διάδοση, Walter-Karydi 1997. Mollard-Besques 1954, 37, αρ. Β 213-214, πίν. XXVII (Κάμμος, 520-510 π.Χ.) 41, αρ. Β 244- Β 245, πίν. XXX (Απολλωνία, β' μισό 6^{ου} αι.). Higgins 1954, 48, αρ. 57, πίν. 13 (Κάμμος) και 49, αρ. 59-60, πίν. 12 (το αρ. 60 από Ναύκρατι) όλα ύστερος 6^{ος} αι. Bayurtluoğlu 1977, 105-106, αρ. 17 (ERY 1970 ΡΤ.12), πίν. IX, 540-530 και 108, αρ. 27 (ERY 1970 ΡΤ.17), πίν. XVI, β' μισό 6^{ου}. Ένα παράδειγμα βρισκόταν άλλοτε στον Αλμυρό, προερχόμενο από την αγορά αρχαιοτήτων: Biesantz 1965, 34, αρ. L 102, πίν. 79.

8. Walter-Karydi 1997, 15.

9. Μαραγκού 1985, 125, 129-130, αρ. 189-190 με **εικ.**

10. Κωπαΐδα, ύστερος 5^{ος} αι. π.Χ.: Higgins 1954, 226, αρ. 850, πίν. 118. Hornung-Bertemes 2007, 134, αρ. 94, πίν. 15 (πιθανόν από Δημητριάδα στο Αρχ. Μ. Βόλου 5678 XXII, μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.).

11. Πρβλ. Higgins 1954, 226-227, αρ. 849 και 851, πίν. 118-119, ύστερος 5^{ος} αι. π.Χ.

12. Goldman – Jones 1942, 401, αρ. 18, πίν. IX (group F, α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.). Επίσης από Paestum πεπλοφόρος με χοιρίδιο, Higgins 1954, 371-372, αρ. 1371-1373, πίν. 193.

13. Πρβλ. Breitenstein 1941, 38-39, αρ. 341, πίν. 4b (8246, από Θεσσαλία). Mollard-Besques 1954, 93, αρ. C 61, πίν. LXVI.

μπει το κιβωτίδιο. Τα λιγότερο ογκώδη παραδείγματα κόμης κατεβαίνουν χαμηλότερα χρονολογικά, συνεπώς πιθανότατα η πεπλοφόρος από το Σωρό είναι του α' μισού του 4^{ου} αι. π. Χ.¹⁴

Το ειδώλιο χορεύτριας ΠΕ 55/05 (ύψ. 0,163 μ., **εικ. 11**), με τύμπανο, είναι πιθανόν τοπική απομίμηση ενός αττικού και βοιωτικού τύπου χορεύτριας που εμφανίζεται σε παραλλαγές. Τεχνοτροπικά συγγενής είναι μία χορεύτρια από την Αττική στο Λούβρο, από το γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., με διαφορετική στροφή της κεφαλής και ομοιότητες στη διευθέτηση του ιματίου¹⁵. Πλησιέστερο τυπολογικά είναι ωστόσο το παράδειγμα μιας χορεύτριας με τύμπανο από την Ερέτρια προερχόμενη από ευβοϊκό πιθανότατα εργαστήριο, στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 12114, 4^{ου} αι. π.Χ. (**εικ. 12**)¹⁶. Οι χορεύτριες αυτού του τύπου συνήθως δείχνουν τις τεχνοτροπικές επιβιώσεις του αττικού Πλούσιου Ρυθμού του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. Παριστάνονται στην περισσότερο επιτηδευμένη μορφή τους τυλιγμένες μέχρι τα μάτια στο διαφανές ιμάτιο και έχουν σχετισθεί με το βοιωτικό διονυσιακό κύκλο ως Μαινάδες ή Νύμφες με βάση και στεφάνια από κισσό που φέρουν. Εμφανίζονται στην προταναγραϊκή παραγωγή ήδη στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. και κατάγονται από τα επιθήματα των αγγείων που κυκλοφορούσαν στη Μεσόγειο, τις ακτές της Αφρικής και τη Μάυρη Θάλασσα¹⁷.

Ο ιστάμενος Έρωσ ΠΕ 16/04 (ΒΕ 41384) (ύψ. 0,095 μ., **εικ. 13**) παριστάνεται με ανοιχτά πτερά που χρησιμεύουν ως πεδίο. Στο χαμηλωμένο αριστερό χέρι κρατούσε φιάλη, στο δεξιό ανορθωμένη δάδα¹⁸. Το πλησιέστερο παράδειγμα προέρχεται από το Καβείριο της Θήβας και χρονολογείται στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., αλλά εκεί κρατεί αντίστοιχα οινοχόη και φιάλη. Ο Schmalz θεωρεί ότι το παράδειγμα από το Καβείριο κατάγεται από τα προσαρτήματα αγγείων, αλλά αυτονομήθηκε σε αγαλμάτιο με την προσθήκη της βάσης¹⁹. Η χαρακτηριστική διαμόρφωση της οπίσθιας όψης του ειδωλίου του Σωρού καθιστά πιθανή την προέλευσή του επίσης από ένα αγγείο. Η έντονη πλαστική έξαρση του στήθους είναι χαρακτηριστική για ένα έφηβο Έρωτα²⁰. Η δάδα είναι γνωστή ως σύμβολο του πτερωτού θεού στην κλασική εικονογραφία²¹.

Εικονογραφικοί τύποι που μεταφέρονται από τα πρωταρχικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας, Αθήνα και Βοιωτία, όπου παράγονται οι Ταναγραίες, αξιοποιούνται διαφορετικά στην εκάστοτε τοπική παραγωγή όπου εμφανίζονται και ιδιαίτερες τεχνοτροπικές αποδόσεις²². Όπως και στη Δημητριάδα στον 3^ο αι. π.Χ., οι λίγοι τύποι που απαντούν στο Σωρό πλησιάζουν μεν τα πρώιμα αττικά και βοιωτικά παραδείγματα, αλλά δεν έχουν ακριβή παράλληλα και ούτε ακολουθούν τους πλέον δημοφιλείς τύπους²³. Χονδροειδής είναι η πτυχολογία, όπως συμβαίνει και με τα αντίστοιχα πρώιμα και τυπολογικά συγγενή παραδείγματα από την Δημητριάδα²⁴. Το ΠΕ 18/05 ειδώλιο γυναικείας ιματιοφόρου μορφής (ύψ. 0,136 μ., **εικ. 14**), πρέπει να κατασκευάστηκε από πολύ χρησιμοποιημένη μήτρα. Εδώ η διάκριση του ιματίου που καλύπτει τα χέρια και καταλήγει στη μέση της μορφής με οριζόντια παρυφή, σε σχέση με τον πέπλο, δεν είναι απόλυτα σαφής²⁵. Πλησιάζει τυπολογικά σε εκλεπτυσμένα παραδείγματα από την Κόρινθο²⁶ και την Αθήνα²⁷, τα οποία χρονολογού-

14. Πρβλ. Pisani 2006, 285 και 344, αρ. 199, **εικ. 31** (Συλλογή Βρετανικής Σχολής Αθηνών Τα 212, 400-360 π.Χ.).

15. Mollard-Besques 1971-1972, 2, αρ. D4, πίν. 1f. Πρβλ. και Higgins 1954, 399, αρ. 1521, πίν. 205 (Κυρηναϊκή αττικό πρότυπο, μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.) και 188-189, αρ. 712, πίν. 93 (Κυρηναϊκή, αττικό, αρχές 4^{ου} αι.).

16. Το ειδώλιο του Εθνικού Μουσείου είναι αδημοσίευτο. Για το ειδώλιο της χορεύτριας από το Σωρό ΠΕ 55/05 βλ. και Μαζαράκης Αινιάν 2006, **εικ. 28**. Μαζαράκης Αινιάν 2011, 161, **εικ. 26**.

17. Jeammet 2003a, 124-125.

18. Παρόμοιος τύπος Έρωτα απαντά στην Όλυμπο και ενδέχεται να κρατά επίσης δάδα: Robinson 1931, 53, αρ. 321, πίν. 29 (αρ. ευρ. 152) (δάδα ίσως, και λύρα, πλακίδιο, 5^{ου} αι. π.Χ.) και 97-98, αρ. 414, πίν. 57 (αρ. ευρ. 490) μήτρα.

19. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 10422: Schmalz 1974, 138-139, 183, αρ. 379, πίν. 30. Πρβλ. Winter 1903 (I), 188,7 (Παρίσι, Cabinet des Médailles).

20. Πρβλ. βοιωτικά ειδώλια νέων με απλωμένο πίσω από την πλάτη το ιμάτιο που συγκρατείται από τα χέρια, Goldman – Jones 1942, 393-394, 396, αρ. III.b.4 και III.b.7, (group E, ύστερος 5^{ος} - πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ.) πίν. XIV.

21. Βλ. LIMC III (1986) λ. Eros, 881-882, αρ. 386-387, πίν. 628 και 929-930, αρ. 981-982, 989, πίν. 666-667 (A. Hermay). Η ανεστραμμένη δάδα του Έρωτα σε επιτύμβια ανάγλυφα ρωμαϊκών χρόνων έχει ταφικό συμβολισμό.

22. Βλ. Kassab-Tezgör 2003.

23. Πρβλ. Hornung-Bertemes 2007, 48, πίν. 1-2.

24. Πρβλ. Hornung-Bertemes 2007, 75.

25. Πρβλ. Burn – Higgins 2001, 42, αρ. 2033, πίν. 6 (βοιωτικό ειδώλιο του ύστερου 4^{ου} αι.).

26. Πρβλ. Burn – Higgins 2001, 79, αρ. 2168, πίν. 31 και έγχρ. πίν. 1.

27. Πρβλ. Vierneisel-Schlöör 1997, 121-122, αρ. 366-367, πίν. 64,7 και 65,1. Πολύ κοντά στην τεχνοτροπία του κατώτερου σώματος βρίσκεται και ένα ακόμη αττικό ειδώλιο: Thompson 1952, 129, 159, αρ. 15 (Αγορά T 1753, πίν. 33, β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ., πρώιμο ταναγραϊκό). Πρβλ. Miller 1974, 220-221, αρ. T 155, πίν. 43.

νται από το 340 π.Χ. μέχρι τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Η ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου ειδωλίου που έχει και τη στάση αντίστροφη σε σύγκριση με τυπολογικά συγγενή παραδείγματα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανόν για πειραματικό ειδώλιο του τοπικού εργαστηρίου²⁸. Το ΠΕ 23/05 (ύψ. 0,089 μ., **εικ. 15**) αποδίδει το κατώτερο μέρος του σώματος ενδεδυμένης γυναικείας μορφής. Παράλληλα, έχουμε από την Αττική και την Κυρηναϊκή ήδη στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., και ιδίως ένα πολύ συγγενές παράδειγμα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου (**εικ. 16**), που η άγνωστη προέλευσή του κάνει ελκυστική την υπόθεση να προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο με αυτό του Σωρού²⁹.

Τα δύο αποσπασματικά ειδώλια πεπλοφόρων ΠΕ 20/05 (ΒΕ 5082+5083) και σε παρόμοιο τύπο ΠΕ 52/05 (ύψ. 0,07 και 0,082 μ. αντίστοιχα, **εικ. 17-18**) δεν είναι από την ίδια μήτρα. Το ΠΕ 52/05 ακολουθεί ένα αρχέτυπο της αττικής προταναγραϊκής ή πρώιμης ταναγραϊκής κοροπλαστικής εξαρτημένο από γλυπτικές δημιουργίες (λ.χ. τη Μεγάλη Αρτέμιδα του Μουσείου Πειραιώς 4647)³⁰ και στέκεται ιδιαίτερα κοντά σε ένα παράδειγμα από την αθηναϊκή Ακρόπολη 1195 περ. 330 π.Χ.³¹ Οι παραλλαγές του στις αναλογίες και στα επιμέρους μοτίβα³² εξελίσσονται ως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια, λ.χ. στη Δημητριάδα και σε μακεδονικές θέσεις (Θεσσαλονίκη, Βέροια)³³. Ο εικονογραφικός τύπος του ΠΕ 20/05 είναι επίσης αττικός και παρουσιάζει το μακρύ απόπτυγμα του πέπλου, μοτίβο σπανιότερο που εγκαταλείπεται σταδιακά³⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ειδώλιο καθιστής γυναίκας ΠΕ 29/05 (ύψ. 0,104 μ., **εικ. 19**) το οποίο έχει κατασκευαστεί από διαφορετικές επιμέρους μήτρες καθώς και με χειροποίητα μέλη και δείχνει και αυτό ένα πειραματικό στάδιο εκτέλεσης. Αποδίδει έναν καθιστό τύπο Ταναγραϊάς που εντοπίζεται στην Αττική και τη Βοιωτία στην περίοδο τέλος 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.³⁵ Το ειδώλιο Αφροδίτης ΠΕ 25/04 (ΒΕ 41388) (ύψ. 0,052 μ., **εικ. 20**) ανήκει σε ένα τύπο Αφροδίτης ημίγυμνης και ανακαλυπτόμενης άλλοτε με το δεξί και άλλοτε με το αριστερό χέρι, με διάδοση στην κεντρική Ελλάδα (Βοιωτία, Φωκίδα, Φθιώτιδα) αλλά και στο Αιγαίο από τα μέσα του 4^{ου} ως τον 1^ο αι. π.Χ.³⁶ Ο εικονογραφικός αυτός τύπος Αφροδίτης απαντά και σε μαρμάρινα αγαλμάτια στα υστεροελληνιστικά χρόνια, όπως στο παράδειγμα στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 680 από τη Χαϊρώνεια³⁷. Το γυναικείο ειδώλιο (ύψ. 0,12 μ., **εικ. 21**) που βρέθηκε το 1973 στη ΝΑ

28. Πρβλ. MMA, Νέα Υόρκη 09.221.28: Uhlenbrock 1990, 108, αρ. 1 με εικόνα (περ. 300). Επίσης Κυρήνη: Jeammet 2003β, 269 αρ. 209 και 210 με εικ. (330-320). Mollard-Besques 1986, 37, αρ. D 3483, πίν. 27α (Κάπουα, τέλος 3^{ου} - αρχές 2^{ου}). Και για μία εξαιρετική παραλλαγή του τύπου από Δερβένι, αρχές 3^{ου} αι., Θεσσαλονίκη ΜΘ 18957: Jeammet 2007α, 31, πίν. XXXVI. Πρβλ. και Θεοχάρης και Χουρμουζιάδης 1970, 205-206, εικ. 4 (Φθιώτιδες Θήβες).

29. Αρχ. Μ. Βόλου Κμ 4183/29: Hornung-Bertemes 2007, 111, αρ. 5, πίν. 1, πρώιμο ελληνιστικό. Πρβλ. Burn - Higgins 2001, 220, αρ. 2688, πίν. 111 (Κυρηναϊκή, 250-200). Αττικό παράδειγμα από Αγορά: Thompson 1959, 137, 150, αρ. 15 (Τ 2282), πίν. 28 (μέσα 3^{ου} αι. ή λίγο αργότερα).

30. Rolley 1999, 286, εικ. 292.

31. Thompson 1952, 131-137, αρ. 19 (Τ 1680), πίν. 34 και Μ. Ακροπόλεως 1195: πίν. 34. Πρβλ. Vierneisel-Schlörb 1997, 116-117 και 123, αρ. 373, πίν. 65,8 (330 - ως αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., Τ 123). Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 115-116.

32. Αντίθετα, βοιωτικό του 3^{ου} αι. π.Χ. θεωρεί το αρχέτυπο η Hornung-Bertemes 2007, 51. Υπάρχει κάποια σύγχυση στην έρευνα σχετικά με τις παραλλαγές του τύπου αυτού και την καταγωγή τους από το αττικό ή το βοιωτικό εργαστήριο. Πρβλ. όμως Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 115, τύπος χ, πίν. 49-50, που συμφωνεί με την Thompson (ό.π. σημ. 29) για την αττική αρχικά προέλευση. Επίσης, J. Becq στο Jeammet 2003β, 214, αρ. 149.

33. Δημητριάδα: Hornung-Bertemes 2007, 51-52, 116-118, αρ. 26-31, πίν. 4 (β' μισό 3^{ου} - β' μισό 2ου αι.). Από Θεσσαλονίκη, νεκροταφείο οδού Κ. Μελενίκου, τάφος 62, Θεσσαλονίκη ΜΘ 9849, 9850, εξελιγμένος τύπος του τελευταίου τετάρτου του 3^{ου} αι.: Tsakalou-Tzanavari 2007, 122, εικ. 6, και περαιτέρω από Βέροια, λαξευτός τάφος, μέσα 2^{ου} αι., Αρχ. Μ. Βέροιας Π 3492: Tsakalou-Tzanavari 2007, 129, εικ. 13b. Παράδειγμα πιθανόν κάτω σώματος από Δημητριάδα, Hornung-Bertemes 2007, 131, αρ. 81, πίν. 13, τέλος 4^{ου} αι. αρχές 3^{ου} αι. (Αρχ. Μ. Βόλου DP 73 R XII 57 VI 10/60-556). Πρβλ. Θεοχάρης - Χουρμουζιάδης 1970, 205-206, εικ. 4. Mollard-Besques 1954, 98-100, αρ.-πίν. 116a, 116b, 117a (β' μισό 3^{ου} - α' μισό 2^{ου} αι., από Μύρινα). Επίσης, Thompson 1952, 131 με σημ. 61.

34. Για τον πέπλο με μακρύ απόπτυγμα πρβλ. και κορίτσι από Πύρρα, Μυτιλήνη, Αρχ. Μ. 17584: L. Acheilara στο Jeammet 2003β, 256, αρ. 196 με εικ., τέλος 4^{ου} αι. Επίσης σημειώνουμε τα παραδείγματα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης από την Κόρινθο και τον Τάραντα που χρονολογούνται στον πρώιμο 3^ο αι.: Uhlenbrock 1990, 125, αρ. 18 (07.286.21) και 154, αρ. 41 (11.212. 16). Πρβλ. επίσης, Winter 1903 (I), 77,5 (Αθήνα, Πολυτεχνείο, 1603).

35. Mollard-Besques 1971-1972, 28, αρ. D 144, πίν. 32a, και αρ. D 145, πίν. 32c, ιδίως 357, αρ. 3073 (3^{ος} αι. π.Χ.), πίν. 194b, άγνωστης προέλευσης.

36. Πρβλ. Perdrizet 1908, 205, αρ. 672, πίν. XXV.1. Goldman - Jones 1942, 405, αρ. V.e.3, πίν. XXI (group F, α' μισό 4^{ου} αι.). Mollard-Besques 1963, 29, πίν. 32c (1^{ος} αι., Μύρινα 937). Mollard-Besques 1971-1972, 272, αρ. D 2163, πίν. 340i (Ταρσός). Schmidt 1994, 57, αρ. 60, πίν. 15a (HA 5076, μέσα 4^{ου} αι.).

37. Machaira 1993, 37-38, αρ. 1, πίν. 1-3. Μαχαίρα 2000, 177 και σημ. 43, πίν. 72a.

γωνία του ναού μεταξύ τοιχαρίου V1 και παραστάδος αποδίδει γυμνή γυναικεία μορφή καθιστή σε βράχο. Κρατούσε καρπό (:) στο αριστερό χέρι φερόμενο προς το στήθος και στεφάνι στο χαμηλωμένο δεξί, ενώ έφερε διάδημα στο κεφάλι της. Παρόμοιες μορφές απεικονίζουν την Αφροδίτη ή κούκλες και συνδέονται ίσως με αναθήματα τελετών ενηλικίωσης³⁸. Αρκετά κοντά ως προς το μοτίβο αλλά όχι και τη σωματική δομή είναι ύστερα ελληνιστικά και πρώιμα ρωμαϊκά ειδώλια από τη Δημητριάδα³⁹.

Το ΠΕ 28/05 (BE 5064+5065) παριστάνει κεφαλή αγοριού με καυσία ή στεφάνι και βοστρύχους που πέφτουν στο πλάι της κεφαλής (ύψ. 0,033 μ., **εικ. 22**). Ο αποσχηματισμός του κυλινδρικού καλύμματος της κεφαλής δεν επιτρέπει την αναγνώρισή του με ασφάλεια ως καυσίας, που θα το ενέτασσε ως πρώιμο παράδειγμα στις γνωστές σειρές από τη Δημητριάδα⁴⁰. Πλησιέστερα στο ειδώλιο του Σωρού βρίσκονται αγοράκι με αστραγάλους, στεφάνι στο κεφάλι, και βοστρύχους που καλύπτουν τα αυτιά του, στη Φραγκφούρτη, Liebieghaus-Museum Alter Plastik 482, καθώς και ένα παράδειγμα στο Λούβρο MNB 476, και τα δύο βοιωτικά παραδείγματα από το τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. ως πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.⁴¹ Για την κεφαλή ΠΕ 18/05 (ύψ. 0,04 μ., **εικ. 23α-γ**), υπάρχουν παραδείγματα από την Τροία⁴². Μία εξαιρετικής ποιότητας κεφαλή στον ίδιο τύπο με έντονη επίσης στροφή, αλλά από το α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται πιθανόν από τη Δημητριάδα⁴³. Παρόμοια ως προς την τεχνική ωστόσο είναι μία άλλη κεφαλή γυναικείου ειδωλίου και πάλι από τη Δημητριάδα (**εικ. 24**)⁴⁴. Η ΠΕ 49/05 κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (ύψ. 0,042 μ., **εικ. 25α-β**)⁴⁵ παρουσιάζει στη μια μόνον πλευρά της τον κνιδιακό τύπο κόμμωσης, ήδη γνωστό στην Αττική στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶ Το ΠΕ 44/05 (Μ. 0,066 μ., **εικ. 26**) αποδίδει το οπίσθιο τμήμα της κεφαλής γυναικείου ειδωλίου τύπου Ταναγραίας με μικρή μαστοειδή προεξοχή. Πιθανόν πρόκειται για φύλλο κισσού από στεφάνι που φορούσε άλλοτε η μορφή, και τη συνδέει με το διονυσιακό κύκλο ως Νύμφη ή Μαινάδα⁴⁷. Παρόμοιο στοιχείο εντοπίζεται και στην καλής ποιότητας κεφαλή με καλύπτρα μιας Ταναγραίας ΠΕ 17/05 (BE 5061) (ύψ. 0,046 μ., **εικ. 27**). Το ΠΕ 4/04 (BE 41391) είναι κεφαλή παιδίσκης με κοτσίδες και κρωβύλο εμπρός πάνω από το μέτωπο (ύψ. 0,051 μ., **εικ. 28**)⁴⁸. Το ΠΕ 9/05 (ύψ. 0,079 μ., **εικ. 29**) είναι κεφαλή γυναίκας υδροφόρου, με ενώτια και στεφάνη ή πλεξίδα μαλλιών γύρω από την κεφαλή. Κρωβύλος με δύο φιόγκους στεφανώνει το κρανίο και ανάμεσά τους σώζεται η βάση του αγγείου που έφερε η μορφή⁴⁹.

Τα εικονογραφικά θέματα των πήλινων ειδωλίων από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό, χωρίς να αποκάλυπτουν την ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας ή των παρέδρων της, συνεισφέρουν ωστόσο στην αναγνώριση των ιδιοτήτων τους. Η παρουσία των γυναικείων μορφών είναι όπως στην περίπτωση και άλλων κοροπλαστικών ευρημάτων από ιερά σχεδόν αποκλειστική, ανεξάρτητα από το φύλο της θεότητας, δι-

38. Για το γυμνό τύπο χωρίς κάθισμα και χωρίς αρθρωτά μέλη, και τις διαφορετικές ερμηνείες βλ. Dewailly 2007, 148-150, **εικ. 9**.

39. Hornung-Bertemes 2007, 55, 125-126, αρ. 59-60, πίν. 10 (1^{ος} αι. π.Χ. - 1^{ος} αι. μ.Χ.). Το αρ. 59 από Δημητριάδα, πιθανόν ιερό της Πασικράτας (Βόλος, Αρχ. Μ. 2003) και το αρ. 60 πιθανόν από Δημητριάδα, Βόλος, Αρχ. Μ. 5678 XV). Πρβλ. και Blinkenberg 1931, 526, αρ. 2165, πίν. 99.

40. Hornung-Bertemes 1997. Επίσης, Hornung-Bertemes 2007, 61-66, 140-158, αρ. 121-202, πίν. 19-28, ιδίως για βοσκούς πίν. 25, αρ. 176-178 (3^{ος} αι.) και πίν. 20, αρ. 131c, για την αδιαμόρφωτη πίσω όψη που απαντά και στο ειδώλιο του Σωρού. Hornung-Bertemes 2007, 76, 139-140, για τις επιχώριες εκδοχές. Επίσης, πολύ κοντά ιδίως Pisani 2006, 354-356, αρ. 144, **εικ. 37** (Συλλογή Βρετανικής Σχολής Αθηνών Ta 214), αττικό, περ. 300.

41. Bol - Kotera 1986, 148-150, αρ. 75, **εικ. 75**, 1-2. Jeammet 2003β, 224, αρ. 163 με **εικ.**, αντίστοιχα. Επίσης πρβλ. σύγχρονα αγόρια με καυσία από την περιοχή Βόλου στο Βρετανικό Μουσείο: Burn - Higgins 2001, 86, αρ. 2175, πίν. 32 και αρ. 2177, πίν. 33.

42. Thompson 1963, 131-132, πίν. XLVII, αρ. 218 και 219 (36-590 και 32-217), 2^{ος} αι.

43. Hornung-Bertemes 2007, 136, αρ. 102, πίν. 16 (Βόλος, Αρχ. Μ. 5678 XXXV). Εξάρτηση γενικά εντοπίζεται από την κεφαλή του αγάλματος της Αρτέμιδος των Βερσαλλιών στο Παρίσι, Λούβρο Ma 589 που θεωρείται ότι αποδίδει ένα πρωτότυπο άγαλμα της θεάς από την αττική σχολή περ. του 330, πιθανόν έργο του Λεωχάρη: Pasquier - Martinez 2007, 146-147 με **εικ.**

44. Hornung-Bertemes 2007, 138-139, αρ. 118, πίν. 18 (Βόλος Αρχ. Μ. 5678 XIII), 3^{ος} - 2^{ος} αι.

45. Πρβλ. Merker 2000, 231, αρ. Η 247, πίν. 44 (MF -14010, πρώιμος ελληνιστικός κορινθιακός τύπος) αν και με διαφορά στην κόμμωση πίσω. Πρβλ. επίσης, Uhlenbrock 1990, 151, αρ. 38 (πρώιμος 3^{ος} αι.) MMA, Νέα Υόρκη 10.130.1275.

46. Πρβλ. Thompson 1963, 37-38 και ιδίως αρ. 221 (ύστερος 4^{ος}). Vierneisel-Schlörb 1997, 143 αρ. 435 πίν. 75, 5-7 (T 295), και 140, αρ. 419, πίν. 73, 10-12, (T 807). Laumonier 1956, 110, αρ. 273, πίν. 27, 3^{ος} αι. π.Χ. (Μύκονος 158, πρώην 68).

47. Για τέτοια στεφάνια Jeammet 2003β, 124, 215-216, αρ. 149-150 (Louvre CA 3462, 330-320. CA 2552, 320-200) και 285, αρ. 222 (Τάρας, Museo Naz. Arch. 51675, 2^{ος} αι.) με **εικ.** Βλ. και παραπ. σημ. 17. Πρβλ. για το χώρισμα της κόμης στο κρανίο σε παιδική κεφαλή, Queyrel 1998, 188, αρ. 816, πίν. 72 (595-AM 1382). Hornung-Bertemes 2007, 138, αρ. 114, πίν. 18 (Βόλος, Αρχ. Μ. DP 73 R XII 37 VI 80/30, 3ος αι.).

48. Πρβλ. Mollard-Besques 1986, 42, αρ. D3517, πίν. 32c (Απουλία, β' μισό 3^{ου} αι.).

49. Πρβλ. Merker 2000, 89, αρ. C 66, πίν. 8 και σημ. 41 (Κόρινθος, MF-13980, 4ος αι.).

απίστωση που ενισχύει την άποψη ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των γυναικείων ειδωλίων πρόκειται για λατρεύτριες, που φαίνεται ότι προσανατολίζονταν ιδίως σε αυτό το είδος ταπεινών αναθημάτων στα ιερά πολύ περισσότερο από τους άνδρες. Επιπλέον, εδώ έχουμε την παρουσία μιας υδροφόρου γυναίκας ΠΕ 9/05, ενός αγοριού με καυσία ή στεφάνι ΠΕ 28/05 (εικ. 22) και πιθανόν και ενός βρέφους σε λίκνο ΠΕ 46/05 (εικ. 30),⁵⁰ ειδωλίων Αφροδίτης ΠΕ 25 (εικ. 20) και από το 1973 (εικ. 21), καθώς και Έρωτα ΠΕ 16/04 (εικ. 13), που τεκμηριώνουν το γονιμικό χαρακτήρα της εξασκούμενης στο ιερό λατρείας. Οι αναθηματικές επιγραφές και τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στο Σωρό, αναφέρονται επίσης στο γονιμικό και κουροτροφικό χαρακτήρα της λατρείας και συνάδουν με το περιεχόμενο των κοροπλαστικών αναθημάτων⁵¹. Η παρουσία ζώων είναι πολύ περιορισμένη και εξαντλείται στο ειδώλιο πτηνού (ΠΕ 28/04) και το πλακίδιο σε σχήμα λεοντοκεφαλής (ΠΕ 5/04, ΒΕ 41392), προσάρτημα σε κάποιο έπιπλο ή αγγείο. Την πιθανότητα λατρευτικών δρωμένων σχετικών με τα έθιμα ενηλικίωσης και γνωστών από ιερά κουροτρόφων θεών, ιδίως της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη τεκμηριώνει η αποσπασματική πήλινη μάσκα (;) ΠΕ 10/05 (ύψ. 0,14 μ., εικ. 31)⁵², ενώ με λατρευτικά γεύματα που τελούνταν μέσα στο ναό θα μπορούσε να σχετιστεί το πήλινο πόδι ζώου (λεοντόποδο) Π 20/05 (ΒΕ 41380) (ύψ. 0,141 μ., εικ. 32) που θα στηριζε πιθανόν τραπέζι⁵³.

Τα αναθηματικά πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό παρουσιάζουν μία τυπική για τη θεσσαλική κοροπλαστική παραγωγή εικόνα εξάρτησης από άλλα κέντρα του ελληνικού χώρου, από τα υστεροαρχαϊκά ως τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, αρχικά από την Ιωνία και προοδευτικά από τη Βοιωτία και την Αττική⁵⁴. Ορισμένα ειδώλια έχουν μεγάλη περιεκτικότητα σε μεταλλικά εγκλείσματα που δημιουργούν αργυρό ιριδισμό. Αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως και το βαθύ πορτοκαλί χρώμα, αποδίδονται σε τοπικό πηλό που διαπιστώθηκε και στα ειδώλια από τη Δημητριάδα⁵⁵. Μήτρες δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα και ο χώρος κατασκευής των ειδωλίων δεν θα ήταν μέσα στο ιερό, αλλά πιθανόν στην πόλη. Τα περισσότερα από τα ειδώλια έχουν κατασκευαστεί με μονή μήτρα και η πίσω όψη είναι συνήθως επίπεδη και αδιαμόρφωτη, ενώ απαντούν ωοειδείς η τραπεζιόσχημες οπές εξαέρωσης σε ορισμένα παραδείγματα (ΠΕ 55/05, ΠΕ 18/05, ΠΕ 29/05). Υπάρχουν όμως και κεφαλές που έχουν κατασκευαστεί σαφώς με διπλή μήτρα (ΠΕ 17/05, ΒΕ 5061, εικ. 27)⁵⁶.

Στις κεφαλές διαπιστώνονται και επίθετα με το χέρι στοιχεία, όπως η στεφάνη στο ΠΕ 48/05 (ύψ. 0,034 μ., εικ. 33)⁵⁷ καθώς και εγχαράξεις που διαμορφώνουν μετά την όπτηση την κόμμωση λ.χ. στις ΠΕ 18/05 (εικ. 23α-γ) και ΠΕ 49/05 (εικ. 25α-β). Χαρακτηριστικοί είναι οι επίθετοι κρόβυλοι με διαμόρφωση τετραφύλλου στην αδρή πίσω όψη των κεφαλών ΠΕ 49/05 και ΠΕ 23 + ΠΕ 16/05 (ύψ. 0,088 μ., εικ. 34), που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ιδιομορφία των ντόπιων κοροπλαστών. Παρόμοια τεχνικά στοιχεία συναντάμε και στο υλικό της Δημητριάδος, με χαρακτηριστικό παράδειγμα λ.χ. την κεφαλή γυναικείου ειδωλίου στο Μουσείο Βόλου (εικ. 24)⁵⁸. Παρατηρείται ποικιλία των εικονογραφικών τύπων, αντίθετα δεν παρατηρούνται διαφορετικές γενιές. Πολύ κοντά στον τύπο βρίσκονται οι μικρές κεφαλές ΠΕ 21/05 (ΒΕ 5063) και Π 14/05 (ΒΕ 5068) (ύψ. 0,041 και 0,0345 μ. αντίστοιχα, εικ. 35-36). Η ποιότητα είναι γενικά χειρωνακτική, ενώ και η όπτηση δεν ήταν πάντα αρκετά επιτυχής, όπως προκύπτει από τον τρόπο που έχουν αποτριβεί ορισμένα παραδείγματα (ΠΕ 23 + ΠΕ 16/05), από τους ανοικτούς αρμούς σε ορισμένα κεφάλια και από

50. Πρβλ. Vierneisel-Schlörb 1997, 105, αρ. 322, πίν. 59,9 (Κεραμεικός, Τα 246, ύστερος 4^{ος} αι.) και Breitenstein 1941, 57, αρ. 536, πίν. 65 (7767, από Μακεδονία).

51. Βλ. Λεβέντη 2009.

52. Carter 1988, και εικ. 1-4.

53. Για την τέλεση δειπνών στο εσωτερικό του ναού, Μαζαράκης Ατινάν 2006, 274. Μαζαράκης Ατινάν 2011, 151.

54. Πρβλ. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 25, που επισημάνει ωστόσο και τα ιδιαίτερα γηγενή χαρακτηριστικά των θεσσαλικών κοροπλαστικών αναθημάτων.

55. Βλ. Hornung-Bertemes 2007, 30-32 και πίν. 1. Hornung-Bertemes 2007, 32-33, για τις αποχρώσεις του πορτοκαλί χαρακτηριστικές στο υλικό της Δημητριάδος.

56. Για τον τύπο πρβλ. κεφαλή με σάκο, τέλος 5^{ου} αι., Vierneisel-Schlörb 1997, 43, αρ. 129, πίν. 25,2-3 (ΚΕΡ 13585, 13589). Αμαθούς: Queyrel 1998, 188, αρ. 816, πίν. 72.

57. Βλ. για τη στεφάνη: Pisani 2006, 360, αρ. 149 πίν. 18c (Συλλογή Βρετανικής Σχολής Αθηνών T 115, ίσως από Μήλο) 3^{ος} - πρώιμος 2^{ος} (Α. Ελλάδα και Μ. Ασία). Επίσης, από Δημητριάδα, Hornung-Bertemes 2007, 136, αρ. 101, πίν. 16 (Βόλος, Αρχ. Μ. 5662 I, ύστεροκλασικό-πρώιμο ελληνιστικό). Πρβλ. Mollard-Besques 1986, 39, αρ. D 3499, πίν. 30a (Κάπουα, α' μισό 3^{ου} αι.).

58. Βλ. παραπ. σημ. 44. Πρβλ. και Hornung-Bertemes 2007, 137, αρ. 111, πίν. 17 (Βόλος, Αρχ. Μ. 5678 IX), 3^{ος} αι. Και τα δύο παραδείγματα παρουσιάζουν ανάλογη εργασία, αλλά και παρεμφερή σχηματισμό του κροβύλου στον αυχένα με τα ειδώλια του Σωρού.

το γκριζο χρώμα στην διατομή του πηλού, ενώ φαίνεται ότι είχαν ανατεθεί και αποτυχημένα παραδείγματα, όπως τα ΠΕ 20/06 (**εικ. 4**) και ΠΕ 29/05 (**εικ. 19**).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν στην αναγνώριση ότι στην πλειονότητά τους τα ειδώλια από το ιερό είναι προϊόντα ενός τοπικού εργαστηρίου, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δευτερεύον, καθώς δεν δημιουργεί νέους τύπους, αλλά επιλέγει και προσαρμόζει τύπους από τα μεγάλα κοροπλαστικά κέντρα του ελληνικού χώρου. Παρατηρούνται τύποι που είναι του συρμού κατά περίοδο, δηλ. ιωνικοί στον 6^ο αι. π.Χ., βοιωτικοί και αττικοί στην κλασική περίοδο, αντίθετα δεν διαπιστώνονται οι εξελιγμένοι εικονογραφικοί τύποι που γνωρίζουμε από θέσεις της Μακεδονίας και οι οποίες κατά κανόνα αναπτύσσουν την παραγωγή τους στον προχωρημένο 3^ο αι. π.Χ. Δεν επιλέγονται πάντα οι πιο γνωστοί και με τη μεγαλύτερη διάδοση κοροπλαστικοί τύποι που χαρακτηρίζουν τα μεγάλα ελληνιστικά εργαστήρια της Αθήνας, της Βοιωτίας, και αργότερα και αυτά της Μύρινας και της Αλεξάνδρειας, καθώς και των μακεδονικών, ενώ η προσαρμογή τους οδηγεί και σε σπάνιες ή μοναδικές δημιουργίες. Αυτό ίσως να είναι ένα γενικότερο χαρακτηριστικό των επαρχιακών θεσσαλικών κοροπλαστικών εργαστηρίων. Βέβαια θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν σε κάθε περίπτωση και την αποσπασματικότητα του υλικού μας, εφόσον από την ελληνιστική περίοδο έχουν κατά κύριο λόγο σωθεί κεφαλές ειδωλίων.

Ο χαρακτήρας της τοπικής παραγωγής στο Σωρό δεν είναι κοσμοπολιτικός στην περίοδο αυτή⁵⁹, αλλά υπακούει στην προγενέστερη κοροπλαστική παράδοση της ηπειρωτικής Ελλάδος. Ενδεικτικά από την άποψη αυτή είναι λ.χ. τα προταναγραϊκά ή πρωτοταναγραϊκά παραδείγματα ΠΕ 20/05 (BE 5082 + 5083) (**εικ. 17**) και ΠΕ 52/05 (**εικ. 18**), όπως και η κεφαλή αγοριού ΠΕ 28/05 (**εικ. 22**), εκδοχές κλασικών αττικών αρχτύπων που αντιπροσωπεύουν προστάδια πολύ διαδεδομένων τύπων στην κοροπλαστική των προηγμένων ελληνιστικών χρόνων, και εξελίσσονται περαιτέρω στην κοροπλαστική παραγωγή της γειτονικής Δημητριάδος. Ίσως το περισσότερο ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της παραγωγής να είναι οι κοινές τυπολογικές και τεχνικές ιδιομορφίες με το αντίστοιχο υλικό από την Δημητριάδα, που οδηγεί στην εύλογη υπόθεση ότι με το συνοικισμό της τεχνίτες και εργαστήρια από τις πόλεις που την απάρτισαν μετέφεραν εκεί τη τεχνογνωσία τους. Το κλειστό χρονολογικό σύνολο που παρουσιάζουν τα ειδώλια του Σωρού θα βοηθήσει πιστεύω με την ολοκλήρωση της μελέτης του στην ακριβέστερη χρονολόγηση του πρώιμου ελληνιστικού υλικού της Δημητριάδος. Συνεπώς η τοπική παραγωγή δεν είναι απλά παραδοσιακή αλλά και μεταβατική και απορροφά συχνά εναλλακτικά τις τάσεις και τις μόδες που παρουσιάζονται στην κοροπλαστική δημιουργία των μεγάλων κέντρων του ελληνικού κόσμου.

59. Για τη διασταύρωση διαφόρων πολιτιστικών στοιχείων και εθνοτήτων στην ελληνιστική Δημητριάδα, Hornung-Bertemes 2007, 74.

SUMMARY

TERRACOTTA FIGURINES FROM THE SANCTUARY OF APOLLO
AT SOROS IN MAGNESIA

Iphigenia Leventi

The terracotta figurines excavated by the University of Thessaly, Department of History, Archaeology and Social Anthropology in the Apollo sanctuary at Soros (2004-2008) are of special interest since there is a general lack of publications of terracottas from Thessaly. Our material ranges from the Late Archaic to Early Hellenistic times thus according well with pottery and other finds from the sanctuary that indicate how long it remained in function. Comparisons with the recently published terracotta figurines from Demetrias (2007), that was founded when the sanctuary and the settlement at Soros were abandoned, are illuminating. Though the general image is different, some types that appear at Soros seem to reflect others from Demetrias or to continue in the material from this city dating in the 3rd and 2nd centuries B.C. As a whole the terracottas from Soros display a typical dependence on the production centres of East Greece in the Archaic period and of Boeotia and Attica progressively in the Classical and Early Hellenistic times. There are hardly relations to Macedonian and Asia Minor production centres that flourished later in the Hellenistic period. Typological variations and technical characteristics of the figurines attest further to the existence of a local production centre, which with the final study of the material will serve as a case study for the way in which a provincial workshop without local tradition assimilates in a larger period the impact of major coroplastic centres of the ancient Greek world.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bayburtluoğlu C., 1977. *Erythrai II. Terracottas in Erythrai*, Ankara.
- Biesantz H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs, Studien zur Nordgriechischen Kunst*, Mainz am Rhein.
- Blinkenberg Chr., 1931. *Lindos. Fouilles de l'acropole 1902-1914 I. Les petits objets*, Berlin.
- Bol P.C. – Kotera E., 1986. *Liebieghaus Museum Alter Plastik. Antike Bildwerke III. Bildwerke aus Terrakotta aus mykenischer bis römischer Zeit*, Melsungen.
- Breitenstein N., 1941. *Danish National Museum Department of Oriental and Classical Antiquities. Catalogue of Terracottas Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*, Copenhagen.
- Burn L. – Higgins R., 2001. *Catalogue of Greek Terrakottas in the British Museum III*, London.
- Carter J.B., 1988. Masks and Poetry in Early Sparta, στο Hägg R. – Marinatos N. – Nordquist G.C. (επιμ.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens 26-29 June, 1986*, Stockholm, 89-98.
- Croissant F., 1983. *Les protomés féminines archaïques. Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av. J.-C.*, Paris.
- Δάφφα-Νικονάνου Α., 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, Βόλος.
- Dewailly M., 2007. Une collection tanagréenne pour Artémis dans le sanctuaire de Claros, στο Jeammet 2007β, 133-154.
- Goldman H. – Jones F., 1942. Terracottas from the Necropolis of Halae, *Hesperia* 11, 365-421.
- Θεοχάρης Δ. – Χουρμουζιάδης Γ., 1970. Ανασκαφή Τάφων Φθιωτίδων Θηβών, *AAA* 3, 204-207.
- Higgins R.A., 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I: Greek (730-330)*, London.
- Hornung-Bertemes K., 1997. Die sogenannten Kausia-Darstellungen aus Demetrias (Thessalien), στο Muller 1997, 181-206.
- Hornung-Bertemes K., 2007. *Terrakotten aus Demetrias, Demetrias VII*, Würzburg.

- Isik F., 1980. *Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien zwischen 560 und 270 v. Chr., IstMitt – BH 21*, Tübingen.
- Jeammet V., 2003a. La naissance des Tanagréennes. Athènes au ive siècle avant J.-C., στο Jeammet 2003β, 120-129.
- Jeammet V. (επιμ.), 2003β. *Tanagra. Mythe et archéologie. Exposition. Musée du Louvre Paris, 15 Sept. 2003 - 5 Jan. 2004. Musée des Beaux-Arts de Montréal, 5 Févr. - 9 Mai 2004*, Paris.
- Jeammet V., 2007α. Un certain goût pour les Tanagras: du XIXe à l'Antiquité, στο Jeammet 2007β, 33-43.
- Jeammet V. (επιμ.), 2007β. *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique. Actes du Colloque organisé par le Musée du Louvre à la Bibliothèque Nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris.
- Kassab-Tezgör D., 2003. Myrina et Alexandrie, στο Jeammet 2003β, 242-247.
- Κόκκου-Βυριδίη Κ., 1999. *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 185), Αθήνα.
- Laumonier A., 1956. *Délos. XXIII. Les figurines de terre cuite*, Paris.
- Λεβέντη Ι., 2009. Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας, στο *ΑΕΘΣΕ 2*, 295-308.
- Machaira V., 1993. *Les groupes statuaire d'Aphrodite et d'Éros. Étude stylistique des types et de la relation entre les deux divinités pendant l'époque hellénistiques*, Athènes.
- Μαχαίρα Β., 2000. Δύο αγαλαματικοί τύποι της ροδιακής πλαστικής των υστεροελληνιστικών χρόνων, στο *Ρόδος, 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Α', 173-178.
- Μαραγκού Λ.Ι., 1985. *Αρχαία Ελληνική τέχνη. Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρή*, Αθήνα.
- Merker G.S., 2000. *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods, Corinth XVIII, part IV*, Princeton, N. J.
- Μαζαράκης Αιμιάν Α., 2006. Ανασκαφή ιερού των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στη θέση «Σωρός» (2004-2005), στο *ΑΕΘΣΕ 2*, 269-294.
- Μαζαράκης Αιμιάν Α., 2011. Το ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό, στο *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τιμητικός τόμος για τον Πέτρο Θέμελη* (επιμ. Π. Βαλαβάνης), Αθήνα, 143-170
- Miller G.St., 1974. Menon's Cistern, *Hesperia* 43, 194-245.
- Mitsopoulos Leon, V., 2009. *Βραυρών. Die Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Artemis. Die frühen Statuetten* (Bibliothek der Archäologischen Gesellschaft zu Athen, Nr. 263), Athen.
- Mollard-Besques S., 1954. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonnée des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romaines I*. Paris.
- Mollard-Besques S., 1963. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonnée des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romaines II. Myrina*, Paris.
- Mollard-Besques S., 1971-1972. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecques, étrusques et romaines III*. Paris.
- Mollard-Besques S., 1986. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné. Figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains IV,1. Époques hellénistique et Romaine. Italie méridionale-Sicile-Sardaigne*, Paris.
- Muller A. (επιμ.), 1997. *Le moulage en terre cuite dans l'Antiquité. Création et production dérivée, fabrication et diffusion. Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherches Archéologiques-Lille III, 7-8 déc 1995*, Lille.
- Ohly D., 1976. *Die Aegineten. Die Marmorskulpturen des Tempels der Aphaia auf Aegina. Ein Katalog der Glyptothek München I: Die Ostgiebelgruppe*, München.
- Pasquier A. – Martinez J.L., 2007. *100 Chefs-d'œuvre de la sculpture grecque au Louvre*, Paris.
- Perdrizet P., 1908. *FdD V. Monuments figurés: petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses*, Paris.
- Pisani M., 2006. The Collection of Terracotta Figurines in the British School at Athens, *BSA* 101, 269-368.
- Queyrel A., 1998. *Amathonte IV. Études Cypriotes X. Les figurines hellénistiques de terre cuite*, Paris.
- Robinson D.M., 1931. *Excavations at Olynthus IV. The Terracottas of Olynthus found in 1928*, Baltimore-London-Oxford.
- Rolley Cl., 1994. *La sculpture grecque. Des origines au milieu du Ve siècle*, Paris.
- Rolley Cl., 1999. *La sculpture grecque. La période classique*, Paris.
- Schmaltz B., 1974. *Das Kabirenheiligtum bei Theben V. Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Menschenähnliche Figuren, menschliche Figuren und Gerät*, Berlin.

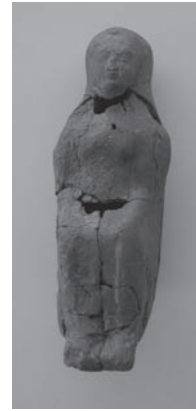
- Schmidt E., 1994. *Katalog der antiken Terrakotten I. Die figürlichen Terrakotten*, Martin-von Wagner-Museum der Iniversität Würzburg, Mainz.
- Schürmann W., 1989. *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*, Göteborg.
- Thompson D.B., 1952. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, *Hesperia* 21, 116-164.
- Thompson D.B., 1959. Three Centuries of Hellenistic Terracottas: II B. The Altar Well, *Hesperia* 28, 127-152.
- Thompson D.B., 1963. *Troy. Supplementary Monograph 3. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Princeton.
- Τσάκαλου-Τζαναβάρη Κ., 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής*, Αθήνα.
- Tsakalou-Tzanavari K., 2007. Des nécropoles aux sanctuaires: Les Tanagréennes de la Grèce du Nord, στο Jeammet 2007β, 117-131.
- Uhlenbrock P.J., 1990. *The Coroplast's Art. Greek Terrakottas of the Hellenistic World*, New York.
- Vierneisel-Schlörb B., 1997. *Kerameikos XV. Die figürlichen Terrakotten I, Spätmykenisch bis späthellenistisch*, München.
- Walter-Karydi E., 1997. Figurines en terre cuite moulées du vi^e siècle à Samos, στο Muller 1997, 13-27.
- Winter F., 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten I-II*, Berlin-Stuttgart.
- Wiederkehr-Schuler E., 2004. *Les protomés féminines du sanctuaire de la Malophoros à Sélinonte. Cahiers du Centre Jean Bérard XXII*, Naples.

Εικ. 1. Ειδώλιο γυναικείας καθιστής πολοφόρου μορφής ΠΕ 7/06.

Εικ. 2. Ειδώλιο γυναικείας καθιστής μορφής ΠΕ 17/06.

Εικ. 3. Ειδώλιο γυναικείας καθιστής μορφής ΠΕ 18/06.

Εικ. 4. Ειδώλιο γυναικείας καθιστής πολοφόρου μορφής ΠΕ 20/06.

Εικ. 5α-β. Κεφαλή γυναικείας προτομής ΠΕ 4/06 και κεφαλή κόρης ΠΕ 62/05 (BE 5067).

Εικ. 6. Πλαστικό αγγείο σε μορφή κόρης ΠΕ 9/06.

Εικ. 7. Πλαστικό αγγείο σε μορφή κόρης ΠΕ 10/06.

Εικ. 8. Πολοφόρος γυναικεία κεφαλή ΠΕ 45/05 (BE 5073).

Εικ. 9. Πολοφόρος γυναικεία κεφαλή ΠΕ 24 /05 (BE 41387).

Εικ. 10. Αποσπασματικό ειδώλιο πεπλοφόρου με κιβωτίδιο ΠΕ 15+ ΠΕ 26/04 (BE 41383).

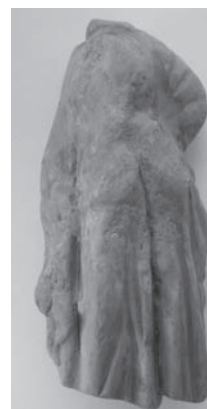
Εικ. 11. Ειδώλιο χορεύτρια με τύμπανο ΠΕ 55/05.

Εικ. 12. Ειδώλιο χορεύτριας με τύμπανο, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 12114. Φωτ. Μουσείο.

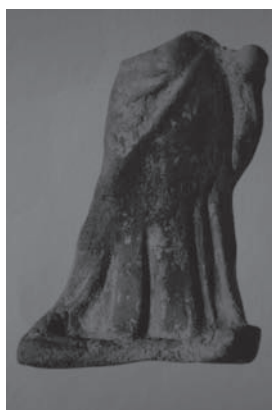
Εικ. 13. Ειδώλιο Έρωτα με δάδα και φιάλη ΠΕ 16/04 (BE 41384).

Εικ. 14. Γυναικείο ειδώλιο ΠΕ 18/05.

Εικ. 15. Κάτω μέρος γυναικείου ειδωλίου με πέπλο και κιάτιο ΠΕ 23/05.

Εικ. 16. Κάτω μέρος γυναικείου ειδωλίου από Δημητριάδα, Αρχ. Μ. Βόλου Κμ 4183/296. Από: Hornung-Bertemes 2007, πίν. 1, αρ. 5.

Εικ. 17. Ειδώλιο πεπλοφόρου ΠΕ 20/05 (BE 5082+5083).

Εικ. 18. Ειδώλιο πεπλοφόρου
ΠΕ 52/05.

Εικ. 19. Ειδώλιο καθιστής γυναικείας
μορφής ΠΕ 29/05.

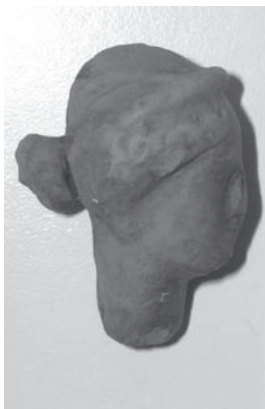
Εικ. 20. Ειδώλιο Αφροδίτης
ΠΕ 25/04 (BE 41388).

Εικ. 21. Ειδώλιο καθιστής γυναικείας
μορφής. Ελληνογερμανική ανασκαφή
1973.

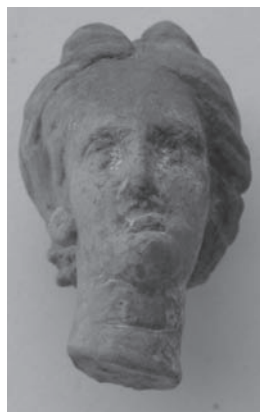
Εικ. 22. Κεφαλή ειδωλίου αγοριού
με καυσία ή στεφάνι ΠΕ 28/05 (BE
5064+5065).

Εικ. 23α-γ. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου ΠΕ 18/05.

Εικ. 24. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου από τη Δημητριάδα, Αρχ. Μ. Βόλου Μ 5678 XIII. Από: Hornung-Bertemes 2007, πίν. 18, αρ. 118b.

Εικ. 25α-β. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου ΠΕ 49/05.

Εικ. 26. Οπίσθιο τμήμα κεφαλής γυναικείου ειδωλίου ΠΕ 44/05.

Εικ. 27. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου ΠΕ 17/05 (BE 5061).

Εικ. 28. Κεφαλή ειδωλίου κοριτσίτου ΠΕ 4/04 (BE 41391).

Εικ. 29. Κεφαλή ειδωλίου υδροφόρου γυναίκας ΠΕ 09/05.

Εικ. 30. Αποσπασματικό ειδώλιο βρέφους σε λίκνο ΠΕ 46/05.

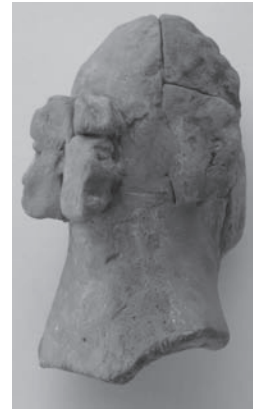
Εικ. 31. Τμήμα από τερατόμορφη μάσκα (:) ΠΕ 10/05.

Εικ. 32. Πήλινο λεοντόποδο
Π 20/06 (BE 41380).

Εικ. 33. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου
με στεφάνη ΠΕ 48/05.

Εικ. 34. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου
ΠΕ 23+ΠΕ 16/05.

Εικ. 35. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου
ΠΕ 21/05 (BE 5063).

Εικ. 36. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου
ΠΕ 14/05 (BE 5068).

ΜΙΚΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΤΟ ΣΩΡΟ. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ*

Γιώργος Βήτος, Μαρία Πανάγου

Κατά τις ανασκαφές, που διενεργήθηκαν τα έτη 2004 έως 2008 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με τη ΙΓ' ΕΠΚΑ στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό, αποκαλύφτηκε σημαντικός αριθμός ποικίλων αναθημάτων από διάφορα υλικά. Έχουν καταγραφεί 273 μικρά ευρήματα¹, η πλειονότητα των οποίων προέρχεται από τον βοηθητικό χώρο Δ του ιερού².

Α. ΑΡΓΥΡΑ

Ανάμεσα στα λιγοστά αργυρά αναθήματα του ιερού ξεχωρίζει ένα ενώτιο [BE 47836] (εικ. 1)³. Διακοσμείται με τρεις πλαστικούς δακτυλίους στους οποίους εφάπτεται κοκκιδωτή διακόσμηση σε τριγωνική διάταξη. Στη μία απόληξη καταλήγει σε πεπιεσμένο σφαιρίδιο κάτω από το οποίο υπάρχει δακτύλιος, ενώ στην άλλη το στέλεχος πλαταίνει, για τη στερέωσή του στο λοβό του αυτιού. Παρόμοια ενώτια εντοπίζονται, κυρίως, στη βόρεια Ελλάδα⁴. Ο συγκεκριμένος τύπος χρονολογείται από τον 6^ο έως και τον 4^ο αι. π.Χ.⁵

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ένα αργυρό περιάπτο [BE 47790] (εικ. 1). Πρόκειται για ιδιαίτερος γνωστό τύπο περιάπτου σε σχήμα μηνίσκου (*lunula* ή *selinis*), το οποίο εντοπίζεται σε ένα ευρύτατο χρονικό διάστημα, από τον 7^ο αι. π.Χ. έως και τα ρωμαϊκά χρόνια⁶. Το εύρημα του Σωρού έχει ρομβοειδή τομή, σώζει αποσπασματικά τη θηλιά ανάρτησης και δεν διακοσμείται με σφαιρίδια⁷. Ανάλογα περιάπτα, τόσο από άργυρο,

---

* Εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στο διευθυντή της ανασκαφής και καθηγητή μας κ. Α. Μαζαράκη Αινιάν για τη συνεχή στήριξή του. Επίσης, οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τη ΙΓ' ΕΠΚΑ και ιδιαίτερος την κα. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου και την κα. Π. Τριανταφυλλοπούλου που μας στήριξαν ποικιλοτρόπως στη μελέτη μας. Επιπλέον, σημαντική ήταν η συμβολή των συναδέλφων Χρ. Κουκουλίδου, Γ. Τιμοθέου και Θ. Παλιούγκα. Ανασκαφικές εκθέσεις: Μαζαράκης Αινιάν 2006 και 2011.

1. Στον αριθμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται τα ειδώλια, τα οποία ως ξεχωριστό σύνολο, παρουσιάζονται στον παρόντα τόμο από την Ι. Λεβέντη.

2. Από το πρόσκτισμα Δ προήλθε και η πλειονότητα της κεραμικής του ιερού, βλ. Βήτος – Πανάγου 2006, 318.

3. Hackens 1976, 53, όπου ο τύπος χαρακτηρίζεται ως boat-shaped, askos-shaped ή leech-shaped.

4. Ενδεικτικά βλ. ζευγάρι ενωτίων από ταφή του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Επανωμή (Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989, 322, εικ. 5), τρία παραδείγματα από νεκροταφείο στην περιοχή των Νέων Συλλάτων (Παπαδοπούλου 1964, 89-90, αρ. 3-5, πίν. 57ε. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989, 322), ζευγάρι ενωτίων από την περιοχή Τριλόφου-Μεσημερίου (σήμερα στο Μουσείο Μπέννακη, Amandry 1953, 54, εικ. 29,10. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989, 322), ζεύγος ενωτίων από νεκροταφείο στην Ολυνθο (Robinson 1941, 85-87, αρ. 300, πίν. 18, τύπος IV) και δύο ενώτια από το νομό Θεσσαλονίκης (Παπαδοπούλου 1964, 90, πίν. 57γ). Επίσης βλ. και παρόμοιο ενώτιο στο Μουσείο Rhode Island στην Αμερική (Hackens 1976, 53, αρ. 14), και ζεύγος ενωτίων στη Συλλογή Ε. Σταθάτου (Amandry 1953, 54, αρ. 135-136, πίν. XXIV), αμφότερα χωρίς συγκεκριμένη προέλευση.

5. Amandry 1953, 54. Παπαδοπούλου 1964, 91. Hackens 1976, 53. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989, 322.

6. Για τη χρονολόγηση βλ. Coldstream 1973, 135-136.

7. Για παρόμοιο χρυσό περιάπτο του 5^{ου} - 4^{ου} αι. π.Χ. από το νεκροταφείο της Ακάνθου, βλ. Ρωμιοπούλου 2007, 194, αρ. 8.

όσο και από χρυσό, έχουν εντοπιστεί σε ιερά⁸, σε νεκροταφεία⁹, καθώς και σε οικίες¹⁰. Ο συγκεκριμένος τύπος περιιάπτου συνδέεται με την προστασία των παιδιών¹¹.

Στα ασημένια ευρήματα του ιερού εντάσσονται, τέλος, και τρεις απλοί δακτύλιοι [BE 47768, 47772, 47845] (εικ. 1)¹².

B. ΧΑΛΚΙΝΑ

Τα χάλκινα αναθήματα συγκροτούν την πλειονότητα του υλικού. Από το σύνολο των 273 μικρών ευρημάτων του ιερού τα 189 είναι χάλκινα, ενώ από αυτά τα 117 είναι απλοί κλειστοί κρίκοι (εικ. 1)¹³. Οι δακτύλιοι αποτελούν συνηθισμένο εύρημα, τόσο σε θεσσαλικά ιερά¹⁴, όσο και σε ιερά εκτός Θεσσαλίας¹⁵, ενώ συχνή είναι η παρουσία τους και σε τάφους¹⁶. Η πλειονότητα των δακτυλίων θα πρέπει να ερμηνευτεί ως δακτυλίδια¹⁷. Αξιοσημείωτος είναι επίσης, ένας δακτύλιος που φέρει εγχαράξεις [BE 41546] (εικ. 3)¹⁸.

Στο πλήθος των απλών χάλκινων δακτυλίων έρχονται να προστεθούν και λιγιστοί πιο περίτεχνοι, ένας εκ των οποίων φέρει περίτμητη σφενδόνη με εμπίεστους κύκλους [BE 47816] (εικ. 1)¹⁹, ενώ ο κρίκος του δεύτερου είναι ταινιωτός, ανοικτός και απολήγει σε ζεύγη αντιθετικών σπειρών [BE 47817] (εικ. 3)²⁰.

Σημαντικοί, επίσης, είναι και οι δακτύλιοι με σφενδόνη. Ορισμένοι δε φέρουν παράσταση στη σφενδόνη τους [BE 41366, 41372] ή η παράσταση τους είναι αδιάγνωστη [BE 47744²¹, BE 47843]. Ωστόσο, τέσσε-

8. Ενδεικτικά για αργυρά βλ. ιερό Δήμητρας στην Κνωσό (Coldstream 1973, 135-138, αρ. 38-56, εικ. 30, πίν. 86) και για χρυσά βλ. ιερό της αρχαίας Κύθνου (Μαζαράκης Αινιάν – Μητσοπούλου 2007, 323, εικ. 123).

9. Ενδεικτικά βλ. αρχαϊκή ταφή στα Πριόνια Γρεβενών (Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2008, 96) και ελληνιστικό τάφο στον Αχιινό (Πάντος Π., ΑΔ 38, 1983, Χρονικά, 174, πίν. 74α).

10. Χρυσά περιιάπτα σε αλυσίδα, από την Οικία Π.Ε από τη Νησίδα των Κοσμημάτων στη Δήλο, τέλη 2^{ου} αι. - αρχές 1^{ου} αι. π.Χ. (Lévy – Hackens 1965, 555, αρ. 7, πίν. XVII, XXII. Ζαφειροπούλου 1998, 230, 294, αρ. 251).

11. Ησυχ. s.v. Σεληνίς: φυλακτήριον, ὄπερ ἐκκρέμαται τοῖς παιδίοις.

12. Για αργυρούς δακτυλίους βλ. Waldstein 1905, 251, υποσ. 3, αρ. 975-977, 979, 994. Μαζαράκης Αινιάν – Μητσοπούλου 2007, 323, εικ. 121. Amandry 1953, 54, αρ. 130-132, πίν. XXIII. Payne 1940, 185-186, πίν. 84.

13. Διάμετρος από 0,011 μ. έως 0,035 μ., με τη συντριπτική πλειονότητα, 99 δακτύλιοι, από 0,020 μ. έως 0,025 μ.

14. Ιερά: Παλαιοκάστρου Τρίκκης (Καστριώτης 1903, 32, πίν. 3), Διός Ακραιίου στο Πήλιο (Αρβανιτόπουλος 1911, 309), Αθηνάς Πολιάδος στους Γόννους (Αρβανιτόπουλος 1910, 258, εικ. 24), Αθηνάς Πολιάδος στην ακρόπολη των Φθιωτίδων Θηβών (Αρβανιτόπουλος 1907, 168. Αρβανιτόπουλος 1908, 180), Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 11-13, αρ. 58-132, πίν. 8, όπου χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική έως και τις αρχές της αρχαϊκής περιόδου, βλ. και 159, αρ. 2665-2842, πίν. 165-169, χωρίς συγκεκριμένη χρονολόγηση), Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 199, πίν. 72,3-6).

15. Ενδεικτικά βλ. ιερά: Αιγών Λακωνίας, (Μπιονιάς 1998, 99, αρ. 544-546), Απόλλωνα Τυρτίτα στην Κυνουρία, (Φάκλαρης 1990, 176, πίν. 79α-β), Δήμητρας στην Κνωσό, (Coldstream 1973, 142-143, αρ. 88-97, πίν. 88), Εμπορίου Χίου, τόσο του Λιμανιού, όσο και της Αθηνάς (Boardman 1967, 211-212, αρ. 242-244), Ηραίου του Αργούς (Waldstein 1905, 251-263, πίν. 90-91), Δήμητρας Ερώχου στη Λίλαια (Ντάσιος 2008, 356-357, εικ. 618), Αετού Ιθάκης (Heurtley – Robertson 1948, 119, αρ. 38-80, πίν. 50), Ολυμπία (Philipp 1981, 139-141, αρ. 508-509, πίν. 42), Αρτεμης και Απόλλωνα στο Καλαπόδι (Felsch 2007, 173-175, 311-329, αρ. 848-1357, πίν. 40-44 - τύπος Α).

16. Ενδεικτικά για δακτυλίους σε τάφους βλ.: Σωρός (Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 188, τάφ. 27. Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 246, τάφ. 80, 247, τάφ. 86 και 92, 249, τάφ. 121), Κάστρο Βόλου (Αρβανιτόπουλος 1915, 159), Άγιοι Ανάργυροι Βόλου (Αρβανιτόπουλος 1910, 160), Μητρόπολη Καρδίτσας (Αρβανιτόπουλος 1911, 341), Φούρνοι Φθιωτίδας (Δακορώνια 1989, 115-120), Μίεζα (Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 70, αρ. M1036).

17. Συνάγεται από την εύρεσή τους σε ταφικά σύνολα όπου εντοπίζονται περασμένοι στα δάκτυλα, βλ. Δακορώνια 1989, 117 (τύπος Α), Kilian-Dirlmeier 2002, 159. Ωστόσο, υπάρχει και η άποψη ότι αποτελούσαν αναθήματα για την αξία του μετάλλου τους, βλ. Felsch 2007, 177. Δακορώνια 1989, 117-120 (τύπος Β, όπου αναφέρονται ως ένα είδος προνομισματικής μορφής χρήματος), Ντάσιος 2008, 357, εικ. 618. Για άλλες ερμηνείες βλ. Δακορώνια 1989, 117, υποσ. 8, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία. Βλ. επίσης και Richter 1966, 119-120, η οποία θεωρεί ότι λειτουργούσαν για την ανάρτηση παραπετασμάτων.

18. Για παρόμοιους δακτυλίους βλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 56-58, αρ. 897-904, πίν. 58. Kilian 1975, 200, πίν. 73.22-23.

19. Για παραπλήσια δακτυλίδια βλ. Κωρύκειον άνδρου (Zagdoun 1984, 197-199, αρ. 12-26, ιδιαίτ. αρ. 26 - τύπος V, 6^{ος} αι. π.Χ.).

20. Ο τύπος με δύο αντιθετικές σπείρες είναι γνωστός ήδη από τάφους της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου και εντοπίζεται μέχρι και την ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Τον συναντάμε σε θεσσαλικά ιερά, όπως της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 15, αρ. 181-190, πίν. 10), της Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 194-195, πίν. 70,18-20), αλλά και εκτός Θεσσαλίας βλ. Ολυμπία (Furtwängler 1890, 59, αρ. 405, πίν. 23, Philipp 1981, 146-148, αρ. 539-540, πίν. 42), ιερό Αρτεμης και Απόλλωνα στο Καλαπόδι (Felsch 2007, 169-170, 308, αρ. 807, πίν. 39 – τύπος VIIΒ2, μετά το 480 π.Χ.), νεκροταφείο Νέας Φιλαδέλφειας (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 264, εικ. 10), γεωμετρικό νεκροταφείο στην Τραγάνια Λοκρίδας (Ωνάσογλου 1981, 19, αρ. 14-19, πίν. 17γ), νεκροταφείο Ακραιφίας (Ανδρειωμένου 2001, 502, σχ. 42-43, του 6^{ου} αι. π.Χ.).

21. Για όμοιο δακτυλίδι βλ. ιερό της Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, πίν. 70.27).

ρα χάλκινα δακτυλίδια, εκ των οποίων τα τρία φέρουν έγγλυφη διακόσμηση και το τέταρτο εγχάρακτη επιγραφή, αξίζουν ιδιαίτερη μνεία.

Το πρώτο απεικονίζει τη Θέτιδα με ασπίδα να ιππεύει ιππόκαμπο²² [BE 41415] (εικ. 2). Το θέμα διακοσμεί τόσο χάλκινους δακτύλιους²³, όσο και δακτύλιους από πολύτιμα μέταλλα και λίθους²⁴. Μάλιστα, ένας δακτύλιος με περιστρεφόμενη σφενδόνη από Iapis lazuli, ορεία κρύσταλλο και χρυσό εντοπίστηκε ως κτέρισμα στο Ομόλιο²⁵. Το δεύτερο δακτυλίδι φέρει γονατιστή φτερωτή μορφή, η οποία πρέπει να ταυτιστεί με Ερωτιδέα²⁶ [BE 41375] (εικ. 2), ενώ το τρίτο αποδίδει μία ιστάμενη μορφή [BE 47808] (εικ. 2). Από τη στάση, και κυρίως από τους τονισμένους γλουτούς και την προεξέχουσα κοιλιά, πιθανώς ταυτίζεται με κωμωσστή. Ο τελευταίος δακτύλιος φέρει στην ωσειδή σφενδόνη του εγχάρακτη την επιγραφή ΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ ΣΥ [BE 41416] (εικ. 3)²⁷.

Οι πόρπες από το ιερό, συνολικά 22, εντάσσονται στον τοξοειδή τύπο. Διαχωρίζονται σε τρεις βασικές ομάδες. Στην πρώτη ομάδα εντάσσεται μία αποσπασματική πόρπη με απλό τόξο κυκλικής διατομής [BE 47776] (εικ. 5)²⁸. Στη δεύτερη ομάδα (εικ. 4)²⁹ εντάσσονται οι πόρπες με συμπαγές ρομβοειδές τόξο και επίμηκες πλακίδιο πόρπωσης. Το πάνω μέρος του τόξου διακοσμείται με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση, καθώς και με δύο πλευρικά διακοσμητικά κομβία³⁰. Παρόμοιες πόρπες εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα στα θεσσαλικά ιερά³¹ και νεκροταφεία³², καθώς και εκτός θεσσαλικού χώρου³³. Στην τρίτη ομάδα, τις αρθρωτές πόρπες³⁴, το τόξο διακοσμείται με τρεις ή πέντε διακοσμητικούς δακτύλιους, απλούς, με εγχαράξεις ή πεπονοειδή σφαιρίδια (εικ. 5)³⁵. Χαρακτηριστικές είναι οι πόρπες, των οποίων το ένα άκρο όπου στερεώνεται η

22. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 278, εικ. 31.

23. Κωρύκειον άνδρo (Zagdoun 1984, 222, αρ. 125. 229, αρ. 163. 4^{ος} αι. π.Χ.), Μ. Ασία (Spier 1992, 42-43, αρ. 73, χρονολογήθηκε τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ.) και ένας στο Βρετανικό Μουσείο (Boardman 1970 425, αρ. 402).

24. Δακτύλιος από ελεφαντοστό και χρυσό από τον Άραντα του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. (Hoffmann – Davidson 1965, 240-241, αρ. 99, Miller 1979, 19, πίν. 11a-b), αργυρός, πιθανώς από την περιοχή της Θήβας του τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. (Boardman 1970, 219. 296, πίν. 675) και χρυσός στο Μουσείο της Βοστώνης (Boardman 1970, 297, πίν. 686).

25. Θεοχάρης Δ., ΑΔ 17, 1961/62, Χρονικά, 177, πίν. 198γ. Miller 1979, 18-19, αρ. Hom. J6, πίν. 11. Το θέμα συναντάται και στα νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Λάρισα Κρεμαστή (Rogers 1932, 102-103, εικ. 155-156) και σε μια διπλή μήτρα πιθανώς από την ίδια πόλη (Robinson 1934, 219-220, εικ. 1, 3).

26. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 277-278, εικ. 30. Η στάση του Έρωτα μοιάζει με τη στάση του ετοιμοθάνατου έρωτα σε χρυσό δακτυλίδι από τη Βηρυτό του 400-350 π.Χ. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ωστόσο, ο Έρωτας απεικονίζεται κατενώπιον, βλ. Williams – Ogdan 1994, 252, αρ. 193. Θα πρέπει να αναφέρουμε και τις παραπλήσιες παραστάσεις του Έρωτα που σουβλίζει την ψυχή-πεταλούδα (Δήλος, Σταμπολίδης 1992, 101-121, πίν. 17.10-23.15) και που παίζει με την ίνγγα (Κωρύκειον άνδρo, Zagdoun 1984, 216, αρ. 97, 4^{ος} αι. π.Χ. και Έδεσσα, Σταμπολίδης – Τασούλας 2009, 178, αρ. 148 [Α. Χρυσοστόμου]). Απεικόνιση του έρωτα σε χάλκινα δακτυλίδια δεν είναι άγνωστη στην Θεσσαλία βλ. χάλκινο δακτυλίδι με Έρωτα και τόξο το οποίο προέρχεται από το ιερό των Νυμφών στην Όσσα, Wace – Thompson 1908/1909, 247. Αρβανιτόπουλος 1910, 183.

27. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 278, εικ. 32. Πανομοιότυπος χάλκινος δακτύλιος εντοπίστηκε στη θέση Ιβάνη στα Πριόνια Γρεβενών, πλησίον δύο αρχαϊκών ταφών (Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2008, 96, εικ. 4). Ίδια επιγραφή φέρει και δακτύλιος από τάφο στο Πελλινναίο (Καραπάνου ΑΔ 52, 1997, Χρονικά, 520).

28. Βλ. Φερές (Kilian 1975, 24-25, αρ. 27-68, πίν. 1-2, τύπος ΑΙΙ, ο οποίος χρονολογείται στον ύστερο 8^ο - πρώιμο 7^ο αι. π.Χ.), ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 21-22, αρ. 251-264, πίν. 15, με χρονολόγηση από την ύστερη γεωμετρική μέχρι την αρχαϊκή περίοδο), νεκροταφείο Αγίου Γεωργίου Λάρισας (Τζιαφάλιας 1978, 164, εικ. 4β και ζ, ταφ. 1, β' μισό 7^{ου} αι. π.Χ.), ιερό Άρτεμης και Απόλλωνα στο Καλαπόδι (Felsch 2007, 122-123, 286, αρ. 452-453, πίν. 29) και Ηραίο του Άργους (Waldstein 1905, 241, αρ. 826-842, πίν. 85).

29. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 277, εικ. 29. [BE 47777, 47787, 47818, 47819, 47820, 47821].

30. Blinkenberg 1926, 106-110 (τύπος VI, «ηπειρωτικές»). Goldman 1940, 421. Kilian 1975, 89-90, 95, τύπος ΚΙb-ΙΙb. Χρονολογείται τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ.

31. Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 27-28, αρ. 333-361, πίν. 22-24, όπου χρονολογούνται από την ΥΓ περίοδο έως και τον 6^ο αι. π.Χ.), ιερό της Ενοδίας στις Φερές (Blinkenberg 1926, 107, αρ. 1a, εικ. 117), ιερό στην ακρόπολη των Φθιωτίδων Θηβών (Αδρύμη Β., ΑΔ 1994, Χρονικά, 324, πίν. 103a). Γενικά από τις Φερές (Kilian 1975, 89-96, αρ. 970-991, 993-1037, 1039-1207, πίν. 34-42), τις Φθιώτιδες Θήβες (Kilian 1975, 92, αρ. 1038, πίν. 38) και την Άλο (Kilian 1975, 91, αρ. 992, πίν. 36).

32. Άγιος Γεώργιος Λάρισας (Τζιαφάλιας 1994, 184, εικ. 7), Άλος (Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 363, εικ. 16).

33. Ιερά: στις Αλές Λοκρίδος, (Goldman 1940, 421, αρ. 33, πίν. 71,5), Δωδώνη (Carapanos 1878, 95, πίν. LI, 1. Blinkenberg 1926, 108, αρ. 1e-g, εικ. 119-120. Ευαγγελίδης 1931, 87, εικ. 4).

34. Χαρακτηρίζονται αρθρωτές λόγω της ξεχωριστά κατασκευασμένης, κατά κανόνα σιδερένιας, βελόνας, που προσηλώνεται στο τόξο του κοσμήματος. Βλ. Blinkenberg 1926, 226-228 (τύπος XII 15-16). Robinson 1941, 107-112, 114 (τύπος X-XI). Kilian 1975, 155-156. Philipp 1981, 315-317. Kilian-Dirlmeier 2002, 96, 119. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 162.

35. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 277, εικ. 29. Με απλά σφαιρίδια [BE 41374, 47778, 47779, 47785, 47815, 47832] με εγχαράξεις

σιδερένια βελόνα είναι διαμορφωμένο σε λεοντοκεφαλή [BE 41371, 47781, 47783]³⁶. Χρονολογούνται από τον 7^ο μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ.³⁷ Παρόμοιες έχουν εντοπιστεί και στο νεκροταφείο της πόλης του Σωρού³⁸, καθώς και στον ευρύτερο θεσσαλικό χώρο³⁹, με μία διάδοση κυρίως στο βορειοελλαδικό χώρο⁴⁰.

Οι περόνες από το ιερό μπορούν να χωριστούν σε πέντε βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσεται μία με δισκοειδή κεφαλή και δύο σφαιρίδια, το στέλεχος της οποίας είναι κοίλο για την ένθεση της βελόνας [BE 47742] (εικ. 6)⁴¹. Ο συγκεκριμένος τύπος εντοπίζεται κυρίως στην Πελοπόννησο και χρονολογείται από τον 8^ο μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ.⁴² Δύο παρόμοιες περόνες έχουν εντοπιστεί στο νεκροταφείο του Σωρού, σε ταφή που χρονολογήθηκε στα τέλη του 6^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.⁴³ Παρόμοιες περόνες έχουν εντοπιστεί στο θεσσαλικό χώρο, όπως στο ιερό της Φίλιας⁴⁴, καθώς επίσης και εκτός Θεσσαλίας σε ιερά⁴⁵, σε νεκροταφεία⁴⁶, καθώς και σε οικιστικά σύνολα⁴⁷.

Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται πέντε περόνες οι οποίες χαρακτηρίζονται από θηλιά στην κεφαλή και διακοσμημένο το άνω τμήμα του στελέχους με σφαιρίδια και δακτυλίους [BE 47743, 47748, 47749, 47751, 47799] (εικ. 6)⁴⁸. Όμοια αναθήματα έχουν εντοπιστεί και σε άλλα ιερά του θεσσαλικού χώρου⁴⁹ και εκτός αυτού⁵⁰. Χρονικά τοποθετούνται στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ.⁵¹

Στην τρίτη κατηγορία εντάσσεται περόνη, ενιαία εξ ολοκλήρου χάλκινη, με καλυκόσχημη κεφαλή [BE

[BE 47780, 47782, 47784] και με πεπονοειδή σφαιρίδια [BE 41365, 47786, 47833].

36. Για παρόμοιες πόρπες βλ. ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 96, 119-120, αρ. 1468-1469, 1837, 1842-1844, 1859, 1863, πίν. 93, 112-113. Για παρόμοια μορφή τόξου βλ. αρ. 1846, πίν. 112).

37. Goldman 1940, 462, υποσ. 145. Robinson 1941, 107. Kilian 1975, 156. Philipp 1981, 315-316. Kilian-Dirlmeier 2002, 96 και 119. Για τη λειτουργία τους έχει προταθεί ότι χρησίμευαν είτε για τη στερέωση ενδυμάτων, είτε για διακοσμητικούς λόγους, όπως για τη στερέωση διακοσμητικών αλυσίδων βλ. Βοκοποπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος 1985, 47, αρ. 63, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

38. Αργυρά παραδείγματα (Τριανταφυλλοπούλου 2002, 139, εικ. 19) και χάλκινα (Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 189, τáf. 41 και 20. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 10, εικ. 12).

39. Ιερά: Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 96-97, αρ. 1464-1511, πίν. 93-95. 119-120, αρ. 1826-1863, πίν. 112-113), ιερό της Ενοδίας στις Φερές (Blinkenberg 1926, 226, αρ. 15b, εικ. 259) και γενικά για την περιοχή των Φερών (Kilian 1975, 155-156, αρ. 1732-1734, 1736-1738, 1740-1746, 1748-1751, πίν. 59) και των Φθιωτίδων Θηβών (Kilian 1975, 155-156, αρ. 1735, 1739, πίν. 59).

40. Robinson 1941, 107 και 109. Kilian-Dirlmeier 2002, 96. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 162. Ιερά: Ακρόπολη Αλών (Goldman 1940, 460-462, αρ. 3-4, εικ. 71,1 & 4), Δωδώνη (Carapanos 1878, 95, πίν. LI, 5), Κωρύκειον άνδρο (Rolley 1984, 268, αρ. 21, εικ. 10), Ολυμπία (Philipp 1981, 315-317, αρ. 1131-1134, πίν. 22. 70). Νεκροταφεία: Σίνδος (Βοκοποπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος 1985, 47, αρ. 63, 88 αρ. 132-133, αργυρές), Αλές Λοκρίδος (Walker – Goldman 1915, 426, εικ. 2, αργυρές), Νέα Φιλαδέλφεια (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 161-164, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία), Αγία Παρασκευή (Σιμανίδης 1986, 92, αρ. 2, πίν. 24β, τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.), Τριλόφου-Μεσημερίου Χαλκιδικής (Amandry 1953, 58, εικ. 32-33) βλ. και Όλυνθος (Robinson 1941, 107-109, αρ. 364-377, πίν. 21 και 23, τύπος X και 109-112, αρ. 378-395, πίν. 21 και 23, τύπος XI), Αξιόκαστρο (Πέτσας Φ., ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, 214, σχέδ. 5α).

41. Για τον τύπο γενικά βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 219-258 (τύπος Β) και συγκεκριμένα 220, 234-235, αρ. 3956-3972, πίν. 93-94 (τύπος BIVd2) και Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 104-111 (τύπος ΠΕΡ-Α).

42. Kilian-Dirlmeier 1984, 253-258. Kilian-Dirlmeier 2002, 97. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 109.

43. Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 189, τáf. 53.

44. Kilian-Dirlmeier 2002, 97, πίν. 95, αρ. 1512 (τύπος BIVa), 1513-1514 (τύπος BVI).

45. Για παραπλήσιες περόνες βλ. ιερό Αρτέμιδος Ορθίας (Dawkins 1929, 200, πίν. 86, Kilian-Dirlmeier 1984, 234, αρ. 3957-3963, πίν. 93-94), Ηραίο του Άργους (Waldstein 1905, 224, αρ. 500-503, πίν. 81, Kilian-Dirlmeier 1984, 234, αρ. 3965-3968), ιερό στη Μαντίνεια (Kilian-Dirlmeier 1984, 234, αρ. 3969-3971, πίν. 94), ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Κόρινθο (Kilian-Dirlmeier 1984, 234-235, αρ. 3972, πίν. 94), ιερό στις Αλές Λοκρίδος (Goldman 1940, 421-422, αρ. 36-43, εικ. 62,1-8), ιερό Ταύχειρας (Boardman – Hayes 1966, 159, αρ. 15-21, εικ. 73), ιερό Αφαιάς Αίγινας (Furtwängler 1906, 399, αρ. 74-75, πίν. 114-115), ιερό Αθηνάς Αλέας στη Τεγέα (Voyatzis 1990, 208. 342, αρ. B238, πίν. 160).

46. Αγίας Παρασκευής (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 104-105, αρ. 170-178), Αρχοντικό Παννισών (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 110, υποσ. 592).

47. Όλυνθος (Robinson 1941, 160, αρ. 1737, πίν. 114).

48. Μαζαράκης Ανιάν 2006, 277, εικ. 29. Παρόμοια περόνη με συμπαγή κεφαλή χωρίς διαμερή οπή είναι η BE 47799 (εικ. 6), βλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 98, αρ. 1517, πίν. 95.

49. Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 98, αρ. 1516-1519, πίν. 95), Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 170, υποσ. 4. 191. πίν. 64.44, αργυρή η οποία χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο).

50. Ιερό της Αφαιάς στην Αίγινα (Furtwängler 1906, 397, αρ. 44, πίν. 114.20), Αξιόκαστρο (Πέτσας Φ., ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, 214, σχέδ. 2γ).

51. Kilian-Dirlmeier 2002, 98.

47800] (**εικ. 6**). Ανήκει σε τύπο αρχαϊκών περονών και συγκεκριμένα μπορεί να συσχετιστεί με την ομάδα FI της Πελοποννήσου, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της Kilian-Dirlmeier⁵². Παρόμοιες περόνες εμφανίζονται στο θεσσαλικό χώρο⁵³.

Στην τέταρτη κατηγορία οι περόνες έχουν κωνική χάλκινη κεφαλή με δισκόμορφο περιχέλιωμα, κυλινδρικό στέλεχος και σιδερένια βελόνα [BE 47827, 47828, 47829, 47834, 47835, 47909] (**εικ. 6**). Ο τύπος αυτός θεωρείται ότι επιχωριάζει στο μακεδονικό χώρο και χρονικά τοποθετείται από τα μέσα του 6^{ου} αι. μέχρι και τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁴

Τέλος, στην πέμπτη κατηγορία εντάσσεται μία περόνη [BE 47745] (**εικ. 6**) η οποία αποτελείται από ένα ενιαίο σύρμα κυκλικής διατομής το οποίο στο πάνω μέρος περιελίσσεται δύο φορές σχηματίζοντας μικρή στρογγυλή θηλιά και στη συνέχεια περιελίσσεται έξι φορές στο ευθύγραμμο στέλεχος⁵⁵.

Επίσης, μεταξύ των χάλκινων ευρημάτων εντοπίζονται μία βελόνα⁵⁶ [BE 47750] (**εικ. 6**) και τρία παραδείγματα ωτολαβίδων ή ωτογλυφάνων [BE 47752, 47802, 47831] (**εικ. 7**)⁵⁷.

Μεταξύ των χάλκινων κοσμημάτων εντάσσεται και το μοναδικό ψέλιο που εντοπίστηκε στο ιερό του Σωρού [BE 47848] (**εικ. 8**). Έχει τριγωνική τομή και φέρει διακοσμητικές εγχαράξεις στις απολήξεις του⁵⁸.

Επίσης, σώζονται και επτά ενώτια (**εικ. 7**). Επιγραμματικά σημειώνουμε ότι σε αυτά εντάσσονται ένα λεμβόσχημο [BE 47794]⁵⁹, ένα τύπου Ω [BE 47754]⁶⁰, δύο στρεπτά ενώτια, με πυραμιδόσχημες ή καλυκόσχημες απολήξεις [BE 47798, 47839]⁶¹, δύο απλά κυκλικά ενώτια, με τις άκρες να μην ενώνονται αλλά να επικαλύπτονται [BE 47746, 47747]⁶², και ένα με διακοσμητικά σφαιρίδια [BE 47842].

Ανάμεσα στα χάλκινα ευρήματα ξεχωρίζει ένα χάλκινο αντικείμενο το οποίο αποτελείται από ένα δίσκο με δύο οπές, από τις οποίες περνάει σύρμα σχήματος ωμέγα [BE 41373] (**εικ. 7**). Παρόμοια αντικείμενα έχουν εντοπιστεί στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια⁶³. Πιθανώς προορίζονταν για κάποιο ξύλινο υπό-

52. Kilian-Dirlmeier 1984, 273.

53. Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 98, αρ. 1529, πίν. 95 και αρ. 1534, πίν. 96).

54. Νεκροταφείο Αγίας Παρασκευής και Νέας Φιλαδέλφειας (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 120-124 και 328-335, αρ. 217-239, πίν. 33-36 και 138-139, τύπος ΠΕΡ-Ε, σε σχήμα «πίλου»), Αρχοντικό Παννιτσών (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 122). Παραπλήσια έχουν εντοπιστεί και στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 98, πίν. 96, αρ. 1536). Βλ. και Trebenishte (Jacobsthal 1956, 163-164, εικ. 636).

55. Kilian-Dirlmeier 1984, 281-283, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία. Για όμοιες περόνες βλ. νεκροταφείο Αγίας Παρασκευής (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 127-129 και 337-338, αρ. 244-247, πίν. 37 και 139, τύπος ΠΕΡ-Η, παραλλαγή Ha1, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία. Χρονολογούνται από τα μέσα του 6^{ου} αι. μέχρι και τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.) και ιερό Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα (Voyatzis 1990, 208, 342, αρ. B242b, πίν. 162, Kilian-Dirlmeier 1984, 282, αρ. 4884, 4886, 4891-4893, πίν. 112-113), Ολυμπία (Philipp 1981, 93-94, αρ. 295-300, πίν. 36, Kilian-Dirlmeier 1984, 282, αρ. 4894-4896, πίν. 113), Μαντίνεια (Kilian-Dirlmeier 1984, αρ. 4885, 4887, 4889-4890, πίν. 112) και Ηραίο του Άργους (Kilian-Dirlmeier 1984, 282, αρ. 4888, πίν. 112).

56. Για παρόμοιες βελόνες από τη Θεσσαλία βλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 164, αρ. 2843-2848, πίν. 169. Βλ. και Όλυθο (Robinson 1941, 362-363, αρ. 1750-1754, πίν. 115).

57. Μαζαράκης Αιωνίων 2006, 277, εικ. 29. Για παρεμφερή ευρήματα βλ. ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια, (Kilian-Dirlmeier 2002, 129, αρ. 1942-1944, πίν. 117) και Όλυθο (Robinson 1941, 354-355, αρ. 1705-1712, πίν. 113).

58. Για παρόμοια ψέλια βλ. ιερό Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 171-172, 192, πίν. 66.12-13 και πίν. 67.12, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία).

59. Για παρόμοια από την περιοχή της Θεσσαλίας βλ. ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 113, αρ. 1748-1756, πίν. 107), ιερό Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 194, πίν. 70.11). Χρονολογούνται τον 6^ο - 5^ο αι. π.Χ.

60. Από το ιερό της Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 194, πίν. 70.2-3), νεκροταφείο Αγίας Παρασκευής (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 49-52, αρ. 12-16, πίν. 6-7 και 120, τύπος EN-Γ, όπου χρονολογήθηκαν στον 6^ο αι. π.Χ.).

61. Χρονολογούνται την κλασική εποχή, βλ. Ιερά: Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 120-121, αρ. 1865-1866, πίν. 113), Νεκροταφεία: Αλών (Walker – Goldman 1915, 426, εικ. 2).

62. Για παρόμοια ενώτια βλ. Robinson 1941, 91-92, αρ. 316-325, πίν. 18, τύπος VII. Βλ. ωστόσο και Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 194-196, όπου παρουσιάζονται ανοιχτοί δακτύλιοι με εφραπτόμενα άκρα ως δακτυλίδια, λόγω της θέσης τους εντός των τάφων.

63. Kilian-Dirlmeier 2002, 109-111, αρ. 1694-1744, πίν. 106-107. Βλ. και ιερό Ποσειδώνα στον Ισθμό (Raubitschek 1998, 151-153, αρ. 569-575, εικ. 33, πίν. 87).

βαθρο και οι ερμηνείες τους ποικίλλουν⁶⁴. Χρονολογήθηκαν από την αρχαϊκή περίοδο μέχρι και την κλασική περίοδο⁶⁵.

Στα χάλκινα αναθήματα του ιερού εντάσσεται και μία ομφαλωτή φιάλη [BE 47795] (εικ. 8). Χάλκινες φιάλες έχουν εντοπιστεί σε αρκετά ιερά, τόσο στο θεσσαλικό χώρο⁶⁶, όσο και εκτός αυτού⁶⁷.

Στην κατηγορία των χάλκινων μικροευρημάτων ανήκουν και λιγοστοί ήλοι. Σημαντικός είναι ένας [BE 47792] (εικ. 8) η κεφαλή του οποίου είναι στρόγγυλη με ελαφρώς κυρτή την πάνω επιφάνειά της. Παρόμοιοι ήλοι εντοπίστηκαν στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια και χρονολογούνται στην κλασική περίοδο⁶⁸.

Τέλος, αξιοσημείωτος είναι και ένας μικρός, λεπτός χάλκινος δίσκος με μία μικρή οπή στο κέντρο [BE 47740] (εικ. 7)⁶⁹.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει λόγος και για το μοναδικό χάλκινο νόμισμα [BE 47758] (εικ. 7)⁷⁰, το οποίο εντοπίστηκε στον ανατολικό αναλημματικό τοίχο του τεμένους. Πρόκειται για χάλκινη κοπή της Κορίνθου του 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ.⁷¹ Ως εμπροσθότυπο φέρει Πήγασο, ενώ ως οπισθότυπο τρίαίνα. Παρόμοια νομίσματα εντοπίζονται στις Φερέες⁷² και στην Άλο⁷³.

Γ. ΜΟΛΥΒΔΙΝΑ

Στο σύνολο των μικρών ευρημάτων του ιερού του Σωρού εντάσσονται και 13 μολύβδινα αντικείμενα. Το πρώτο είναι μία μικρογραφική μορφή [BE 47797] (εικ. 9). Μολύβδινες μορφές έχουν εντοπιστεί, κυρίως, σε λακωνικά ιερά⁷⁴ και αποτελούν χαρακτηριστικό δημιουργήμα του τοπικού εργαστηρίου⁷⁵. Χρονολογούνται, περίπου, από τα μέσα του 7^{ου} αι. έως και τον 3^ο αι. π.Χ., οπότε και σταματάει η παραγωγή τους⁷⁶. Το μολύβδινο ειδώλιο από το Σωρό αποτελεί σημαντικό εύρημα, καθώς έρχεται να συμπληρώσει τον κατάλογο με τις θέσεις εκτός Λακωνίας, όπου έχουν εντοπιστεί παρόμοια αναθήματα⁷⁷. Πρόκειται για γυμνή ανδρική μορφή

64. Θεωρήθηκε ότι αποτελούσαν εξάρτημα της αργολικής ασπίδας, ωστόσο θα πρέπει να θεωρηθούν ότι σχετίζονται με εξάρτημα είτε ξύλινου κιβωτίου, είτε ξύλινου αγγείου, επειδή εντοπίστηκαν σε οικίες και τάφους. Raubitschek 1998, 151. Kilian-Dirlmeier 2002, 109-110. Βλ. και Robinson 1941, 84, αρ. 288-289, πίν. 17 (από τάφο), 83, αρ. 284 και 287, πίν. 17-18, 221, αρ. 767-768, πίν. 59 (από οικίες), όπου δεν διατηρείται ο δίσκος, και γι' αυτό τα τέσσερα πρώτα ο Robinson τα ερμηνεύει ως ενώτια και τα δύο τελευταία ως λαβές αγγείων.

65. Raubitschek 1998, 151. Kilian-Dirlmeier 2002, 110.

66. Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Θεοχάρης Δ., ΑΔ 19, 1964, *Χρονικά*, 247, πίν. 291ε. Kilian-Dirlmeier 2002, 93, αρ. 1443-1445, 1449-1452, πίν. 92-93).

67. Ενδεικτικά βλ. Ηραϊόν Περαχώρας (Payne 1940, 148-156).

68. Kilian-Dirlmeier 2002, 124, αρ. 1901-1905, πίν. 115. Βλ. Όλυνθο (Robinson 1941, 309-316, αρ. 1361-1414, πίν. 91-93), και Περαχώρα (Payne 1940, 181, πίν. 82).

69. Για παρόμοιους δίσκους βλ. Waldstein 1905, 267, αρ. 1600-1608, πίν. 99. Robinson 1941, 279-280, αρ. 1210-1212, πίν. 79 (τύπος Ι), όπου θεωρούνται ως εξάρτημα οικίας ή επίπλου.

70. Στο ιερό εντοπίστηκαν και τέσσερα αργυρά νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών, βλ. Μαζαράκης Ατινάν 2006, 281-282, εικ. 21 [Σ. Ψωμά].

71. Edwards 1933, 14-15, αρ. 11.

72. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Μουστάκα 2004, 497-499.

73. Από την Άλο προέρχονται δύο παραδείγματα. Το ένα προέρχεται από κτήριο με νεκρικό χαρακτήρα (sepulchral Building), Reinders 1988, 266, αρ. 52.36, εικ. 120, ενώ το δεύτερο αποτελεί επιφανειακό εύρημα, Reinders 1988, 275, αρ. SF.149, εικ. 121.

74. Για μία συλλογική πραγμάτευση των ιερών της Λακωνίας που απέδωσαν τέτοιου είδους μολύβδινα αναθήματα βλ. Boss 2000, 4-12.

75. Έχει υποστηριχτεί ότι οι αναθέτες προέρχονταν από ευρύ φάσμα πολιτών, ίσως και ειλώντων, καθώς λόγω του ευτελούς υλικού και του μικρού μεγέθους τους, θα πρέπει να είχαν μικρή αξία, Dawkins 1929, 250. Καλτσάς 2006, 178, αρ. 81. Για αμφισβήτηση της παραπάνω άποψης, βλ. Μπόνιας 1998, 104.

76. Dawkins 1929, 250-252. Καλτσάς 2006, 178, αρ. 81 [Χρ. Κακούρου]. Επίσης, βλ. Μπόνιας 1998, 103, Boss 2000, 153-175, όπου χρονολογούνται έως τα τέλη του 6^{ου} - αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.

77. Dawkins 1929, 250. Boss 2000, 5-6. 12-14. Οι τόποι όπου έχουν εντοπιστεί εκτός Λακωνίας περιορίζονται στην Πελοπόννησο.

προς τα δεξιά σε διασκελισμό⁷⁸. Πιθανώς, ανήκει στον τύπο του χορευτή-κωμαστή⁷⁹, στον οποίο το ένα χέρι φέρεται προς το πρόσωπο, ενώ το άλλο προς τους γλουτούς.

Εντοπίστηκε, επίσης, σε αρκετά καλή κατάσταση ένας μικρογραφικός μολύβδινος κλισμός [BE 47796] (εικ. 9)⁸⁰. Αντίστοιχοι κλισμοί⁸¹ έχουν εντοπιστεί σε ιερά⁸² και σε νεκροταφεία⁸³.

Από μολύβδο είναι ένα ακόμη μικρογραφικό αναθηματικό αντικείμενο του ιερού. Πρόκειται για δίσκο⁸⁴ [BE 47757] (εικ. 9). Όμοιο αντικείμενο αναγνωρίζεται στη δευτερεύουσα σκηνή ενός απουλικού ερυθρόμορφου δίνου⁸⁵. Μία ανδρική μορφή στηρίζει στον ώμο της με το δεξί της χέρι ένα μεγάλο δίσκο, στο εσωτερικό του οποίου διακρίνονται τρόφιμα και γλυκά. Ωστόσο, παρόμοια μικρογραφικά μολύβδινα αντικείμενα από αρχαιολογικά σύνολα δεν είναι άγνωστα. Παρόμοιο εύρημα έχει εντοπιστεί ως κτέρισμα σε εγχυτρισμό του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. στη Χίο⁸⁶. Δύο παρόμοιοι δίσκοι, στο εσωτερικό των οποίων αποδίδονται ψάρια και θαλασσινά είδη, εντοπίζονται στην Ερέτρια⁸⁷ και την Τορώνη⁸⁸.

Αξιοσημείωτο είναι και ένα δισκοειδές περιάπτο⁸⁹ [BE 47809] (εικ. 9), το οποίο διακοσμείται με οκτάφυλλο ρόδακα που στο κέντρο και τα πέταλά του φέρει ανάγλυφες στιγμές. Παρόμοια ευρήματα εντοπίστηκαν στα ιερά της Ενοδίας στις Φερές⁹⁰ και της Αθηνάς Ιωνίας στη Φίλια⁹¹.

Μεταξύ των μολύβδινων αναθημάτων του ιερού στο Σωρό εντάσσονται, τέλος, δύο απλοί κλειστοί δακτύλιοι⁹² [BE 47755-47756] (εικ. 9) καθώς και πέντε με σφενδόνη⁹³ [BE 47774, 47814, 47824, 47852, 47940] (εικ. 9).

Δ. ΣΙΔΕΡΕΝΙΑ

Όσον αφορά το σίδηρο χρησιμοποιείται μαζί με το χαλκό για την κατασκευή διαφορετικών τμημάτων ενός κοσμήματος, όπως οι προαναφερόμενες πόρπες και περόνες. Αντικείμενα, εξ ολοκλήρου από σίδηρο είναι λιγοστά (εικ. 8). Μεταξύ τους διακρίνονται η κεφαλή περόνης [BE 47793], το τόξο μίας πόρπης [BE

78. Το αριστερό χέρι είναι προτεταμένο προς τα εμπρός και φαίνεται να συνεχίζει προς τα πάνω. Το δεξί χέρι και τα κάτω άκρα διατηρούνται αποσπασματικά. Η πίσω πλευρά είναι επίπεδη, υποδηλώνοντας τον τρόπο κατασκευής του με «μονοπρόσωπη» λίθνη μήτρα από δύο καλούπια, βλ. Dawkins 1929, 252-3. Μπόνιας 1998, 103. Boss 2000, 16-25.

79. Καλτσάς 2006, 178, αρ. 81 [Χρ. Κακούρου]. Μπόνιας 1998, 105, αρ. κατ. 576, πίν. 65. Boss 2000, 73-74, ιδιαιτ. αρ. 572, εικ. 61. Λιγότερο πιθανό είναι να ανήκει στον τύπο του αυλητή, ενδεικτικά βλ. Boss 2000, 77-78, αρ. 622, εικ. 64.

80. Μαζαράκης Αιωνίαν 2006, 278, εικ. 33.

81. Οι μολύβδινοι κλισμοί είναι πιο περίτεχνοι σε σχέση με ανάλογα παραδείγματα από άλλο υλικό. Στους μολύβδινους χαρακτηριστική είναι η δικτυωτή απόδοση της έδρας, που αποδίδει το πλέξιμο της ψάθας. Κλισμοί από σίδηρο και από χαλκό έχουν εντοπιστεί στο νεκροταφείο της Σίνδου, βλ. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος 1985, 84, αρ. 123, 94, αρ. 142, 118, αρ. 177, 140-141, αρ. 226, 170, αρ. 276, 184, αρ. 296, 241, αρ. 392 (χάλκινος). Για παρόμοιους κλισμούς που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Richter 1966, 102, εικ. 509 και υποσ. 8.

82. Ενδεικτικά βλ. ιερό Α στην ακρόπολη της Ερέτριας (εντοπίστηκε σε επίχωση αρχαϊκής-ελληνιστικής περιόδου, Δαβάρας Κ., ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 259, πίν. 327β. Metzger 1985, 93, αρ. 1610, πίν. 31), ιερό, που ίσως ταυτίζεται με το ιερό της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, στη θέση Γεράνι ή Αγία Κυριακή της Εύβοιας, (Χατζηδημητρίου 1999, 223, υποσ. 61), και από την περιοχή των αρχαϊκών ιερών στα Στάγειρα (Σισμανίδης 1995, 390, εικ. 11. Σισμανίδης 2003, 89, εικ. 96). Παρόμοιος κλισμός εντοπίστηκε στην περιοχή των αρχαίων Σταγείρων (Σισμανίδης 1997, 472-473, εικ. 10).

83. Νεκροταφείο της αρχαίας Ήλιδας, 4^{ος} και 3^{ος} αι. π.Χ. (Παπαθανασόπουλος Γ.Α., ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, 153, πίν. 154α, όπου σημειώνεται ότι πιθανώς αποτελούσε παιδικό παιχνίδι).

84. Το σχήμα του αντικειμένου έχει παραμορφωθεί. Ο δίσκος είχε επίπεδη ορθογώνια βάση (που προεξείχε ελαφρώς από το υπόλοιπο έλασμα), τα τοιχώματά του άνοιγαν σταδιακά προς τα επάνω, ενώ περιμετρικά τους υπήρχε περιχέλιωμα. Στις στενές πλευρές υπάρχουν απολήξεις εν είδει λαβών.

85. Γαβρίλη 2008, 150-151, αρ. 57. Το αγγείο αποδίδεται στο Ζωγράφου του Δαρείου (340-320 π.Χ.).

86. Μερούσης 2002, 149, εικ. 94.

87. Χατζηδημητρίου 1999, 223-224, εικ. 82α-β, όπου σημειώνεται ότι είχε αναθηματικό χαρακτήρα.

88. Cambitoglou – Papadopoulos – Jones 2001, 739, αρ. 18.43, εικ. 172.

89. Dawkins 1929, 265, αρ. 11, 13, πίν. 186. Kilian 1975, 205. Boss 2000, 123-125. Kilian-Dirlmeier 2002, 103. Για παράλληλα από χαλκό και χρυσό βλ. ενδεικτικά Wace 1908-1909, 133, και ιδιαιτ. υποσ. 1, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

90. Kilian 1975, 205, πίν. 78,74.

91. Kilian-Dirlmeier 2002, 103-105, αρ. 1614-1622, πίν. 99.

92. Ενδεικτικά, για δακτυλίους ως αναθήματα, βλ. ιερό Λιμανιού στο Εμποριό Χίου (Boardman 1967, 212, αρ. 248), και ως κτερίσματα βλ. νεκροταφείο της Νέας Ζίχνης Καβάλας, 6^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ., (Σαμαρτζίδου Στ., ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 329, πίν. 217γ).

93. Γενικά, για μολύβδινους δακτυλίους με σφενδόνη βλ. Dawkins 1929, 255. Boss 2000, 142, αρ. 1639-1654, εικ. 107.

47844] και δύο αποσπασματικοί δακτύλιοι με σφενδόνη. Ο πρώτος φέρει συμφυή ελλειψοειδή σφενδόνη, έντονα διαβρωμένη [BE 41362], ενώ ο δεύτερος φέρει μικρή ωοειδή σφενδόνη, κοίλη στην άνω επιφάνειά της για την ένθεση πιθανώς κάποιου λίθου [BE 47837]. Επίσης, διακρίνονται πέντε ήλοι [BE 47932, 47933, 47938, 47939, 47943].

ΣΤ. ΟΣΤΕΪΝΑ

Τα οστέινα αντικείμενα παρά τον μικρό τους αριθμό δεν απουσιάζουν από τα αναθήματα του ιερού. Αξιόσημο είναι ένα αποσπασματικό σωζόμενο περιστέρι [BE 47813] (εικ. 10), που ανήκει πιθανότατα σε πόρπη. Το πτηνό είναι επίπεδο στην κάτω επιφάνειά του. Στη διαμπερή οπή που φέρει στο σώμα του, μάλλον θα στερεωνόταν το μεταλλικό στέλεχος της πόρπης. Έχει διπλωμένα τα φτερά του, ενώ στις εγχαράξεις τους διατηρείται κοκκινωπό χρώμα. Παρόμοια οστέινα περιστέρια έχουν εντοπιστεί και σε άλλα ιερά⁹⁴.

Σημαντικός είναι ένας οστίνος διπλός πέλεκυς [BE 47812] (εικ. 10), ο οποίος σε κάθε όψη του φέρει από τρεις κατακόρυφες εγχαράξεις. Όπως δηλώνει η κατακόρυφη διαμπερής οπή ανάρτησης που φέρει στο μέσον του, πρόκειται, πιθανότατα, για ψήφο περιάππου. Παρόμοιοι πελέκει αποτελούν συνηθισμένο εύρημα σε ιερά⁹⁵.

Οστέινο είναι ένα ακόμη εύρημα που διατηρείται σε δύο τμήματα σε σχήμα πελέκεων [BE 47849] (εικ. 10). Πρόκειται για πελεκόσχημο στέλεχος ξύλινου χτενιού. Παρόμοια ευρήματα προέρχονται από αρκετές θέσεις, τόσο ως αναθήματα⁹⁶ όσο και ως κτερίσματα⁹⁷. Σημαντικότερο για την κατανόησή τους είναι το ακέραιο οστέινο παράλληλο που εντοπίστηκε σε τάφο στις Φερές⁹⁸.

Στα οστέινα αντικείμενα εντάσσονται επίσης, δύο μικρά καρπόσχημα – αγγειόσχημα περιάπτα [BE 47810, 47811] (εικ. 10). Το ένα φέρει οριζόντια διαμπερή οπή στο λαμό του, ενώ το δεύτερο φέρει και κάθετη οπή που επικοινωνεί με την οριζόντια. Όμοια παραδείγματα με το τελευταίο συναντάμε σε ιερά⁹⁹.

Τέλος, οστίνος είναι και ένας δακτύλιος. Παρόμοιοι δακτύλιοι εντοπίζονται και σε άλλα ιερά¹⁰⁰ [BE 47941] (εικ. 10).

94. Ιερό Απόλλωνα στο Καμινάκι της Πάρου (Καρούζος 1939, 124, εικ. 3β, πρώιμος 7^{ος} αι. π.Χ.) και ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό (Hood S., AD 16, 1960, Χρονικά 264, πίν. 227d. Coldstream 1973, 169, αρ. 304-307, πίν. 98).

95. Ενδεικτικά βλ. ιερό της Αρτεμης Ορθίας (Dawkins 1929, 238, αρ. 9, πίν. CLXIII, 6. Αναφέρονται 19 παραδείγματα τα οποία χρονολογούνται από τον 8^ο αι. μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.), Μενελάιο (Thompson 1908-1909, 143, αρ. 14, πίν. 8.14), ιερό στον Αετό Ιθάκης (Heurtley – Robertson 1948, 116, αρ. 32-33, πίν. 47), στο ιερό της Κύθνου (Mazarakis Ainian 2005, 98, πίν. 19C. Μαζαράκης Αινιάν – Μητσοπούλου 2007, 322, εικ. 102), στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Ταύχειρα (Boardman – Hayes 1966, 163-165, αρ. 79-82, εικ. 77, πίν. 104), ιερό Απόλλωνα στην Αίγινα (Margreiter 1988, 20, 67, αρ. 98, πίν. 6), στο Ηραίο της Περαχώρας (Dunbabin 1962, 443, αρ. A316-A318, πίν. 188) και τέλος σε έναν αρχαϊκό αποθέτη στο ιερό του Απόλλωνος στο Ποσειδί της Χαλκιδικής (Βοκοποπούλου I., AD 46, 1991, Χρονικά, 288, πίν. 107ε. Ο αποθέτης χρονολογήθηκε από τα τέλη του 7^{ου} μέχρι και τον 5^ο αι. π.Χ. Εντοπίστηκε περιδέραιο από 15 οστίνες ψήφους, οι 12 εκ των οποίων έχουν σχήμα διπλού πέλεκυ). Βλ. και παράδειγμα από οικιστικό σύνολο στην Όλυνθο (Robinson 1941, 132, αρ. 443, πίν. 25) και ως κτερίσμα σε τάφο του νεκροταφείου της Ακάνθου (Καλτσάς 1998, 62-63, αρ. 898, πίν. 62ε).

96. Ενδεικτικά, σημειώνουμε το Κωρύκειον άνδρο (Jacquemin 1984, 168-169, αρ. 10), καθώς και το ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κνωσό, όπου ερμηνεύεται με επιφύλαξη ως τμήμα οστίνου κιβωτιδίου (Coldstream 1973, 171, αρ. 318, εικ. 43, πίν. 98).

97. Ως κτερίσματα εντοπίζονται στην Αίγεια (Βοκοποπούλου 1990, 30-32, αρ. 21, σχ. 9-10, πίν. 20α, όπου ταυτίζονται ως στελέχη χτενιών). Παρόμοια οστέινα αντικείμενα εντοπίζονται ως κτερίσματα σε τάφο του 4^{ου} αι. π.Χ. στη Ρόδο (Κωνσταντινόπουλος Γρ., AD 24, 1969, Χρονικά, 475, πίν. 475β). Επίσης, πρβλ. Amandry 1953, πίν. 28, αρ. 188.

98. Αδρύμη-Σισμάνη 1983, 31, εικ. 4. Παρόμοιο μικρογραφικό οστέινο χτένι εντοπίστηκε και στο Κωρύκειον άνδρο (Jacquemin 1984, 168, αρ. 4).

99. Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Ταύχειρα (Boardman – Hayes 1966, 165, αρ. 83, εικ. 77, πίν. 104, ως περιάππου), Ηραίο της Περαχώρας (Dunbabin 1962, 441-442, αρ. A288-A290, πίν. 188 όπου ερμηνεύονται ως περιάπτα).

100. Για παρόμοιους δακτύλιους ενδεικτικά βλ. ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 73, αρ. 1121-1122, πίν. 71), ιερό της Αρτεμης Ορθίας στη Σπάρτη (Dawkins 1929, 226, πίν. 135, 2), ιερό του Απόλλωνα Τυρίτα στην Κυνουρία (Φάκλαρης 1990, 177, πίν. 89α, οι οποίοι τοποθετούνται στον 7^ο αι. π.Χ.), Ηραίο Περαχώρας (Dunbabin 1962, 441, αρ. A265-A284, πίν. 187).

Z. ΥΑΛΙΝΑ

Από τα λιγοστά γυάλινα αντικείμενα που εντοπίστηκαν στο ιερό, ξεχωρίζει ένα διάχρυσο δακτυλίδι¹⁰¹ [BE 41409] (εικ. 11). Αποτελείται από διαφανές γυαλί, στην ωοειδή συμφυή σφενδόνη του οποίου, είναι ενσωματωμένο λεπτό χρυσό σφυρήλατο έλασμα που αποδίδει φτερωτή Νίκη ή Έρωτα¹⁰².

Γνωστά είναι τέσσερα ακόμα παραδείγματα. Το πρώτο, το οποίο διακοσμείται με περίμητο έλασμα Νίκης που χορεύει, είναι σχεδόν πανομοιότυπο με το δακτυλίδι από το Σωρό¹⁰³. Το δεύτερο αποδίδει καθισμένη Αφροδίτη με μικρό Έρωτα¹⁰⁴, ενώ τα άλλα δύο χορεύτρια με καλάθισκο¹⁰⁵. Χρονικά τοποθετούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθούν τέσσερις χάντρες-ψήφοι από ορεία κρύσταλλο [BE 47804-47807], οι οποίες φέρουν οριζόντια διαμπερή οπή για την ανάρτησή τους¹⁰⁶, απλές γυάλινες χάντρες [BE 47803, 47856, 47857, 47924]¹⁰⁷, και ένα γυάλινο καρπόσχημο περίαπτο [BE 41408] (εικ. 11).

Στην κατηγορία των γυάλινων ευρημάτων εντάσσεται και ένας αποσπασματικά σωζόμενος αρύβαλλος [BE 41410] (εικ. 11)¹⁰⁸, ο οποίος κατασκευάστηκε με την τεχνική του πυρήνα¹⁰⁹. Γυάλινα αγγεία της ίδιας εποχής και της ίδιας τεχνικής αποτελούν σύνθητες εύρημα κυρίως σε νεκροταφεία¹¹⁰.

H. ΛΙΘΙΝΑ

Ανάμεσα στα ευρήματα του ιερού εντοπίστηκε μια αιχμή βέλους από καστανό πυριτόλιθο [BE 41361] και τμήμα λεπίδας [BE 47965], τα οποία πρέπει να ανατέθηκαν στο ιερό ως κειμήλια – φυλακτά¹¹¹.

101. Για τον τρόπο κατασκευής διάχρυσων αντικειμένων, βλ. Hoffmann – Davidson 1965, 248. Williams – Odgen 1994, 221.

102. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 278, εικ. 34.

103. Το διαφανές γυαλί έχει ανοικτό πρασινωπό χρώμα. Βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, ενώ προέρχεται από την ιδιωτική συλλογή Gréau. Williams – Odgen 1994, 221, αρ. 159. Stern 1999, 22, εικ. 3 (350-300 π.Χ.).

104. Βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Williams – Odgen 1994, 221-222, αρ. 160 (350-300 π.Χ.).

105. Το πρώτο βρίσκεται στο Μουσείο του Ερμιτάζ και προέρχεται από το ύψωμα Kurjip (Piotrovsky – Galanina – Grach 1987, 245, αρ. 244, τελευταίο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ.), ενώ το δεύτερο είναι χρυσό με γυάλινη ένθετη σφενδόνη από πρασινωπό ημιδιαφανές γυαλί και προέρχεται πιθανώς από τη νότια Ιταλία (Hoffmann – Davidson 1965, 248-249, αρ. 106, 4^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ. Miller 1979, 20, πίν. 11d, Williams – Odgen 1994, 221).

106. Για παρόμοιες χάντρες βλ. ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 76, αρ. 1159, πίν. 72), ιερό της Κύθνου (Mazarakis Ainian 2005, 97, πίν. 18F. Μαζαράκης Αινιάν – Μητροπούλου 2007, 319-320).

107. Μία αμφικωνική και τρεις πεπεσμένες σφαιρικές. Για γυάλινες χάντρες από την περιοχή της Θεσσαλίας βλ. ενδεικτικά ταφές του 2^{ου} αι. π.Χ. στο Πελλινναίο (Miller 1979, 47, αρ. Pel.G1, πίν. 31), ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 77 κε.), ιερό Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 204, πίν. 78,1-20).

108. Στο σώμα οριζόντιες ζιγκ-ζαγκ γραμμές γαλάζιου και κίτρινου χρώματος, οι οποίες πλαισιώνονται από κίτρινες οριζόντιες γραμμές. Εντάσσεται στη δεύτερη υποομάδα της II. D iv, της κατηγοριοποίησης του McClellan. Αποτελεί τον πλέον συνήθη τύπο γυάλινου αρύβαλλου και τοποθετείται χρονικά στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. McClellan 1984, 64-65, πίν. 17, αρ. II.D.iv.6. Επίσης, πρβλ. Fossing 1940, 72-74, εικ. 48, Weinberg 1992, 86-87, αρ. 19-20, Ιγνατιάδου 1990-1995, 229-230, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία.

109. Μικροί γυάλινοι αρύβαλλοι κατασκευάζονταν σε διάφορα μέρη, με σημαντικό κέντρο τη Ρόδο, βλ. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος 1985, 21-22, αρ. 17. Weinberg 1992, 19. Παλαιότερα, θεωρούσαν ότι προέρχονταν από εργαστήρια της βόρειας Συρίας και της Μεσοποταμίας και ήταν γνωστά ως «φοινικικά γυαλιά» βλ. Μαραγκού 1996², 175, αρ. 273, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία, άποψη που σήμερα θεωρείται ξεπερασμένη, βλ. Stern 1999, 36-37. Για μια πιθανή αιγυπτιακή προέλευση βλ. Fossing 1940, 82.

110. Μίτζα (Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 92, αρ. Π 1665, α' μισό 5^{ου} αι. π.Χ.), Σίνδος (Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος 1985, 22-23, αρ. 18, αρ. 20-21, 24, αρ. 23, α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. 36-38, αρ. 44, 500-460 π.Χ.), Θέρμη (Ιγνατιάδου 1990-1995, 229-230, εικ. 5, 475-425 π.Χ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία), Άκανθος (Καλτσάς 1998, 92, πίν. 99d, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

111. Μπόνιας 1998, 95, αρ. 532-533, όπου γίνεται λόγος για «κεραυνίους λίθους». Και σε άλλα θεσσαλικά ιερά των ιστορικών χρόνων έχουν εντοπιστεί προϊστορικά εργαλεία, ενδεικτικά σημειώνουμε δύο πελέκειες από το Παλαιόκαστρο Τρίκκης (Καστριώτης 1903, 3). Βλ. και ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 173, αρ. 3039-3049, πίν. 177-178. 207).

Ε. ΠΗΛΙΝΑ

Στα πήλινα μικρά ευρήματα του ιερού καταχωρούνται ένα πηνίο [BE 47945]¹¹², εννέα σφονδύλια και δέκα πυραμιδοειδείς αγνύθες με μια οπή ανάρτησης (εικ. 12)¹¹³.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, τα μικρά ευρήματα που ήρθαν στο φως στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό, συνιστούν ένα μικρό αλλά χαρακτηριστικό σύνολο ευρημάτων που ανατίθενται σε ιερά. Αν και η πλειονότητά τους ανήκει σε συνήθεις τύπους, δεν απουσιάζουν και αναθήματα ιδιαίτερος περίτεχνα και σπάνια. Πρέπει να υπογραμμιστεί ο μεγάλος αριθμός κλειστών απλών δακτυλίων, καθώς και η παρουσία ποικίλων τύπων αναθημάτων από διάφορα υλικά, τα οποία συναντώνται έστω και με μεμονωμένα δείγματα. Ενδεικτικά σημειώνονται ο γυάλινος δακτύλιος με το χρυσό έλασμα Νίκης ή Έρωτα, οι δακτύλιοι με έγγλυφη ή εγχάρακτη σφενδόνη, η μικρογραφική μολύβδινη μορφή, ο κλισμός και οι οστέινοι ψήφοι.

Όσον αφορά τη θέση εύρεσής τους, τα περισσότερα ευρήματα εντοπίζονται στο νότιο πρόσκτισμα του ιερού [Χώρος Δ] και μάλιστα με ιδιαίτερη πυκνότητα στην περιοχή του Μάρτυρα Α, όπου είχε εντοπιστεί μία πρόχειρη κατασκευή και βρέθηκαν κατά χώραν η χάλκινη φιάλη, τα πρώιμα καθιστά ειδώλια¹¹⁴ και πλήθος μικρών ευρημάτων. Η πυκνότητά τους στην περιοχή αυτή επομένως δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Ποιά ήταν η λειτουργία αυτής της πρόχειρης κατασκευής και τότε τοποθετήθηκαν τα ευρήματα περιμετρικά της, δεν γνωρίζουμε προς το παρόν. Η αποσαφήνιση αυτού και παρόμοιων ερωτημάτων ευελπιστούμε ότι θα πραγματοποιηθεί με την ολοκλήρωση της μελέτης του υλικού.

112. Για πηνία από θεσσαλικά ιερά βλ. ιερό Ενοδίας στις Φερές (Kilian 1975, 205, πίν. 78,65).

113. Ο συγκεκριμένος τύπος είναι δημοφιλής στο β μισό του 5^{ου} αι. και στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. (Thompson 1934, 475-476. Davidson – Thompson – Thompson 1943, 73-76, εικ. 32. Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 47-48, αρ. Π 1555). Για ανάλογες αγνύθες από τη Θεσσαλία βλ. κεραμικό εργαστήριο στην Κραννώνα (Ζαούρη – Κατακούτα 2006, 55, πίν. 5) και ιερό στο Παλαιόκαστρο Τρίκκης (Καστριώτης 1903, 33, πίν. 4, αρ. 3). Για αγνύθες από ιερά βλ. ενδεικτικά Νεκρομαντείο του Αχέροντα, (Τζουβάρα-Σούλη 1983, 9-43), Κωρύκειον άνδρo, (Jacquemin 1984, 172, αρ. 20-23), Ηραίο του Άργους (Waldstein 1905, 43-44, αρ. 283-285, εικ. 89-90), Απόλλωνα Δαφνηφόρου στην Ερέτρια (Huber 2003, 102, αρ. Ο 244-Ο254, πίν. 51 & 134).

114. Βλ. τη μελέτη της Ι. Λεβέντη στην παρούσα έκδοση.

SUMMARY

**THE MINOR OBJECTS OF THE SANCTUARY OF APOLLO AT SOROS.
A PRELIMINARY STUDY**

Giorgos Vitos, Maria Panagou

The excavations conducted by the University of Thessaly in collaboration with the 13th Ephorate, from 2004 to 2006, at the sanctuary of Soros, brought to light a considerable quantity as well as an extent variety of minor objects.

The preliminary catalogue of the minor objects includes up to 273 entries. The great majority of the votives are made of metal. Six are made of silver, including an earring and an amulet. The earring belongs to the askos-, boat- or leech-shaped type. Irregular triangles of granulations decorate the body vertically to three loops. The amulet belongs to the lunula or selinis type.

188 offerings (out of the 273 entries), are made of bronze, while 117 of them are simple rings. Their large number is quite exceptional and their use uncertain. They may have been offered as simple rings or they could have had some other use than as jewelry. Among the bronze rings, of great interest are three with fixed engraved bezels and one with an incised bezel. The first depicts Thetis on the hippocampus bearing the shield of Achilles, the second a kneeling winged young man and the third a standing man with pronounced belly and hips, who could be identified with a padded-dancer. The bezel of the last bears the inscription XAIPE/ KAI ΣΥ. Among the other bronze finds, there are a variety of offerings, such as fibulae (three of them end to a lion's head), pins, "earspoons", earrings, a bracelet and a phiale.

14 objects are made of lead, of which the following 3 miniature votives should be mentioned: a figure, probably identified as dancer, a chair and an offering disc. Iron finds are rare; they were mostly used for joining parts of bronze fibulae and pins.

In the category of glass votives, of exceptional interest is a ring made of transparent glass in the fixed bezel of which a gold foil is placed, showing Nike or Eros. A partly preserved aryballos is the only glass vase preserved among the offerings.

The following finds are of bone or ivory: a dove which should be fixed to a fibula, a small double-axe (probably a pendant), an elongated object which belongs to a comb and two small globular pendants.

Minor objects made of stone or clay were also found.

In conclusion, the group of votives, that were offered at the sanctuary of Apollo, is characteristic of the variety of objects that was dedicated to a late Archaic-Classical sanctuary. Identical or similar objects are found both in sacral and burial contexts in Thessaly and the ancient Greek world in general, though some of the finds from Soros are rare and of fine workmanship.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1983. Τύμβος Φερών, *ΑΑΑ* 16, 23-42.
 Amandry P., 1953. *Collection Hélène Stathatos I. Les bijoux antiques*, Strasbourg.
 Ανδρειωμένου Α.Κ., 2001. Το εργαστήριο χαλκοτεχνίας της Ακραιφίας (830-480 π.Χ.). Συμβολή εις την χρονολόγησιν ενίων τύπων κοσμημάτων, στο Αλεξανδρή Α. – Λεβέντη Ι. (επιμ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα, 469-526.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 147-182.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1908. Ανασκαφαί και έρευναι εν Σικυώνι και Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 145-223.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910, *ΠΑΕ*, 168-264.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1911. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911, *ΠΑΕ*, 280-356.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1915. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 131-200.

- Βήτος Γ. – Πανάγου Μ., 2006. Η κεραμική από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό. Προκαταρκτική μελέτη, *ΑΕΘΣΕ* 2, 309-328.
- Blinkenberg Ch., 1926. *Fibules grecques et orientales*, Lindiaka V, København.
- Boardman J., 1967. *Excavations in Chios, 1952-1955. Greek Emporio*, Oxford.
- Boardman J., 1970. *Greek Gems and Finger Rings. Early Bronze Age to Late Classical*, London.
- Boardman J. – Hayes J., 1966. *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposit I*, Oxford.
- Βοκοποπούλου Ι., 1990. *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα.
- Βοκοποπούλου Ι. – Δεσποίνη Αι. – Μισαηλίδου Β. – Τιβέριος Μ., 1985. *Σίνδος. Κατάλογος της Έκθεσης, Θεσσαλονίκη*.
- Boss M., 2000. *Lakonische Votivgaben aus Blei*, Würzburg.
- Γαβρίλη Μ. (επιμ.), 2008. *Νόστοι. Επαναπατρισθέντα Αριστουργήματα. Νέο Μουσείο Ακροπόλεως 24-9 έως 31-12-2008*, Αθήνα.
- Cambitoglou A. – Papadopoulos J.K. – Jones O.T. (επιμ.), 2001. *Torone I. The excavations of 1975, 1976 and 1978*, Athens.
- Carapanos C., 1878. *Dodone et ses ruines*, Paris.
- Coldstream J.N., 1973. *Knossos. The Sanctuary of Demeter*, Oxford.
- Δακορόνια Φ., 1989. Κρίκοι – Προνομισματικές μορφές Γεωμετρικής εποχής, *ΑΕ*, 115-120.
- Davidson G.R. – Thompson D.B. – Thompson H.A., 1943. *Small Objects from the Pnyx*: 1, *Hesperia Suppl.* 7, Princeton.
- Dawkins R.M., 1929. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. Excavated and Described by Members of the British School at Athens, 1906-1910*, London.
- Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ. – Μουστάκα Α., 2004. Συμβολή στη μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην πόλη των Φερών, στο *Οβολός 7. Το νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι – Βυζαντινοί – Νεώτεροι Χρόνοι. Πρακτικά συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα, 491-514.
- Dunbabin T.J. (επιμ.), 1962. *Perachora. The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. II. Pottery, Ivories, Scarabs, and other objects from the votive deposit of Hera Limenia*, Oxford.
- Edwards K.M., 1933. *Corinth VI. Coins 1896-1929*, Cambridge-Massachusetts.
- Ευαγγελίδης Δ., 1931. Ανασκαφή Δωδώνης, *ΠΑΕ*, 83-91.
- Felsch R., 2007. *Kalapodi II. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, Mainz.
- Fossing P., 1940. *Glass Vessels before Glass Blowing*, Copenhagen.
- Furtwängler A., 1890. *Olympia. Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung IV. Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, Berlin.
- Furtwängler A., 1906. *Aegina. Heiligtum der Aphaia*, München.
- Goldman H., 1940. The Acropolis of Halae, *Hesperia* 9, 381-514.
- Hackens T., 1976. *Museum of Art, Rhode Island School of Design. Catalogue of the Classical Collection. Classical Jewelry*, Providence.
- Heurtley W.A. – Robertson M., 1948. Excavations in Ithaca, V: The Geometric and Later Finds from Aetos, *BSA* 43, 1-124.
- Hoffmann H. – Davidson P.F., 1965. *Greek Gold: Jewelry from the Age of Alexander*, Mainz.
- Huber S., 2003. *Eretria XIV. L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d' Apollon Daphnéphoros: un rituel des époques géométrique et archaïque*, Gollion.
- Ιγνατιάδου Δ., 1990-1995. Χειροποίητα γυάλινα αγγεία από το αρχαίο νεκροταφείο Θέρμης (Σέδες), *AAA* 23-28, 223-234.
- Jacquemin A., 1984. Petits objets divers, στο *L' Antre Corycien II*, *BCH Suppl.* IX, Paris, 166-175.
- Jacobsthal P., 1956. *Greek Pins and their connexions with Europe and Asia*, Oxford.
- Καλτσάς Ν.Ε., 1998. Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979, Αθήνα.
- Καλτσάς Ν. (επιμ.), 2006. *Αθήνα – Σπάρτη*, Αθήνα.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδη Γ., 2008. Το αρχαιολογικό έργο της Λ' ΕΠΚΑ το 2007, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 107, 93-96.

- Καρούζος Χ., 1939. Ανασκαφαί εν Νάξω, ΠΑΕ, 119-124.
- Καστριώτης Π., 1903. *Ανασκαφαί εν Θεσσαλία. Το εν Τρίκκη Ασκληπιείον*, Αθήνα.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit. PBF XIV, 2*, München.
- Kilian-Dirlmeier I., 1984. *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes. Prähistorische Bronzefunde XIII*, München.
- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz.
- Levy Ed. – Hackens T., 1965. Trésor Hellénistique trouvé à Délos en 1964, BCH 89, 503-566.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Μουσιώνη Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο Σταμπολίδης Ν. – Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 353-368.
- Mazarakis Ainian A., 2005. Inside the adyton of a Greek temple. Excavations on Kythnos (Cyclades), στο Yeroulanou M. – Stamatoroulou M. (επιμ.), *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Papers in honour of J.J. Coulton*, Oxford, 87-103.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2006. Ανασκαφή ιερού των αρχαϊκών-κλασσικών χρόνων στη θέση «Σωρός» (2004-2005), [Παράρτημα: Ψωμά Σ., Ο μικρός «Θησαυρός»], ΑΕΘΣΕ 2, 269-294.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2011. Το ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό, στο *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τιμητικός τόμος για τον Πέτρο Θέμελη* (επιμ. Π. Βαλαβάνης), Αθήνα, 143-170.
- Μαζαράκης Αινιάν Α. – Μητσοπούλου Χ., 2007. Από την επιφανειακή έρευνα στην ανασκαφή: Το ιερό της αρχαίας Κύθνου, στο Κονσολάκη Ε. (επιμ.), *ΕΠΑΘΛΟΝ, Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα, 307-384.
- Μαραγκού Λ.Ι., 1996². *Αρχαία Ελληνική Τέχνη. Συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα.
- Margreiter I., 1988. *Alt-Ágina II,3. Die Kleinfunde aus dem Apollon-Heiligtum*. Mainz-Rhein.
- McClellan M.C., 1984. *Core-formed glass from dated Contexts*, University of Pennsylvania.
- Μερούσης Γ.Ν., 2002. *Χίος. Φυσικό Περιβάλλον και Κατοίκηση από τη νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας*, Χίος.
- Metzger I.R., 1985. *Eretria. Ausgrabungen und Forschungen VII. Das Thesmophorion von Eretria. Funde und Befunde eines Heiligtums*, Bern.
- Miller S.G., 1979. *Two Groups of Thessalian Gold*, Berkeley.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., 1998. Νέα Φιλαδέλφεια. Ανασκαφική έρευνα στην «Τράπεζα» και στο Νεκροταφείο της Εποχής Σιδήρου, ΑΕΜΘ 12, 259-268.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., 2003. *Χάλκινα Κοσμήματα Αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία. Έρευνα στα χάλκινα κοσμήματα των νεκροταφείων της Αγίας Παρασκευής και της Νέας Φιλαδέλφειας* (αδ. διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2001. *Δημητριάς*, Αθήνα.
- Μπόνιας Ζ., 1998. *Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας*, Αθήνα.
- Ντάσιος Φ., 2008. Λίλεια. Μία φωκική πόλη στις πηγές του Κηφισού, στο Βλαχόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια & Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 354-357.
- Payne H., 1940. *Perachora. The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. Architecture, Bronzes, Terracottas*, Oxford.
- Παπαδοπούλου Φ., 1964. Μια άγνωστη νεκρόπολη της Χαλκιδικής, ΑΔ 19, *Μελέται*, 84-112.
- Philipp H., 1981. *Olympische Forschungen XIII. Bronzeschumck aus Olympia*, Berlin.
- Piotrovsky B. – Galanina L. – Grach N., 1987. *Scythian Art*, Oxford.
- Raubitschek I.K., 1998. *Isthmia VII. The Metal Objects (1952-1989)*. Princeton-New Jersey.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos. A Hellenistic Town in Thessalia*, Greece-Utrecht.
- Richter G.M.A., 1966. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London.
- Robinson A.V., 1934. The Bronze State Seal of Larissa Kremaste, AJA 38, 219-222.
- Robinson D.M., 1941. *Olynthus X. Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life*, Baltimore-London-Oxford.
- Rogers E., 1932. *The copper coinage of Thessaly*, London.
- Rolley C., 1984. Autres Objets de métal, στο *L'Antre Corycien II*, BCH Suppl. IX, Paris, 261-280.
- Ρωμοπούλου Κ. – Τουράτσογλου Γ., 2002. *Μιέζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα.

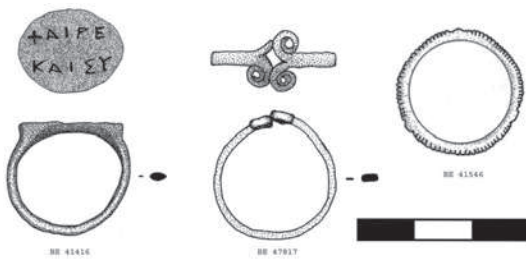
- Ρωμιοπούλου Κ., 2007. Άκανθος (Β), στο Γραμμένος Δ.Β. (επιμ.), *Ο χρυσός των Μακεδόνων. Από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 191-195.
- Σισμανίδης Κ., 1986. Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, *ΑΕ*, 60-98.
- Σισμανίδης Κ., 1995. Η συνέχεια της έρευνας στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1995, *ΑΕΜΘ* 9, 383-393.
- Σισμανίδης Κ., 1997. Ανασκαφικά και Αναστηλωτικά αρχαίων Σταγείρων 1997, *ΑΕΜΘ* 11, 469-479.
- Σισμανίδης Κ., 2003. *Αρχαία Στάγειρα. Η πατρίδα του Αριστοτέλη*, Αθήνα.
- Spier J., 1992. *Ancient Gems and Finger Rings: catalogue of the collections. The J. Paul Getty Museum*, California.
- Σταμπολίδης Ν.Χ., 1992. *Τα Σφραγίσματα της Δήλου 2. Ο Ερωτικός Κύκλος*, Παρίσι.
- Σταμπολίδης Ν.Χ. – Τασούλας Γ. (επιμ.), 2009. *Έρωτ. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην ύστερη αρχαιότητα*, Αθήνα.
- Stern E.M., 1999. Ancient Glass in Athenian Temple Treasures, *JGS* 41, 19-50.
- Thompson H.A., 1934. Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3, 311-476.
- Thompson M.S., 1908-1909. Laconia I, Excavations at Sparta, 1909: Miscellanea, *BSA* 15, 141-144.
- Τζιαφάλιας Α., 1978. Ανασκαφή στον Άγιο Γεώργιο Λαρίσης, *ΑΑΑ* 11, 156-182.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Άγιος Γεώργιος Λάρισα, στο *Θεσσαλία*, 179-188.
- Τζουβάρα-Σούλη Χρ., 1983. Αγνύθες από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, *Δωδώνη* 12, 9-43.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2002. Αμφανές: Αρχαιολογικά Δεδομένα - Πρόταση Ανάδειξης, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 134-139.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., 1989. Τάφοι κλασικών χρόνων στην Επανωμή, *ΑΕΜΘ* 3, 319-329.
- Voyatzis M.E., 1990. *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and other archaic sanctuaries in Arcadia*, Göteborg.
- Wace A.J.B., 1908-1909. Laconia I, Excavations at Sparta, 1909: The Lead Figurines, *BSA* 15, 127-141.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1908-1909. A Cave of the Nymphs on Mount Ossa, *BSA* 15, 243-247.
- Waldstein Ch., 1905. *The Argive Heraeum*. II, Boston-New York.
- Walker A.L. – Goldman H., 1915. Report on excavations at Halae of Locris, *AJA* 19, 418-437.
- Weinberg C.D., 1992. *Glass vessels in ancient Greece. Their history illustrated from the collection of the National Archaeological Museum, Athens*, Athens.
- Williams D. – Ogden J., 1994. *Greek Gold. Jewellery of the Classical World*, London.
- Φάκλαρης Π.Β., 1990. *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη Δραστηριότητα και Περιβάλλον*, Αθήνα.
- Χατζηδημητρίου Α., 1999. Μολύβδινο ανάγλυφο έλασμα με παράσταση Ηρακλή. Η χρήση του μολύβδου στην Εύβοια, *ΑΔ* 54, *Μελέτες*, 215-228.
- Zagdoun M.-A., 1984. Bagues et Anneaux, στο *L'Antre Corycien II. BCH Suppl. IX*. Paris, 183-260.
- Ζαούρη Α. – Κατακούτα Στ., 2006. Κλίβανοι από κεραμικό εργαστήριο στην αρχαία Κραννώνα, στο *Θεσσαλική Κεραμική 2006: Θεσσαλική Κεραμική. Χώμα & νερό από την προϊστορία στην Τρίτη χιλιετία. Μνήμη Γεωργίου Γουργιώτη*, Λάρισα, 51-65.
- Ζαφειροπούλου Φ., 1998. *Δήλος. Μαρτυρίες από τα Μουσειακά Εκθέματα*, Αθήνα.
- Ωνάσογλου Α., 1981. Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην ανατολική Λοκρίδα, *ΑΔ* 36, *Μελέτες*, 1-57.

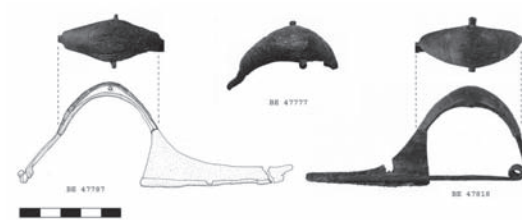
Εικ. 1. Αργυρά και χάλκινα αναθήματα.

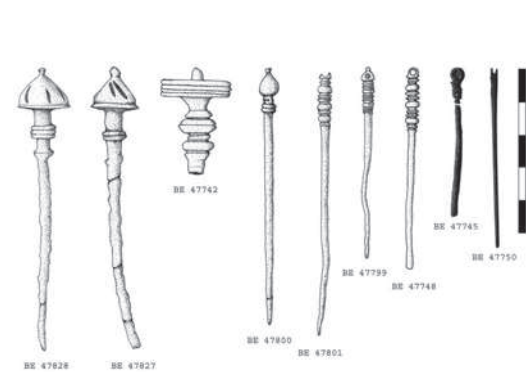
Εικ. 2. Χάλκινοι δακτύλιοι με έγγλυφη διακόσμηση στη σφενδόνη.

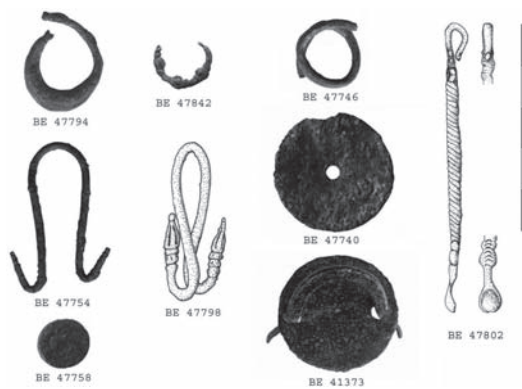
Εικ. 3. Χάλκινοι δακτύλιοι.

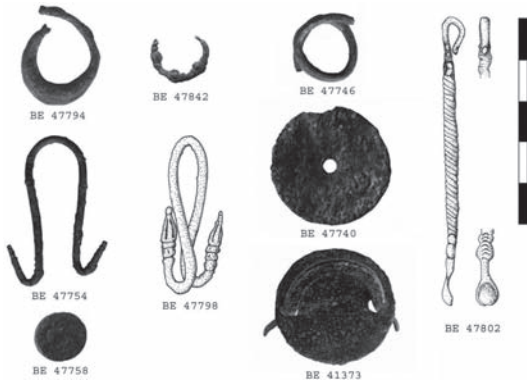
Εικ. 4. Χάλκινες πόρπες.

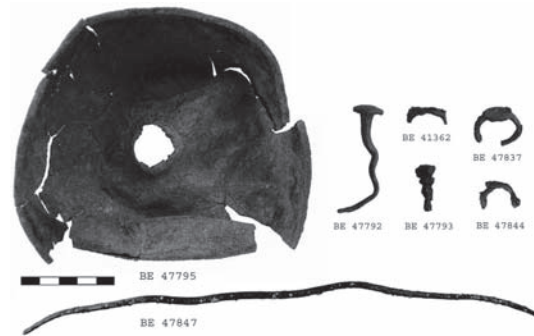
Εικ. 5. Χάλκινες πόρπες.

Εικ. 6. Χάλκινες περόνες και βελόνα.

Εικ. 7. Χάλκινα ενώτια, εξαρτήματα, ωτολαβίδα και νόμισμα της Κορίνθου.

Εικ. 8. Χάλκινη φιάλη, ψέλιο και ήλος. Σιδερένια αποσπασματικά κοσμήματα.

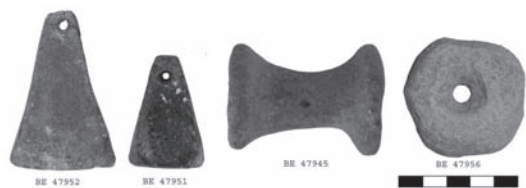
Εικ. 9. Μολύβδινα αναθήματα.

Εικ. 10. Οστέινα αναθήματα.

Εικ. 11. Γυάλινα αναθήματα.

Εικ. 12. Πήλινα μικρά ευρήματα.

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΑΥΡΟΥ ΧΕΙΡΩΝΑ ΜΥΘΟΣ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ;

Στυλιανός Φ. Γαλούκας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι μυθικοί Κένταυροι και ιδιαίτερα ο σπουδαιότερος από αυτούς, ο Κένταυρος Χείρωνας, είναι το σήμα κατατεθέν του Πηλίου και της Μαγνησίας. Σημείο εκκίνησης της παρούσας έρευνας αποτέλεσε η πιθανότητα ο μύθος να εμπεριέχει και στοιχεία πραγματικότητας τουλάχιστον όσον αφορά στην γεωγραφική του τοποθέτηση, το Πήλιο. Δεν είναι εφικτό να μετρηθούν και να καταγραφούν όλες οι προσπάθειες που έχουν γίνει στο πέρασμα των αιώνων, για τον εντοπισμό του θρυλικού πλέον σπηλαίου του Κένταυρου Χείρωνα. Πρόκειται για το σπήλαιο, όπου έζησε, έδρασε και δίδαξε ο Χείρωνας, σύμφωνα με τον μύθο. Στο Πήλιο υπάρχουν βεβαιωμένα πάνω από 130 σπήλαια, όπως έδειξε πρόσφατη έρευνα που πραγματοποιήθηκε από ομάδα ερευνητών για λογαριασμό του Παραρτήματος Μαγνησίας του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας¹. Σήμερα, η ονομασία «Σπήλαιο του Χείρωνα» αποδίδεται σε δεκατρία τουλάχιστον σπήλαια χωριών του Πηλίου (Άγιος Λαυρέντιος, Βυζίτσα, Μαλάκι, Μηλιές, Ανήλιο, Μηλίνα κ.ά.).

Οι δυσκολίες κατά την έρευνα ήταν αρκετές. Είχαν να κάνουν πρώτον, με τη χρονική παλαιότητα των στοιχείων του μύθου, ο οποίος ανάγεται σε εποχές του παρελθόντος πολύ πριν από τις πρώτες γραπτές μαρτυρίες. Δεύτερον, με τη δημοτικότητα του μύθου, που είχε σαν αποτέλεσμα την επιθυμία πολλών περιοχών να επιθυμούν να τον «υιοθετήσουν», αποκαλώντας σπήλαια της περιοχής τους «Σπήλαιο του Χείρωνα». Τρίτον, με τις ιδιαίτερες καιρικές συνθήκες που επικρατούν στις ψηλότερες κορυφές του Πηλίου που δεν επέτρεπαν να υπάρχει πάντοτε η απαιτούμενη χρονική ευχέρεια να διενεργηθεί η έρευνα στο χρόνο που προγραμματιζόταν. Ο παράγοντας χρόνος, είχε επίσης να κάνει με την οικονομική διάσταση των δυσκολιών, μια και ολόκληρη η έρευνα έγινε με ίδιους πόρους, καθώς οι προσπάθειες που έγιναν την τελευταία επταετία, για την ένταξη της έρευνας σε προγράμματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης του Πηλίου δε βρήκαν την προσδοκώμενη ανταπόκριση.

Περιγράφεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε και οι περιορισμοί που υπήρξαν, τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν και πως αυτά αξιολογήθηκαν και αξιοποιήθηκαν ώστε να συνεισφέρουν αποτελεσματικά στους στόχους της έρευνας αυτής. Τέλος αναφέρονται τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από όλα τα παραπάνω και προσδιορίζεται η θέση του σπηλαίου του Κένταυρου Χείρωνα «επί Χάρτου».

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ – ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κατά την έρευνα, τίποτε δεν θεωρήθηκε εξ αρχής δεδομένο, ούτε βέβαια και η ύπαρξη του σπηλαίου. Αφέθηκαν τα βιβλιογραφικά με τα πραγματικά δεδομένα, να αλληλοεπιβεβαιώνονται (ή να αλληλοαναιρούνται) ώστε το αποτέλεσμα να μην αποτελείται από υποκειμενικά συμπεράσματα ή προσωπικές κρίσεις, αλλά να στηρίζεται σε πραγματικά και μετρήσιμα, αδιαμφισβήτητα στοιχεία.

Πρώτο στάδιο ήταν η συγκέντρωση συνεχούς χρονικά και αδιάλειπτης πληροφορίας από την εποχή γέ-

---

1. Γαλούκας κ.ά. 2006.

νεσης του μύθου μέχρι σήμερα και στη συνέχεια ο έλεγχος της ακρίβειας και της αξιοπιστίας της. Καταγράφηκαν όλες οι αναφορές στο σπήλαιο του Κένταυρου Χείρωνα που περιέχουν γεωγραφικές πληροφορίες, από τα αρχαία χρόνια μέχρι τα σύγχρονα και διαπιστώθηκε τόσο η ακρίβεια των αναφορών ως προς την ταύτιση του σπηλαίου όσο και η συνέχειά τους στις χιλιάδες των ετών που μεσολάβησαν μέχρι σήμερα.

Στο στάδιο αυτό άρχισε να καθίσταται ορατό, πως τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα γεωγραφικά δεδομένα, είναι ενδεχομένως εφικτή μία διάκριση ανάμεσα στο μυθικό κομμάτι της ιστορίας και στο ιστορικό κομμάτι του μύθου. Όλα τα γεωγραφικά και τοπογραφικά στοιχεία του μύθου τέθηκαν στην διαδικασία πιστότητας ή ταυτοποίησης, μέσω διασταυρώσεων και ελέγχου ιστορικής αλήθειας και γεωλογικής και γεωγραφικής ακρίβειας. Για την ύπαρξη του σπηλαίου, ως πιο αξιόπιστες ενδείξεις θεωρήθηκαν αποκλειστικά οι πολύ συγκεκριμένες περιγραφές και γεωγραφικές τοποθετήσεις αυτού, που βρίσκονται στα ιστορικά ή μη, γραπτά κείμενα.

Επιπλέον, για να υπάρχει η βεβαιότητα ότι τα στοιχεία από τις περιγραφές των πιο σύγχρονων περιηγητών αναφέρονται στο αυθεντικό σπήλαιο του Χείρωνα, σε εκείνο δηλαδή για το οποίο μιλούσαν και οι αρχαιότεροι συγγραφείς, έπρεπε να αντιπαραβληθούν οι παλαιότερες με τις πιο σύγχρονες περιγραφές και να υπάρχουν και εκεί, αδιάσειστα στοιχεία ταύτισης.

Για τον ακριβή γεωγραφικό προσδιορισμό της θέσης του, χρησιμοποιήθηκαν οι τεχνικές προσδιορισμού θέσης, που εφαρμόζονταν πριν ανακαλυφθούν τα σύγχρονα συστήματα γεωγραφικού προσδιορισμού θέσης (GPS). Σύμφωνα με τις αρχές αυτές, για να προσδιοριστεί η θέση ενός σημείου με βεβαιότητα, χρειάζεται ένας παρατηρητής που θα σταθεί σε εκείνο το σημείο να κοιτάξει προς τρία τουλάχιστον άλλα, απομακρυσμένα και χαρακτηριστικά σημεία της μορφολογίας του εδάφους (κορυφές βουνών, πόλεις, οικοδομήματα κλπ).

Στη συνέχεια, προσδιορίστηκε η θέση του σπηλαίου επί χάρτου με την βοήθεια των νέων τεχνολογιών προς επιβεβαίωση των διαδοχικών περιγραφών των αρχαίων και των νεότερων συγγραφέων, αλλά και για τον αποκλεισμό της περίπτωσης να υπάρχουν δύο ή περισσότερες τοποθεσίες με κοινά χαρακτηριστικά ταύτισης.

Τέλος ακολούθησαν εκτεταμένες έρευνες πεδίου ή επιτόπου επισκέψεις-αυτοψίες σε όλα τα σπήλαια που αναφέρονται ως «του Χείρωνα», και σε όλες τις κορυφές του Πηλίου, πραγματοποιώντας λεπτομερή συγκριτική μελέτη των σημερινών γεωγραφικών δεδομένων και διασταύρωσή τους με τα προερχόμενα από τη βιβλιογραφία, γεωγραφικά (πραγματικά) στοιχεία του μύθου.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Σε χρονολογική σειρά σε σχέση με τη σημερινή εποχή, παρουσιάζονται μόνο οι αναφορές που περιέχουν πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη του σπηλαίου και τη θέση του στο Πήλιο:

~ 2800 χρ. πριν: Η πρώτη γραπτή αναφορά στον Κένταυρο Χείρωνα και στον τόπο όπου ζει, βρίσκεται στα παλαιότερα γραπτά κείμενα της ανθρωπότητας, τα Ομηρικά έπη τον 8ο περίπου π.Χ. αι.²:

ἀλλά μιν οἶος ἐπίστατο πῆλαι Ἀχιλλεύς

Πηλιάδα μελίην, τὴν πατρὶ φίλω πόρε Χείρων

Πηλίου ἐκ κορυφῆς φόνον ἔμμεναι ἠρώεσσιν

~ 2600 χρ. πριν: οι αναφορές στα *Αργοναυτικά* των Ορφικών κειμένων, στ. 378-381 (6^{ος} - 5^{ος} αι. π.Χ.):

«...μίλησε ο Πηλέας ο ιππότης και είπε:

“Κοιτάξτε, φίλοι, το σκιερό εκείνο ύψωμα που εξέχει στο μέσον του βουνού. Εκεί ζει ο Χείρων μέσα σε σπήλαιο, ο δικαιότερος των Κενταύρων...”»

~ 2500 χρ. πριν: στους *Πυθιόνικους* (V, 130 και IX, 30), στους *Ολυμπιόνικους* (A, 60) και στα *Ίσθμια* (VII, 41) του Πινδάρου

~ 2300 χρ. πριν: Ο εκ Μεσσήνης Αριστοτελικός Φιλόσοφος, ρήτορας και γεωμέτρης του 4ου π.Χ. αι. Δικαί-αρχος, δίνει στο έργο του *Αναγραφή του Πηλίου Όρους* τον πρώτο ακριβή προσδιορισμό της θέσης του σπηλαίου. Συγκεκριμένα αναφέρει³:

2. *Ιλιάδα*, T 389-391 (μτφρ. Ι. Πολυλά).

3. Ζωσιμάς – Αλεξανδρίδης 1808, 502-503.

«...Επ' ἄκρας δέ τῆς τοῦ ὄρους κορυφῆς σπήλαιόν ἐστι τό καλούμενον Χειρώνιον καί Διός ακταίου ἱερόν, ἐφ' ὃ κατά κυνός ανατολήν κατά τό ακμαιότατον καύμα αναβαίνουσι των πολιτῶν οἱ ἐπιφανέστατοι καὶ ταις ἡλικίαις ακμάζοντες, ἐπιλεχθέντες ἐπὶ του ἱερέως, ἐνεζωσμένοι κώδια τρίκαπα κοινά, τοιούτον συμβαίνει ἐπὶ του ὄρους το ψύχος εἶναι. Του δε ὄρους ἡ μεν πλευρά παρὰτε τη Μαγνησίαν καὶ Θεσσαλίαν παρῆκει, προς τε Ζέφυρον καὶ ἡλίου δύσιν ἐστραμμένη ἡ δ' ἐπὶ τον Ἄθω καὶ Μακεδονικόν ἐπικειμμένον κόλπον, πελαγίαν ἔχουσα πάσαν καὶ τραχειάν την εἰς την Θεσσαλίαν ἐστραμμένην χώραν.»

~ 1900 χρ. πριν: Στα πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια (1ος αι. μ.Χ.), αναφορά στο σπήλαιο υπάρχει στα έργα του Πλίνιου⁴.

~ 220 χρ. πριν: Ο Γάλλος Jean Jacques Barthelemy (1716-95), Ιησουίτης μοναχός και φιλόσοφος, αποκαλούμενος επίσης Νέος Ανάχαρις, εξέδωσε το 1788 στα Γαλλικά, το έργο του *Voyage du jeune Anacharsis en Grece* με αναφορές στο σπήλαιο⁵.

~ 210 χρ. πριν: Ο Ρήγας Βελεστινλής το 1797 εξέδωσε στην ελληνική γλώσσα το έργο του αββά J. Barthelemy με τον τίτλο *Νέος Ανάχαρις*, όπου για το σπήλαιο αναφέρει⁶ :

«Ἄνωθεν τῆς χαριεστάτης χώρας Πορταρίας ...κεῖται ἡ υψηλότερα κορφή του Πηλίου, λεγομένη Πληασίδι... Εκεί εἶναι ἐν σπήλαιον... ἐγὼ ἤθελεν ἐπὶ ὅτι ἐκεῖ ἴσως ἐγίναν οἱ γάμοι του ἥρωος αὐτοῦ καὶ τῆς Θέτιδος, καὶ τούτου υποτιθεμένου, ἐπείται καὶ ὁ Κένταυρος Χείρων ἐκεῖ νὰ ἀνέθρεψε τον Ἀχιλλέα, ὡς εἰς ἐγνωσμένον εἰς τους γονεῖς του τερπνόν, υγιεινόν καὶ περὰμερον τόπον.»

Ο Ρήγας πάλι, στη *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος* σημειώνει το σπήλαιο στο Πήλιο καὶ το ονομάζει «Ἄντρον του Χείρωνος»⁷.

~ 170 χρ. πριν: Ο Άγγλος περιηγητής W. M. Leake αναφέρει⁸:

«Ἡ βορειοδυτικὴ σύνοδος κορυφῶν που λέγεται Πλιασίδι ὑψώνεται κατευθείαν ἐπάνω ἀπὸ την Πορταριά. προς τα δυτικὰ τῆς οποίας, μιάμιση ὥρα ἐπάνω ἀπὸ την Δράκεια, ἡ οποία κείται μεταξύ των δύο κορυφῶν, ὑπάρχει ἓνα ωραῖο σπήλαιο, συνήθως ἀποκαλούμενο σπήλαιο του Ἀχιλλέα. ὑποτίθεται πως εἶναι το μέρος ὅπου ὁ Ἀχιλλέας διδάχθηκε ἀπὸ τον Κένταυρο Χείρωνα. καὶ πράγματι, ἡ τοποθεσία αὐτὴ συμφωνεῖ ἀπολύτως με τα στοιχεῖα ἀπὸ τον Ὅμηρο καὶ τον Δικαίαρχο. Ὁ τελευταῖος, δηλώνει ἐπίσης, ὅτι στο ἴδιο μέρος ὑπῆρχε ἓνας ναός του Ἀκραιῶν Διός, στον ὁποῖο το ἔθιμο ἤθελε οἱ νέοι των χωριῶν που ἐπιλέγονταν ἀπὸ τον ἱερέα νὰ ἀνεβαίνουν ἐκεῖ κατά την ἀνατολή του ζέφυρου, ντυμένοι με προβιές ζῶων γιὰ νὰ προστατεύονται ἀπὸ το κρύο.»

~ 140 χρ. πριν: Ο περιηγητής H. Tozer (1869) αναφέρει⁹:

«Το ὕψος του βουνού μας το δείχνει το βαρόμετρό μας στα 5515 πόδια λίγο περισσότερο ἀπὸ το τα 5310 πόδια που το δίνει ἡ Γεωγραφικὴ Ὑψηροσία. Το γεγονός ὅτι τῶρα το βουνό καλεῖται Πήλιο καὶ ὅτι το Σλαβικό ὄνομά του Πληασίδι (ἀπὸ το *pletch* που σημαίνει ράχη βουνού), το ὁποῖο δίνεται σε ὅλους τους χάρτες καὶ το ὁποῖο πρέπει κάποια στιγμή νὰ εἶχε ὑπερισχύσει του ἀρχαίου ὀνόματος, ἀλλὰ σήμερα δεν ἀκούγεται καθόλου ...»

«Ἀπὸ αὐτό τεκμαίρεται –σχολιάζει ὁ Tozer– ὅτι ὁ ναός (του Ἀκραιῶν Διός) καταλάμβανε την κορυφή στην ὁποία στεκόμαστε καὶ ὅτι το σπήλαιο του Χείρωνα ἦταν κοντά. Τῶρα, ὑπάρχει ἓνα σπήλαιο περίπου 30 πόδια χαμηλότερα... Το σπήλαιο αὐτό θεωρεῖται ἀπὸ τους κατοίκους τῆς Ζαγοράς σαν το Σπήλαιο του Χείρωνα, καὶ ἡ θέση του ταιριάζει τόσο πολὺ με την περιγραφή του Leake (1835) που πολὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσει την ταυτότητά του.»

~ 100 χρ. πριν: Τον περασμένο αἰώνα ὁ ἀρχαιολόγος Σ. Ἀρβανιτόπουλος (1911) ξαναβρήκε το σπήλαιο καὶ ἀπεικόνισε σε σχεδιάγραμμα τῆς θέσης του, διαπιστώνοντας ἐπίσης την ὑπαρξὴ ἀρχαιολογικῶν ἀποδείξεων λατρείας μὲσα σε αὐτό, χωρὶς ὅμως νὰ προχωρήσει στο ἀνοιγμα του σπηλαίου καὶ στη διενέργεια ἐρευνας ἐντὸς αὐτοῦ. Ἀναφέρει¹⁰:

«...ὑπάρχει μέγας ἀπότομος βράχος ὑφ' ὃν διακρίνεται στόμα ἐλλειψοειδές σπηλαίου, βεβυσμένον διὰ βράχων...Τὸ σπήλαιον τοῦτο πάντως...θα ἦτο ἀντικείμενον λατρείας...»

4. Φυσικὴ ἱστορία, IV.8.1.

5. Barthelemy, 1788.

6. Βελεστινλής 1797α, 143.

7. Βελεστινλής 1797β, 5.

8. Leake 1835, 384-385.

9. Tozer 1869, 126.

10. Ἀρβανιτόπουλος 1911, 23.

~ 90 χρ. πριν: Στοιχεία για τη θέση του σπηλαίου δίνει στη συνέχεια ο Stählin¹¹:

«Στο βόρειο τμήμα βρίσκεται η σπηλιά του Χείρωνος, το γνωστό Χειρώνιον...Στους βράχους πάνω από τη σπηλιά βρέθηκαν τα ερείπια ενός μικρού ιερού και ένα δεύτερο εκεί κοντά, κάπως μεγαλύτερο κτίσμα. Και τα δύο ... Μάλλον χρησιμοποιούνταν για τη λατρεία του Χείρωνα....Κάτω από τη σπηλιά βρισκόταν η κοιλάδα του Πελεθρονίου, στην οποία φύτευε το θεραπευτικό φυτό Χειρώνιον ή Κενταύρειον ...»

~ 80 χρ. πριν: το σπήλαιο αναφέρει ότι το είδε ο Ι. Κορδάτος φραγμένο με πέτρες¹²

~ 25 χρ. πριν: υπάρχει η αρχαιολογική αναφορά για το σπήλαιο αλλά και για την ερμηνεία της ταυτότητας του Χείρωνα από τον Ν. Παπαχατζή¹³.

~ 10 χρ. πριν: Έχουμε την πιο πρόσφατη αναφορά από τον σπηλαιολόγο Ι. Ιωάννου¹⁴.

Είναι αξιοσημείωτο πως όλες οι πιο πάνω αναφορές συμφωνούν απολύτως ως προς τη θέση του σπηλαίου, ενώ αρκετοί από τους παραπάνω, επισκέφθηκαν την τοποθεσία όπου βρίσκεται και το είδαν οι ίδιοι. Οι περιγραφές αυτές βρίσκονται όλες μεταξύ τους σε πλήρη συναρμογή, ενώ αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι κανένα από τα άλλα σπήλαια που σήμερα χαρακτηρίζονται σαν «του Χείρωνα» δε συγκεντρώνει όλα τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά που αποδίδονται από τις παραπάνω αναφορές στο πραγματικό σπήλαιο του μυθικού Χείρωνα.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Οι μαρτυρίες που θεωρήθηκαν καταρχήν απολύτως αξιόπιστες ήταν εκείνες που προέρχονται από πρωτότυπες πηγές, δηλαδή από ανθρώπους που είδαν το σπήλαιο με τα μάτια τους και κατέγραψαν οι ίδιοι εκείνο που έβλεπαν. Συμπληρωματικά, χρησιμοποιήθηκαν και στοιχεία (πάλι από γραπτές πηγές) που είτε στηρίζονται στις πρωτότυπες περιγραφές ή σε προφορικές αναφορές εκείνων που είδαν το σπήλαιο. Οι πληροφορίες ομαδοποιήθηκαν και ελέγχθηκαν, ανάλογα με το αν αφορούν:

- τη θέση του βουνού όπου βρίσκεται το σπήλαιο
- τη θέση της κορυφής στο βουνό
- τη μορφή και τοπογραφία του βουνού και της κορυφής
- τη θέση του σπηλαίου στην κορυφή
- τα γεωλογικά και βιολογικά χαρακτηριστικά του σπηλαίου και της περί αυτό περιοχής (πανίδα, χλωρίδα).

Παρουσιάζονται στη συνέχεια συγκεντρωμένα, όλα τα δεδομένα σχετικά με τον εντοπισμό της θέσης και την ιστορική ταύτιση του σπηλαίου μέσα από πραγματικά στοιχεία. Τα στοιχεία διατυπώνονται κωδικοποιημένα και εκφράζονται ως κριτήρια, ώστε να είναι εφικτός ο έλεγχος και η εξακρίβωση από κάθε μελλοντικό ερευνητή, ότι αυτός είναι χωρίς καμμία αμφιβολία, ο τόπος και ο περί αυτόν χώρος όπου συνέβησαν σημαντικά γεγονότα, ιστορικά, μυθολογικά αλλά και ιστορικά με μυθολογικές προεκτάσεις και παραλλαγές.

Α. Για το βουνό και την κορυφή όπου βρίσκεται το σπήλαιο, εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά του βουνού και της κορυφής όπου βρίσκεται το σπήλαιο του Κένταυρου Χείρωνα, οι περιγραφές και οι αναφορές συγκλίνουν στο ότι θα έπρεπε:

1. να είναι η ψηλότερη κορυφή του Πηλίου (Βελεστινλής 1797α, Δικαίαρχος 4ος π.Χ. αι., Πλίνιος), η οποία να έχει υψόμετρο περίπου 1635 μ. (Δικαίαρχος) ή 1875 μ. (Πλίνιος)
2. η ψηλότερη κορυφή να φέρει το όνομα Πληασίδι (Βελεστινλής 1797α)
3. να είναι ορατή από την είσοδο της πόλης αλλά και από την πόλη του Βόλου (Βελεστινλής 1797α).
4. να είναι μία γυμνή βραχώδης κορυφή η οποία να περιβάλλεται χαμηλότερα από πυκνά δάση (Δικαίαρχος 4ος π.Χ. αι., Leake 1835, Tozer 1869).
5. να «βλέπει» προς τα δυτικά την πόλη του Βόλου (Leake 1835, Tozer 1869) ή την Μαγνησία (Δικαίαρχος 4ος αι. π.Χ.).
6. να «βλέπει» προς τα νότια την Όρθρυ και την Εύβοια (Δικαίαρχος 4ος π.Χ. αι., Leake 1835, Tozer 1869).

11. Stählin 2002 [1924], 104.

12. Κορδάτος 1960, 1044.

13. Παπαχατζής 1984.

14. Ιωάννου 1999.

7. να «βλέπει» προς τα βόρεια, μέσα από μια χαμηλωμένη ράχη τον Άθω και την Μακεδονία (Leake 1835, Tozer 1869).
  8. να έχει προς ανατολάς πλαγιά πολύ απότομη και να «βλέπει» ανεμπόδιστα όλο το πέλαγος από την Χαλκιδική μέχρι το Τρίκερι και την Εύβοια (Δικαίαρχος 4ος αι. π.Χ.).
  9. να βρίσκεται κτισμένο στην κορυφή το ιερό του Ακραιού Διός (Δικαίαρχος 4ος αι. π.Χ., Leake 1835, Stählin 2002 [1924]).
  10. πιο συγκεκριμένα ο ναός του Ακραιού Διός να είναι κτισμένος στη νότια πλευρά της κορυφής (Stählin 2002 [1924], Αρβανιτόπουλος 1911).
- Β. Ως προς τη θέση του Σπηλαίου, αυτό πρέπει:
1. να βρίσκεται σε κορυφή του Πηλίου (Όμηρος, *Ιλιάδα* Π 143, Δικαίαρχος 4ος αι. π.Χ.)
  2. να είναι χαμηλότερα από την κορυφή κατά 15-30 μέτρα (Leake 1835, Tozer 1869, Αρβανιτόπουλος 1911)
  3. να βρίσκεται ακριβώς κάτω από ένα μεγάλο βράχο (Αρβανιτόπουλος 1911)
  4. να βρίσκεται ακριβώς κάτω από το αρχαίο ιερό του Ακραιού Διός (Δικαίαρχος 4ος αι. π.Χ., Βελεστινλής 1797α, Leake 1835, Stählin 2002 [1924], Αρβανιτόπουλος 1911)
  5. να βρίσκεται προς τη βόρεια πλευρά της κορυφής που βλέπει προς τον Άθω (Stählin 2002 [1924], Αρβανιτόπουλος 1911)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Πρέπει καταρχήν να επισημανθεί ότι οι έρευνες γίνονταν πάντα σε συνεννόηση με τον Ελληνικό Στρατό ή την Αεροπορία οι εγκαταστάσεις των οποίων βρίσκονται σήμερα στις κορυφές του Πηλίου, καθώς και με το Υπουργείο Πολιτισμού αφού ορισμένες περιοχές του Πηλίου αποτελούν ή αποτέλεσαν αρχαιολογικούς χώρους.

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε μετά την εξάντληση της σχετικής βιβλιογραφίας, τόσο με άλλες πάλληλες επιτόπιες επισκέψεις όσο και χρησιμοποιώντας όλα τα τεχνολογικά μέσα που υπάρχουν διαθέσιμα σήμερα (Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών, Δορυφορική Τεχνολογία).

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες έρευνες πεδίου και επιτόπιες επισκέψεις-αυτοψίες σε όλα τα σπήλαια που αναφέρονται ως «του Χείρωνα», καθώς και σε όλες τις κορυφές του Πηλίου, πραγματοποιώντας λεπτομερή συγκριτική μελέτη των γεωγραφικών δεδομένων και διασταύρωσή τους με τα πραγματικά στοιχεία του μύθου.

Η έρευνα οδήγησε στην διαπίστωση ότι η ονομασία σπηλαίων των χωριών του Πηλίου, που σήμερα λέγονται «Σπήλαιο του Χείρωνα» βασίστηκε, είτε σε μη-πραγματικά (μυθικά ή λαογραφικά) κριτήρια, είτε σε μερικά μόνο εκ των πραγματικών χαρακτηριστικών του αυθεντικού σπηλαίου.

Διαπιστώθηκε από την έρευνα, επιβεβαιώνεται ότι σε ολόκληρο το Πήλιο, υπάρχει όντως ένα, και μόνο ένα, «σημείο», που ικανοποιεί πλήρως όλα τα γεωγραφικά κριτήρια. Ένα μοναδικό σημείο για το οποίο «συμφωνούν» και το οποίο υποδεικνύουν και όλα τα βιβλιογραφικά δεδομένα αδιαλείπτως από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα, σαν τη θέση του πραγματικού σπηλαίου του μυθικού Κένταυρου Χείρωνα.

Συγκεκριμένα, η επισταμένη έρευνα που πραγματοποιήθηκε, οδήγησε στα εξής συμπεράσματα σχετικά με το βουνό και την κορυφή όπου βρίσκεται το σπήλαιο:

Η ονομασία Πηλασίδι σήμερα, δεν αποδίδεται σε μία μόνο κορυφή του Πηλίου αλλά σε ένα «συγκρότημα» των 4-5 υψηλότερων κορυφών αυτού.

Η ψηλότερη, σε απόλυτους αριθμούς, κορυφή του όρους Πήλιο ονομάζεται Πουριανός Σταυρός και δεν έχει κανένα σπήλαιο, δεν είναι καν βραχώδης, δεν είναι ορατή από το Βόλο ή από την είσοδό του και δεν έχει κανένα από τα υπόλοιπα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Η δεύτερη σε ύψος κορυφή (1530 μ., σύμφωνα με δορυφορικό υπολογισμό του ύψους με GPS), είναι ορατή σαν η υψηλότερη κορυφή του βουνού από το Βόλο και από την είσοδο στην πόλη. Έτσι βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με την αναφορά του Ρ. Βελεστινλή (σημείο Α.3. ανωτέρω) [εικ. 1].

Η ίδια κορυφή είναι η μοναδική από τις κορυφές που αποτελούν το Πηλασίδι που είναι βραχώδης, γεγονός που είναι σε πλήρη συμφωνία με τα στοιχεία που δίνονται από τον Δικαίαρχο, τον Leake και τον Tozer (σημείο Α.4. ανωτέρω) [εικ. 2].

Είναι η μοναδική από τις κορυφές που αποτελούν το Πληασίδι, το σχήμα και η τοπογραφία της οποίας, ταιριάζουν απόλυτα με όλες τις σχετικές αναφορές από τις αρχαίες μέχρι και την πιο πρόσφατη.

Είναι η μοναδική από τις κορυφές του Πηλίου που αποτελούν το Πληασίδι, από την οποία η ορατότητα είναι όπως περιγράφεται ανωτέρω (σημεία Α.3. έως και Α.8.) [εικ. 3, 4, 5, 6].

Η συγκεκριμένη κορυφή αποτέλεσε επίσης αρχαιολογικό χώρο. Έγιναν κατά το παρελθόν, εκτεταμένες ανασκαφικές¹⁵ και λεπτομερείς επιφανειακές¹⁶ αρχαιολογικές έρευνες, οι οποίες επιβεβαίωσαν τις πληροφορίες που είχαν φτάσει μέχρι τα χρόνια εκείνα στους επιστήμονες αρχαιολόγους περί έντονης λατρευτικής δραστηριότητας στην περιοχή κατά τους αρχαίους αλλά και κατά τους αρχαιοτάτους χρόνους (εικ. 7).

Με δεδομένη τη θέση της κορυφής, εντοπίστηκε και η ακριβής θέση του σπηλαίου επί αυτής (σημεία Β.1. - Β.5. ανωτέρω). Το σπήλαιο βέβαια, δεν είναι σήμερα προσβάσιμο, ενώ η είσοδός του είναι εντελώς κλεισμένη. Η θέση της κύριας εισόδου του σπηλαίου, όπως προσδιορίστηκε με GPS, βρίσκεται στις γεωγραφικές συντεταγμένες 39.40375° 23.03874° και σε υψόμετρο 1528 μ.

Αξίζει εδώ να τονιστεί για μία ακόμη φορά, πως δεν υπάρχει στο Πήλιο ή αλλού, καμμία ίδια κορυφή με αυτήν και κανένα άλλο σπήλαιο που να πληρούν στο ακέραιο όλα τα χαρακτηριστικά του αυθεντικού σπηλαίου του Κένταυρου Χείρωνα.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι η παρούσα έρευνα έδωσε στοιχεία και για τη μορφή, τις διαστάσεις και την περιγραφή του εσωτερικού του σπηλαίου. Αυτά θα αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικής δημοσίευσης αφού πρώτα τεκμηριωθούν, σε συνδυασμό και με περαιτέρω στοιχεία για τη διατήρηση του σπηλαίου μέχρι τις μέρες μας καθώς και για την κατάσταση στην οποία αυτό βρίσκεται σήμερα.

Συμπερασματικά, από την παρούσα έρευνα τεκμηριώνεται η ύπαρξη και η πραγματική θέση, του σπηλαίου του Κένταυρου Χείρωνα. Και επομένως αποδεικνύεται ότι για το συγκεκριμένο σπήλαιο, η ύπαρξη και η θέση του, αποτελούν ιστορικά και όχι μυθολογικά στοιχεία.

---

15. Αρβανιτόπουλος 1911.

16. Stählin 2002 [1924].

SUMMARY

THE CAVE OF THE CENTAUR CHEIRON: MYTH OR REALITY?

Stylianos F. Galoukas

This paper presents the methodology and the outcome of a long research project that took place in an attempt a) to specify whether the Cave of the Centaur Cheiron could be a reality and b) if that was the case, to match it and c) determine the exact location of this world-famous cave.

Starting point was the thought (accepted also by many ancient authors) that a myth as being of cultural origin could contain some ingredients of reality like geological formations and geographical places, such as the caves, which, due to their nature as geological monuments, are able to preserve and provide information that lasts longer in time, than any proofs of human life and activities can. Caves preserve also useful geological, geographical and topographical data which remain unchanged for hundreds or thousands of years, as in our case is from the birth of the myth up to our days.

A thorough study of the relevant bibliography resources since the birth of the myth of Cheiron through the years up to today, revealed a remarkable coincidence of views concerning the Cave location. Through this research was made possible to correlate and match the geographical information included in the bibliographical records with the recent topographies. Then, supported by the cutting-edge today's technological tools it was made possible to match the real cave where the myth around the Centaur Cheiron was developed.

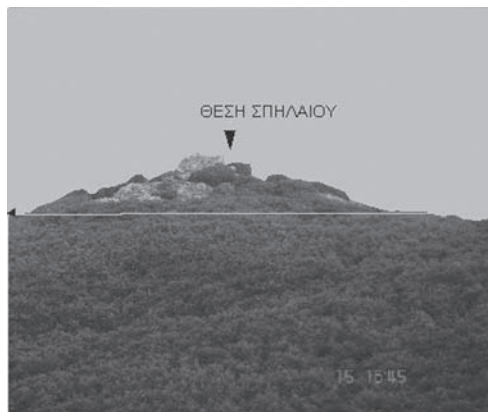
Conclusively, during this research it was proven and for the first time is presented in this paper, that a) the Cave of the Centaur Cheiron is a reality, not a myth - despite of it's resident's existence or not, b) the Cave was undoubtedly matched and c) the Cave's entrance position was precisely registered using a GPS.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Σ., 1911. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911, ΠΑΕ, 306-313.
 Barthelemy J., 1788. *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, Paris.
 Βελεστινλής Ρ., 1797α. *Νέος Ανάχαρσις*, Βιέννη.
 Βελεστινλής Ρ., 1797β. *Χάρτα της Ελλάδος*, Βιέννη.
 Γαλούκας Σ. κ.ά., 2006. *Καταγραφή Σπηλαίων του Ν. Μαγνησίας*, Βόλος, ΤΕΕ Μαγνησίας (αδημ.).
 Δονδολίνου Σ., 1938. Ελληνικοί Μύθοι, Περιοδικό *ΥΠΙΑΙΘΡΟ*. τεύχ. 43, Νοέμβριος 1938.
 Ζωσιμάς Α. – Αλεξανδρίδης Δ., 1808. Δικαιάρχου Βίον Ελλάδος & Αναγραφών του Πηλίου όρους. *Συλλογή των εν επιτομή τοις πάλαι γεωγραφηθέντων τύποις εκδοθέντων, δαπάνη των αδελφών Ζωσιμάδων*, 2 τ., Βιέννη.
 Ιωάννου Ι., 1999. *Σπηλαιολογικές Έρευνες στη Θεσσαλία*, Δελτίο ΕΣΕ.
 Κορδάτος Ι., 1960. *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα.
 Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece*, London.
 Παπαχατζής Ν., 1984. Μύθοι και αρχαιότερες λατρείες της θεσσαλικής Μαγνησίας, *ΑΕ*, 131-150.
 Πολυλάς Ι., 1890. *Ομήρου Ιλιάς*, Αθήνα.
 Stählin F., 2002 [1924]. *Η Αρχαία Θεσσαλία: Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους* (μτφρ. Παπασωτηρίου Γ. – Θανοπούλου Α.), Θεσσαλονίκη (*Das hellenische Thessalien*, Stuttgart).
 Tozer H.F., 1869. *Researches in the Highlands of Turkey*, τ. I και II, London.

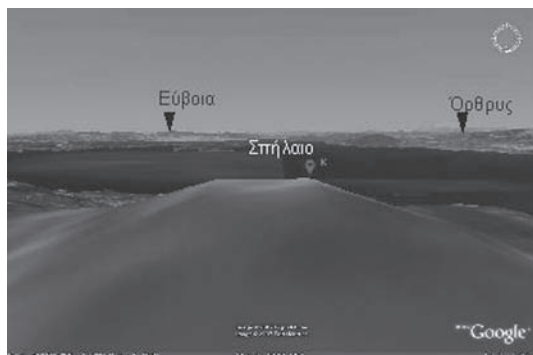
Εικ. 1. Άποψη της ψηλότερης κορυφής του Πηλίου όπως φαίνεται από την είσοδο στην πόλη από την Εθνική Οδό Ν. Αγχιάλου-Βόλου.

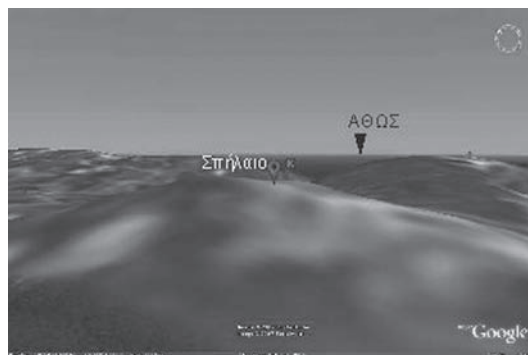
Εικ. 2. Πρόκειται για μία γυμνή, βραχώδη κορυφή που περιβάλλεται χαμηλότερα από πυκνά δάση.

Εικ. 3. Άποψη από την κορυφή προς Δ-ΝΔ όπου φαίνεται η πόλη του Βόλου.

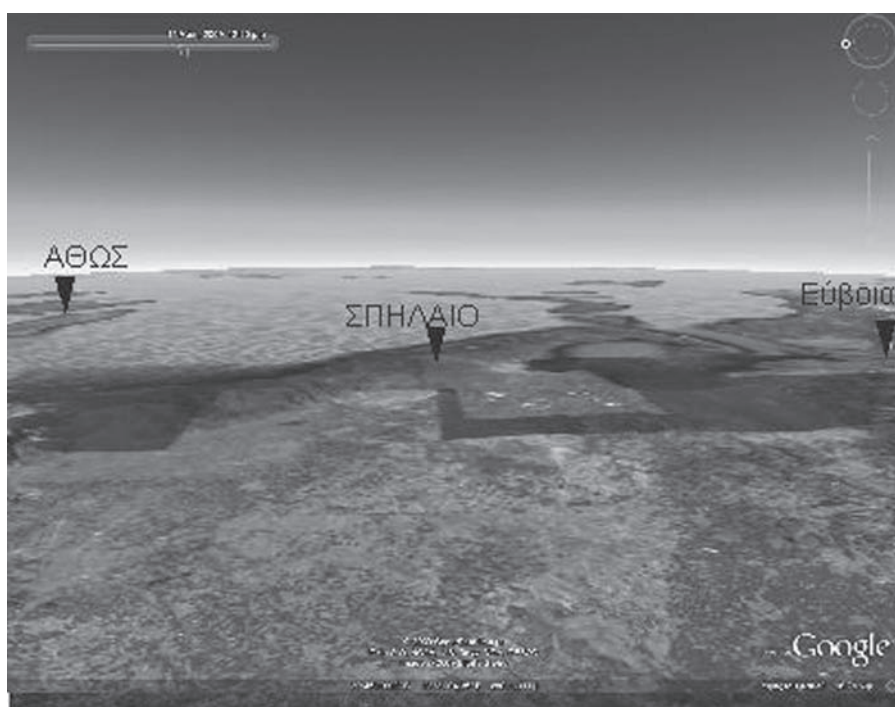

Εικ. 4. Άποψη προς τα νότια, από την κορυφή όπου βρίσκεται το σπήλαιο, όπου διακρίνονται το Τρίκερι, η Εύβοια και η Όρθρυς.

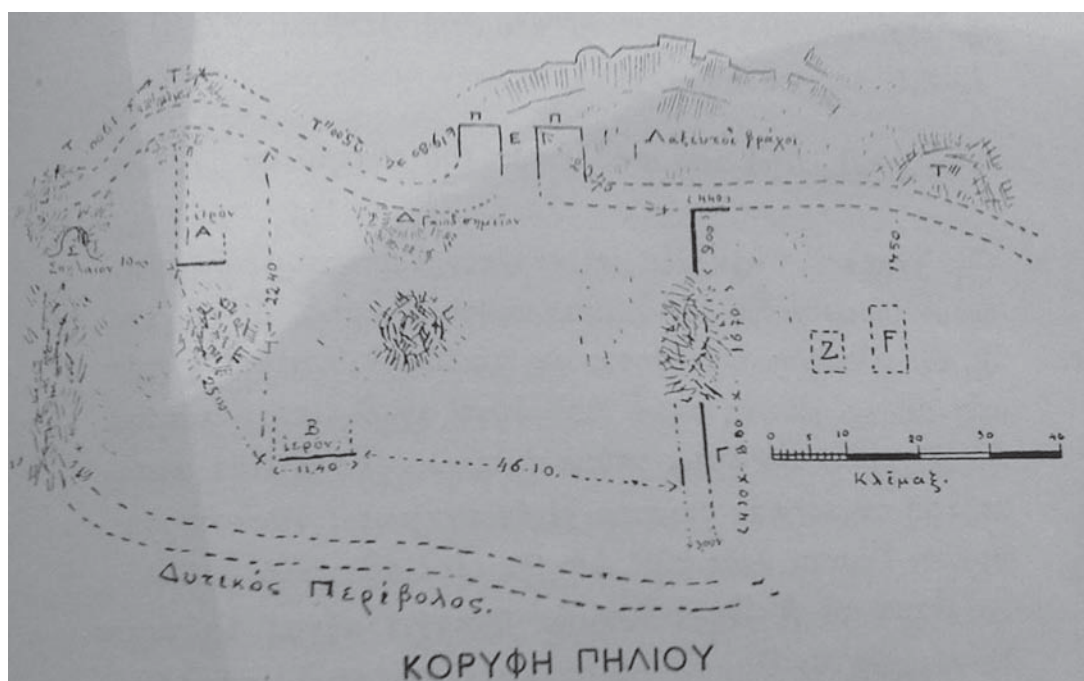

Εικ. 5. Άποψη από την κορυφή προς Β-ΒΑ όπου ανάμεσα στο χαμήλωμα της ράχης φαίνονται ο Άθως και η Μακεδονία

Εικ. 6. Άποψη προς Δ-ΒΔ από όπου η κορυφή «βλέπει» τη Μαγνησία και τη λίμνη Κάρλα.

Εικ. 7. Σκαρίφημα της κορυφής, όπου σημειώνεται η θέση του σπηλαίου (από Αρβανιτόπουλο, 1911).

Η ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Πελαγία Τριανταφυλλοπούλου

Στόχος της έρευνάς μας είναι η παρουσίαση των νέων δεδομένων από τις πρόσφατες έρευνες στην πόλη της Δημητριάδας κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους και μία πρώτη ανασύνθεση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών δομών της αρχαίας πόλης. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα που θα παρουσιασθούν πιστοποιείται, ότι η Δημητριάδα συνέχισε να είναι σημαντικό εμπορικό κέντρο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους (2^ο-3^ο αιώνα μ. Χ.).

Η ιστορία της Δημητριάδος κατά τη ρωμαϊοκρατία παρουσιάζει ενδιαφέρον, έστω και αν δε μας είναι αρκετά γνωστή. Στις αρχές του 2^{ου} αι. π. Χ., όταν οι Ρωμαίοι εμφανίζονται στην πολιτική σκηνή της Θεσσαλίας, η Δημητριάδα με την υποστήριξη των Μακεδόνων βασιλέων ήταν ένα διεθνές εμπορικό κέντρο στρατηγικής σημασίας με σύνθετες πολιτικο-οικονομικές και χωροταξικές δομές. Η Δημητριάδα όμως δεν ήταν μόνο σπουδαίο εμπορικό κέντρο, αλλά και φρούριο και ορμητήριο των μακεδόνων βασιλέων για την ασφάλεια της κυριαρχίας τους στη Θεσσαλία, λόγω της γαιοπολιτικής της θέσης¹.

Η κατάσταση αυτή θα κρατήσει μέχρι το 167 π.Χ. με κάποια μεσοδιαστήματα πολιτικής αλλαγής. Το 197 π.Χ. μετά τη μάχη στη θέση «Κυνός Κεφαλαί», όπου οι Ρωμαίοι νικούν το Φίλιππο τον Ε', οι Μάγνητες υποδουλώνονται στους Ρωμαίους. Το 196 π.Χ. ο Φλαμίνιος ανακοινώνει την ίδρυση του πρώτου Κοινού των Μαγνητών με Μαγνητάρχη επικεφαλής, τον Ευρύλοχο, και πρωτεύουσα τη Δημητριάδα και του δίνει επίσημα την προστασία του. Το 194 π.Χ. η ρωμαϊκή φρουρά εγκαταλείπει τη Δημητριάδα, αφού πρώτα γκρεμίζεται ένα μέρος του τείχους. Το κοινό αυτό επιβιώνει τέσσερα περίπου χρόνια για να περάσει η Μαγνησία και πάλι στα χέρια των Μακεδόνων².

Το 167 π.Χ., μετά την ήττα του Περσέα στη μάχη της Πύδνας, οι Μάγνητες ανακηρύχθηκαν ανεξάρτητοι και ανασυστάθηκε το Κοινό τους με πρωτεύουσα την ελεύθερη πια Δημητριάδα, αλλά καταστράφηκαν τα κραταία της τείχη. Το Κοινό των Μαγνητών διατήρησε την τυπική τουλάχιστον ανεξαρτησία του και μετά την ολοκληρωτική επικράτηση των Ρωμαίων στην Ελλάδα, το 146 π.Χ. Για την ιστορία του Κοινού, του οποίου η επιβίωση διαπιστώνεται, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές και τα νομίσματα έως τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ., δεν παραδίδεται τίποτα σχεδόν μετά τον Αύγουστο. Γνωρίζουμε ότι συμμετείχαν όλες οι αρχαίες πόλεις της Μαγνησίας που προσαρτήθηκαν στη Δημητριάδα. Αυτές ήθελαν να υποστηρίξουν μία πιο ελεύθερη Συμπολιτεία, σε αντίθεση με τη Δημητριάδα, η οποία ως πρωτεύουσα ήθελε να δημιουργήσει μία σχέση υποτελείας. Το γεγονός ότι το Κοινό είχε ομοσπονδιακό χαρακτήρα φαίνεται από την ύπαρξη κοινών αρχόντων και κοινών νόμων. Το ανώτερο πολιτικό αξίωμα ήταν εκείνο του Στρατηγού. Βοηθοί στην κοινωνική οργάνωση ήταν ο Γραμματέας, ο Ταμίας, ο Ναύαρχος, ο Ίππαρχος. Σε όλο αυτό το διάστημα οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί συνεχίζουν μεν εκείνους της ελληνιστικής εποχής, αλλά διαφοροποιείται το πνεύμα, με το οποίο λειτουργούσαν. Πρόκειται για αξιοσημείωτη συνέχεια, που αποδεικνύει ότι οι τοπικοί θεσμοί ήταν σταθερά εδραιωμένοι³.

Η Δημητριάδα κατά τον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ. είχε χάσει βέβαια μεγάλο μέρος της πολιτικής και στρατηγικής της σημασίας, εξακολουθούσε όμως να παραμένει η πρωτεύουσα ενός ακμαίου Κοινού των Μαγνητών. Ωστόσο, το κατεχορήν λιμάνι της Θεσσαλίας, όπως προκύπτει και από το οδικό δίκτυο, ήταν οι Φθιώτιδες

1. Στράβων, Γεωγραφικά 9.4.15, 9.5.15. Λίβιος 32.37.3. Πλούταρχος (Δημήτριος, 53). Διόδωρος 20, 110. Kron - Furtwangler 1978, 147. Αρβανιτόπουλος 1928. Stählin 1924, 65-68. Stählin - Meyer - Heidner 1934, 137-55. Cohen 1995.

2. Κονταξή 1996 (Ιντζεσίλογλου, 97-101). Helly 1992, 349-365. Kravaritou (υπό έκδοση).

3. Κονταξή 1996 (Ιντζεσίλογλου, 97-107).

Θήβες.⁴ Ήδη από τον 1^ο αι. π.Χ. η Δημητριάδα είχε αρχίσει να συρρικνώνεται, σύμφωνα και με μαρτυρία του Στράβωνα.⁵ Εγκαταλείφθηκε το μεγαλύτερο μέρος της και ο οικιστικός πυρήνας της ρωμαϊκής εποχής επικεντρώθηκε στο βόρειο τμήμα της πόλης (εικ. 1). Η μαρτυρία αυτή, κατά πάσα πιθανότητα, αφορά περιορισμένο μόνο χρονικό διάστημα, συνέπεια της ταραγμένης ιστορίας των Μαγνητών, των συνεχών ανατροπών και μετασχηματισμών, το πέρασμα από την μία στην άλλη κατάσταση, μέχρι την επικράτηση των Ρωμαίων. Κατά την Ρωμαϊκή εποχή η Δημητριάδα κατείχε σημαντική θέση μεταξύ των εμπορικών λιμένων της Ελλάδος και συνέχισε να διατηρεί, σε όλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, αρκετό πληθυσμό και την οικονομική της σημασία ως εμπορικό κέντρο και εξαγωγικό σταθμό για τα προϊόντα της θεσσαλικής ενδοχώρας. Την άποψη αυτή ενισχύουν οι πολυάριθμοι τάφοι, τα δημόσια και ιδιωτικά λουτρά, οι πλούσιες κατοικίες με ψηφιδωτά δάπεδα, η ανακαίνιση του θεάτρου, τα μεγάλα τεχνικά έργα, όπως το υδραγωγείο, οι απελευθερωτικές επιγραφές δούλων⁶, οι αναθηματικές επιγραφές σε Ρωμαίους Αυτοκράτορες⁷. Και μόνο το γεγονός της διοχέτευσης πόσιμου νερού από το Πήλιο στη Δημητριάδα μαρτυρεί τη δεύτερη ακμή της πόλης κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ.

Είναι πολύ δύσκολο να περιγράψει κανείς την κοινωνική οργάνωση της πόλης, εφόσον δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες για τις κοινωνικές της δομές. Ωστόσο μέσα από τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων χρόνων, οι οποίες έρχονται να επιβεβαιώσουν τις ιστορικές μαρτυρίες, γίνεται προσπάθεια να αποκατασταθεί η εικόνα της πόλης κατά την ρωμαϊκή εποχή.

Τον 1^ο αι. π.Χ. αλλά κυρίως τον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ. η πόλη αναδιοργανώνεται. Ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της χωροοργάνωσης της ελληνιστικής Δημητριάδας, το Ανάκτορο⁸, το οποίο κατείχε εξαιρετική θέση μέσα στο σύνολο της ανακτορικής αρχιτεκτονικής των ελληνιστικών χρόνων, εγκαταλείπεται με το τέλος της μακεδονικής κυριαρχίας. Γύρω από το βόρειο τμήμα της περίστυλης αυλής εγκαταστάθηκαν εργαστήρια, έως το 120 π.Χ., οπότε εγκαταλείπεται όλος ο χώρος του ανακτορικού συγκροτήματος, από φυσική πιθανώς καταστροφή, για να χρησιμοποιηθεί στα υστερορωμαϊκά χρόνια ως νεκροταφείο.

Σε αντίθεση, ένα άλλο δημόσιο κτίριο και σημαντικός χώρος αναφοράς της ελληνιστικής πόλης, το Θέατρο⁹, μέσα από μία σειρά μετασκευών και επισκευών επιβίωσε έως τον 4^ο αι. μ.Χ., οπότε και εγκαταλείφθηκε οριστικά. Κατά τη μακράωνη διάρκεια της λειτουργίας του, υπάρχουν και ορισμένες περιόδους εγκατάλειψής του. Το θέατρο δεν λειτουργούσε για ένα χρονικό διάστημα πριν από τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. μέχρι και μετά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Τιβερίου (14-37 μ.Χ.). Κατά την περίοδο αυτή η περιοχή ΒΑ της νότιας παρόδου χρησιμοποιήθηκε ως χώρος εγκατάστασης κεραμικού εργαστηρίου. Ίσως τελικά η υποβάθμιση των πιο σημαντικών δημόσιων κτιρίων της ελληνιστικής πόλης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους να μην οφείλεται σε τυχαίο γεγονός, αλλά σε μία συνειδητή μερικές φορές άρνηση των συμβόλων που εξέφραζαν τους Έλληνες της προηγούμενης εποχής.

Στα χρόνια της ρωμαϊκής εποχής, όπως προκύπτει από το συσχετισμό των ανασκαφών με τα πολεμικά γεγονότα, έγιναν δύο επισκευές στα τείχη της πόλης¹⁰. Μόνο όταν το 192 π.Χ. η Δημητριάς, από το δυνατό χτύπημα του Ευρύλοχου, περιήλθε στους Αιτωλούς, έγινε πιθανόν μία ενίσχυση των τειχών, η οποία μετά την εισβολή του Αντιόχου έγινε ενδεχομένως πολύ πιο επιμελημένα. Ενισχύθηκαν πάρα πολύ μερικοί από τους παλιούς πύργους, οι οποίοι κατείχαν σπουδαία θέση για την άμυνα της πόλης. Τοποθετήθηκε γύρω από τον κεντρικό πύργο, σε μία μεγαλύτερη απόσταση, ένας δεύτερος πύργος σαν μανδύας και ο μεταξύ τους χώρος γέμιζε με πέτρες. Οι επιτύμβιες στήλες που χρησιμοποιήθηκαν για το γέμισμα του λίθινου περιβλήματος αποδεικνύουν ότι η διεύρυνση του κτίσματος έγινε με μεγάλη βιασύνη και προχειρότητα. Το μεγαλύτερο μέρος των εντοιχισμένων στηλών ανήκει στον 3^ο και 2^ο π.Χ. αιώνα. Ανάμεσα σ' αυτές η στήλη του Αντιγέννη, που έπεσε στις Θήβες το 217 π.Χ., δίνει ένα *terminus post quem* των εργασιών επέκτασης. Μετά την ειρήνη του 167 π.Χ. η Δημητριάς έχασε την οχύρωσή της. Από την καταστροφή αυτή καταστράφηκε εντελώς μόνο το πλίνθινο άνω κτίσμα. Το πέτρινο υπόβαθρο έμεινε κατά το πλείστον ανέπαφο. Στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. μία δεύτερη βιαστική επισκευή πρέπει να έγινε στα τείχη της αρχαίας πόλης, όταν ο βασιλιάς του Πό-

4. Αδρύμη-Σισμάνη 1997, 121-135.

5. Στράβων, Γεωγραφικά 9.4.15, 9.5.15.

6. *IG IX 2*, 1117d. *IG IX 2*, 1119. *IG IX 2*, 1115. *IG IX 2*, 1118a. *IG IX 2*, 1166.

7. *SEG 37*, 1987. *SEG 23*, 1984, 450.

8. Αρβανιτόπουλος 1928, 14, 92. Παπαχατζής 1958, 16-26. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 258-265, 293-300.

9. Ιντζεσίλογλου 1987, 253-254. 2010, 39-54.

10. Αρβανιτόπουλος 1928, 11κ.ε. Marzolf 1996, 58-62. 1994, 57-70. Stählin 1924, 147-148. Helly 1992, 349-365.

ντου Μιθριδάτης ΣΤ', κινήθηκε εναντίον της Δημητριάδος, επειδή οι Μάγνητες πολέμησαν στο πλευρό των Ρωμαίων κατά τους Μιθριδατικούς πολέμους.

Ανάμεσα στα κτίρια κοινής ωφελείας ξεχωριστή θέση κατέχει ένα τεράστιο τεχνικό έργο, το υδραγωγείο, το οποίο έλυσε με αξιοθαύμαστο τρόπο το ζωτικό πρόβλημα της ύδρευσης της πόλης, που με τα συγκροτήματα των θερμών απαιτεί τώρα όλο και περισσότερο νερό. Η μεταφορά του νερού γινόταν με κτιστό αγωγό, μήκους πολλών χιλιομέτρων από το Πήλιο και ακολουθούσε μία μακρά πορεία μέσω πολλών θέσεων. Στη θέση Παλαιοκαμάρα και νότια του θεάτρου σώζονται οι πεσσοί, πάνω στους οποίους σχηματιζόνταν καμάρες για τη στήριξη της αύλακας του νερού (εικ. 2). Διακλάδωση του υδραγωγείου αυτού, φαίνεται ότι αποτελεί και τμήμα κτιστής αύλακος που έφεραν στο φως οι πρόσφατες ανασκαφές στη θέση «Παλαιά» Βόλου, στην αρχαία Ιωλκό.

Όσον αφορά την πολεοδομική οργάνωση, νέες κατοικίες κατέλαβαν τη θέση παλαιότερων σε μία εποχή γενικότερης ανάκαμψης της πόλης. Τα νέα σπίτια ακολουθούσαν την παραδοσιακή, εσωστρεφή οργάνωση με δωμάτια να διατάσσονται γύρω από υπαίθρια αυλή. Διατήρησαν σε μεγάλο βαθμό τις κατόψεις των παλαιότερων ή προσαρμόστηκαν στους άξονές τους¹¹, τα υλικά όμως και ο τρόπος δόμησης διέφεραν. Έγιναν ωστόσο μεγαλύτερα, ενώ ορισμένα απέκτησαν περίστυλες αυλές και ιδιαίτερους χώρους υγιεινής. Την ίδια εποχή κατασκευάστηκαν και τα πρώτα λουτρά, που ίσως ήταν ιδιωτικά, ενταγμένα στις εγκαταστάσεις των πιο εύπορων σπιτιών. Το οδικό δίκτυο (εικ. 3), επίσης, προσαρμόζεται στους άξονες του προϋπάρχοντος δικτύου, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, παλαιότεροι δρόμοι καταπατήθηκαν με την αύξηση του εμβαδού των κατοικιών. Οι δρόμοι της περιοχής ήταν στενοί, με πλάτος γύρω στα 4.00 μ. χωματίνοι, χωρίς πεζοδρόμια. Μεγάλοι υπόνομοι διαπερνούσαν τους δρόμους και συγκέντρωναν τα όμβρια και τα λύματα, με τη βοήθεια πλευρικών αγωγών από τις αυλές των σπιτιών και τα λουτρά.

Βόρεια του θεάτρου έχει εντοπισθεί τμήμα κτιρίου με ψηφιδωτό δάπεδο και αψιδωτή απόληξη, ενώ ακόμβη βορειότερα ήρθε στο φως ένα άλλο τμήμα οικίας με ψηφιδωτό δάπεδο και λουτρικές εγκαταστάσεις¹².

Στα ανατολικά, πάνω από το ελληνιστικό τείχος της πόλης, ανασκάφηκε μία πολυτελής οικία (εικ. 4) σχεδιασμένη με τα αρχιτεκτονικά πρότυπα της εποχής¹³. Διέθετε μεγάλες αίθουσες με ψηφιδωτά δάπεδα, ενώ μία κλίμακα καθόδου οδηγούσε προς το χαμηλότερο επίπεδο της οικίας με τους βοηθητικούς χώρους. Στη συνέχεια, υπήρχε η αυλή με πλακόστρωτο δάπεδο και πηγάδι με μαρμάρινο προστομαίο, δίπλα στο οποίο υπήρχε δεξαμενή με ψηφιδωτό δάπεδο (εικ. 5), που έφερε παράσταση δύο αντωπών δελφινιών με μία τρίαίνα ανάμεσα. Μέσω μίας περίστυλης αυλής, στα ανατολικά, επικοινωνούσε με μία ταβέρνα, μοναδικό εύρημα σε ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή (εικ. 6).

Στην ίδια περιοχή, λίγο πιο δυτικά, ενταγμένο σε μία οικοδομική νησίδα (εικ. 7), ανασκάφηκε ένα μικρό δημόσιο μάλλον λουτρό, που εξυπηρετούσε καθώς φαίνεται τις ανάγκες και των υπόλοιπων κατοίκων της περιοχής. Παρά τις μικρές του διαστάσεις διέθετε όλους τους αναγκαίους χώρους: αποδυτήριο για την εναπόθεση των ρούχων και αίθουσες για το ψυχρό, χλιαρό και το θερμό λουτρό. Ανασκάφησαν δύο χώροι: το caldarium και το terpidarium. Το caldarium θερμαινόταν άμεσα από το praefurnium, που ανοίγεται στο μέσον της νότιας πλευράς του. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για το υλικό με το οποίο είχε κατασκευαστεί το δάπεδό του. Σώζεται μόνο το δάπεδο του praefurnium από πηλώδες χώμα, καθώς και οι κιονίσκοι υποστηρίξεως του υποκαύστου από κυκλικές πλίνθους (εικ. 8). Οι ισχυροί τοίχοι των θερμαινόμενων δωματίων σώζονται σε ύψος 1,50μ. Η εσωτερική τους παρειά καλύπτονταν από πήλινες πλάκες με κωνοειδείς αποφύσεις (tagulae mammatae)¹⁴. Στο κενό που δημιουργείται μεταξύ των πλακών και του τοίχου διοχετευόταν ο ζεστός αέρας από τα υπόκαυστα. Την αψιδωτή νότια πλευρά του terpidarium καταλάμβανε πιθανότατα ένας λουτήρας, όπως προκύπτει από τα ίχνη ορθομαρμάρωσης που εντοπίστηκαν, ενώ κάθετα στην βορειοανατολική πλευρά του caldarium έχει διαμορφωθεί μικρός ορθογώνιος, ατομικός λουτήρας επενδεδυμένος εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδό του αποτελείται από δύο τετράγωνα, πήλινες πλίνθους. Δυτικά του terpidarium ανοίγεται ένας μικρότερος, τετράγωνος χώρος με είσοδο στα δυτικά, που πιθανότατα χρησίμευε ως αποδυτήριο. Νότια των θερμαινόμενων δωματίων ανοίγεται ορθογώνιος χώρος, αμελούς κατασκευής, ο οποίος πιθανότατα κατασκευάστηκε μετά την κύρια φάση του λουτρικού συγκροτήματος σε κά-

11. Τριανταφυλλοπούλου 1997, 463-464.

12. Τριανταφυλλοπούλου 1998, 414-415.

13. Μπάτζιου-Ευσταθίου – Τριανταφυλλοπούλου 2003, 193-205.

14. Παναγιωτοπούλου 1990, 373-384. Nielsen 1990. Yegul 1992.

ποια επισκευή ή μετασκευή του. Από το χώρο αυτό, η χρήση του οποίου δεν έχει ακόμη διευκρινιστεί, συλλέχθηκε μία μικρή μαρμάρινη ανεπίγραφη στήλη σχεδόν ακέραια, που κοσμεύεται με ένα ανάγλυφο αυτί, ενώ η επιγραφή της μας πληροφορεί ότι ήταν αφιερωμένη στη Μητέρα των Θεών.

Η αποσπασματική αποκάλυψη του λουτρικού συγκροτήματος δεν επιτρέπει την τυπολογική του κατάταξη ή την συναγωγή συμπερασμάτων από την σύγκριση των τυπολογικών γνωρισμάτων, τουλάχιστον έως ότου ολοκληρωθούν οι ανασκαφικές εργασίες Ανατολικά σε μικρή απόσταση, έχουν εντοπιστεί κτίρια που σχετίζονται με θέρμες.

Η λατρεία στην αρχαιότητα δεν ασκούνταν μόνο δημόσια σε ναούς, αλλά και ιδιωτικά, σε κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους, στο εσωτερικό των σπιτιών ή στις αυλές¹⁵. Παρότι ανασκαφικά δεν εντοπίστηκαν οι συγκεκριμένοι χώροι, ένας αριθμός αντικειμένων με λατρευτικό χαρακτήρα μαρτυρά την άσκηση της οικιακής λατρείας. Συγκεκριμένα, σε όμορη οικία (εικ. 9), δυτικά του μικρού δημόσιου λουτρού, βρέθηκαν εκτός των πολυάριθμων πήλινων αγγείων, ένα χάλκινο θυματήρι (εικ. 10) και τέσσερα χάλκινα αγαλματίδια που εικονίζουν τον Ερμή (εικ. 11), το Δία (εικ. 12), την Αθηνά Πρόμαχο με κορινθιακό κράνος σε ψηλό βάθρο (εικ. 13) και τη θεά Αφροδίτη ημίγυμνη σε άνετη στάση (εικ. 14)¹⁶.

Στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογείται η πρώτη από τις έξι φάσεις της βασιλικής της Δημοκρατίας που αποκαλύφθηκε από γερμανούς αρχαιολόγους και βρίσκεται μέσα στα τείχη της πόλης, ΝΑ των θερμών. Πρώτα διακρίνεται ένα μέτριο κτήριο στο πίσω μέρος ενός μικρού ναού αφιερωμένο στη λατρεία ανατολικών θεοτήτων, έπειτα εκτείνεται σιγά σιγά και με αξιοσημείωτη διακόσμηση από τοιχογραφίες και ψηφιδωτά.

Μία άλλη βασιλική βρίσκεται έξω από το νότιο τείχος της Δημητριάδος, στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία. Εκεί φαίνεται πως υπήρχε ένας δεύτερος οικισμός πιο απομακρυσμένος από το κέντρο της ρωμαϊκής πόλης που εντοπίζεται στη συνοικία του βόρειου λιμανιού. Στην κοιλάδα του Αλιγαρορέματος έχουν εντοπιστεί αγροικίες, ορισμένες εκ των οποίων είναι οχυρωμένες με πύργο, καθώς έλειπε η προστασία του ισχυρού κέντρου. Χρονολογούνται ήδη από τον 1^ο αι. π.Χ. Ίσως η απώλεια του μονοπωλιακού μεγαλεμπορίου ανάγκασε τους Δημητριάδες να ξανακαλλιεργήσουν τη δική τους χώρα¹⁷.

Στα ρωμαϊκά χρόνια συνεχίστηκε η χρήση του βόρειου¹⁸ και νότιου νεκροταφείου της ελληνιστικής πόλης, αλλά επειδή πολλά σημεία της πόλης είχαν ήδη ερημωθεί χρησιμοποιήσαν ως χώρους ταφής και ορισμένα ακατοίκητα σημεία, όπως την περιοχή του ανακτόρου, βόρεια του θεάτρου και αλλού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύντομη αναφορά στα πρόσφατα ευρήματα από τη Δημητριάδα κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, έδειξε τα εξής:

Η Δημητριάδα συνέχισε να είναι σημαντικό κέντρο-πόλη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους (2^ο-3^ο αιώνες μ.Χ.), όταν στο βόρειο τμήμα της χερσόνησου υπήρχε ένα ακμαίοτατο εμπορικό λιμάνι με πολυτελείς κατοικίες, λουτρά, και μαγαζιά, ενώ στο νότιο τμήμα της χερσονήσου, στο χώρο που ήταν στα όρια της ελληνιστικής πόλης και έξω από αυτά, γύρω από το Αλυγαρόρεμα, φαίνεται ότι αναπτύσσεται δεύτερος οικιστικός πυρήνας, πιθανόν με αγροικίες (Η έρευνα είναι ακόμα σε εξέλιξη και τα δεδομένα μελετώνται). Οι ανασκαφές επιβεβαιώνουν την αναφορά στο Λίβιο για την πόλη ως: *urbs valida et omnia oportuna* και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Φυσικά ο χαρακτήρας της πόλης έχει πια αλλάξει. Δεν αποτελεί στρατιωτικό κέντρο μείζονος σημασίας, αλλά κέντρο ανταλλαγών και εμπορίου. Τα ανασκαφικά δεδομένα έδειξαν ότι ουσιαστικά μόνο τα μνημεία - σύμβολα της Μακεδονικής κυριαρχίας (τείχη, ανάκτορο και πιθανώς για σύντομο χρονικό διάστημα το θέατρο) καταργούνται.

Η εγκατάλειψη της πόλης και η μεταφορά στον οικισμό στα Παλαιά τοποθετείται από την έρευνα στον πρώιμο 6ο αιώνα. Κατά τον Μάρτζολφ θεωρήθηκε ως ξαφνική και αποδόθηκε σε φυσικά αίτια. Η έρευνα στην ίδια τη Δημητριάδα δεν μπορεί ακόμα να δώσει σαφή στοιχεία για την περίοδο μετά τον 4^ο αιώνα μ.Χ. Μόνο οι οικοδομικές φάσεις στις δύο βασιλικές: Δημοκρατίας και Κοιμητηριακή και λίγοι τάφοι υποδηλώνουν κάποια δραστηριότητα στο χώρο.

15. Παπαχατζής 1984, 148 - 150.

16. Τριανταφυλλοπούλου (υπό έκδοση).

17. Κονταξή 1996 (Marzollf 62), 1994, 57-70.

18. Νικολάου 2000, 309-314.

SUMMARY

DEMETRIAS AND THE WIDER REGION DURING THE ROMAN PERIOD

Triantafillopoulou Pelagia

This paper is a first attempt to interpret the new finds from the recent excavations in Demetrias during the Roman period. Based on the excavation finds presented in the paper it is shown that: Demetrias continues to be an important commercial and trade centre in the Roman period, especially during the Imperial times (2nd-3rd centuries AD), as is evident by its busy harbour, with luxury houses, baths and shops, and with a second habitation nucleus, of probably agrarian character further south. The decline of the important public buildings of the Hellenistic city during the Roman period is due to the deliberate refusal of the symbols of the Macedonian kingdom.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1997. Νεότερες έρευνες στις αρχαίες Φθιώτιδες Θήβες, *Αρχαιοφθιωτικά, Β. Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, 3-4 Ιουνίου 1995*, 121-135, Αλμυρός.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1928. *Γραπταί στήλαι Δημητριάδος - Παγασών*, Αθήνα.
- Bakhuizen S., 1994. Sixty-five Years of Magnesian Research, 1924-1989, στο *Θεσσαλία*, 21-30.
- Cohen G., 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkeley / London / New York.
- Helly B., 1992. Stèles funéraires de Démétrias: Recherches sur la cronologie des remparts et des nécropoles meridionales de la ville, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 349-365.
- Ιντζεσίλογλου Μ., 1987. Αρχαίο θέατρο, *ΑΔ 42, Χρονικά*, 253-254.
- Ιντζεσίλογλου Μ., 2010. Το αρχαίο Θέατρο της Δημητριάδος, στο *Αρχαία Θέατρα στη Θεσσαλία*, Πρακτικά Ημερίδας 27 Απριλίου 2009, Βόλος.
- Κονταξή Ε. (επιμ.), 1996. *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στον χρόνο*, Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994, Βόλος.
- Kravaritou S., (υπό έκδοση). Thessalian perceptions of ruler cult: archegetai and ktistai from Demetrias, στο Martzavou P., Papazarkadas N. (εκδ.), *The epigraphy of the post-classical polis: papers from the Oxford Workshop*, Oxford.
- Kron U. – Furtwangler A., 1978. Demetrios Poliorketes, Demetrias und die Magnetten, *AM 93*, 147.
- Marzloff P., 1994. Développement Urbanistique de Démétrias, στο *Θεσσαλία*, 57-70.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2000. Εργασίες στο Ανάκτορο Δημητριάδος 1991-1997, στο *Έργο Εφορειών*, 293-300.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α. – Τριανταφυλλοπούλου Π., 2003. Ρωμαϊκό κτιριακό συγκρότημα από την αρχαία Δημητριάδα. Πρώτη παρουσίαση, *ΑΕΘΣΕ 1*, 193-205.
- Nielsen I., 1990. *Thermae et Balnea. The architecture and cultural history of Roman public baths*, Aarhus.
- Νικολάου Ε., 2000. Ανασκαφή του βόρειου Νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδος, στο *Έργο Εφορειών*, 309-314.
- Παναγιωτοπούλου Α., 1990. Ρωμαϊκά και Υστερορωμαϊκά Λουτρά στο Άργος, στο *Άργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και Πολεοδομία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα – Άργος 28/04-1/05/1990, 373-384.
- Παπαχατζής Ν., 1958. Το μακεδονικό Ανάκτορο της Δημητριάδος, *Θεσσαλικά Α'*, 16-26.
- Παπαχατζής Ν., 1984. Μύθοι και αρχαιότερες λατρείες της Θεσσαλικής Μαγνησίας, *ΑΕ*, 145-147.
- Stählin F., 1924. *Das Hellenische Thessalian*, Stuttgart.
- Stählin F. – Meyer E. – Heidner A., 1934. *Pagasai und Demetrias*, Berlin / Leipzig.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 1997. Οικ. Θ. Καραϊσκού και Οικ. Δ. Γιαννακόπουλου, *ΑΔ 52, Χρονικά*, 463-464.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 1998. Οδός Λεμεσού, Οικ. Π. Παπαχατζή, *ΑΔ 53, Χρονικά*, 414-415.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2004 (υπό έκδοση). Ν. Παγασές, Οδός Λεμεσού, Οικ. Ξ. Τόμπρα και Βασ. Καλοπήτα, *ΑΔ, Χρονικά*.
- Yegul F., 1992. *Baths and Bathing in Classical Antiquity. The Architectural History Foundation*, New York.

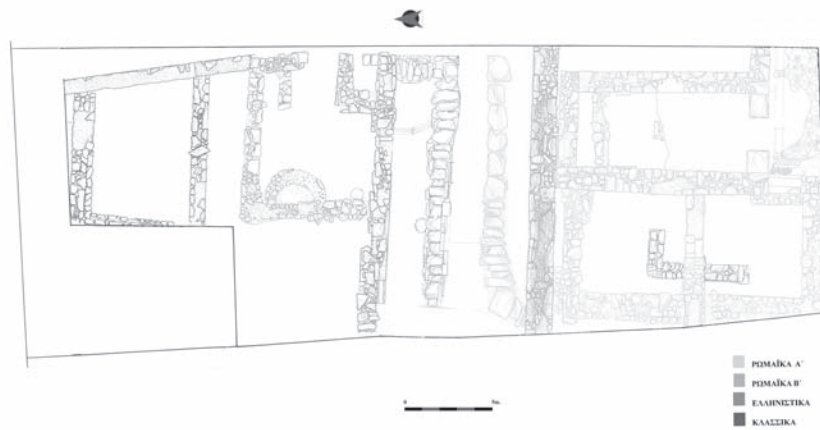

Εικ. 1. Χάρτης της Δημητριάδος της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής εποχής.

Εικ. 2. Οι πεσσοί του ρωμαϊκού Υδραγωγείου.

Εικ. 3. Το οδικό δίκτυο της ρωμαϊκής Δημητριάδος.

Εικ. 4. Ρωμαϊκό κτιριακό συγκρότημα

Εικ. 7. Λουτρικό συγκρότημα.

Εικ. 5. Ψηφιδωτό δάπεδο από το κτιριακό συγκρότημα.

Εικ. 6. Ρωμαϊκή ταβέρνα.

Εικ. 8. Αίθουσα θερμού λουτρού.

Εικ. 9. Άσκηση οικιακής λατρείας σε ρωμαϊκή οικία.

Εικ. 10. Χάλκινο θυμιατήρι.

Εικ. 11. Χάλκινο αγαματίδιο Ερμή.

Εικ. 12. Χάλκινο αγαματίδιο Δία.

Εικ. 13. Χάλκινο αγαματίδιο Αθηνάς Προμάχου.

Εικ. 14. Χάλκινο αγαματίδιο Αφροδίτης.

ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑΣ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΧΡΗΣΗΣ

Ελισάβετ Νικολάου

Τα πήλινα ειδώλια, που προέρχονται από τη σωστική ανασκαφή της διετίας 1995-1996 στο βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας, αποτελούν μια σημαντική κατηγορία κτερισμάτων και ανήκουν στην πλειοψηφία τους χρονολογικά στον 3^ο και 2^ο αιώνα π.Χ.

Α. ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Πολλά ειδώλια ντυμένων γυναικών και κοριτσιών ακέραια ή σχεδόν ακέραια και άλλα αποσπασματικά διατηρημένα αποτελούν τα σημαντικότερα ευρήματα από τάφους, αλλά και από ανασκαφικά τετράγωνα. Τα τελευταία ίσως ανήκαν σε παλαιότερους τάφους, που καταστράφηκαν κατά τη διάνοιξη νέων, ή αποτελούσαν προσφορές εκτός τάφων στους νεκρούς και δυστυχώς όλες τις φορές δεν ήταν δυνατόν να συσχετισθούν με κάποιο συγκεκριμένο.

Α.1) Όρθιες ντυμένες γυναικείες μορφές

Η ποικιλία των τύπων των όρθιων γυναικείων ειδωλίων είναι αξιοσημείωτη, και οφείλεται τις περισσότερες φορές στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο η κάθε μορφή φορά το κοινό ένδυμα για όλες: το χιτώνα και το ιμάτιο, από τον τρόπο που διευθετείται η κόμη της και από τα κοσμήματα της κεφαλής, τα ενώτια και τα αντικείμενα που κρατά.

1. Ειδώλιο γυναικείας μορφής BE 17220¹ (**εικ. 1**). Ακέραιο. Η μορφή στέκεται έχοντας στάσιμο το δεξί πόδι και άνετο το αριστερό, που φέρεται ελαφρά λυγισμένο προς τα πλάγια και λίγο πίσω. Φορά χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος και το πίσω μέρος του κεφαλιού. Το δεξί χέρι είναι στηριγμένο στη μέση. Το αριστερό ελαφρά λυγισμένο μπροστά κρατάει μερικές πτυχές του ιματίου. Το στρογγυλό κεφάλι με τα φουσκωτά μάγουλα στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά. Η κόμμωση είναι πεπονοειδής. Στην πίσω όψη ωοειδής οπή αερισμού.
2. Ειδώλιο γυναικείας μορφής BE 17189². Το κεφάλι, που διατηρείται σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, συγκολλήθηκε στο υπόλοιπο σώμα. Ίδιου τύπου με το προηγούμενο, αλλά από διαφορετική μήτρα. Στην πίσω όψη ωοειδής οπή αερισμού.
3. Ειδώλιο γυναικείας μορφής BE 46689³ (**εικ. 2**). Συγκολλημένο στην κεφαλή και στο κάτω μέρος της πίσω όψης και συμπληρωμένο. Λευκό επίχρισμα σε όλη την όψη (πρόσθια και οπίσθια). Χωρίς βάση. Η μορφή ντυμένη με πολύπτυχο χιτώνα και ιμάτιο που τυλίγει το σώμα αφήνοντας ακάλυπτο το λαιμό και το πάνω μέρος του θώρακα. Το δεξί χέρι έντονα λυγισμένο στον αγκώνα ακουμπά στο στήθος και καλύ-

1. Τάφος 376. Ο τάφος με βάση τα άλλα πήλινα ευρήματα χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Για τον τύπο του ειδωλίου βλ. Hornung-Bertemes 2007, αριθ. 7, σ. 111, πίν. 1, α' μισό 3^{ου} αιώνα π.Χ.

2. Τάφος 376, βλ. υποσ. 1.

3. Τάφος 468, περιλάμβανε μόνο τα χάλκινα νομίσματα Λάρισας με χρονολογία κοπής 400-344 π.Χ. (βλ. Rogers 1932, 94, αρ. 269 κ.ε.) και Παρώφρειας; Μακεδονίας με χρονολογία κοπής 3^ο αιώνα π.Χ. – εποχή Φιλίππου Ε' και Περσέως (βλ. SNG EVELPIDIS 1243-1246). Τα νομίσματα αποτελούν *terminus post quem* για τη χρονολόγηση των ειδωλίων λόγω της μακράς κυκλοφορίας τους μετά τη χρονολογία κοπής.

- πτεται από το ιμάτιο. Το αριστερό χέρι καλύπτεται επίσης από το ιμάτιο και συγκρατεί την παρυφή του. Η κόμμωση επιμελημένη: τα μαλλιά χωρίζονται στη μέση και μαζεύονται πίσω. Στην κορυφή της κεφαλής στεφάνι. Δεξί σκέλος άνετο. Η πίσω όψη αδιαμόρφωτη με κυκλική σχεδόν οπή αερισμού.
4. Ειδώλιο γυναικείας μορφής, που στηρίζεται σε πεσσό BE 16627⁴ (εικ. 3). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Χωρίς ιδιαίτερη βάση. Η μορφή στηρίζεται στο αριστερό πόδι, ενώ το δεξί είναι λυγισμένο και το δεξί πέλαμα προβάλλει κάτω από το χιτώνα πλάγια και πίσω. Το δεξί χέρι λυγισμένο ακουμπά στη μέση. Το αριστερό, επίσης λυγισμένο, ακουμπά πάνω σε πεσσό. Η μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο, που σκεπάζει όχι μόνο το μεγαλύτερο μέρος του σώματος, αλλά και το κεφάλι. Ακάλυπτο μένει μόνο το πρόσωπο, καθώς και το πλεκτό στεφάνι με το οποίο κοσμείται το κεφάλι, που στρέφεται προς τα αριστερά. Στην πίσω όψη μεγάλη ελλειψοειδής οπή αερισμού. Ίχνη γαλανού χρώματος στα ενδύματα πάνω από το λευκό επίχρισμα και καστανού στα μαλλιά.
  5. Ειδώλιο γυναικείας μορφής BE 16610⁵ (εικ. 4). Το κεφάλι συγκολλημένο στο υπόλοιπο σώμα. Η μορφή στηρίζεται στο δεξί πόδι, ενώ το αριστερό είναι ελαφρά λυγισμένο και τραβηγμένο πλάγια και λίγο πίσω. Το κεφάλι στρέφεται προς τα δεξιά και κάτω. Η μορφή φορά πολύπτυχο μακρύ χιτώνα, ζωσμένο ψηλά με τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό και ιμάτιο ριγμένο στο πίσω μέρος του σώματος και περασμένο στους πήχεις των χεριών. Στηρίζει το δεξί χέρι στη μέση, το αριστερό, ελαφρά λυγισμένο, ακουμπά στο μηρό, ενώ και τα δύο συγκρατούν τα άκρα του ιματίου. Τα μαλλιά είναι μαζεμένα σε κότσο και σκεπάζονται από καλύπτρα. Στα αυτιά στρογγυλά ενώτια. Στην αδιαμόρφωτη πίσω επιφάνεια, μεγάλη ορθογώνια οπή αερισμού.
  6. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46688⁶. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η μορφή ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο πατάει σε ψηλή ελλειψοειδή βάση. Το ιμάτιο σφιχτά τυλιγμένο καλύπτει το σώμα, τα χέρια, το κάτω μέρος του προσώπου, το λαιμό και τα μαλλιά. Το δεξί χέρι λυγισμένο ακουμπά πίσω στη μέση. Το αριστερό κρατάει το άκρο του ιματίου. Πίσω όψη αδιαμόρφωτη με παραλληλόγραμμη οπή αερισμού χαμηλά. Ταινία γραπτή κόκκινου χρώματος στη βάση. Επίχρισμα υπόλευκο απολεπισμένο.
  7. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 16731⁷ (εικ. 5). Εντελώς όμοιο με το προηγούμενο.
  8. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46665⁸. Όμοιο με τα δύο προηγούμενα, αλλά από διαφορετική μήτρα.
  9. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46606⁹. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Χωρίς ιδιαίτερη βάση. Η μορφή φοράει χιτώνα ζωσμένο ψηλά με τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό και μακρύ απόπτυγμα πλούσια πτυχωμένο. Και τα δυο χέρια της είναι καλυμμένα από το ιμάτιο, το οποίο φοριέται στην πλάτη σαν σάλι και αφήνει το μεγαλύτερο μέρος του χιτώνα ορατό. Το δεξί χέρι καλύπτεται εντελώς από το ιμάτιο και ακουμπάει στη μέση. Το αριστερό ελαφρά λυγισμένο στον αγκώνα φέρεται κατά μήκος του κορμού και μόνο ο πήχης καλύπτεται από το ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι η μορφή κρατάει ριπίδιο. Πατάει σταθερά στο δεξί της πόδι, ενώ το άνετο αριστερό είναι ελαφρά λυγισμένο και προβάλλει στα πλάγια. Η κεφαλή γέρνει προς τα δεξιά και κάτω. Επίχρισμα λευκό. Ίχνη ερυθρού χρώματος χαμηλά στο ένδυμα. Στην πίσω πλευρά μικρή κυκλική οπή αερισμού.
  10. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 16303¹⁰ (εικ. 6). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Χωρίς ιδιαίτερη βάση. Η μορφή ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει το κεφάλι και όλο το σώμα ως τα γόνατα περίπου. Το άνετο αριστερό σκέλος είναι ελαφρά λυγισμένο και προβάλλει στα πλάγια. Το δεξί χέρι καλύπτεται εντελώς από το ιμάτιο και ακουμπάει πίσω στη μέση. Το αριστερό λυγισμένο συγκρατεί πτυχές του ιματίου. Τα μαλλιά σχηματίζουν δύο σειρές σπειροειδών βοστρύχων στο μέτωπο και δένονται πίσω σε κότσο. Ίχνη λευκού επιχρίσματος σε όλο το ειδώλιο. Στους βοστρύχους και το στόμα κόκκινο χρώμα. Στο χιτώνα ρόδινο. Η πίσω πλευρά επίπεδη με μεγάλη ορθογώνια οπή αερισμού.

4. Τάφος 577, με βάση τα άλλα κτερίσματα, λύχνο και σταμνοειδή πυξίδα, προτείνεται μια χρονολόγηση στο β' μισό 2^{ου} αιώνα π.Χ.

5. Τάφος 577, για τον τύπο του ειδωλίου Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, αριθ. 89, 234, πίν. 12β μέσα 2^{ου} αιώνα π.Χ.

6. Τάφος 234. Σύμφωνα με τα άλλα κτερίσματα προτείνεται μια χρονολόγηση στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

7. Τάφος 234, βλ. υποσ. 6.

8. Τάφος 234, βλ. υποσ. 6.

9. Τάφος 148. Ο νεκρός συνοδεύεται από χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά χρονολογία κοπής 276-239 π.Χ. βλ. Liampi, 109 M26, πίν. 24 και πήλινα αγγεία που χρονολογούνται περίπου στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

10. Τάφος 856, η ταφή κτερίστηκε με πήλινο μυροδοχείο που χρονολογείται μετά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

11. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46656¹¹. Συγκολλημένο. Η μορφή πατάει σε κυλινδρική ψηλή βάση με άνετο το αριστερό σκέλος. Φοράει χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το σώμα, τα χέρια και το λαιμό. Το δεξί χέρι λυγισμένο ακουμπάει στο στήθος, το αριστερό ανασύρει το ιμάτιο. Τα μαλλιά χωρίζονται στη μέση και πιάνονται χαμηλά πίσω. Στην κορυφή του κεφαλιού στεφάνι. Πίσω όψη επίπεδη με παραλληλόγραμμη οπή αερισμού.
12. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46608¹². Συγκολλημένο. Η μορφή φοράει πολύπτυχο χιτώνα και πάνω από αυτόν ιμάτιο. Το δεξί χέρι ακουμπά χαμηλά στο μηρό, ενώ από το αριστερό που υψώνεται λυγισμένο στον αγκώνα, κρέμεται το ελεύθερο άκρο του ιματίου. Το δεξί σκέλος άνετο. Στην κεφαλή διάδημα, το οποίο δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Πίσω επιφάνεια επίπεδη, με ωοειδή οπή αερισμού. Ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος στο λαιμό και το ένδυμα.
13. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46609¹³ (εικ. 7). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η μορφή φορά χιτώνα και πάνω από αυτόν ιμάτιο που τυλίγει την κεφαλή και ολόκληρο το σώμα εκτός από το χιτώνα χαμηλά. Σκεπασμένα με το ιμάτιο είναι και τα χέρια, το δεξί λυγισμένο στον αγκώνα ακουμπάει στη κοιλιά, το αριστερό ελαφρά λυγισμένο συγκρατεί την άκρη του ιματίου στο ύψος της λεκάνης. Το δεξί σκέλος άνετο προβάλλει προς τα πλάγια. Την κόμη, χωρισμένη στη μέση, συγκρατεί χαμηλό στεφάνι. Πίσω επιφάνεια επίπεδη με πολύ μεγάλη παραλληλόγραμμη οπή αερισμού. Αρκετά ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος στο πρόσωπο και το ένδυμα. Ίχνη ρόδινου χρώματος στο κάτω μέρος του χιτώνα.
14. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46657¹⁴. Συγκολλημένο. Φθορές στο κάτω μέρος του προσώπου. Χωρίς βάση. Η μορφή όρθια με άνετο το αριστερό σκέλος, που έρχεται πλάγια και λίγο πίσω. Φοράει πολύπτυχο χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το σώμα, τα χέρια και το λαιμό. Το δεξί χέρι λυγισμένο ακουμπάει πίσω στη μέση, το αριστερό τυλιγμένο με το ιμάτιο, ενώ ο καρπός ορατός ανασύρει το ιμάτιο. Η κεφαλή καλύπτεται με καλύπτρα. Δύο πλόκαμοι βοοστρυχωτοί πέφτουν στους ώμους. Ενώτια στα αυτιά. Λευκό επίχρισμα. Πίσω όψη επίπεδη με παραλληλόγραμμη οπή αερισμού.
15. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46612¹⁵. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η μορφή φοράει χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει σφιχτά όλο το σώμα και τα χέρια. Το δεξί χέρι λυγισμένο στον αγκώνα φέρεται ψηλά στο θώρακα, το αριστερό χέρι στηρίζεται στον αντίστοιχο γοφό. Κάτω από τον αριστερό πήχη κατεβαίνουν κάθετες οι πτυχές του ελεύθερου άκρου του ιματίου. Το δεξί σκέλος άνετο στρέφεται προς τα πλάγια και πίσω. Πίσω επιφάνεια επίπεδη με πολύ μεγάλη παραλληλόγραμμη οπή αερισμού. Ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος στο πρόσωπο και αρκετά στα ενδύματα. Ίχνη ρόδινου χρώματος στο ιμάτιο, καστανοκόκκινου στην κόμη, κόκκινου στο δεξί υπόδημα.
16. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής BE 46690¹⁶. Συγκολλημένο, συμπληρωμένο. Η μορφή πατά σε ορθογώνια βάση. Είναι ντυμένη με πολύπτυχο χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει το σώμα, τα χέρια, το κάτω μέρος του προσώπου, το λαιμό και τα μαλλιά. Η κόμη είναι μαζεμένη σε κότσο, που διακρίνεται στο πίσω μέρος της κεφαλής. Το δεξί χέρι έντονα λυγισμένο φαίνεται να συγκρατεί το ιμάτιο στο κάτω μέρος του προσώπου. Το αριστερό λυγισμένο ακουμπά πίσω στη μέση. Δεξί σκέλος άνετο. Πίσω επιφάνεια επίπεδη με παραλληλόγραμμη οπή αερισμού. Λευκό επίχρισμα απολεπισμένο εξωτερικά.
17. Πήλινο ειδώλιο όρθιας ντυμένης γυναικείας μορφής BE 46691¹⁷. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η μορφή πατά σε χαμηλή βάση, που έχει διαμορφωθεί από κομμάτι πηλού πατημένο με τα δάχτυλα. Το δεξί σκέλος άνετο προβάλλει πλάγια και λίγο πίσω. Το μεγαλύτερο μέρος του σώματος, η κεφαλή και ο λαιμός καλυμμένα σφιχτά με το ιμάτιο. Το δεξί χέρι κάτω από το ιμάτιο έντονα λυγισμένο ακουμπά στο στήθος και φτάνει ως το λαιμό. Το αριστερό χέρι δεν διακρίνεται λόγω του προτεταμένου άκρου του ιματίου. Στην κεφαλή καλύπτρα. Στο πίσω μέρος της κεφαλής διακρίνεται κότσο. Πίσω επιφάνεια επίπεδη με μεγάλη παραλληλόγραμμη οπή αερισμού.
18. Ειδώλιο νεανικής γυναικείας μορφής BE 46622¹⁸. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Φθορά στο πρό-

11. Τετράγωνο 140.

12. Τετράγωνο 31-32.

13. Τετράγωνο 31-32.

14. Από διάλυση τάφου 349. Για τον τύπο Bell, Morgantina, αριθ. 404, 180, πίν. 86.

15. Τετράγωνο 31-32.

16. Έξω από το τετράγωνο 63.

17. Έξω από το τετράγωνο 63.

18. Τάφος 468, όπως υποσ. 3.

σωπο από έγκλεισμα. Η μορφή πατάει σε ορθογώνια βάση. Έχει άνετο το δεξί σκέλος. Φοράει πολύπτυχο χιτώνα, ζωσμένο κάτω από το στήθος, με τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό, και ιμάτιο που καλύπτει την πλάτη και όλο το αριστερό χέρι και πέφτει ελεύθερο δίπλα στο μηρό. Το άλλο άκρο του ιματίου καλύπτει μόνο τον πήχη του αριστερού χεριού. Η κεφαλή στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά και κοσμεείται με κυλινδρικό στεφάνι. Πίσω όψη επίπεδη με κυκλική οπή αερισμού.

19. Ειδώλιο νεανικής γυναικείας μορφής BE 46632¹⁹. Συμπληρωμένο ως προς τη βάση και μικρό τμήμα της πίσω όψης. Συγκολλημένο. Απολεπισμένη επιδερμίδα στο πρόσωπο και το ένδυμα κατά τόπους. Πατάει σε ορθογώνια βάση, ντυμένη με χιτώνα με τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει το δεξιό ώμο και το δεξί χέρι, που λυγισμένο ακουμπάει πίσω στη μέση. Το ιμάτιο περνάει διαγώνια από το θώρακα αφήνοντας ορατό το χιτώνα με το ψηλό ζώσιμο και καταλήγει στο αριστερό άκρο χέρι. Το άλλο άκρο του ιματίου καλύπτει τον αριστερό ώμο και το αριστερό χέρι και κρέμεται ελεύθερα στο μηρό. Η κόμη αφήνει ελεύθερο το πρόσωπο, πέφτει πίσω στον αυχένα και κοσμεείται με στεφάνι. Πίσω όψη αδιαμόρφωτη με μεγάλη ωοειδή οπή αερισμού. Επίχρισμα υπόλευκο στο ένδυμα.
20. Ειδώλιο νεανικής γυναικείας μορφής BE 16734²⁰ (εικ. 8). Ακριβώς όμοιο με το προηγούμενο, αλλά από διαφορετική μήτρα.
21. Ειδώλιο νεανικής γυναικείας μορφής BE 17300²¹. Ακριβώς όμοιο με το BE 46632, αλλά από διαφορετική μήτρα.

A.2) Καθιστές γυναικείες μορφές

Οι καθισμένες γυναικείες μορφές είναι αγαπητό θέμα των κοροπλαστικών εργαστηρίων του 3^{ου} αιώνα π.Χ.²² και στη Δημητριάδα εμφανίζονται με διάφορες παραλλαγές.

1. Ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής BE 46652²³. Λείπει το κεφάλι και μέρος του κορμού (αριστερή πλευρά), επίσης το πρόσθιο τμήμα της βάσης και των ποδιών. Η μορφή φοράει πολύπτυχο χιτώνα και ιμάτιο που πέφτει ως τις κνήμες ψηλά. Ο κορμός στρέφεται έντονα προς τα αριστερά, αλλά λείπει το μεγαλύτερο μέρος. Στα πόδια της μορφής σφαιρική μάζα πηλού –καρπός (;). Το κάθισμα είναι θρόνος. Επάνω στο θρόνο αποδίδεται μαξιλάρι και δεξιά από αυτόν υποπόδιο (;) με χάραξη στο πλάι και διακοσμημένα πόδια. Ίχνη ρόδινου και γαλάζιου χρώματος στο ένδυμα. Πίσω όψη επίπεδη με τραπεζιόσχημη οπή αερισμού.
2. Ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής BE 46697²⁴ (εικ. 9). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η μορφή ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο που σκεπάζει τα χέρια και το σώμα ως πάνω από τα γόνατα. Ακουμπάει με το δεξί χέρι, λυγισμένο πάνω στο στήθος, στο κάθισμα. Το αριστερό χέρι φέρεται πάνω στον αριστερό μηρό. Το κεφάλι στρέφεται προς τα δεξιά. Τα μαλλιά κυματιστά πέφτουν στον αυχένα μαζεμένα προς τα πίσω. Στεφάνη στην κορυφή του κεφαλιού. Επίθετο ενώτιο στο αριστερό αυτί. Το αριστερό πόδι πίσω από το δεξί. Λευκό επίχρισμα καλά διατηρημένο σε όλη την επιφάνεια του ειδωλίου. Ρόδινο ανοιχτό χρώμα στο χιτώνα και το ιμάτιο (ίχνη στις πτυχές). Μελανό χρώμα στο κάθισμα. Πίσω όψη επίπεδη με παραλληλόγραμμη οπή αερισμού.
3. Ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής BE 17219²⁵. Η επιφάνεια του ειδωλίου είναι έντονα διαβρωμένη και φθαρμένη. Η μορφή κάθετη σε δίφρο και φορά πτυχωτό ποδήρη χιτώνα, ζωσμένο ψηλά, και ιμάτιο που καλύπτει και την κεφαλή. Το δεξί χέρι είναι λυγισμένο στο ύψος της κοιλιάς, ενώ το αριστερό ακουμπάει στο δίφρο. Η μορφή είναι ελαφρά στραμμένη στα δεξιά. Το λεπτό πρόσωπο είναι έντονα διαβρωμένο και δεν διακρίνονται καθόλου τα χαρακτηριστικά του. Στην πίσω όψη υπάρχει μεγάλη τριγωνική οπή αερισμού. Κατά τόπους διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος.

A.3) Γυναικείες μορφές στον τύπο της κουροτρόφου

Τρία ειδώλια του τύπου αυτού βρέθηκαν στην ανασκαφή. Τα δύο με το χαρακτηριστικό φτερωτό βρέ-

19. Τάφος 376, βλ. υποσ. 1.

20. Τάφος 376, βλ. υποσ. 1.

21. Τάφος 376, βλ. υποσ. 1.

22. Mollard-Besques II, 110-111, Βο 138, Μ 85, πίν. 132f και 133c, Leynard-Plaisier 1979, 107, αριθ. 216 (3^{ος} αιώνας π.Χ.).

23. Τάφος 577, β' μισό 2^{ου} αιώνα π.Χ.

24. Τάφος 468, όπως υποσ. 3.

25. Τάφος 376. Hornung-Bertemes 2007, αριθ. 88, σ. 133, πίν. 14, 300 π.Χ.

φος στην αγκαλιά ταυτίζουν τη γυναικεία μορφή με την Αφροδίτη. Το τρίτο ίσως αποτελεί την απεικόνιση θνητής γυναίκας με το παιδί της.

1. Ειδώλιο Αφροδίτης με Ερωτιδέα, του τύπου της κουροτρόφου BE 16614²⁶ (εικ. 10). Συγκολλημένο. Λείπει το κεφάλι του βρέφους. Πατάει σε χαμηλή βάση. Η μορφή στηρίζεται στο δεξί πόδι, ενώ το αριστερό είναι ελαφρά τραβηγμένο πλάγια και μπροστά. Στα πόδια, που προβάλλουν κάτω από τα ενδύματα, διακρίνονται σανδάλια με ψηλά κατύμματα. Φορά χιτώνα και ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το δεξί χέρι. Στο λυγισμένο αριστερό χέρι είναι καθισμένη η παιδική μορφή. Με το δεξί χέρι, που κι αυτό είναι λυγισμένο προς τα πάνω, υποβαστάζει το αριστερό χέρι του Έρωτα, που υψώνεται προς το πρόσωπό της. Ο έρωτας είναι γυμνός και στην πλάτη φέρει ζεύγος φτερών. Το κεφάλι της γυναικείας μορφής στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά και κάτω. Τα κυματιστά μαλλιά της, που διακρίνονται πάνω από τα αυτιά, δέρονται σε κότσο στο πίσω μέρος του κεφαλιού και καλύπτονται από καλύπτρα. Η μορφή φορά στρογγυλά ενώτια. Στην πίσω πλευρά έχει μεγάλη ορθογώνια οπή. Στα ενδύματα πάνω από το λευκό επίχρυσμα διακρίνονται ίχνη γαλανού, ρόδινου και στα μαλλιά σκούρου καστανού.
2. Ειδώλιο Αφροδίτης με Ερωτιδέα, του τύπου της κουροτρόφου BE 16611²⁷. Συγκολλημένο. Πατάει σε χαμηλή βάση. Η μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει όλο το σώμα ως τις κνήμες. Με το δεξί χέρι, λυγισμένο κρατάει το αριστερό χέρι του βρέφους, που υψώνεται προς το πρόσωπό της. Το βρέφος είναι γυμνό. Το κεφάλι της γυναικείας μορφής στρέφεται ελαφρά προς το βρέφος. Τα κυματιστά μαλλιά της, μαζεύονται σε κότσο στο πίσω μέρος του κεφαλιού και κοσμούνται με στεφάνη. Στην πίσω πλευρά μεγάλη ορθογώνια οπή αερισμού. Σε όλο το ειδώλιο λευκό επίχρυσμα.
3. Γυναικεία μορφή με βρέφος, στον τύπο της κουροτρόφου BE 36228²⁸. Φοράει αχειρίδωτο χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος με πλούσιο μακρύ απόπτυγμα. Κρατάει το βρέφος, του οποίου το σώμα δεν σώζεται καλά, με το αριστερό χέρι. Το δεξί χέρι της στηρίζεται με την παλάμη σε χαμηλό πεσσό. Τα μαλλιά κυματιστά μαζεύονται ψηλά και κοσμούνται με στεφάνη. Λευκό επίχρυσμα σε όλη την επιφάνεια του ειδωλίου. Πίσω πλευρά αδιαμόρφωτη με κυκλική οπή αερισμού.

A.4) Σύμπλεγμα καθιστών γυναικείων μορφών

Συμπλέγματα μορφών του ίδιου ή διαφορετικού φύλου παράγονται στα εργαστήρια όλου του ελληνικού χώρου. Στη Δημητριάδα μέχρι αυτή τη στιγμή το ζεύγος των γυναικών BE 46693²⁹ είναι μοναδικό.

Σύνθεση καθισμένων γυναικών (εικ. 11). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Η σύνθεση πατάει σε πολύ λεπτή ορθογώνια βάση. Η δεξιά μορφή κάθεται σε δίφρο και πατάει τα πόδια σε υποπόδιο. Έχει στα πόδια της καθισμένη μια άλλη γυναικεία μορφή. Η μία αγκαλιάζει την άλλη. Φορούν χιτώνα και ιμάτιο. Η δεξιά φοράει καλύπτρα δεμένη με ταινία. Η αριστερή στεφάνη (:). Πίσω επιφάνεια επίπεδη με μεγάλη παραλληλόγραμμη οπή αερισμού³⁰.

B. ΘΕΟΤΗΤΕΣ

Λίγες θεότητες, εκτός της κατηγορίας A.3, που ήδη έχει παρουσιαστεί, περιλαμβάνονται στα ταφικά κτερίσματα των τάφων που ερευνήθηκαν στα πλαίσια της συγκεκριμένης σωστικής ανασκαφής. Περιορίζονται σε δύο ειδώλια Έρωτα εφήβου στηριγμένου σε πεσσό BE 17217³¹ και BE 36245³² και ένα ειδώλιο Αφροδίτης BE 17218³³. Το τελευταίο αντιγράφει το έργο Αφροδίτη τύπου Genitrix αριθ. 525 του Λούβρου και βασίζεται στο πρωτότυπο χάλκινο άγαλμα του Καλλιμάχου³⁴. Ο τύπος του Έρωτα που στηρίζεται σε πεσσό, αποτελεί κοινό θέμα στην ελληνιστική περίοδο και η αρχική εμφάνισή του τοποθετείται στο τέλος του 4ου

26. Τάφος 577, β' μισό 2^{ου} αιώνα π.Χ. Για τον τύπο βλ. Mollard-Besques II, 31-32, MYR 52 - 53, πίν. 35b,c (2^{ος} αιώνας π.Χ.).

27. Έξω από το τετράγωνο 63.

28. Τετράγωνο 3.

29. Έξω από το τετράγωνο 63.

30. Mollard-Besques II, σ. 114, LY1522, πίν. 137f (1^{ος} αιώνας π.Χ.).

31. Τάφος 577, β' μισό 2^{ου} αιώνα π.Χ.

32. Έξω από το τετράγωνο 63.

33. Τάφος 11, 1^{ος} αιώνας μ.Χ.

34. Fuchs 1979, 207-209, τέλη 5^{ου} αιώνα π.Χ.

αι. π.Χ.³⁵ Πιθανόν ερωτιδέας απεικονίζεται στο ελλiptές ειδώλιο του αγοριού BE 46607 που ιππεύει³⁶ ντυμένο μόνο με χλαμύδα³⁷.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται σε ερμαϊκή στήλη BE 46695 για την οποία προτείνεται μια χρονολόγηση με βάση στυλιστικά χαρακτηριστικά στους όψιμους ελληνιστικούς χρόνους³⁸.

1. Ειδώλιο BE 17217 Έρωτα εφήβου³⁹ (εικ. 12), συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η μορφή στηρίζεται σε υπερυψωμένη ορθογώνια βάση και βρίσκεται σε άνετη στάση, με το δεξί πόδι ελαφρά λυγισμένο προς τα εμπρός. Με τον αγκώνα του δεξιού χεριού στηρίζεται σε πεσσίσκο, ενώ το αριστερό είναι λυγισμένο και στηριγμένο στον αντίστοιχο γοφό. Η μορφή εικονίζεται γυμνή. Ιμάτιο τυλίγεται στους καρπούς των χεριών και πέφτει στο πίσω μέρος του σώματος. Το κεφάλι στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά. Το πρόσωπο έχει έντονα χαρακτηριστικά και πλαισιώνεται από κυματιστά μαλλιά, που σχηματίζουν μια μπούκλα πάνω από κάθε αυτί. Στην κορυφή του κεφαλιού χονδρό κυκλικό στεφάνι. Στα φτερά διατηρείται γαλάζιο και ρόδινο χρώμα. Στην πίσω πλευρά μεγάλη ορθογώνια οπή αερισμού.
2. Ειδώλιο BE 36245 Έρωτα εφήβου, συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Όμοιο με το προηγούμενο αλλά από διαφορετική μήτρα.
3. Ειδώλιο Αφροδίτης BE 17218⁴⁰, συγκολλημένο. Η μορφή στηρίζεται σε υπερυψωμένη, ορθογώνια βάση. Βρίσκεται σε άνετη στάση με το δεξί πόδι λυγισμένο και τραβηγμένο πλάγια και πίσω. Φορά χιτώνα, που εφαρμόζει στο σώμα και που έχει γλιστρήσει στον αριστερό ώμο, αποκαλύπτοντας το αριστερό στήθος. Πάνω από το χιτώνα φορά ιμάτιο, που καλύπτει την πλάτη και στερεώνεται γύρω από το αριστερό μπράτσο. Με το δεξί χέρι ανασύρει τη μια άκρη του ιματίου πάνω από τον δεξιό ώμο. Το ιμάτιο δηλώνεται και στην πίσω όψη του ειδωλίου με χαράξεις. Με το αριστερό χέρι κρατά στρογγυλό αντικείμενο, καρπό. Τα μαλλιά κυματίζουν απαλά γύρω από το πρόσωπο, χωρίζονται στη μέση και τραβηγμένα προς τα πίσω, σχηματίζουν μία πλεξίδα στον αυχένα. Κοσμούνται με ταινία. Πρόσωπο ωοειδές, με χαρακτηριστικά όχι ιδιαίτερα ευδιάκριτα. Στην πίσω όψη μικρή κυκλική οπή αερισμού.
4. Πήλινη ερμαϊκή στήλη BE 46695⁴¹ (εικ. 13). Ακέραια. Τριβαθμιδωτή βάση. Σταυρόσχημα χέρια. Κεφαλή φυσιοκρατικά αποδοσμένη. Πρόσωπο νεανικό, παχουλό, μαλλιά με βοστρύχους που πέφτουν στους ώμους. Στην κεφαλή κάλαθος (:). Σχηματοποιημένο πεσσόμορφο σώμα, όπου σημειώνεται το φύλο. Λευκωπό επίχρισμα σε όλη την επιφάνεια. Ανοιχτό από κάτω. Πίσω όψη επίπεδη με δυο οπές αερισμού, μια κυκλική ψηλά και μια παραλληλόγραμμη χαμηλά.

Γ. ΠΑΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Γ.1) Αγόρια με καυσία

Το θέμα του αγοριού που απεικονίζεται όρθιο ντυμένο με χιτώνα και χλαμύδα πορπωμένη στον ένα ώμο ή μόνο με χλαμύδα και το χαρακτηριστικό κάλυμμα της κεφαλής, την καυσία, είναι πολύ δημοφιλές στη Δημητριάδα και παρουσιάζεται με διάφορες παραλλαγές. Στην παρούσα ανασκαφή βρέθηκαν πολλά ειδώλια αυτού του τύπου, ακέραια και θραύσματα. Τις περισσότερες φορές αποτελούσαν κτερίσματα παιδικών τάφων.

1. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 46614⁴² (εικ. 14). Η όρθια μορφή στηρίζεται σε χαμηλή ορθογώνια βάση μπροστά, καμπύλη πίσω. Φοράει χιτώνα που αφήνει ακάλυπτο το κάτω μέρος των ποδιών και χλαμύδα που πορπώνεται στο δεξί ώμο. Το αριστερό χέρι είναι διπλωμένο στο στήθος

35. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 232-233, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008, 31-32 και 174, αριθ. 335-336, πίν. 57-58, Τζαναβάρη 2002, 179-181, πίν. 83.

36. Τάφος 309, σύμφωνα με τις δύο πήλινες λαγύνους η ταφή χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ.

37. Mollard-Besques II, 60, IHA 13, πίν. 76 c.

38. Besques 1972, D 580, σελ. 97, πίν. 122 (2^{ος} – 1^{ος} αιώνας π.Χ.), Burr Thompson, *Hesperia* 35 (1966), σελ. 9-11, πίν. 4, βλ και Παννάκου, *Βάσκανος Οφθαλμός*, 149-154.

39. Τζαναβάρη 2002, σελ. 179-181 Ομάδα Α, τύπος Α, πίν. 83.

40. Τάφος 11. Συνοδεύεται από λύχνο κατασκευασμένο με μήτρα που χρονολογείται στον 1^ο αιώνα μ.Χ. Για τον τύπο του ειδωλίου βλ. Mollard-Besques II, MYR 27, σελ. 15, πίν. 13b. (1^{ος} αιώνας μ.Χ.)

41. Τετράγωνο 44.

42. Τάφος 668. Η τάφη κτερίστηκε με μυροδοχείο και θήλαστρο που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Για τον τύπο του ειδωλίου Hornung-Bertemes 2007, αριθ. 121, σελ. 169, πίν. 19, ίσως πρώτο μισό 3^{ου} αιώνα π.Χ.

κάτω από τη χλαμύδα και στηρίζει το πηγούνι, ενώ το δεξί ελαφρά λυγισμένο φέρεται κατά μήκος του σώματος. Το δεξί σκέλος άνετο προβάλλει εμπρός και πλάι. Το παχουλό χαμογελαστό πρόσωπο πλασιώνεται από κόμη μέτριου μήκους. Η κεφαλή καλύπτεται από καυσία. Πίσω όψη επίπεδη με κυκλική σχεδόν οπή αερισμού.

2. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 16592⁴³. Όμοιο με το προηγούμενο, από άλλη μήτρα.
3. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 16591⁴⁴ (**εικ. 15**). Όμοιο με τα προηγούμενα, από άλλη μήτρα.
4. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 46645 / 16984⁴⁵. Όμοιο με τα προηγούμενα, από άλλη μήτρα. Το πρόσωπο φθαρμένο. Πίσω όψη επίπεδη χωρίς οπή αερισμού. Λευκό επίχρισμα σε όλο το ειδώλιο.
5. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 16304⁴⁶. Όμοιο στα γενικά χαρακτηριστικά με τα προηγούμενα, από άλλη μήτρα.
6. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 16594⁴⁷. Φθαρμένο. Όμοιο στα γενικά χαρακτηριστικά με τα προηγούμενα, από άλλη μήτρα.
7. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 46641⁴⁸. Φθαρμένο. Όμοιο στα γενικά χαρακτηριστικά με τα προηγούμενα, από άλλη μήτρα.
8. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 46615⁴⁹ (**εικ. 16**). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Καλή κατάσταση διατήρησης. Η μορφή στηρίζεται σε χαμηλή ορθογώνια βάση μπροστά, καμπύλη πίσω. Φοράει χιτώνα που αφήνει ακάλυπτα τα πόδια και χλαμύδα που αφήνει ελεύθερο όλο το σώμα μπροστά. Με τα δύο χέρια λυγισμένα κρατά κοντά στο στόμα μουσικό όργανο (σύριγγα). Πίσω όψη επίπεδη με κυκλική σχεδόν οπή αερισμού.
9. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 46616⁵⁰. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Φοράει μόνο χλαμύδα που πορπώνεται στο δεξιό ώμο. Το αριστερό χέρι σκεπασμένο εξολοκλήρου από τη χλαμύδα, λυγισμένο ακουμπά στη μέση. Το δεξί χέρι ελαφρά λυγισμένο φέρεται πλάι στον κορμό και ανασύρει την άκρη της χλαμύδας. Το παχουλό πρόσωπο πλασιώνεται από μετρίου μήκους κόμη. Ίχνη επιχρίσματος στο χρώμα της σάρκας στο πρόσωπο και το σώμα. Ρόδινο χρώμα στη χλαμύδα. Πίσω όψη επίπεδη με ωσειδή οπή αερισμού.
10. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 17190⁵¹. Ακέφαλο. Όμοιο με το προηγούμενο, από άλλη μήτρα.
11. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 46631/46651. Συγκολλημένο. φθαρμένο. Όμοιο με τα 9 και 10, από άλλη μήτρα.
12. Πήλινο ειδώλιο αγοριού με καυσία BE 46686/46635. Συγκολλημένο. φθαρμένο. Όμοιο με το προηγούμενο. Κρατάει με το δεξί χέρι αντικείμενο (:).

Γ.2) Παιδικές μορφές με ζώα

Ένα μόνο ειδώλιο απεικονίζει καθιστό παιδί BE 16730⁵² (**εικ. 17**) να συγκρατεί με το δεξί χέρι πετεινό για να προφυλάξει ένα τσαμπί σταφύλι που κρατά με το αριστερό χέρι⁵³.

Η απεικόνιση παιδιών με ζώα, είναι ιδιαίτερα αγαπητή στην ελληνιστική εποχή⁵⁴.

43. Τάφος 748, χρονολόγηση ταφής στο 1^ο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Για τον τύπο του ειδωλίου Hornung-Bertemes 2007, όπως υποσ. 40.

44. Τάφος 732, Για τον τύπο του ειδωλίου Hornung-Bertemes 2007, αριθ. 176, σελ. 151-152, πίν. 25, 3^{ου} αιώνας π.Χ.

45. Έξω από τάφο 417.

46. Τάφος 884.

47. Τάφος 791. Ο τάφος είχε ως κτέρισμα μυροδοχείο του 1^{ου} μισού του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Για τον τύπο του ειδωλίου Hornung-Bertemes 2007, αριθ. 155, σ. 146, πίν. 22, ίσως τελευταίο τέταρτο 3^{ου} αιώνα π.Χ.

48. Τάφος 244, η ταφή είναι κτερισμένη με έξι μυροδοχεία που χρονολογούνται στο 2^ο αιώνα π.Χ.

49. Τετράγωνο 13.

50. Τάφος 699. Περιείχε λύχνο του τύπου HT 30B που τοποθετείται χρονικά από το β' μισό του 4^{ου} έως το β' μισό του 2^{ου} αιώνα στο βόρειο νεκροταφείο.

51. Τάφος 577, β' μισό 2^{ου} αιώνα π.Χ.

52. Τετράγωνο 44.

53. Για τον τύπο του ειδωλίου βλ. Mollard-Besques II, 60, MYR 283, πίν. 150d (β' μισό 2^{ου} αιώνα π.Χ.).

54. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 234. Τζαναβάρη 2002, 186-187.

Δ. ΔΙΑΦΟΡΑ

Μεμονωμένα δείγματα τύπων αποτελούν τα ειδώλια νέου που καταβάλλει ταύρο BE 36624⁵⁵ και γενειοφόρου άνδρα σε οκλάζουσα στάση που κρατάει ωσειδή ασπίδα BE 16232 (εικ. 18). Η ασπίδα με τον επιμήκη θυρεό θυμίζει γαλατική, όπως εικονίζεται σε ειδώλια από την Πέλλα⁵⁶ και τη Μύρινα⁵⁷. Στην Αίγυπτο απεικονίσεις εθνικών τύπων εμφανίζονται το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} και παράγονται και στο 2^ο αιώνα π.Χ.⁵⁸ Επίσης, συμπτωματικά ίσως, βρέθηκε μόνο μία πλαγγόνα BE 46626 (εικ. 19), γυμνή καθιστή με τα χέρια κολημένα στο σώμα και ιδιαίτερη κόμμωση. Όμοιο εντελώς ειδώλιο από τις Μικροθήβες, χρονολογείται στους πρώτους ελληνιστικούς χρόνους⁵⁹. Δεν λείπουν και τα θέματα του κύκλου του Διονύσου σάτυροι και ηθοποιοί, όπως και μια αυλητρίδα.

Βασικά στοιχεία για την κατάταξη των γυναικείων ειδωλίων που παρουσιάζονται σε τύπους είναι η στάση του σώματος και το ένδυμα⁶⁰. Η χρονολόγηση των ειδωλίων βασίζεται στα άλλα πήλινα κτερίσματα των τάφων κυρίως τους λύχνους, τα μυροδοχεία και τα νομίσματα.

Προτιμώνται ως ταφικά κτερίσματα οι γυναικείες όρθιες μορφές, συνήθως ντυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Οι διαφορές μεταξύ τους εστιάζονται στον τρόπο που φορούν το ιμάτιο, στη στάση των χεριών αλλά και στην κόμμωση και το διάκοσμο της κεφαλής με στεφάνια, στεφάνες, ταινίες και καλύπτρες. Απεικονίζουν καθημερινές γυναίκες και τοποθετούνται στους τάφους για να συνοδεύσουν το νεκρό στο τελευταίο ταξίδι.

Εξίσου δημοφιλή είναι και τα ειδώλια των αγοριών με το ιδιαίτερο κάλυμμα της κεφαλής, την καυσία. Κατασκευάζονται από διάφορες μήτρες και διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις σωματικές αναλογίες και τα χαρακτηριστικά του προσώπου.

Οι καθιστές γυναικείες μορφές αντιπροσωπεύονται από ελάχιστα παραδείγματα, ενώ το σύμπλεγμα των δύο γυναικείων μορφών αποτελεί μια σύνθεση που αποπνέει αγάπη και τρυφερότητα, και ίσως δηλώνει την ιδιαίτερη σχέση μητέρας και κόρης.

Οι έρωτες έφηβοι, που στηρίζονται σε πεσοδό θυμίζουν πολύ ανάλογα παραδείγματα από τη Μακεδονία.

Τα ειδώλια είναι σχεδόν στο σύνολό τους κατασκευασμένα από δύο χωριστές μήτρες. Πολλές φορές διακρίνεται στα πλάγια το σημείο ένωσης των δύο μητρών. Η οπίσθια όψη των ειδωλίων είναι επίπεδη και λειασμένη με αρκετή επιμέλεια. Τα κεφάλια κατασκευάζονται χωριστά και ενώνονται μετά με το σώμα, για αυτό αποκολλώνται εύκολα και λείπουν κάποιες φορές από τα ειδώλια. Μικρά σε μέγεθος ειδώλια δεν έχουν οπή αερισμού στο πίσω μέρος. Το πρόσθιο τμήμα των ειδωλίων, αλλά πολλές φορές και όλο το ειδώλιο καλύπτεται από λευκό επίχρισμα και πάνω σε αυτό τοποθετούνται τα χρώματα: κόκκινο, ρόδινο, γαλάζιο, καστανό, μαύρο. Ο πηλός είναι καθαρός και το χρώμα του κυμαίνεται στις αποχρώσεις 5YR – 7,5 YR (Munsell color system).

Οι παιδικές ταφές είναι συνήθως κτερισμένες με ειδώλια με ανάλογη θεματολογία: νεανικές γυναικείες μορφές καθιστές και όρθιες, αγόρια με καυσία, νέους με ζώα, ερωτιδέα πάνω σε ζώο, Σειληνό και ηθοποιούς.

Γενικά, η ποικιλία των ειδωλίων του βόρειου νεκροταφείου και η ποιότητα κατασκευής τους είναι απόδειξη ύπαρξης τοπικών εργαστηρίων, που αντικατοπτρίζουν με την δραστηριότητά τους όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της Δημητριάδας κατά τον 3^ο και 2^ο αιώνα π.Χ. Μπορεί τα ειδώλια να μην απομακρύνονται από τη γνωστή ελληνιστική θεματολογία, που παράγεται στα μεγάλα κοροπλαστικά κέντρα, δεν αποτελούν όμως στείρες απομιμήσεις. Επιχειρείται διαφορετική προσέγγιση γνωστών τύπων, η οποία οφείλεται στην έμπνευση των τοπικών κοροπλάθων και καλύπτει τις ανάγκες των κατοίκων της πόλης.

55. Τάφος 419, χάλκινο νόμισμα Αθηνών, χρονολογία κοπής μέσα δεκαετίας 90 – αρχές δεκαετίας 80 π.Χ. Βλ. Kroll, *The Athenian Agora* 26, σελ. 74, αρ. 96.

56. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 169, αριθ. 226, πίν. 27.

57. Mollard-Besques II, 134, MYR 310, πίν. 162f (2^{ος} αιώνας π.Χ.).

58. Kassab-Tezgör 2007, 214, υποσ. 55.

59. Hornung-Bertemes 2007, αριθ. 252, σελ. 169, πίν. 34.

60. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 217.

SUMMARY

TERRACOTTA FIGURINES FROM THE NORTH CEMETERY
OF DEMETRIAS. CHRONOLOGY OF FIGURINE TYPES

Elissavet Nikolaou

The terracotta figurines located in the North cemetery of Demetrias, during the rescue excavations conducted in 1995-1996, constitute a significant category of grave goods and date in their majority to the 3rd and 2nd century BC.

As grave goods, preference is been given to the female standing figures, usually wearing *chiton* and *himation*. Differences between them focus on the way they wear the *himation*, the posture of the hands, as well as the haircut and the decoration of the head. They depict common everyday women and they are placed into the tombs, in order to accompany the dead in their journey to the Underworld. Also, the terracotta figurines depicting boys with *kausia* are equally popular. They are fabricated by different moulds, displaying differences in the body proportions and the facial features. In addition, the female seated figures are represented only by few examples, while the group of the two female figures makes a composition denoting love and affection, probably declaring the tight natural bond between mother and daughter. Finally, the adolescent Erotes leaning on a pillar remind analogous examples from Macedonia.

The variety of the terracotta figurines of the north cemetery, as well as the quality of their construction, both indicate the existence of active workshops whose production reflects specific aspects of the economic and social life of Demetrias during the 3rd and 2nd century B.C. It is true that those figurines do not actually escape the common typology of the great coroplastic centres; however, they do not constitute just simple imitations. Thus, there is a different approach of the common types, due to the inspiration of the local coroplasts surely adapted to the particular needs of the inhabitants of this important hellenistic city.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bell M., 1981. *Morgantina studies: The terracottas*, Princeton.
- Besques S., 1972. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. III, *Époques hellénistique et romaine, Grèce et Asie Mineure*, Paris.
- Besques S., 1986. *Musée national du Louvre, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*, IV, 1: *époques hellénistique et romaine, Italie méridionale - Sicile - Sardaigne*, Paris.
- Besques S., 1992. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*, IV, 2. *Époques hellénistiques et romaines. Cyrénaïque, Egypte ptolémaïque et romaine, Afrique du Nord et Proche-Orient*, Paris.
- Γιαννάκου Σ., 2010. *Ερμαί*, στον κατάλογο «Βάσκανος οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές», Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, Αθήνα.
- Fuchs W., 1979. *Die Sculptur der Griechen*, München.
- Hornung-Bertemes K., 2007. *Terrakotten aus Demetrias, Demetrias Band 7*, Würzburg.
- Kassab Tezgör D., 2007. *Tanagréennes d'Alexandrie. Figurines de terre cuite hellénistiques des necropoles orientales*, IFAO, Le Caire.
- Kroll J.H., 1993. *The Greek Coins, The Athenian Agora XXVI*, Princeton.
- Leyenard-Plaisier P., 1979. *Les terres cuites grecques et romaines : catalogue de la collection du musée national des antiquités à Leiden*, Netherlands.
- Liampi K., 1998. *Der Makedonische Schild*, Bonn.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 2008. *Πέλλης 2. Ο πολυθάλαμος τάφος της Πέλλας*, Θεσσαλονίκη.

Mollard-Besques S., 1963. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains*, II. *Myrina*, Paris.

Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.

Sylloge Nummorum Graecorum, Grèce, 1975. *Collection Réna H. Evelpidis, 2me partie, Macédoine, Thessalie, Illyrie, Épire, Corcyre*, Louvain.

Τζαναβάρη-Τσακάλου Κ., 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής*, Αθήνα.

Εικ. 1. Όρθια γυναικεία μορφή BE 17720.

Εικ. 2. Όρθια γυναικεία μορφή BE 46689.

Εικ. 3. Όρθια γυναικεία μορφή BE 16627.

Εικ. 4. Όρθια γυναικεία μορφή BE 16610.

Εικ. 5. Όρθια γυναικεία μορφή BE 16731.

Εικ. 6. Όρθια γυναικεία μορφή BE 16303.

Εικ. 7. Όρθια γυναικεία μορφή BE 46609.

Εικ. 8. Όρθια γυναικεία μορφή BE 16734.

Εικ. 9. Καθιστή γυναίκα BE 46697.

Εικ. 10. Αφροδίτη με Ερωτιδέα στον τύπο της κουροτρόφου BE 16614.

Εικ. 11. Σύμπλεγμα γυναικείων μορφών BE 46693.

Εικ. 12. Ερμαϊκή στήλη BE 46695.

Εικ. 13. Έρωτας έφηβος ΒΕ 16591.

Εικ. 14. Αγόρι με καυσία ΒΕ 46614.

Εικ. 15. Αγόρι με καυσία ΒΕ 16951.

Εικ. 16. Αγόρι με καυσία ΒΕ 46615.

Εικ. 17. Γενειοφόρος άνδρας με γαλατική ασπίδα ΒΕ 16232.

Εικ. 18. Αγόρι με πετεινό ΒΕ 16730.

Εικ. 19. Πλαγγόνα ΒΕ 46626.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ – ΠΑΛΑΙΑ ΒΟΛΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Ευαγγελία Σκαφιδά

Στόχος της έρευνάς μας είναι η παρουσίαση των νέων δεδομένων από πρόσφατες σωστικές ανασκαφικές έρευνες και από τη μελέτη παλαιότερων ανασκαφών στο λόφο «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου με σκοπό την ανασύνθεση της ιστορικής παραγωγικότητας και ταυτότητας των κοινωνιών στο λόφο κατά τους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους. Όπως θα φανεί στην παρουσίαση των συμπερασμάτων παρατηρείται εντατικοποίηση του οικιστικού πλέγματος στο «Κάστρο Παλαιά» ήδη από το 3ο αιώνα μ. Χ. και εξής, γεγονός που πιστοποιείται και σε άλλα πολιίσματα του Κοινού των Μαγνητών, και η μετεγκατάσταση των κατοίκων της Δημητριάδας στο χώρο της Ιωλκού, στο λόφο «Κάστρο-Παλαιά», έγινε σταδιακά και όχι ξαφνικά, σε ένα χώρο που ήταν σαφώς κατοικημένος κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά και προγενέστερα.

Ο λόφος στη θέση «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου, τεχνητός γήλοφος, που σήμερα μετά τις διαχρονικές αποχρωματώσεις και διαμορφώσεις, σώζεται σε έκταση 200 στρεμμάτων με μεγάλο πάχος επιχώσεων (12,00 μ.), λόγω της αδιάκοπης κατοίκησης του από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα, είναι τόπος κοινωνικής μνήμης, αποτελεί τον ιστορικό πυρήνα της σύγχρονης πόλης του Βόλου, καθώς επάνω του και γύρω από αυτόν ξεδιπλώθηκε ο αστικός ιστός από τον 19ο αι. κ.ε. 1

Από τις αρχές του 20ου αι. έχουν πραγματοποιηθεί πολλές ανασκαφικές έρευνες σε διάφορα σημεία πάνω στο λόφο και στο διαχρονικό του νεκροταφείο που καταλαμβάνει την πεδινή περιοχή στα βόρεια και δυτικά του λόφου στη σημερινή συνοικία των Αγ. Αναργύρων, της Νέας Ιωνίας και μέχρι τον περιφερειακό δρόμο (περιοχή «Καζανάκι»), και εκτείνεται σε 1.600 στρέμματα. Ο οικισμός ταυτίζεται από τους περισσότερους μελετητές με την αρχαία Ιωλκό, σημαντική πόλη της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου στο μυχό του Παγασητικού².

Η πόλη ήταν κάτω από την εποπτεία των Θεσσαλών κατά την ύστερη αρχαϊκή και κλασική περίοδο, ενώ από τα μέσα του 4ου π. Χ. αιώνα ελεγχόταν οικονομικά από τους Μακεδόνες³. Κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή η Ιωλκός ήταν εξαρτημένη πολιτικά από τη Δημητριάδα, καθώς αποτελούσε δήμο της.

Λίγα είναι τα διαθέσιμα στοιχεία για τη μορφή και τη δομή της αρχαίας πόλης στο λόφο Κάστρο/Παλαιά, προφανώς εξαιτίας των μεταγενέστερων επεμβάσεων, κυρίως των ρωμαϊκών, βυζαντινών και μεταβυ-

---

1. Η ευρύτερη περιοχή, η Ιωλκίτιδα ακτή χαρακτηρίζεται από έντονες γεωμορφολογικές αλλαγές που οφείλονται στη δράση της τεκτονικής, καθώς και στην προσφορά σε φερτό υλικό των χειμάρρων. Απόρροια αυτού, οι εκτεταμένες μετατοπίσεις της ακτογραμμής του μυχού του Παγασητικού μέσα στο Ολόκαινο και ειδικά στα τελευταία 8000 χρόνια, δεν μας επιτρέπουν εύκολα να διαπιστώσουμε τη σχέση των οικισμών του μυχού του Παγασητικού με τη θάλασσα και τους δρόμους του εμπορίου, με την ενδοχώρα της Θεσσαλίας και τις απέραντες καλλιεργήσιμες εκτάσεις της, αλλά και τη σχέση μεταξύ τους. Ευελπιστούμε πως η μελέτη των διαχρονικών αρχιτεκτονικών και λοιπών υλικών καταλοίπων στο «Κάστρο-Παλαιά», σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της γεωμορφολογικής έρευνας του γεωλόγου Μ. Βαξεβανόπουλου, που πραγματοποιεί με την ομάδα του, θα επιτρέψει μια πιο ολοκληρωμένη συζήτηση με βάση πραγματικά αρχαιολογικά δεδομένα.

2. Με την πρόσφατη ανεύρεση δύο πινακίδων Γραμμικής Β γραφής ο οικισμός στη θέση «Κάστρο Παλαιά», ο μόνος με το διαχρονικό αυτό χαρακτήρα στο μυχό του Παγασητικού κόλπου, θεωρείται ως μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο, Skafida – Karnava – Olivier 2012.

3. Hansen – Nielsen 2004, αρ. λήμματος 449 στη σελ. 719 (με πρωιμότερη βιβλιογραφία και λεπτομερή αναφορά στις πηγές και επιγραφικές μαρτυρίες). Liampi 2005, 23-40 (για τα νομίματα που έκοψε η πόλις της Ιωλκού κατά τον 4ο αι. π. Χ.). Helly 2003, 146, 150-151 για τη χωροθέτηση της Ιωλκού. Kravaritou 2011, 115-116, για την Ιωλκό από τον 6ο έως και τον 4ο αιώνα π. Χ., για την έλλειψη επιγραφικών δεδομένων που σχετίζονται με το χαρακτήρα του συνοικισμού της Δημητριάδας και για τους προβληματισμούς, εάν πρόκειται για μετακίνηση όλων των κατοίκων των διαφόρων δήμων της ή για συνοικισμό διοικητικού χαρακτήρα.

ζαντινών χρόνων, του αποσπασματικού χαρακτήρα των σωστικών ερευνών, που οφείλεται στο γεγονός ότι ο λόφος κατοικείται μέχρι σήμερα. Όπως θα φανεί από την παρουσίαση των συμπερασμάτων από τις πρόσφατες σωστικές έρευνες στο λόφο και τη μελέτη παλαιότερων ανασκαφών, αντίθετα από ό,τι υποστηριζόταν μέχρι πρόσφατα στην έρευνα, θα πρέπει ίσως να αναθεωρήσουμε την άποψη ότι η συστηματική επανακατοίκηση των Παλαίων συνέβη κατά τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Σε κεντρικό τμήμα της αρχαίας πόλης, σε δημοτικό οικόπεδο στη συμβολή των οδών Σουλίου και Φρουρίου, πραγματοποιήθηκε από την ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Βόλου κατά το 1979, διερευνητική στρωματογραφική τομή⁴. Διερευνήθηκαν οι επιχώσεις της στρωματογραφικής ακολουθίας μέχρι βάθος 7.50 μ., από τους μεταβυζαντινούς χρόνους μέχρι την Ύστερη εποχή του Χαλκού, χωρίς να ολοκληρωθεί η έρευνα στα κατώτερα στρώματα κατοίκησης.

Στις επιχώσεις πάχους 0,50 μ. αυτοκρατορικών χρόνων, αποκαλύφθηκε τμήμα πιθανώς εργαστηριακού συγκροτήματος παραγωγής γυαλιού και κατασκευής γυάλινων αντικειμένων, που χρονολογείται στον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. (εικ. 1) Στους τοίχους του κτιρίου, που σώζονται έως το επίπεδο της λίθινης θεμελίωσης και φέρουν συνδετικό υλικό από ασβεστοκονία, εδράζονταν η πλίνθινη ανωδομή με την κεραμοσκεπή στέγη. Στην πλακοστρωμένη με λίθινες πλάκες αυλή του κτιρίου αποκαλύφθηκαν λίθινο πηγάδι, αποθήτης, τμήμα κυκλικής κατασκευής με δάπεδο από ορθογώνιες πλίνθους, καθώς και αγωγοί, οι οποίοι σχετιζόνταν με το αποχετευτικό σύστημα και τις εργαστηριακές δραστηριότητες (εικ. 2).

Το κτίριο καταστράφηκε από πυρκαγιά, όπως πιστοποιείται από το στρώμα καταστροφής που κάλυπτε το δάπεδο χρήσης του, το οποίο περιείχε ίχνη ισχυρής καύσης, στάχτης και καμένα δομικά στοιχεία της ανωδομής του (πλίνθους, κεραμίδες και ξύλινα δοκάρια).

Βρέθηκε άφθονη χονδροειδής κεραμική, κυρίως από αμφορείς και λεκανίδες, νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων, αρκετά οστά ζώων, και γυάλινα αγγεία, μέσα στο πηγάδι και πάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο. Αξιοσημείωτος είναι ο εντοπισμός εξειδικευμένων κατασκευών με τέχνηρα και πρώτες ύλες, που πιθανώς σχετίζονται με δραστηριότητες της “αλυσίδας παραγωγής” της κατασκευής γυάλινων αντικειμένων, για την ανασύνθεση των οποίων καθοριστικά θα είναι τα αποτελέσματα της αρχαιομετρικής ανάλυσης των σκωριών γυαλιού, καθώς και των ευρεθέντων γυάλινων αντικειμένων, που πραγματοποιείται από τον καθηγητή κ. Τ. Rehren και τη συντηρήτρια αρχαιοτήτων κ. Ε. Ασδεράκη. Εντούτοις, μόνο μετά τη ολοκλήρωση της έρευνας του χώρου και την πλήρη αποκάλυψη του παραπάνω συγκροτήματος, θα είναι δυνατό να γίνει η ανασύνθεση της μορφολογίας του, της χωρικής του οργάνωσης, των τεχνολογικών δραστηριοτήτων και της χρήσης των επιμέρους τμημάτων του.

Στα πλαίσια οικοδομικών εργασιών στο διατηρητέο κτίριο του Κυλινδρόμυλου Λούλη διενεργήθηκαν κατά το 2004 σωστικές και δοκιμαστικές ανασκαφικές εργασίες, εξωτερικά και βόρεια της οχύρωσης του Κάστρου⁵. Εδώ τεκμηριώθηκε για πρώτη φορά ότι στο βόρειο τμήμα του ο διαχρονικός οικιστικός ιστός στα Παλαιά, από την εποχή του Χαλκού μέχρι και τον 9ο μ. Χ. αιώνα χωρίς διακοπές στην κατοίκηση του, είχε μεγαλύτερη έκταση από εκείνη που θεωρούσαν μέχρι τώρα οι σύγχρονοι ερευνητές. Αποδεικνύεται ότι μέχρι και τον 9ο μ. Χ. αιώνα η κατοίκηση εκτεινόταν εκτός της μεταγενέστερης βυζαντινής και μεταβυζαντινής οχυρωμένης συρρικνωμένης πόλης, γεγονός που είχαν υποστηρίξει παλαιότεροι ερευνητές⁶.

Αξιίζει να τονίσουμε ότι στο προαναφερθέν οικόπεδο του διατηρητέου Μύλου η εύρεση κτιρίων της εποχής του Χαλκού και της εποχής Σιδήρου, κεραμικής και αποσπασματικών τοιχοδομών αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, η αποκάλυψη τμήματος της διακλάδωσης του υδραγωγείου της πόλης των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων και του ιδιωτικού υπόκαυστου λουτρικού συγκροτήματος, που χρησιμοποιείται συνεχώς από τους αυτοκρατορικούς χρόνους μέχρι και την Ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία υποδηλώνουν ότι οι

4. Εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στους ανασκαφείς, στον καθηγητή κ. Γ.Χ. Χουρμουζιάδη, που μας έδωσε τη δυνατότητα της μελέτης και δημοσίευσης όλης της πραγματοποιηθείσας ανασκαφικής έρευνας, καθώς και στην τότε συνεργάτιδά του κ. Β. Αδρύμη για τις πολύτιμες πληροφορίες που μας έδωσε.

5. Σκαφιδά – Τσιγάρα – Γκαρδαλίνου 2011, 510-515, εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες στους καθηγητές Ρ. Marzloff, Β. Helly, Μ. Σταματοπούλου, Ε. Cantarelli και Ι. Λεβέντη, στην προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ Α. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, στους συναδέλφους Σ. Κραβαρίτου, Ι. Γεωργίου και Α. Καρναβά, στο γεωλόγο Μ. Βαξεβανόπουλο και στον πολιτικό μηχανικό της ΓΕΚ-ΤΕΡΝΑ Π. Ιωαννίδη για την πολύτιμη βοήθειά τους.

6. (Γιαννόπουλος 1931, 110. Θεοχάρης 1961, 46. Κονταξή 1996 (Marzloff 50). Οι τελευταίοι είχαν επισημάνει τις εκτεταμένες χωματοληψίες για την επιχωμάτωση του υπό κατασκευή λιμένος του Βόλου και τις καταστροφικές διαμορφώσεις των αρχών του 20ου αιώνα και στο δυτικό τμήμα του λόφου.

Ιώλκιοι συνέχιζαν να κατοικούν στο χώρο του σημερινού λόφου των Παλαιών και μετά το συνοικισμό της Δημητριάδας και κατά τους Αυτοκρατορικούς χρόνους.

Ο τοίχος του 2ου-4ου αιώνα μ.Χ., σωζόμενου μήκους 50,00μ και πλάτους 1,70μ, που αποκαλύφθηκε, πιθανόν να αποτελούσε τον τοίχο έδρασης του αγωγού της διακλάδωσης του ρωμαϊκού υδραγωγείου, σύγχρονου του υδραγωγείου της Δημητριάδας, έχει προσανατολισμό ΒΔ – ΝΑ, με πιθανή κατεύθυνση της ροής του νερού από ΒΔ – ΝΑ⁷. Το νότιο τμήμα του καταστράφηκε από την κατασκευή του μεταγενέστερου Ρωμαϊκού λουτρού (εικ. 3). Το αποσπασματικά σωζόμενο πολύχωρο λουτρικό συγκρότημα, σταυροειδούς κάτοψης, έχει προσανατολισμό ΝΑ – ΒΔ με είσοδο στα ΝΑ, σώζεται στο επίπεδο του υπόγειου υποκαύστου και σε ελάχιστα τμήματα του δαπέδου του ισογείου και εντοπίστηκαν τρεις φάσεις χρήσης του, οι οποίες δεν φαίνεται να απέχουν πολύ χρονικά μεταξύ τους και είναι δύσκολο να αναγνωριστούν καθώς οι κατασκευαστές είναι ντόπιοι και χρησιμοποιούν τις παραδοσιακές μεθόδους. Η μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων κατέδειξε ότι πολύ σύντομα οι κτιριακές εγκαταστάσεις του λουτρού δεν επαρκούσαν για τις ανάγκες των ιδιοκτητών/χρηστών του και επομένως αναδιαμορφώθηκαν με την προσθήκη χώρων. Τα νομίσματα σε συνδυασμό με την κεραμική και τις ραδιοχρονολογήσεις των οργανικών υλών πιστοποιούν τη χρήση του λουτρού από τον 4ο έως και τον 6ο αιώνα μ.Χ.

Στους τοίχους του κτιριακού συγκροτήματος παρατηρείται ευρεία χρήση αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση⁸, όπως για παράδειγμα τμήμα τριγλύφου-μετόπης από τεφρόλευκο ψαμμιτικό υλικό⁹, πολύ καλής κατασκευής, μεγάλων διαστάσεων, πιθανόν αρχαϊκών χρόνων¹⁰, βάση μαρμάρινου κίονα ιωνικού ρυθμού αυτοκρατορικών χρόνων, τμήμα μαρμάρινης εξέδρας διαστάσεων 1,08μ. x 1,76μ. x 0,25μ., η οποία φέρει τουλάχιστον τρεις απελευθερωτικές επιγραφές που, με βάση μια πρώτη εκτίμηση των εγχάρακτων γραμμάτων, χρονολογούνται από τον 2ο αι. π.Χ. ως τον 2ο αι. μ.Χ.¹¹, τμήμα σαρκοφάγου που φέρει επιγραφή σε πλαίσιο/tabula ansata και χρονολογείται τον 3ο-4ο αι μΧ, και ένα τμήμα μαρμάρινου αναθηματικού ανάγλυφου Αρτέμιδος ρωμαϊκών χρόνων. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η δόμηση και ανακατασκευή της ιστορικής ταυτότητας των κοινωνιών, του λόφου των Παλαιών, αντικατοπτρίζεται τόσο στη συνεχή χρήση του χώρου, όσο και στην επανάχρηση και στον επαναπροσδιορισμό αντικειμένων υλικού πολιτισμού προγενέστερου των Ρωμαϊκών χρόνων.

Λίγο πιο ΝΔ και πάρα πολύ κοντά στο λουτρικό συγκρότημα που προαναφέραμε, μετά το τέλος των ερευνών της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο χώρο της Μεταβυζαντινής Πυριτιδαποθήκης, οι ανασκαφές της ΙΓ' ΕΠΚΑ αποκάλυψαν και άλλο τμήμα συγκροτήματος θερμών του 4ου αι. μ. Χ. (εικ. 4) με δύο φάσεις χρήσης¹². Περιλαμβάνει τον εξωτερικό του τοίχο και τρεις αγωγούς, πλακόστρωτη αυλή με πηγάδι, αποθέτη και εσχάρες καθώς και το μεγαλύτερο μέρος του ημικυκλικού θαλάμου υπόκαυσης (εικ. 5). Όπως και στο λουτρό του Κυλινδρόμυλου Λούλη, διαπιστώθηκε σημαντική επαναχρησιμοποίηση παλαιότερου υλικού, όπως αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, μαρμάρινη λεοντοκεφαλή, κατώφλι, κλπ. Η ανασκαφή στο υπόλοιπο τμήμα έφθασε μέχρι το στρώμα των επιχώσεων των γεωμετρικών χρόνων, τις οποίες είχε διαταράξει το λουτρικό οικοδόμημα.

7. Γιαννόπουλος 1931, 111. Stählin – Meyer – Heidner 1934, 140, 142. Τσοποτός 1991, 114-115. Δημόγλου – Κονταξή 1996 (Αδρύμη-Σισμάνη, 46).

8. Η ευρεία χρήση οικοδομικού υλικού από αρχιτεκτονικά μέλη του προγενέστερων σημαντικών μνημείων της Ιωλκού και της Δημητριάδας αποτελεί συνήθη πρακτική στο λόφο των Παλαιών κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, η οποία τεκμηριώνεται και στα χρόνια που ακολουθούν, τόσο για την κατασκευή της βυζαντινής και μεταβυζαντινής οχύρωσης, όσο και για τις οικοδομικές ανάγκες της σύγχρονης πόλης του Βόλου στο λόφο του Κάστρου κατά το 19ο αιώνα.

9. Η μικροσκοπική και ισοτοπική ανάλυση του τριγλύφου από το γεωλόγο Μ. Βαξεβανόπουλο αποκλείει την προέλευσή του από την ευρύτερη περιοχή του Βόλου.

10. Οι διαστάσεις, το υλικό και η ποιότητα κατασκευής του τριγλύφου μας κάνει να υποθέσουμε ότι θα μπορούσε να προέρχεται από οικοδόμημα αρχαϊκών χρόνων σημαντικών διαστάσεων, όπως ο ναός της Αρτέμιδος Ιωλκίας, του οποίου η θέση τοποθετείται με βάση τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη από τραβερτινικό υλικό και επιγραφές στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού ναού των Αγ. Θεοδώρων, σε κοντινή απόσταση από το λουτρικό συγκρότημα, Αρβανιτόπουλος 1908, 221. 1909, 158. 1910, 60, 170-171. 1928, 90-91. Γιαννόπουλος 1931, 111. Ντίνα 1990, 234. Κονταξή 1996 (Marzolf 49). Stählin 2002, 137. Kravaritou 2011, 117.

11. Ανάλογα μνημεία έχουν βρεθεί σε δεύτερη χρήση στη βασιλική της Δαμοκράτιας στο χώρο της αρχαίας Δημητριάδας: Marzolf 1987.

12. Ευχαριστούμε τη συνάδελφο κ. Πολυξένη Αραχωβίτη για την άδεια να παρουσιαστεί σε αυτή τη μελέτη η ανασκαφή στο οικόπεδο Γ. και Μ. Πούλιου στην οδ. Μητροπολίτου Γρηγορίου καθώς και για τις χρήσιμες πληροφορίες που μας παρέιχε. Επίσης βλ. Ντίνα 1991, 238 (σχετικά με τα ανασκαφικά δεδομένα στο ίδιο οικόπεδο).

Τέλος στο χώρο της Υπερτοπικής Αγοράς, εξωτερικά της βυζαντινής οχύρωσης και εντός του προτειχίσματος, τεκμηριώθηκε η χρήση του χώρου από τους αυτοκρατορικούς χρόνους με 2 οικοδομικές φάσεις¹³.

Εκτός των λουτρών που προαναφέραμε, στο λόφο των Παλαιών έχουν ανασκαφεί από την 7η ΕΒΑ, τμήματα και άλλων λουτρικών εγκαταστάσεων με φάσεις που χρονολογούνται κυρίως κατά τους Παλαιохριστιανικούς χρόνους, αποτελούν όμως συνέχεια παλαιότερων, προφανώς ρωμαϊκών εγκαταστάσεων ίδιου χαρακτήρα στην περιοχή¹⁴. Η συγκέντρωση αρκετών λουτρικών κτιριακών εγκαταστάσεων, ιδιωτικού πιθανότατα χαρακτήρα, στο λόφο των Παλαιών υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός ακμαίου οικιστικού πυρήνα με υψηλό επίπεδο διαβίωσης (εικ. 6). Ένας δεύτερος οικιστικός πυρήνας της ίδιας περιόδου έχει εντοπισθεί ανατολικότερα από το λόφο των Παλαιών, στο πεδινό τμήμα της σύγχρονης πόλης του Βόλου, όπως υποδηλώνει η πρόσφατη ανεύρεση λουτρού στο χώρο του Αθανασακείου Αρχαιολογικού Μουσείου¹⁵ σε συνδυασμό με παλαιότερα ευρήματα, όπως για παράδειγμα η ανεύρεση κτιριακού συγκροτήματος ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων και στην οδό Δεληγιώργη¹⁶.

Συμπερασματικά αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι παρά τη μικρής κλίμακας σωστικού και αποσπασματικού χαρακτήρα ανασκαφική έρευνα, τα πρόσφατα ευρήματα από τον λόφο των Παλαιών καταδεικνύουν ότι η μέχρι τώρα έλλειψη δεδομένων για κατοίκηση στην περιοχή σε διάφορες περιόδους θα πρέπει να αποδοθεί στις επεμβάσεις της διαχρονικής κατοίκησης στη θέση και στην έλλειψη συστηματικής ανασκαφικής έρευνας και όχι σε πραγματικό κενό, γεγονός που πιστοποιείται και από την πλούσια τεκμηρίωση των δεδομένων του νεκροταφείου της Ιωλκού¹⁷. Θα θέλαμε επίσης να επισημάνουμε ότι στο «Κάστρο-Παλαιά, όπως και σε άλλες θέσεις με σημαντική διαχρονική κατοίκηση/χρήση, τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα των στρωμάτων που υπόκεινται εκείνων των περιόδων ακμής του εκάστοτε οικισμού, είναι διαταραγμένα και πολύ αποσπασματικά και συνεπώς οδηγούν στο λανθασμένο συμπέρασμα της απουσίας ανθρώπινης δραστηριότητας στο χώρο. Το ίδιο παρατηρείται και στη γειτονική πόλη των Φερών, με τον ίδιο διαχρονικό χαρακτήρα, όπου η σημαντική κατοίκηση των κλασικών χρόνων έχει διαταράξει τα υποκείμενα στρώματα της Εποχής του Σιδήρου και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, οπότε τα οικιστικά συμφραζόμενα είναι ασαφή, σε αντίθεση με τα πλούσια ταφικά ευρήματα.

Μολονότι είναι γνωστό ότι η Ιωλκός ενσωματώθηκε στη Δημητριάδα ως δήμος, δε γνωρίζουμε όμως την έκταση και το χαρακτήρα που είχε ο οικισμός μετά τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους, καθώς η εγκατάσταση στην Ιωλκό από την κλασική έως την ρωμαϊκή περίοδο μέχρι στιγμής πιστοποιείται κυρίως από το νεκροταφείο. Παρότι η εύρεση του τμήματος του υδραγωγείου στο λόφο δεν σημαίνει κατ'ανάγκη και κατοίκηση στο χώρο τον 2ο αιώνα μ. Χ., περίοδο κατά την οποία χρονολογείται το υδραγωγείο της Δημητριάδας, η ανασκαφή εργαστηρίου του 3ου αιώνα μ. Χ., λουτρών και κτιρίων του 3ου και 4ου αιώνα μ. Χ. τεκμηριώνουν ότι η περιοχή είναι πολύ πιο ζωντανή, από όσο νομίζαμε έως τώρα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Με βάση τα νέα ανασκαφικά δεδομένα από το «Κάστρο-Παλαιά» που δείχνουν ενταντικοποίηση της εγκατάστασης τουλάχιστον από τον 3ο αιώνα και εξής, και τα ευρήματα από τη Δημητριάδα¹⁸, αξίζει να αναρωτηθούμε εάν η μετακίνηση των κατοίκων από τη χερσόνησο, όπου η ελληνιστική και ρωμαϊκή πόλη της Δημητριάδας, στο λόφο Παλαιά έγινε σταδιακά και όχι ξαφνικά, σε ένα χώρο που ήταν σαφώς κατοικημένος κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Στην περιοχή του Παγασητικού αυτές οι αλλαγές στην έμφαση και τη σημασία παρακείμενων οικισμών, σαν αυτή μεταξύ της Δημητριάδας και Ιωλκού, έχει μακρά ιστορία και μαρτυρείται και σε άλλες θέσεις, για παράδειγμα τις Φθιώτιδες Θήβες, όπου το κέντρο βάρους μεταφέρεται κατά τη ρωμαϊκή και μετέπειτα περίοδο στο χώρο της αρχαίας Πυράσου, στη Ν. Αγχίαλο. Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι μηχανισμοί και τα αίτια αυτών των μεταβολών ώστε να οδηγηθούμε σε μια πιο πολύπλευρη ανασύνθεση της ιστορικής πραγματικότητας της περιοχής κατά τους αιγιματικούς ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους.

13. Ντίνα 1991, 238-240.

14. Ντίνα 1990, 232. 1991, 237

15. 2012, «Από το ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2010 », ΥΠΠΟΤ, 171, εικ. 8.

16. Γιαννόπουλος 1932, 505-508. Ντίνα 1991, 240-241.

17. Ιντζεσίλογλου 1981, 252. Χατζηαγγελάκης 1982, 225-226. 1983, 197. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1984, 140-141. Μαλακασιώτη 1998, 419-423.

18. Βλ. την παραπάνω ανακοίνωση της Π. Τριανταφυλλοπούλου για τη Δημητριάδα των Ρωμαϊκών χρόνων στον παρόντα τόμο.

SUMMARY

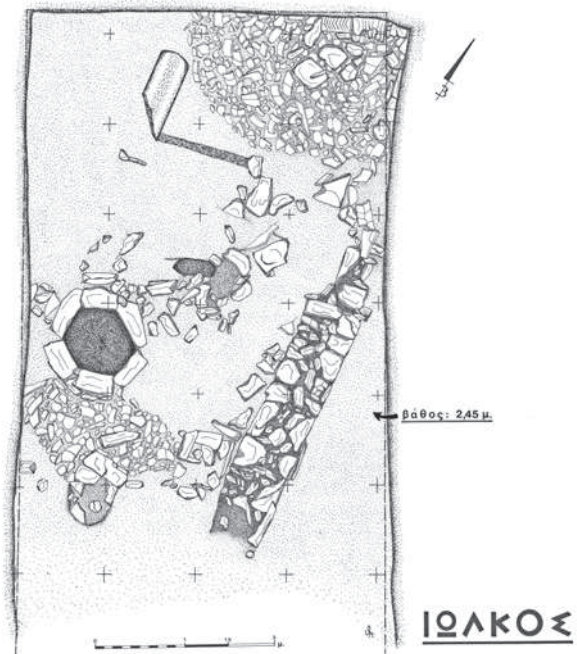
KASTRO-PALAIJA OF VOLOS DURING THE ROMAN PERIOD

Evaggelia Skafida

This paper is a first attempt to interpret the new finds from the recent excavations on the hill 'Kastro Palaia' of Volos, traditionally identified with ancient Iolkos, during the Roman period. Based on the excavation finds presented in the paper it is shown that life not only continues during this period, but we observe a growth of the habitation nucleus at 'Kastro Palaia' already from the 3rd century AD onwards. The data from the discovery of buildings, workshop for primary glass production, bath installations at numerous locations on the settlement, an aqueduct, remains of a monumental Doric temple attributed to Artemis Iolkia, inscriptions and tombs lead us to challenge the view that the systematic re-habitation of Iolkos took place in the Early Christian period and that the transfer of the inhabitants of Demetrias at the site of Iolkos occurred suddenly.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α., 1908. Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν, *ΠΑΕ*, 213-221
 Αρβανιτόπουλος Α., 1909. Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν, *ΠΑΕ*, 155-162.
 Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 60-61, 168-172.
 Αρβανιτόπουλος Α., 1928. *Γραπταί στήλαι Δημητριάδος - Παγασών*, Αθήνα.
 Γιαννόπουλος Ν., 1931. Το φρούριον του Βόλου, *ΕΕΒΣ Η'*, 110-133.
 Δημόγλου Α. – Κονταξή Ε. (επιμ.), 1996. *Η ύδρευση στην περιοχή του Βόλου, Ιστορικές αναφορές και σύγχρονη πραγματικότητα*, Βόλος.
 Hansen M.H. – Nielsen Th. H. (επιμ.), 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: an Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press.
 Helly B., 2003. Un nom antique pour Goritsa?, *ΑΕΘΣΕ* 1, 145-169.
 Θεοχάρης Δ., 1961. Ανασκαφαί Ιωλκού, *ΠΑΕ*, 45-54.
 Ιντζεσίλογλου Αργ., 1981. Νέα Ιωνία Βόλου, Έργο Αποχέτευσης Δήμου, *ΑΔ* 36, *Χρονικά*, 252.
 Κονταξή Ε. (επιμ.), 1996. *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στον χρόνο, Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος.
 Kravaritou S., 2011. Synoecism and religious interface in Demetrias (Thessaly), in *Kernos* 24, 111-135.
 Liampi K., 2005. Iolkos and Pagasai: Two new Thessalian Mints, *NC* 165, 23-40, pl. 3.
 Μαλακασιώτη Ζ., 1998. Νέα Ιωνία, *ΑΔ* 53, *Χρονικά*, 419-423.
 Marzolf, P., 1987. 'Eine verschwundene Monumentengruppe', H. Hauptmann (επιμ.), *Demetrias V. BAM* 27, Bonn, 49-61.
 Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1984. Νέα Ιωνία, *ΑΔ* 39, *Χρονικά*, 140-141.
 Ντίνα Α., 1990. Παληά Βόλου, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, 231-235.
 Ντίνα Α., 1991. Παληά Βόλου, *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 237-241.
 Stählin F.– Meyer E. – Heidner A., 1934. *Pagasai und Demetrias*, Berlin / Leipzig.
 Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη.
 Σκαφιδά Ε. – Τσιγάρα Μ. – Γκαρδαλίνου Γ., 2004. Παλαιά Βόλου. Ανασκαφικές έρευνες στο διατηρητέο Κυλινδρόμυλο Λούλη, *ΑΔ* 56-59, *Χρονικά*, 510-515.
 Skafida E. – Karnava A. – Olivier J.P., 2012. Two new Linear B tablets from the site of Kastro-Palaia in Volos, Carlier P.– De Lamberterie C.– Egetmeyer M. – Guilleux N. – Rougemont F. – Zurbach J. (eds), *Études Mycéniennes 2010, Actes du XIIIe Colloque International sur les textes égéens, Sèvres, Nanterre, Paris, 20-23 Septembre 2010*, Biblioteca di Pasiphae Series, 55-73.
 Τσοποτός Δ., 1991. *Ιστορία του Βόλου*, Βόλος.
 Χατζηαγγελάκης Λ., 1982. Μείζων Περιοχή Βόλου, *ΑΔ* 37, *Χρονικά*, 225-226.
 Χατζηαγγελάκης Λ., 1983. Έργο Αποχέτευσης Μείζονος Περιοχής Βόλου, *ΑΔ* 38, *Χρονικά*, 197.

Εικ. 1. Κάστρο – Παλαιά Βόλου, δημοτικό οικόπεδο στη συμβολή των οδών Σουλίου με Φρουρίου. Εργαστηριακό συγκρότημα παραγωγής γυαλιού αυτοκρατορικών χρόνων, κάτοψη του στρώματος καταστροφής.

Εικ. 2. Κάστρο – Παλαιά Βόλου, δημοτικό οικόπεδο στη συμβολή των οδών Σουλίου με Φρουρίου. Εργαστηριακό συγκρότημα παραγωγής γυαλιού αυτοκρατορικών χρόνων με το δάπεδο χρήσης του.

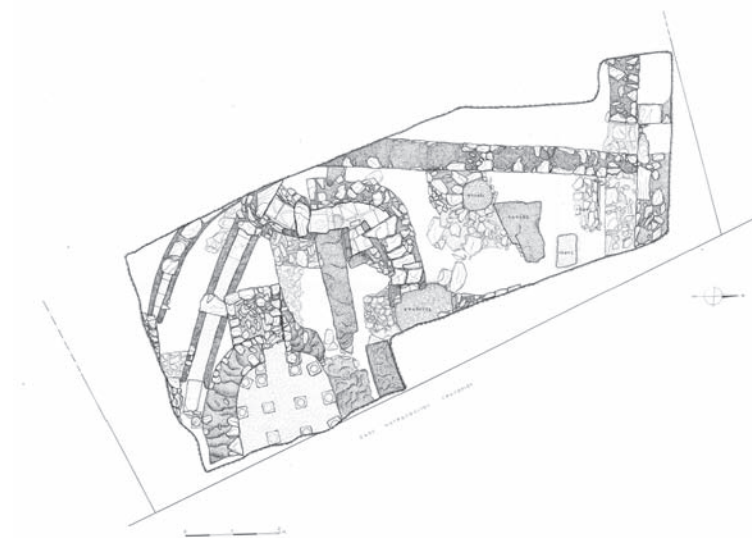

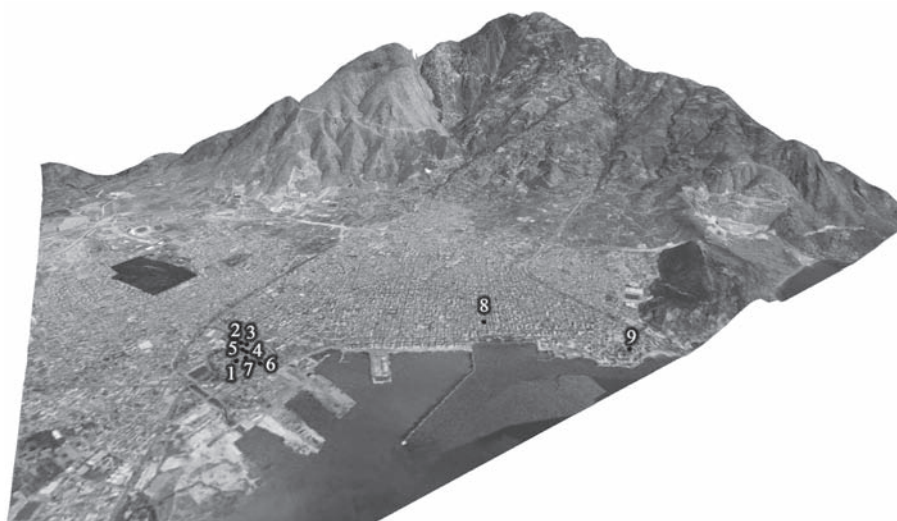
Εικ. 3. Κάστρο – Παλαιά Βόλου, διατηρητέος Μύλος Λούλη στη συμβολή των οδών Μ. Γρηγορίου και Γιαντισών. Τοίχος υδραγωγείου του 2ου – 4ου αιώνα μ. Χ. και λουτρικό συγκρότημα με υπόκαυστο του 4ου-6ου μ. Χ. με αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση.

Εικ. 4. Κάστρο – Παλαιά Βόλου, οικόπεδο Γ. και Μ. Πούλιου στην οδό Μ. Γρηγορίου και Κρέοντος. Υπόκαυστο λουτρικού συγκροτήματος του 4ου αιώνα μ. Χ.

Εικ. 5. Κάστρο – Παλαιά Βόλου, οικόπεδο Γ. και Μ. Πούλιου στην οδό Μ. Γρηγορίου και Κρέοντος. Κάτοψη του λουτρικού συγκροτήματος του 4ου αιώνα μ. Χ.

Εικ. 6. Κατανομή των ανασκαφικών δεδομένων ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων στην ανατολική πλευρά της Ιωλκίτιδας ακτής (Κάστρο – Παλαιά και πόλη του Βόλου)

1. Εργαστηριακό συγκρότημα παραγωγής γυαλιού στη συμβολή των οδών Σουλίου με Φρουρίου
2. Τοίχος υδραγωγείου στο διατηρητέο Μύλο Λούλη
3. Λουτρικό συγκρότημα στο διατηρητέο Μύλο Λούλη
4. Ναός Ιωλκίας Αρτέμιδος αρχαίων χρόνων στον αύλειο χώρο του σημερινού ναού των Αγ. Θεοδώρων
5. Λουτρικό συγκρότημα στο οικόπεδο Γ. και Μ. Πούλιου στην οδό Μ. Γρηγορίου και Κρέοντος
6. Κτίρια αυτοκρατορικών χρόνων στο οικόπεδο της Υπερτοπικής Αγοράς στη συμβολή των οδών Γρ. Λαμπράκη και Φερών
7. Λουτρικά συγκροτήματα στις οδούς Σουλίου και Φερών
8. Κτιριακό συγκρότημα στην οδό Δεληγιώργη
9. Λουτρικό συγκρότημα στο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου, στην οδό Αθανασάκη

ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ: ΟΙ ΛΗΚΥΘΟΙ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Αλεξάνδρου Σταματία

Με αφορμή έργα δημόσιου χαρακτήρα αλλά και εργασίες ιδιωτών σε αγρούς, προέκυψε η ανάγκη σωστικών ανασκαφών στα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, τα ερείπια της οποίας σώζονται πάνω σ' ένα τραπεζοειδή λόφο, στο βόρειο άκρο του Κρόκιου πεδίου.

Με βάση τις αρχαίες πηγές¹ και τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα η πόλη παρουσιάζεται με όνομα στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. όταν γίνεται ο συνοικισμός με τις γειτονικές Πύρασο και Φυλάκη². Τότε η πόλη κόβει νόμισμα (302 π.Χ.)³ κτίζονται τα οχυρά τείχη της, αποκτά μνημειώδη κτίρια και λόγω της στρατηγικής της θέσης και του ελέγχου του λιμανιού της Πυράσου γίνεται ηγέτιδα πόλη της Φθιωτικής Αχαϊκής Συμπολιτείας και ακμάζει μέχρι την ίδρυση της Δημητριάδας (293 π.Χ.).

Οι έρευνες στα νεκροταφεία μας έδωσαν τη δυνατότητα να συγκεντρώσουμε στοιχεία για την έκτασή τους, τη χρονική τους διάρκεια, τους τύπους των τάφων καθώς και τις ταφικές συνήθειες. Τη δεκαετία του 1970⁴ ερευνήθηκε τμήμα του Ανατολικού Νεκροταφείου και τη δεκαετία του 1990⁵ μεταξύ άλλων ερευνήθηκαν τμήματα του Ανατολικού και Δυτικού Νεκροταφείου. Το 2004 η αντικατάσταση του αγωγού καυσίμων από το Γ.Ε.Α. ήταν η αφορμή για σωστική ανασκαφική έρευνα στο Νότιο Νεκροταφείο⁶. Ερευνήθηκαν συνολικά 197 τάφοι διαφόρων τύπων (κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς, πήλινες λάρνακες, εγχυτρισμοί και κεραμοσκεπείς) που καλύπτουν μια διάρκεια χρήσης από τους κλασικούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Από το σύνολο των τάφων του Νότιου Νεκροταφείου συλλέχθηκε πληθώρα ευρημάτων, κυρίως πήλινα και γυάλινα αγγεία, ειδώλια, όπλα, κοσμήματα, αντικείμενα καλλωπισμού κλπ. Πρώτη φορά όμως εντοπίστηκαν τάφοι (λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι) κλασικών χρόνων που ήταν κτερισμένοι με τύπους αγγείων που προέρχονται από αττικά εργαστήρια, όπως σκύφοι, κύλικες, κάνθαροι, καθώς και σημαντικός αριθμός ληκύθων, όλων σχεδόν των γνωστών τύπων που εμφανίζονται κατά τον 5^ο αι. π.Χ.

Το σύνολο των ληκύθων του Νότιου Νεκροταφείου προέρχεται από έξι μόλις τάφους. Συγκεκριμένα από τον **τάφο 8** του αγρού Αλεκτορίδη⁷ με την ταφή ενός νεαρού άνδρα που συνοδεύονταν από 70 αγγεία (σκύφους τύπου Α, κύλικες, χόες, οινοχόες, αλλά και γυάλινα αγγεία φοινικικού τύπου, πήλινα και λίθινα αλάβαστρα ειδώλια, χρυσό στεφάνι κ.ά.) προέρχονται 24 λήκυθοι

Από τον λακκοειδή **τάφο 6** του αγρού Πατκίδη προέρχεται ένα σύνολο 7 ληκύθων, ενώ στις περιπτώσεις των υπόλοιπων τάφων μια ή δύο λήκυθοι μαζί με ένα σκύφο, καθώς και χάλκινα κάτοπτρα, κρίκοι, βελόνες, αστράγαλοι κλπ. συνόδευαν το νεκρό.

Παρά τον σωστικό χαρακτήρα της έρευνας, το σύνολο των αγγείων αποτελεί μια αφορμή για μια πρώτη προσέγγιση στο σχηματολόγιο, τη θεματολογία των ληκύθων των Φθιωτίδων Θηβών και την ανίχνευση της προέλευσης από συγκεκριμένα εργαστήρια, ελπίζοντας σε περισσότερα στοιχεία από μελλοντικές έρευνες.

1. Στράβων ΙΧ, 431, 433, 435.

2. Διόδωρος Σικελός, Κ. 110.

3. Rogers 1932, 174, εικ. 306.

4. Θεοχάρης Δ.Ρ., ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 183 κ.ε. και Θεοχάρης – Χουρμουζιάδης 1970, 204-207.

5. Αδρύμη Β., 1991, ΑΔ 46, Χρονικά, 208. 1992, ΑΔ 47, Χρονικά, 225-226. 1993, ΑΔ 48, Χρονικά, 235-236. Αλεξάνδρου 1998, 441-446.

6. Αλεξάνδρου, Μ. ΑΔ 2004, υπό έκδοση.

7. Αλεξάνδρου – Αλματζή 2006, 329-338.

Αναμφίβολα, η λήκυθος⁸ είναι το χαρακτηριστικότερο κτέρισμα των κλασικών ταφών κι αυτό οφείλεται στην ποικιλία των χρήσεων που καλύπτει ως μυροδοχείο και ελαιοδοχείο. Τη χρησιμοποίησή της ως ταφικό αγγείο αποδεικνύουν όχι μόνο η εύρεσή της σε τάφους αλλά και η απεικόνισή της σε επιτύμβια μνημεία. Κάποια έργα είναι δημιουργίες μοναδικές που κλείνουν μέσα τους όλη τη θλίψη του θανάτου και είναι οι κύριοι μάρτυρες των ταφικών εθίμων μιας εποχής, μεταφέροντας ως τις μέρες μας τον απόηχο της χαμένης σήμερα τέχνης των μεγάλων ζωγράφων⁹.

Με βάση τα τυπολογικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους οι λήκυθοι του Νότιου Νεκροταφείου κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες.

1) ΛΕΥΚΕΣ ΛΗΚΥΘΟΙ

Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από ένα αγγείο, τη λήκυθο **BE 47635** με θέμα την επίσκεψη στον τάφο¹⁰ (εικ. 1). Στον ώμο διακόσμηση από τρία ανθέμια, εκ των οποίων το κεντρικό είναι ανεστραμμένο¹¹. Στη ζώνη του κορμού την κύρια παράσταση επιστέφει συνεχής δεξιόστροφος μαϊάνδρος¹² με στοιχεία που κάμπτονται 5 έως 6 φορές, εκατέρωθεν των οποίων υπάρχουν από 2 λεπτές γραμμές, ενώ ιωνικό κυμάτιο ωών σχεδιάζεται στη ζώνη του λαϊμού.

Στην κύρια ζώνη εικονίζεται ταφικό, κυβόσχημο μνημείο που αποδίδεται με μελανό-καστανό γάνωμα, ενώ πιναλιές καστανού χρώματος ίσως δηλώνουν διακοσμητικές ταινίες του μνημείου. Πάνω υψώνεται επιτύμβια στήλη¹³ με ημικυκλική απόληξη, της οποίας το περίγραμμα δηλώνεται με θαμπό ιώδες χρώμα¹⁴.

Αριστερά, εικονίζεται ανδρική μορφή προς τα δεξιά σε κατατομή, με σκυμμένους ώμους και το κεφάλι κατά κρόταφον. Ο άνδρας φορά μιάτιο¹⁵ που αποδίδεται με μελανό-καστανό γάνωμα. Το αριστερό χέρι του δε διακρίνεται, ενώ υψώνει το δεξί για στολίσει τη στήλη με ταινία. Με ερυθρό χρώμα δηλώνεται η βακτηρία¹⁶ στην οποία στηριζόταν¹⁷. Δεξιά, γυναίκα σε κατατομή με την κεφαλή κατά κρόταφον προς τα αριστερά. Φοράει πέπλο με απόπτυγμα, μακρύ, ζωσμένο¹⁸. Με το δεξί χέρι κρατούσε πιθανώς ταινία¹⁹ από την οποία διατηρούνται ίχνη κόκκινου χρώματος και με το αριστερό, λυγισμένο στο ύψος του στήθους κρατάει αλάβαστρο ή λήκυθο²⁰.

Το αγγείο ανήκει στον κύριο τύπο των ληκύθων που κυριαρχούν από το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις τελετές που συνδέονται με τους νεκρούς. Τα πρωιμότερα δείγματα έφεραν απεικονίσεις του Θανάτου (Ερμής που δείχνει το δρόμο στο νεκρό, Θάνατος, Ύπνος και Θάνατος και

8. Για τις ληκύθους βλ. Kurtz 1975 και για εικονογραφικά θέματα βλ. Oakley 2004.

9. Kurtz – Boardman 1971, 102-105. Επίσης, Kurtz 1975, 321.

10. Η τακτική επίσκεψη στον τάφο και η φροντίδα του ήταν καθήκον των συγγενών και το εικονογραφικό θέμα της «επίσκεψης» στον τάφο απεικονίζεται συχνά στις λευκές ληκύθους κανονικού ή δευτερεύοντος τύπου. Καββαδίας 2000α, 135.

11. Φυτικό κόσμημα A17, Καββαδίας 2000α, 78, σχ. 28. Το φυτικό κόσμημα ανήκει στον τύπο A17 του ζ. του Sabouloff και στον τύπο I της Kurtz και εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε έργα του ζ. του Βρύγου, αλλά επικράτησε σε πρώιμους κλασικούς ζωγράφους λευκών και ερυθρόμορφων ληκύθων (ζ. του Πανός, της Providence, του Αλκιμάχου, των Βουνιού).

12. Το γραμμικό κόσμημα στον ώμο του αγγείου ανήκει στον τύπο Γ34 του ζ. του Sabouloff κατά τη μέση και ύστερη περίοδο: δεξιόστροφος μαϊάνδρος με στοιχεία που κάμπτονται 5-6 φορές. Σύγχρονοι και μεταγενέστεροι ζωγράφοι το χρησιμοποιούν (ζ. της villa Giulia, Αθηνών 1826, Τιμοκράτους, Βουνών, του Πουλιού, του Τετραγώνου, του Ύπνου, της Ν. Υόρκης κλπ.) Καββαδίας 2000α, σελ. 59, σχ. 24 και σελ. 67.

13. Η στήλη ως σήμα του τάφου αντιπροσωπεύει το νεκρό στον κόσμο των ζωντανών. Η κεντρική της θέση είναι το σύνολο μεταξύ του κόσμου των ζωντανών και των «κεκμηκότων». Καββαδίας 2000α, 147.

14. Η τεχνική του θαμπού περιγράμματος αποδίδεται στον ζ. του Sabouloff, Wehgartner 1983, 29.

15. Το τύλιγμα του ματιού γύρω από το βραχιόνια ήταν προνόμιο των μεγαλύτερων, ενώ για τους νεότερους ήταν δείγμα καλής ανατροφής.

16. Η ιστάμενη μορφή με βακτηρία δηλώνει τον αξιοσέβαστο, ενήλικα Αθηναίο πολίτη, ARV², 1242, 2, 4, 10 και 1243.

17. Για τη στάση της ανδρικής μορφής βλ. Καββαδίας 2000α, σελ. 35, σχ. 10, αρ. 173 (Μεταβατική φάση ή ύστερη περίοδος).

18. Τζάχου-Αλεξανδρή 1998, σελ. 35, αρ. κατ. 17 (12784).

19. Κατά τις νεκρώσιμες τελετές, όπως τα Γενέσια ή τα Νεκύσια, οι γυναίκες συγγενείς επισκέπτονταν τον τάφο, τον έπλεναν με μύρα και τον στόλιζαν με ταινίες. Καββαδίας 2000α, 136. Garland 1985, 107-110, 115-116. Kurtz – Boardman 1971, 176-180. Burkert 1993, 404-405.

20. Μερικές φορές η επισκέπτρια κρατά αγγεία που χρησιμοποιούνται στην ταφική λατρεία, όπως φιάλες ή αλάβαστρα. Καββαδίας 2000α, 141, εικ. 192, πίν. 129.

σκηνές πρόθεσης), ενώ σταδιακά τα θέματά τους αντλούνται από την καθημερινή ζωή και κάνουν επίσης την εμφάνισή τους παραστάσεις με επισκέψεις σε ταφικά μνημεία

Με βάση το φυτικό και γραμμικό κόσμημα, αλλά και το εικονογραφικό θέμα θα μπορούσε να συνδεθεί με το ζ. του Sabouloff ή με καλλιτέχνη κοντά στην τεχντροπία και την παράδοση του εργαστηρίου.

Ως προς την παράσταση δεν υπάρχει συγκεκριμένος κανόνας διάκρισης ζωντανών από τους νεκρούς, ωστόσο οι μορφές που κινούνται και προσεγγίζουν τη στήλη θεωρούνται μάλλον επισκέπτες. Όπως ισχυρίζονται οι Boardman και Kurtz²¹, είναι δύσκολο να διακριθεί ο νεκρός έχοντας ως κριτήριο την ενδυμασία, τη στάση ή την χειρονομία. Πιθανώς εδώ η ανδρική μορφή που τοποθετείται ταινία στη στήλη και η γυναικεία που κρατά ταινία και αλάβαστρο ή λήκυθο είναι επισκέπτες που αποδίδουν τα νομιζόμενα.

2) ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΕΣ ΛΗΚΥΘΟΙ

Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από δύο αγγεία. Η ερυθρόμορφη λήκυθος **BE: 45636** με νεαρό κυνηγό. Στον ώμο του αγγείου μελανόγραφη διακόσμηση²² από ακτίνες και εναλλασσόμενα ανθέμια εντελώς απολεπισμένα (A16²³) και δεξιόστροφο μαϊάνδρο²⁴. Στην κύρια ζώνη²⁵, νεαρός άνδρας κινούμενος προς τα δεξιά με το σώμα κατά $\frac{3}{4}$ στραμμένο στα αριστερά. Η κεφαλή κατά κρόταφον, στραμμένη στα αριστερά. Στο αριστερό, λυγισμένο χέρι κρατά ακόντιο με την αιχμή προς τα κάτω, ενώ το δεξί απλώνεται προς τα δεξιά. Φορά χλαμύδα που πορπώνει στο δεξί ώμο, ενώ πίσω από τον αριστερό ώμο προβάλλει πέτασος. Οι λεπτομέρειες του ενδύματος, του σώματος και του οπλισμού αποδίδονται με χάραξη και μαύρο επίθετο χρώμα. Τα μαλλιά πέφτουν σε κοντούς βοστρύχους και είναι δεμένα με ταινία. Η κύρια μάζα των μαλλιών αποδίδεται με συμπαγείς βερνίκι και ξεφεύγουν κυματοειδείς βόστρυχοι. Το θέμα του νέου με χλαμύδα και πέτασο²⁶ είναι αρκετά διαδεδομένο στην αττική αγγειογραφία της κλασικής περιόδου, αλλά και σε πρωιμότερους χρόνους και κατά μία ερμηνεία απεικονίζει το μύθο του Κέφαλου που απομακρύνεται από την Ηώ.

Ακριβώς ίδια παράσταση υπάρχει σε λήκυθο από το Εθνικό Μουσείο, σε δύο λήκυθους στο μουσείο Fitzwilliams, συλλογή Leake και σε μία από τη Νορβηγία (Stavanger Museum) που αποδίδονται στο ζ. του Αισχίνη. Ο ζ. αυτός στα μέσα του 5^{ου} αι. συνεργάζεται με τον ζ. της Καρλσρούης, της Providence και τον ζ. του Bowdoin που ζωγραφίζουν και λευκές ληκύθους και έργα του έχουν βρεθεί στον Κεραμεικό, τη Σίνδο και το Μαραθώνα.

β) Η λήκυθος **BE 47230** στην οποία εικονίζεται νεαρή γυναίκα με χιτώνα και ιμάτιο²⁷ σε κατατομή, κινούμενη προς τα δεξιά (**εικ. 2**). Τα μαλλιά της μαζεμένα σε σάκο²⁸, οι λεπτομέρειες του οποίου δηλώνονται με μελανές στιγμές και εγχάρακτες γραμμές, όπως και η πτυχολογία των ενδυμάτων. Στο προτεταμένο δεξί χέρι φέρει κίνιστρο²⁹ (θυσιαστήριο καλάθι) πάνω στο οποίο διακρίνονται ακτίνες, οι κορυφές των οποίων απολήγουν σε σχηματοποιημένα κλωνάρια με φύλλα από επίθετο λευκό χρώμα, τα οποία έχουν απολεπιστεί. Πάνω από την παράσταση αριστερόστροφο, ζητοειδές κόσμημα³⁰, οι κεραίες του οποίου κάμπτονται κατά αμβλεία γωνία.

21. Kurtz – Boardman 1971, 169-187.

22. Φυτικό κόσμημα A16, Καββαδίας 2000α, σελ. 78, σχ. 28, Γραμμικό κόσμημα Γ27, σελ. 59, σχ. 24.

23. Ως προς το φυτικό κόσμημα στο λαϊμό με τα μελανόγραφα ανθέμια εμφανίζεται στο συγκεκριμένο εργαστήριο και απαντάται σποραδικά, έχει εντοπιστεί σε 3 ερυθρόμορφες ληκύθους τύπου PL της πρώιμης φάσης του εργαστηρίου. Βλ. Καββαδίας 2000α, σελ. 78, σχ. 28.

24. Το γραμμικό κόσμημα Γ27 με την ταινία συνεχούς δεξιόστροφου μαϊάνδρου είναι διαδεδομένο στις δευτερεύουσες όψεις των αμφορέων τύπου Nola του ζ. του Sabouloff, αλλά και σε έργα ζωγράφων από το 460-440.

25. Βλ. παράλληλα Καββαδίας 2000α, σελ. 109, πίν. 86, πίν. 96. Losfeld 1991, 171 κ.ε. και Rich 1861, 201-202.

26. Με την περιβολή αυτή ήταν ενδεδυμένοι οι Αθηναίοι ιππείς, οι κυνηγοί και οι ταξιδιώτες. Συνήθως η «αναχώρηση» του ελαφρά οπλισμένου εφήβου συνδέεται με την απομάκρυνση του από το σπίτι και τη μετατροπή του σε «περίπολο», το δεύτερο στάδιο της ενηλικίωσης του Αθηναίου πολίτη.

27. Τζάχου-Αλεξανδρή 1998, 53. Γενικά για τα ενδύματα, Losfeld 1991.

28. Το χτένισμα των μαλλιών σε σάκο συνηθίζεται το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

29. Μερικές φορές οι γυναίκες επισκέπτονταν τον τάφο κρατώντας «κανά» μέσα στα οποία υπάρχουν προσφορές και τα απαραίτητα για τη διακόσμηση του τάφου. Alexiou 1974, 7-10. Garland 1985, 38-41 και 110-112.

30. Πα το φυτικό κόσμημα Γ42, Καββαδίας 2000α, 59 και 66.

Η ερυθρόμορφη τεχνική επιτρέπει την περίτεχνη απόδοση των ενδυμάτων και της κόμμωσης και οι λεπτομέρειες αποδίδονται με χάραξη και την χρήση μελανών στιγμών και γραμμών.

Η ζωηρή κίνηση της μορφής, η ισορροπία και το σχέδιο απηχούν επιρροή από τον ζ. της Providence³¹, έναν καλλιτέχνη ο οποίος διακοσμεί κυρίως αμφορείς τύπου Nola και ληκύθους, αγγεία που δεν είναι κατάλληλα για πολυπρόσωπες συνθέσεις και συνήθως απεικονίζει γυναίκες που δείχνουν βιαστικές κρατώντας όπλα ή ασχολούμενες με οικιακές εργασίες³².

Το θυσιαστήριο καλάθι που κρατάει η γυναικεία μορφή είναι αντίστοιχο με αυτό που απεικονίζεται σε δίσκο του ζ. του Δίσκου³³ με την Άρτεμη να προσέρχεται σε βωμό. Πιθανότατα πρόκειται για μια σκηνή της καθημερινής ζωής που απεικονίζει την γυναίκα της εποχής σε έναν από τους αποδεκτούς ρόλους, την τέλεση θρησκευτικής λατρείας³⁴ (αρμόζουσα συμπεριφορά της συζύγου σε σχέση με τους θεούς). Σε αντίστοιχες παραστάσεις στο εσωτερικό κυλίκων³⁵ απεικονίζεται κίνηση σε βωμό και προβολή των κλαδιών και ερμηνεύεται ως πράξη αποκλειστικά γυναικεία, ενώ η λατρεία που μπορεί να διαδραματίζεται τόσο σε εξωτερικό, όσο και σε εσωτερικό χώρο, έχει χθόνιο χαρακτήρα.

3) ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΕΣ ΛΗΚΥΘΟΙ

α) Οι λήκυθοι **BE 45637** και **46167**³⁶ με σκηνές συμποσίου που ανήκουν στον τύπου του «καπνοδόχου»³⁷ (εικ. 3). Είναι λήκυθοι δευτερεύοντος τύπου που διαφοροποιούνται από αυτές του κύριου τύπου, ως προς το μέγεθος και το περίγραμμα του σώματος που είναι περισσότερο κοιλόκυρτο.

Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται ξαπλωμένη, ανδρική μορφή, πάνω σε κλίνη, αριστερά και δεξιά της κλίνης γυναίκες κάθονται σε κλισμούς, ενώ στην άκρη της κλίνης γυναίκα (εταίρα;) καθισμένη παίζει κιθάρα ή λύρα³⁸.

Στην περιοχή του λαιμού η επιφάνεια κοσμεύεται με μια σειρά από κουκίδες και κάτω ακριβώς με σειρά από ακτινωτές γραμμές. Πάνω από την κύρια παράσταση φαρδιά ταινία από στιγμές, ενώ στο ερυθρό πεδίο της παράστασης διακρίνονται φυτικά μοτίβα. Κάτω από την κύρια παράσταση γραμμές αφημένες στο χρώμα του πηλού. Οι λεπτομέρειες δηλώνονται με χάραξη, το γάνωμα δεν είναι καλής ποιότητας και διαχέεται δυσχεραίνοντας την ταύτιση των μορφών.

Η απόδοση του αγγείου σε συγκεκριμένο καλλιτέχνη δεν είναι εύκολη, αλλά η γενικότερη ένταξη του, λόγω της ομοιότητας του σχήματος και του τρόπου διακόσμησης των ζωνών, στην παράδοση του εργαστηρίου του ζ. του Αίμονος³⁹ δεν θα ήταν λανθασμένη, χωρίς να αποκλείεται και η πιθανότητα να ανήκει σε καλλιτέχνη που κινείται κοντά στο εργαστήριο του ζ. του Διόσφου⁴⁰ κατά την Ύστερη φάση του εργαστηρίου, με μοναδική επιφύλαξη το γεγονός ότι στο εικονογραφικό του ρεπερτόριο περιλαμβάνονται κυρίως αρματοδρομίες, σκηνές από τον Τρωικό κύκλο, άθλοι του Θησέα κλπ.

β) Η λήκυθος **BE 47242**⁴¹, δευτερεύοντος τύπου με θέμα την πάλη του Ηρακλή ή Θησέα με τον Μαραθώνιο ταύρο. Το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει γυμνός ήρωας ο οποίος έχει καταβάλει ταύρο. Στο

31. Η ομοιότητα στην απόδοση των ενδυμάτων, τη ζωηρή κίνηση, την μορφή και τα χαρακτηριστικά της Νίκης από τη λήκυθο του τάφου 92 αρ. 1656 του Νεκροταφείου της Μίεζας, που αποδίδεται στο ζ. της Providence, δείχνει επιρροή από το ίδιο εργαστήριο ή τον ίδιο κύκλο (β' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ., 465 - 450 π.Χ.).

32. Boardman 1975, 220, εικ. 356-358.

33. Boardman 1975, 227, εικ. 371.

34. Αθηναία σύζυγος με θυσιαστήριο καλάθι σε σχήμα στέμματος στο εσωτερικό κύλικας που αποδίδεται στο ζωγράφο Μάκρωνα από το Μουσείο Τέχνης του Τολέδο. Rasmussen – Spivey 1997, 40-41.

35. Καββαδίας 2000α, σελ. 121, αρ. κατ. 39. Επίσης, πίν. 36, αρ. κατ. 29.

36. Το αγγείο **BE 46167** είναι μικρότερο σε μέγεθος, μόλις 12,60 μ. και χαρακτηρίζεται για την εντελώς αμελή απόδοση των μορφών, δηλωτική μιας μαζικής παραγωγής αγγείων που έπρεπε να καλύψει τις ανάγκες μιας ευρείας ζήτησης.

37. ABV, 554, Brownlee 1995, 356, αρ. 201, πίν. 77 και Knigge 1976, 38.

38. Η αναγνώριση της γυναικείας μορφής που παίζει κιθάρα ή λύρα, ως εταίρα είναι πιθανή, καθώς έχει διατυπωθεί η θεωρία ότι η γυναικεία μορφή που απεικονίζεται με παρέα ανδρών είναι εταίρα, εφόσον οι φιλολογικές μαρτυρίες καθιστούν σαφές ότι οι γυναίκες εξαιρούνταν από τέτοιες συγκεντρώσεις. Fanthan et al. 1994, 96.

39. Haspels 1936, 130.

40. Boardman 1975, 172, εικ. 268-272.

41. Για παρόμοια εικονογραφική παράσταση βλ. Καββαδίας 2000β, σελ. 293-294, εικ. 282, αρ. 15415.

αριστερό χέρι κρατά ρόπαλο, ενώ το δεξί είναι προτεταμένο. Αριστερά την παράσταση πλαισιώνει μορφή με μάτιο που προτάσσει το αριστερό χέρι. Δεξιά ανδρική μορφή που έχει το δεξί χέρι προτεταμένο απομακρύνεται, στρέφοντας όμως το κεφάλι προς την κεντρική παράσταση. Στο βάθος της παράστασης κληματίδες, πάνω στις οποίες έχουν τοποθετηθεί τα όπλα του ήρωα.

Το σχήμα και η τεχνοτροπία του αγγείου το τοποθετούν στην κατηγορία των Αθηνών 581⁴² που περιλαμβάνει μια πολυπληθή ομάδα μελανόμορφων ληκύθων του α' τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. και συνδέεται με το ζ. του Μαραθώνος και περιλαμβάνει αρκετά όμοια αγγεία.

Ο εικονογραφικός κύκλος των περιπετειών του Ηρακλή εμφανίζεται στα αγγεία από το 600 π.Χ., ενώ του Θησέα μετά το 510 π.Χ. Οι παραστάσεις είναι μια υποτονική, αλλά σκόπιμη μίμηση των άθλων του Ηρακλή και ουσιαστικά ο Θησέας είχε μάλλον περιορισμένη απήχηση στους αγγειογράφους της Αττικής.

4) ΜΕΛΑΝΟΓΡΑΦΕΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΕΣ ΛΗΚΥΘΟΙ

α) Λήκυθοι με μελανόγραφη διακόσμηση σε λευκό βάθος. Το αγγείο **BE 47235**⁴³ ανήκει στις ληκύθους δευτερεύοντος τύπου, στις οποίες το κυρίως σώμα καλύπτεται με λευκό επίχρισμα και κοσμείται με οριζόντιο βλαστό από αντιθετικά ζεύγη εναλλασσόμενων φύλλων και καρπών κισσού. Πάνω και κάτω ορίζεται από συνεχή δεξιόστροφο μαϊάνδρο που ακολουθείται από αβακυτό κόσμημα.

Η παραγωγή τέτοιων αγγείων είναι συνηθισμένη σ' όλο τον 5^ο αι. π.Χ.⁴⁴ και αυτές αποδίδονται στον ζ. ή στον κύκλο του ζ. της Μέγαιρας που ειδικεύεται στην παραγωγή τέτοιων αγγείων. Ένα από τα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου είναι η παρουσία στο κάτω μέρος του σώματος δύο διπλών φωτεινών γραμμών που έχουν χαραχτεί εκ των υστέρων μετά την τοποθέτηση του γανώματος και πριν ψηθεί το αγγείο⁴⁵.

β) Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και οι ανθεμωτές⁴⁶, μελανόγραφες λήκυθοι (**εικ. 4**), οι οποίες αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των ληκύθων του Νότιου Νεκροταφείου. Πρόκειται για 18 αγγεία με μέγεθος από 12,50 μ. έως 15,10μ. που φέρουν στο σώμα παράσταση 3 όρθιων ανθεμίων με ενδιάμεσα σχηματοποιημένους κάλυκες λωτού, διευθετημένα κάτω από αλυσίδα κρίκων. Με εγχάραξη δηλώνονται τα φύλλα, τα τόξα που περιβάλλουν τους πυρήνες των ανθεμίων και η περίμετρος των κρίκων της αλυσίδας.

Είναι ένας ιδιαίτερα διαδεδομένος τύπος ληκύθου, τα πρωιμότερα παραδείγματα του οποίου προέρχονται από το λεγόμενο τύμβο των μαραθωνομάχων, ενώ παρόμοιες βρέθηκαν στην αθηναϊκή Αγορά στο περσικό στρώμα καταστροφής. Εντάσσεται στην παράδοση των εργαστηρίων ή του κύκλου του ζωγράφου του Αίμονος και της Μέγαιρας και είναι το πιο δημοφιλές, εξαγωγίμο προϊόν τους, απαντά δε συχνά σε νεκροταφεία στη Βόρεια Ελλάδα, ενώ τα κοντινότερα παράλληλά τους εντοπίζονται στο νεκροταφείο των Αμφανών⁴⁷. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και 3 μελανόγραφες ανθεμωτές λήκυθοι (**BE 47163, 47164, 47165**)⁴⁸, των οποίων το κυρίως σώμα καλύπτεται με λευκό επίχρισμα και είναι προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου.

Το εργαστήριο του ζ. της Μέγαιρας τοποθετείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και συνδέεται στενά με τον κύκλο του ζ. του Αίμονος συνεχίζοντας την παράδοση των μικρών ληκύθων με λεπτά τοιχώματα. Οι λήκυθοι που διακοσμεί είναι καλύτερες από εκείνες του Αίμονος με χρήση λευκού χρώματος και λευκού βάθους. Ειδικευόταν σε λευκές ληκύθους με αφηρημένα σχέδια, με λευκό βάθος και φυτικά ή διάγραμμα μοτίβα και ληκύθους με ανθέμια που συνεχίζουν την παράδοση της κατηγορίας της Αθήνας 581. Τα εργαστήρια αυτά παράγουν ταφικά αγγεία μέτριας ποιότητας με περιορισμένο, μάλλον φτωχό θεματολόγιο και συνοπτική, επιπόλαιη απόδοση των μορφών

γ) Ένας άλλος τύπος μελανόγραφης, ανθεμωτής ληκύθου είναι η **BE 47141**. Πρόκειται για λήκυθο τύ-

42. Ο Beazley διακρίνει δύο παραλλαγές: στην Κατηγορία των Αθηνών 581i ο ώμος διακοσμείται με μελανόγραφους κάλυκες, ενώ στην 581ii με σχηματοποιημένο ακτινωτό κόσμημα. Βλ. Haspels 1936, 99 κ.ε.

43. Kurtz 1975, πίν. 71d.

44. Ρωμοπούλου-Τουράτσογλου 2002, σελ. 75, Π1623.

45. Γραμμένος - Τιβέριος 1984, 21, πίν. 7δ.

46. Kurtz 1975, πίν. 69, 5 και σελ. 147, 149, 150, 152.

47. Για παρόμοια αγγεία από τις Αμφανές βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001.

48. Haspels 1936, 170, 180.

που PL, σχήματος DL, σύμφωνα με την Kurtz⁴⁹. Στο σώμα φέρει δυο σειρές με τέσσερα περικλείστα, από την προέκταση των βλαστών τους, οριζόντια δεκαεννιάφυλλα ανθέμια. Από τα ανθέμια της κάτω σειράς εκφύεται μια βλαστόσπειρα με φορά προς τα κάτω. Στη βάση του λαιμού σχηματοποιημένο ακτινωτό κόσμημα, στον ώμο σχηματοποιημένοι κάλυκες λωτού και κάτω από τον ώμο δεξιόστροφος μαϊάνδρος. Το αγγείο εντάσσεται στα προϊόντα του εργαστηρίου του ζ. της Μέγαιρας⁵⁰, αν και παρόμοια διακόσμηση σε αγγεία με ραδιότερο σχήμα παρατηρούμε σε αγγεία του ζ. του Αίμονος που ακολουθούν ως προς την διακόσμηση και το σχήμα την παράδοση των εργαστηρίων του ζ. του Διόσφου.

5) ΜΕΛΑΜΒΑΦΕΙΣ ΛΗΚΥΘΟΙ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΟΣ ΤΥΠΟΥ

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται δέκα αγγεία που ανήκουν στον τύπο της ληκύθου με μελανόχρωμο σώμα⁵¹ (black - bodied, σχήματος BL, PL, LL), οι οποίες παράγονται στα ίδια εργαστήρια με τις μελανόμορφες, ερυθρόμορφες και λευκές ληκύθους. Τα αγγεία (εικ. 5) αυτά έχουν δισκοειδή βάση, κυλινδρικό σώμα, καλυκόσχημο στόμιο και το σώμα τους καλύπτεται από μαλακό στιλπνό γάνωμα. Οι λήκυθοι αυτές χαρακτηρίζονται από τη διακόσμηση στο λαιμό και στον ώμο που έχουν αφεθεί στο χρώμα του πηλού.

Στον εξηρημένο λαιμό κοσμούνται με γραμμίδια και στον ώμο άλλοτε με σχηματοποιημένο ακτινωτό κόσμημα, όπως τα αγγεία **BE 47155**, **47146**, **47147**, **47148**⁵², άλλοτε με εναλλασσόμενες μελανές γραμμές ροπάλων όπως το **BE 47245** και άλλοτε με παράσταση μελανόγραφων ανθεμίων (εκ των οποίων το ένα ανεστραμμένο) εμπλουτισμένων με έλικες όπως το **BE 47168**⁵³. Η λήκυθος **BE 47243** κοσμείται με ακτινωτό κόσμημα στον εξηρημένο ώμο και συνεχή δεξιόστροφο μαϊάνδρο στο άνω μέρος του σώματος και η λήκυθος **BE 47246**⁵⁴ με γραμμίδια και μελαμβαφή πεντάφυλλα ανθέμια στον ώμο και συνεχή δεξιόστροφο μαϊάνδρο στο άνω μέρος του σώματος. Η διακόσμηση με τα μελανόγραφα ανθέμια εμφανίζεται στο έργο του ζ. του Εδιμβούργου, αλλά και του ζ. της Αθηνάς, του ζ. του Θησέα και του ζ. του Bowdoin από τον οποίο πήρε το όνομά της η ομάδα των ληκύθων αυτών.

Η λήκυθος **BE 47244**⁵⁵ ανήκει στον τύπο LL, έχει μικρό μέγεθος και διακοσμείται στον ώμο με κάλυκες λωτού. Τα παλαιότερα παραδείγματα αυτού του τύπου σχετίζονται με τον ζ. της Σαπούς⁵⁶, στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ τα υστερότερα δεν κατεβαίνουν μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Το **BE 47248**⁵⁷ είναι μικύλλη, μελαμβαφής λήκυθος στο άνω μέρος του σώματος της οποίας υπάρχει εξηρημένη ζώνη μεταξύ δύο μελανών γραμμών που κοσμείται με μελανές κουκίδες.

6) ΑΝΘΕΜΩΤΑ ΑΡΥΒΑΛΛΟΕΙΔΗ ΛΗΚΥΘΙΑ

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα αγγεία **BE 47236** και **BE 47237**. Έχουν καλυκόσχημο στόμιο, σφαιρικό σώμα και η πρόσθια όψη τους κοσμείται με περικλείστο ερυθρόμορφο, εννεαπέταλο ανθέμιο, αμελώς αποδοσμένο, που περιβάλλεται από καμπύλο ή δρεπανόσχημο φύλλο⁵⁸.

Τα πρώτα παραδείγματα των μικρών ανθεμωτών ληκυθίων εμφανίζονται κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο, αλλά η χρήση τους διευρύνεται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και απαντούν σ' όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁹

49. Kurtz 1975, 153.

50. Ρωμοπούλου-Τουράτσογλου 2002, 100, Π1688.

51. Kurtz 1975, 153 κ.ε.

52. Ρωμοπούλου-Τουράτσογλου 2002, 100, Π1686.

53. Kurtz 1975, 35-37.

54. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, 22, πίν. 7ε.

55. Γραμμένος – Τιβέριος 1984, 30, πίν. 10ζ.

56. Boardman 1975, 171, εικ. 261-262. Η μικρή λήκυθος με το απιόσχημο σώμα που σχηματίζει μια απότομη καμπύλη είναι μάλλον δικό του δημιούργημα.

57. Ρωμοπούλου-Τουράτσογλου 2002, 100, Π1687.

58. Ρωμοπούλου-Τουράτσογλου 2002, σελ. 42-43, Π1538, 1540, 1541 και σελ. 79, Π1633.

59. Βασική μελέτη για την τυπολογία των αγγείων: Rudolph 1971.

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα σε κάποιες ληκύθους του Νότιου Νεκροταφείου αναγνωρίζονται στοιχεία, τα οποία τόσο στη θεματολογία, όσο και στα στυλιστικά χαρακτηριστικά, παραπέμπουν στην τεχνοτροπία γνωστών ζωγράφων του 5^{ου} αι. π.Χ. (όπως ο ζ. του Sabouroff). Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους όμως πρόκειται για αγγεία με χαρακτηριστικά των γνωστών και ιδιαίτερα παραγωγικών εργαστηρίων της εποχής, όπως αυτά των λεγομένων ζωγράφων της Μέγαιρας και του Αίμονος, των οποίων προϊόντα εντοπίζονται σ' όλη την λεκάνη της Μεσογείου⁶⁰. Στην Αθήνα των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ. υπήρχε χώρος για πολλά εργαστήρια και ειδικά παραγωγής μελανόμορφων-μελανόγραφων ληκύθων και οι εξαγωγές των φθηνότερων, σε σχέση με τα ερυθρόμορφα, αυτών αγγείων στην Ελλάδα και έξω από αυτήν είναι ιδιαίτερα ανθηρές. Οι λήκυθοι είναι η μια ομάδα αγγείων που απαντά συχνότερα σε τάφους, καθώς η ανάπτυξη του εμπορίου οδήγησε στην εξειδίκευση για ταχύτερη παραγωγή και η δημοτικότητά τους εξηγείται από την ευρεία αποδοχή τους, έστω και αν κάποια είναι άτεχνα και το θεματολόγιό τους μονότονο και επαναλαμβανόμενο.

Η εύρεση τάφων της πρώιμης κλασικής περιόδου στο Νότιο Νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών σε συνδυασμό με την ύπαρξη ιερού⁶¹ της αντίστοιχης περιόδου στην Ακρόπολη είναι ωστόσο μια αφορμή για την προσέγγιση της αρχικής πόλης που ακμάζει τον 5^ο αι. π.Χ. Η εισαγωγή αγγείων από αττικά εργαστήρια, έστω και αν κάποια από αυτά θεωρούνται «βιοτεχνίες» μαζικής παραγωγής που καλύπτουν τις ανάγκες μιας ευρείας κατανάλωσης, δίνει κάποια στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα της πόλης, την εξοικείωση των ευπορότερων κατοίκων της με προϊόντα του αττικού κεραμικού τροχού, καθώς και για το επίπεδο των εμπορικών και πιθανώς πολιτικών σχέσεων και των πολιτιστικών ανταλλαγών.

60. Για τη διάδοση των προϊόντων του εργαστηρίου του Αίμονος στη λεκάνη της Μεσογείου, Biering –Brinkmann 2003, 79-89.

61. Αρβανιτόπουλος 1907, 102. Αρβανιτόπουλος 1908, 163.

SUMMARY

EXCAVATIONS AT THE NORTH NECROPOLIS OF PHTHIOTIDES THEBES

Stamatia Alexandrou

On a trapezoid hill in the area of the north edge of the Krokion plain, the architectural remains of the ancient city of Phthiotides Thebes are preserved. The area outside the fortified part of the ancient city is occupied by a necropolis, which has been partially investigated in the last thirty years.

In 2004, a rescue excavation in the area of the south necropolis at Phthiotides Thebes, due to the work of the replacement of the fuel pipeline, was conducted. The investigation was concentrated only on the section, dug up for the replacement of the pipeline, and it was extended to a distance of 2.5 km. 197 graves of various types were brought to light. The cemetery was used incessantly from the Archaic until the Roman period.

Some cist graves are of particular interest. Despite the fact that their construction is quite plain, the offerings in the graves are rich and present certain similarities with Attic cemeteries. Grave 7 contained a male burial including black figured pottery and Grave 8 contained also a male burial including 70 pots from Attic workshops. White ground, black and red figured lekythoi of various types and sizes were among the offerings that were brought to light.

On the basis of observations on the pottery, the vases produced by Attic workshops, many of which by the Beldam and Haimon workshops.

Despite its partial character, the investigation of the north necropolis provides noteworthy information and contributes to a better understanding firstly of the historical continuity of the ancient city of Phthiotides Thebes and secondly of the society, which flourished at the area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάνδρου Στ., 1998. Φθιώτιδες Θήβες ΝΑ νεκροταφείο. Έργο ΟΤΕ 1997, στο *Έργο Εφορειών*, 441-446.
 Αλεξάνδρου Μ. – Αλματζή Κ., 2006. Ανασκαφές στο Νοτιοανατολικό Νεκροταφείο Φθιωτίδων Θηβών, *ΑΕΘΣΕ* 2, 329-338.
 Alexiou M., 1974. *The ritual lament in Greek tradition*, Oxford.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 147-182.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1908. Ανασκαφαί και έρευνα εν Σικυώνι και Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 145-223.
 Biering R. – Brinkmann V., 2003. *Le Vase grec et ses destins*, München.
 Boardman J., 1975. *Athenian Black Figure Vases*, London.
 Brownlee A.B., 1995. Attic Black figure from Corinth: III, *Hesperia* 64, 337-382.
 Burkert W., 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*, Αθήνα.
 Γραμμένος Δ. – Τιβέριος Μ., 1984. Νεκροταφείο του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Αρχαία Αργίλο, *ΑΔ* 39, *Μελέτες*, 1-47.
 Fantham E. et al. 1994. *Women in the Classical World*, Oxford.
 Haspels C.H.E., 1936. *Attic black-figured lekythoi*, Paris.
 Θεοχάρης Δ.Ρ. – Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1970. Ανασκαφή τάφων Φθ. Θηβών, *ΑΑΑ* III, 204-207.
 Garland R., 1985. *The Greek Way of Death*, London.
 Καββαδίας Γ., 2000α. *Ο ζωγράφος του Sabouroff*, Αθήνα.
 Καββαδίας Γ., 2000β. «Σταθμός Κεραμεικός», στο Παρλαμά Λ. – Σταμπολίδης Ν. Χρ. (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη: ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα, 293-294.
 Knigge U., 1976. *Kerameikos IX, Der Südhügel*, Berlin.
 Kurtz D.C., 1975. *Athenian white lekythoi: patterns and painters*, Oxford.
 Kurtz D.C., 1984. *Vases for the Dead, An Attic Selection*, στο Brijder, H.A.G. (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery – Proceedings of the International Vase Symposium 12-15 April 1984*, Amsterdam, 314-328.

- Kurtz D.C. – Boardman J., 1971. *Greek Burial Customs*, London
- Losfeld G., 1991. *Essai sur le costume grec*, Paris.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2001. *Δημητριάς*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Oakley, J. 2004. *Picturing death in classical Athens: the evidence of the white lekythoi*, Cambridge.
- Rasmussen T. – Spivey N., 1997. *Προσεκτικές Ματιές στα Ελληνικά Αγγεία*, Αθήνα.
- Rich A., 1861. *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, Paris.
- Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.
- Rudolph, W. 1971. *Die Bauchlekythos: Ein Beitrag zur Formgeschichte der attischen Keramik des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Bloomington.
- Ρωμοπούλου Κ., – Τουράτσογλου Γ., 2002. *Μίεζα: Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα.
- Τζάχου-Αλεξανδρή Ο., 1998. *Λευκές λήκυθοι του Ζ. του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα.
- Wehgartner I., 1983. *Attisch weissgrundige Keramik: Maltechniken, Werkstätten, Formen, Verwendung*, Mainz am Rhein.

Εικ. 1. Λευκή λήκυθος με παράσταση επίσκεψης στον τάφο.

Εικ. 2. Ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση νεαρής γυναίκας.

Εικ. 3. Μελανόμορφη λήκυθος με σκηνή συμποσίου.

Εικ. 4. Μελανόμορφες, ανθεμωτές λήκυθοι.

Εικ. 5. Μελαμβαφείς λήκυθοι.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ ΘΗΒΕΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ*

Γεωργία Παβέλη

ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ ΘΗΒΕΣ – ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ

Δύο πόλεις μας είναι σήμερα γνωστές με το όνομα Φθιώτιδες Θήβες. Η μία είναι η γνωστή πόλη της Νέας Αγχιάλου που άκμασε στα παλαιοχριστιανικά χρόνια και η δεύτερη βρίσκεται πάνω στον λόφο Κάστρο, κοντά στην κοινότητα Άκετσι (Μικροθήβες). Η πόλη των Θηβών στην αρχαιότητα έφερε τον προσδιορισμό «Φθιώτιδες» για να διαχωρίζεται από τις Βοιωτικές Θήβες. Αν και το όνομα της αρχαίας πόλης δεν αναφέρεται στις γραπτές πηγές¹ πριν τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., όταν προσαρτήθηκαν στην αρχική πόλη οι γειτονικές κώμες και τα πολίσματα, υπάρχουν στοιχεία για κατοίκηση στη θέση αυτή μετά το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής. Το γεγονός ότι η πόλη των Φθιωτίδων Θηβών ακμάζει διαπιστώνεται και από το γεγονός ότι το 302 π.Χ. κόβει δικό της νόμισμα². Η πόλη παραμένει σε ακμή έως την πολιορκία και κατάληψή της από τον Φίλιππο Ε'³, το 217 π.Χ., που οδηγεί στον εξανδραποδισμό των κατοίκων και στην ταυτόχρονη δημιουργία στην ίδια θέση μιας αποικίας με τον όνομα «Φιλιππούπολις».

Αν και ταυτισμένη θέση ήδη από το 1835 από τον Leake⁴, που βασίστηκε στις αναφορές του Στράβωνα⁵, το ενδιαφέρον στρέφεται για πρώτη φορά στις Φθιώτιδες Θήβες (εικ. 1) τον Ιούνιο του 1906⁶, οπότε και πραγματοποιείται επιφανειακή έρευνα, τα ευρήματα από την οποία μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Αλμυρού. Κατά το έτος 1907⁷, ξεκινούν ανασκαφικές εργασίες στις Φθιώτιδες Θήβες υπό την εποπτεία του Α. Σ. Αρβανιτόπουλου. Ανασκάπτονται ένα κτίσμα εν είδει στοάς, οικήματα και ναός. Επίσης, γίνονται έρευνες γύρω από την κυκλώπεια Ακρόπολη, που βρίσκεται ΒΑ της κάτω πόλης, όπου και διαπιστώνονται ιερό και προϊστορικά κτίσματα επί της Ακρόπολης.

Τα τείχη και η Ακρόπολη ανασκάπτονται και κατά το 1908⁸ και τα ευρήματα αν και αρχικά στάλθηκαν στο Μουσείο Βόλου, στη συνέχεια και κατ' απαίτηση των κατοίκων του Αλμυρού μετακομίσθηκαν στο Δημαρχείο Αλμυρού. Το 1965 αναφέρονται δύο παραδόσεις δύο μαρμάρινων και δύο λίθινων ενεπίγραφων επιθυμβίων στηλών από το πρώην Άκετσι/ Μικροθήβες της Μαγνησίας⁹, που μεταφέρονται στο Μουσείο της Νέας Αγχιάλου.

Σωστική ανασκαφή στον αγρό Ζώτη, στη θέση Λαχανόρεμα φέρνει στο φως πλάκες τάφων αλλά και οικοδομικό υλικό, που έδειχναν έντονη χρήση της περιοχής, όχι μόνο σαν νεκροταφείο, αλλά και για κατοίκηση¹⁰. Η συστηματική ανασκαφή που ακολούθησε, έφερε στο φως άκρως ενδιαφέροντα λείψανα οικοδο-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην τότε Διευθύντρια της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δρ. Β. Αδρύμη-Σισμάνη για την παραχώρηση του υλικού αυτού, καθώς και για την πολύτιμη βοήθειά της και τις υποδείξεις της.

1. Διόδωρος 20, 110.

2. Rogers 1932, 174, εικ. 306.

3. Πολύβιος V, 100.8.

4. Leake 1835, 358.

5. Στράβων IX, 431, 433, 435.

6. Αρβανιτόπουλος 1906, 130.

7. Αρβανιτόπουλος 1907, 161.

8. Αρβανιτόπουλος 1908, 163.

9. Λιάγκουρας 1965, 321-322.

10. Δεϊλάκη 1973-74, 547-549.

μήματος (εργαστήριο οινοποιίας). Στις πρόχειρες κατασκευές τοιχοποιίες, έχει γίνει άφθονη χρήση παλιότερου οικοδομικού υλικού, κυρίως από γρανίτινες πλάκες και στήλες από το νεκροταφείο και από παλιότερο οικοδόμημα. Πολλές από τις πλάκες βρέθηκαν στην επίχωση της ανασκαφής ή εντοιχισμένες. Έτσι λοιπόν διαπιστώθηκε η μεγάλη έκταση ελληνιστικού νεκροταφείου που εκτεινόταν και στον διπλανό αγρό, ιδιοκτησίας Π. Κουμαριανού.

Το 1977¹¹ αναφέρονται ως τυχαία ευρήματα από τις Φθιώτιδες Θήβες οι 9 επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες από ντόπιο γκρίζο ηφαιστειακό πορώδη λίθο, που ανασύρονται από τα καλλιεργητικά μηχανήματα, νότια της νότιας πλευράς του περιβόλου των τειχών, όπου διαπιστώνεται ότι απλώνονται τα νεκροταφεία της πόλης, σε μια ζώνη πλάτους 150 μ. τουλάχιστον. Οι επιτύμβιες στήλες, που βρίσκονται στο Μουσείο Νέας Αγχιάλου, εκτός από μία που βρίσκεται στο Μουσείο Βόλου, απολήγουν άνω σε σχηματικό αέτωμα. Από τη μορφή των γραμμάτων τους, η οποία λόγω της τραχειάς επιφάνειας του λίθου δεν είναι πάντοτε σαφής, μερικές από τις στήλες μπορούν να χρονολογηθούν στους τελευταίους κλασικούς χρόνους και οι υπόλοιπες στην ελληνιστική περίοδο.

Άλλη μια παράδοση αναφέρεται το 1980¹². Κοντά στον αγρό του Θ. Κοσμόπουλου περισυλλέχθηκε τμήμα μαρμαρίνης επιτύμβιας στήλης, με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης, ρωμαϊκών χρόνων. Τμήμα επιτύμβιας στήλης βρέθηκε και το 1983¹³ στο κτήμα Ρουπακιά, νότια της Ακρόπολης, σε απόσταση περίπου 50 μ. από το αρχαίο τείχος.

Αρχαίοι τάφοι στον αγρό Νιφόρου, που βρίσκεται αμέσως μετά το χωριό Μικροθήβες (τέως Άκετσι) προς την Αγχιάλο, πάνω στον εθνικό δρόμο Βόλου-Αθηνών, εντοπίστηκαν το 1988¹⁴ κατά τη διάρκεια καλλιεργητικών εργασιών, καθώς και 35-40 μικρά θραύσματα επιτυμβίων στηλών, από το νεκροταφείο, με ευρήματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που εντοπίζεται ανατολικά από τον τραπεζοειδή λόφο όπου βρίσκεται η ακρόπολη της αρχαίας πόλης.

Το 1991¹⁵ κατά την ανασκαφή στον αγρό Κίτσιου, και στο κτήμα Ρουπακιά, που βρίσκονται στα νότια της αρχαίας πόλης, 50 μέτρα από το αρχαίο τείχος και ανατολικά από τον τραπεζοειδή λόφο, εντοπίζεται τάφος κατασκευασμένος από τμήματα επιτυμβίων στηλών του ελληνιστικού νεκροταφείου, σε β' χρήση, που χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια και περισυλλέγονται 12 ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες και μια με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης. Οι περισσότερες είναι κατασκευασμένες από τον γκρίζο ντόπιο ηφαιστειακό πορώδη λίθο και οι υπόλοιπες από μάρμαρο.

Το 1992¹⁶ στον αγρό Σακομήτρου, στον χώρο όπου εντοπίστηκε το δυτικό νεκροταφείο, βρέθηκαν 16 ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες από ηφαιστειακό λίθο, που είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως σε δεύτερη χρήση, ως καλυπτήριες πλάκες σε λακκοειδείς τάφους. Οι στήλες μπορούν λόγω των γραμμάτων τους να χρονολογηθούν στα ελληνιστικά χρόνια εκτός από μία που χρονολογείται στα αρχαϊκά χρόνια.

Την επόμενη χρονιά¹⁷, στον ίδιο αγρό βρέθηκαν 6 επιτύμβιες στήλες, οι 5 ενεπίγραφες, δύο από μάρμαρο και τέσσερις από ηφαιστειακό λίθο, που είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως ως καλυπτήριες πλάκες σε λακκοειδείς τάφους. Οι στήλες μπορούν να χρονολογηθούν στα ελληνιστικά χρόνια. Το 1997¹⁸, τέλος, εντοπίζονται στο χώρο που απαρτίζει το νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών ακόμη πέντε ενεπίγραφες στήλες.

Τόσο η χρονική διάρκεια της χρήσης των νεκροταφείων¹⁹ των Φθιωτίδων Θηβών που καλύπτει τους αρχαϊκούς, κλασικούς, ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όσο και η οργάνωσή τους αλλά και το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα εκτεταμένα, τα καθιστά ενδιαφέροντα. Ταυτόχρονα, παρουσιάζουν ποικιλία και στον τύπο των ταφών. Εντοπίστηκαν λίθινοι κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς τάφοι, πήλινες λάρνακες, εγχυτρισμοί αλλά και απλές λακκοειδείς ταφές. Παρατηρήθηκε δε από τους ανασκαφείς ότι η χρήση των λίθινων κιβωτιόσχημων μπορεί να διαχωριστεί χρονικά σε δύο περιόδους: α) στους λίθινους κι-

11. Κακαβογιάννης 1977, 126-129.

12. Ιντζεσίλογλου 1980, 273.

13. Αδρύμη-Σισμάνη 1983, 195.

14. Αδρύμη-Σισμάνη 1988, 249-250.

15. Αδρύμη-Σισμάνη 1991, 208-210.

16. Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 226-229.

17. Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 236.

18. Αλεξάνδρου 1997, 465-466.

19. Αδρύμη-Σισμάνη - Αλεξάνδρου 2004, 74.

βωτιόσχημους του 4^{ου} και 3^{ου} αιώνα π.Χ. και β) στη σποραδική επαναχρησιμοποίησή τους στον 2^ο αιώνα π.Χ., κάτι που πιστοποιείται και από το γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία των επιτυμβίων στηλών δεν βρέθηκε in situ αλλά σε δεύτερη χρήση στην κατασκευή μεταγενέστερων τάφων.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ

Α) ΥΛΙΚΟ - ΜΟΡΦΗ

Αναφορικά με το υλικό, πάρα πολλές από τις στήλες είναι κατασκευασμένες από τον επιχώριο ηφαιστειακό γκρίζο πορώδη λίθο, όπως ήδη αναφέρθηκε. Η ύπαρξη στην περιοχή ενός ηφαιστείου²⁰ που έδρασε πριν από 100.000.000 χρόνια εξηγεί την ύπαρξη του λίθου αυτού. Επίσης έχουν εντοπιστεί αρκετές στήλες από λευκό μάρμαρο, πολύ καλύτερες σε εργασία, καθώς και λίγες στήλες από γκρίζο γρανίτη. Αναφορικά με τη μορφή των στηλών, δεν υπάρχει απόλυτη ομοιομορφία, θα μπορούσε μάλιστα κανείς να διακρίνει μερικές κατηγορίες όσον αφορά τη μορφή και τη διακόσμηση (**εικ. 2**).

1. Μαρμάρινες στήλες

Πρόκειται για στήλες που ακολουθούν σε γενικές γραμμές την παράδοση της εξέλιξης των επιτυμβίων στηλών²¹ και της υπόλοιπης Ελλάδας. Βεβαίως, δεν μπορούν να συγκριθούν με τις γραπτές στήλες της σημαντικότερης πόλης της Δημητριάδας²² που βρισκόταν στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, γιατί σε καμία από αυτές δεν σώθηκαν ίχνη χρωμάτων. Έχουν ως τώρα εντοπιστεί στήλες απλές ορθογώνιες, στήλες με ανθεμωτή επίστεψη²³ (**εικ. 3**), στήλες με αετωματική απόληξη, μία από τις οποίες φέρει και ακρωτήρια, στήλες με ανάγλυφους ρόδακες και στήλες με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης. Παραλλαγές ή καλύτερα συνδυασμοί των βασικών αυτών κατηγοριών είναι δυνατόν να σημειωθούν, για παράδειγμα στήλες με ανάγλυφους ρόδακες και παράσταση δεξίωσης.

2. Στήλες από ηφαιστειακό λίθο

Η κατηγορία αυτή απαρτίζεται από χαμηλότερης ποιότητας στήλες, οι οποίες τις περισσότερες φορές διατηρούν ένα βασικό σχήμα, όμως είναι φανερό ότι πρόκειται για αντικείμενα αδρά δουλεμένα. Το πορώδες του υλικού επιτείνει αυτή την εντύπωση, κυρίως στη θέα των γραμμάτων. Κατηγοριοποίηση, ωστόσο, με βάση τη μορφή είναι δυνατόν να υπάρξει και σε αυτήν την περίπτωση. Παρατηρούνται, λοιπόν, στήλες ορθογώνιες, στήλες με τριγωνική και άλλες φορές με αετωματική απόληξη, που προϋποθέτει καλύτερη εργασία και στήλες με ημικυκλική απόληξη (**εικ. 4-7**). Παραλλαγές υπάρχουν και στις στήλες από ηφαιστειακό λίθο, για παράδειγμα η στήλη με αετωματική απόληξη και ημικυκλικό κάτω τμήμα.

3. Στήλες από γκρίζο γρανίτη

Οι στήλες της κατηγορίας αυτής αποτελούν τη μειοψηφία. Καθώς είναι μόνο πέντε, από τις οποίες οι τέσσερις σώζονται αποσπασματικά, στοιχεία για τη μορφή δεν διαθέτουμε παρά μόνο για μία από αυτές, που φέρει διάκοσμο από ανάγλυφους ρόδακες.

Εκτός από τις ακέραιες στήλες υπάρχουν πολλά τμήματα στηλών ή και μικρά θραύσματα, ενεπίγραφα ή όχι που δεν επιτρέπουν τη συναγωγή συμπερασμάτων για το σχήμα της στήλης.

Β) ΧΡΗΣΗ

Πολλές από τις πλάκες βρέθηκαν στην επίχωση της ανασκαφής ή εντοιχισμένες. Χαρακτηριστικό είναι ότι όλες σχεδόν έχουν χρησιμοποιηθεί 2 και 3 φορές σαν στήλες ή σαν ταφόπλακες και τελικά σαν κατώφλια ή σαν κοινό οικοδομικό υλικό. Ακόμη και εκείνες που εντοπίστηκαν μέσα στις ταφές των νεκροταφείων, φαί-

20. Κτενάς 1927, 35.

21. Möbius 1968, 59-65.

22. Von Graeve 1979, 111-138.

23. Wolters 1970, 21-138. Wolters 1979, 81-110.

νεται ότι χρησιμοποιήθηκαν για να αποτελέσουν τις πλάκες των κιβωτιόσχημων τάφων ή σαν καλυπτήριες, προηγούνται δηλαδή χρονικά των ταφών μέσα στις οποίες βρέθηκαν.

Κάτι ανάλογο θα πρέπει να σημειωθεί και για τις επιγραφές. Σε αρκετές περιπτώσεις δηλαδή παρατηρείται και δεύτερη επιγραφή κάτω ή ακόμη και πάνω στην πρώτη και κάποτε και τρίτη επιγραφή.

Γ) ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Αν και οι δυσκολίες που κρύβει η τραχειά επιφάνεια των στηλών από ηφαιστειακό λίθο (εικ. 4) είναι πολλές για την ανάγνωση των επιγραφών, με κυριότερο πρόβλημα τη χρονολόγησή τους, ο κύριος όγκος των στηλών αυτών, με βάση τα γράμματα²⁴ πρέπει να χρονολογηθεί στα τελευταία χρόνια του 4^{ου} και στον τρίτο αιώνα π.Χ. Εντοπίστηκαν ωστόσο και στήλες των ρωμαϊκών χρόνων. Είναι φανερό ότι την μεγάλη πλειοψηφία των στηλών αυτών αποτελούν οι επιγραφές που σώζουν όνομα σε ονομαστική ή και πατρώνυμο σε γενική. Σπανιότερα αναφέρεται και το μητρώνυμο σε γενική. Παρόλα αυτά υπάρχουν και εξαιρέσεις, όπως στήλες που φέρουν περισσότερα από αυτά, κάποιες φορές πρόκειται βέβαια για δεύτερη ή και τρίτη μεταγενέστερη επιγραφή που δίνει ένα δεύτερο ή και τρίτο όνομα και πατρώνυμο, υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις που αναφέρονται περισσότερες πληροφορίες για τον νεκρό από αυτά.

Ένα παράδειγμα αποτελεί η στήλη όπου αναγράφεται ότι ο αποθανών ήταν απελεύθερος²⁵, δούλος που εξαγόρασε την ελευθερία του. Δυστυχώς, εφόσον πρόκειται για επιτύμβια στήλη και όχι για απελευθερωτική πράξη, όπου θα είχαμε τη συνηθισμένη φόρμουλα με τον οποίο γίνεται γνωστό στον αναγνώστη της στήλης ο τρόπος απελευθέρωσης ενός δούλου από τον κύριό του, δηλαδή συνήθως με την αφιέρωσή του σε μία θεότητα, έναντι ενός ποσού με το οποίο εξαγοράζεται η ελευθερία του δούλου από τον κάτοχό του, αναφέρεται εδώ μόνο ο επιθετικός προσδιορισμός «απελεύθερος».

Επίσης, αναγνωρίζονται δύο περιπτώσεις συγγενικών προσώπων, η πρώτη στην ίδια στήλη, που αποτελεί συνήθη πρακτική, όπου πατέρας και κόρη μοιράζονται το ίδιο επιτάφιο σήμα με τις επιγραφές Ηρακλεόδωρος Θεοφάνους και Νικαγόρα Ηρακλεοδώρου²⁶ και η δεύτερη σε διαφορετικές στήλες όπου βρίσκουμε πατέρα και γιο, με τα ονόματα Αφθόνητος Αψεύδονος²⁷ και Αψεύδων Αφθονήτου²⁸.

Έχουν ακόμη εντοπιστεί αρκετές ενεπίγραφες στήλες με αποσπασματικά σωζόμενη την επιγραφή, από τις οποίες δεν είναι ασφαλής η εξαγωγή συμπερασμάτων. Για παράδειγμα στήλη που φέρει το όνομα σε ονομαστική και όπου διακρίνεται μόνο η κατάληξη ενός δεύτερου ονόματος σε ονομαστική Γλαυκίας __ υνος²⁹. Θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη της καταγωγής του; Ίσως θα μπορούσε να συμπληρωθεί ως εξής: «Δαύνος», προερχόμενος από τη Δαυνία, την περιοχή της Απουλίας στην κάτω Ιταλία. Ένα μόνο παράλληλο είναι γνωστό, σε μια στήλη από την Αττική με την επιγραφή Πρώτος Δαύνος³⁰.

Σχετικά με τα ονόματα, είναι δυνατόν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα. Πάρα πολλά ονόματα είναι αρκετά κοινά σε όλες τις περιοχές, ωστόσο δεν πρέπει να παραλείψουμε την παράθεση και των ονομάτων που απαντώνται σε άλλες περιοχές. Κυρίως πρόκειται για περιοχές της Κεντρικής Ελλάδας και ιδιαίτερα της Στερεάς Ελλάδας (Δικαιαγόρα, Αντιγένης, Τιμοξένα, Σύρα, Τίμανδρος, Σωτηρίδας, Μνάσων, Αστόμαχος, Ζώιλα, Τιμόλαος, Αγασικράτης, Δάμων) αλλά μαρτυρούνται και ονόματα που επιχωριάζουν σε άλλες περιοχές. Ονόματα, για παράδειγμα, που εμφανίζονται περισσότερο στην Αττική (Αρχίνος, Σωσιγένης, Λυσίμαχος, Σωσίβιος), ονόματα που απαντούν περισσότερο στη Μικρά Ασία (Ασκληπιόδωρος, Μητρόδωρος, Σωτάδης, Απολλώνιος, Λέων), στα Νησιά του Αιγαίου (Αντικράτης, Νικαγόρα, Αγήσανδρος), στην Πελοπόννησο (Δαμοκλής). Τέλος, εντοπίστηκε και μια στήλη ισραηλίτη όπου αναφέρονται τα ονόματα Έσδρας Ιωνάθου³¹.

24. Guarducci 2008, 110-114.

25. Reilly 1978. Zelnick- Abramovitz 2005.

26. Λιάγκουρας 1965, 322.3. SEG 25:646.

27. Αδρύμη-Σισμάνη 1993, 236. SEG 47:780.

28. Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 228.7. SEG 47:768.

29. SEG 34:578.

30. IG II² 8477.

31. Δεϊλάκη 1973-74, 548. SEG 29:556.

Δ) ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ – Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΑΙΡΕ

Συχνή είναι η χρήση του χαιρετισμού –ΧΑΙΡΕ– σε επιτύμβιες στήλες. Στον ελληνικό κόσμο κάνει την εμφάνισή του στον τέταρτο αιώνα π.Χ. με περιορισμένη χρήση. Στην Αττική δεν γίνεται ποτέ πολύ κοινή και δεν εμφανίζεται σε επιτύμβιες στήλες πολιτών αλλά μόνο σε άτομα ξενικής και χαμηλής καταγωγής και λιγότερο σε στήλες που αναγράφουν το εθνικό τους παρά σε εκείνους χωρίς αυτό³². Ωστόσο αυτός ο περιορισμός πιθανόν να ίσχυσε μόνο εντός Αττικής. Αν και ούτε στην υπόλοιπη Ελλάδα δεν είναι πολύ διαδεδομένη η χρήση του, ωστόσο αφορά εξίσου πολίτες και ξένους.

Ο χαιρετισμός απαντά επίσης, σπανιότατα πριν τον 3^ο π.Χ. αιώνα³³, σε συνδυασμό με τη λέξη ΧΡΗΣΤΕ ή ΧΡΗΣΤΗ, και σε μερικές περιπτώσεις με τις λέξεις ΗΡΩΣ ΧΡΗΣΤΕ/ΗΡΩΙΣΣΑ ΧΡΗΣΤΗ. Ο νεκρός εξυψώνεται ηθικά και αναγνωρίζεται ως «ήρωας»³⁴. Χρησιμοποιείται το ήρωας και για τις γυναίκες «ήρωίς», «ήρώισσα» και «ήρωίνη». Αν και αρχικά αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός αυτός σε επιφανείς νεκρούς, αργότερα η χρήση εξαπλώθηκε σε επιγραφές για όλους τους νεκρούς.

Η χρήση των «ήρωας» και «ήρώισσα» απαντά και στη Θεσσαλία. Ειδικότερα, δύο περιπτώσεις έχουν εντοπιστεί και στις Φθιώτιδες Θήβες: 1. Αστόμαχος Ευαϊνέτου/Νεικώ Στρατονίκου/ και Ζωίλας, ήρώισσα, χαιρέ³⁵ και 2. Ρουφίων Βίωνος, απελεύθερε, ήρωας χρηστέ χαιρέ³⁶. Η χρήση του ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ εμφανίζεται στα αυτοκρατορικά χρόνια. Η προσφώνηση, επίσης, του νεκρού ως ήρωα είναι συνηθισμένη στην Ανατολική Μεσόγειο κυρίως στη Μικρά Ασία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο συνδυασμός ΗΡΩΣ ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ εμφανίζεται στην κεντρική Ελλάδα συχνότερα, σε αντίθεση με άλλες περιοχές, κυρίως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αν και τα νεκροταφεία καταλαμβάνουν πολύ μεγαλύτερη έκταση από όση έχει ερευνηθεί έως σήμερα, οι ταφές και τα ευρήματα που έχουν ως τώρα αποκαλυφθεί αποτελούν μόνο ένα μικρό ποσοστό σε σχέση με την έκταση του χώρου, όπου έχουν διεξαχθεί κυρίως ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα. Καθώς η ανασκαφική δραστηριότητα συνεχίζεται στις Φθιώτιδες Θήβες είμαστε εν αναμονή κι άλλων ευρημάτων ώστε να εξαχθούν όσο το δυνατόν πιο ασφαλή συμπεράσματα.

32. Fraser – Rönne 1957, 158.

33. Woodhead 1992, 45.

34. Guarducci 2008, 453.

35. Λιάγκουρας 1965 321.1. *SEG* 25:644.

36. Δεϊλάκη 1973-74, 548. *SEG* 29:554.

SUMMARY

FUNERARY STELAE FROM THE AREA OF PHTIOTIC THEBES FROM THE CLASSICAL TO THE ROMAN IMPERIAL PERIOD

Georgia Paveli

Since 1991 the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities has been engaged in an expanded survey concerning the ancient city of Phthiotic Thebes. The name "Phthiotides Thebes" was appointed to two cities in the area of Magnesia. The one is the well known Early Christian city in N. Anghialos and the other one is the city on top of the hill Kastro, close to the community Aketsi (Mikrothebes), where recent survey has been taking place.

A distinguished group among the findings are the sepulchral artefacts and, more specifically, the inscribed gravestones that constitute the object of this paper. Taking a large number of engraved tombstones into account, an attempt to explore not only the layout and use of the cemeteries but also how their semantic incorporation to the settlement is made. It is indubitably due to their presence that the exploration of the shape and the variability or, in this case, consistency of the funereal monuments of each area is feasible, so as an icon that reflects the social structure and the cultural level of the city during a specific period can be suggested.

Last but not least, the prosopographical evidence deriving from the names of the deceased, engraved on the stelae that are discussed, provide useful information concerning the names of the deceased and the demographical composition of the city.

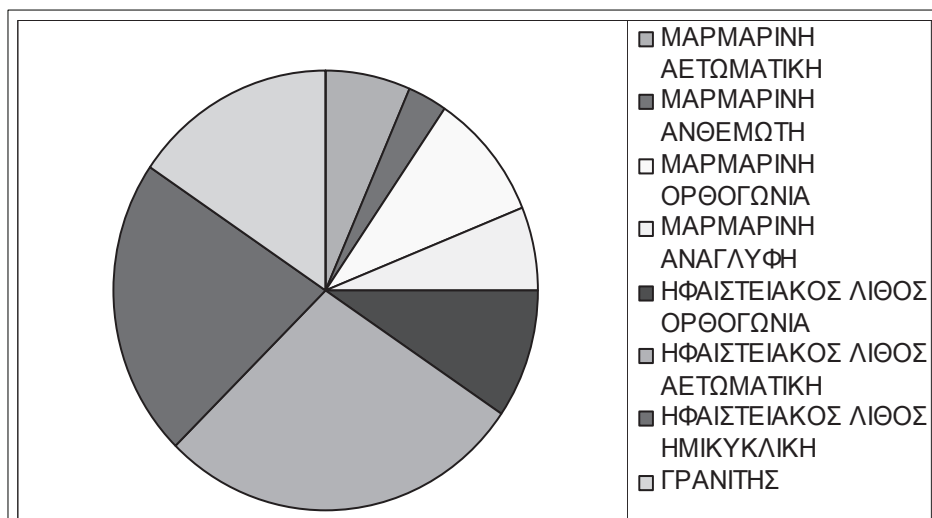
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1983. Φθιώτιδες Θήβες. Κτήμα Ρουπακιά, ΑΔ 38, Χρονικά, 195.
 Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1988. Φθιώτιδες Θήβες. Αγρός Νικηφόρου Νιφόρου, ΑΔ 43, Χρονικά, 249-250.
 Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1991. Φθιώτιδες Θήβες, ΑΔ 46, Χρονικά, 208-210.
 Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1992. Αγρός Σακομήτρου (Δυτικό Νεκροταφείο). Επιτύμβιες στήλες, ΑΔ 47, Χρονικά, 226-229.
 Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1993. ΑΔ 48, Χρονικά, 236.
 Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1994. ΑΔ 49, Χρονικά, 236.
 Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Αλεξάνδρου Σ., 2004. Ταφικά σύνολα από το νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών, στο ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα, 74.
 Αλεξάνδρου Σ., 1997. ΑΔ 52, Χρονικά, 465-466.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1906. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία, ΠΑΕ, 130.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία, ΠΑΕ, 147-182.
 Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1908. Ανασκαφαί και έρευναι εν Σικυώνι και Θεσσαλία, ΠΑΕ, 145-223.
 Δεϊλάκη Ε., 1973-74. Μικροθήβαι – Φθιώτιδες Θήβαι, ΑΔ 29, Χρονικά, 547-549.
 Fraser P.M. – Rönne T., 1957. *Boeotian and west greek tombstones*, Lund.
 Von Graeve V., 1979. Zum Zeugniswert der bemalten Grabstelen von Demetrias für die griechische Malerei, στο Helly B. (éd.), *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975 – Lyon*. Paris, 111-138.
 Guarducci M., 2008. *Η ελληνική επιγραφική από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*, Αθήνα.
 Ιντζεσίλογλου Α., 1980. ΑΔ 35, Χρονικά, 273.
 Κακαβογιάννης Ε., 1977. Φθιώτιδες Θήβες. Τυχαία ευρήματα, ΑΔ 32, Χρονικά, 126-129.
 Κτενάς Κ., 1927. Το ηφαίστειον των Θηβών της Θεσσαλίας, ΠΑΑ 2, 35.
 Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece*, IV, London.

- Λιάγκουρας Α.Γ., 1965. Μικροθήβαι (πρώην Ἄκετσι) Μαγνησίας, *ΑΔ 20, Χρονικά*, 321-322.
- Möbius H., 1968. *Die ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*, 2^η έκδοση, München.
- Reilly L.C., 1978. *Slaves in ancient Greece: slaves from Greek manumission inscriptions*, Ares.
- Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.
- Wolters C., 1970. *Die Anthemien – Ornamente der Grabstelen von Demetrias: neue Möglichkeiten der Interpretation griechischer Ornamente auf Grund des Herstellungsverfahrens* (διδ. διατριβή), Heidelberg.
- Wolters C., 1979. Recherches sur les stèles funéraires hellénistiques de Thessalie, στο Helly B. (éd.), *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975 – Lyon*. Paris, 81-110.
- Woodhead A.G., 1992. *The study of greek inscriptions*², The University of Oklahoma Press.
- Zelnick-Abramovitz R., 2005. *Not wholly free: the concept of manumission and the status of manumitted slaves in the ancient Greek world*, Leiden.

Εικ. 1. Χάρτης της αρχαίας Θεσσαλίας. Σχεδίαση Π. Χρυσοστόμου με βάση το *χάρτη* από το βιβλίο του F. Stählin, Η αρχαία Θεσσαλία (Μετάφραση: Γιώργος Παλασωτηρίου & Αναστασία Θανοπούλου, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.), Θεσσαλονίκη 2002.

Εικ. 2. Γράφημα ποσοστιαίας ανάλυσης υλικού επιτύμβιων στηλών Φθιωτίδων Θηβών.

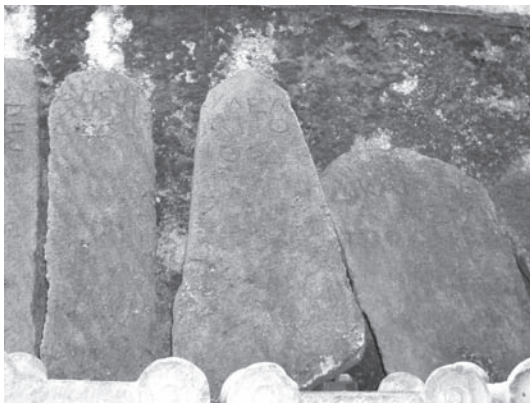
Εικ. 3. Επιτύμβια στήλη Φθιωτίδων Θηβών με ανθεματώη επίστεψη.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια επιφάνειας επιτύμβιας στήλης Φθιωτίδων Θηβών.

Εικ. 5. Επιτύμβια στήλη Φθιωτίδων Θηβών με τριγωνική απόληξη.

Εικ. 6. Επιτύμβιες στήλες Φθιωτίδων Θηβών με ημικυκλική ή τριγωνική απόληξη.

Εικ. 7. Επιτύμβιες στήλες Φθιωτίδων Θηβών ορθογώνιες ή με τριγωνική απόληξη.

THE COUNTRYSIDE OF CLASSICAL-HELLENISTIC HALOS (AND TANAGRA): A COMPARATIVE APPROACH*

Vladimir Stissi

One of the results of the last twenty years of Helleno-Dutch field work around the Hellenistic city of Halos, near present-day Platanos, is that field survey revealed a series of small pottery scatters Northwest and South of the city. Apparently, the areas covered by the research (fig. 1), that is the South side of the plain of Almyros and the plain of Sourpi and Agia Triadha, plus the surrounding foothills, were at times filled with small rural sites (see fig. 2, which covers only the Northern part of the survey area, however). Unfortunately, dating and further interpretation of these sites is not easy, since the surface remains mostly consist of small numbers of battered and worn sherds, which cannot always easily be classified. It is clear however, that all periods from the Neolithic onwards are represented among the sites, and there are peaks in the density of sites in the Hellenistic, Late Roman and Medieval periods. Further study, which is ongoing, should be able to fill in this picture in more detail, also by dating a considerable group of ancient sites with particularly problematic finds.

In the meantime, it can already be said that the general chronological developments in site densities seen around Halos fit well with the results of many other archaeological surveys in various areas of Greece¹. More specifically, the presence around Halos of a scatter of rural sites of the Hellenistic period is a good example of the initially most surprising outcome of the wave of intensive archaeological surveys going over Greece since about thirty years ago: the existence of a densely filled countryside around the urban centres we know so well already, from archaeology and, in some cases, written sources². Although there is an ongoing debate over the interpretation of the mostly small rural sites (see below), they are generally seen as some kind of farms, particularly during the Classical and Hellenistic periods, when their numbers seem to have exploded in many areas of Greece³.

Even though by now this phenomenon has become a part of the historical and archaeological discussion on the Classical-Hellenistic Greek countryside, many of its details remain unclear. Also beyond the Halos area, for example, it is difficult to establish exact chronologies for small rural sites, or rather scatters of often barely diagnostic pottery, all the more so because usually only limited amounts of material are available and/or collected. Even where well-dateable sherds are present, they are usually very few and may not be rep-

---

* I wish to thank the organizers of the conference for the friendly and constructive atmosphere they offered. A word of gratitude is also due to Zoi Malakasioti and Vasso Rondiri, for the 'Hellenic' contribution in the Halos project, which would not exist without their ongoing efforts, and to Reinder Reinders and John Bintliff, 'Dutch' project directors at Halos and Tanagra respectively, who invited me to their field work, store rooms and 'dig houses', and to the many people who helped during the long weeks of find processing. Besides all of them, Colette Beestman-Kruijshaar, Popi Sarri, Bozidar Slapšak, Philip Bes, Jeroen Poblome and Nasos Vionis gave much invaluable advice on obscure find contexts and strange sherds, for which I cannot thank them enough.

1. See, e.g., Bintliff – Snodgrass 1985; Runnels – Van Andel 1987; Cherry – Davis – Mantzourani 1991; Cavanagh *et al.* 2002.

2. See, e.g., Bintliff – Snodgrass 1985; 1988; Runnels – Van Andel 1987; Alcock – Cherry – Davis 1994; Doukellis – Mendoni 1994; Penttinen 1996; Acheson 1997; Mee – Forbes 1997; Whitelaw 2000; Cavanagh – Mee – James 2005, 2-10, 313-315.

3. Snodgrass 1987-1989; Osborne 1985a, especially 119-120, 127-128; 1985b, 15-36; 1992, esp. 22, 25; 1996, 55-62; Roy 1988; Brunet 1990, 673; 1992, 34-36, 38-39, 50-51; Alcock – Cherry – Davis 1994; Jameson – Runnels – van Andel 1994, 385, 392-393; Mendoni 1994, 150, 156; Whitelaw 1994, 168-174; 2000, 227, 229-320, 237-240; Penttinen 1996, 278-279; Foxhall 1997; 2001, 216-218; Pettegrew 2001; 2002; Bintliff *et al.* 2002a, 263-264; Cavanagh *et al.* 2002, 161-163, 184-192; Cavanagh – Mee – James 2005, 2-10, 313-315.

representative for the undated majority of finds. It is therefore quite possible that the apparently uniform infill of the countryside during the 5th and/or 4th centuries BC, visible in many surveys, was slower and more uneven than it seems, within territories and between them.

Equally problematic is the functional interpretation of finds and sites. Even when shapes have been determined –which is often difficult– their exact use if not always clear, and can of course have been varied and multiple. Partly as a consequence of such problems, it remains open to debate whether pottery assemblages from small rural sites represent permanent or seasonal habitation, or even other, less intensive forms of human presence and activity. Thus, some scholars publishing surveys maintain that permanently inhabited farms were an important feature of the Classical and Hellenistic Greek countryside⁴, while others argue that they were a limited phenomenon⁵. For the latter, most small rural sites found in surveys must have been used for storage, processing harvests or temporary habitation, or perhaps to house some slaves. Few have taken a less pronounced position⁶. And here again, there seem to be considerable differences between the countrysides in various areas of Greece, both with regard to ancient patterns of living and working in the landscape and with regard to that what remains of it when surveying.

Farms that have been excavated (especially the well known specimens at Dema and Vari)⁷ or measured (particularly in the Atene area and elsewhere in Attika⁸) offer no conclusive evidence to stop the discussions, since they pose similar problems as survey results: although (parts of the) buildings look like proper houses, this does not imply they were permanently inhabited. Moreover, some rural houses may not have had a primarily agricultural function, and therefore not qualify as farms, while many may also be adapted to specific local agricultural needs.

The uncertainties regarding chronology and use of rural sites, however, are not only related to the final stages of interpretation. At least a part is rooted in the quality, or rather the lack thereof, of the primary data. As already briefly suggested, some of the problems just sketched are surely an inevitable consequence of the nature of survey finds, particularly when assemblages are small. Sherd material is often in a bad state, shattered and worn, and is of course less diagnostic than complete pots anyway. The general characteristics of rural surface pottery finds, which on average seem to be coarser and simpler than urban survey finds, and also than materials from funerary and sanctuary areas, complicates matters further. Fine and particularly decorated pottery, which are usually easier to classify and date than coarser materials, are relatively rare at rural sites. Yet, this does not seem to be the whole story:

In their concentration on settlement patterns, site classification and chronological development, surveys have given relatively little attention to a close study of their find assemblages, especially on the level of individual sites and finds. Find catalogues are usually selective and sometimes very summary lists of intrinsically interesting material and of items offering information about the chronology and use of sites. It is rarely made explicit how the catalogued finds relate (qualitatively and quantitatively) to the finds that were recorded in the field and/or picked up by the walking teams. Of course, collection strategies are usually treated in publications, but their specific impact on the amounts and kinds of finds brought in is not always clear.

Moreover, the graphs and tables illustrating the finds from some surveys, including some lacking an extensive published find catalogue, suffer similar problems, and worse: it is often not clear on which data the statistics are based, and which kinds of items have ended up in each chronological or functional category. What is meant by, e.g. 'processing pottery'? What is done with pots which could belong to more than one chronological phase? One often has to guess and cannot control or repeat the statistics.

Finally, I am quite sure that the rare published find catalogues which suggest or even explicitly pretend that they are complete do reflect selection, and thus may not offer an accurate picture of the surface scatters encountered, or at least not a picture as accurate as it seems to be. Reliability thus becomes a matter of trust

4. Brunet 1990, especially 50; 1992; Lohmann 1992, esp. 49, 51; 1993, 136; 1994, 99; Jameson – Runnels – van Andel 1994, 385, 392-393; Penttinen 1996, 278-279; Cavanagh *et al.* 2002, 187-192.

5. Osborne 1985a; 1985b, 15-36; 1992; 1996, 55-62; Mendoni 1994, 150, 156; Foxhall 2001, 216.

6. Snodgrass 1987-1989, 55-56; Whitelaw 1994, esp. 168-169, 171; 2000, 230, 232, 237-238; Cavanagh – Mee – James 2005, 2-5, 8-10, 314-315.

7. Jones – Sackett – Graham 1962 and Jones – Graham – Sackett 1973, respectively.

8. Lohmann 1993 and Young 1956, respectively.

–which is not necessarily problematic– but –and this is a greater difficulty– comparison between survey results is made almost impossible.

One way out of the confusion is of course to continue to refine and improve our research questions and methods, to try to arrive at more generally accepted methods of processing and cataloguing, and to gather more and better evidence and go forwards. This is indeed the way indicated by several participants in the debates regarding farms, survey and the Greek countryside⁹. Naturally, one can only agree. Yet, it may also be useful to look backwards first, to take a closer look at what we have achieved in the last decades, reviewing the questions and answers that have been put forward, and particularly the evidence that has already been gathered, of which there is more than often appears to be thought. It is, for instance, surprising how the same excavations (particularly of the houses at Dema and Vari, already mentioned above) and surveys keep on being used as main points of reference, even though more material is available, some in recent publications, but some also for decades already. The lack of synthesising studies about e.g. the archaeology of the Greek farmhouse or the Greek countryside as it is emerging from survey results, is strongly felt here. Yet, even without broad such comparative overviews things can already be done. Much precious information is just waiting to be used.

This brief article obviously cannot be a replacement for all that is wanting, but I think the evidence from the Halos area, combined with some recent and old results from elsewhere, can already offer some new insights in a few aspects of Classical-Hellenistic ‘farm life’, particularly regarding the ceramic part of the material culture of small rural sites. Following from this, some general characteristics of the ways these sites were used for working and living can be suggested. At the same time, the comparison of the relatively meagre finds from the Halos area with equivalent materials from sites with fuller collections elsewhere allows some methodological observations, particularly regarding the interpretation of very small ceramic assemblages. Finally, the possible implications of my conclusions for our broader view of the Greek countryside will be briefly reviewed. I will now first go on, however, with an overview of the evidence from the Halos area and elsewhere.

HALOS¹⁰

The Halos Survey Project (HASP) covers much of the likely territory of ancient Halos, a town which survived on two or three locations, in various sizes but probably as a polis for most of the time, from the Early Iron Age till the Roman period. In four seasons between 1990 and 1996 most of the area directly North and Northwest of the Hellenistic city (inhabited between ca. 300 and 265 BC) was surveyed by teams of the University of Groningen, directed by Prof. H.R. Reinders (fig. 1-2). The Voulokaliva area, with its concentration of Early Iron Age burial mounds, was one of the foci of this project, and indeed yielded impressive finds, but other areas and periods were not neglected. The survey aimed at a complete coverage by field walking of those parts of the plains surrounding the present-day villages of Sourpi and Almyros which may yield archaeological material. In 2000 and 2002 the areas to the South and Southeast of Halos were walked (fig. 1).

Except for an old beach ridge on which the Archaic-Classical site of Halos was apparently situated, the areas West and East of the Hellenistic city, respectively barren hills and a coastal marsh mostly covered with postmedieval and recent sediments, were not covered by survey. Also further west, areas which are unlikely to produce archaeological remains have not been walked, apart from a few tests and some fields with known early modern remains. In practice, in addition to the higher parts of the slightly undulating plains, the land that has been covered mostly consists of the gentle hills and ‘finger ridges’ just above the actual plains, up to the level were arable land ends and (now) impenetrable bushes, once pasturing lands, start.

During the survey, around 240 sites were registered in the two major 1990-2002 Areas together. The extension of each find concentration was measured and large samples of material were picked up, usually in one go, but some large sites were divided in grids; a few were also resurveyed once or twice. Unlike many other

9. See, e.g. Whitelaw 2000; Pettegrew 2001; 2002; Bintliff *et al.* 2002a; Bintliff – Bes – Poblome 2006.

10. For preliminary reports on field work in Halos and its surroundings, relevant to the discussion here, see Haagsma *et al.* 1993; Reinders 2004. Reinders 1988 and Reinders – Prummel 2003 offer more definitive reports on specific aspects of the Hellenistic city.

Greek survey areas, the surroundings of ancient Halos offer no or very little 'background noise'. Outside a few gullies and some areas down slope of large sites, which both sometimes do show low concentrations of worn sherds, offsite material is extremely rare and most sites, even small ones, clearly stand out in the void. As a consequence, off-site material, though noted in field reports, was not specifically counted, nor systematically collected and kept. On the smaller sites (which concern us here) all material was collected and counted, but only diagnostic material and a selection of non-diagnostic finds not represented otherwise was brought in for further study. Most sites were revisited at least once in subsequent seasons –which sometimes indeed yielded surprisingly different results.

Of the total of ca. 240 sites, only about eleven, three in the Almyros area (1994/1; 1996/31; 1996/38) and eight in the Sourpi plains (2000/6; 2000/11; 2000/30; 2000/38; 2000/40; 2002/28; 2002/30; 2002/35), yielded significant remains of the Classical-Hellenistic periods. All these sites are quite small and may be labelled as typical 'farmsteads' in the sense discussed above. As, said, unfortunately, most of the finds are worn and fragmented, and the quantities of recognisable items are small. Although this situation is not untypical for Greek surveys, it is somewhat surprising locally, since material from both prehistoric and medieval sites in the Halos area is often very well preserved. Apparently, most Classical-Hellenistic 'farms' were either ploughed up relatively long ago, or remain relatively untouched by modern agriculture. In any case, the result is that the assemblages from the Halos sites do offer all kinds of household, storage and processing pottery, but only rarely everything together on a single site. The numbers of diagnostic items are often simply too small to accommodate the full extent of a domestic ceramic assemblage, making any interpretation on the level of single sites problematic.

One may, however, possibly overcome the problems posed by the small numbers of finds in single sites by combining the finds from several sites. Assuming that the impression given by the single finds, that the Hellenistic small rural sites had rather uniform ceramic assemblages, is correct, and that the surviving collections are random samples, putting data from several sites together would provide a general picture of the pots any of these sites would have contained. The results of doing this, combining the eight sites in the Sourpi plain and the three from the Almyros plain, can be seen in **figs. 3-4**.

Indeed, what comes out looks rather convincing as an assemblage of pots from a small farm: the bulk of the assemblage consists of quite large numbers of storage pots (including transport amphorae and tubs) and cooking vessels, and decent amounts of table wares, which, however, are often so fragmented and worn that further classification is impossible. More 'luxury' vessels, like perfume containers, are (almost) entirely absent; perhaps surprisingly plain household pots, other than storage and cooking vessels seem quite rare. Despite this, the pottery is generally simple and plain, and the total assemblages look rather poor.

Nevertheless, the presence of loomweights and (in small numbers) lamps, combined with the relative abundance of cooking pots, clearly suggests these sites were inhabited by men and women, though not necessarily permanently. To this could be added that the prominent presence of amphorae (and to a lesser extent pithoi) appears to indicate on-site storage at some scale¹¹, which would make more sense for a permanently inhabited farmstead than for more temporary dwellings or even sheds, also because one would expect that stores need guarding. Even though the evidence is not completely straightforward, the finds from the Halos survey seem to confirm the current interpretation of these Classical-Hellenistic small rural sites as farmsteads, in this case for rather soberly equipped households.

THE HALOS FARMS COMPARED TO SOME OTHER EXAMPLES

Unfortunately, only little evidence for direct comparison with the Halos finds is available. As said above, very few other surveys offer full find catalogues for single sites at a sufficient level of detail. Some of those who do seem to offer full catalogues, either present well-diagnostic material only, or are affected by obvious bias-

11. An alternative explanation is that amphorae would represent breakage, occurred during packing local produce for export. Leaving aside that filling of amphorae could well be part of activities at a farm, the finds do not all seem to be local and show quite some variation in shape and fabric, suggesting they represent amphorae used for incoming, rather than outgoing produce, or pots reused after their contents were consumed –not necessarily by the original consumer.

es somewhere in the process from picking up sherds to cataloguing them. A good example is offered by the finds lists of the Methana survey, which look very complete, but represent only the diagnostic material that was kept. It is, however, barely defined what kinds of sherds were considered diagnostic or undiagnostic, and the proportion of finds that was kept, compared to those picked up, also remains unclear¹². The sherd : tile proportion is given in the site catalogue, but the lack of absolute numbers diminishes the usefulness of that. In other words, the typical majority of Classical-Hellenistic survey finds is not, or only barely, visible in the catalogues. Repeating the procedure I have followed with the Halos material (**figs. 3-4**), reveals some of the resulting distortion: the number of Black Gloss table ware fragments is somewhat high (over 40%), and many of these actually seem to belong to a limited number of open shapes. Clearly, pottery collecting and processing have concentrated on easily recognizable 'guide fossils'. Nevertheless, taking into account the likely biases, which probably have also lead to an under-representation of cooking and storage pots, the general picture does not seem to be that much different from that seen around Halos: the ceramic assemblages form full functional sets, covering all household activity that can be expected in small, inhabited farms. The proportions of the different functional groups, moreover, come quite close to those at Halos.

It seems this result is not typical for Methana alone: in Atene, Laconia and possibly Keos¹³, similar patterns emerged. Taking account of the probable over-representation of Black Gloss table wares and some 'guide fossils' and under-representation of most kinds of coarse pottery in the more summary and/or selective publications of these projects, it does emerge that rural sites here again generally yield 'broad' find assemblages, including household pots, vessels for processing and cooking, pithoi and amphorae used for storage, lamps and loomweights. Many also provide non-ceramic items like grinding stones and presses for oil and wine, and few have no tile¹⁴. Furthermore, the proportions of the different categories of pottery (however defined) do not seem dissimilar, at least if one adds up all sites for each survey, where that is possible. Of course, these figures should not be taken too precisely, but they should give the right impression. On a more general level, the phenomenon seen in Laconia, where most small rural sites (84%) have at least some sherds belonging to at least two of three main groups (table ware, food preparation, storage)¹⁵, is also visible in the other three surveys.

Single sites show a more erratic pattern than the total figures, but that must be a reflection of the small size of many assemblages. In fact, the pattern seen for Keos by Todd Whitelaw, that larger sites come closer to the general picture, seems to be valid elsewhere as well. Since moreover, there are no 'farmstead' sites showing a range of items radically different from the average, one may conclude that most of the variations between sites are the results of objects missing from a common set¹⁶.

Although the similarity of the overall patterns seen in the find assemblages of small rural sites seems too strong to be accidental, the quality and level of detail of the available publications leaves much to be desired, and further testing based on better data would be needed to verify and specify these results.

Excavation may be able to provide some interesting data here: the finds of the Vari and Dema houses seem to fit quite well in the pattern provided by the various surveys (**figs. 6-7**), even though their pottery assemblages are generally richer –perhaps also because of selective collecting of finds. Final publications of more up to date excavations, which should become available soon, may offer some more reliable data here. In the meantime, I can offer some more detailed information from a survey project for which the final publication is in preparation, and where I am studying the Early Iron Age-Hellenistic material, including much from small rural sites:

12. Mee – Forbes 1997, especially 35-36, 118, and the find list in Appendix 4, 282-343. Similar problems play in the catalogues of the Laconia Rural Sites Project (Cavanagh – Mee – James 2005), where the rather hermetic way of presenting the finds, which 'dissolves' single items in groups, makes counting and interpreting by others almost impossible.

13. Atene: Lohmann 1993; see also Lohmann 1992; 1994; Laconia: Cavanagh *et al.* 2002; Cavanagh – Mee – James 2005, especially 298-302; Keos: Cherry – Davis – Mantzourani 2001, and also Whitelaw 2000, especially 242, n. 3.

14. Lohmann 1993, 47; Foxhall 1997; Cavanagh *et al.* 2002, 188-191; see also Osborne 1985a, 126; Snodgrass 1985-1987, 54-55; Pettegrew 2002, 268.

15. Cavanagh *et al.* 2002, 188-190.

16. Whitelaw 2000, 230.

TANAGRA¹⁷

The Tanagra survey is part of the ongoing Boeotia Ancient Cities project directed by Prof. John Bintliff, of the University of Leiden. Between 2000 and 2006, the ancient city (on a ridge a few kilometres west of the modern village of the same name), a cross of four long transects of its surroundings (roughly in the directions of the compass) and ca. 30 of the sites encountered in these transects have been surveyed. Most of these rural sites were surveyed very precisely, in small (usually 10 x 10 meter) squares. From all units, a large and representative sample of pottery and smaller samples of tile were collected, resulting in around 100.000 finds, which by now have all been seen by a team of pottery specialists, who are processing the finds following working and classification methods very similar to those at Halos.

However, since the density of material on the ground is much higher in Boeotia in general, find collection in this project is more intensive. Since also during processing very little material is thrown away, the total amounts of finds per site to work with are much larger, between about 60 to several thousands of sherds. Moreover, despite the usual limitations of the material, which here also often consists of small and worn items, and hardly ever of complete pots or even profiles, and which comes from an area where fabrics have hardly been studied before, the proportion of pottery which can somehow be considered diagnostic has generally been surprisingly high. In all parts of the survey, so also in the intense 'background noise' in between sites, at least between 25-50% of the pottery can be considered 'diagnostic', that is more or less roughly dateable by fabric, type/shape and/or decoration. Most of those can even be placed in a rough functional category, partly because the most frequently used regional/local tile and amphora fabrics are very easily recognisable. In fact, much otherwise undiagnostic material can be placed in one of the recurring fabric categories, which often allow a very rough classification and/or form a starting point for excluding categories.

In the course of field walking, about a dozen Classical-Hellenistic 'farmstead' sites have been found, which have been gridded and catalogued in the way just described. Although the general groups of finds in all the 'farmsteads' are similar, the specific composition of each site assemblage and also the state of preservation of the finds show some variation. The material is rarely precisely dateable, but all sites seem roughly contemporary, late Classical-early to mid Hellenistic (4th-3rd centuries BC, perhaps slightly later in some cases). None seem to continue directly into the Roman rural sites also found in the area, neither are there any clear connections to the small funerary sites which were found in several places in the transects –and which occasionally go back in the Archaic and early Classical periods (6th-5th centuries BC).

Since the number of finds around Tanagra is much higher here than around Halos or on the Methana peninsula, it has been possible to make graphs representing single sites, of which I here present three, TS 1, TS 25 and TS 33, in **figs. 8-10**, noting that the others provide very similar results. Once more, the finds shown in the graphs show a by now familiar pattern: large pieces of pithoi, tubs and amphorae, many fragments of cooking ware, and more black gloss fine wares, usually in small worn fragments. Most sites also yielded one or a few pyramidal loomweights, a few lamps and remains of grinding stones, but there are hardly any non-utilitarian vessels.

CONCLUSIONS

As you can see, the graphs for the Tanagra area are strikingly similar to those for the Halos region (**figs. 1-2**). This not only seems to confirm the validity of combining small assemblages into single graphs, as I have done for both Halos and Methana, but also suggests that the farmsteads in Boeotia and Thessaly may have had quite similar setups, despite their rather different topographical, geomorphological and socio-political contexts, and their possibly different chronological development. Even though Halos seems to have functioned as a polis for much of the period we can trace it, it only seems to have had a large urban centre for a few decades in the 3rd century, whereas Tanagra was a more regular polis, based on a major central town from at least the Archaic period onwards, till the end of the Roman period. Apparently, this was not affecting rural farmsteads, or at least that part of them we can trace through survey.

Perhaps, things go even further: since the less precise survey data we have for Methana, Laconia and oth-

17. Preliminary reports of the project, also offering maps: Bintliff *et al.* 2001; 2002; 2004; 2004-2005; Bintliff 2006; see also Bintliff 2003; Bintliff – Bes – Poblome 2006.

er areas of Greece, and the excavated assemblages from Dema and Vari appear to fit within the same pattern, one may argue that the 'typical' farm assemblage was to a large extent context-independent. One possible line of explanation may be that practical, economical and/or agricultural/functional constraints were so similar, that they would obscure any differences in socio-political or ideological factors affecting the material remains we can trace. An alternative hypothesis may be that, at least for some (and not necessarily overlapping) periods in the Classical-Hellenistic period, social conditions in the Greek countryside were so similar in different areas, and even under different political conditions, that a certain degree of standardization in farming life developed, more or less spontaneously. Of course, both lines of thought are problematical, and need further research, but I hope to have shown that synthesising existing survey results can bring up interesting research questions, even starting with small bags of worn sherds from a minor polis in Magnisia.

ABSTRACT

**THE COUNTRYSIDE OF CLASSICAL-HELLENISTIC HALOS
(AND TANAGRA): A COMPARATIVE APPROACH**

Vladimir Stissi

The Helleno-Dutch surveys conducted in the plains of Almyros and Sourpi, around ancient Halos, since 1990, have revealed a large number of archaeological sites of all periods. These include small rural sites, presumably farmsteads, of the Classical and/or Hellenistic period of the kind also found in other surveys in Greece, for example in Laconia, Methana and Boeotia (where I have worked on sites from around Tanagra). In the paper I try to show that the pottery assemblages of Halos and Tanagra seem closely comparable to the more general Greek pattern, and indeed strongly suggest they are inhabited farmsteads. Interestingly, a detailed look starting from the author's work at Halos and Tanagra indicates that the ceramic assemblages found in such sites show a high degree of uniformity, suggesting that farm life in different areas of Greece may have been quite similar.

BIBLIOGRAPHY

- Acheson P.E., 1997. Does the 'Economic Explanation' Work? Settlement, Agriculture and Erosion in the Territory of Halieis in the Late Classical - Early Hellenistic Period, *JMA* 10, 165-190.
- Alcock S.E. – Cherry J.F. – Davis J.L., 1994. Intensive survey, agricultural practice and the classical landscape of Greece, in Morris I. (ed.), *Classical Greece. Ancient Histories and modern archaeologies*, Cambridge, 137-170.
- Bintliff J.L., 2003. Nouvelles prospections sur le site de Tanagra: le project Leiden-Ljubljana, in Jeammet V. (ed.), *Tanagra. Mythe et Archéologie*, Paris, 27-29.
- Bintliff J.L., 2006. The Leiden University Ancient Cities of Boeotia Project: 2005 Season at Tanagra, *Pharos* 13, 29-38.
- Bintliff J.L. *et al.*, 2001. The Tanagra Survey. Report on the 2000 season, *Pharos* 8, 93-127.
- Bintliff J.L. *et al.*, 2002a. Classical Farms, Hidden Prehistoric Landscapes and Greek Rural Survey: A Response and an Update, *JMA* 15, 259-265.
- Bintliff J.L. *et al.*, 2002b. The Leiden Ancient Cities of Boeotia Project: Preliminary Report on the 2001 season, *Pharos* 9, 33-74.
- Bintliff J.L. *et al.*, 2004. The Leiden-Ljubljana Tanagra Project: the 2003 season, *Pharos* 11, 35-43.
- Bintliff J.L. *et al.*, 2004-2005. The Tanagra Project: Investigations at an Ancient Boeotian City and its Countryside (2000-2002), *BCH* 128-129, 541-606.
- Bintliff J.L. – Bes P. – Poblome J., 2006. Puzzling over pottery. Thespieae, Tanagra and methodological approaches toward surface ceramics, in Malfitana D. – Poblome J. – Lund J. (eds.), *Old Pottery in a New Century: Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies, Atti del Convegno Internazionale di Studi Catania, 22-24 Aprile 2004*, Rome, 339-345.
- Bintliff J.L. – Snodgrass A.M., 1985. The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: the first four years, *JFA* 12, 123-161.
- Bintliff J.L. – Snodgrass A.M., 1988. Off-site pottery distributions: A regional and interregional perspective, *Current Archaeology* 29, 506-513.
- Brunet M., 1990. Contribution à l'histoire rurale de Délos aux époques classique et hellénistique, *BCH* 114, 669-682.
- Brunet M., 1992. Campagnes de la Grèce antique. Les dangers du prisme Athénien, *Topoi* 2, 33-51.
- Cavanagh W. *et al.*, 2002. *Continuity and change in a Greek rural landscape. The Laconia survey. Vol. I Methodology and Interpretation (BSA Suppl. 26)*, London.
- Cavanagh W. – Mee C. – James P., 2005. *The Laconia Rural Sites Project (BSA Suppl. 36)*, London.
- Cherry J.F. – Davis J.L. – Mantzourani E., 1991. *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from earliest Settlement until Modern Times*, Monumenta Archaeologica 16, Los Angeles.

- Doukellis P.N. – Mendoni L.G. (eds.), 1994. *Structures Rurales et Sociétés Antiques, Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Vol. 126/Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 508, Paris.
- Foxhall L., 1997. Appendix 1: Ancient Farmsteads, Other Agricultural Sites, and Equipment, in Mee – Forbes 1997, 257-268.
- Foxhall L., 2001. Colouring in the Countryside. Response to David K. Pettegrew, 'Chasing the Classical Farmstead', *JMA* 14 (2), 216-222.
- Haagsma B.J. et al., 1993. Between Karatsadagli and Baklali, *Pharos* 1, 147-164.
- Jameson M.H. – Runnels C.N. – van Andel T.H., 1994. *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford.
- Jones J.E. – Graham A.J. – Sackett L.H., 1973. An Attic country house below the Cave of Pan at Vari, *BSA* 68, 355-452.
- Jones J.E. – Sackett L.H. – Graham A.J., 1962. The Dema house in Attica, *BSA* 57, 75-114.
- Lohmann H., 1992. Agriculture and country life in Classical Attica, in Wells 1992, 29-57.
- Lohmann H., 1993. *Atene. Forschungen zu Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika*, Köln, Weimar and Wien.
- Lohmann H., 1994. Ein 'alter Schafstall' in neuem Licht: die Ruinen von Palaia Kopraisia bei Legrena (Attika), in Doukellis – Mendoni 1994, 81-132.
- Mee C. – Forbes H. (eds.), 1997. *A Rough and Rocky Place: The Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula, Greece*, Liverpool.
- Mendonis L.G., 1994. The organisation of the countryside in Kea, in Doukellis – Mendoni 1994, 147-161.
- Osborne R., 1985a. Buildings and Residence on the Land in Classical and Hellenistic Greece: the Contribution of Epigraphy, *BSA* 80, 119-128.
- Osborne R., 1985b. *Demos, the discovery of Classical Attica*, Cambridge 1985.
- Osborne R., 1992. 'Is it a farm?' The definition of agricultural sites and settlements in ancient Greece, in Wells 1992, 21-25.
- Osborne R., 1996. *Classical Landscape Revisited*, *Topoi* 6, 49-64.
- Penttinen A., 1996. The Berbati-Limnes Archaeological Survey. The Classical and Hellenistic Periods, in Wells B., with Runnels C. (ed.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990 (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, XLIV)*, Stockholm, 229-283.
- Pettegrew D.K., 2001. Chasing the Classical Farmstead: Assessing the Formation and Signature of Rural Settlement in Greek Landscape Archaeology, *JMA* 14, 189-209.
- Pettegrew D.K., 2002. Counting and Coloring Classical Farms: A Response to Osborne, Foxhall and Bintliff et al., *JMA* 15, 267-273.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic town in Thessalía, Greece*, Utrecht.
- Reinders H.R. (ed.), 2004. *Prehistoric sites at the Almirós and Souúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, *Publications of the Netherlands Institute at Athens* 5, Assen.
- Reinders H.R. – Prummel W. (eds.), 2003. *Housing in New Halos: A Hellenistic town in Thessaly, Greece*, Lisse, Abingdon, Exton (PA) and Tokyo.
- Roy J., 1988. Demosthenes 55 as evidence for isolated farmsteads in classical Attica, *Liverpool Classical Monthly* 13, 57-60.
- Runnels C.N. – van Andel T.H., 1987. The Evolution of Settlement in the Southern Argolid, Greece An Economic Explanation, *Hesperia* 56, 304-334.
- Snodgrass A.M., 1987-1989. The rural landscape and its political significance, *Opus* 6-8, 53-70.
- Wells B. (ed.), 1992. *Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May, 1990 (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, XLII)*, Stockholm.
- Whitelaw T., 1994. An ethnoarchaeological study of rural land-use in north-west Keos: insights and implications for the study of past Aegean landscapes, in Doukellis – Mendoni 1994, 163-186.
- Whitelaw T., 2000. Reconstructing a classical landscape with figures: some interpretive explorations in North-West Keos, in Francovich R. – Patterson H. – Barker G. (eds.), *Extracting Meaning from Ploughsoil Assemblages (The Archaeology of Mediterranean Landscapes 5)*, Oxford, 227-243.
- Young J., 1956. Studies in South Attica. Country Estates at Sounion, *Hesperia* 25, 122-146.

THE COUNTRYSIDE OF CLASSICAL-HELLENISTIC HALOS (AND TANAGRA)

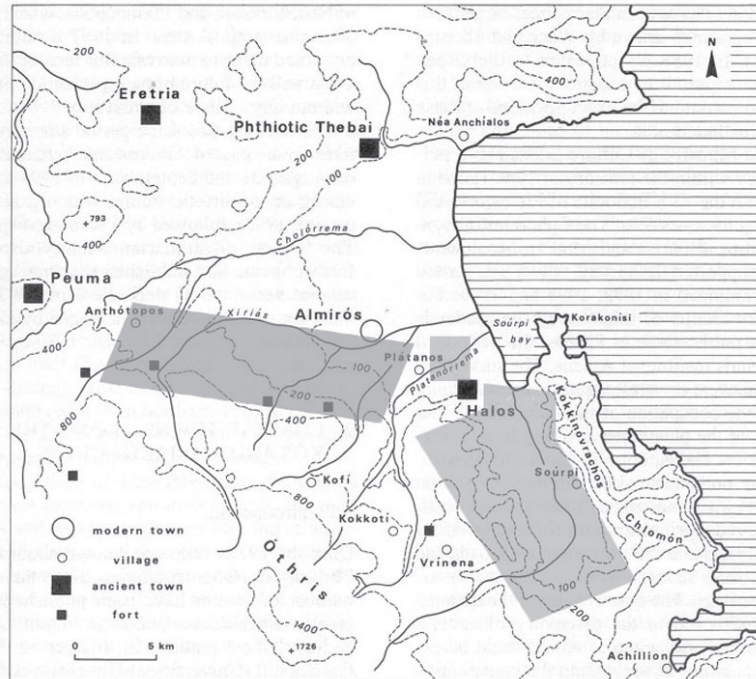

Fig. 1. General map of the surveyed areas around Halos (drawn by H.R. Reinders, edited by the author).

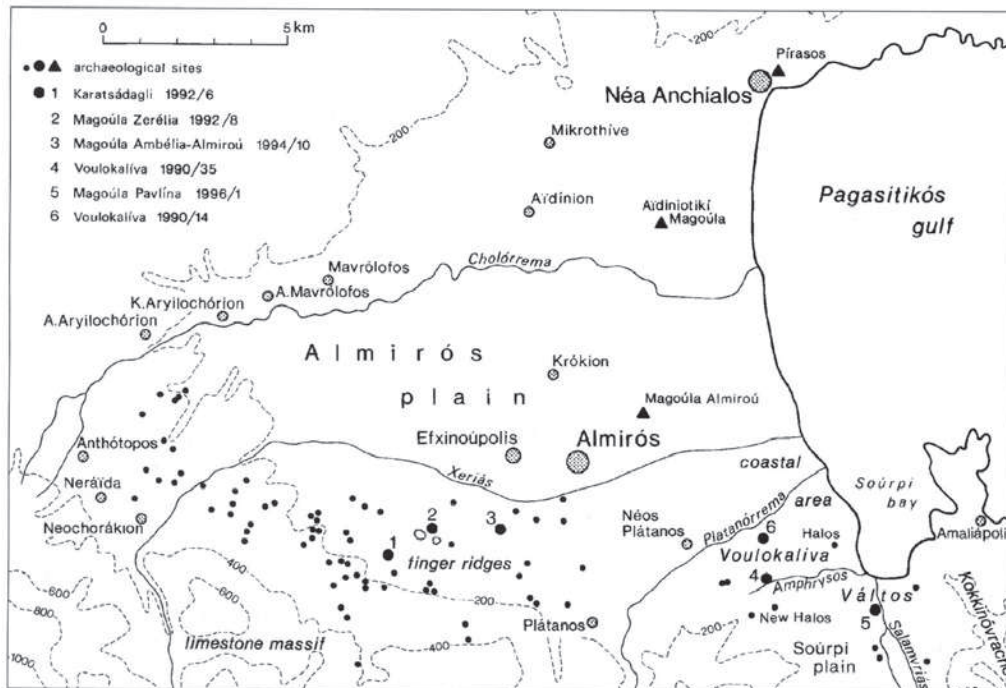

Fig. 2. The surveyed sites Northwest of Halos, in the plain of Almyros (drawn by H.R. Reinders, edited by the author).

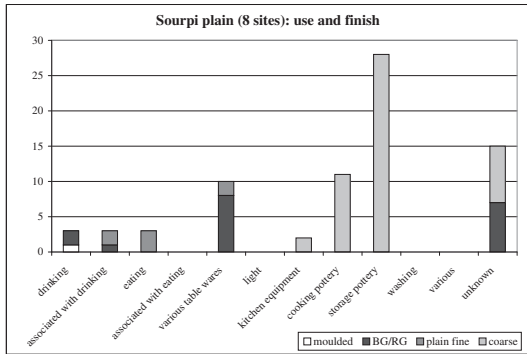

Fig. 3. The combined pottery assemblages from the Classical-Hellenistic rural sites in the Sourpi plain, South of Halos, sorted by function and finish.

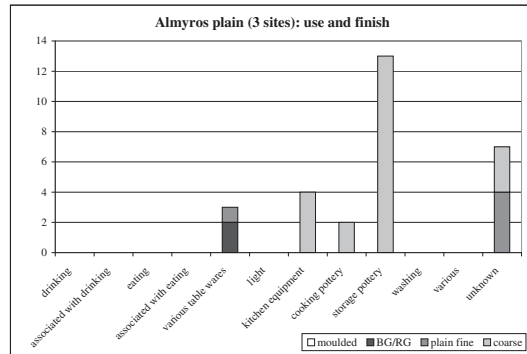

Fig. 4. The combined pottery assemblages from the Classical-Hellenistic rural sites in the Almyros plain, Northwest of Halos, sorted by function and finish.

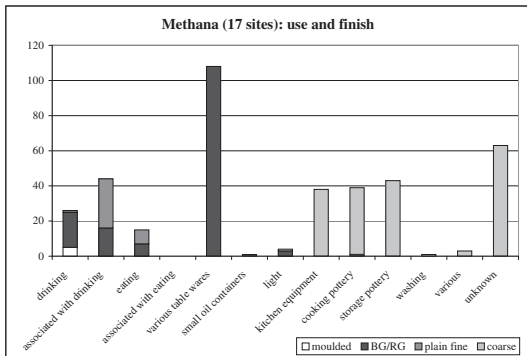

Fig. 5. The combined pottery assemblages from the Classical-Hellenistic rural sites of the Methana survey, sorted by function and finish.

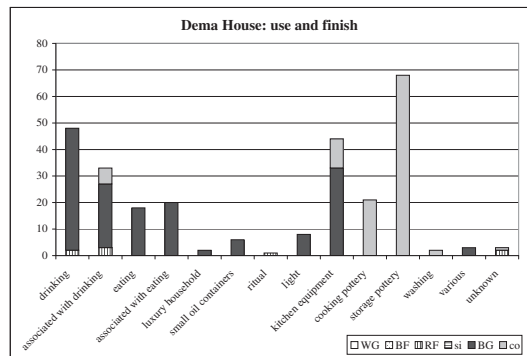

Fig. 6. The pottery assemblage from the late 5th century Demia House, sorted by function and finish.

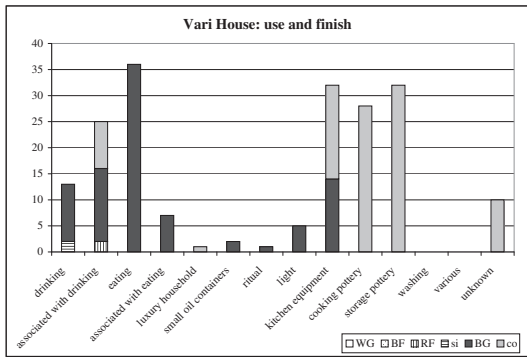

Fig. 7. The pottery assemblage from Vari House (ca. 350-300 BC), sorted by function and finish.

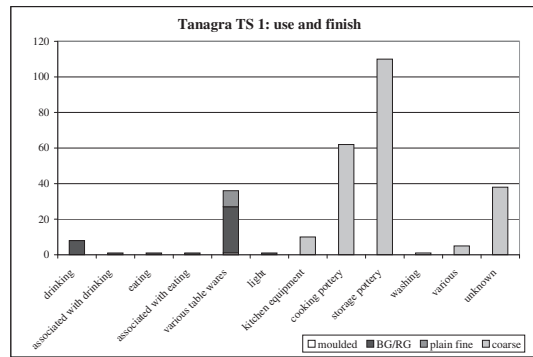

Fig. 8. The pottery assemblage from Tanagra, rural site TS 1, sorted by function and finish.

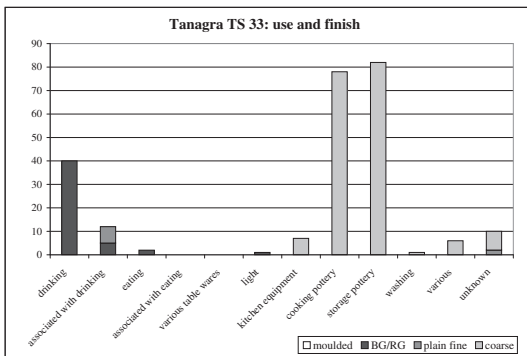

Fig. 9. The pottery assemblage from Tanagra, rural site TS 33, sorted by function and finish.

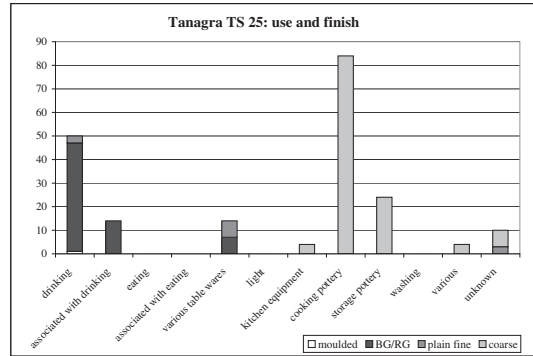

Fig. 10. The pottery assemblage from Tanagra, rural site TS 25, sorted by function and finish.

**ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΑ ΦΑΡΣΑΛΑ.
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

Σοφία Καραπάνου

Η αρχαιολογική έρευνα στην πόλη των Φαρσάλων άρχισε στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι. με τη μορφή των σωστικών ανασκαφών οι οποίες σταδιακά έφεραν στο φως λείψανα της αρχαίας ομώνυμης πόλης που ήταν ένα από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της αρχαίας Θεσσαλίας, πρωτεύουσα της τετραρχίας της Φθιώτιδας¹. Όπως συμβαίνει συνήθως στις πόλεις με μακρόχρονη κατοίκηση, η καλύτερα σωζόμενη και σε μεγαλύτερη έκταση αποκαλυπτόμενη φάση είναι η νεώτερη χρονολογικά, και στην περίπτωση της Φαρσάλου αυτή των ελληνιστικών χρόνων. Καθώς οι σωστικές ανασκαφές της τελευταίας εικοσιπενταετίας διεξάγονται κατά κύριο λόγο εντός των τειχών, αρκετές ελληνιστικές οικίες που αποκαλύφθηκαν μας επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε την αρχιτεκτονική τυπολογία των ιδιωτικών οικιών της περιόδου αυτής². Ορισμένα ωστόσο ευρήματα, όπως τμήματα του τείχους, τμήματα οδών, το σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης της πόλης, τμήματα δημόσιων κτιρίων και οι ενδείξεις για τη θέση ορισμένων ιερών μας επιτρέπουν να ανακτήσουμε μια εικόνα και για την οργάνωση του δημόσιου χώρου στην πόλη των ελληνιστικών χρόνων.

ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ

Η αρχαία Φάρσαλος ήταν χτισμένη στη βόρεια πλαγιά και τις υπώρειες του υψώματος Προφήτης Ηλίας που αποτελεί απόληξη προς τα ΒΔ του Ναρθακίου όρους, σε μια στρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση από την οποία διέρχονταν αρχαίοι δρόμοι που συνέδεαν τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα. Η ακρόπολη της, χωριστά τειχισμένη από την πόλη, με έκταση 30 στρέμματα, καταλαμβάνει την κορυφή του υψώματος Προφήτης Ηλίας και φαίνεται ότι εξυπηρετούσε καθαρά στρατιωτικούς – αμυντικούς σκοπούς³.

Καθώς ένα μεγάλο τμήμα της οχύρωσης της πόλης και της ακρόπολης είναι ορατό –κυρίως στις κλιτύες του υψώματος και στην ακρόπολη– μια πρώτη αποτύπωση, περιγραφή και χρονολόγηση των σωζόμενων τμημάτων των τειχών έγινε από τον Fr. Stählin⁴. Η αποκάλυψη τμημάτων του τείχους με τις σωστικές ανασκαφές της ΙΕ' ΕΠΚΑ στις υπώρειες του υψώματος, στην περιοχή της σύγχρονης πόλης, επέτρεψε να πιστοποιηθεί καλύτερα η πορεία του στο πεδινό βόρειο τμήμα της πόλης και να υπολογιστεί η περίμετρό του σε 5 χλμ. Τα κατασκευαστικά του στοιχεία υπαγορεύουν μια χρονολόγησή του από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και

---

1. Οι πρώτες σωστικές ανασκαφές στα Φάρσαλα διενεργήθηκαν από τον Α. Αρβανιτόπουλο τον οποίο έστειλε η Αρχαιολογική Εταιρεία στη Θεσσαλία το 1906 «προς εξερεύνησιν της χώρας ταύτης» (Αρβανιτόπουλος 1907, 1910, 1929). Μετά τον πόλεμο, οι έρευνες του Ν. Βερδελή στα Φάρσαλα επικεντρώθηκαν στα νεκροταφεία της πόλης των ιστορικών χρόνων, ενώ με την αποκάλυψη τριών μυκηναϊκών τάφων επιβεβαίωσε για πρώτη φορά την ύπαρξη σε αυτήν μυκηναϊκής φάσης κατοίκησης (Βερδελής 1948-1949, 40-42. 1950-1951, 80-105. 1951, 154-163. 1952α, 96-116. 1952β, 185-204. 1953, 127-132. 1954, 153-159. 1955, 140-146). Ο Δ. Θεοχάρης ο οποίος διαδέχθηκε τον Ν. Βερδελή και εργάστηκε στη Θεσσαλία για είκοσι χρόνια επικεντρώθηκε στην αναζήτηση του προϊστορικού πυρήνα της πόλης και οι έρευνές του έδωσαν ενδείξεις για συνεχή κατοίκηση του χώρου από την Αρχαιότερη Νεολιθική έως την ελληνιστική εποχή (Θεοχάρης 1963, 260-261).

2. Οι σχετικές ανασκαφικές εκθέσεις δημοσιεύονται στα *Χρονικά* του ΑΔ των αντίστοιχων ετών.

3. Κατακούτα – Τουφεξής 1994.

4. Stählin 1914, 9-15.

μετά, δηλ. την περίοδο της Μακεδονικής Κυριαρχίας⁵. Η πρόσφατη αποκάλυψη του βόρειου τείχους της πόλης στην οδό Λαρίσης, κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για την κατασκευή του νέου αποχετευτικού δικτύου της σύγχρονης πόλης, επέτρεψε να πιστοποιηθεί με ακρίβεια η πορεία του και σε αυτό το τμήμα του –8 μ. βορειότερα από την έως τώρα θεωρούμενη πορεία του– και να υπολογιστεί η από Β-Ν ακτίνα της πόλης σε 1160 μ. και η συνολική έκταση της πόλης σε περίπου 1100 στρέμματα (εικ. 1). Στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκε εκατέρωθεν του κατασκευασμένου από κυβόλιθους γκριζόλευκου ασβεστόλιθου τείχους των ελληνιστικών χρόνων «κατασκευή», αναλόγου πλάτους με το τείχος, από κυβόλιθους κιτρινωπού ψαμμόλιθου σε ένα δόμο. Δεδομένου ότι ο ψαμμόλιθος είναι ένα υλικό το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην πόλη για την κατασκευή δημοσίων οικοδομημάτων και ναών στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, ενδεχομένως η «κατασκευή» που εντοπίστηκε στο χάνδακα της αποχέτευσης να ήταν το τείχος των κλασικών χρόνων⁶.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΟΔΟΙ – ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ

Από τα σαράντα οκτώ συνολικά οικόπεδα που έχουν ανασκαφεί στην περιοχή της σύγχρονης πόλης, η οποία απλώνεται στις υπώρειες του υψώματος και στην πεδινή έκταση στα βόρεια του, τμήματα αρχαίων οδών εντοπίστηκαν σε δώδεκα οικόπεδα (εικ. 1)⁷. Συνολικά αποκαλύφθηκαν σε αυτά δώδεκα οδοί: πέντε με κατεύθυνση Β-Ν (οικόπεδα Α/φων Λούκουτου, Α/φων Δεληδήμου, Θ. Σαρατζέμη – Δ. Ευαγγελοπούλου, Α. Μήττα, Δ. Κυρίτση) και επτά με κατεύθυνση Α-Δ (οικόπεδα Απ. Κυριαζόπουλου, Α/φων Λούκουτου, Γ. Δεληδήμου – Α. Νάκα – Λ. Ζάχου, Α. και Β. Μπεκρή, Ελ. Τσινοπούλου-Ζυγούρη, Δ. Χουλιάρα, Αθ. Μαλιαχόβα και Γ. Ζαχαρή). Και οι κάθετες και οι οριζόντιες οδοί παρουσίαζαν μικρή απόκλιση από τους άξονες Β-Ν και Α-Δ. Τα δεδομένα από τις σωστικές ανασκαφές δεν μας επιτρέπουν μέχρι στιγμής να προσδιορίσουμε τις διαστάσεις και το σχήμα των οικοδομικών νησίδων και κατά συνέπεια το ακριβές πολεοδομικό σχέδιο της πόλης. Ωστόσο, οι κάθετες οδοί διασταυρώνονταν όπως διαπιστώθηκε (οικ. Α/φων Λούκουτου) με τις οριζόντιες, διαμορφώνοντας οικοδομικές νησίδες που περιλάμβαναν τουλάχιστον δύο ιδιωτικές οικίες (οικόπεδα Α/φων Λούκουτου και Κ. Μπακάλη – Π. Λούπη) η πρόσβαση στις οποίες γινόταν από μικρά δρομάκια εντός των οικοδομικών νησίδων, τα οποία οδηγούσαν στη νότια ή στην ανατολική στοά του αιθρίου των οικιών (οικόπεδα Χ. Πολύζου, Κ. Μπακάλη – Π. Λούπη, Α/φων Αρσενόπουλου).

Μία από τις πιο σημαντικές οδούς της πόλης ήταν η πλακοστρωμένη οδός που αποκαλύφθηκε με κατεύθυνση Α-Δ στο οικόπεδο Απ. Κυριαζόπουλου (εικ. 2), σε μήκος 10 μ. και πλάτος 5,50-6,45 μ.⁸ Ήταν κατασκευασμένη από μεγάλες και λίγες μετρίου μεγέθους τραπεζιόσχημες ή σχεδόν ορθογώνιες ή ακανόνιστου σχήματος πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες σε ορισμένες από τις οποίες διακρίνονταν οι αυλακές από τους τροχούς των αρμάτων. Εντοπίστηκαν δύο ζεύγη αυλάκων παράλληλα και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Στο ΒΑ τμήμα της οδού, έκταση διαστάσεων 2,00 x 1,08 μ. με μικρά τμήματα πήλινων κεραμίδων πακτωμένα σε χώμα αποτελούσε πιθανότατα επιδιόρθωση της οδού μετά από την αφαίρεση κάποιων λίθων της. Οι πλακαροί λίθοι της οδού εδράζονταν σε υπόστρωμα, πάχους 0,30 μ., από λατύπες και χαλίκια, μικρά τμήματα πήλινων κεραμίδων στέγης, όστρακα και χώμα. Με το ίδιο υλικό είχαν γεμιστεί και οι ενδιάμεσοι των λίθων αρμοί. Η οδός βρισκόταν πολύ κοντά στο δυτικό τείχος της πόλης και ειδικότερα κοντά σε μία από τις κύριες πύλες της πόλης, την πύλη V, αλλά λίγο νοτιότερα από τον άξονα της πύλης και της χαλικοστρωτής οδού που βρέθηκε στο εσωτερικό της⁹. Στην οικοδομική νησίδα στα βόρεια της οδού, κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Α/φων Αρσενόπουλου, αποκαλύφθηκε ένα πολυτελές οικοδόμημα των ελληνιστικών χρόνων, με δύο ανδρώνες με ψηφιδωτά δάπεδα¹⁰. Η οδός εντοπίστηκε σε βάθος -0,40 μ. έως -0,50 μ. από τη σύγχρονη οδό Θέτιδος, παρουσίαζε δηλαδή κατηφορική κλίση από Ν προς Β. Επάνω από την πλακοστρωμένη οδό βρέθηκε ένα στρώμα, πάχους 0,25 μ., από πακτωμένο χώμα που περιείχε μεγάλη ποσότητα οστράκων, τμημάτων πήλινων κεραμίδων στέγης και κατά τόπους συγκεντρώσεις μικρών αργών λίθων, που έδινε την εντύ-

5. Κατακούτα – Τουφεξής 1994.

6. Καραπάνου 2007β.

7. Στο τοπογραφικό σχέδιο της εικ. 1 σημειώνονται τα οικόπεδα που έχουν ανασκαφεί από την υπογράφουσα και αυτά από τα παλαιότερα, στα οποία αποκαλύφθηκαν αρχαίες οδοί, δημόσια κτίρια και ενδείξεις για την ύπαρξη ιερών.

8. Καραπάνου 2004, 554-555.

9. Κατακούτα – Τουφεξής 1994, 196-197. Τζιαφάλιας 1994, 337.

10. Καραπάνου 2008β.

πωση ότι σε μία δεύτερη φάση, σύγχρονη ωστόσο και αυτή με τον εξωτερικό τοίχο του ελληνιστικού οικοδομήματος που όριζε την οδό από τα νότια, το επίπεδό της ανέβηκε και η οδός ανακατασκευάστηκε χωμάτινη αυτή τη φορά, πιθανόν ύστερα από καθίζηση που αυτή υπέστη. Πιθανή ανάλογη μεταγενέστερη φάση διαπιστώθηκε και στην οδό που διερχόταν από την παρακείμενη πύλη V του τείχους¹¹.

Στο οικόπεδο Γ. Δεληδήμου – Α. Νάκα – Λ. Ζάχου αποκαλύφθηκε μία ακόμη οδός με κατεύθυνση Α-Δ, εκατέρωθεν της οποίας βρέθηκαν τμήματα δύο ιδιωτικών οικιών (Οικίες Α και Β)¹². Η οδός ανασκάφηκε σε μήκος 19 μ. και είχε πλάτος 9,10 μ. (εικ. 3). Ήταν κατασκευασμένη από ένα στρώμα, πάχους 0,32-0,41 μ., από καστανό χρώμα που περιείχε μεγάλη ποσότητα λατυπών και χαλικιών ασβεστόλιθου, λίγες μικρές αργές ασβεστολιθικές πέτρες, μεγάλη ποσότητα μικρού και μετρίου μεγέθους τμημάτων πήλινων κεραμίδων στέγης και λίγα όστρακα. Κατά τόπους παρατηρήθηκαν επιφανειακά στην οδό περιοχές με μεγαλύτερη πυκνότητα τμημάτων πήλινων κεραμίδων –πιθανότατα επισκευές της άνω επιφάνειας του οδοστρώματος. Το υπόστρωμα της οδού αποτελούσε ένα στρώμα, πάχους 0,20 μ., από καστανό χρώμα με πολλά τμήματα πήλινων κεραμίδων, κάτω από το οποίο εντοπίστηκε λιθόστρωτο, πάχους 0,20 μ., από μικρές ασβεστολιθικές πέτρες και λατύπες, με λίγα μικρά τμήματα πήλινων κεραμίδων, λίγα όστρακα και καστανό πηλώδες χρώμα ανάμεσά τους –πιθανόν δεύτερο στιβαρότερο υπόστρωμα της οδού αμέσως επάνω από το φυσικό έδαφος που παρυσίαζε κατωφερική κλίση από Ν προς Β.

Στο βόρειο τμήμα της οδού, σε απόσταση 0,22 μ. από τον νότιο εξωτερικό τοίχο της Οικίας Α, αποκαλύφθηκε *in situ* το κατώτερο σωζόμενο τμήμα ενός λίθινου όρου (εικ. 4). Επρόκειτο για μία ασβεστολιθική πλάκα ορθογώνιας διατομής, η ανατολική όψη της οποίας ήταν λεία, ενώ η δυτική δουλεμένη με χονδρό βελόνι. Η πλάκα σωζόταν σε ύψος 0,47 μ., είχε πλάτος 0,20 μ. και πάχος 0,12 μ. Μία ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική λεπτομέρεια εντοπίστηκε στην όψη προς την οδό των εξωτερικών τοίχων των δύο ιδιωτικών οικιών. Στο μέσον περιπού του μήκους του αποκαλυφθέντος τμήματος του νότιου εξωτερικού τοίχου της Οικίας Α δύο ορθογώνιοι κυβόλιθοι είχαν τοποθετηθεί «μπατικά», δηλ. με τη μέγιστη διάστασή τους στον άξονα Β-Ν, καταλαμβάνοντας ολόκληρο το πλάτος του τοίχου, σε αντίθεση με τους υπολοίπους κυβόλιθους του τοίχου που ήταν τοποθετημένοι δρομικά. Από τους δύο κυβόλιθους, που απείχαν μεταξύ τους 2,75 μ., ο δυτικότερος εξείχε από το υπόλοιπο μέτωπο του τοίχου κατά 0,12 μ. προς Ν, ενώ αντίστοιχα εξείχε και η ψαμμολιθική πλάκα θεμελίωσης επάνω στην οποία εδραζόταν (εικ. 5). Ο ανατολικότερος κυβόλιθος εξείχε κατά 0,10 μ. από το μέτωπο του τοίχου προς Ν. Στο νότιο εξωτερικό μέτωπο των δύο κυβόλιθων υπήρχε δουλεμένο με χονδρό βελόνι έξεργο ορθογώνιο τμήμα. Ανάλογος κυβόλιθος υπήρχε και στον εξωτερικό τοίχο της Οικίας Β, και μάλιστα στην περσσία προς Ν του δυτικού κυβόλιθου της Οικίας Α. Ένας ανάλογα τοποθετημένος κυβόλιθος, ο οποίος εξείχε από το υπόλοιπο μέτωπο του εξωτερικού τοίχου της οικίας προς την αρχαία οδό, αποκαλύφθηκε επίσης στο βόρειο εξωτερικό τοίχο της ελληνιστικής οικίας που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Απ. Κυριαζόπουλου.

Η οδός που εντοπίστηκε στο οικόπεδο Αθ. και Β. Μπεκρή είχε κατεύθυνση Α-Δ και αποκαλύφθηκε σε μήκος 24,80 μ. και μέγιστο πλάτος 5,50 μ. Σε δοκιμαστική τομή που έγινε σε αυτή βρέθηκαν τέσσερα επάλληλα οδοστρώματα, συνολικού πάχους 0,87 μ. Τα ανώτερα τρία οδοστρώματα ήταν κατασκευασμένα από ένα στρώμα καστανού χρώματος που περιείχε μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων πήλινων κεραμίδων στέγης, πολλά όστρακα και αρκετές λατύπες και χαλίκια ασβεστόλιθου, ενώ η επίωση του αρχαιότερου οδοστρώματος περιείχε μεγαλύτερη ποσότητα θραυσμάτων πήλινων κεραμίδων, λίγα όστρακα και ελάχιστες μικρές αργές πέτρες και λατύπες ασβεστόλιθου¹³.

Δύο ακόμη οδοί που διασταυρώνονταν κάθετα αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Α/φων Λούκουτου. Η πλάτους 10 μ. οδός Ι, είχε κατεύθυνση Β-Ν και οριζόταν στα ανατολικά από μία ιδιωτική οικία και στα δυτικά από τον εξωτερικό τοίχο ενός οικοδομήματος που λειτουργούσε παράλληλα και ως αναλημματικός. Η με κατεύθυνση Α-Δ οδός ΙΙ αποκαλύφθηκε σε πλάτος 8,65 μ. Οι δύο οδοί ήταν κατασκευασμένες από έξι επάλληλα οδοστρώματα, συνολικού πάχους 1,20 μ., από πακτωμένο χρώμα που περιείχε ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα από λατύπες και χαλίκια καγιά, λίγα μικρά τμήματα πήλινων κεραμίδων και λίγα όστρακα. Στο δυτικό τμήμα της οδού Ι, σε απόσταση 0,27 μ. από τον εξωτερικό τοίχο του οικοδομήματος που όριζε από τα δυτικά την οδό Ι, αποκαλύφθηκε *in situ* τμήμα ενός λίθινου όρου που σωζόταν σε ύψος 1,30 μ., τοποθετημένος

11. Κατακούτα-Τουφεξής 1994, 200, σημ. 66.

12. Καραπάνου 2005.

13. Καραπάνου 2007α.

μέσα σε ορθογώνια λίθινη βάση (εικ. 6). Η ορθογώνια διατομή ψαμμολιθική πλάκα του όρου είχε πλάτος 0,46 μ., πάχος 0,17 μ. και εδραζόταν σε εντορμία λαξευμένη στην άνω επιφάνεια της από γκριζόλευκο ασβεστόλιθο βάσης της, διαστάσεων 0,77 μ. (μήκος) × 0,62 μ. (πλάτος) × 0,34 μ. (πάχος). Το ανώτερο τμήμα της βάσης ήταν λείο και λίγο μικρότερο σε διαστάσεις από το υπόλοιπο δουλεμένο με χονδρό βελόνι μη ορατό τμήμα της. Λίθινοι ανοιχτοί σκαφωτοί και ένας χτιστός αγωγός που εντοπίστηκαν κάτω από τη θεμελίωση των εξωτερικών τοίχων των δύο κτιρίων που όριζαν την οδό Ι παροχέτευαν τα λύματα τους σε αυτή¹⁴.

Ανάλογη με αυτή των οδών του οικοπέδου Α/φων Λούκουτου ήταν και η κατασκευή της οδού που αποκαλύφθηκε επίσης με κατεύθυνση Β-Ν στο παρακείμενο οικόπεδο Α/φων Δεληδήμου. Η οδός, που οριζόταν από τους εξωτερικούς τοίχους δύο οικοδομημάτων, είχε πλάτος 11 μ. και στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου στρεφόταν προς τα ΝΑ ακολουθώντας τη γωνιώδη κάτοψη του κτιρίου που την όριζε από τα δυτικά. Εντοπίστηκαν πέντε οδοστρώματα και δύο παράλληλοι αποχετευτικοί αγωγοί με χτιστά τοιχώματα, που διέσχιζαν την οδό κατά μήκος¹⁵. Δύο ακόμη οδοί με κατεύθυνση Α-Δ αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές των οικοπέδων Θ. Σαρατζέμη – Δ. Ευαγγελοπούλου και Δ. Χουλιάρα.

Ο χαλικόστρωτος δρόμος που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Δ. Χουλιάρα οριζόταν στο βόρειο τμήμα του από τον εξωτερικό τοίχο δύο οικιών¹⁶, ενώ ο λιθόστρωτος δρόμος που αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,30 μ. και πλάτος 1,10 μ. κατά μήκος του νότιου εξωτερικού τοίχου μιας ελληνιστικής οικίας στο οικόπεδο Θ. Σαρατζέμη – Δ. Ευαγγελοπούλου ήταν κατασκευασμένος από πολύ μικρούς αργούς λίθους¹⁷.

Τέλος, από τις δύο οδούς το πλήρες πλάτος των οποίων αποκαλύφθηκε στα οικόπεδα Α. Μήτα και Δ. Κυρίτση, η πρώτη με κατεύθυνση Β-Ν είχε πλάτος 3,20 μ., οριζόταν από τους εξωτερικούς τοίχους τριών οικιών και ήταν κατασκευασμένη από πατημένο χώμα με λατύπες, τμήματα κεραμίδων και όστρακα¹⁸, ενώ η από πατημένο χώμα, χαλίκι και ψήγματα πορτοκαλόχρωμων πηλών οδός, με πλάτος μόλις 0,80 μ., που εντοπίστηκε με κατεύθυνση Β-Ν, μεταξύ δύο κτιρίων ελληνιστικών χρόνων στο οικόπεδο Δ. Κυρίτση εξυπηρέτούσε κυρίως την απομάκρυνση των ομβρίων με τους αγωγούς που εντοπίστηκαν σε αυτήν¹⁹.

Όπως διαπιστώθηκε στα οικόπεδα Κ. Μπακάλη – Λ. Λούπη²⁰, Χ. Πολύζου²¹ και Α/φων Αρσενόπουλου²², η είσοδος στα οικοδομήματα εντός των οικοδομικών νησίδων γινόταν από μικρά δρομάκια με κάτοψη σε σχήμα οριζόντιου Γ, από τα οποία αυτό στο οικόπεδο Κ. Μπακάλη – Π. Λούπη ήταν πλακόστρωτο, διασχίζόταν από ανοιχτό σκαφωτό αγωγό απομάκρυνσης των ομβρίων υδάτων και οδηγούσε από την οδό Ι, που αποκαλύφθηκε στο όμορο προς νότον οικόπεδο Α/φων Λούκουτου, στη νότια στοά του αιθρίου της οικίας του οικοπέδου Κ. Μπακάλη – Π. Λούπη. Τα ανάλογα δρομάκια που αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Χ. Πολύζου και Α/φων Αρσενόπουλου ήταν χωμάτινα και οδηγούσαν στη νότια και στην ανατολική αντίστοιχα στοά του αιθρίου των οικοδομημάτων.

Εκτός από τις ανωτέρω οδούς που αποκαλύφθηκαν στις σωστικές ανασκαφές εντός των τειχών της πόλης, τρεις ακόμη οδοί μπορούν να προστεθούν στο πολεοδομικό σχέδιο της Φαρσάλου, αυτές που διέρχονταν με κατεύθυνση Α-Δ από τις πύλες V, VI και VII του τείχους της πόλης. Εντός της πύλης V που εντοπίστηκε στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Αθ. Μαλιαχόβα διασώθηκε και ο δρόμος που περνούσε μέσα από αυτήν, κατασκευασμένος από πατημένο χώμα με μικρά τμήματα κεραμίδων και χαλίκια, επάνω σε υπόστρωμα από μικρούς αργούς λίθους και τμήματα κεραμίδων. Πρόκειται για μια από τις κύριες πύλες της πόλης και ο δρόμος που ξεκινούσε από αυτή οδηγούσε προς τα δυτικά (προς Δομοκό) διασχίζοντας το δυτικό νεκροταφείο της πόλης²³. Η συνέχεια της οδού προς ανατολάς, εντός των τειχών, εντοπίστηκε σε μήκος 2 μ. στο όμορο οικόπεδο Γ. Ζαχαρή²⁴. Καθώς η ύπαρξή τους τεκμαίρεται μόνον από τις αντίστοιχες πύλες, δεν γνωρίζουμε αν οι οδοί που διέρχονταν από τη μικρή πύλη VI και από τη γνωστή μόνο από τον Stählin πύλη

14. Καραπάνου 2008α.

15. Καραπάνου 2009.

16. Τζιαφάλιας 1994, 335.

17. Τζιαφάλιας 1994, 335-337.

18. Κατακούτα 2003, 553-554.

19. Κατακούτα 2002, 546-547.

20. Κατακούτα 1996, 373-374.

21. Καραπάνου 1999, 378-379.

22. Καραπάνου 2008β.

23. Κατακούτα – Τουφεξής 1994, 196-197.

24. Τζιαφάλιας 1994, 337.

VII, καθώς αυτή δεν σώζεται σήμερα, συνεχίζονταν στο εσωτερικό της πόλης ή απλώς οδηγούσαν σε μία ενδεχομένως περιμετρική οδό στο εσωτερικό των τειχών, καθόσον ανασκαφικά δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα κτίσματα σε επαφή με το τείχος. Αντίστοιχος προβληματισμός ισχύει και για τις πυλίδες IV και VIII. Τέλος, η πρόσβαση στην ακρόπολη γινόταν από δύο πύλες τοποθετημένες με αντωπή διάταξη στο στενό διάσελο που ενώνει τα δυο πεπλατυσμένα εξάρματα της ακρόπολης, από τις οποίες η βόρεια πύλη εξασφάλιζε την επικοινωνία με την πόλη, ενώ η νότια οδηγούσε έξω από αυτήν.

Καθώς η αρχαία πόλη είχε κτιστεί στις βόρειες κλιτύες και τις υπώρειες του υψώματος Προφήτης Ηλίας ο πολεοδομικός σχεδιασμός της περιλάμβανε και την κατασκευή αναλημματικών τοίχων για τη δημιουργία ανδρήρων. Οι δύο αναλημματικοί τοίχοι που αποκαλύφθηκαν στα οικοπέδα Α. και Β. Μπεκρή²⁵ και Α/φων Λούκουτου²⁶ αποτελούσαν παράλληλα και τον εξωτερικό τοίχο των οικοδομημάτων που όριζαν από τα βόρεια και δυτικά αντίστοιχα την αρχαία οδό και στην κατασκευή τους είχαν ενσωματωθεί αρχαιότεροι, επίσης αναλημματικοί, τοίχοι. Στα νότια του αναλημματικού τοίχου στο οικόπεδο Α. Νταραγιάννη βρέθηκαν δύο κάθετες σε αυτόν αντηρίδες και ένα στρώμα με πολλές αργές πέτρες, ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα τμημάτων πήλινων κεραμίδων και πολλά όστρακα, που αποτελούσε χονδρό μάζωμα για την ισοπέδωση του εκεί υπαίθριου χώρου²⁷. Τέλος, ένας ακόμη αναλημματικός τοίχος που ενδεχομένως όριζε τη μια πλευρά οδού στην πιθανολογούμενη περιοχή της Αγοράς της αρχαίας πόλης είχε εντοπιστεί στα 1907 από τον Α. Αρβανιτόπουλο στο οικόπεδο Ν. Παρπόδη²⁸.

Η χάραξη και η υλοποίηση του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης των ελληνιστικών χρόνων, που περιλάμβαναν και την κατασκευή αναλημματικών τοίχων για τη δημιουργία ανδρήρων, καθώς και την κατασκευή του συστήματος ύδρευσης – αποχέτευσης της πόλης, τοποθετούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., περίοδο δηλ. κατά την οποία γίνεται η επέκταση του αρχικού πυρήνα της πόλης των αρχαϊκών – κλασικών χρόνων με την κατασκευή του κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης τειχών και θα πρέπει πιθανότατα να συνδεθούν με τη φιλομακεδονική πολιτική της πόλης και τις ευεργεσίες του Φιλίππου Β' προς αυτήν.

ΥΔΡΕΥΣΗ – ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Ο W. M. Leake κατά την περιήγησή του στην πόλη περιγράφει τις πηγές του Απιδανού ποταμού στους πρόποδες του λόφου της Αγίας Παρασκευής, στο δυτικό τμήμα της πόλης, αλλά αναφέρει και την ύπαρξη λαξευμένου στο βράχο αγωγού, καλυμμένου με μεγάλες πλάκες στον οποίο εντόπισε και κλίμακα καθόδου, για την υδροδότηση της πόλης από πηγές στο ύψωμα πάνω από αυτή²⁹. Ανάλογα λείψανα του αρχαίου υδραγωγείου, λαξευμένες στο βράχο και καλυμμένες με πλάκες τάφρους και μία δεξαμενή, εντόπισε ο Α. Αρβανιτόπουλος και στις ανατολικές παρυφές της πόλης³⁰. Το υπόγειο λαξευμένο στο βράχο υδραγωγείο της πόλης ήλθε ξανά στο φως το 1973 με την αποκάλυψη στο νότιο-κεντρικό τμήμα της πόλης, στο οικόπεδο Α. Αρσενόπουλου, επί της οδού Αθηνάς, μιας καθόδου με βαθμίδες, εν μέρει λαξευμένες στο φυσικό βράχο και εν μέρει κατασκευασμένες με πωρολίθους, που οδηγούσε σε υπόγεια σήραγγα με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, η οποία ερευνήθηκε σε μήκος 25 μ. και στο δάπεδό της έρεε ακόμη νερό³¹. Οι υπόγειες λαξευμένες στο βράχο στοές του υδραγωγείου της πόλης εντοπίστηκαν ξανά κατά τις πρόσφατες εκσκαφές για το νέο αποχετευτικό δίκτυο της πόλης, στις οποίες βρέθηκε στην οδό Καναδά και ερευνήθηκε σε μήκος 47 μ. στοά, η οποία στο νοτιότερο αποκαλυφθέν τμήμα της διακλαδιζόταν σε δύο σήραγγες (εικ. 7). Η στοά είχε κατεύθυνση Β-Ν, πλάτος 0,44-0,47 μ. και ύψος 2,80 μ. Η λαξευμένη στο φυσικό βράχο οροφή της ήταν θολωτή, κατά διαστήματα στο ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων της υπήρχαν μικρές ημικυκλικές κόγχες πιθανόν για την τοποθέτηση λύχνων, ενώ στο δάπεδό της το ύψος της στάθμης του νερού ήταν 9 εκ. Στην οροφή της υπήρχε φρε-

25. Καραπάνου 2007α.

26. Καραπάνου 2008α.

27. Καραπάνου 2003, 551-552.

28. Αρβανιτόπουλος 1907, 150.

29. Leake 1835, 453-454.

30. Αρβανιτόπουλος 1910, 178-180. Ο Α. Αρβανιτόπουλος σημειώνει ότι τμήματα του αρχαίου υδραγωγείου στην περιοχή της συνοικίας Βαρούσι είχαν επισκευαστεί και χρησιμοποιηθεί και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, καθώς και ότι η πορεία του αρχαίου υδραγωγείου ήταν ορατή και ψηλότερα στο ύψωμα πάνω από το μέσον της τότε κωμοπόλεως των Φαρσάλων.

31. Γαλλής 1973, 332-333.

άτιο λαξευμένο στο βράχο και καλυμμένο με δύο πλάκες σχιστόλιθου. Στο βορειότερο ερευνηθέν άκρο της στοάς η οροφή της χαμήλωνε στο ύψος των 0,60-0,80 μ. και η στοά συνεχιζόταν σε περαιτέρω ορατό μήκος περίπου 20 μ. προς τα Β. Από τις δύο σήραγγες στο νοτιότερο τμήμα της στοάς, το δάπεδο των οποίων είχε λαξευτεί σε ύψος 1 μ. επάνω από το δάπεδο της στοάς, η μία είχε κατεύθυνση όμοια με της στοάς και ορατό μήκος 3 μ., ενώ η δεύτερη είχε κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, εξακριβωθέν μήκος 8 μ., πλάτος 0,50 μ. και ύψος 0,60 μ.³² Καθώς το υψηλότερο εντοπισθέν τμήμα του υπόγειου υδραγωγείου βρέθηκε στην οδό Αθηνάς με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ προς την οδό Καναδά, πιθανόν το νερό να ερχόταν από πηγές στα νότια του υψώματος της ακρόπολης, ακολουθώντας τις δυτικές παρυφές του³³. Όπως δε προκύπτει από τα τμήματά του που περιγράφουν οι W. M. Leake και Α. Αρβανιτόπουλος (λαξευμένοι στο βράχο αγωγοί καλυμμένοι με πλάκες και δεξαμενές) και από τα τμήματα που αποκάλυψαν οι σωστικές ανασκαφές στις οδούς Αθηνάς και Καναδά (υπόγειες λαξευμένες στο βράχο σήραγγες και στοές με φρεάτια καθόδου σε αυτές) πρόκειται για σημαντικό τεχνικό έργο μεγάλης κλίμακας, αντάξιο της οργάνωσης της ζωής σε μια από τις σημαντικότερες πόλεις της αρχαίας Θεσσαλίας.

Η ύδρευση των οικιών και των υπολοίπων οικοδομημάτων της πόλης γινόταν με πηγάδια³⁴, αλλά και με ένα σύστημα αγωγών από πήλινους σωλήνες οι αρμοί των οποίων σφραγιζόνταν με ασβεστοκονίαμα (εικ. 8). Στο εσωτερικό του πήλινου αγωγού που εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο ενός χώρου στην ιδιωτική οικία του οικοπέδου Α/φων Λούκουτου διασώθηκε και τμήμα μολύβδινου σωλήνα³⁵. Αντίστοιχα, η απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από το αίθριο των οικοδομημάτων γινόταν με λίθινους ανοιχτούς σκαφωτούς αγωγούς (εικ. 9), οι οποίοι καλύπτονταν με πλάκες μόνο στις στοές των αιθρίων και οι οποίοι με τη σειρά τους παροχέτευαν είτε απευθείας στις οδούς, διερχόμενοι κάτω από τον εξωτερικό τοίχο των αιθρίων, είτε σε υπόγειους, καλυμμένους με πλάκες, τετράγωνης διατομής αγωγούς με λίθινα τοιχώματα, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε δάπεδα δωματίων και στη συνέχεια διερχόμενοι κάτω από τους εξωτερικούς τοίχους των κτιρίων παροχέτευαν τα λύματα στις οδούς³⁶. Η αποχέτευση από τα δωμάτια-λουτρά των οικιών γινόταν επίσης με ανοιχτούς σκαφωτούς αγωγούς, οι οποίοι διερχόμενοι κάτω από τους τοίχους των δωματίων παροχέτευαν στους αντίστοιχους αγωγούς των αιθρίων³⁷.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ

Αν και οι πρώτες σωστικές ανασκαφές στα Φάρσαλα από τους Α. Αρβανιτόπουλο και Ν. Γιαννόπουλο, στο α' μισό του 20^{ου} αι., αποκάλυψαν τμήματα δύο δημόσιων κτιρίων στην περιοχή πλησίον της πλατείας Δημαρχείου της σύγχρονης πόλης όπου πιθανολογήθηκε η θέση της αρχαίας Αγοράς, ο σωστικές ανασκαφές του β' μισού του 20^{ου} αι. και των αρχών του 21^{ου} αι. έφεραν στο φως κυρίως τμήματα ιδιωτικών οικιών. Με βάση τα περιορισμένα έως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα για τη θέση και την αρχιτεκτονική μορφή των δημοσίων οικοδομημάτων της πόλης, μπορούμε να προσδιορίσουμε τη θέση ορισμένων τουλάχιστον

32. Καραπάνου 2007β.

33. Ο Α. Καρατόλιας αναφέρει την ύπαρξη υδραγωγείου της ρωμαϊκής εποχής στο όρος Κασιδιάρης από το οποίο με πήλινους σωλήνες το νερό κατέληγε νοτίως της ακρόπολης των Φαρσάλων (Καρατόλιας 1968, 22). Ένα πηγάδι κτισμένο με κυβολίθους εντοπίστηκε επίσης στο ανατολικό άκρο του ρέματος που διέρχεται νότια του υψώματος της ακρόπολης των Φαρσάλων. Τέλος, μία υπόγεια λαξευμένη στο βράχο φιαλόσχημη δεξαμενή, κτισμένη στην περιοχή του στομίου της με ορθογώνιους κυβολίθους κατά τον εκφορικό τρόπο, ανήκει στο σύστημα αποθήκευσης νερού στην αρχαία ακρόπολη (Κατακούτα - Τουφεξής 1994, 191).

34. Πηγάδια αποκαλύφθηκαν στη νότια στοά του αιθρίου της οικίας που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Κ. Μπακάλη - Π. Λούπη (Κατακούτα 1996, 373-374), στο οικόπεδο Β. Γούναρη (Καραπάνου 1996, 377), στο αίθριο του κτιρίου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Κ. Ευαγγελόπουλου (Κατακούτα 2002, 545-546) και στα αίθρια των δύο δημοσίων κτιρίων που βρέθηκαν στα οικόπεδα Σ. Ρεμπάπη (Αρβανιτόπουλος 1907, 150) και 4^{ου} Δημοτικού Σχολείου (Καραπάνου 1996, 378-379).

35. Καραπάνου 2008.

36. Λίθινοι σκαφωτοί αγωγοί περισυλλογής ομβρίων αποκαλύφθηκαν, ενδεικτικά, στις τρεις ελληνιστικές οικίες στο οικόπεδο Α/φων Τσουμάνη (Τουφεξής 1988, 271-274), στο αίθριο της οικίας που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Α/φων Λούκουτου (Καραπάνου 2008), στο αίθριο του κτιρίου στο οικόπεδο Α/φων Αρσενόπουλου (Καραπάνου 2008), κάτω από τον εξωτερικό τοίχο της οικίας Β στο οικόπεδο Γ. Δεληδήμου - Α. Νάκα - Λ. Ζάχου (Καραπάνου 2005), στο αίθριο της οικίας στο οικόπεδο Β. Ζιώγα (Κατακούτα 2000, 507-508) και στο αίθριο του δημόσιου στωικού κτιρίου στο οικόπεδο Σ. Ρεμπάπη (Αρβανιτόπουλος 1907, 148-151).

37. Οικόπεδο Α/φων Λούκουτου (Καραπάνου 2008).

από αυτά στην περιοχή του σημερινού «κέντρου» της πόλης, δηλ. της πλατείας Δημαρχείου και της άμεσης περιοχής στα Β, ΒΑ και ΒΔ της ως τον λόφο της Αγ. Παρασκευής, αλλά η εικόνα μας για αυτά εξακολουθεί να είναι αποσπασματική.

Το κτίριο που ανέσκαψε ο Α. Αρβανιτόπουλος στο οικόπεδο Σ. Ρεμπάπη και συσχέτισε με την Αγορά του 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ., αποτελούνταν από μία τετράγωνη αυλή με φρέαρ και ανοιχτό λίθινο αγωγό περιμετρικά της για την απορροή των ομβρίων υδάτων, η οποία περιβαλλόταν από ιωνικές στοές, στο βάθος της νότιας από τις οποίες αποκαλύφθηκε ένα δωμάτιο με δάπεδο από κονίαμα και έγχρωμες ψηφίδες³⁸. Αντίστοιχα ο Ν. Γιαννόπουλος αποκάλυψε στο οικόπεδο Μ. Γαλάνη, επίσης κοντά στην αρχαία Αγορά, «κρηπιδώματα» στοάς από ισοδομικά τοποθετημένους κυβόλιθους, σπονδύλους κίωνων, αρχιτεκτονικούς λίθους και μια επιγραφή χαραγμένη σε λίθο υπερθύρου η οποία ανέφερε την ίδρυση στοάς από τον Λεωνίδα Πρωτεύου Αλικαρνασσία, για την εκγύμναση των νέων και την τέλεση γυμνικών αγώνων με την επωνυμία *Λεωνίδαία*³⁹. Η ανάθεση μιας ακόμη στοάς και ενός «*σιτοβολείου*» αναφέρονται σε μια χαμένη σήμερα επιγραφή που είδε ο L. Heuzey κατά την επίσκεψή του στην πόλη⁴⁰.

Στις σωστικές ανασκαφές της δεκαετίας του 1980, τμήμα ενός πιθανόν δημόσιου, ορθογώνιου σε κάτοψη, κτιρίου του 4^{ου} αι. π.Χ., με τοίχους που σώζονται σε ύψος τριών έως τεσσάρων δόμων, κατασκευασμένοι με κυβόλιθους από τοπικό γκριζόλευκο ασβεστόλιθο τοποθετημένους κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα, αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Α. Νεβράντζα⁴¹, ενώ δύο ακόμη τμήματα δημόσιων δρομικών κτιρίων ανασκάφηκαν στα οικόπεδα Σ. Λυδάκη και Απ. Ντούμα. Το κτίριο με πεσοστοιχία στη δυτική πλευρά του και δωμάτια στο εσωτερικό του που ήλθε στο φως στα 1985 στο οικόπεδο Σ. Λυδάκη⁴² ανήκει στο ίδιο αρχιτεκτονικό σύνολο με τα λείψανα που αποκάλυψε ο Ν. Γιαννόπουλος στα 1934-1935 στο όμορο οικόπεδο Μ. Γαλάνη και τα οποία με βάση την επιγραφή που βρέθηκε ανήκαν στη στοά που ιδρύθηκε για την τέλεση των *Λεωνιδαίων*⁴³. Το κτίριο (δωρική στοά;) του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. στο οικόπεδο Απ. Ντούμα ενδεχομένως σχετιζόταν με την Αγορά της πόλης λόγω της εγγύτητάς του με την πιθανή θέση της⁴⁴.

Πρόσφατα, σε εκσκαφή του ΟΤΕ στην οδό Λαμίας, στη δυτική παρυφή της σύγχρονης πλατείας Δημαρχείου, αποκαλύφθηκε το νοτιότερο τμήμα ενός βαθμιδατού βάθρου ή βωμού από επιμελώς ειργασμένους κυβόλιθους γκριζόλευκου ασβεστόλιθου σε δύο δόμους. Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκαν επίσης οδόστρωμα ή δάπεδο υπαίθριου χώρου και τέσσερις λίθινοι όροι από τους οποίους ένας *in situ* σε απόσταση 0,27 μ. δυτικά του βάθρου (εικ. 10)⁴⁵. Πλησίον (ΒΔ) των ευρημάτων αυτών, στο οικόπεδο Ν. Παρπόδη, ο Α. Αρβανιτόπουλος είχε αποκαλύψει τμήμα ενός αναλημματικού τοίχου τον οποίο συσχέτισε με «τον έτερον των βραχιόνων οδού ή απλής εισόδου σχετικής προς την Αγορά»⁴⁶. Από τα τέσσερα συνολικά δημοσίου χαρακτήρα οικοδομήματα που αποκάλυψαν οι σωστικές ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της σημερινής πόλης, το οποίο φαίνεται ότι συνέπιπτε με την οργάνωση και χρήση του συγκεκριμένου χώρου και στην αρχαιότητα, τα τρία ήταν στωικά (οικόπεδα Σ. Ρεμπάπη, Μ. Γαλάνη - Σ. Λυδάκη και Απ. Ντούμα). Από αυτά μόνο για το στωικό κτίριο στο οικόπεδο Μ. Γαλάνη - Σ. Λυδάκη είμαστε σε θέση χάρη στην επιγραφή που βρέθηκε να προσδιορίσουμε τη χρήση του για την τέλεση αγώνων. Για το στωικό κτίριο ιωνικού ρυθμού στο οικόπεδο Σ. Ρεμπάπη δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκε στην εμπορική Αγορά της πόλης, καθώς η ερμηνεία από τον Α. Αρβανιτόπουλο της χρήσης του ενός δωματίου που ανασκάφηκε ως εργαστήριο βασίστηκε στον τρόπο κατασκευής του δαπέδου του, αλλά ανάλογα δάπεδα από ψηφίδες σε κονίαμα έχουν αποκαλυφθεί σε επίσημους χώρους ιδιωτικών οικιών. Για το στωικό κτίριο δωρικού ρυθμού στο οικόπεδο Απ. Ντούμα η αποσπασματικότητά του δεν επιτρέπει να πούμε περισσότερα για αυτό. Τέλος, σε ένα μεγάλο ενδεχομένως

38. Αρβανιτόπουλος 1907, 148-151. Η θέση της στοάς σημειώνεται από τον F. Stählin (Stählin 1924, εικ. 9, σημείο ε) στη ΒΑ γωνία της πλατείας που υπήρχε στην οδό Λαμίας, αμέσως δυτικά της σημερινής πλατείας Δημαρχείου. Ωστόσο, το οικόπεδο Ρεμπάπη βρίσκεται λίγο βορειότερα σε μία άλλη μικρή πλατεία, στη συμβολή των οδών 28^{ης} Οκτωβρίου και Ρ. Φεραίου.

39. Γιαννόπουλος 1934-1935, 145-149. Decourt 1995, 64-68, αρ. 52.

40. Decourt 1995, 72, αρ. 55.

41. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1982, 237-238.

42. Τζιαφάλιας 1985, 202.

43. Ο βόθρος όπου ο Ν. Γιαννόπουλος εντόπισε τα αρχιτεκτονικά λείψανα της στοάς των *Λεωνιδαίων* βρισκόταν στον αύλειο χώρο στα ανατολικά της τότε οικίας Μ. Γαλάνη, η οποία κατεδαφίστηκε το 1985 για την ανέγερση της οικοδομής Σ. Λυδάκη.

44. Τζιαφάλιας 1984, 151.

45. Καραπάνου 2007γ.

46. Αρβανιτόπουλος 1907, 150.

δημόσιο οικοδόμημα εκτός των ΒΔ τειχών της αρχαίας πόλης ανήκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα των ελληνιστικών χρόνων που αποκαλύφθηκαν σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης, καλυμμένα από αποθέσεις του Απιδανού ποταμού, στο ΒΔ τμήμα της πόλης στο οικόπεδο του 4^{ου} Δημοτικού Σχολείου⁴⁷ και ενδεχομένως και αυτά στο οικόπεδο Σ. Καρακώστα⁴⁸. Η θέση, το μέγεθος και η κατασκευή των σωζόμενων λειψάνων στα δύο οικόπεδα καθιστούν το ενδεχόμενο ενός γυμνασίου ή σταδίου ή ενός ιερού μία ελκυστική υπόθεση.

ΝΑΟΙ – ΙΕΡΑ

Αν και ανασκαφικά δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα συγκεκριμένα ιερά, η λατρεία αρκετών θεοτήτων στην πόλη πιστοποιείται από κινητά ευρήματα, κυρίως αναθηματικές επιγραφές⁴⁹. Με βάση αυτές τοποθετείται το ιερό του Διός Θαυλίου στο δυτικό τμήμα της πόλης, στο λόφο της Αγίας Παρασκευής, επάνω από τις πηγές του Απιδανού ποταμού, και το ιερό του Ασκληπιού, στο ανατολικό τμήμα της πόλης, στο λόφο του Αγίου Νικολάου. Στους δύο λόφους ο Α. Αρβανιτόπουλος αναφέρει επίσης την ύπαρξη λαξευμένων στο βράχο μαστοειδών αποφύσεων, μη σωζόμενων σήμερα λόγω της οικοδομικής δραστηριότητας, τις οποίες ερμηνεύει ως βάσεις αναθημάτων. Ωστόσο, με βάση την εύρεση στις σωστικές ανασκαφές των μεταγενέστερων χρόνων κινητών τετράγωνων ή ορθογώνιων λίθινων βωμίσκων με ανάλογες μία ή τρεις αποφύσεις στην άνω επιφάνειά τους, πιθανόν οι ορατές στα 1907 λαξευμένες στο βράχο αποφύσεις να επρόκειτο για βωμούς, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί και η ερμηνεία-χρήση που προτείνει για αυτές ο Α. Αρβανιτόπουλος. Με αφορμή την ύπαρξη εντοιχισμένων αρχιτεκτονικών μελών στο τζαμί που υπήρχε στο λόφο της Αγίας Παρασκευής ο Α. Αρβανιτόπουλος φρόντισε για την απαλοτρίωσή του με στόχο τη διενέργεια ανασκαφών για την αποκάλυψη του ιερού του Θαυλίου Διός. Ωστόσο, η δοκιμαστική τομή που έκανε δεν απέδωσε αρχιτεκτονικά λείψανα⁵⁰, ενώ οι σωστικές ανασκαφές στο λόφο στα επόμενα χρόνια αποκάλυψαν «θεμέλια αρχαίων κτισμάτων», ένα «τοιχάριο προϊστορικών χρόνων» και κυρίως τμήματα του δυτικού τείχους της πόλης και δι-αταραγμένες ως το φυσικό βράχο επιχώσεις με κεραμική από τη Νεολιθική έως και την ελληνιστική εποχή, ειδώλια κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και μεταβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, αποτέλεσμα της μακρόχρονης κατοίκησης και της οικοδόμησης στο λόφο⁵¹. Τέλος, στο οικόπεδο Β. Τουρμούσογλου βρέθηκε σε τυχαία θέση μία μαρμάρινη στήλη με τοξωτή απόληξη, όρος πιθανόν του χώρου του ιερού του Θαυλίου Διός⁵², ενώ στις υπώρειες του υψώματος εντοπίστηκαν ένας ΜΕ και τρεις ΠΓ τάφοι⁵³.

Επιγραφικά τεκμηριώνεται επίσης η λατρεία στην πόλη των Δία ως Ολυμπίου και Σωτήρα, Ερμή Εριού-νιου, Αρτέμιδος, Απόλλωνα *Αγυιάτα*, Αφροδίτης Πειθούς, Εστίας και ήρωος Συμμάχου και ενδεχομένως και της Θέτιδας⁵⁴, ενώ η εύρεση ενός κορμού μαρμάρινου αγάλματος της Αθηνάς (ρωμαϊκό αντίγραφο) προστίθεται στη μαρτυρία της εικονογραφίας των νομισμάτων της πόλης σχετικά με την προστάτιδα θεά της⁵⁵. Η πρόταση από τον J.-Cl. Décourt του Δία ως πολιούχου θεού της πόλης στηρίζεται κυρίως στον αριθμό των επιγραφών που αναφέρονται στη λατρεία του και στην αντίστοιχη απουσία επιγραφικής ή φιλολογικής μαρτυρίας για τη λατρεία της Αθηνάς στην πόλη⁵⁶, αλλά ο ίδιος φαίνεται να αγνοεί την εύρεση του αγάλματος της Αθηνάς, ενώ παρακάμπει και την ισχυρή νομισματική μαρτυρία. Η λατρεία του Απόλλωνα στην πόλη

47. Καραπάνου 1996, 378-379.

48. Κατακούτα 2001, 543-544. Σε δημόσιο ενδεχομένως κτίριο ανήκαν κατά την ανασκαφή τα λείψανα στο οικόπεδο Β. Κυριαζή – Ευ. Τσόγκα, στο ΒΑ τμήμα της πόλης, κοντά στο αρχαίο τείχος (Κατακούτα 2003, 553).

49. Stählin 1914, 7-8. Décourt 1995, 59-60, 75-101. Αρβανιτόπουλος 1907, 151-174. 1910, 180-183. 1919, 180-181. Moustaka 1983. Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, 24, 30, 32, 36, 40, 67-68. Λάββα 2001, 95.

50. Αρβανιτόπουλος 1907, 152-153. 1910, 176-177.

51. Θεοχάρης 1960, 175. Θεοχάρης 1964, 260-261. Γαλλής 1973-1974, 566-567, 576-578. Τζιαφάλιας 1975, 194. Κατακούτα 1988, 268-270. Κατακούτα 1994, 337.

52. Γαλλής 1973-1974, 576-578.

53. Θεοχάρης 1964, 260-261. Γαλλής 1973-1974, 566-567.

54. Αμφιβολίες για την ανάγνωση της επιγραφής που βρέθηκε στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς και συνδέθηκε από τον Α. Αρβανιτόπουλο με τη λατρεία της Θέτιδας *διατυπώνει* ο J.-Cl. Décourt (Décourt 1995, 97-99, αρ. 77). Ο ίδιος προτείνει και μία διαφορετική ερμηνεία του επιθέτου *Αγυιάται* που αναφέρεται σε δύο επιγραφές της πόλης (Décourt 1995, 94-96). Αντίθετα με τη λατρεία του Απόλλωνα συσχετίζουν τις ανωτέρω επιγραφές οι Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας (Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, 24).

55. Τζιαφάλιας 1985, 207. Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, 18, πίν. 2.

56. Décourt 1995, 59-60, 81.

πιστοποιείται επίσης από ένα τμήμα μαρμάρινου αναθηματικού ναΐσκου με παράσταση Απόλλωνα κιθαρωδού που βρέθηκε στη Βασιλή Φαρσάλων και έχει ως πιθανή προέλευση τα Φάρσαλα –λόγω της εγγύτητας των δύο θέσεων⁵⁷–, ενώ αμφισβητούμενη θα πρέπει να θεωρηθεί η προέλευση του αναγλύφου της Απολλώνειας Τριάδας που σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και αναφέρεται από τον Ι. Σβορώνο ως προερχόμενο από τα Φάρσαλα. Στην πόλη βρέθηκαν επίσης ένα τμήμα κεφαλής πιθανόν Ασκληπιού⁵⁸, ένα τμήμα κορμού Αρτέμιδος, σήμερα στο Μουσείο του Αλμυρού⁵⁹, ενώ σε έναν αγρό εκτός του δυτικού πιθανόν τείχους της πόλης ο F. Stählin αναφέρει την εύρεση μιας ερμαϊκής στήλης⁶⁰.

Αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις και τμήματα κιόνων, κιονόκρανα, κυβόλιθοι, πλάκες επιστυλίου) από ψαμμόλιθο που έχουν βρεθεί κατά καιρούς στις σωστικές ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της πόλης, είτε ως τυχαία ευρήματα είτε εντοιχισμένα σε β' χρήση, υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός τουλάχιστον αρχαϊκού δωρικού ναού, η θέση του οποίου ήταν πιθανότατα στο κεντρικό τμήμα της πόλης, είτε στη θέση του κτιρίου και της πλατείας του σημερινού Δημαρχείου της πόλης είτε στη διασταύρωση των οδών 25^{ης} Μαρτίου και Αθηνάς, στο χώρο που οριζόταν από το μεγάλο ανάλημμα που αποκαλύφθηκε στη δυτική παρειά του οικοπέδου Α/φων Λούκουτου και το οποίο είχε ενσωματώσει παλαιότερο τοίχο. Ο δε μεγάλος όρος από ψαμμόλιθο που βρέθηκε *in situ* στην οδό Ι, αμέσως ανατολικά του ανωτέρω αναλήμματος, όριζε πιθανόν την περιοχή αυτού του ιερού⁶¹.

Στις θέσεις «Πλάτωμα» και «Εικονισματάκι» που βρίσκονται στις ΒΑ κλιτύες του υψώματος Προφήτης Ηλίας, στο πευκοδάσος που απλώνεται στις παρυφές της σύγχρονης πόλης, βρέθηκαν δύο αποθέτες ιερού Δήμητρας με πήλινα ειδώλια, πλακίδια και μικκύλα αγγεία που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. και μπορούν με βάση τους τύπους τους να συνδεθούν με ιερό της θεάς Δήμητρας⁶². Ένας ακόμη πιθανότατα αποθέτης του ίδιου ιερού είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα, επίσης στις υπώρειες του υψώματος. Σε αυτόν βρέθηκαν πήλινες προτομές της Δήμητρας και της Κόρης, ένα πήλινο πλακίδιο με απεικόνιση ναού εν παραστάσει μεταξύ των οποίων ίστανται δύο θεές και άλλα ειδώλια⁶³. Οι L. Heuzey και H. Daumet αναφέρουν επίσης την ύπαρξη στην παλαιά Μητρόπολη (Άγ. Νικόλαος), στο ανατολικό τμήμα της πόλης, ενός αναγλύφου με παράσταση Δήμητρας και Κόρης⁶⁴. Καθώς στο ανώτερο τμήμα των βόρειων κλιτύων του υψώματος Προφήτης Ηλίας που αποτελούν σήμερα δασική αδόμητη ζώνη, πέραν της ευρέσεως των αποθετών του ιερού της Δήμητρας και Κόρης, δεν έχουν γίνει άλλες ανασκαφές, δεν είμαστε προς το παρόν σε θέση να γνωρίζουμε εάν η αρκετά μεγάλη αυτή έκταση ήταν αποκλειστικά χώρος για ιερά και ενδεχομένως και για δημόσια κτίρια ή αν ο τομέας των ιδιωτικών οικιών επεκτεινόταν και σε αυτό το τμήμα της πόλης. Ο F. Stählin πάντως τοποθετεί εδώ και το θέατρο της πόλης⁶⁵. Τέλος, εκτός άστεως, ερευνήθηκε από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή ένα αγροτικό ιερό στο Σπήλαιο Καράπλα στα ΝΔ των Φαρσάλων. Σε αυτό με βάση δύο χαραγμένες στους βράχους επιγραφές λατρεύονταν οι Απόλλωνας, Ασκληπιός, Υγεία, Ερμής, Πάνας, Νύμφες, Χείρων και Ηρακλής⁶⁶.

Η σημερινή εικόνα μας για την αρχαία Φάρσαλο είναι αποτέλεσμα των σωστικών ανασκαφών με τους περιορισμούς αλλά και τις δυνατότητες που αυτό το είδος αρχαιολογικής έρευνας παρέχει. Εντούτοις, οι απαλλοτριώσεις σημαντικών μνημείων που αποκαλύφθηκαν με αυτές, όπως τμήματα του τείχους στην περιοχή της σύγχρονης πόλης, το δημόσιο κτίριο στο οικοπέδο Α. Νεβράντζα και τα δύο ταφικά μνημεία στο δυτικό νεκροταφείο της πόλης, προστέθηκαν στα ορατά λείψανα της ακρόπολης και των τειχών στην αδόμητη περιοχή του υψώματος προφήτης Ηλίας, ως τεκμήρια της μακραίωνης ιστορίας της συνέχειας της ζωής σε αυτή τη θεσσαλική πόλη.

57. Decourt 1995, 82, αρ. 65, 81-82, αρ. 64.

58. Αρβανιτόπουλος 1910, 181.

59. Μητροπούλου 1992, 329.

60. Stählin 1914, 8.

61. Καραπάνου 2008α.

62. Τζιαφάλιας 1973-1974, 578-579. Στη θέση "Πλάτωμα" εντοιπίστηκε και τμήμα παρακείμενου στον αποθέτη Α κτιρίου.

63. Θεοχάρης 1966, 254. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 26-27, 73-78. Ενδεχομένως με το ιερό σχετίζονται και τα ειδώλια που αποκαλύφθηκαν στο οικοπέδο Γ. Ραΐου, στην ίδια περιοχή (Γαλλής 1973, 333).

64. Heuzey – Daumet 1876, 418.

65. Stählin 1914, 13.

66. Decourt 1995, 88-94, αρ. 72-73.

SUMMARY

**RESCUE EXCAVATIONS AT PHARSALA.
EVIDENCE FOR THE ORGANIZATION OF THE PUBLIC SPACE
IN THE HELLENISTIC CITY**

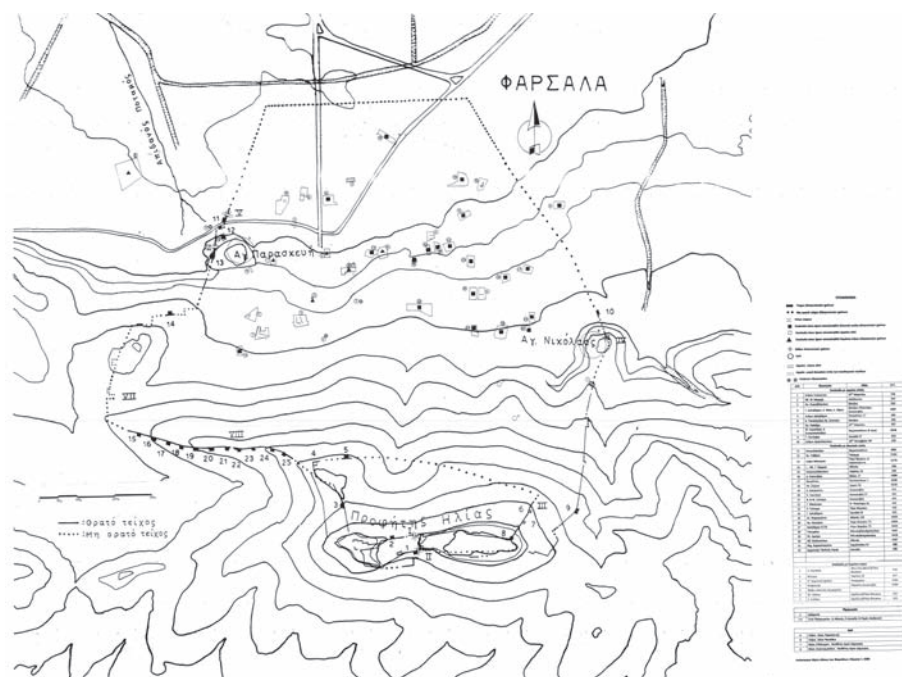
Sophia Karapanou

The rescue excavations, that are conducted at Pharsala since the beginning of the 20th c., have become intensive the last twenty years because of the increased building activity in the area and brought to light significant evidence about the city's history during the Hellenistic era, as one of the main urban centers of Ancient Thessaly, capital of the Phthiotis Tetrarchy. Although the unearthed antiquities are consisted mainly of private home remnants of that era, certain findings such as parts of the city walls, parts of streets, the water supply and sewage networks, parts of public buildings and artifacts related to shrines, allowed us to form an initial view about the organization of the public space of that Hellenistic City.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία. Α' Εν Φαρσάλω 1) Η Αγορά 2) Ιερόν Διός Θαυλίου, *ΠΑΕ*, 148-153.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία. Γ' Εν Φαρσάλω 1) Το αρχαίον υδραγωγείον 2) Επιγραφικά, πλαστικά και αρχιτεκτονικά ευρήματα, *ΠΑΕ*, 176-183.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1929. Τα Πελώρια των Φαρσαλίων και η Παλαιολιθική Ελλάς, *Πολέμων Α'*, 221-226.
- Βερδελής Ν., 1948-1949. Πρόχειρος Ανασκαφική Έρευνα εις Φάρσαλα, *ΑΕ*, 40-42.
- Βερδελής Ν., 1950-1951. Χαλκή Τεφροδόχος Κάλπις εκ Φαρσάλων, *ΑΕ*, 80-105.
- Βερδελής Ν., 1951. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 154-163.
- Βερδελής Ν., 1952α. Καλυκοειδής Κρατήρ της τέχνης του Εξηκίου, *ΑΕ*, 96-116.
- Βερδελής Ν., 1952β. Ανασκαφή Φαρσάλων, *ΠΑΕ*, 185-204.
- Βερδελής Ν., 1953. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 127-132.
- Βερδελής Ν., 1954. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 153-159.
- Βερδελής Ν., 1955. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 140-146.
- Γαλλής Κ., 1973. Φάρσαλα. Οδός Αθηνάς 68 (οικόπεδον Α. Αρσενοπούλου), *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 332-333.
- Γαλλής Κ., 1973-1974. Φάρσαλα. Λόφος Αγίας Παρασκευής, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 566-567, 576-578.
- Γιαννόπουλος Ν., 1934-1935. Επιγραφαί εκ Θεσσαλίας. Β' Φαρσάλου, *ΑΕ*, 145-149.
- Δάφφα-Νικονάνου Α., 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, Βόλος.
- Decourt J.-Cl., 1995. *Études Epigraphiques 3. Inscriptions de Thessalie I. Les cités de la vallée de l'Épireus*, Paris.
- Θεοχάρης Δ., 1960. Φάρσαλος, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 175.
- Θεοχάρης Δ., 1964. Φάρσαλος, *ΑΔ* 19, *Χρονικά*, 260-261.
- Θεοχάρης Δ., 1966. Φάρσαλος, *ΑΔ* 21, *Χρονικά*, 254.
- Heuzey, L. - Daumet, H. 1876. *Mission archéologique de Macédoine*, Paris.
- Καραπάνου Σ., 1996. Φάρσαλα. Οδός Ανωχωρίου (4^ο Δημοτικό Σχολείο), Οικόπεδο Β. Γούναρη, *ΑΔ* 51, *Χρονικά*, 377-379.
- Καραπάνου Σ., 1999. Φάρσαλα. Οδός 25^{ης} Μαρτίου 7 (οικόπεδο Χ. Πολύζου), *ΑΔ* 54, *Χρονικά*, 423.
- Καραπάνου Σ., 2001. Φάρσαλα. Οικόπεδο Ελ. Τσινοπούλου-Ζυγούρη (οδός Κανάρη 13, Ο. Τ. 235), *ΑΔ* 56, *Χρονικά*, 542-543.
- Καραπάνου Σ., 2003. Φάρσαλα. Οικόπεδο Α. Νταραγιάννη (οδός Αθηνάς 120, Ο. Τ. 443Α), *ΑΔ* 58, *Χρονικά*, 551-552.
- Καραπάνου Σ., 2004. Φάρσαλα. Οικόπεδο Απ. Κυριαζόπουλου (οδός Θέτιδος 54, Ο. Τ. 519), *ΑΔ* 59, *Χρονικά*, 554-555.
- Καραπάνου Σ., 2005. Φάρσαλα. Οικόπεδο Γ. Δεληδήμου, Α. Νάκα & Λ. Ζάχου (οδός Ν. Κουκουφλή, Πλαστήρα & Θέτιδος, Ο. Τ. 420 Γ), *ΑΔ*, *Χρονικά*, (υπό έκδοση).

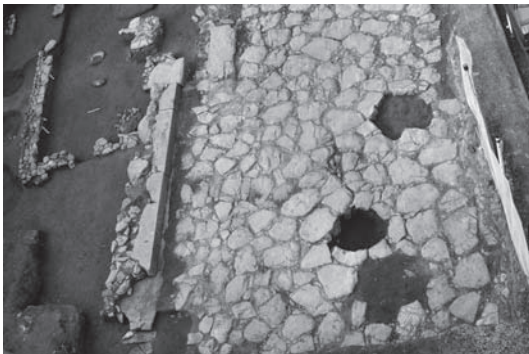
- Καραπάνου Σ., 2007α. Φάρσαλα. Οικόπεδο Α. και Β. Μπεκρή (οδός Απόλλωνος 1, Ο. Τ. 243 Ζ), *ΑΔ, Χρονικά* (υπό έκδοση).
- Καραπάνου Σ., 2007β. Έργα Αποχέτευσης Δήμου Φαρσάλων. Οδός Καναδά 24. Οδός Λαρίσης, *ΑΔ, Χρονικά* (υπό έκδοση).
- Καραπάνου Σ., 2007γ. Φάρσαλα. Έργα ΟΤΕ. Οδός Λαμίας και Θεοτοκοπούλου, *ΑΔ, Χρονικά* (υπό έκδοση).
- Καραπάνου Σ., 2008α. Φάρσαλα. Οικόπεδο Α/φων Λούκουτου (οδός Αθηνάς και 25^{ης} Μαρτίου), *ΑΔ, Χρονικά* (υπό έκδοση).
- Καραπάνου Σ., 2008β. Φάρσαλα. Οικόπεδο Α/φων Αρσενόπουλου (οδός 28^{ης} Οκτωβρίου), *ΑΔ, Χρονικά* (υπό έκδοση).
- Καραπάνου Σ., 2009. Φάρσαλα. Οικόπεδο Α/φων Δεληδήμου (οδός Πατρόκλου 17, Ο. Τ. 535), *ΑΔ, Χρονικά* (υπό έκδοση).
- Καρατόλιας, Α. 1968. *Τα Φάρσαλα. Από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Αθήναι.
- Κατακούτα Σ., 1988. Φάρσαλα. Λόφος Αγ. Παρασκευής (Οικόπεδα Β. Μπελιώκα, Χρ. Νώτη, Β. Γάκα και Αθ. Μαλιαχόβα), *ΑΔ 43, Χρονικά*, 268-270.
- Κατακούτα Σ. – Τουφεξής Γ., 1994. Τα Τείχη της Φαρσάλου, στο *Θεσσαλία Β*, 189-206.
- Κατακούτα Σ., 1994. Φάρσαλα. Οικόπεδο Ν. Τριανταφύλλου (λόφος Αγίας Παρασκευής, οδός Παλαμά), *ΑΔ 49, Χρονικά*, 337.
- Κατακούτα Σ., 1996. Φάρσαλα. Οδός Πατρόκλου 21 (οικόπεδο Κ. Μπακάλη – Παν. Λιούπη), *ΑΔ 51, Χρονικά*, 373-374.
- Κατακούτα Σ., 2000. Φάρσαλα. Οικόπεδο Ζιόγα Β. (Συμβολή των οδών Πλαστήρα και κελουστου Μαυρογεώργου), *ΑΔ 55, Χρονικά*, 507-508.
- Κατακούτα Σ., 2001. Φάρσαλα. Οικόπεδο Σ. Καρακώστα (Ανώνυμη οδός, Ο. Τ. 132 Β), *ΑΔ 56, Χρονικά*, 543-544.
- Κατακούτα Σ., 2002. Φάρσαλα. Οικόπεδο Κ. Ευαγγελόπουλου (στη συμβολή των οδών Κανάρη και Απόλλωνος, Ο. Τ. 243 Ζ), *ΑΔ 57, Χρονικά*, 545-546.
- Κατακούτα Σ., 2002. Φάρσαλα. Οικόπεδο Δ. Κυρίτση (Οδών Καναδά, Ο. Τ. 442 Β), *ΑΔ 57, Χρονικά*, 546-547.
- Κατακούτα Σ., 2003. Φάρσαλα. Οικόπεδο Α. Μήτα (συμβολή οδών Αθηνάς και ανωνύμου, Ο. Τ. 447), *ΑΔ 58, Χρονικά*, 553-554.
- Κατακούτα Σ., 2003. Φάρσαλα. Οικόπεδο Β. Κυριαζή – Ευαγγ. Τσόγκα (οδός Απόλλωνος 12, Ο. Τ. 246 Α), *ΑΔ 58, Χρονικά*, 553.
- Lavva S., *Die Münzprägung von Pharsalos*, Saarbrücker Studien zur Archäologie und Alten Geschichte, Band 14, 2001.
- Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece*, τ. Ι, London.
- Μητροπούλου Ε., 1992. Αγαλματίδια Αρτέμιδος στο Μουσείο Βόλου, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 326-332.
- Μισαηλίδου-Δεσποτιδίου Β., 1982. Φάρσαλα. Πάροδος Ν. Κουκουφλή (οικόπεδο Α. Νεβράντζα), *ΑΔ 37, Χρονικά*, 237-238.
- Moustaka A, 1983. *Kulte und Mythen auf thessalischen münzen*, Würzburg.
- Ρακατσάνης Κ. – Τζιαφάλιας Α., 1997. *Λατρείες και Ιερά στην αρχαία Θεσσαλία. Α' Πελασγιώτις, Δωδώνη* παράρτημα 63, Ιωάννινα.
- Stählin F., 1914. *Pharsalos. Topographische und geschichtliche Untersuchungen über die Hauptstadt der Phthiotis*, Nürnberg.
- Stählin F. 1924. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart.
- Τζιαφάλιας Α., 1973-1974. Φάρσαλα. Λόφος Φρουρίου, *ΑΔ 29, Χρονικά*, 578-579.
- Τζιαφάλιας Α., 1975. Φάρσαλα. Λόφος Αγίας Παρασκευής, *ΑΔ 30, Χρονικά*, 194.
- Τζιαφάλιας Α., 1984. Φάρσαλα. Οδός Λαρίσης 26 (οικόπεδο Απ. Ντούμα), *ΑΔ 39, Χρονικά*, 151.
- Τζιαφάλιας Α., 1985. Φάρσαλα. Γωνία οδών Αχιλλέως και Ρήγα Φεραίου (οικόπεδο Σ. Λυδάκη), *ΑΔ 40, Χρονικά*, 202.
- Τζιαφάλιας Α., 1985. Περισυλλογή - Παράδοση Αρχαίων. Φάρσαλα. Αρ. 31, *ΑΔ 40, Χρονικά*, 207.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Φάρσαλα. Οδός Θέτιδος 33 (οικόπεδο Γ. Ζαχαρή), *ΑΔ 49, Χρονικά*, 337.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Φάρσαλα. Οδός Καναδά 37 (οικόπεδο Δ. Χουλιάρη), *ΑΔ 49, Χρονικά*, 335.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Φάρσαλα. Γωνία Ερμού και Θεμιστοκλέους (οικόπεδο Θ. Σαρατζέμη και Δ. Ευαγγελοπούλου), *ΑΔ 49, Χρονικά*, 337.
- Τουφεξής Γ., 1988. Φάρσαλα. Διασταύρωση οδών Αθηνάς και Χονδροπούλου (οικόπεδο αδελφών Τσουμάνη), *ΑΔ 43, Χρονικά*, 271-274.

Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της αρχαίας Φαρσάλου. Σημειώνονται το τείχος και τα οικόπεδα στα οποία αποκαλύφθηκαν αρχαίες οδοί, δημόσια κτίρια, ιδιωτικές οικίες, οι πιθανές θέσεις ιερών και οι θέσεις όπου εντοπίστηκαν λείψανα του αρχαίου υδραγωγείου.

Εικ. 3. Οικόπεδο Γ. Δεληδήμου- Α. Νάκα- Λ. Ζάχου. Ιδιωτικές οικίες εκατέρωθεν αρχαίας οδού.

Εικ. 2. Οικόπεδο Απ. Κυριαζόπουλου. Πλακοστρωμένη οδός ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 4. Οικόπεδο Γ. Δεληδήμου- Α. Νάκα - Λ. Ζάχου. Λίθινος όρος in situ.

Εικ. 5. Οικόπεδο Γ. Δεληδήμου- Α. Νάκα - Λ. Ζάχου. Ο κυβόλιθος που εξείχε από τον δυτικό εξωτερικό τοίχο της οικίας Α προς την αρχαία οδό.

Εικ. 6. Οικόπεδο Α/φων Λούκουτου. Λίθινος όρος in situ στην αρχαία οδό Ι.

Εικ. 7. Οδός Καναδά. Υπόγεια στοά αρχαίου υδραγωγείου.

Εικ. 8. Οικόπεδο Α/φων Λούκουτου. Πήλιнос υδρευτικός σωλήνας.

Εικ. 9. Οικόπεδο Α. Αρσενόπουλου. Λίθινος σκαφωτός αγωγός απομάκρυνσης ομβρίων σε αίθριο ελληνιστικού οικοδομήματος.

Εικ. 10. Οδός Λαμίας. Βάθρο και όρος.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΦΑΓΕΝΤΙΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΦΑΡΣΑΛΟ

Ιωάννης Καρατάσιος, Βασίλης Κυλίκουλου, Θεόδωρος Παλιούγκας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην αρχαιολογική γλώσσα ο όρος *φαγεντιανή* (faïence) περιγράφει ένα υλικό που αποτελείται από λεπτούς κόκκους χαλαζία ή χαλαζιακής άμμου, οι οποίοι ενώνονται και συγκρατούνται μεταξύ τους, μερικώς, από μία ακανόνιστη υαλώδη μάζα. Η επιφάνεια της φαγεντιανής καλύπτεται από ένα λεπτό στρώμα υαλώματος (συνήθως έγχρωμου), που είναι πλούσιο σε αλκάλια¹.

Η παρούσα εργασία αφορά στην τεχνολογική μελέτη ενός ανάγλυφου ημισφαιρικού σκύφου από υπόλευκη φαγεντιανή που βρέθηκε τυχαία στα Φάρσαλα. Το αγγείο χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους (τέλος του 3ου ή α' μισό του 2ου αι. π.Χ.) και ανήκει στη Συλλογή Εμμ. Γ. Καραμανώλη, αρ. ευρ. 433².

I. ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μελέτη υλοποιήθηκε σε δύο αντιπροσωπευτικά δείγματα που ελήφθησαν από τις ελεύθερες ακμές ενός θραύσματος από το χείλος και το άνω τμήμα του σώματος του σκύφου, και από σημεία που δεν αλλοιώναν τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του ευρήματος. Τα δείγματα καθαρίστηκαν εξωτερικά με μαλακή βούρτσα, εγκιβωτίστηκαν σε εποξική ρητίνη και λειάνθηκαν. Η μικροδομή του σώματος και της διακόσμησης του αγγείου μελετήθηκαν σε εγκάρσιες στιλπνές τομές, στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (FEI, Quanta Inspect D8334). Η χημική ανάλυση των δειγμάτων πραγματοποιήθηκε με φασματοσκοπία ακτίνων -X (SEM/EDAX)³. Τα αποτελέσματα (μέσος όρος 2-3 αναλύσεων) παρουσιάζονται με τη μορφή τής, επί τοις εκατό, κατά βάρος συγκέντρωσης των οξειδίων των στοιχείων που προσδιορίστηκαν, κατόπιν αναγωγής στο 100%.

II. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η εξέταση των στιλπνών τομών με οπισθοσκεδαζόμενα ηλεκτρόνια κατέστησε δυνατή τη διάκριση των διαφορετικών στρωμάτων του σώματος του αγγείου βάσει της χημικής σύστασης και της μικροδομής τους⁴.

Το εξωτερικό υάλωμα (*Gl*) είναι θαμπό και αρκετά αλλοιωμένο, εξαιτίας της διάβρωσης κατά την παραμονή του αγγείου στο έδαφος, ενώ διατηρείται τμηματικά· το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 30 - 50 μm (**εικ. 1**). Μεταξύ του κυρίως σώματος (*Bd*) της φαγεντιανής και του εξωτερικού υαλώματος διακρίνεται το στρώμα αλληλεπίδρασης (*Inl*), πάχους 300 - 400 μm, το οποίο αποτελείται από κόκκους χαλαζία, διεσπαρμένους

1. Tite 1987.

2. Για την περιγραφή και την αρχαιολογική τεκμηρίωση του ευρήματος, βλ. Θ. Παλιούγκας, *Ένα επεισόδιο φαγεντιανό αγγείο από τη Φάρσαλο*, στην παρούσα έκδοση.

3. Tite - Manti - Shortland 2007.

4. Shortland - Tite 2005.

σε ένα ομοιόμορφο υαλώδες στρώμα (εικ. 1). Το κυρίως σώμα της φαγεντιανής αποτελείται από κόκκους χαλαζία, μεγέθους 10 - 100 μm, οι οποίοι ενώνονται περιμετρικά από μια υαλώδη μάζα (εικ. 2).

Τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης του αγγείου παρουσιάζονται στον πίνακα 1. Από την αυξημένη συγκέντρωση του αργιλίου και του μαγνησίου στο σώμα του αγγείου (1,5 - 2 % Al₂O₃ και 0,7 - 1,5 % MgO αντίστοιχα) συμπεραίνεται η χρήση χαλαζιακής άμμου (80 - 85 % SiO₂) –και όχι καθαρού χαλαζία– ως πρώτης ύλης για την κατασκευή του πυρήνα, στον οποίο παρατηρούνται, επίσης, αρκετά συσσωματώματα μολύβδου (Pb) (εικ. 2).

Υψηλά ποσοστά μολύβδου (13 - 15 % PbO₂) ανιχνεύονται και στο εξωτερικό υάλωμα (όπου αυτό διατηρείται), σε αντίθεση με το μικρό ποσοστό αλκαλίων. Τα εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά αλκαλίων (Na₂O + K₂O < 1,5 %) και αλκαλικών γαιών (1,5 - 2 % CaO), καθώς και τα σχετικά υψηλά ποσοστά του χλωρίου (0,5 - 2 % Cl₂O) υποδηλώνουν τη διάβρωση και χημική αλλοίωση του υαλώματος, κάτι που είναι εμφανές και κατά τη μορφολογική εξέταση των δειγμάτων στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (εικ. 3). Παρόμοια σύσταση εμφανίζει και το υάλωμα στο στρώμα αλληλεπίδρασης.

Οξειδία	Σώμα αγγείου	Συσσωματώματα Pb	Στρώμα αλληλ/σης	Υάλωμα		
				Πράσινο	Φαιοκάστανο	Εξωτερικό
Na ₂ O	1,0	2,9	1,2	8,5	0,9	0,6
MgO	0,9	1,8	1,8	0,6	0,9	1,5
Al ₂ O ₃	1,2	2,0	1,7	1,6	2,2	1,7
SiO ₂	83,6	16,4	79,2	72,7	73,4	75,6
P ₂ O ₅	1,8	17,2	2,3	1,3	3,1	1,7
K ₂ O	0,1	0,1	0,1	0,8	0,2	0,2
SnO ₂	0,3	0,0	0,1	0,0	0,3	0,2
Sb ₂ O ₃	0,4	1,8	0,5	1,9	0,5	0,4
CaO	1,7	7,0	1,4	3,3	1,5	1,7
TiO ₂	0,3	0,5	0,2	0,1	0,3	0,2
MnO	0,4	0,3	0,2	0,3	3,2	0,1
Fe ₂ O ₃	0,6	0,7	0,6	1,9	2,7	1,5
CoO	0,4	0,1	0,2	0,6	0,4	0,2
NiO	0,5	0,0	0,2	0,3	0,1	0,2
CuO	0,4	0,0	0,4	0,8	0,2	0,2
ZnO	0,5	0,0	0,2	0,3	0,1	0,2
PbO ₂	5,8	49,2	10,0	4,9	10,1	13,8
Σύνολο	100	100	100	100	100	100

Πίνακας 1. Αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης του αγγείου.

Το ποσοστό των αλκαλίων αυξάνεται σημαντικά στο στρώμα με το ανοικτό πράσινο υάλωμα (GrI) στο εξωτερικό του αγγείου (εικ. 3), το οποίο παρέχει και μία αντιπροσωπευτική εικόνα για τη συγκέντρωση των αλκαλίων. Τα ποσοστά του νατρίου και του ασβεστίου κυμαίνονται σε υψηλές τιμές (8 - 10 % Na₂O και 3 - 3,5 % CaO αντίστοιχα), ενώ, το πράσινο χρώμα οφείλεται στα υψηλά ποσοστά σιδήρου (1,5 - 2,5 % FeO), μολύβδου και αντιμονίου (4 - 6 % PbO και 1,5 - 2,5 % Sb αντίστοιχα). Ο μολύβδος ανιχνεύεται και στο εξωτερικό υάλωμα του αγγείου, σε συνδυασμό με το ασβέστιο (Ca) και το αντιμόνιο (Sb). Τέλος, το στρώμα με το φαιοκάστανο υάλωμα (BrI), κάτω από τη ζώνη του χείλους, στο εσωτερικό του αγγείου οφείλει τη χρώση του στα υψηλά ποσοστά του μαγγανίου (2,5 - 4,5 % MnO), σε συνδυασμό με την παρουσία του σιδήρου (2 - 4 % Fe₂O₃) (εικ. 4).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρόλο που η παραγωγή φαγεντιανής στην Αρχαιότητα ήταν συνεχής, από την 5^η χιλιετία π.Χ. μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο, οι δημοσιευμένες μελέτες που αφορούν στα τεχνολογικά χαρακτηριστικά και στην ποσοτική χημική ανάλυσή της είναι περιορισμένες. Ως εκ τούτου, η προκείμενη εργασία εμπλουτίζει την αρχαιολογική έρευνα με νέα στοιχεία, που αφορούν στην τεχνολογία και τη χημική σύσταση των αγγείων από φαγεντιανή της ελληνιστικής περιόδου.

Για την κατασκευή του σκύφου από τη Φάρσαλο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον δύο μήτρες, η μία για την εξωτερική και η άλλη για την εσωτερική επιφάνειά του. Το μικρό μέγεθος των κόκκων της χαλαζιακής άμμου συμβάλλει στην ακριβή μεταφορά των λεπτομερειών του σχεδίου από τη μήτρα στο σώμα του αγγείου.

Οι έγχρωμες επιφάνειες έχουν κατασκευαστεί με την εφαρμογή δύο επάλληλων στρωμάτων υαλώματος στο σώμα του αγγείου (εικ. 5). Το υποκείμενο στρώμα είναι έγχρωμο (ανοικτό πράσινο ή φαιοκάστανο), ενώ το υπερκείμενο, εξωτερικό στρώμα άχρωμο. Ο μόλυβδος (PbO) φαίνεται ότι έχει χρησιμοποιηθεί αφενός για την ελάττωση του σημείου τήξης του υαλώματος, σε συνδυασμό με το νάτριο, και, αφετέρου, για να μειωθεί ο συντελεστής θερμικής διαστολής του αγγείου, ώστε να αποφευχθεί τυχόν απώλεια κατά την παραγωγή.

Τα αναλυτικά αποτελέσματα κατατάσσουν το υάλωμα του εξεταζόμενου αγγείου στην κατηγορία μολύβδου-νατρίου, χαρακτηριστική των φαγεντιανών αγγείων της πτολεμαϊκής Αιγύπτου, σε αντιδιαστολή με τα τυπικά υαλώματα τύπου νατρίου που απαντώνται στην πλειονότητα των φαραωνικών φαγεντιανών⁵. Τέλος, ως προς τα χημικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά του, το αγγείο από τη Φάρσαλο μπορεί να συγκριθεί με ορισμένα φαγεντιανά αγγεία της Συλλογής της Walters Art Gallery της Βαλτιμόρης⁶.

---

5. Mao 2000.

6. Johnston 1999. Mao 2000.

SUMMARY

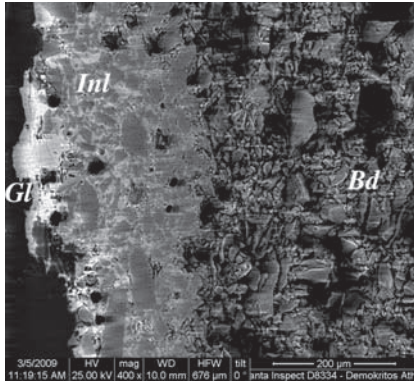
**A TECHNOLOGICAL STUDY OF HELLENISTIC FAIENCE
FROM PHARSALOS**

Ioannis Karatasios, Vassilis Kilikoglou, Theodoros Palioungas

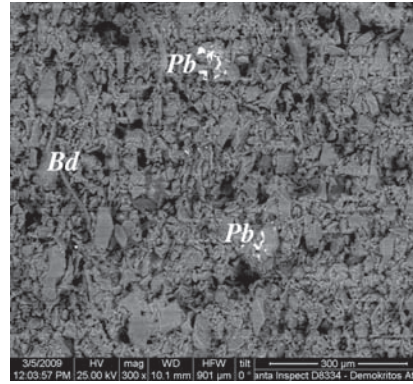
The present paper deals with the technological study of a sample of faience dating from the Hellenistic era. The sample comes from a fragment of a relief bowl (skyphos) of Egyptian origin that was found by chance at modern Pharsala (ancient Pharsalos) and belongs to the E. G. Karamanolis Collection (cat. no. 433). The examination of the sample's microstructure through examination with a scanning electron microscope (SEM), together with a chemical analysis (EDAX) of the body and decoration of the faience, revealed important information about the raw materials used in the manufacture of the vase and its production methods. The external glaze (*Gl*) (**figs. 1-3**) is off-white in colour and contains small amounts of calcium (Ca) and antimony (Sb). The light green glaze (*Gr1*) (**fig. 3**) of the decoration owes its colour to the presence of iron (Fe), lead (Pb) and antimony, while the greyish-brown (*Brl*) (**fig. 4**) hue derives from a combination of iron and manganese (Mn). Particularly interesting from a technological point of view is the presence of lead (Pb) both in the body (*Bd*) and the decoration of the vase (**fig. 2**), a fact which, in conjunction with the archaeological and bibliographical data, will add to the current body of knowledge in this field.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

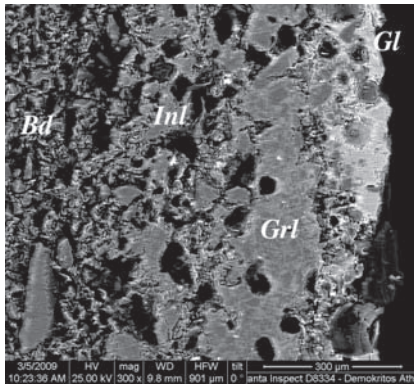
- Johnston W., 1999. *William and Henry Walters, the reticent collectors*, Baltimore.
- Mao Y., 2000. Lead-alkaline glazed Egyptian faience: preliminary technical investigation of Ptolemaic faience vessels in the collection of the Walters Art Gallery, *JAIC* 39/2, 185-204.
- Shortland A.J. – Tite M.S., 2005. Technological study of Ptolemaic – Early Roman Faience from Memphis, Egypt, *Archaeometry* 47/1, 31-46.
- Tite M.S., 1987. Characterisation of early vitreous materials, *Archaeometry* 29/1, 21-34.
- Tite M.S. – Manti P. – Shortland A.J., 2007. A technological study of ancient faience from Egypt, *JArchSc* 34, 1568-1583.

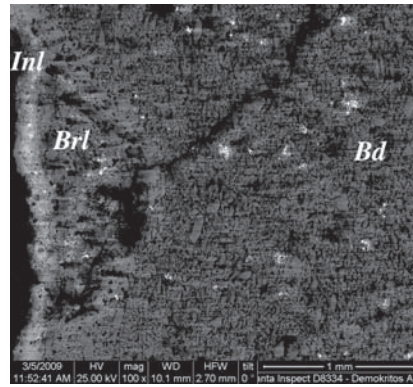
Εικ. 1. Διάκριση των διαφορετικών στρωμάτων του σώματος του αγγείου, στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο (BSE Image).

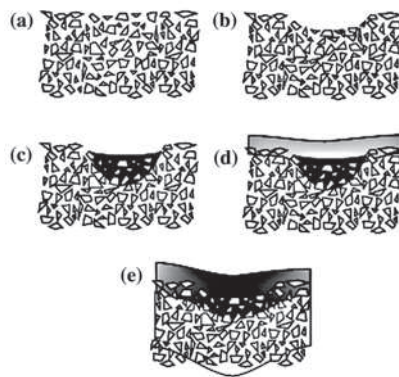
Εικ. 2. Μορφολογία του πυρήνα (Bd) της φαγεντιανής. Διακρίνονται διάφορα συσσωματώματα μολύβδου (Pb) (BSE Image).

Εικ. 3. Το στρώμα με το ανοικτό πράσινο υάλωμα (Grl) στο εξωτερικό του αγγείου, και το στρώμα αλληλεπίδρασης (Inl) (BSE Image).

Εικ. 4. Το στρώμα με το φαικόκαστο υάλωμα (Brl), κάτω από τη ζώνη του χείλους, στο εσωτερικό του αγγείου (BSE Image).

Εικ. 5. Σχεδιαστική αναπαράσταση των φάσεων της κατασκευής ενός φαγεντιανού αντικειμένου, με δύο επάλληλα στρώματα υάλωματος (Shortland – Tite 2005): Μείξη χαλαζιακής άμμου με νερό (a) και σχηματισμός του πυρήνα στη μήτρα (b)· εφαρμογή έγχρωμου διακοσμητικού υάλωματος σε ρευστή μορφή (c)· κάλυψη του αντικειμένου με το εξωτερικό υάλωμα (d)· διάχυση του υάλωματος κατά την όπτηση (e).

ΕΝΑ ΕΠΕΙΣΑΚΤΟ ΦΑΓΕΝΤΙΑΝΟ ΑΓΓΕΙΟ ΑΠΟ ΤΗ ΦΑΡΣΑΛΟ*

Θεόδωρος Παλιούγκας

Το αγγείο που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη (εικ. 1-2) βρέθηκε τυχαία στα Φάρσαλα, και ανήκει στη Συλλογή Εμμ. Γ. Καραμανώλη, αρ. ευρ. 433. Πρόκειται για έναν ημισφαιρικό σκύφο από υπόλευκη φαγεντιανή (*faience*), συγκολλημένο από επτά θραύσματα και συμπληρωμένο σε τμήματα του σώματος και του χείλους. Ελαφρά περιμετρική παραμόρφωση παρατηρείται στο χείλος, που οφείλεται στην υπερόπτωση του αγγείου. Η επιφάνεια παρουσιάζει μικροαποκρούσεις και ρηγματώσεις, το υάλωμα είναι θαμπό και κατά τόπους απολεπισμένο και έντονα διαβρωμένο, ενώ ιζήματα έχουν επικαθίσει στη βάση και στο εσωτερικό. Ύψ. 0,08, μέγιστη διάμ. χείλους 0,166 μ.

Ο σκύφος κοσμεύεται με γραπτό και ανάγλυφο διάκοσμο, και για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον δύο μήτρες, η μία για την εξωτερική και η άλλη για την εσωτερική επιφάνεια¹. Το εξωτερικό (εικ. 3) κοσμεύεται στο κέντρο της βάσης με κυκλικό μέταλλιο, που ορίζεται από αυλάκωση, και φέρει γραπτό διάκοσμο: ένας μεγάλος οκταπέταλος ρόδακας εγγράφεται σε κύκλο, ο οποίος περιβάλλεται από πλατιά ακόσμητη ταινία· τα πέταλα του ρόδακα έχουν αφεθεί στο χρώμα της φαγεντιανής, ενώ οι στενές ταινίες που τα χωρίζουν και τα διάχωρα, μεταξύ των άκρων τους, καλύπτονται από ένα λεπτό στρώμα καστανέ-ρυθρου υαλώματος.

Το κυρίως σώμα του αγγείου (εικ. 1-3) καλύπτεται από μία διακοσμητική ζώνη, η οποία φέρει ανάγλυφο διάκοσμο με φύλλα σε τρία διαφορετικά επίπεδα: εξωτερικά ξεκινούν από το μέταλλιο της βάσης, ακτινωτά διατεταγμένα, δέκα μεγάλα λογχόσχημα και ελλειψοειδή φύλλα άνθους γαλάζιου αιγυπτιακού λωτού, του είδους *Nymphaea caerulea* (*Savigny*), με κεντρική κοίλη νεύρωση και τονισμένα, από διπλή αυλάκωση, περιγράμματα. Στα τριγωνικά διάχωρα, που σχηματίζονται μεταξύ των άκρων των φύλλων, ξεπροβάλλει μία δεύτερη σειρά από επιπεδόγλυφα σχηματοποιημένα φύλλα με ρομβοειδή ελάσματα· με τις απολήξεις ομοίου τύπου φύλλων διακοσμούνται και τα διάχωρα μεταξύ των φύλλων των δύο πρώτων σειρών, δημιουργώντας μιαν αίσθηση βάθους. Όλα τα φύλλα έχουν αφεθεί στο χρώμα της φαγεντιανής, ενώ οι αυλακώσεις που τα χωρίζουν και τα μεταξύ τους διάχωρα καλύπτονται από –το χαρακτηριστικό για το χρωματολόγιο της φαγεντιανής– ανοικτό πράσινο υάλωμα², που δημιουργεί αντίθεση, επιτείνοντας την εντύπωση του βάθους. Τα φύλλα απολήγουν σε οριζόντια ακόσμητη στενή ταινία, οριζόμενη προς τα άνω από αυλάκωση που καλύπτεται, επίσης, από ανοικτό πράσινο υάλωμα. Επάνω από την ταινία διαμορφώνεται ευδιάκριτα το χείλος, απλό, με κλίση προς τα έξω, οριζόμενο περιμετρικά από ρηχή αυλάκωση, κάτω από την απόληξή του.

* Οφείλω να εκφράσω και από τη θέση αυτή τις βαθύτατες ευχαριστίες μου προς τη δρα Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου, Προϊσταμένη της ΙΕ' ΕΠΚΑ, και τον Αθ. Τζιαφάλια, Έφορο Αρχαιοτήτων ε.τ., για την παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης, καθώς και της άδειας δειγματοληψίας και τεχνολογικής μελέτης του υλικού. Για την πρόθυμη βοήθεια και συνεργασία θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τους αρχαιολόγους δρα Δ. Ιγνατιάδου (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης), Στ. Κατακούτα (ΙΕ' ΕΠΚΑ), δρα Μ.-D. Nenna (CNRS, Maison de l'Orient et de la Méditerranée/CEAlex), δρα Ν. Παππά και Γ. Τουφεξή (ΙΕ' ΕΠΚΑ), τους † Εμμ. και Δημ. Καραμανώλη, τον χημικό δρα Β. Κυλίκιου και τον συντηρητή Αρχαιοτήτων δρα Ι. Καρατάσιο (ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών – Εργαστήριο Αρχαιολογικών Υλικών), τον πρώην συντηρητή Αρχαιοτήτων της ΙΕ' ΕΠΚΑ Κ. Τασιόπουλο, τη σχεδιάστρια Σ. Βασιλειάδου (ΚΖ' ΕΠΚΑ) και τους φίλους και συναδέλφους Κ. Πάνο και Αθ. Τσουκνίδα.

1. Για τις διάφορες τεχνικές της κατασκευής και εφύλαξης των φαγεντιανών αγγείων, βλ. Noble 1969. Nicholson 1993, 9-15. Nicholson 1998. Nenna – Seif el-Din 2000, 17-29. Παναγιωτάκη 2002, 42-47. Shortland – Tite 2005.

2. Το πράσινο ή κυανοπράσινο χρώμα συμβόλιζε για τους Αιγυπτίους τη ζωή και την αναγέννηση. Για τον συμβολισμό του χρώματος στη φαγεντιανή, βλ. Bianchi 1998. Παναγιωτάκη 2002, 52-53. Bouquillon *et al.* 2005, 20.

Στο εσωτερικό (εικ. 4-5) ο πυθμένας κοσμείται με μετάλλιο, τον χώρο του οποίου καταλαμβάνει ένας μεγάλος επιπεδόγλυφος ρόδακας με οκτώ πέταλα διατεταγμένα κατά ζεύγη, που απολήγουν εναλλάξ σε καμπύλο και οδοντωτό πέρας. Ο ρόδακας εγγράφεται σε κύκλο, ο οποίος περιβάλλεται από πλατιά ακόσμητη ταινία, οριζόμενη εξωτερικά από ρηχή αυλάκωση. Τα πέταλα του ρόδακα έχουν αφεθεί στο χρώμα της φαγεντιανής, ενώ οι στενές ταινίες που τα χωρίζουν, τα μικρά διάχωρα που σχηματίζονται περιμετρικά, και η εξωτερική αυλάκωση καλύπτονται από ένα λεπτό στρώμα υαλώματος με βαθύ ερυθρό χρώμα. Τέλος, κάτω από τη ζώνη του χείλους, υπάρχει μία οριζόντια ταινία, η οποία φέρει έγγλυφη θέουσα σπείρα με κοχλιοειδή προς τα δεξιά απόληξη, που καλύπτεται από φαιοκάστανο υάλωμα· η διακοσμητική αυτή ταινία ορίζεται προς τα άνω από ρηχή αυλάκωση, που καλύπτεται από λεπτό στρώμα υαλώματος του ίδιου χρώματος.

Το σχήμα του ημισφαιρικού σκύφου –κοινό και ιδιαίτερα προσφιλές ανάμεσα στα αγγεία πόσεως κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και με πλατιά γεωγραφική εξάπλωση στον μεσογειακό χώρο–, εμφανίζεται συχνά στην κατηγορία των φαγεντιανών ανάγλυφων αγγείων που παρήγαγαν εξειδικευμένα εργαστήρια της πτολεμαϊκής Αιγύπτου –Μέμφιδος (Mit Rahina), Αλεξανδρείας, Αθρίβεως (Tell Atrib)–, συγκροτώντας μια μεγάλη και σχετικά ομοιογενή, ως προς τους τύπους της, ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά³. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται και το αγγείο από τη Φάρσαλο, ιδιαίτερα στον τύπο T2, σύμφωνα με την κατάταξη των Nenna – Seif el-Din, και, μορφολογικά, βρίσκεται πλησιέστερα στην παραλλαγή 1⁴. Η μόνη χαρακτηριστική διαφοροποίηση εντοπίζεται στη διαμόρφωση του χείλους, που καθώς στρέφεται προς τα έξω, αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση μέσα στο σύνολο των –μέχρι σήμερα– γνωστών παραδειγμάτων.

Το διακοσμητικό σύστημα, η τεχνοτροπία και ο τρόπος οργάνωσης των θεμάτων στις επιφάνειες του αγγείου που εξετάζουμε χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα την παραγωγή των αιγυπτιακών εργαστηρίων φαγεντιανής, στο περιβάλλον των οποίων –και στα πλαίσια της «ελληνιστικής κοινής»–, παρατηρείται ένας εκλεκτικιστικός συγκερασμός θεμάτων από την ελληνική και την περσική –αχαιμενιδική τέχνη με στοιχεία από την κληρονομημένη αιγυπτιακή παράδοση, σε μια μεγάλη ποικιλία διατυπώσεων⁵. Με το καλλιτεχνικό αυτό ρεύμα συνδέεται και το αγγείο από τη Φάρσαλο, όπου γνωστά διακοσμητικά θέματα με ανατολική και αιγυπτιακή καταγωγή, όπως ο ρόδακας⁶ και ο –ιδιαίτερα συμβολικός– λωτός⁷, συνυπάρχουν με τη θέουσα σπείρα⁸, από το θεματολόγιο της ελληνικής τέχνης.

Ο ιδιότυπος, σύνθετος ρόδακας που κοσμεί το κέντρο του πυθμένα (εικ. 4-5) παρουσιάζει ιδιαίτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον, καθώς συνιστά μία παραλλαγή του κλασικού προτύπου, με την επιλογή του τεχνίτη να παρεμβάλει ανάμεσα στα συνήθη πέταλα τα φύλλα με το οδοντωτό πέρας, τα οποία αναγνωρίζουμε με πιθανότητα ως σχηματοποιημένη μορφή φοινικόφυλλων⁹. Ο διακοσμητικός αυτός συνδυασμός δεν απαντάται, απ' όσο τουλάχιστον είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, στο αιγυπτιακό θεματολόγιο. Αναγνωρίζεται όμως παραπλήσιος στον πυθμένα ενός φαγεντιανού ρηχού πινακίου, το οποίο αποδίδεται σε εργαστήριο της βό-

3. Γενικά για την αιγυπτιακή φαγεντιανουργία των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Nenna – Seif el-Din 2000, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Για τους τύπους των αγγείων, βλ. Nenna – Seif el-Din 2000, 47-51, 57-59 (εικ. 9-11), 157 κ.ε., πίν. 1-11 (T1-T11), 16-63. Για τον τύπο του σκύφου ιδιαίτερα, βλ. Lunsingh Scheurleer 1988. Nenna – Seif el-Din 2000, 31-33, 48, 50-51, 57 (εικ. 9: T1-T2.4), 157-218, πίν. 1-5, 16-39. Για την επίδραση της ελληνιστικής μεταλλοτεχνίας, κυρίως της αργυροχοΐας, στην αιγυπτιακή φαγεντιανουργία, βλ. Lunsingh Scheurleer 1988, 559-560. Nenna – Seif el-Din 2000, 132 κ.ε. Εργαστήρια φαγεντιανής λειτουργούσαν επίσης στην ελληνιστική Συρία· η παραγωγή τους, ωστόσο, φαίνεται πως ήταν περιορισμένη, βλ. Busz – Gercke 1999, 373. Boucharlat 2005.

4. Nenna – Seif el-Din 2000, 48, 57 (εικ. 9: T2.1), 189, αρ. 112, πίν. 4, 30.

5. Lunsingh Scheurleer 1988, 562-564. Nenna – Seif el-Din 2000, 65 κ.ε.

6. Nenna – Seif el-Din 2000, 70-71, 110, εικ. 17.5.

7. Ο λεγόμενος *Αιγυπτιακός Λωτός* –είδος νούφαρου (Nuphar) του γένους *Νυμφαία* (Nymphaea)–, αποτελεί χαρακτηριστικό διακοσμητικό στοιχείο και ένα από τα πιο προσφιλή θέματα της αιγυπτιακής εικονογραφίας· απαντά συχνά και σε άλλες μορφές τέχνης, και έχει έναν έντονο και σαφή συμβολικό χαρακτήρα, καθώς διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στον αιγυπτιακό κοσμολογικό μύθο: μέσα στο άνθος του αρχέγονου λωτού γεννιέται ο θεός του ανατέλλοντος Ηλίου –η αρχή του φωτός, που είναι ο δημιουργός της ζωής. Το άνθος του ταυτίζεται με τον ήλιο: όπως αυτό κλείνει τα πέταλά του κατά το δειλινό και βυθίζεται στο νερό μέχρι το πρωί, οπότε αναδύεται και πάλι, με τον ίδιο τρόπο και ο θεός ήλιος Ra ανατέλλει κάθε πρωί, αφού τη νύχτα διασχίσει τον Κάτω Κόσμο. Με βάση αυτό το μύθο ο λωτός αναγνωριζόταν ως σύμβολο της γέννησης, αλλά και της αναγέννησης και της μετά θάνατον ανάστασης των νεκρών. Βλ. σχετ. *ΛΑ* III, 1091-1096, λ. *Lotos* (E. Brunner-Traut). Segall 1966, 16-18. Germer 1985, 37-40. Nenna – Seif el-Din 2000, 75 κ.ε., 113-118, εικ. 20-25.

8. Flinders Petrie 1895, 40-43. Nenna – Seif el-Din 2000, 68, 109, εικ. 16.7.

9. Πρβλ. Marchand 2002, 251, 260, εικ. 12b.

ρειας Συρίας, που λειτουργούσε πιθανότατα κατά το τέλος του 2ου και στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.¹⁰ η διαφορά βρίσκεται στην ποιότητα της απόδοσης του σχεδίου, καθώς εδώ ο ρόδακας διακρίνεται για την αμελέστερη μορφή του, στοιχείο που φαίνεται πως χαρακτηρίζει το τελικό στάδιο εξέλιξης του θέματος.

Μολονότι δεν εντοπίστηκαν ακριβή εικονογραφικά παράλληλα για τη διακόσμηση του σώματος του σκύφου από τη Φάρσαλο, παρόμοια –ως προς τη γενική εντύπωση– σύνθεση του διακόσμου συναντάται στον φαγεντιανό σκύφο αρ. 1913.793 του Μουσείου Ashmolean της Οξφόρδης, που προέρχεται από τη Μέμφιδα¹¹. Το αγγείο του Μουσείου της Οξφόρδης συνδυάζει, ομοίως, ανάγλυφο και γραπτό διάκοσμο, κατά την αιγυπτιακή παράδοση. Στο κέντρο της βάσης του κοσμεύεται με κυκλικό μέταλλο, στο οποίο εγγράφεται γραπτός ρόδακας δεκαέξι πετάλων, ενώ το σώμα του καλύπτεται από μία ζώνη με ανάγλυφο διάκοσμο από αλληλοκαλυπτόμενα φύλλα άνθους γαλάζιου αιγυπτιακού λωτού, του είδους *Nymphaea nelumbo* (*Lotus*), σε δύο διαφορετικά επίπεδα. Τα μικρά διάχωρα που σχηματίζονται περιμετρικά των πετάλων του ρόδακα και μεταξύ των άκρων των φύλλων του λωτού, καθώς και η κεντρική νεύρωση των φύλλων καλύπτονται από καστανόχρωμο υάλωμα. Το χείλος, απλό, κοσμεύεται με μία οριζόντια στενή ταινία, η οποία φέρει σχηματοποιημένη θέουσα σπείρα, σε χαμηλό ανάγλυφο. Στο εσωτερικό ο πυθμένας είναι ακόσμητος, ενώ τη ζώνη του χείλους περιθείει έγγλυφο κλαδί δάφνης, τα φύλλα της οποίας καλύπτονται από ανοικτό πράσινο υάλωμα. Στον σκύφο του Μουσείου της Οξφόρδης το διακοσμητικό θέμα που καλύπτει την κύρια ζώνη του σώματος παρουσιάζεται περισσότερο σύνθετο και φυσιοκρατικά αποδοσμένο, σε αντίθεση προς τον σκύφο από τη Φάρσαλο, όπου το ανάλογο θέμα αποδίδεται εν μέρει σχηματοποιημένο.

Ο χρονολογικός προσδιορισμός του εξεταζόμενου αγγείου είναι δύσκολος, ελλείψει ανασκαφικών δεδομένων, αλλά και εξαιτίας των προβλημάτων που παρουσιάζει γενικά η χρονολογική κατάταξη των φαγεντιανών ελληνιστικών αγγείων¹². Ωστόσο, τα μορφολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία του, και η κάποια συγγένεια με έργα της αργυροχοΐας¹³ και υαλουργίας¹⁴ συνηγορούν υπέρ μιας τοποθέτησης γενικά προς το τέλος του 3ου ή κατά το α' μισό του 2ου αι. π.Χ., χωρίς τη δυνατότητα ακριβέστερης χρονολόγησης.

Ο ανάγλυφος φαγεντιανός σκύφος από τη Φάρσαλο, το πρώτο παράδειγμα αυτού του είδους στη Θεσσαλία, έρχεται να προστεθεί στον μικρό κατάλογο των φαγεντιανών ελληνιστικών αγγείων, αιγυπτιακής προέλευσης, που είναι γνωστά από τον ελληνικό χώρο¹⁵ (εικ. 6). Παρ' ότι πρόκειται για τυχαίο εύρημα, η παρουσία του σπάνιου και «εξωτικού» αυτού επιτραπέζιου σκεύους με τα ελκυστικά χρώματα, ενέχει ιδιαίτερη αξία, καθώς υποδηλώνει την ύπαρξη έμμεσων ή άμεσων επαφών της αρχαίας Θεσσαλίας με την Αίγυπτο, αντανακλώντας, ταυτόχρονα, την αγάπη προς την «πολυτέλεια» και τα εκλεπτυσμένα υλικά, και, συνάμα, κάτι από τον κοσμοπολιτισμό του ελληνιστικού κόσμου, μέρος του οποίου αποτελούσε ήδη από το τέλος του 4ου αιώνα και η χώρα του Νείλου.

10. Busz – Gercke 1999, 373, αρ. 223. Πρβλ. Boucharlat 2005, 174, εικ. 450.

11. Adriani 1967, 122, πίν. VII: B.1. Harden 1968, 39-40, εικ. 38-39. Nenna – Seif el-Din 2000, 197.

12. Βλ. σχετ. Lunsingh Scheurleer 1988, 564-565. Nenna – Seif el-Din 2000, 33-39.

13. Ahrens 1968, 232-233, αρ. 3-4, εικ. 5-6 (Faiyum, μέσα του 2ου αι. π.Χ.). Pfrommer 1993, 55, εικ. 43 (Faiyum, 2ος αι. π.Χ.). Pfrommer 1996, 185, εικ. 20 (2ος αι. π.Χ.).

14. Deonna 1925, 15 κ.ε., εικ. 1-3 (3ος αι. π.Χ.). Adriani 1967, 105 κ.ε., πίν. V:C, VI:A-C. Πρβλ. Byvanck-Quarles van Ufford 1970, 129-132, 139-140, εικ. 2 (τέλος του 3ου αι. π.Χ.).

15. Στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα, φαγεντιανά ελληνιστικά αγγεία, αιγυπτιακής προέλευσης, μας είναι ήδη γνωστά από τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τις Αιγές (Βεργίνα), την Τανάγρα, την Αθήνα, την Κόρινθο, τη Δήλο, την Καμάρα (Άγιος Νικόλαος Λασιθίου) και τη Νίσυρο, βλ. Parlascia 1976, 140-143, εικ. 4-9. Δάφνα-Νικονάνου 1987, 269-276, πίν. 56-57. Δρούγου – Τουράτσογλου 1980, 39 (Π 1277), 160, σχ. 45, πίν. 14. Φάκλαρης 1993, 62-63, 67, εικ. 13. Καρέτσου – Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 415, αρ. 481. Φιλήμονος-Τσοποτού 1980, 82, 84, 85. Nenna – Seif el-Din 2000, 36 (εικ. 7), 37. Παλιούγκας 2011, 33, εικ. 4. Στον κατάλογο πρέπει να προσθέσουμε τώρα τη Λάρισα (βλ. παρακάτω στο Παράρτημα), καθώς και τη Ρόδο, όπου έχουν βρεθεί επίσης θραύσματα φαγεντιανών αγγείων (την πληροφορία αυτή οφείλω στον δρ. Παύλο Τριανταφυλλίδη, τον οποίο και ευχαριστώ).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΝΑ ΝΕΟ ΦΑΓΕΝΤΙΑΝΟ ΑΓΓΕΙΟ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ένα έτος μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του 3ου ΑΕΘΣΕ και λίγο πριν την παράδοση του κειμένου αυτού προς εκτύπωση, μία νέα έρευνα μάς αποκάλυψε την ύπαρξη ενός ακόμη φαγεντιανού ελληνιστικού αγγείου, αιγυπτιακής προέλευσης, στη Θεσσαλία, αποδεικνύοντας έτσι ότι ο σκύφος από τη Φάρσαλο δεν αποτελεί ένα απομονωμένο εύρημα. Το νέο φαγεντιανό αγγείο είναι ένα άωτο σκυφίδιο (εικ. 7-8) (Αρχαιολογικό Μουσείο Λάρισας, αρ. ευρ. Μ 2010/167) που βρέθηκε στη Λάρισα, στο οικόπεδο Ευαγ. Καρατάσιου (1990), επί της οδού Γαλάτη 52¹⁶, και ανήκει στα κτερίσματα διαταραγμένης ταφής, από το νεκροταφείο που εκτεινόταν στα νοτιοανατολικά της αρχαίας πόλης. Είναι κατασκευασμένο από υπόλευκη φαγεντιανή και διατηρείται ακέραιο με μικρές μόνο απώλειες υλικού, συγκολλημένο από πολλά θραύσματα¹⁷. Το υάλωμα είναι θαμπό, κατά τόπους απολεπισμένο και διαβρωμένο. Ύψ. 0,032 - 0,035, διάμ. βάσης 0,045, διάμ. χείλους 0,076 μ.

Το αγγείο κατασκευάστηκε με τη χρησιμοποίηση μήτρας. Το σώμα του είναι ημισφαιρικό και βαθύ, η βάση αποδίδεται δακτυλιόσχημη εξωτερικά και επίπεδη στην κάτω επιφάνεια¹⁸, ενώ το χείλος στρέφεται ελαφρά προς τα μέσα. Όλη η επιφάνεια, εσωτερικά και εξωτερικά, καλύπτεται από ένα λεπτό στρώμα υαλώματος με ανοικτό κυανό χρώμα.

Στην κατηγορία των φαγεντιανών αγγείων τα άωτα σκυφίδια με χείλος στραμμένο λιγότερο ή περισσότερο προς τα μέσα, και με βάση δακτυλιόσχημη ή επίπεδη, συγκροτούν πολυάριθμη ομάδα ανάμεσα στα απλά οικιακά σκεύη επιτραπέζιας χρήσης, με μικρές μόνο μορφολογικές διαφοροποιήσεις. Βασικά χαρακτηριστικά του τύπου αποτελούν η διακόσμηση ολόκληρου του αγγείου με μονόχρωμο υάλωμα (συνήθως ανοικτό κυανό ή ανοικτό πράσινο) και η απουσία του ανάγλυφου διακόσμου¹⁹.

Στην ομάδα αυτή εντάσσεται και το σκυφίδιο Μ 2010/167, ιδιαίτερα στην παραλλαγή Τ3.1c, σύμφωνα με την κατάταξη των Nenna – Seif el-Din²⁰. Η συγκεκριμένη παραλλαγή φαίνεται πως αντιπροσωπεύει όψιμη χρονική βαθμίδα, πιθανότατα στα πλαίσια του 2ου αι. π.Χ., όπου γενικά μπορεί να ενταχθεί το εξεταζόμενο αγγείο. Η μαρτυρία που προσφέρει αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την έρευνα, καθώς έρχεται να συμπληρώσει τη γνώση μας για τη διάδοση της ελληνιστικής φαγεντιανής στον ελληνικό χώρο, τεκμηριώνοντας επιπλέον με περισσότερη ευκρίνεια τις σχέσεις της αρχαίας Θεσσαλίας με το περιβάλλον της πολεμιακής Αιγύπτου.

16. Για την ανασκαφή, βλ. ΑΔ 45, 1990, *Χρονικά*, 218 (το οικόπεδο Ευαγ. Καρατάσιου βρίσκεται στον αρ. 52 της οδού Γαλάτη, και όχι στον αρ. 12).

17. Η συντήρηση και η αποκατάσταση του αγγείου δεν έχουν ολοκληρωθεί.

18. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία σε τρία σημεία στην περίμετρο της βάσης, κυκλικών αποτυπωμάτων από τα πήλινα στηρίγματα που τοποθετούνταν μεταξύ των αγγείων, όταν στοιβάζονταν στον κλίβανο, ώστε να εξασφαλίζεται ο διαχωρισμός τους κατά τη διάρκεια της όπτησης. Τα στηρίγματα αυτά είχαν τη μορφή μικρών κώνων, βλ. σχετ. Flinders Petrie 1909, 15. Για παραδείγματα του τύπου από τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Friedman – Borromeo 1998, 170 (εικ. 178, 179), 255. Για τον τρόπο που τοποθετούνταν τα φαγεντιανά αγγεία στον κλίβανο, βλ. Nenna – Seif el-Din 2000, 26. Shortland – Tite 2005, 43, εικ. 7d.

19. Nenna – Seif el-Din 2000, 57 (εικ. 9), 219-223, πίν. 6. Nenna 2002, 327, 329, εικ. 1.1-3. Nenna 2005, 165-167, εικ. 433, 435, 439. Για παραδείγματα του τύπου από την Κόρινθο και την Καμάρα, βλ. αντίστοιχα Edwards 1975, 29-30 (echinus bowl), αρ. 14 (MF 9246), 211. Καρέτσου – Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2005, 415, αρ. 481 (2ος αι. π.Χ.). Στην κεραμική το σχήμα ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ. ή, ίσως, στο τέλος του 5ου αι., αλλά γίνεται αρκετά δημοφιλές και γνωρίζει μεγάλη διάδοση κατά την ελληνιστική περίοδο, βλ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1980, 129-130.

20. Nenna – Seif el-Din 2000, 57 (εικ. 9), 219, πίν. 6, αρ. 203. Nenna 2002, 327, 329, εικ. 1.3. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Nenna – Seif el-Din 2000, 221, 223 (αρ. 203), πίν. 6. Nenna 2005, 165-167, εικ. 435.

SUMMARY

AN IMPORTED FAIENCE VASE FROM PHARSALOS

Theodoros Palioungas

The faience vase which is the subject of study in this paper (figs. 1-5) was found by chance at modern Pharsala (ancient Pharsalos) and belongs to the E.G. Karamanolis Collection (cat. no. 433). It takes the form of a hemispherical bowl (skyphos) with relief and painted decoration. The system of decoration, the stylistic features and the synthesis of motifs that adorns its surfaces are typical characteristics of a category of faience vases that were produced by Hellenistic Egyptian workshops.

The dating of this vase from Pharsalos is difficult owing to the lack of relevant excavation data, and also because of the problems generally associated with the chronological classification of Hellenistic faience vases. Nevertheless, its morphological and stylistic features, together with the slight resemblance it displays to certain items of silverware and glassware, suggest a general dating of around the late 3rd or first half of the 2nd century B.C.

The vase examined here, the first of its kind from Thessaly, constitutes a new addition to the short catalogue of Hellenistic faience vases that are already known to us from mainland and insular Greece (fig. 6). Although it was a chance find, the presence of this rare and "exotic" table vessel and the evidence which, in its own way, it provides are of particular significance as they enrich our knowledge of the relations between ancient Thessaly and Ptolemaic Egypt.

An *Appendix* presents another Hellenistic faience vase of Egyptian provenance that has been discovered in Thessaly in the course of a new investigation: it takes the form of a small bowl (figs. 7-8) (Larissa Archaeological Museum cat. no. M 2010/167), which belongs to a group of grave offerings from a disturbed 2nd century B.C. burial from a cemetery in the southeast of ancient Larissa.

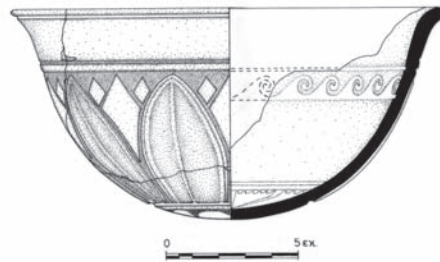
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adriani A., 1967. Un vetro dorato alessandrino dal Caucaso, *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie* 42, 105-127, pl. I-VIII.
- Ahrens D., 1968. Berichte der Staatlichen Kunstsammlungen, Neuerwerbungen. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, *MüJb* 19, 229-234.
- Bianchi R.S., 1998. Symbols and Meanings, στο Friedman – Borromeo 1998, 22-31.
- Boucharlat R., 2005. Les glaçures préislamiques en Orient: Des Séleucides aux Sassanides, στο Caubet A. – Pierrat-Bonnefois G. (επιμ.), *Faïences. Faïences de l'Antiquité. De l'Égypte à l'Iran*, Paris, 174-182.
- Bouquillon A. et al., 2005. Les matières vitreuses dans l'Antiquité, στο Caubet A. – Pierrat-Bonnefois G. (επιμ.), *Faïences. Faïences de l'Antiquité. De l'Égypte à l'Iran*, Paris, 11-26.
- Busz R. – Gercke P. (επιμ.), 1999. *Türkis und Azur: Quarzkeramik im Orient und Okzident*, Kassel.
- Byvanck-Quarles van Ufford L., 1970. Les bols hellénistiques en verre doré, *BABesch* 45, 129-141.
- Δάφφα-Νικονάνου Α., 1987. Δύο επεισόδια αγγεία από τον τάφο της Νεάπολης Θεσσαλονίκης, στο *Αμνητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη, 263-282.
- Deonna W., 1925. Bol en verre à décor doré, *REA* 27, 15-21.
- Δρούγου Στ. – Τουράτσογλου Γ., 1980. *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήναι.
- Edwards G.R., 1975. *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III*, Princeton.
- Flinders Petrie W.M., 1895. *Egyptian Decorative Art*, London.
- Flinders Petrie W.M., 1909. *Memphis I*, London.
- Friedman Fl.D. – Borromeo G. (επιμ.), 1998. *Gifts of the Nile. Ancient Egyptian Faience*, London.
- Germer R., 1985. *Flora des pharaonischen Ägypten*, Mainz.

- Harden D.B., 1968. The Canosa Group of Hellenistic Glasses in the British Museum, *JGS* 10, 21-47.
- Καρέτσου Αλ. – Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. (επιμ.), 2000. *Κρήτη – Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών, Κατάλογος Έκθεσης*, Ηράκλειο.
- Lunsingh Scheurleer R.A., 1988. Faïence from Memphis, Egypt: the Bowls, στο Christiansen J. – Melander T. (επιμ.), *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery, Copenhagen, 31 August – 4 September 1987*, Copenhagen, 558-567.
- Marchand S., 2002. Le maintien de la tradition pharaonique pour les productions des céramiques datées de l'époque ptolémaïque en Égypte, στο *Céramiques hellénistiques et romaines: Productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro – palestinienne)*, Lyon, mars 2000, Lyon, 247-261.
- Nenna M.-D., 2002. Vaisselle en faïence, en métal, en verre et en céramique. Filiations et imitations dans l'Égypte ptolémaïque, στο *Céramiques hellénistiques et romaines: Productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro – palestinienne)*, Lyon, mars 2000, Lyon, 321-329.
- Nenna M.-D., 2005. En Égypte sous les Ptolémées, στο Caubet A. – Pierrat-Bonnefois G. (επιμ.), *Faïences. Faïences de l'Antiquité. De l'Égypte à l'Iran*, Paris, 165-173.
- Nenna M.-D. – Seif el-Din M., 2000. *La vaisselle en faïence d'époque gréco – romaine: Catalogue du Musée gréco – romain d'Alexandrie, Études alexandrines* 4, Le Caire.
- Nicholson P.T., 1993. *Egyptian Faïence and Glass*, Princes Risborough.
- Nicholson P.T., 1998. Materials and Technology, στο Friedman – Borromeo 1998, 50-64.
- Noble J.V., 1969. The Technique of Egyptian Faïence, *AJA* 73, 435-439, pl. 121-122.
- Παλιούγκας Θ., 2011. Ιστορία και τεχνολογία της φαγεντιανής, στο Γκατζόλης Χρ. (επιμ.), *Υαλος. Ημερίδα Συντήρησης Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης 2009*, Θεσσαλονίκη, 29-38.
- Παναγιωτάκη Μ., 2002. Φαγεντιανή – Κύανος – Υαλος: Υλές των βασιλέων, των θεών και των νεκρών της Αρχαιότητας, στο Κόρδας Γ. – Αντωνάρας Α. (επιμ.), *Ιστορία και Τεχνολογία αρχαίου γυαλιού*, Αθήνα, 33-62.
- Parlasca K., 1976. Zur Verbreitung ptolemäischer Fayencekeramik ausserhalb Ägyptens, *JdI* 91, 135-156.
- Pfrommer M., 1993. *Metalwork from the Hellenized East: Catalogue of the Collections of the J. Paul Getty Museum*, Malibu.
- Pfrommer M., 1996. Roots and Contacts: Aspects of Alexandrian Craftsmanship, στο *Alexandria and Alexandrianism, Symposium J. Paul Getty Museum 1993*, Malibu, 171-189.
- Segall B., 1966. *Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst*, Berlin.
- Shortland A.J. – Tite M.S., 2005. Technological study of Ptolemaic – early Roman faïence from Memphis, Egypt, *Archaeometry* 47(1), 31-46.
- Φάκλαρης Π., 1997. Βεργίνα. Ανασκαφή ακρόπολης 1993, *ΑΕΜΘ* 7, 61-68.
- Φιλήμονος-Τσοποτού Μ., 1980. Νισυριακά Ι, *ΑΔ* 35, *Μελέτες*, 60-87.

Εικ. 1. Φάρσαλος, Σκύφος από φαγεντιανή.
Συλλογή Εμμ. Γ. Καραμανώλη,
αρ. ευρ. 433. Εξωτερική όψη.

Εικ. 2. Φάρσαλος, Σκύφος από φαγεντιανή.
Συλλογή Εμμ. Γ. Καραμανώλη,
αρ. ευρ. 433. Σχεδιαστική τομή και όψη.

Εικ. 3. Φάρσαλος, Σκύφος από φαγεντιανή.
Συλλογή Εμμ. Γ. Καραμανώλη,
αρ. ευρ. 433. Εξωτερική όψη.

Εικ. 4. Φάρσαλος, Σκύφος από φαγεντιανή.
Συλλογή Εμμ. Γ. Καραμανώλη,
αρ. ευρ. 433. Εσωτερική όψη.

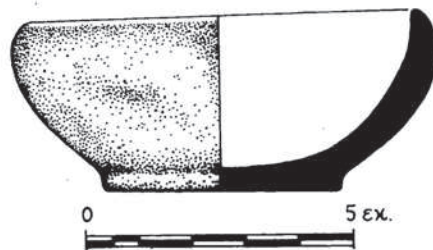
Εικ. 5. Φάρσαλος, Σκύφος από φαγεντιανή. Συλλογή Εμμ. Γ. Καραμανώλη,
αρ. ευρ. 433. Εσωτερική όψη (λεπτομέρεια). Ο ρόδακας από τη διακόσμηση του πυθμένα.

Εικ. 6. Διάδοση της ελληνιστικής φαγεντιανής στην Ελλάδα: 1. Θεσσαλονίκη, 2. Βέροια, 3. Αιγές (Βεργίνα), 4. Λάρισα, 5. Φάρσαλος, 6. Τανάγρα, 7. Αθήνα, 8. Κόρινθος, 9. Δήλος, 10. Καμάρα (Άγιος Νικόλαος Λασιθίου), 11. Ρόδος, 12. Νίσυρος.

Εικ. 7. Λάρισα. Άωτο σκυφίδιο από φαγεντιανή.
Αρχαιολογικό Μουσείο Λάρισας, αρ. ευρ. Μ 2010/167.
Εξωτερική όψη.

Εικ. 8. Λάρισα. Άωτο σκυφίδιο από φαγεντιανή.
Αρχαιολογικό Μουσείο Λάρισας, αρ. ευρ. Μ 2010/167.
Σχεδιαστική τομή και όψη.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΡΟΔΙΑΣ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Ασημίνα Τσιάκκα

Η ΘΕΣΗ, Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Δεν είναι η πρώτη φορά που η καταστροφή αρχαιοτήτων, είτε στο βωμό του κέρδους είτε λόγω αρχαιοκαπηλίας –στη δική μας περίπτωση και τα δύο– αποτέλεσαν αφορμή για ανασκαφική έρευνα. Το ίδιο είχε συμβεί παλιότερα και έγινε μικρή έρευνα στην περιοχή, όπου αποκαλύφθηκαν τάφοι μυκηναϊκών και κλασικών χρόνων του 4ου αι. π.Χ.¹

Στα τέλη του 2008 ερευνήθηκαν 12 ταφές στη θέση «Μπογιατζή» στις δυτικές παρυφές του υψώματος Καστρί. Η θέση Καστρί βρίσκεται περίπου 1 χλμ. ανατολικά του σύγχρονου χωριού Ροδιά, ανήκει στο Δήμο Τυρνάβου και είναι πολύ κοντά στα στενά του Ευρωπού (Τιταρήσιος) στις παρυφές του Θεσσαλικού Ολύμπου². Η θέση πιθανόν να ταυτίζεται με την κλασική πόλη Κονδαία. Πρόκειται για μια οχυρωμένη ακρόπολη που δεσπόζει πάνω από τον ποταμό Πηνειό –κοντά στη συμβολή των ποταμών Τιταρήσιου και Πηνειού– 500 μ. δυτικά της Μαγούλας Πέρα Μαχαλάς³.

Με την έρευνα ήρθαν στο φως 12 ταφές, που περιλαμβάνουν κιβωτιόσχημους τάφους, λακκοειδείς τάφους και τεφροδόχα αγγεία. Οι κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα και κάλυψη από αργές σχιστολιθικές πλάκες, εδράζονταν στο σκληρό βοτσαλωτό δάπεδο και ήταν κατά κανόνα ακτέριστοι. Εξαιρεση αποτελεί ο τάφος 9, που περιείχε χάλκινο περίαπτο. Οι λακκοειδείς με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες, κάποιοι φτωχοί σε ευρήματα και κάποιοι με τεφροδόχα αγγεία, κυρίως αμφορείς με χαρακτηριστική «φουσκωτή» κοιλιά, βάση τελείως αδιαμόρφωτη, που στηρίζονταν με μικρές πέτρες και χώμα μέσα στο λάκκο (εικ. 1). Σε ορισμένες περιπτώσεις τα τεφροδόχα έφεραν ως πάμα μια πλακοειδή πέτρα και είχαν ως κτερίσματα όπλα, μικκύλα αγγεία, πόρπες και περόνες.

Ο μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων, χάλκινα και σιδερένια, περιλαμβάνει κυρίως όπλα, όπως αιχμές δοράτων (εικ. 2), ξίφη, μεγάλα και μικρά εγχειρίδια (εικ. 3). Από τα κοσμήματα ξεχωρίζουν πόρπες αποσπασματικά σωζόμενες με καλύτερη εκπροσώπηση τη χάλκινη οκτώσχημη πόρπη⁴ (M2009/87), τμήματα από περόνες και ψήφος όρμου (εικ. 4, 5). Μοναδικό εύρημα αποτελεί ένα θήλαστρο και ένα γυναικείο καθιστό ειδώλιο σε επίχωση πάνω από λακκοειδή τάφο.

Το γεγονός ότι η διάταξη των τεφροδόχων αγγείων, που ήταν πολλές φορές το ένα πάνω στο άλλο ή μέσα σε μικρά ορύγματα ή σε πάνω σε λακκοειδείς τάφους, ίσως αποτελεί ένδειξη ότι έχουμε ένα ταφικό τύμβο, του οποίου τα όρια δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν σε αυτή την ανασκαφική περίοδο.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλο το προσωπικό που συνέβαλε στην ανασκαφική έρευνα, την αρχαιολόγο κ. Αμ. Ζάχου, που είχε την ευθύνη της καθημερινής επίβλεψης, τις συντηρήτριες κ. Μ. Βαλαή για την συνολική πολύτιμη βοήθειά της και Στ. Γκουτζουρέλα για τη συντήρηση του χάλκινου περίαπτου, τον συνάδελφο και καθηγητή κ. Θ. Παλιούγκα για την εθελοντική εργασία που προσέφερε, τον σχεδιαστή κ. Π. Γκένα και τέλος τις εργάτριες Αλ. Τσάπουρνα και Αθ. Γκιώνη, οι οποίες με την συμβολή και του φύλακα αρχαιοτήτων κ. Ν. Γεωργιάδη, έφεραν εις πέρας το δύσκολο ανασκαφικό έργο.

1. Τουφεξής 1997, 510-512.

2. Η περιοχή ανήκει στον Θεσσαλικό Όλυμπο, που είναι κηρυγμένος ως αρχαιολογικός και ιστορικός τόπος με την ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ15/21159/939/18-06-1987 (ΦΕΚ 317/Β/24-06-1987).

3. Από την περιοχή αυτή προέρχονται δύο επιτύμβιες στήλες, βλ. Γαλλής 1973. Η ονομασία Κονδαία αναφέρεται στο IG IX² 521 και Αρβανιτόπουλος 1901, 125-126 και 1910, 261. Για τη μαγούλα Ροδιά 2 (Μαγούλα Πέρα Μαχαλάς) βλ. Γαλλής 1992, 178.

4. Για όμοια βλ. Kilian 1975, πίν. 56-58.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Τάφος 1: Κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με σχιστολιθικές πλάκες, που έχει μήκος η μεγαλύτερη 0,94 μ. και πλάτος 0,51 μ. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Εσωτερικές διαστάσεις τάφου: μέγιστο μήκος 1,15 μ., πλάτος 0,37 μ., ύψος 0,32 μ. Χωρίς σκελετικό υλικό και ακτέριστος.

Τάφος 2: Κιβωτιόσχημος. Οι καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν διασκορπισμένες ψηλότερα μαζί με κτερίσματα, όπως σιδερένια αιχμή δόρατος (M2009/213) και τμήμα σιδερένιου μαχαιριού. Οι διαστάσεις του είναι: μήκος 0,58 μ., πλάτος 0,35 μ., ύψος 0,30 μ. Έχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Δεν εντοπίστηκε σκελετικό υλικό στο εσωτερικό του. Έξω από το ανατολικό άκρο του τάφου, βρέθηκε πακτωμένο εντός μικρού λάκκου, κακής ποιότητας διαλυμένο τεφροδόχο αγγείο, που περιείχε τα αποτεφρωμένα λείψανα της καύσης. Ίσως ο κιβωτιόσχημος λόγω των μικρών διαστάσεών του να ανήκε σε παιδική ταφή και τα όπλα, που βρέθηκαν ψηλότερα σε αναμοχλευμένα στρώματα, να ήταν κτερίσματα του τεφροδόχου αγγείου, τα οποία λόγω της σύλησης μετατοπίστηκαν.

Τάφος 3: Κιβωτιόσχημος, από τον οποίο σώζεται τμήμα των πλακών της κάλυψής του –σωζόμενο μήκος κάλυψης: 0,47 μ. Κατεστραμμένο το εσωτερικό του. Ψηλότερα σε διαταραγμένο στρώμα (λόγω αρχαιοκαπηλικής δράσης) βρέθηκε μικύλο αρχαϊκό αγγείο (προχοϊσκη M2009/84).

Τάφος 4: Κιβωτιόσχημη συλημένη παιδική ταφή. Έχει προσανατολισμό Β-Ν και διαστάσεις: μήκος 0,37 μ., πλάτος 0,55 μ., ύψος 0,25 μ.

Τάφος 5: Το όρυγμα προϋπήρχε (από αρχαιοκαπηλία) και από την αρχαιολογική έρευνα βρέθηκαν τρία τεφροδόχα αγγεία, τα δύο στη θέση τους μέσα σε μικρούς λάκκους. Το ένα από αυτά στηριζόταν με μικρούς σφηνοειδείς λίθους. Περιείχαν τέφρα, κάρβουνα, οστά. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται τμήματα από τέσσερα σιδερένια μαχαίρια, ένα καρφί και χάλκινο έλασμα. Πρώιμη εποχή σιδήρου.

Τάφος 6: Περιλαμβάνει ένα λακκοειδή με καλυπτήριες σχιστόπλακες και δύο τεφροδόχα αγγεία που ακουμπούσαν πάνω του. Ο λακκοειδής έχει σωζόμενο μήκος κάλυψης: 1,60 μ. και πλάτος 1,07 μ. Έχει προσανατολισμό Α-Δ. Ως κτερίσμα περιείχε ένα μικρό πολύ κατεστραμμένο αγγείο, ίσως προχοϊσκη, που περιείχε ελάχιστα τμήματα οστών. Ο ένας τεφροδόχος αμφορέας με «φουσκωτή» κοιλιά κείτονταν προς το δυτικό άκρο του λάκκου και είχε ως κτερίσματα ένα χάλκινο τμήμα περόνης, μία σιδερένια αιχμή δόρατος, τμήμα ξίφους σε πολύ κακή κατάσταση εξαιτίας της έντονης διάβρωσης και τμήμα σιδερένιου μεγάλου μαχαιριού. Το άλλο τεφροδόχο αγγείο βρέθηκε προς το ανατολικό άκρο του τάφου και είχε ως κτερίσματα τμήματα τριών τουλάχιστον σιδερένιων μαχαιριών, τμήματα σιδερένιων αιχμών δόρατος και χάλκινα ελάσματα προερχόμενα από αγγείο. Τα δυο τεφροδόχα αγγεία περιείχαν καρβουνάκια και καμένα οστά. Κάποια από τα κτερίσματα θα πρέπει να ήταν μέσα στα αγγεία, όπως φανερώνουν οι λυγισμένες αιχμές δοράτων.

Τάφος 7: Αναμοχλευμένος λόγω αρχαιοκαπηλίας. Αποκαλύφθηκαν τρεις τεφροδόχοι, εκ των οποίων η μία συνοδευόταν από δύο αιχμές δόρατος, η μία με λυγισμένη μύτη (M2009/214) και τμήμα σιδερένιου ξίφους. Ήταν τοποθετημένη σε μικρό όρυγμα και στηρίζονταν στη βάση του με λατύπες και κροκάλες. Δεύτερη τεφροδόχος *in situ* και τμήμα σιδερένιου μαχαιριού σε επαφή με το σώμα της. Μια ακατέργαστη πέτρα κοντά στο στόμιο του αγγείου είχε τοποθετηθεί ως πώμα. Ανάμεσά τους η τρίτη τεφροδόχος αποσπασματικά σωζόμενη, στην οποία ανήκε τμήμα σιδερένιου μαχαιριού. Ένα πήλινο θήλαστρο (M 2009/85), που βρέθηκε στις ανώτερες επιχώσεις των τεφροδόχων, αποτελούσε κτερίσμα μεταγενέστερης αρχαϊκής ταφής, ενώ οι τεφροδόχοι χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή σιδήρου (εικ. 6).

Τάφος 8: Κατεστραμμένος μάλλον ήταν κάποιος τεφροδόχος αμφορέας με διάσπαρτα τα κομμάτια του στο γύρω χώρο, που περιείχε ως κτερίσματα ένα αγγείο (αρκετά διαλυμένο, ίσως σκύφο), τμήμα χείλους χάλκινου αγγείου, χάλκινη ψήφο όρμου (M2009/88), που χρονολογείται στην πρώιμη εποχή σιδήρου και τμήμα σιδερένιου μαχαιριού της ίδιας εποχής.

Τάφος 9: Περιείχε τρία τεφροδόχα αγγεία και ένα κιβωτιόσχημο τάφο. Από τους τεφροδόχους αμφορείς ο ένας σώζεται σχεδόν ακέραιος (M2009/90) και οι άλλοι δύο τμηματικά. Ο ακέραιος αμφορέας έχει κάθετες λαβές, «φουσκωτή» κοιλιά, αδιαμόρφωτη βάση και για το λόγο αυτό στηρίζονταν σε μικρές πέτρες. Οι διαστάσεις του είναι: ύψος 0,32 μ. και διάμετρος χείλους 0,23 μ. Περιείχε τμήματα από οστά και κάρβουνα, καθώς και τμήμα χάλκινης πόρπης που τον τοποθετεί στην πρώιμη εποχή σιδήρου (εικ. 7). Ο κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Β-Ν και εσωτερικές διαστάσεις: μήκος 0,68 μ., πλάτος 0,30 μ. και ύψος 0,30 μ.

Έφερε ως καλυπτήρια μια μονολιθική σχιστόπλακα και ανήκε σε παιδική ταφή. Μοναδικό του κτέρισμα χάλκινο γεωμετρικό περίπλοκο⁵ (M 2009/89) (εικ. 8, 9).

Τάφος 10: Λακκοειδής παιδική ταφή με κάλυψη από αδρές ασβεστολιθικές πλάκες μετακινημένες από την αρχική θέση τους. Έχει διαστάσεις: μήκος 0,73 μ., πλάτος 0,42 μ., ύψος 0,23 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα από σιδερένια αντικείμενα (μαχαιρίδια).

Τάφος 11: Στις ανώτερες επιχώσεις του τάφου (ψηλά και έξω από αυτόν) βρέθηκε τμήμα μικρού σκύφου ή κοτύλης (M2009/91) και πήλινο γυναικείο καθιστό ειδώλιο (M2009/86), που χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή. Ο ίδιος ο τάφος είναι κιβωτιόσχημος, του οποίου οι μακριές πλαϊνές πλευρές του ήταν πεσμένες στο εσωτερικό του. Έχει διαστάσεις: μήκος 0,70 μ., πλάτος 0,46 μ. (παιδική ταφή).

Τάφος 12: Κιβωτιόσχημος παιδικός με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Τοιχώματα και κάλυψη από αδρές σχιστολιθικές πλάκες, του οποίου οι μακριές πλαϊνές πλευρές ήταν πεσμένες στο εσωτερικό του. Διαστάσεις: μήκος 0,57 μ., πλάτος 0,40 μ.

Τα ευρήματα χρονολογούν τους τάφους από τα γεωμετρικά (χάλκινη οκτώσχημη πόρπη και περίπλοκο) ως τα αρχαϊκά χρόνια (γυναικείο καθιστό ειδώλιο). Οι υπερκείμενες ταφές, που ανήκουν στην αρχαϊκή περίοδο, σε κάποιες περιπτώσεις κατέστρεψαν τις προγενέστερες ταφές, που ανήκουν στην πρώιμη εποχή σιδήρου. Επίσης, μεγάλη καταστροφή προκάλεσε και η έντονη αρχαιοκαπηλική δράση στο χώρο αυτό, που ανακάτεψε τα στρώματα και αφαίρεσε πολλά στοιχεία χρήσιμα για την έρευνα.

Η παρουσίαση εδώ αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση της έρευνας, εφόσον μόνο ένα μικρό τμήμα του δυτικού νεκροταφείου ερευνήθηκε. Στο μέλλον αναμένεται να έχουμε πληρέστερη εικόνα.

5. Για όμοια βλ. Kilian 1975, πίν. 87-88.

SUMMARY

EXCAVATION AT “KASTRI” NEAR THE VILLAGE RODIA.
FIRST PRESENTATION

Asimina Tsiaka

During the excavation that took place in 2008 at the area of “Kastri” near the village Rodia, came to light part of a cemetery –probably the western– of ancient city of Kondaia. There were found until now twelve graves (cist graves, pit graves and urns) of the Early Iron to Archaic Age with burials and cremations. Amphorae, iron swords, knives and fibulae were the most common findings.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1901. Θεσσαλικά επιγραφαί ανέκδοτοι, *ΑΕ*, 125-126.
Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Σύντομος ιστορική επισκόπισις των Γόννων, *ΠΑΕ*, 261.
Βερδελής Ν., 1958. Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας, Αθήνα.
Γαλλής Κ., 1973. Δύο επιτύμβια εκ Τυρνάβου, *ΑΑΑ* VI, 130-136.
Γαλλής Κ., 1992. Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας, Λάρισα.
Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, Prähistorische Bronzefunde* XIV, 2, München.
Τουφεξής Γ., 1997. Ροδιά Τυρνάβου, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 510-512.

Εικ. 1. Τεφροδόχος αμφορέας με 'φουσκωτή κοιλιά'.

Εικ. 2. Σιδερένια αιχμή δόρατος.

Εικ. 3. Σιδερένιο μαχαίρι.

Εικ. 4. Τμήμα οκτώσχημης πόρπης.

Εικ. 5. Χάλκινη ψήφος όρμου.

Εικ. 6. Πήλινο θήλαστρο.

Εικ. 7. Τάφος 9: Κιβωτιόσχημος και τεφροδόχος αμφορέας.

Εικ. 8. Τάφος 9: Παιδική ταφή.

Εικ. 9. Χάλκινο περίαπτο.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΦΕΡΑΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΡΑΚΟΥΣΕΣ

Δημήτριος Παλαιothόδωρος

«(T)o study dedications not as individual objects but as assemblages is to study how people thought». Osborne 2004, 3.

Στο Μουσείο των Συρακουσών υπάρχει ένα μεγάλο αγγείο με εγχάρκτη επιγραφή που αναφέρει την Αρτέμιδα Φεραία (εικ. 1). Θεώρησα αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το εύρημα αυτό και τα συγκείμενά του αποτελούν την μοναδική ασφαλή αρχαιολογική μαρτυρία για τη λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας και το εξέλαβα ως αφορμή για μια διεξοδική επανεξέταση των δεδομένων*.

Ακόμη και μετά την εξονυχιστική και εύστοχη ανάλυση των μαρτυριών για τη λατρεία της θεάς από τον Παύλο Χρυσοστόμου¹, παραμένουν ακόμη κάποια σκοτεινά στοιχεία σχετικά με την Αρτέμιδα Φεραία και τη σχέση της με άλλες θεότητες των Φερών, τα οποία καλό θα ήταν να φωτιστούν. Παρά τον αποσπασματικό, ελλιπή και αμφιλεγόμενο χαρακτήρα τους, τα ευρήματα των Συρακουσών είναι τα μόνα που παρέχουν πολύτιμες ενδείξεις για τη φύση της λατρείας της Αρτέμιδος Φεραίας στην Σικελία. Εκκινώ λοιπόν την ανάλυσή μου από εκεί και εν συνεχεία καταλήγω σε ορισμένες διαπιστώσεις για την φύση της λατρείας της θεάς στη Θεσσαλία και τους τρόπους διάδοσής της εκτός Φερών.

Η ιστορία ξεκινά στα τέλη του Αυγούστου του 1953, στην οικία ενός νεαρού ζευγαριού, του Angelo Iannuso και της Antonina Giusto, στην via degli Orti di S. Giorgio. Η Antonina, σε κατάσταση προχωρημένης εγκυμοσύνης, υπέφερε πολύ από πόνους που την κρατούσαν καθηλωμένη στο κρεβάτι. Από την μικρή γύψινη εικόνα που απεικόνιζε την Cuore Immacolato της Παρθένου Μαρίας και ήταν κρεμασμένη πάνω από το νυφικό κρεβάτι, άρχισαν να κυλούν δάκρυα, επί τέσσερις ημέρες. Το γεγονός μαθεύτηκε στην περιοχή και σύντομα κινηματογραφιστές, γιατροί, και άλλοι ειδικοί πιστοποίησαν ότι το υγρό προέρχονταν από ανθρώπινα δάκρυα².

Η απόφαση για ανέγερση της εκκλησίας και του ιερού της Madonna delle Lacrime προς τιμήν της εικόνας οδήγησε στην εκτεταμένη, αλλά ιδιαίτερα βιαστική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του αρχαϊκού νεκροταφείου στο Giardino Spragna το 1968, που διενέργησε ο Giuseppe Voza³. Το αγγείο της **εικ. 1** ανακαλύφθηκε, μαζί με άλλα σημαντικά ευρήματα, σε φρέαρ που είναι έκτοτε γνωστό στην βιβλιογραφία ως «πηγάδι της Αρτεμης» («pozzo di Artemide»)⁴.

Συνολικά βρέθηκαν και συγκολλήθηκαν 180 θραύσματα ενός αγγείου ύψους 44 εκατοστών και διαμέ-

---

* Ευχαριστώ την Paola Pelagatti, τη σημαντική αυτή προσωπικότητα της κλασικής αρχαιολογίας της Σικελίας, που μου υπέδειξε το αγγείο σε επίσκεψή μου στο Μουσείο των Συρακουσών και μου τόνισε το ενδιαφέρον του δεσμού μεταξύ Συρακουσών και Φερών. Ευχαριστίες οφείλω επίσης και στην κυρία Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου, έφορο της ΙΓ' ΕΠΚΑ, που είχε την καλοσύνη να συζητήσει μαζί μου κάποια αδημοσίευτα επιγραφικά δεδομένα, τον νεαρό και ικανότατο ιστορικό Fabio Corani, ο οποίος μου υπέδειξε μια σειρά μελετών που με διαφώτισαν σε ένα αρχικό στάδιο της έρευνάς μου, την ιστορικό της Ελληνικής θρησκείας και φίλη Πάννα Πατέρα, που διάβασε την μελέτη αυτή σε πρώιμο στάδιο και μου έκανε χρήσιμες υποδείξεις θεωρητικής φύσης.

1. Χρυσοστόμου 1998, 187-190.

2. Συνοπτική αναφορά στα γεγονότα μπορεί να βρει ο αναγνώστης στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.madonnadellelacrime.it/evento.asp>

3. Voza 1968, 363-364, πίν. 73. Voza 1973, 102-107.

4. Voza 1973, 102.

τρον βάσης 39,4 εκατοστών (εικ. 1). Το αγγείο πατούσε σε σύμφυτη βάση ύψους 7,5 εκατοστών, που φέρει ταινίες. Το σώμα έχει ραβδωτή διακόσμηση, ενώ μια ζώνη στο μέσο περίπου του ύψους του διακοσμείται με μια ζώνη με πλούσιο φυτικό κόσμημα. Ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο διακοσμεί το χείλος⁵. Χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

Αν και ο Voza ταύτισε σωστά το σχήμα, όλοι οι μεταγενέστεροι μελετητές αναφέρονται εσφαλμένα σε κρατήρα και υπονοούν την ύπαρξη δύο λαβών⁶. Στην πραγματικότητα όμως υπήρχε μόνο μία λαβή, που δεν έχει σωθεί. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με μια οινόχοη τύπου 8B, σύμφωνα με την τυπολογία του John Beazley⁷, που στην τρέχουσα αρχαιολογική κοινή αποκαλείται «κύπελλο του Φειδία», επειδή στην βάση ενός από τα πολυάριθμα δείγματα του είδους που βρέθηκαν στο εργαστήριο του γλύπτη στην Ολυμπία, είχε χαραχθεί το όνομα του⁸.

Το σχήμα εμφανίζεται στην Αθήνα το 500 π.Χ. περίπου, ως παραλλαγή της δημοφιλούς στον ερυθρόμορφο ρυθμό οινόχοης τύπου 8A⁹. Είναι ένα αγγείο με μεγίστη διάμετρο στο κέντρο της κοιλίας, κοίλο λαιμό και ευρύ στόμιο. Η λαβή είναι συνήθως μικρής διαμέτρου. Ενίοτε σχηματίζεται το «ηράκλειον άμμα». Ερυθρόμορφα, μελαμβαφή και μεταλλικά παραδείγματα απαντούν με σχετική συχνότητα καθόλη τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα στην αττική παραγωγή¹⁰. Όταν το κύπελλο είναι ολόβαφο, που είναι και το σύνθημα, φέρει στο σώμα διακόσμηση με ραβδώσεις¹¹.

Το σχήμα απαντά και στην Ιταλία, κυρίως στην Απουλία¹², αλλά δεν υπάρχουν ακριβή παράλληλα για το αγγείο των Συρακούσων, που αν και τοπικής κατασκευής, θυμίζει ιδιαίτερα αγγεία στην τεχνική της Gnathia, που σε γενικές γραμμές αποδίδονται στον Τάραντα. Οι ραβδώσεις και η γενική διάταξη της διακόσμησης, με την επίθετη ζώνη χρώματος να διακόπτει την συνέχεια των ραβδώσεων, είναι χαρακτηριστικό στοιχείο στην απουλική κεραμική, και ιδιαίτερα στον ρυθμό της Gnathia¹³. Στην Αττική το ύψος της οινόχοης τύπου 8B κυμαίνεται συνήθως μεταξύ 6 και 15 εκατοστών, ενώ δεν λείπουν και ορισμένα μεγάλου μεγέθους δείγματα¹⁴. Πάντως, η κατασκευή κολοσιαίων δειγμάτων του σχήματος χαρακτηρίζει κυρίως την Απουλική κεραμική¹⁵. Η τάση για γιγαντισμό αναιρεί φυσικά τη χρήση του αγγείου ως κυπέλλου, υποδηλώνοντας τον μη χρηστικό, συμβολικό του ρόλο ως δώρου προς την θεότητα.

Το αρχαίο όνομα του σχήματος είναι *κώθων*, με βάση την επιγραφή που χαραχτηκε στη βάση ενός κυπέλλου από το βόρειο τέμενος του ιερού του Ποσειδώνα στα Ίσθμια¹⁶, αλλά και τις φιλολογικές πηγές που

5. Συρακούσες, Museo Paolo Orsi, 67074.

6. Voza 1973, 107. Bell 1981, 191. Χρυσοστόμου 1998, 203. Reichert-Südbert 2000, 69, σημ. 115. Fischer-Hansen 2009, 214.

7. ARV², L. Το σχήμα αναφέρεται ποικιλοτρόπως στην έρευνα: πρόχους και κύπελλο στα ελληνικά, *juglet* και *mug* στα αγγλικά, *gobelet* και *tasse* στα γαλλικά, *brochheta*, *boccale*, *boccaleto*, στα ιταλικά, *Napf*, *Kännchen* και *Känne* στα γερμανικά. Σημειώνω επίσης, χάριν πληρότητας και τους περιγραφικότερους όρους *petit pot à une anse*, *Becher mit Standring*, *Einheklige Topf*, *Einheklige Napf*, *boccale monoansato*, καθώς και τους εσφαλμένους όρους *attingitoio*, *choe* και *olpe courte et trapue*.

8. Κύπελλο Φειδία με την επιγραφή ΦΕΙΔΙΟΣΕΙΜΙ: Mallwitz – Schierring 1964, 169, αρ. 1, πίν. 64. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες για τη γνησιότητα της επιγραφής. Βλ. όμως τώρα Bentz 2009, 17, σημ. 32, όπου αποκλείεται κάθε ενδεχόμενο πλαστογραφίας.

9. Το παλαιότερο δείγμα προέρχεται από τον τάφο 34.5 της Padula στην Νότια Ιταλία: Beazley 1961, 388, εικ. 11 και ARV² 157. 79bis (όπου όμως εκ παραδρομής αναφέρεται ότι ανήκει στον τύπο 8A).

10. Για τα μελαμβαφή κύπελλα, βλ. κυρίως Mallwitz – Schierring 1964, 168-182, Beazley 1966, 103-105, Sparkes – Talcott 1970, 70-75 και Miller 1993. Μεταλλικά: Weber 1983, 448-453, Zimmermann 1998, 151, πίν. 2-3 και Platz-Horster 2003. Υπό έκδοση μελέτη μου αναλύει διεξοδικά τις 240 περίπου ερυθρόμορφες οινόχοες 8 A, B και C, εκ των οποίων 60 περίπου ανήκουν στον τύπο B.

11. Τέτοιας μορφής διακόσμηση θεωρείται σε γενικές γραμμές δάνειος από την αιχαιμενιδική μεταλλοτεχνία: βλ. Miller 1993, 133.

12. Βλ. κυρίως Schauenburg 1983a, 1983β, 1985a, 1985β και 1986.

13. Βλ. πρόχειρα τις πελικές του Μιλάνου A997.01.076 και 1997.01.077 και τις υδρίες του Μιλάνου A99.70.078 και A997.01.116 (Sena Chiesa – Arslan 2004, 224-225, αρ. 225-228).

14. Αττικά παραδείγματα: 1. Καβάλα, 1937π, από το ιερό της Παρθένου στην Νεάπολη (Σωζ. Υ. λαμού: 19.7 εκ. Διαμ. Χείλους: 48.5 εκ.): ARV² 1691.7, Ρωμοπούλου 1964, 74, εικ. 1, πιν. 45.1-2, 46-49. 2. Liverpool 42.5060 (Υ.: 30.2 εκ.): Robertson 1987, πίν. 42-44, no. 42. 3. Burgas, από το Sladkite Kladenci (Υ.: 29 εκ. Διάμ.: 25 εκ.): Campenon 1994, πίν. 6.2. Στη συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας βρίσκονται δύο λακωνικοί κώθωνες του ύστερου 5^{ου} αιώνα π.Χ., που προέρχονται από την Κουρούρια: αρ. ευρ. 19447 (Υ.: 34.5 εκ.) και 19450 (Υ.: 42 εκ.): Καρούζου 1985.

15. Βλ. Schauenburg 1983 και Robertson 1987, 42-44.

16. Μουσείο Κορίνθου, αρ. ευρ. IP 2047a: Broneer 1959, 335, αρ. 9, πίν. 70i. Σχετικά με την ταύτιση του σχήματος, που αποδέχεται πλέον η πλειοψηφία των μελετητών, βλ. Broneer 1965, 817 και Scheibler 1968.

αναφέρουν ως *κώθωνα* ένα αγγείο με μία λαβή και ευρύ στόμιο¹⁷. Με βάση τις περισσότερες από τις είκοσι περίπου απεικονίσεις του σχήματος πάνω σε αγγεία, συνάγεται ότι η οινοχόη τύπου 8B ήταν αγγείο πόσεως¹⁸, κατάλληλο για να το κουβαλά κανείς στο δισάκι του¹⁹, να το γεμίζει από μια κρήνη ή ένα ρυάκι²⁰, αλλά και να κάνει σπονδές²¹.

Κώθωνες αφιερώνονταν συχνά σε ιερά: ερυθρόμορφα ή μελαμβαφή κύπελλα έχουν ανασκαφεί στην Ακρόπολη²², την Ολυμπία²³, το Καβείριον των Θηβών²⁴, την Περαχώρα²⁵, το ιερό της Παρθένου στην Καβάλα²⁶, το ναό της Ήρας και το Αρχηγέσιον της Δήλου²⁷, το περιαστικό ιερό της Δήμητρας και της Περσεφόνης στην Κυρήνη²⁸, το ελληνικό ιερό στην Gravisca²⁹, τους ναούς του Απόλλωνα και της Αφαιάς στην Αίγινα³⁰, το ναό του Ποσειδώνος στα Ίσθμια³¹, το ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη της Γέλας³² και το ιερό στο Monte Saraceno³³. Ένας χάλκινος κώθων είχε αφιερωθεί στο ιερό του Διός στη Δωδώνη³⁴, ενώ κώθωνες αναφέρονται μεταξύ των προσφορών σε ιερά της Αθήνας³⁵, του Ωρωπού³⁶ και της Δήλου³⁷. Από επιγραφή της Επιδάυρου μαθαίνουμε ότι ένας πήλινος κώθων που είχε σπάσει από έναν απρόσεκτο δούλο κολλήθηκε χάρη στην θαυματουργή παρέμβαση του Ασκληπιού και αφιερώθηκε στο ιερό³⁸. Το εύχρηστο του σχήματος συνδέει στενά τον κώθωνα με τους ταξιδιώτες, ενώ η εικονογραφία του, ιδιαίτερα στον πρώιμο 5^ο αιώνα, εμφανίζει συστηματικά πολεμιστές, σκύθες τοξότες, σατύρους και νεαρούς κωμαστές. Το σχήμα συνδέεται με τους εφήβους, τους κυνηγούς, τους περιπλανώμενους, τους στρατιώτες σε εκστρατεία, τους μισθοφόρους και γενικότερα με μορφές που ηλικιακά και γεωγραφικά κινούνται στο μεταίχμιο³⁹. Από την άποψη αυτή ο *κώθων* είναι ένα ιδανικό αγγείο για την Άρτεμη, την θεότητα των ορίων και των εσχατιών⁴⁰.

Η επιγραφή στο λαϊμό του αγγείου είναι στην κοινή δωρική διάλεκτο της Σικελίας και χρονολογείται στον όψιμο 4^ο αιώνα, χρονολογία συμβατή με την χρονολόγηση του αγγείου⁴¹: *Ταρός Άρτάμιτος Φεραία[ς]* (εικ. 2).

Όμοια επιγραφή εμφανίζεται στο κάτω τμήμα του σώματος μιας αρυβαλλόσχημης ληκύθου του ρυθμού της Gnathia που πέρασε από το εμπόριο έργων τέχνης του Λονδίνου το 1981⁴² (εικ. 3). Το αγγείο επισημάν-

17. Βλ. Πολέμωνα και Ηνίοχο, σε Αθήναιο 11.66. Βέβαια, ο Κριτίας, απόσπασμα του οποίου αναφέρεται στο ίδιο εδάφιο του Αθηναίου, δίδει περιγραφή του λακωνικού *κώθωνα* που δεν ταιριάζει με το αγγείο που εξετάζουμε.

18. Νάπολη, ιδ. Συλλογή, κωδωνόσχημος κρατήρας από το Paestum: Schauenburg 1986, πίν. 36-37.1.

19. Κύπελλο του Harvard, Fogg Art Museum 60.352: Mallwitz – Schierring 1964, 178, εικ. 52

20. Λονδίνο, Br. Μουσ. E 814, πυξίδα της ομάδας Sam Wide, με απεικόνιση του Ηρακλή να γεμίζει τον κώθωνα του από μια κρήνη: Scheibler 1967, 391, εικ. 2.

21. Σκύφος στο Πανεπιστημιακό Μουσείο του Tübingen, αρ. ευρ. F2: ARV² 1023.147; Mallwitz – Schierring 1964, 173, εικ. 48.

22. ARV² 157.79 και 158.

23. Βλ. Bentz 2009.

24. Αθήνα, EAM 10460 και 10452: ARV² 156.65 και 779.1, Wolters – Brunn 1940, 58, πίν. 40.1-3.

25. Corbett 1963, 352-353, αρ. 3834, 3835, 3837 και 3838, πίν. 146.

26. Βλ. παραπάνω, σημ. 14.

27. Dugas 1952, πίν. 40, αρ. 111. Prost 2002, 327, εικ. 9.

28. Cyrene C15/16 1 4, E/10-11 και F13/613: McPhee 1997, πίν. 33, αρ. 78-80.

29. Gravisca, inv. 73/785, 76/1708, 72/19184-19185, 72/19060: Huber 1999, 140, αρ. 777-779, 152-153, αρ. 883. Βλ. επίσης και τα πρόσφατα ευρήματα από τον αποθέτη του βόρειου ιερού: Fortunelli 2007, 113-116, αρ. C139, C141, C144 και C146, πίν. 6.

30. Ναός Απόλλωνα: Margreiter 1988, αρ. 234-238, πίν. 21. Ιερό Αφαιάς: Williams 1987, αρ. B3-B11.

31. Μουσείο Κορίνθου IP 335: Broneer 1955, 139, πίν. 52a, αρ. 19 (κώθων με την επιγραφή ΗΙΕΠΟΣΠΙΟΣ[ΕΙΔΟΝΟΣ]). Βρέθηκε στον πρόναο). Βλ. επίσης Gebhard 1998, 111-112 και παραπάνω, σημ. 16.

32. Gela 34. Βρέθηκε στον οχυρωματικό περίβολο τους ακροπόλεως, αλλά πιθανότατα προέρχεται από το ιερό της Αθηνάς Λινδίας στο Bitelemi: Panvini 2004, 63, αρ. 1.77.

33. Agrigento AGS 10071, από το Monte Saraceno di Ravanusa: Calderone – Tramontana 2009, 598 & 608, εικ. 8.10.

34. Αθήνα, EAM 457, χάλκινος κώθων που αφιέρωσε ο Βημαιοίς από τις Φυλλές: Carapanos 1878, πίν. 24, αρ. 13.

35. IG ii/iii², 1416, l. 10¹ 1425 B, l. 393¹ 1524 B, ll. 242-243¹ 1544, l. 53 (4^{ος} αιώνας).

36. IG VII, 303, l. 56 και 3498, l. 9.

37. IG XI.2, 154 B, l. 55¹ 162 A, l. 49; 199 B, l. 88¹ 203 B, l. 31 (τρίτος αιώνας).

38. IG IV, 951, ll. 79-89.

39. Για τις γραπτές πηγές, βλ. κυρίως Mingazzini 1967, 354-360 και Scheibler 1968. Σύνδεση με εφήβους: Osborne 2004, 37. Σύνδεση με στρατιώτες: Schilardi 1977, 166-168 (πληθώρα μελαμβαφών παραδειγμάτων από το Πολυάνδριον των Θεσπιών).

40. Vernant 1990, 137-207.

41. Voza 1968, 363-364. Voza 1973, 106-107. Manganaro 1980, 151, πίν. XLIV, 3 και Dubois 1987, 96-97, αρ. 92.

42. Seaby, *Coins and Medals*, Bulletin October 1981, lot A 319.

θηκε από τον Manganaro, αλλά αγνοήθηκε από τους υπόλοιπους μελετητές, πλην του Dubois⁴³. Η σύγκριση μεταξύ των δύο επιγραφών δεν αφήνει αμφιβολία ότι η επιγραφή πάνω στην λήκυθο (εικ. 4) είναι πλαστή. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια φιλότιμη προσπάθεια του πωλητή να αυξήσει την τιμή του αντικειμένου, προσέχοντας να αντιγράψει ακριβώς τα γράμματα, παραλείποντας ακόμη και το τελικό Σ που δεν διασώζεται πάνω στον κώθωνα των Συρακουσών. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ως πηγή έμπνευσης χρησιμοποιούνται πρόσφατες δημοσιεύσεις: πράγματι, το αγγείο των Συρακουσών δημοσιεύθηκε σε κατάλογο έκθεσης για την αρχαιολογία στην Νοτιοανατολική Σικελία το 1973⁴⁴.

Το πηγάδι της Άρτεμης απ' όπου προέρχεται ο κώθων περιείχε μια εξαιρετικής ομορφιάς γυναικεία προτομή⁴⁵ (εικ. 5) και πληθώρα ειδωλίων (εικ. 6)⁴⁶. Η προτομή είναι έργο εκλεκτικό και μανιεριστικό, με έμφαση στην πολυχρωμία και τη διακοσμητικότητα, και ευκρινείς αναφορές στην μεγάλη πλαστική του ύστερου 5^{ου} αιώνα⁴⁷. Εντάσσεται σ' έναν τύπο εικόνας που συναντάμε πολύ συχνά ως αφιέρωμα σε ναούς, και σπανιότερα σε τάφους. Συνήθως, οι προτομές και τα μούστα θεωρούνται απεικονίσεις της Δήμητρας και της Κόρης, ειδικά τα πολυάριθμα δείγματα του τύπου που έχουν βρεθεί στην Νότια Ιταλία και τη Σικελία⁴⁸. Πρόσφατες μελέτες έχουν απορρίψει την ερμηνεία αυτή, επισημαίνοντας ότι προτομές συναντώνται και σε ιερά που δεν ανήκουν στις δύο θεές, ή, συχνότερα, δεν μπορούν να ταυτιστούν με καμία συγκεκριμένη θεότητα, βάσει των υπόλοιπων ευρημάτων⁴⁹. Είναι πάντως άξιο σχολιασμού το γεγονός ότι απ' όλους όσους αναφέρουν την προτομή, μόνον ο Παύλος Χρυσοστόμου την συνέδεσε με την Αρτέμιδα Φεραία, αν και η ταύτιση αυτή βασίστηκε στον υποτιθέμενο χθόνιο χαρακτήρα της θεάς⁵⁰. Προσωπικά θεωρώ πιθανότερο η μορφή να απεικονίζει την Αρτέμιδα, παρά την Περσεφόνη ή την Δήμητρα, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και το ενδεχόμενο να πρόκειται για την εικόνα κάποιας πιστής.

Τα δημοσιευμένα ειδώλια από το πηγάδι (εικ. 6) έχουν μεγαλύτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον, καθώς απεικονίζουν γυναικείες όρθιες, γυναίκες που χορεύουν ή παίζουν μουσική, θέματα δηλαδή που συνδέονται άμεσα με τη λατρεία της Αρτέμιδος στην Σικελία, όπως θα δούμε παρακάτω.

Σε μεταγενέστερο στάδιο των ερευνών για την διαμόρφωση του χώρου του ιερού της Madonna, στην παρακείμενη Piazza della Vittoria, εντοπίστηκε ανασκαφικά ένα σημαντικό ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, που συνδέονταν με μία κρήνη⁵¹. Η ταύτιση του ιερού είναι σίγουρη και βασίζεται, εκτός των άλλων, στην πληθώρα πήλινων ειδωλίων που βρέθηκαν κατά χώραν και απεικονίζουν λατρεύτριες με δαυλό και χοιρίδιο, έναν τύπο ιδιαίτερα αγαπητό στη Σικελία⁵². Η περιοχή βρίσκεται σε προάστιο βόρεια της Αχραδίνας, που ενσωματώθηκε στον αστικό ιστό σταδιακά κατά τον 5^ο αιώνα. Προηγουμένως υπήρχαν εκεί νεκροταφεία. Ο αναλημματικός τοίχος του στερεοβάτη του ναού φράζει τον αρχαϊκό δρόμο: με βάση τα ευρήματα, το ιερό ανήκει στον ύστερο 5^ο αιώνα και διατηρείται στη θέση αυτή ως τις αρχές του 3^{ου} αιώνα.

Το ιερό των δύο θεών είχε παλαιότερα ταυτιστεί με το Θεομοφόριο των Συρακουσών, που αναφέρεται από τον Κικέρωνα⁵³, αν και ο Luigi Polacco προτιμά να το τοποθετήσει σε άλλο σημείο, στην κορυφή του υψώματος της Νεάπολης, κοντά στο θέατρο των Συρακουσών, όπου ανασκάφηκε σχετικά πρόσφατα άλλο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης⁵⁴.

Δεδομένου ότι δεν έχει βρεθεί άλλο ιερό στην Piazza della Vittoria, η συντριπτική πλειοψηφία των μελετητών συμπεραίνει ότι τα ευρήματα από το πηγάδι της Άρτεμης προέρχονται από τον ναό της Δήμητρας

43. Manganaro 1977, 152, εικ. 2-3 (όπου αναφέρεται ως πιθανή προέλευση του αγγείου ο Τάραντας). Dubois 1987, 97.

44. Voza 1973.

45. Voza 1968, πίν. 72. Voza 1973, 102-104, αρ. 348, πίν. XXX. Χρυσοστόμου 1998, πιν. 32α.

46. Voza 1973, 104-106, αρ. 349-359. Από το ίδιο ευρημα προέρχεται και ανάγλυφο με νεκρόδειπνο του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. (106, αρ. 360).

47. Ευχαριστώ την συνάδελφο Ιφιγένεια Λεβέντη, η οποία μου συνέστησε την προσοχή στο έντονα αττικίζον ύφος της προτομής.

48. Π.χ. Siracusano 1986-1987, Hinz 1998.

49. Uhlenbrock 1989, 150-151: «Of thirty-one archaic sanctuary sites ... containing protomai, ... only one, possibly two sites can be objectively identified with Demeter or Persephone on the basis of epigraphy...». Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι όπου υπάρχει επιβεβαιωμένη επιγραφικά λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης, συναντάμε προτομές.

50. Χρυσοστόμου 1998, 204, σημ. 771.

51. Voza 1972-1973, 188-189. Voza 1976-1977, 551-561. Voza 1980-1981, 680-685.

52. Sguaitamatti 1984.

53. Η ταύτιση βασίζεται σε μια εσφαλμένη ανάγνωση ενός αποσπάσματος του Κικέρωνα (Verr. II, 4.53).

54. Polacco 1986.

και της Κόρης⁵⁵. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι στο χώρο του ιερού αναφέρονται ευρήματα ειδωλίων που παριστάνουν την θεά Άρτεμη⁵⁶. Η παρουσία της Αρτέμιδος Φεραίας στο ιερό αντιμετωπίζεται ως ένδειξη για την «χθόνια» ταυτότητα της θεάς, που λειτουργεί ως πάρεδρος της Δήμητρας και της Κόρης⁵⁷. Τούτο όμως δεν είναι απαραίτητο: στη Σικελία συναντάμε ειδώλια της Άρτεμης σε ιερά της Δήμητρας και αντιστρόφως. Ένα από τα χαρακτηριστικά της λατρείας της θεάς στην Σικελία και την Μεγάλη Ελλάδα, είναι η παρουσία της λατρείας της σε ιερά άλλων θεοτήτων (Δήμητρα και Κόρη, Απόλλων, Ήρα)⁵⁸. Δεν έχουμε να κάνουμε όμως με μια δυτική απόκλιση: στην μελέτη της Brigitte Alroth για τους επισκέπτες θεούς, η Άρτεμη εμφανίζεται ως επισκέπτρια σε όλα σχεδόν τα μεγάλα ελλαδικά και μικρασιατικά ιερά γυναικείων θεοτήτων που εξετάζονται⁵⁹. Επιπρόσθετα, οι σχέσεις της Άρτεμης με τη Δήμητρα και την Κόρη στις Συρακούσες έχουν ισχυρό μυθολογικό έρεισμα, καθώς η πρώτη ήταν μία από τις συντρόφους στο παιχνίδι της Περσεφόνης πριν την αρπάξει ο Πλούτων, στο σημείο όπου βρίσκονταν η κρήνη Κυάνη⁶⁰.

Αν δεχτούμε ότι το περιεχόμενο του πηγαδιού της Αρτέμιδος δεν είναι ένα τυχαίο συνοθύλευμα άσχετων αντικειμένων, τότε η παρουσία των χορευτριών και των μουσικών μεταξύ των ειδωλίων που βρέθηκαν εκεί αποτελεί μια μικρή ένδειξη για τον χαρακτήρα της λατρείας της Άρτεμης Φεραίας στις Συρακούσες. Το στοιχείο της όρχησης και της μουσικής κυριαρχεί και σε άλλες τοπικές λατρείες της Άρτεμης: η Άρτεμις Χιτωνία λατρεύονταν με χορούς και μουσική αυλών, το λεγόμενο *άνθεσμα*⁶¹. Μια άλλη υπόσταση της θεάς, η Άρτεμις Άγγελος, έχει συνδεθεί με τον χορό που επονομάζεται «αγγελική» και αναφέρεται από τον Αθηναίο⁶². Η Άρτεμις Φακελίτις στην αποικία των Συρακουσών την Τυνδαρίδα (και σύμφωνα με μια αμφιλεγόμενη μαρτυρία και στις ίδιες τις Συρακούσες), έχει συνδεθεί με την Άρτεμη Ταυρική: ο αιτιολογικός μύθος αναφέρει ότι ο Ορέστης έφερε εκεί το ξδανο της Αρτέμιδος Ταυρικής⁶³. Μια άλλη αιτιολογία συνδέει τη λατρεία της Αρτέμιδος Φακελίτιδος με την ανακάλυψη των βουκολικών ασμάτων, όταν η θεά μεσολάβησε μεταξύ δύο αντιμαχόμενων φραξιών της πόλης και συμφιλίωσε τους κατοίκους⁶⁴. Ειδώλια μουσικών και χορευτριών έχουν βρεθεί στο αξιόλογο περιαστικό ιερό της Αρτέμιδος στα βορειοανατολικά των Επιπολών, στη Scala Greca⁶⁵.

Συμπερασματικά καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας στο προάστιο βόρεια της Αχραδίνας ξεκινά κάποια στιγμή στον 4^ο αιώνα. Η θεά λατρεύεται στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης. Υποθέτουμε ότι κατείχε έναν διακριτό χώρο εντός του ιερού, από τον οποίο προήλθε το σύνολο των ευρημάτων από το λεγόμενο «πηγάδι της Αρτέμιδος». Η θεά λατρεύεται με χορούς και μουσική, όπως συμβαίνει σχεδόν σε όλα τα ιερά της στον ελλαδικό χώρο και στην Σικελία, ενώ το γεγονός ότι το αγγείο που φέρει την αφιέρωση είναι ένας *κώθων*, αποτελεί ένδειξη ότι οι λατρευτές δεν περιορίζονταν σε μέλη του γυναικείου φύλου, αλλά πιθανόν και σε ανδρικές ομάδες πληθυσμού που σχετίζονταν με την Άρτεμη, όπως οι έφηβοι, οι κυνηγοί και οι στρατιώτες.

Πάντως, η παρουσία της Αρτέμιδος Φεραίας στις Συρακούσες είναι αξιοσημείωτη, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς ότι η λατρεία της Άρτεμης εδώ κατείχε ξεχωριστή θέση, ήδη από τη στιγμή της ίδρυσης της αποικίας τον 8^ο αιώνα. Το μηνολόγιο της πόλης περιελάμβανε τον μήνα Αρταμίτιον. Σύμφωνα με τον Διόδωρο τον Σικελιώτη, οι Συρακούσες ανήκαν στην Άρτεμη. Ο Πίνδαρος αναφέρει ότι η νήσος Ορτυγία ήταν η έδρα της Αρτέμιδος Ποταμίας. Οι πηγές αναφέρουν και άλλες υποστάσεις της θεάς, ενώ και η αρχαιολογική έρευνα έχει φέρει στο φως σημαντικά ιερά, τόσο στον χώρο του άστεως ή στο ναό του Απόλλωνος στην

55. Bell 1981, 91, σημ. 23. Holloway 1999, 162.

56. Αναφέρονται από τον Fischer-Hansen 2009, 247, σημ. 28 («ambiente 55», αρ. 1 και 5: εικονίζεται η Άρτεμις με λόγχη και μικρό ελάφι, και με τόξο και λεοντή, αντίστοιχα).

57. Π.χ. Manganaro 1977, 152. Bell 1981, 91. Fischer-Hansen 2009, 214.

58. Βλ. γενικά Fischer-Hansen 2009, 210. Για την παρουσία της Αρτέμιδος στα ιερά της Δήμητρας στη Σικελία, αλλά και την παρουσία ειδωλίων με αναφορές στην Δήμητρα και την Κόρη σε ιερά της Αρτέμιδος στις Συρακούσες, βλ. Bell 1981, 91, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

59. Alroth 1987, 9-19.

60. Διόδ. Σ. 5.3.3-4.

61. Αθηναίος 14.629ε και Στέφανος Βυζάντιος, βλ. λ. *Χιτώνη*.

62. Ησύχιος, βλ. λ. *Άγγελος*. Αθηναίος 14.629ε.

63. Για το μύθο και τη λατρεία, βλ. Montepaone 1984.

64. Σχ. Θεόκριτο 2-3, 13-22. Βλ. Frontisi-Ducroux 1981, 28-30 και 35-37.

65. Orsi 1900. Fischer-Hansen 2009, 209-212.

Ορτυγία, κοντά στο θέατρο, όσο και έξω από την πόλη, στα βορειοανατολικά των Επιπολών, ακόμη και στα όρια της επικράτειας των Συρακουσών, στις Μύλαι και το Μελούσιον⁶⁶.

Μαρτυρίες για τη λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας συναντάμε σε τέσσερις ακόμη περιοχές εκτός Θεσσαλίας:

1. Σε μικρή λίθινη βάση που αντέγραψε ο Κυριακός της Ανκώνας στην δαλματική νήσο Ίσσα, διαβάζουμε την εξής επιγραφή: *ΑΡΤΕΜΙΔΙΦΕΡΑΙΑΙΚΙΝΤΟΣΔΡΩΝΟΝ*⁶⁷. Η ύπαρξη της λατρείας σε τόσο απομονωμένο σημείο του Ελληνικού κόσμου θα πρέπει φυσιολογικά να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η Ίσσα ήταν αποικία του Διονυσίου του 1^{ου} των Συρακουσών στην ομώνυμη νήσο της Δαλματίας. Η Ίσσα ιδρύθηκε πριν το 385 π.Χ., αλλά τούτο δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας υπήρχε ήδη στις Συρακούσες πριν από την συγκεκριμένη χρονολογία. Είναι θεωρητικά πιθανό η λατρεία να ήρθε στις Συρακούσες σε αρκετά μεταγενέστερο στάδιο (πάντως όχι πριν το τέλος του 4^{ου} αιώνα), και συνακόλουθα η μεταφορά της στην αποικία να μη σχετίζεται καθόλου με την ίδρυση της τελευταίας.

2. Στην Σικυώνα υπήρχε ιερό της θεάς στα δεξιά της οδού που οδηγούσε από το ιερό της Αφροδίτης στο Γυμνάσιο του Κλεινία. Ο Πausanίας που δίνει τη συγκεκριμένη πληροφορία, αναφέρει ότι το ξύλινο ξόανο της θεάς είχε έλθει από τις Φερές⁶⁸. Η ταύτισή του με το άγαλμα της Άρτεμις που απεικονίζεται σε νομίσματα της εποχής του Γέτα και του Καρακάλλα δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια ελκυστική υπόθεση⁶⁹.

3. Σε άλλο χωρίο, ο Πausanίας αναφέρει ότι και στο Άργος, όπως και στην Αθήνα και την Σικυώνα, λάτρευαν την Αρτέμιδα Φεραία, και μάλιστα είχαν φέρει το άγαλμα της θεάς από τις Φερές⁷⁰. Μια επιγραφή του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. που αναφέρει χρηματικές συνεισφορές πόλεων της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας έχει υποθετικά συνδεθεί με τη προσφοράς για τη λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας. Σήμερα πάντως θεωρείται πιθανότερο η επιγραφή να σχετίζεται με τα Ήραια του Αργούς και τα Νέμεα⁷¹.

4. Τέλος, ο στίχος 262 του *Ύμνου στην Άρτεμη* του Καλλιμάχου αναφέρει: «Πότνια Μουνιχή λιμενοσκόπε, χαίρε Φεραίη». Αυτή η ποιητική αναφορά έχει ασφαλώς μικρότερη αξία από τις υπόλοιπες μαρτυρίες και δεν στοιχειοθετεί επαρκή ένδειξη για να υποθέσουμε ότι η Άρτεμις Μουνυχία συνηπήρχε με την Αρτέμιδα Φεραία στο πειραιϊκό ιερό⁷².

Είναι πλέον καιρός να επιστρέψουμε στην Θεσσαλία: το 1931, ο Ulrich von Wilamowitz-Möllendorf και ο Paul Clement υποστήριξαν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο ότι η Εννοδία έχει πάρει τη θέση της Άρτεμις στις Φερές⁷³. Η άποψη αυτή ενισχύθηκε αρχικά από το γεγονός ότι σε ένα μνημείο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στο Μουσείο του Βόλου, που αποτελείται από έξι πεσσούς και θεωρείται ότι αποτελεί το ήμισυ ενός μνημείου αφιερωμένου στο δωδεκάθεο των Φερών, αναγράφονται τα ονόματα έξι γυναικείων θεοτήτων. Απουσιάζουν η Άρτεμις και η Ήρα και τη θέση τους καταλαμβάνουν η Εννοδία και η Θέμις αντίστοιχα⁷⁴. Το ιστορικό σχήμα που προβάλλεται είναι ότι με τη μεταφορά της Εννοδίας εκτός Φερών, η λατρεία εξελληνίζεται: έτσι προκύπτει η λατρεία της Άρτεμις Φεραίας, της Άρτεμις Εννοδίας και της Φεραίας. Μια φράση του Louis Robert συνοψίζει με ωραίο τρόπο την θεωρία αυτή: «Είναι φυσικό η θεά να αναφέρεται με το εθνικό της όνομα μόνον στο εξωτερικό. Η θεά είναι Εννοδία στις Φερές, και γενικά στην Θεσσαλία. Εκτός Φερών, είτε κρατά το πραγματικό της όνομα Εννοδία, είτε το εθνικό, μόνο του ή μαζί με το όνομα (Φεραία θεά ή Εν-

66. Αρταμίτιος: IG IX, 2393.62, 86, 109, 138, 262. Άρτεμις και Συρακούσες: Διόδ. Σ. 5.3.2-3. Άρτεμις στην Ορτυγία: Πίνδαρος, Νεμ. 1.3. Για τη λατρεία της θεάς στις Συρακούσες, βλ. γενικά Reichert-Südbert 2000, 69-80 και Hansen 2009, 207-215.

67. Για την επιγραφή, βλ. Robert 1960, 591, σημ. 4 και τελευταία Χρυσσοστόμου 1999, 204-205. Για την Ίσσα στη σημερινή Κροατία, βλ. πρόσφατα Cambi 2001, 49-55. Η φυσική διαμόρφωση του εδάφους στην Ίσσα παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με την θέση των Συρακουσών.

68. Πaus. 2, 10, 7. Ο Johnston 1983, 258 εξετάζει την πιθανότητα η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας στη Σικυώνα να συνδέεται με την προτίμηση για αργοναυτικά θέματα στις μετόπες του Θησαυρού των Σικωνίων στους Δελφούς (πρώιμος 6^{ος} αι.). Αν αυτό ισχύει, τότε η μεταφορά της λατρείας στην Πελοπόννησο θα πρέπει να αναχθεί στον 7^ο ή τον πρώιμο 6^ο αιώνα π.Χ.

69. Βλ. Χρυσσοστόμου 1998, 201, σημ. 757, με παλαιότερη βιβλιογραφία

70. Πaus. 2, 23, 5.

71. Βλ. την συζήτηση σε Perlman 2000, 128-129. Η επιγραφή αναφέρει εισφορές μακεδονικών και θεσσαλικών πόλεων και χρονολογείται μεταξύ 316 και 297 π.Χ.

72. Αντίθετη άποψη σε Παλαιοκρασσά 1983, 28 (όπου η Άρτεμις Μουνυχία ταυτίζεται με την Φεραία και συνακόλουθα με την Εκάτη, σύμφωνα με το Σχ. σε Λυκόφωνα, *Αλεξάνδρα*, 1180) και Χρυσσοστόμου 1998, 202 (όπου η υποτιθέμενη λατρεία της Φεραίας στην Μουνυχία συσχετίζεται με την αναφορά του Πausanias για τη λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας στην Αθήνα).

73. Willamowitz 1932, 174. Clement 1932, 41-42.

74. Βλ. Miller 1974.

νοδία Φεραία), είτε τέλος κρατά το εθνικό της και ένα όνομα πιο γενικό που την ταυτίζει με μια πανελλήνια θεότητα (Άρτεμις Φεραία)⁷⁵.

Η εξαιρετική μελέτη του Παύλου Χρυσοστόμου για τη «θεσσαλική Θεά Εννοδία ή Φεραία Θεά» κατέδειξε το προφανές, ότι δηλαδή η Άρτεμις λατρευόταν στις Φερές, ανεξάρτητα από την Εννοδία⁷⁶. Οι δύο θεότητες αναφέρονται ξεχωριστά σε επιγραφές του 4^{ου} αιώνα, και λατρεύονται σε ξεχωριστά ιερά. Σε μεταγενέστερη εργασία του πάντως, ο ίδιος μελετητής θεωρεί την πανελλήνια Άρτεμη ανταγωνίστρια της Εννοδίας και υποθέτει μια διαδικασία θεοκρασίας που οδήγησε στη γέννηση μιας νέας λατρείας της Αρτέμιδος Φεραίας – Αρτέμιδος Εννοδίας – Αρτέμιδος Τριοδίτισας⁷⁷. Όμως, στις Φερές, στη Θεσσαλία γενικότερα αλλά και στη Μακεδονία (και με βάση τα πρόσφατα δεδομένα και στην Αχαΐα Φθιώτιδα⁷⁸), η Εννοδία διατήρησε τον αρχικό της χαρακτήρα.

Βλέπω δύο εναλλακτικά σενάρια: είτε η Εννοδία εξάγεται από τις Φερές ως Άρτεμις Φεραία, ενώ ταυτόχρονα εισάγονται στην πόλη εκδοχές της Αρτέμιδος, που σημειωτέον είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στην Θεσσαλία⁷⁹, είτε η Άρτεμις και η Εννοδία είναι εξαρχής δύο διαφορετικές θεότητες με αυτόνομη ύπαρξη στις Φερές, γεγονός που υποδεικνύουν και οι επιγραφικές μαρτυρίες του 4^{ου} αιώνα. Θεωρώ ότι το δεύτερο σενάριο είναι ορθότερο, καθώς ανταποκρίνεται και σε ό,τι γνωρίζουμε γενικά για τη λατρεία της Άρτεμις στον ελλαδικό χώρο: η Άρτεμις Φεραία διαδόθηκε εκτός Θεσσαλίας, με τον ίδιο τρόπο που η Άρτεμις Αμαρυσία εμφανίζεται στην Βοιωτία, την Εύβοια και την Αττική, η Άρτεμις Ορτυγία στις Συρακούσες και την Αρκαδία, η Άρτεμις Ορθία σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου και η Άρτεμις Βραυρωνία Αιθιοπία στην Αμφίπολη, την Μυτιλήνη, την Εύβοια και τις Ερυθρές⁸⁰. Οι ονομασίες αυτές δεν είναι μόνον γεωγραφικές: αντίθετα, υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης λατρευτικής ταυτότητας της θεάς, που απαιτεί ένα ξεχωριστό τελετουργικό.

Όπως κατέδειξε σε μια σημαντική μελέτη του ο Pierre Brulé, η κατανομή των λατρειών και των λατρευτικών επιθέτων της Αρτέμιδος ακολουθεί μια ορθολογική γεωγραφική λογική: η Βραυρωνία εμφανίζεται στην ανατολική ακτή της μητροπολιτικής Ελλάδας, από την Θεσσαλία ως την Αργολίδα, η Λοχεία, με ελάχιστες εξαιρέσεις, σε μια ζώνη από την Θεσσαλία ως την Σπάρτη, η Ειλειθυία είναι παρούσα μόνον στην Βοιωτία⁸¹. Η διάδοση της λατρείας της Αρτέμιδος Φεραίας υπάγεται σ' ένα εξίσου ορθολογικό σχήμα: από τις Φερές στην Αττική και την Πελοπόννησο και από εκεί στις Συρακούσες και τις Δαλματικές νήσους. Εύλογα, ο Πausanias αναφέρει μόνον τις πρώτες και αγνοεί τη Δύση, όπου ίσως η λατρεία να είχε ατονήσει στην εποχή του.

Η Άρτεμις Εννοδία, το υποτιθέμενο αποτέλεσμα της θεοκρασίας μεταξύ των δύο θεών, εντοπίζεται σε αρκετές περιοχές της Θεσσαλίας, και της Πελοποννήσου: Δημητριάδα, Λοκρίδα, Επίδαυρος, Μεσσήνη, Θήρα, Κόπος Αιγύπτου⁸². Οι μαρτυρίες από τις ίδιες τις Φερές δεν είναι ασφαλείς: μια πολύ αποσπασματική επιγραφή εικάζεται ότι αναφέρει την Αρτέμιδα Εννοδία. Σωζεται όμως μόνον το αρχικό Ε του επιθέτου⁸³.

Ποιος ήταν ο χαρακτήρας της λατρείας της Αρτέμιδος Φεραίας στην Θεσσαλία; Πιθανότατα δεν διέφερε απ' όσα γνωρίζουμε από άλλες περιοχές της Θεσσαλίας και σίγουρα δεν ταυτίζονταν με τις σκοτεινότερες πλευρές της λατρείας της Εννοδίας ή της Εκάτης, όπως πίστευαν στο παρελθόν. Υπάρχει μια επιγραφική μαρτυρία που υποδηλώνει ότι στις Φερές η Άρτεμις επέβλεπε διαβατήριες τελετές παιδιών. Πρόκειται για μια ενεπίγραφη orthogonia βάση από γκρίζο μάρμαρο που βρέθηκε το 1908, όπου αναφέρεται ότι η Κυθηρία δώρισε στην Άρτεμη εν τη Σκιά έναν κήπο ή ίσως τους καρπούς και τα τροφεία των τέκνων της⁸⁴. Το προ-

75. Robert 1960, 591, σημ. 4: « ... la déesse est Enodia à Phères et en général en Thessalie ; à l'étranger (autres villes de Thessalie ou Argos, Issa etc.) elle peut garder son vrai nom local (Enodia) ou y recevoir son ethnique (Pheraia, seule ou avec le nom) ou enfin porter à la fois l'ethnique de provenance et un nom plus général qui l'assimile à une divinité panhellénique (Artémis Phéraia) ». Βλ. επίσης Manganaro 1980, 151, σημ. 19.

76. Χρυσοστόμου 1998, 187-190.

77. Χρυσοστόμου 2001.

78. Δακορώνια 2001.

79. Εκτενής κατάλογος αναφορών σε Χρυσοστόμου 1998, 187-188, σημ. 681.

80. Βλ. Brulé 1993.

81. Brulé 2007, 317-323.

82. Βλ. γενικά Χρυσοστόμου 1998, 190-200. Για την Μεσσήνη, βλ. Θέμελη 1998, 120-121.

83. Χρυσοστόμου 1998, 190-191.

84. Η επιγραφή εξετάζεται αναλυτικά από τον Χρυσοστόμου 1998, 188-189. Η συμπλήρωση [κ]ά[π]ω[ν] στον στίχο 3 δεν έγινε αποδεκτή από τον Bruno Helly (προσωπική συνομιλία), που προτιμά να συμπληρώσει την επίμαχη λέξη ως [κ]α[ρπ]ω[ν].

σωνύμιο της θεάς μαρτυρά ότι η τοποθεσία του ιερού της βρίσκονταν σε κάποια περιοχή έξω από την πόλη, σε κάποιο σκιερό τόπο με πλούσια βλάστηση και πολλά νερά. Το ιερό θα πρέπει να ήταν αρκετά σημαντικό. Τα τροφεία που κατέβαλε η γυναίκα στο ιερό της Άρτεμης της Σκιάς συνδέονται πιθανόν με την ολοκλήρωση κάποιου τελετουργικού κύκλου, κατά τη διάρκεια του οποίου τα τέκνα διέμεναν στο ιερό. Ισχυρό είναι το ενδεχόμενο οι τελετές να συνοδεύονταν από χορούς και άσματα, όπως είδαμε ότι συμβαίνει στις Συρακούσες, και φυσικά σε πολλές ανάλογες λατρείες της Άρτεμης⁸⁵.

Μένει να απαντηθεί ένα ερώτημα: ποιος μηχανισμός ετέθη σε ισχύ ώστε η τοπική λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας, που πιθανότατα δεν συγκαταλέγεται καν μεταξύ των σημαντικότερων στην ίδια την πόλη των Φερών, να αποκτήσει ένα τόσο ισχυρό πανελλήνιο χαρακτήρα, ώστε να διαδοθεί στην Αττική, την Πελοπόννησο και την Σικελία;

Τα χωρία του Πausανία για τα οποία έγινε ήδη λόγος μας διαφωτίζουν για τον τρόπο διάδοσης της λατρείας στην Πελοπόννησο: το ξόανο ή άγαλμα είχε μεταφερθεί από τις Φερές. Θεωρώ ότι έχουμε να κάνουμε με ένα μυθολογικό σχήμα πολύ συνηθισμένο στη λατρεία της Άρτεμης, που ανέδειξε ο Claude Calame: η προσβολή της θεάς από άτομα επιφορτισμένα με τη λατρεία της ή η αδυναμία ενός ή περισσότερων μελών της κοινότητας να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις της προκαλούν το θυμό της, που συνήθως εκφράζεται με επιδημία θανάτων που πλήττει εγκύους γυναίκες και μικρά παιδιά και κύμα αυτοκτονιών που πλήττει παρθένους⁸⁶. Οι αρχές της πόλης συμβουλευονται το μαντείο των Δελφών, που συστήνει την ίδρυση μιας λατρείας: στην περίπτωση μας, το ξόανο έρχεται από τις Φερές. Ανάλογο σενάριο έχουμε στην περίπτωση της λατρείας της Άρτεμης Χιτώνης στη Μίλητο, όπου λέγεται ότι ο Νηλεύς έλαβε χρησμό να στήσει ξόανο για την Άρτεμη από ξύλο καρποφόρων δένδρων από τον αττικό δήμο της Χιτώνης⁸⁷. Στη Σικυώνα η λατρεία εγκαθίσταται στο άστυ, πράγμα σπάνιο για την Πελοπόννησο, αλλά συνηθισμένο στη συγκεκριμένη πόλη, όπου επίσης συναντάμε την Άρτεμη ως Μουνυχία, Πατρώα και Λιμναία⁸⁸.

Οι άνθρωποι ταξιδεύουν, και μαζί τους ταξιδεύουν και οι λατρείες. Θα βλέπαμε πάντως με δυσκολία κάποιον Θεσσαλό μισθοφόρο πίσω από την εισαγωγή της λατρείας στις Συρακούσες⁸⁹, καθώς η επιγραφή στον κώθωνα είναι στην δωρική διάλεκτο. Άρα, ο ιδρυτής της λατρείας θα πρέπει να ήταν ντόπιος, ή στην καλύτερη περίπτωση ένας Δωριεύς που ήλθε από την πατρίδα. Ήδη από τα τέλη του 5^{ου} και καθόλη τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα, οι Συρακούσιοι συνδέονται στενά με τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και ενισχύουν τους δεσμούς τους με την Αθήνα και κυρίως με την Πελοπόννησο. Η εντυπωσιακή ενδυνάμωση και άνθηση της λατρείας της Αρτέμιδος στις Συρακούσες κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα δεν είναι ασφαλώς τυχαία. Μάλιστα, στα τέλη του αιώνα ο Αγαθοκλής επέλεξε να απεικονίσει στα νομίσματά του την Αρτέμιδα Σώτειρα, μια αμαρτύρητη ως τότε λατρεία στην περιοχή, τη στιγμή ακριβώς που ετοιμαζόταν να επωμιστεί τον ρόλο του προστάτη του ελληνομού της Δύσης⁹⁰. Η μεταφορά της θεσσαλικής λατρείας της Αρτέμιδος Φεραίας στην Δύση θα πρέπει να ερμηνευθεί περισσότερο ως ένα κεφάλαιο στις σχέσεις της Σικελίας με την Κόρινθο και την Αθήνα, παρά ως ένα δείγμα των επαφών της με την Θεσσαλία.

85. Ο Μενέλαος Χατζόπουλος επανερμήνευσε μια σειρά θεσσαλικών επιγραφών από την Τρίκκη, τη Λάρισα, τις Παγασές και αλλού στην Θεσσαλία, ως ένδειξη ότι οι νέες γυναίκες πριν την ηλικία του γάμου περνούσαν ένα διάστημα θητείας στα ιερά της Αρτέμιδος προκειμένου να τερματίσουν την παιδική ηλικία και να περάσουν στον έγγαμο βίο. Κατόπιν οι γονείς τους ή οι μνηστήρες τους κατέβαλαν ένα αντίτιμο και τις εξαγόραζαν. Οι επιγραφές χρησιμοποιούν κυρίως δύο όρους: *νεβύσσα*, που ο Χατζόπουλος ερμηνεύει ως «ολοκληρώνοντας την εποχή που ήταν νέες» και *τελέουμα*, που ερμηνεύεται ως διαδικασία ολοκλήρωσης της διάβασης στην ενήλικη ζωή (Hatzopoulos 1994, 25-40). Παλαιότερες μελέτες συσχέτιζαν τον όρο *νεβύσσα* με τους νεβρούς και το αμάρτυρο ρήμα *νεβύω*, «παριστάνω το ελαφάκι» (Clement 1934, 401-405). Παρά το ελκυστικό παράλληλο με την *άρκτεία* της Βραυρώνας και το ρήμα *άρκτεύω* («παριστάνω την αρκούδα»), η λύση αυτή είναι γλωσσολογικά αδύνατη: Βλ. Kajawa 1999, 17-18, ο οποίος αμφισβητεί και την γλωσσολογική εγκυρότητα της λύσης του Χατζόπουλου. Πάντως, πρόσφατη μελέτη του Denver Garringer απορρίπτει τις προαναφερθείσες θεωρίες και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο μεν όρος *νεβύσσα* αναφέρεται σε ιέριες, ο δε όρος *τελέουμα* ερμηνεύεται ως εκπλήρωση υπόσχεσης. Επομένως, η συσχέτιση της λατρείας της Αρτέμιδος Θροσίας με τελετές ενηλικίωσης κοριτσιών δεν είναι δόκιμη (Garringer 2007).

86. Calame 1977, 252-304.

87. Σ Καλλ., Υμ. 1, 77. Βλ. Herda 1998, 26, σημ. 191 και 30, σημ. 230.

88. Γενικά, βλ. Brulé 2007, 317-323.

89. Θέση που υποστήριξε ο Manganaro 1980, 151, σημ. 19.

90. Βλ. Kahil 1984, 680, αρ. 764, πίν. 507. Reichert-Südbert 2000, 74, αρ. 2.

SUMMARY

FROM PHERAI TO SYRACUSE: THE CULT OF ARTEMIS PHERAIA

Dimitris Paleothodoros

Surprisingly, the only concrete epigraphical evidence for the cult of Artemis Pheraia comes from Syracuse and its colonies. This study offers an analysis of a remarkable black-glazed bowl with superimposed decoration, dedicated to the goddess in a sanctuary at the centre of Syracuse, excavated in the 1960's. The cult is also documented in Issa, a colony of Syracuse in the Adriatic, Sicyon, Argos and Athens. Challenging the widespread view that Artemis Pheraia is to be equated with Ennodia, we propose a reevaluation of the cult in its Sicilian and Thessalian contexts: Artemis Pheraia was an important courotrophic deity, connected not only with girls' initiation, but with the protection of children in general. As to the transfer of the cult in Sicily, it is probably the result not of direct contacts between Thessaly and the West, but rather as a chapter in the rich history of relations between Corinth and its famous colony of Syracuse.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alroth B., 1987. *Gifts to the Gods*, Uppsala.
- Bignasca A., 1992. Nuove terrecotte dell'offerente di porcellino e la prima metà del 4 secolo a Morgantina, *AntK* 35, 18-53.
- Beazley J.D., 1961. Vasi attici a figure rosse trovati a Padula negli anni 1955-1959, *Apollo* 2, 35-42.
- Beazley J.D., 1966. *Select Exhibition of the Gifts of Lady Mary and Sir John Beazley in the Ashmolean Museum, 1936-1965*, Oxford.
- Bell E.E., 1981. *Morgantina Studies 1. The Terracottas*, Princeton.
- Bentz M., 2009. Attic Red-Figured Pottery from Olympia, στο Oakley J. – Palagia O. (επιμ.), *Athenian Potters and Painters II*, Oxford, 11-17.
- Broneer O., 1959. Excavations at Isthmia, Fourth Campaign 1957-1958, *Hesperia* 28, 298-343, πίν. 59-73.
- Broneer O., 1965. Βιβλιοκρισία του A. Mallwitz, W. Schierring, *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia, Olf* 5, Berlin 1964, *Gnomon* 37, 814-819.
- Brulé J., 1993. Artémis Amarysia. Des ports préférés d'Artémis: l'Euripe (Callimaque, *Hymne à Artémis*, 188), *Kernos* 6, 57-65.
- Brulé J., 2007. Le langage des épiclèses dans le polythéisme hellénique, στο Brulé P., *La Grèce d'un côté. Réel et imaginaire en miroir en Grèce ancienne*, Rennes, 313-331 (αρχικά δημοσιευμένο σε *Kernos* 11, 1998, 13-34).
- Calame Cl., 1977. *Les chœurs des jeunes filles en Grèce archaïque*, Paris.
- Cambi N., 2001. Urbanistica e architettura del IV sec. a.C. ad Oriente del Adriatico, στο Bonacasa N. – Braccisi L. – De Miro E., *La Sicilia dei due Dionisi, Atti della Settimana di Studio, Agrigento 24-28 febbraio 1999*, Rome, 47-75.
- Campanon C., 1994. *La céramique attique à figures rouges autour de 400 avant J.-C.*, Paris.
- Carapanos C., 1878. *Dodone et ses ruines*, Paris.
- Clement P., 1932. The Cults of Pherai and the Artemis Pheraia Goddess, *AJA* 28, 40-41.
- Clement P., 1934. New Evidence for the origin of the Iphigeneia Legend, *AntCl* 3, 393-409.
- Clement P., 1939. A Note on the Thessalian Cult of Ennodia, *Hesperia* 8, 200.
- Cole S.G., 2004. *Landscapes, Gender and Ritual Space: The Ancient Greek Experience*, Berkeley.
- Corbet P.E., 1963. Attic Red Figure, Attic and Corinthian Black Glaze, στο Dunbabin J. (επιμ.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limnaia II. Pottery, ivories, scarabs and other objects from the votive deposit of Hera Limenia*, Oxford 1962, 350-363.
- Δακορόνια Φ., 2001. Άρτεμις - Ασπαλίσ, στο Αλεξανδρή Α. – Λεβέντη Ι. (επιμ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα, 403-410.

- Dubois L., 1989. *Inscriptions dialectales de Sicile*, EFR 119, Rome.
- Dugas C., 1952. *Exploration archéologique de Délos XXI. Les vases attiques à figures rouges*, Paris.
- Fischer-Hansen T., 2009. Artemis in Sicily and South Italy. A Picture of Diversity, στο Fischer-Hansen – Poulsen 2009, 207-260.
- Fischer-Hansen T. – Poulsen B. (επιμ.), 2009. *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*, Acta Hyperboraea 11, Copenhagen.
- Fortunelli S., 2007. *Gravisca. Scavi nel santuario greco*, I, 2. *Il deposito votivo del santuario settentrionale*, Bari.
- Frontisi-Ducroux F., 1981. Artémis bucolique, *RHR* 198, 25-56.
- Θέμελης Π., 1998. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 153, 89-126.
- Garringer D., 2007. Studies in the Cult of Artemis Throsia, *ZPE* 126, 151-164
- Gebhard E., 1998. Small Dedications in the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia, στο Hägg R. (επιμ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*, Stockholm, 91-115.
- Griffin A., 1982. *Sikyon*, Oxford Classical and Philosophical Monographs, Oxford.
- Hatzopoulos M.B., *Cultes et rites de passage en Macédoine*, MELETEMATA 19, Athens.
- Herda A., 1998. Das Kult des Gründeneroens Neileos und die Artemis Kithone in Milet, *JÖAI* 167, 1-48.
- Holloway R.R., 1999. *The Archaeology of Sicily*, London & New York.
- Huber K., 1999. *Gravisca VI: Scavi nel santuario greco. Ceramica attica a figure rosse*, Bari.
- Johnston A., 1983. Βιβλιοκρισία του Griffin, A., 1982. *Sikyon*, Oxford Classical and Philosophical Monographs, Oxford, στο *CR* 33, 258-260.
- Καρούζου Σ., 1985. Η Ελένη της Σπάρτης. Η Μεγάλη Πρόχους από την Ανάλυση της Κυνουρίας, *ΑΕ*, 33-44, πίν. 4-9.
- Kahil L., 1984. «Artemis», *LIMC* II, Zürich, 618-753.
- Kajava M., 1999. Arktos, *arkteuo* and the like, *Arctos* 33, 15-65.
- Mallwitz A. – Schierring W., 1964. *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia*, *OIF* 5, Berlin.
- Manganaro G., 1977. Per la storia dei culti nella Sicilia greca, στο *Il tempio greco in Sicilia, architettura e culti*, *CronCatania* 16, 148-164.
- Margreiter I., 1988. *Alt-Ägina* II, 3. *Die Kleinfunde aus dem Apollon-Heiligtum*, Mainz.
- McPhee I., 1997. *Cyrene VI: The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya, vol. VI, Part II: Attic Pottery*, Pennsylvania.
- Miller M.-C., 1993. Adoption and Adaptation of Achaemenid Metalware Forms in Attic Black Gloss Ware of the Fifth Century, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 26, 109-146.
- Mingazzini P., 1967. Qual'era il vaso chiamato dai Greci Kothon?, *AA*, 344-361.
- Orsi P., 1900. Siracusa-Nuovo Artemision a Scala Graeca, *NSc*, 353-387.
- Orsi P., 1915. Siracusa – Artemision di Belvedere, *NSc*, 192-193.
- Osborne R., 2000. An Other View: an Essay in Political Theory, στο Cohen B. (επιμ.), *Not the Classical Ideal. Athens and the Construction of the Other in Greek Art*, Leiden-Boston-Köln, 23-41.
- Osborne R., 2004. Hoards, Votives, Offerings. The Archaeology of the Dedicated Object, *World Archaeology* 36, 1-10.
- Παλαιοκρασσά Α., 1981. *Το Ιερό της Αρτέμιδος Μουνυχίας*, Αθήνα.
- Panvini R., 2004. *Ceramiche attiche figurate del Museo Archeologico di Gela. Selectio Vasorum*, Venice.
- Perlman P.J., 2000. *City and Sanctuary in Ancient Greece. The Theorodokia in the Peloponnese*, Göttingen.
- Polacco L., 1986. I culti di Demeter e Kore a Siracusa, *NumAntCl* 15, 21-37.
- Prost F., 2002. L'alphabet des Déliens à l'époque archaïque, στο Müller Ch. – Prost F. (επιμ.), *Identités et cultures dans le monde méditerranéen antique*, Paris, 305-328.
- Reichert-Südbeck P., 2000. *Kulte von Korinth und Syrakus*, Würzburg.
- Robert L., 1960. *Hellenica: recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques* XI-XII, Paris.
- Robertson M., 1987. *Greek, South Italian and Etruscan Vases in Port Sunlight. Lever Gallery*, Liverpool.
- Ρωμιοπούλου Κ., 1964. Ερυθρόμορφη Οινοχόη του Μουσείου Καβάλας, *ΑΔ* 19, *Μελέτες*, 73-78.
- Schauenburg K., 1983α. A Dionysiac Procession on a Monumental Oinochoe of shape 8, στο Moon W.G. (επιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*, Madison, 259-284.
- Schauenburg K., 1983β. Zu einer Kanne der Form VIII in der Kieler Antikensammlung, *Boreas* 6, 95-104, πίν. 10-15.

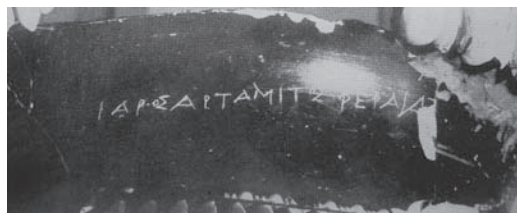
- Schaenburg K., 1985α. Herakles und Eulen auf einem Krater der Sammlung Geddes, *RM* 92, 45-64, πίν. 34-53.
- Schaenburg K., 1985β. Zu einer Gruppe polychromer apulischer Vasen in Kiel, *JdI* 100, 399-443.
- Schaenburg K., 1986. Herakles in Neapel, *RM* 93, 143-156, πίν. 36-48.
- Scheibler I., 1968. Kothon und Exaleiptron, *AA* 1968, 389-397.
- Schilardi D.U., 1977. *The Thespian Polyandron (424 B.C.). The Excavations and Finds from a Thespian State Burial*, Diss. Princeton.
- Sena Chiesa G. – Arslan E.A., 2004. *Miti Greci. Archeologia e Pittura dalla Magna Grecia al collezionismo*, Milan.
- Sguaitamatti M., 1984. *L'offrande du porcelet dans la coroplathie géléenne*, Mainz.
- Siracusano A., 1986-1987. Riflessioni sull'origine e il significato dei busti fittili di divinità femminili in Sicilia, *QuadAMess* 4, 29-49.
- Sparkes B.A. – Talcott L., 1970. *Athenian Agora. Results of the Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Volume XII: Black and Plain Pottery*, Princeton.
- Uhneltbrock J., 1989. *The Terracotta Protomai from Gela: a discussion of Local Style in Archaic Sicily*, Rome.
- Vernant J.-P., 1990. *Figures, idoles, masques*, Paris.
- Voza G., 1968-1969. L'Attività della Soprintendenza alle antichità della Sicilia orientale. Intervento, *Kokalos* 14-15, 357-364.
- Voza G., 1972-1973. L'Attività della Soprintendenza alle antichità della Sicilia orientale. Intervento, *ΚΩΚΑΛΟΣ* 18-19, 186-192.
- Voza G., 1973. Area del Santuario della Madonna delle Lacrime (scavo 1968). Dal pozzo di Artemide, στο *Archeologia nella Sicilia Sud-Orientale*, Centre Jean Bérard, Napoli, 102-107.
- Voza G., 1975-1976. L'Attività della Soprintendenza alle antichità della Sicilia orientale, *ΚΩΚΑΛΟΣ* 22-23, II 1, 556-560.
- Voza G., 1980-1981. L'Attività della Soprintendenza alle antichità della Sicilia orientale, *ΚΩΚΑΛΟΣ* 26-27, 680-685.
- Voza G. (επιμ.), 1999. *Siracusa 1999. Lo scavo archeologico di Piazza Duomo*, Palermo-Siracusa.
- Weber T., 1983. *Bronzekannen: Studien zu ausgewählten archaischen und klassischen Oinochoenformen aus Metall in Griechenland und Etrurien*, Frankfurt.
- Von Wilamowitz-Möllendorf U., 1932. *Der Glaube der Hellenen*, I, Berlin.
- Williams D., 1987. Aphaia-Tempel XI. The Pottery from the Second Limestone Temple, *AA*, 629-680.
- Wolters P. – Brunn A., 1940. *Kabirionheiligtum*, i, Berlin.
- Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, ΔΑΔ αρ. 64, Αθήνα.
- Χρυσοστόμου Π., 2001. Μια Αναθηματική Στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα, Συμβολή στην μελέτη της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας ή Φεραίας, *Μουσείο Μπενάκη* 1, 11-20.
- Zimmermann N., 1998. *Beziehungen zwischen Ton- und Metallgefäßen spätklassischer und frühhellenistischer Zeit*, Rahden/Westf.

Εικ. 1. Μουσείο Συρακουσών Paolo Orsi. Κώθων.
Κατά Voza 1968, pl. 73

Εικ. 3. Λύκηθος Gnathia, άλλοτε στο εμπόριο έργων τέχνης.
Saebj, Coins and Medals, Bulletin October 1981, lot A 319.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της επιγραφής στο λαιμό του αγγείου.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της πλαστής επιγραφής στο σώμα του αγγείου.

Εικ. 5. Μουσείο Συρακουσών. Πήλινη προτομή θεότητας
ή πιστής. Κατά Voza 1968, pl. 72.

Εικ. 6. Μουσείο Συρακουσών. Ειδώλιο χορεύτριας.
Κατά Voza 1968, pl. 71.

ΝΑΟΣ ΘΑΥΛΙΟΥ ΔΙΟΣ ΦΕΡΩΝ. ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ*

Πολυξένη Αραχωβίτη, Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Μαρία Τσιγάρα

Ο λεγόμενος ναός του Θαυλίου Διός αποτελεί ένα από τα ελάχιστα ανασκαμμένα δείγματα αρχαίων ναών στη Θεσσαλία¹. Βρίσκεται στα δυτικά του επαρχιακού δρόμου Βελεστίνου-Χλόης, πριν από τη γέφυρα του Μαχαλορέματος, κοντά στα βόρεια όρια του πολεοδομικού ιστού του Βελεστίνου, που εμπίπτει στη θέση της αρχαίας πόλης των Φερών.

Ο ναός ανήκε σε μεγάλο ιερό που βρισκόταν πιθανότατα έξω από την τειχισμένη πόλη², πάνω στον αρχαίο δρόμο από τις Φερές για τη Λάρισα, σε άμεση πάντως σχέση με το βόρειο νεκροταφείο της³. Χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π. Χ. και αναπαριστάται ως περίπτερος, δωρικού ρυθμού, εκατόμπεδος, με έξι κίονες στις στενές πλευρές και δώδεκα στις μακριές⁴. Το ιερό με βάση τα επιγραφικά ευρήματα ταυτίστηκε από τους παλιούς και νεότερους ερευνητές άλλοτε με τη λατρεία του Διός Θαυλίου και άλλοτε με της τοπικής Φεραίας Θεάς Εννοδίας⁵. Ο Π. Χρυσοστόμου στη σχετικά πρόσφατη εμπεριστατωμένη και αναλυτική μελέτη του για τη Φεραία θεά Εννοδία υποστηρίζει την άποψη ότι το ιερό ανήκε στην Εννοδία, η οποία συλλατρευόταν μαζί με το Δία Θαύλιο και το Δία Άφριο⁶. Θεωρεί μάλιστα ότι ήταν το σημαντικότερο ιερό της θεότητας, αλλά και της πόλης⁷, από το οποίο ξεκίνησε η λατρεία της. Η μεγάλη σημασία του ιερού και της λατρείας της θεάς φανερώνεται τόσο από το πλήθος των αναθημάτων όσο και από την παλαιότητά τους και για το λόγο αυτό ο Κ. Kilian το κατατάσσει ανάμεσα στα πρώιμα ιερά της ηπειρωτικής Ελλάδας (Τεγέα: ιερό Αθηνάς Αλέας, Σπάρτη: ιερό Αρτέμιδος Ορθίας, Περαχώρα: ιερό Ήρας Ακραίας), που άκμασαν στην υστερογεωμετρική και ανατολιζούσα περίοδο⁸.

Από το ναό σώζεται μόνο το ανατολικό τμήμα της κρηπίδας και λίγα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη του, ενώ στα ανατολικά και νοτιοανατολικά του είναι ορατές υποθεμελιώσεις αφιερωματικών ναϊσκων, βάθρα αναθημάτων και ελάχιστοι τάφοι του γεωμετρικού νεκροταφείου, που προϋπήρχε στο χώρο. Χωρίς να υπάρχει ακόμη βεβαιότητα για το χρόνο και τον τρόπο καταστροφής του ναού, σίγουρο είναι ότι κατά την Τουρκοκρατία τροφοδότησε με οικοδομικό υλικό τους κατοίκους του Βελεστίνου και τότε καταστράφηκε μεγάλο τμήμα της κρηπίδας του για το κτίσιμο αυλάκων της Υπέρειας Κρήνης, καθώς και ενός καινούριου γεφυριού.

* Ιδιότητες των βασικών συντελεστών της παρούσας ανακοίνωσης στο 3^ο ΑΕΘΣΕ: Αραχωβίτη Πολυξένη: Αρχαιολόγος της ΙΓ' ΕΠΚΑ, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα: Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ, Τσιγάρα Μαρία: Συμβασιούχος Αρχαιολόγος της ΙΓ' ΕΠΚΑ. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται σε όλους τους συντελεστές του έργου ανάδειξης του μνημείου.

1. Ο ναός του Θαυλίου Διός ήταν ο μοναδικός γνωστός μεγάλος δωρικός περίπτερος ναός αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη Θεσσαλία μέχρι το 1994, οπότε αποκαλύφθηκε ο ναός του Απόλλωνα στη θέση «Λιανοκόκκαλα», κοντά στο χωριό Μητρόπολη Καρδίτσας. Βλ. Intzesiloglou 2002, 109-115, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Οι μέχρι τώρα έρευνες δεν έχουν διασαφηνίσει την πορεία του τείχους στη βόρεια πλευρά της αρχαίας πόλης, όριο της οποίας θεωρείται το λεγόμενο «Μαχαλόρεμα».

3. Béquignon 1937, 29 και εξής. Χρυσοστόμου 1998, 25 και εξής, όπου αναφέρεται διεξοδικά στο ιστορικό των ερευνών του ναού και στα ευρήματα που προέρχονται από το ιερό, παραθέτοντας όλη την προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

4. Østby 1990, ο ίδιος 1992 και ο ίδιος 1994.

5. Αρβανιτόπουλος 1907.1924. 1925 και 1926. Béquignon 1937, 29 και εξής. Kirsten 1940, 997-999. Kraus 1960, 82.

6. Χρυσοστόμου 1998, 25, 35, σημ. 42 και 262.

7. Εκτός από αναθηματικές στήλες, στις ανασκαφές του ιερού βρέθηκαν και ψηφίσματα χαραγμένα σε χάλκινα πλακίδια που αφορούσαν στην απονομή προνομίων σε ξένους από την πόλη των Φερών, γεγονός που δείχνει τη σημασία του, καθώς και το ότι η λατρεία των δύο θεοτήτων ήταν η επίσημη λατρεία της πόλης. Βλ. Χρυσοστόμου 1998, 37, σημ. 62.

8. Kilian 1975, 186-187. Coldstream 1977, 207.

Ο εντοπισμός του ναού θα μπορούσε να αποδοθεί στον Leake⁹, όταν στα πλαίσια των περιηγήσεών του στη βόρεια Ελλάδα, διερχόμενος το 1809 από το Βελεστίνο, παρατήρησε αρχαίες λιθοπλίνθους στην κοίτη του σήμερα ονομαζόμενου Μαχαλορέματος, αποδίδοντάς τες σε κάποιο εκτός της αρχαίας πόλεως ναό. Έναν αιώνα αργότερα, το 1907, ο Απ. Αρβανιτόπουλος, Έφορος Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας, πραγματοποιώντας μικρή ανασκαφική έρευνα στην περιοχή νοτιοανατολικά του ναού, βρήκε πολλούς σπονδύλους δωρικών κιόνων και υπέθεσε την ύπαρξη ναού σε κοντινή απόσταση. Το 1914, τόσο ο Απ. Αρβανιτόπουλος όσο και ο Ν. Ι. Γιαννόπουλος, μετέπειτα Επιμελητής Αρχαιοτήτων, περισυνέλεξαν χάλκινα αναθήματα γεωμετρικών χρόνων στην κοίτη του ρέματος. Όλα αυτά τα στοιχεία, καθώς και επιγραφικά ευρήματα από την περιοχή, οδήγησαν στη βεβαιότητα για την ύπαρξη ναού. Έτσι στα επόμενα χρόνια και κυρίως από το 1920 έως και το 1924 ο Απ. Αρβανιτόπουλος, αν και με περιορισμένες πιστώσεις, προχώρησε πιο συστηματικά στην ανασκαφική έρευνα του χώρου, αποκαλύπτοντας τη νοτιοανατολική πρόσοψη του ναού, αποθέτες με εκατοντάδες αναθήματα στα δυτικά και νότια του, βάθρα αναθημάτων και υποθεμελιώσεις αφιερωματικών ναϊσκών ή θησαυρών στα ανατολικά του και μέρος ενός προϋπάρχοντος του ναού γεωμετρικού νεκροταφείου. Στο διάστημα 1925-1926 συνέχισε την ανασκαφή του ιερού, αλλά λόγω των οικονομικών δυσχερειών της εποχής, συνεργάστηκε με τον Yves Béquignon, μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Η περίοδος των ερευνών στο χώρο έκλεισε με μια σύντομη ανασκαφή του Ν. Ι. Γιαννόπουλου το 1936¹⁰ στα νοτια-νοτιοανατολικά της πρόσοψης του ναού, κατά την οποία βρέθηκαν μερικά πήλινα ειδώλια γυναικείας θεότητας. Μερικά ακόμη ειδώλια βρέθηκαν κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της σωζόμενης κρηπίδας και του γύρω χώρου του ναού στη δεκαετία του 1960 από τον Δ. Ρ. Θεοχάρη. Τότε ο αγρός, στον οποίο βρίσκονται τα κατάλοιπα του ναού, απαλλοτριώθηκε και περιήλθε στην ιδιοκτησία του Δημοσίου. Παρόλο που η έρευνα του ιερού δεν ολοκληρώθηκε, παραμένοντας και σήμερα ως ζητούμενο, οι τότε ανασκαφές έδωσαν στους Απ. Αρβανιτόπουλο και Υ. Βéquignon τη δυνατότητα να διατυπώσουν συμπεράσματα και ερμηνευτικές προτάσεις που έχουν αναλυθεί, εμπλουτιστεί ή εν μέρει διορθωθεί από άλλους, νεώτερους μελετητές του ναού, αλλά γενικά δεν έχουν ανασκευαστεί.

Σύμφωνα με τους δύο κύριους ανασκαφείς, ο ναός που αποκαλύφθηκε χρονολογείται στον 4^ο αι. π. Χ., καταστράφηκε από φωτιά περί το 200 μ. Χ. και αργότερα ο χώρος του χρησιμοποιήθηκε ποικιλότροπα, για χριστιανικές ταφές, για κατοίκηση, ως πηγή οικοδομικού υλικού για τους κατοίκους του Βελεστίνου, κυρίως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ο ναός του 4^{ου} αι. π. Χ. κτίστηκε στην θέση ενός προγενέστερου δωρικού ναού, της αρχαϊκής περιόδου, που καταστράφηκε επίσης από φωτιά. Η ύπαρξη του αρχαϊκού ναού προκύπτει μόνο από τα ευρήματα των αποθετών και από την παρουσία δώδεκα πώρινων σπονδύλων κιόνων και άλλων αρχιτεκτονικών μελών (τμήματα σπονδύλων και κιονοκράνων, λιθόπλινθοι με αναθύρωση), που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της υποθεμελίωσης του ναού του 4^{ου} αι. π. Χ. Από τις εκατοντάδες των αναθημάτων που βρέθηκαν στους αποθέτες, υπέθεσαν ότι προγενέστερα του αρχαϊκού ναού υπήρχε στο χώρο πρόχειρος ναϊσκος της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (8^{ος} αι. π. Χ.), κατασκευασμένος με ωμά πλιθιά και ξύλα, για τη λατρεία γυναικείας θεότητας, που καταστράφηκε και αυτός από φωτιά. Ο ναϊσκος είχε κατασκευαστεί στο χώρο πρωιμότερου γεωμετρικού νεκροταφείου, τριάντα επτά τάφους του οποίου εντόπισαν οι ανασκαφείς αναζητώντας τη θεμελίωση της κρηπίδας του σωζόμενου σήμερα ναού. Το γεωμετρικό νεκροταφείο κατέλαβε τη θέση οικήματος ή και τάφων της μυκηναϊκής περιόδου, υπόθεση που ο Απ. Αρβανιτόπουλος στηρίζει στην εύρεση μυκηναϊκής κεραμικής. Οι ανασκαφείς υποστήριξαν ότι εκτός από τους αποθέτες που εντοπίστηκαν στα δυτικά και νότια του ναού πρέπει να υπάρχουν αποθέτες και στις άλλες πλευρές του. Τέλος, ο ναός κατά τον Απ. Αρβανιτόπουλο ήταν αφιερωμένος στο Δία Θαύλιο, αλλά και στην Εννοδία, ενώ κατά τον Υ. Βéquignon στο Δία Θαύλιο.

Οι εργασίες ανάδειξης του σημαντικού μνημείου, που πραγματοποιήθηκαν από τη ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο διάστημα 2006-2007, με συγχρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ελληνικού Δημοσίου, μέσω του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΠΕΠ Θεσσαλίας), έγιναν η αιτία για την πραγματοποίηση διερευνητικών τομών στο χώρο του ιερού, διακόπτοντας την εβδομηντάχρονη ανασκαφική σιωπή. Σκοπός τους ήταν ο έλεγχος του υπεδάφους, στους χώρους που προβλέπονταν οι παρεμβάσεις για την ανάδειξη του μνημείου, παράλληλα με το συστηματικό καθαρισμό για την αποκάλυψη στοιχείων του μνημείου, που με την πάροδο του χρόνου δεν ήταν πλέον ορατά. Οι παρεμβάσεις περιελάμβαναν

9. Leake 1835, 440.

10. Αρβανιτόπουλος 1907. 1924. 1925 και 1926. Βéquignon 1937, 29 και εξής.

ναν τη διαμόρφωση νέας εισόδου και χώρου για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών (κιόσκι ενημέρωσης, δι-αδρόμους επίσκεψης του μνημείου, βρύση και σημεία ξεκούρασης, πληροφοριακό υλικό), καθώς και τη συντήρηση, περισυλλογή και τακτοποίηση των διάσπαρτων στο χώρο αρχιτεκτονικών μελών, για την προστασία τους από τη φθορά του χρόνου (εικ. 1).

Τα ευρήματα των διερευνητικών τομών και του συστηματικού καθαρισμού του χώρου του υπό ανάδειξη μνημείου που παρουσιάζονται παρακάτω, αν και περιορισμένα, προσέφεραν νέα στοιχεία, η εξέταση των οποίων στοχεύει στην επιβεβαίωση, διαφοροποίηση ή και προώθηση της έρευνας, σε σχέση με τα πορίσματα των Απ. Αρβανιτόπουλου και Υ. Βέκνιγνιον για το ιερό, τα οποία ήδη αναφέρθηκαν συνοπτικά:

A. Κατά τους καθαρισμούς στα δυτικά των υφιστάμενων αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ναού, παράλληλα με τον κατά μήκος άξονά του, εντοπίστηκε επιμήκης, ορθογώνια κατασκευή από παλαμισμένο κοκκινωπό χώμα. Η κατασκευή εμπίπτει στην έκταση που υπολογίζεται ότι καταλάμβανε το ναϊκό οικοδόμημα του 4^{ου} αι. π. Χ., στο χώρο που σύμφωνα με την αποτύπωση του Υ. Βέκνιγνιον είχαν ερευνηθεί από τον Απ. Αρβανιτόπουλο τάφοι του προϋπάρχοντος πρώιμου γεωμετρικού νεκροταφείου και είχε σκαφτεί μέχρι το επίπεδο από το οποίο άρχισε η έρευνα του 2006. Η κατασκευή, διαστάσεων 10,65 μ. × 1,25 μ. και ύψους 8-10 εκ., δεν σώζει την προς τα δυτικά απόληξή της. Αποκαλύφθηκε σε ελάχιστο βάθος (+10εκ.) από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και βρίσκεται ουσιαστικά στο ίδιο επίπεδο με τους γεωμετρικούς τάφους και κάτω από την επιφάνεια των λιθοπλίνθων της ευθυνηθρίας του ναού, η τοποθέτηση των οποίων έγινε σε ελάχιστη απόσταση (+15εκ.) προς τα ανατολικά της, χωρίς να τη θίξει. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της κατασκευής παρατηρήθηκε διαμόρφωση σε δύο βαθμίδες, πλάτους περίπου 25 εκ. και ύψους 4 εκ. Στην επιφάνειά της εντοπίστηκαν κατά τόπους ίχνη καύσης. Η κεραμική της επίχωσης πάνω και γύρω από την κατασκευή δεν είναι αμιγής, περιέχοντας όστρακα διαφόρων περιόδων (μυκηναϊκά, γεωμετρικά, αρχαϊκά, κλασικά, ελληνιστικά, μεταβυζαντινά), ωστόσο πάνω στην επιφάνειά της βρέθηκαν ελάχιστα θρυμματισμένα οστά πουλιού και χάλκινοι δακτύλιοι, όμοιοι με αυτούς των αποθετών του ναού, που εμφανίζονται στην πρωτογεωμετρική περίοδο, αλλά συνεχίζουν να είναι σε χρήση έως την ύστερη γεωμετρική περίοδο¹¹. Χάλκινοι δακτύλιοι βρέθηκαν επίσης σε πολύ μικρή απόσταση στα δυτικά και βορειοδυτικά της κατασκευής (εικ. 2).

Παρά το γεγονός ότι στη σχετική βιβλιογραφία δεν έχουν εντοπιστεί ακριβή παράλληλα της κατασκευής, η μορφή της αλλά και το είδος των ευρημάτων, που εντοπίστηκαν σε σχέση με την κατασκευή, και η μη συσχέτισή της, μέχρι στιγμής, με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ίδιας περιόδου, ενισχύουν την ερμηνεία της ως «εσχάρας προσφορών», ενός είδους «βωμού»¹², όπου οι προσκυνητές εναπόθεταν κατά κύριο λόγο αναίμακτες προσφορές και αναθήματα σε έναν υπαίθριο χώρο λατρείας, έξω από τον οικισμό. Εξ άλλου η πρωτογεωμετρική και η πρώιμη εποχή του σιδήρου διακρίνεται από ποικιλία τόσο στη μορφή όσο και στο τρόπο που χρησιμοποιούνταν οι κατασκευές που χαρακτηρίζονται γενικά ως «βωμοί»¹³. Στην περίπτωση αυτή το εύρημα, ανέλπисто ίσως σε ένα χώρο που σύμφωνα με τους ανασκαφείς είχε ερευνηθεί μέχρι το φυσικό έδαφος, αποτελεί την απτή, ανασκαφική επιβεβαίωση των υποθέσεων τόσο του Απ. Αρβανιτόπουλου όσο και άλλων μελετητών ότι το μεγάλο ιερό των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων είναι η εξέλιξη ενός αρχικού λατρευτικού πυρήνα, που αναπτύχθηκε σε σχέση με το γεωμετρικό νεκροταφείο, γύρω από έναν πρώιμο ναϊσκο πρόχειρης κατασκευής ή έναν υπαίθριο βωμό/χώρο προσφορών, με χθόνιο χαρακτήρα¹⁴. Το γεγονός ότι η κατασκευή αυτή δεν θίχτηκε από την οικοδόμηση του ναού μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη σεβασμού των επόμενων γενών προς τον παλαιότερο λατρευτικό χώρο που φροντίζουν να περιλάβουν μέσα στο περίγραμμα του ναού.

B. Στη θέση που προβλεπόταν να κατασκευαστεί το κιόσκι ενημέρωσης των επισκεπτών, στα βόρεια του υπό ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου, εκτεινόταν επιφανειακή στρώση λίθων, θραυσμάτων λίθινων αρχιτεκτονικών μελών μαζί με ανάμικτη κεραμική διαφόρων περιόδων και κυρίως τμήματα κεραμίδων λακωνικού και κορινθιακού τύπου σε σχεδόν κυκλική διάταξη. Σε μικρό βάθος μετά την αφαίρεση της στρώσης αυτής, που πιθανότατα είχε διαμορφωθεί από προϊόντα απόρριψης των παλαιών ανασκαφών, αποκαλύφθηκε μικρό κτίριο ορθογώνιας κάτοψης, με εσωτερικά χωρίσματα που διαμορφώνουν τρεις χώρους. Το κτίριο με

11. Kilian-Dirlmeier 2002, 11-12, 56, πίν. 8-10 για παράλληλα και Kilian 1975, 6-8, πίν. 71-72.

12. Lemos 2004, 222 και υποσημείωση 170, για ενδείξεις ταυτοποίησης των χώρων λατρείας.

13. Mazarakis Ainiian 1997, 279, για περιγραφή κατασκευών που χαρακτηρίζονται ως «βωμοί».

14. Η άποψη αυτή συμφωνεί με την ισχύουσα αντίληψη ότι οι πρώιμοι λατρευτικοί χώροι ήταν συνήθως υπαίθριοι, σε άσπρη ή τεμένη, με πυρήνα το βωμό. Βλ. Coldstream 1977, 317.

διαστάσεις 7,40 μ. × 4,40 μ. σώζεται σε χαμηλό ύψος, 14-20 εκ., στο επίπεδο της θεμελίωσης (σχέδιο 1). Οι τοίχοι του έχουν κατασκευαστεί χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, ενσωματώνοντας αρκετά υλικά σε δεύτερη χρήση, και έχουν θεμελιωθεί σε επιχώσεις που χρονολογούνται στα όψιμα ελληνιστικά και στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Βρίσκεται σε απόσταση 20μ. βορειοανατολικά του ναού και έχει διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Ο χαρακτήρας του δεν μπορεί να προσδιοριστεί γιατί απουσιάζουν ευρήματα άμεσα συσχετιζόμενα με αυτό. Η αρχιτεκτονική του μορφή και το μέγεθός του παραπέμπουν σε κτίρια που χαρακτηρίζονται ως λατρευτικοί οίκοι ή ναΐσκοι θεοτήτων, τα οποία πλαισίωναν σταδιακά το χώρο γύρω από τον κυρίως ναό ενός ιερού, μαζί με τους θησαυρούς, τα αναθήματα, αλλά και άλλα οικοδομήματα για την εξυπηρέτηση των προσκυνητών. Η έλλειψη ωστόσο χαρακτηριστικών ευρημάτων κάνει προς το παρόν παρακινδυνευμένη μια τέτοια ερμηνεία. Το νέο και ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την αποκάλυψη του μικρού κτιρίου είναι η επιβεβαίωση της συνεχιζόμενης δραστηριότητας στο χώρο του ιερού μέχρι τα πρώιμα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια, περίοδο κατά την οποία συντελείται η συρρίκνωση και τελικά η εγκατάλειψη της πόλης των Φερών και καταστρέφεται, κατά τον Απ. Αρβανιτόπουλο, ο τελευταίος ναός του Θαυλίου Διός¹⁵. Λόγω των περιορισμένων χρονικών πλαισίων, η έρευνα δεν επεκτάθηκε έξω από τα όρια του κτιρίου και σταμάτησε περί τα 0,20 μ. κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσής του, γεγονός ωστόσο που αφήνει περιθώρια να υπάρξουν περισσότερα στοιχεία για την ερμηνεία του κτιρίου στο μέλλον. Με λατρεία γυναικείας θεότητας θα μπορούσαν να συσχετιστούν πολλά πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών, ελληνιστικής εποχής, τα οποία βρέθηκαν σε αποθήκη που εντοπίστηκε σε κοντινή απόσταση, στα ΒΑ αυτού του κτιρίου, στον οποίο αναφερόμαστε παρακάτω.

Γ. Στην περιοχή όπου διαμορφώθηκε η νέα είσοδος στον επισκέψιμο χώρο του ναού και κατασκευάστηκε ο διάδρομος για τη διευκόλυνση της πρόσβασης των επισκεπτών, προηγήθηκε διερεύνηση για έλεγχο των επιχώσεων¹⁶. Πραγματοποιήθηκαν επτά διερευνητικές τομές διαστάσεων 4X4 μ. Στις πέντε από αυτές (τομές 10, 23, 26, 32, 33) η έρευνα προχώρησε σε μικρό βάθος, έως 0,40 μ. το μέγιστο. Οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες, ιδιαίτερα μέχρι βάθος 0,20-0,30 μ., και περιείχαν κεραμική μυκηναϊκής έως και μεταβυζαντινής περιόδου, καθώς και πολλά τμήματα κεράμων κυρίως λακωνικού, αλλά και κορινθιακού τύπου, η παρουσία των οποίων δικαιολογείται από την ύπαρξη του ιερού. Στις δύο τομές (15 και 16), που βρίσκονταν στη θέση της νέας εισόδου και σε κοντινή απόσταση από το κτίριο που περιγράφηκε παραπάνω (Β), η ανασκαφή προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος. Στην τομή 15 έφτασε μέχρι το φυσικό έδαφος, σε βάθος ±2,60 μ., από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, ενώ στην τομή 16 σταμάτησε σε βάθος ±1,70 μ. Κατά την ανασκαφική έρευνα των τομών 15 και 16 διαπιστώθηκε, με κάποιες επιφυλάξεις, η ύπαρξη ενός ακόμη αποθέτη του ιερού, ο οποίος δημιουργήθηκε στα βορειοανατολικά του ναού και, όπως προκύπτει από την προκαταρκτική μελέτη της στρωματογραφίας, της κεραμικής και των κινητών ευρημάτων, χρησιμοποιήθηκε για την απόρριψη υπολειμμάτων οικοδομικού υλικού και αφαιρωμάτων που χρονολογούνται κυρίως από τους υστεροαρχαϊκούς μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους (κυρίως 6^ο έως 2^ο αι. π. Χ.), περιέχοντας ωστόσο και χάλκινα αντικείμενα που χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο.

Το πρώτο στρώμα, μέχρι βάθος 0,40 μ., ήταν διαταραγμένο και περιείχε ανάμικτη κεραμική, μυκηναϊκής έως και μεταβυζαντινής περιόδου. Το δεύτερο στρώμα, μέχρι βάθος 0,70 μ., ήταν σχετικά αμιγές και περιείχε κεραμική ελληνιστικών κυρίως χρόνων. Από το βάθος των 0,70 μ. και μέχρι 1,40 μ. διαπιστώθηκε διαφοροποίηση της επίχωσης και εντοπίστηκε το προς τα βορειοδυτικά όριο του πιθανού αποθέτη. Ο περιορισμένος χώρος της διερευνητικής τομής δεν επέτρεψε τον εντοπισμό του περιγράμματος του αποθέτη, ο οποίος εκτείνεται έξω από τα όριά της. Η επίχωση στο βάθος αυτό παρουσίαζε δύο διαδοχικές στρώσεις και περιείχε ενιαίο περιεχόμενο με πυκνότετη κεραμική ελληνιστικών κυρίως χρόνων, αλλά και πρωιμότερων, αφθονία τμημάτων κεράμων και κονιαμάτων, καμένων πηλών και οστών και μεγάλο αριθμό μικρών ευρημάτων, κυρίως πήλινων ειδωλίων γυναικείων μορφών που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο¹⁷ και θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τη λατρεία γυναικείας θεότητας (εικ. 3). Από το βάθος του 1,40 μ. έως των 2 μ. περίπου, η επίχωση παρουσίαζε πέντε διαδοχικές στρώσεις, με μικρές διαφοροποιήσεις στη σύσταση του χώματος, αλλά με ενιαίο περιεχόμενο. Περιείχε πυκνότετη κεραμική υστεροαρχαϊκών χρόνων, αρκετά τμήμα-

15. Αρβανιτόπουλος 1925, 41-42.

16. Σύμφωνα με όσα μπορούμε να συμπεράνουμε από τη μελέτη των δημοσιεύσεων των Αρβανιτόπουλου- Béquignon, αλλά και από τοπογραφικές παρατηρήσεις μας, η τότε ανασκαφική έρευνα δεν πρέπει να είχε προχωρήσει σε αυτό το τμήμα του χώρου.

17. Doulgéri-Intzesiloglou 1997, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και Δουλγέρι-Ιντζεσίλογλου (2009).

τα κεράμων, σκωρίες, λίγα τμήματα πήλινων ειδωλίων, πήλινα πηνία και αισθητά πολλά μεταλλικά αντικείμενα -κυρίως χάλκινους δακτυλούς, χάλκινα ειδώλια και τμήματα περιάπτων, αλλά και μολύβδινα και σιδερένια αντικείμενα, όμοια με το γνωστό δημοσιευμένο υλικό από τους αποθέτες του ναού, που αποκάλυψαν οι ανασκαφές της περιόδου Απ. Αρβανιτόπουλου και Υ. Βέquignon (εικ. 4, 5). Μέχρι το βάθος των 2, 60 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, όπου εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος, η επίχωση διαφοροποιήθηκε ως προς το χρωματισμό και τη σύσταση και περιορίστηκε σταδιακά η ποσότητα της κεραμικής και των κινητών ευρημάτων. Από το βάθος των $\pm 2,45$ μ., ανάμεσα στην υστεροαρχαϊκή κεραμική περιέχονταν και ελάχιστα όστρακα μυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών χρόνων.

Η συστηματική μελέτη των νέων ευρημάτων από το ιερό είναι σε εξέλιξη και αναμένεται να προσφέρει περισσότερα στοιχεία. Οι περιορισμένες διερευνήσεις, που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή τα έργα ανάδειξης του μνημείου, κατέδειξαν σαφώς ότι τόσο η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας όσο και η συνέχιση της μελέτης του πλουσιότατου υλικού των παλιών ανασκαφών μπορεί να προσφέρει πολλά νέα στοιχεία στην πληρέστερη γνώση και ερμηνεία του ιερού του Θαυλίου Διός και της Εννοδίας.

SUMMARY

THE TEMPLE OF ZEUS THAULIOS OF PHERAI. NEW DATA

Polyxeni Arachoviti, Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou, Maria Tsigara

The temple of Zeus Thaulios at Pherai is located near the north borders of Velestino, at the site of the ancient city of Pherai. It was excavated between 1920-1926 by Ap. Arvanitopoulos and Y. Béquignon. Due to the works for the monument's promotion, which were realized by the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in 2006-2007 and financed by the European Community and the Greek State, very important new finds were revealed: **A.** A rectangular elongated structure of red soil was found, attributed as "eschara", some kind of "altar", possibly for an open air cult. According to the finds, it can be dated from the protogeometric to the late geometric period. **B.** A small building of the late hellenistic and the early roman periods was revealed in a distance of 20 meters north east of the temple. According to its architectural type and although characteristics finds are lacking, it seems like an "oikos", a small building dedicated to the cult of a deity. **C.** North-East of the temple another deposit of the sanctuary was found, including offerings dated from the late archaic to the hellenistic periods and some geometric bronze offerings, as well.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α., 1907. Εν Φεραίς, Δώριος ναός παρά την κάτω πόλιν, *ΠΑΕ*, 160-161.
 Αρβανιτόπουλος Α., 1924. Φερών Θεσσαλίας Ανασκαφαί, *ΠΑΕ*, 107-108.
 Αρβανιτόπουλος Α., 1925. Ανασκαφαί ιερού Θαυλίου εν Φεραίς της Θεσσαλίας, *ΠΑΕ*, 37-42.
 Αρβανιτόπουλος Α., 1926. Ανασκαφαί εν τω Ιερωι του Διός Θαυλίου, *ΠΑΕ*, 115-117.
 Béquignon Y., 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris.
 Coldstream J. N., 1977. *Geometric Greece*, London.
 Doulgeri-Intzesiloglou A., 1997. Un atelier hellénistique de produits céramiques moulés à Phères (Thessalie), "Le moulage en terre cuite dans l'Antiquité", *Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherches Archéologiques - Lille III (7-8 déc. 1995)*, Lille, 295-314.
 Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., (2009). Εργαστήρια κοροπλαστικής των Φερών κατά την ελληνιστική εποχή. Συνθετική προσέγγιση των δεδομένων, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου στη Μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη «Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο»*, Ρόδος, Νοέμβριος 2009 (υπό έκδοση).
 Intzesiloglou B. G., 2002. The Archaic Temple of Apollo at ancient Metropolis (Thessaly) στο *M. Stamatopoulou - M. Yeroulanou, Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 109-115.
 Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF, Ab. XIV, Band 2, München.
 Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, MainzKirsten E., 1940. *RE, Suppl. VII, λ. Pherai*, 984-1026.
 Kraus Th., 1960. *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*, Heidelberg.
 Leake W. M., 1835. *Travels in Northern Greece*, IV, 435-444, London.
 Lemos I. S., 2002. *Protogeometric Aegean*, Oxford.
 Mazarakis Ainian A., 1997. From Ruler's Dwellings to Temples. *Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Jonsered.
 Østby E., 1990. Ο ναός Διός Θαυλίου-Τα θεμέλια και η αναπαράσταση, στο *Υπέρεια I, Πρακτικά Α' Συνεδρίου: «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο, 30 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986)*, Αθήνα, 101-108.
 Østby E., 1992. Der dorische Tempel von Pherai, *OpAth* 19, 85-104.
 Østby E., 1994. A Reconsideration of the Classical Temple at Pherai, στο *Θεσσαλία*, 139-142.
 Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα.

Εικ. 1. Ο Ναός του Θαυλίου Διός μετά τις εργασίες ανάδειξης.

Εικ. 2. Ναός Θαυλίου Διός, η “εσχάρα”.

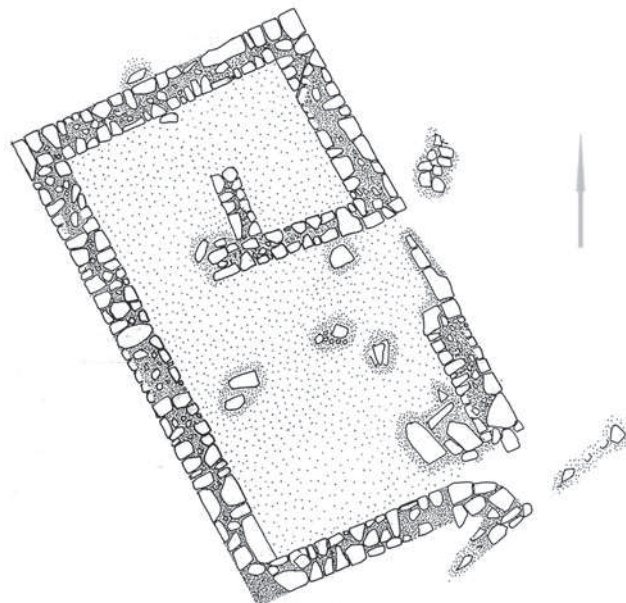
Εικ. 3. Ναός Θαυλίου Διός, πήλινα ειδώλια από τη διερευνητική τομή.

Εικ. 4. Ναός Θαυλίου Διός, χάλκινα περιάπτα από τη διερευνητική τομή.

Εικ. 5. Ναός Θαυλίου Διός, χάλκινο ειδώλιο από τη διερευνητική τομή.

Σχεδ. 1. Ναός Θαυλίου Διός, κτίριο στα βόρεια του ναού.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΠΕΡΡΑΙΒΙΚΗΣ ΤΡΙΠΟΛΗΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ Γ' Κ.Π.Σ.

Δημήτριος Καραγκούνης

Η ΠΕΡΡΑΙΒΙΚΗ ΤΡΙΠΟΛΙΣ

Η κλειστή λοφώδης λεκάνη βόρεια της Ελασσόνας είναι η περιοχή της Περραιβικής Τρίπολης, η οποία απαρτιζόταν από τις πόλεις Άζωρο, Δολίχη και Πύθιο¹. Οριζόταν από τον ποταμό Τίταρῆσιο στο νότο και από τα όρη Αμάρμπεη, Καμβούνια και Όλυμπο στο βορρά.

Με τις σημαντικότερες ιστορικές επιγραφές που βρέθηκαν πρόσφατα τεκμηριώνεται πλήρως η ομοσπονδία τους, καθόσον αποτελούσαν το κοινό των Τριπολιτών, με πρωτεύουσα το Πύθιο, όπου υπήρχε το πανάρχαιο ιερό του Απόλλωνα Πυθίου. Η ακμή των πόλεων σημειώνεται ανάμεσα στον 5ο και τον 3ο αιώνα π.Χ.

Οι ανασκαφές στην περιοχή της Περραιβικής Τρίπολης (Πύθιο, Άζωρος, Δολίχη) έφεραν στο φως σημαντικές αρχαιότητες². Στην παρούσα σύντομη εργασία παρουσιάζονται συνοπτικά οι εργασίες ανάδειξης και αποκατάστασης των μνημείων της περιοχής.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Η πρόταση είχε ως σκοπό την προστασία των αποκαλυφθέντων αρχαίων λειψάνων και ταυτόχρονα την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της περιοχής με τελικό στόχο τη διαμόρφωσή τους ώστε αυτοί να καταστούν επισκέψιμοι. Ο κεντρικός πυρήνας της πρότασης ήταν η διαμόρφωση των ελεύθερων χώρων γύρω από τα αποκαλυφθέντα αρχαία λείψανα με τη δημιουργία επιλεγμένων διαδρόμων και στάσεων έτσι ώστε ο επισκέπτης να έχει την δυνατότητα μιας συνολικής άποψης του κάθε χώρου αλλά και τη μέγιστη δυνατή προσέγγιση στα αρχαία κτίσματα.

Η προστασία και η διάσωση των μνημείων ως γνωστών προϋποθέτει την διατήρηση των επιμέρους στοιχείων τους ως φορείς των πολιτιστικών πληροφοριών και της διαφύλαξης της αυθεντικότητάς τους. Οι ήπιες επεμβάσεις αποτελούν ίσως τη μοναδική εξασφάλιση της αυθεντικότητας και ως εκ τούτου αυτές ήταν όσο το δυνατόν πιο ήπιες και αναστρέψιμες, προσαρμοσμένες στο φυσικό περιβάλλον της ευρύτερης περιοχής.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Αρχικά πραγματοποιήθηκε ευρύς καθαρισμός των αρχαιολογικών χώρων με απομάκρυνση της άγριας βλάστησης και των φερτών υλικών τα οποία είχαν συσσωρευτεί με την πάροδο του χρόνου.

Στην συνέχεια απομακρύνθηκαν οι πρόχειρες κατασκευές προστασίας (χαμηλά στέγαστρα) τα οποία υπήρχαν στον χώρο του Σαρανταπόρου. Ακολούθησε προσεκτικός καθαρισμός του συνόλου των αρχαίων λειψάνων και ιδιαίτερα της υστεροελληνιστικής στοάς.

1. Ζαρζώνης 1995. Μπούμπας 1996. Μπούμπας 2000. Τσιάκα 2012

2. Τζιαφάλιας 1996, 363-364. Τζιαφάλιας 2000.

Για την καλύτερη προστασία των σωζόμενων λειψάνων κατασκευάστηκαν νέα αντιστρέψιμα μεταλλικά στέγαστρα με σκελετό από σιδηροσωλήνα και επικάλυψη από τραπεζοειδή λαμαρίνα (εικ. 1-2). Για την πάκτωση των υποστηλωμάτων επιλέχθηκαν συγκεκριμένες θέσεις όπου κατασκευάστηκαν μικρά πέλματα – βάσεις με ενσωματωμένα αγκύρια.

Η πρόταση ανάδειξης προέβλεπε την κατασκευή μιας σειράς απαραίτητων έργων υποδομής για κάθε έναν από τους τρεις χώρους. Αρχικά δημιουργείται χώρος στάθμευσης οχημάτων επισκεπτών ενώ παράλληλα σηματοδοτείται η είσοδος κάθε αρχαιολογικού χώρου με την κατασκευή αρμολογημένης λιθοδομής και μεταλλικών «μασίφ» κιγκλιδωμάτων παραδοσιακού τύπου ενώ ο υπόλοιπος χώρος προστατεύεται με την τοποθέτηση περίφραξης από σιδηροπασάλλους σήτα τύπου Νάτο (εικ. 3).

Από την είσοδο κάθε χώρου κατασκευάστηκαν διάδρομοι κίνησης επισκεπτών ήπιας μορφής με την αφαίρεση αρχικά τμήματος χαλαρού εδάφους 0,30μ και στην συνέχεια ρίψη – συμπίεση αδρανών υλικών. Σε επιλεγμένα σημεία δημιουργήθηκαν χώροι για την ανάπαυση των επισκεπτών με την κατασκευή ξύλινων καλαίσθητων σκιαδίων (εικ. 4), ενώ ενημερωτικές πινακίδες τοποθετήθηκαν για την πληροφόρηση του κοινού. Παράλληλα κατασκευάστηκε και στους τρεις χώρους δίκτυο ύδρευσης με ταυτόχρονη επιλεκτική φύτευση πρασίνου.

Στην Δολίχη πραγματοποιήθηκε η ενοποίηση των δύο τμημάτων του αρχαιολογικού χώρου με την κατασκευή αντιστρέψιμου διαδρόμου κίνησης επισκεπτών (εικ. 5-6).

Στα πλαίσια της τεκμηρίωσης με την χρήση τηλεκατευθυνόμενου ελικοπτέρου φωτογραμμετρικής κάμερας και επεξεργασίας των στοιχείων δημιουργήθηκαν έγχρωμοι ορθοφωτοχάρτες, ψηφιακά μοντέλα αναγλύφου με ισοϋψείς καμπύλες, καθώς και ψηφιοποιημένο αρχείο του αρχαιολογικού υλικού.

SUMMARY

PRESERVATION AND ENHANCEMENT OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF
PERRHAEBIAC TRIPOLI, 2000-2006*Dimitrios Karagkounis*

The closed hilly basin to the North of Ellassona is the region of Perrhaebiac Tripoli, which was composed from the cities Azoros, Dolichi and Pythion. It was bordered by the river Titaresios in the South and by the mountains Amarmpei, Kambounia and Olympus at the North. Information about the area can be found in the works of the Roman historian Titus Libius. Recent discoveries suggest a federation of these cities, the koinon of *Tripoliton*, with capital the city of Pythion, where the sanctuary of Apollo Pythios was located. The prosperity of the three cities falls within the 5th and 3rd centuries B.C.

The work conducted in the area aimed in preserving and enhancing the ancient sites and monuments in order that they become accessible to visitors. The central idea was the configuration of free spaces around the monuments and the creation of selected routes and stop-overs. The interventions upon the monuments were few in order to preserve their authenticity and allow their integration in the natural environment of the surroundings.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ζαρζώνης Β., 1995. *Ορεινή Περραιβία – Άζωρος, Λάρισα*.
 Λιόλιος Θ., 2010. *Περραιβία*, Κατερίνη.
 Μπούμπας, Σπ., 1996. *Στη Δόξα της Περραιβίας*, Αθήνα.
 Μπούμπας, Σπ., 2000. *Το Περραιβικόν Γένος και ο Όλυμπος*, Αθήνα.
 Τζιαφάλιας Α., 1996. Περραιβική Τρίπολη, *ΑΔ 51, Χρονικά*, 363-364.
 Τζιαφάλιας Α., 2000. Το έργο της ΙΕ' ΕΠΚΑ Λάρισας, *Έργο Εφορειών*, 89-91.
 Τσιάκα Α., 2012. Ευρήματα και ανασκαφές από την Δολίχη και την ευρύτερη περιοχή. Πολιτιστικός Σύλλογος Δολίχης.

Εικ. 1. Νέα αντιστρέψιμα στέγαστρα προστασίας στον χώρο Σαρανταπόρου.

Εικ. 2. Νέα αντιστρέψιμα στέγαστρα προστασίας στον χώρο Σαρανταπόρου.

Εικ. 3. Σηματοδότηση αρχαιολογικού χώρου με την κατασκευή λιθόκτιστης εισόδου.

Εικ. 4. Ξύλινα σκιάδια.

Εικ. 5. Κατασκευή αντιστρεπτού διαδρόμου ενοποίησης αρχαιολογικού χώρου Σαρανταπόρου.

Εικ. 6. Κατασκευή αντιστρεπτού διαδρόμου – πλατώματος θέασης στον αρχαιολογικό χώρο Σαρανταπόρου.

UN NOUVEAU RÈGLEMENT RELIGIEUX DE LA RÉGION DE LARISSA*

Jean-Claude Decourt, Athanasios Tziafalias

Depuis quelques années, les recherches sur les cultes antiques en Thessalie ont connu des développements importants, du fait des nombreuses découvertes archéologiques et épigraphiques qui ont conduit à renouveler sensiblement l'image que nous en avons¹. Le document que nous présentons, cependant, est tout à fait exceptionnel. Il s'agit d'une haute stèle de marbre blanc (dim. : 145 × 48/42,5 × 11,5/7,6), légèrement pyramidante et couronnée d'un fronton triangulaire sur corniche à trois acrotères. Le corps de la stèle est pratiquement intact.

Le monument est opisthographe. La face A, qui compte actuellement cinquante-quatre lignes, a beaucoup souffert et les vingt et une premières lignes ont été totalement effacées. La face B, en revanche, est conservée presque intégralement et compte quatre-vingt-deux lignes. La gravure est très soignée et la dimension des lettres régulière ; subsistent les traces d'un réglage. La forme des lettres permet de dater l'inscription du milieu du 2e siècle avant J.-C.

La pierre (musée de Larissa, n° inv. 2002/33) a été trouvée en 2002, dans des remblais venant de l'extérieur, au village de Marmarini, lieudit Μανρόγεια : elle est donc hors de tout contexte archéologique.

Ce document appartient à la catégorie bien connue des règlements religieux, souvent appelés improprement « lois sacrées ». Par sa longueur et son contenu, il est exceptionnel en Thessalie.

1. ARCHÉOLOGIE DU SANCTUAIRE

Le sanctuaire est clos d'une enceinte, περίβολος (B81), qui s'ouvre par une porte monumentale, πρόπυλον (A5). Il comporte également un vestibule, πρόθυρον (B7, 13), vestibule² qui constitue un sas d'accès au sanctuaire, interdit aux non initiés : une purification (καθαριεῖν ἀλέκτορι ἄρσενι ἢ θηλείαι, B13) est nécessaire en cas de violation de cette interdiction. On ne peut avoir une idée plus précise de l'emplacement de ces deux éléments : le πρόπυλον pourrait marquer l'entrée du péribole et le πρόθυρον celle du temple.

Le bâtiment le plus important est le temple d'Artémis, ναός (A5, B1), dans lequel se trouvait la statue de culte, dont l'existence est attestée par la mention des soins qui lui sont donnés, κοσμεῖν τὴν θεόν (A8), mais aussi par la procession qui, du fleuve, ramène l'image de la déesse au sanctuaire (B62-63) : ἐὰν ἡ θεὸς ἀπὸ ποταμοῦ ἔλθῃ. Ce bâtiment comportait aussi un περιστύλιον qui lui est directement associé (A5). Le mot περιστύλιον (B22, 79, 81) désigne peut-être un élément architectural différent.³

On trouvait aussi dans le sanctuaire un certain nombre d'autels : un grand autel, τὸν βωμὸν τὸν μέγαν (B74-75), qui est vraisemblablement à distinguer de l'autel de Phylakè, ἐπὶ τοῦ τῆς Φυλακῆς βωμοῦ (B31) ; un autel de la Moire, ἐπὶ τὸν τῆς Μοίρας βωμὸν (B3, 76-77) qui est presque certainement différent de celui

---

*Cette contribution doit beaucoup aux discussions nous avons eues à Lyon avec R. Bouchon, L. Darmezine, B. Helly, G. Lucas, I. Pernin, et aux suggestions de G. Rougemont. Que tous en soient très sincèrement remerciés ici.

1. Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997 ; Χρυσοστόμου 1998, 199 ; Intzesiloglou 2002, 115 ; Decourt – Tziafalias ; Decourt 2009.

2. Hellmann 1992 ; Ginouvès 1998.

3. Hellmann 1992 signale, p. 334, que le diminutif περιστύλιον n'est attesté que deux fois, une à Délos et une à Sinope. L'inscription de Marmarini en fournit donc un troisième exemple.

consacré à la Moire et à Hélios, ἐπὶ τὸν τῆς Μοίρας καὶ Ἡλίου βωμόν (B77) ; enfin un autel commun à Adara et à Lilla, ἀπὸ τοῦ Ἄδαρα καὶ Λιλλα βωμοῦ (B80).

Le sanctuaire présentait également d'autres aménagements. D'abord une source ou fontaine, τὸ ὕδωρ ἀπὸ κρήνης (A14), nécessaire pour les ablutions ; ensuite un bâtiment nommé οἰκία (B17)⁴, dont la fonction (lieu de stockage ou « sacristie ») reste énigmatique. L'aire, ἐπὶ τὰς ἄλους⁵, (B17) était sans doute, comme à Delphes, utilisée pour la procession mentionnée en B63-64, comme lieu de rassemblement et peut-être pour déposer des objets sacrés, ἀγείρειν τὰ ἱερά. Les τύμπανα (A5), cités entre le péristyle et le propylée, sont aussi des aménagements fixes. Il ne s'agit pas ici d'instruments de musique non plus que de ce que nous appelons « tympan » (en grec ἀετός) après Vitruve. Il faut y voir, toujours d'après Vitruve, « le panneau mobile enserré dans le cadre d'une porte », ce que le français appelle un vantail⁶.

2. LES DIVINITÉS

ARTÉMIS

La divinité principale du sanctuaire est Artémis Phylakè, dont le nom complet n'apparaît qu'en A16, Ἀρτέμιδι Φυλακῆι. Ailleurs (B22, 25, 31, 65), elle est nommée par son épiclese seule, τῆι Φυλακῆι, voire, à plusieurs reprises (A8, 25, 29 ; B1, 35, 46, 50, 52, 62, 76), simplement ἡ θεός. Artémis est la seule dont le nom soit associé à la fois à un βωμός (B31), un ναός (A5, B1) et un ἱερόν (B65), ce qui en fait bien la divinité majeure.

L'épiclese Φυλακῆ est très rare : on n'en connaît qu'un seul exemple épigraphique, à Érétrie d'Eubée⁷, dans un règlement relatif aux Artémisia. Une scholie à Théocrite (2, 11/12c), mentionne pour Artémis l'épithète de φύλαξ ou φυλακή, associée à celles de δαδοῦχος, φωσφόρος et χθονία⁸. Enfin l'*Anthologie Palatine* (VI, 157, 1) la qualifie de « gardienne » : Ἄρτεμις ἡ Γόργιο φύλαξ κτεάνων τε καὶ ἀγροῦ. On retrouve le même adjectif pour un nombre limité de divinités : Asclépios, φύλαξ τῶν ἀθανάτων, chez Aelius Aristides, *Discours* (6, 66) ; Apollon Προφύλαξ, à Aigialè d'Amorgos⁹ ; Héraklès Ὀπλοφύλαξ¹⁰ à Smyrne ; Hermès, à Pergame, Φύλαξ et Διάκτορος¹¹. Selon Hérodote¹², un héros Φύλακος avait, aux côtés d'Autonoos, participé à la défense de Delphes contre Xerxès. Surtout, en Thessalie, Phylakè est une épiclese de Déméter : Δήμητρι Φυλάκα¹³ ou τῆ Δαμμάτερι τῆ Φυλάκα¹⁴. Le caractère protecteur d'Artémis se manifeste par d'autres épithètes : elle est dite aussi Προπύλαια, Προθυραία et Σώτειρα.

4. Hellmann 1992, 291-299, traduit par « maison, immeuble, propriété bâtie, unité d'habitation ». Elle suggère qu'à Délos on puisse y reconnaître des bâtiments d'exploitation. Un sens analogue pourrait convenir ici.

5. Ginouvès 1998, 18, y voit « une surface plus ou moins précisément définie... et normalement consacrée à un usage particulier » et 171, « une surface dallée... servant à battre les céréales » ; p. 186, il évoque « une place plus ou moins arrondie où pouvaient se dérouler des danses ou se célébrer un drame sacré », en référence à l'aire de Delphes. Sur ἄλος, voir aussi Helly 2004, 266-280.

6. Pour le premier sens chez Vitruve, voir 3.5.12, 4.3.6 et 4.7.5 ; pour le second, 4.6.4. Sur ces questions, voir Ginouvès 1998, II 129, et Hellmann 1992, 32.

7. IG XII 9, 189 ; Sokolowski 1969, 92, 5 : Τιθεῖν τὴν πόλιν ἀγῶνα μουσικῆς (...) τεῖ Μεταξὺ καὶ τεῖ Φυλακεῖ. Knoepfler 1998, XXXV-XL, montre que ces deux mots n'étaient pas des noms de lieux, mais des épithètes de la divinité, Artémis, qui avait été « neutre » et « protectrice » pendant les troubles connus par la cité.

8. Lobeck 1829, 545 : καὶ νῦν Ἄρτεμις καλεῖται καὶ φύλαξ καὶ δαδοῦχος. Dans Hésychius, Φυλάδα ἡ Ἐκάτη, le premier mot est généralement corrigé en Φυλάκα.

9. IG XII 7, 419.

10. Petzl 1987, 770 et 771.

11. Fraenkel 1890-1895, I 183. On peut y ajouter, chez Hésiode, les hommes de la race d'or (*Travaux*, 123) et des Immortels innombrables (*Travaux*, 253), φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων, et une dédicace tardive à Sylvain, Rome, IGUR 195, bilingue, Σιλβανῶ Φύλακι.

12. Hérodote VIII, 38 ; Pausanias, 2.4.3 et 9.40.5-6.

13. IG IX 2, 573, Larissa.

14. Arvanitopoulos 1911, 123-124, n° 1 ; Oikonomidis & Koumanoudis 1956-1957, 17-22, n° 1.

MEN

Artémis est associée au dieu Mên¹⁵ lors d'un sacrifice en deux étapes (B22-23 et 24-25) : un sacrifice préliminaire d'encens, puis un sacrifice de volailles blanches, coq pour Mên¹⁶, poule pour Artémis, ou d'agneaux, mâle pour le premier, femelle pour la seconde. Mên apparaît ainsi comme parèdre d'Artémis. De surcroît il est souvent, comme Artémis, qualifié de Σωτήρ. Il est associé à Artémis Éphésia sur une monnaie de Nysa de Lydie¹⁷. En Lydie encore, le couple Ἄρτεμις Ἀνάειτις et Μῆν Τιάμου est bien attesté¹⁸. Hécate, épithète d'Artémis et nom propre d'une autre déesse lunaire, enfin, est associée à Mên en Asie Mineure¹⁹, et l'épithète de Φωσφόρος leur est commune ainsi qu'à Artémis, Mên étant parfois, en Lycaonie et Cilicie par exemple, qualifié lui-même de καταχθόνιος²⁰.

Les témoignages du culte de Mên en Grèce sont peu nombreux : Lane en signale seulement dix-neuf pour la Grèce et les îles, inscriptions et reliefs confondus, et très peu de découvertes ont été faites depuis. Les plus anciens proviennent d'Attique et datent de la seconde moitié du 4e s. av. J.-C. L'inscription de Marmarini est donc un document important, mais il n'est pas tout à fait sans parallèle, même si les témoignages sont plus tardifs. L'une des trois dédicaces à Mên Tyrannos de Sounion (1er s. ap. J.-C.), en effet, est suivie d'un règlement religieux et, à Rhodes (époque impériale), deux stèles funéraires sont érigées par une communauté de fidèles, τὸ κοινὸν τὸ Μηνιαστῶν²¹, dont on ne sait rien de plus.

MOIRA

La Moire, Μοῖρα²², apparaît également à plusieurs reprises (A3, 14, 25 ; B3, 76, 77). Elle dispose d'un autel qui lui est propre (B4, 77) et d'un autre (B77) qu'elle partage apparemment avec Hélios — soulignant ainsi l'une des deux faces de sa nature, solaire et olympienne. Le culte de la Moire, si l'on met à part les innombrables mentions funéraires, n'est pas très répandu : on en compte seulement une douzaine d'attestations, comme, pour la Thessalie, IG IX 2, 282, à Métropolis. Ailleurs, on trouve Moira associée à Artémis, par exemple, à Sparte, avec Artémis Orthia (IG V 1, 602), associée aussi avec Hécate sur des défixions d'Athènes²³.

AUTRES DIVINITÉS DU PANTHÉON GREC

Plusieurs autres divinités sont simplement mentionnées dans l'inscription. Outre Hélios, déjà signalé (A9, B77), Pan (A9) est lui aussi destinataire d'un sacrifice. Il est question aussi d'Apollon Pylaios (A16), associé à Artémis Phylakè : pour Apollon, l'épithète Προπύλαιος est nettement plus fréquente que celle de Πύλαιος²⁴.

AUTRES DIVINITÉS

Plusieurs noms de divinités sont cités qui ne correspondent à rien de ce que l'on connaît et dont l'identification et l'origine géographique apparaissent problématiques.

Nous lisons cinq noms. En A6, on sacrifie à Mogga, Μογγαί ; en A15 & A16, à Alaia, Ἀλαῖαι, et Lillaias, Λιλλαιαδί ; en B80, sont signalés les autels de Adara, Ἄδαρα, et de Lilla, Λιλλα. Ces divinités ne sont pas

15. Cf. Labarre 2009, 389-414.

16. Le coq est l'animal favori de Mên.

17. Lane 1971-1978, II.3 : Nisa 41.

18. Nieuwland, – Versnel, 1990, 165-186 ; SEG 40, 1711. Pour l'assimilation à Artémis, Boyce – Grenet 1991, 205-253, SEG 41, 1799 ; Malay 1994, n° 160, SEG 44, 952.

19. Hasarlar en Lydie, τῆ Ἐκάτα καὶ Μανί, Lane 1971, n° 89.

20. Iconium, Lane 1976, n° 148-151 : ὀρκίζω Μῆνα Καταχθόνιον.

21. Lane, CMRDM 1971, n° 13 (Sounion — voir aussi Sokolowski 1969, n° 55, et 16-17 (Rhodes)).

22. LIMC, s. v. « MOIRAI » (1996), p. 636-648 ; NP (2006), s. v. « Moira », col. 124-126.

23. Jordan 1980, 62-65.

24. Le premier qualificatif peut être aussi celui d'Artémis, comme à Camiros (Segre 1949-1951, 116a), Προπυλαία.

grecques et le texte même du règlement laisse entrevoir l'existence d'influences étrangères fortes sur le déroulement du culte, mais aussi sur l'identité des divinités. En effet, la possibilité, (B35-36), de sacrifier à Artémis²⁵ selon le « rite grec », θύειν τῆι θεῶι ἑλληνικῶι νόμῳ, sous-entend qu'il en était pratiqué un autre, dont l'origine n'est pas précisée. Une coloration orientale du culte est certes lisible dans le nom des deux fêtes des Aloulaia, Ἀλουλαία, et des Nisanaia, Νισαναία²⁶ (B62 & 63), mais ces dernières aussi sont clairement associées au culte principal, celui d'Artémis, qu'elles « orientalisent », si l'on peut risquer l'expression, mais elles ne nous disent rien à propos des autres divinités. Quant à l'exclusion du porc (B15, 32, 36) elle ne permet pas, à elle seule, de parler de culte oriental²⁷. Une telle origine est donc vraisemblable pour ces divinités, mais l'on pourrait aussi songer à l'Asie Mineure. On n'en dira pas plus pour l'instant.

3. LE CULTE

CALENDRIER

La face A s'ouvre sur un calendrier culturel, qui énumère les cérémonies et actes liturgiques à accomplir au cours d'un mois entier. Les prescriptions des onze premiers jours sont perdues et le premier mentionné, A3, est J-12 : τῆι δωδεκάτῃ. Ensuite on lit la séquence J-13 τρεισκαίδεκάτῃ (A4), τεσσαρεσκαίδεκάτῃ (A8), πεντεκαίδεκάτῃ (A9), ἑκκαίδεκάτῃ (A14) à J-19, τῆι δε[κάτῃ]ενάτῃ (A15-16). La suite demeure plus hypothétique. En A47 est noté J-26, [τῆι] εἴκοσι ἑκτῆι. En A54 on peut peut-être restituer J-29 [---τῆι εἴκοσι ἐν]ατῆι. Était donc affiché un calendrier qui rappelait, sur un mois, les prescriptions rituelles régulières à observer.

Les premières concernent la propreté (A4, πλυντήθι) et la pureté (A6, καθαρίσθω τὰ ἀκάθαρτα) du sanctuaire ; la toilette de la déesse (A8, κοσμεῖν τὴν θεόν), et le remplissage des jarres avec de l'eau puisée de nuit à la source (A13-14, ὑδρεύεσθαι δὲ καὶ τὴν χύτραν τὸ ὕδωρ τῆι νυκτηρίνῃ ἀπὸ κρήνης) relèvent du même processus.

Les secondes se rapportent au sacrifice proprement dit. Ce texte utilise un vocabulaire particulièrement riche : à côté de θύειν (*passim*) et θυσιάζειν (A6), on trouve ἀποθύειν (A9, B44), ἐπιθύειν (A9), ἐσθύειν (B45), μεταθύειν (B14) et προθύειν (A3)²⁸. D'autres termes apportent des précisions sur les catégories de victimes et d'offrandes, mais aussi sur les dispositions à prendre pour les non-initiés et les néophytes, et signalent de manière allusive (A15) une procession, μετὰ τὴν πομπήν, peut-être à distinguer de celle qui décrite plus en détail en B61-64.

Sur la face B, les indications calendaires se font très rares. En B17 est mentionné le mois d'Itônion, dernier mois du calendrier thessalien ancien, ἀγείρειν μηνὸς Ἰτωνίου, ainsi que le jour (Νουμηνίας), avec une précision, ajoutée entre B19 et B20, sur un acte à réaliser du 10 au 12 du mois, τῆι δεκάτῃ ἕως δωδεκάτῃ (τοῦ) μηνός. Un autre quantième apparaît en B63, τῆι ἑπτακαίδεκάτῃ τὸ πρῶι, sans nom du mois. Il est possible que les Aloulaia et les Nisanaia (B61) se soient déroulées durant Itônion, (août/septembre). Ces deux fêtes ont des noms empruntés au calendrier sémitique. Les Ἀλουλαία (B62 & 64) sont à rapprocher d'un anthroponyme, rare au Proche-Orient, Ἀλολαιος ou Ἀλουλαιος²⁹. M. Sartre rapproche le premier du patronyme arabe al-^c Ulayya. Pour le second, W.K. Prentice³⁰ suggère qu'il s'agit d'un « birthday name », formé à partir de ^c Aloul, qui correspond à notre mois de septembre. Le rapprochement avec le calendrier est d'autant plus plausible que le second nom associé, Νισαναία (B62), est à mettre en relation avec un autre nom de mois cité par Hésychius : Νισάν · ὁ Ἄρτεμίσιος μῆν, Hésychius renvoyant ainsi au calendrier macédonien, adopté en Orient, et dans lequel Artémisios correspond à notre mois d'avril. Ces deux fêtes sont donc tout à fait à leur place ici, les Aloulaia du fait de la correspondance calendaire entre le grec Itônion et le sémitique

25. Cf. *infra*.

26. Cf. *infra*.

27. Sur l'exclusion du porc comme victime, Lupu 2005, 57-58.

28. J.C. Decourt donnera ailleurs une étude sur ce vocabulaire. Notons seulement que μεταθύειν était considéré par Rougemont 1977, n° 3, comme un *hapax* ; ἐσθύειν en est un.

29. Pour Ἀλολαιος, Sartre, *IGLS XXI* 1993, n° 126 ; pour Ἀλουλαιος, *IGLS II* 1939, 449A.

30. Prentice 1922, 157, n° 11.

° Aloul, les Nisanaia, puisqu'il s'agit du mois d'Artémis, même s'il y a, dans ce cas, rupture temporelle entre les deux calendriers.

PERSONNEL ATTACHÉ AU CULTE

Le personnel attaché au culte est mentionné sur les deux faces. Il compte d'abord une prêtresse chargée, avec le néocore, de veiller régulièrement à la pureté du sanctuaire : B4, καθαιρῆν τὴν ἱερείαν ἢ τὸν νεωκόρον. Cette prêtresse est vraisemblablement celle qu'on retrouve plus loin (B40) comme destinataire d'une partie des victimes lors du sacrifice réalisé selon le rite grec. Quant au néocore, (ὁ νεωκόρος, A7, 31 ; B34), il est chargé des tâches de nettoyage et de purification.

Autres personnes importantes, celles qui sont appelées αἱ φοιβατρία (A7, 23, 30; B20, 34-35). On connaît par Hésychius la forme φοιβητρία καθάρτρια, et le masculin καθαρτής. Le mot est un dérivé de φοιβάω au sens de « nettoyer, purifier » : les φοιβατρία sont donc « les purificatrices », associées au néocore.

Sont également mentionnées (B5), des porteuses d'objets sacrés, τῶν τὰ ἱερὰ αἰρούντων τινά, dont le texte ne dit rien de plus.

INTERDICTIONS ET PURETÉ RITUELLES

Le règlement édicte une série d'interdictions et des indications sur la manière de réparer le viol de ces dernières.

Une double interdiction générale touche toutes les impuretés, sans autre précision³¹. En A5, on lit donc καὶ καθάρισθω τὰ ἀκάθαρτα ἐν τῷ ἱερῷ ; en B1-2 εἰς τὸν νόον τῆς θεοῦ ἀμύητον μὴ εἰσπορεύεσθαι[τ' ἐὰν δὲ εἰσελθῆ, καθαιρῆν... ; en B7-8 εἰς τὸ πρόθυρον μὴ εἰσπορεύεσθαι ἀμύητον ἐὰμ μή... et, plus loin (B13), les prescriptions de purification. Une interdiction spécifique porte sur le grand autel (B74-75), πρὸς δὲ τὸμ βωμὸν τὸν μέγαν ἀτέλεστον μὴ προσεῖναι, et sur celui d'Adara et Lilla (B79-80), ὡσαύτως δὲ φυλασσεσθωσαν καὶ ἀπὸ τοῦ Ἄδαρα καὶ Λιλλα βωμοῦ.

On repère ensuite une série d'interdictions habituelles, particulièrement importantes dans le cas d'un culte féminin : la femme qui a accouché, τῆμ μὲν λ[οχοῦ (B26), celle qui a fait une fausse couche (B26-27), τὴν δὲ διαφθείρουσαν, celle qui a eu des rapports sexuels, ἀπ' ἀνδρός, et celle qui a ses menstrues, ἀπὸ τῶν δὲ κατὰ φύσιν (B28-29), sont interdites d'accès au sanctuaire pour des durées variables, d'une semaine à quarante jours³². *In fine* sont mentionnées deux sources habituelles de pollution rituelle : on ne doit ni uriner ni saigner dans le sanctuaire, ἐὰν δέ τις ἐν τῷ περιστύλῳ ἢ οὐρήσει ἢ αἷμα ποήσει (B81). L'interdiction de crier, ἐὰν τις αὔηται (B80), nouvelle, peut s'expliquer de deux façons : parce que le cri est le signe de la folie³³ ou, plus vraisemblablement, pour éviter le tumulte.

L'eau jouait un rôle important. D'abord dans des rites de purification ou propiatoires, lorsqu'il fallait emplir la jarre à la fontaine du sanctuaire, puis l'ouvrir (A13-14), ὑδρεύεσθαι δὲ καὶ τὴν χύτραν τὸ ὕδωρ τῆι νυκτηρίνηι ἀπὸ κρήνης ἑκκαίδεκάτηι χύτραν ἀνοίγειν. Ensuite, parce qu'il y avait un rite, ἐὰν ἡ θεὸς ἀπὸ ποταμοῦ ἐλθῆι (B62-63), qui liait la déesse à un cours d'eau. Plutôt qu'à un bain rituel de la statue, il est fait allusion à l'arrivée de la déesse depuis le fleuve, peut-être en relation avec un mythe de fondation du sanctuaire³⁴. On ajoutera que le culte d'Artémis a des liens bien connus avec les eaux douces, stagnantes ou courantes : elle se nomme ailleurs Λιμνάτις, Λιμναία, Στυμφηλία, Ἀλφειαία, Ἀλφειωνία³⁵.

Cette caractéristique du culte d'Artémis se double d'une autre. Les sanctuaires d'Artémis sont implantés

31. Sur les impuretés, Parker 1983.

32. Les durées connues par d'autres inscriptions sont extrêmement variées, de quelques heures (à condition, souvent, de procéder à une ablution totale ou à une douche rituelles) à plusieurs semaines.

33. Certains passages d'Hippocrate établissent un lien entre folie et cris, e.g. *Épidémies* 7.11.

34. Il ne faut cependant pas exclure l'hypothèse du bain de la statue. Sur le bain rituel, voir à Athènes la fête des Πλυντήρια : Xénophon, *Helléniques*, I, 4, 12.

35. Pour ces épicleses, voir surtout Pausanias, 2.7.6, 3.23.10, 4.4.2, 5.14.6, 8.2.22, et Strabon, 343 et 350.

à la limite du territoire cultivé et des *eschatiai*³⁶. Le sanctuaire de Marmarini est clairement un sanctuaire « de campagne », comme l'indiquent les mentions d'une source et d'une vigne. On peut alors revenir sur la question éludée au début de cette contribution, celui de sa localisation. Marmarini est tout d'abord proche de l'emplacement de l'antique lac Nessonis, connu par Strabon³⁷. Le village se trouve surtout à une courte distance d'un petit cours d'eau, le moderne Ασμακί, que B. Helly a proposé d'identifier à l'antique Άμυρος, connu par Apollonios de Rhodes³⁸, et qui porta sans doute aussi le nom de Pénée³⁹. Ce cours d'eau rejoint le Pénée juste au nord d'Omorphochôri, après avoir rangé les hauteurs du Phôtini Patôma, au pied duquel sortent plusieurs grosses sources. Ainsi peut-on proposer que le sanctuaire de Phylakè se trouvait quelque part aux confins des territoires des deux cités de Larissa et de Sykourion.

OFFRANDES

Si l'on examine la liste des offrandes qu'il est ordonné de faire lors des différentes purifications ou sacrifices, on peut faire plusieurs remarques.

À trois reprises au moins, le choix est laissé au dédicant : (A11), ὅ τι ἂν βούληται πλὴν ὄψον καὶ περιστερᾶς ; (A16), ὅ τι ἂν θελήῃς ; (B44-45), φερέτω ἄλλο ἱερεῖον οὐ ἂμ βούληται. En revanche, l'exclusion du porc est répétée trois fois au moins, en B15 : πλὴν χοιρέου ; 32, πλὴν χοιρέων ; 36, πλὴν χοίρου ; 51, πλὴν χοιρέων κρέων.

Les victimes sanglantes consistent essentiellement en volailles et en petit bétail. Le bœuf n'apparaît qu'une fois, en B58, βοῦν θύειν; c'est la dernière et la moins citée, la plus rare, la plus chère aussi. Les caprins ne sont mentionnés aussi qu'une fois (B66)⁴⁰, κριὸν τέλειον, pour un holocauste, les ovins plus souvent : B21, ἄρνα, 46, πρόβατον τέλειον ἄρσεν ἢ θήλυ, et 66, ἄρνα ἄρσενα ; en B25-26, il est question aussi d'agneaux et d'agnelles, ἄρνια. L'essentiel est constitué d'oiseaux domestiques, ὄρνις (A25, B 31, 54), le terme désignant généralement des volailles. Le règlement peut apporter une précision, comme en B31, οὐ ὄρνις θήλεια signifie « la poule ». Mais le terme le plus fréquent (B 2, 3, 14, 24, 30, 76, 77) est ἀλέκτωρ, mot rare et d'emploi poétique pour ἀλεκτρυών, et qui désigne le coq. Le mot apparaît ici plutôt comme synonyme de ὄρνις, puisqu'on distingue à deux reprises (B14), ἀλεκτόρι ἄρσενι ἢ θηλείαι, et (B24), ἀλεκτόρας λευκοῦς Μηνι ἄρσενας ... τῆι δὲ Φυλακῆι θηλείας, la volaille mâle de la femelle, le coq de la poule⁴¹ ; en B30, enfin, il est question d'un poussin, νοσσοῦ ἀλέκτορος⁴². À ces volailles, il faut ajouter quelques autres oiseaux, domestiques eux aussi : la colombe, περιστερᾶ (A11), exclue du sacrifice ; l'oie, χήν (B55, 70), qui peut être offerte en holocauste, tout comme la caille, ὄρνυξ (B73) ; enfin (B73) un animal associé à la caille et qui est donc vraisemblablement un oiseau de petite taille, la τρύββα : le mot est nouveau, mais on peut peut-être le rapprocher de celui du τρύγγας⁴³, oiseau qui n'est pas identifié. Reste un dernier animal (B32), un poisson, ἀποστυρίς, dont le nom, transmis par Athénée, dit plus sur la manière de le cuire (le griller) que sur l'espèce ; chez Hégésandros de

36. Jost 2002, 147, remarque qu'en Arcadie la localisation des sanctuaires varie : dans la cité, sur ses marges ou dans des zones à l'écart, près de marécages ou de sources.

37. Strabon 9.5.2.

38. Apollonios de Rhodes, *Argonautiques* 1, v. 696.

39. Sur le réseau hydrographique dans la plaine orientale et les lacs de la région, voir Helly – Bravard – Caputo 2000, 3-35 ; 2001, 73-96 ; 2002, 145-164 ; 2003, 165-190.

40. C'est du reste un peu étonnant, car la chèvre est l'une des victimes privilégiées dans le culte d'Artémis.

41. C. aussi en Lydie, *TAM* III 1, 245. 8, ἀλεκτορα καὶ ὄρνιθα τελέειν.

42. Le terme, sous cette forme, est poétique (Eschyle) ou tardif (Septante), pour νεοσσός ; existe aussi νοσσίς, la poulette, ce qui ne nous autorise pas cependant à traduire νοσσοῦ par coquelet étant donné l'ambivalence du terme ἀλέκτωρ dans notre document.

43. D'Arcy Thompson 1936, 290. Le nom lui-même n'est pas assuré, puisqu'il n'apparaît que dans quelques manuscrits d'Aristote, *HistAn* 593b5 ; sur les autres il est nommé πύγαργος (*ibid.* p. 255). Les différentes identifications proposées sont mises en doute par Thompson.

Delphes, il s'agit d'un sorte de poisson que l'on trouve dans le lac Bolbè, en Macédoine⁴⁴ ; d'après Cléarque⁴⁵, le flutiste Technôn en aurait fait griller en offrande sur la tombe de son ami Charmos.

Les fournitures qui sont réclamées dans les différents rites de purification ou les sacrifices ne présentent guère d'originalité. Le fidèle doit apporter une certaine quantité d'huile pour les lampes (*passim*), du bois (A34 ; B59, 67, 71), des torches (B12, 71) et des broches (B12, 71), du pain et du vin. Ce dernier vient d'une vigne appartenant sans doute au sanctuaire : il est dit ἀπὸ τοῦ ἀγνοῦ (A24-25) et ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ (B39). Parmi les offrandes figurent également λάγανα (*e. g.* A24, 32, B15, 37, 68) et ὄμορα (B38, 47, 59, 69). Le premier est une sorte de gâteau sec connus par Athénée, Galien et Hésychius⁴⁶. On ne possède qu'un exemple épigraphique du terme, à Antioche⁴⁷. La forme ὄμορα est nouvelle, mais on lit, chez Athénée et Hésychius, ὄμορα et ἄμορα⁴⁸ : il s'agit d'une bouillie de fleur de froment aromatisée au miel et au sésame. Sont mentionnées enfin quelques aromates : λιβανωτός (B52, 69), l'encens ; μύρον ῥοδινόν (B53), l'essence de rose ; ἀρώματα (B53), les herbes aromatiques. Θυμία (B52-53) est un mot rare pour θυμίαμα⁴⁹ et est traduit par encens, mais le sens ne convient pas ici, sauf à y reconnaître une catégorie spéciale d'encens. Ζμύρνα ou σμύρνα (B53, 69) est la myrrhe. Quant à βασισαβαρουτα (B69), S. Amigues⁵⁰ se référant à Dioscoride III 45, πήγανον καλοῦσι δὲ Σύροι βήσσαναν, et III 46, πήγανον κηπαῖον Ῥωμαῖοι ῥοῦτα ὀρτήνσις, Σύροι ἀρμαλά, οἱ δὲ βησσασά, γ reconnaît la rue de Syrie, qui avait une grande réputation apotropaïque dans l'Antiquité.

Plusieurs précisions relatives à des célébrations un peu particulières, qui apparaissent sur la face 2, méritent encore d'être relevées. D'abord la mention de plusieurs holocaustes (B66,70,73), ἐὰν τις ὀλοκαυτήσαι βούληται. Ensuite une célébration prévue pour durer une journée complète (B49-50) : ἐὰν τις πανημερίσαι βούληται. Le mot est nouveau, mais l'on connaît le verbe πανημερίζω au sens de « consacrer une journée à une activité »⁵¹. On lit enfin le mot τῆι τραπεζο[πλ]ησίαι (A33-34) et l'expression (B45-46) ἂν δὲ τις τραπεζωπλησίαν βούληται ποιεῖν τῆι θεῶι, qui est un *hapax* que l'on peut rapprocher du verbe τραπεζοποιέω, qui signifie « garnir la table de nourriture »⁵² ; ici la table doit être entièrement couverte de nourriture et l'énumération : ovin, bouillie, gâteaux, vin, va bien en ce sens.

Enfin les cérémonies comportaient une procession, lors des Nisanaia (B62), et une autre lors des Aloulaia, cette dernière diurne (B63 : τὸ πρωί), peut-être au lever du jour ; une troisième, nocturne, se déroulait aux flambeaux, apparemment le soir du même jour, εἰς νύκτα δὲ λαμπαδεύεσθαι (B64).

4. UN CULTE À INITIATION

Si beaucoup d'éléments relatifs au culte d'Artémis Phylakè nous échappent, une chose du moins est sûre. Il s'agit d'un culte comportant une initiation et distinguant les initiés et les autres⁵³. De ces derniers, il est surtout question sur la face B, parce que c'est sur celle-ci que figurent les interdictions les plus nombreuses : ἀμύητος (B1, 7, 13) ou ἀτέλεστος (B75, 78, mais aussi A35). Sur la face antérieure, ce sont les initiés qui sont mentionnés : τετελεσμένος (A4, 7/8, 38), τελισκόμενος (A23), τετελισκόμενος (A23). En outre, une partie des cérémonies se fait la nuit : ὑδρευεσθαι δὲ καὶ τὴν χύτραν τὸ ὕδωρ τῆι νυκτηρίνηι (A12-13) et ἀπὸ κρήνης εἰς νύκτα δὲ λαμπαδεύεσθαι (B64).

44. Athénée, *Deipnosophistes* 334e : Οἶδα δὲ καὶ τὰ περὶ τὴν ἀποπυρὶν καλουμένην περὶ τὴν Βόλβην λίμνην, περὶ ἧς Ἠγήσανδρος ἐν τοῖς Ὑπομνήμασι φησὶν οὕτως. Pour Cléarque (*FHG* II, p. 302), ἡ ἀποπυρὶς est un petit poisson, comme l'ἐνανθρακίς, que l'on grille de la même façon.

45. Athénée 334 c. Même usage à Cos : Segre 1993, n° ED149b, 42-43

46. Athénée, 656f : σιτευτὰς ὄρνιθας ... ἄτριγας, οἰετας, λαγάνους κατὰ νῶτον εἰσας ; pour l'identification, voir A. Marchiori, *I Deipnosophisti* (2001), p.1673 note 6. Selon Galien, *Propriétés des aliments* I.4, il existe deux qualités d'ἄτρια, ῥύματα et λάγανα, et, commente Galien, φαυλότερα δὲ τὰ λάγανα. Hésychius, s. v.

47. Downey 1941, 93, n° 156.

48. Hésychius, s. v. : ὄμορα ἔφθη, μέλι ἔχουσα καὶ σησάμην ; Athénée, *Deipnosophistes* 646d : τὰ μελιτώματα Φιλίτας ἐν Ἀτάκτοις ἄμορας φησὶν καλεῖσθαι.

49. Aretas, SD 2.II, K. Hude, *CMG* II, 1923.

50. Communication personnelle de S. Amigues, que je remercie ici. Voir Amigues 1995, 3-29.

51. Euripide, *Rhesos*, 360-362 : ἀ παλαιὰ Τροία ... παναμερεῦσει θιάσους.

52. Diphilos 43. 3, Kock ed. *CAF* II, p. 541.

53. Bodson 1986, 299-315.

L'association d'Artémis à des cultes à mystères, relève M. Jost⁵⁴, n'est pas très fréquente. En Arcadie, de tels cultes sont signalés sur le Mont Knakalos, à Lykosoura, à Mantinée ; on a aussi des témoignages à Thasos, Mytilène, Cyrène, Didyme et Éphèse. À Athènes, le culte d'Artémis comportait aussi des mystères⁵⁵. L'un des plus célèbres est celui du sanctuaire de Brauron⁵⁶ : Hésychius, s. v. ἀρκτεία, parle à ce propos explicitement d'initiation, τελετή, et le scholiaste à Aristophane, *Lysistrata* 645a, de mystère, τὸ μυστήριον⁵⁷. On a bien montré⁵⁸ à propos du terme νεβεύσσασα sur des inscriptions macédoniennes et thessaliennes, que sous le « patronage » d'Artémis, existait une institution sociale par classe d'âges pour les filles dans ces deux régions, institution dont la nature exacte nous échappe, mais peut-être analogue à celle de Brauron. Le rapprochement du culte de Marmarini avec, par exemple, celui d'Atrax, reste cependant à l'état d'hypothèse parce que l'inscription ne dit rien de l'existence éventuelle de telles classes, ensuite parce que rien ne nous permet de savoir dans quel cadre exact se déroulaient les cérémonies.

CONCLUSION

L'inscription de Marmarini nous apporte donc toute une série de nouveautés. D'abord sur les cultes en Thessalie, avec en particulier l'existence d'un culte à initiation, consacré à Artémis Phylakè, dans un sanctuaire où, à côté de divinités bien connues, étaient également honorées un certain nombre de divinités féminines d'origine certainement orientale. Les détails donnés sur l'un des deux rites pratiqués — le rite grec, l'autre n'étant pas décrit sur la pierre — nous fournissent bon nombre de mots nouveaux. Nul doute que cette inscription donnera, dans les années à venir, matière à discussion.

---

54. Jost 2003, 143-169. Voir aussi Graf 2003, 241-262.

55. Jeanmaire 1951, 261 : scholie à Théocrite 2.66.

56. Sur Brauron, *The New Pauly*, s. v. : ἀρκτεία, ἡ τῶν ἀρκετευομένων τελετῆ ἀρκετεύειν δὲ τὸ καθηροῦν

57. Holwerda 1996, 33 : ἀρκτον μιμούμεναι τὸ μυστήριον ἐξετέλου.

58. Hatzopoulos 1994, 25-40 ; Helly 1995, 333-334 ; Garcia Ramon 1999, 11-13. Voir, dans le corpus des inscriptions d'Atrax, actuellement sous presse, les inscriptions n° 54-61.

RÉSUMÉ

A NEW “LEX SACRA” FROM THE REGION OF LARISSA

Jean-Claude Decourt, Athanasios Tziafalias

This high marble stela found a few years ago at Marmariani, not far from Larissa, offers a long opisthographic inscription of which only 54 and 82 lines are today readable. The present paper provides an overview of the probable appearance of the sanctuary (peribolus, temple, altars and equipment), a list of the deities worshipped – Artemis Phylake was the main goddess, but, alongside other Greek gods, one finds also several deities of Eastern origin, previously unknown –, a fragment of the religious calendar, and remarks on the performance of worship (which very probably included initiation rites) and its priests. This inscription (mid-2 century BC), due to its length and its content, is unique in Thessaly.

BIBLIOGRAPHIE

- Amigues S., 1995. Des plantes nommées *moly*, *JSav*, 3-29.
- Arvanitopoulos A.S., 1911. Inscriptions inédites de Thessalie, *RPhil*, 123-139.
- Bodson L., 1986. L'initiation artémisiaque, in L. Ries, H. Limet (éds), *Actes du colloque de Louvain la Neuve sur les rites d'initiation 1984*, 299-315.
- Boyce M. - Grenet F., 1991. *A history of Zoroastrianism* III, Leiden.
- D'Arcy Thompson W., 1936 [1966]. *Glossary of Greek Birds*, Hildesheim.
- Decourt J.-C. – Tziafalias A., 2007. Cultes isiaques en Thessalie, in L. Bricault – M.J. Versluys – P.G.P. Meyboom (eds.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman world, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 2005*, Leiden-Boston, 329-363.
- Decourt J.-C., 2009. Les cultes thessaliens dans l'*Alexandra* de Lycophron, in C. Cusset – E. Prioux (éds.), *Lycophron : éclats d'obscurité. Actes du colloque international de Lyon et Saint-Étienne 18-20 janvier 2007*, Saint-Étienne, 377-391.
- Fraenkel M., 1890-1895. *Die Inschriften von Pergamon*, Berlin.
- García Ramón J.L., 1999. Onomastique grecque, dialectes grecs et grammaire comparée, in C. Dobias-Lalou (dir.), *Des dialectes grecs aux Lois de Gortyne*, Paris.
- Ginouvens R., *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine* III, Paris 1998.
- Graf F., 2003. Lesser Mysteries—not Less Mysterious, in M.B. Cosmopoulos (éd.), *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secrets Cults*, Londres, 241-262.
- Hatzopoulos M., 1994. *Cultes et rites de passage en Macédoine*, (*Mélétémata* 19) Athènes-Paris.
- Hellmann M.-C., 1992. *Recherches sur le vocabulaire de l'architecture grecque d'après les inscriptions de Délos*, Paris.
- Helly B., 1995. *L'État thessalien, Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi*, Lyon.
- Helly B., 2004. Gloses thessaliennes et *realia*, in G. Rocca (éd.), *Dialetti, dialettismi, generi letterari e funzioni sociali*, Alessandria, 266-280.
- Helly B. – Bravard J.-P. – Caputo R., 2000. Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα », *ΘεσΗμ* 38, 3-35.
- Helly B. – Bravard J.-P. – Caputo R., 2001. Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα », *ΘεσΗμ* 39, 73-96.
- Helly B. – Bravard J.-P. – Caputo R., 2002. Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, *ΘεσΗμ* 40, 145-164.
- Helly B. – Bravard J.-P. – Caputo R., 2003. Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα », *ΘεσΗμ* 41, 165-190.
- Holwerda D. éd., 1996. *Scholia in Aristophanem* II4, Groningen.
- Intzesiloglou B., 2002. The Archaic temple of Apollo at ancient Metropolis (Thessaly), in Stamatopoulou M. – Yeroulanou M. (eds.), *Excavating Classical Culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford., 109-115.

- Jeanmaire H., 1951. *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Paris.
- Jordan D., 1980. Ἐκατικά, *Glotta* 18, 5, 52-65.
- Jost M., 2003. Mystery Cults in Arcadie, in M.B. Compulse (ed.), *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secrets Cults*, Londres.
- Knoepfler D., 1998. Du nouveau sur les dèmes et tribus d'Érétrie, *REG* 108, XXXV-XL.
- Labarre G., 2009. Les origines et la diffusion du culte de Mên, in H. Bru – F. Kirbilher – S. Lebreton (éds.), *L'Asie Mineure dans l'Antiquité. Échanges, populations et territoires*, Rennes, 389-414.
- Lane E., 1971-1978. *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis*, *EPRO* 19, Leiden.
- Lobeck C.A., 1829 [1968]. *Aglaophamus*, Darmstadt.
- Lupu E., 2005. *Greek Sacred Laws*, Leiden-Boston.
- Malay H., 1994. *Greek and Latin inscriptions in the Manisa Museum*, Wien.
- Nieuwland J.C. - Versnel H.S., 1990. *Eine Kleinasiatisch Staphorst: De religieuze cultuur van de biechtinscripties*, *Lampas* 23, 165-186.
- Oikonomidis A.N. – Koumanoudis S.N., 1956-1957. Επιγραφαι ανεκδότοι Λαρίσης και Επιδαύρου, *Polemon* 6, 17-26.
- Parker R., 1983. *Miasma, Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford.
- Petzl G., 1987. *Die Inschriften von Smyrna*, *IK* 24, Bonn.
- Prentice W.K., 1922. in E. Littmann – D. Magie – D.R. Stuart, *Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909*, Section B, Northern Syria, Leiden.
- Ρακατσάνης Κ. – Τζιαφάλιας Αθ., 1997. *Λατρείες και Ιερά στην αρχαία Θεσσαλία*, Ιωάννινα.
- Rougemont G., 1977. *Corpus des inscriptions de Delphes I*, Paris.
- Segre M., 1949-1951. *Tituli Camineuses*, *ASAtene* 27-29, n°116.
- Segre M., 1993. *Iscrizioni di Cos 1*, Rome.
- Sokolowski F., 1969. *Lois sacrées des cités grecques*, Paris.
- Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία, η Φεραία θεά*, Αθήνα.

Fig. 1. Règlement religieux de Marmarini, face A ; photo, équipe thessalienne de Lyon.

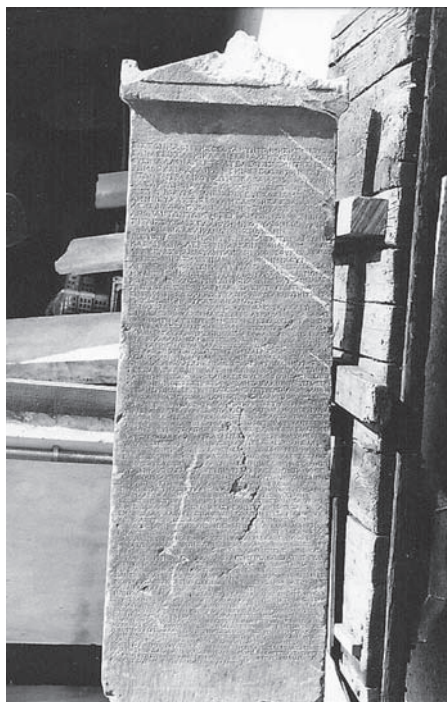

Fig. 2. Règlement religieux de Marmarini, face B ; photo, équipe thessalienne de Lyon.

DE SPON À IOANNIS OIKONOMOU ET QUELQUES AUTRES. HISTOIRE DE LA COLLECTION ÉPIGRAPHIQUE DE LARISSA

Br. Helly, Th. Palioungas, Ath. Tziafalias

Les études d'épigraphie thessalienne ont connu ces dernières années un développement considérable : les récentes fouilles et les prospections systématiques ont sans cesse apporté de nouveaux documents pour l'histoire de la Thessalie, celle des cités qui y étaient établies et celle du dialecte thessalien.

C'est en particulier le cas à Larissa, où sont regroupées et conservées le plus grand nombre des inscriptions thessaliennes publiées ou encore inédites trouvées dans la cité et dans sa région, qui correspond pour sa plus grande partie à l'ancienne Pélasgiotide. Il arrive aussi que des inscriptions déjà connues mais qui avaient disparu suite à diverses circonstances, réapparaissent et trouvent enfin place dans les réserves. Aussi ne faut-il pas perdre de vue, selon nous, l'histoire de la collection épigraphique de Larissa et c'est pourquoi nous avons décidé de la retracer dans une communication au Troisième congrès international consacré aux recherches archéologiques 2006-2008 en Thessalie.

Mais nous nous sommes très vite rendu compte que la matière était considérable et dépassait largement les limites d'une brève communication. Nous espérons donc pouvoir préparer et publier un album richement documenté de cette histoire, qui est aussi celle des activités archéologiques s'étendant, pour cette région, sur près de trois siècles et qui est aussi celle de Larissa elle-même. Pour les Actes du colloque, nous avons choisi d'éclairer les étapes les plus anciennes de cette histoire et de mettre en avant non pas tant les voyageurs et savants étrangers qui ont recherché, publié et étudié des inscriptions de cette collection et dont la plupart sont bien connus, mais de mettre en lumière les contributions que les érudits grecs y ont apportées : philologues, érudits, enseignants de Larissa et de la région ont eu un rôle qu'il ne faut en aucun cas tenir pour mineur dans cette histoire.

La plus ancienne publication d'inscriptions thessaliennes a été faite par le médecin lyonnais Spon¹ : dans ses *Miscellanea Eruditae Antiquitatis* parus en 1695, sect. X, XXVIII, 1-11, il a donné la transcription de onze inscriptions de Larissa dont il avait reçu les copies, lors de son bref passage à Athènes, du consul de France du roi Louis XIV, résidant à Athènes, Jean Giraud². Nous ne savons pas comment Jean Giraud avait obtenu ces copies d'inscriptions : sans doute avait-il des contacts avec des Grecs de Larissa qui s'y intéressaient et auxquels il pouvait les demander³. Ces onze inscriptions de Larissa, des épitaphes d'époque hellénistique et romaine, ont naturellement toutes été reprises par O. Kern dans le volume IX 2 des *Inscriptiones Graecae* publié en 1908 et la collection épigraphique de Larissa en conserve encore trois, les autres ayant apparemment disparu depuis (fig. 1).

---

¹. Jacob Spon (1647-1685), médecin, archéologue et érudit, a entrepris un voyage en Orient en compagnie du botaniste anglais George Wheler au cours des années 1675-1676 et il a publié la relation de son voyage en 1678, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*. Livres i, iv et vi [s.d.], Hervé Duchêne éd., Paris, s.d. Cf. *Jacob Spon : un humaniste lyonnais du XVIIe siècle* : [exposition organisée par la Gypsothèque de l'Université Lumière Lyon 2, 20 octobre-8 décembre 1993], Publications de la Bibliothèque Salomon-Reinach, Roland Étienne et Jean-Claude Mossière dir., Paris, 1993.

². Cf. M. Collignon, *Le Consul Jean Giraud...*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, tome XXXIX, 1913, 57. On y apprend que le consul Giraud avait un agoyate du nom de Janaki, formé par lui à la chasse aux inscriptions; il avait d'autre part constitué chez lui une sorte de musée d'inscriptions grecques dont Spon a pris des copies (cf. Spon, *o.c.*, II, 306-307). On sait que Jean Giraud a fondé une famille à Athènes, où il a encore des descendants.

³. Nous restons dans l'ignorance sur les relations que Giraud avait avec Larissa ni de qui il avait reçu des copies des pierres publiées par Spon, puisqu'apparemment celles-ci se trouvaient à Larissa et que, au moins pour celles qui existent encore, elles n'ont pas été transportées ailleurs.

Spon Section X, XXVIII p. 331 <i>Ex J. Giraud</i>	IG	Texte	Archives Lyon (n° GHW)
1	772	Ὀνήσιμος Ὀνησίμου	2370
2	871	Ἰάκινθε	2416
3 (Kern n° 9 par erreur)	787	Εὐβουλος Εὐβούλου	1795
4 (Kern n° 8)	776	Ἀπολλόδωρος Ἀγλαοφώντος	1244
5	800	Νικηφόρος Εἰσαγόρου	2384
6 (le texte est erroné dans la copie de Giraud)	802	Παραμόνη Παρμενίσκου à lire Παρμονὶ Παρμενίσκου	1280
7	918	Σωτιάς Σωσθένη	2441
8	975	Ἀγαθοκλῆ Μενάνδρου	2476
9	961	Ἀβάσκαντος Ἐλπίδα	2469
10 (Kern n° 9)	907	Λαῖνα Μέμμιον	2436
11	931	Ἄντικράτης Εὐκλεία	2451

Fig. 1. Les onze inscriptions publiées par Jacob Spon. En grisé foncé (no 3, 4, 6) les trois stèles qui sont encore dans la collection épigraphique de Larissa, en grisé clair (no 8, 11) les inscriptions copiées après Spon par I. Oikonomou au début du 19e s. et disparues depuis.

Il faut attendre jusque vers le milieu du 18e siècle pour trouver à nouveau mention d'inscriptions antiques de Larissa. C'est alors l'esprit de l'ère des Lumières sur sa fin et celui des débuts du Romantisme qui a conduit quelques voyageurs qui avaient entrepris la traversée de la Thessalie à s'intéresser aux ruines des cités antiques et à signaler l'existence d'inscriptions. Le voyageur anglais R. Pococke voyage en Thessalie en 1740, arrive depuis Thessalonique par la skala de Karitsa (Stomio); il publie le récit de son voyage en 1745⁴ suivi en 1752 d'un volume consacré aux inscriptions qu'il avait vues en Grèce, *Inscriptionum antiquarum liber*: il y republie l'une des inscriptions publiées par Spon, qu'il a retrouvée, l'épithaphe d'Εὐβουλος Εὐβούλου⁵.

On doit citer ensuite le jeune Suédois J. J. Björnsthål qui, en 1779, voulant se rendre à Thessalonique, est passé par Larissa⁶. Björnsthål n'a publié aucune des stèles funéraires inscrites qu'il a pu voir dans un cimetière turc, situé à l'Est de la ville, près du Pénée, dans un cimetière grec et dans le cimetière juif, mais son témoignage doit être retenu du fait qu'il est le premier à avoir observé que nombreuses étaient ces stèles réutilisées par les Turcs sur leurs propres tombes.

Le plus célèbre des voyageurs qui ont contribué à faire connaître des inscriptions de Thessalie est le colonel anglais W. M. Leake⁷, qui a séjourné à Larissa du 19 au 22 novembre 1805. Dans ses *Travels in Northern Greece*, publiés en 1835, vol. I, il décrit son passage à Larissa et note la présence dans les cimetières de nom-

4. *Observations on the islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece and some other parts of Europe*, Londres 1745. Traduction grecque dans *ΘεσΗμ* 27 (1995), 283-287 (tiré de *Observations*, p. 222-226 de la traduction allemande).

5. *Inscriptionum antiquarum liber* I, 5, 5, 61 (CIG I, 1785) = O. Kern, *IG IX 2*, 787 (Archives thessaliennes de Lyon, GHW 1795).

6. Pour J.J. Björnsthål, cf. Br. Helly, *Gonnoi*, vol. I, 1974, 13-15; traduction en grec moderne du récit de son voyage, *To οδοιπορικό της Θεσσαλίας, 1779*, Thessalonique 1979, 118-120.

7. W.M. Leake (1777-1860), officier d'artillerie, a servi aux Indes, en Turquie, en Egypte, puis en Épire comme représentant de Grande Bretagne auprès d'Ali Pacha de Ioannina. Ayant pris sa retraite en 1815 avec le grade de colonel, il se consacra à des études de topographie et d'archéologie, qu'il a publiées dans plusieurs ouvrages: *The Topography of Athens* (1821), *Journal of a Tour*

breux blocs antiques, dont des stèles funéraires «all now serving for Turkish tomb-stones», information qui recoupe l'observation faite par Björnsthål quelques vingt cinq années plus tôt. Il donne le dessin de cinq inscriptions de Larissa⁸, dont, sous le n° 13, la première liste de déclarations d'affranchissement connue de Larissa, *IG* 547, qui a été copiée aussi par I. Oikonomou peu après lui et par Ussing trente ans plus tard. C'est encore à Leake que nous devons la première publication d'inscriptions dialectales, quand il a présenté en 1820, en annexe à une relation de voyage de Richard Walpole, les dédicaces à Apollon Kerdōios Ἄπλουσι Κερδ[ο]ίου Σουσίπατρος / Πολεμαρχίδαιος ὁ θύτας / ὄνέθεικε ἱεροναμονεῖ/σας καὶ ἀρχιδαυχαφορείσας et à Apollon Tempeitas Ἄπλουσι Τεμπεῖτα / Αἰσχυλῖς Σατύροι/ ἐλευθέρια (*IG* IX 2, 1234 et 1034 reprises par A. Boeck en 1825 dans *CIG* 1766 et 1767)⁹. Leake attribuait l'une à Phalanna, l'autre à Gyrtou, alors que nous sommes assurés aujourd'hui qu'elles proviennent toutes deux de Larissa. Quelques années plus tard, en 1835, Leake a publié encore plusieurs autres inscriptions dialectales dans les deux derniers volumes consacrés à ses voyages en Grèce du Nord¹⁰.

Au cours des mêmes deux décennies du début du 19e s., l'érudit larisséen Ioannis Oikonomou, qualifié de Λογιώτατος, a donné la première contribution d'un Grec à l'édition d'inscriptions de Larissa, en publiant les transcriptions de dix-sept épitaphes dans une petite plaquette intitulée *Ἱστορικὴ τοπογραφία τῆς τωρινῆς Θεσσαλίας*, de 1817¹¹. On y trouve la copie en majuscules de quinze inscriptions de Larissa que l'on retrouvera ensuite dans les *IG* IX 2 de Kern à partir d'autres sources. Kern ne connaissait pas celle-ci : on y trouve aujourd'hui des informations plus précises sur la provenance de ces documents, souvent seulement localisés «*in museo*» chez Kern (fig. 2).

Localisation Oikonomou	IG	Archives Lyon (n° GHW)	
Mosquée Ömer Bey près de la fontaine.	896	2427	Sur un sarcophage.
Au Bazar (= sur la colline du Phourion).	624	1509	L'acropole de la cité antique.
Sur le lieu des Tourkika Mnimata de la Makhala Paraschou.	984	1477	Quartier au Sud de la ville, près de la Porte de Pharsale.
Arnaout Makhala.	792	2379	Quartier au sud-ouest de la ville, sur la rive droite du Pénée.
Dans l'église Ag. Achillios.	547	5108	Liste de déclarations d'affranchissement.
Sur le lieu des Tourkika Mnimata au-dessus de la route pour Ambélakia.	931	2451	Nécropole orientale de la cité antique.
Au même endroit ? (ἄλλο).	773	1554	
Localisation Oikonomou	IG	Archives Lyon (n° GHW)	

in Asia Minor (1824), *Travels in the Morea* (1830), avec un supplément, *Peloponnesiaca* (1846), *Travels in Northern Greece* (1835), *Numismata Hellenica* (1854), suivis d'un supplément en 1859.

8. *Travels in Northern Greece*, vol. I, 439 et pl. II, n° 9-13.

9. *IG* 1034 publiée par Leake en annexe de la relation de voyage de Walpole, *Travels*, 1820, 506, n° 3 avec *IG* IX 2, 897, 900, puis par le même et C. O. Müller, *Classical Journal* 26, n. 52 (1822), 393 sqq. avec *IG* 1234.

10. *Travels*, vol. III, n° 149, 149 bis, 150 et 151; vol. IV, n° 185, 200, 211 et 219.

11. Réédition par les soins de K. Spanos, Larissa 2005, avec *fac simile* du manuscrit, introduction biographique, notes et commentaire.

idem	975	2476	
idem	pas dans <i>IG</i>	5960	Publiée par Br. Helly, <i>ΘεσΗμ</i> 24 (1993), 3-17.
idem	805	2387	
idem	800	2384	
idem	938	2456	
idem	907	2436	
idem	pas dans <i>IG</i>	5961	Ἡρώς Σωτήρ Br. Helly, <i>ΘεσΗμ</i> 24 (1993), 3-17.
idem	576	4106	Dédicace Ennodia.
idem	776	1244	
idem	740	2345	

Fig. 2. Les inscriptions transcrites par Ioannis Oikonomou de Larissa (1817). En grisé clair (*IG* 931, 975), les deux inscriptions déjà publiées par Spon et dont le texte peut être amélioré grâce à la copie d'Oikonomou.

On trouve de plus dans le petit livre d'Oikonomou la copie de deux épitaphes qui ne figuraient pas dans les *IG* et qui ont été présentées, avec des propositions de corrections par rapport à la transcription originale, par Br. Helly, *ΘεσΗμ* 24 (1993), 3-17, à partir de l'édition du même ouvrage faite en 1989 par M. M. Papaioannou:

- a) Φίλα Κασσάνδρου [γυνή] δὲ Ξενογένου χαίρει,
b) Ἡρώς Σωτήρ χαίρει¹².

On y trouve également la transcription de deux autres inscriptions qui avaient été publiées par Spon, mais dont les textes n'étaient pas satisfaisants et avait fait l'objet de corrections visant à les améliorer de la part d'August Boeck dans le *Corpus Inscriptionum Graecarum* (1828) sous les n° 1779 et 1786. Ces textes corrigés ont été reçus dans la tradition épigraphique et on les trouve dans les *IG IX 2* de O. Kern, en dépit de leurs imperfections.

Le texte de Boeck, *CIG I*, 1779 (*IG* 975), à partir de Spon corrigé est le suivant:

Ἄγαθοκλή[ς] Μενάνδρου
Ἄφροδισι[εὺς] τῆς Τραχήας
ἐτελ(εὔτησεν) ἐτῶν [- ']: ἐποίη-
σαν οἱ ἀπελεύθεροι.

La tentative faite par Boeck pour mettre en ordre le texte a conduit à juxtaposer deux nominatifs, le nom du défunt d'une part, la mention des affranchis de celui-ci d'autre part. La transcription de Ioannis Oikonomou (**fig. 3**) permet de reconstruire un texte contenant une seule proposition, la consécration de son tombeau faite par les affranchis d'Agathoklès à leur maître.

12. Non reprises dans *SEG* 48 (1998), 659, où se trouve la citation de l'article de Br. Helly sur le tombeau d'Hippocrate à Larissa (avec la mention *non vidimus* et le renvoi à *Bull. épigr.*, 2000, n° 410), article dans lequel ces deux inscriptions ont été publiées.

ΑΓΑΘΟΚΛΗ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ ΑΦΡΟΔΙΣΙ ΤΗΣ
 ΤΡΑΧΕΙΑΣ ΗΕΤΕΝΕ Τ·Ο·ΝΕΠΟΙΗΕΑΝ
 ΟΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΟΙ

Fig. 3. Transcription de IG 975 par Ioannis Oikonomou.

Le nouveau texte de IG 975 à partir de la copie venant de Giraud (publiée par Spon) confirmée par celle de Ioannis Oikonomou, peut désormais être présentée ainsi:

Ἀγαθοκλῆ Μενάνδρου
 Ἀφροδισι[εῖ] τῆς Τραχείας
 (τ)ετε(λ)ε[υ]τ[ηκ]ό[τι ἐ(τῶν)] ν' ἐποίη-
 σαν οἱ ἀπελεύθεροι.

Pour Agathoklès fils de Ménandros d'Aphrodisias (de Cilicie) Trachée, décédé à cinquante ans, ses affranchis ont (fait) faire (ce monument).

L. 1: ΑΓΑΘΟΚΛΗ.ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ Spon, ΑΓΑΘΟΚΛΙ.ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ Oikonomou, la haste verticale étant suivie d'un blanc, il s'agit sans doute plutôt d'un *éta* que d'un *iota* (disparition de la haste droite de la lettre ?); la copie publiée par Spon donnait un *éta* suivi apparemment d'une lettre manquante, d'où Ἀγαθοκλῆ[ς] Μενάνδρου/Ἀφροδισι[εύς] Boeck, qui a restitué des nominatifs en ajoutant le *sigma* final du nom et de l'ethnique ce qui l'a conduit aussi à reconstruire la forme verbale ἐτελ(εὔτησεν) à la l. 3; L. 2 : ΑΦΡΟΔΙΣΙ. Spon, ΑΦΡΟΔΙΣΙ ΤΗΣ Oikonomou, donc probablement Ἀφροδισι[εῖ], datif de l'ethnique; Τραχίας Spon, Τραχείας Oikonomou. L. 2 ou 3: en début de ligne 3 ΕΤΕΛ.ΕΤΩΝ... Spon, d'où ἐτελ(εὔτησεν) ἐτῶν [-']· ἐποίη/σαν Boeck et successeurs; ΗΕΤΕΝΕ Τ·Ο·ΝΕΠΟΙΗΕΑΝ Oikonomou (au milieu de sa l. 2, puisque ses transcriptions ne respectent en général pas la coupe des lignes et sans indication précise du nombre de lettres manquantes là où il a laissé des espaces blancs ou des points) que l'on peut comprendre comme (τ)ετε(λ)ε[υ]τ[ηκ]ό[τι ἐ(τῶν)] ν', probablement avec abréviation de ἐτῶν, «mort à 50 ans».

Pour la reconstruction d'un participe parfait τετελευτηκότι au datif suivi de l'indication de l'âge du défunt, cf. par exemple une épitaphe de Claudiopolis en Bithynie, *IK Klaudiu polis*, n° 131:

Δομίτιος Δι-
 ομήδου ζῶν
 καὶ φρονῶν ἐ-
 αυτῷ καὶ γυνεκί
 5 Ἄφφη καὶ Ἄνδρος-
 θένη τῷ υἱῷ τετε-
 λευτηκότι ἐ(τῶν) λβ' καὶ
 Δομίτιῳ Δομίτι-
 ου καὶ αὐτῷ τετε-
 10 λευτηκότι ἐ(τῶν) λβ'
 μνή(μη)ς χάρι(ν).

Pour la deuxième inscription que Spon avait fait connaître et dont le texte avait été corrigé, lui aussi, par Boeck dans le *CIG*, la transcription faite par Ioannis Oikonomou apporte les éléments qui peuvent conduire à une solution obvie. Le texte de Boeck, *CIG* I, 1786, reconstitué à partir de Spon corrigé et repris par O. Kern, *IG* 931, était le suivant:

Ἀντικράτης Εὐκλεία τῇ ἑαυτοῦ
γυναικί μνείας χάριν ἥρωσ χρηστὲ χαῖρε·
ἐνέχομαι μηδένα ἕτερον τεθῆναι
χωρὶς ἐμοῦ ἢ γ[ο]νεὺς Λονγίνος· ἐὰν δέ τις
ἕτερος τολμήσῃ, δώσει ἐς τὸ ταμεῖον * (δηνάρια) ,βφ'.

On ne voit guère ce que signifie l'expression ἢ γονεὺς Λονγίνος et rien n'assure ce nom de Longinos tiré par Boeck de la copie publiée par Spon. Mais, à partir de la transcription de Ioannis Oikonomou (fig.4),

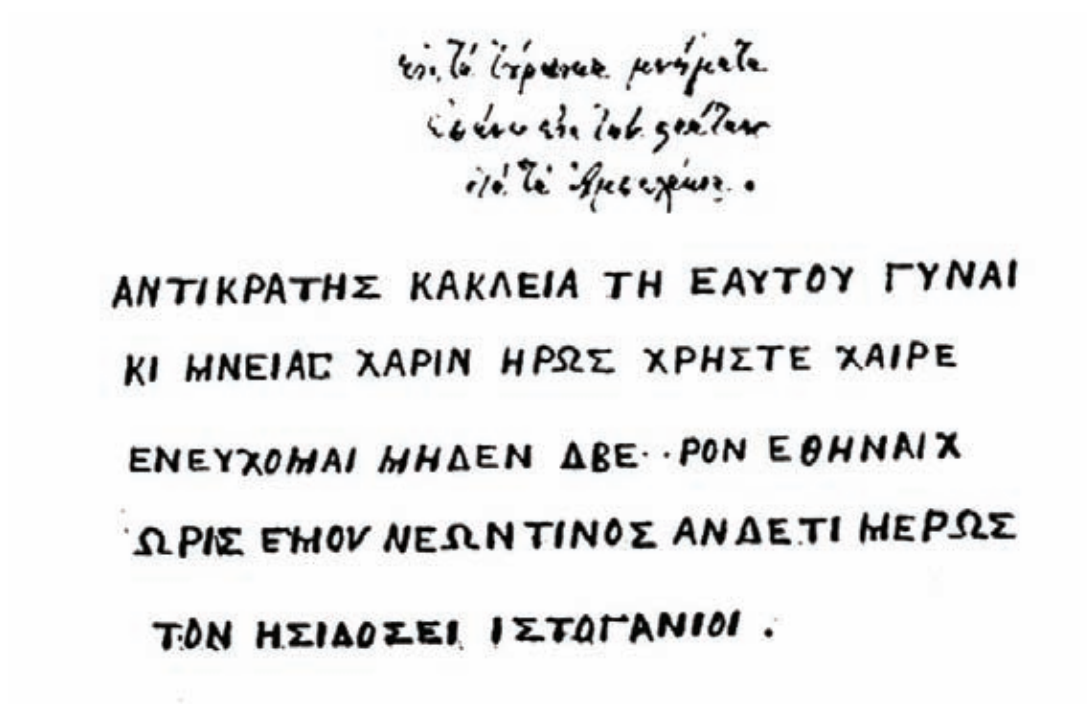

Fig. 4. Transcription de IG 931 par Ioannis Oikonomou.

on peut arriver à celui-ci, une épitaphe avec le nom de la défunte au datif, suivie d'une formule d'interdiction d'ensevelir toute personne autre qu'un membre de sa famille, avec menace d'une amende à payer au fisc impérial:

Ἀντικράτης Εὐκλεία τῇ ἑαυτοῦ γυναι-
κί μνείας χάριν ἥρωσ χρηστὲ χαῖρε·
ἐνεύχομαι μηδένα ἕτερον τεθῆναι χ-
ωρὶς ἐμοῦ ἢ γονέων τινός· ἐὰν δέ τις ἕτερος
τολμήσῃ, δώσει εἰς τὸ ταμεῖον * (δηνάρια) ,βφ'.

N.C. L. 1: Εὐκλεία Spon et éditeurs suivants, ΚΑΚΛΕΙΑ Oikonomou; à la fin ἑαυτοῦ Spon et éditeurs suivants, coupe γυναι/κί Oikonomou. L. 3: ἐνέχομαι Spon et éditeurs suivants, ἐνεύχομαι Oikonomou; ΜΗΔΕΝ. ΔΒΕ.ΡΟΝ (= ἕτερον) Oikonomou; à la fin χωρὶς Spon et éditeurs suivants, coupe χ/ωρὶς Oikonomou. L. 4: ἢ γ[ο]νεὺς Λονγίνος Spon et éditeurs suivants; une lettre manquante puis ΝΕΩΝΤΙΝΟΣ Oikonomou; la ligne finit sur τις chez Spon, sur ΔΕΤΙ.ΜΕΡΩΣ (= τις ἕτερος) dans la transcription d'Oikonomou, dont on a déjà

dit qu'il ne respectait pas la coupe des lignes. L. 5: δώσει ἐς Spon et éditeurs suivants, ΔΟΣΕΙ.ΙΣ Oikonomou, δώσει tous les éditeurs, pour δώσει par suite de la confusion de *omicron* et *oméga* et du iotacisme; après ΓΑΝΙΟΙ (= ταμειῶν) Oikonomou n'a plus rien transcrit.

À peu près contemporain de Ioannis Oikonomou, Alexandros Pézaros, autre érudit thessalien, originaire de Tyrnavo, s'est intéressé lui aussi aux inscriptions de sa région¹³. Pézaros avait commencé à copier des inscriptions dès 1822, pendant ses années d'enseignement en Russie, à Taganrog sur la Mer d'Azov, et celles-ci ont été retenues par Boeck dans le *CIG* (1835). Il a par la suite fait de nombreuses copies d'inscriptions à Trikkala et dans la région, ainsi qu'à Larissa et aux environs (fig. 5), mais ses copies n'ont été connues que bien plus tard, quand ses carnets ont fait l'objet d'une publication par les soins de l'épigraphiste S. Kougéas¹⁴.

IG 547	Le 19 novembre 1833 (?)	Liste de déclarations d'affranchissement « sur le côté gauche de la Platytera de l'église Ag. Achillios ». Complétée par la lecture de la partie haute, le 27 juillet 1843.
IG 546	Le 17 novembre 1833	Fragment de plaque emmurée dans le mur gauche de la porte de l'église apparue lors de travaux de réfection de la Métropole par le Métropolitain actuel, Meletios Siphnios (copies multiples dans les carnets, voir l'édition de Kougéas).
IG 605	Le 14 septembre 1839	Dans le village H(atzi) Moustapha (mod. Reuma, sur la koinotita de Nees Karyes, au S. de Nikaia) sur le côté d'un bloc quadrangulaire maçonné dans le puits et ayant un trou en son centre.
Kougéas (<i>Bull. épigr.</i> 51, 124)	Sans date	Près du konak de Νικήη à Larissa : base avec dédicace à Gallien (ca. 260 ap.).
IG 1034	Sans date	Dédicace d'Aischylis, au village de Tatari.
IG 1232	Le 23 juillet 1841	Liste de déclarations d'affranchissement dans la Prothesis de l'église du monastère Ag. Athanasiou près de Tyrnavo.

Fig. 5. Inscriptions de Larissa copiées par Alexandros Pézaros.

Alexandros Pézaros ouvre, pour la Thessalie, ce que l'on pourrait appeler l'ère des premiers épigraphistes: ce ne sont plus seulement des voyageurs qui copient en passant les textes qui leurs tombent sous les yeux, mais déjà des spécialistes dont le travail a pour objectif d'augmenter la connaissance qu'on peut avoir du matériel épigraphique, suivant la voie ouverte par A. Boeck avec son *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Pour ne pas alourdir la présente étude, nous nous contenterons de donner les noms des principaux contributeurs ve-

13. Alexandros Pézaros, né en 1797 à Tyrnavo, mort en 1867 à Athènes, a été instituteur en Russie, à Hermoupolis de Syros, puis en Thessalie à Milies et Trikkala.

14. Stéphanos B. Kougéas, Θεσσαλός στηλοκόπας πρὸ ἑκατὸν εἴκοσι πέντε ἐτῶν, *AE* 1945-47, 98-115.

nus des pays d'Europe occidentale, successivement Philippe Le Bas¹⁵, J. L. Ussing¹⁶, Léon Heuzey¹⁷, Eugène Miller¹⁸, Louis Duchesne et Charles Bayet¹⁹. Mais il faut citer aussi les Grecs Stéphanos Koumanoudis²⁰ et Nikolaos Georgiadis, auteur d'une monographie sur la Thessalie *Θεσσαλία*, publiée à Athènes en 1880²¹.

Les travaux de ces savants sont marqués par deux préoccupations. Au départ on trouve chez les uns et chez les autres le souci de collecter des documents sur place et ils font tous la même observation qui avait été faite par les voyageurs du début du siècle sur les lieux de trouvaille. Ainsi, comme Ussing et comme Miller, Duchesne et Bayet, écrivaient-ils encore en 1874: «La plupart de ces inscriptions se lisent sur des stèles antiques que l'on trouve en grand nombre dans les cimetières juifs ou musulmans, couchées par terre dans les premiers, plantées debout dans les autres, aux deux extrémités de la fosse où repose le défunt». Mais tous visent de plus en plus nettement à présenter les inscriptions selon un classement par catégories, ce que nous appelons un ordre diplomatique: inscriptions non funéraires (essentiellement les décrets), listes de déclarations d'affranchissement, inscriptions funéraires.

Mais Duchesne et Bayet ont également apporté une information tout à fait neuve: les inscriptions trouvées à Larissa sont désormais entreposées dans la cour du Konak de cette ville. Ce nom de Konak désigne la

15. Philippe Le Bas (1794-1860), archéologue et homme de lettres, précepteur de Louis Napoléon Bonaparte (futur Napoléon III) de 1820 à 1827. Membre de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres à partir de 1838, il fut envoyé à Athènes en 1844 pour collecter des inscriptions puis responsable d'une expédition scientifique au Proche-Orient. Il fut ensuite chargé de publier un *Recueil d'inscriptions grecques*; dans le volume II de ce Recueil, paru en 1860, il a repris les inscriptions de Larissa connues jusqu'à cette date, sous les numéros 1233 à 1290 (il faut y ajouter 1291 = IG IX 2, 1034). Br. Helly reviendra ailleurs sur les trois inscriptions que Le Bas a publiées en les attribuant par erreur à Triikka, alors qu'elles sont indubitablement de Larissa, dans RA I (1844), 314-316: «Lettre de M. Phil. Le Bas, de l'Institut», datée d'Athènes 20 juin 1844 à un correspondant qui n'est pas nommé, sans doute Léon Renier, qui ajoute à la suite de cette lettre des «Observations sur les inscriptions contenues dans la lettre précédente», *ibid.* 316-319.

16. Le Danois J. L. Ussing a voyagé en Thessalie en 1843 ou 46 et s'est arrêté à Larissa du 1er au 4 juin de cette même année (p. 31-38); son récit de voyage a été publié seulement en 1857, sous le titre de *Griechische Reisen und Studien* [traduction en grec moderne dans *ΘεσΗμ* 42 (2002), 28-30]. Il y a fait mention de I. Oikonomou, déjà mort à la date de son voyage, à propos de deux sarcophages et d'une sphère céleste avec les signes du zodiaque (Tierkreis) qu'il a vus dans la mosquée Myr (Ömer) Bey (cf. Oikonomou, éd. K. Spanos 2005, 65, et avec au même endroit la stèle avec l'inscription IG 896) et de l'inscription funéraire -Σ Μεβάνθρου à la p. 37. Il a vu de nombreuses autres inscriptions à Larissa, dans les murs de l'acropole (listes de déclarations d'affranchissement) et dans les maisons «oft unbeachtet und unbemerkt vom Eigenthümer». Il a trouvé dans la cour d'une maison turque de la ville un Hékateion (triple) en marbre, qui se trouve conservé au Musée National de Copenhague, n° d'inv. 159 (cf. Kraus, *Hekate*, 1969, 176 et pl. 18, 1-3; P. Chrysostomou, *En(n)odia*, 1998, 172-173, n° 4. Toutes ces inscriptions ont été publiées en 1847, avant la relation de son voyage, dans un petit opuscule intitulé *Inscriptiones Graecae ineditae*: les inscriptions de Larissa sont données sous les numéros 7 à 42.

17. L. Heuzey (1831-1922), membre de l'École française d'Athènes, a effectué en 1858 un voyage d'étude en Thessalie, région qui faisait partie de son programme d'exploration des sites antiques de la Grèce du Nord: il en a publié les résultats dans un ouvrage exemplaire (Heuzey 1860), puis, avec l'architecte H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1876.

18. E. Miller (1812-1886) membre de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres à partir de 1860 (CRAI IV, 95), président en 1872 (CRAI XVI, 3), mort en 1886 (CRAI XXX, 8). Son voyage en Grèce a eu lieu en 1872, peu avant celui de Duchesne et Bayet, puisque L. Duchesne cite pour certaines des inscriptions qu'il a vues lui-même les publications de Miller, à savoir le compte-rendu de son voyage dans *Mémoires de l'Acad. des Inscr.* 27 (1873-4), 43 sqq.; 28 (1875), 158 sq. et CRAI IX, 24-34 et 379-387, et quatre articles, Miller 1873a, dans lequel Miller signale, p. 157, une épitaphe qu'il a copiée à Larissa avec le texte ΑΓΕΙΣΙΠΟΛΙ (IG IX 2, 664 = GHW 1523), Miller 1874, avec le texte de IG 557 («que j'ai laissé à Salonique où il doit se trouver encore») et une série de 20 épitaphes copiées dans le cimetière juif, dans un cimetière et sur l'emplacement de l'église Ag. Charalambos en dehors des remparts de la ville, Miller 1870 et 1873b.

19. L'abbé Louis Duchesne, helléniste, et Charles Bayet, philologue et médiéviste, sont partis de Rome (février 1874) pour la Grèce, en passant par l'Épire, la Thessalie, ils ont ensuite effectué un «long séjour» au Mont Athos et à Thessalonique; après un passage à Patmos, ils sont de retour à Rome en juin 1874. Ils ont rédigé un rapport de leur mission, qui a été envoyé au Ministre de l'Instruction Publique par Albert Dumond sous-directeur de l'École d'Athènes, «Mission au Mont Athos», et qui a été publié dans les *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, Ser. III, T. 3 (1876), 201-528. Il y figure les copies de nombreuses inscriptions entreposées dans la cour du Konak de Larissa, publiées sous la signature de l'abbé L. Duchesne.

20. Stéphanos Koumanoudis (1818-1899) a publié dans l'*Εφημερίς Φιλομαθῶν*, 529 sqq. plusieurs textes d'inscriptions qui ont été repris dans la revue du Philologicos Syllogos de Constantinople, vol. 3 (1868), 37 sq.

21. Nikolaos Georgiadis (1830-1923), médecin, député à la Boulé, maire de Pagasai (Volos). On note dans son livre l'observation suivante, p. 248: «Ἐν δὲ τῇ αὐτῇ τοῦ διοικητηρίου ἐν τινὶ γωνίᾳ εἶνε ἔρριμμένοι ἐπιτύμβιοι τινες λίθοι μετ' ἀναγλύφων καὶ οὐρανία μαρμαρινή σφαῖρα, ἐν ἣ εἶνε γεγλυμμένος ὁ Ζωδιακὸς κύκλος, (...)».

Préfecture, qui a été construite par les autorités turques en 1874. Ce bâtiment de style néo-classique était situé sur la place principale de Larissa; il a disparu en 1905, à la suite d'un incendie²².

Dès le premier moment qui a suivi la réunion de la Thessalie à la Grèce, qui eut lieu en 1881, on peut trouver des témoignages précis sur les préoccupations que les spécialistes grecs de l'antiquité ont eu de rassembler et conserver les inscriptions de Larissa. Sous l'égide de l'Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία d'Athènes, dès 1882, une lettre est adressée au Préfet (Nomarchis) de Thessalie, Th. Théocharis, pour obtenir que les antiquités de Larissa soient rassemblées dans un petit bâtiment construit aux frais de l'Hétaireia dans la cour du Didaskaleion²³, une École nouvellement construite à Larissa et destinée, comme nos Écoles Normales, à former des instituteurs²⁴. L'année suivante, le président de l'association athénienne confirme, dans son discours annuel, la construction de ce bâtiment pour une somme de 2165,68 drachmes et l'entreposage des pierres pour 129,60 dr²⁵.

Le rattachement de la Thessalie à la Grèce rendit évidemment bien plus facile l'accès à cette région pour tous les archéologues et épigraphistes qui travaillaient en Grèce. Ceux-ci se pressèrent en masse à Larissa dans les années qui suivirent. Le plus connu de tous a été H.G. Lolling, qui a travaillé à Larissa en 1881, 1882 et 1883: on lui doit une quantité considérable de copies d'inscriptions; mais surtout il a été le premier à faire connaître le plus important monument épigraphique de Larissa, IG 517, qu'il a trouvé dans le cimetière turc proche du Pénée, qu'il a publié dans les *Athenische Mitteilungen* 7 (1882), 61, n° 1, et qu'il a revu lors d'un second passage à Larissa²⁶. Mais pour les mêmes années il faut nommer aussi le savant allemand J. Mordtmann, qui résidait à Constantinople²⁷, les Français P. Monceaux²⁸ et F. Dürrbach²⁹, l'archéologue russe E. Pridik et l'Italien G. de Sanctis.

Il vaut la peine de donner quelques précisions sur la campagne épigraphique de E. Pridik³⁰ et de G. de Sanctis³¹. Ceux-ci avaient décidé de faire ensemble le voyage de la Thessalie et de publier séparément les ré-

22. Παλιούγκας 1996, 115, n. 61, et Παλιούγκας 2007, 521-526 (avec correction sur la date p. 525, n. 2): sur ordre du sultan Abdul Aziz, on a édifié à Larissa à l'angle nord-ouest d'une des grandes places centrales de la ville (place du Dikastérion, puis place de la Justice, Themidos, aujourd'hui Kentriki Plateia Michail Sapka) un grand édifice néo-classique, le Dioikèterion (Konak). Il a été détruit par un incendie en 1905. La dédicace officielle du bâtiment est datée de 1874: cf. Duschne et Bayet, mission de 1874. Pour le dépôt des antiquités dans la cour du Konak, cf. Georgiadis, 1880, 248. Le transport ultérieur de ces inscriptions dans la cour et dans le sous-sol du Didaskaleion est signalé par Ζωσιμάς 1892, 328 et A. Arvanitopoulos, *AE* 1910, col. 172.

23. *IAE* 1882, 20-22; cf. Gallis 1979, 3.

24. Sur le Didaskaleion de Larissa, cf. Παλιούγκας 1996, 331, n. 132, et Παλιούγκας 2007, 454 et 486: le Didaskaleion Thessalialis, destiné à former les maîtres d'école, se trouvait à la place de l'actuel Dikastikon Megaron, sur le côté sud de la Kentriki Plateia Michail Sapka. Sa construction a été commencée en 1873, mais a été achevée seulement vers 1884-1885 par le gouvernement grec. Après l'incendie du Dikastérion (Konak), il abrita aussi les tribunaux. Il fut détruit par le tremblement de terre de 1941.

25. *IAE* 1883, 17: discours du président de l'Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία, A. Konstantopoulos, le 16 janvier 1883, cf. Gallis, *ibid.*

26. Les résultats de cette révision ont été publiés par K. Robert, *Hermes* 18 (1883), 318. Sur Lolling, cf. Habicht 2007. Habicht a retracé la carrière et les travaux de Lolling en Thessalie, les contributions que celui-ci a apportées à la géographie historique et à l'épigraphie de la région et évoqué les textes majeurs qu'il a fait connaître.

27. Johannes Mordtmann, né en 1852, mort en 1932. Son père était Andreas David Mordtmann, représentant des villes de la Hanse auprès de la Sublime Porte, puis juge auprès des tribunaux ottomans. Son fils a appris le grec et le turc dès son jeune âge. Envoyé à Berlin pour se former à la carrière diplomatique, il a été consul à Salonique puis à Smyrne et s'est retiré à Constantinople pour se consacrer à l'étude des langues orientales et à l'enseignement des méthodes de l'histoire à l'Université d'Istanbul de 1915 à 1918. Il a voyagé en Thessalie dans l'été de 1881, a copié et pris des estampages d'inscriptions thessaliennes, inédites ou déjà connues et les a publiées dans la revue du Philologicos Syllogos de Constantinople, vol. 15 (1884), paratèma, 3-8. Sur Mordtmann, cf. Babinger 1933, 1-16, avec liste des publications.

28. Paul Monceaux a voyagé en Thessalie en 1882: Itinéraire, arrivé par bateau, il a débarqué à l'échelle de Tsiggéli, port d'Halmyros; de là par Érétrie et la vallée de l'Énipeus, il a visité Pharsale, puis Domoko, le lac Xyniai (Nézéro), Karditsa, Trikkala, les Météores, Trikkala, Larissa, Phères, et est revenu à Volos. Il a donné un compte rendu de son voyage dans *Le tour du monde* 1887, 2, 417-432 et publié dans le *BCH* 7 (1883), 41-61, plusieurs inscriptions, dont une de Larissa, p. 60, n° 13 (= IG IX 2, 756, non retrouvée par Kern, aujourd'hui perdue).

29. Félix Dürrbach (1859-1931), membre de l'École Française d'Athènes (1883), professeur à l'Université de Toulouse (1928). Il est allé en Thessalie en 1883 et a publié des «Inscriptions de Larissa» (Dürrbach 1886), en tout 13 numéros. On y trouve cette précision: «Toutes les inscriptions que nous publions sont réunies à l'astynomie de Larissa; elles proviennent des cimetières turcs de la ville, où les voyageurs avaient relevé plusieurs textes» (il s'agit en fait du Dikastérion, qui abritait aussi, comme il est normal, un poste de police).

30. Evgenii Martynovich Pridik (1865-1935), archéologue et historien, fondateur et premier directeur de l'Institut archéologique russe à Constantinople.

31. Gaetano de Sanctis, devenu un historien de grand renom, était alors membre de l'École italienne d'archéologie.

sultats de leurs travaux. Ils ont travaillé en Thessalie en août et septembre 1895: partis d'Athènes par bateau, ils sont entrés en Thessalie par le port de Volos, devenu pour la plupart des voyageurs le point d'accès le plus commode. De là, ils sont allés d'abord à Larissa puis à Trikkala, Porta, Karditsa, Métropolis, et sont revenus jusqu'à Volos par Pharsale et Vélestino. Pridik a copié 140 inscriptions qu'il a publiées l'année suivante dans un article intitulé *Nadpisi iz Fessalij des Izvestija russkago arheologiceskago Instituta v Konstantinopole* (*Ann. Inst. Russ*) 1 (1896), 79-137, plus des errata 191-192. G. de Sanctis a donné ses résultats un peu plus tard dans ses «Iscrizioni tessaliche», publiées dans les *Monumenti Antichi* 8 (1898), col. 7-69 suivi d'un Appendice «Il calendario dei Tessali e dei Perrebi», col. 72-76, fondé sur l'étude des listes de déclarations d'affranchissement. On y apprend que les inscriptions de Larissa étaient alors conservées non plus au Dikastérion, mais au Didaskaleion. Pridik et de Sanctis ont bénéficié alors de l'assistance du directeur du Gymnase de Larissa, un certain El. Koussis. G. de Sanctis indique également qu'il a trouvé, dans cette école (qu'il appelle le Gymnase) en pleins travaux, les inscriptions au milieu des matériaux de construction et des déblais; il signale que le gymnasiarque Koussis avait rédigé un catalogue de la collection, qui semble aujourd'hui perdu, et souligne l'absence d'informations sur les provenances des inscriptions. Les publications de E. Pridik et G. de Sanctis représentent en fait, selon nous, comme déjà la présentation des inscriptions faite par Duchesne, une des premières tentatives visant à présenter un corpus organisé des inscriptions thessaliennes par région et cités et par catégories³².

Les antiquités de Larissa ont également retenu l'attention de plusieurs érudits grecs dans les deux dernières décennies du 19e siècle. On peut citer ici le nom d'Alexandros Philadelphus, qui a publié en 1897 un volume consacré à ses impressions de voyage en Thessalie, dans lequel il consacre plusieurs pages à Larissa et à ses antiquités³³. Dans les toutes premières années du 20e siècle, un autre enseignant de Larissa, G. Zékidis³⁴, a suivi la campagne de destruction des remparts de l'enceinte turque de Larissa, dans lesquels ont été trouvées en remplois de nombreuses inscriptions, et il a accompagné le rassemblement de ces nouveaux textes au Didaskaleion. L'Éphorie des Antiquités de Thessalie est alors sous la responsabilité de l'archéologue grec Démétrios Philios³⁵. C'est avec lui que O. Kern a travaillé pour la préparation du *Corpus des Inscriptiones Graecae* IX 2, et son nom apparaît dans de nombreux lemmes d'inscriptions de ce volume, notamment pour des inscriptions de Larissa.

À partir de l'année 1908, les spécialistes de la Thessalie ont donc eu à leur disposition le volume IX des *Inscriptiones Graecae* publié par la Berliner Akademie der Wissenschaften de Berlin: cet instrument de travail a rassemblé tous les textes connus à cette date. Mais dès sa parution, il a fait l'objet de compléments et de corrections, notamment de la part d'A.S. Arvanitopoulos, Éphore de Thessalie de 1906 à 1917 et 1920-1926³⁶. C'est au même Arvanitopoulos que l'on doit aussi la collecte, l'inventaire et la publication de toutes les inscriptions qu'il a pu trouver des cités de la Perrhèbie, Damasi, Olosson, Azoros, Doliché et Pythion, qui étaient établies dans la vallée du Titarèse libérée de la domination turque en 1912. Mais A.S. Arvanitopoulos s'est surtout illustré par la découverte des stèles peintes de Démétrias et leur publication. L'intérêt suscité par ces monuments a été considérable et a conduit en 1910 à la construction du Musée archéologique de Volos, financé par un généreux donateur, A. Athanasakis. Dans les mêmes années, l'action des membres de la Société de l'Othrys animée par N. Giannopoulos a conduit à la construction du Musée d'Halmyros.

Il ne s'est rien réalisé de semblable, malheureusement, à Larissa, malgré la constitution dans la ville d'un autre société d'amis des antiquités, «Φιλάρχαιος Θεσσαλική Έταιρεία» (1937). On constate que la collection

32. Les inscriptions de Larissa sont présentées dans la Section III des «Iscrizioni tessaliche».

33. Alexandros Th. Philadelphus (1866-1955), archéologue et artiste peintre, Éphore des Antiquités, a été Directeur du Musée de l'Acropole et du Musée d'Olympie. Il a publié à Athènes en 1897 un volume intitulé *Ακτίνες εκ τής Θεσσαλίας. Εντυπώσεις ταξειδιώτου*; il relate son passage à Larissa aux p. 51-58.

34. G. Zékidis (1852 ou 56 - 1920), philologue et professeur au Gymnase de Larissa de 1894 à 1903. Il a publié dans l'*Αρχαιολογική Έφημερίς* 1900, col. 51-74 (61 inscriptions); 1901, col. 123-144 (31 inscriptions); 1905, col. 187-210 (37 inscriptions).

35. Démétrios Philios (Ioannina 1844- Athènes 1908) a fait ses premières études à la Φιλοσοφική Σχολή d'Athènes et s'est ensuite spécialisé en archéologie en suivant le cursus d'archéologie à Munich et à Berlin pendant trois ans. Il a été responsable de la fouille d'Éleusis pendant les années 1882-1894.

36. Sur Apostolos Arvanitopoulos, cf. Gallis 1979. Arvanitopoulos a publié plus de 400 inscriptions dans diverses revues, mais principalement dans l'*Αρχαιολογική Έφημερίς* de 1910 à 1924. Les additions aux inscriptions de Larissa sont dans l'*Αρχαιολογική Έφημερίς* de 1910, les corrections aux *IG IX 2* dans *Αρχαιολογική Έφημερίς* 1912, 265 et 1913, 143-182 (inscriptions de Perrhèbie).

épigraphique, qui avait été transférée au Didaskaleion juste après la libération de la Thessalie, a été déplacée dans la décennie des années 30 pour être entreposée en plein air au Nord du Bezesten, l'ancien Marché fermé construit à l'époque ottomane sur la colline du Phourion, l'acropole de la cité antique. Les pierres y sont restées pendant un peu plus d'un quart de siècle avant d'être transportées, pour la plupart, dans la cour de la mosquée Yéni Tzami en 1957, à l'initiative de l'Éphore D. R. Théocharis³⁷. Du moins doit-on à N. Giannopoulos, le successeur d'Arvanitopoulos à partir de 1926 à la tête de l'Éphorie des Antiquités de Thessalie, le premier inventaire systématique de la collection épigraphique de Larisa ainsi que de celles de Volos, Halmyros, Élasson et Agia. N. Giannopoulos a eu, lui aussi, une activité de collecte et de publication considérables, dont de nombreuses inscriptions de Larissa qu'il a publiées entre 1924 et 1932³⁸. En parallèle avec l'activité des archéologues du Service des Antiquités, la lignée des érudits et enseignants larisséens a été maintenue par Th. D. Axénidis, qui lui aussi a publié des inscriptions de Larissa et a présenté une synthèse sur l'histoire de la ville qui a fait référence³⁹.

L'histoire de la collection épigraphique de Larissa après la Seconde guerre mondiale est mieux connue, grâce à K. Gallis qui, lors du premier colloque sur la Thessalie organisé à Lyon en 1975, a présenté une histoire des recherches archéologiques en Thessalie: pour ces années d'après guerre, il a retracé les portraits et les activités de N. Verdélis et D. R. Théocharis, qui ont été les titulaires de l'Éphorie de Thessalie, unique Éphorie avant la création des Éphories de Volos et de Larissa en 1974. À partir de ce moment, la collection épigraphique de Larissa a été prise en charge par la nouvelle Éphorie de Larissa et n'a pas cessé de prendre de l'importance. Les inscriptions qui étaient accumulées dans les couloirs adjacents à la mosquée, ont été transportées à nouveau au Phourion, où elles ont trouvé place dans les bâtiments et dans la cour des anciennes Boulangeries militaires, où elles se trouvent encore aujourd'hui, pour peu de temps sans doute, puisqu'un nouveau Musée doit les recevoir désormais.

37. Sur la Yéni Tzami, "la mosquée Neuve", cf. Παλιούγκας 1996, 256-264. Selon une recherche plus récente, la mosquée est construite en 1891; une tradition locale, qui semble maintenant se vérifier, lie sa fondation avec la reine de la Grèce, Olga (1867-1913). Elle a subi des dommages, lors du tremblement de terre de 1941, notamment l'écroulement de la partie supérieure du minaret au-dessus du balcon. Elle a été aussi touchée par les séismes de 1955 et 1957. Elle a alors été restaurée fortement (cf. Théocharis, D.R. *ΑΔ* 1960, 168-169) réfection du parement extérieur du mur occidental de la salle, à l'intérieur, réfection de toute la décoration en stuc et, sur les autres murs, des encadrements de fenêtres et en de nombreux endroits les enduits anciens, qui ont été remplacés par des nouveaux. On a supprimé dans la cour la phiale et deux tombeaux et on a remplacé les murs de clôture par une grille en fer sur un mur bas. Pour l'histoire du musée installé dans la Yéni Tzami, cf. Στ. Κατακούτα, Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Λάρισας. Η ιστορία της δημιουργίας του, *ΘεσΗμ* 55 (2009), 37-64.

38. Inscriptions de Larissa publiées dans l' *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1924, et l' *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 1927-28, etc.

39. Αξενίδης 1939 et 1949; *Πλάτων* 2 (1950), 44-89 et 157; *Πλάτων* 5 (1953), 211-219 (stèles funéraires).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ SPON ΣΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΑΛΛΟΥΣ.
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Br. Helly, Θεόδ. Παλιούγκας, Αθαν. Τζιαφάλιας

Η πρώτη δημοσίευση αρχαίων επιγραφών της Λάρισας, με βάση μία καταγραφή που έγινε από τον πρόξενο της Γαλλίας στην Αθήνα, Jean Giraud, περιλαμβάνεται στο έργο *Miscellanea Eruditae Antiquitatis* του λυονέζου ιατρού Jacob Spon, που εκδόθηκε στη Λυών το 1695. Κάποιες από τις επιγραφές που ο Giraud είχε δει και αντιγράψει επιτόπου, σε ένα μουσουλμανικό νεκροταφείο της πόλης, έχουν διασωθεί και βρίσκονται σήμερα στην Επιγραφική Συλλογή της Λάρισας.

Μετά τον Giraud, κατά τον 18ο και 19ο αι., αρκετοί περιηγητές, γεωγράφοι και λόγιοι, όπως ο Λαρισσαίος Ιωάννης Οικονόμου - Λογιώτατος (1817), παρουσίασαν κάποιες από τις επιγραφές που είχε ήδη κάνει γνωστές ο Spon, αλλά και πλήθος άλλες άγνωστες. Μπορούμε έτσι να παρακολουθήσουμε όλη την πρόοδο των ανακαλύψεων από τον 17ο έως τον 20ό αι., καθώς και τις προσπάθειες που έγιναν μετά την απελευθέρωση (1881) για τη διάσωση των μνημείων και τη συγκρότηση μιας Συλλογής στη Λάρισα, αρχικά στο πρώην οθωμανικό Διοικητήριο (Konak) και στο Διδασκαλείον, αργότερα στο λεγόμενο Γενί τζαμί, και, τέλος, στους χώρους των πρώην Στρατιωτικών Αρτοποιείων, στον λόφο του « Φρουρίου ».

Οι μαρτυρίες που μας προσφέρουν αυτές οι πρώιμες καταγραφές, και οι παρατηρήσεις που έγιναν απευθείας στο επιγραφικό υλικό συνδυάζονται έτσι με έναν τρόπο πραγματικά αξιόλογο.

BIBLIOGRAPHIE

- Αξενίδης Δ.Θ., 1939. Μία νέα θεσσαλική έπιγραφή, *Ελληνικά* 11, 263-271.
 Αξενίδης Δ.Θ., 1949. *Η Πελασγία Λάρισα και ή αρχαία Θεσσαλία*, vol. 2, Athènes.
 Babinger, F. 1933. *J.H. Mordtmann zum Gedächtnis*, Berlin.
 Duchesne, L. - Bayet, Ch. 1876. Mission au Mont Athos. *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, Paris, Ser. III, T. 3, 201-528.
 Dürrbach, F. 1886. Inscriptions de Larissa, *BCH* 10, 431-451.
 Gallis, K. 1979. A short Chronicle of Greek Archaeological Investigations in Thessaly from 1881 until the present day, in *Actes de la Table Ronde du CNRS "La Thessalie"*, Lyon 1975, Collection Maison de l' Orient n° 6, 1-30.
 Habicht, Chr. 2007. Lolling in Thessalien, in Fittschen, Kl. (éd.), *Historische Landeskunde und Epigraphik in Griechenland. Akten des Symposium veranstaltet aus Anlass des 100 Todestages von H. G. Lolling, 1848-1894, in Athen vom 28. bis 30.9.1994*, Münster, 293-298.
 Heuzey, L. 1860. *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris.
 Heuzey, L. - Daumet, H. 1876. *Mission archéologique de Macédoine*, Paris.
 Miller, E. 1870. Inscriptions agonistiques de Larisse, *CRAI* 14, 166-168.
 Miller, E. 1873a. Inscriptions grecques de l'île de Thasos, *RA* 25, 152-158.
 Miller, E. 1873b. Sur une inscription agonistique de Larisse, *Mémoires de l'Académie*, 27/2, 43-65.
 Miller, E. 1874. Inscriptions grecques de Larissa, *RA* 28, 158-163.
 Monceaux, P. 1883. Inscriptions de Thessalie, *BCH* 7, 41-61.
 Monceaux, P. 1887. *Le tour du monde*, Paris.
 Παλιούγκας Θ., 1996. *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, vol. 1, Larissa.
 Παλιούγκας Θ., 2007. *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, vol. 2, Katerini.
 Φιλαδέλφους Α., 1897. *Ακτίνες εκ τής Θεσσαλίας. Εντυπώσεις ταξιδιώτου*, Athènes.
 Ζωσιμάς Εσφιγμένιτης, 1892. Περί τοῦ νομοῦ Λαρίσης, *Προμηθεύς* 4, 327-331.

L' ORGANISATION DE LA SURVEILLANCE DU TERRITOIRE DE DOLICHÈ

A. Tziafalias, G. Lucas

C'est au cours des campagnes de fouille entreprises dans l'ancienne Tripolis de Perrhébie que A. Tziafalias a découvert dans une chapelle à l'entrée du village de Dolichi, un bloc réemployé comme table d'autel qui porte l'inscription suivante, à la présentation et publication de laquelle il me fait l'honneur de m'associer.

Le bloc est en deux morceaux ; intact à gauche et devant mais cette face avant a éclaté si bien que le haut de l'inscription de cette face est détaché du corps de la pierre; la cassure se situe au niveau de la ligne 35 dont les lettres sont réparties sur les deux blocs. Le bloc a été retaillé à l'arrière ; sur le lit d'attente, deux mortaises, avec canal de coulée à gauche. Sur le côté droit, une cassure oblique, de haut en bas, ampute les fins de lignes.

Le bloc porte deux inscriptions, un affranchissement sur le côté gauche et un décret, qui fait l'objet de cette présentation, sur la face antérieure.

Dim. : 75/56/33. Bloc conservé au dépôt d'Élasson (inv. E 149). GHW 5798.

La partie droite du décret est donc manquante en raison de la cassure ; les lignes devaient compter *grosso modo* une soixantaine de lettres (sauf pour les 5-6 dernières lignes, d'une écriture beaucoup plus grosse et espacée).

Transcription et établissement du texte

- [- 4-51 - τήν] φυλάκην τῆς Δ[ολίχαιων χώρας? -----]
- [-2-31 -] Υ(ου Κ).Σ?ΗΩΣ ΤΗΣΔΕΚΑΤΑΣ -----]
- [- 2-31 -]φυλης Φιλώτου Αριου ΕΙΣΑΣΞ . Ω - - -----
- 4 [- 2-31 -]Α ΤΟ(ου Ω)ΝΕΤ. ΡΩΝΤΩΝ πολιτών καὶ [-----]
- ΚΑ ou ΚΕ traces de 2 lettres suivies d'un vacat.
- [τῶν] ἡλικίων στατήρας τρεῖς ὀβολούς ὅκ[τῶ -----]
- [τῶ]ν ἐνηλικίων ἡμισέας [κ]αὶ διδότησαν [- - -----]
- [1-21] [μ]ὲν αἴρωνται διακληρώσασθαι τὰς φυλ[άς?] ΤΟ. [-----]
- 8 [ἐὰν δ]ὲ κοινή ENA ἀπ[ο]καταστήσωσιν, διδότη[σαν -----]
- [το]ῦ Ἀπολλωνίου μηνὸς ἐν τριμήνῳ διδοντ [-----]γε[-
- [γρ]αμμένον διατάγματος, καὶ οἱ ταγοὶ διακοῖ [-----]
- [π]ρὸς τὴν παραφυλακὴν, Μένωνος ΚΑΚΑΤΩΝΕΝ [-----]τοῖς ἐν]

- 12 [τη]συνγράφη(ι) γεγραμμένοις τόποις κατὰ τρίμηνο[ν -----].
 [κ]αὶ οἱ ταμίαι καὶ οἱ προσειρημένοι κατὰ τῶν προγεγ[ραμμένων -----]
 [τ]οῦ ἀργυρίου διδότησαν παραχρήμα ἐν τῇ ἀγορᾷ τοῦ μηνὸς λεσχανορίου ? -----
 . . Ν [οἱ] ταγοὶ τοῖς ἡδικημένοις τοῖς κατακρι(μ)μένοις ΤΗ [-----]
- 16 . ἀδικηθέντες [π]ρασέτω αὐτοὺς διπλά συνε vacat. ΠΙ[-----]
 . . αἴρωνται εὐθύνειν, εὐθυνέτωσαν κατὰ τὸν νόμ[ον -----]
 [τῶ]ν ἑξακοσ[ί]ων καὶ πεντήκοντα τετράχμων Α[-----]
 [ἀ]ναλογ[οῦ]μ[ε]νος ἀναφα[ι]ρ[ω]σιν τοῖς ἡδικημένο[ι]ς -----
- 20 [π]ρώτην δ[ό]σιν. ἐάν δέ τι ἐκ τῶν λογευομένων Ε [-----]
 [τὰ ἑξ]ακόσια καὶ πεντήκοντα τέτραχμα δώσ(ο)υσιν Ε?Π[? -----]
 πρόσδων τὸ ἔλλε[ι]πον. τὴν δὲ δευτέραν δόσιν [-----]
 [ῶ]σαύτως ἀρξαμένου τοῦ [Π]ποδρομίου μηνὸς ἔδω[καν -----].
- 24 εἴ μὴ δῶι ὡς προγέγραπται, πωλησάτωσαν οἱ ταγοὶ [-----]
 [ἀναγρ]αφέντες τὰ ὀνόματ[α] τ[ῶ]ν δεδωκότων ὥστε παραχθῆ[ναι -----]
 Ἴτωνιω(ι) ἡμίλιον ὃ ἂν μὴ δῶσιν. ἐ[ὰ]ν δὲ μὴ δύνωνται [-----]
 .ΩΣΑΝ πρὸς αὐτοὺς ὑπὲρ τῆς πόλεως κατ[ὰ] τὸν νόμον [-----]
- 28 [τ]ὴν δευτέραν δόσιν ἐπ' ἐξόδου τοῦ χρόνο[υ] Μέ[ν]ωνι ΕΛ[-----]
 [τ]οῖς ἡδικημένοις εἰς τὰ ἑξακόσια καὶ πεντ[ε]κό[ν]τη. ἐάν δ[ὲ]-----
 [- 1-2 1 -]Ρ?Ε (Σ ?)ΙΣ προδιασαφούμενον πληθ[ο]ς Ο? . ΣΥΑΔΕ οἱ ταγοὶ [διδότωσαν ? ἐκ]
 [τῶ]ν τῆς πόλεως προσόδων Μέ[ν]ωνι. ἐάν δὲ μὴ δῶσιν οἱ ταγοὶ-----
- 32 [..]ΩΣΙΝ, πράξιμοι ἔστ[ω]σαν Μ[έ]ωνι καὶ τοῖς ἐγγούσι αὐτ[οῦ] -----
 [- - - 6-7 1 - - -]Α?ΝΑ τῆ[ν] Δολιχαίων χώραν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ τῆς [ἀγούσης ἀπὸ? -----]
 [- - - - 9-10 1 - - -]..ΙΑΣ ἐπὶ τῆ[ν] 2-3 1 ὁ]δὸν τὴν ἄγ[ου]σαν ἐπὶ Ἄ[ζ]ωρον ? -----
 [- - 6-7 1 - -]Ε . ΤΟ .] ΟΥΑΥΤΟ [- - - - ± 20 1 - - - -] καὶ ἀπὸ τοῦ -----
- 36 [- - 4-5 1 - ἐ]πὶ τ[ῆ]ν Σκενύραν καὶ αὐτῇ τῇ ὁδῶι ἐπὶ τὴν καλο[υ]μένην -----
 [- 4-5 1 -]ΙΝ κ[αὶ] ἀπὸ τῆς Ἀκριας ἐπὶ τὰς [σ]υρράας Ἀπιδανο[ῦ] καὶ -----
 [- 2-3 1 κ]αὶ ἀπὸ τούτων ἐπὶ ὀρθοῦ αὐτοῖς τοῖς ὀρίοις ἐπὶ τὰς Α-----
 [ἐπὶ τ]ὸ ἱερὸν τὸ καλουμένον ΠΑΛ?ΑΙΟΝ καὶ ἀπὸ <καιοπο> το[ύ]του -----
- 40 [ἐπὶ τ]ὰς κρήνας αὐτοῖς τοῖς ὀρίοις ἐπὶ τὴν καλουμένην -----
 [καί?] ἐπὶ τὴν καλουμένην Μαιδικὴν Σκοπὴν καὶ ἀπὸ ταύτ[ης] -----ἐπὶ ----
 [- 1-2 1 -]Α καὶ ἐπὶ τὸ ἱερὸν τῆς Θέμιδος καὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ [ἐ]πὶ τῆ[ν] Κορρά[γ]ου ----
 [- 2-3 1 τ]ῆ[ν] ἐπικύπτ[ο]υσαν ἐπὶ τὰ Καββούνια καὶ ἀπὸ τῆς Κορρά[γ]ου Σ [---] ἐπὶ τὸ κα-
- 44 [λο]ύμενον Πρόνομον Πεδίον αὐτοῖς τοῖς ὀρίοις ἐπὶ τὴν καλο[υ]μένην -----ἀπὸ

- [- 2-3 I -]ΝΑΣ [κ?]αὶ τῆς Γεράνης αὐτοῖς τοῖς ὀρίοις το[ῖς] ὀρίζ[ου]σιν τῆι
 [τῶν] Δολιχαίων πόλει. φυλάξ[ουσ] ἰν δὲ οἱ περὶ Μένων[α τό τε Πε[δίον] - - - - -]
 . Σ ὡς προέγραπται καὶ τὴν ΑΡΣΥΡΑΝ ἀπὸ τοῦ [ἀ]γροῦ τοῦ Πευκο[λάου] καὶ ὁ]
- 48 [τῶν] κληρονόμων ἕως Ὀλόσονος. [φυ]λάξουσιν δὲ [κ]αὶ τὴν Αἰγει[τάρραν] ----]
 [- 2-3 I -] ἀπὸ τοῦ καλουμένου Συνεδρ[ῖ]ο[υ] ἕως Πηγῶν. φυλάξουσιν [δὲ καὶ? - - - - -]
 [- 3-4 I -] Α? καὶ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἐγ Δολίχης εἰς Πύθιοι[ον] - - - - - . ἐὰν δὲ]
 [ἀπολήται ἐκ τοῦ] πεδίου ἢ ὄρου ἢ ἐκ τῶν ὁδῶν τῶν Ν[- - - - -]
- 52 [- 3-4 I -] ΤΩΝΗ ἐκ τῆς Α ... Ε.ΤΟΣ Αἰγειτάρρας μετὰ βίας [- - - - -]
 [- 1-2 I -] ΩΝ ὡσαύτως καὶ ἄν τι ἀπολήται μετὰ βίας τῶν [- - - - -]
 [- 1-2 I -] ΟΥΝΤΩΝ.
 Vacat

N.C. : Sous la ligne 4, des traces de lettres dont il n'est pas certain qu'elles appartiennent à l'inscription. l. 5 : ΟΔΟΛΟΥΣ ; l. 6 : ΕΜΙΣΕΑΣΚΑΙ avec un kappa à peine lisible ; l. 11 : Tz. propose la lecture HEKATONEN ; l. 35 : c'est la ligne où se situe l'éclatement de la face avant, et les lettres de cette ligne se répartissent tantôt sur la partie supérieure, tantôt sur la partie inférieure. Dans les cinq dernières lignes, l'écriture devient nettement plus grosse.

À défaut de présenter une traduction, ce qui est difficile étant donné l'état du texte, en particulier jusqu'à la ligne 32, nous allons proposer un schéma hypothétique. Il s'agit d'organiser la surveillance (l. 1, 11, 46, 48, 49) du territoire de la cité de Dolichè (ligne 1 ?, 33) mais peut-être aussi plus largement de la Tripolis, si l'on en juge par les lignes 46 et suivantes. Cette surveillance est confiée à un certain Ménon dont le nom revient plusieurs fois dans l'inscription (l. 11, 31, 32, 46)¹.

Le texte dont nous disposons (il manque tout le début du décret) s'articule en deux grands moments ; dans un premier temps (l. 1-32), les procédures administratives et financières d'organisation de cette *paraphylakè*, dans un second temps (de la ligne 33 à la fin) les charges de surveillance à remplir par Ménon et sa troupe sous forme d'une délimitation géographique qui coïncide avec une délimitation des territoires des cités de la Tripolis. Cette seconde partie comporte des toponymes qui figurent également dans d'autres inscriptions, grecques et latines, de ce secteur.

Lignes 1-32 : la mise en place d'une souscription

Le vocabulaire employé dans ces lignes est caractéristique d'inscriptions exposant les procédures de recouvrement de fonds dans le cadre d'une souscription ou d'une *eisphora*²

Les lignes 1-4 sont assez obscures et concluent tout un développement qui devait être inscrit sur un autre bloc et qui devait exposer les attendus du décret ainsi que son objet ; le terme φυλάκην, dont la lecture ne fait aucun doute, nous permet d'établir le lien avec la suite du texte ; c'est l'objet du décret ; le nom du personnage à la ligne 3, Φιλώτου Αριου, ne semble pas connu par ailleurs.

Les lignes 5-32, qui présentent les procédures financières et administratives de l'organisation de cette *paraphylakè*, sont difficiles à structurer en raison des importantes lacunes causées sur la fin de lignes par la casse, en particulier au début du texte. Néanmoins, au fil du texte, on croit comprendre les points suivants :

- a) Aux lignes 5 et 6, des magistrats (?) fixent des sommes de montants différents à verser à deux catégories

1. Sur ce type d'organisation, on peut se reporter aux pages consacrées par C. Brélaz à la *paraphylaque* (Brélaz 2005, 122-144).

2. À titre d'exemple, décret de Milet étudié par Migeotte 1984, n°97, 304-311.

de personnes (l. 5-6, τῶν ἠλικῶν, τῶν ἐνηλικῶν) ; faut-il supposer qu'il s'agit de la solde des hommes enrôlés par Ménon dans la troupe destinée à la surveillance du territoire ?

b) Les lignes 7-10 détaillent probablement les modalités d'une procédure de tirage au sort (par tribus ?), pour recouvrer les fonds destinés à rémunérer Ménon et ses hommes (l. 7, αἴρωνται διακληρώσασθαι), mais le sujet du verbe n'est pas identifié (les tages ?). La ligne 8 semble indiquer une restitution (de quoi ?) à une communauté, la cité probablement (κοινῆ) ; mais qui restitue ? La fin de la ligne semble indiquer un versement, à une date fixée (dans les trois mois qui suivent le mois d'apollônios), en conformité avec une clause d'un διάταγμα (ligne 10), dont le contenu ne nous est pas connu.

c) Les lignes 11-14 traitent du rôle des tages (lignes 10-12) puis des trésoriers (lignes 13-14) qui auront à veiller à la bonne application des décisions prises : veiller au respect du contrat (συνγράφη) par Ménon (dont le nom apparaît pour la première fois, lié à la charge de la *paraphylakè*) ; il faut qu'il surveille bien la zone définie (ligne 12, γεγραμμένοις τόποις) dont les lignes 33 et suivantes donneront le détail. Le contrôle exercé est peut-être trimestriel (ligne 12, κατὰ τρίμηνον avec un κατά distributif qui fait écho à ἐν τριμήνῳ à la ligne 9).

Les lignes 13-14 précisent le rôle des trésoriers, qui devront verser (à Ménon ?) une somme lors de la prochaine assemblée (ἐν τῇ ἀγορᾷ) qui pourrait bien être fixée au troisième mois après *apollônios*, c'est-à-dire en *leschanorios*.

d) Lignes 15-17 : Les tages sont chargés de veiller aussi sur les intérêts des gens qui auraient pu être lésés (participes du verbe ἀδικεῖσθαι aux lignes 15 et 16) ; mais la logique des opérations est d'autant plus difficile à saisir que le verbe de la ligne 16, πρᾶσέτω, rompt avec le pluriel ; quel est le sujet ? On ? Ménon ? Ces deux lignes restent assez obscures en l'état actuel.

e) Lignes 17-19 : quel est le sujet du verbe αἴρωνται ? faut-il établir une structure de décret en prenant appui sur cette forme verbale qui se trouve aussi à la ligne 7 ? Etant donné le contenu, une reddition de comptes, il peut s'agir de la reddition de compte des tages et trésoriers. A noter que la ligne 18 donne le montant de la somme sur laquelle porte la reddition de compte : 650 tétradrachmes, montant repris aux lignes 21 et 29.

f) Les lignes 20-32 donnent le détail des opérations financières : le nombre des versements à faire pour la collecte des fonds (l. 20, τὴν πρώτην δόσιν et l. 22, 28, τὴν δευτέραν δόσιν) ; les dates d'échéances (l. 23, mois d'hippodromios, l. 28, fin de l'année), et les peines à appliquer en cas de non versement.

Le texte renoue avec un sujet à la 3e personne du singulier, qui se retrouve à la ligne 24 (εἰ μὴ δῶι).

Le non respect des clauses de ces versements doit être sanctionné par les tages (l. 24-27, amende fixée à une fois et demie la somme non versée, ligne 26), qui introduiront une action en justice au nom de la cité (ligne 27, ὑπὲρ τῆς πόλεως). Au cas où la somme à verser n'aurait pu être recouvrée, (ligne 30), les tages avanceront l'argent à Ménon en faisant un prélèvement sur les fonds publics (ligne 31) ; et dans le cas où ils ne le feraient pas ou ne pourraient le faire, ils devront établir une sorte de reconnaissance de dette (ligne 32).

Lignes 33-54 : le territoire à surveiller par Ménon

[- - - 6-7 l - - -] Α?ΝΑ ταῖ[ν] Δολιχαίων χώραν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ τῆς [ἀγούσης ἀπὸ? -----]

[- - - 9-10 l - - -] .ΙΑΣ ἐπὶ τῆ[ν 2-3 l ὁ]δὸν τὴν ἄγ[ου]σαν ἐπὶ Ἄ[ζωρον ? -----]

(35) [- - 6-7 l - -] Ε . ΤΟ .] ΟΥΑΥΤΟ [- - - - ± 20 l - - - -] καὶ ἀπὸ το[ῦ -----]

36 [- - 4-5 l - -] ἐπὶ τ[ῆ]ν Σκενύραν καὶ αὐτῆι τῆι ὁδῶι ἐπὶ τὴν καλο[υμένην -----]

[- 4-5 l -] IN κ[αί] ἀπὸ τῆς Ἄκριας ἐπὶ τὰς [σ]υρράδας Ἀπιδανο[ῦ καὶ -----]

[- 2-3 l κ]αὶ ἀπὸ τούτων ἐπὶ ὀρθοῦ αὐτοῖς τοῖς ὁρίοις ἐπὶ τὰς Α-----

[ἐπὶ τ]ὸ ἱερὸν τὸ καλουμένον ΠΑΛ?ΑΙΟΝ καὶ ἀπὸ <καίπο> το[ύ]του -----]

40 [ἐπὶ τ]ὰς κρήνας αὐτοῖς τοῖς ὁρίοις ἐπὶ τὴν καλουμένην[ν -----]

[καί?] ἐπὶ τὴν καλουμένην Μαιδικὴν Σκοπὴν καὶ ἀπὸ ταύ[της] -----ἐπὶ ----]

- [- 1-2 1 -]Α και ἐπὶ τὸ ἱερόν τῆς Θέμιδος καὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ [ἐ]πι τῆ[ν Κορρά[γ]ου ----]
- [- 2-3 1 τῆ]ν ἐλικύπτ[ο]υσαν ἐπὶ τὰ Καββούνια καὶ ἀπὸ τῆς Κορρά[γ]ου Σ [---] ἐπὶ τὸ κα[-
- 44 [λο]ύμενον Πρόνομον Πεδίον αὐτοῖς τοῖς ὀρίοις ἐπὶ τὴν καλου[μένην -----ἀπὸ]
- [- 2-3 1 -]ΝΑΣ [κ?]αὶ τῆς Γεράνης αὐτοῖς τοῖς ὀρίοις το[ῖς] ὀρίζ[ου]σιν τῆ
- [τῶν] Δολιχαίων πόλει. φυλάξ[ουσ] ἰν δὲ οἱ περὶ Μένων[α τό τε Πε[δίον -----]
- . Σ ὡς προεγράπται καὶ τὴν ΑΡΣΥΡΑΝ ἀπὸ τοῦ [ἀ]γροῦ τοῦ Πευκο[λάου καὶ ὀ]
- 48 [τῶν] κληρονόμων ἕως Ὀλόσονος, [φυ]λάξουσιν δὲ [κ]αὶ τὴν Αἰγει[τάρραν ----]
- [- 2-3 1 - ἀ]πὸ τοῦ καλουμένου Συνεδριο[υ] ἕως Πηγῶν. φυλάξουσιν [δὲ καὶ? -----]
- [- 3-4 1 -]Α? καὶ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἐγ Δολίχης εἰς Πυθοῖ[ον -----ἐὰν δὲ]
- [ἀπολήται ἐκ τοῦ] πεδίου ἢ ὄρους ἢ ἐκ τῶν ὁδῶν ταῶν Ν[- -----]
- 52 [- 3-4 1 -]ΤΩΝΗ ἐκ τῆς Α ... Ε.ΤΟΣ Αἰγειτάρρας μετὰ βίας [- -----]
- [- 1-2 1 -]ΩΝ ὡσαύτως καὶ ἄν τι ἀπολήται μετὰ βίας ταῶν [- -----]
- [- 1-2 1 -]ΟΥΝΤΩΝ vacat

Cette partie du texte est construite sur le schéma descriptif classique de règlements de conflits frontaliers, lorsque les juges établissent les points de repère qui servent aux délimitations, avec, le plus souvent, la répétition des prépositions ἀπό, ἐπί ou εἰς. On peut mettre ce texte en rapport avec trois autres inscriptions qui donnent des indications topographiques sur ce secteur de la Tripolis:

– La première (GHW 3624) est une inscription latine datée du 6e jour les calendes d'avril et du quatrième consulat de Trajan (soit le 27 mars 101) dont la décision se réfère explicitement à un arbitrage rendu par Amyntas III, père de Philippe, qui a régné jusqu'en 369 av. J.-C. Le jugement d'Amyntas était encore exposé sur le *forum* de Dolichè, ainsi que l'indiquent les lignes 13-14 et a donc servi de jurisprudence au magistrat romain chargé de régler un conflit entre Dolichè et leurs voisins, les Élimiotes. La pierre avait été découverte dans les ruines de l'église Aghia Triada, non loin du Khan Hadji Zogu, en avril 1911 par A.J.B. Wace et M.S. Thompson, qui en donnèrent la première édition commentée (ABS A XVII, 1911, 193-204), laquelle a été reprise peu après par A.S. Arvanitopoulos *AE* 1923, 161-162, n° 386f ; A. Rosenberg en avait tiré entre temps une mise au point historique, « Amyntas, der Vater Philipps II », *Hermes* LI, 1916, 499-509, et N.G.L. Hammond a proposé une interprétation topographique du texte dans *A History of Macedonia I*, 1972, 117-118. Enfin, G. Lucas a repris le dossier dans *Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse*, CMO 27, 1997, 102-108 (texte 48) et 212-216.

– La seconde inscription (GHW 1168) est beaucoup plus tardive : elle est datable du 4e-5e s. de notre ère ; la stèle, en parfait état de conservation a été apporté au dépôt d'Elasson, mais l'inventaire ne précise pas la provenance. *L'editio princeps* a été assurée par F. Gschnitzer, « Eine spätrömische Grenzinschrift aus Thessalien », *Demetrias* V, 1987, 339-351 [B. Helly, *SEG* 37, 1987, 496 ; *BullEp.* 1991, 347] ; G. Lucas, *Les cités antiques de la vallée du Titarèse*, CMO 27, 1997, P. 113-114 (texte 53), et p.225-230. Cette inscription délimite le domaine d'un nommé Pégasios et mentionne les domaines royaux adjacents.

– La troisième inscription (GHW 5797) est un fragment d'un règlement territorial (entre Pythion et une cité voisine), encore inédit et découvert par Tziafalias à Dolichi. Elle est malheureusement en très mauvais état de conservation.

La comparaison de ces trois textes, qui couvrent une large période (du 4e s. av. au 5e s. apr.) fait ressortir des récurrences dans la toponymie de la région. Le premier point à souligner est la mention d'une route qui sert de repère : lignes 19-22 de l'inscription latine (*finem esse a termino qui est in via supra Geranas inter Azoris .. onoareae et Petraeas Dolichis* ; dans la seconde inscription, (lignes 4-7) la route est un des points ἐπὶ ... τὴν στράταν τὴν ἄγουσαν ἀπὸ Γεράνης, ὅπου ὦ ὄρος ἐστὶν τῶν δεσποτικῶν. Dans notre inscription, une

route est mentionnée, lignes 33-34, dont les points de départ et d'arrivée ne sont plus lisibles, mais qui, étant donnée le contexte, doit être la même que celle des deux autres inscriptions, et traverser la bordure occidentale de la Tripolis selon un axe Nord-Sud. Cette route est différente d'une seconde route, mentionnée à la ligne 50 de notre inscription, et qui est orientée suivant une direction Ouest-Est, et dont il est dit qu'elle part de Dolichè vers Pythion, en passant probablement au pied de Kastri Livadiou et en longeant *grosso modo* le lieu-dit *Perasa* qui est signalé sur la Geological Map of Greece, Institute of Geology and Mineral Exploration (IGME), Livadhion Sheet, Scale 1/50000e, 1998.

C'est tout le territoire de Dolichè qui est circonscrit dans les lignes 36-46 : à la ligne 36, le lieu-dit Σκενύραν (?) est inconnu des autres inscriptions. On doit partir d'un sommet (Ακριας ?, l. 37), pour arriver aux affluents de l'Apidanos ; le nom de ce cours d'eau figure à la ligne 13 de l'inscription GHW 5797 encore inédite. Il y a des chances pour que cet Apidanos soit l'actuel Sarantaporos, qui coule au pied des monts Cambuniens, que nous connaissons par Tite-Live (*Histoire romaine*, XLII, 53 et XLIV, 2), et dont nous avons ici la première mention épigraphique (l. 43, Καββούνα).

Dans les lignes qui suivent, on a plusieurs points de repère : un temple (l.39, Παλαιον ?) ; un lieu-dit Μαιδικήν Σκοπήν, (poste d'observation militaire ? l'actuelle hauteur de Vigla qui contrôle l'entrée du défilé du Sarantaporos vers la Macédoine, par où Xerxès est peut-être passé ?) ; puis un temple de Thémis (l.42) ; puis un lieu-dit "domaine de ?" Κόρραγος, nom propre bien attesté en Perrhébie (mentionné comme point de départ ligne 43 et à restituer très probablement à la fin de la ligne 42). Aucun de ces points de repère ne figure dans les autres inscriptions.

En revanche, à la ligne 44, le lieu dit Πρόνομον Πεδίον est déjà connu par l'inscription latine, *campum qui Pronomae uocatur* (l. 24-25), d'autant qu'il était l'objet du litige entre Dolichè et les Élimiotes et a été partagé entre les deux parties (l.25-27). On s'accorde à situer ce bassin de hauteur dans la région de Métaxas, bassin qui est encadré par deux lignes de crêtes Nord-Sud. De là, on redescend probablement vers le bassin de la Tripolis en passant par le lieu-dit Γεράνης (une hauteur ?) qui est mentionné à la ligne 21 de l'inscription latine (*Geranas*), et dans l'inscription tardive (GHW 1168) aux lignes 5-6. On est alors entre Azoros et Dolichè si l'on interprète correctement l'inscription latine. Ce qui nous incite à dire que toutes des lignes décrivent la zone à surveiller en partant du Nord vers le Sud, en suivant la ligne des crêtes. Les lignes 46-54 sont plus obscures ; on peut cependant les interpréter comme une extension de la zone à surveiller, vers Sud (il est question d'Oloosson à la ligne 48) et vers l'Est (il est question de Pythion (l.50)).

Conclusion

Ce texte est donc une partie d'un décret qui organise, financièrement et géographiquement, la surveillance d'un territoire confiée à une troupe dirigée par un certain Ménon ; la zone à surveiller – dont nous avons de bonnes raisons, à cause des toponymes, de penser qu'il s'agit du territoire de Dolichè, situé, rappelons-le, au débouché du col du Sarantaporos qui a été dans l'histoire de la Grèce une voie d'invasion très empruntée, de Xerxès aux guerres du 20e s. – fait l'objet d'un contrat que les deux parties s'engagent à respecter.

Cette inscription est datable du dernier tiers du 2e s. av. J.-C. (écriture et emploi du tétradrachme athénien comme monnaie de compte) ; si c'est bien le cas, alors qu'à cette époque la Perrhébie était intégrée à la Confédération thessalienne, on peut s'interroger sur les raisons qui ont pu présider à la création d'un tel corps armé : simple brigandage, menace de raids par des Celtes du nord des Balkans, des Scordisques par exemple, contre lesquels Rome entreprend de nombreuses campagnes dans la seconde moitié du 2e s. ?

SUMMARY

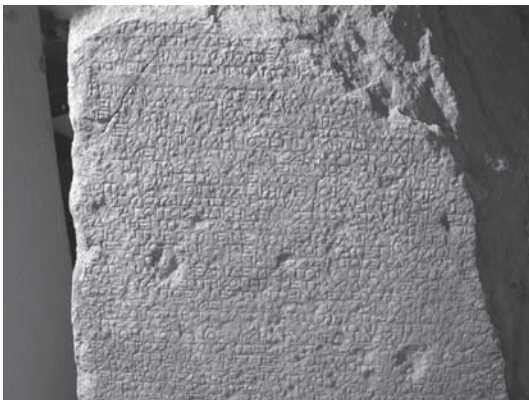
**THE ORGANISATION OF THE SURVEILLANCE
OF THE TERRITORY OF DOLICHE**

A. Tziafalias, G. Lucas

This document recently discovered by A. Tziaphalias explains how the territory of Dolichè, a city of the perrhaibian Tripolis, is going to be under supervision ; the inscription, which is probably to be dated from the end of the second century B.C., is composed of two parts ; the first one is much difficult to read, but we can understand that it deals with the financial decisions taken by the city to organize a garrison ; the second part describes in details what part of territory is concerned. This second part is to be compared with others inscriptions dealing with the « geography » of the Tripolis of Perrhaibia. This kind of document is the first one in Thessaly.

BIBLIOGRAPHIE

- Brélaz, C. 2005. *La sécurité publique en Asie mineure sous le Principat (Ier - IIIème s. ap. J.-C.) : institutions municipales et institutions impériales dans l'Orient romain*, Bâle.
- Migeotte, L. 1984. *L'emprunt public dans les cités grecques*, Québec - Paris.

CONSOLATIONS ANONYMES A L'OCCASION DE LA MORT DU JEUNE MARKELLOS DE TRIKKE¹

Richard Bouchon, Athanasios Tziafalias

En matière de découvertes épigraphiques, il existe un déséquilibre irritant entre les deux plaines thessaliennes, et l'antique Trikkè, comme la plupart des cités de la Thessalie occidentale, a livré relativement peu d'inscriptions. Les fouilles qui y ont été menées à l'été 1902 par P. Kastriotis, le beau-frère de Heinrich Schliemann, sous l'égide de la Société archéologique, puis qu'ont reprises certains responsables du Service archéologique, D. Théocharis dans les années 60 puis Ath. Tziafalias dans les années 80, si elles ont mis au jour d'importants vestiges, n'ont pas apporté la moisson épigraphique qu'on était en droit d'espérer de la ville qui a accueilli le plus ancien, du moins le plus vénérable, des sanctuaires d'Asclépios².

Pendant, une inscription découverte en 1987 dans les fouilles du portique coudé, qui est passé aux yeux de certains comme un vestige de l'*Asklépieion*³, est restée inédite à ce jour. Ce colloque est l'occasion de présenter ce document incomplet mais non sans importance pour la Thessalie d'époque romaine.

Syllogè de Trikala, inv. T 142.

Deux fragments d'un bloc d'orthostate, de marbre rosé, mis au jour en deux endroits différents du mur d'une église byzantine construite sur le portique hellénistique. Le bloc est orné de moulures courant sur les deux faces conservées. La partie conservée de la face supérieure est parée à joint, mais ne présente pas de trous de scellement. La pierre a été débitée à la grosse pointe dans son épaisseur.

Dimensions : 117 (max) × 70 × 28 (max) cm.

La face principale porte un texte de 16 lignes sous lequel ont été gravées plus tard deux déclarations d'affranchis. Le petit côté droit porte lui aussi des déclarations d'affranchis.

Hauteur des lettres : lignes 1 à 11 = 2 cm (Φ 6 cm) ; lignes 12 à 16 : 1,6 cm. Interlignes : 0,8 à 1 cm.

---

1. Nous donnerons une édition et un commentaire plus approfondis de cette inscription dans un volume à venir du *BCH*, où nous présenterons aussi le texte des affranchissements gravé au-dessous du présent document et sur le côté droit du bloc.

2. Dans le volume des *Inscriptions Graecae* IX 2, de O. Kern, les inscriptions attribuées à « Tricca et vicinia » sont rangées sous les n°s 301 à 322 et 1340-1341. Les n°s 304, 312, 320, 321 et 322, sont à attribuer aux autres cités de la partie nord de la plaine de Trikala (Pialeia, Phalòria, Euryménai, peut-être Limnaion, Phakion, etc), dont aucune n'est assurément identifiée. De plus, B. Helly rappelle, dans le présent colloque, que les n°s 307 et 311 sont des pierres de Larissa, faussement attribuées à Trikkè sur foi d'une information mal comprise par l'éditeur *princeps* Philippe Le Bas. L'attribution à Trikkè de la plupart des pierres retenues dans le catalogue des inscriptions thessaliennes publiées après le volume des *IG* par Mc Devitt 1970, n°s 182-192, est à revoir. Proviennent de la cité antique de Trikkè le décret honorant le mercenaire crétois Orthotimos de Tyllisos (Helly 1991), un fragment d'une lettre adressée aux Trikkéens par un proconsul romain (*AE* 1934/35, 145 n° 2), quelques fragments de décrets ou de dédicaces officielles mis au jour lors des fouilles dans le centre de la ville moderne menées par Théocharis (*AA* 20 [1965], fragments E1 à E8 ; *AA* 21 [1966], 248 = *SEG* 25, 657-8) ou Tziafalias (*Τζιαφάλιας* 1988, n° 1, p. 195-196), la signature d'une mosaïque (*AA* 21 [1966], 315 = *SEG* 25, 659) ainsi que les stèles funéraires suivantes : Παννόπουλος N., *AA* 11 [1927/8], 65 n° 8 (Hégésipolis et Hégésias) ; *AE* 1945/47, 105 n° 31 (Polycharmos) ; *AA* 43 (1988) [1993], 279 (Stasimos pour son épouse Zósime, puis pour leur fille Zósò). C'est-à-dire moins d'une trentaine d'inscriptions en tout. Nous empruntons ces résultats à des travaux inédits de L. Darmezín, que nous remercions ici chaleureusement.

3. Sur ces vestiges, on peut se reporter à la synthèse de Tziafalias 1988 ainsi qu'à Riethmüller 2005, 91-98.

Archives thessaliennes de Lyon n° 5359 ; estampages TH3152 à 3155 (face principale) ; 3156 (petit côté droit) ; photographies numériques.

- [- - - - τῶ κοινῶ τῶν Θεσσ]αλῶν, χαίρειν. Ἡμεῖς ἀεὶ μὲν ἠτήσαμεν εἶ ποτε
 [- - - - -] γὰρ κατὰ ταυτὴν τὴν αἰτίαν παρ' ἡμᾶς ἀφικνούμε- *vac*
 [- - - - -] ΝΑΔΕΛΦΟΥΣ· ἐπὶ δὲ τῇ Μαρκέ[λ]λου τελευτῇ, πάντες
 4 [- - - - -] ΡΑΝ, μάλιστα μὲν τειμῆ καὶ φι[λ]ία τῇ πρὸς τὸ ἔθνος
 [- - -, ἔπειτα δὲ - - - οὐ πρὸς τ]οῦτο μόνον τειμηθέν[τ]α παρ' ὄλον τὸν χρόνον
 [ἀλλὰ - - - - -] ΟΜΕΝ γὰρ αὐτῶ καὶ πρὸς [τ]οὺς ἄλλους κοινὸν ἦν
 [- - - - -] σω]φροσύνης ἔνεκα καὶ σεμνότητος καὶ πάσης τῆς
 8 [ἀρετῆς - - - - -] θαυμαστάς ἔχων ἐλπίδ[ας κ]αὶ παντάχοθεν ἦν ΤΟΥΤΕΙΕ
 [- - - - -] Ν ἠνίκα ἐπεφοίτα τῇ πό[λει τῶ]ν Ἐ[λ]λήνων, ἐπηγέσαμεν ὅτι
 [- - - - -] ΜΕΝ, οὐδὲ γὰρ κατὰ κοινὸν α[ὐ]τῶ[ν ἀπο]θάνοντα ἐτειμήσα- *vac*
 [μεν - - - - ἴνα ? - - - -] ἄλλοις μεταδιδώσιν κοινῇ [τῆ]ς δη[μοσ?]ίας ἐπιμελείας καὶ ἀγαλ-
 12 [μα - - - - -] ΜΕΝ γὰρ ἐκεῖ καὶ τὸ ἀγαλμα το[ῦ] παιδ[ὸ]ς κ]αὶ γὰρ τοῦτο προσεψηφί-
 [σαμεν - - - - -] τὸ σ]ῶμα οἱ ἔφηβοι ἦνευκαν, ἀρ[α]μένων καὶ τῶν παρ' *vac* ἡμεῖν σφόδρα ΕΝ
 [- - - - -] ΟΝ ἀνδρίαντας ἀναστήσαι ἀμὰ καὶ παρ' [ὕ]μ]εῖν καὶ ἐν τῇ πατρίδι Τρίκκη, ἴνα
 [- - - - -] Σ τῆς ἐκείνου ἀρετῆς, παρηγορία δὲ τοῖς [γ]ονεῦσιν καὶ τοῖς οἰκείοις ὥσπερ
 16 [- - - - -] ΗΣ ἀντίτροπον ἀντ' ἴνα α[ὐ]τοῖς παρηγ[ο]ρίαν ἔχοι· πεπεισμεθα δὲ τὰς ΤΕ
 [- - . Ἐρρωσθε?] *vacat*

N.C. 1 : Au début, haste horizontale supérieure de Γ, Ξ, Σ ou E. **3 :** interponction (?) après ΑΔΕΛΦΟΥΣ. **4 :** La boucle du P initial, seule conservée, n'est pas fermée, cf. ἀντίτροπον ligne 16. **5 :** Le N final est gravé dans le O. **6 :** En fin de ligne, IN ou HN en ligature, la haste horizontale du H étant dans une éraflure. **7 :** H et Σ de τῆς en ligature, Σ carré. **9 :** Ce que je considère comme un E dans Ἐ[λ]λήνων n'a conservé que la haste verticale et les barres horizontales médiane et supérieure ; une griffure de la pierre, sans doute consécutive au creusement de la mortaise lors du emploi comme base d'une colonne, fait que ce morceau de E ressemble à un P ou à un B tronqué. Des *apices* peu marqués à l'extrémité de la haste verticale supérieure assurent qu'il n'en est rien. La lettre suivante a disparu, mais elle était plus petite que les autres lettres, puisque la surface où devait se trouver la partie supérieure de la lettre est lisse. **10 :** Au début, haste verticale légèrement inclinée, comme c'est le cas pour certains M, très irrégulièrement gravés ; il est aussi possible que ce soit la haste oblique très redressée d'une lettre triangulaire. **11 :** Les barres des A de δη[μοσ]ίας et de καὶ n'ont pas été gravées. **13 :** les lettres qui terminent le participe APAMEN sont vraisemblablement un Ω, puisque ce qui reste de la partie supérieure de cette lettre ronde a une forme plutôt ovale, ainsi qu'une haste qui doit être la haste de gauche d'un N. **14 :** La barre du A de δη[μοσ]ίας n'a pas été gravée. **15 :** Au début, barre horizontale supérieure de Γ, Ξ, Τ ou Σ, que la place en fin de mot rend plus plausible. **16 :** La barre du A d' ἴνα n'a pas été gravée ; les autres A de la ligne ont curieusement des barres brisées, tandis que les hastes des N sont lâchement reliées.

...[...au (?) des] Thessaliens (?) salut ! Nous avons maintes fois demandé s'il était possible...

... car, venu(s) chez nous suite à cette demande...

- ... ses collègues/frères ; mais, suite à la mort de Markellos, tous...
- 4 ... avant tout par estime et amitié envers votre peuple...
 ... honoré à tout jamais non (?) pour cette seule raison...
 ... car nous lui avons ... était commun avec les autres...
 ... pour sa tempérance, son sérieux et toute [sa valeur ?]..
- 8 ... avec des espérances hors du commun (?) et, de toute façon, (?) ...
 ... lorsqu'il étudiait dans la cité des Grecs, nous l' (?) avons loué parce que ...
 ... car ce n'est pas même à titre public que nous l'avons honoré à sa mort
 ... [afin ? qu'] ils fassent officiellement part [aux?] autres de la sollicitude publique et [qu'une] statue...
- 12 ... car, à cet endroit, la statue du jeune homme aussi, et, en effet, nous avons décrété en plus cela...
 ... les éphèbes ont transporté son corps qu'avaient aussi soulevé ceux qui chez nous sont au premier chef
 ...
 ... ériger des statues en même temps chez vous (?) et dans sa patrie Trikkè, afin que...
 ... de sa valeur, mais aussi consolation pour les parents et les familiers, de même que...
- 16 ... pour qu'en contrepartie il y ait aussi consolation pour eux : nous sommes nous convaincus que les ...

ÉTAT DU TEXTE ET DESTINATAIRE DE LA LETTRE

A l'occasion du décès d'un garçon nommé Markellos, une série d'honneurs posthumes est décidée en vue d'apporter une forme de consolation à sa famille. Le document gravé est assurément une lettre : en atteste la formule de salutation *χαίρειν* à la première ligne. La syntaxe du texte échappe en grande partie à la reconstitution : les lacunes à gauche doivent être importantes. L'adresse de la lettre garantit même qu'il en manque une bonne moitié : on doit restituer en effet, avant la formule de salutation, le nom de l'expéditeur et celui du destinataire.

Les différents pronoms de première personne utilisés dans le texte – *Ἡμεῖς* lancé en tête, *παρ' ἡμᾶς* ligne 2 ou *παρ' ἡμῖν* ligne 12 — désignent la communauté au nom de laquelle a été rédigée la lettre : on en sait peu de choses, sinon qu'elle a la capacité de prendre des décrets (*προσεψηφι[σμεν]* ligne 12) ; on ne peut affirmer avec certitude qu'il s'agit d'une cité. L'analyse du contenu de la lettre permet cependant d'avancer une hypothèse que l'on présentera plus loin. Retenons pour l'instant que cette incertitude empêche d'estimer le nombre de lettres qui manquent à gauche.

L'identification du destinataire pose moins problème. Les marques de consolation officielles s'adressent en général à la communauté à laquelle appartenait le défunt, en plus de la famille touchée par le deuil. Nous savons, par la ligne 14, qu'il ne s'agit pas de Trikkè, la patrie d'origine du défunt et lieu d'affichage de l'inscription, qui aurait été désignée par un pronom personnel (*παρ' ὑμεῖν*). Mais, s'il ne subsiste du nom du destinataire que les lettres *ΑΛΩΝ*, précédées des restes d'une barre horizontale supérieure qui doit être celle d'un *Τ*, d'un *Ε*, d'un *Σ*, d'un *Ξ* ou d'un *Γ*, le contexte invite à penser que la missive est adressée à la confédération thessalienne, *τὸ κοινὸν τῶν Θεσσαλῶν*, ou bien à un de ses magistrats principaux, stratège fédéral ou secrétaire : l'expression de la *φιλία πρὸς τὸ ἔθνος*, comme ressort des décisions prises par l'expéditeur, prend ainsi tout son sens.

MARKELLOS ET L'EXPÉDITEUR DE LA LETTRE

On sait, somme toute, fort peu de choses sur le jeune homme décédé, sinon qu'il est originaire de Trikkè

et, par conséquent, qu'il est mort hors de sa patrie. Contrairement à d'autres textes élaborés pour consoler des familles endeuillées dont on rappelle la *généalogie* sur plusieurs générations, ce document n'insiste pas, dans ses parties conservées s'entend, sur l'origine familiale du jeune homme. La seule expression qui pourrait y renvoyer est convenue : Markellos pouvait former de grands espoirs (θαυμαστάς ἔχων ἐλπίδας l. 8).

A l'époque impériale, nous ignorons presque tout de la composition sociale de la cité de Trikkè et de son élite politique, en raison de l'extrême rareté des documents qui ont été conservés. Aucune famille exerçant une fonction à l'échelle du *Koinon* ou de la région n'est connue pour l'heure, si bien qu'on ne peut trancher sur la question de l'appartenance ou non de Markellos à une famille d'origine latine : le choix de son nom peut tout aussi bien relever d'un effet de mode. Cependant, bien qu'il soit très couramment donné dans la partie hellénophone de l'Empire romain, le nom latin de Markellos jure dans l'onomastique des grandes familles thessaliennes de l'Empire, très soucieuses de transmettre dans leur lignage des noms extrêmement classiques, souvent composés comme dans les temps anciens, « passés de mode » quand ils ne sont pas propres à leur famille (Isagoras, Alexippos, Léontokratès, Kratérophrôn connus à Larisa).

Markellos est mort en terre étrangère. Sa présence loin de Trikkè paraît justifiée dans les premières lignes du texte. La ligne 9 contient une information qui se rapporte selon toute vraisemblance à lui et qu'il convient d'analyser avec soin : la proposition circonstancielle ἦνίκα ἐπεφοίτα τῇ πό[λει τῶ]ν Ἑ[λ]λήνων. La lecture, en partie restituée, n'est pas sans poser problème : elle nous semble pourtant assurée. Tentons de comprendre ce qu'elle signifie.

LA « CITÉ DES HELLÈNES »

Markellos fréquentait « la cité des Hellènes ». L'expression ne semble attestée nulle part ailleurs. Des groupes de nature très différente se sont désignés comme τὸ κοινὸν τῶν Ἑλλήνων : le *koinon* de la province d'Asie⁴, qui ne précise pas systématiquement qu'il s'agit des Ἕλληνας οἱ ἐν Ἀσίᾳ, ou l'association assez informelle, mais bien attestée à l'époque impériale, des Grecs célébrant, à Platées, un culte à Zeus Éleuthérios, comme un lointain souvenir des alliances passées face à un ennemi commun⁵. Mais *koinon* n'est pas *polis*. Il est de toute façon exclu que le mot *polis* ait ici un sens politique réel : il n'y a jamais eu de cité portant le nom d'*Hellenes* : le contexte permet de mieux comprendre la dimension symbolique de l'expression.

Le verbe φοιτᾶω est intransitif et s'emploie, de manière fréquente mais non exclusive, avec une préposition régissant l'accusatif (ἐπί, εἰς ou autre). Mais dans la langue d'époque impériale, la forme composée ἐπιφοιτᾶω avec le datif sans préposition a tendance à se substituer à la forme simple. Φοιτᾶω a très tôt revêtu un sens technique, dans un contexte bien précis : fréquenter un endroit d'étude (école, gymnase, etc.) et plus précisément l'enseignant qui y prodigue ses services. Ainsi, le sophiste Antipatros de Hiérapolis, qui a étudié auprès d'Hadrien et de Pollux, est dit : Ἀδριανῶ δὲ καὶ Πολυδεύκει φοιτήσας⁶.

Or, dans le vocabulaire de la Seconde sophistique, l'expression « Hellènes » désigne ceux qui étudient le maniement le plus parfait de la langue grecque : les étudiants de rhétorique. Ainsi, Philostrate rapporte que le rhéteur Alexandros de Séleucie, de passage à Athènes, persuadé que les Athéniens mouraient d'envie de l'entendre discourir, mais dépité de s'apercevoir que son public putatif, la jeunesse étudiante, avait suivi Hérode Atticus dans sa propriété de Marathon, convoqua par lettre Hérode et lui donna rendez-vous, ainsi qu'à ses « Hellènes », à l'Odéon d'Agrippa : γράφει πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν αἰτῶν τοὺς Ἕλληνας καὶ ὁ Ἡρώδης ἄφιξομαι ἔφη ἕμετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ αὐτός⁷. Le contexte du texte de Trikkè est bien celui de l'étude : Markellos « étudiait auprès de la communauté des Hellènes », se formait avec les étudiants de rhétorique, le mot *polis* devant être compris dans le sens de κοινωμία, déjà répertorié par Aristote⁸.

4. Voir la lettre d'un gouverneur romain du milieu du Ier s. av. J.-C., adressée au « *koinon* des Grecs » et, à ce titre, aux cités de Milet, Smyrne, Éphèse, Mylasa, Sardes, Tralles, Pergame et Adramyttion : Sherk 1969, n° 52.

5. Étienne – Pierart 1975, 51-75.

6. Philostrate, *Vie des Sophistes*, 607 (*Vie d'Antipatros de Hiérapolis*). Voir Petit 1957, 19 et Vix 2005, 340 : φοιτᾶω caractérise la démarche de l'étudiant qui fait l'effort d'aller vers le maître.

7. Philostrate, *Vie des Sophistes*, 571 (*Vie d'Alexandre de Séleucie*). Je remercie chaleureusement le professeur S. Follet de m'avoir signalé cette référence.

8. Aristote, *Politique*, 1252a 1-7. L'usage de *polis* au sens de « communauté » ou « société » a été enregistré par M. Hansen et

On pourra objecter que si Markellos est un étudiant en rhétorique, il ne saurait être désigné comme un *παῖς* comme tel est le cas à la ligne 12. Le type de document dans lequel apparaissent les mots de *paidēs*, *ephebes* et *neoi* a une importance primordiale pour en déterminer le sens. On considère généralement que ces catégories de jeunes gens sont fondées sur l'âge de leurs membres⁹, mais il semble que le critère de passage de l'une à l'autre ne se réduit pas à l'âge, si même l'âge intervenait en la matière. Une étude récente montre de façon convaincante que « le mot *pais* [...] ne peut valoir d'indication d'âge dans le contexte scolaire »¹⁰. La lettre de Triikka emploie donc le terme de *pais* dans son sens le plus affectif qui soit ; rien ne s'oppose donc à reconnaître en Markellos le μαθήτης d'un maître de rhétorique.

La vraisemblance pousse à reconnaître dans le centre d'étude de la rhétorique qu'a fréquenté Markellos Athènes elle-même : les cités thessaliennes d'époque romaine, tout comme aux époques précédentes, sont plus tournées vers le centre de la Grèce que vers l'Asie Mineure (on pourrait penser à Ephèse). Les différents organes politiques de la cité d'Athènes prenaient des décrets visant à consoler les familles de notables touchées par le deuil d'un jeune membre : ces décrets de consolation n'étaient pas gravés, mais la copie de l'un d'entre eux, concernant un jeune garçon mort dans le courant du i^{er} s. apr. J.-C., a été affichée dans la patrie du jeune homme. Ce dossier, formé d'un ὑπομνηματισμός de l'Aréopage et d'un décret de la *boulè* et du *dèmos*¹¹, a été gravé sur la base d'une statue exposée à l'*Asklepieion* d'Épidaure. Une des décisions prises à l'occasion prévoit que le héraut de l'Aréopage, Lysiadès, écrive à la cité d'Épidaure pour lui rendre compte du fait que la cité adopte une αἰρέσις παραμυθησομένη (II, l. 5), une attitude visant à consoler les parents et le grand-père du jeune Lamprias. On peut supposer que le cas de Markellos est à peu près semblable à celui de Lamprias et que son décès a entraîné des décisions similaires. Le texte de Triikkè est peut-être une lettre du héraut de l'Aréopage¹². L'hypothèse d'une origine athénienne s'accorderait parfaitement bien au contexte dans lequel la lettre a été rédigée.

LA DATE

Nous avons quelques indices pour cerner la date de gravure du document. Sous le texte de la lettre ont été gravées des déclarations d'affranchissements effectués sous le stratège Kallôn, magistrat qu'il faut placer au milieu du IIe siècle apr. J.-C.¹³ En outre, la forme des lettres du document principal est celle que l'on trouve fréquemment au début du IIe siècle apr. J.-C.¹⁴ : une date dans le premier tiers du IIe s. conviendrait donc parfaitement pour la lettre de consolation. On peut avancer l'hypothèse que le texte fait écho au contexte de la constitution du *Panhellenion*, congrès rassemblant les différentes cités grecques en tant que membres d'une même culture¹⁵, prenant appui sur l'idée qu'Isocrate mettait en exergue près de 6 siècles auparavant et qu'Aelius Aristide défendra dans le discours *Panathénaïque* : Athènes est le foyer de la Grèce. Puisqu'elle accueille le *Panhellenion*, la cité peut prétendre au titre de « *polis* des Grecs ».

le *Polis-Center* de Copenhague : voir Hansen 1998, 24, entrée 6b.

9. C'est la position de L. Robert, qui estime que le mot « met l'accent sur l'âge » (Robert 1960, 560, n. 4 ; voir aussi Robert 1965, 51). L'épigraphiste prend position par rapport à un corpus d'inscriptions funéraires.

10. Vix 2005, 427-431 (citation p. 428). J.-L. Vix rappelle que la catégorie, à l'époque hellénistique correspond, selon Marrou 1948, à des garçons de 12 à 16, selon Hadot 1984, 27, aux moins de 15 ans ou, plus généralement, à l'adolescence selon Nilsson 1955.

11. *IG IV² I*, 83-84 = *Syll³ 796 B II et III*, daté des années 40 apr. J.C.

12. L'ensemble du dossier parvenu à Épidaure n'a pas été gravé, puisque la lettre du héraut de l'Aréopage n'a pas été retenue, au profit de décisions officielles des diverses assemblées.

13. La datation, proposée par le *Lexicon of Greek Personal Names IIIb*, s'appuie sur les travaux inédits de G. Lucas.

14. L'écriture est proche de celle d'*IG IX 2*, 627, dont on a montré qu'il s'agissait du monument funéraire de Cocceius Aristophylos, le père du stratège Cocceius Lykos, qui a exercé son mandat en 131/2 apr. J.-C. : voir Bouchon 2005, 299-303.

15. Sur le *Panhellenion*, voir Oliver 1971, 92-138 ; Spawforth – Walker 1985, 78-104 et Spawforth – Walker 1986, 88-105 ; Jones 1996, 29-56 ; Spawforth 2000, 339-352.

DE LA CONSOLATION

Le texte appartient indirectement à une catégorie épigraphique bien connue : les décrets de consolation. Leur structure ne varie que dans le détail :

- énumération des qualités et mérites du défunt et de sa famille ;
- expression de la consternation que le décès a provoquée ;
- mesures prises en vue de consoler les proches, liste des honneurs accordés.

Le texte de Trikkè n'est pas un décret *stricto sensu* : il s'agit d'une lettre faisant mention de mesures prises à l'occasion d'un décès. Les décisions et les réactions face à la mort de Markellos échappent dans leur déroulement exact, mais deux décisions au moins ont été prises : des funérailles publiques et l'érection de statues du jeune homme.

UN ENTERREMENT PUBLIC

Markellos a eu droit à d'importantes funérailles : les éphèbes ont procédé au transport du corps, l'*ekphora*, mais un autre groupe d'hommes a aidé à soulever le cercueil : οἱ παρ' ἡμῶν σφόδρα EN- . L'expression n'a pas de parallèles véritables, mais on peut la comparer aux exemples d'enterrements publics recueillis par Louis Robert¹⁶, qui recense, parmi les différents groupes susceptibles de se « glisser sous le cercueil pour le porter », les amis du défunt. Mais l'amitié n'a pas toujours place dans des funérailles publiques, au moment de l'*ἐκφόρα δημοσία* : bien plus souvent, des groupes constitués interviennent au nom de la cité, essentiellement les éphèbes, mais aussi ceux qui fréquentent le gymnase (οἱ ἄλλοι οἱ μετέχοντες τοῦ ἀλείμματος) ou les *neoi*, dans tous les cas des jeunes gens vigoureux¹⁷.

L'ÉRECTION DE PLUSIEURS STATUES

La communauté émettrice déclare qu'elle a fait procéder à l'érection (ce doit être le sens du verbe dont il ne reste que la désinence -μεν) d'un ἄγαλμα τοῦ παιδός (l. 12). L'endroit où la statue a été placée est précisé par l'adverbe ἐκεῖ qui fait référence à un élément donné dans un passage qui n'est pas conservé. Il s'agit sans doute d'un lieu en relation avec ce que faisait Markellos loin de chez lui : le gymnase pourrait être un excellent candidat.

Mais la lettre fait mention de plusieurs autres statues : il ne peut s'agir des mêmes que l'*agalma* puisqu'elles sont désignées comme des *andriantes*¹⁸. Deux *andriantes* de Markellos doivent être érigés (l. 14), l'un à Trikkè, l'autre ΠΑΡ . . ΕΙΝ, pour lequel on peut hésiter entre les restitutions παρ' ἡμῶν et παρ' ὑμῶν. La syntaxe de la phrase ne se laisse pas reconstituer, mais la mention d'une seconde statue, d'un genre différent, dans la cité émettrice, fait double emploi. Il est plus vraisemblable de voir dans cette clause la mention de l'érection de statues en Thessalie, l'une à Trikkè, l'autre παρ' ὑμῶν, « chez vous », ce qui peut faire référence à un monument officiel du *koinon*, à qui est adressée la lettre.

En général, les décrets de consolation sont gravés sur les monuments funéraires des personnages pleurés. Le cas est nécessairement différent pour Markellos, puisque le jeune homme n'a pas été inhumé dans sa patrie. Le remploi du bloc sur lequel est gravée la lettre comme support pour recevoir des affranchissements en fait un monument public. La pierre retrouvée à Trikala peut-elle être en rapport avec la statue de Markellos érigée à Trikkè ? Le lieu de découverte des blocs, certes en remploi, près de ce qui a été identifié comme le gymnase

16. Robert 1968, 413-416.

17. L. Robert renvoie à la description des funérailles de Paul Émile chez Plutarque (*Vie de Paul Émile* 39, 7), au cours desquelles le corps fut transporté par οἱ ἰσχυροὶ καὶ νέοι.

18. On sait qu'à l'époque romaine, la distinction entre statue divine pour l'*agalma* et statue humaine pour l'*andrias* ne tient plus : faut-il pour autant estimer qu'on peut utiliser un mot pour un autre ? Les décrets pour les grands évergètes d'époque impériale consacrent l'octroi à ces grands personnages à la fois d'*andriantes* et d'*agalmata* : ce sont donc deux objets différents (Cf Epaminondas d'Akraiphia, *IG VII* 2711, l. 101-102).

de l'antique Trikke nous permet d'avancer l'hypothèse que la statue du jeune homme, dans sa patrie d'origine, a été placée dans le gymnase, que c'est là du moins qu'a été gravé le texte de la lettre envoyée aux Thessaliens.

CONCLUSION

Le financement d'une grande partie des services collectifs dans les cités grecques d'époque romaine reposait sur les largesses de quelques familles. Les décrets de consolation s'adressaient à ces familles susceptibles de tenir le pouvoir politique dans leur cité d'origine, et développaient une rhétorique visant à déplorer l'arrêt brutal de la transmission patrimoniale au sein d'une famille, ce qui pouvait entraîner pour la communauté entière une situation de désarroi. Dans la formation de cette élite, la rhétorique avait une place primordiale. Les Thessaliens démontrent, dans le courant du IIe siècle apr. J.-C., un goût particulier pour cette forme de l'esprit et participent au premier plan de la naissance de ce que Philostrate a désigné sous le nom de Seconde Sophistique : on pourrait citer les exemples de Flavius Alexandros d'Hypata et de ses deux fils, Phoinix et surtout Phylax, qui aura lui aussi les honneurs d'un enterrement public à Athènes, ainsi que les Larisiens de l'époque des Sévères, Hippodromos et Philiskos de Larisa¹⁹. Tous ont exercé des fonctions politiques locales, en faisant partie du *synedrion* fédéral thessalien : c'est sans doute la carrière qui était promise au jeune Markellos de Trikkè, mort trop tôt.

---

19. On trouvera toutes les références utiles chez Bouvier 1975, 260-262, et chez Puech 2002, les références épigraphiques.

SUMMARY

ANONYMOUS CONDOLENCES ON THE OCCASION
OF THE DEATH OF THE YOUNG MARKELLOS OF TRIKKE

Richard Bouchon, Athanasios Tziafalias

The paper is the first presentation of an important, yet mutilated text from Trikke : a letter from an unknown community to the federal authorities of Roman Thessaly. The letter announces the organisation of public funerals for a young deceased called Markellos, who died away from his *patris* Trikke, « while he was attending to the city of the Hellenes » (ἐπεφοίτα τῇ πόλει τῶν Ἑλλήνων): we acknowledge in this Markellos a student in rhetorical attending to a center that prides itself on being the place of παιδεία *par excellence*, and for which we have no better supposition than Hadrianic Athens, in the times of the organisation of the Panhellenion, on the basis that the city was the hearth of Greece.

BIBLIOGRAPHIE

- Bouchon R., 2005. *Les élites politiques de la cité de Delphes et du koinon thessalien*, (thèse de doctorat inédite, soutenue à Lyon).
- Bouvier H., 1975. Poètes et prosateurs de Thessalie, dans *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975, Lyon*. Paris, 257-264.
- Mc Devitt A.S., 1970. *Inscriptions from Thessaly. An Analytical Handlist and Bibliography*, Hildesheim-New York.
- Helly B., 1991. Décret de Trikke pour Orthotimos de Tylissos, officier macédonien, *BCH* 115, 325-343.
- Étienne R. – Pierart M., 1975. Un décret du koinon des Hellènes à Platées en l'honneur de Glaucon fils d'Étéoclos d'Athènes, *BCH* 99, 51-75.
- Hadot I., 1984. *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique*, Paris.
- Hansen M. (éd.), 1998. *Polis and City-State. An Ancient Concept and its Modern Equivalent. Acts of the Copenhagen Polis Centre vol. 5*, Copenhagen.
- Jones C.P., 1996. The Panhellenion, *Chiron* 26, 29-56.
- Marrou H.-I., 1948. *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris.
- Nilsson M.P., 1955. *Die hellenistische Schule*, Munich.
- Oliver J.H., 1971. *Marcus Aurelius. Aspects of Civic and Cultural Policy in the East*, *Hesperia* Suppl. 13, 175.
- Petit P., 1957. *Les étudiants de Libanios. Un professeur de faculté et ses élèves au Bas Empire*, Paris.
- Puech B., 2002. *Orateurs et sophistes dans les inscriptions grecques d'époque impériale*, Paris.
- Riethmüller J.W., 2005. *Asklepios : Heiligtümer und Kulte*, Heidelberg.
- Robert L., 1960. *Hellenica XI-XII. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquité grecques*, Paris.
- Robert L., 1965. *Hellenica XIII. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquité grecques*, Paris.
- Robert L., 1968. Enterrements et épitaphes, *Antiquité Classique*, (OMS VI [1989], n° 134, p. 89-92), 413-416
- Sherk R., 1969. *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore.
- Spawforth A.J.S. – Walker S., 1985. The World of the Panhellenion I, *JRS* 75, 78-104.
- Spawforth A.J.S. – Walker S., 1986. The World of the Panhellenion II, *JRS* 76, 88-105.
- Spawforth A.J.S., 2000. The Panhellenion again, *Chiron* 30, 339-352.
- Τζιαφάλιας Α., 1988. Ασκληπιείο Τρίκκης: μύθος η πραγματικότητα;, *Τρικαλινά* 8, 171-218.
- Vix J.-L., 2005. *Les discours 30 à 34 d'Aelius Aristide* (thèse de doctorat inédite, soutenue à Strasbourg).

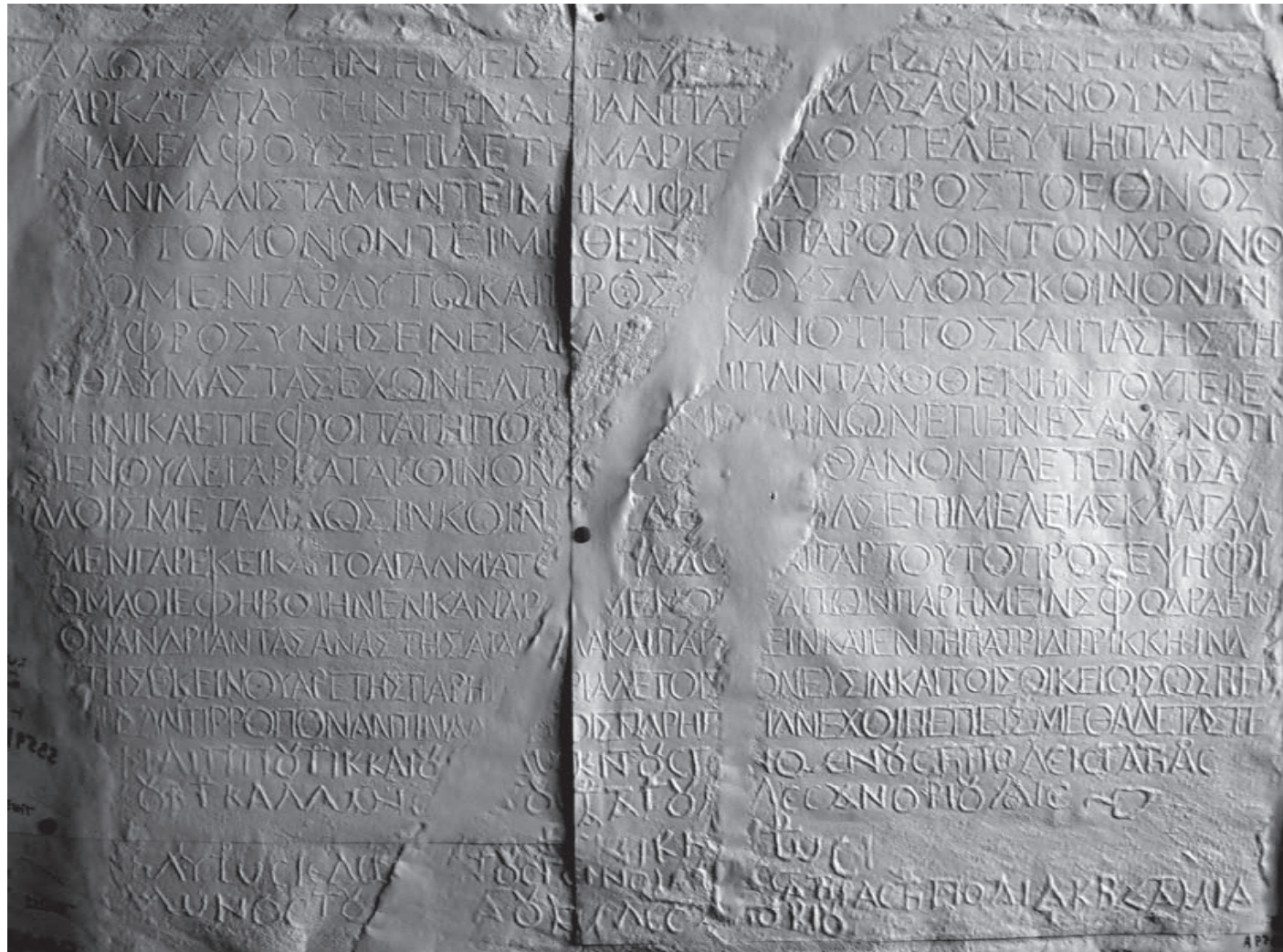

Fig. 1. Trikala : Lettre visant à consoler la famille de Markellos, un jeune Trikkéen mort loin de sa patrie. Estampage. (Photographie R. Bouchon)

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΒΟΙΩΤΙΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Σοφία Κραβαρίτου

Η ιστορική έρευνα που εξετάζει τη διαμόρφωση της ταυτότητας των αρχαιοελληνικών «εθνών» περιστράφηκε τους δύο τελευταίους αιώνες γύρω από το γνωστό χωρίο του Ηροδότου, στο οποίο ο ιστορικός παραδίδει τα τέσσερα κοινά γνωρίσματα των ανθρώπων που απαρτίζουν το «Ελληνικόν»: την εξ αίματος συγγένεια, το κοινό γλωσσικό ιδίωμα, τα κοινά ιερά και λατρείες και τέλος τα όμοια έθιμα¹. Το θέμα της «εξ αίματος» συγγένειας έθρεψε τις ιδεολογικές και συνεπικουρούμενες από την ιατρική επιστήμη αναζητήσεις του τέλους του 18^{ου} αι., που είχαν ως σκοπό το γενετικό προσδιορισμό μιας κατ' εξοχήν ανώτερης ανθρωπίνης φυλής, και έτσι –για πρώτη φορά μετά τη λεξικογραφική παράδοση της ύστερης Αρχαιότητας– ήλθαν στο προσκήνιο των νεοϊδρυθέντων Ανθρωπογνωστικών Επιστημών του 19^{ου} αι. οι Αρχαίοι Ίωνες, Δωριείς και Αιολείς ως φυλές με βιολογικά διαμορφωμένη ταυτότητα, που έθρεψαν τη δημιουργία μιας «τεχνητής» φυλετικής ιεραρχίας².

Στο αντίποδα αυτής της ιδεολογίας, στα τέλη πλέον του 20^{ου} και στις αρχές του 21^{ου} αι., η ταυτόχρονα ανθρωπολογική και λογοτεχνικά τεκμηριωμένη θεώρηση του J. Hall, οι συνθετικές έρευνες της C. Morgan και του I. Malkin, και οι επιμέρους μελέτες του J. McInerney για την Αρχαία Φωκίδα και του N. Luraghi για την Αρχαία Μεσσηνία αναθεωρούν τη γενικευμένου τύπου ερμηνεία των 4 κριτηρίων του Ηροδότου, τοποθετώντας το συγκεκριμένο χωρίο στο ιστορικό του πλαίσιο, δηλαδή τις διεργασίες δημιουργίας εθνικής συνοχής των Ελλήνων του 5^{ου} αι. ενόψει της Περσικής απειλής. Ταυτόχρονα παρουσιάζουν την εθνική ταυτότητα στην Αρχαία Ελλάδα όχι πλέον ως βιολογικό δεδομένο, αλλά ως αποτέλεσμα πολιτικοκοινωνικών και ευέλικτων διεργασιών μέσα από τις οποίες το «έθνος» ως ανοιχτή πλέον και μεταβαλλόμενη ομάδα οριοθετείται σε σχέση με άλλες πολιτικοκοινωνικές οντότητες (π.χ. πόλη), μέσω της εγγραφής του σε ένα γενεαλογικό «μύθο» κοινής καταγωγής, ο οποίος περιγράφει η σχέση του με ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, μια πρωταρχική πατρίδα³. Στη νέα αυτή αντιμετώπιση συνεισέφερε ουσιαστικά και η αλλαγή της μέχρι τότε θεώρησης του «μύθου» ως συνώνυμο της φαντασίας και ο ερχομός στο προσκήνιο, στη δύση του 20^{ου} αι., της «διηγηματικής λογικής» των αρχαιοελληνικών «μύθων» ή «λόγων» που μέσα στα έργα των Ελλήνων ποιητών και ιστοριογράφων περιγράφουν το απώτερο παρελθόν των εκάστοτε κοινοτήτων, τα επονομαζόμενα ως «πάτρια» «παλαιά» ή «αρχαία»⁴.

Αν και στην Κλασική και Ελληνιστική εποχή η γειννίαση Θεσσαλών και Βοιωτών στο γεωγραφικό ανάγλυφο διακόπτεται από εθνότητες που αποτελούν τους νότιους περίοικους του τετραδικού θεσσαλικού Κρά-

1. Ηρόδοτος 8, 144, 2: *αὐτὶς δὲ τὸ Ἑλληνικὸν ἔδν ὁμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσαίαι ἦθεά τε ὁμότροπα*. Πρβλ. Hall 1995, 92. Malkin 2001, 5-6.

2. Πρβλ. τις εμπειριστατωμένες αναλύσεις στο Hall 1997, 1-33. McInerney 1999, 8-39.

3. Hall 1995- 1997- 2002. Morgan 1991- 1997- 1999- 2000- 2001- 2003. Malkin 1998- 2001, 1-28 και 187-212. McInerney 1999. Luraghi 2008 και τελευταία Funke – Luraghi 2009. Για το ρόλο του «μύθου» κοινής καταγωγής και τη σχέση του με ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, ως αναγνωριστικά κριτήρια του «έθνους», Smith 1986, 22-31. Hall 1997, 25. Larson 2007, 1-15, 17-64.

4. Για την αρχαιοελληνική σημαντική «μύθου» και «λόγου» και τη σχέση τους με τα «πάτρια», «παλαιά» ή «αρχαία» των ελληνικών κοινοτήτων, βλ. ενδεικτικά Calame 1988a, ειδ. 127-130. Για το «μύθο» ως συνώνυμο της φαντασίας βλ. Vernant 1962. Πρβλ. τα κριτικά σχόλια στο Veayne 1983, αλλά και τις παρατηρήσεις στο Buxton 1994, 9-52 και Calame 1996, 12-46. Επίσης, τις επιμέρους μελέτες στο R. Buxton 2001. Για τη «διηγηματική λογική» των αρχαιοελληνικών «μύθων» ή «λόγων», βλ. τις επιμέρους μελέτες στο Calame 1988β, Detienne 1994, Dougherty 1993 και Calame 2000. Για τη διηγηματική διάσταση της ιστορικής συνείδησης, βλ. Hall, 1997, 34-65, και Calame 2006.

τους (Αχαΐα Φθιώτις) και τα υπόλοιπα έθνη της Κοιλάδας του Σπερχειού (Μαλείς, Αινιάνες και Οιταίους)⁵, είναι γνωστό ότι στην ιστορική διήγηση του Θουκυδίδη του 5^{ου} αι. π.Χ.⁶ τα δύο έθνη συναντιούνται γεωγραφικά –στο απώτερο παρελθόν που ορίζεται από το διηγηματικό χρόνο⁷ περίπου 1 γενιά (60 χρόνια) μετά τα Τρωικά– στις δυτικές υπώρειες της θεσσαλικής πεδιάδας, στη θέση της Ομηρικής Άρνης, που τοποθετείται στο μετέπειτα Κιέριον της θεσσαλικής τετράδας «Θεσσαλιώτιδος»⁸. Τότε, σύμφωνα με τη διήγηση, οι Θεσσαλοί, νέος λαός στην πληθυσμιακή σύνθεση της θεσσαλικής πεδιάδας έρχεται από τα δυτικά αναγκάζοντας τους Βοιωτούς να μεταναστεύσουν νοτιότερα στη Βοιωτία των ιστορικών χρόνων⁹. Έτσι, στη διηγηματική λογική των κλασικών χρόνων, οι δύο πρωταρχικές πατρίδες Θεσσαλών και Βοιωτών, μέσω του μοτίβου της μετανάστευσης¹⁰, μετατάσσονται από Θεσπρωτία και Θεσσαλία σε Θεσσαλία και Βοιωτία αντίστοιχα, προσφέροντας εξήγηση αφ' ενός κατά την κλασική περίοδο της σύγχρονης γεωγραφικής θέσης των δύο λαών, σε μια εποχή –πρέπει να το τονίσουμε– όπου η λέξη «έθνος» αρχίζει να χρησιμοποιείται κατά κόρον από τα λογοτεχνικά κείμενα¹¹, και αφ' ετέρου στη σημερινή κυρίως ιστορική, αρχαιολογική και γλωσσολογική έρευνα, οι οποίες αναζητούν την ακριβή χρονική στιγμή που αντιστοιχεί στο «60 χρόνια μετά τα Τρωικά» προσπαθώντας να ερμηνεύσουν ιστορικά και γλωσσολογικά φαινόμενα που αφορούν τις απαρχές του Θεσσαλικού και του Βοιωτικού «έθνους» των Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων¹².

Ας εξετάσουμε όμως πρώτα τις διηγήσεις γενεαλογικού τύπου της ίδιας της αρχαιοελληνικής παράδοσης. Η μυθική διήγηση του 5ου αιώνα από αποσπάσματα του Ελλάνικου, αλλά και του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, που παραδίδει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, τοποθετεί την αρχή του Βοιωτικού έθνους έξι γενεές από καταβολής κόσμου, στην τρίτη θέση της γενεαλογικής αλυσίδας του αιολικού έθνους, επί βασιλείας στην Αιολίδα (τη μετέπειτα δηλ. Θεσσαλία) του επώνυμου Βοιωτού, γιου της Άρνης και του Ποσειδώνα και εγγονού του Αιδόλου, ο οποίος –4 γενιές πριν τα Τρωικά– ονόμασε τους κατοίκους της τότε Θεσσαλικής πεδιάδας Βοιωτούς. Γιος του Βοιωτού ήταν ο Ίτων, τα εγγόνια του οποίου ήταν οι αρχηγοί των Βοιωτών στην Τρωική εκστρατεία¹³. Σύμφωνα με μια ύστερη διήγηση του Απολλόδωρου, ο ομόριζος Ίτωνός, ο μυθικός ιδρυτής της βοιωτικής λατρείας της Αθηνάς Ιτωνίας, ήταν πατέρας του Βοιωτού, και επίσης γιος του Αμφικτύονα, του γιου του Δευκαλίωνα¹⁴. Επίσης, η κόρη του, και άρα αδελφή του Βοιωτού, Ιοδάμα, ήταν ιέρεια της βοιωτικής Αθηνάς Ιτωνίας στην Κορώνεια¹⁵. Σύμφωνα δε με τη διήγηση του 6^{ου} αι. π.Χ., που παραδίδει ο Σιμωνίδης, η ίδια η Ιτωνία Αθηνά ήταν κόρη του Ίτωνος και αδελφή της Ιοδάμας¹⁶, η οποία κατά μία ελληνιστική διήγηση ήταν γυναίκα του Ωγύγου, του γηγενούς δηλαδή βασιλιά της Βοιωτίας¹⁷.

Μέσα από τις γενεαλογικές λοιπόν διηγήσεις επιτυγχάνεται αρχικά η εξ αίματος σύνδεση του επώνυμου ήρωα των Βοιωτών με την ίδια την Βοιωτική Ιτωνία Αθηνά, το ιερό της οποίας στην Κορώνεια αποτελούσε –σύμφωνα και με τις επιγραφικές μαρτυρίες– Παμβοιωτικό Περιφερειακό θρησκευτικό κέντρο –και άρα τόπο δημιουργίας και διάδοσης εθνικής συνοχής– κατά τα Κλασικά και Ελληνιστικά χρόνια, αφού εκεί εορτάζονταν τα Παμβοιωτία, η μεγαλύτερη «εθνική» βοιωτική εορτή, ενώ δεν μαρτυρείται τοπική λατρεία της, ούτε

5. Stählin 2008, 268-377. Για την ιστορική γεωγραφία της Αχαΐας Φθιώτιδας, Cantarelli 2008 με αναλυτική βιβλιογραφία. Για το ιστορικό υπόβαθρο των σχέσεων μεταξύ Θεσσαλίας και νότιων περιοίκων, βλ. τη συνθετική έρευνα στο Helly 2001, 239-287.

6. Θουκυδίδης 1, 12: *Βοιωτοί τε γάρ οι νυν έξηκοστῶ έτει μετά Τλίου ἄλωσιν έξ Άρνης ἀναστάντες υπό Θεσσαλῶν τήν νυν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηίδα γήν καλουμένην ψκισαν.*

7. Για τη διαμόρφωση της έννοιας του χρόνου στη διήγηση, βλ. Ricoeur 1984, 143-164.

8. Για την τετράδα «Θεσσαλιώτιδα» και τη θέση της Άρνης, Stählin 2008, 236-42, ειδ. 237-8. Χατζηαγγελάκης 2008, 46-48. 2009, 316-319.

9. Για τη Βοιωτική μετακίνηση στην αρχαιοελληνική λογοτεχνική παράδοση, βλ. πρόσφατα Larson 2007, ειδικ. 31-64, με αναλυτική βιβλιογραφία.

10. Larson 2007, 52-64.

11. Archibald 2000, 214.

12. Intzesiloglou 2002β. Larson 2007, 52-56.

13. Για τη γενεαλογία του Βοιωτού: Ελλάνικος (FGrHist 4 F 51= Σχολ. Δλ. 2, 494) Σοφοκλής και Ευριπίδης (TGF, 157, 186, 365). Διόδωρος Σικελός, 4, 67, 2-7. Για τον Ίωνα, Διόδωρος Σικελός, 4, 67, 7. Πρβλ. Larson 2007, 17-25

14. Για τον Ίωνό, Πausanias 9, 1, 1. Για τη γενεαλογία του Αμφικτύονα, Κορίνα, απ. 7 (Page). Θεόπομπος 115 (FGrH 63). Πάριο Χρονικό 239 (FGrH A5). Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο 1, 551.

15. Πausanias 9, 34, 2.

16. Σιμωνίδης ο Κείος (FGrH 8 F 1). Σχόλια στο Λυκόφωνα, Αλεξάνδρα, 335. Μέγα Ετυμολογικό, 479, 47.

17. Για τον Ωγύγο, Κορίνα, απ. 8 (Page). Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο III, 1177-1187α. Πausanias 9, 5 και 33. Πρβλ. Larson 2007, 23-24.

όνομα μνηός, στις επιμέρους βοιωτικές πόλεις¹⁸. Η βοιωτική λατρεία της θεάς στην Κορώνεια αναφέρεται ήδη στον 7^ο/6^ο αι. από τον Αλκαίο και τον 5^ο αι. από το Βακχυλίδη, ενώ αντίθετα δεν υπάρχει μνεία της στα ομηρικά ποιήματα¹⁹. Μόνο η Ίτων αναφέρεται από τον *Κατάλογο των Νηών*, και προσδιορίζεται στο βασίλειο του Πρωτεσίλαου, δηλαδή στην Αχαΐα Φθιώτιδα²⁰. Γενικά δεν ξέρουμε πότε το Ιώνιο έγινε κοινό ιερό των Βοιωτών, αν και η γενεαλογική μυθική διήγηση, μέσω του μοτίβου της εξ αγχιστείας συγγένειας του Βοιωτού και της Ιτωνίας με το γηγενή Ωγυγγο, και άρα με τη Βοιωτική γη, τοποθετεί τα όρια αυτά από καταβολής κόσμου. Ο συμβολικός σύνδεσμος του «έθνους» με τη βοιωτική γη ισχυροποιείται από τη γειτνίαση του βοιωτικού Ιωνίου με το ιερό της Αλαλκομενίας Αθηνάς στην κώμη Αλαλκομενές, μεταξύ Αλιάρτου και Κορώνειας, όπου σύμφωνα με τη διήγηση του Πausανία, γεννήθηκε η Αθηνά από τον αυτόχθονα Αλαλκομενέα ενώ και η ομώνυμη ηρωίδα Αλαλκομένηα. Επίσης είναι κόρη του αυτόχθονα Βοιωτού βασιλιά Ωγύγου, που είναι και ο πατέρας του Κάδμου και του Φοίνικα, των μυθικών δηλ. ιδρυτών των Βοιωτικών Θηβών, υπό την αρχηγεία των οποίων εξάλλου τεκμηριώνεται η ύπαρξη της πρώτης Βοιωτικής Ομοσπονδίας από τον 6^ο π.Χ. αι.²¹ Δύο αιώνες μετά, στο πέρασμα από τα Κλασικά στα Ελληνιστικά χρόνια, η ταυτόχρονη δημοσιοποίηση του κειμένου μιας συνθήκης Βοιωτών και Αιτωλών²² του 301 π.Χ. στο Αλαλκομένειο, στην Ορχεστό και στο Ιώνιον, αποτελεί τεκμήριο για την κατανόηση των διαπλεκόμενων συμβολικών σχέσεων συγγένειας που αναπτύσσονται στις μυθικές διηγήσεις μεταξύ του Βοιωτού και των τριών βοιωτικών περιφερειακών ιερών που εδράζουν σε μια περιοχή φορτισμένη με την έννοια της «αυτοχθονίας». Το τρίτο βοιωτικό ιερό, αυτό του Ποσειδώνα στην Ορχεστό –που αποτέλεσε το διοικητικό κέντρο της ελληνιστικής ομοσπονδίας αμέσως μετά τη μάχη της Χαιρώνειας το 338 και την ανοικοδόμηση των Θηβών από τον Κάσσανδρο και έως τα μέσα του 2^{ου} αι., όταν καταλύεται η βοιωτική ομοσπονδία από τους Ρωμαίους– βρίσκεται κοντά στην ίδια περιοχή και η ίδρυση του αποδίδεται από ύστερο σχολιαστή πάλι σε γιο του Βοιωτού, στον ομώνυμο Ορχηστό²³. Η ταλάντευση της βοιωτικής εθνικής ταυτότητας ανάμεσα σε περισσότερα του ενός «εθνικά» θρησκευτικά κέντρα στο πέρασμα από τα Κλασικά στα Ελληνιστικά χρόνια αντανάκλαται στα σύγχρονα ομοσπονδιακά και τοπικά νομίσματα που φέρουν ή τον Ποσειδώνα Ορχέστιο και την τρίαίνα ή την Αθηνά Ιτωνία²⁴. Γενικά η ιστορία της βοιωτικής Ομοσπονδίας είναι συνυφασμένη με την ιστορία των Θηβών τουλάχιστον από τον 6^ο αι. και διαλύεται τουλάχιστον τρεις φορές με παρεμβάσεις Αθηναίων, Σπαρτιατών και Μακεδόνων, γεγονός που επιφέρει κατά καιρούς, σύμφωνα με τον P. Roesch, την απουσία του εθνικού Βοιωτίου από τα ψηφίσματα²⁵. Με αυτό τον τρόπο παρατηρείται διακοπή στην ομαλή λειτουργία του μηχανισμού εφαρμογής και διάδοσης της βοιωτικής εθνικής ταυτότητας και μνήμης.

Περνώντας τώρα στο Θεσσαλικό «έθνος», ο επώνυμος Θεσσαλός παρουσιάζεται σε ελληνιστικές διηγήσεις ως γιος του Αίμονα, του επώνυμου της Αιμονίας (παλιό όνομα της Θεσσαλίας) και εγγονός του Πελασγού, του επώνυμου ήρωα της Πελασιγώτιδας, επιτυγχάνοντας έτσι σύνδεση με το απώτερο παρελθόν της θεσσαλικής πεδιάδας²⁶. Επίσης, στον Πολύαινο –2^{ος} αι. μ.Χ.– ο Θεσσαλός παρουσιάζεται ως γιος του επήλυδος Ηρακλείδη Αιαιτού²⁷ που εκδίωξε τους Βοιωτούς από την αρχική τους πατρίδα, την Άρνη (Κιέρι-

18. Για τη Βοιωτική Ιτωνία Αθηνά και το ιερό της στην Κορώνεια, Στράβων 9, 411. Schachter 1981-1994, I, 117-127. Fossey 1988, 326, 330-331. Larson 2007, 133-136. Για τα Παμβοιώτια, Πλούταρχος, 774 F. Στράβων, 9, 2, 29. Πολύβιος, *Ιστορ.* 4, 3, 5. Για τα ημερολόγια των βοιωτικών πόλεων και της βοιωτικής Ομοσπονδίας, Roesch 1982, 1-84. Trümper 1997, 244-246.

19. Αλκαίος, απ. 147 (Page). Βακχυλίδης, απ. 15 (Snell). Πρβλ. Roesch 1982, 221. Larson 2007, 133-134.

20. Όμηρος, *Ιλιάδα*, Β 695-6. Για τον εντοπισμό της θέσης, βλ. Παννόπουλος 1892, 473-478 και Αρβανιτόπουλος 1908, 155 κ. εξ.

21. Για το ιερό της Αθηνάς Αλαλκομενίας, Στράβων 9, 2, 26-27. Πausανίας 9, 33, 5-7. Πλούταρχος, *Quaest. Gr.* 43 (301D). Στέφανος Βυζάντιος, s.v. Αλαλκομένιον. Πρβλ. Roesch 1982, 218. Larson 2007, 23, 70, 135, 144-145. Για τον αυτόχθονα Αλαλκομενέα, Πίνδαρος, απ. 67b, 1-3 (Page). Πausανίας 9, 33, 5. Στέφανος Βυζάντιος, s.v. Αλαλκομένιον. Για τον αυτόχθονα Ωγυγγο, Κορίνα, απ. 8 (Page). Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο 3, 1177-1187a. Πausανίας 9, 5 και 33. Για το ρόλο της Θήβας στην πρώιμη ιστορία της βοιωτικής Ομοσπονδίας, Larsen 1968, 1-17. Sherk 1990, 279. Buck 1994, 1-7.

22. *IG IX2* 1, 170. Πρβλ. Roesch 1982, 218, 270. Schachter 1981-1994, I, 113, 123, 126-127. Larson 2007, 135.

23. Για τη γενεαλογία του Ορχηστου και το Ιερό του Ποσειδώνα Ορχέστιο, Ησίοδος, απ. 219 MW (=Στέφανος Βυζάντιος, 483, 3. Meineke). *Ομηρικός Ύμνος στον Απόλλωνα*, 229-230. Πρβλ. Sherk 1990, 284-285. Larson 2007, 18, 23, 46-47.

24. Roesch 1982, 224.

25. Sherk 1990, 284-285. Roesch 1982, 255. Βλ. επίσης πρόσφατα Kühn 2006, 83-247, 309-313.

26. Στράβων, 9, 5, 23. Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο, *Αργοναυτικά* 3, 1090, Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμ. Αρχ.* 1, 17. Πλήνιος, *Φυσ. Ιστ.*, 4, 7, 44. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθ.*, 3, 8, 1. Πausανίας 8, 44, 1.

27. Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, 8, 44. Πρβλ. Intzesiloglou 2002β.

ον)²⁸, την περιοχή δηλαδή όπου εντοπίστηκε από τις ανασκαφές των Θεοχάρη και Ιντζεσίλογλου το ομοσπονδιακό θεσσαλικό ιερό της ομώνυμης με τη Βοιωτία, Ιτωνίας Αθηνάς²⁹. Είναι φανερό ότι η μυθική διήγηση δεν συνδέει με δεσμούς συγγένειας το Θεσσαλό με την θεσσαλική Αθηνά Ιτωνία. Το ιερό της θεάς, με πλούσιο γεωμετρικό και αρχαϊκό στρώμα και αρχιτεκτονικά στοιχεία του 5^{ου} αι., χρησιμοποιούνταν –σύμφωνα με τις πρόσφατες μελέτες δύο ψηφισμάτων από την Κω και την Λάρισα³⁰– ως ιερό του θεσσαλικού έθνους ήδη από τον 3^ο αι., ενώ μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τους Μακεδόνες το 196 π.Χ. γίνεται έδρα του «Θεσσαλικού Κοινού», το οποίο χρησιμοποιεί την Ιτωνία στα νομίσματά του και οριοθετεί με τον ομώνυμο μήνα Ιτώνιο την αρχή του ετήσιου ημερολογίου του³¹. Όμως την εποχή αυτή τα ομοσπονδιακά ψηφίσματα ανατίθενται επίσης και στο νέο ιερό του Δία Ελευθέρου στη Λάρισα, που ιδρύθηκε από το Θεσσαλικό Κοινό για να γιορτάσει την ελευθερία από τη Μακεδονική κυριαρχία³², αποδεικνύοντας ότι η ταυτότητα του θεσσαλικού έθνους, όπως άλλωστε και η βοιωτική, αποτελούν ανοιχτές κατηγορίες που εξελίσσονται και διαμορφώνονται σύμφωνα με τις εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες.

Έτσι, εκτός από το μοτίβο διαμάχης και διεκδίκησης γεωγραφικού χώρου και πατρίδας που παραδίδεται από τη μυθική διήγηση, και η λατρεία της Ιτωνίας στη Θεσσαλία και Βοιωτία αντίστοιχα συνδέεται άμεσα με την ταυτότητα των δύο εθνών. Ήδη έχει τεθεί το ερώτημα για τα αίτια της κοινής αυτής λατρείας σε επίπεδο ομοσπονδιακών ιερών³³. Όμως το όνομα της λατρείας δεν είναι το μόνο κοινό στοιχείο μεταξύ των δύο εθνών. Η συναρπαστική ομοιότητα μεταξύ του φυσικού τοπίου των δύο ιερών, που είναι χτισμένα κοντά στους ποταμούς Κουέριο και Κουράλιο αντίστοιχα³⁴, συνοδεύεται από ένα γενικότερο αριθμό κοινών γεωγραφικών στοιχείων (τοπωνύμια, ονόματα ποταμών και βουνών) αλλά και στοιχείων του λατρευτικού χρόνου (ονόματα μηνών που παραπέμπουν σε ομώνυμες λατρείες και λατρευτικά επίθετα), αρκετά από τα οποία τα συναντάμε και στην Αχαΐα Φθιώτιδα³⁵. Πως ερμηνεύεται αυτή η πρακτική κοινής ονοματοποιίας;

Το θέμα αυτό εμπλέχθηκε ενεργά στην παραδοσιακή «εθνο-γλωσσική» θεώρηση –η οποία προωθεί την ιδέα της δημιουργίας εθνικών ομάδων μέσω κοινών γλωσσολογικών στοιχείων³⁶– με την ομαδοποίηση και απόδοση των διαλέκτων Θεσσαλίας, Βοιωτίας, Λέσβου και Αιολίδος στην Αιολική γλώσσα, με *terminus post quem* τη μετανάστευση στη μικρασιατική ακτή και την ίδρυση αιολικών πόλεων στο τέλος της 2^{ης} και τις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας³⁷. Στα πλαίσια αυτά ο Garcia Ramon το 1975 αναζήτησε τον κοινό αιολικό γλωσσικό πρόγονο Θεσσαλίας και Βοιωτίας στα νέα στοιχεία των εισβολέων Θεσσαλών τοποθετώντας τον στη μετα-μυκηναϊκή εποχή (1100)³⁸. Παρομοίως, τα ονόματα μηνών των ιστορικών χρόνων θεωρήθηκαν ως μέσο αναγνώρισης των τριών μεγάλων ελληνικών εθνικών ομάδων του τέλους της 2^{ης} και των αρχών της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ., και υπό αυτό το πρίσμα η Κ. Trümper, το 1997, με χρήση εθνο-διαλεκτικών κριτηρίων, προχωρεί στην ανασύσταση ενός πρωταρχικού Ιωνικού ημερολογίου τις ρίζες του οποίου τοποθετεί στα μυκηναϊκά χρόνια, ενώ το 2003 αναζητεί χωρίς επιτυχία την αιολική ταυτότητα ημερολογίων Θεσσαλίας, Βοιωτίας, Λέσβου και Αιολίδας³⁹.

Όμως, σήμερα η ιδέα της αιολικής διαλεκτικής ομάδας καταρρέει, αφού α) η «αιολική» διάλεκτος της Βοιωτίας αποδεικνύεται ότι έχει περισσότερα κοινά στοιχεία με τη Δωρική Λακωνική, απ' ό,τι με τις αντίστοιχες Θεσσαλίας και Λέσβου⁴⁰, β) η μελέτη των αρχαίων διηγήσεων αναδεικνύει τον πρωταρχικό ρόλο

28. Για τη θέση της θεσσαλικής Άρνης, Stählin 2008, 236-42, ειδ. 237-8. Χατζηαγγελάκης 2007, 46-8. 2009, 316-319.
29. ΑΔ 18, 1963, *Χρονικά*, 137-138. ΑΔ 19, 1964, *Χρονικά*, 246-248. ΑΔ 20, 1965, *Χρονικά*, 312. ΑΔ 22, 1967, *Χρονικά*, 295. ΑΔ 43, 1988, *Χρονικά*, 256-258. Βλ. πρόσφατα Ιντζεσίλογλου 2003, 221-237.
30. Segre 1934, 169 κ. εξ. Helly 2004, 95-98, 101-103 (Κως). Tziafalias – Helly 2004-2005, 378-389, εικ. 1-4 (Λάρισα).
31. Νομίσματα του Θεσσαλικού Κοινού με την Ιτωνία, Rogers 1932, 18-25 και 25-57. Trümper 1997, 216-217, 224 (μήνας Ιτώνιος).
32. IG IX2, 507, 32 κ. εξ. Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, 36-37.
33. Ιντζεσίλογλου 2003, 222.
34. Στράβων, 9, 5, 8. Καλλίμαχος, *Υμνοι*, 5, 63-4.
35. Αλαλκομενία Αθηνά, Αλαλκομένιος μην, Άρνη, Ίτων, Ίτωνος, Ίτώνιος μην, Ίτώνια, Ίτωνία Αθηνά, Κουέριος, Κιέριον, Κουράλιος, Ογχεστός, Ογχεστός, Ομολώιος, Ομολώιος, Ομολώιον, Δίας Ομολώιος, Ομολώιδες πύλες, κλπ. Πρβλ. την αναλυτική σύνθεση στο Helly 2007, 186-190.
36. Chadwick 1956, 38-39. Βλ. την κριτική θεώρηση, στο Hall 1995.
37. Βλ. τον κριτικό σχολιασμό στο Hall 1995, 83-6. Hall 1997, 12-14, 143-164. Hall 2002, 6, 44. Malkin 2001, 52.
38. Garcia-Ramon 1975.
39. Trümper 1997, 10-117. Trümper 2003, 231.
40. Hall 1995, 85-87. Βλ. πρόσφατα, Parker 2008, 431-464, ειδ. 46: «Furthermore, upon close examination, the idea of an

των Αχαιών της Πελοποννήσου στον «αιολικό» αποικισμό⁴¹, και γ) τα λεγόμενα «αιολικά» ημερολόγια της Κεντρικής Ελλάδας καταρχήν περιέχουν –σε επίπεδο ονομάτων μηνών αλλά και λατρειών– πολλά ετερόκλητα στοιχεία σε σχέση με αυτά της Λέσβου και της Αιολίδας, ενώ είναι επίσης οργανωμένα με διαφορετικό τρόπο⁴². Για παράδειγμα ενώ, όπως απέδειξε ο P. Roesch, τα ονόματα μηνών των ελληνιστικών βοιωτικών πόλεων είναι όμοια με αυτά της ελληνιστικής βοιωτικής Ομοσπονδίας⁴³, στη Θεσσαλία, εκτός από το μεταγενέστερο του 196 π.Χ. ημερολόγιο του Θεσσαλικού «Κοινού» που –όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο D. Graninger⁴⁴– συγκεντρώνει περιφερειακές λατρείες από όλη τη Θεσσαλία αποτελώντας ένα μηχανισμό δημιουργίας θρησκείας «έθνους», υπάρχουν τουλάχιστον δύο ονόματα μηνών από επιμέρους θεσσαλικές πόλεις που παραπέμπουν σε προγενέστερα και ίσως σε παράλληλη –μετά το 196 π.Χ.– χρήση μηνολογία⁴⁵. Τέλος, δ) ο J. Hall υποστήριξε ότι η αιολική ταυτότητα αναπτύχθηκε στην ίδια τη Μ. Ασία κατά τα αρχαϊκά χρόνια (όπου και το πρώτο Αιολικό Κοινό), σε αντιστοιχία και αντιπαράθεση με την Ιωνική συσπείρωση γύρω από το Πανιώνιον και τη διαμάχη για την κατοχή της Αιολικής Σμύρνης που τελικά καταλήφθηκε από τους Ίωνες⁴⁶. Γενικά, στα επιγραφικά τεκμήρια των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων το εθνικό «Αιολεύς» χρησιμοποιείται μόνο για πολίτες της Λέσβου και της Αιολίδας, εκτός από μια εξαίρεση στην ελληνιστική Δημητριάδα⁴⁷.

Επανερχόμενοι στις κοινές Θεσσαλο-βοιωτικές ονομασίες, ο Br. Helly, σε αντίθεση με το G. Ramon, αναδεικνύει τη σημασία των ετερογενών στοιχείων των ντόπιων πληθυσμών της Θεσσαλίας των αρχών της 1^{ης} χιλιετίας («αρχαϊκό υπόβαθρο») στη δημιουργία της αναμειγμένης θεσσαλικής διαλέκτου των ιστορικών χρόνων, ερμηνεύει την παρουσία των κοινών ονομάτων στην παρουσία του Βοιωτικού στοιχείου α) στη θεσσαλική πεδιάδα, β) στη νέα του πατρίδα (τη Βοιωτία) και γ) σε μια παρατεταμένη διαμονή του κατά την πορεία προς Νότο στην Αχαΐα Φθιώτιδα, την οποία ονομάζει «Μικρή Βοιωτία», και τέλος τοποθετεί την έλευση των Θεσσαλών στη Θεσσαλία στα τέλη του 8ου και αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.⁴⁸

Οι απόψεις αυτές που φέρνουν στο προσκήνιο το ντόπιο πληθυσμό της θεσσαλικής πεδιάδας φαίνεται ότι μπορούν να συμβαδίσουν και με τα αρχαιολογικά δεδομένα για τη μυκηναϊκή Θεσσαλία που, σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες της Β. Αδρύμη⁴⁹, δεν δείχνουν ριζικές κοινωνικές αλλαγές αμέσως μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων, ενώ σύμφωνα και με τις πρόσφατες ανασκαφές της Π. Αραχωβίτη⁵⁰ στο Αερινό υπάρχει εκτεταμένη επαναχρησιμοποίηση μυκηναϊκών θολωτών τάφων στα γεωμετρικά χρόνια.

Σε όλα τα παραπάνω, θα προσθέταμε ότι Θεσσαλοί και Βοιωτοί δεν έρχονται αντιμέτωποι μόνο στο χρόνο της μυθικής διήγησης⁵¹ που παραδίδει τη συμπλοκή της Άρνης, ως επήλυδες και ιθαγενείς της Θεσ-

---

Aeolic dialect group itself falls apart. Boiotian is an archaic dialect, most closely related to West Greek, which underwent the First Compensatory lengthening but retained *r (which later independent change of *r>ρ) and the labiovelars (with the default change to labials), and which underwent various later minor changes of its own. Lesbian and Thessalian are both archaic branches of Greek that went did not undergo the First Compensatory Lengthening. They share no demonstrable common innovations, and nothing argues for a relationship between them. They are best viewed as two relic areas of a relatively unaltered early Greek». Πρβλ. υπό το ίδιο πρίσμα, Hall 1997, 143-164 και επίσης τον κριτικό σχολιασμό του C. B. Rose, στο άρθρο του που καλύπτει το ίδιο θέμα στην αρχαιολογική του διάσταση, παραθέτοντας νέα δεδομένα και ανακαλύψεις από την Τρώαδα, στη λεγόμενη «Αιολίδα» της Βορειοδυτικής Μ. Ασίας, το οποίο έρχεται να υποστηρίξει τη θεώρηση του Parker: Rose 2008, 420: "At no time during the 1st millennium do we have evidence for attacks, for the arrival of a new population group, or for any substantive change in ceramic production". Επίσης, για την έλλειψη αρχαιολογικών δεδομένων υπέρ του «Αιολικού» αποικισμού στη Βορειοδυτική Μ. Ασία, πρβλ. Gschnitzer 2002, 227-228 and Coldstream 2003, 262-263.

41. Βλ. πρόσφατα Demir 2007 με αναλυτική βιβλιογραφία.

42. Trümpy 1997, 216-252.

43. Roesch 1982, 1-84.

44. Graninger 2008.

45. IG IX2, 320: Ίγγιος (Κιέριον). BCH 1935, 514: Δίπιος (Φάρσαλος). Πρβλ. Trümpy 1997, 217-218.

46. Hall 1997, 49-95. Hall 2002, 6-7, 27

47. Βλ. π.χ., IG VII, 540, 10 (2^{ος} αι. π.Χ.): Τιμοκλής Ἡροδότου Αἰολεύς ἀπὸ Κύμης. IG XII 9, 91, 10 (1^{ος} αι. π.Χ.): [Ἡγέλοχ]ος Ἀσκληπιόγνου Αἰολεύς ἀπὸ Μυρίν[ης]. BE 1988, 744, 35 (2^{ος} αι. π.Χ.): [Λε]ύκιος Νικασίαιος Αἰολεύς ἀπ' Ἀλεξανδρείας. IG IX 2, 1109, 3-4 (Δημητριάδα-2^{ος} αι. π.Χ.): Διονυσόδωρος Εὐφραίου Αἰολεύς ὁ στρατηγὸς τῶν Μαγνήτων.

48. Helly 2007, εἰδ. 218-220.

49. Adrimi-Sismani 2007.

50. Αραχωβίτη 2000, 367-368 και 2002, 49-50. Για γενίκευση της πρακτικής αυτής στη Θεσσαλία, βλ. επίσης Georganas 2000, εἰδ. 52-54. Lemos 2002, 178, 205-207, 220. Morgan 2003, 93-94. Stamatopoulou 2007, 316.

51. Θουκυδίδης, 1, 12.

σαλικής πεδιάδας αντίστοιχα, αλλά και στον ιστορικό χρόνο, στα Αρχαϊκά χρόνια, κατά τον Α΄ Ιερό πόλεμο⁵², όταν ο θεσσαλικός επεκτατισμός στο Νότο κυριαρχεί πάνω στους Αχαιούς Φθιώτες και τα υπόλοιπα έθνη της Κοιλάδας τους Σπερχειού στο τέλος του 7^{ου} - αρχές του 6^{ου} αι. Όπως ήδη υποστήριξε και ο J. Hall, οι Θεσσαλοί έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη μεταφορά της τοπικού χαρακτήρα Πυλαϊκής Αμφικτιονίας από την Ανθήλη στους Δελφούς, δύο θέσεις που αποτελούν τα δύο όρια του μοναδικού χερσαίου περάσματος από τον Μαλιακό στον Κορινθιακό κόλπο⁵³. Ο θεσσαλικός επεκτατισμός στο Νότο προφανώς άγγιξε και την ίδια τη Βοιωτία, όπου και σημειώθηκε η μάχη της Κερεσσού⁵⁴. Αυτό υποδεικνύει και η μυθική διήγηση, η οποία παρουσιάζει το μυθικό ιδρυτή της λατρείας της Βοιωτικής Ιτωνίας ως γιο του Αμφικτιονία⁵⁵.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα, η παρουσία εκτεταμένων οικισμών στη θεσσαλική πεδιάδα χρονολογείται ήδη από τα Γεωμετρικά χρόνια (Λάρισα, Φερές, Νέα Ιωνία)⁵⁶, ενώ στα Αρχαϊκά χρόνια –όπως έδειξε πρόσφατα η Μ. Σταματοπούλου– οι αριστοκρατικές οικογένειες των θεσσαλικών πόλεων διοργανώνουν τοπικούς αθλητικούς αγώνες, συνάπτουν δεσμούς φιλίας και συγγένειας με αντίστοιχες οικογένειες εκτός Θεσσαλίας και γίνονται γνωστοί στα μεγάλα πανελλήνια θρησκευτικά κέντρα⁵⁷. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν ότι κατά τον 7^ο αι. π.Χ. είναι εμφανής η παρουσία άφθονων και ακριβών αναθημάτων σε θεσσαλικά Ιερά (Αθηνά Ιτωνία στη Φίλια, Εννοδία και Δίας Θαύλιος στις Φερές, Αθηνά στους Γόννους, Αθηνά στις Φθιώτιδες Θήβες)⁵⁸, ενώ στον 6^ο αιώνα υπάρχουν αξιόλογα έργα μνημειακής θεσσαλικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής (Ναοί Απόλλωνα στο Μοσχάτο και την Κορόπη, κλπ)⁵⁹. Είναι λοιπόν, κατά την άποψή μας, προφανές ότι μέσα σε αυτό το κλίμα και στο συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο γαλουχήθηκε η θεσσαλική εθνική ταυτότητα που αναγνωρίζει ως επώνυμο ήρωά της το Θεσσαλό. Αυτό επίσης υποδεικνύει το σημαντικό εύρημα του Μπ. Ιντζεσίλογλου στο θολωτό τάφο του Γεωργικού στη Δυτική Θεσσαλία, όπου αποκαλύφθηκαν ίχνη λατρείας του Αιατού, πατέρα του Θεσσαλού, που χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ.⁶⁰ Επίσης, σύμφωνα και με τη Σταματοπούλου, στη Δυτική Θεσσαλία, στη Φάρσαλο, παρατηρείται στον 6^ο αι. η κατασκευή θολωτών τάφων που μιμούνται τους αντίστοιχους μυκηναϊκούς⁶¹. Κατά τον 5^ο πλέον αι. π.Χ. θα έπρεπε να έχει ήδη διευθετηθεί η σταθερή μορφή πολιτικής οργάνωσης της Θεσσαλίας, η οποία αποδίδεται στον Αλεύα τον Πυρρό⁶², αφού οι Αλευάδες της Λάρισας αποτελούν πλέον μία από τις γνωστότερες οικογένειες της Θεσσαλίας, οι οποίοι εξυμνούνται από τους *Επίνικους* του Πινδάρου διεκδικώντας μάλιστα καταγωγή από τον ίδιο τον Ηρακλή⁶³. Είναι λοιπόν πιθανό ότι μέσα σ' αυτό το κλίμα δημιουργείται και η μυθική διήγηση που θέλει τον επώνυμο Θεσσαλό ως απόγονο του Ηρακλή⁶⁴. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή έχουμε και τα πρώτα στοιχεία μνημειακού αρχιτεκτονικού οικοδομήματος –τμήμα πλήινης σίμης– στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια⁶⁵. Είναι φανερό ότι στο θεσσαλικό χώρο κυριαρχεί πλέον ο επώνυμος Θεσσαλός και η πολεμική πρόμαχος Ιτωνία, ενώ και στη Βοιωτία η Ιτωνία μαρτυρείται

52. Davies 1994. Helly 1995, 40-41, 132, 141-142, 222-223. McInerney 1999, 165-178. Sánchez 2001, 58-80. Hall 2002, 142-144. Morgan 2003, 124-127.

53. Hall 2002, 134-154. Πρβλ. επίσης McInerney 1999, 163-164. Morgan 2003, 114-131.

54. Helly 1995, 41. Hall 2002, 142. Morgan 2003, 131.

55. Για τον Ιτωνό, Πausanias 9, 1, 1. Για τη γενεαλογία του Αμφικτιονία, Κορίνα, απ. 7 (Page). Θεόπομπος 115 (FGrH 63). *Πάριο Χρονικό* 239 (FGrH A5). Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο 1, 551.

56. Archibald 2000, 226-227. Αναλυτική εικόνα, στο Lemos 2002, 12-21, 146-150, 173-178 και 236-237. Επίσης, Morgan 2003, 21-22, 85-106 και Stamatopoulou 2007, 315-316.

57. Stamatopoulou 2007, 309-441 με αναλυτική βιβλιογραφία. Πρβλ. Morgan 2003, 23-24, 203.

58. Kilian-Dirlmeier 2002, 201-209 (Φίλια). Χρυσοστόμου 1998, 25-43 (Φερές). Helly 1973, 72-74 (Γόννοι). Αρβανιτόπουλος 1907, 166-9. 1908, 176-180. Αδρύμη 1994, 323-324 (Φθιώτιδες Θήβαι). Πρβλ. Morgan 2003, 86, 92-95, 135-142. Πρβλ. Stamatopoulou 2007, 319.

59. Intzesiloglou 2002α (Μοσχάτο). Αρβανιτόπουλος 1906, 123-126 (Κορόπη). Επίσης, βλ. την αναλυτική σύνθεση των δεδομένων, στο Stamatopoulou 2007, 320-324.

60. Intzesiloglou 2002β, 289-295.

61. Stamatopoulou 2007, 328-329 (τάφος «Βερδελή», κλπ).

62. Για τη γεωγραφική, πολιτική και στρατιωτική οργάνωση της Θεσσαλίας σε τετράδες/ *μοίραι* από τον Αλεύα τον Πυρρό, Αριστοτέλης, απ. 497-498 (Rose). Πρβλ. Helly 1995, ειδ. 150-191, 287-315. Sprawski 1999, 15-25. Hall 2002, 140. Morgan 2003, 21-23.

63. Πινδάρος, *Πυθιονικοί* 10, 1-7. Helly 1995, 112-124. Βλ. Helly 1995, 112-124 και τελευταία Stamatopoulou 2007 με αναλυτική βιβλιογραφία, ειδ. 309-311, 316-317.

64. Διόδωρος Σικελός 5, 54. Στράβων 9, 5, 23. Απολλόδωρος, *Επιτ.* 5, 15.

65. *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 246. Πρβλ. Ιντζεσίλογλου 2003, 228.

ήδη στον 6^ο αι. από τον Αλκαίο⁶⁶. Ίσως λοιπόν οι συγκεκριμένοι μηχανισμοί διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας –η κοινή λατρεία της θεάς και οι γλωσσολογικές ισοτοπίες της μυθικής διήγησης, αλλά και κοινές πρακτικές ονοματοποιίας του γεωγραφικού χώρου αλλά και του κυκλικού λατρευτικού χρόνου– να κινητοποιήθηκαν σε στενή σχέση με το γεγονός ότι Θεσσαλοί και Βοιωτοί, κάποια στιγμή μεταξύ 8^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ., προσδιορίζονται γεωγραφικά ως έθνη και προσπαθούν να δημιουργήσουν ιστορικό υπόβαθρο της πολιτικής πλέον ύπαρξής τους προβάλλοντας όμοιες διεκδικήσεις εκατέρωθεν της περιοχής της Αχαΐας Φθιώτιδας και των νότιων Θεσσαλών περιοίκων, όπου έχει πλέον αποκρυσταλλωθεί ένα από τα παλαιότερα υπόβαθρα ιστορικής μνήμης της Κεντρικής Ελλάδας με το οποίο προσπαθούν να συνδέσουν την ιστορική τους μνήμη: η Ομηρική Ίτων του Πρωτεσίλαου και το φημισμένο στην Αρχαιότητα αχαιο-φθιωτικό ιερό της Ιτωνίας, το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί⁶⁷. Αυτή η περιοχή της Κεντρικής Ελλάδας, ριζωμένη ανάμεσα στις αντικρουόμενες «Ιτωνικές» Θεσσαλικές και Βοιωτικές διεκδικήσεις, οργανώνει κατά κόρον την ιστορική μνήμη και εθνική της ταυτότητα γύρω από τους Ομηρικούς ήρωες και τα κατεξοχήν παλαιότερα κοινά γεγονότα που χρησιμοποιήθηκαν από τους Έλληνες για την ιστορική τους χρονολόγηση, την Αργοναυτική και την Τρωική εκστρατεία⁶⁸.

66. Για το ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στην Αχαΐα Φθιώτιδα, Στράβων 8, 433, 8, 19 και 29. Πausanias 1, 13, 2. Για τον εντοπισμό της θέσης, βλ. Παννόπουλος 1892, 473-8 και Αρβανιτόπουλος 1908, 155 κ. εξ.

67. Για την Ίτωνο, Όμηρος, *Ιλιάδα*, Β, 695-696. Για το ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στην Αχαΐα Φθιώτιδα, Στράβων 8, 433, 8, 19 και 29. Πausanias 1, 13, 2. Για τον εντοπισμό της θέσης, βλ. Παννόπουλος 1892, 473-8 και Αρβανιτόπουλος 1908, 155 κ. εξ.

68. Helly 2001. Για μυθικές διηγήσεις και λατρείες στην Αχαΐα Φθιώτιδα, Κοντονάτσιος 2007. Για την απεικόνιση του Φρίξου και του Πρωτεσίλαου σε νομίσματα των Φθιωτίδων Θεβών και της Άλου αντίστοιχα, βλ. Rogers 1932, 84-86 και 174-175.

SUMMARY

MECHANISMS SHAPING ETHNIC IDENTITY IN THESSALY AND BOEOTIA
DURING THE CLASSICAL AND HELLENISTIC PERIODS

Sofia Kravaritou

Ethnic identity in Thessaly and Boeotia of the Classical and Hellenistic periods seems to be a result of a socially constructed and flexible process, within which the *ethnos* as an open and alterable group demarcates itself in relation with other social groups, like the *polis*, via its aggregation in a genealogical myth of common origin that simultaneously describes its relationship to a primary homeland. Cult activities in honour of the common legendary ancestors and associated deities, as well as *onomatopoesis* of the geographical space, seem to evaluate and strengthen this relationship, while linguistic criteria constitute a background mechanism in this complex process.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη Β., 1994. Φθιώτιδες Θήβες, *ΑΔ* 49, *Χρονικά*, 321-324.
- Adrymi-Sismani V., 2007. Mycenaean Northern Borders Revisited. New Evidence from Thessaly, στο Galaty M.L. – Parkinson W.A. (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revised and Expanded Second Edition (Cotsen Monographs 59)*, Los Angeles (UCLA), 322-357.
- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους κατά τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Αραχωβίτη Π., 2002. Τα μνημεία του άξονα της εθνικής οδού στα όρια του δήμου Φερών-Αερινό, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 48-55.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1906. Ανασκαφή εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 123-130.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1907. Ανασκαφή εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 147-182.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1908. Ανασκαφαί και έρευναι εν Σικυώνι και Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 145-223.
- Archibald Z.H., 2000. Space, Hierarchy and Continuity in Archaic and Classical Macedonia, Thessaly and Thrace, στο Brock R. – Hodkinson St. (επιμ.), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 212-233.
- Buck R.J., 1994. *Boiotia and the Boiotian League, 423-371 B.C.*, Edmonton.
- Buxton R., 1994. *Imaginary Greece. The contexts of Mythology*, Cambridge.
- Buxton R. (επιμ.), 2001. *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*, Oxford.
- Calame C., 1988α. Mûthos, logos et histoire. Usages du passé dans la rhétorique grecque, *L'homme* 147, 127-149.
- Calame C. (επιμ.), 1988β. *Métamorphoses du mythe en Grèce Antique*, Genève.
- Calame C., 1996. *Mythe et histoire dans l'Antiquité grecque. La création symbolique d'une colonie*, Lausanne.
- Calame C., 2000. *Poétique des mythes dans la Grèce Antique*, Paris.
- Calame C., 2006. *Poetic and Performative Memory in Ancient Greece*, Harvard University.
- Cantarelli F. et al., 2008. *Achaia Ftiotide I. Indagini geostoriche, storiografiche, topografiche e archeologiche*, Soveria Mannelli.
- Chadwick J., 1956. The Greek Dialects and Greek Prehistory, *CaR* 3, 2nd ser., 38-50.
- Coldstream J., 2003. *Geometric Greece, 900-700 B.C.*, 2nd ed., London.
- Γιαννιόπουλος Ι., 1892. Η Φθιωτική πόλις Ίτωνος, *BCH* 16, 473-478.
- Davies J.K., 1994. The Tradition about the First Sacred War, στο Hornblower S. (επιμ.), *Greek Historiography*, Oxford, 193-210.

- Demir M., 2007. Dark Age Aeolian colonists: evidence for ancestral relations with their colonial territories, *REA* 109 (1), 541-558.
- Detienne M. (επιμ.), 1994. *Transcrire les mythologies*, Paris.
- Dougherty C. (επιμ.), 1993. *The Poetics of Colonisation. From City to Text in Archaic Greece*, New York/Oxford.
- Fossey J.M., 1988. *Topography and Population of Ancient Boiotia*, Chicago.
- Funke P. – Luraghi N. (επιμ.), 2009. *The Politicks of Ethnicity and the crisis of the Peloponnesian League*, Harvard.
- Georganas I., 2000. Early Iron Age tholos tombs in Thessaly (c. 1100-700 BC), *MeditArch* 13, 47-54.
- Garcia-Ramon J.-L., 1975. *Les origines postmycéniennes du groupe dialectal éolien (Minos Suppl. 6)*, Salamanca.
- Graninger D., 2008. Whither Ethnos Religion? The case of Thessaly, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 341-347.
- Gschnitzer F., 2002. Aeolians, στο *Brill's New Pauly* 1, 226-230.
- Hall J.M., 1995. The Role of Language in Greek Ethnicities, *PCPS* 41, 83-100.
- Hall J.M., 1997. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge.
- Hall J.M., 2002. *Hellenicity. Between Ethnicity and Culture*, Chicago.
- Helly Br., 1973. *Gonnoi I. La cité et son histoire*, Amsterdam.
- Helly Br., 1995. *L'État Thessalien: Aleuas le Roux le Roux, les tétrades et les tagoi*, Lyon.
- Helly Br., 2001. Un décret fédéral des Thessaliens méconnu dans une cite d'Achaïe Phthiotide (*IG IX 2, 103*), *BCH* 125, 239-287.
- Helly Br., 2004. Décrets de cités thessaliennes à Cos, *Chiron* 34, 87-107.
- Helly Br., 2007. Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement, στο *Die Altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden. Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin. 19-22 September 2001*, Innsbruck, 177-222.
- Intzesiloglou B., 2002α. The Archaic temple of Apollo in Ancient Metropolis (Thessaly), στο *Stamatopoulou M. – Yeroulanou M. (επιμ.), Excavating Classical Culture: recent Archaeological discoveries in Greece. Oxford 24-26 March 2001*, Oxford, 109-115.
- Intzesiloglou B., 2002β. Aiatos et Polycléia: Du mythe à l'histoire, *Kernos* 15, 289-295.
- Ιντζεσίλογλου Μπ., 2003. Η Ιτωνία Αθηνά και το Θεσσαλικό Ομοσπονδιακό Ιερό της στη Φίλια Καρδίττας, *ΑΕΘΣΕ* 1, 221-237.
- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz.
- Κοντονάτσιος Β., 2007. Αρχαίες λατρείες στην Αχαΐα Φθιώτιδα (ευρύτερη περιοχή Αλμυρού), *ΔΑΦΕΟ* 11, 11-46.
- Kühr A., 2006. *Als Kadmos nach Boiotien kam. Polis und Ethnos im Spiegel thebanischer Gründunnsmythen*, Stuttgart.
- Larsen J.A.O., 1968. *Greek Federal States. Their Institutions and History*, Oxford.
- Larson St.L., 2007. *Tales of Epic Ancestry. Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods (Historia Einzelschriften 197)*, Stuttgart.
- Lemos I., 2002. *The Protogeometric Aegean: the Archaeology of the late Eleventh and tenth Centuries B.C.*, Oxford.
- Luraghi N., 2008. *The Ancient Messenias. Constructions of Ethnicity and Memory*, Cambridge.
- Malkin I., 1998. *The Returns of Odysseus. Colonization and Ethnicity*, Berkeley/London.
- Malkin I. (επιμ.), 2001. *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Harvard.
- McInerney J., 1999. *The Folds of Parnassos: Land and Ethnicity in Ancient Phocis*, Austin.
- Morgan C.A., 1991. Ethnicity and Early Greek States; historical and material perspectives, *PCPS* 37, 131-163.
- Morgan C.A., 1997. The archaeology of sanctuaries in Early Iron Age and Archaic ethne: a preliminary view, στο *Mitchell L. – Rhodes P.J. (επιμ.), The Development of the Polis in Archaic Greece*, London, 168-198.
- Morgan C.A., 1999. The archaeology of ethnicity in the colonial world of the eighth to sixth centuries BC: approaches and prospects, στο *Frontieri e Confini. Atti dello 37o Convegno internazionale di studi sulla Magna Grecia, Taranto Ott. 1997*, Taranto, 85-145.
- Morgan C.A., 2000. Politics without the Polis: cities and the Achaean ethnos, c.800-5000 BC, στο *Brock R. –*

- Hodkinson St. (επιμ.), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 189-211.
- Morgan C.A., 2001. Ethne, ethnicity and Early Greek States, 1200-480: an archaeological perspective, στο Malkin I. (επιμ.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Harvard, 75-112.
- Morgan C.A., 2003. *Early Greek States Beyond the Polis*, London/New York.
- Parker H.N., 2008. The linguistic case for the Aolian migration reconsidered, *Hesperia* 77, 431-464.
- Ρακατσάνης Κ. – Τζιαφάλιας Α., 1997. *Λατρείες και ιερά στην Αρχαία Θεσσαλία*, Ιωάννινα.
- Ricoeur P., 1984. *Temps et récit 2. La configuration dans le récit de fiction*, Paris.
- Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of the Thessaly*, London.
- Rose C.B., 2008. Separating Fact from Fiction in the Aeolian Migration, *Hesperia* 77, 399-430.
- Roesch P., 1982. *Études béotiennes*, Paris.
- Sánchez P., 2001. *L'Amphictionie de Pyles et de Delphes: Recherches sur son rôle historique, des origines au IIe siècle de notre ère*, Stuttgart.
- Schachter A., 1981-1994. *Cults of Boiotia (BICS Suppl. 38)*, 4 τόμοι, London.
- Segre M., 1934. Grano di Tessaglia a Coò, *Rivista di Filologia* 12, 134, 169-193.
- Sherk R.K., 1990. The Eponymous Officials of Greek Cities: I, *ZPE* 83, 249-288.
- Smith A., 1986. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford/New York.
- Sprawski S., 1999. *Jason of Pherai: A Study on History of Thessaly in years 431-370 B.C. (Electrum 3)*, Krakow.
- Stählin Fr., 2008. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους* (2^η έκδοση), Θεσσαλονίκη.
- Stamatopoulou M., 2007. Thessalian Aristocracy and Society in the Age of the Epinician, στο Hornblower S. – Morgan C. (επιμ.), *Pindars Poetry, Patrons & Festivals*, Oxford, 309-341.
- Trümpy C., 1997. *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg.
- Trümpy C., 2003. Le fondement religieux des calendriers grecs, στο Pirenne-Delforge V. (επιμ.), *Les représentations du temps dans les grandes religions*, Genève, 221-233.
- Tziafalias A. – Helly Br., 2004-2005. Deux décrets inédites de Larissa, *BCH* 128-129, 377-420.
- Vernant J.-P., 1962. *Les origines de la pensée grecque*, Paris.
- Veyne P., 1983. *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes ?*, Paris.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 2007. Προϊστορικοί και Ιστορικοί Χρόνοι, στο Τσαγκαράκη Ε. (επιμ.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες-ναοί-νεότερα Μνημεία*, Καρδίτσα (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας), 15-84.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 2008. Αρχαίες πόλεις της Δυτικής Θεσσαλίας, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 302-327.
- Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η Θεσσαλική Θεά Εν(νο)δία, ή Φεραία Θεά*, Αθήνα.

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου

Μια φωτογραφία από ψηλά αποτυπώνει μια άλλη πραγματικότητα. Μια πραγματικότητα διαφορετική από αυτό που αντικρίζει ο καθένας μας στις καθημερινές του δραστηριότητες. Μια πραγματικότητα που, ανάλογα με το ύψος λήψης της φωτογραφίας, είναι αποστειρωμένη λιγότερο ή περισσότερο από τις ανθρώπινες επαφές και βλέμματα, από το φύσημα του αέρα ή ακόμη και από την ανθρώπινη παρουσία. Εκείνα που συνήθως αποτυπώνονται είναι η φυσική διαμόρφωση του εδάφους με τα βουνά, τις κοιλάδες, τις πεδιάδες και τα ποτάμια, αλλά επίσης τα μεγάλα ανθρώπινα έργα (π.χ. ένα μεγάλο φράγμα και η δημιουργία μιας τεχνητής λίμνης ή το Σινικό τείχος στην Κίνα, το οποίο είναι ένα από τα λιγιστά έργα που φαίνονται πάνω στη γη από το ύψος της τροχιάς των δορυφόρων). Όταν βέβαια μειώνεται το ύψος από το οποίο βλέπουμε την επιφάνεια της γης στις δορυφορικές φωτογραφίες τότε αρχίζουν να φαίνονται μικρότερες κατασκευές και εγκαταστάσεις, δρόμοι, πλατείες πόλεων, δένδρα, αυτοκίνητα αλλά και άνθρωποι (**εικ. 1**).

Μια από τις διαφορές της επίγειας φωτογραφίας από την αεροφωτογραφία και την τρισδιάστατη δορυφορική είναι ότι εκτός από την απεικόνιση της πραγματικότητας από άλλη γωνία, το ενδιαφέρον του παρατηρητή εστιάζεται στα σχήματα των κατασκευών και των εγκαταστάσεων. Γνωρίζοντας σήμερα οι κατασκευαστές ότι τα έργα τους είναι ορατά από ψηλά είτε από τους επιβάτες των διερχομένων αεροπλάνων, είτε μέσω των νέων εύχρηστων ηλεκτρονικών προγραμμάτων δορυφορικής επισκόπησης της γης, των οποίων η χρήση διαρκώς και με μεγάλη ταχύτητα εξαπλώνεται, δίνουν ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στις κατόψεις των κατασκευών και πολλές φορές φθάνουν μέχρι την υπερβολή (**εικ. 2**).

Ένα δεύτερο στοιχείο που αποτελεί τον πυρήνα του ενδιαφέροντος και του προβληματισμού στη μελέτη και κατανόηση των φωτογραφιών από μεγάλο ύψος είναι η συσχέτιση των κατασκευών μεταξύ τους ή με τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής, αλλά και η αλληλεπίδραση του ανθρωπογενούς με το φυσικό περιβάλλον (**εικ. 3**).

Όσοι ενδιαφέρονται για τη μελέτη της αρχαιότητας προσπαθούν να βρουν στοιχεία από τις αεροφωτογραφίες για να τα χρησιμοποιήσουν στην ερμηνεία των ανθρώπινων ενεργειών ή για να αποκωδικοποιήσουν τις πληροφορίες των γραπτών πηγών σχετικά με το περιβάλλον των περιοχών που δέχονταν τα αποτελέσματα της δραστηριότητας των αρχαίων κατοίκων. Βέβαια, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι για την καλύτερη αξιοποίηση των φωτογραφιών που λαμβάνονται από ψηλά και προς αποφυγή παρερμηνειών απαιτείται η άριστη γνώση της προς μελέτη περιοχής, πράγμα που επιτυγχάνεται με τη συγκέντρωση των πάσης φύσεως πληροφοριών, οι οποίες προέρχονται από τις δημοσιεύσεις των αρχαιοτήτων, από τα αρχαία και νεότερα κείμενα και πηγές, από τους παλαιούς και νεότερους χάρτες και από πολλές επισκέψεις και αυτοψίες.

Το ερώτημα, που τέθηκε για την πραγματοποίηση αυτής της έρευνας, ήταν αν μπορεί σήμερα να διαπιστωθεί η ύπαρξη κάποιων επιφανειακών διαμορφώσεων της γης που θα μπορούσαν να οφείλονται στην ανθρώπινη δραστηριότητα κατά την αρχαιότητα σε περιοχές της υπαίθρου χώρας των αρχαίων πόλεων, δηλαδή εκτός δομημένου περιβάλλοντος. Περιοχή έρευνας καθορίστηκε η πεδινή Θεσσαλία και ως εργαλείο έρευνας χρησιμοποιήθηκε το γνωστό σε όλους πρόγραμμα Earth της Google (**εικ. 4**). Με το πρόγραμμα αυτό η περιήγηση σε όλες τις περιοχές της γης γίνεται γρήγορα, εύκολα, απλά και ανέξοδα. Μειονέκτημα του προγράμματος αποτελεί η χαμηλή ανάλυση των δορυφορικών φωτογραφιών ορισμένων περιοχών με αποτέλε-

σμα να μην είναι δυνατή η εξέταση λεπτομερειών¹. Ωστόσο, οι δορυφορικές φωτογραφίες του προγράμματος αντικαθίστανται αρκετά συχνά με καλύτερες και έτσι καθίσταται δυνατή η παρατήρηση περιοχών που παλαιότερα δεν μπορούσε να γίνει. Το χαμηλότερο ύψος που μπορεί να κατέβει ο χρήστης για να παρατηρήσει τις περιοχές όπου οι φωτογραφίες έχουν σχετικά υψηλή ανάλυση είναι τα 400-300 μέτρα. Το ύψος αυτό είναι ικανοποιητικό για το είδος των παρατηρήσεων που έπρεπε να γίνουν. Η δυνατότητα αναγραφής στην οθόνη του υψομέτρου σε κάθε σημείο όπου τοποθετείται ο κέρσορας επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση του ανάγλυφου της περιοχής. Η δυνατότητα επίσης ατελούς τρισδιάστατης προοπτικής απεικόνισης μιας περιοχής δίνει περισσότερες πληροφορίες για τη σχέση των αρχαίων οικισμών και των μνημείων με το φυσικό τους περιβάλλον, όπως π.χ. την ύπαρξη περασμάτων ή την ίδρυση εγκαταστάσεων αμυντικού χαρακτήρα σε συγκεκριμένα υψώματα που έχουν οπτική επαφή μεταξύ τους κ.τ.λ. (εικ. 5).

Η περιήγηση έγινε στην περιοχή της Χώρας ορισμένων από τις αρχαίες πεδινές πόλεις της Θεσσαλίας για να διαπιστωθεί, αν με τη χρήση των δορυφορικών φωτογραφιών μπορούν να εντοπιστούν κάποιες διαμορφώσεις που θα μπορούσαν να οφείλονται σε ανθρώπινες επεμβάσεις κατά την αρχαιότητα. Η έρευνα δεν περιέλαβε τη δομημένη περιοχή των αρχαίων πόλεων ούτε και την ύπαρξη των αρχαίων τύμβων που είναι ορατοί και ευδιάκριτοι κατά την επιφανειακή έρευνα.

Η πρώτη πόλη που εξετάστηκε ήταν η Λάρισα². Νοτιοανατολικά της πόλης (εικ. 6) αλλά και προς άλλες κατευθύνσεις η γη είναι κατανεμημένη σε μεγάλα παραλληλόγραμμα αγροτεμάχια που είναι προφανές ότι οφείλονται σε πρόσφατους αναδασμούς της γης, αφού τα όρια των εκτάσεων προσδιορίζονται από την ύπαρξη δρόμων αλλά και αποστραγγιστικών τάφρων. Όπου τα όρια των κατανομών της γης δεν είναι παραλληλόγραμμα αυτό οφείλεται σε κάποιο μεγάλο σύγχρονο τεχνικό έργο, όπως είναι μια τάφος που ξεκινά από την κοίτη του Πηνειού. Οι διαφορετικές κατευθύνσεις των αγρών οφείλονται στις κλίσεις του εδάφους, αλλά και στην ύπαρξη μικρών ρεμάτων που κατακερματίζουν την περιοχή σε μικρά και μη κανονικά τμήματα. Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί κάποια διαμόρφωση του εδάφους που θα μπορούσε να οφείλεται σε επέμβαση των αρχαίων κατοίκων της περιοχής. Δεν αναγνωρίζεται με βεβαιότητα κάτι από τους περιγραφόμενους αγρούς και ιερά στην επιγραφή του αρχαίου κτηματολογίου της Λάρισας³.

Συνοπτικά, παρόμοιες παρατηρήσεις και διαπιστώσεις για την ύπαιθρο χώρα μπορούμε να κάνουμε και σε άλλες αρχαίες θεσσαλικές πόλεις: στην Τρίκινη⁴ (Τρίκαλα) (εικ. 7), στο αρχαίο Μεθύλιο, που τα τελευταία χρόνια έχει ταυτιστεί με την αρχαία πόλη κάτω από το σύγχρονο χωριό της Μυρίνης Καρδίτσας⁵ (εικ. 8), στην αρχαία πόλη στο λόφο «Στρογγυλοβούνι» του Βλοχού (εικ. 9), που παραδοσιακά ταυτιζόταν με την αρχαία Πειρασία, πόλη η οποία όμως σήμερα γνωρίζουμε ότι βρισκόταν στη θέση του σημερινού χωριού Ερμήτσι της Καρδίτσας⁶ (εικ. 10), γύρω από το οποίο διαπιστώνεται η ίδια διαμόρφωση της αγροτικής περιοχής.

Αντίθετα, στην περιοχή των αρχαίων Γόννων⁷ –ανάμεσα στους αρχαίους Γόννους και το ομώνυμο σύγχρονο οικισμό (εικ. 11)– η διαμόρφωση των αγρών είναι διαφορετική, οι ιδιοκτησίες είναι μικρές και φαίνεται ότι η διαμορφωμένη κατάσταση προέρχεται από το παρελθόν (το πιθανότερο από την περίοδο της τουρκοκρατίας).

Τέλος, εξετάστηκε και η περίπτωση της αρχαίας Μητρόπολης⁸ στο Νομό της Καρδίτσας. Η Μητρόπολη βρίσκεται στη θέση του ομώνυμου οικισμού εννέα χλμ. δυτικά της Καρδίτσας. Η αρχαία Μητρόπολη ιδρύθηκε σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα δεδομένα μέσα στα πρώτα 40 χρόνια του 4^{ου} αι. π.Χ., με συνοικισμό τριών

1. Μετά την πρώτη επισκόπηση με το πρόγραμμα Earth της Google και αφού διαπιστωθεί η ύπαρξη κάποιας ενδιαφέρουσας επιφανειακής διαμόρφωσης θα πρέπει να γίνει και η χρήση της αεροφωτογραφίας, η οποία έχει πολύ μεγάλη ανάλυση και η παρατήρηση μπορεί να έχει καλύτερα αποτελέσματα.

2. Αξενίδης 1947 και 1949. Η αρχαία Λάρισα βρίσκεται στο κέντρο της σύγχρονης πόλης, ενώ τα αρχαία νεκροταφεία φτάνουν μέχρι τα ανατολικά και νότια όρια της σύγχρονης Λάρισας.

3. Helly 1970, 250-296 και Salviat – Vatin 1971, 10-34, 1974, 247 κ.ε.

4. Stählin 1967, 119-120.

5. Intzesiloglou 2000, 182, σημ. 4. Χατζηαγγελάκης 2007, 39. Ιντζεσίλογλου 2010, 52, σημ. 45.

6. Χατζηαγγελάκης Λ., ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, 244. Ιντζεσίλογλου 1999, 107-118. Χατζηαγγελάκης 2008, 319 και εικ. 11α (για πρώτη φορά απεικονίζεται το σφράγισμα με το εθνικό ΠΙ-ΕΙ-ΡΑ-ΣΙ-[ΕΩΝ]). Ιντζεσίλογλου 2008, 848. Ιντζεσίλογλου 2010, 52, σημ. 47.

7. Helly 1973.

8. Stählin 1967², 128. Stählin 1932, 1492. Hansen – Nielsen 2004, 697-698, αρ. 413. Περισσότερα για τη Μητρόπολη της Υστερης Αρχαιότητας βλ. Karagiorgou 2001, 127-132.

άσχημων κωμών. Η ζωή στη Μητρόπολη συνεχίστηκε μέχρι τουλάχιστον τη βασιλεία του Ιουστινιανού (6ος αι. μ.Χ.) κατά την οποία, σύμφωνα με τον Προκόπιο⁹, έγινε η ανακαίνιση των τειχών της.

Βόρεια από την πόλη παρατηρείται μια περιέργη και μοναδική για ολόκληρη τη Θεσσαλία διαμόρφωση της γης και της κατεύθυνσης των αγρών (εικ. 12). Παρόλο που είναι εμφανής η σχετικά πρόσφατη επέμβαση στην περιοχή, που συντελέστηκε κυρίως κατά τη δεκαετία του 1970, οπότε ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής ενός μεγάλου αρδευτικού δικτύου που διοχέτευε το νερό που ερχόταν από την Τεχνητή Λίμνη Πλαστήρα προς ένα μεγάλο τμήμα της πεδιάδας της Καρδίτσας, η διαμόρφωση των λωρίδων γης σχηματίζουν επάλληλα και ομόκεντρα πολυγωνικά σχήματα που δεν συναντώνται σε καμιά περιοχή της Θεσσαλίας. Η περιοχή με τα πολυγωνικά, σαν βεντάλια, σχήματα των αγρών φαίνεται ότι σχεδιάστηκε γύρω από ένα νοητό κέντρο που βρισκόταν δυτικά έξω από τα τείχη της αρχαίας Μητρόπολης. Η διαμορφωμένη με τον παραπάνω τρόπο έκταση των αγρών έχει μήκος (άξονας Β-Ν) 2.700 περίπου μέτρα (η μέτρηση γίνεται από τη θέση της αρχαίας πόλης) και μέγιστο πλάτος (άξονας ΝΑ-ΒΔ) 4.200 μ. Η πολυγωνική διαμόρφωση της παραπάνω περιοχής είναι εντυπωσιακή και σύμφωνα με πληροφορίες που συνέλεξα από τους αρμόδιους για τους αναδασμούς υπαλλήλους της Υπηρεσίας Τοπογραφίσεων της Νομαρχίας Καρδίτσας έμαθα ότι οι αλλαγές που γίνονται στις περιοχές των αναδασμών είναι συνήθως πολύ μικρές και ότι οι κατευθύνσεις των αγροτεμαχίων και τα σχήματα, που δημιουργούνται, οφείλονται αποκλειστικά στις κλίσεις του εδάφους και στην ύπαρξη των ρεμάτων. Επί πλέον διαπίστωσα ότι δεν μπορούσε να δοθεί μια σαφής και κατηγορηματική ερμηνεία για τη δημιουργία των μοναδικών πολυγωνικών σχημάτων κατά τη διαμόρφωση των συγκεκριμένων αγροτεμαχίων βόρεια της Μητρόπολης, η οποία θα βασιζόταν στις υπάρχουσες κλίσεις της επιφάνειας του εδάφους και στην ύπαρξη των τοπικών ρεμάτων.

Ο προβληματισμός για την πολυγωνική διαμόρφωση των αγρών δεν θα εύρισκε κάποια εξήγηση, αν προηγουμένως δεν είχαμε διαπιστώσει τη μορφή των τειχών της αρχαίας Μητρόπολης. Ύστερα από ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριάντα ετών στα τείχη της Μητρόπολης διαπιστώθηκε ότι αυτά σχημάτιζαν ένα κανονικό δεκαεξάπλευρο εγγεγραμμένο σε κύκλο σχήμα¹⁰ (εικ. 12).

Γνωρίζοντας λοιπόν τη μορφή του μοναδικού κανονικού πολυγωνικού σχήματος των τειχών της Μητρόπολης και βλέποντας την επίσης μοναδική πολυγωνική διαμόρφωση των αγρών στην περιοχή της βόρειας χώρας της δεν μπορούμε παρά να συσχετίσουμε τις ιδίου σχήματος κατασκευές και να τις εντάξουμε σε έναν ενιαίο σχεδιασμό που έγινε στην αρχαιότητα, κατά πάσα πιθανότητα την περίοδο ίδρυσης της αρχαίας πόλης μέσα στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Παρόλο που δεν έχουμε πληροφορίες για τους λόγους που τα τείχη της Μητρόπολης έλαβαν ένα τέτοιο μοναδικό για όλο τον αρχαίο κόσμο πολυγωνικό σχήμα, πιστεύουμε ότι η εξήγηση θα πρέπει να αναζητηθεί στις αιτίες και στον τρόπο ίδρυσης της πόλης με συνοικισμό και στην προσπάθεια των ιδρυτών της να αποδοθεί στη νέα πόλη ένας κεντρικός και σημαντικός ρόλος που γίνεται φανερός τόσο από την επιλογή του ονόματός της, Μητρόπολη, όσο και από το εγγεγραμμένο σε κύκλο πολυγωνικό σχήμα των τειχών της και, όπως φαίνεται τώρα, από την πολυγωνική διαμόρφωση τμήματος των αγρών της βόρειας Χώρας της, η οποία χρησιμοποιεί ως κέντρο ένα σημείο δυτικά της αρχαίας πόλης.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η σημερινή κατάσταση της περιοχής με την πολυγωνική διαμόρφωση βόρεια της αρχαίας Μητρόπολης, έχει υποστεί σύγχρονες επεμβάσεις, οι οποίες έχουν καλύψει πλήρως τα αυθεντικά ίχνη της αρχαίας διαμόρφωσης. Το μόνο στοιχείο που είναι ακόμη και σήμερα ορατό είναι η πολυγωνική διαμόρφωση. Το κατά πόσο η αρχαία διαμόρφωση ταυτίζεται με αυτή που βλέπουμε σήμερα και πόσο μεγάλη ή μικρή είναι η απόκλιση από την αρχαία διαμόρφωση δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Το ότι υπάρχουν αποκλίσεις είναι βέβαιο, διότι στο ΒΑ τμήμα της πόλης η πολυγωνική διαμόρφωση των αγρών εισχωρεί και στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης (εικ. 12)¹¹.

9. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 3, 5.

10. Ιντζεσίλογλου Χ., ΑΔ 35 (1980), *Χρονικά*, 268. Ευχαριστώ θερμά την σχεδιάστρια της ΙΓ' ΕΠΚΑ κ. Σοφία Παπαμαργαρίτη για την οριοθέτηση της αγροτικής περιοχής με την πολυγωνική διαμόρφωση και για την κατά προσέγγιση τοποθέτηση του πολυγωνικού τείχους της αρχαίας Μητρόπολης στη δορυφορική φωτογραφία (εικ. 12).

11. Η προσπάθεια ανεύρεσης κάποιων στοιχείων από την πολυγωνική διαμόρφωση της περιοχής βόρεια της αρχαίας πόλης σε παλαιότερους χάρτες δεν είχε θετικό αποτέλεσμα. Στην προς έρευνα περιοχή οι χάρτες του πρώτου μισού του 20^{ου} αι. (μελετήσαμε τους ακόλουθους χάρτες που ήταν περισσότερο λεπτομερείς: α) μια προσωρινή έκδοση ενός δοκιμίου ελληνικού χάρτη, με κλίμακα 1:75.000, που εκδόθηκε το 1905-1097 στη Βιέννη της Αυστρίας και β) ένα αγγλικό αδημοσίευτο δοκίμιο του 1943, που ήταν αναπαραγωγή χάρτη του 1929, με κλίμακα 1:100.000) αποτυπώνουν αρκετά ρέματα, ελάχιστα τμήματα των οποίων χρησιμοποιήθηκαν, αφού διαμορφώθηκαν σε κανάλια, στη σημερινή πολυγωνική διαμόρφωση του εδάφους, ενώ τμήματα άλλων

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν θα ήταν δυνατόν να γίνουν αν δεν είχαμε σήμερα την υποστήριξη της τεχνολογίας που με εύκολο, απλό και με χωρίς κόστος τρόπο δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να εντοπίσει το διαφορετικό από το κανονικό και να προσπαθήσει να το ερμηνεύσει.

έχουν μπαζωθεί. Από μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής, γνωρίζουμε επίσης ότι, μέχρι τη δεκαετία του 1970, σωζόταν τμήματα του αρχαίου τείχους της Μητρόπολης σε ύψος λιγότερο από ένα περίπου μέτρο. Κανένα όμως από τα τμήματα αυτά δεν μπορεί να αναγνωριστεί ότι είχε αποτυπωθεί στους παραπάνω χάρτες. Είναι, λοιπόν, πιθανόν ότι η κλίμακα των χαρτών δεν επέτρεπε την αποτύπωση ανωμαλιών του εδάφους, που ήταν μικρότερες του ενός μέτρου, όπως ήταν το ύψος των τειχών της αρχαίας Μητρόπολης (ένα τέτοιο τμήμα με πύργο από το βόρειο τμήμα της Μητρόπολης σώθηκε μέσα στην επίχωση ενός σύγχρονου αγροτικού δρόμου). Αυτό μας υποχρεώνει να σκεφτούμε ότι οποιαδήποτε ίχνη είχαν σωθεί από την αρχαία διαμόρφωση της αγροτικής περιοχής βόρεια της αρχαίας Μητρόπολης θα είχαν ήπιο χαρακτήρα και για τον λόγο αυτόν δεν διασώθηκαν μετά την ολοκλήρωση του αρδευτικού έργου της περιοχής με τη χρήση νερού από την Τεχνητή λίμνη Ν. Πλαστήρα.

SUMMARY

**MODERN TECHNOLOGY AND THE CURRENT
CONFIGURATION OF LAND
AT ANCIENT METROPOLIS IN THESSALY**

Babis G. Intzesiloglou

This article focuses on new opportunities arising from the use of the Google Earth program in the identification of ancient constructions and also in understanding the advantages and disadvantages in the use of the natural environment by people in ancient times.

It is browsing on the different sites of ancient cities in the plain of Thessaly and the tour leads to the ancient city of Metropolis, which lies 9km west of Karditsa. North of the ancient city the configuration of the terrain preserved today is unique: Successive polygonal shapes seem like having been designed around a center lying west and near the ancient city. This observation of the modern polygonal configuration of the fields could not have been explained if we had not previously discovered that the walls of the ancient Metropolis, not surviving today, had also a unique plan that was a regular polygon with sixteen sides.

The above hypothesis suggests a correlation between the polygonal-shaped area of farmland north of the ancient city with the polygonal plan of the walls. It also suggests that the construction of the polygonal configuration of the country happened the same time with the foundation of the city of Metropolis, that is during the first quarter of the fourth century B.C.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αξενίδης Θ. Δ., 1947. *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία*, τ. Α', Αθήναι.
- Αξενίδης Θ. Δ., 1949. *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία*, τ. Β', Αθήναι.
- Hansen M.H. – Nielsen T.H. (επιμ.), 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, λήμμα *Metropolis*, 697-698.
- Helly B., 1970. À Larisa: bouleversement et remise en ordre de sanctuaires, *Mnemosyne* XXIII³, Leiden.
- Helly B., 1973. *Gonnoi* I, Amsterdam.
- Ιντζεσίλογλου Μπ. Γ., 1999. Η σημερινή θέση της αρχαίας Τοπογραφίας στην ευρύτερη περιοχή του Παλαμά Καρδίτσας: Το παράδειγμα του Αστερίου-Πειρασίας, στο *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Παλαμά, Παλαμάς, 2-3 Ιουλίου 1994*, Παλαμάς, τ. 1, 107-118.
- Intzesiloglou Ch., 2000. Circulation des produits céramiques de quelques ateliers locaux en Thessalie du Sud-Ouest, στο Blondé F. – Muller A. (επιμ.), *L'artisanat en Grèce ancienne. Les productions, les diffusions. Actes du Colloque international de Lyon, 11-12 décembre 1998*, Lille, 177-192.
- Ιντζεσίλογλου Μπ. Γ., 2008. Προβλήματα αρχαίας Τοπογραφίας και η αντανάκλασή τους στην ονοματοδοσία σύγχρονων οικισμών, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 844-851.
- Ιντζεσίλογλου Μπ. Γ., 2010. ΜΕΛΙΒΟΙΑ. Η αρχαία πόλη στη θέση «Κάστρο» στο Κάτω Πολυδένδρι Σκήτης, της επαρχίας Αγιάς, στο Νομό Λάρισας, στο Ζούκας Α.Δ. (επιμ.), *Αναζητώντας την αρχαία ΜΕΛΙΒΟΙΑ*, Μελίβοια, 27-63.
- Karagiorgou O., 2001. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd – 7th century A.D.)*, Oxford - Trinity, 127-132.
- Salviat Fr. – Vatin Cl., 1971. *Inscriptions de Grèce central*, Paris.
- Salviat Fr. – Vatin Cl., 1974. Le cadastre de Larisa, *BCH* 87, 247-262.
- Stählin Fr., 1932. *RE*, XV², λήμμα *Metropolis*, 1492.
- Stählin Fr., 1967² [1924]. *Das Hellenische Thessalien*, Amsterdam.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 2007. Προϊστορικοί και Ιστορικοί Χρόνοι, στο Τσαγκαράκη Ε. (επιμ.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας, Αρχαιότητες, Ναοί, Νεότερα Μνημεία*, Καρδίτσα, 39.
- Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 2008. Αρχαίες πόλεις της δυτικής Θεσσαλίας. Δίκτυο επικοινωνίας και ανάδειξης, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 303-327.

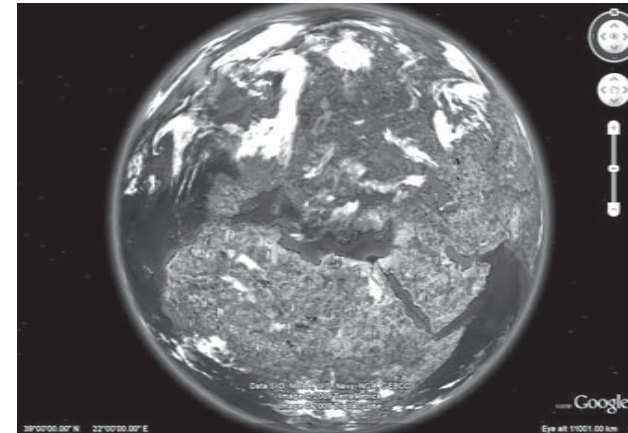
Εικ. 1. Δορυφορική φωτογραφία της Λάρισας. Φαίνεται ο λόφος του Φρουρίου και το αρχαίο θέατρο Α΄ της πόλης

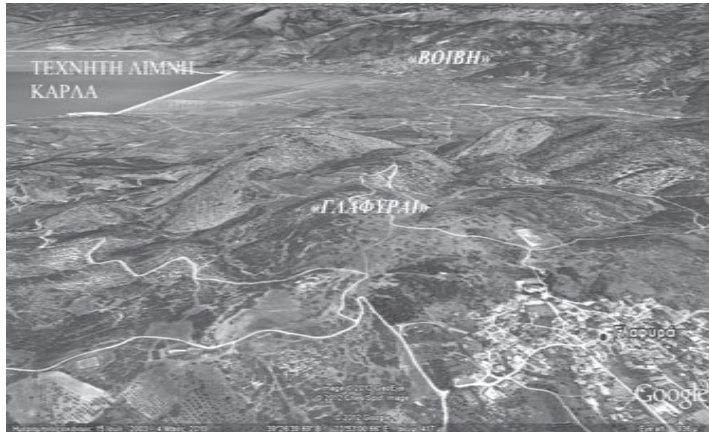
Εικ. 2. Δορυφορική φωτογραφία του Dubai. Φαίνονται τα δυο τεχνητά νησιά που έχουν τη μορφή Φοινίκων.

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία στην περιοχή του Düsseldorf της Γερμανίας. Αιολικά πάρκα και τεχνητή λίμνη σε αγροτική περιοχή.

Εικ. 4. Η εισαγωγική δορυφορική φωτογραφία της γης στο πρόγραμμα Earth της Google.

Εικ. 5. Δορυφορική φωτογραφία με ατελή προοπτική της περιοχής της ανασταθείσης λίμνης Κάρλας.

Εικ. 6. Δορυφορική φωτογραφία της Λάρισσας με την αγροτική της περιοχή στα ανατολικά της.

Εικ. 7. Δορυφορική φωτογραφία των Τρικάλων με την αγροτική της περιοχή στα νοτιοανατολικά τους.

Εικ. 8. Δορυφορική φωτογραφία του οικισμού της Μυρίνης (αρχαίο Μεθύλιο), ΒΑ της Καρδίτσας, με την αγροτική περιοχή που την περιβάλλει.

Εικ. 9. Δορυφορική φωτογραφία του αρχαίου τειχιμένου οικισμού στο λόφο «Στρογγυλοβούνι» του Βλοχού του Ν. Καρδίτσας, με την αγροτική περιοχή δυτικά και νότια του αρχαίου οικισμού.

Εικ. 11. Δορυφορική φωτογραφία των αρχαίων Γόννων, κοντά στα Τέμπη, και την αγροτική περιοχή βορειοδυτικά τους.

Εικ. 10. Δορυφορική φωτογραφία του οικισμού του Ερμιτσίου (αρχαία Πειρασία), ΒΑ της Καρδίτσας, με την αγροτική περιοχή που την περιβάλλει.

Εικ. 12. Δορυφορική φωτογραφία της περιοχής της Μητρόπολης με σημειωμένη την περιοχή της αγροτικής περιοχής που παρουσιάζει την πολυγωνική διαμόρφωση και τη θέση της αρχαίας πόλης με την πολυγωνική κάτοψη των τειχών της.

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ*

Αιμιλία Καλογιάννη, Θανάσης Ζαβός

Σε μια εποχή που τα μνημεία αντιμετωπίζονται συχνά από τους πολίτες σαν «σωρός από πέτρες», όντας, ταυτόχρονα, ορατοί μάρτυρες του παρελθόντος, το αρχαιολογικό έργο έρχεται να προσδώσει ερμηνείες στα αντικείμενα, εντάσσοντάς τα στο πλαίσιο δημιουργίας και χρήσης τους, σε μια γλώσσα περισσότερο ή λιγότερο περίπλοκη, με τελικούς αποδέκτες τους ειδικούς επιστήμονες αλλά και, μακροπρόθεσμα, το ευρύ κοινό.

Σ' αυτό το πλαίσιο, το σύγχρονο Μουσείο επιθυμεί να διαδραματίσει ρόλο όχι μόνο στον τομέα της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και της διαμόρφωσης της κοινωνικής, πολιτισμικής και ατομικής ταυτότητας των επισκεπτών του¹, προωθώντας πρακτικές, όπως τα εκπαιδευτικά προγράμματα, που προϋποθέτουν, σε ένα κονστрукτιβιστικό υπόβαθρο, την αλληλεπίδραση του επισκέπτη με τα αντικείμενα αλλά και το έμπυχο και άψυχο περιβάλλον του. Το Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου δραστηριοποιείται συστηματικά τα τελευταία χρόνια στον τομέα αυτό, εφαρμόζοντας εκπαιδευτικά προγράμματα σε τακτική βάση ή στο πλαίσιο εκδηλώσεων και συνεργασιών, κυρίως με το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠ.ΠΟ.Τ και την εκπαιδευτική κοινότητα του Νομού².

Από τις έρευνες κοινού διεθνώς φαίνεται ότι οι επισκέπτες των μουσείων διαμορφώνουν προσωπικές και κοινωνικές ερμηνείες για τα πράγματα, μοναδικές για τον καθένα από αυτούς, ανάλογα με το πολιτισμικό ή εθνικό τους υπόβαθρο, το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό τους επίπεδο, το προσωπικό τους στυλ μάθησης και τα ενδιαφέροντά τους, τα κοινωνικά συμφραζόμενα της επίσκεψης και το ίδιο το περιβάλλον του μουσείου³. Πρόκειται γι' αυτό που βιβλιογραφικά είναι γνωστό ως *agenda* των επισκεπτών και αναφέρεται στις εν μέρει, έστω, διαμορφωμένες επιθυμίες, ανάγκες και προσδοκίες τους από το μουσείο, κάτω από την ταυτόχρονη επίδραση παραγόντων όπως η προηγούμενη γνώση και εμπειρία, το κίνητρο⁴, το ενδιαφέρον και η ευχαρίστηση που μπορεί να αποκομίσουν⁵. Για τους ειδικούς των μουσείων είναι, επομένως, χρήσιμο να ερευνηθούν και να κατανοηθούν τις παραμέτρους στο πλαίσιο των οποίων λειτουργεί ο επισκέπτης και τους τρόπους με τους οποίους παρεμβάσεις εκπαιδευτικού χαρακτήρα μπορεί να επηρεάσουν τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις του⁶.

Οι σχετικές έρευνες που επικεντρώνονται στα μικρά παιδιά είναι λιγοστές. Από τα αποτελέσματά τους,

---

* Από τη θέση αυτή θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά καταρχήν τα παιδιά, τους γονείς και τους δασκάλους τους, που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στην Προϊστάμενη της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου Δρ. Αργυρούλα Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου και στον Τμηματάρχη Μουσείων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της ΙΓ' ΕΠΚΑ κο Χαράλαμπο Ιντζεσίλογλου για την εμπιστοσύνη τους και την ποικιλότητα υποστήριξή τους, καθώς και στον Επικουρο καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κο Γεώργιο Αμπακούμικιν, για την επίβλεψη και πολύτιμη καθοδήγηση που μας παρείχε σε όλη τη διάρκεια της έρευνας. Ευχαριστούμε, επίσης, την κα Βάσω Ροντήρη, Δρ Αρχαιολόγο στην ΙΓ' ΕΠΚΑ, τον κο Στράτο Νανόγλου, Δρ Αρχαιολόγο και Διδάσκοντα στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, καθώς και τον κο Ηλία Σκουλίδα, Επικουρο Καθηγητή και Προϊστάμενο του Τμήματος Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής του Τ.Ε.Ι. Ηλείου, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους. Τέλος, ευχαριστούμε θερμά τις συναδέλφους, στην ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου, Μαρία Παρασκευοπούλου, φωτογράφος, & Δέσποινα Κέμου, φιλόλογο, για τη φωτογραφική τεκμηρίωση της έρευνας.

1. Xanthoudaki 1998.

2. Αδρύμη-Σισμάνη – Καλογιάννη – Σταμέλου 2006.

3. Jensen 1994. Piscitelli – Anderson 2001.

4. Falk – Dierking 1992.

5. Dierking – Falk 1994.

6. Dierking – Falk 1994.

όμως, φαίνεται ότι οι εντυπώσεις τους από τις επισκέψεις στα μουσεία σχετίζονται με το πώς βιώνουν αυτού του είδους την εμπειρία, ευχάριστα ή δυσάρεστα, με τη δυνατότητα σύνδεσης της νέας πληροφορίας με την προηγούμενη εμπειρία και γνώση⁷, τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα, τις προτεραιότητες και τις ανάγκες τους⁸. Σημαντικός είναι, εξάλλου, ο ρόλος του παιχνιδιού, καθώς, μέσα από διαδραστικά εκθέματα και δραστηριότητες βιωματικού χαρακτήρα τα παιδιά αισθάνονται ενδιαφέρον και χαρά, κάτι που οδηγεί, με τη σειρά του, στην ενασχόλησή τους με τα πράγματα⁹. η μάθηση κατακτιέται, έτσι, με τρόπο δυναμικό και ευχάριστο, που επιτρέπει την ανάκληση πληροφοριών ακόμη και σε βάθος χρόνου¹⁰. Ταυτόχρονα, η αυτοεκτίμηση των παιδιών ενισχύεται, ενώ αυτές οι ίδιες οι θετικές εμπειρίες τους από τις μουσειακές επισκέψεις συνιστούν παράγοντα καθοριστικό για τη διαμόρφωση ανάλογης συμπεριφοράς των οικογενειών τους¹¹ αλλά και αυτών των ίδιων, στην ενήλικη πλέον ζωή τους¹².

Στην Ελλάδα, και παρά το γεγονός ότι τα εκπαιδευτικά προγράμματα σε μουσεία αυξάνονται, εντούτοις ελάχιστα έχουν διερευνηθεί επίσημα οι συνθήκες σχεδιασμού, υλοποίησης και αξιολόγησής τους καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όσον αφορά στη στοχοθεσία, τις μορφές και τις μεθόδους εφαρμογής, αλλά και τις αντιλήψεις για την ποιότητα της παρεχόμενης στο μαθητή πληροφορίας και εμπειρίας¹³. Με δεδομένη αυτήν την έλλειψη στη σχετική βιβλιογραφία, με την παρούσα μελέτη επιχειρείται μια μερική, έστω, προσέγγιση του πώς αντιλαμβάνονται τα μικρά παιδιά τις επισκέψεις σε μουσείο και το μουσείο ως ίδρυμα γενικότερα. Μπορούν τα οργανωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα να επηρεάσουν τις αντιλήψεις τους για αυτά και αν ναι, ποιοι είναι οι παράγοντες που τις καθορίζουν;

Κρίνεται σκόπιμο, στο σημείο αυτό, να διευκρινιστεί ότι προκειμένου να μετατραπούν οι αντιλήψεις των παιδιών για το μουσείο σε στατιστικά μετρήσιμο μέγεθος, στο πλαίσιο της έρευνας θεωρήθηκε ότι καθορίζονται από τις προηγούμενες εμπειρίες, τις προσδοκίες τους σε σχέση με αυτού του είδους τη μουσειακή εμπειρία - που επηρεάζονται από το ενδιαφέρον και τα συναισθήματα που αναπτύσσουν κατά την επίσκεψη - το προσωπικό στυλ μάθησης καθώς και τα προσωπικά τους χαρακτηριστικά ως επισκέπτες.

Στην έρευνα συμμετείχαν μαθητές από δύο τμήματα της 3^{ης} Δημοτικού του ίδιου σχολείου, από το πολεοδομικό συγκρότημα του Βόλου. Η επιλογή έγινε ανάμεσα στα τμήματα που εξέφρασαν την επιθυμία να παρακολουθήσουν εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα το Νεολιθικό Πολιτισμό στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, με την προϋπόθεση ότι είχε προηγουμένως καλυφθεί η αντίστοιχη ύλη της Ιστορίας στο σχολείο, ώστε να έχουν τα παιδιά την προηγούμενη γνώση για το θέμα, που θα μπορούσε να καθορίσει τις αντιδράσεις τους έπειτα, στη διάρκεια του προγράμματος¹⁴.

Η μία από τις δύο τάξεις ορίστηκε ως η πειραματική ομάδα, αποτελούμενη από 17 παιδιά, και η άλλη ως η ομάδα ελέγχου, αποτελούμενη από 18 παιδιά. Καθώς επρόκειτο για ανήλικους μαθητές ζητήθηκε εγγράφως άδεια για τη διεξαγωγή της έρευνας τόσο από τη Διεύθυνση του Σχολείου και τους δασκάλους των τάξεων όσο, κυρίως, από τους γονείς και κηδεμόνες των παιδιών. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας 3 μαθητές από την πειραματική ομάδα εξαιρέθηκαν, καθώς δεν υπήρχε η σύμφωνη γνώμη των γονέων.

Ο ερευνητής μετέβη στο Σχολείο και συστήθηκε στα παιδιά, ενώπιον του δασκάλου τους, ως «κάποιος που ενδιαφέρεται να μάθει ποιες είναι οι απόψεις τους για τα μουσεία». Έπειτα τους ζήτησε να ζωγραφίσουν ό,τι τους ερχόταν στο νου ακούγοντας τη λέξη «μουσείο» και να συζητήσουν γι' αυτό, στο πλαίσιο ατομικής συνέντευξης, σε μια αλληλεπιδραστική προσέγγιση μαζί του, με στόχο την ανάκληση των προηγούμενων αναμνήσεών τους σχετικά με το θέμα. Η διαδικασία αυτή ακολουθήθηκε και για τις δύο τάξεις, από τον ίδιο ερευνητή και στις δύο περιπτώσεις, και μαγνητοφωνήθηκε για περαιτέρω λεπτομερή εξέταση.

Στην πειραματική ομάδα ασκήθηκε, στη συνέχεια, παρέμβαση, μέσω της εφαρμογής εκπαιδευτικού προγράμματος, με θέμα «Νεολιθικός Πολιτισμός»¹⁵, από τη δεύτερη ερευνήτρια. Η δραστηριότητα, διάρκειας

7. Piscitelli – Anderson 2001. Hooper-Greenhill 2002.
 8. Xanthoudaki 1998.
 9. Jensen 1994. Hasier – Mackay 2001. Diamond 1986. Koran – Koran 1984. Rosenfeld 1979, 1981.
 10. Witmer – Luke – Adams 2000. Johnsson 2004.
 11. Hasier – Mackay 2001.
 12. Piscitelli – Anderson 2001.
 13. Κασβίκης – Νικονάνου – Φουρλίγκα 2002.
 14. Piscitelli – Anderson 2001. Pavlou – Kambouri 2007.
 15. Αδρύμη-Σισμάνη 1997 και 1998. Ροντήρη – Αδρύμη-Σισμάνη – Σκαφιδά – Βουζαξάκης – Αυγέρη 2002. Αδρύμη-Σισμάνη – Καλογιάννη – Σταματέλου 2006.

δύο ωρών περίπου, περιλάμβανε την προβολή ταινίας για το νεολιθικό πολιτισμό, εκπαιδευτική ξενάγηση στην αντίστοιχη αίθουσα του Μουσείου, μέσα από καθοδηγούμενη συζήτηση και ερωταποκρίσεις με τα παιδιά και χρήση ομοιωμάτων αρχαίων αντικειμένων, και, τέλος, εργαστήρι πηλού. Καλύφθηκε φωτογραφικά, τόσο για αρχαιολογικούς λόγους όσο και για περαιτέρω διερεύνηση, μη λεκτικών κυρίως δεδομένων¹⁶. Μετά από τρεις εβδομάδες περίπου, ο πρώτος ερευνητής μετέβη και πάλι στο σχολείο και ζήτησε από τα παιδιά να συζητήσουν και πάλι, με στόχο τώρα την αξιολόγηση του προγράμματος.

Για τη συλλογή των δεδομένων¹⁷ χρησιμοποιήθηκε δραστηριότητα ζωγραφικής¹⁸ και δομημένη συνέντευξη, με ερωτήσεις ανοικτού τύπου και σε κλίμακα ίσων διαστημάτων, ένας συνδυασμός, δηλαδή, ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων, που θεωρείται αποτελεσματικός σε περιβάλλοντα μη τυπικής μάθησης, όπως είναι το μουσείο¹⁹. Στις απαντήσεις των παιδιών, στις ερωτήσεις ανοικτού τύπου, έγινε ανάλυση περιεχομένου και ακολούθησε αριθμητική κωδικοποίησή τους, για να ελεγχθούν στατιστικά.

Γενικά, οι εξαρτημένες μετρήσεις ελήφθησαν μέσω του ερωτηματολογίου, στο οποίο βασιζόταν η συνέντευξη, και περιλάμβανε οκτώ ερωτήσεις (ερωτήσεις 1 - 8) για την προηγούμενη μουσειακή εμπειρία ($\alpha = ,286$), πέντε ερωτήσεις (ερώτηση 10, 12, 13, 17, 19) για τις προσδοκίες των παιδιών από το Μουσείο, με έμφαση στο αν τα παιδιά πιστεύουν ότι πρόκειται για κάτι ενδιαφέρον ($\alpha = ,339$), επτά ερωτήσεις (ερώτηση 9, 11, 14, 15, 16, 18, 20) για τις προσδοκίες τους από το Μουσείο, με έμφαση στο πώς αισθάνονται τα παιδιά κατά την επίσκεψη ($\alpha = ,510$), δύο ερωτήσεις (ερωτήσεις 21 - 22) για το προσωπικό στυλ μάθησης ($\alpha = -14,326$) και δεκαεπτά ερωτήσεις (ερώτηση 23 - 39) για τα προσωπικά χαρακτηριστικά των παιδιών ($\alpha = ,720$) (βλ. Παράρτημα).

Για τα μη παραμετρικά δεδομένα, στις ερωτήσεις ανοικτού τύπου, όπου οι απαντήσεις των παιδιών ήταν σε κατηγορική κλίμακα, έγινε έλεγχος χ^2 και Wilcoxon. Οι ερωτήσεις σε κλίμακα ίσων διαστημάτων ελέγχθηκαν στατιστικά με ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις (repeated measures ANOVA), προκειμένου να εντοπιστούν τυχόν διαφορές εντός των ομάδων, και *t*-test, για τις διαφορές μεταξύ των ομάδων των παιδιών.

Όσον αφορά στο θεματολόγιο της ζωγραφικής, σε συνολικό αριθμό τριάντα δύο ατόμων, στο *pro*-test, το 18,8% (N= 6) των παιδιών ζωγράρισαν κάποιο ογκώδες κτίριο, το 28,1% (N= 9) μεγάλα αντικείμενα, το 18,8% (N= 6) το κτίριο με μεγάλα αντικείμενα, το 3,1% (N= 1) το κτίριο με αντικείμενα που υπάρχουν γενικά στο Μουσείο, το 25% (N= 8) αρχαία αντικείμενα που συνιστούν την εικονογράφηση του σχολικού βιβλίου Ιστορίας και το 3,1 % (N= 1) φανταστικά αντικείμενα (π.χ. μαμούθ)²⁰. Στο *post*-test, το 6,3 % (N= 2) ασχολήθηκε με το μέγεθος του κτιρίου, το 40,6 % (N= 13) με μεγάλα αντικείμενα, το 18,8% (N= 6) με το κτίριο και μεγάλα αντικείμενα, το 6,3% (N= 2) με αντικείμενα που συνιστούν την εικονογράφηση του σχολικού βιβλίου Ιστορίας, το 9,4% (N= 3) με θέματα άσχετα με το Μουσείο και το 12,5% (N= 4) με αντικείμενα που σχετίζονταν με το εκπαιδευτικό πρόγραμμα²¹. Οι διαπιστώσεις αυτές συμφωνούν γενικά με τα βιβλιογραφικά δεδομένα²². Η κλίμακα μέτρησης για το σχέδιο των παιδιών υποβλήθηκε σε ανάλυση μη παραμετρικών δεδομένων, κατά την οποία προέκυψε μη σημαντική συσχέτιση μεταξύ του σχεδίου των παιδιών και της εφαρμογής του εκπαιδευτικού προγράμματος, με έλεγχο Wilcoxon, $T(29) = -.105, p = .917$ (εικ. 6, 7).

Όσον αφορά στις προηγούμενες επισκέψεις σε Μουσεία, σε συνολικό αριθμό τριάντα δύο ατόμων, το 90,6% (N=29) απάντησε ότι επισκέπτονται συνήθως μουσεία με το δάσκαλο και τους συμμαθητές τους, με τους γονείς το 59,4% των παιδιών (N=19) και με συγγενείς το 15,6% του δείγματος (N=5), κάτι που έρχεται σε αντίθεση με ανάλογες πρακτικές παιδιών στο εξωτερικό, όπου οι μουσειακές επισκέψεις δεν εντάσσονται μόνο σε σχολικά πλαίσια²³ (εικ. 8).

Στην ομάδα ερωτήσεων που αναφέρονταν στην προηγούμενη μουσειακή εμπειρία (με έλεγχο Wilcoxon,

16. Piscitelli - Anderson 2001.

17. Η έρευνα βασίζεται σε αντίστοιχη έρευνα των Anderson - Piscitelli - Everett - Weier - Tayler (2001) σε μαθητές 4 έως 6 ετών, με χρήση του πρωτοκόλλου Child Focused Survey (CFS), που σχεδιάστηκε ειδικά για να διερευνηθεί τις αντιλήψεις των παιδιών για τα μουσεία.

18. Gardner 1973. Hooper-Greenhill - Sandell - Missouri - O'Riain 2000.

19. Hooper-Greenhill - Sandell - Missouri - O'Riain 2000. Hooper-Greenhill - Dodd - Gibson - Phillips - Jones - Sulivan 2006. Johnsson 2004.

20. Το 3,1% (N=1) δεν συμμετείχε στη δραστηριότητα ζωγραφικής.

21. Το 6,3% (N=2) δεν συμμετείχε στη δραστηριότητα ζωγραφικής.

22. Piscitelli - Anderson 2001.

23. Piscitelli - Anderson 2001.

$T(32)=-.111, p=.912$), όπως και στην ερώτηση που αναφέρεται στο λόγο ύπαρξης των μουσείων ($\chi^2(6)=6,59, p=.361$, και με έλεγχο Wilcoxon, $T(32)=-.678, p=.498$) δεν υπήρξε στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ της εφαρμογής του προγράμματος και των αντιλήψεων των παιδιών. Στατιστικά σημαντική συσχέτιση υπήρξε μεταξύ της εφαρμογής του προγράμματος και του τι θεωρούν ότι μπορούν να δουν ($\chi^2=18,70, df=2, p=.000$, και με έλεγχο Wilcoxon, $T(32)=-3.051, p=.002$) και να κάνουν ($\chi^2(3)=19,58, p=.000$, και με έλεγχο Wilcoxon, $T(32)=-2.242, p=.025$) τα παιδιά σε ένα Μουσείο.

Η κλίμακα μέτρησης για τις προσδοκίες των παιδιών από την επίσκεψη, όσον αφορά στο ενδιαφέρον που βρίσκουν σ' αυτήν, υποβλήθηκε σε ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις με ανεξάρτητη μεταβλητή την εφαρμογή εκπαιδευτικού προγράμματος. Δεν προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά εντός των ομάδων, $F(1,30)=.520, p=.476$. Ανάλυση με t -test, για διαφορές μεταξύ των ομάδων έδειξε ότι ο μέσος όρος για το ενδιαφέρον πριν ($M=21,69, SD=2.36$) και μετά το πρόγραμμα ($M=18,63, SD=2.55$) διαφέρουν σημαντικά, $t(31)=9,12, p=.000$.

Η κλίμακα μέτρησης για τις προσδοκίες των παιδιών από την επίσκεψη, σε σχέση με τα συναισθήματα που τους δημιουργούνται από αυτήν, υποβλήθηκε σε ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις με ανεξάρτητη μεταβλητή την εφαρμογή εκπαιδευτικού προγράμματος. Δεν προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά εντός των ομάδων, $F(1,30)=1,43, p=.241$. Ανάλυση με t -test, για διαφορές μεταξύ των ομάδων έδειξε ότι ο μέσος όρος για τα συναισθήματα πριν ($M=22,56, SD=3.14$) και μετά το πρόγραμμα ($M=23,41, SD=2.58$) δε διαφέρουν σημαντικά, $t(31)=1,81, p=.080$, υπάρχει όμως ασθενής συσχέτιση.

Τέλος, οι κλίμακες μέτρησης για το προσωπικό στυλ μάθησης και τα προσωπικά χαρακτηριστικά των παιδιών υποβλήθηκαν σε ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις με ανεξάρτητη μεταβλητή την εφαρμογή εκπαιδευτικού προγράμματος και δεν προέκυψε στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ αυτών και του εκπαιδευτικού προγράμματος.

Μια γενική και ίσως όχι παρακινδυνευμένη διαπίστωση είναι ότι τα παιδιά, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας, εκτίμησαν θετικά το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Τα παιδιά της πειραματικής ομάδας μπορούσαν να ανακαλέσουν με λεπτομέρειες τις αναμνήσεις τους από την επίσκεψη, ίσως γιατί τους παρείχε τη δυνατότητα να αγγίζουν πράγματα και να εμπλακούν με τρόπο βιωματικό στη διαδικασία. Τα περισσότερα αντιλήφθηκαν το μουσείο σαν ένα χώρο που ευνοεί τη συνεργασία και την ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων, ένα χώρο απόλαυσης και μάθησης (εικ. 1), εμπειρίες που μπορούσαν να τις μοιραστούν με τους άλλους, με τρόπο βιωματικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ήθελαν να αγγίξουν τα αντικείμενα του προγράμματος (εικ. 2), να τα μυρίσουν (εικ. 3) και να εξερευνήσουν τα ίδια τους διαφορετικούς τρόπους χρήσης τους παίζοντας (εικ. 4-5)²⁴.

Τυχόν περιορισμοί κατά τη συλλογή των δεδομένων πιθανόν οφείλονται στην περιορισμένη ικανότητα των παιδιών να επικοινωνήσουν με τον ενήλικα καθώς και σε λόγους αναποφασιστικότητας, αδυναμίας κατανόησης των ερωτήσεων ή απάντησης με βάση την κοινωνική επιθυμητότητα²⁵. Ο χρόνος των τριών εβδομάδων που μεσολάβησε μεταξύ του pre-test και του post-test πιθανόν να αποδυνάμωσε τις αναμνήσεις των παιδιών, καθώς η σχολική χρονιά έβαινε, πια, προς το τέλος της. Τα αποτελέσματα, εξάλλου, συνολικά, σε σχέση με τις εμπειρίες των παιδιών σε μουσεία, πιθανόν σχετίζονται με το ότι η ομάδα ελέγχου δεν είχε μεν παρακολουθήσει στο παρελθόν οργανωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, είχε, όμως, πραγματοποιήσει ανάλογες επισκέψεις επανειλημμένα με τους δασκάλους, κάτι που δεν είχε ελεγχθεί αρχικά.

Γενικά, οι επαγγελματίες των μουσείων χρειάζεται να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη ότι εκθέσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα ενδείκνυται να σχεδιάζονται και να υλοποιούνται σε άμεση συσχέτιση με τις ανάγκες των επισκεπτών τους. Η σύγχρονη εκπαιδευτική πρακτική περιλαμβάνει πια και τις επισκέψεις σε μουσεία σαν πηγές μη τυπικής μάθησης. Σαφώς τα οργανωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα απαιτούν περισσότερο χρόνο, κόπο και ίσως χρήμα και την ένταξη σε αυτά πολλαπλών πηγών πληροφόρησης. Σαφώς και δεν τα παρακολουθεί η πλειονότητα των μαθητών. Αλλά το αποτέλεσμα από την εφαρμογή τους είναι ο ενθουσιασμός των παιδιών, η ενίσχυση των σχέσεων τους με το προσωπικό του μουσείου αλλά κυρίως το γεγονός ότι για τα παιδιά αυτού του είδους οι επισκέψεις γίνονται πιο ενδιαφέρουσες και αποκτούν νόημα για τα ίδια.

24. Johnsson 2004.

25. Piscitelli – Anderson 2001.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ερωτηματολόγιο

1. Έχεις επισκεφθεί παλιότερα κάποιο μουσείο;
2. Αν ναι, τι θυμάσαι περισσότερο από αυτή την επίσκεψη;
3. Μπορείς να περιγράψεις τα πράγματα που βλέπεις σε ένα μουσείο;
4. Μπορείς να περιγράψεις τα πράγματα που κάνεις όταν πηγαίνεις σε ένα μουσείο;
5. Πατί πιστεύεις ότι υπάρχουν τα μουσεία;
6. Σκέψου τα διαφορετικά είδη μουσείων στα οποία έχεις πάει στο παρελθόν. Πόσες φορές έχεις πάει στο καθένα από αυτά;
  - Αρχαιολογικό Μουσείο .....
  - Πινακοθήκη .....
  - Ιστορικό μουσείο .....
  - Ζωολογικός κήπος .....
  - Ενυδρείο .....
  - Αστεροσκοπείο .....
  - Λαογραφικό .....
  - Βιομηχανικό .....
  - Άλλο
7. Πόσες φορές έχεις επισκεφθεί κάποιο μουσείο;
8. Με ποιον πηγαίνεις συνήθως σε κάποιο μουσείο;
  - Με συμμαθητές
  - Με γονείς
  - Με συγγενείς (παππούς, θείος, ξάδερφος)
  - Με φίλους
  - Με αδέρφια
  - Με δάσκαλο
  - Άλλο
9. Το μουσείο είναι ένα μικρό / μεσαίου μεγέθους / μεγάλο / πολύ μεγάλο κτίριο;
10. Τα μουσεία είναι μέρη όπου μπορεί κάποιος να πάρει όχι πολλές νέες ιδέες / λίγες νέες ιδέες / πολλές νέες ιδέες / πάρα πολλές νέες ιδέες;
11. Τα μουσεία είναι ήσυχα μέρη / σχεδόν ήσυχα μέρη / μέρη με αρκετό θόρυβο / μέρη με πολύ θόρυβο;
12. Τα μουσεία είναι βαρετά μέρη / απλώς ok σαν μέρη / ενδιαφέροντα μέρη / εξαιρετικά ενδιαφέροντα μέρη;
13. Τα μουσεία είναι μέρη όπου μαθαίνεις όχι και πολλά πράγματα / λίγα πράγματα / πολλά πράγματα / πάρα πολλά πράγματα;
14. Τα μουσεία είναι χαρούμενα μέρη / απλώς ok σαν μέρη / κάπως χαρούμενα μέρη / πολύ χαρούμενα μέρη;
15. Στα μουσεία μπορώ να κοιτάξω ελεύθερα ό,τι με ενδιαφέρει: ποτέ / ελάχιστα / μερικές φορές / πάντα;
16. Οι άνθρωποι που δουλεύουν στο μουσείο είναι όχι πολύ φιλικοί / απλώς ok / κάπως φιλικοί / πολύ φιλικοί;
17. Στο μουσείο μπορείς να βοηθήσεις τους άλλους να ανακαλύψουν πράγματα: ποτέ / ελάχιστα / μερικές φορές / πάντα;
18. Οι επισκέψεις στο μουσείο συνήθως γίνονται με αργό ρυθμό / με σχετικά αργό ρυθμό / βιαστικά / πολύ βιαστικά;
19. Στο μουσείο μπορείς να ανακαλύψεις πράγματα για τον εαυτό σου: ποτέ / ελάχιστα / μερικές φορές / πάντα;
20. Τα μουσεία είναι μέρη μόνο για δασκάλους και παιδιά / για μεγάλους / μόνο για οικογένειες / για όλους;
21. Βάλε στη σειρά τις εικόνες ξεκινώντας από αυτό που προτιμάς περισσότερο και φτάνοντας σε αυτό που προτιμάς λιγότερο: Αγγίζοντας / Ακούγοντας / Κοιτάζοντας / Κάνοντας (Να χρησιμοποιηθούν εικόνες και να σημειωθούν οι προτιμήσεις του παιδιού στα κουτιά)
22. Τι σου αρέσει να κάνεις τον ελεύθερο χρόνο σου;
23. Μ' αρέσει να παίζω με άλλα παιδιά: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
24. Μ' αρέσει να κάνω πράγματα μόνος μου χωρίς να με βοηθά κάποιος: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
25. Μ' αρέσει να μιλάω για τις ιδέες μου με τους άλλους: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
26. Μ' αρέσει να ακούω τις ιδέες των άλλων: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
27. Είμαι καλός στο να παίζω με άλλα παιδιά: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
28. Μ' αρέσει να κάνω πράγματα σε μικρές ομάδες: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
29. Μ' αρέσει να κάνω πράγματα: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
30. Μ' αρέσει να κοιτάω πράγματα που έχουν κάνει άλλοι: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
31. Είμαι καλός στο να παίζω με άλλα παιδιά: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
32. Είμαι καλός στο να κάνω πράγματα μόνος μου χωρίς να με βοηθά κάποιος άλλος: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
33. Είμαι καλός στο να μιλάω για τις ιδέες μου με τους άλλους: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
34. Είμαι καλός στο να ακούω τις ιδέες των άλλων: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
35. Είμαι καλός στο να δείχνω στους άλλους πώς να κάνουν πράγματα: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
36. Είμαι καλός στο να κάνω πράγματα σε μικρές ομάδες: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
37. Είμαι καλός στο να κάνω πράγματα: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
38. Είμαι καλός στο να κοιτάω πράγματα που έχουν κάνει άλλοι: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα
39. Μ' αρέσει να κάνω πράγματα: Πάρα πολύ / Πολύ / Λίγο / Ελάχιστα

SUMMARY

STUDYING CHILDREN'S ATTITUDES ABOUT THE MUSEUM

Aimilia Kalogianni, Thanassis Zavos

Limited research has been conducted in evaluating children's museum visits, even though they comprise the majority of their visiting public. The present study examines whether and how the kind of experience children have when visiting a museum can influence their perceptions about it. The study used drawing and individual interviews to investigate past museum experiences and expectations of 32 primary school pupils. Following this, half of the pupils participated in an educational programme organized by the Archaeological museum of Volos. Data analysis demonstrated that their experience from the programme was a positive one, as they considered the Museum to be a pleasant location where they were given the opportunity to learn new things.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1997. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël Eu.Ne.Cu. ΑΔ 52, Χρονικά, 454-456.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1998. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël Eu.Ne.Cu. ΑΔ 53, Χρονικά, 409.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Καλογιάννη Α. – Σταμέλου Ε., 2006. Εκπαιδευτικά Προγράμματα ΙΓ' ΕΠΚΑ, στο ΑΕΘΣΕ 2, 763-770.
- Anderson D. – Piscitelli B. – Everett M. – Weier K. – Tayler C., 2001. *Child Focused Survey (CFS) Report*. Ανακτήθηκε Ιανουάριος 31, 2008, από: eab.ed.qut.edu.au/activities/projects/museum/papers/cfs_mania.doc
- Diamond J., 1986. The behavior of family groups in science museums. *Curator*, 29(2), 139-154.
- Dierking L.D. – Falk J.H., 1994. Family behavior and learning in informal science settings: a review of the research. *Science Education* 78(1), 57-72.
- Falk J.H. – Dierking L.D., 1992. *The Museum Experience*. Washington.
- Gardner H., 1973. *The Arts and human Development: a Psychological Study of the Artistic Process*, New York.
- Hasier P. – Mackay N., 2001. Visits to museums and galleries. *Locum Destination Review*. 50-53. Ανακτήθηκε Αύγουστος 2, 2008 από: <http://www.locumconsulting.com/pdf/LDR4Visits2museums.pdf>
- Hooper-Greenhill E. – Sandell R. – Moussouri Th. – O'Riain H., 2000. *Museums and social inclusion: the GLLAM report*. Leicester: Research Centre for Museums and Galleries. Ανακτήθηκε Ιανουάριος 31, 2008, από: <http://www.le.ac.uk/ms/research/Reports/GLLAM.pdf>
- Hooper-Greenhill E., 2002. *Developing a scheme for finding evidence of the outcomes and impact of learning in museums, archives and libraries: the conceptual framework*. Leicester: Resource: The Council for Museums, Archives and Libraries. Learning Impact Research project (LIRP). Ανακτήθηκε Ιανουάριος 31, 2008, από: <https://lra.le.ac.uk/handle/2381/66>
- Hooper-Greenhill E. – Dodd J. – Gibson L. – Phillips M. – Jones C. – Sullivan E., 2006. *What did you learn at the museum today? Second study: Evaluation of the outcomes and impact of learning through the implementation of the Education Programme Delivery Plan across nine Regional Hubs (2005)*. Leicester: Research Centre for Museums and Galleries. Ανακτήθηκε Ιανουάριος 31, 2008, από: <http://www.le.ac.uk/ms/research/pub1116.html>
- Jensen N., 1994. Children's perceptions of their Museum experiences: a contextual perspective. *Children's Environments* 11(4), 55-90.
- Johnsson E., 2004. Pupils' ideas about museum experiences. Ανακτήθηκε Αύγουστος 2, 2008, από: <http://www.mlalondon.org.uk/uploads/documents/HUBpupildeas.pdf>
- Κασβίκης Κ. – Νικονάνου Κ. – Φουρλίγκα Ε., 2002. Εκπαιδευτικά Προγράμματα Αρχαιολογίας στην Ελλά-

- δα. Τα αποτελέσματα μιας έρευνας και μιας εναλλακτικής πειραματικής εφαρμογής. *Αρχαιολογία* 85B, 103-122.
- Koran J.J.Jr. – Koran M.L., 1984. The roles of attention and curiosity in museums learning, στο S. K. Nichols, M. Alexander & K. Yellis (επιμ.), *Museum education anthology: perspectives on informal learning*, Washington 205-213.
- Pavlou V. – Kambouri M., 2007. Pupils' attitudes towards art teaching in primary school: An evaluation tool. *Studies in Educational Evaluation* 33, 282-301.
- Piscitelli B. – Anderson D., 2001. Young children's perspectives of museum settings and experiences. *Museum Management and Curatorship* 19(3), 269-282.
- Ροντήρη Β. – Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Σκαφιδά Ε. – Βουζαξάκης Κ. – Αυγέρη Μ., 2002. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël. Ανάδειξη του Νεολιθικού Πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 14-19.
- Rosenfeld S., 1979. The context of informal learning in zoos. *Roundtable Reports* 4, 3-5.
- Rosenfeld S., 1981. Informal education in zoos: naturalistic studies of family groups. Doctoral dissertation, University of California, Berkeley. *Dissertation Abstracts International* 40, 3601A.
- Xanthoudaki M., 1998. Educational provision for young people as independent visitors to Art museums and galleries: Issues of learning and training. *Museum Management and Curatorship* 17(2), 159-172.
- Witmer S. – Luke J. – Adams M., 2000. Exploring the potential of Museum. *Art Education*, September, 46-52.

Εικ. 1. Στιγμιότυπο από την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Εκπαιδευτική ξενάγηση.

Εικ. 2. Στιγμιότυπο από την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Μαθήτρια προσπαθεί να ανακαλύψει τη χρήση των αντικειμένων.

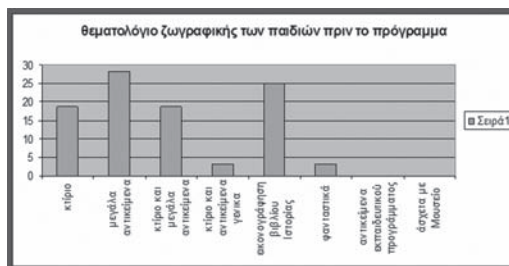
Εικ. 3. Στιγμιότυπο από την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Μαθήτης εξερευνεί τη φύση του αντικειμένου, μυρίζοντάς το.

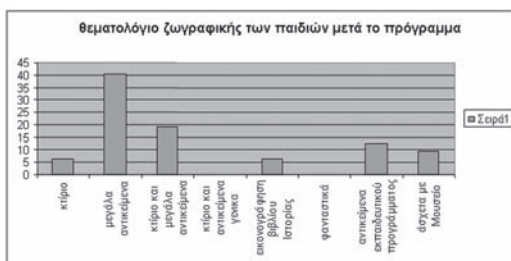
Εικ. 4. Στιγμιότυπο από την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Τα παιδιά εξερευνούν τη χρήση των αντικειμένων παίζοντας.

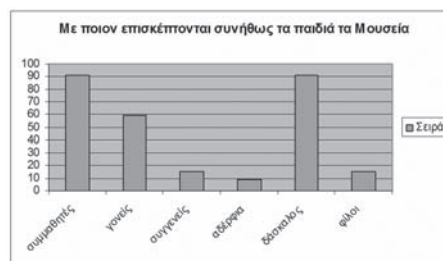
Εικ. 5. Στιγμιότυπο από την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Εργαστήρι πηλού. Είναι χαρακτηριστική η αλλαγή, σε μη λεκτικό επίπεδο, στη συμπεριφορά του μαθητή, σε συνθήκες περισσότερο βιωματικές (πρόκειται για το πρώτο παιδί αριστερά στην Εικόνα 1).

Εικ. 6. Ακιδωτό διάγραμμα της κατανομής όλων των συμμετεχόντων στην έρευνα όσον αφορά στο θεματολόγιο της ζωγραφικής, στο pre-test.

Εικ. 7. Ακιδωτό διάγραμμα της κατανομής όλων των συμμετεχόντων στην έρευνα όσον αφορά στο θεματολόγιο της ζωγραφικής, στο post-test.

Εικ. 8. Ακιδωτό διάγραμμα της κατανομής όλων των συμμετεχόντων στην έρευνα όσον αφορά στις προηγούμενες συνήθειες των παιδιών αναφορικά με τις μουσειακές επισκέψεις.

ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΕΤΙΑ 2006-2008*

Αιμιλία Καλογιάννη, Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου

Οι προσανατολισμοί του σύγχρονου μουσείου συνοδοιπορούν με τις εξελίξεις στο χώρο της εκπαίδευσης και της κοινωνίας, όπως η ανάγκη για δια βίου μάθηση και η αναγνώριση της συμβολής της άτυπης στην τυπική εκπαίδευση¹. Το μουσείο αποτέλεσε πεδίο εφαρμογής ποικίλων θεωριών αναφορικά με τη μάθηση που θα μπορούσαν να αποκομίσουν οι επισκέπτες του, στη μη τυπική της μορφή, γεγονός που επηρέασε σημαντικά την ίδια την εκθετική πρακτική αλλά και ειδικότερα την εκπαιδευτική πολιτική που θα μπορούσε να ασκήσει. Η μουσειοπαιδαγωγική αναπτύχθηκε, έτσι, ως νέος επιστημονικός τομέας με αντικείμενο τη διερεύνηση και αναβάθμιση των όρων και των συνθηκών εποικοδομητικής αξιοποίησης των μουσείων προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, όπως αυτές καθορίζονται με βάση τα πορίσματα της παιδαγωγικής έρευνας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας και της θεωρίας της επικοινωνίας και της ερμηνείας².

Σε πλαίσια, λοιπόν, μη τυπικής μάθησης, όπως αυτό του μουσείου, η αντίληψη για αυτήν είναι ευρεία και περιλαμβάνει πέρα από την καθαρά γνωστική διάστασή της και άλλες έννοιες και λειτουργίες, όπως η παρακίνηση του ενδιαφέροντος και της περιέργειας, η ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας, η χαρά αλλά και ο σεβασμός στη διαφορετικότητα. Σήμερα έχει πια αναγνωριστεί πως η εμπειρία της επίσκεψης στο μουσείο είναι μια πολυσύνθετη διαδικασία αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον επισκέπτη³ και το κοινωνικό του περιβάλλον, που στηρίζεται στις βιωματικές διαστάσεις της μάθησης και διαμορφώνεται ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις ιδιαίτερες ανάγκες του⁴. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κοινωνική διεργασία, που πραγματώνεται σε συγκεκριμένο χώρο και σε άμεση συνάρτηση με τις προσωπικές ιδιαιτερότητες του ατόμου⁵. Ο Hein⁶, υπέρμαχος της κονστрукτιβιστικής θεωρίας στο χώρο των μουσείων, υποστηρίζει πως το μουσείο χρειάζεται να δώσει στον επισκέπτη τη δυνατότητα να δημιουργήσει συνδέσεις ανάμεσα σε αυτά που ήδη γνωρίζει και σ' αυτά που καλείται να μάθει, μέσα από ποικιλία μέσων, κινούμενος ελεύθερα και επιλέγοντας ο ίδιος τη διαδρομή που θα ακολουθήσει. Το εκπαιδευτικό προσωπικό των μουσείων δε μεταδίδει ούτε προσφέρει έτοιμες γνώσεις, αλλά, αντίθετα, βοηθά το κοινό που συμμετέχει στα προγράμματα να αυτενεργήσει και να διαμορφώσει προσωπικές ερμηνείες για τα πράγματα⁷.

Ειδικά σε ό,τι αφορά στα παιδιά έχει διαπιστωθεί ότι από πολύ νωρίς διαμορφώνουν βιωματικές νοητικές παραστάσεις, που διαφέρουν, βέβαια, από τις επιστημονικές γνώσεις, έχουν, όμως, συνοχή και σχετίζονται άμεσα με το επίπεδο της αντιληπτικής τους ικανότητας, βοηθώντας τα να ερμηνεύσουν τις εμπειρίες τους⁸. Έτσι, οι αναμνήσεις τους από την επίσκεψη σε μουσείο, που θεωρείται ότι αντικατοπτρίζουν τα μα-

* Καθώς τα εκπαιδευτικά προγράμματα απευθύνονται κυρίως σε παιδιά Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, που επισκέπτονται το Μουσείο σε σχολικά πλαίσια, ο όρος «διετία» αναφέρεται στις σχολικές χρονιές 2006 - 2007 και 2007 - 2008 αντίστοιχα.

1. Κακούρου-Χρόνη 2005.

2. Νάκου 2001.

3. Η αναφορά στο αρσενικό γένους των όρων επισκέπτης και μαθητής εμπεριέχει και το θηλυκό και χρησιμοποιείται, στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, για λόγους οικονομίας και ύφους.

4. Falk - Dierking 1992. 2000.

5. Νικονάνου 2002.

6. Hein 1995. 1998.

7. Μπελεσιώτη-Ψαρράκη 1994. Τζιαφέρη 2005.

8. Vosniadou - Brewer 1992.

θησιακά αποτελέσματά της, φαίνεται ότι, ως προς τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά, σχετίζονται με το είδος των εκπαιδευτικών δράσεων στις οποίες συμμετείχαν, το βαθμό εμπλοκής τους σ' αυτές⁹ αλλά και το βαθμό στον οποίο οι δράσεις αυτές σχετίζονται με θέματα και πρακτικές που αφορούν στις άμεσες εμπειρίες τους από την καθημερινή τους ζωή¹⁰.

Υπ' αυτήν την έννοια, το παιχνίδι συνιστά για τα παιδιά ένα εργαλείο για να κατανοήσουν τον κόσμο τους, μέσα από ενεργητικές διαδικασίες, που διαφέρουν, βέβαια, απ' αυτές των ενηλίκων¹¹, και ως τέτοιο ενσωματώθηκε από πολύ νωρίς στη μαθησιακή διαδικασία. Μέσω των παιχνιδιών, της ανακάλυψης, του δραματικού παιχνιδιού ή του παιχνιδιού ρόλων, τα παιδιά αναπτύσσουν ικανότητες σε διάφορα θέματα, τόσο σε νοητικό όσο και σε κοινωνικό, συναισθηματικό και κιναισθητικό επίπεδο, σχηματοποιούν έννοιες και ενεργούν έτσι ώστε να δημιουργήσουν τη σύνδεση μεταξύ του παιγνιώδους περιβάλλοντος από το οποίο προέρχονται και του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος στο οποίο μεταβαίνουν¹². Μπορεί να είναι μοναχικό, παράλληλο, συνεργατικό –μορφή η οποία συνεπάγεται την κατανομή ρόλων και, άρα, την κοινωνική αλληλεπίδραση με τους άλλους– κοινωνικό - δραματικό, στο πλαίσιο του οποίου τα παιδιά αποκτούν την ικανότητα να χειρίζονται αφηρημένα σύμβολα¹³, ή συμβολικό, που τους επιτρέπει να αναπτύξουν ολοένα και περισσότερο αναπαραστατικές πράξεις, έχοντας ως εφόρμηση οικείες στα ίδια πρακτικές ή αντικείμενα και διαχειριζόμενα, έτσι, διαφορετικές καταστάσεις με τρόπο βιωματικό, μέσω της ένταξής τους στο παιχνίδι¹⁴. Τέλος, μπορεί να είναι δομημένο, όταν κάποιος άλλος δημιουργεί τους κανόνες και παίρνει τις αποφάσεις, ή μη δομημένο, όταν το παιδί αυτοκαθορίζεται ή αναλαμβάνει πρωτοβουλίες¹⁵. Ως προς αυτό, πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι το παιχνίδι και οι πρακτικές δραστηριότητες μπορούν να παρέχουν ένα υψηλό επίπεδο γνωστικής πρόκλησης, όταν συνεπάγονται την αλληλεπίδραση ενηλίκων και παιδιών και παρέχουν μια ισορροπία μεταξύ των παιγνιωδών και των περισσότερο τυπικών διαδικασιών μάθησης¹⁶, που σε κάθε περίπτωση λαμβάνουν υπ' όψη τα ιδιαίτερα δημογραφικά χαρακτηριστικά αλλά και τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών, υιοθετώντας αναπτυξιακά κατάλληλα πρακτικές¹⁷.

Κι ως προς αυτό, η συμβολή όλων εκείνων που ασχολούνται με την εκπαίδευση των παιδιών αποδεικνύεται καθοριστική, καθώς η υιοθέτηση από την πλευρά τους του ρόλου του διευκολυντή και διαμεσολαβητή της γνώσης, μέσα από στρατηγικές συμβατές με την αντιληπτική τους ικανότητα και επικεντρωμένες σ' αυτές τις πολυαισθητηριακές εμπειρίες, φαίνεται να τα βοηθά να ανακαλέσουν με λεπτομέρειες τις αναμνήσεις από τη μουσειακή επίσκεψη¹⁸. Έτσι, τα εκπαιδευτικά προγράμματα των μουσείων, πολλά από τα οποία απευθύνονται σε παιδιά, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις συνιστούν την πλειονότητα μεταξύ των επισκεπτών τους, στηρίζονται σε μεθόδους ενεργητικής μάθησης και περιλαμβάνουν δραστηριότητες όπως ξενάγηση, έρευνα και παρατήρηση, φυλλάδια εργασίας, εργαστήριο και παιχνίδι, αποσκοπώντας στην κατάκτηση της γνώσης τόσο σε γνωστικό όσο και σε συναισθηματικό και κοινωνικό επίπεδο¹⁹.

Το Αθνασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου εδώ και αρκετά χρόνια²⁰ δραστηριοποιείται συστηματικά ως προς το σχεδιασμό και την εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που απευθύνονται, κυρίως, σε μαθητές, συχνά σε συνεργασία με το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και την εκπαιδευτική κοινότητα του Νομού²¹. Απώτερος σκοπός είναι να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με τα αρχαία αντικείμενα και την αρχαιολογική πληροφορία, για να διαμορφώσουν ενδιαφέρουσες

9. Falk – Dierking 1997.

10. Anderson – Piscitelli – Weier – Everett – Tayler 2002. Witmer – Luke – Adams 2000.

11. Northern Territory Government 2006. Blenkin – Kelly 1996. Gura 1996. David 1996.

12. Northern Territory Government 2006.

13. Henninger 1991.

14. Birbili 2007.

15. Northern Territory Government 2006.

16. Siraj-Blatchford – Sylva 2004.

17. Claxton – Carr 2004.

18. Hudson – Fivush 1991. Σάββα – Τρίμη 2005. Hein 1995. Κακούρου-Χρόνη 2005. Νικονάνου 2002.

19. Κασβίκης – Νικονάνου – Φουρλίγκα 2002. Μουρατιάν 1995. Τζαφέρη 2005.

20. Πρόκειται για μια συλλογική προσπάθεια, που ξεκίνησε αρκετά νωρίς, καρπός της οποίας ήταν εκπαιδευτικά προγράμματα με ποικίλη θεματολογία, που εφαρμόστηκαν στο παρελθόν κατά τη διάρκεια εκδηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού, το εκπαιδευτικό υλικό, όμως, που συνόδευε αυτές τις δράσεις παραμένει στη διάθεση της εκπαιδευτικής κοινότητας για μελλοντική χρήση.

21. Καλογιάννη 2010.

και ευχάριστες για τα ίδια μουσειακές εμπειρίες, μέσα από βιωματικές δραστηριότητες, που αποκτούν παιγνιώδη χαρακτήρα.

Αυτή τη στιγμή, σε τακτική βάση υλοποιούνται δύο εκπαιδευτικά προγράμματα, για το Νεολιθικό και το Μυκηναϊκό Πολιτισμό αντίστοιχα, σε άμεση συνάρτηση με τη μόνιμη έκθεση του Μουσείου.

Στην πρώτη περίπτωση, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα απευθύνεται σε μαθητές 8 έως 18 ετών και για τις ανάγκες του αξιοποιήθηκαν συστηματικά οι υποδομές που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Raphaël²², οπότε και κατασκευάστηκαν πειραματικά εργαστήρια με τη μορφή νεολιθικών καλυβών, στο χώρο του Αναύρου μπροστά από το Μουσείο, και δημιουργήθηκαν ένα μικρής διάρκειας ντοκιμαντέρ και ένα σύντομο εκπαιδευτικό φυλλάδιο, που αναφέρονται στα επιτεύγματα του νεολιθικού ανθρώπου, υποδομές που και στο παρελθόν είχαν χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο εκπαιδευτικών δράσεων²³. Η άτυπη αρχικά και συστηματική τα τελευταία χρόνια αξιολόγηση του εκπαιδευτικού προγράμματος οδήγησε στην αναμόρφωσή του, με στόχο την καλύτερη αποτελεσματικότητά του. Έτσι, σήμερα, τα παιδιά που συμμετέχουν σε αυτό παρακολουθούν αρχικά το ντοκιμαντέρ που αναφέρεται στον τρόπο ζωής των νεολιθικών ανθρώπων και στη συνέχεια επεξεργάζονται πτυχές του νεολιθικού πολιτισμού, όντας μέσα στην ομώνυμη αίθουσα του Μουσείου και σε άμεση επαφή με τα αυθεντικά αντικείμενα τόσο με το βλέμμα όσο και με την αφή, την όραση και την όσφρηση, καθώς έχουν τη δυνατότητα να πιάσουν, να περιεργαστούν με χέρια και τα μάτια τους, να μυρίσουν και να παίξουν με τα πιστά αντίγραφα των αντικειμένων, που τους διανέμονται κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής ξενάγησης. Η εμπειρία ολοκληρώνεται με την επίσκεψή τους στις καλύβες και το εργαστήρι πηλού, στη διάρκεια του οποίου μπορούν να επεξεργαστούν την πρώτη ύλη και να δοκιμάσουν μεθόδους και τεχνικές, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν τα δικά τους έργα (εικ. 1-2).

Στη δεύτερη περίπτωση, πρέπει καταρχήν να σημειωθεί ότι το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Μυκηναϊκός πολιτισμός και τοπική ιστορία» στηρίχτηκε στο εκπαιδευτικό υλικό που σχεδιάστηκε σε συνεργασία με το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας του Υπουργείου Πολιτισμού, το 2005, σε μια προσπάθεια να ανταποκριθεί το Μουσείο στα αιτήματα της εκπαιδευτικής κοινότητας για ενασχόληση με θέματα που αφορούσαν στην Τοπική Ιστορία²⁴. Η αρχικά πειραματική εφαρμογή του και η άτυπη και σε διαμορφωτική βάση αξιολόγησή του οδήγησαν στην οριστικοποίηση της μορφής με την οποία εφαρμόζεται συστηματικά πλέον σήμερα, απευθυνόμενο και πάλι σε μαθητές 8 έως 18 ετών. Αξιοποιώντας το υλικό της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου, τα παιδιά μετακινούνται από χώρο σε χώρο, ξετυλίγοντας έτσι τη ζωή των κατοίκων μιας μυκηναϊκής πόλης, χρησιμοποιώντας, ταυτόχρονα, τα ομοιώματα των αρχαίων αντικειμένων σε μια προσπάθεια να εξερευνήσουν τη χρήση τους και να διαμορφώσουν τις απόψεις τους γι' αυτά. Στο εργαστήρι πηλού, με το οποίο ολοκληρώνεται το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αναλαμβάνουν το ρόλο του «γραφέα» και καταγράφουν την περιουσία του δικού τους ανακτόρου, γράφοντας έτσι τη δική τους ιστορία (εικ. 3).

Εκπαιδευτικά προγράμματα εφαρμόζονται επίσης και σε περιοδική βάση, κατά τη διάρκεια εκδηλώσεων και εορτασμών, σε πανελλήνια ή και πανευρωπαϊκή βάση, στους οποίους συμμετέχει το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, με απώτερο σκοπό να «ανοίξουν» τα μουσεία, οι χώροι και τα μνημεία στο κοινό και να ευαισθητοποιηθεί το τελευταίο, και ιδιαίτερα οι νέοι, σε θέματα διαφύλαξης και προβολής της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται κι ο θεσμός των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, που από το 1997 μέχρι σήμερα γιορτάζονται διαρκώς στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στα τέλη Σεπτεμβρίου κάθε χρόνο, με σκοπό να αναζητηθούν κοινά σημεία ή και διαφορές στην πολιτιστική κληρονομιά των κατοίκων τους. Οι εκδηλώσεις εντάσσονται σε ένα γενικό θεματικό πλαίσιο, που διαφοροποιείται ανά διετία. Έτσι, ο τίτλος που κάλυπτε τις εκδηλώσεις για τη διετία 2005 - 2006 ήταν «Ο Πολιτισμός στο τραπέζι - Ποικίλες προσεγγίσεις της ιστορίας της διατροφής» και «Οικείες Ιστορίες» αντίστοιχα, για τα έτη 2007 - 2008. Και στις δύο περιπτώσεις επιλέχτηκε ως χώρος εορτασμού το Αθνασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο

22. Αδρύμη-Σισμάνη - Ροντήρη - Σκαφιδά - Βουζαζάκης - Αυγέρη 2001. Αδρύμη-Σισμάνη 1997, 1998. Ροντήρη - Αδρύμη-Σισμάνη - Σκαφιδά - Βουζαζάκης - Αυγέρη 2002. Ροντήρη 2006.

23. Νικονάνου 2002.

24. Χρυσουλάκη 2007.

Βόλου και σχεδιάστηκαν, για το σκοπό αυτό, εκπαιδευτικά προγράμματα για τα παιδιά που συμμετείχαν στις δράσεις.

Στην πρώτη περίπτωση, το θέμα του εκπαιδευτικού προγράμματος, που προέκυψε σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών²⁵, εξειδικεύτηκε ως «Άθληση και διατροφή στην αρχαία Ελλάδα», για να συνδυαστεί κι έτσι να αξιοποιηθεί η περιοδική έκθεση που φιλοξενούνταν εκείνο το χρονικό διάστημα στο Μουσείο κι είχε τίτλο «Αγώνες και αθλήματα στην αρχαία Θεσσαλία». Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε μαθητές 8 έως 18 ετών κι είχε οργανωθεί με τρόπο ώστε τα παιδιά να εισάγονται στο θέμα μέσω σύντομης ηλεκτρονικής παρουσίασης κι, έπειτα, να ξεναγούνται στο χώρο της έκθεσης, μέσα από μια διαδικασία διαπραγμάτευσης μεταξύ τους, με το προσωπικό του Μουσείου, τα εκθέματα και τα πιστά αντίγραφά τους, που έφταναν στα χέρια τους, στη διάρκεια του προγράμματος (εικ. 4). Κατά το σχεδιασμό του εκπαιδευτικού εντύπου που διανεμήθηκε στα παιδιά λήφθηκε μέριμνα ώστε αυτό να μπορεί να λειτουργήσει αυθύπαρκτα, σαν πλήρες εκπαιδευτικό υλικό από μόνο του, ενώ οι σύντομες ασκήσεις που εμπριέχονταν είχαν τη μορφή παιχνιδιών γνώσης, ήδη οικείων στα παιδιά από τη σχολική ή μη καθημερινότητά τους²⁶.

Στη δεύτερη περίπτωση, τη διετία 2007 - 2008, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο Μουσείο είχε θέμα «Η ελληνιστική οικία στην ανατολική Θεσσαλία» και απευθυνόταν σε παιδιά Δημοτικών και Γυμνασίων²⁷. Το εκπαιδευτικό υλικό που σχεδιάστηκε για τις ανάγκες της συγκεκριμένης δράσης αποτελούνταν αποκλειστικά και μόνο από μακέτες και αφίσες, που περιείχαν φωτογραφίες, σχέδια, αναπαραστάσεις και σύντομα κείμενα και οι οποίες αναρτήθηκαν σε συγκεκριμένο χώρο που διαμορφώθηκε ειδικά για το σκοπό αυτό. Δόθηκε έμφαση σε ευρήματα από την αρχαία Δημητριάδα, τις αρχαίες Φερές και την αρχαία Άλο, με στόχο να γίνει γνωστή η ύπαρξη και λειτουργία της οικίας στα ελληνιστικά χρόνια στην περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας και να συνδεθεί με αντίστοιχα θέματα σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου έχουν ανασκαφεί ιδιωτικές οικίες της αρχαιότητας. Παράλληλα, έγινε προσπάθεια παραλληλισμού των λειτουργιών των αρχαίων οικιών με εκείνες των σημερινών σπιτιών, ώστε τα παιδιά μέσα από διάλογο, γνωστικές συγκρούσεις και προβλήματα που τίθενταν προς επίλυση σ' αυτό το πλαίσιο να διαμορφώσουν τις απόψεις τους για το θέμα. Και σ' αυτήν την περίπτωση λήφθηκε ανάλογη μέριμνα για το έντυπο που τους διανεμήθηκε, ώστε αυτό να καλύπτει βασικά παιδαγωγικά κριτήρια, ενώ τα παιχνίδια γνώσεων που περιέχονταν στο τέλος αντιμετωπίστηκαν από τα παιδιά όχι σε ατομικό επίπεδο, αλλά χωρισμένα σε μικρές ομάδες (εικ. 5).

Το 2007, εξάλλου, στις 18 Μαΐου, ημέρα κατεχοχόν αφιερωμένη στα μουσεία, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου εφαρμόστηκε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Θεσσαλικές επιγραφές γραμμένες στο αρχαιότερο ελληνικό αλφάβητο»²⁸, που απευθυνόταν σε μαθητές Δημοτικού. Θεωρήθηκε ότι η γραφή ήταν ένα θέμα εξαιρετικά οικείο στα παιδιά κι έγινε προσπάθεια, μέσα από πρωτότυπα αντικείμενα ή φωτογραφίες τους, να προσεγγιστεί η ιστορία της, με έμφαση στο αρχαιότερο ελληνικό αλφάβητο, που χρησιμοποιήθηκε στην αρχαία Θεσσαλία. Παρά τις επιμέρους δυσκολίες του θέματος, που σχετίζονταν κυρίως με τις ιδιαιτερότητες του πρώιμου αλφαβήτου –μια πτυχή όχι ιδιαίτερα γνωστή στους μαθητές– αυτοί ανταποκρίθηκαν με ενδιαφέρον και συμπλήρωσαν με ενθουσιασμό σύντομο φυλλάδιο εργασίας στο τέλος του εκπαιδευτικού προγράμματος (εικ. 6).

Τέλος, το 2008 εγκαινιάστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού ένας νέος θεσμός με τίτλο «Περιβάλλον και Πολιτισμός» και στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού σε θέματα διαχείρισης και προστασίας του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Ο πρώτος και ο δεύτερος χρόνος των εκδηλώσεων ήταν αφιερωμένοι στο δέντρο, ως στοιχείο της φύσης, και στις χρήσεις και τους συμβολισμούς που απορρέουν απ' αυτό. Οι εκδηλώσεις καλύπτονταν κάτω από το γενικό θέμα «Το Δέντρο της Ζωής σε 4 εποχές» και στο πλαίσιο

25. Για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εργάστηκαν η Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη, τέως Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών, η Αναπληρώτρια Προϊσταμένη του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών Έλσα Νικολάου και οι αρχαιολόγοι Αιμιλία Καλογιάννη και Βασίλης Καραχρήστος, η Μαρία Παρασκευοπούλου, φωτογράφος, και οι Πιώργος Κιάσσας και Λάμπρος Κίτσιος, που είχαν την ευθύνη για την κινηματογράφηση του προγράμματος.

26. Αδρύμη-Σισμάνη – Καλογιάννη – Σταμέλου 2006.

27. Για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εργάστηκαν η Αργυρούλα Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ, η Ζωή Μαλακασιώτη, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη, τότε, της ΙΓ' ΕΠΚΑ, οι αρχαιολόγοι Αιμιλία Καλογιάννη, Πέγκυ Τριανταφυλλοπούλου και Φωτεινή Τσιούκα και η φωτογράφος Μαρία Παρασκευοπούλου.

28. Για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εργάστηκαν η Αργυρούλα Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ, οι αρχαιολόγοι Αιμιλία Καλογιάννη, Βασίλης Καραχρήστος και Μαρία Πατρίκου, η Δέσποινα Κέμου, φιλόλογος, και η Μαρία Παρασκευοπούλου, φωτογράφος.

αυτό στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου οργανώθηκαν εκπαιδευτικές δράσεις με θεματικές περιηγήσεις και προγράμματα για τους ελεύθερους επισκέπτες και τα παιδιά αντίστοιχα²⁹.

Το ομώνυμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα οργανώθηκε με βασικό άξονα τη διαθεματικότητα και με την πεποίθηση ότι τα παιδιά θα μπορούσαν να προσεγγίσουν περισσότερο αποτελεσματικά το θέμα μέσα από διαδικασίες ευχάριστες και οικείες για τα ίδια. Ο εκπαιδευτικός φάκελος που σχεδιάστηκε για το σκοπό περιλάμβανε ένα εκπαιδευτικό έντυπο και ένα φυτολόγιο, για τη διαχείριση των οποίων θεωρήθηκε προαπαιτούμενο η συνεργασία μεταξύ των παιδιών και μια διαθεματική προσέγγιση της γνώσης. Ειδικά σε ό,τι αφορά στο σχεδιασμό του εντύπου, επιλέχθηκε σκόπιμα η εικονογράφηση του να μη γίνει αμιγώς με φωτογραφίες αυθεντικών αντικειμένων, όσο κυρίως μέσω σκίτσων που θύμιζαν κόμικς, με την πεποίθηση ότι εφόσον είχαν τηρηθεί συγκεκριμένα κριτήρια, θα μπορούσαν να παρέχουν ίσες ευκαιρίες στα παιδιά για να τις προσεγγίσουν, δίνοντάς τους αφορμές για περαιτέρω διερεύνηση και ανάλυση και ενεργοποιώντας, έτσι, μεταγνωστικές διαδικασίες, για να μπορέσουν να δομήσουν μόνα τους τη γνώση με βάση ό,τι ήδη γνωρίζουν αλλά και την αλληλεπίδραση μεταξύ τους, με τα ίδια τα αντικείμενα και με τα κοινωνικά συμφραζόμενα³⁰. Το έντυπο αυτό, σε συνδυασμό με οπτικο-ακουστικά μέσα, λειτούργησε σαν το μέσο για να εισαχθούν τα παιδιά στη θεματική του προγράμματος και στη συνέχεια σαν οδηγός τους σ' ένα παιχνίδι «κυνγιού θησαυρού» στις αίθουσες του Μουσείου, προκειμένου ν' ανακαλύψουν τα αυθεντικά αντικείμενα, που είχαν επιλεγεί στο πλαίσιο του εορτασμού, να τα παρατηρήσουν και να διαπραγματευτούν από κοινού για τις πληροφορίες που θα μπορούσαν ν' αντλήσουν απ' αυτά (εικ. 7). Οι χώροι του Μουσείου που φιλοξένησαν τις εικαστικές δραστηριότητες των παιδιών, διαμορφώθηκαν κατάλληλα για να τα διευκολύνουν στις δράσεις τους και πλαισιώθηκαν σκόπιμα από τα αληθινά φυτά και τα δέντρα γύρω από τα οποία είχε εκτυλιχθεί το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, λίγο πριν, ώστε τα παιδιά να τα γνωρίσουν, να τα αγγίξουν και να τα μυρίσουν, σε μια προσπάθεια να εξηγήσουν τις χρήσεις και τους συμβολισμούς τους ήδη από την αρχαιότητα (εικ. 8). Αυτή η «γιορτή άνοιξης», όπως θεσμικά χαρακτηρίστηκε³¹, ολοκληρώθηκε με τα παιδιά να φυτεύουν συμβολικά το δικό τους δέντρο στην αυλή του Μουσείου (εικ. 9).

Η εμπειρία από τα εκπαιδευτικά αυτά προγράμματα έδειξε ότι υπήρξε ενδιαφέρον και ενεργητική συμμετοχή από τα παιδιά και ότι οι παιγνιώδεις διαδικασίες, όπως σχεδιάστηκαν αρχικά και διαμορφώθηκαν στη συνέχεια από τα ίδια, ήταν απρόβλεπτες, γεμάτες χαρά, πρωτοτυπία και δραστηριοποίηση από τη μεριά τους. Το παιχνίδι συχνά βασιζόταν στους συμμετέχοντες, καθώς τα παιδιά έφτιαχναν τους δικούς τους κανόνες, κι οι μέθοδοι ανανεώνονταν συνεχώς, όσο αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους. Έτσι, πέτυχαν νοητικούς στόχους, κατέκτησαν διαφορετικές έννοιες και ανέπτυξαν ικανότητες μέσα από ποικιλία δραστηριοτήτων, πρακτικής και παιγνιώδους φύσης, καθώς μέσω του παιχνιδιού έθεσαν προβλήματα, εξερεύνησαν λύσεις κι ανέπτυξαν τον τρόπο με τον οποίο καταλαβαίνουν τον κόσμο, σε μια προσπάθεια να οικοδομήσουν τη γνώση τους γι' αυτόν.

29. Για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εργάστηκαν η Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ, η αρχαιολόγος Αιμιλία Καλογιάννη, η Δέσποινα Κέμου, φιλόλογος, η Μαρία Παρασκευοπούλου, φωτογράφος, και ο Πύργος Κιάσσας, που είχε την ευθύνη για την κινηματογράφηση του προγράμματος.

30. Bromley 2001.

31. Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Δελτίο Τύπου της 22ας Απριλίου 2008. Ανακτήθηκε στις 2/1/2011 από http://www.yppo.gr/3/g32.jsp?obj_id=16510.

SUMMARY

PLAYING IN THE MUSEUM. EDUCATIONAL PROGRAMS
OF THE 13TH EPHORATE OF PREHISTORIC
AND CLASSICAL ANTIQUITIES BETWEEN 2006-2008

Aimilia Kalogianni, Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou

Modern museums, redefining their social role, are trying to face their audience more targeted, according to the particular characteristics of their visitors. This educational event of communication is based on the acceptance that the visitor is an active person and therefore a key factor in the museum experience itself and it is organized through practices and activities which require his interaction with the objects and the living and inanimate environment of the museum.

The activities, planned for this purpose, are often targeted at children, as they constitute the majority between museums visitors, and organized according to specific methods and structure, theoretically based on the findings of the humanities and especially of pedagogy. Learning is seen as something not confined to its cognitive dimensions, but also as the creativity and joy that children feel during their museum visit, and is achieved through a process that includes variety of activities, often in a playful form, thus acknowledging much importance to playing as an educational tool.

In light of the above theoretical framework, the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Volos, from 2006 to 2008, planned and implemented, at Athanassakeion Archaeological Museum, several educational programs, either on a regular or on a periodic basis, often based on the exhibition itself. The experience from them showed that children were interested enough and participated actively in them, while the play-based procedures, as originally planned and finally formed by kids, were unpredictable, full of joy, originality and action, leading, thus, to interesting learning outcomes.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1997. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël Eu.Ne.Cu., ΑΔ 52, *Χρονικά*, 454-456.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1998. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël Eu.Ne.Cu., ΑΔ 53, *Χρονικά*, 409.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Καλογιάννη Α. – Σταμέλου Ε., 2006. Εκπαιδευτικά Προγράμματα ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α., *ΑΕΘΣΕ* 2, 763-770.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Ροντήρη Β. – Σκαφιδά Ε. – Βουζαζάκης Κ. – Αυγέρη Μ., 2001. *Η Νεολιθική Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël*, Αθήνα.
- Anderson D. – Piscitelli B. – Weier K. – Everett M. – Tayler C., 2002. Children's museum experiences: identifying powerful mediators of learning, *Curator: The Museum Journal* 45 (3), 213-231.
- Blenkin G. – Kelly A.V., 1996². *Early Childhood Education: a developmental curriculum*, London.
- Birbili M., 2007. Making the Case for a Conceptually Based Curriculum in Early Childhood Education, *Early Childhood Education Journal*, 35 (2), 141- 147.
- Bromley H., 2001. A question of talk: young children reading pictures, *Reading literacy and Language*, July 2001, 62-66.
- Claxton G. – Carr M., 2004. A framework for teaching learning: the dynamics of disposition, *Early Years* 24 (1), 87-97.
- David T., 1996. Curriculum in the early years, στο Pugh G. (επιμ.), *Contemporary issues in the early years*, London: Paul Chapman, National Children's Bureau.
- Falk J.H. – Dierking L.D., 1992. *The museum experience*, Washington, DC.
- Falk J.H. – Dierking L.D., 1997. School field trips: Assessing their long-term impact, *Curator: The Museum Journal* 40 (3), 211-218.

- Falk J.H. – Dierking L.D., 2000. *Learning from Museums: Visitor Experience and the Making of Meaning*, New York.
- Gura P., 1996. *An entitlement curriculum for early childhood: first things first*, London: David Fulton, Routledge.
- Hein G., 1995. The constructivist museum, *GEM News* 16, 21-23.
- Hein G., 1998. *Learning in the museum*, London: Routledge.
- Henninger M.L., 1991. Play revisited: A critical element of the kindergarten curriculum, *Early Child Development and Care* 70, 63-71.
- Hudson J.A. – Fivush R., 1991. As time goes by: sixth graders remember a kindergarten experience, *Applied Cognitive Psychology* 5, 347-360.
- Κακούρου-Χρόνη Γ., 2005. *Μουσείο – Σχολείο. Αντικριστές πόρτες στη γνώση*, Αθήνα.
- Καλογιάννη Α., 2010. Εκπαιδευτικά Προγράμματα της ΙΓ' ΕΠΚΑ, *Έν Βόλω* 37, 102-109.
- Κασβίκης Κ. – Νικονάνου Κ. – Φουρλίγκα Ε., 2002. Εκπαιδευτικά Προγράμματα Αρχαιολογίας στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα μιας έρευνας και μιας εναλλακτικής πειραματικής εφαρμογής, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 85B, 103-122.
- Μπελεσιώτη-Ψαρράκη Ν., 1994. Εκπαίδευση και μουσείο, *Εικαστική Παιδεία* 10, 42-49.
- Νάκου Ε., 2001. *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Αθήνα.
- Νικονάνου Ν., 2002. *Αρχαιολογικά Μουσεία και Σχολείο. Εκπαιδευτικά προγράμματα μουσειακής αγωγής για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Ελλάδα* (διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Παιδαγωγική Σχολή / Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης).
- Northern Territory Government* 2006. *Play based learning*. Ανακτήθηκε στις 2/1/2011 από http://www.det.nt.gov.au/_data/assets/pdf_file/0015/960/play-based_learning.pdf.
- Ροντήρη Β., 2006. Η τεχνολογία της Νεολιθικής Κεραμικής. Προβλήματα και προοπτικές, στο *Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας (επιμ.), Θεσσαλική κεραμική. Χώμα & νερό. Από την Προϊστορία στην Τρίτη χιλιετία. Μνήμη Γεωργίου Γουργιώτη. Πρακτικά Συνεδρίου Λάρισα 16-17 Σεπτεμβρίου 2000*, Λάρισα, 20-27.
- Ροντήρη Β. – Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Σκαφιδά Ε. – Βουζαζάκης Κ. – Αυγέρη Μ., 2002. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël. Ανάδειξη του Νεολιθικού Πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 14-19.
- Σάββα Α. – Τρίμη Ε., 2005. Η προσέγγιση εκθεμάτων μέσα από εικαστικές δραστηριότητες παιδιών προσχολικής ηλικίας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκωσίας, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 39, 115-132.
- Siraj-Blatchford I. – Sylva K., 2004. Researching pedagogy in English Pre-schools, *British Educational Research Journal* 30 (5), 713-731.
- Τζιαφέρη Σ.Γ., 2005. *Το σύγχρονο μουσείο στην ελληνική εκπαίδευση μέσα από το παράδειγμα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων*, Θεσσαλονίκη.
- Vosniadou S. – Brewer W.F., 1992. Mental models of the earth: a study of conceptual change in childhood, *Cognitive Psychology* 24, 535-585.
- Witmer S. – Luke J. – Adams M., 2000. Exploring the potential of Museum, *Art Education*, September 2000, 46-52.
- Χρυσουλάκη Σ. (επιμ.), 2007. *Μυκηναϊκός Πολιτισμός και Τοπική Ιστορία*, ΥΠ.ΠΟ. - Τ.Ε.Π.Ε. - ΙΓ' ΕΠΚΑ, Αθήνα.

Εικ. 1. Εκπαιδευτική ξενάγηση στην αίθουσα του «Νεολιθικού Πολιτισμού στη Θεσσαλία», στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος για τον «Νεολιθικό Πολιτισμό».

Εικ. 2. Εργαστήρι πηλού στις «νεολιθικές καλύβες», στο πάρκο του Αναύρου, μπροστά από το Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

Εικ. 3. Εργαστήρι γραμμικής Β' γραφής, κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος «Μυκηναϊκός Πολιτισμός και Τοπική Ιστορία», στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

Εικ. 4. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Άθληση και διατροφή στην αρχαία Ελλάδα», στο πλαίσιο των Ε.Η.Π.Κ. 2005 – 2006.

Εικ. 5. Συμπλήρωση φυλλαδίων εργασίας, κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος «Η ελληνιστική κατοικία στην ανατολική Θεσσαλία», στο πλαίσιο των Ε.Η.Π.Κ. 2007 – 2008.

Εικ. 6. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Θεσσαλικές επιγραφές γραμμένες στο αρχαιότερο ελληνικό αλφάβητο».

Εικ. 7. Κυνήγι θησαυρού στις αίθουσες του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, κατά τη διάρκεια του «Δέντρου της Ζωής σε 4 Εποχές».

Εικ. 8. Τα παιδιά ζωγραφίζουν για το «Δέντρο της Ζωής σε 4 Εποχές».

Εικ. 9. Δεντροφύτευση στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου κατά τη διάρκεια του «Δέντρου της Ζωής σε 4 Εποχές».

Ο ΤΖΟΡΤΖΙΟ ΝΤΕ ΚΙΡΙΚΟ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Robin Barber

Η συχνή χρήση αρχαιολογικών και μυθολογικών στοιχείων στους πίνακες του Τζόρτζιο Ντε Κίρικο μαρτυρεί τη στενή σχέση του ζωγράφου με τον κόσμο της αρχαίας Ελλάδος. Τα γραπτά του κείμενα επίσης. Σε μερικές περιπτώσεις μπορούμε να συνδέσουμε αυτά τα στοιχεία με συγκεκριμένες εμπειρίες της ζωής του. Η παραμονή της οικογένειας στο Βόλο προκάλεσε το ενδιαφέρον του για την τοπική μυθολογία –κενταύρους και Αργοναύτες– μία επίσκεψη στην Ολυμπία τον διαρκή ενθουσιασμό του για τον Ερμή του Πραξιτέλη. Σε άλλη ανακοίνωση, έχω προτείνει ότι ο πίνακας *Ρωμαϊκή Βίλλα* –παρά το όνομά του– δείχνει ισχυρές επιδράσεις από τις εμπειρίες του στην Αθήνα.

Σχεδόν όλα τα αρχαία στοιχεία που έχουν ταυτίσει μέχρι τώρα οι μελετητές στους πίνακες του Ντε Κίρικο ανήκουν στη Κλασική εποχή, με την ευρύτερη έννοια του όρου –Ελληνική και Ρωμαϊκή– ή στην Νεοκλασική αναγέννησή της. Μπορεί αυτό να μας φαίνεται λίγο περίεργο αφού, από τη μία μεριά, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν πολύ σημαντικά ευρήματα της προϊστορικής εποχής τα χρόνια που έμεινε στην Ελλάδα η οικογένεια Ντε Κίρικο και, από την άλλη, ο ίδιος ο ζωγράφος αναφέρει αρκετά συχνά την προϊστορία –ειδικά στο άρθρο του 1913 *Le sentiment de la préhistoire*¹ και σε παρατηρήσεις σχετικές με τον πίνακα *Το αίνιγμα του μαντείου*, το οποίο θα σχολιάσουμε παρακάτω. Ακόμα πιο περίεργη φαίνεται η έλλειψη αυτή όταν σκέφτεται κανείς την τάση των προϊστορικών αρχαιολόγων να ανάγουν στο δικό τους χώρο την υλική βάση της Μυθολογίας –θέμα εξαιρετικού ενδιαφέροντος για τον Ντε Κίρικο.

Μήπως κάτι μας διέφυγε; Μέχρι στιγμής φαίνεται να υπάρχουν τέσσερα σημεία στο έργο του Ντε Κίρικο όπου ίσως βρίσκονται ίχνη της προϊστορικής τέχνης. Κάποιο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι όλα βρίσκονται σε πρώιμα έργα του –πιο κοντά δηλαδή στα χρόνια που έζησε στην Ελλάδα.

Τα δύο πρώτα προσπερνώ σχετικά γρήγορα γιατί δεν είναι πολύ πειστικά –ο θολωτός τάφος και το μυκηναϊκό προσωπίο. Ο θολωτός τάφος, που μερικοί προτείνουν ως πρότυπο των κυκλικών πύργων του Ντε Κίρικο, είναι σίγουρα εντυπωσιακός ως μνημείο. Δύσκολα όμως αντιλαμβάνεται ο επισκέπτης ολόκληρη τη μορφή του, αφού σκεπάζεται από χώμα. Οι πύργοι του Ντε Κίρικο δεν μοιάζουν ούτε ως προς το σχήμα, ούτε ως προς τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες με τέτοιους τάφους. Εάν θέλουμε πρότυπα, πιθανότεροι είναι οι πύργοι των ενετικών ή τουρκικών κάστρων –στο Βόλο, παραδείγματος χάριν, ή στην Χαλκίδα.

Όσον αφορά τα προσωπίδια, η σχέση φαίνεται ακόμα πιο μακρινή. Ως πηγή έμπνευσης θα μπορούσαμε εξίσου καλά να προτείνουμε το κλασικό κράνος, κάτι που τουλάχιστον εμφανίζεται σε άλλα έργα.

Το τρίτο παράδειγμα είναι πιο πειστικό. Είναι τα άδεια πρόσωπα των ανδρείκελων –βασικό στοιχείο της μεταφυσικής φάσης του Ντε Κίρικο, που βρίσκεται και σε πολλά γλυπτά του. Είχα προτείνει παλαιότερα ότι τέτοια κεφάλια μπορεί να σχετίζονται με το φθαρμένο πρόσωπο της Ιπποδάμειας στο δυτικό αέτωμα του ναού του Διός στην Ολυμπία –συμπέρασμα που στηρίζει το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειξε ο ζωγράφος για τα γλυπτά εκείνου του χώρου. Υπάρχει όμως μία άλλη πιθανότητα –τα Κυκλαδικά ειδώλια. Βρέθηκαν αρκετά παραδείγματα, ειδικά από τον Χρήστο Τσουντα, τα χρόνια που έμειναν οι Ντε Κίρικο στην Ελλάδα –και έχει επίσης, σημασία το γεγονός ότι τα ειδώλια στεγάζονταν τότε στο Πολυτεχνείο, εκεί που σπούδασε ο Ντε Κίρικο στη Σχολή Καλών Τεχνών.

1. Giorgio De Chirico, *Il meccanismo del pensiero: Critica, polemica, autobiografia 1911-1943* (επιμ. Fagiolo M.), Torino, 1985, 20-24.

Παρόλο που το μοτίβο του ανδρείκελου φαίνεται ότι ήταν προϊόν συνεργασίας ανάμεσα στους Τζιόρτζιο και Ανδρέα Ντε Κίρικο (Alberto Savinio) και τον Guillaume Apollinaire στο Παρίσι το 1914 περίπου – με άμεση πηγή την «κούκλα» του ράπτη– δεν αποκλείεται ο ζωγράφος να είχε στο νου του τα πολλές φορές άδεια πρόσωπα των Κυκλαδικών ειδωλίων, όταν δημιουργούσε αυτή τη μορφή.

Και φθάνουμε επιτέλους σε ένα σχεδόν σίγουρο προϊστορικό στοιχείο –το μετωπικό μάτι, του οποίου το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα βρίσκεται στον *Εβραϊκό Άγγελο* (1916). Μία πιθανή σχέση με τις προϊστορικές τοιχογραφίες μας έρχεται αμέσως στο μυαλό και την ερμηνεία αυτή στηρίζουν κι άλλες ενδείξεις.

Πρώτον, στην Αθήνα ο Ντε Κίρικο είχε κάποτε σαν δάσκαλο σχεδίου τον Emile Gilliéron, ο οποίος είχε σχεδιάσει και συντηρήσει τοιχογραφίες από τη Κνωσό για τον Sir Arthur Evans –ανάμεσά τους την *Παριζιάνα*. Δεύτερον, στο μυθιστόρημά του *Εβδόμερος* ο Ντε Κίρικο αναφέρει ένα Καραγκιοζοπαίχτη και «τα μικρά του χαρτονένια ανθρωπάκια με τα Κρητικά τους μάτια». Τα μάτια στα ανθρωπάκια σίγουρα αντιστοιχούν με τα μάτια των μορφών στις τοιχογραφίες –και η χρήση του επίθετου «Κρητικά» θα ήταν εντελώς άστοχη εάν δεν ήθελε ο Ντε Κίρικο να παραπέμψει στις τοιχογραφίες.

Έχουμε επομένως ένα σίγουρο προϊστορικό στοιχείο και μερικές πιθανότητες. Ας επιστρέψουμε τώρα στις παρατηρήσεις του ίδιου του Ντε Κίρικο σχετικά με την Προϊστορία. Πρώτον, στο άρθρο που αναφέραμε πριν –*Le sentiment de la préhistoire*– ο συγγραφέας ασχολείται κυρίως με την σωστή προσέγγιση στη ζωγραφική –μία προσέγγιση που στηρίζεται στην παρουσίαση μίας βασικής αλήθειας, που πηγάζει από μία προσωπική αποκάλυψη, της οποίας τη σημασία δεν καταλαβαίνει ο απλός άνθρωπος. Την Προϊστορία προτείνει ο Ντε Κίρικο σαν πηγή μίας τέτοιας αποκάλυψης. Το *sentiment de la préhistoire*, όπως το εκφράζει στο άρθρο, δεν βρίσκεται στους σχολαστικούς ορισμούς των αρχαιολόγων, αλλά με κάπως ασαφή τρόπο, σε μία ιδέα της ζωής του πρωτόγονου ανθρώπου. Σε αυτή την ιδέα συμβάλλουν διάφορα στοιχεία, πολλές φορές αναχρονιστικά –η αρχή του χρόνου, ο πρώτος άνθρωπος, μία πρωτόγονη αίσθηση προφητείας, η φωνή του Θεού στο θρόισμα των φύλλων της βελανιδιάς, παραθαλάσσιοι ναοί στη Ελλάδα και στην Μικρά Ασία, μάντις που περιμένουν το χρησμό, το άλογο σαν θεός της θάλασσας, μία αίσθηση του απείρου στη Ρωμαϊκή αρχιτεκτονική (στη τελευταία συμπεριλαμβάνει τη Νεοκλασική αρχιτεκτονική).

Δεύτερον, όσον αφορά τον πίνακα *Το αίνιγμα του μαντείου*, η σημασία του βρίσκεται στο ότι ο ίδιος ο Ντε Κίρικο γράφει πως το έργο εκείνο ενσωματώνει «το λυρικό χαρακτήρα της Ελληνικής προϊστορίας». Έτσι, τα αρχαία στοιχεία στον πίνακα πρέπει να αντιπροσωπεύουν την Προϊστορία κατά την γνώμη του Ντε Κίρικο. Όμως, τα στοιχεία αυτά είναι δύο κομμάτια κλασικών αγαλμάτων, και κάποιο κτίριο που η δόμησή του –τουλάχιστον όσον αφορά το δάπεδο– θυμίζει περισσότερο την Κλασική αρχιτεκτονική. Δεν υπάρχει καμιά υλική ένδειξη που να μας οδηγεί στην Ελληνική Προϊστορία, όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς.

Μένουν, νομίζω, δύο συμπεράσματα. Πρώτον, ότι για τον Ντε Κίρικο ο όρος «Προϊστορία» σήμαινε γενικώς μία πρωτόγονη εποχή, στην οποία οι άνθρωποι ήταν πιο ευαίσθητοι στα ψυχικά φαινόμενα και ζούσαν πιο κοντά στα μυστήρια της ζωής –ειδικά τα μαντεία και την προφητεία. Πια να αποδώσει ζωγραφικά εκείνη την εποχή έβαλε όχι μόνο πρόσωπα της Ελληνικής Μυθολογίας, αλλά και υλικά στοιχεία της κλασικής εποχής, όπως γλυπτά και ναούς. Δεν είχε καμία αίσθηση της Προϊστορικής Αρχαιολογίας ως ξεχωριστό πεδίο έρευνας και η προσέγγισή του ήταν εντελώς διαφορετική από αυτήν του αρχαιολόγου, τότε ή τώρα.

Δεύτερον, παρά τα εντυπωσιακά προϊστορικά ευρήματα εκείνης της εποχής, έχουμε εντοπίσει μόνο ένα σίγουρο προϊστορικό μοτίβο στα έργα του. Φαίνεται ότι τα προϊστορικά ευρήματα, όσο εντυπωσιακά και αν ήταν, δεν ταίριαζαν με τους ζωγραφικούς του στόχους. Στα προϊστορικά χρόνια δεν υπήρχε ούτε μεγάλη πλαστική ούτε αρχιτεκτονική με την ακρίβεια εκείνης της Νεοκλασικής Ιταλίας και Ελλάδος, στην οποία ο Ντε Κίρικο έβρισκε την, κατά τη γνώμη του, *προϊστορική* αίσθηση της προειδοποίησης.

Παρά τον πλούτο των ευρημάτων –από τις Κυκλάδες, από τις Μυκήνες, από την Κρήτη, ακόμα και από την πατρίδα του, την Θεσσαλία– το ενδιαφέρον του ήταν αλλού.

SUMMARY

GIORGIO DE CHIRICO AND GREEK PREHISTORIC ART

Robin Barber

Giorgio De Chirico's interest in the ancient world and ancient art is evident in both his paintings and his writings. While virtually all the ancient references so far recognised in his work are to Classical Greek and Roman, or Neoclassical, art and architecture, he expressed also (especially in the article 'Le sentiment de la préhistoire') an enthusiasm for prehistory. The paper explores possible sources of imagery in Greek prehistoric art and architecture, much to the fore in archaeological discovery at the turn of the 19th to the 20th century, when De Chirico was studying at the Athens School of Fine Arts. Of the four possibilities considered (tholos tombs, gold masks, Cycladic heads, fresco figures), the last two are the most convincing – represented respectively by the 'mannekins' and by female heads such as that in *Jewish Angel* (cf. 'La Parisienne'). In spite of these possible influences, it is clear that De Chirico's understanding of the term 'prehistory' was quite different from that of the modern archaeologist. It comprised a primitive world of early man where myths and oracles held sway, but was more likely to be represented in his art by elements of what we would now call Classical Archaeology than of Prehistoric. This is emphasised by his comment that *The enigma of the oracle* – a picture which includes Classical masonry and sculpture but nothing obviously prehistoric – 'embodies the lyrical character of Greek prehistory'.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cowling E. – Mundy J. (επιμ.), 1990. *On Classic Ground: Picasso, Léger, De Chirico and the New Classicism 1910-1930*, London (Tate Gallery), 71-85.
- Δασκαλοθανάσης Ν., 2001. *Η Ζωγραφική του Giorgio De Chirico*, Αθήνα.
- Barber R., 2002. A Roman villa on Greek foundations: Athenian experiences and the imagery of Giorgio De Chirico, *Apollo* (October), 3-11.
- Barber R., 2008. Giorgio De Chirico and Greek Prehistory, στο Gallou C. – Georgiadis M. – Muskett G.M. (επιμ.), *DIOSKOUROI: Studies presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, Oxford (Archaeopress: BAR-IS 1889), 137-143.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΤΟΥ 16^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ*

Ιωάννης Π. Χουλιαράς

Πριν αρκετά χρόνια ο Λάζαρος Δεριζιώτης είχε κάνει μια πρώτη «επίσκεψιν» στις τοιχογραφίες του 16^{ου} αιώνα στη Θεσσαλία¹. Ήταν μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση της τέχνης του 16^{ου} αιώνα στην περιοχή, αλλά με τα μέχρι τότε δεδομένα. Η παρούσα εργασία έρχεται να συνοψίσει τις πλέον πρόσφατες έρευνες και μελέτες για την τέχνη του 16^{ου} αιώνα στη Θεσσαλία και να ερμηνεύσει, όσο αυτό είναι δυνατόν, ορισμένες ιδιομορφίες σχετικά με την πρώιμη μεταβυζαντινή τέχνη στην περιοχή. Αξίζει εκ των προτέρων να τονιστεί ότι η καταγραφή των ναών είναι ενδεικτική και όχι εξαντλητική (το σύνολο των τοιχογραφημένων ναών που έχω καταγράψει ανέρχεται σε τουλάχιστον σαράντα) και βασισμένη κυρίως στη βιβλιογραφία, αλλά και σε προσωπικές επισκέψεις.

Στη Θεσσαλία ο 15^{ος} αιώνας είναι μια περίοδος δύσκολη, καθώς μόλις στα τέλη του προηγούμενου αιώνα αρχίζει η κατάκτησή της και εγκαθίστανται στο έδαφός της εμπειροπόλεμοι Τουρκομάνοι (ανάμεσα στα 1389-1402), οι οποίοι καθιστούν για ένα μεγάλο διάστημα δύσκολη την επιβίωση των Χριστιανών, που είτε μετακινούνται στη Δύση είτε καταφεύγουν σε ορεινές περιοχές². Για τον λόγο αυτό πιθανώς δεν γνωρίζουμε πολλά μνημεία του 15^{ου} αιώνα σε όλη τη Θεσσαλία³. Βέβαια υπάρχουν εξαιρέσεις, ειδικά στη βορειοδυτική Θεσσαλία όπου είχαν παραχωρηθεί ορισμένα προνόμια και οι χριστιανικοί πληθυσμοί υπερτερούσαν⁴.

Από τα τέλη όμως του 15^{ου} αιώνα το χριστιανικό στοιχείο αφυπνίζεται και οι τοπικοί άρχοντες φαίνεται να έχουν ξανά την οικονομική δυνατότητα για ανοικοδόμηση και ιστόρηση ναών⁵. Παράλληλα με τους τοπικούς προεστούς εξακολουθούν να διαβιούν και να μονάζουν στα Μετέωρα μέλη μεγάλων αρχοντικών οικογενειών της Ηπείρου που θεωρούσαν τα Μετέωρα κατά τον 16^ο αιώνα χώρο πνευματικής περισυλλογής και ησυχασμού αντίστοιχο με τη Νήσο των Ιωαννίνων⁶. Τα Μετέωρα, και γενικότερα η περιοχή των Τρικάλων και της Καλαμπάκας, εξακολουθούν να αποτελούν μεγάλο κέντρο του Χριστιανισμού και στα μετά την Άλωση χρόνια, τα Μετέωρα ως ακμάζουσα μοναστική πολιτεία, και τα Τρίκαλα ως η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Θεσσαλίας με τον χριστιανικό πληθυσμό της να πλειοψηφεί⁷.

Το γεγονός αυτό εξηγεί γιατί οι μισοί σχεδόν τοιχογραφημένοι ναοί της Θεσσαλίας του 16^{ου} αιώνα (περίπου δεκαοχτώ) βρίσκονται στον νομό Τρικάλων. Οι υπόλοιποι ναοί, με ελάχιστες εξαιρέσεις, είναι συγκεντρωμένοι σε περιοχές που απολάμβαναν ορισμένα προνόμια ή είχαν σημαντική εκκλησιαστική παράδοση

---

* Επισημαίνεται ότι η βιβλιογραφία για μνημεία του καταλόγου, που αναφέρονται στο εισαγωγικό κείμενο, δίνεται στον κατάλογο και όχι στο εισαγωγικό κείμενο. Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από το προσωπικό μου αρχείο. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τις συναδέλφους κ.κ. Στ. Σδρόλια και Ε. Τσιμπίδα, για την πολύτιμη βοήθειά τους στη συμπλήρωση του καταλόγου των ναών της παρούσας μελέτης.

1. Δεριζιώτης 1994, 413 κ.ε.

2. Βλ. σχετικά Vacalopoulos 1963, 265 κ.ε.

3. Ενδεικτικά αναφέρουμε το Παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (1483, Georgitsoyanni 1992), τον εξωνάρθηκα της Πόρτας Παναγίας στην Πύλη Τρικάλων (α' μισό 15^{ου}, Παπαζήσης 1996, 231) και τον αδημοσίευτο ναό των Αγίων Αναργύρων στη Βαλανίδα Ελασσόνας.

4. Για την κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους και την κατάσταση του ντόπιου πληθυσμού, βλ. σχετικά Beldiceanu – Nasturel 1991, 100-105, 123-124. Σαββίδης 1995, 33 κ.ε. Παπαγιαννάκης 2000, 409-411.

5. Kiel 1991, 429 κ.ε.

6. Βλ. ενδεικτικά Τούρτα 1980, 66 κ.ε. Παλιούρας 1995, 47 κ.ε. Δεριζιώτης 1999, 151 κ.ε.

7. Λαζάρου 1991, 148-150. Kiel 2002, 232 κ.ε. Σπανός 2004. Στουρνάρας 2006, 457-459.

ή ήταν ορεινές, έτσι δώδεκα ναοί βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της Αγίας που ανήκε στη δικαιοδοσία της κόρης του σουλτάνου Σουλεϊμάν⁸, έξι στην περιοχή Ελασσόνας, όπου υπήρχε η επισκοπή Δομένικου και η Ολυμπιώτισσα⁹, τρεις στα Άγραφα και δύο στο Πήλιο. Γενικά, στη Βόρεια Θεσσαλία απαντά η συντριπτική πλειοψηφία των ναών.

Οι ναοί που φέρουν τοιχογραφικό διάκοσμο του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα δεν ξεπερνούν τους δέκα, μόλις το ένα τέταρτο σχεδόν του συνόλου των τοιχογραφημένων ναών. Το γεγονός του μικρού αριθμού ναών στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα, σε σχέση με το δεύτερο μισό του, φανερώνει ίσως την σταδιακή και επιφυλακτική επανεμφάνιση εύπορων οικογενειών και μοναχών, που μπορούν να αναλάβουν χορηγίες, όπως επίσης και ότι κάποιοι ναοί αυτής της περιόδου είναι πιθανόν να έχουν καταστραφεί λόγω φυσικών ή άλλων καταστροφών¹⁰.

Οι υπόλοιποι ναοί τοιχογραφήθηκαν από τα μέσα του αιώνα και μετά: οι περισσότεροι κατά την έβδομη και κατά την ένατη δεκαετία του 16^{ου} αιώνα (περίπου πέντε στην έβδομη και επτά στην ένατη), σε παρόμοιες δηλαδή περιόδους με τη γειτονική Ήπειρο¹¹. Φαίνεται ότι οι συνθήκες για τη διακόσμηση ναών στις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα είναι εξαιρετικά ευνοϊκές στη Θεσσαλία (αλλά και σε άλλες περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, όσο γνωρίζουμε), μια και την περίοδο αυτή οριστικοποιούνται οι σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων, η διακίνηση αγαθών και προσώπων γίνεται με λιγότερους κινδύνους και τα μοναστήρια τουλάχιστον είχαν αυξήσει τις περιουσίες τους¹².

Από τους ναούς του 16^{ου} αιώνα δεκαέξι, δηλαδή το ένα τρίτο περίπου, είναι αφιερωμένοι στη Θεοτόκο και επτά στον άγιο Νικόλαο. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι μισοί ναοί τιμώνται στο όνομα της Παναγίας και του αγίου Νικολάου, ανάλογο σχεδόν ποσοστό με τη γειτονική Ήπειρο¹³, δείχνοντας την ιδιαίτερη θέση και των δύο στην Ορθοδοξία και την προσπάθεια των Χριστιανών να προστατέψουν τουλάχιστον τους ναούς της Παναγίας που έχαιρε εξαιρετικού σεβασμού και από τους κατακτητές.

Μια άλλη παρατήρηση είναι η εμφάνιση εκπροσώπων σχεδόν αποκλειστικά της λεγόμενης Κρητικής Σχολής και μόνο σε μια περίπτωση (μονή Βαρλαάμ) των εκπροσώπων της Σχολής των Θηβών ή της ΒΔ Ελλάδας. Εδώ πρέπει να διερευνηθεί ιστορικά αν υπάρχουν λόγοι για την υποστήριξη συγκεκριμένων ζωγράφων από ισχυρούς παράγοντες, όπως το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, και μεγάλες αρχοντικές οικογένειες, ώστε να επιβάλουν την τέχνη αυτών των ζωγράφων εις βάρος άλλων. Έρευνας χρήζει επίσης, αν υπάρχει και ένα είδος *damnatio memoriae* για κάποιους ζωγράφους που έπεσαν σε δυσμένεια, όπως βλέπουμε στη μονή Βαρλαάμ, όπου η επιγραφή στον κυρίως ναό σβήνεται εν μέρει και εξαφανίζεται πιθανώς το όνομα του ζωγράφου της φάσης του 1548¹⁴. Η Θεσσαλία είναι καλό παράδειγμα για μια τέτοια έρευνα, όπως και η γειτονική Ήπειρος, για την επικράτηση των εκπροσώπων της Σχολής της ΒΔ Ελλάδας που φαίνεται δεν «ορθοπόδησαν» στη Θεσσαλία, αν και υπάρχει μνεία για ακόμη έναν ναό που ζωγραφίζει ζωγράφος από τη Θήβα, ο Ιωάννης το 1590 στον Κλεινοβό Καλαμπάκας αλλά σήμερα έχει καταστραφεί¹⁵.

Όσον αφορά στην τέχνη που φιλοξενούν αυτοί οι ναοί πρέπει να διακρίνουμε τέσσερις βασικές κατηγορίες, αν και στους περισσότερους από αυτούς υπάρχει αποσπασματική διατήρηση του τοιχογραφικού τους διακόσμου:

Στην πρώτη ομάδα, κυρίως των αρχών του 16^{ου} αιώνα, μπορούν να συμπεριληφθούν ναοί που συνεχίζουν την παλαιολόγεια παράδοση της Μακεδονίας και της Σερβίας, όπως ιδιαίτερα εκφράζεται κατά τα πρώτα μεταβυζαντινά χρόνια από το Εργαστήρι της Καστοριάς¹⁶. Παράλληλα, δείχνουν ότι η ιδιαίτερη σχέση της Μακεδονίας με τη Θεσσαλία σε επίπεδο τέχνης τουλάχιστον συνεχίζεται και τον 16^ο αιώνα. Στην ομάδα

8. Kiel 2002, 255-256.

9. Σχετικά με τη δημιουργία της επισκοπής Δομένικου και τη σημασία της μονής Ολυμπιώτισσας, βλ. Hild – Koder – Σπινός – Αγραφιώτης 1987, 47. Kiel 2002, 232.

10. Σδρόλια 2000, 16-18, με την παλαιότερη βιβλιογραφία για φυσικές και άλλες καταστροφές στη Θεσσαλία κατά τον 16^ο αιώνα.

11. Βλ. σχετικά Χουλιάρης 2007-8, 297-299.

12. Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία μαστίζεται από υψηλό πληθωρισμό, αλλά αυτό δεν φαίνεται να επηρεάζει την ανέγερση ναών. Βλ. σχετικά Kiel 2002, 229 κ.ε. και ιδιαίτερα για τα μοναστήρια 233, 255. Βλ. επίσης Βογιατζής 2000, 24-25, όπου τονίζεται η συστηματική ίδρυση μονών στα τέλη του 16^{ου} αιώνα.

13. Χουλιάρης 2007-8, 299-300.

14. Βελένης 2008, 62-63 και 70-71.

15. Πρόκειται για τον ναό της Αγίας Παρασκευής. Βλ. Χατζηδάκης 1987, 323.

16. Για το «εργαστήριο της Καστοριάς» και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, βλ. ενδεικτικά Ξυγγόπουλος 1957α, 63 κ.ε.

αυτή μπορούμε να εντάξουμε ναούς όπως ο Άγιος Αχιλλεύς στον Παλαιόπυργο Τρικάλων, ο Άγιος Αθανάσιος στον Ευαγγελισμό Ελασσόνας, η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Πύθιο Λάρισας, η Μεταμόρφωση στη Δολίχη Ελασσόνας, ο Άγιος Νικόλαος στο Νεοχώρι Καρδίτσας, η Παναγία στο Βρυζόστι, ο Τίμιος Πρόδρομος στη Ραψάνη και ο Άγιος Νικόλαος στο Βαθύρρεμα Αγιάς. Από τα μνημεία αυτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Πύθιο Λάρισας (εικ. 1). Η χρονολόγηση του βόρειου και δυτικού τοίχου του νάρθηκα, όπου και η παλαιότερη φάση, είναι επισφαλής, καθώς παρουσιάζονται τόσο πρώιμα στοιχεία γνωστά από το Staro Nagoričino¹⁷ και το Παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου¹⁸, όσο και όψιμα του τέλους του 16^{ου} αιώνα που εμφανίζονται στον Άγιο Νικόλαο στο Πλατύ Πρεσπών¹⁹, αλλά πιστεύουμε ότι μια καταρχήν τοποθέτηση στον 16^ο αιώνα είναι λογικότερη. Η Μεταμόρφωση στη Δολίχη ακολουθεί την τέχνη του Καστοριανού εργαστηρίου, αν δούμε τον τρόπο απόδοσης των αγίων και των σκηνών του Δωδεκαόρτου. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην Υπαπαντή εικονίζονται πέντε πρόσωπα, εκτός από τον Χριστό, αντί για τέσσερα που είναι το συνηθισμένο (εικ. 2). Ίδιο αριθμό προσώπων και με την ίδια σειρά βλέπουμε στους Αγίους Θεοδώρους στα Σέρβια Κοζάνης²⁰ και στο Γενέσιο της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς. Η Παναγία στο Βρυζόστι, αν δεν υπήρχαν διάφορες επιγραφές στο μνημείο, που να μας κατευθύνουν χρονολογικά, θα αποτελούσε μια πολύ δύσκολη περίπτωση, καθώς εντοπίζουμε θέματα με αρχαϊστικά χαρακτηριστικά, όπως λόγου χάρι η Ανάσταση ή το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας²¹. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Άγιο Αθανάσιο στον Ευαγγελισμό Ελασσόνας, όπου ο Μελισμός τοποθετείται επάνω από την Παναγία «Επίσκεψη» στην αψίδα (εικ. 3). Αξιόλογο μνημείο, αλλά με μεγάλες φθορές στον διάκοσμό του είναι και ο Άγιος Νικόλαος στο Νεοχώρι Καρδίτσας. Στον κυρίως ναό εντοπίζουμε επιρροές από την παλαιολόγεια εικονογραφία της Μακεδονίας (εικ. 4). Τέλος στον Τίμιο Πρόδρομο Ραψάνης (εικ. 5) και στον Άγιο Νικόλαο στο Βαθύρρεμα Αγιάς χαρακτηριστικά είναι οι μεγάλων διαστάσεων σκηνές των Παθών και η τοποθέτηση της Δέησης δίπλα στο τέμπλο.

Τη δεύτερη ομάδα συνιστούν ναοί που φιλοτεχνούνται από τους εκπροσώπους της λεγόμενης Κρητικής Σχολής. Οι ναοί αυτοί ανέρχονται σε τουλάχιστον δέκα, αποδεικνύοντας την κυριαρχία της Σχολής αυτής στο χώρο της Θεσσαλίας κατά τον 16^ο αιώνα και όχι μόνο. Πρώτο γνωστό έργο είναι το καθολικό της μονής Αναπαυσά (1527), έργο του Κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη, ο οποίος όμως δεν συνεχίζει, από όσο ξέρουμε μέχρι σήμερα, τη δραστηριότητά του στη Θεσσαλία. Ως συνεχιστής όμως της Κρητικής τέχνης στη Θεσσαλία θεωρείται ο Τζώρτζης, που έχαιρε ίσως ιδιαίτερης εκτίμησης από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, καθώς του ανατίθεται ο διάκοσμος των καθολικών σημαντικών μονών στα Μετέωρα, καθώς και της μονής Δουσίκου. Στο ζωγάφο αυτόν έχει αποδοθεί μέχρι τώρα η διακόσμηση του νέου καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου και του καθολικού της μονής Ρουσάνου²². Στον άμεσο κύκλο των έργων της Κρητικής Σχολής μπορούμε να εντάξουμε το παρεκκλήσι της Κοίμησης της Θεοτόκου στη μονή Βυτουμά, ο ζωγράφος του οποίου ακολουθεί την τέχνη του Τζώρτζη. Χαρακτηριστική είναι στη σκηνή του ευαγγελιστή Ιωάννη η παράσταση της νήσου Πάτμου (εικ. 6), όπως απαντά και στο Μεγάλο Μετέωρο και στο Δούσικο. Στα έργα της Κρητικής παράδοσης ανήκουν επίσης ο Άγιος Νικόλαος στο Μεγαλοχώρι Τρικάλων, η Κοίμηση στην Καλαμπάκα, έργο του Νεόφυτου, γιου του Θεοφάνη, και του ιερέα Κυριαζή, οι οποίοι συνεχίζουν την παράδοση του Θεοφάνη, καθώς και η μονή Κορώνας, έργο του μοναχού Δανιήλ, που ακολουθεί την τέχνη του Τζώρτζη. Επίσης ορισμένοι ναοί των Τρικάλων, όπως και ο Άγιος Αθανάσιος στην Ανατολή Κισσάβου φαίνεται να αποτελούν έργα Κρητικών ζωγράφων.

Από τους εκπροσώπους της σχολής της ΒΔ Ελλάδας ιστορείται όπως γνωρίζουμε μέχρι τώρα και ήδη αναφέραμε ένα μόνο μνημείο, ο κυρίως ναός (1548) και ο νάρθηκας (1565) της μονής Βαρλαάμ. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ωστόσο ότι η μονή Βαρλαάμ υπήρξε καθίδρυμα της μεγάλης Γιαννιώτικης οικογένειας των Αψαράδων, τη σχέση των οποίων με τους επιφανείς εκπροσώπους της σχολής της ΒΔ Ελλάδας γνωρίζου-

Radojčić 1965, 69 κ.ε. Χατζηδάκης 1987, 77-79. Garidis 1989, 57-75. Georgitsoyanni 1992, 446 κ.ε., με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία.

17. Millet – Frolov 1962, πίν. 87.1-3.

18. Georgitsoyanni 1992, πίν. 52.

19. Παϊσίδου 2002, εικ. 15-26.

20. Ευγγόπουλος 1957, πίν. 15.2.

21. Πασαλή 1994, εικ. 74.

22. Βελένης 1974, 93 κ.ε. Δεριζιώτης 1994, 415-417. Βλ. επίσης Γκιολές 2009, 159 κ.ε.

με από τις τοιχογραφίες του νησιού Ιωαννίνων (μονή Φιλανθρωπητών)²³. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού έχουν αποδοθεί στον Φράγγο Κατελάνο (εικ.7), ενώ αυτές του νάρθηκα πραγματοποιήθηκαν, σύμφωνα με επιγραφή, από τους Θηβαίους αδερφούς Φράγγο και Γεώργιο Κονταρή. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε άλλο ναό ζωγραφισμένο από μέλος της Σχολής αυτής στη Θεσσαλία, εκτός βέβαια από την περίπτωση που αναφέραμε πιο πάνω (τον κατεστραμμένο ναό της Αγίας Παρασκευής στον Κλεινοβό Καλαμπάκας). Κάποιες επιδράσεις ασκεί η εικονογραφία των Θηβαίων ζωγράφων σε ναούς της Ανατολικής Θεσσαλίας, όπως βλέπουμε ενδεικτικά στο Γενέσιο της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς (εικ. 8).

Τέλος τη μεγαλύτερη ομάδα μνημείων αποτελούν μικροί συνήθως ναοί με αποσπασματικά διατηρημένες τις περισσότερες φορές τοιχογραφίες, που εκφράζουν εκλεκτιστική διάθεση και τοπικές λαϊκές τάσεις, άλλοτε συνδεδεμένες με Κρητικά πρότυπα και άλλοτε με Μακεδονικά, δημιουργώντας ταυτόχρονα ιδιαίτερους τρόπους έκφρασης. Σε γενικές γραμμές ναοί που βρίσκονται στην περιοχή των Τρικάλων και της Καλαμπάκας φαίνεται να συνεχίζουν την παράδοση της Κρητικής ζωγραφικής (εικ. 9), ενώ ναοί στην Ανατολική Θεσσαλία κυρίως φαίνεται να επηρεάζονται από τη Μακεδονική παράδοση και σε λιγότερο βαθμό από τη Σχολή των Θηβών. Τέτοιοι ναοί είναι ενδεικτικά η Παναγία Μεγαλογένους (εικ. 10) και η Παναγία Πορταρέα στο Πήλιο, ο Άγιος Νικόλαος ο Κερασάς στην Αγιά και το Γενέσιο της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς (εικ. 8). Στους δυο τελευταίους ναούς μάλιστα πιθανώς να εργάστηκε το ίδιο συνεργείο.

Οι ζωγράφοι που γνωρίζουμε ότι εργάστηκαν στην περιοχή κατά τον 16^ο αιώνα ανέρχονται σε τουλάχιστον δεκατρείς και εργάζονται σε εννιά συνολικά ναούς στην πλειοψηφία τους είναι μοναχοί ή ιερείς. Οι περισσότεροι ζωγράφοι (9), εμφανίζονται στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα. Βέβαια χάρη στα Μετέωρα εργάζονται στη Θεσσαλία όλοι σχεδόν οι μεγάλοι ζωγράφοι του 16^{ου} αιώνα, που αποτελούν ταυτόχρονα και τους βασικούς εκπροσώπους των δύο μεγάλων Σχολών. Πρέπει να επισημάνουμε ωστόσο ότι η παρουσία τους εντοπίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα Μετέωρα (με μια εξαίρεση το Δούσικο), ενώ στους υπόλοιπους ναούς της Θεσσαλίας εργάζονται πιθανώς άσημοι ζωγράφοι (αν και όχι απαραίτητα κατώτερης τέχνης), που δεν κρίνουν ορθό ή δεν τους επιτρέπεται να μνημονεύσουν τα ονόματά τους, τουλάχιστον στις επιγραφές που σώζονται.

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε ότι η τέχνη του 16^{ου} αιώνα ασκεί ισχυρή επίδραση σε αυτή του 17^{ου} στη Θεσσαλία και στις όμορες περιοχές, αλλά όχι στο μέγεθος που πιστεύαμε μέχρι τώρα, όσον αφορά τουλάχιστον τις δύο μεγάλες Σχολές²⁴. Γενικά, θα λέγαμε ότι κατά τον 17^ο αιώνα η πλειοψηφία των ζωγράφων που εργάζονται στη Θεσσαλία εμφανίζει εκλεκτιστικές τάσεις και επιρροές τόσο από την Κρητική Σχολή, όσο και από λιγότερο γνωστά μνημεία του 16^{ου} αιώνα, που διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο είδος τέχνης, που απομακρύνεται από το λόγιο ύφος της Κρητικής ζωγραφικής. Παράλληλα, Μακεδονικά και Ηπειρώτικα συνεργεία, όπως οι Λινοτοπίτες και το συνεργείο που εργάζεται μετά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα σε κάποιους ναούς της περιοχής Αγιάς, ακολουθούν διαφορετικά πρότυπα άλλοτε συντηρητικά, που συνεχίζουν την παράδοση της τοπικής Ηπειρωτικής Σχολής και άλλοτε δημιουργικά, με σαφείς Δυτικές επιδράσεις. Υπάρχει τέλος μια μικρή ομάδα μνημείων σε συγκεκριμένες περιοχές που εντάσσονται στις επιβιώσεις της μακεδονικής τέχνης κατά τον 17^ο αιώνα, στα πρότυπα των ναών της πρώτης ομάδας. Αυτοί οι ναοί βρίσκονται κυρίως στο Δομένικο και στην περιοχή της Ελασσόνας και σε άμεσα γειτνιάζουσες περιοχές της, όπως η Σκοτίνα Πιερίας.

A. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ 16^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ²⁵

1. Μετέωρα. Μονή Αγίου Στεφάνου. Αναφέρεται επιγραφή του 1501 σε παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου στο παλιό καθολικό της μονής.

Σωτηρίου 1932, 404. Garidis 1989, 241.

2. Δομένικο Ελασσόνας. Μονή Παναγίας στο Βρυζόστι. Στο βυζαντινό καθολικό υπάρχουν πολλές φάσεις διακόσμησης, καθώς φέρει αφιερωματικές επιγραφές των ετών 1514/15, 1515/16 και κτητορική επιγραφή του 1521/22.

Πασαλή 1994, 111-163.

23. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 21 κ.ε.

24. Σχετικά με τις τεχνοτροπικές και εικονογραφικές κατευθύνσεις των ζωγράφων του 17^{ου} αιώνα στη Θεσσαλία, βλ. Σαμπανίκου 2000, 145 κ.ε. Σδρόλια 2000, 356 κ.ε. ιδιαίτερα 404 κ.ε. Vitaliotis 1998, 397 κ.ε.

25. Αναφέρεται η χρονολογία διακόσμησης και ο ζωγράφος ή οι ζωγράφοι κάθε μνημείου, όταν υπάρχει επιγραφή και παρέχεται ενδεικτική βιβλιογραφία για τον κάθε έναν από τους ναούς.

- 3. Δολίχη Ελασσόνας. Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος.** Ο ναός ιστορήθηκε, σύμφωνα με την επιγραφή, το 1515 από τον ιερέα Δημήτριο και τον αδερφό του Μπόηκο. Λαζαρίδης 1966, 258-261. Passali 1997, 245-256.
- 4. Ευαγγελισμός Ελασσόνας. Ναός Αγίου Αθανασίου.** Οι τοιχογραφίες του ιερού χρονολογούνται στα 1521.
- 5. Μετέωρα. Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά.** Ο διάκοσμος του καθολικού αποτελεί το πρωιμότερο γνωστό έργο του Κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη κατά το έτος 1527. Σοφιανός 1990, 59-69. Χούλια – Αλμπάνη 1999, 18-39. Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003. Βελένης 2006, 211 κ.ε.
- 6. Παλαιόπυργος Τρικάλων. Ναός Αγίου Αχιλλείου (Αγίου Γεωργίου).** Οι τοιχογραφίες του Ανατολικού τοίχου και της κόγχης πραγματοποιήθηκαν το 1528, σύμφωνα με παλαιότερα αναγνωσμένη επιγραφή. Νικονάνος 1973, 382-383. Ανδρούδης 1991, 325-331. Ανδρούδης 1994, 167-174. Παπαζήσης 1996, 147-148.
- 7. Ραψάνη Λάρισας. Ναός Τιμίου Προδρόμου.** Ο ναός φέρει δυο επιγραφές. Μια κτητορική επάνω από τη νότια είσοδο, με τη χρονολογία *Σεπτέμβριος ΖΝΕ (=1546)* και μια αφιερωματική στη δεξιά παρειά της ίδιας εισόδου, με τη χρονολογία *Ιούνιος ΖΝΒ (=1544)*. Νικονάνος 1970, 293. Garidis 1989, 242.
- 8. Μετέωρα. Μονή Βαρλαάμ.** Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του καθολικού αποδίδονται στον Θηβαίο ζωγράφο Φράγγο Κατελάνο και πραγματοποιήθηκαν το 1548, ενώ αυτές της λιτής φιλοτεχνήθηκαν από τους επίσης Θηβαίους αδερφούς Φράγγο και Γεώργιο Κονταρή το 1565. Σοφιανός 1990, 21-37. Χατζούλη 1998. Χούλια – Αλμπάνη 1999, 57-83. Χατζούλη 2000α, 355-379. Χατζούλη 2000β, 319-349. Βελένης 2003, 667-668. Ο ίδιος 2008, 49, 60-63, σχετικά με τη χρονολόγηση του νάρθηκα στα 1565.
- 9. Μετέωρα. Μονή Μεγάλου Μετεώρου.** Το νέο καθολικό της μονής φέρει τοιχογραφίες που χρονολογούνται στα 1552 και αποδίδονται στον Τζώρτζη. Βίθα 1984. Σοφιανός 1990, 97-155. Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990. Χούλια – Αλμπάνη 1999, 86-115.
- 10. Ανατολή Κισσάβου. Ναός Αγίου Αθανασίου.** Η πρώτη φάση διακόσμησης, που καλύπτει τον Νότιο τοίχο και τμήματα του ιερού ανάγεται στα 1552/53. Κουρκουτίδου 1967, 312. π. Νεκτάριος Δρόσος 1995, 225-226. Παπαζήσης 1997, 246-253. Τιμπίδα 2006, 621-622.
- 11. Δούσικο Τρικάλων. Μονή Αγίου Βησσαρίωνος.** Το καθολικό ιστορήθηκε το 1557 από τον Τζώρτζη (ή Ζώρτζη), στον οποίο αποδίδονται επίσης το νέο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου και αυτό της μονής Ρουσάνου. Σοφιανός 1984, 9 κ.ε. Βογιατζής 2000, 29 κ.ε. Καλούσιος 2002, 305-376.
- 12. Μονή Βυτουμά. Παρεκκλήσι Κοίμησης Θεοτόκου.** Ο διάκοσμος του παλιού καθολικού της μονής χρονολογείται το 1559 και πραγματοποιήθηκε από τον μοναχό Νεκτάριο. Κουρκουτίδου 1967, 313. Vitaliotis 1998, 417-418. Φουντά 2000, 227-234.
- 13. Μετέωρα. Μονή Ρουσάνου.** Ο διάκοσμος του καθολικού, έργο της Κρητικής Σχολής που αποδίδεται στον Τζώρτζη, πραγματοποιήθηκε το 1560. Σοφιανός 1990, 71-85. Χούλια – Αλμπάνη 1999, 43-53. Αναγνωστόπουλος 2010.
- 14. Μεγαλοχώρι Τρικάλων. Ναός Αγίου Νικολάου.** Στην κτητορική επιγραφή αναφέρεται το έτος 1568, ως έτος ιστόρησης του ναού. Μαντζανά 1991, 276-279. Παπαζήσης 1996, 84-86. Σαμπανίκου 1997, 252-254. Αγορίτσας 2005, 251-315.
- 15. Καλαμπάκα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου.** Ο μοναχός Νεόφυτος, γιος του Θεοφάνη Μπαθά, και ο ιερέας Κυριαζής ζωγράφησαν τον ναό το 1573. Σωτηρίου 1929, 290-315, ανατύπωση 1992, 41-69. Σοφιανός 1990, 159-162.
- 16. Τρίκαλα. Ναός Αγίων Αναργύρων.** Ο ναός διακοσμήθηκε στα 1574/75. Γιαννόπουλος 1926, 20-27. Μαντζανά 1988, 320-322. Παπαζήσης, 1996, 58-61. Σαμπανίκου 1997, 258-259. Vitaliotis 1998, 411-413.
- 17. Πορταριά Πηλίου. Ναός Παναγίας Πορταρέας.** Οι τοιχογραφίες έγιναν, σύμφωνα με επιγραφή, το 1581 και είναι έργο του μοναχού Δανιήλ. Γιαννόπουλος 1924, 230. Γιαννόπουλος 1925, 237-239. Νικονάνος 1973, 375-376. Χατζηδάκης, 1987, 254. Νάνου 2004, 70-71.
- 18. Κατηχώρι Πηλίου. Ναός Παναγίας Μεγαλογένους.** Ο ναός ιστορήθηκε το 1582, αλλά η επιγραφή δεν σώζεται σήμερα. Γιαννόπουλος 1924, 230-231. Γιαννόπουλος 1925, 241. Νάνου 2004, 70-71.
- 19. Δομένικο Ελασσόνας. Ναός Αγίου Νικολάου.** Σε αφιερωματική επιγραφή υπάρχει η χρονολογία 1582/83. Πασαλή 1994, 297-315.
- 20. Μονή Κορώνας.** Οι τοιχογραφίες του καθολικού έγιναν το 1587 και αποτελούν ένα από τα τελευταία άμεσα έργα της Κρητικής Σχολής, έργο του μοναχού Δανιήλ. Ορλάνδος 1939, 405-416. Ορλάνδος 1939-40, 167-180. Δεριζιώτης 1997, 47-57. Vitaliotis 1998, 413-417.
- 21. Αγιά Λάρισας. Ναός Αγίου Νικολάου του Κερασά.** Οι τοιχογραφίες του Ιερού χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφή, το 1585. Γερμανός 1932, 163, αρ. 20.
- 22. Πολυδένδρι Αγιάς. Μονή Παναγίας (Γενέσιο Θεοτόκου).** Σύμφωνα με παλαιότερα αναγνωσμένη επιγραφή οι τοιχογραφίες ανάγονται στο 1590. Δεριζιώτης 1973-74, 586. Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1985, 147-149. Kiel 2002, 239. Σδρόλια 2006, 221 κ.ε.
- 23. Μονή Βυτουμά.** Το καθολικό της μονής διακοσμήθηκε στα 1599/1600. Κουρκουτίδου 1967, 312-313. Στέφας 1993. Βογιατζής 1998, 37-51, Vitaliotis 1998, 417-424. Τριβυζά 2006, 567-583.

B. ΜΗ ΑΚΡΙΒΩΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ 16^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

1. **Πύθιο Λάρισας. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου.** Οι τοιχογραφίες στο Βόρειο και Δυτικό τοίχο του νάρθηκα ανάγονται πιθανώς στον 16^ο αιώνα.
2. **Τρικάλα. Ναός Αγίου Δημητρίου.** Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται στα τέλη του 16^{ου} ή στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, πιθανώς λίγο μετά την ανέγερση του ναού το 1580.
Παννόπουλος 1926, 19-20. Μαντζανά 1988, 324. Παπαζήσης, 1996, 61-65. Vitaliotis 1998, 456-457.
3. **Καστράκι Καλαμπάκας. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου.** Οι τοιχογραφίες του ναού έχουν υποστεί εκτεταμένη επιζωγράφηση, αλλά ορισμένες μορφές του ιερού ανάγονται στον 16^ο αιώνα.
Παπαζήσης 1997-98, 72. Σαμπανίκου 1997, 287. Vitaliotis 1998, 463-465.
4. **Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ναός Αγίου Γεωργίου.** Στον ναό διακρίνονται τουλάχιστον δύο ζωγραφικές φάσεις, εκ των οποίων η παλαιότερη ίσως ανήκει στον 16^ο αιώνα.
Νικονάνος 1973, 384. Σαμπανίκου 1997, 256, 286. Vitaliotis 1998, 457-459. Μαντζανά 2006, 383.
5. **Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας. Ναός Αγίας Παρασκευής.** Τα σπαράγματα της πρώτης φάσης εικονογράφησης του ναού στον Ανατολικό τοίχο πιθανώς να εκφράζουν τάσεις του τέλους του 16^{ου} αιώνα.
Σαμπανίκου 1997, 256, 287. Vitaliotis 1998, 459, 494.
6. **Αρδάνι (Βυλοτά) Τρικάλων. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου.** Κατά τους Παπαζήση και Βιταλιώτη τα σπαράγματα των τοιχογραφιών στον Ανατολικό τοίχο ανήκουν στον 17^ο αιώνα, κατά τη Μαντζανά στον 16^ο και κατά τη Σαμπανίκου στο β' μισό του 16^{ου} αιώνα.
Μαντζανά 1991, 281-282. Παπαζήσης 1996, 159. Σαμπανίκου 1997, 256. Vitaliotis 1998, 494.
7. **Αρδάνι (Βυλοτά) Τρικάλων. Ναός Αγίου Νικολάου.** Στο ναό σώζεται αποσπασματικά ο διάκοσμος του Ανατολικού τοίχου, που χρονολογείται στο β' μισό του 16^{ου} αιώνα.
Μαντζανά 1991, 281-282. Παπαζήσης 1996, 159. Σαμπανίκου 1997, 255-256. Vitaliotis 1998, 494.
8. **Βαθύρρεμα Αγιάς. Ναός Αγίου Νικολάου.** Ο διάκοσμος του ναού σώζεται κυρίως στο Βόρειο και τον Ανατολικό τοίχο και ανάγεται στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, πιθανώς ανάμεσα στα 1548-1558.
Παννόπουλος 1940, 377-383. Νικονάνος 1997, 27-29, όπου τοποθετεί τις τοιχογραφίες στον 17^ο αιώνα. Αγραφιώτης 1997, 57-64.
9. **Μικρό Βουνό Λάρισας. Ναός Αγίου Αθανασίου.** Ασχήμα επιζωγραφισμένες τοιχογραφίες του β' μισού πιθανώς του 16^{ου} αιώνα σώζονται στο Νότιο τοίχο του κυρίως ναού, όπου παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι.
10. **Ανατολή Κισσάβου. Μονή Τιμίου Προδρόμου.** Οι τοιχογραφίες του παλαιού καθολικού της μονής, οι οποίες σώζονται αποσπασματικά, ανάγονται πιθανώς στον 16^ο αιώνα.
Τσιμπίδα 2006, 625.
11. **Πολυδένδρι Αγιάς. Κοίμηση Θεοτόκου.** Στον ναό υπάρχει παλιότερο στρώμα τοιχογραφιών κάτω από αυτό του 17^{ου} αιώνα που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 16^{ου} αιώνα.
Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1985, 148-149.
12. **Δομένικο Ελασσόνας. Ναός Αγίου Γεωργίου (Γεωργούλης).** Στο ιερό υπάρχει φάση του τέλους πιθανώς του 16^{ου} αιώνα.
Πασαλή 1994, 257-296.
13. **Ανατολή Κισσάβου. Μονή Παναγίας Καρπούζα.** Οι τοιχογραφίες του ναού έχουν εκπέσει σε μεγάλο βαθμό, αλλά σε ορισμένα σημεία του κυρίως ναού διακρίνεται πιθανώς φάση του 16^{ου} αιώνα.
π. Νεκτάριος Δρόσος 1995, 230-231. Τσιμπίδα 2006, 624. Η ίδια 2011, 23.
14. **Αγιά. Νάισκος Χριστού.** Η σύνθεση της Ανάληψης στον Ανατολικό τοίχο πιθανώς να ανήκει στον 16^ο αιώνα.
Κουρκουτίδου 1967, 310. Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1985, 127-130. Αγραφιώτης 1996, 12-13.
15. **Αγιοκάμπος Αγιάς. Μονή Αγίων Αναργύρων.** Τα λίγα σπαράγματα των τοιχογραφιών στην αψίδα και στις εκατέρωθεν παρυφές της πρέπει να χρονολογούνται λίγο μετά την ανέγερση του καθολικού το 1588, σύμφωνα με επιγραφή, η οποία δεν σώζεται σήμερα.
Γερμανός 1932, 160, αρ. 5. Kiel 2002, 242.
16. **Αγιοκάμπος Αγιάς. Ασκηταριά Αγίων Αναργύρων.** Βρίσκονται απέναντι από τη μονή Αγίων Αναργύρων και διατηρούν σπαράγματα βυζαντινών τοιχογραφιών, καθώς και μεταβυζαντινών του 16^{ου} αιώνα.
Νικονάνος 1997, 125-126. Kiel 2002, 242.
17. **Νεοχώρι Καρδίτσας. Ναός Αγίου Νικολάου.** Οι εξαιρετικά μαυρισμένες τοιχογραφίες του κυρίως ναού ανήκουν στην παραγωγή των μέσων πιθανώς του 16^{ου} αιώνα.
Σδρόλια 2000, 356. Σδρόλια 2007, 109.
18. **Παλιούρι Καρδίτσας. Ναός Αγίου Ιωάννη.** Η δεύτερη φάση των τοιχογραφιών ανάγεται πιθανώς στα τέλη του 16^{ου} αιώνα.
Καρατζόγλου 1996, 283-285. Σδρόλια 2000, 356. Σδρόλια 2007, 113.
19. **Ανατολή Κισσάβου. Ναός Παναγίας.** Σπαράγματα τοιχογραφιών ανάγονται ίσως στα τέλη του 16ου αιώνα.
Τσιμπίδα 2006, 622-623.
20. **Αγιά Λάρισας. Ναός Αγίου Δημητρίου.** Στο ιερό ο διάκοσμος πιθανώς να πραγματοποιήθηκε στο β' μισό του 16ου αιώνα.
Τσιμπίδα 2011, 22, σημ. 8.
21. **Αγιά Λάρισας. Ναός Αγίας Παρασκευής.** Στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα αναχρονολογήθηκαν πρόσφατα οι τοιχογραφίες του ιερού.
Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1985, 34 κ.ε. Τσιμπίδα 2011, 23-24.

Γ. ΕΠΩΝΥΜΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΜΕ ΕΡΓΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

1. **Δημήτριος** ιερέας (συνεργάτης: Μπόηκος)
  - α) Μεταμόρφωση Δολίχης (1515)
2. **Μπόηκος** (αδερφός του Δημήτριου)
  - α) Μεταμόρφωση Δολίχης (1515)
3. **Θεοφάνης** μοναχός
  - α) Μονή Αναπαυσά (1527)
4. **Φράγγος Κατελάνος**
  - α) Μονή Βαρλαάμ (1548, κυρίως ναός, αποδίδεται)
5. **Τζώρτζης (ή Ζώρτζης)**
  - α) Μεγάλο Μετέωρο, νέο καθολικό (1552, αποδίδεται)
  - β) Μονή Δουσίκου (1557)
  - γ) Μονή Ρουσάνου (1560, αποδίδεται)
6. **Νεκτάριος** μοναχός
  - α) παρεκκλήσι Κοίμησης Θεοτόκου στη μονή Βυτουμά (1559)
7. **Φράγγος Κονταρής** (συνεργάτης: Γεώργιος Κονταρής)
  - α) Μονή Βαρλαάμ (1565, λιτή)
8. **Γεώργιος Κονταρής** ιερέας (αδερφός του Φράγγου)
  - α) Μονή Βαρλαάμ (1565, λιτή)
9. **Νεόφυτος Μπαθάς** μοναχός (γιος του Θεοφάνη, συνεργάτης: Κυριαζής)
  - α) Κοίμηση Καλαμπάκας (1573)
10. **Κυριαζής** ιερέας
  - α) Κοίμηση Καλαμπάκας (1573)
11. **Δανιήλ 1** μοναχός
  - α) Παναγία Πορταρέα Πηλίου (1581)
12. **Δανιήλ 2** μοναχός
  - α) Μονή Κορώνας (1587)
13. **Ιωάννης από Θήβα**
  - α) Αγία Παρασκευή Κλεινοβού Καλαμπάκας (1590, κατεστραμμένος)

SUMMARY

CHURCHES WITH MURAL DECORATION AND PAINTERS
OF THE 16TH CENTURY IN THESSALY

Ioannis P. Chouliaras

There are about forty churches in Thessaly with mural decoration dated to the sixteenth century. Almost half of them are situated in the prefecture of Trikala and the rest are assembled in regions that either enjoyed certain privileges or had important ecclesiastical tradition or were mountainous and not easily accessible. The majority of these churches are decorated in the second half of the sixteenth century, because the Christian population of Thessaly enjoyed a favourable situation during this period. Half of the total of the churches are dedicated to the Virgin Mary and to Saint Nicholas. The art that these churches and monasteries preserve might be distinguished into four classes. The first is composed by monuments that continue the Palaiologan art developed in Macedonia and Serbia. The second is represented by the churches decorated by Cretan painters. Only the katholikon of the Barlaam monastery at Meteora is decorated by painters of the so-called "School of NW Greece". The most populous class includes small churches painted by artists who express local popular tendencies derived either from Cretan models or from Macedonian painting, or who create personal idioms. We know for sure thirteen names of painters that have worked in the region of Thessaly during the sixteenth century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγορίτσας Δ.Κ., 2005. Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Νικολάου στο Μεγαλοχώρι Τρικάλων (1568), *Τρικαλινά* 25, 251-315.
- Αγραφιώτης Δ., 1996. Ο Χριστός της Αγιάς. Ένας μικρός ναός της πόλης μας με μακρόχρονη παρουσία (πρόδρομη ανακοίνωση), *Αγιώτικα Νέα* 6, 12-13.
- Αγραφιώτης Δ., 1997. Συμπληρώσεις και σχόλια σε ημιτελή επιγραφή του Αγίου Νικολάου στο Βαθύρεμα Αγιάς, *ΘεσΗμ* 32, 57-64.
- Αναγνωστόπουλος Α.Σ., 2010. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Ρουσάνου Μετεώρων* (αδ. διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη), Α-Β.
- Ανδρούδης Π., 1991. Παλαιόπυργος Τρικάλων: Διερεύνηση ιστορική και αρχιτεκτονική των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ερειπίων και η σχέση τους με το μοναστήρι των Ζαβλαντίων, *Τρικαλινά* 11, 295-332.
- Ανδρούδης Π., 1994. Οι ναοί του Αγ. Γεωργίου και Αγ. Αχιλλίου στο χωριό Παλαιόπυργος (Ζαβλάντια) Τρικάλων, *Τρικαλινά* 14, 149-175.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα
- Beldiceanu N. – Nasturel P.S., 1991. Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55-1506 (μτφρ. Αγγελουπούλου Α.), *ΘεσΗμ* 19, 97-135.
- Βελένης Γ., 1974. Πρώτες πληροφορίες για έναν ζωγράφο του 16^{ου} αιώνα από την Κωνσταντινούπολη, *ΕΕΠΣΑΠΘ – Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΣΤ'.* 2, 93-98.
- Βελένης Γ., 2006. Η γραφή του Κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά, *Βυζαντινά* 26, 211-240.
- Βελένης Γ., 2008. Χρονολογικά συστήματα σε επιγραφές και χειρόγραφα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών χρόνων, στο Άτσαλος Β. – Τσιρώνη Ν. (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Δράμα 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, τ. Β', Αθήνα, 659-679.
- Βελένης Γ., 2008. Η γραφή των Κονταρήδων, *Τρικαλινά* 28, 49-78.
- Bittha I., 1984. *Le monastère de la Transfiguration aux Météores dit le grand Météoron (1552). Son programme*

- iconographique et sa place parmi les programmes des églises du XVIe s. en Grèce*, Université de Paris I-Sorbonne (D.E.A.), Paris.
- Βογιατζής Σ., 1998. Η Μονή Βητουμά στα Τρίκαλα Θεσσαλίας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. Δ', Αθήνα, 37-51.
- Βογιατζής Σ., 2000. *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά το 16^ο αιώνα. Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα.
- Γερμανός Δημητριάδος, 1932. Β' Επιγραφαί, *ΘΧρ* 3, 160 κ.ε.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1924. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινά μοναί, *ΕΕΒΣ* 1, 210-237.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1925. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινά μοναί. Μέρος Δεύτερον, τα σωζόμενα μνημεία, *ΕΕΒΣ* 2, 227-241.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1926. Αι παλαιαί εκκλησίαι Τρικάλων και οι δύο Βησσαρίωνες Λαρίσης, *ΔΧΑΕ* 3, 15-34. Ανατύπωση: *Τρικαλινά* 7 (1987), 115-131.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1940. Έρευναι εν τη επαρχία Αγιάς, *ΕΕΒΣ* 16, 370-383.
- Γκιολές Ν., 2009. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα.
- Δεριζιώτης Λ., 1973-74. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 585-587.
- Δεριζιώτης Λ., 1994. Πρώτη "επίσκεψις" της αγιογραφίας του 16^{ου} αιώνας εις την Θεσσαλίαν, στο *Θεσσαλία Β'*, Αθήνα, 413-422.
- Δεριζιώτης Λ., 1997. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Ιεράς Μονής της Κορώνας, *Καρδισιώτικα Χρονικά* III, 47-57.
- Δεριζιώτης Λ., 1999. Μετέωρα-Ιωάννινα σχέσεις πνευματικές, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά συμποσίου 700 χρόνια 1292-1992*, 29-31 Μαΐου 1992, Ιωάννινα, 151-155.
- π. Δρόσος Νεκτάριος, 1995. Επιγραφές από την Ανατολή της Αγιάς, *ΘεσΗμ* 27, 230-231.
- Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes.
- Georgitsoyanni E.N., 1992. *Les peintures murales du Vieux Catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Αθήνα.
- Hild F. – Koder J. – Σπανός Κ. – Αγραφιώτης Δ., 1987. Η Βυζαντινή Θεσσαλία. Οικισμοί-τοπωνύμια-μοναστήρια-ναοί, *ΘεσΗμ* 12, 11-112.
- Καλούσιος Δ.Γ., 2002. Η Ιερά Μονή του Δουσίκου. Πτυχές από τη λαμπρή Θεόφιλη διακονία της, *ΘεσΗμ* 41, 305-376.
- Καρατζόγλου Γ.Α., 1996. Έρευνα στον Άγιο Γιάννη Παλιουρίου Καρδίτσας, *ΘεσΗμ* 30, 273-286.
- Kiel M., 1991. Byzantine Architecture and Painting in Central Greece 1460-1570, *ByzF* 16, 429-446.
- Kiel M. (με τη συνεργασία των Αγραφιώτη Δ.Κ. – Γουλούλη Σ.Γ.), 2002. Επίσημες Τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16^ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, στο Αγραφιώτη Δ.Κ. (επιμ.), *Αγιά. Ιστορικά-Αρχαιολογικά. Πρακτικά του Α' Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την Επαρχία της (3-4/4/1993)*, Αγιά Λάρισας, 225-276.
- Κουμουλίδης Τ. – Δεριζιώτης Λ., 1985. *Εκκλησίες της Αγιάς Λαρίσης*, Αθήνα.
- Κουρκουτίδου Ε., 1967. Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 22, *Χρονικά*, 302-317.
- Λαζαρίδης Π., 1966. Μεσαιωνικά Θεσσαλίας και Σποράδων, *ΑΔ* 21, *Χρονικά*, 258-264.
- Λαζάρου Α.Γ., 1991. Απεικόνιση Τρικάλων και περιοχής στις αρχές της Τουρκοκρατίας με πηγές οθωμανικές, *Τρικαλινά* 11, 135-151.
- Μαντζανά Κ., 1988. Μεταβυζαντινοί ναοί της πόλεως των Τρικάλων, *Τρικαλινά* 8, 317-329.
- Μαντζανά Κ., 1991. Τέσσερις μικροί μεταβυζαντινοί ναοί. Συμβολή στη έρευνα της τέχνης του 16ου αι. στον Ν. Τρικάλων, *Τρικαλινά* 11, 275-294.
- Μαντζανά Κ., 2006. Μνημεία Δήμου Χασίων. Προτάσεις αποκατάστασης και ανάδειξης αυτών, *Τρικαλινά* 26, 381-400.
- Millet G. – Frolow A., 1962. *La peinture du moyen-âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Montenegro)*, III, Paris.
- Νάνου Μ., 2004. Όψεις της τοιχογραφίας στο Πήλιο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, *Εν Βόλω*, τεύχ. 12 (Ιανουάριος-Μάρτιος), 70-77.
- Νικονάνος Ν., 1970. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 25, *Χρονικά*, 286-295.
- Νικονάνος Ν., 1971. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 305-313.

- Νικονάνος Ν., 1973. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 375-385.
- Νικονάνος Ν., 1997. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους. Συμβολή στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι.
- Ευγγόπουλος Α., 1957α. *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήναι.
- Ευγγόπουλος Α., 1957β. *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήναι.
- Ορλάνδος Α., 1939. Η επί της Πίνδου Ι. Μονή Κορώνης, *ΕΕΒΣ* 15, 405-416.
- Ορλάνδος Α., 1939-40. Σταχυολογήματα εκ μονών της Πίνδου, *ΑΒΜΕ* 5, 167-197.
- Παϊσίδου Μ., 2002. Ζητήματα μνημειακής ζωγραφικής του 16ου αιώνα από την περιοχή των Πρεσπών, *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα, 179-201.
- Παλιούρας Α., 1995. Από την Ήπειρο στη Θεσσαλία. Ένας καλλιτεχνικός δρόμος, *Τρικαλινά* 15, 41-67.
- Παπαγιαννάκης Κ., 2000. Το ιστορικό τοπίο της Θεσσαλίας, *ΘεσΗμ* 37, 408-414.
- Παπαζήσης Τ.Δ., 1996. Πολιτιστικός Τουριστικός Οδηγός Επαρχίας Τρικάλων. Ιστορία – Αρχαιότητες – Μνημεία – Διαδρομές, *Τρικαλινό Ημερολόγιο* 17, Τρίκαλα.
- Παπαζήσης Τ.Δ., 1997. Οι τοιχογραφημένες εκκλησίες της Ανατολής Κισσάβου, *Η Λάρισα και η περιοχή της από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα 8-9 Απριλίου 1995, Λάρισα, 246-253.
- Παπαζήσης Τ.Δ., 1997-98. Πολιτιστικός Τουριστικός Οδηγός Επαρχίας Καλαμπάκας. Ιστορία – Αρχαιότητες – Μνημεία – Διαδρομές, *Τρικαλινό Ημερολόγιο* 18, Τρίκαλα.
- Πασαλή Α., 1994. *Ναοί της επισκοπής Δομένικου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη.
- Passali A., 1997. The Church of the Metamorphosis at Dolichi in Thessaly, *JÖB* 47, 245-256.
- Radović Sv., 1965. Une école de peintres de la deuxième moitié du XVe siècle, *Zbornik za likovne Umetnosti* 1, 69-104.
- Σαββίδης Α.Γ.Κ., 1995. Τα προβλήματα για την Οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο, *ΘεσΗμ* 28, 33-64.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα*, Τρίκαλα.
- Σαμπανίκου Ε.Δ., 2000. Τεχνοτροπικές τάσεις στην μνημειακή ζωγραφική του 17^{ου} αιώνα στην περιοχή της Κεντρικής Θεσσαλίας, *ΘεσΗμ* 37, 145-164.
- Σδρόλια Σ., 2000. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17^ο αιώνα* (αδ. διδ. διατριβή), Ιωάννινα.
- Σδρόλια Σ., 2006. Η ζωγραφική της μονής Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγίας (1590). Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα και την εικονογραφία του καθολικού, *ΔΧΑΕ* 27, 221-232.
- Σδρόλια Σ., 2007. Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Νομού Καρδίτσας, στο *Οδοιπορικό στα μνημεία του Νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες – Ναοί – Νεότερα μνημεία*, έκδ. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας, Καρδίτσα, 85 κ.ε.
- Σοφιανός Δ.Ζ., 1984. Ιστορικά σχόλια σε επιγραφές, επιγράμματα, χαράγματα και ενθυμήσεις της μονής Δουσίου. Συμβολή στην ιστορία της μονής, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1, 9-70.
- Σοφιανός Δ.Ζ., 1990. *Μετέωρα. Οδοιπορικό*, Μετέωρα.
- Σοφιανός Δ.Ζ. – Τσιγαρίδας Ε.Ν., 2003. *Άγια Μετέωρα. Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων. Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα.
- Σπανός Β.Κ., 2004. *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατία από τον ΙΔ΄ έως τον ΙΘ΄ αιώνα. Εισαγωγή στην ιστορία της Θεσσαλίας από την ύστερη βυζαντινή εποχή έως τα τέλη του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη.
- Αρχιμ. Στέφας Γ., 1993. *Ιερά Μονή Βυτουμά* (οδηγός), Τρίκαλα.
- Στουρνάρας Γ.Ι., 2006. Η πολεοδομική οργάνωση στην πόλη των Τρικάλων κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο (15^{ος}-16^{ος} αι.): Όψεις του αστικού τοπίου», *Τρικαλινά* 26, 451-464.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1929. Η Βασιλική της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εν Καλαμπάκα, *ΕΕΒΣ* 6, 290-315. Ανατύπωση: *Τρικαλινά* 12 (1992), 41-69.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1932. Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνας, *ΕΕΒΣ* 9, 383-415.
- Τούρτα Α., 1980. Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο Νησί των Ιωαννίνων, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22, 66-88.

- Τριβυζά Ε.Σ., 2006. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βυτουμά Καλαμπάκας (1600), *ΑΕΘΣΕ* 2, τ. 1, 567-583.
- Τσιμπίδα Ε., 2006. Μνημεία της Ανατολής Αγιάς, *ΑΕΘΣΕ* 2, τ. 1, 619-640.
- Τσιμπίδα Ε. 2011. *Οι τοιχογραφίες της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο (1638/39) και η εντοίχια ζωγραφική του 17^{ου} αιώνα στην επαρχία Αγιάς* (αδ. διδ. διατριβή), Βόλος.
- Vacalopoulos A.E., 1963. La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque, *BalkSt* 4, 265-276.
- Vitaliotis I., 1998. *Le vieux catholicon du monastère Saint-Étienne aux Météores. La première phase des peintures murales*, Paris.
- Φουντά Π., Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής Βυτουμά Ν. Τρικάλων, στο *Έργο Εφορειών*, 227-234.
- Χατζηδάκης Μ., 1987. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ. – Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα.
- Χατζούλη Γ.Μ., 1998. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της λιτής του καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα.*, τ. Α'-Β' (αδ. διδ. διατριβή, Ιωάννινα).
- Χατζούλη Γ.Μ., 2000α. Τα δάνεια εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της δυτικής τέχνης στη ζωγραφική της λιτής του καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων από τους Θηβαίους αδελφούς Κονταρή, *Τρικαλινά* 20, 355-379.
- Χατζούλη Γ.Μ., 2000β. Η παράσταση των Αίωνων στη λιτή του καθολικού των Αγίων Πάντων της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 10, 319-349.
- Χούλια Σ. – Αλμπάνη Τζ., 1999. *Μετέωρα. Αρχιτεκτονική – Ζωγραφική*, Αθήνα.
- Χουλιάρης Ι.Π., 2007-2008. Τοιχογραφημένα μνημεία και ζωγράφοι του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα στην Ήπειρο και τη Νότια Αλβανία, *Δωδώνη* ΛΣΤ'-ΛΖ', 295-332.

Εικ. 1. Πύθειο Λάρισας. Ναός Παναγίας: Άρνηση Πέτρου, Θρήνος (λεπτομέρεια).

Εικ. 2. Δολίχη Ελασσόνας. Ναός Μεταμόρφωσης: Υπαπαντή, Βάπτιση, Βαϊοφόρος, Μυστικός Δείπνος.

Εικ. 3. Ευαγγελισμός Ελασσόνας. Ναός Αγίου Αθανασίου: Άποψη ανατολικού τοίχου.

Εικ. 4. Νεοχώρι Καρδίτσας. Ναός Αγίου Νικολάου: Μυστικός Δείπνος.

Εικ. 5. Ραψάνη Λάρισας. Ναός Τιμίου Προδρόμου: Άγιος Κωνσταντίνος, Αγία Ελένη.

Εικ. 6. Μονή Βυτουμά. Παρεκκλήσι Κοίμησης Θεοτόκου: Ευαγγελιστής Ιωάννης.

Εικ. 7. Μετέωρα. Μονή Βαρλαάμ: Δείπνο εις Εμμαούς.

Εικ. 8. Πολυδένδρι Αγίας. Μονή Παναγίας: Μεταμέλεια και Απαγχονισμός Ιούδα.

Εικ. 9. Τρίκαλα. Ναός Αγίων Αναργύρων: Άποψη ανατολικού τοίχου.

Εικ. 10. Κατηχώρι Πηλίου. Ναός Παναγίας Μεγαλογένους: Άποψη δυτικού τοίχου.

ΠΥΡΙΤΙΔΑΠΟΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ*

Ιωάννης Ε. Βλαχοστέργιος

ΓΕΝΙΚΑ

Η πυριτιδαποθήκη ή μπαρουταποθήκη ή, κατ' επέκταση, η αποθήκη πυρομαχικών είναι το κτίσμα όπου αποθηκεύονταν μεγάλες ποσότητες πυρίτιδας για μετέπειτα διανομή και χρήση. Η μαύρη πυρίτιδα, ένα μίγμα καλίου, θείου και άνθρακα, ήταν γνωστή από τις αρχές του μεσαίωνα. Είναι στερεή εκρηκτική ύλη που αναφλέγεται εύκολα με τριβή και κρούση και καθίσταται ανενεργή, όταν υγρανθεί. Το κτίριο της πυριτιδαποθήκης είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με αμυντικά έργα, όπως φρούρια και οχυρώσεις, που ανήκουν στο χώρο μελέτης της οχυρωματικής και, ευρύτερα, της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής. Οι γνώσεις μας όμως για τον συγκεκριμένο τύπο κτιρίου είναι αρκετά περιορισμένες. Οι γραπτές πηγές μας παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες, στις οποίες τα κτίρια αυτά απλώς αναφέρονται ως μέρος των κτισμάτων ενός κάστρου, χωρίς καν να μνημονεύεται η χρήση τους.

Ο σχεδιασμός μιας πυριτιδαποθήκης έπρεπε να πληροί τρεις βασικές παραμέτρους, που είχαν ως στόχο να διατηρείται η πυρίτιδα σε καλές συνθήκες, δηλαδή στεγνή. Αυτές ήταν ο καλός αερισμός, η διατήρηση σταθερής θερμοκρασίας και η προστασία από την υγρασία. Οι δύο πρώτες παράμετροι εξασφαλιζόνταν με την κατασκευή διπλών τοιχωμάτων, μεταξύ των οποίων αναπτύσσονταν ένας εσωτερικός περιμετρικός διάδρομος «ασφαλείας» και με υπόγειο αερισμό (μέσω της κατασκευής ενός υπόγειου χώρου, μικρού βάθους ≤ 1 μ.), ο οποίος κάλυπτε και την τρίτη παράμετρο για προστασία από την υγρασία. Ο αέρας περνούσε στον μεταξύ των διπλών τοιχωμάτων χώρο του περιμετρικού διαδρόμου από υπόγειο οχετό¹, του οποίου το στόμιο έβγαине σε απόσταση από την πυριτιδαποθήκη.

Προς το μέσον-άνω μέρος των τοιχωμάτων του, το κτίριο φέρει θυρίδες αερισμού, από τις οποίες εισέρχεται στο εσωτερικό του ο αέρας. Όταν ο αέρας αυτός θερμανθεί, ανέρχεται ως ελαφρότερος και εκβάλλεται από τα ψηλότερα κατασκευασμένα ανοίγματα, τα οποία βρίσκονται λίγο πιο κάτω από το ύψος της κλειδας της οροφής (Βόλος – Λάρισα) ή πάνω από ή και εκατέρωθεν της εισόδου του (Τρίκαλα – Καρδίτσα).

Με τα παραπάνω μέτρα αερισμού επιδιωκόταν η διατήρηση της εσωτερικής θερμοκρασίας περίπου στους 15°C. Βασικός στόχος ήταν ο αέρας του κλειστού αυτού χώρου να μην μένει ακίνητος, ώστε να μην αυξανόταν η θερμοκρασία του, αλλά να κινείται αργά μεν, αλλά σταθερά. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονταν οι συχνές μεταβολές της θερμοκρασίας και προ πάντων, οι πυρίτιδες συντηρούνταν σε καλές συνθήκες, αφού δεν παρέμειναν επί μακρόν χωρίς σταθερή θερμοκρασία.

---

* Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά για τη βοήθειά τους στην σχεδιαστική αποτύπωση των μνημείων, τους συναδέλφους κ. Ιωάννη Κρίκη, σχεδιαστή και τις σχεδιάστριες κ. Βασιλική Σιούρα, κ. Περσεφόνη Πολύζου, καθώς και την κ. Βάσω Κουκοφίκη για την ψηφιοποίηση των σχεδίων.

1. Π., Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, 2^η έκδ., τ. 20, 911.

ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΠΥΡΙΤΙΔΑΠΟΘΗΚΩΝ

A. Καρδίτσα. Πυριτιδαποθήκη Κάστρου Φαναρίου² (εικ. 1α, 2α, 3-4)

Η πυριτιδαποθήκη³ βρίσκεται μέσα στο Κάστρο του Φαναρίου του Δήμου Ιθώμης, το οποίο απέχει περί τα 15 χλμ. από την πόλη της Καρδίτσας. Πρόκειται για μικρό οχυρό, εκτάσεως 2,6 στρεμμάτων, με ακανόνιστο πολυγωνικό τείχος μέσου πλάτους 2,0 μ., και με εξωτερικό ύψος 9-13 μ, που ενισχύεται από έξι πύργους, και το οποίο ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους.

Η πυριτιδαποθήκη είναι καμαροσκεπές μονόχωρο λιθόκτιστο κτίριο με ορθογωνική κάτοψη, εξωτερικών διαστάσεων 13,50×7,60 μ., εσωτερικών 11,20×5,50 μ. και ωφέλιμου εμβαδού 61,6 μ². Φέρει περιμετρικό διάδρομο ασφαλείας, ο οποίος περιβάλλεται με τοιχοποιία⁴ από αργολιθοδομή στις τρεις πλευρές του βόρεια, νότια και ανατολική. Η δυτική πλευρά του διαδρόμου ασφαλείας υποκαθίσταται από το δυτικό σκέλος του Κάστρου, με το οποίο το κτίσμα εφάπτεται σε όλο το μήκος της πλευράς του.

Η κύρια είσοδος βρίσκεται στη βόρεια πλευρά και είναι τοξωτή. Εκατέρωθεν της εισόδου και ψηλότερα υπάρχει από ένα τοξωτό άνοιγμα αερισμού. Εσωτερικά στις δύο μακρές πλευρές φέρει από τρεις μικρές θυρίδες αερισμού, ορθογωνικής διατομής 0,30×0,30 μ. μορφής Υ, οι οποίες διατρύπουν τον τοίχο και διασπώνται περίπου στο μέσο του πάχους της τοιχοποιίας υπό γωνία 120° σε δύο νέες εξωτερικές θυρίδες παρόμοιων διαστάσεων με τις εσωτερικές. Δύο όμοιες θυρίδες υπάρχουν και στη νότια πλευρά της. Αυτή η «πολλαπλασιαστική μορφή Υ» σε κάτοψη⁵, της θυρίδας αερισμού επιτελούσε και ένα πρόσθετο ρόλο ασφαλείας για το περιεχόμενό της, δηλαδή την πυρίτιδα.

Επίσης, εσωτερικά στις μακρές πλευρές της η πυριτιδαποθήκη φέρει από τρία σφενδόνια διατομής 0,70×0,20 μ., κτισμένα από λαξευτούς λίθους, που ενίσχυναν την θολοσκεπή του κτιρίου, η οποία κατέπεσε το 1985 υπό το βάρος του χιονιού, αλλά και της προγενέστερης σταδιακής αποδόμησής της.

Ο υπόγειος χώρος αερισμού της πυριτιδαποθήκης καλυπτόταν από ξύλινο δάπεδο, από το οποίο σήμερα σώζονται μόνον οι δοκοθήκες των πατόξυλων περιμετρικά στις εσωτερικές τοιχοποιίες του κτιρίου και σε χαμηλότερη στάθμη κατά έναν αναβαθμό από αυτήν του κατωφλίου της εισόδου.

B. Βόλος. Πυριτιδαποθήκη Φρουρίου της συνοικίας «Παλαιά» (εικ. 1β, 2β, 5-6)

Ο λόφος «Κάστρο του Βόλου» βρίσκεται στη δυτική είσοδο της πόλης σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Η έκτασή του καλύπτεται από οικίες της σύγχρονης συνοικίας γνωστής ως «Παλαιά». Επί της οδού Μητροπολίτου Γρηγορίου, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Γεωργίου Πούλιου, σώζεται η πυριτιδαποθήκη⁶. Το κτίσμα μπορεί να θεωρηθεί ως τμήμα του συγκροτήματος της παρακείμενης πύλης, η οποία είναι γνωστή με το όνομα Καρά Καπού κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο⁷.

Πρόκειται για καμαροσκεπές ημειρειπωμένο κτίσμα ορθογωνικής κάτοψης, εξωτερικών διαστάσεων 8,33×11,40 μ., εσωτερικών 8,20×5,40 μ. και ωφέλιμου εμβαδού 44,28μ², από το οποίο διασώζεται μικρό τμήμα της θολοσκεπής του. Η κύρια είσοδος γίνεται από τη νότια πλευρά.

Εσωτερικά φέρει τρία ενισχυτικά σφενδόνια. Το μεσαίο είναι τομής 0,70×0,40 μ., ενώ τα άλλα δύο στις άκρες είναι μικρότερα, τομής 0,30×0,22 μ., κατασκευαστικά συνδεδεμένα (συμφυή) με τις στενές πλευρές του κτίσματος. Και τα τρία σφενδόνια ξεκινούν λίγο χαμηλότερα από τη στάθμη της γένεσης της καμάρας και φέρουν στη θέση αυτή λοξή απότμηση προς τα κάτω.

Η τοιχοποιία του κτιρίου είναι από αργολιθοδομή με περιορισμένη χρήση ενδιάμεσων πλίνθων, ενώ η καμαροσκεπής οροφή του είναι κατασκευασμένη από εναλλάξ στρώσεις πλίνθων και πλακοειδών λίθων και φέρει ως επικάλυψη, πάνω στα σωζόμενα τμήματα της καμάρας του, σχιστολιθικές πλάκες Πηλίου. Τα πάχη της τοιχοποιίας του είναι κυμαινόμενου πλάτους ως εξής: 1,80 μ. η νότια, 1,32 μ. η βόρεια, 1,68 μ. η ανατολική και 1,45 μ. η δυτική πλευρά. Οι τοιχοποιίες φέρουν αρκετές μετασκευές, όπως η μετατροπή της αρχι-

2. Βλαχαστέργιος 2009, 551.
 3. Βλαχαστέργιος 2009, 553.
 4. Βλαχαστέργιος 2009, 560, εικ. 1β, εικ. 3α. Μυλωνά Ζ., 2003, εικ. 35.
 5. Βλ. Συγκεντρωτικό Πίνακα, κάτοψη πυριτιδαποθήκης Φαναρίου Καρδίτσας.
 6. Κήρυξη μνημείου: Απόφαση οριοθέτησης «Παλαιών Βόλου», ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α/Φ.43/ 46412/3077/18-6-2004 (ΦΕΚ.1047/Β'/13-7-2004).
 7. Ντίνα 1991, 238.

κής θύρας της Βορειοανατολικής γωνίας σε παράθυρο και η διάνοιξη νέας θύρας στη Νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου.

Γ. Τρίκαλα. Πυριτιδαποθήκη Φρουρίου Τρικάλων⁸ (εικ. 1γ, 2γ, 7-8)

Στο τρίτο διάζωμα του ομώνυμου Φρουρίου της πόλης των Τρικάλων σώζεται η πυριτιδαποθήκη⁹, η οποία έχει σήμερα τη χρήση αποθηκευτικού χώρου. Πρόκειται για καμαροσκέπαστο μονόχωρο λιθόκτιστο κτίσμα με παράγωνη κάτοψη, εσωτερικών διαστάσεων 10,45 × 4,50 μ., με ωφέλιμο εμβαδόν 47 μ² και ελεύθερο ύψος, από τη στάθμη του δαπέδου του έως την κλείδα της καμάρας, 4 μ.

Η κύρια είσοδος του ανοίγεται στη νότια πλευρά και κοσμεύεται με λίθινο περιθύρωμα, που συνοδεύεται από λίθινο ανακουφιστικό τόξο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει τετράγωνη θυρίδα αερισμού. Από το εξωτερικό υπερυψωμένο πλατύσκαλο (διαστάσεων 2 × 5,15 μ.) της εισόδου, όπου οδηγεί κλίμακα τριών αναβαθμών, διαμορφώνεται προς το εσωτερικό της πυριτιδαποθήκης κτιστή κλίμακα έξι βαθμίδων, που οδηγεί στον υπόγειο χώρο αερισμού, βάθους 1 μ. περίπου, ενώ στη βόρεια, δυτική και ανατολική πλευρά σώζεται κτιστό πεζούλι ως «πατούρα», όπου εδράζονταν τα πατόξυλα του ξύλινου δαπέδου.

Η τοιχοποιία του κτιρίου είναι από αργολιθοδομή με περιορισμένη χρήση κεραμικών, με εξαίρεση το κάτω τμήμα, όπου παρατηρείται χρήση αρχαίου υλικού. Στο εσωτερικό οι τοιχοποιίες, λόγω των εναλλαγών χρήσης του κτιρίου, δέχτηκαν κατά καιρούς πολλές κακότεχνες επεμβάσεις, ενώ σήμερα χρησιμοποιείται ως αποθηκευτικός χώρος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του ΥΠΠΟΤ. Επίσης, κατά μήκος των μακρών πλευρών, στο ύψος της γένεσης της καμάρας σώζονται οι δοκοθήκες των ξύλινων ελκυστήρων που ήταν απαραίτητοι για την αντισεισμική θωράκιση της θολοκατασκευής.

Σήμερα η στέγη φέρει μόνο χωμάτινη επίχωση χωρίς επικάλυψη, ενώ από τη διαμόρφωση της αετωματικής απόληξης στην κύρια όψη προκύπτει ότι θα πρέπει να έφερε δίριχτη στέγη.

Δ. Λάρισα. Πυριτιδαποθήκη των «Παλαιών Φυλακών» (εικ. 1δ, 2δ, 9-10¹⁰)

Η Λάρισα κατά το μεγαλύτερο τμήμα της Τουρκοκρατίας ήταν ατειχιστή, αλλά οχυρώθηκε το 1828 σύμφωνα με σύστημα οχύρωσης με προμαχώνες¹¹. Ο περίβολος διέγραφε σχήμα ημικυκλικό και περιέκλειε την πόλη στα νότια και ανατολικά με ένα χαμηλό πρόχωμα. Συνίστατο από δώδεκα προμαχώνες κατασκευασμένους με επιχώσεις και από μεγάλη τάφρο που κατέληγε στα βορειοανατολικά και τα δυτικά στον Πηνειό. Από τις άλλες πλευρές την προστάτευε η κοίτη του Πηνειού, που ήταν και το φυσικό όριο της πόλης (εικ. 2δ, «Σχέδιο πόλης της Λάρισας» των αρχών του 20^{ου} αιώνα [Φαρμακίδης 1926]). Το κτίριο της πυριτιδαποθήκης, γνωστό ως «Παλαιές φυλακές», βρίσκεται στον αύλειο χώρο του σχολικού συγκροτήματος του 5^{ου} Γυμνασίου-Λυκείου, επί της οδού Ιουστινιανού, στη συνοικία του σιδηροδρομικού Σταθμού της πόλης, όπου βρισκόταν ο Προμαχώνας VI. Η πυριτιδαποθήκη πιθανότατα κατασκευάστηκε στα πλαίσια του συγκεκριμένου οχυρωματικού προγράμματος του 1828. Σε αεροφωτογραφία της Λάρισας του 1938¹² διακρίνουμε τον Προμαχώνα VI, το δε περίγραμμα του κτιρίου της πυριτιδαποθήκης καταγράφεται στο «Α' Σχέδιο της Πόλης»¹³ (τμ. Ε' /1883).

Πρόκειται για μεγάλο καμαροσκεπές κτίριο, που έχει κατασκευαστεί από ισχυρή τοιχοποιία, η οποία ενισχυόταν εξωτερικά από επτά συνολικά αντηρίδες. Το κτίριο φέρει δίριχτη στέγη από ξυλοκατασκευή με επικάλυψη κεραμίδια και κεντρικά αποτελείται από ένα «πυρήνα» δύο ιδίων (δίδυμων) αιθουσών. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του «πυρήνα» με τις δύο αιθουσες είναι ο χώρος εισόδου στο κτίριο, που γίνεται από κεντρική τοξωτή θύρα πλάτους 1,15 μ., η οποία οριοθετείται στο μέσον της βόρειας πλευράς του από δύο μονολιθικές παραστάδες εκατέρωθέν της. Το πάχος της βόρειας εξωτερικής τοιχοποιίας είναι 1,30 μ. Συμμετρικά και εκατέρωθεν της εισόδου φέρει δύο ορθογώνια, σχεδόν τετράγωνα, παράθυρα, με λίθινα πλαίσια στην όψη και πλίνθινα ανακουφιστικά τόξα. Εσωτερικά τα παράθυρα είναι τοξωτά και φέρουν χοντρές λίθινες ποδιές.

8. Παραδείσης 1994, 132-134. Ματζανά Κ., 1.

9. Κήρυξη μνημείου: Β.Δ. 25-2-1922 (ΦΕΚ. 28/26-2-1922), Απόφαση ορισμού ζώνης προστασίας Β/Φ.32/48306 πε/1176 πε/16-3-1988 (ΦΕΚ. 209/Β' /20-4-1988).

10. Παλιούγκας 2007, 558, σχ. 39β.

11. Παλιούγκας 2007, 551-552.

12. Παλιούγκας 2007, 557.

13. Π' αυτό ήδη έχουμε αρχίσει μια επισταμένη και σε βάθος μελέτη της πυριτιδαποθήκης «Τύπου Β'».

Ο χώρος εισόδου είναι ένας επιμήκης προθάλαμος-διάδρομος πλάτους 1,90 μ. και μήκους 15 μ., που φέρει πλίνθινη οροφή σκαφοειδούς μορφής. Από το χώρο αυτό γίνεται και η προσπέλαση των δύο αιθουσών του «πυρήνα» από ανεξάρτητες εισόδους σε κάθε αίθουσα, που φράσσονται από δίφυλλες θύρες. Επίσης, ο «πυρήνας» του κτιρίου περιβάλλεται στις υπόλοιπες τρεις πλευρές του, νότια, ανατολική και δυτική, από ένα περιμετρικό (αρχικώς) σκοτεινό διάδρομο «ασφαλείας», μέσου πλάτους 0,80 μ., με κτιστή στέγη μορφής τεταρτοκυκλίου, κατασκευασμένη από συμπαγείς πλίνθους και μη συνεχόμενη με τη σκαφοειδή πλίνθινη οροφή του προθαλάμου εισόδου στα βόρεια του «πυρήνα».

Εσωτερικά οι δύο όμοιες αίθουσες του «πυρήνα» είναι καμαροσκεπείς ημικυκλικής διατομής, ορθογώνιες σε κάτοψη, εσωτερικών διαστάσεων 12 × 4,50 μ. και ωφέλιμου εμβαδού 54 μ² εκάστη, οι οποίες επικοινωνούν μεταξύ τους με τοξωτό άνοιγμα πλάτους 1 μ. και ύψους 1,75 μ. στο βόρειο άκρο του κοινού τους διαχωριστικού τοίχου, που έχει πάχος 1,70 μ. Τα πάχη των άλλων τριών εσωτερικών τοιχοποιιών τους έχουν ως εξής: βόρεια και νότια 0,90 μ. και δυτικά και ανατολικά 1,30 μ. και 1,35 μ. αντίστοιχα.

Οι δύο αίθουσες «επικοινωνούν» μεταξύ τους και με δύο επιμήκεις θυρίδες αερισμού, ορθογωνικής τομής, εγκάρσια στον ενδιάμεσο κοινό διαχωριστικό τους τοίχο. Οι θυρίδες αυτές συνεχίζονται «σε ευθεία γραμμή» προς τους δύο εσωτερικούς πλευρικούς τοίχους των αιθουσών, βόρεια και νότια, και όπως φαίνεται στο κτίριο, συνεχίζουν να διατρυπούν στην «ίδια ευθεία» και τις αντίστοιχες εξωτερικές πλευρές του κτιρίου. Στις στενές πλευρές τους οι δύο αίθουσες έφεραν επίσης πέντε θυρίδες αερισμού στη νότια πλευρά και δύο θυρίδες στα άκρα της βόρειας πλευράς και εκατέρωθεν των εισόδων σ' αυτές. Οι θυρίδες είναι καθ' όλα όμοιες με τις παραπάνω που διατρυπούν τις δύο αίθουσες εγκαρσίως.

Αλλοιώσεις έχουν υποστεί, η νότια όψη του κτιρίου, το οποίο επεκτάθηκε κατά 1 μ. προς Νότον, όπως και οι όψεις ανατολική και δυτική, όπου διανοίχτηκαν δύο μεγάλα παράθυρα διαστάσεων 1,40 × 1,50 μ. τόσο στους εξωτερικούς, όσο και στους αντίστοιχους εσωτερικούς τοίχους, για να φωτιστούν οι δύο αίθουσες, προκειμένου να στεγιάσουν τις ανάγκες της νέας χρήσης του κτιρίου ως φυλακών (1967-1974), οπότε και άλλαξε δραστικά η μορφή του. Οι τοιχοποιίες είναι κατασκευασμένες από αργολιθοδομή με παρεμβολή ενδιάμεσα ελάχιστων οπτόπλινθων και από λαξευτούς γωνιόλιθους μόνο στις αρχικά επτά ενισχυτικές εξωτερικές αντηρίδες, από τις οποίες σήμερα σώζονται μόνο οι έξι.

Από τον Οκτώβριο 2008 ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου από το Δήμο Λαρισαίων, με την επίβλεψη της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με χρηματοδότηση από το Πρόγραμμα «Θησείας» του Υπουργείου Εσωτερικών. Πρόκειται δε να δοθεί για χρήση στην Εταιρεία Συλλογής και Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων (Ε.Σ.Δ.Ι.Α.) για τη δημιουργία Μουσείου της Εθνικής Αντίστασης.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την εξέταση των παραπάνω τεσσάρων πυριτιδαποθηκών καταλήξαμε στις παρακάτω παρατηρήσεις-συμπεράσματα:

I. Τυπολογικές: Διακρίνουμε τους εξής δύο βασικούς τύπους κτιρίων:

Τύπος Α. Μονόχωρο ισόγειο ορθογώνιο κτίσμα, του οποίου η είσοδος γινόταν από μία μόνο θύρα στο μέσο της μιας στενής πλευράς.

Τύπος Β. Ισόγειο ορθογώνιο κτίσμα, του οποίου η κύρια είσοδος γινόταν από μία εξωτερική θύρα που οδηγούσε σε στενό χώρο-προθάλαμο. Το κτίσμα αποτελείται από δύο ίδιους (δίδυμους) χώρους, που επικοινωνούν μεταξύ τους με εσωτερική θύρα.

II. Μορφολογικές: Ως προς τα μορφολογικά τους στοιχεία παρατηρούμε τα εξής:

- α) Η κύρια όψη των κτιρίων χαρακτηρίζεται από συμμετρία.
- β) Οι εισοδοί των κτιρίων φέρουν οριζόντια λίθινα πρέκια (Λάρισα, Τρίκαλα), που συνοδεύονται από ανακουφιστικά πλίνθινα τόξα (Λάρισα) και λαξευτούς λίθους (Λάρισα, Τρίκαλα), τα οποία και αποτελούν το κύριο μορφολογικό στοιχείο στις όψεις. Τα πλίνθινα ανακουφιστικά τόξα είναι μορφής τμήματος κύκλου.
- γ) Οι τοιχοποιίες είναι κατασκευασμένες από αργολιθοδομή με λαξευτούς γωνιόλιθους (Τρίκαλα, Λάρισα, Φανάρι).

δ) Οι στέγες είναι από ξυλοκατασκευή, η οποία εδράζεται σε υπόβαση από χώμα πάνω στο θόλο κάλυψης του κτιρίου και φέρει επικάλυψη με κεραμίδια βυζαντινού τύπου (Λάρισα) ή με σχιστόπλακες (Βόλος).

III. Άλλες παρατηρήσεις:

1) Για λόγους οικονομίας των κατασκευών παρατηρούμε να παραβλέπεται μερικώς η μορφολογία του κτιρίου (π.χ. η ορθογώνια κάτοψη), όπως στην περίπτωση των Τρικάλων, όπου γίνεται χρήση του τείχους του Γ' διαζώματος του Κάστρου ως εξωτερικής πλευράς της πυριτιδαποθήκης. Ομοίως οι εξωτερικοί τοίχοι του περιμετρικού διαδρόμου ασφάλειας της πυριτιδαποθήκης μπορεί, για τον ίδιο λόγο, να αντικαθίστανται μερικώς από το ίδιο το τείχος, όπως στην περίπτωση του Φαναρίου Καρδίτσας.

2) Οι θυρίδες αερισμού των κτιρίων είναι τετραγωνικής τομής, διαστάσεων 40×40 εκ. στα Τρίκαλα, 30×30 εκ. στο Φανάρι, και ορθογωνικής διατομής διαστάσεων 12×52 εκ. ή 13×53 εκ. στη Λάρισα. Χαρακτηριστική είναι στο Κάστρο του Φαναρίου η ύπαρξη μιας ιδιάζουσας μορφής θυρίδας αερισμού, τύπου ανοιχτού Υ σε κάτοψη (βλ. Συγκεντρωτικό Πίνακα), τα τρία σκέλη της οποίας σχηματίζουν γωνίες 120° μεταξύ τους. Έτσι οι θυρίδες του τύπου αυτού γίνονται αφενός «πολλαπλασιαστικές» και αφετέρου διαχέουν προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις τις ποσότητες αέρα που διακινούν μεταξύ του κυρίως θαλάμου του κτιρίου της πυριτιδαποθήκης, με τη μία θυρίδα στο εσωτερικό του και με τις δύο θυρίδες να ανοίγονται προς τον χώρο του διαδρόμου «ασφαλείας» που περιβάλλει τον κυρίως θάλαμο.

3) Η επιλογή της θέσης κατασκευής της πυριτιδαποθήκης, φαίνεται να ήταν σημείο ενδελεχούς μελέτης για προφανείς λόγους ασφαλείας. Τέτοιες θέσεις ήταν κοντά στα τείχη (Φανάρι), σε επαφή με τα τείχη (Τρίκαλα), δίπλα σε πύλη εισόδου («Παλαιά» Βόλου) και κοντά σε προμαχώνα οχύρωσης (Λάρισα). Γενικά, ήταν τοποθετημένη σε σημεία όπου υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια και τα τείχη ήταν ενισχυμένα, καθώς και σε απομονωμένα σημεία.

4) Η οροφή τους κατασκευαζόταν είτε από αμιγώς άκαυστα και ελαφρά υλικά (πλίνθοι, ετερνίτης και πλακοειδείς λίθοι), ώστε να μην προσφέρουν αντίσταση σε ενδεχόμενη έκρηξη, είτε από συνδυασμό δύο υλικών, όπως εναλλάξ στρώσεων πλίνθων και πλακοειδών λίθων, όπως στη θολοδομία της πυριτιδαποθήκης στα «Παλαιά» Βόλου.

5) Το δάπεδο της πυριτιδαποθήκης πρέπει να ήταν ξύλινο και αποτελούσε την οροφή του υπόγειου χώρου, ο οποίος είχε κυμαινόμενο βάθος ≤ 1 μ. και συμμετείχε ενεργά στον αερισμό του χώρου και την προστασία της πυριτιδας από την υγρασία. Τούτο συνάγεται από τις δοκοθήκες των «πατόξυλων» του δαπέδου, που υπάρχουν κατά μήκος των μακρών πλευρών της, χαμηλότερα από την στάθμη του κατωφλίου της εισόδου της πυριτιδαποθήκης στο Φανάρι Καρδίτσας κατά δύο αναβαθμούς. Ένας δεύτερος τρόπος έδρασης των «πατόξυλων» του δαπέδου της πυριτιδαποθήκης ήταν πάνω σε περιμετρικό συνεχές εσωτερικό κτιστό πεζούλι, μέσου πλάτους 20 εκ. περίπου, συμφυές με τις εσωτερικές τοιχοποιίες της, ως «πατούρα» ή «δό-ντι» της θεμελίωσης.

6) Ο αριθμός των θυρίδων αερισμού είναι συνάρτηση του ωφέλιμου όγκου της πυριτιδαποθήκης. Οι θυρίδες αναπτύσσονται είτε και στις τέσσερις πλευρές της (Λάρισα) ή στις τρεις (Φανάρι) ή και στις δύο μόνο (Τρίκαλα και Βόλος).

7) Ως προς τη αναγκαιότητα κατασκευής των ενισχυτικών σφενδονίων, μάλλον αυτά κρίνονταν ως αναγκαία για εσωτερικά πλάτη αιθουσών μεγαλύτερα των 4,50 έως 5μ., όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις περιπτώσεις του Φαναρίου και των «Παλαιών» Βόλου.

8) Η παράλληλη χρήση σφενδονίων αφενός και ελκυστήρων αφετέρου στη θολοδομία του ίδιου κτιρίου πρέπει να συναρτόταν άμεσα με τα πάχη των τοιχοποιιών του, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις τρεις υπό εξέταση πυριτιδαποθήκες «Τύπου Α».

9) Ο εσωτερικός λόγος λ (μήκος/πλάτος) του ωφέλιμου χώρου των κτιρίων είναι περίπου 1:2, ενώ ο αντίστοιχος εξωτερικός λόγος λ' (μήκος/πλάτος), όπου συμπεριλαμβάνονται και τα διαφορετικά πάχη των τοιχοποιιών τους, είναι 1:1.5 περίπου.

10) Στις πυριτιδαποθήκες «Τύπου Α», όταν ο λόγος είναι $\lambda \geq 2$ τότε αυτές φαίνεται να φέρουν μόνο ελκυστήρες, ενώ όταν ο λόγος μειώνεται $2 > \lambda > 1,5$ τότε φαίνεται να φέρουν σφενδόνια στη θολοδομία τους, ενώ όταν ο λόγος $\lambda = 2$ τότε φαίνεται πως γίνεται παράλληλη χρήση ελκυστήρων και σφενδονίων.

11) Οι κατά μήκος τοίχοι των κτιρίων των πυριτιδαποθηκών έχουν κατά κανόνα μεγαλύτερο πάχος από τους εγκάρσιους, περίπου στο διπλάσιο, για να εξισορροπούν τις ωθήσεις της θολοδομίας που φέρουν.

12) Το ολικό μεικτό εμβαδό των πυριτιδαποθηκών «Τύπου Α» δεν ξεπερνάει τα 100 m^2 περίπου.

13) Από την ανάλυση του θέματος προκύπτει ότι η πυριτιδαποθήκη «Τύπου Β» έχει διαφορετικά¹⁴ δομικά χαρακτηριστικά, κατά πολύ βελτιωμένα σε σύγκριση με εκείνα της πυριτιδαποθήκης «Τύπου Α».

Στον παρακάτω πίνακα συνοψίζονται μερικές από τις παραπάνω παρατηρήσεις μαζί με ορισμένα βασικά δομικά χαρακτηριστικά στοιχεία των κτιρίων.

ΠΟΛΗ	Εσωτ. Διαστ.	Εμβαδό	$\lambda=M/\Pi$	Πάχη-Μ	Πάχη-Πλ	Ελκυστήρες	Σφεντόνια	Τύπος
ΤΡΙΚΑΛΑ	10.45X4.50 μ.	47.025 μ ²	$\lambda=2.32$	2.02 μ.	1.13 μ.	ΝΑΙ	ΌΧΙ	Α'
ΚΑΡΔΙΤΣΑ	11.2X5.50 μ.	61.60 μ ²	$\lambda=2.036$	1.20/1.15 μ.	0.60 μ.	ΝΑΙ	ΝΑΙ	Α'
ΒΟΛΟΣ	8.2X5.40 μ.	44.28 μ ²	$\lambda=1.5$	1.68/1.44 μ.	1.80/1.30μ.	ΌΧΙ	ΝΑΙ	Α"
ΛΑΡΙΣΑ	12.0X4.50 μ.	54.00 μ ²	$\lambda=2.66$	1.30/1.70 μ.	0.90 μ.	ΌΧΙ	ΌΧΙ	Β'

Τα πρώτα συγκεντρωτικά συμπεράσματά μας, από την εξέταση των ανωτέρω τεσσάρων¹⁵ πυριτιδαποθηκών της Θεσσαλίας, παρουσιάζονται μαζί με τις κατόψεις τους (στην ίδια γραφική κλίμακα για λόγους συγκρίσεως μεταξύ των) στο Συγκεντρωτικό Πίνακα που ακολουθεί.

14. Από την έρευνά μας προκύπτει ότι πρόκειται για τα μόνα κτίρια πυριτιδαποθηκών που σώζονται στη Θεσσαλία.

15. Από την έρευνά μας προκύπτει ότι πρόκειται για τα μόνα κτίρια πυριτιδαποθηκών που σώζονται στη Θεσσαλία.

ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	
ΚΑΤΟΨΕΙΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΜΟΡΦΟ-ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ
	<p>ΤΡΙΚΑΛΑ : (Φρούριο Τρικάλων) - ΤΥΠΟΣ Α΄</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Χωρίς ορθογωνική κάτοψη (εξαιρεση). 2. Με υπόγειο χώρο, για αερισμό του δαπέδου. 3. Χωρίς περίδρομο ασφαλείας. 4. Χωρίς σφενδόνια 5. Με αερισμό από δύο πλευρές. 6. Εφερε ξύλινους ελκυστήρες. 7. Καμαροσκεπής από λιθοδομή (πλακοειδείς λίθοι). <p>Θέση : Σε επαφή με το τείχος του φρουρίου.</p>
	<p>ΚΑΡΛΙΠΑ : (Φρούριο Φαναρίου) - ΤΥΠΟΣ Α΄</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Με ορθογωνική κάτοψη. 2. Με υπόγειο για αερισμό του δαπέδου. 3. Με περίδρομο ασφαλείας. 4. Με τρία σφενδόνια (από τη στάθμη του δαπέδου). 5. Με αερισμό (ασφαλείας) μορφής Υ από τρεις πλευρές. 6. Με τέσσερα ζεύγη ξύλινων ελκυστήρων μεταξύ των σφενδονίων. 7. Καμαροσκεπής από λιθοδομή (πλακοειδείς λίθοι). <p>Θέση : Δίπλα στο τείχος του φρουρίου.</p>
	<p>ΒΟΛΟΣ : (Παλιά Βόλου) - ΤΥΠΟΣ Α΄</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Με ορθογωνική κάτοψη. 2. Φέρει υπόγειο χώρο. 3. Χωρίς περίδρομο ασφαλείας. 4. Με τρία σφενδόνια (από τη στάθμη του σημείου γένεσης της καμάρας). 5. Με αερισμό από δύο πλευρές μέσω θυρίδων τετραγωνικής διατομής. 6. Χωρίς ελκυστήρες. 7. Καμαροσκεπής από εναλλάξ πλίνθους και πλακοειδείς λίθους. <p>Θέση : Δίπλα στο τείχος.</p>
	<p>ΛΑΡΙΣΑ : (Οδός Ιουστινιανού -5^ο Γυμνάσιο-Λύκειο) - ΤΥΠΟΣ Β΄</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Με ορθογωνική κάτοψη δίδυμου αθουσών. 2. Χωρίς υπόγειο χώρο. 3. Με περίδρομο ασφαλείας. 4. Χωρίς σφενδόνια. 5. Με θυρίδες αερισμού ορθογωνικής διατομής. 6. Χωρίς ελκυστήρες 7. Καμαροσκεπής από πλίνθους με δίριχτη στέγη. <p>Θέση : Κοντά στον προμαχώνα VI.</p>

SUMMARY

POWDER MAGAZINES OF THESSALY: A PRELIMINARY REPORT

Ioannis E. Vlachostergios

This paper focuses on the study of the architecture of the powder magazine, a type of military building quite unknown, since it has not attracted the attention it certainly deserves.

Four powder magazines have been preserved in the district of Thessaly: 1) the magazine inside the castle of Fanari, Karditsa; 2) the magazine located inside the castle at «Palaia», in Mitropolitou Grigoriou Str., Volos; 3) the magazine inside the third level of the castle of Trikala, with two sides attached to the fortification walls; 4) the magazine situated at the courtyard of the 5th High School of Larissa, in Ioustinianou Str. All the characteristics, both typological and morphological, of the above four powder magazines (fig. 3-10) are scrutinized. These magazines can be classified into two types: «Type A» comprise oblong magazines with a barrel vault (Karditsa, Volos, Trikala) and «Type B», of which only one example is preserved, with two (twin) vaulted rooms (Larissa).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βλαχοστέργιος Ι., 2006. Εργασίες αποκατάστασης τμημάτων Κάστρου Φαναρίου Καρδίτσας 2002-2005, *ΑΕΘΣΕ* 2, 551-558.

Ματζανά Κ., «Φρούριο Τρικάλων και Βαρούσι» στο <http://odysseus.culture.gr>

Μυλωνά Ζ. Α., 2003. *Το Κάστρο της Ζακύνθου*, Αθήνα.

Ντίνα Α., 1991. Οδός Μητροπολίτου Γρηγορίου (οικ. Γεωργίου Πούλιου), *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 238.

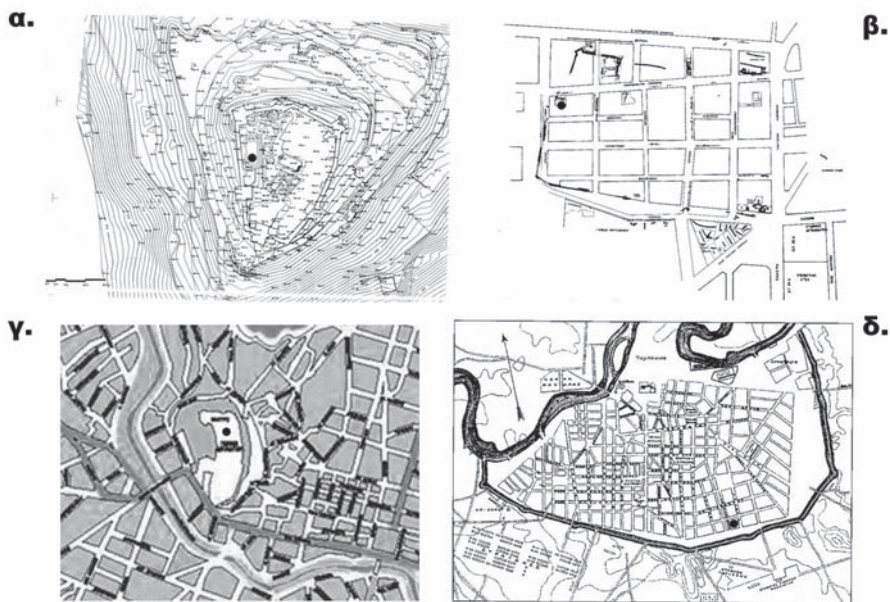
Παλιούγκας Θ., 2007. *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τόμ. Β, Κατερίνη.

Παραδείσης Α., 1994. *Φρούρια και Κάστρα της Ελλάδας* 1, Αθήνα.

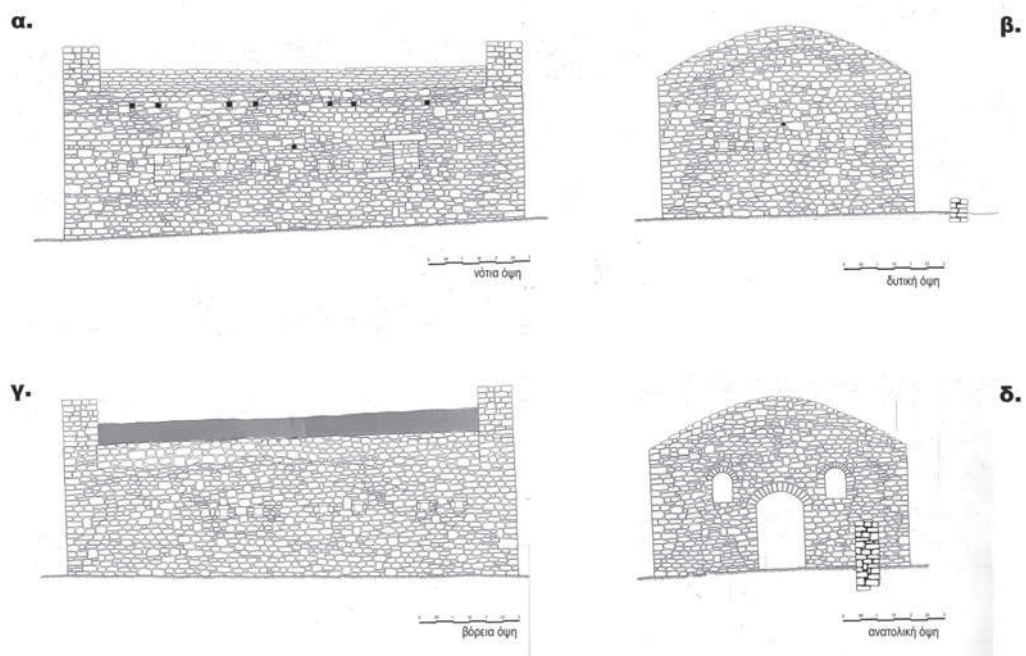
Εικ. 1. Οι τέσσερις πυριτιδαποθήκες της Θεσσαλίας.
α. Πυριτιδαποθήκη του Φρουρίου Φαναρίου Καρδίτσας.
β. Πυριτιδαποθήκη του Φρουρίου «Παλαιών» Βόλου.

γ. Πυριτιδαποθήκη του Φρουρίου Τρικάλων.
δ. Πυριτιδαποθήκη Λάρισας (οδός Ιουστινιανού-5^ο Γυμνάσιο και Λύκειο).

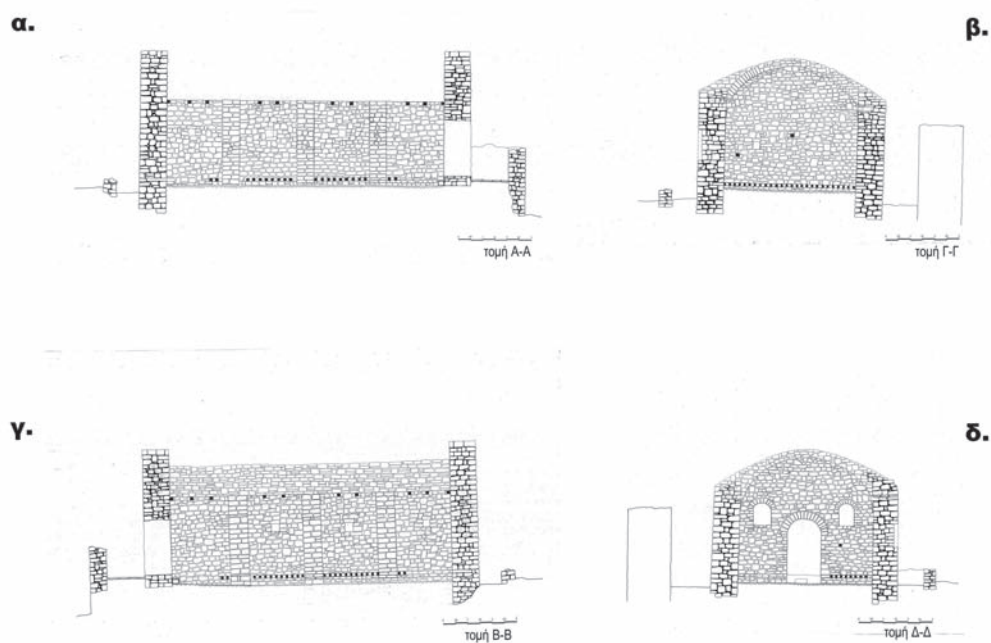

Εικ. 2. Τοπογραφικά διαγράμματα των θέσεων των τεσσάρων Πυριτιδαποθηκών.
 (Η θέση σημειώνεται με μαύρη κουκίδα).
α. Στο Φρούριο Φαναρίου Καρδίτσας.

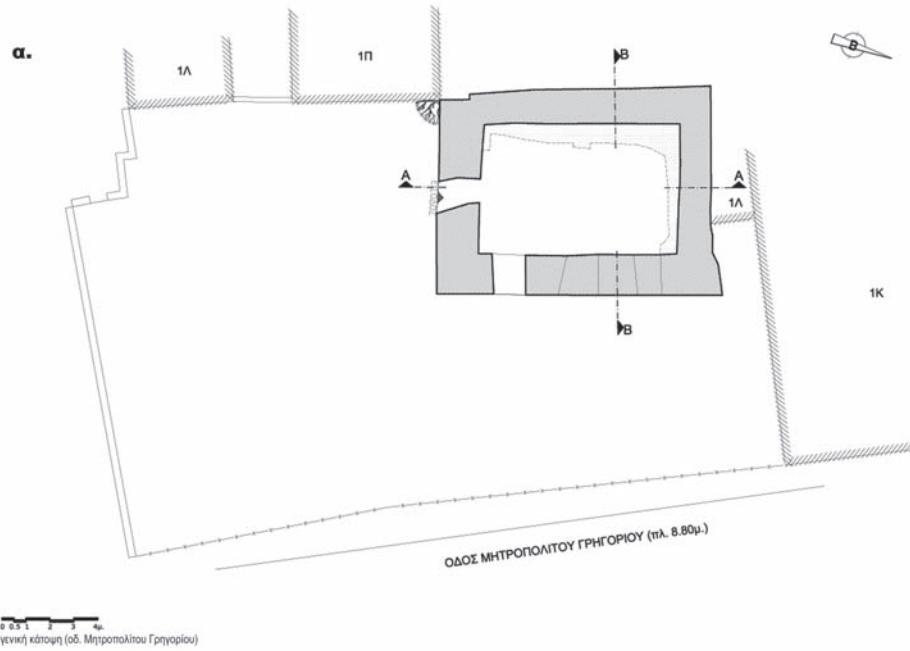
β. Στο Φρούριο «Παλαιών» Βόλου.
γ. Στο Φρούριο Τρικάλων.
δ. Στην οδό Ιουστινιανού (5^ο Γυμνάσιο και Λύκειο) Λάρισας.

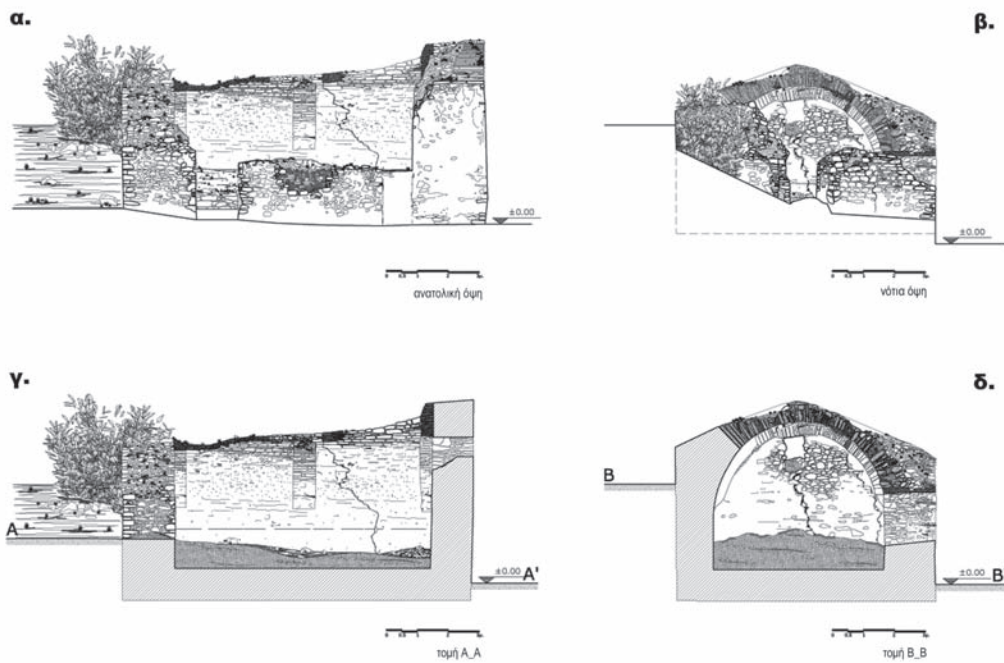
Εικ. 3. Πυριτιδαποθήκη του Φρουρίου Φαναρίου Καρδίτσας.
α. Νότια όψη β. Δυτική όψη γ. Βόρεια όψη δ. Ανατολική όψη

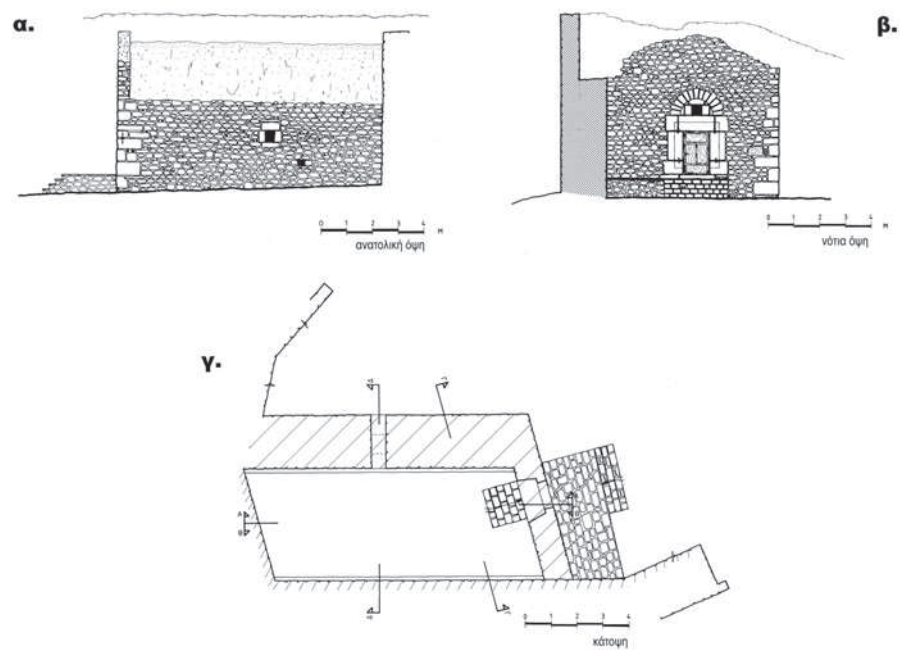
Εικ. 4. Πυριτιδαποθήκη του Φρουρίου Φαναρίου Καρδίτσας.
α. Τομή Α-Α β. Τομή Γ-Γ γ. Τομή Β-Β δ. Τομή Δ-Δ

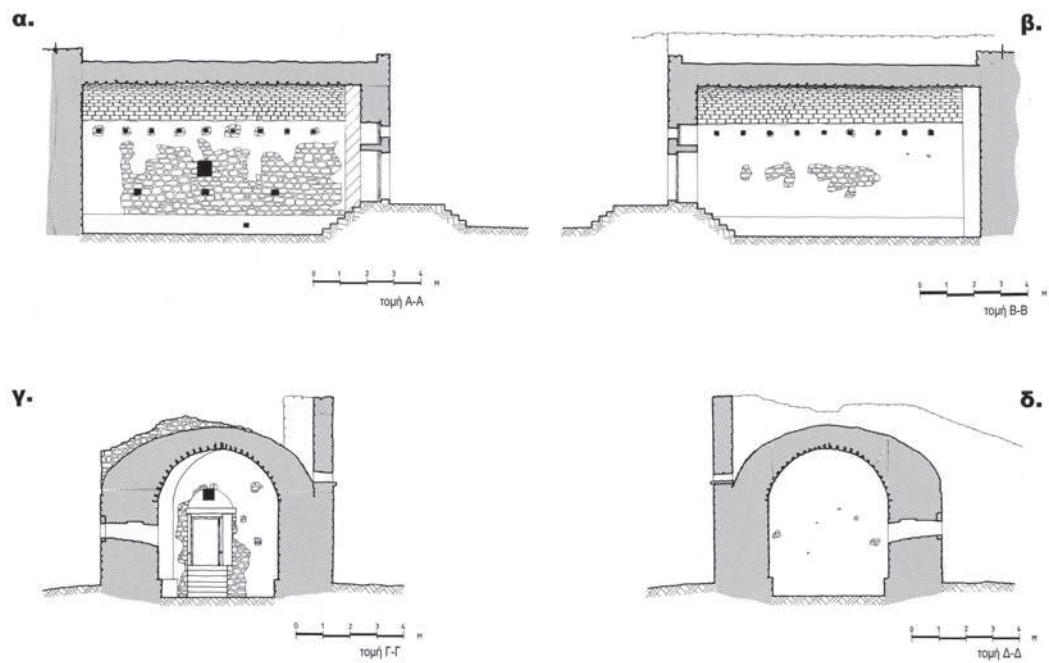
Εικ. 5. Πυριτιδαποθήκη Φρουρίου «Παλαιών» Βόλου.
α. Γενική κάτοψη (οδός Μητροπολίτου Γρηγορίου)

Εικ. 6. Πυριτιδαποθήκη Φρουρίου «Παλαιών» Βόλου.
α. Ανατολική κάτοψη β. Νότια όψη γ. Τομή Α-Α δ. Τομή Β-Β

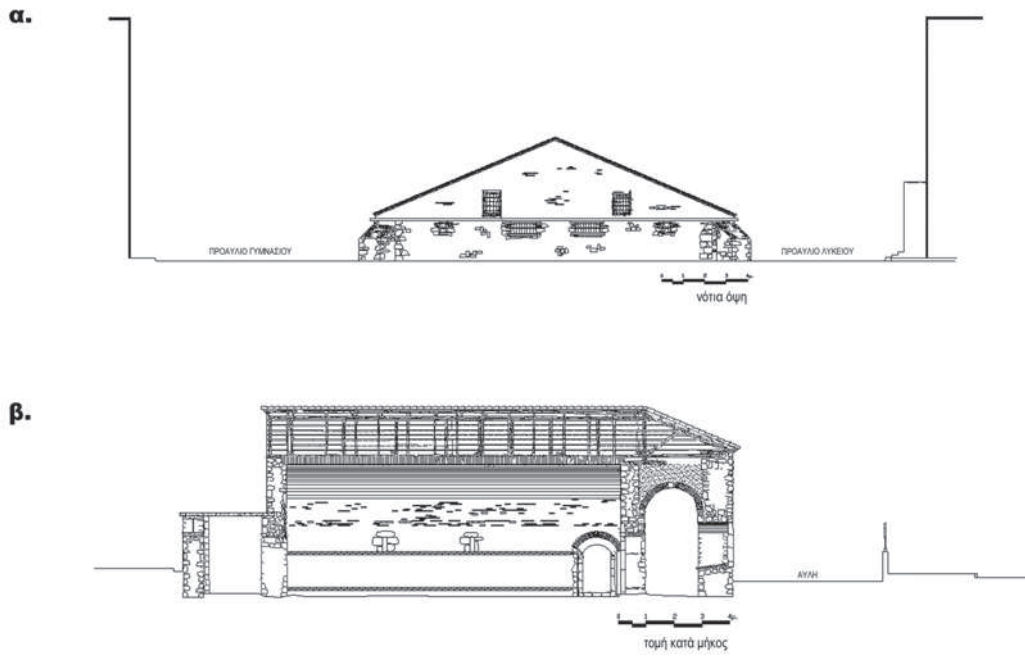

Εικ. 7. Πυριτιδαποθήκη του Φρουρίου Τρικάλων.
α. Ανατολική όψη β. Νότια όψη γ. Κάτοψη

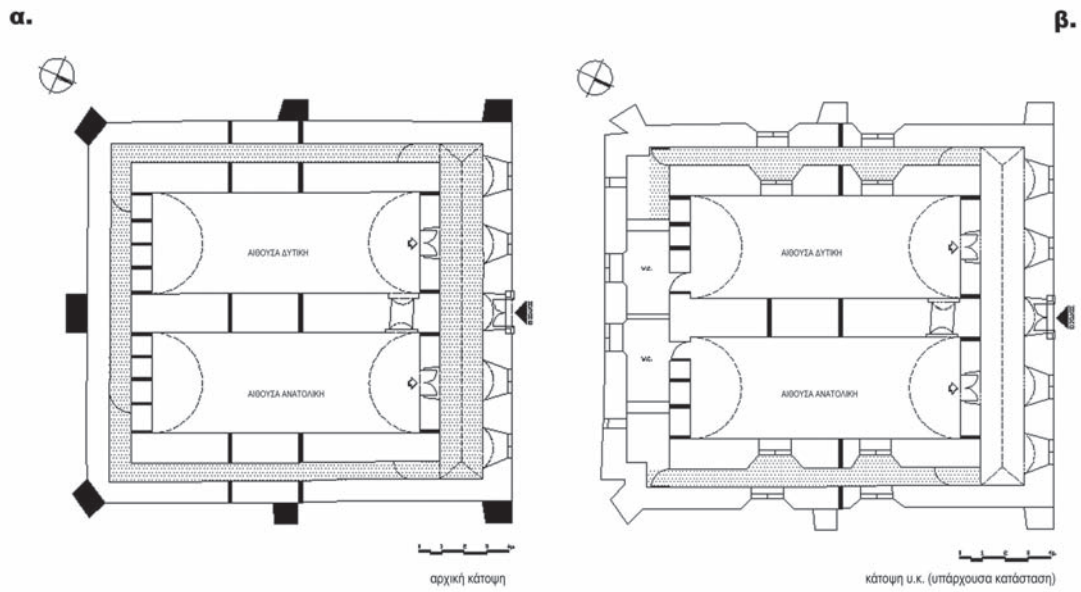

Εικ. 8. Πυριτιδαποθήκη του Φρουρίου Τρικάλων.
α. Τομή Α-Α β. Τομή Β-Β γ. Τομή Γ-Γ δ. Τομή Δ-Δ

Εικ. 9. Πυριτιδαποθήκη Λάρισας (οδός Ιουστινιανού-5^ο Γυμνάσιο και Λύκειο).
α. Νότια όψη β. Τομή κατά μήκος

Εικ. 10. Πυριτιδαποθήκη Λάρισας (οδός Ιουστινιανού-5^ο Γυμνάσιο και Λύκειο).
α. Αρχική κάτοψη β. Κάτοψη Υ.Κ. (υπάρχουσα κατάσταση).

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΒΟΛΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

Ασπασία Ντίνα

ΠΑΛΑΙΑ ΒΟΛΟΥ

Συνεχής και αδιάκοπη υπήρξε η κατοίκηση σε λόφο ευρισκόμενο στο Δυτικό άκρο της πόλης του Βόλου, στη συνοικία των Παλαιών, τον λεγόμενο *Φρούριον* ή *Κάστρον* του Βόλου, από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι τις μέρες μας. Η 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διεξάγει ανασκαφικές έρευνες από το έτος 1989 επ' ευκαιρία κοινωφελών έργων στην περιοχή. Τα πορίσματα δε των ερευνών έχουν ανακοινωθεί και δημοσιευτεί στα Πρακτικά του Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Βόλο το έτος 2001 με θέμα «*Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής*»¹.

Σωστικές ανασκαφές κατά τη χρονική περίοδο 2006-2008 στην περιοχή των Παλαιών με αφορμή τις εργασίες τοποθέτησης δικτύου ύδρευσης και αγωγού φυσικού αερίου έφεραν στο φως τα εξής (**εικ. 1**):

1. Τμήματα του παλαιοχριστιανικού τείχους

- στην οδό Λαχανά. Τμήμα του τείχους και πύργος, στην τοιχοποιία του οποίου έχει γίνει χρήση αρχαίου υλικού, πώρινων και μαρμάρινων γωνιόλιθων.
- στην οδό Σουλίου. Τμήμα του τείχους πλάτους 2,5 μ. με χρήση αρχαίου υλικού στην τοιχοποιία του, πώρινων αρχιτεκτονικών μελών, όπως γωνιόλιθοι, σπόνδυλοι, τρίγλυφο και κίονες (**εικ. 2**).
- στην οδό Μητροπολίτου Γρηγορίου. Τμήμα του τείχους πλάτους 1,85 μ. από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα και κατεύθυνση Α-Δ.
- τμήμα πύργου σε κακή κατάσταση διατήρησης στο οικόπεδο Τσοπουρίδη, στα Ανατολικά του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Στο ίδιο οικόπεδο καθαρίστηκε κλίμακα μεταγενέστερη που για βαθμίδες έχει υλικό πιθανώς από την παρακείμενη παλαιοχριστιανική βασιλική (αμφικίονας, κοσμήτης κλπ.)
- τμήμα του τείχους καθώς και τμήμα προτειχίσματος στην οδό Σαρανταπόρου. Είναι η προς Βορράν συνέχεια της οχύρωσης του Κάστρου του Βόλου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο της Υπερτοπικής Αγοράς το έτος 1991².

2. Τμήμα του τείχους της ακρόπολης στην οδό Μητροπολίτου Γρηγορίου.

3. Πολλά κτιριακά στοιχεία του εσωτερικού του οικισμού, όπως τοίχοι με χρήση αρχαίου υλικού στην τοιχοποιία τους, δάπεδα, πήλινα και πλακόστρωτα, λιθόστρωτα, αγωγοί, πιθάρια, αγγεία και αρκετοί τάφοι, κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς.

4. Κατά την εκτέλεση του έργου «Βελτίωση κοινοχρήστων χώρων συνοικίας Παλαιών Βόλου» και, συγκεκριμένα, κατά την κατασκευή διαδρόμων στα Δυτικά του Μουσείου Ιστορίας της Πόλης –πρώην κτίριο Παπάντου– και εκατέρωθεν του τείχους του Κάστρου του Βόλου εντοπίστηκαν αρχαιότητες, οι οποίες εκτείνονται σε όλο το μήκος και το πλάτος των υπό διάνοιξη διαδρόμων. Οι αρχαιότητες αυτές διερευνήθηκαν αρχικά από συνεργείο της Εφορείας μας και στη συνέχεια με χρηματοδότηση του Γ' Κ.Π.Σ. Η εικόνα των αρχαιοτήτων είναι αποσπασματική, λόγω του περιορισμένου εύρους της υπό διερεύνηση έκτασης. Πρόκειται για

1. Ντίνα 2002, 148-153.

2. Ντίνα 1996, 116-151, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, τμήματα οικιών, φρέαρ, αποθήκη, κτιστό αγωγό και άλλα οικοδομικά κατάλοιπα. Οι αρχαιότητες χρονολογούνται από την παλαιοχριστιανική έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο.

Οι διάδρομοι πλακοστρώθηκαν και δημιουργήθηκε ένα περιμετρικό μονοπάτι που συνδέει την οδό Μητροπολίτου Γρηγορίου με την οδό Φερρών. Επίσης τοποθετήθηκε ηλεκτρολογική εγκατάσταση για το φωτισμό των μονοπατιών και του τείχους.

5. Κατά τη διάρκεια εργασιών στο κτίριο της παλαιάς καπναποθήκης Παπάντου και στο πλαίσιο του έργου «Δημιουργία Μουσείου Ιστορίας Πόλης Βόλου» αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων. Συγκεκριμένα, έγιναν εκσκαφικές εργασίες στο Δυτικό τμήμα του υπάρχοντος κτιρίου, προκειμένου να κατασκευαστεί ένας ενιαίος ισόγειος χώρος. Αποκαλύφθηκαν τάφοι παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων και αγωγοί μεταφοράς και διανομής ύδατος (εικ. 3-5). Πρόκειται για κτιστό στεγασμένο αγωγό, επιχρισμένο με λευκό ασβεστοκονίαμα με κατεύθυνση Β-Ν, μήκους 27 μ., πλάτους 1,20 μ. και ύψους 0,80 μ. (εικ. 6).

Τα τοιχώματα του αγωγού, πάχους 0,40 μ., είναι κατασκευασμένα από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και αραιή χρήση οστράκων παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η κάλυψή του αποτελείται από σχιστολιθικές πλάκες μεσαίων και μεγάλων διαστάσεων, ενώ σε ορισμένα σημεία σώζεται η επικάλυψη με λευκό ασβεστοκονίαμα, που χρησίμευε για τη στεγάνωσή του. Ο πυθμένας του αγωγού καλύπτεται με στρωτήρες κεράμους, οι οποίες διευκόλυναν τη ροή του νερού. Εφάπτονταν πολύ καλά μεταξύ τους και σε ορισμένα σημεία, ιδιαίτερα στους αρμούς, διακρίνονται ίχνη υδραυλικού κονιάματος για καλύτερη στεγάνωση. Τα κατακόρυφα τοιχώματα του αγωγού διατηρούν επίχρισμα με υδραυλικό κονίαμα, εξαιρετικής ποιότητας και υφής. Ο αγωγός διέθετε και κτιστό φρέαρ καθαρισμού, διαστάσεων 1,00 x 0,80 μ., που καλυπτόταν με σχιστολιθικές πλάκες. Ήταν κατασκευασμένο με αργολιθοδομή με κομμάτια πλίνθων και λευκό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Τμήμα ενός ακόμη αγωγού όμοιας κατασκευής με τον κύριο αγωγό αποκαλύφθηκε στο βόρειο άκρο του κτιρίου σε υψηλότερη στάθμη. Πιθανολογείται ότι χρησίμευε για τη μεταφορά ύδατος από το υψηλότερο επίπεδο, όπου ήταν κατασκευασμένο το τείχος.

Στα ευρήματα, που περισυλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή, περιλαμβάνονται σφονδύλι, ζεύγος χάλκινων ενωτίων, χάλκινο δακτυλίδι, τρεις χάλκινοι κρίκοι, χάλκινο νόμισμα, θραύσμα λυχναριού, χάλκινος λύχνος 6^{ου}-7^{ου} αιώνα (εικ. 7) και όστρακα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής.

Επειδή οι αποκαλυφθέντες αγωγοί βρέθηκαν ακέραιοι, διατηρήθηκαν ορατοί στο υπόγειο του Μουσείου Ιστορίας και εκπονήθηκε σχέδιο ανάδειξής τους.

6. Κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή υπέργειου χώρου στάθμευσης αυτοκινήτων και επαγγελματικών χώρων στη συμβολή των οδών Σέκερη και Λαχανά, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιριακού συγκροτήματος. Αποτελείται από δύο τουλάχιστον εσωτερικούς χώρους και δύο κατασκευές μικρών διαστάσεων, οι οποίες εφάπτονται στη Βορειοδυτική και τη Νοτιοανατολική εξωτερική πλευρά του κτιρίου. Όλοι οι αποκαλυφθέντες τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από επιμελημένη αργολιθοδομή και με ωχρόλευκο ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο τοπογραφικό του έτους 1887 σημειώνεται το κτίριο που αποκαλύψαμε και ταυτίζεται με πιθανότητα με λιμενικές εγκαταστάσεις.

Η Εφορεία μας εκτιμώντας τα μεγάλης σπουδαιότητας ευρήματα στην περιοχή των Παλαιών περιέλαβε στο έργο «Μελέτες Ωρίμανσης» και το Κάστρο των Παλαιών (εικ. 8). Η αρχαιολογική και αρχιτεκτονική προμελέτη βρίσκονται στο τελικό στάδιο και έχει γίνει πρόταση, μάλιστα πρώτης προτεραιότητας, για ένταξη του έργου στο ΕΣΠΑ. Οι προτάσεις της αρχιτεκτονικής προμελέτης περιλαμβάνουν εργασίες για τη συντήρηση και αποκατάσταση των τειχών με καθαρισμούς, ανασκαφές και αποχρωματώσεις, ενίσχυση των θεμελίων και συντήρηση του τείχους.

Το έργο της συντήρησης και αποκατάστασης του Κάστρου των Παλαιών Βόλου στοχεύει στην ανάδειξη ενός σημαντικού μνημείου, του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης, με διαχρονική κατοίκηση από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα. Στην περιοχή των Παλαιών συνυπάρχουν μνημεία από όλες τις περιόδους της ιστορίας της και η αποκατάσταση του κάστρου θα “συμπαρασύρει” και την πολιτιστική ανάδειξη και αξιοποίηση της περιοχής. Στην περιοχή λειτουργούν το Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα, το Μουσείο Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας και σύντομα ολοκληρώνεται το Μουσείο Ιστορίας της Πόλης του

Βόλου. Η ανάπλαση και ανάδειξη του Κάστρου θα συμβάλει στην πολιτιστική ανάδειξη της περιοχής, στην προσέλκυση επισκεπτών και στη δημιουργία πολλαπλών πολιτιστικών δραστηριοτήτων.

ΝΕΑ ΑΓΧΙΑΛΟΣ

Κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη χρονική περίοδο 2006-2008 στην επισκοπική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών, τη σημερινή Νέα Αγχιάλο, αποκαλύφθηκαν σημαντικά κτίσματα θρησκευτικού και κοσμικού χαρακτήρα.

Η αποκάλυψή τους μας έδωσε τη δυνατότητα να συλλέξουμε στοιχεία για τη συμπλήρωση του πολεοδομικού ιστού της πόλης, αλλά και για την ανάπτυξη της έξω από τα τείχη κατά μήκος του παραλιακού μετώπου της Νέας Αγχιάλου στον ευρύτερο χώρο της βασιλικής του Μαρτυρίου, αλλά και στον ευρύτερο χώρο της δέκατης παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Εντός του περιτειχισμένου χώρου

1. Στο χώρο της κεντρικής πλατείας της Νέας Αγχιάλου κατά τις εκσκαφές για την ανέγερση νέων καταστημάτων αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα, τα οποία με μεγάλη πιθανότητα ανήκουν στα προσκτίσματα της ένατης παλαιοχριστιανικής βασιλικής των μέσων του 5^{ου} αιώνα και αφορούν σε αποθηκευτικούς χώρους, πράγμα το οποίο δηλώνουν τα πιθάρια που βρέθηκαν είτε *in situ* είτε σε κομμάτια, αλλά και τα θραύσματα αγγείων και λυχναριών με ποικίλες παραστάσεις στο δίσκο τους (**εικ. 9-10**).

2. Στο οικοπέδο Δροσόπουλου σε απόσταση 50 μ. Ανατολικά του συγκροτήματος των βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου, αποκαλύφθηκαν λείψανα αποθηκευτικών χώρων αποτελούμενα από επτά (7) χωματόκτιστους τοίχους και τρεις (3) ασβεστόκτιστους, τρία δάπεδα από σχιστολιθικές πλάκες και μαρμάρινη λεκάνη ενσωματωμένη σε ασβεστόκτιστο τοίχο. Από την ανασκαφική έρευνα περισυλλέχθηκαν δύο πιθάρια, άφθονη κεραμική, θραύσματα γυάλινων αγγείων και χάλκινα νομίσματα παλαιοχριστιανικής εποχής.

3. Κατά τις εργασίες διάνοιξης αγωγού ομβρίων υδάτων από το Δήμο Νέας Αγχιάλου στις οδούς 30^{ης} Ιουλίου και Πυράσου αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα του εσωτερικού της πόλης, αγωγοί κτιστοί, δεξαμενές, τάφοι κιβωτιόσημοι πλακοσκεπείς, γλυπτά, καθώς και τμήμα της οχύρωσης πλάτους 2,00 μ. με τετράγωνο πύργο.

Εκτός του περιτειχισμένου χώρου

1. Σε απόσταση 15 μ. Νότια του συγκροτήματος των βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου στο οικοπέδο Βασ. Κουφαλιδάκη και Αθηνάς Κουντούρη αποκαλύφθηκε το προτείχισμα της οχύρωσης, πλάτους 1,30 μ. και μήκους 15 μ.

2. Νότια του προτειχίσματος στο οικοπέδο Κανάρη επί της οδού Ελευθερίας, ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε λείψανα τοιχοποιίας και δάπεδο με πήλινες πλάκες. Σημαντικό εύρημα, στη θεμελίωση ενός τοίχου, υπήρξε μολύβδινο αντίβαρο με οπή ανάρτησης από καμπανό πιθανώς του 4^{ου} αιώνα και την εξής επιγραφή (**εικ. 11**):

ΑΥΡΗΛΙΩΝ
ΕΡΜΗ Κ
ΑΙ ΝΕΙΚΟ
ΜΑΧΟΥ

3. Σε απόσταση 10,00 μ. Δυτικά της δυτικής πύλης της οχύρωσης στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Αντωνίου Μούκα και Παρασκευής Εξάρχου στη συμβολή των οδών 30^{ης} Ιουλίου και Τσιτσίνια αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα αστικού κτίσματος παλαιοχριστιανικής εποχής δύο οικοδομικών φάσεων με δάπεδα από ασβεστολιθικές και πήλινες πλάκες και φρέαρ (**εικ. 12**). Ένας χώρος του είχε χρησιμοποιηθεί για ταφές. Ερευνήθηκαν τρεις τάφοι κεραμοσκεπείς, μία παιδική ταφή με τη μορφή του εγχυτρισμού και ένας λακκοειδής τάφος με οστά από ανακομιδή. Το αστικό κτίσμα είχε εδραστεί σε χώρο όπου υπήρχαν τάφοι προγενέστερης εποχής. Η έρευνα που ακολούθησε απέκαλυψε τρεις τάφους κιβωτιόσημους και οκτώ κεραμοσκεπείς (**εικ. 13**). Από την έρευνα των τάφων περισυλλέχθηκαν είκοσι ένα γυάλινα αγγεία (**εικ. 14**), οινοχόες (**εικ. 15**), θραύσμα-

τα λυχναρίων και όστρακα πρώιμης παλαιοχριστιανικής εποχής. Τα ευρήματα ομοιάζουν με αυτά της ανασκαφής που διενήργησε ο Γεώργιος Σωτηρίου το έτος 1939 σε νεκροταφείο εκτός των τειχών της παλαιοχριστιανικής πόλης³.

ΠΑΡΑΛΙΑΚΟ ΜΕΤΩΠΟ

1. Κατά μήκος του παραλιακού μετώπου της Νέας Αγχιάλου στον ευρύτερο χώρο της βασιλικής του Μαρτυρίου συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στα οικοπέδα Μπίνα και Ιωάννου (εικ. 16)⁴. Ήλθε στο φως τμήμα ενός πολυτελούς οικοδομήματος με προσανατολισμό στον άξονα ΒΑ-ΝΔ. Το κτίριο αναπτυσσόταν γύρω από μία κεντρική κιονοστήρικτη αυλή (αίθριο), στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες, της οποίας έχουν αποκαλυφθεί οι τρεις πλευρές, ενώ παραμένει ανεξερεύνητη η Δυτική. Στην πρόσοψη του οικοδομήματος υπήρχαν τρεις χώροι, εκ των οποίων ο κεντρικός έχει πλάτος διπλάσιο από τους πλευρικούς, ήταν στρωμένος με ψηφιδωτό δάπεδο και επικοινωνούσε με τους πλευρικούς χώρους μέσω θυραίων ανοιγμάτων. Τα δάπεδα των δύο πλευρικών χώρων ήταν στρωμένα με πήλινες πλάκες. Οι τοιχοποιίες του οικοδομήματος ακολουθούν το μεικτό σύστημα τοιχοδομίας.

Αν και η κάτοψη του οικοδομήματος προς τα Δυτικά δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως, η διάταξη των χώρων είχε ως εξής: ορθογώνια δωμάτια πλαισίωναν το αίθριο, ενώ παρεμβάλλονταν περιμετρικές στοές. Με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας θα πραγματοποιηθεί η πλήρης αποκάλυψή τους.

Από τις κιονοστοιχίες του αιθρίου βρέθηκαν *in situ* τρεις μαρμάρινες βάσεις κίωνων, ενώ μία ακόμη έχει αποσπαστεί και κείται στο δάπεδο της Νότιας στοάς. Τόσο στο αίθριο όσο και στα δωμάτια την πρόσοψης εντοπίστηκαν πεσμένα επτά τεμάχια από κορμούς αρράβδωτων κίωνων, τρία ιωνικά κιονόκρανα και επτά επιθήματα κοσμημένα και στις δύο όψεις με σχηματοποιημένα φύλλα ριπιδοειδούς άκανθας.

Από τα έως τώρα αποκαλυφθέντα τμήματα του κτιρίου συνάγεται ότι πρόκειται για πολυτελή παραθαλάσσια έπαυλη. Ενδιαφέρουσα είναι η τεχνική και ο διάκοσμος των αρχιτεκτονικών μελών. Ο απλοποιημένος διάκοσμος και η σχεδόν επιπεδόγλυφη τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στα ιωνικά κιονόκρανα, αλλά και η μορφή των ριπιδοειδών φύλλων των επιθημάτων, που απαντά σε μια μεγάλη ομάδα συναφών αρχιτεκτονικών μελών από την περιοχή, παραπέμπουν σε εποχή οψιμότερη του 6^{ου} αιώνα, δηλαδή στους μεταβατικούς χρόνους.

Από την πρόσοψη του κτιρίου ξεκινούσε αποχετευτικός αγωγός, μήκους 12,80 μ. που κατέληγε στη θάλασσα, συναντώντας στην πορεία του το θαλάσσιο τείχος. Τμήμα του τείχους, πλάτους 1,30 μ. και μήκους 27,00 μ., αποκαλύφθηκε Ανατολικότερα και σε πορεία παράλληλη με την πρόσοψη του οικοδομήματος.

Κατά την έρευνα περισυλλέχτηκαν τμήματα αμφιγύφων θωρακίων, ιωνικά κιονόκρανα, επιθήματα, τμήματα μαρμάρινων κίωνων, κατώφλια, τράπεζες, λεκανίδες, ορθομαρμαρώσεις, πρόβολοι, όστρακα, τμήματα πιθαρίων, θραύσματα λύχνων, γυάλινα αγγεία, μέταλλα και χάλκινα αντικείμενα και θησαυρός 108 χάλκινων νομισμάτων, τα περισσότερα από τα οποία είναι δεκαεξανούμια Ιουστινιανού νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης (εικ. 17).

2. Σε απόσταση 120 μ. στα Νότια της έπαυλης, στο οικόπεδο Ιωάννου Παπουτσή, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν εξήντα ένας τάφοι του συνήθους για την περιοχή κεραμοσκεπούς τύπου, έξι τάφοι κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς και ένα ταφικό αγγείο. Στους περισσότερους το σκελετικό υλικό βρέθηκε αποσπασμένο. Επρόκειτο για ταφές ενηλίκων και μία παιδική.

Από την έρευνα των τάφων περισυλλέχτηκαν χάλκινη πόρπη (εικ. 19), χάλκινο βραχιόλι, χάντρες περιδεραιού, χάλκινα ενώτια, τμήματα λύχνων, οινοχών, αμφορέων, σκυφιδίων, αμφορίσκων και όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής.

Στη Νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε οδόστρωμα διαστάσεων 4,30 × 8,00 μ. (εικ. 18).

Παράλληλα με τις ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης του λουτρού με τα υπόκαυστα στο οικόπεδο Πέτρου Ιλτσόπουλου⁵, καθώς και εργασίες συντήρησης και σχεδιαστική αποτύπωση του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα της βασιλικής του Μαρτυρίου.

3. Σωτηρίου 1939, 61-72.

4. Ντίνα 2006, 425-426.

5. Ντίνα 2006, 424.

Στον ευρύτερο χώρο της 10^{ης} παλαιοχριστιανικής βασιλικής ανασκαφικές έρευνες στα οικοπέδα Παρασκευής Αγγελούση και Χριστόφορου Μπαναγή αποκάλυψαν κτιριακά λείψανα με πήλινα δάπεδα πολύ καλής διατήρησης, τα οποία σύμφωνα και με τα ευρήματα που περισυλλέχτηκαν, παρέχουν ενδείξεις ότι υπήρχε κατοίκηση και στο Ανατολικό παραλιακό μέτωπο, κυρίως με κτίσματα που σχετίζονται με αγροτικές εγκαταστάσεις παλαιοχριστιανικής εποχής.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Οι σωστικές ανασκαφές έφεραν στο φως και πολυάριθμους τάφους από τα παλαιοχριστιανικά νεκροταφεία των Φθιωτίδων Θηβών.

1. Στο οικοπέδο Παντελή Μακρίδη, στη συμβολή των οδών Παπαδοπούλου και Βενιζέλου, ερευνήθηκαν δεκαπέντε τάφοι του συνήθους για την περιοχή κεραμοσκεπούς τύπου.
2. Στο οικοπέδο Αθανασίου και Χρήστου Φυτιλή, στην οδό Βενιζέλου 8Α, ερευνήθηκαν είκοσι επτά τάφοι του ίδιου τύπου.
3. Στο οικοπέδο Χρήστου Σαμουρέλη, στην οδό Ζλατάνου ερευνήθηκαν τρεις τάφοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς και δεκαεπτά κεραμοσκεπείς. Από την έρευνα περισυλλέχτηκαν μέταλλινα αντικείμενα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, κεραμική παλαιοχριστιανικής εποχής και σε έναν κιβωτιόσχημο τάφο είχε χρησιμοποιηθεί για καλυπτήρια πλάκα επιτύμβια στήλη υστερορρωμαϊκών χρόνων με την εξής επιγραφή (**εικ. 20**):

ΕΥΛΙΜΕΝΕ ΗΡΩC
ΧΡΗCΤΕ ΧΑΙΡΕ
ΕΤΩΝ ΙΗ

4. Στο οικοπέδο Χρήστου Σαρσώνη, στην οδό Διαμαντοπούλου, ερευνήθηκαν τριάντα επτά τάφοι κεραμοσκεπείς, τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι και δύο ταφικά αγγεία (**εικ. 21**). Περισυλλέχθηκαν μέταλλινα αντικείμενα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και κεραμική παλαιοχριστιανικής περιόδου.
5. Τέλος, κατά τις εργασίες κατασκευής του εσωτερικού δικτύου ύδρευσης της Νέας Αγχιάλου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν σποραδικά μικρότερης κλίμακας κτιριακά λείψανα και ταφές σε όλες σχεδόν τις οδούς του Δ.Δ. Νέας Αγχιάλου, κυρίως όμως στην εκτός των αρχαίων τειχών περιοχή. Αναφέρομε επιγραμματικά: στην οδό Χρηστάκη πέντε κιβωτιόσχημοι κτιστοί πλακοσκεπείς και οκτώ κεραμοσκεπείς, στην οδό Γεωργιάδου ένας κιβωτιόσχημος κτιστός πλακοσκεπής και τρεις κεραμοσκεπείς, στην οδό Διαμαντοπούλου δώδεκα κεραμοσκεπείς και τέσσερις κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς. Σε έναν κιβωτιόσχημο βρέθηκε τμήμα ενεπίγραφης στήλης, του 5^{ου}-6^{ου} αιώνα, με την εξής επιγραφή (**εικ. 22**):

+
+ΜΝΗΜΙΟΝ
ΕΝΘΑ ΚΑΤΑ
ΚΙΤΕ ΝΕΟC
ΕΥΦΗΜΙΟC

Εν κατακλείδι διαπιστώνουμε ότι οι σωστικές ανασκαφές που διενεργεί η 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συστηματικά, εντός εισαγωγικών, τα τελευταία χρόνια τόσο στην περιοχή των Παλαιών Βόλου, όπου τοποθετούμε την παλαιοχριστιανική Δημητριάδα, όσο και στις Φθιώτιδες Θήβες, δεν παύουν να μας καταπλήσσουν με τον πλούτο και τη σπουδαιότητα των ευρημάτων τους.

SUMMARY

**EXCAVATIONS AT PALAIA, VOLOS, AND AT THE EARLY CHRISTIAN CITY
OF THE PHTHIOTIC THEBES, NEA ANCHIALOS**

Aspasia Dina

The 7th Ephorate of Byzantine Antiquities conducted numerous rescue excavations in the district of Palaia, Volos, from 2006 to 2008, during which parts of the Early Christian and Byzantine fortification were uncovered, as well as vestiges of buildings and numerous finds that enrich our knowledge of the town plan and the urban development of Demetrias during Late Antiquity and the Middle Ages.

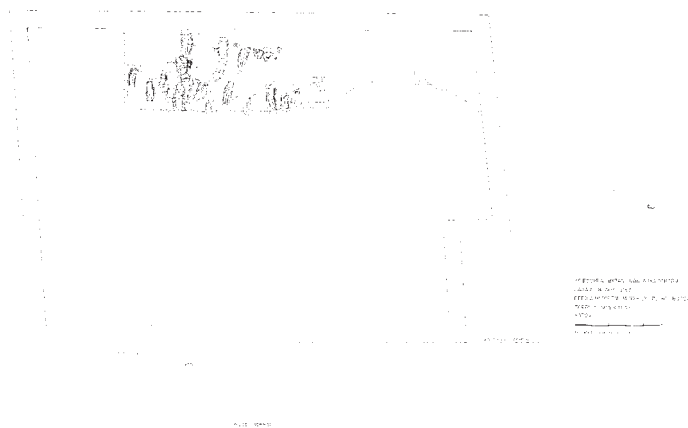
Impressive were the results of the excavations –in the form both of buildings and small finds– in the Early Christian city of Phthiotic Thebes. The research within the city precinct brought to light secular buildings, whereas mansions and cemeteries were partly excavated *extra muros*, in the outskirts and mainly along the coastal line.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

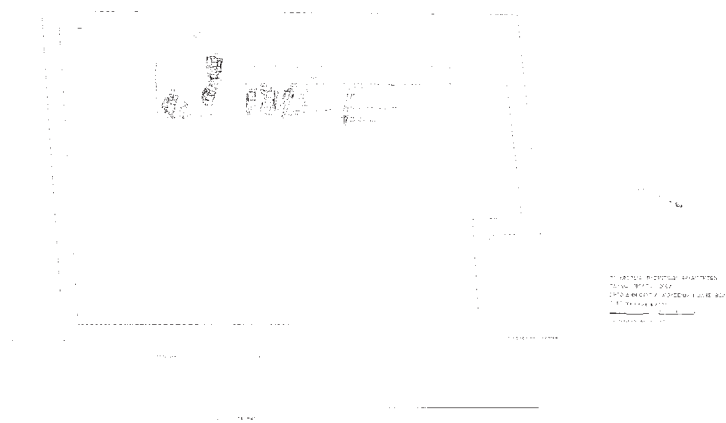
- Ντίνα Α., 1996. Η παλαιοχριστιανική Δημητριάδα και οι μετέπειτα αναφορές της. *Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994 «Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο»*, Βόλος, 112-158.
- Ντίνα Α., 2002. Το Κάστρο του Βόλου: Ιστορία-Αρχαιολογία-Ανάδειξη, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 148-153.
- Ντίνα Α., 2006. Παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στην παραλία των Φθιωτίδων Θηβών – Νέας Αγχιάλου, *ΑΕΘΣΕ* 2, 423-439.
- Σωτηρίου Γ., 1939. Ανασκαφαί εν Νέα Αγχιάλω, *ΠΑΕ*, 61-72.

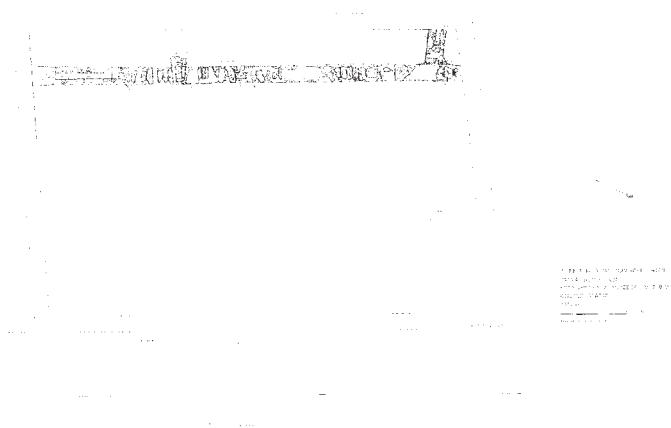

Εικ. 3. Παλαιά Βόλου. Μουσείο Ιστορίας Πόλης Βόλου. Τάφοι (πρώτη φάση). Σχέδιο.

Εικ. 4. Παλαιά Βόλου. Μουσείο Ιστορίας Πόλης Βόλου. Τάφοι (δεύτερη φάση). Σχέδιο.

Εικ. 5. Παλαιά Βόλου. Μουσείο Ιστορίας Πόλης Βόλου. Αγωγός. Σχέδιο.

Εικ. 6. Παλαιά Βόλου. Κτιστός αγωγός μεταφοράς και διανομής νερού.

Εικ. 7. Παλαιά Βόλου. Χάλκινος λύχνος 6ου-7ου αι.

Εικ. 8. Παλαιά Βόλου. Δυτική πλευρά κάστρου Βόλου.

Εικ. 9. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Ανασκαφή στην κεντρική πλατεία. Λυχνάρι με τη θυσία του Αβραάμ στο δίσκο.

Εικ. 10. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Ανασκαφή στην κεντρική πλατεία. Λυχνάρια παλαιοχριστιανικής εποχής.

Εικ. 11. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Κανάρη. Μολύβδινο αντίβαρο καμpanού με επιγραφή.

Εικ. 12. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Μούκα. Αποψη ανασκαφής.

Εικ. 13. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Μούκα. Κιβωτιόσχημος τάφος με γυάλινα αγγεία.

Εικ. 14. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Μούκα. Γυάλινα αγγεία.

Εικ. 15. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Μούκα. Οινοχόες.

Εικ. 16. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδα Μπίνα και Ιωάννου. Αποψη ανασκαφής.

Εικ. 17. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος, Οικόπεδα Μπίνα και Ιωάννου. Χάλκινα νομίσματα.

Εικ. 18. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος, Οικόπεδο Ι. Παπουτσή. Οδόστρωμα.

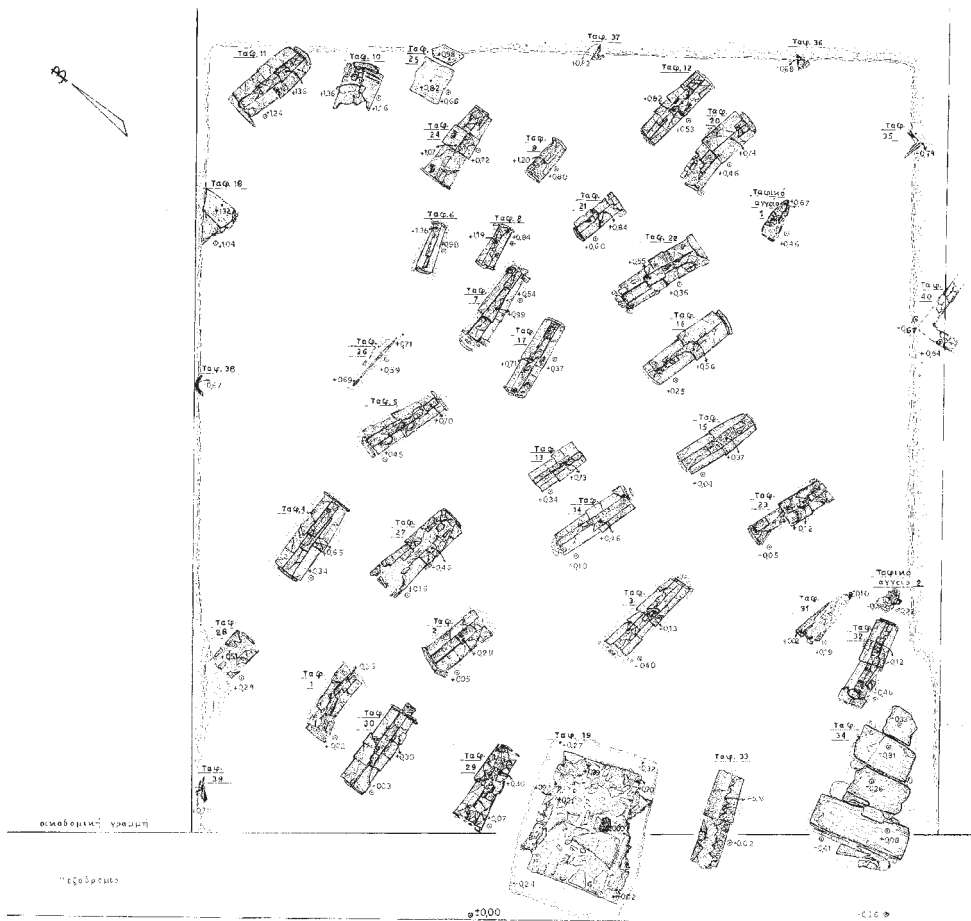
Εικ. 19. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχίαλος, Οικόπεδο Ι. Παπουτσή. Χάλκινη πόρπη.

Εικ. 20. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Χρ. Σαμουρέλη. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη.

Εικ. 22. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχιάλος. Οδός Διαμαντοπούλου. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη.

Εικ. 21. Φθιώτιδες Θήβες – Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Χρ. Σαρσώνη. Συστάδα τάφων. Σχέδιο.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΚΙΣΣΑΒΟΥ

Σταυρούλα Σδρόλια

Το 2008 δημόσια και ιδιωτικά έργα έδωσαν την ευκαιρία να διεξαχθούν ανασκαφικές έρευνες στην κοιλάδα των Τεμπών και την παραλιακή Βελίκα, που έφεραν στο φως στοιχεία της παλαιοχριστιανικής περιόδου, εποχής γνωστής μόνο από πηγές¹.

Στα πλαίσια του νέου οδικού έργου που περιλαμβάνει δύο σήραγγες στον Κίσσαβο, τμήμα της οδού Μαλιακός-Κλειδί, ερευνήθηκε η θέση με την επωνυμία Χάνι της Κοκόννας ή Τσιριγά Χωράφια (εικ. 1). Η θέση αυτή βρίσκεται κοντά στη Δυτική έξοδο του στενού και κάτω ακριβώς από απότομο βραχώδες ύψωμα, που κλείνει στην πλευρά αυτή το στενό των Τεμπών, στο οποίο ανοίχθηκε το Νότιο στόμιο της μεγάλης σήραγγας. Στο ύψωμα αυτό εντοπίστηκε εκτεταμένο **αρχαίο λατομείο** λευκού μαρμάρου, από το οποίο διατηρούνται αρκετές λατομικές εστίες, που λέγονται από τους ντόπιους «χράπες». Σε αυτές διακρίνονται ακόμη κατά τόπους τμήματα λατομικού υλικού σε μορφή ακατέργαστων κίωνων², καθώς και σωροί τριμμένου υλικού από την πρόχειρη επεξεργασία που γινόταν επί τόπου.

Δυτικά του αρχαίου λατομείου, και σε χαμηλό ύψωμα που εξέχει από τον κύριο όγκο του Κίσαβου, εντοπίστηκαν **λείψανα παλαιοχριστιανικού οικισμού**, που περιλαμβάνει μικρό τμήμα νεκροταφείου και λίγα ερείπια κτιρίων, κυρίως βιοτεχνικού χαρακτήρα.

Στην κορυφή ανασκάφηκε **τμήμα νεκροταφείου** από πέντε τάφους, το οποίο φαίνεται ότι συνεχίζεται στην προς Νότον δασωμένη έκταση³. Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, σκαμμένοι στο βραχώδες έδαφος, με τοιχώματα από σχιστολιθικές πλάκες και κάλυψη από το ίδιο υλικό. Έχουν προσανατολισμό στον άξονα Ανατολή-Δύση και περιέχουν περισσότερες από μία ταφές.

Εξωρίζει ένας από τους τάφους, ο Βορειότερος, που είχε κτιστά τοιχώματα από πλίνθους και κάλυψη από λιθόπλακες. Οι ταφές που βρέθηκαν στο εσωτερικό του ανήκουν σε δύο χρονικές φάσεις. Η κύρια φάση περιείχε ένα νεκρό σε στάση χριστιανικής ταφής και χρονολογήθηκε με νόμισμα στην εποχή του Ιουστινιανού, ενώ κάτω από αυτή βρέθηκαν οστά από ανακομιδές παλαιότερων ταφών, μαζί με θησαυρό 24 χάλκινων νομισμάτων του 4^{ου} αιώνα, αποτελούμενο από μικρές χάλκινες υποδιαίρεσεις. Παρόμοιες φάσεις παρουσίαζαν και οι άλλοι τάφοι. Συγκεκριμένα, στους τάφους αρ. 3 και 4 βρέθηκαν νομίσματα του Ιουστινιανού και στον τάφο 5 θησαυρός έντεκα μικρών χάλκινων νομισμάτων του 4^{ου} αιώνα. Οι τάφοι αρ. 4 και 5 περιείχαν κοσμήματα, και συγκεκριμένα χάλκινα βραχιόλια και σκουλαρίκια⁴ (εικ. 5, 6), καθώς και περιδέραιο από πήλινες χάντρες.

Σε απόσταση 50 μ. Δυτικότερα του νεκροταφείου αρχίζουν τα **κτιριακά λείψανα**, από τα οποία σώζεται καλύτερα ορθογώνια δεξαμενή-ληνός με τον αποθηκευτικό της χώρο, τον πιθεώνα. Σε αρχικό ορθογώνιο χώρο σωζόμενου μήκους 9 μ. και πλάτους 8 μ., κτισμένου με αργολιθοδομή και λάσπη ως συνδετικό υλικό, προστέθηκε τον 6^ο αιώνα ορθογώνια δεξαμενή-ληνός, διαστάσεων 5,50 × 8,20 μ., κτισμένη με λίθους σε ισχυρό ασβεστοκονίαμα (εικ. 2, 3). Μόνον ο Ανατολικός της τοίχος σώζεται σε καλή κατάσταση και έχει πλάτος 0,60 και ύψος από το δάπεδο 0,50μ. Από το τμήμα του δαπέδου που σώζεται, και παρουσιάζει ισχυ-

1. Βλ. Koder – Hild 1976, λ. *Λυκοστόμιο, Τέμπη, Βελίκα*.

2. Παρόμοια τμήματα κίωνων βρέθηκαν επίσης, στις όχθες του Πηνειού, με συνέπεια να μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι θα προωθούνταν στο εμπόριο από το λιμάνι των εκβολών του Πηνειού. Αναφορά στο λατομείο, βλ. Αρβανιτόπουλος 1911, 292.

3. Η ύπαρξη του νεκροταφείου ήταν γνωστή από παλαιότερα και αποδιδόταν σε στρατόπεδο, όπου διέμενε η φρουρά των Τεμπών. Στρούλιας 1998, 90.

4. Τα σκουλαρίκια, σχήματος απλού κρίκου με προσαρτημένο μικρότερο κρίκο και αναρτημένο σφαιρίδιο, μοιάζουν με ευρήματα από την Άζωρο Ελασσόνας (Μπακιρτζή 2002, αρ. 552) και το Μπγιάδουδι Επανομής (Παζαράς 2009, 144), τα οποία χρονολογούνται από τον 2^ο-5^ο αι.

ρή κλίση προς τα δυτικά, φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένο με αργούς λίθους σε κονίαμα και επιστρωμένο με υδραυλικό κονίαμα, συνολικού πάχους 10 εκ. Στα Δυτικά του και μέσα στο προγενέστερο κτίσμα ενσωματώθηκε το κτιστό υπολήνιο, διαστ. 1,50 × 2,40 μ., και το υπόλοιπο τμήμα χρησιμοποιήθηκε ως πιθεώνας, όπως φαίνεται από τμήμα πίθου που βρέθηκε κατά χώραν. Το υπολήνιο (εικ. 4) σώζει ενσωματωμένο τον πυθμένα πιθαριού, διαμέτρου 0,65 μ. και βάθους 0,30 μ., ο οποίος χρησίμευε πιθανόν για την κατακάλυψη του ιζήματος. Η τελευταία φάση της δεξαμενής χρονολογείται με νομίσματα και αντίστοιχη κεραμική στην περίοδο του Ιουστινιανού.

Ληνοί της περιόδου αυτής έχουν ανασκαφεί αρκετοί τα τελευταία χρόνια⁵, αλλά στην περιοχή της Λάρισας είναι η πρώτη κατασκευή παλαιοχριστιανικών χρόνων που εντοπίζεται. Ωστόσο η αμπελοκαλλιέργεια στον Κίσσαβο είναι γνωστό ότι γνώριζε από παλιά άνθηση, κυρίως στην Ανατολική του πλευρά, αφού το κρασί αποτελούσε το κύριο εξαγωγικό προϊόν της αρχαίας Μελιβόιας⁶. Ο μεγαλύτερος ληνός που έχει εντοπιστεί στην περιοχή είναι αυτός της Παλιουριάς, ανήκει στην μεσοβυζαντινή περίοδο και σχετίζεται με τα μοναστήρια του Όρους των Κελλίων⁷. Ληνοί με κτιστά υπολήνια είναι συχνοί σε παλαιοχριστιανικά συγκροτήματα παραγωγής κρασιού⁸, όπως στις Λουλουδιές Πιερίας⁹, στη Βεριά¹⁰ και τη Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής¹¹.

Σε μικρή απόσταση προς τα Νότια του ληνού Τεμπών βρέθηκε η εσχάρα μικρού ορθογώνιου κεραμικού κλιβάνου, διαστάσεων 1,50 × 1,60 μ. (εικ. 7), και Νοτιότερα σε αρκετή έκταση πεσμένοι λίθοι, που προέρχονται από αταύτιστα μέχρι στιγμής κτίρια. Η εσχάρα του κλιβάνου έχει διατηρηθεί σε καλή κατάσταση και φέρει τρεις σειρές οπών, μέσω των οποίων διοχετευόταν η θερμότητα στα υπερκείμενα αγγεία, χωρίς δυστυχώς να βρεθεί ίχνος από τα τελευταία εξαιτίας της πολύ μικρής επίχωσης. Η είσοδος του θαλάμου καύσης βρισκόταν στα Δυτικά, όπου διακρίνεται το ημικυκλικό της άνοιγμα, αλλά το εσωτερικό του κλιβάνου δεν έχει ανασκαφεί ακόμη, με συνέπεια ο τρόπος στήριξης της εσχάρας να παραμένει άγνωστος. Από τους διαλυμένους πηλούς του γύρω χώρου, πιθανολογείται η ύπαρξη και άλλου κλιβάνου, που καταστράφηκε, αφού οι κλιβανοί συνήθως απαντούν σε ομάδες.

Ο ανασκαφείς κλιβανός ανήκει στο συνηθέστερο είδος των παλαιοχριστιανικών κλιβάνων με ορθογώνιο σχήμα¹². Κάτω από τους λίθους, σε γειτονικές τομές, εντοπίστηκε μία μεγάλη ομάδα νομισμάτων του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., που υποδηλώνουν την πρώτη φάση κατοίκησης του χώρου. 50 νομίσματα, τα περισσότερα του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β' (324-361) και άλλων αυτοκρατόρων μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, βρέθηκαν σε μικρό σχετικά χώρο 5 × 5 μ., και ίσως συνιστούν νομισματικό θησαυρό, που απεκρύβη σε κάποια από τις βαρβαρικές επιδρομές, οι οποίες είναι γνωστό ότι εντείνονται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα¹³.

Η μικρή επίχωση που σώθηκε στο βραχώδες και επικλινές έδαφος, μόλις 0,30-0,50 μ., συνέβαλε στη χαμηλή διατήρηση των οικιστικών λειψάνων. Τα παραπάνω ευρήματα δημιουργούν την εικόνα ενός μικρού οικισμού, που πιθανότατα συνεχίζεται στον προς Νότον δασωμένο λόφο, όπου υπάρχουν σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα κατά τη διάνοιξη αγροτικών οδών. Ο οικισμός αυτός δεν είναι εύκολο να ταυτιστεί από τις πηγές¹⁴ και μπορεί να συνδεθεί με τη λειτουργία του λατομείου, που αναφέρθηκε παραπάνω. Το ανασκαφέν τμήμα σχετιζόταν με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες του οικισμού, που ως γνωστόν τοποθετούνται εκτός κέντρου, ενώ ο οικιστικός πυρήνας θα ήταν ψηλότερα από το μικρό τμήμα του ερευνημένου νεκροταφείου. Οι δύο χρονολογικές φάσεις που επισημάνθηκαν, η πρώτη του 4^{ου} και η άλλη του 6^{ου} αι., αποτελούν εποχές με μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα, στις οποίες το λατομείο θα πρέπει να λειτουργούσε με εντατικούς ρυθμούς και να επηρέαζε και τη ζωή του οικισμού.

5. Ράπτης 2001, 103κ.ε. Για την περιοχή της Μαγνησίας, βλ. Σταντζούρης – Παπαγιώτης στην παρούσα έκδοση.

6. Helly 2004, 113.

7. Σδρόλια 1988, 474-75.

8. Ράπτης 2001, 274 κ.ε.

9. Μαρκή 1995, 196-97, σχ. 1, εικ. 1-2.

10. Παζαράς – Τσανανά 1991, 291, σχ. 2, εικ. 3-4.

11. Τόσκα – Χατζάκης 2000, 312, εικ. 1, σχ. 3.

12. Ράπτης 2001, 149 κ.ε., Ράπτης 2006, 230. Κεραμικοί κλιβανοί κυκλικής μορφής ανασκάφηκαν στην περιοχή της πρώην λίμνης Κάρλας, στη θέση Αεράνη, ανάλογου μεγέθους με την περίπτωση μας. Ντίνα 2003, 371κ.ε.

13. Από το 380 κ.ε. είναι γνωστές οι επιδρομές των Γόθων, με σοβαρότερη εκείνη του Αλάρικου το 395. Αβραμέα 1974, 99. Στη διάρκεια της τελευταίας επιδρομής εγκαταλείπεται η Διοκλητιανούπολη (Πέτκος 2000, 587), όπως και πολλές άλλες οικιστικές μονάδες στη Βόρεια Ελλάδα. (Τζαναβάρη – Φίλης 2000, 163).

14. Δεν υπάρχει συμφωνία ως προς την τοποθέτηση του βυζαντινού Λυκοστομίου, το οποίο σχετίζεται με τα Τέμπη και έδωσε το όνομά του στην ομώνυμη επισκοπή, όμως οι αναφορές του προέρχονται από τη μέση και κυρίως την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο αναφέρεται η επισκοπή Θεσσαλικών Σαλτών. Αβραμέα 1974, 75, Koder – Hild 1976, 72.

Δύο χλμ. Ανατολικότερα από την παραπάνω θέση στο στενότερο σημείο της Κοιλιάδας που, κατά τις πηγές, μπορούσε να τύχει επιτυχούς υπεράσπισης με 10 μόνο μαχητές. βρίσκεται **το γνωστό ως Κάστρο της Ωριάς**¹⁵. Εδώ έγιναν μικροί καθαρισμοί από τη βλάστηση και φάνηκε ότι η οχύρωση περιλαμβάνει στο κατώτερο επίπεδο τμήματα περιβόλου διαφορετικής χρονολογίας, καθώς και έναν Υστεροβυζαντινό πύργο ψηλά στο βράχο για την εποπτεία του χώρου. Το κάτω οχυρό φαίνεται ότι ανήκε σε κτίριο διαμονής φρουράς, όπως φαίνεται από παλιότερες απεικονίσεις. Εδώ θα αρχίσουν σύντομα καθαρισμοί στα πλαίσια στερεωτικών εργασιών, οι οποίες ελπίζουμε ότι θα διαλευκάνουν τον χαρακτήρα του σημαντικού αυτού μνημείου.

Τέλος, **στη ΒΑ έξοδο των Τεμπών**, εν όψει του κατασκευαζόμενου έργου πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα και εντοπίστηκαν παλαιοχριστιανικά λείψανα στη θέση Παλιοκκλησί, δίπλα στην έξοδο της κατασκευαζόμενης σήραγγας αρ. 2. Εδώ τοποθετείται η παλαιοχριστιανική εκκλησία, τα ερείπια της οποίας διέκριναν παλαιότεροι ερευνητές¹⁶, και δίπλα της λείψανα οικισμού της Υστερης Αρχαιότητας, με τα οποία σχετίζονται λίγοι τάφοι που είναι ορατοί και σήμερα. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο (5^{ος} αι. μ.Χ.) εδώ τοποθετείται η πολίχνη Αλώιον, οι ιδρυτές της οποίας επεχείρησαν, σύμφωνα με μυθική διήγηση, να τοποθετήσουν το Πήλιο πάνω στην Όσσα για να φθάσουν τον Όλυμπο και να νικήσουν τους αθάνατους¹⁷. Η θέση αυτή, κάτω από την οποία ο Αρβανιτόπουλος το 1910 διέκρινε επίσης λείψανα λουτρών και πανδοχείων¹⁸, σχετίζεται με τον έλεγχο της εισόδου των Τεμπών και της γέφυρας του Πηνηιού. Στη σημαντική αυτή θέση βρισκόταν, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, και το φημισμένο ιερό του Απόλλωνα, όπως ανέφερε ο αρχαιολόγος Ν. Θεοχάρης το 1957, που βρήκε τα λείψανά του κάτω από Βυζαντινό ναό κατά τις εργασίες εκσκαφής βάθρων της νέας γέφυρας του Πηνηιού. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν και αναθηματικές επιγραφές αφιερωμένες στον Απόλλωνα Πύθιο¹⁹. Οι αρχαιότητες αυτές, παρόλη τη γειτνίαση, δεν έχουν συμπέσει μέχρι στιγμής με την πορεία του νέου οδικού έργου Τεμπών, γι' αυτό και δεν έγιναν ανασκαφικές έρευνες.

Εκτός από τις έρευνες στα Τέμπη, την ίδια χρονιά, το 2008, ανασκάφηκε **παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα στον παραλιακό οικισμό Βελίκα του Δήμου Μελιβοίας**, στα πλαίσια εκσκαφών για ανέγερση οικοδομής στο οικοπέδο Γ. Καλαγιά – Α. Κωνσταντίνου. Εδώ αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα σε χώρο διαστάσεων 25×25μ., που αποτελείται σχηματικά από τέσσερις ορθογώνιους χώρους διαφορετικών φάσεων γύρω από κεντρική αυλή (εικ. 8, 9). Τα αρχαιότερα κτίσματα (Α' φάση) εντοπίστηκαν κάτω από τη βόρεια πτέρυγα του συγκροτήματος και σε διαφορετικό προσανατολισμό από αυτήν. Διατηρούνται αποσπασματικά και χρονολογούνται βάσει κεραμικής στην πρώιμη παλαιοχριστιανική περίοδο. Δεν έγιναν έρευνες στα βαθύτερα στρώματα, αλλά η σποραδική ανεύρεση ελληνιστικής κεραμικής υποδηλώνει την ύπαρξη παλιότερης κατοίκησης. Στα Ανατολικά του συγκροτήματος βρίσκεται ορθογώνιο κτίσμα διαστάσεων 11×6 μ. (έστω χώρος 1), από το οποίο αποκαλύφθηκαν μόνον δύο τοίχοι, ο Βόρειος με ένα άνοιγμα και ο Δυτικός με δύο ανοίγματα (Β' φάση). Ο Νότιος τοίχος είναι κατεστραμμένος, ενώ ο Βόρειος συνεχίζεται στο όμορο προς Ανατολάς οικοπέδο (ιδιοκτησίας Ι. Καλαγιά). Εκεί αναφέρθηκε το 1973 ανεύρεση παλαιοχριστιανικού ναού, από τον οποίο προήλθαν παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα και βάσεις κίωνων, με μοναδικό σωζόμενο σήμερα ένα κιονόκρανο στην αυλή του ιδιοκτήτη (ιωνικού τύπου με συμφυρές επίθημα)²⁰, που έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα. Το κτίσμα, που βρέθηκε το 2008, είναι ισχυρή ασβεστόκτιστη κατασκευή με πάχος τοίχων 0,75 μ., κτισμένη με ημιλαξευτούς λίθους και ισχυρό κονίαμα, καθώς και εξωτερικό επίχρισμα. Δεν σώζεται δάπεδο και η θεμελίωση του κτιρίου βρίσκεται σε βάθος 1 μ., μέσα σε στρώμα άμμου.

Στο κτίριο αυτό προστέθηκε (Γ' φάση) μία πτέρυγα προς Βορρά, εσωτερικού πλάτους 2,80 μ., και μία προς Δυσμάς, πλάτους 3,30 μ. (χώρος 2), κτισμένες με αργολιθοδομή, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Η Βορεινή πτέρυγα διαθέτει χώρισμα στην προέκταση προς Βορρά του ασβεστόκτιστου τοίχου, που δημιουργεί τους χώρους 3 και 4. Ο χώρος 3 (προς Ανατολάς) υποδιαιρέθηκε μεταγενέστερα σε δύο μέρη με χώρισμα, που καταλαμβάνει το μισό του πλάτους. Στο κέντρο του χώρου 3α εντοπίστηκε κτιστή ορθογώνια κατασκευή με μι-

15. Βακαλόπουλος 1972, Αβραμέα 1974, 76-77. Για τις αναφορές των περιηγητών Ρούσκας 2004, 109 κ.ε. Ρούσκας 2007, 17 κ.ε. και σποραδικά.

16. Λάμπρος 1905, 278. Λαμπάκης 1904, 84, εικ. 18. Αρβανιτόπουλος 1911, 289. Stählin 1924 (2002), 63.

17. Meineke 1958, 79.

18. Αρβανιτόπουλος 1911, 289.

19. Θεοχάρης 1960, 175. Ο Πύθιος Απόλλων συνδέεται με τον Απόλλωνα Τεμπείτη σε άλλες επιγραφές. Ιντζεσίλογλου 1984, 74.

20. Νικονάνος 1973, 382, πίν. 328γ (δύο κιονόκρανα, τρεις βάσεις και ένα τμήμα κίονα). Vemi 1989, 119, πίν. 31. Βαραλής 2003, 358, αρ. 2.

κρή λεκάνη στη μέση, διαμέτρου 0,70 μ., και διατηρούμενου βάθους 0,30 μ., επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα (**εικ. 10**). Στο εσωτερικό της βρέθηκε μαρμάρινος ανάγλυφος κιονίσκος ύψους 0,70 μ., με τρεις δακτυλίους στη βάση του, που μπορεί να προέρχεται από Αγία Τράπεζα ή κάποιο κιβώριο. Είναι πιθανόν να ήταν αρχικά ενοποιημένοι οι χώροι 3 και 4, με είσοδο από τον χώρο 1, διότι ο χώρος 4 δεν έχει άνοιγμα και το διαχωριστικό ανάμεσά τους είναι επιφανειακό.

Στα Δυτικά των προηγούμενων κτισμάτων προστέθηκε (Δ' Φάση) ορθογώνιο συγκρότημα με τρεις πτέρυγες γύρω από αίθριο χώρο. Η Βορεινή πτέρυγα (χώρος 5), εξωτερικών διαστάσεων 8×5 μ., κτίστηκε και αυτή σταδιακά, με ανοίγματα στα Νότια, προς το αίθριο, ενώ αργότερα το εσωτερικό χώρισμα και κάποια ανοίγματα καταργήθηκαν (**εικ. 11**). Εδώ εγκαταστάθηκε ελαιοπιεστήριο, όπως προκύπτει από στρογγυλή λίθινη πλάκα με προχοή, διαμέτρου 1,5 μ. Δυτικά του αίθριου χώρου κατασκευάστηκε άλλη πτέρυγα, διαστ. 14,5×5 μ., που διαθέτει και αυτή χώρισμα (χώροι 7 και 8) και βλέπει Ανατολικά προς την αυλή. Στο Νότιο τμήμα του χώρου 7 διατηρήθηκε το μοναδικό δείγμα δαπέδου από πλίνθους, διαστ. 3,20×1,60 μ., μαζί με πυθμένα πιθαριού (**εικ. 12**). Στο κέντρο του χώρου 8, αντίστοιχα, σώζεται κατασκευή με πλίνθους σε βύθισμα του εδάφους, που μπορεί να υποδηλώνει εστία για την παρασκευή φαγητού. Πολλά τμήματα πιθαριών βρέθηκαν εδώ και ακόμη περισσότερα στο Δυτικό τμήμα του αιθρίου, που φαίνεται ότι είχε επίσης αποθηκευτική χρήση.

Νότια του αίθριου χώρου έγιναν κτιριακές προσθήκες, που αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λόγω καταστροφής. Ο χώρος 9 φαίνεται ότι ήταν ορθογώνιος με κατεύθυνση Β-Ν. Διατηρήθηκε σε μήκος 6,80 μ. και χωρίζεται από τον χώρο 10 με τοίχο διατηρούμενου μήκους 1,50 μ. Ο χώρος 10 επικοινωνούσε με το αίθριο με άνοιγμα. Η Νότια πτέρυγα βρέθηκε καλυμμένη από επιχώσεις 2 μ., στις οποίες είναι φανερό στρώμα χαλικιού ύψους 0,70 έως 0,90 μ., που δείχνει την καταστροφή που προκλήθηκε από τον παρακείμενο χείμαρρο Πλατανιά.

Σε όλους τους χώρους η κεραμική χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ από νομίσματα μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα του 6^{ου} αιώνα η β' φάση (περίοδος Ιουστινιανού), στα τέλη του 6^{ου} αιώνα η γ' φάση (βάσει νομίσματος του Ιουστίνου) και αμέσως μετά οι μεταγενέστερες. Τα υπόλοιπα ευρήματα ήταν κυρίως τμήματα πιθαριών και άλλων μεγάλων αγγείων, όστρακα αμφορέων (**εικ. 13**), λίγων μαγειρικών και άλλων σκευών καθημερινής χρήσης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρχε μεγάλη διαταραχή των επιχώσεων, λόγω της συνεχούς αγροτικής χρήσης του χώρου (δεντροκαλλιέργεια), γεγονός που είχε ως συνέπεια να μη βρεθούν δάπεδα ούτε αρκετά στοιχεία για τη χρήση των χώρων.

Επειδή στο όμορο προς Ανατολάς οικόπεδο βρέθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 παλαιοχριστιανική εκκλησία²¹, τα ανεσκαμμένα κτίρια θα μπορούσαν να συνδεθούν με αυτήν, κάτι που ταιριάζει και με τη διάταξή τους. Ο Ανατολικός ορθογώνιος χώρος με τα πολλά ανοίγματα μπορεί να ταυτιστεί με τον εξωνάρθηκα της βασιλικής και την Ανατολική στοά του αιθρίου και ο γειτονικός προς Βορρά χώρος με εκείνον του Βαπτιστηρίου²². Τα υπόλοιπα κτίρια, που διατάσσονται πέριξ του αιθρίου, είναι κατά βάση αποθηκευτικοί και άλλοι βοηθητικοί χώροι, όπως το ελαιοπιεστήριο, κάτι που παρατηρείται συχνά σε προσκτίσματα βασιλικών από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα²³. Οι υποθέσεις αυτές για την ταύτιση των χώρων δεν μπορούν, όπως είναι φυσικό, να επιβεβαιωθούν χωρίς την διερεύνηση της πιθανολογούμενης εκκλησίας στο οικόπεδο Ι. Καλαγιά.

Η σημασία του ερευνηθέντος συγκροτήματος αυξάνεται αν συνεξετασθεί το γεγονός ότι είναι το πρώτο παλαιοχριστιανικό κτίριο που ανασκάπτεται στην πλευρά αυτή του Κισσάβου²⁴, όπου μέχρι πρότινος οι έρευνες περιορίζονταν στα Βυζαντινά μοναστήρια του Όρους των Κελλίων. Αξίζει να αναφερθεί επίσης, η γειτνίαση με οχυρωμένη παλαιοχριστιανική θέση (Καστρί Βελίκας, 800 μ. προς Δυσμάς), που συνδέθηκε από αρκετούς συγγραφείς με τη γνωστή αρχαία πόλη Μελίβοια²⁵.

21. Νικονάνος 1973, 382.

22. Το μικρό μέγεθος της κολυμβήθρας καθιστά πιθανό τον προορισμό της για νηπιοβαπτισμό, όπως η αντίστοιχη στη βασιλική στο Παλιοκλήσι Αζώρου Ελασσόνας (β' φάση). Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2000, 193, εικ. 6. Βαραλής 2003, 349, 350 (με άλλα παραδείγματα).

23. Βαραλής 2001, Β', 452. Βλ. επίσης, κοιμητηριακή βασιλική του Δίου (Mentzos 2001, 7), βασιλική της Νικήτης Χαλκιδικής (Καραδέδος - Νικονάνος 2005, 367). Ελαιοπιεστήρια σε ύστερη φάση εγκαταστάθηκαν στη βασιλική Λαυρεωτικού Ολύμπου και τη βασιλική Πύδνας. Ράπτης 2001, σχ. 75 και 72 αντίστοιχα, αρ. κατ. 167 και 161. Παραδείγματα με ληνοούς, βλ. Παζαράς 2009, 196.

24. Παλαιοχριστιανικοί ναοί έχουν επισημανθεί παλαιότερα στους γειτονικούς παραθαλάσσιους οικισμούς Κάτω Σωτηρίτσα και Αγιόκαμπος. Νικονάνος 1973, 382. Αγραφιώτης 1994, 425.

25. Τζιφάλιας 1994. Helly 2004, 110. Αναφέρεται μέχρι τον 5^ο αι. μ.Χ. από τον Στέφανο Βυζάντιο. Meineke 1958, 442.

SUMMARY

NEW EARLY-CHRISTIAN FINDS IN THE AREA
OF KISSAVOS MOUNTAIN

Stavroula Sdrolia

During the construction of the new national road in the valley of Tempi in 2008 a new Byzantine site has come to light in the proximity of the south (Thessalian) opening of the valley. The architectural remains form the western part of an unknown settlement, which is supposed to extend to a higher level. The excavated parts include a wine installation, a ceramic kiln, a large circular limekiln and a part of a cemetery, all dated to the 4th and 6th century A.D. Among the most interesting features of the site is the existence of a quarry of white marble in the nearby area.

In the same year a short term excavation at the coast of Velika revealed part of a large building of the 6th century, which belongs to an early Christian basilica, situated in the vicinity of a castle of the same period.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α., 1974. *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Αθήνα.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1911. Εν Αλωίω και Πυθίω. Αι πιθαναί θέσεις του Αλωίου και Πυθίου, *ΑΕ*, Πρακτικά του 1911, 289-292.
- Αγραφιώτης Δ., 1994. Η επαρχία της Αγιάς κατά τη βυζαντινή εποχή, στο *Θεσσαλία Β*, Αθήνα, 423-430.
- Βακαλόπουλος Α., 1972. *Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά*, Θεσσαλονίκη.
- Βαραλής Ι., 2001. *Η επίδραση της Θείας Λειτουργίας στα προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του Ανατολικού Ιλλυρικού*, Θεσσαλονίκη (διδ. διατριβή).
- Βαραλής Ι., 2003. Η ναοδομία της Θεσσαλίας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *ΑΕΘΣΕ* 1, 345-369.
- Δεριζιώτης Λ. – Κουγιουμτζόγλου Σ., 2003. Χριστιανική Περραιβία. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, *ΑΕΘΣΕ* 1, 389-401.
- Helly B., 2004. Sur quelques monnaies des cités magnètes: Euréai, Euryménai, Meliboia, Rhizous, *Οβολός* 7. «*Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι - Βυζαντινοί - Νεώτεροι χρόνοι*», *Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης*, Βόλος, 24 - 27.5.2001, Αθήνα, 101-120.
- Θεοχάρης Δ., 1960. Θεσσαλία, Τυχαία ευρήματα, περισυλλογαί αρχαίων, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 174-176.
- Ιντζεσίλογλου-Δουλιγέρη Α., 1984. Απόλλων Τεμπείτης, *ΘΧρ* ΙΕ, 71-82.
- Καραδέδος Γ. – Νικονάνος Ν., 2005. Βασιλική Σωφρονίου στη Νικήτη. Κύριες οικοδομικές φάσεις, *ΑΕΜΘ* 19, 359-373.
- Koder J. – Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia. Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien (μτφρ. Παρασκευάς Γ., Η Βυζαντινή Θεσσαλία, Οικισμοί-Τοπωνύμια-Μοναστήρια-Ναοί, *ΘεσΗμ* 12, 1987, 11-112, προσθήκες Κ. Σπανός – Δ. Αγραφιώτης).
- Λαμπάκης Γ., 1904. Περιοδείαι, *ΔΧΑΕ* Δ', 84.
- Λάμπρος Σ., 1905. Δύο λατινικά επιγραφαί εκ των Τεμπών, *Νέος Ελληνομνήμων* 2, 277-280, 503.
- Μαρκή Ε., 1995. Ανασκαφή Λουλουδιών 1995, *ΑΕΜΘ* 9, 195-203.
- Meineke A. (επιμ.), 1958. *Stephan von Byzanz Ethnika*, Graz.
- Mentzos A., 2001. Early Byzantine ecclesiastical architecture in Pieria, στο J. Burke – R. Scott (επιμ.), *Byzantine Macedonia, Art, Architecture, Music and Hagiography*, Papers from the Melbourne Conference, July 1995, Melbourne 2001, 7-12.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.

- Νικονάνος Ν., 1973. Καταγραφαι μνημείων και εικόνων, Ν.Λαρίσης, *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 381-382.
- Ντίνα Α., 2003. Ευρήματα ανασκαφών παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής στην περιοχή της Κάρλας, *ΑΕΘΣΕ* 1, 371-387.
- Παζαράς Θ. – Τσανανά Τ., 1991. Ανασκαφικές έρευνες στη Βεριά Ν. Συλλάτων, *ΑΕΜΘ* 5, 289-297.
- Παζαράς Θ., 2009. *Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Επανομής Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- Πέτκος Α., 2000. Ανασκαφή νοτιοδυτικού τμήματος τειχών Διοκλητιανουπόλεως στο Άργος Ορεστικό Κατοριάς, *ΑΕΜΘ* 14, 587-591.
- Ράπτης Κ., 2001. *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας (4^{ος}-14^{ος} αι.)*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ράπτης Κ., 2006. Κλίβανοι-κάμινοι βιοτεχνικών εργαστηρίων (4^{ος}-14^{ος} αι.): Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας, στο 2^ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, Πρακτικά, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα, 228-236.
- Ρούσκας Γ., 2004. *Ο αργυροδίνης Πηνειός*, Αθήναι.
- Ρούσκας Γ., 2007. *Ο Πηνειός της τέχνης*, Αθήναι.
- Σδρόλια Σ., 1988. Ανασκαφές Ν. Λάρισας, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 474-475.
- Stählin F., 1924 (2002). *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Stuttgart (ελλ. μτφρ. Παπασωτηρίου Γ., Θανοπούλου Α., Θεσσαλονίκη).
- Στρούλιας Π., 1998. *Τέμνη και Συνεταιρισμός Αμπελακίων*, Λάρισα.
- Ταβλάκης Γ. – Τσανανά Κ., 2005. Ανασκαφικές έρευνες στη Βεριά Νέων Συλλάτων Χαλκιδικής, *ΑΕΜΘ* 19, 272.
- Τζαναβάρη Κ. – Φίλης Κ., 2000. Αγροτικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της αρχαίας Λητής, *ΑΕΜΘ* 14, 153-169.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια, στο *Θεσσαλία Β*, Αθήνα.
- Τόσκα Λ. – Χατζάκης Γ., 2000. Παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής, *ΑΕΜΘ* 14, 311-319.
- Vemi V., 1989. *Les chapiteaux ioniques de Grèce à l' époque paleochrétienne*, Paris.

Εικ. 1. Τέμπη, θ.Τσιριγά Χωράφια, γενική άποψη ανασκαφής από δυτικά.

Εικ. 2. Τέμπη, θ.Τσιριγά Χωράφια, κάτοψη κτιρίου ληνού.

Εικ. 3. Ληνός Τεμπών.

Εικ. 4. Το υπολήνιο του ληνού.

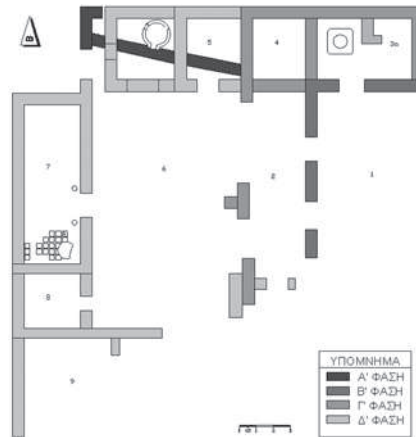
Εικ. 5-6. Τέμπη, Νεκροταφείο, σκουλαρίκια.

Εικ. 7. Τέμπη, θ.Τσιριγά Χωράφια, κεραμικός κλίβανος.

Εικ. 8. Βελίκα, οικόπεδο Γ.Καλαγιά – Α.Κωνσταντίνου, γενική άποψη.

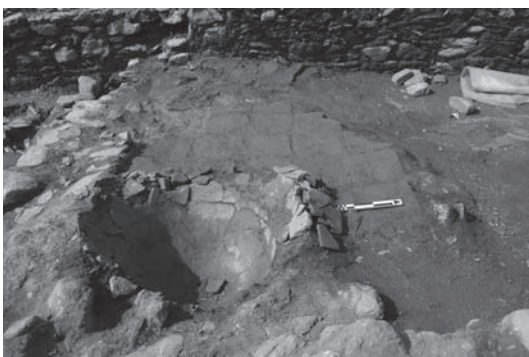
Εικ. 9. Βελίκα, οικόπεδο Γ.Καλαγιά – Α.Κωνσταντίνου, κάτοψη.

Εικ. 10. Βελίκα, οικόπεδο Γ.Καλαγιά – Α.Κωνσταντίνου, βαπτιστήριο.

Εικ. 11. Βελίκα, βόρεια πτέρυγα με το ελαιοτριβείο.

Εικ. 12. Βελίκα, δυτική πτέρυγα με το πήλινο δάπεδο.

Εικ. 13. Βελίκα, αμφορέας.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ «ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΠΟΛΕΩΣ ΒΟΛΟΥ»*

Πασχάλης Σταντζούρης, Παναγιώτης Παπαγιώτης

Κατά τις εργασίες κατασκευής πλακοσκεπούς αγωγού ομβρίων υδάτων στην περιοχή Καζανάκι Βόλου και στο πλαίσιο του έργου «Παράκαμψη πόλεως Βόλου» από την εταιρεία «Αθηναϊκή Τεχνική», εντοπίστηκαν αρχαιότητες της παλαιοχριστιανικής εποχής τον Σεπτέμβριο του έτους 2003. Αποκαλύφθηκαν κατά τις εκσκαφές, τέσσερα τμήματα μαρμαρίνων κιονίσκων από τα οποία το ένα διασώζει τη βάση του (διαμ. 18-20 εκ.) και τμήμα σπονδύλου κίονα (μήκους 40 εκ. και διαμ. 35 εκ.). Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού του χώρου εντοπίστηκαν επίσης τμήματα μεγάλων αποθηκευτικών πύθων.

Μετά την πρώτη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την ΙΓ' ΕΠΚΑ, το Νοέμβριο του 2003 η 7^η ΕΒΑ ανέλαβε την ανασκαφική διερεύνηση του χώρου με υπεύθυνο αρχαιολόγο της ανασκαφής τον κ. Παναγιώτη Παπαγιώτη. Η πρώτη ανασκαφική φάση αποκάλυψε ερείπια κτιριακού συγκροτήματος της παλαιοχριστιανικής εποχής, αλλά διεκόπη τον Αύγουστο του 2004 εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων της αναδόχου εταιρείας. Η δεύτερη ανασκαφική φάση συνεχίστηκε από το Δεκέμβριο του 2005 έως το Μάρτιο του 2006 ολοκληρώνοντας την έρευνα στο κτιριακό συγκρότημα που είχε αρχικά ανασκαφεί, και ενώ οι εργασίες κατασκευής του δρόμου συνεχίζονταν, αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα της πρώιμης παλαιοχριστιανικής εποχής σε απόσταση 175 μ. Ανατολικά από τον πρώτο ανασκαφικό χώρο (εικ. 1).

ΚΤΙΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ (Α)

Τα ερείπια του κτιριακού συγκροτήματος που είχαν καλυφθεί με αλλουβιακές επιχώσεις (ύψους 3-5 μ.) και στρώματος καταστροφής από πλίνθους, λακωνικούς στρωτήρες και αργούς λίθους, βρίσκονται σε απόσταση 85 μ. Δυτικά της όχθης του ποταμού Κραυσίδωνα, έχουν συνολικό εμβαδόν περίπου 300 μ² και προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Στην κάτοψη του συγκροτήματος διακρίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις ενώ δεν έχει διατηρηθεί η ΒΔ πλευρά του κτιρίου (εικ. 2). Σε δεύτερη φάση δημιουργήθηκε ακόμη ένας χώρος στα ΒΔ του κτιρίου και έγιναν επεμβάσεις στήριξης σε ορισμένους τοίχους της πρώτης οικοδομικής φάσης, οι οποίοι είχαν πιθανόν φθαρεί.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν πέντε χώροι ενώ ο έκτος αποκαλύφθηκε σε τμήμα του (εικ. 3). Όλοι οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν είχαν κτιστεί με αργολιθοδομή, το συνδετικό τους υλικό ήταν χωματολάσπη, σώθηκαν σε ύψος 60-80 εκ. και ήταν θεμελιωμένοι στο ανοιχτό αμμώδες καστανό χώμα. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 70-80 εκ., ενώ σε μερικά σημεία τους παρατηρήθηκαν και ίχνη ερυθρού και λευκού επιχρίσματος. Στην Νότια πτέρυγα του κτιρίου αποκαλύφθηκε μεγάλος τετράγωνος χώρος εμβαδού 24 μ² με ένα θυραίο άνοιγμα μήκους 2,10 μ. Βόρεια και ένα άνοιγμα μήκους 1,10 μ. Ανατολικά. Ο μεγάλος αυτός σχεδόν τετράγωνος χώρος

* Θέλουμε να ευχαριστήσουμε και από τη θέση αυτή τους εργαζόμενους στις ανασκαφές, το συνεργείο των εργατοτεχνιτών, με επικεφαλής τον συντηρητή κ. Κωνσταντίνο Δασκαλόπουλο, που εργάστηκαν επίπονα για την ασφαλή μεταφορά των ληνών, την μηχανικό της υπηρεσίας μας κ. Αικατερίνη Πλασταρά, που επέβλεψε τις εργασίες μεταφοράς των ληνών, τις σχεδιάστριες κυρίες Βασιλική Σιούρα και Γεωργία Παρδάλη, την συντηρήτρια έργων τέχνης κ. Αναστασία Ντίνα, που επιμελήθηκε την συντήρηση των ευρημάτων, και την συνάδελφο αρχαιολόγο κ. Άννα Πιαλούρη για τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις της. Τέλος, θέλουμε να ευχαριστήσουμε την Διευθύντρια της 7ης ΕΒΑ κ. Ασπασία Ντίνα, που με την εμπειρία και τις γνώσεις της έδωσε λύσεις σε προβλήματα που μόνοι μας δεν θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε.

A (όπως συμβατικά ονομάστηκε) με διαστάσεις 4,65 × 5,10 μ. πρέπει να είχε δεχτεί επισκευές, όπως φαίνεται από το διαφορετικό κτίσιμο και το επίχρισμα του Δυτικού του τοίχου. Μετασκευή πρέπει να είχε δεχτεί και ο Νότιος τοίχος του χώρου A, όπως υποδηλώνεται από το διαφορετικό κτίσιμο στο κέντρο του, όπου πιθανότατα σε πρώτη φάση υπήρχε είσοδος που μεταγενέστερα έκλεισε. Στο ΒΑ τμήμα του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε κτιστή κυκλική κατασκευή, διαμέτρου 1,25 μ. και ύψους περίπου 1 μ., επιχρισμένη εξωτερικά στην άνω οριζόντια επιφάνειά της με ωχρόλευκη ασβεστοκονία πλάτους 20 εκ. Γύρω από την κατασκευή αυτή περισυνελέγησαν μυλόπετρες, η ύπαρξη των οποίων υποδηλώνει και τη χρήση της ως χώρου επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων. Στον κεντρικό αυτό χώρο εκτός από μυλόπετρες ήρθαν στο φως τμήματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων και πίων, όστρακα με κτενωτή διακόσμηση παλαιοχριστιανικών χρόνων, σφαιρικό διάτρητο σφονδύλι καθώς και δύο χάλκινα νομίσματα δεκαεξανούμια του Ιουστινιανού Α' (527-565), νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης και ένα του Κωνσταντίου Β' (337-361) νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ανατολικά του κεντρικού αυτού χώρου και στη Νοτιοανατολική γωνία της αγροικίας αποκαλύφθηκε ο χώρος Β, διαστάσεων 5,10 × 5 μ., μέσα στον οποίο βρισκόταν δεξαμενή εσωτερικών διαστάσεων 2,10 × 1,80 μ. η οποία ταυτίστηκε με ληνό¹. Η τοιχοποιία του ληνού, πλάτους 40-50 εκ., ήταν από αργολιθοδομή και μερική χρήση πλίνθων, ενώ η συνδετική ύλη ήταν λευκό ασβεστοκονίαμα². Η Νότια πλευρά του ληνού «ακουμπά» στο Νότιο εξωτερικό τοίχο της αγροικίας. Εσωτερικά το πατητήρι ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα, ίχνη του οποίου αποκαλύφθηκαν και στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων (εικ. 4).

Στο μέσον περίπου του πυθμένα το δάπεδο, που ήταν επιστρωμένο με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα πάχους 2-5 εκ., παρουσιάζει ελλειψοειδούς σχήματος καθίζηση. Το βάθος του ληνού ξεκινά από 30 εκ. και φτάνει στο κέντρο του όπου υπάρχει η καθίζηση, στα 55 εκ. Ο Βόρειος τοίχος του ληνού διατρύπεται από οπή απορροής στο κέντρο του, η οποία καταλήγει σε πίο (υπολήνιο) ύψους 92 εκ. που ήταν τοποθετημένο μέσα στο χώμα, σε χαμηλότερο επίπεδο και στη βάση της εξωτερικής πλευράς του. Το υπολήνιο³ ήταν καλυμμένο με κυκλικό σχιστολιθικό πώμα, διαμέτρου 52 εκ. και πάχους 5 εκ. Ο διάυλος εκροής του γλεύκους από τον ληνό στο υπολήνιο αποτελούνταν από τμήμα κοίλης κεράμου που περισυνελέγη πλησίον του υποληνίου. Παραδείγματα ληνών με πίο σε θέση υποληνίου έχουν βρεθεί στους Φιλίππους, στη νότια πτέρυγα του «Επισκοπείου» και στο ισόγειο της βόρειας οικίας της 4^{ης} πολεοδομικής νησίδας⁴. Η χρήση πίου ως υπολήνιο επισημαίνεται σε εργαστήρια οινοπαραγωγικών εγκαταστάσεων που λειτουργούσαν κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στη Βορειοανατολική εσωτερική γωνία του χώρου Β αποκαλύφθηκε μυλόπετρα, ενώ από τον ίδιο χώρο συλλέχθηκαν τμήματα αποθηκευτικών πίων, καστανέρυθρα όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής, σιδερένιο εγχειρίδιο και σιδερένια καρφιά. Το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από πλίνθους και κεράμους που αποκαλύφθηκε, επιβεβαιώνει και την άποψη ότι ο χώρος ήταν στεγασμένος.

Βόρεια του χώρου του ληνού αποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμος χώρος Γ περίπου 20 μ² (διαστ. 5,25 × 3,65 μ.) που διαιρείται με μία τοιχοποιία σε δύο άνισα τμήματα και επικοινωνεί με θυραίο άνοιγμα μήκους 70 εκ. μόνο με το ληνό. Ο Νότιος τοίχος του παρουσιάζει ενίσχυση. Στο εσωτερικό του χώρου Γ κατά την ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν σιδερένια καρφιά, τμήματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων και πίων, τμήματα πλίνθων και λακωνικών στρωτήρων, αγνύθες, τμήματα πινακίων, παλαιοχριστιανικός λύχνος, χάλκινα ελάσματα, χάλκινη περόνη, 6 χάλκινα νομίσματα αδιάγνωστα και ένας χάλκινος καμπανός (καντάρι).

Αξίζει εδώ να σταθούμε στο παλαιοχριστιανικό λύχνο⁵ και τον χάλκινο καμπανό⁶. Το λυχνάρι είναι ακέραιο μονόμυξο από πορτοκαλέρυθρο πηλό με ίχνη κόκκινου επιχρίσματος. Ανήκει στο λεγόμενο Βορειοαφρικανικό τύπο και είναι κατασκευασμένο με μήτρα. Το κέντρο του δίσκου καταλαμβάνει ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες. Φέρει δύο οπές πλήρωσης και εξαερισμού. Η περιφέρεια του δίσκου διακοσμείται με ανάγλυφη ταινία ιχθυάκανθας (μήκ. 14,50 εκ., διάμ. 8,30 εκ., ύψ. 3,2 εκ., ύψ. λαβής 6 εκ.). Η βάση αποδίδεται με ανάγλυφη περιφέρεια χωρίς υπογραφή και ενώνεται με τη ραμφόσχημη αδιάτρητη λαβή μέσω της χαρακτηριστικής νεύρωσης. Το κύριο διακοσμητικό μοτίβο του λύχνου ο σταυρός, εμφανίζεται στο δίσκο των Βορειοαφρικανικών λυχναριών στα μέσα του 5^{ου} αι. (εικ. 5).

1. Κασσιανός Βάσος 2008, 111-120.
2. Παλούρη 2006, 1248, σημ. 3.
3. Παλούρη 2006, 1248, σημ. 4.
4. Ράπτης 2001, 210-213.
5. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), 2002, 298-299.
6. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), 2002, 76.

Ο χάλκινος καμπανός (εικ. 6) παρουσιάζει αξιοσημείωτες αναλογίες με καμπανό προερχόμενο από τον Άγιο Ερμόλαο της Κύπρου, παρουσιάστηκε στην έκθεση *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο* (Θεσ/νίκη, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002) και εκτίθεται σήμερα στο Μεσαιωνικό Μουσείο της Λεμεσού. Ο χάλκινος καμπανός σώζει την ράβδο του ζυγού, αλλά απουσιάζει το σύστημα ανάρτησης, εκτός από ένα άγκιστρο. Αντίβαρο (διαμέτρου 7,5 εκ. και βάρους 173 γρ.) πιθανολογούμε ότι είναι το κυκλικό μολύβδινο αντικείμενο με οπή στο κέντρο που βρέθηκε στο ίδιο σημείο. Η ράβδος μήκους 31 εκ. είναι τετράγωνης διατομής και χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το δεξί (μήκους 20 εκ.) φέρει στις τρεις θέσεις του εγχάρακτες κλίμακες μέτρησης, οι οποίες αντιστοιχούν στα τρία σημεία ανάρτησης του ζυγού. Οι κλίμακες αυτές φέρουν χαραξίες που αντιστοιχούν σε μονάδες μέτρησης βάρους και αποδίδονται με κάθετες γραμμές, κουκίδες και γράμματα του αλφαβήτου. Το αριστερό τμήμα της ράβδου μήκους 8,5 εκ. στρέφεται κατά 45° σε κλίση με το δεξί και φέρει τρία σημεία ανάρτησης από τα οποία προσαρτώνται αντίστοιχα άγκιστρα. Από τον καμπανό απουσιάζει το εξάρτημα ανάρτησης των αντικειμένων, που όπως σώζει ο ανάλογος καμπανός της Κύπρου, αποτελούνταν από πεταλοειδές έλασμα σχήματος U, μέσα από το οποίο διέρχονται δύο αλυσίδες, που καταλήγουν σε άγκιστρα προοριζόμενα για την ανάρτηση των αντικειμένων προς ζύγιση. Το σύστημα τοποθετείται στον ειδικά διαμορφωμένο αυχένα που βρίσκεται στο δεξί άκρο του ζυγού πριν από την αμφικωνική κεφαλή απόληξης και έχει βάρος 204 γρ. Ο καμπανός χρονολογείται τον 5° αι. και εξαιτίας της ομοιότητας του με τον χάλκινο καμπανό της Κύπρου πιθανολογούμε ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Βορειοδυτικά του χώρου όπου αποκαλύφθηκε ο καμπανός υπήρχε ακόμη ένας εσωτερικός χώρος χωρίς είσοδο που δεν σώζεται σε όλη την έκτασή του (αφού καταστράφηκε κατά την εκσκαφή για την κατασκευή του αγωγού ομβρίων υδάτων), όπως άλλωστε και μεγάλο μέρος της Δυτικής πλευράς της αγροικίας. Όλοι οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργολιθοδομή και χωματολάσπη ως συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού αποκαλύφθηκαν αβαφές αγγείο, τμήματα μυροδοχείου, όστρακα πινακίων, σιδερένια καρφιά και χάλκινο νόμισμα αδιάγνωστο, αλλά σε αντίθεση με τους άλλους χώρους δεν βρέθηκαν τμήματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. Τμήματα του Βόρειου τοίχου κατεδαφίστηκαν σε μεταγενέστερη φάση, προκειμένου να αποτελέσουν μέρος της έδρασης και των μακρών πλευρών δύο κιβωτιόσχημων τάφων, κάθετων στον τοίχο και με κατεύθυνση Α-Δ. Στο τμήμα αυτό της αγροικίας βρέθηκαν άλλοι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, ο ένας στο εσωτερικό του δωματίου και ο άλλος στην εξωτερική πλευρά του τοίχου.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι τάφοι, όλοι κιβωτιόσχημοι εκ των οποίων μόνο ο ένας δεν είχε κάλυψη, ενώ οι δύο περιείχαν παιδικές ταφές. Η κάλυψη των τάφων αποτελούνταν από σχιστολιθικές πλάκες διαφόρων διαστάσεων, ο προσανατολισμός τους ήταν Α-Δ και οι νεκροί τοποθετημένοι σε χριστιανική στάση ταφής. Τα τοιχώματα των δύο τάφων οριοθετούνταν από δύο σειρές αργών λίθων, ενώ των άλλων τεσσάρων από σχιστολιθικές πλάκες. Τέλος, δύο τάφοι περιείχαν οστά από ανακομιδή. Οι δύο ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ οι υπόλοιποι τάφοι περιείχαν οινοχόμη με τριφυλλόσχημο στόμιο, άωτο σκυφίδιο, σκύφο, μικρό κλειστό αγγείο, σιδερένιο μαχαίριδιο, χάλκινο δακτυλίδι, χάλκινο κομβίο, χάλκινο δακτύλιο, αδιάγνωστα σιδερένια αντικείμενα, τμήματα σιδερένιας πόρπης, σιδερένιο αντικείμενο κυκλικής κάτοψης και μάζες σιδήρου.

Στη Νοτιοδυτική γωνία της αγροικίας⁷ αποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμος χώρος εμβαδού 10 μ² από τον οποίο σώζονται και οι τέσσερις πλευρές του. Και ο χώρος αυτός πρέπει να δέχτηκε μεταγενέστερες επεμβάσεις, αφού παράλληλα με το Βόρειο τοίχο του, αποκαλύφθηκε τοίχος από αργολιθοδομή σε βάθος 60 εκ. χαμηλότερα. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο χώρο αυτό απουσιάζει είσοδος, όπως και ότι ο Ανατολικός τοίχος είναι ιδιαίτερα ενισχυμένος και το πλάτος του φτάνει το 1 μ. Αποκαλύφθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής στο εσωτερικό του που προερχόταν από την κατάρρευση της στέγης.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για αγροικία που αποτελούνταν από έξι εσωτερικούς χώρους και διαμορφωμένη είσοδο στα Δυτικά. Οι χώροι αυτοί υποδηλώνουν μόνιμη εγκατάσταση και χρησιμοποιήθηκαν για την γλευκοποίηση, με το πάτημα των σταφυλιών στον ληνό, την αποθήκευση του οίνου, αλλά και για την επεξεργασία άλλων αγροτικών προϊόντων⁸. Η αγροτική εγκατάσταση στη θέση Καζανάκι παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις που καλύπτουν τον 5° και 6° αιώνα. Δέχτηκε μεταγενέστερες επεμβάσεις με τελική της χρήση ως χώρος ταφών. Τέλος, οι αλλοβιακές επιχώσεις στην αγροικία πιθανόν να μαρτυρούν και την καταστροφή της από πλημμύρα.

7. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη – Τζαναβάρη 2003, 101-107, 150-151.

8. Ράπτης 2001, 263-283.

ΧΩΡΟΣ II

Στη Χ.Θ. 13.411,28 μ. στο Βόρειο τμήμα του εύρους κατάληψης της περιφερειακής οδού, και 175 μ. Ανατολικά από την αγροικία που αποκαλύφθηκε στη θέση «Καζανάκι», εντοπίστηκε σε βάθος 90 εκ. από την επιφάνεια του εδάφους παραλληλόγραμμο κτίσμα με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, εμβαδού 55,12 μ² περίπου και σε υψόμετρο 30,83 μ. από τη στάθμη της θάλασσας (εικ. 7).

Η τοιχοποιία του κτίσματος που αποτελείται από αργούς λίθους, κροκάλες μεγάλων διαστάσεων και κεραμίδων έχει πλάτος 80-90 εκ. και συνδετικό υλικό την χωματολάσπη. Η θεμελίωσή του φτάνει σε βάθος 60-65 εκ. Η ΒΑ γωνία του είναι κατεστραμμένη (εικ. 8). Στο Βόρειο τμήμα του κτίσματος αποκαλύφθηκε τετράγωνη δεξαμενή (ληνός) εξωτερικών διαστάσεων 2,25 × 2,05 μ., εσωτερικών διαστάσεων 1,80 × 1,20 μ. και ερευνήθηκε σε βάθος 80 εκ.. Η τοιχοποιία του ληνού αποτελείται από αργούς λίθους και χωματολάσπη, ενώ στην άνω επιφάνεια των τοίχων (πλάτους 40 εκ.) γίνεται μερική χρήση κεράμων στέγης και τμημάτων πύθων. Τμήματα υδραυλικού κονιάματος και πλίνθων αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό της.

Με το Νότιο τοίχο της δεξαμενής συνδέεται οργανικά κτιστό υπολήνιο με την μορφή υπόγειας τετράπλευρης δεξαμενής εξωτερικών διαστάσεων 3,75 × 1,65 μ., εσωτερικών 2,37 × 0,60 μ. και ύψους 60 εκ. Εσωτερικά η δεξαμενή (υπολήνιο) είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα πάχους 2-4 εκ. Το δάπεδό της είναι από πλίνθους κάθετα τοποθετημένες. Οι αρμοί είναι από υδραυλικό κονίαμα για την καλύτερη στεγανοποίησή της. Στον πυθμένα της περί το μέσον διαμορφώνεται κυκλικό βύθισμα καθαρισμού βάθους 20 εκ. για την συγκέντρωση των ιζημάτων. Η τοιχοποιία της δεξαμενής αποτελείται από αργολιθοδομή με αραιή χρήση κεράμων και τμήματα πύθων σε ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό (εικ. 9). Το παραγόμενο γλεύκος έρεε από το ληνό στο υπολήνιο μέσω πηλίνων αγωγών που πιθανόν να μην διατηρήθηκαν.

Ανάλογα παραδείγματα ληνών με κτιστά υπολήνια έχουν ανασκαφεί στη Βεριά⁹ του νομού Χαλκιδικής (περιοχή στα Δυτικά του κάστρου) και τρεις ανάλογες περιπτώσεις στην Πάτρα¹⁰. Αν και έχει υποστηριχτεί ότι ο τύπος αυτός επικράτησε σε αγροτικές εγκαταστάσεις και αστικά ή περιαστικά εργαστήρια που προορίζονταν για μια εντατική παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων κρασιού σε αντίθεση με τα υπολήνια – πιθάρια που χρησιμοποιήθηκαν σε ληνούς στα πλαίσια οικοτεχνικής παραγωγής, το μικρό οινοποιείο στη Βεριά της Χαλκιδικής αποδεικνύει ότι χρησιμοποιόταν και σε περιορισμένης εμβέλειας οινοποιία.

Από την ανασκαφική έρευνα ήρθαν στο φως 8 χάλκινα νομίσματα, δύο χάλκινες πόρπες, χάλκινο έλασμα, σιδερένια καρφιά, μολύβδινο έλασμα και μάζες σιδήρου. Περισυνελέγησαν επίσης ένα ακέραιο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (ύψους 21 εκ.), θραύσματα σκύφου, θραύσματα λύχνου (τμήμα δίσκου και τμήμα του μυκτήρα του) αρκετά τμήματα αποθηκευτικών πύθων, θραύσματα εγχάραχτων πλίνθων και κεράμων στέγης, καθώς και θραύσματα υάλινων μικρών αγγείων. Σημειώνεται ότι από το χώρο Νότια της δεξαμενής συλλέχθηκαν πολλά τμήματα αποθηκευτικών πύθων. Στην Βορειοανατολική εξωτερική πλευρά του κτηρίου βρέθηκε *in situ* τμήμα αποθηκευτικού πύθου.

Πιθανολογούμε ότι το παραλληλόγραμμο κτίσμα, που ήρθε στο φως και χρονολογείται στην πρώιμη παλαιοχριστιανική εποχή, αποτελούσε εγκατάσταση επεξεργασίας σταφυλιών για την οινοποίησή τους, αφού και η γεωμορφολογία της περιοχής είναι πλούσια σε νερό και το αμμώδες έδαφος ευνοούσε την καλλιέργεια της αμπέλου. Τα δύο αυτά κτιριακά συγκροτήματα ήταν σε χρήση κατά την εποχή όπου ο λόφος των Παλαιών¹¹ αποτελούσε σημαντικό παλαιοχριστιανικό κέντρο και οι αγροτικές αυτές εγκαταστάσεις πρέπει να είχαν άμεση σχέση με αυτόν. Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 2061 1/6/2006 Υπουργική απόφαση που εκδόθηκε κατόπιν σχετικής γνωμοδοτήσεως του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Θεσσαλίας, και με το σκεπτικό ότι η διατήρηση των ευρημάτων δεν είναι δυνατή, λόγω του μεγάλου βάθους τους και της αποσπασματικότητάς τους, αποφασίστηκε η απόσπαση της δεξαμενής με το υπολήνιο-πίθο και του κτιστού υποληνίου λόγω σπουδαιότητας, η μεταφορά τους σε κατάλληλα διαμορφωμένο μέρος στον αρχαιολογικό χώρο των Παλαιών Βόλου και η προστασία τους με ειδικά στέγαστρα. Η μεταφορά των ληνών πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις στις 27-2-2008 και στις 23-5-2008 με επίβλεψη της 7^{ης} ΕΒΑ και δαπάναις του έργου (εικ. 10).

9. Παζαράς 1996, 320.

10. Σταυροπούλου 1984, 90-92. Δεκουλάκου 1975, 112-113.

11. Ντίνα 2002, 148-153.

ZUSAMMENFASSUNG

FUNDE FRÜBYZANTINISCHER ZEITALTERS, IM RAHMEN DER ARBEIT
“RINGSTRASSE DER STADT VOLOS“

Paschalis Stantzouris, Panayotis Papagiorgis

An der Arbeit der Herstellung des Treibers von Regenwasser in der Region Kazanaki-Volos und im Rahmen der Arbeit «Ringstrasse der Stadt Volos», sind Antiquitäten frübyzantinischer Zeitalters entdeckt worden.

Es wurde eine Gebäudegruppe aufgedeckt, die die landwirtschaftliche Installation festsetzt und zwei errichtende Phasen darstellt, die das 5. und 6. Jahrhundert umfassen, mit endlichem Gebrauch als Raum von Beerdigungen. Insgesamt sind 5 Räume ausgegraben worden, während der 6. nur in seiner Abteilung aufgedeckt wurde. In der südöstlichen Seite des Gebäudes ist ein Vorratsbehälter aufgedeckt worden, der als Weinpresse gekennzeichnet wird, mit dem Gebrauch von Topf als Ypolinio für die Behandlung der Trauben. Zwischen den beweglichen Entdeckungen, die ans Licht kamen, waren sie Abteilungen der Strumpfbehälter und Pithoi, Burrstones, keramische frübyzantinischer Zeitalters, Eisenhandbuch, bronzenen Münzen der reichen Jahreszeit, Laterne und ein bronzenen Waage. Es wurden auch sechs Gräbe mit Steinen bedeckt lokalisiert, vier von Ihnen beinhalteten Grabfunde.

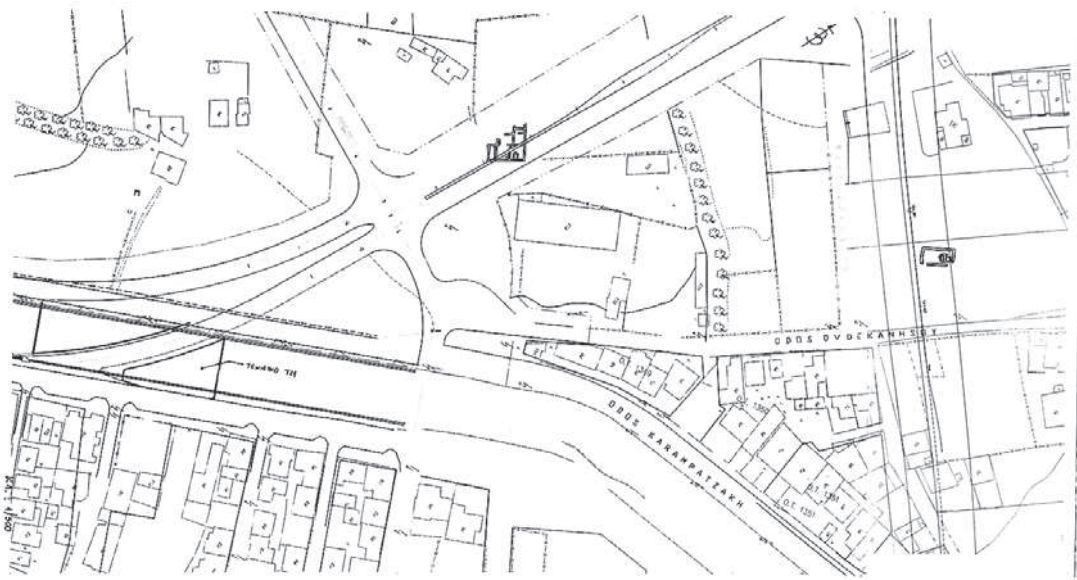
Oestlich von dieser Gebäudegruppe und in kleinen Abstand, wurde ein parallelogrammischer Raum aufgedeckt, innerhalb wessen, ein Weinpresse in schlechter Bewahrungssituation mit konstruiert Ypolinio mit der Form desunterirdischen vierseitig Vorratsbehälter, gefunden wurde.

Abteilungen von Pithoi und Behälter frübyzantinischer Zeitalters, bronzen Münzen, bronzene Brosche, Parfümstchchen, Fragmente von Lychos und Skyfos waren zwischen den beweglichen Entdeckungen, die gefunden wurden.

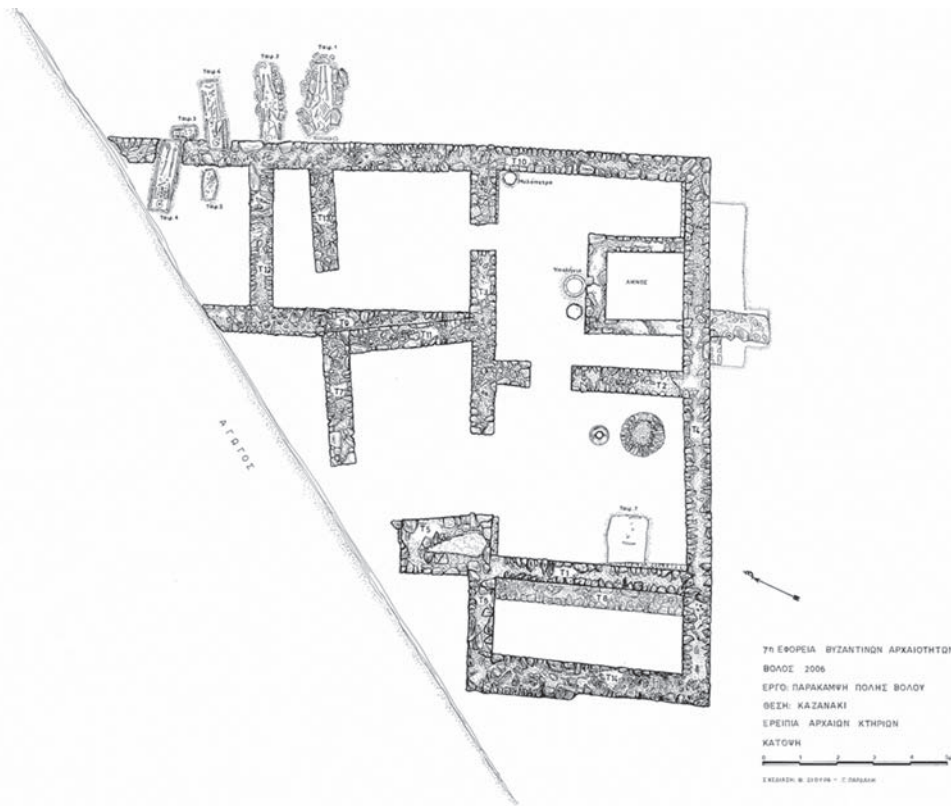
Nach die Beendigung der Forschung, mit Entscheidung des Ministerriums der Kultur und der Verantwortlichkeit von 7. E.B.A wurden der Trennung und dem Transport der zwei Linoi (Vorratsbehälter) im archäologischen Raum non Palaia verwirklicht, in einem passend ausgeformtem Raum.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη Π. – Πουλάκη Ε. – Τζαναβάρη Κ., 2003. *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα.
- Γιαλούρη Α., 2006. Αγροικία – Βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση «Αγ. Δημήτριος» Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας, *ΑΕΘΣΕ* 2, 1247-1264.
- Δεκουλάκου Ι., 1975. Αρχαιότητες και Μνημεία Αχαΐας. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 30, *Χρονικά*, 112-113.
- Κασσιανός Β. 2008. *Γεωπονικά* (Β' ανατύπωση), Αθήνα.
- Ντίνα Α., 2002. Το Κάστρο του Βόλου: Ιστορία-Αρχαιολογία-Ανάδειξη, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 148-153.
- Παζαράς Θ., 1996. Από την κλασική Βρέα στο μεσαιωνικό κάστρο της Βρύας, *ΑΕΜΘ* 10, 313-332.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*. Κατάλογος έκθεσης Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002, Αθήνα.
- Ράπτης Κ.Θ., 2001. *Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής δραστηριότητας (4^{ος} - 14^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ. (Διπλ. εργασία).
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 1984. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 39, *Χρονικά*, 90-92.

Εικ. 1. Απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου από το Καζανάκι Βόλου.

Εικ. 2. Κάτοψη της αγροικίας.

Εικ. 3. Η αγροκία από βόρεια.

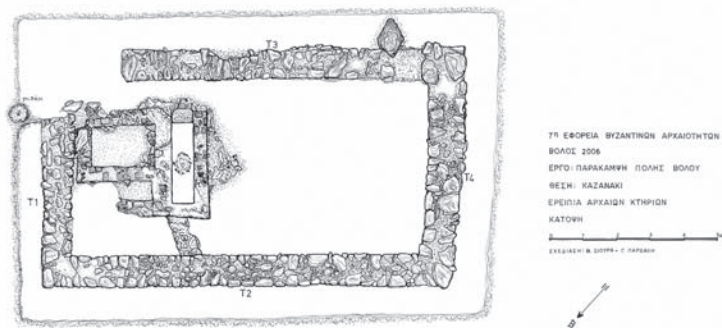
Εικ. 4. Ο ληνός και το υπολήνιο της αγροκίας από βόρεια.

Εικ. 5. Παλαιοχριστιανικός λύχνος.

Εικ. 6. Χάλκινος καμπανός.

Εικ. 7. Κάτοψη του κτιρίου II.

Εικ. 8. Το κτίριο II από βορειοανατολικά.

Εικ. 9. Ο ληνός και το υπολήνιο του κτιρίου II από βορειοανατολικά.

Εικ. 10. Ο ληνός και το υπολήνιο της αγροικίας τοποθετημένος στον Αρχαιολογικό χώρο των Παλαιών Βόλου.

Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟΝ ΑΕΤΟΛΟΦΟ

Ελένη Τσιμπίδα

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της κωμόπολης της Αγιάς. Η σημερινή του μορφή είναι αποτέλεσμα αλληπάλληλων επεμβάσεων, με τελευταίες εκείνες της δεκαετίας του 1980 που στέρησαν το εξωτερικό του από κάθε στοιχείο μνημειακότητας. Σύμφωνα με την κάτοψη που δημοσίευσαν οι Λ. Δεριζιώτης και Τζ. Κουμουλίδης, οι πρώτοι μελετητές του μνημείου¹, πρόκειται για έναν επιμήκη, μονόχωρο ναό, με στοά που αγκαλιάζει την εκκλησία από τη δυτική και τη νότια πλευρά. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας στοάς διαμορφώνεται παρεκκλήσιο αφιερωμένο στους Αγίους Αναργύρους. Ο ναός και το παρεκκλήσιο διασώζουν τοιχογραφίες που χρονολογούνται στα 1653 και 1656² αντίστοιχα (εικ. 1-2), με επιγραφές βάσει των οποίων χρονολογήθηκε και το κτίσμα³. Η συγκεκριμένη μορφή του μνημείου, εντούτοις, δεν φαίνεται να είναι η αρχική⁴.

Η υπόθεση ενισχύεται από τη δυσδιάκριτη, σε πολλά σημεία, κτητορική επιγραφή του ναού, η οποία αναφέρει τα εξής: «† Ιστορίθη οί θεία κ(αι) ιερά αίτ|ερη άνακ(αι)νησι δν ήπερ βρωτοι | ΟΡ[- -] ύπαρχει γάρ ό ν(αό)ς ού|(τος) τ(ής) Μεταμορφώσεος | [του] Κ(υρίο)υ κ(αι) Θ(ε)οῦ κ(αι) Σωτήρος ήμ(ών) Ί(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) | διά συνδρομής τ(οῦ) χ(ριστε)π|ω|νίμου λαοῦ άρχιερατεύ|οντος τ(οῦ) θεοφιλεστάτου | έπισκόπου Δημητριάδ(ων) κύρ Γαβ|ριήλ ιερατεύοντος τ(ών) εύλαβεστάτ(ων) | ιερέ(ων) Ζαφύρι ιερέ(ως) ύοῦ Άθανασίου έκ ιερέ(ως) Ζαφ|ύρι ιερέ(ως) ύοῦ Παναγιώτου έτει από Χ(ριστο)ῦ ,αχγγ'»⁵. Από το περιεχόμενο των δύο πρώτων στίχων της προκύπτει ο χαρακτηρισμός της ιστόρησης του 1653 ως μέρος «*αίτερης <έτερης> ανακαίνισης*». Η σπάνια, για τα μνημεία της περιοχής, αναφορά αυτή της επιγραφής προϋποθέτει προηγούμενη ανακαίνιση, χωρίς ωστόσο να αποσαφηνίζεται αν η μαρτυρία αφορά στην τρίτη κατά σειρά οικοδομική δραστηριότητα ή μόνο τουλάχιστον σε δεύτερη ιστόρηση. Γεγονός είναι πάντως πως ο γραφέας της επιγραφής γνώριζε τα περί «*αίτερης <έτερης> ανακαίνισης*» είτε γιατί αυτή δεν απείχε χρονικά από την πρώτη είτε μέσω άλλης, προγενέστερης, επιγραφής που δεν αποκλείεται να έχει καλυφθεί από τα επιχρίσματα. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν και οι διαφορετικές φάσεις αγιογράφησης του ναού. Τα λείψανα των τοιχογραφιών του δυτικού τμήματος και οι ορατές, σχεδόν στο σύνολό τους, τοιχογραφίες του ανατολικού τμήματος διακρίνονται σε δύο σαφώς ξεχωριστές μεταξύ τους ομάδες τόσο ως προς τη διάθρωση και το εικονογραφικό θεματολόγιό τους, όσο και ως προς το καλλιτεχνικό ύφος που αντιπροσωπεύουν.

Κρίνοντας από τα ορατά τμήματα του δυτικού συνόλου, η αρχή του θα πρέπει να τοποθετηθεί στα 3 με 4 μ. περίπου ανατολικά της νότιας εισόδου. Οι τοιχογραφίες του τμήματος αυτού διαμορφώνονται σε τρεις ζώνες, η ανώτερη από τις οποίες περιλαμβάνει Χριστολογικές σκηνές⁶, η δεύτερη στηθάρια και η κατώτερη

1. Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1985, 125, σχ. 3.

2. Τη μεταγραφή των κτητορικών επιγραφών του κυρίως ναού και του παρεκκλησίου δημοσίευσαν, με ορισμένες αβλεψίες, οι Τζ. Κουμουλίδης και Λ. Δεριζιώτης (1985, 122-123).

3. Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1985, 124.

4. Το ιδιαίτερα μεγάλο μήκος του ναού συνδέεται πιθανότατα με την τάση επιμήκυνσης των ναών που επέβαλε η πληθυσμιακή αύξηση της Αγιάς κατά το 17^ο αιώνα. Για την πληθυσμιακή κατάσταση της πόλης της Αγιάς και της ευρύτερης περιοχής κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. Kiel 1996, πίν. στη σ. 186. Πρβλ. Delilbasi – Arıkan 2001, 138.

5. Η επιγραφή, γραμμένη με κεφαλαία σε έξι στίχους, βρίσκεται στο νότιο τοίχο δίπλα στο τέμπλο. Για τη χρήση της από Χριστού χρονολογίας και την επικράτησή της από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, βλ. Βελένης 2003, 664.

6. Αναγνωρίζονται οι σκηνές της Υπαπαντής στον νότιο τοίχο και της Βρεφοκτονίας, της Σταύρωσης και του Επιτάφιου Θρήνου στον βόρειο τοίχο.

ολόσωμες μορφές αγίων. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης πως υπάρχουν ενδείξεις διαχωρισμού του δυτικού τμήματος, σε κυρίως ναό και νάρθηκα, από το ύψος της παράστασης του Αββά Σισώη στον τάφο του Αλεξάνδρου⁷ και δυτικότερα. Τα ελάχιστα διαθέσιμα δείγματα των τοιχογραφιών αυτών δεν επιτρέπουν την συναγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων πέρα από την ένταξή τους στο γενικότερο καλλιτεχνικό πλαίσιο που διαμορφώνεται στα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα τόσο στην περιοχή της Αγιάς και της ανατολικής Θεσσαλίας, γενικότερα, όσο και στο χώρο της δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου.

Το στρώμα των τοιχογραφιών του 1653 αναπτύσσεται στο ιερό βήμα και στο ανατολικό τμήμα των μακρών τοίχων του ναού. Η απουσία σκηνών του Δωδεκαόρτου στο τμήμα αυτό και η παρουσία συμπληρωματικών κύκλων, όπως θα δούμε στη συνέχεια, καθιστά δόκιμη την υπόθεση για την προς Ανατολάς επέκταση του ναού, με τη σχεδόν παράλληλη προσθήκη του παρεκκλησίου.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού διαρθρώνεται σε τρεις ζώνες. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας κυριαρχεί η ένθρονη Πλατυτέρα, δορυφορούμενη από τους αρχαγγέλους που κρατούν αναδιπλωμένα ειλητά, και στις δύο ζώνες του ημικυλίνδρου η Κοινωνία των Αποστόλων, ο Μελισμός και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου εικονίζεται η Ανάληψη, ενώ δεξιά και αριστερά της κόγχης ο Ευαγγελισμός και οι ευαγγελιστές Ματθαίος και Ιωάννης. Στις κόγχες της πρόθεσης και διακονικού παριστάνονται το *Άνω Σε εν Θρόνω*... και ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, αντίστοιχα. Την ανώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου καταλαμβάνουν θέματα έντονου συμβολισμού, με εγγενή λειτουργικό και ευχαριστιακό χαρακτήρα, όπως η ιαματική Ζωοδόχος Πηγή⁸, η Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος, φερόμενη σε νεφέλες, και η σπάνια για τη μνημειακή ζωγραφική ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα⁹. Στο λειτουργικό κύκλο εντάσσονται και οι παραστάσεις της Θείας Λειτουργίας¹⁰, που καταλαμβάνει τη δεύτερη ζώνη του νότιου και βόρειου τοίχου, του Οράματος του Πέτρου Αλεξανδρείας και των ιεραρχών στην κατώτερη ζώνη των τοίχων.

Η εικονογράφηση του κυρίως ναού αναπτύσσεται, επίσης σε τρεις ζώνες. Η κατώτερη ζώνη ξεκινά με τους Κορυφαίους των Αποστόλων και συνεχίζεται με αγίους μοναχούς στο νότιο τοίχο και καταλήγει σε στρατιωτικούς αγίους, τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ και το ένθρονο Χριστό Αρχιερέα στο βόρειο τοίχο (εικ. 3). Στη δεύτερη ζώνη ιστορούνται οι σκηνές της Γέννησης και της Εύρεσης της τιμίας κάρρας του Ιωάννου του Προδρόμου, τα μαρτύρια αποστόλων και αγίων¹¹ και δύο σκηνές από τα θαύματα των Αρχαγγέλων¹². Στην ανώτερη ζώνη του νότιου και βόρειου τοίχου διατάσσονται σκηνές από το Θεομητορικό και τον Χριστολογικό κύκλο, αντίστοιχα. Ο πρώτος κύκλος ξεκινά από το ιερό και περιλαμβάνει επτά σκηνές από το Βίο της Θεοτόκου¹³. Ιδιαίτερα σημαντική για τη θεματική ταύτιση των σκηνών της αντίστοιχης ζώνης στο βόρειο τοίχο, το ανώτερο τμήμα των οποίων καλύπτεται από την ξύλινη οροφή, είναι η συγκριτική τους αντιβολή με έργα του 18^{ου} αιώνα, στην ίδια την Αγιά, καθώς και στα Άγραφα. Έτσι αναγνωρίζονται η Επίσκε-

7. Για το θέμα που εμφανίζεται σποραδικά σε μνημεία της Θεσσαλίας, βλ. Chatzidakis 1962, 72-73. Stichel 1971, 83-120, και κυρίως 83-89, όπου κατάλογος παραδειγμάτων της μεταβυζαντινής περιόδου. Garidis 1989, 150. Χατζούλη 1998, 84-85. Παϊσίδου 2002, 235.

8. Η συγκεκριμένη παράσταση σε συνδυασμό με το αφιερωμένο στους Αγίους Αναργύρους παρεκκλήσιο, σχετίζεται ενδεχομένως και με κάποιο ιστορικό γεγονός ασθένειας ή επιδημίας στην περιοχή, όπως η «λοιμική» που έπληξε στα 1621 και 1622 τη Θεσσαλονίκη και εξαπλώθηκε στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία (Μέρτζιος 1947, 146-148). Για την εικονογραφία του θέματος, βλ. Medakonić 1985, 217. Παϊσίδου 2002, 215-216.

9. Για το θέμα που απαντά συχνά σε κρητικές εικόνες του 16^{ου} - 17^{ου} αιώνα, βλ. Τούρτα 1991, 205, πίν. 130α. Μπορμπουδάκης 1993, 541-543 αρ. 194 (Α. Δρανδάκη). Για την απεικόνιση της ανθρωπόμορφης Αγίας Τριάδος κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Παϊσίδου 2001, 379 κ.ε.

10. Για το θέμα και τους συμβολισμούς του, βλ. Walter 1982, 217-221. Spatharakis 1996. Παπαμαστοράκης 2001, 156-164. Γκιολές 2008, 15.

11. Στον νότιο τοίχο ιστορούνται τα μαρτύρια των αποστόλων Πέτρου και Παύλου και η Μετάσταση του Ιωάννη του Θεολόγου, ενώ στον βόρειο τοίχο απεικονίζονται οι Επτά Παιδες της Εφέσου και τα μαρτύρια των αγίων Θεοδώρου του Τήρωνος, Θεοδώρου του Στρατηλάτη, Δημητρίου και Γεωργίου. Για την αύξηση των αγιολογικών κειμένων που τονίζουν τα μαρτύρια παλαιών και νέων αγίων και την εικόνισή τους, προς ενίσχυση του ηθικού των υποδούλων, βλ. Χατζούλη 1998, 475. Βογιατζής 2000, 26. Παϊσίδου 2002, 269.

12. Πρόκειται για τις παραστάσεις του προφήτη Δαβίδ στο «λάκκο» των λεόντων (Κουκιάρης 1989, 143-144. Αρχοντόπουλος 1991-1992, 253-256) και του εν Χώνας Θαύματος (Κουκιάρης 1989, 163 κ.ε. με προηγούμενη βιβλιογραφία).

13. Αναγνωρίζονται εκείνες της Προσφοράς και Αρνήσης των Τιμίων Δώρων, του Ευαγγελισμού του Ιωακείμ, του Ευαγγελισμού της Άννας και του Ασπασμού των Θεοπατόρων, της Ευλόγησης των ιερέων και των Εισοδίων. Για τον Θεομητορικό εικονογραφικό κύκλο, βλ. Lafontaine-Dosogne 1964, σποράδη, όπου εξετάζεται διαχρονικά η εικονογράφηση της παιδικής ηλικίας της Θεοτόκου. Καλοκύρης 1972, 87 κ.ε. και 140 κ.ε. Τσιγαρίδας 2000, 125-137.

ψη των Μυροφόρων στον τάφο, η Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα, η Ίαση του τυφλού¹⁴ και δύο σκηνές στην αναγνώριση των οποίων μας διευκολύνει η ομοιότητα του ορατού τμήματός τους με τις σκηνές της Μεσοπεντηκοστής και της Πεντηκοστής σε μνημεία των Αγράφων¹⁵.

Ο ζωγράφος ή οι ζωγράφοι του μνημείου παραμένουν προσηλωμένοι στην παράδοση της περιοχής ως προς την οργάνωση του εικονογραφικού προγράμματος, με τους περιορισμούς, βέβαια, που επέβαλε η επέκταση του ναού. Ορισμένες ενότητες του προγράμματος, όπως ο Βίος της Θεοτόκου, ο κύκλος των σκηνών της Πεντηκοστής¹⁶, τα επιλεκτικά μαρτύρια και οι παραστάσεις της Αγίας Τριάδας και της Ζωοδόχου Πηγής ακολουθούν τα προγενέστερα εικονογραφικά προγράμματα των καθολικών των μονών Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο (1638-1639)¹⁷ και Αγίου Παντελεήμονα στην Ανατολή (1641)¹⁸.

Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου φιλοτεχνήθηκαν το 1656, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή «† Ἱστορίθη ὁ θεῖος οὗτος κ(αι) σεβ(ά)σμιος ναὸς τ(ῶν) ἀγί(ων) κ(αι) θαυματουργ(ῶν) Αναργύρ(ων) Κοσμᾶ | κ(αι) Δαμηανοῦ διὰ συνδρομῆς κ(αι) κόπου πολλοῦ τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσι πα(πᾶ) κύρ Ζαφύρι υἱοῦ Ἀθανασίου | ἐξόδου τ(ῶν) Χ(ριστ)ωμημίτων εὐσεβ(ῶν) ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου | [- -] ΟΥ [- -] Δ [- -] Γαβριήλ ἱερατευόν(των) τ(ῶν) εὐλαβεστάτων ἱερέ(ων) κύρ πα(πᾶ) Ζαφύρι υἱοῦ Ἀθανασίου |, ἀχν' μὴν [Ἰα]νουάριος ι'»¹⁹. Ο διάκοσμος του παρεκκλησίου περιορίζεται στη ζώνη ολόσωμων αγίων που περιτρέχει το νότιο, το δυτικό και το βόρειο τοίχο και την υπερκείμενη ζώνη του δυτικού και βόρειου τοίχου στην οποία ιστορούνται δύο σκηνές από το Βίο των Αγίων Αναργύρων²⁰ (εικ. 2), τα μαρτύρια των αγίων Αρτεμίου και Βίκτωρος και η σύνθετη παράσταση των σκηνών της επί του Σταυρού Προσήλωσης, της Σταύρωσης και της Αποκαθήλωσης (εικ. 4).

Παραφερές εικονογραφικό πρόγραμμα, με αυτό του ναού της Μεταμορφώσεως, με μικρές αποκλίσεις ως προς τη διάρθρωση, σώζεται στο ιερό βήμα του ναού του Αγίου Νικολάου του Νέου στον Αετόλοφο Αγιάς²¹. Ο διάκοσμος, εκτός από τα πανομοιότυπα ευχαριστιακού χαρακτήρα θέματα, περιλαμβάνει την ιστόρηση σκηνών του Δωδεκαόρτου, η οποία αρχίζει από το νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου και κλείνει στην αντίστοιχη θέση του βόρειου τμήματος. Διακρίνονται οι σκηνές της Γέννησης, της Υπαπαντής, τμήμα της Βάπτισης, η Ψηλάφηση του Θωμά, η Ανάληψη και η Πεντηκοστή. Ιδιαιτερότητα του προγράμματος αποτελεί η παράλληλη απεικόνιση της Αγίας Τριάδας και της Φιλοξενίας του Αβραάμ²² στο βόρειο τοίχο του ιερού, και το θέμα του *Ἀνω Σε εν Θρόνω*... στην κόγχη της προθέσεως, κατά τα πρότυπα των μονών του Αγίου Όρους²³. Στην ίδια φάση αγιογράφησης ανήκει η μορφή του Ιωάννη του Προδρόμου που σώζεται στο βόρειο τοίχο, αμέσως μετά το τέμπλο και το κατώτερο τμήμα δύο μορφών. Η απεικόνιση του Προ-

14. Πρβλ. τις σκηνές της Συνάντησης με τη Σαμαρείτιδα και της Ίασης του τυφλού στο ναό των Αγίων Αποστόλων Αγιάς (Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1985, 77, εικ. 18. Τσιουρής 2008, εικ. 268).

15. Πρβλ. τις παραστάσεις της Μεσοπεντηκοστής στη μονή Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας και της Πεντηκοστής στο ναό του Αγίου Γεωργίου Λεϊκής και στη μονή Σπηλιάς Κομπουριανών (Τσιουρής 2008, εικ. 157, 270, 392).

16. Για την ιστορική και λειτουργική ακολουθία των σκηνών αυτών στα εικονογραφικά προγράμματα βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, βλ. Λίβα-Ξανθάκη 1980, 13-14. Παϊσιδου 2002, 121 κ.ε. Βιταλιώτης 2005. Γκιολές 2009, 37-40.

17. Στην ίδια θέση και με τον ίδιο αριθμό σκηνών ιστορείται ο Βίος της Θεοτόκου στο καθολικό της μονής του Μεγαλόβρυσου. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ίδιου μνημείου περιλαμβάνεται, επίσης, εκτενής κύκλος Θαυμάτων και Διδασκαλίας του Χριστού, όπου και οι σχετιζόμενες με την Πεντηκοστή σκηνές. Οι τελευταίες ιστορούνται και στο καθολικό της μονής Αγίου Παντελεήμονος στην Ανατολή.

18. Με τον τοιχογραφικό διάκοσμο του συγκεκριμένου μνημείου διαπιστώνονται άμεσες σχέσεις τόσο ως προς την επιλογή, όσο και ως προς την τοποθέτηση θεμάτων, όπως τα μαρτύρια αποστόλων και αγίων, του προφήτη Δανιήλ στο «λάκκο» των λεόντων, του εν Χώναις Θαύματος, της ανθρωπόμορφης Αγίας Τριάδος, της Ζωοδόχου Πηγής και του Αγίου Ιακώβου του Αδελφόθεου.

19. Η επιγραφή βρίσκεται στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου στο παρεκκλήσιο. Στον τέταρτο στίχο της, από τους Κουμουλίδη – Δεριζιώτη (1985, 123), είχε διαβαστεί ... πρωτόθρονον Λαρίσης ... Γαβριήλ. Τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία της επιγραφής στο αριστερό τμήμα του συγκεκριμένου στίχου, ωστόσο, δημιουργούν επιφυλάξεις για την αντιφατική ως προς την αναγραφόμενη στην κτητορική επιγραφή του κυρίως ναού, ιδιότητα του επισκόπου Γαβριήλ (ως Λαρίσης και όχι ως Δημητριάδος).

20. Η απεικόνιση των θαμάτων των αγίων Αναργύρων, συναντάται συχνότερα σε μικρογραφίες κωδικών και σε φορητές εικόνες και σπανιότερα στην εντοιχία ζωγραφική (Skrobucha 1965, εικ. στις σ. 14, 38, 55, 57).

21. Οι υπόλοιπες επιφάνειες του ναού καλύπτονται από στρώμα τοιχογραφιών του 1820 (Αγραφιιώτης 1986, 32-34).

22. Για την παράλληλη παρουσία των δύο θεμάτων, η οποία συναντάται το 18^ο αιώνα και στο καθολικό της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας, βλ. Τσιουρής 2008, 85-86.

23. Για την εικονογραφική εξέλιξη του θέματος, βλ. Marković 1998, 167-183. Semoglou 2000, 349-359. Σδρόλια 2000, 127. Βαφειάδης 2001-2002, 217-235. Γκιολές 2008, 24-25, με προηγούμενη βιβλιογραφία. Η εικονογραφική λεπτομέρεια των αγγέλων με το φτερωτό κορμί που πλαισιώνουν τον ένθρονο Χριστό στη σύνθεση του Αετόλοφου, παραπέμπει στις παραστάσεις της

δρόμου σε συνδυασμό με το σωζόμενο τμήμα των μορφών αυτών και τη μεταγενέστερη παράσταση των δύο Κορυφαίων Αποστόλων που ακολουθεί, επιτρέπει να υποθέσουμε πως και το υπόλοιπο εικονογραφικό πρόγραμμα του παλαιότερου στρώματος, στον κυρίως ναό, ταυτιζόταν με εκείνο του 1653 στο ναό της Μεταμορφώσεως στην Αγιά.

Και τα τρία ανυπόγραφα σύνολα παρουσιάζουν στενή σχέση μεταξύ τους, τόσο από την άποψη της εικονογραφίας όσο και της τεχνοτροπίας, σχέση που επιβεβαιώνεται και από παλαιογραφικά δεδομένα. Αν και δεν πρόκειται για έργα ταυτόσημα, μπορούν, ωστόσο, να αποδοθούν στο ίδιο εργαστήριο. Παρά την ύπαρξη δύο ή και περισσότερων ζωγράφων και τις επί μέρους μεταξύ τους διαφορές, ο διάκοσμος και των τριών μνημείων παρουσιάζει ενιαία αισθητική και ταυτότητα στις καλλιτεχνικές τάσεις. Η προέλευση των εικονογραφικών τύπων των παραστάσεων παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς παρατηρείται μια ποικιλία ως προς τις πηγές τους. Η εκλεκτικιστική τάση των δημιουργών τους, όμως, δεν περιορίζεται μόνο στην επιλογή εικονογραφικών τύπων που προέρχονται από τα δύο κυρίαρχα καλλιτεχνικά ρεύματα. Τα σημεία επαφής των τριών συνόλων αφορούν σε σκηνές που εικονογραφικά και τεχνοτροπικά συνδέονται με τη Δυτική τέχνη. Η τάση αυτή αναγνωρίζεται τόσο σε εικονογραφικά σχήματα που προέκυψαν από αντιγραφή ή μερική τροποποίηση Δυτικών έργων, κυρίως χαρακτικών, όσο και σε εικονογραφικές ή άλλες λεπτομέρειες της Δυτικής τέχνης που έχουν περάσει σε παραδοσιακά βυζαντινά θέματα. Επιπρόσθετα, κοινό στοιχείο στην εκτέλεση των τριών διακόσμων αποτελεί η μεϊκή ή καθαρά δυτικότροπη τεχνοτροπία τόσο βυζαντινών όσο και δυτικότροπων θεμάτων, με διαφορετική βέβαια έκταση και χαρακτήρα. Η ενδοτική στάση των ζωγράφων προς το κλίμα της δυτικής τέχνης είναι ευδιάκριτη σε επιμέρους αρχιτεκτονικά και ενδυματολογικά στοιχεία, όπως οι αναγεννησιακού τύπου μαρμάρινοι και μαρρόκ ξυλόγλυπτοι θρόνοι, η ρέουσα πτυχολογία που αυλακώνεται από βαθιές μαλακές πτυχές, οι δυτικού τύπου κομμώσεις και τα καπέλα στις σύνθετες σκηνές και σε σαφώς μικρότερο βαθμό στις μεμονωμένες μορφές. Το αποτέλεσμα είναι ένας ιδιόμορφος μανιερισμός, άγνωστος στα υπόλοιπα μνημεία της περιοχής. Οι αναζητήσεις και οι πρωτοτυπίες που διαπιστώνονται και στα τρία έργα δείχνουν ζωγράφους με θεολογική γνώση και πλούσιο εικονογραφικό λεξιλόγιο.

Η πιο εκτεταμένη και αμεσότερη ίσως επαφή με τύπους της Δυτικής τέχνης εκδηλώνεται στο ναό της Μεταμορφώσεως²⁴. Ενδεικτικά, οι παραστάσεις της Πλατυτέρας και των ομολογιακού και φιλενωτικού χαρακτήρα παραστάσεων της Αγίας Τριάδας σε νεφέλες²⁵ και των δύο Κορυφαίων Αποστόλων²⁶, αποτελούν εικονογραφικά θέματα της Δυτικής τέχνης, που πέρασαν στην Ανατολή μέσω των ιταλοκρητικών εικόνων και απαντούν συχνά σε εικόνες και τοιχογραφίες του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Ξένος προς τη βυζαντινή παράδοση και με έντονες επιρροές από τη δυτική τέχνη είναι ο τρόπος απόδοσης της Μεσοπεντηκοστής και της Πεντηκοστής (εικ. 3), με το πλήθος των όρθιων Ιουδαίων που συνωθείται στην κιονοστήρικτη στοά, καθώς και του προφήτη Δανιήλ στο «λάκκο» των λεόντων (εικ. 5). Και οι τρεις παραστάσεις αντλούν από Δυτικά, κυρίως Φλαμανδικά χαρακτηριστικά, τα οποία κυκλοφορούσαν ευρύτατα τη συγκεκριμένη περίοδο σε Δύση και Ανατολή²⁷. Στην τελευταία αυτή παράσταση, εκτός από την προσαρμογή του προτύπου²⁸ στο προσωπικό του ύφος, ο ζωγράφος αποκλίνει από τη Φλαμανδική χαλκογραφία σε εικονογραφικές λεπτομέρειες, οι οποίες όμως δεν αλλοιώνουν τη δομή του Δυτικού έργου.

Θείας Λειτουργίας στη μονή Φιλανθρωπητών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2004, εικ. 38) και στη μονή Γηρομερίου (Τσιουρής 2009, εικ. 19), καταδεικνύοντας την άμεση επαφή των ζωγράφων του μνημείου με μνημεία της Ηπείρου.

24. Λόγω της έκτασης των σωζόμενων τοιχογραφιών που ανήκουν στη συγκεκριμένη φάση του διακόσμου.

25. Μπορμπουδάκης 1993, 541-543, αρ. 194 (Α. Δρανδάκη). Τσιουρής 2008, 85-86, όπου η σχετική βιβλιογραφία και σχολιασμός των φιλενωτικών ή ανθενωτικών συμβολισμών του θέματος.

26. Μπαλτογιάννη 1985, 95, αρ. 162. Vassilaki 1990, 418 κ.ε. Τριανταφυλλόπουλος 1998, 221. Γκιολές 2004, 277-278, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

27. Αν και ο εντοπισμός συγκεκριμένου προτύπου δεν είναι εφικτός, ο πολυπρόσωπος χαρακτήρας των δύο πρώτων παραστάσεων σε συνδυασμό με το αρχιτεκτονικό βάθος παραπέμπει σε εικόνες του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα που οφείλονται, συνήθως, σε αυτούσια ή εκλεκτική αντιγραφή Δυτικών και κυρίως Φλαμανδικών χαρακτικών. Βλ. ενδεικτικά Βοκοτόπουλος 1990, 63-66, πίν. 41-43. Ρηγόπουλος 1979, εικ. 16. Ρηγόπουλος 1998, 103-101, πίν. 52. Ρηγόπουλος 2006, εικ. 9. Για την κυκλοφορία και τη διάδοση των χαρακτικών αυτών στον Ελλαδικό χώρο, και ιδίως στις βενετοκρατούμενες περιοχές κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} και σε όλο το 18^ο αιώνα, βλ. Ρηγόπουλος 1979, 130 κ.ε., όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Triantaphyllopoulos 1985, 251 κ.ε. και σποραδικά. Βοκοτόπουλος 1990, 126 κ.ε.

28. Το πρότυπο της παράστασης εντοπίζεται σε χαλκογραφία του Jan Sadeler του πρεσβύτερου, η οποία οφείλει τη σχεδιαστική της έμπνευση στον Martin de Vos (Hollstein 1949-, τόμ. XXI, 100, αρ. 125 και τόμ. XXII, 112, εικ. 125). Πρβλ. Ρηγόπουλος 1979, 194. Ρηγόπουλος 1998, 87-88, εικ. 33.

Παράλληλα με τις παραστάσεις που δηλώνουν απερίφραστα τις ξένες πηγές τους συνυπάρχουν και σκηνές, οι οποίες συντίθενται από στοιχεία επιλεκτικά αντλημένα από τη βυζαντινή και από τη δυτική παράδοση. Επιμέρους εκφραστικά στοιχεία, όπως η Φλαμανδικής έμπνευσης μορφή του δημίου, κάτω δεξιά, στο μαρτύριο του αγίου Θεοδώρου (εικ. 6) και των δημίων στο μαρτύριο του αγίου Δημητρίου και οι γυμνές μορφές σε μονοχρωμία στη βάση του θρόνου της Πλατυτέρας αποτελούν χαρακτηριστικά του Δυτικού καλλιτεχνικού λεξιλογίου.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η εκτεταμένη σύνθεση της Σταύρωσης που ιστορείται στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων (εικ. 4), η οποία περιλαμβάνει και τα επεισόδια της Προσήλωσης στο Σταυρό (εικ. 7) και της Αποκαθήλωσης. Το συγκεκριμένο σχήμα έχει προκύψει από τον εικαστικό συμφορμώ της Προσήλωσης στο Σταυρό, το πρότυπό της οποίας εντοπίζεται σε χαρακτηριστικό του Jan Sadeler του πρεσβύτερου, σε σχέδιο του Martin de Vos²⁹. Στο ρεαλιστικό πνεύμα της Δυτικής εικονογραφίας του θέματος οφείλεται η απεικόνιση της Θεοτόκου αναίσθητης στο έδαφος και της Μαρίας Μαγδαληνής γονατιστής να αγκαλιάζει το Σταυρό³⁰. Με τη Δυτική τέχνη, και ενδεχομένως με έργα της Ηπείρου που την υιοθετούν, συνδέεται και η απεικόνιση αγίων που δεν συνηθίζονται στην περιοχή, όπως οι Βονιφάτιος, Εύγραφος, Ερμογένης, Σεβαστιανός, Σίλβεστρος και Αμβρόσιος στην κατώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου.

Ο υπομνηματισμός ορισμένων από τα γεγονότα που ιστορούνται στο ναό και στο παρεκκλήσιο με μικρογράμματα επιγραφές (εικ. 2 και 5) προδίδει την εξοικείωση των ζωγράφων του μνημείου με τον τρόπο αφήγησης του Θεόδωρου Πουλάκη³¹.

Άμεσες επιδράσεις από την Ιταλική τέχνη αναγνωρίζονται στο θρόνο της Πλατυτέρας στο Άγιο Νικόλαο του Αετόλοφου (εικ. 8), που επαναλαμβάνει ως προς το βασικό σχήμα τον τύπο που καθιέρωσε ο Ανδρέας Ρίτζος στη δεσποτική εικόνα της μονής Πάτμου³². Δυτικές αντιλήψεις απηχούν επίσης η παράσταση του μελιζόμενου Χριστού ως Ζωηφόρου Άρτου, όρθιου μέσα σε ποτήριο να ευλογεί με τα δύο χέρια³³, και οι σκηνές της Γέννησης και της Πεντηκοστής. Τα δυτικά πρότυπα στη σκηνή της Γέννησης (εικ. 9) αναγνωρίζονται στη γονατιστή Θεοτόκο, στην απουσία του λουτρού, στα εύρωστα άλογα των μάγων και στη μηχανιστική αντιγραφική κάποιων προσώπων από Φλαμανδικά χαρακτηριστικά και από έργα που επηρεάστηκαν από αυτά, με αλλαγή των ρόλων των προσώπων των αρχετύπων. Η παράσταση της Πεντηκοστής (εικ. 10) με την παρουσία της Θεοτόκου³⁴ και πλήθους αναγεννησιακών μορφών στο κατώτερο τμήμα της³⁵, αποτελεί συμφορμώ δύο παραδόσεων, με στυλιστικές επεμβάσεις επί της παραδοσιακής εικονογραφίας του θέματος, οι οποίες αντανακλούν απόηχος της όψιμης Αναγέννησης και του μπαρόκ. Παραλλαγή του συγκεκριμένου

29. Bibl. Albertina LXXVIII, τ. 1, φύλλ. 139, αριθ. 436. Ρηγόπουλος 1979, 33 κ.ε., πίν. 64, εικ. 70. Πρβλ. την εικόνα του Α. Γρυπάρη, η οποία προέρχεται από χαρακτηριστικό του J (;) ή του Adreas Collaert σε σχέδιο του Ian Stradanus (Ρηγόπουλος 1998, 200-201, εικ. 127-128). Η πρωιμότερη χρήση του Φλαμανδικού χαρακτηριστικού για την απόδοση της Προσήλωσης του Χριστού στο Σταυρό εντοπίζεται στο ναό της Αγίας Αικατερίνης στους Καρουσάδες της Κέρκυρας, ενώ αργότερα απαντά συχνά σε φορητές εικόνες (Triantaphyllopoulos 1985, 91-93, όπου και άλλα παραδείγματα). Όμοιοι τύποι Σταυρώσεις, ωστόσο, είναι γνωστές στην Κρήτη από τον 14^ο αιώνα, όπως εκείνες στους ναούς της Αγίας Πελαγίας Βιάννου (Vassilakis-Mavrakakis 1982, εικ. 5) και Αγίου Δημητρίου στο Λειβαδά Σελίνου (Παπαδάκη-Oekland 1991, 506-507, πίν. ΛΒ' και 266, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία σχετικά με την επισήμανση δυτικών επιδράσεων σε βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κρήτη).

30. Με ανάλογο τρόπο αποδίδεται το θέμα στη σύνθεση του Φράγκου Κονταρή στη Μεταμόρφωση της Βελτσίστας, όπου όμως απουσιάζει η Προσήλωση στο Σταυρό (Stavrouli-Makri 1989, εικ. 26, 29). Για παραδείγματα αυτού του εικονογραφικού τύπου στο χώρο της Ηπείρου και στη Βλαχία, όπου διαδόθηκε αμέσως από τον Έλληνα ζωγράφο Κωνσταντίνο και απαντά σε μνημεία του τελευταίου τετάρτου του 17^{ου} αιώνα, βλ. Τούρτα 1991, 112.

31. Βλ. ενδεικτικά τις εικόνες της Μέλλουσας Κρίσης στους ναούς των Αρχαγγέλων στο Γραμμένο Ηπείρου και του Αγίου Νικολάου στο Μεταξοχώρι Αγιάς (Ρηγόπουλος 1979, εικ. 118-124 και εικ. 125, αντίστοιχα). Για το Θεόδωρο Πουλάκη, το ζωγράφο που ανήγαγε σε σύστημα το δανεισμό στοιχείων αλλά και αυτούσιων συνθέσεων από τη Φλαμανδική τέχνη, βλ. Ρηγόπουλος 1979, σποράδη.

32. Χατζηδάκης 1977, 61, αρ. 10, πίν. 12. Πρβλ. και εικόνα του Μουσείου Μπενάκη, της ίδιας εποχής (Χατζηδάκη 1983, 29-30, αρ. 18).

33. Πρβλ. τα χαρακτηριστικά των H. Wierix και J. Wierix (Hollstein 2003, αρ. 658 και 659 αντίστοιχα).

34. Η παρουσία της Θεοτόκου στην εικονογραφία της Πεντηκοστής σε Δυτικά έργα είναι συχνή. Από το 13^ο αιώνα και αργότερα διαδίδεται και στην Ανατολή, μέσω κυρίως των ιταλοκρητικών εικόνων (Παπαδάκη-Oekland 1991, 502, σημ. 30. Χατζηδάκη 1993, 166, 172, πίν. 4). Πρβλ. την ομώνυμη εικόνα του εργαστηρίου του Εμμανουήλ Σκορδίλη στην Τήνο, του 17^{ου} αιώνα (Ρηγόπουλος 2006, εικ. 242). Για την ευρύτερη χρήση παραλλαγής αυτού του εικονογραφικού τύπου, τον 17^ο αιώνα, σε ναούς των Αγράφων, βλ. Σδρόλια 2000, 173 κ.ε.

35. Η παρουσία του πλήθους στη σκηνή, στη θέση που παραδοσιακά εικονίζεται ο κόσμος, συμβολίζει τα Έθνη. Για το θέμα, βλ. Garidis 1969, 86 κ.ε. Georgitsogianni 1992, 174 κ.ε.

εικονογραφικού τύπου απαντά σε εικόνες του 17^{ου} αιώνα³⁶. Ορισμένες από αυτές εικονίζουν το Σύμβολο της Πίστεως³⁷, το 8^ο άρθρο του οποίου αποδίδεται με την Πεντηκοστή, σύμφωνα με Δυτικά χαρακτηριστικά του 16^{ου} αιώνα³⁸. Η απουσία τέλος του αποστόλου Παύλου και η αντικατάστασή του από τον Ιωάννη, όπως συμβαίνει και στην Ανάληψη, ανακλά ενδεχομένως επιρροές της δυτικής προπαγάνδας³⁹.

Οι παραπάνω παραστάσεις φέρουν τη σφραγίδα καλλιτεχνών με δημιουργική προσωπικότητα, οι οποίες αναμειγνύουν εικονογραφικά στοιχεία και τεχνικούς-αισθητικούς τρόπους της Δυτικής τέχνης της εποχής με τη Βυζαντινή παράδοση. Τα τεχνικά μέσα που χρησιμοποιούν και, ως κάποιο βαθμό, ο τρόπος απόδοσης προσδίδουν ύφος ιδιαίτερο στο έργο τους και το διαφοροποιούν από το έργο άλλων ζωγράφων που εργάστηκαν σε μνημεία του 17^{ου} αιώνα στην περιοχή. Γενικά, ο διάκοσμος διακρίνεται για την καλή του εκτέλεση αλλά και για την άνιση ποιότητά του, καθώς κάποιες σκηνές υστερούν καταφανώς⁴⁰ έναντι άλλων. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι δύο τουλάχιστον ζωγράφοι εργάστηκαν και στους δύο ναούς: ο πρώτος, που θα φιλοτέχνησε τις παραστάσεις των κογχών, επικουρούμενος από βοηθούς ή συνεργάτες στις επιμέρους σκηνές, υπήρξε ιδιαίτερα ικανός. Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου, αν και εντάσσονται στο ίδιο καλλιτεχνικό πλαίσιο, αφού ακολουθούν τις ίδιες εικονογραφικές και τεχνοτροπικές αρχές, δεν φαίνεται να αποτελούν έργο των ίδιων ζωγράφων αλλά επιγόνου τους. Η επανάληψη επιμέρους στοιχείων, όπως οι μικρογράμματα επιγραφές των σκηνών μαρτυρίου από το ναό της Μεταμορφώσεως και το ιδιότυπο έδαφος των σκηνών της Υπαπαντής και της Ψηλάφησης από το ναό του Αγίου Νικολάου αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ο ζωγράφος του παρεκκλησίου να εργάστηκε ως μαθητής - βοηθός του συνεργείου των δύο ναών.

Η ζωγραφική των εξεταζόμενων μνημείων συγχωνεύει στοιχεία προερχόμενα από προγενέστερους διακόσμους στην περιοχή –κυρίως όσον αφορά στο εικονογραφικό πρόγραμμα– και εμπνέεται από την τέχνη του μπαρόκ κατά τρόπο ανάλογο με τα σύγχρονα Κρητικά και Επτανησιακά καλλιτεχνικά ρεύματα. Οι Δυτικές επιδράσεις είναι εμφανείς τόσο στην εικονογραφία όσο και στον τρόπο απόδοσης των θεμάτων. Η «δυτικοποίηση», ωστόσο, των εξεταζόμενων έργων φαίνεται να είναι αποτέλεσμα πειραματισμών των δημιουργών τους, οι οποίοι, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, δεν αλλάζουν τα παραδοσιακά εικονογραφικά σχήματα. Εμφανέστερες είναι οι επιρροές της Δυτικής τέχνης στην προσπάθεια φυσιοκρατικής απόδοσης των μορφών και των ενδυμάτων τους, του φυσικού τοπίου και επιμέρους στοιχείων του αρχιτεκτονικού βάθους. Ο ακριβής προσδιορισμός της καταγωγής των ζωγράφων και του έργου τους δεν είναι μέχρι στιγμής εφικτός. Ανάλογη τάση διακόσμησης απαντά σε μνημειακά ζωγραφικά σύνολα του β' μισού του 17^{ου} αιώνα στην Ήπειρο⁴¹. Ιδιαίτερη εικονογραφική και τεχνοτροπική συγγένεια διαπιστώνεται με τους διακόμους της Μονής Τζώρας (1663), του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Πλαίσια (1664)⁴², της Μονής Καστρίου στο Ριζοβούνι (1670)⁴³ και εν μέρει της Μονής Πλάκας – Μουχουστίου (1680)⁴⁴. Στη Θεσσαλία δείγματα της τέχνης αυτής εντοπίζονται στο νάρθηκα του ναού της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας⁴⁵. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και τα παλαιογραφικά δεδομένα μνημείων της ίδιας περιόδου στην παραπάνω περιοχή⁴⁶. Η εκτεταμένη χρήση φράσεων, κυρίως στις σκηνές μαρτυρίου, που προσιδιάζουν στις κωδικοποιημένες εκφράσεις της *Ερμηνείας*, εφαρμόζεται λίγα χρόνια αργότερα στις παραστάσεις του νάρθηκα στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά (1663)⁴⁷. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την εικονογραφική επίδραση του μνημείου της Αγίας σε εκείνο της Καστοριάς καταδεικνύει την καλλιτεχνική επικοινωνία στο επίπεδο των εικονογραφικών ανταλλαγών ανάμεσα στη Δυτική Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Εμφανέστερη, ωστόσο, είναι η εικονογραφική επίδραση που θα ασκήσει ο διάκοσμος του ναού της Μεταμορφώσεως σε έργα του

36. Μοσχόπουλος 1994, πίν. 312. Chatzidakis 1997, 115. Ρηγόπουλος 2006, εικ. 242.

37. Ρηγόπουλος 1998, 272, πίν. 183, 191.

38. Όπως εκείνο του Jan Sadeler του πρεσβύτερου, σε σχέδιο του Martin de Vos, του 1579 (Ρηγόπουλος 1998, εικ. 203).

39. Για την έλλειψη του Παύλου που σημειώνεται τον 17^ο αιώνα και σε κάποια από τα μνημεία των Αγράφων, βλ. Σδρόλια 2000, 174, με προγενέστερα παραδείγματα. Πρβλ. Γκιολές 2004, 274 κ.ε.

40. Ιδιαίτερα εκείνες του νότιου τοίχου στον κυρίως ναό.

41. Καπαμπερίδη 2009, 368 κ.ε., εικ. 230-231. Μεράντζας 2008, 48 κ.ε. Πέτας 2009, σποράδην. Χουλιάρας 2010, 317-318.

42. Χουλιάρας 2007-2008, εικ. 23-24.

43. Δημητρακοπούλου 1997, 151-167, εικ. 3-18. Καμαρούλιας 1996, εικ. 146-154.

44. Χουλιάρας 2007-2008, εικ. 26-28.

45. Αδημοσίευτες.

46. Μανόπουλος 2001, 123-124, αρ. 7 (για την Κοίμηση στην Κορύτιανη). Βελένης 2007, 108-112.

47. Παϊσίδου 2002, 156.

18^{ου} αιώνα σε μνημεία της ίδιας της Αγίας και των Αγράφων⁴⁸. Στα συγκεκριμένα έργα είναι πασιφανής η διαδικασία της πρόσληψης του προτύπου που αντανακλά, παράλληλα, τις καταβολές του δημιουργού τους, του ιερέα Θεόδωρου από την Αγία και του εργαστηρίου του⁴⁹. Το γεγονός ότι ορισμένες σταθερές των παραπάνω έργων παρατηρούνται και στα προαναφερθέντα –αν και μεταγενέστερα– έργα της Ηλείου διευκλύνουν σημαντικά στη συνολική μελέτη της καλλιτεχνικής πορείας και εξέλιξης των συνεργείων που τα δημιούργησαν, τοποθετώντας την αφετηρία της δράσης τους στη Θεσσαλία. Από αυτή την άποψη, ο ζωγραφικός διάκοσμος των δύο μνημείων της Αγίας αποδεικνύεται εξαιρετικά σημαντικός.

---

48. Τσιουρής 2008, εικ. 11-12, 117, 132, 141, 157, 270, 391-392.

49. Για τον ζωγράφο Θεόδωρο και το συνεργείο του, βλ. Τσιουρής 2008, σποράδην, ιδιαίτερα 299 κ.ε. με παλαιότερη βιβλιογραφία.

SUMMARY

THE MURAL DECORATION OF THE CHURCHES
OF THE TRANSFIGURATION AT AGHIA
AND OF SAINT NICHOLAS AT AETOLOPHOS

Eleni Tsimpida

The church of the Transfiguration of the Savior and the chapel of Sts Anargyroi at Aghia are decorated with wall-paintings dated respectively to 1653 and 1656 according to the dedicatory inscriptions. The murals still preserved in the sanctuary of the church of Saint Nicholas the Younger at the village of Aetolophos are nearly contemporary, since they belong to the same artistic trend which is fairly different from the conservative religious painting in the region of Aghia, as well as in all Thessaly, during the middle of the seventeenth century. This paper presents the iconographic programs of these churches, focuses on their stylistic affinities and attempts a first approach to the influence they had had to other monumental ensembles in the neighboring areas. These murals attest the efforts of their anonymous artists to renovate and enrich their art by the adoption of the aesthetics of the Baroque through the integration of motifs found in Western engravings, which circulated broadly during that period. Moreover, the possibility of a structural assimilation of these borrowings to the visual language of the Orthodox painting during the 17th century is further examined.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγραφιώτης Δ., 1986. Ο Αετόλοφος και το Βαθύρεμα της Αγίας, *ΘεσΗμ* 10, 17-57.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 2004. *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα.
- Αρχοντόπουλος Θ., 1991-92. Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων – Εισόδια της Θεοτόκου: Εικονογραφικά παράλληλα, *ΔΧΑΕ* 16, 253-257.
- Βαφειάδης Κ., 2001-2002. Το εικονογραφικό θέμα Άνω Σε εν θρόνω και κάτω εν τάφω, *Μακεδονικά* 33, 217-235.
- Βελένης Γ., 2003. Χρονολογικά συστήματα σε επιγραφές και χειρόγραφα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, στο Β. Άτσαλος – Ν. Τσιρώνη (επιμ.), *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας*, Δράμα 21-27 Σεπτεμβρίου 2003, τ. Β', Αθήνα, 659-679.
- Βελένης Γ., 2007. Ταυτίσεις ζωγράφων με βάση τη γραφή, *Εγνατία* II, 103-112.
- Βιταλιώτης Ι., 2003. Ιστορικός και λειτουργικός χρόνος στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Βυζαντινού ναού: η περίπτωση τριών θεμάτων από το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, *Κληρονομία*, 35/1-2, 9-50.
- Βογιατζής Σ., 2000. *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16^ο αι. Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα.
- Βοκοτόπουλος Π.Α., 1990. *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα.
- Chatzidakis M., 1962. *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Venise.
- Chatzidakis M., 1997. Les icones byzantines et post-byzantines, στο *Lumières de l'Orient Chrétien. Icones de la Collection Abou Adal*, Beyrouth, 31-136.
- Γκιολές Ν., 2004. Εικονογραφικά θέματα στη Βυζαντινή τέχνη εμπνευσμένα από την αντιπαράθεση και τα σχίσματα των δύο Εκκλησιών, στο *Θωράκιον, Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα, 263-282.
- Γκιολές Ν., 2009. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα.
- Delilbasi M. – Arikan M., 2001. Hicri 859 Tahirihli Süret- I Defter-I Sancak -I Tirhala I, Ankara.

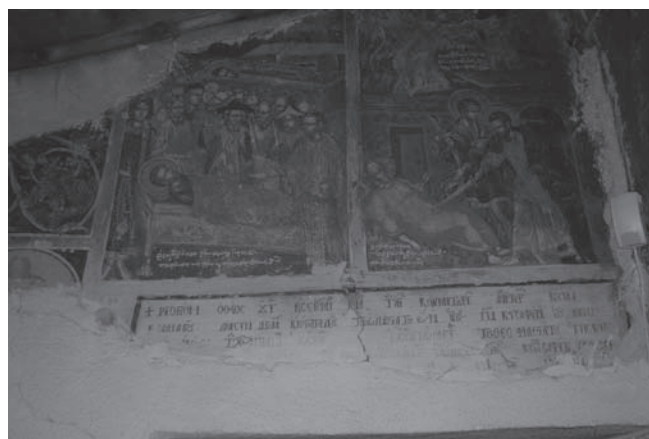
- Δημητρακοπούλου Π., 1997. Η Ιερά Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Καστρί Ριζοβουνίου, στο *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι, Αθήνα 11 Φεβρουαρίου 1996, Πρακτικά Ημερίδας*, Πρέβεζα, 151-167.
- Garidis M., 1969. La Representation des "Nations", *Byzantion* 39, 86-103.
- Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans le pays sous domination étrangère*, Athènes.
- Georgitsoyanni E.N., 1992. *Les peintures murales du Vieux Catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes.
- Hollstein 1949- . Hollstein F.W.H., *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts. ca. 1450-1700*, Amsterdam 1949-, Roosendaal 1988-1993 και Rotterdam 1995.
- Hollstein 2003. Ruyven-Zeman, Zs., Van Stock, J., Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700, The Wierix Family, IV, Amsterdam.
- Καμαρούλιας Δ., 1996. Τα Μοναστήρια της Ηπείρου, τ. Β', Αθήνα.
- Καραμπερίδη Α., 2009. *Η Μονή Πατέρων και η ζωγραφική του 17^{ου} αιώνα στην περιοχή της Ζίτσας Ιωαννίνων*, Ιωάννινα.
- Καλοκώρης Κ.Δ., 1972. *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη.
- Kiel M., 1996. Das Türkische Thessalien. Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands, στο *Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission 28.31. Oktober 1992*, Göttingen.
- Κουκιάρης Σ., 1989. *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στην Βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα-Πιάννινα.
- Κουμουλίδης Τζ. – Δεριζιώτης Λ., 1985. *Εκκλησίες της Αγίας Λαρίσης*, Αθήνα.
- Lafontaine-Dosogne J., 1964. *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I-II, Bruxelles.
- Λίβα-Ξανθάκη Θ., 1980. *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα.
- Μανόπουλος Γρ., 2001. Επιγραφικές και άλλες μαρτυρίες για τα Κατσανοχώρια (1587-1699), *ΗπΧρ* 35, 99-196.
- Marković M., 1998. Contribution à l'étude de l'influence du canon du Samedi Saint sur l'iconographie de la peinture médiévale, *ZRVI* 37, 167-183.
- Medaković D., 1958. Bogorodica «Živonosni istočnik» u Srpskoj umetnosti, *ZRVI* 5, 203-217.
- Μεράντζας Χ., 2008. "Ο τόπος της αγιότητας" και οι εικόνες του: παραδείγματα ανάγνωσης της τοπικής ιστορίας της Ηπείρου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Μέρτζιος Κ., 1947. *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη.
- Μοσχόπουλος 1994. Μοσχόπουλος Γ. (επιμ.), *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο – Εκκλησιαστική Τέχνη*, 2, Αργοστόλι 1994.
- Μπαλτογιάννη Χρ., 1985. *Εικόνες. Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα.
- Μπορμπουδάκης Μ., (επιμ.) 1993. *Εικόνες της Κρητικής τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, κατάλογος έκθεσης, Ηράκλειο.
- Pallas D.I., 1965. *Passion und Bestattung Christi in Byzanz, Miscellanea Byzantina Monacensia* 2, München.
- Παπαδάκη-Οεκλαντ Στ., 1991. Δυτικότροπες τοιχογραφίες του 14^{ου} αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης, στο *Ευφρόσυνοι, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα, 491-513.
- Παπαμαστοράκης Τ., 2001. Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική Χερσόνησο και την Κύπρο, Αθήνα.
- Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αι. στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Πέττας Ν., 2009. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της Μονής Αγίου Νικολάου του όρους (Τζιώρας) Ιωαννίνων (1663)*, Ιωάννινα – Αθήνα.
- Ρηγόπουλος Γ., 1979. *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η Φλαμανδική Χαλκογραφία*, Αθήνα.
- Ρηγόπουλος Γ., 1998. *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα Πολιτιστικού Συγκρητισμού*, Α, Αθήνα.
- Ρηγόπουλος Γ., 2006. *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού και συμπληρωματικός κατάλογος εικόνων του Θ. Πουλάκη*, Β, Αθήνα.

- Semoglou A., 2000. Notes sur les peintures murales de la chapelle sud (Saint-Paul) du catholicon du monastère des Vlattades à Thessalonique, *Βυζαντινά* 20, 349-359.
- Σδρόλια Στ., 2000. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17ο αιώνα*, Ιωάννινα (διδ. διατριβή).
- Skrobucha H., 1965. *Kosmas und Damian*, Recklinhausen.
- Spatharakis I., 1996. Representations of the Great Entrance in Crete, στο Spatharakis I., *Studies in Byzantine Manuscript Illumination and Iconography*, London, 293-310.
- Stavropoulou-Makri A., 1985. La creation d'une nouvelle formule de la Crucifixion et sa diffusion dans les Balkans, στο *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Βελιγράδι 11-14 Σεπτεμβρίου 1984)*, Αθήνα, 241-257.
- Stavropoulou-Makri A., 1989. *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Jannina.
- Stichel R., 1971. *Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, *Byzantina Vindobonensia* V, Wien.
- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοσόπι*, Αθήνα.
- Triantaphyllopoulos D.D., 1985. *Die nachbyzantinische Wadmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, München.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1998. Θρησκευτικοί ανταγωνισμοί στο πεδίο της θρησκευτικής τέχνης. Η περίπτωση των Ιονίων Νήσων (13^{ος}-18^{ος} αι.), στο *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθινού (Αθήνα 14-15 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα, 217-237.
- Τσιγαρίδας Ε., 2000. Η Παναγία στη μνημειακή ζωγραφική, στο Βασιλάκη Μ. (επιμ.), *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη 20.10.2000-20.1.2001, Αθήνα-Μιλάνο, 125-137.
- Τσιουρής Ι., 2008. *Οι τοιχογραφίες της Μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Αθήνα.
- Τσιουρής Ι., 2009. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας (1577-1590). Συμβολή στη μελέτη της εντοίχιας ζωγραφικής του 16^{ου} αι. στην Ήπειρο*, Αθήνα.
- Vassilakis-Mavrakakis M., 1982. Western Influences on the Fourteenth Century Art of Crete, στο *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/5, Wien (=JÖB 32/5)*, 301-306.
- Vassilaki M., 1990. A Cretan Icon in the Ashmolean: The Embrace of Peter and Paul, *JÖB* 40, 405-422.
- Walter C., 1982. *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London
- Χατζηδάκη Ν., 1983. *Εικόνες κρητικής σχολής, 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ., 1977. *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Χατζούλη Γ.Μ., 1998. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της Λιτής του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μελέτη της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα (διδ. διατριβή).
- Χουλιάρης Ι., 2007-2008. Πρώτες παρατηρήσεις στην εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 17^{ου} αιώνα στην περιοχή των Κατσανοχωρίων και των Τζουμέρκων, *Δωδώνη* 26-27, 111-146.
- Χουλιάρης Ι., 2010. Η εντοίχια ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας, στο *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την ιστορία και τον πολιτισμό της Πρέβεζας, Πρέβεζα 16-20 Σεπτεμβρίου 2009*, Πρέβεζα, 325-343.

Εικ. 1. Ι. Ν. Μεταμορφώσεως στην Αγιά. Κτητορική επιγραφή (1653).

Εικ. 2. Παρεκκλήσιο Αγίων Αναργύρων. Κτητορική επιγραφή (1656).

Εικ. 3. Ι. Ν. Μεταμορφώσεως στην Αγιά. Βόρειος τοίχος.

Εικ. 4. Παρεκκλήσιο Αγίων Αναργύρων. Βόρειος τοίχος.

Εικ. 5. Ι. Ν. Μεταμορφώσεως στην Αγιά. Ο Δανιήλ «στο λάκκο των λεόντων».

Εικ. 6. Ι. Ν. Μεταμορφώσεως στην Αγιά. Το μαρτύριο του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη.

Εικ. 7. Παρεκκλήσιο Αγίων Αναργύρων. Σταύρωση. Λεπτομέρεια.

Εικ. 8. Ι. Ν. Αγίου Νικολάου στον Αετόλοφο. Η Πλατυτέρα.

Εικ. 9. Ι. Ν. Αγίου Νικολάου στον Αετόλοφο. Η Γέννηση.

Εικ. 10. Ι. Ν. Αγίου Νικολάου στον Αετόλοφο. Η Πεντηκοστή, Άνω Σε εν θρόνω...

**ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ – ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΟ «ΚΥΡΙΑΚΟ»
ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗΣ ΣΚΗΤΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ:
Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΔΟΥΠΙΑΝΗΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΑΚΙ ΚΑΛΑΜΠΙΑΚΑΣ**

Γεώργιος Ζαφείρης*

Ο ναός της Θεοτόκου που τιμάται στη Ζωοδόχο Πηγή, γνωστότερος ως Παναγία Δούπιανη, είναι κτισμένος στην ομώνυμη θέση κάτω από τους βράχους των Μετεώρων στις βορειοανατολικές παρυφές του παραδοσιακού οικισμού του Καστρακίου και συνδέεται άμεσα με τις αρχές του μοναστικού βίου στα Μετέωρα¹. Πολύ πριν από την ίδρυση των μεγάλων μονών και την οργάνωση της μοναστικής πολιτείας το 14ο αιώνα, στους βράχους των Μετεώρων ζούσαν αναχωρητές σε μικρά κελιά, γνωστά ως «κέλλες» ή «προσευχήδια». Οι πρώτοι αυτοί αναχωρητές συνέστησαν τη σκήτη «της Δούπιανης» ή τη σκήτη «των Σταγών» και συγκρότησαν την πρώτη μορφή μοναστικής πολιτείας στην περιοχή των Μετεώρων. Ο ναός της Δούπιανης λειτούργησε ως το «Κυριακό» της Σκήτης, όπου κάθε Κυριακή εκκλησιάζονταν όλοι οι ασκητές, αποτελούσε δηλαδή το αντίστοιχο «Πρωτάτο» της σκήτης των Σταγών² (εικ. 1).

Ο ναός είναι κτίσμα του τέλους του 12ου ή των αρχών του 13ου αιώνα και διατηρεί την αρχική του μορφή παρά τις επισκευές που δέχθηκε το 1861, όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή που αναγράφεται εξωτερικά στο υπέρθυρο της εισόδου (εικ. 2). Οι επισκευές αυτές έγιναν αιτία ο ναός να θεωρηθεί νεότερο κτίσμα, πού αντικατέστησε το παλαιό «Κυριακόν» της Σκήτης. Το 1932 όμως ο Ανδρέας Ευγγόπουλος διάβασε ένα χάρμα του 1567 και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «*ό ταπεινός ναῖσκος τῆς Δούπιανης, ὁ μέχρις ἡμῶν διασωθείς, εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐντὸς τοῦ ὁποῦ προσευχῆθησαν οἱ πρώτοι ἀναχωρηταὶ τῶν Μετεώρων*»³. Λίγο αργότερα, στα 1934, ο Τρικαλινός συγγραφέας Ιωάννης Παπασωτηρίου υποστήριξε την ταύτιση και πρόσθεσε ένα νέο στοιχείο, την ύπαρξη παλαιών τοιχογραφιών στο ιερό⁴. Το σπουδαίο για τον μετεωρίτικο μοναχισμό μνημείο, υπέστη πολλές και σοβαρές φθορές κατά το διάστημα 1940-1941⁵, αλλά με τις στερεωτικές εργασίες που πρόσφατα πραγματοποιήθηκαν, αποκαταστάθηκε η τοιχοποιία του, αναδείχθηκε ο περιβάλλον χώρος του και αναγνωρίστηκαν οι οικοδομικές του φάσεις.

Ο μικρών διαστάσεων ναῖσκος ορθογώνιος μονόχωρος στα ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη (εικ.3). Σήμερα καλύπτεται με ξύλινη δίριχτη στέγη με κεραμίδια, η οποία στο δυτικό τμήμα έχει σκαφοειδή μορφή (εικ. 4) και περιφερειακά σχηματίζει γείσο που εξέχει. Ευλόστεγη ήταν και η αρχική του κάλυψη, καθώς η ανατολική πλευρά που διατηρείται ακέραιη ως την κορύφωση του αετώματος δεν έχει κανένα ίχνος καμάρας. Η μορφή αυτή της ξύλινης στέγης ανήκει στις επισκευές του 1861 και διατηρήθηκε και στις επόμενες εργασίες συντήρησης του ναού⁶. Η τοιχοποιία του είναι από αργολιθοδομή, με λίθους κυρίως από την γύρω περιοχή, συχνά χωρίς καμιά λάξευση, ενώ σποραδικά στους αρμούς έχουν τοποθετηθεί κομμάτια οπτόπλινθων και λίγα κεραμίδια. Στα κάτω μέρη της πρόσοψης, στα θυρώματα και τις γωνίες, χρησιμο-

* Διπλωματούχος Πολιτικός Μηχανικός (MSC Πολεοδομίας - Χωροταξίας).

1. Ευχαριστίες οφείλω στην κ. Κρυσταλλία Μαντζανά, Προϊσταμένη της 19^{ης} ΕΒΑ, για την επιλογή του θέματος, ενώ ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω και στον πατέρα Αθανάσιο, γέροντα της μονής της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, μετόχι της οποίας είναι ο ναός της Δούπιανης.

2. Νημάς 1987, 197-198.

3. Ευγγόπουλος 1932, 53-55.

4. Παπασωτηρίου 1934, 11.

5. Βέης 1959, 31.

6. Βέης 1959, 31.

ποιούνται μεγάλοι γωνιόλιθοι, στοιχείο που το συναντούμε και στο ναό της Πόρτα-Παναγιάς (1283) στην Πύλη Τρικάλων. Το κύριο χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας της Δούπιανης είναι τα εξαιρετικά φαρδιά αρμοκάλυπτρα, στα οποία οι παρυφές είναι διαμορφωμένες προσεκτικά, ενώ οι πλίνθοι, τα κεραμίδια και οι λίθοι, μοιάζουν σαν να είναι φυτευτά μέσα στη μάζα του κονιάματος. Όλες οι όψεις εξωτερικά είναι απέριτες, χωρίς οδοντωτή ταινία ή άλλη κεραμοπλαστική διακόσμηση.

Η επικοινωνία με τον εξωτερικό χώρο γινόταν με τρεις θύρες, την κύρια είσοδο στο μέσο της δυτικής πλευράς, που είναι μεγαλύτερη και πλατύτερη (εικ. 5), και δύο άλλες δευτερεύουσες, στενότερες, στη βόρεια και τη νότια πλευρά αντίστοιχα. Οι μικρές πλάγιες είσοδοι σε μεταγενέστερη φάση κλείστηκαν με τοιχοποιία και παρέμειναν έτσι ως την τελευταία συντήρηση του μνημείου, όταν η νότια ανοίχθηκε για λειτουργικούς λόγους, ενώ η τοιχοποιία που έκλεισε τη βόρεια είσοδο εισέχει από την επιφάνεια του τοίχου, ώστε να μπορεί εύκολα να γίνεται διακριτή ως νεότερη επέμβαση.

Η κύρια είσοδος της δυτικής πλευράς φέρει περιθύρωμα από λαξευτούς λίθους. Πάνω από το ανώφλι σχηματίζεται ελαφρά ακανόνιστο ημικυκλικό τόξο, στο εισέχον τύμπανο του οποίου έχει εντοιχιστεί λιθανάγλυφο με σταυρό και εκατέρωθέν του χαραγμένη τη χρονολογία «1861» και την ημερομηνία «Μάρτιος 24», που αντιστοιχούν στην ολοκλήρωση της δεύτερης οικοδομικής φάσης του ναού. Στη φάση αυτή ανήκουν η διαμόρφωση της δυτικής εισόδου και το ανώτερο ήμισυ περίπου τμήμα της τοιχοποιίας του δυτικού τοίχου, λίγα τμήματα της ανωδομής των μακρών τοίχων και η στέγη.

Ο ναός φωτίζεται με τρία μικρά και στενά μονόλοβα παράθυρα, που ανοίγονται στην αψίδα, στο ανώτερο τμήμα του ανατολικού αετώματος και στην κορυφή του δυτικού τοίχου⁷ (εικ. 6). Το άνοιγμα στο ανατολικό αέτωμα που είχε κλειστεί, είχε επανέλθει στην αρχική του μορφή κατά τη διάρκεια των σχετικών εργασιών που έγιναν στο ναό κατά το διάστημα 1970-1971.

Ιδιαίτερης σπουδαιότητας είναι ο τοιχογραφικός διάκοσμος, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου διατηρείται πίσω από το σύγχρονο ξύλινο τέμπλο. Βάσει των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών του, ο διάκοσμος έχει τοποθετηθεί χρονικά στις αρχές του 13ου, με επακόλουθο η ανέγερση του ναού να έχει ανέλθει στα τέλη του 12^{ου} αιώνα⁸ (εικ. 7).

Ο ναός, αν και διατηρείται γενικά σε καλή κατάσταση, αντιμετώπιζε προβλήματα λειτουργικά και αισθητικά, καθώς τελευταία έδινε εικόνα γενικής υποβάθμισης με την πάροδο των ετών, λόγω των δεινών καιρικών συνθηκών που επικρατούν στην περιοχή και εξαιτίας της θέσης στην οποία είναι κτισμένος (σε χαμηλό ύψωμα χωρίς φυσική προστασία). Η νεοσύστατη 19^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων βάσει εγκεκριμένης μελέτης σε συνεργασία με την μονή Μεγάλου Μετέωρου, μετόχι της οποίας είναι ο συγκεκριμένος ναός, προέβη σε εργασίες αποκατάστασης της στέγης, μερικής εξυγίανσης και στερέωσης της εξωτερικής τοιχοποιίας του ναού, καθώς και σε εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε ανάσχυση της υπάρχουσας παλαιάς κεράμωσης και απομάκρυνση των σαθρών υλικών της. Αποκαταστάθηκε ο ξύλινος φορέας της στέγης με αντικατάσταση των φθαρμένων ξύλινων τμημάτων του οργανισμού και έγινε επίστρωση με μεμβράνη στεγάνωσης. Ακολούθησε η ολοκλήρωση της στέγης με επικεράμωση του ναού (εικ. 8).

Η τοιχοποιία του ναού δεν παρουσίαζε ιδιαίτερα προβλήματα. Δεν παρατηρήθηκαν ρηγματώσεις ούτε αποσύνθεση του οργανισμού, παρά μόνον φθορές στο συνδετικό κονίαμα των λίθων. Καθαιρέθηκαν οι χαλαροί μικροί λίθοι και τα σαθρά παλιά κονιάματα χαμηλής αντοχής και επιμελώς καθαρίστηκαν βαθιά οι αρμοί της τοιχοποιίας, οι οποίοι και αποκαταστάθηκαν με νέο υδραυλικό κονίαμα. Αντικαταστάθηκαν τα παλαιά κουφώματα με νέα και κατασκευάστηκαν ξύλινα καινούρια, όπου δεν υπήρχαν. Τόσο τα νέα κουφώματα όσο και οι ξυλοδεσιές της τοιχοποιίας προστατεύτηκαν με βερνίκι εμποτισμού.

Λόγω προβλημάτων που προκλήθηκαν από την έντονη υγρασία και την εισροή όμβριων υδάτων (που λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους κατά διαστήματα ήταν πολύ έντονα), περιμετρικά στη βάση των τοίχων του ναού πραγματοποιήθηκαν εργασίες παραθεμελίωσης και ενίσχυσης της τοιχοποιίας. Πριν από την έναρξη των εργασιών πραγματοποιήθηκε ενδελεχής έρευνα με διερευνητικές τομές σ' όλη την έκταση γύρω από το ναό, η οποία πέρα από σωρούς σκληρών χωμάτων και σποραδικούς λίθους χωρίς συνοχή, δεν έφερε στο φως τοιχοποιίες ή άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που θα οδηγούσαν σε ανακάλυψη παλιότερου ναού ή και άλλων κτισμάτων προηγούμενων εποχών στην ίδια θέση. Η ενίσχυση των θεμελίων έγινε σε

7. Νικονάνος 1982, 104.

8. Νικονάνος 1982, 106.

μικρό βάθος, επενδύθηκε κατάλληλα με λίθους της περιοχής και αρμολογήθηκε ομοιόμορφα, με αποτέλεσμα να «δένει» με το σύνολο του μνημείου και της περιοχής. Δόθηκε μεγάλη σημασία ως προς τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν κατά την αποκατάσταση, ώστε αυτά να είναι αβλαβή και συμβατά προς τα αυθεντικά (εικ. 9).

Λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους, κυρίως στα Νοτιοανατολικά, και επειδή παρατηρήθηκαν τοπικές κατακρημνίσεις που αποτελούσαν απειλή για το ναό, κατασκευάστηκε λιθόκτιστο τοίχιο αντιστήριξης περιμετρικά του μνημείου. Η κατασκευή αυτή λειτουργεί επιπλέον και ως μέσο προφύλαξης από ενδεχόμενη πυρκαγιά που θα μπορούσε να προκληθεί από το παρακείμενο ασύλλιο. Τέλος, καθαρίστηκε, διαμορφώθηκε με κατάλληλες κλίσεις και πλακοστρώθηκε με ακανόνιστες πέτρες ο περιβάλλον χώρος του ναού για λόγους ασφαλείας και με σκοπό την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων, ενώ διαμορφώθηκε και στενό λιθόστρωτο μονοπάτι για την προσπέλαση στο ναό.

Οι ανωτέρω εργασίες συνέβαλαν στην ανάδειξη του μοναδικού αυτού μνημείου των Βυζαντινών χρόνων (εικ. 10), του πρώτου ιστορικού «κυττάρου» του μετεωρικού μοναχισμού, που τα τελευταία χρόνια αντιμετώπιζε λειτουργικά προβλήματα και παρουσίαζε εικόνα εγκατάλειψης και υποβάθμισης, με συνέπεια να καθίστανται δυσχερείς έως και αδύνατες η χρήση και η επισκεψιμότητά του.

SUMMARY

**RESTORATION WORKS AT THE MAIN CHURCH OF THE SKETE OF
METEORA: THE CHURCH OF THE VIRGIN DOUPIANI, KASTRAKI,
KALAMBAKA**

George Zafeiris

The church of the Virgin Zoodochos Pege, known also as “Panaghia Doupiani” was founded as the main church of the *skete* of Stagoi near the modern village of Kastraki to the West of Kalambaka. It is a small single-naved church with two construction phases dated to the late twelfth century and to the nineteenth century, respectively. The 19th Ephorate of Byzantine Antiquities in collaboration with the monastery of the Great Meteoron, from which the church of the Virgin is today dependent, realized a restoration project of the church and of its environment.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νημάς Θ.Α., 1987. *Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια (Γεωγραφία – Ιστορία – Μνημεία – Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη.
- Ευγγόπουλος Α., 1932. Ανασκαφή Δούπιανης και Καστρακίου, *ΠΑΕ*, 12-14, 53-55.
- Παπασωτηρίου Ι., 1934. *Τα Μετέωρα*, Τρίκαλα.
- Βέης Ν., 1959. Τέσσαρες Εκθέσεις περί των εις τα Μετέωρα και την λοιπήν Θεσσαλίαν αποστόλων μου, *ΘΧρ* 7-8, 18-39.
- Νικονάνος Ν., 1982. Το εκκλησάκι της Παναγίας Δούπιανης ή Ζωοδόχου Πηγής στο Καστράκι Καλαμπάκας, *Τρικαλινά* 2, 99 -110.

Εικ. 1. Καστράκι Καλαμπάκας, Παναγία Δούπιανης. Άποψη του ναού πριν την αποκατάσταση.

Εικ. 2. Καστράκι Καλαμπάκας, Παναγία Δούπιανης, Δυτική πλευρά. Υπέρθυρο εισόδου του ναού.

Εικ. 3. Καστράκι Καλαμπάκας, Παναγία Δούπιανης, Ανατολική πλευρά. Η κόγχη του ναού μετά την αποκατάσταση.

Εικ. 4. Καστράκι Καλαμπάκας, Παναγία Δούπιανης, Δυτική πλευρά. Άποψη της στέγης του ναού.

Εικ. 5. Καστράκι Καλαμπάκας Παναγία Δούπιανης, Άποψη της κυρίας εισόδου του ναού.

Εικ. 6. Καστράκι Καλαμπάκας, Παναγία Δούπιανης, Άποψη των φωτιστικών ανοιγμάτων του ναού.

Εικ. 7. Καστράκι Καλαμπάκας Παναγία Δούπιανη. Άποψη του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού.

Εικ. 8. Καστράκι Καλαμπάκας Παναγία Δούπιανη. Εργασίες αποκατάστασης της στέγης του ναού.

Εικ. 9. Καστράκι Καλαμπάκας Παναγία Δούπιανη. Εργασίες ενίσχυσης της τοιχοποιίας με νέο αρμολόγημα.

Εικ.10. Καστράκι Καλαμπάκας Παναγία Δούπιανη. Γενική άποψη του ναού μετά την αποκατάσταση.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Κρυσταλλία Μαντζανά

Η τράπεζα ως τόπος συνεστίασης των μοναχών εμφανίζεται από τους πρώτους αιώνες του μοναχισμού και παραμένει μέχρι και σήμερα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή τους¹. Πολλοί εκκλησιαστικοί συγγραφείς κάνουν εκτενή αναφορά στις μοναστηριακές τράπεζες, καθώς από τα πρώτα κοινόβια υπήρξε ο θεσμός του γεύματος σε κοινή τράπεζα και κοινή τάξη και οργάνωση γύρω από την κοινή εστίαση. Στα έργα του Μεγάλου Βασιλείου αναφέρεται ως υποχρεωτική η κοινή εστίαση, ενώ στη νομοθεσία του Ιουστινιανού συνιστάται το κοινοβιακό σύστημα και, συνακόλουθα, το κοινό γεύμα στην τράπεζα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αναφερόμενα στα μοναστηριακά Τυπικά, όπου γίνεται ιδιαίτερη μνεία κοινής τράπεζας σε συγκεκριμένο κτίριο, ειδικά κατασκευασμένο για την κάλυψη της ανάγκης αυτής, το οποίο εντασσόταν στο λειτουργικό τυπικό² και αποτελούσε και αποτελεί συνέχεια και αναπόσπαστο τμήμα της λατρευτικής ζωής των κοινοβίων και όσων επιτελούνται στο καθολικό³. Το γεγονός αυτό επέβαλε τόσο τη θέση και την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου της τράπεζας, όσο και την κόσμηση και διακόσμηση του εσωτερικού του με τοιχογραφίες, όπως συμβαίνει και με τα καθολικά. Στην παρούσα εργασία θα πραγματευθούμε τον τοιχογραφικό διάκοσμο που κοσμεί τις τράπεζες τριών μονών εντός των ορίων του σημερινού νομού Τρικάλων: της μονής Δουσίκου στην Πύλη, του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στον Ζάρκο και του Αγ. Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα.

Η τράπεζα της μονής Δουσίκου (**εικ. 1**) που καταλαμβάνει το Ανατολικό άκρο του πρώτου ορόφου της Νότιας πτέρυγας, κατασκευάστηκε σύμφωνα με ενθύμηση το 1682, ενώ κατά την αναγραφόμενη στο Νότιο άκρο του Νότιου τοίχου επιγραφή τοιχογραφήθηκε στα 1727⁴. Το εικονογραφικό πρόγραμμα σώζεται αποσπασματικά με παραστάσεις Ευχαριστιακού κύκλου, όπως η παράσταση της Αγίας Τριάδας που καλύπτει το τεταρτοσφαίριο της κόγχης (**εικ. 2**), οι σκηνές του Μυστικού Δείπνου και του Χορτασμού των Πεντακισχιλίων στο ανώτερο τμήμα του Ανατολικού τοίχου, αλλά και οι παραστάσεις του Εφραίμ του Σύρου και της αλληγορικής παράστασης του οσίου Σισώη που θρηνεί πάνω από τον τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στο Νότιο τοίχο εικονίζονται έφιπποι οι άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος και σκηνές με διδακτικό περιεχόμενο, όπως ο Εσταυρωμένος μοναχός και το Δένδρο της Αρετής και της Αμαρτίας.

Η παράσταση του Μυστικού Δείπνου (**εικ. 3**) ακολουθεί ως προς τη διάταξη αντίστοιχες παραστάσεις στο παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, στη μονή Ντίλιου και σε ναούς της Μακεδονίας, αλλά απαντά και σε ναούς του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα στην περιοχή των Αγράφων. Η σκηνή του Πολλαπλασιασμού των Άρτων και των Ιχθύων (**εικ. 4**) έχει τις ρίζες της στην βυζαντινή εποχή και στην απόδοσή της ο ζωγράφος δανείζεται πολλά στοιχεία από τις αντίστοιχες σκηνές των καθολικών των μονών Δουσίκου, Σταυρονικήτα, Πέτρας, ενώ απαντά και σε μνημεία του 18^{ου} αιώνα. Η παράσταση του Δένδρου της Αρετής και της Αμαρτίας (**εικ. 5**), μια σπάνια αλληγορική παράσταση που παρουσιάζει τις επτά αρετές και τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα του ανθρώπου, αποδίδεται ως δένδρο με αντίστοιχα κλαδιά. Η σκηνή αυτή δεν αναφέρεται στην Ερμηνεία της Ζωγραφικής και προέρχεται από τη Δύση.

Ο διάκοσμος της τράπεζας της μονής Δουσίκου χαρακτηρίζεται από σχεδιαστική αρμονία και ισορροπημένη σύνθεση. Επίσης, χαρακτηρίζεται από χρωματική ευαισθησία στην απόδοση σκηνών και προσώπων.

1. Βλ. σχετικά Ρορονίς 1998.

2. Πρβλ. Yiannias 1972.

3. Για όλα τα παραπάνω, βλ. Ταβλάκης 1997, 322-329.

4. Τσιουρής 2007, 347-376.

Μαρτυρεί μάλιστα την ικανότητα του ανώνυμου ζωγράφου να φιλοτεχνεί παραστάσεις με εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που έλκουν την καταγωγή τους από την παράδοση της ζωγραφικής των Βόρειων περιοχών της Θεσσαλίας⁵.

Η τράπεζα της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Ζάρκο (εικ. 6), βρίσκεται στο ισόγειο του Ανατολικού άκρου της διώροφης Βόρειας πτέρυγας των κελιών, που διασώθηκε από την ερείπωση όταν στη δεκαετία του '80 εγκαταστάθηκε εκεί μικρή αδελφότητα, αποτελώντας σήμερα ένα από τα πλέον ενεργά και συγκροτημένα μοναστήρια. Λόγω της πολύχρονης εγκατάλειψης ο εικονογραφικός διάκοσμος της τράπεζας διασώζεται πολύ αποσπασματικά και με πολλά προβλήματα, σε σημείο τέτοιο ώστε να μην διακρίνονται οι παραστάσεις.

Τμήματα του διακόσμου σώζονται στο Βόρειο τοίχο, στην κόγχη της Ανατολικής πλευράς, στα εσωρράχια των τριών παραθύρων που ανοίγονται στη Νότια πλευρά και στους παραστάτες των θυρών. Στο Βόρειο τοίχο και στην κατώτερη ζώνη εικονίζονται οι γονείς του Προδρόμου, Ζαχαρίας και Ελισάβετ, και δίπλα οι γονείς της Θεοτόκου ο Δίκαιος Ιωακείμ και η σόφρων Άννα, όπως επιγράφονται. Τη δεύτερη ζώνη καταλαμβάνουν άγιοι σε μετάλλια που περιτριγυρίζονται από στυλιζαρισμένα φύλλα αμπέλου. Το μεγαλύτερο μέρος της ανώτερης ζώνης δυστυχώς έχει καταστραφεί, αλλά με μεγάλη επιφύλαξη τα εναπομείναντα τμήματα θα μπορούσαν να αποδοθούν στην παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου. Λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα πρόσωπα που εικονίζονται στην κάτω ζώνη όσο και την συγκεκριμένη παράσταση, εικάζουμε, ότι και οι υπόλοιπες παραστάσεις θα ανήκαν στον Θεομητορικό κύκλο.

Στην κόγχη ο ανώνυμος ζωγράφος πρωτοτυπεί, καθώς τοποθετεί τη σκηνή της Σταύρωσης (εικ. 7) και όχι τη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα, όπως στις τράπεζες των μονών Δουσίκου, Αγίου Νικολάου Αναπαυσά και Αγ. Στεφάνου Μετεώρων, ή τον Μυστικό Δείπνο. Στο μεσαίο από τα τρία ανοίγματα της Νότιας πλευράς στο πάχος του τοίχου, εικονίζονται ο άγιος Βάρβαρος και ο άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης. Στον παραστάτη της Ανατολικής εισόδου τοποθετείται ο άγιος Αλέξιος, ενώ στους παραστάτες της Δυτικής θύρας εικονίζονται έφιπποι αντωπά οι άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος, χωρίς άλλα εικονογραφικά στοιχεία που συναντάμε σε ανάλογες παραστάσεις και αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία του βίου τους. Παρόμοια είναι η απόδοση των αγίων αυτών και στην τράπεζα της μονής Δουσίκου.

Από δειγματοληπτικές σποραδικές έρευνες στις υπόλοιπες επιφάνειες έχουν εντοπιστεί αγνά και πολύ μικρής έκτασης σπαράγματα τοιχογραφιών. Γι' αυτό, με μεγάλη επιφύλαξη, είναι δυνατόν να πιθανολογήσουμε, ότι θα ήταν αγιογραφημένες όλες οι επιφάνειες της τράπεζας, όμως η χρόνια εγκατάλειψη και ερείπωση της μονής επέφερε τη βαθμιαία καταστροφή τους. Αν και δεν μπορούμε να αναλύσουμε τεχνικά και τεχνοτροπικά το σωζόμενο εικονογραφικό διάκοσμο, καθώς σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση, όμως με βάση τα διασωθέντα λείψανα διαφαίνεται, ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος της τράπεζας της μονής του Θεολόγου θα πρέπει να ήταν πολύ ενδιαφέρον και ότι ο ζωγράφος θα είχε συγκροτήσει το εικονογραφικό πρόγραμμα με βάση την τοιχογράφηση αγιορειτικών τραpezών, ιδίως των μονών Ξενοφώντος⁶, Λαύρας, Χελανδαρίου⁷ και Δοχειαρίου⁸.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η τοποθέτηση διακοσμητικών θεμάτων στο πέρας των σκηνών της πρώτης και της δεύτερης ζώνης, κάτω από σκηνή της τρίτης ζώνης, και μετά την ενδιαφέρουσα απεικόνιση των Θεοπατόρων και των γονέων του Προδρόμου. Συνεπώς, δεν φαίνεται να συνεχίζεται προς Δυσμάς η παράθεση μορφών ή σκηνών ούτε να εξακολουθούν τα μετάλλια αγίων. Πρόκειται ίσως για καλλιτεχνική ιδιορρυθμία, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να μην είχε εξαρχής ληφθεί πρόνοια για την τοποθέτηση άλλων παραστάσεων.

Στην τράπεζα της μονής του Ζάρκου, ο καλλιτέχνης έχει ως βάση το κείμενο της *Ερμηνείας* στην απόδοση των μορφών και των παραστάσεων, όμως παρόλο που προσπαθεί να αποδώσει ρεαλιστικά τις μορφές, αποτυγχάνει και δίνει την εικόνα μιας κακής απομίμησης.

Κύρια χαρακτηριστικά του το ουδέτερο σκούρο βάθος στις μορφές και το κεραμιδί έως και άχρωμο στις σκηνές, ενώ παρά το γεγονός, ότι τα πρόσωπα των μορφών έχουν καταστραφεί εντελώς, με βάση τα σωζό-

5. Τσιουρή 2007, 347-376. Ευχαριστώ πολύ τον συνάδελφο Γιάννη Τσιουρή για την παραχώρηση στοιχείων για τον τοιχογραφικό διάκοσμο της μονής Δουσίκου.

6. Ταβλάκης 1997, 23-40.

7. Ταβλάκης 1995, 21-23.

8. Θεοχαρίδης - Ταβλάκης 1982, 29-30.

μενα πρόσωπα της Παναγίας και του Ιωάννη στη σκηνή της Σταύρωσης, ο ζωγράφος πετυχαίνει στην απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών, χρησιμοποιώντας σωστό συνδυασμό χρωμάτων. Επίσης, έντονη είναι η προσπάθεια αναλογικής απόδοσης των σωμάτων όσο και τον τονισμό τους, μέσω της επιβολής τους στο χώρο. Αν στη μονή Δουσίκου τα σώματα είναι εύρωστα και με στιβαρά μέλη που τονίζουν τα ενδύματα με μαλακή και ρευστή πτυχολογία, στο Ζάρκο τα σώματα άλλοτε είναι εύρωστα και άλλοτε ψηλόλιγνα όπως στη σκηνή της Σταύρωσης για να τοποθετηθούν και στην στενάχωρη επιφάνεια, καλύπτονται με ενδύματα γεμάτα γραμμικές πτυχώσεις που επιπεδοποιούν τις μορφές, ενώ αποπτύγματα που ανεμίζουν στους έφιππους αγίους αποδίδονται εντελώς σχηματικά. Διαφορές εντοπίζουμε και στην απόδοση των σκηνών, καθώς στη μονή Δουσίκου οι σκηνές χαρακτηρίζονται από αρμονία στο σχέδιο, ισορροπημένη απόδοση των επιμέρους στοιχείων και σωστή διευθέτηση των αρχιτεκτονημάτων μέσα στο χώρο, στο Ζάρκο αποτυγχάνει στην απόδοση των κινήσεων και των χειρών που βγαίνουν μέσα από τα ενδύματα, ενώ τα αρχιτεκτονήματα αποδίδονται τελείως τυποποιημένα, έως και γραφικά.

Ο ζωγράφος της τράπεζας της μονής Ζάρκου γνώριζε περισσότερο τα εικονογραφικά προγράμματα των καθολικών και των ναών της περιοχής, ενώ φαίνεται και αμυδρά ενήμερος των εικονογραφικών συνόλων αγιορείτικων μονών. Παρά το γεγονός, ότι έχει στη διάθεσή του αρκετή επιφάνεια για να αναπτύξει και να αποδώσει σωστά σκηνές από τον Θεομητορικό και αγιολογικό κύκλο με βάση τα πρότυπα που έχει, στην προσπάθειά του να συνδυάσει σημαντικά πρόσωπα με σκηνές και παραστάσεις που σχετίζονται με αυτά παρεμβάλλει και άλλα θέματα με αποτέλεσμα το έργο του να διακατέχεται από σύγχυση και καλλιτεχνική ανασφάλεια. Αυτό οφείλεται μάλλον σε απειρία, γιατί ίσως πρόκειται για νέο καλλιτέχνη που στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κάνει τα πρώτα του βήματα στο μοναστηριακό χώρο ή για καλλιτέχνη που απλώς θέλησε να εικονογραφήσει την τράπεζα έχοντας παρακαταθήκη στοιχεία καλλιτεχνών που δουλεύουν στον ευρύτερο χώρο της Θεσσαλίας και τα οποία τα παραθέτει απλώς χωρίς να τα επεξεργάζεται.

Η μονή του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά⁹, είναι κτισμένη πάνω στο πλάτωμα της κορυφής ενός πολύ στενόχωρου βράχου, που επηρέασε την κτιριακή διάρθρωση και συγκρότησή της, σε αλληπάλληλα επίπεδα. Στον δεύτερο όροφο το καθολικό, ο μικρός μονόχωρος ναός του Αγίου Νικολάου, σχεδόν τετράγωνος και ακανόνιστος, με τρούλο και εσωνάρθηκα, κατάγραφος με τοιχογραφίες που έγιναν το 1527 από τον Θεοφάνη Στρελίτζα, τον επιλεγόμενο Μπαθά (εικ. 8). Στον υπερκείμενο του καθολικού όροφο αναπτύσσεται η τράπεζα της μονής¹⁰, που ανακαινισμένη σήμερα χρησιμεύει ως χώρος υποδοχής. Πρόκειται για τετράγωνο χώρο με είσοδο από τη Βόρεια πλευρά και σ' αυτόν οδηγεί εσωτερική κτιστή σκάλα από το καθολικό. Η κόγχη, στη χορδή της οποίας θα βρισκόταν το τραπέζι του ηγουμένου, ανοίγεται στον Ανατολικό τοίχο και φέρει την παράσταση της Θεοτόκου Πλατυτέρας των Ουρανών. Εκατέρωθεν της ασίδας τοποθετούνται οι άγιοι Νικόλαος και Γρηγόριος ο Νεοκαισαρείας και στο μέτωπο πάνω από αυτήν η Αγία Τριάδα κατά τον Δυτικό τύπο, εν μέσω δύο αγγέλων. Τέλος, τα δύο άκρα του τοίχου καλύπτουν παραστάσεις συναφείς με τη λειτουργία της τράπεζας: η Φιλοξενία του Αβραάμ, αριστερά, και η Παραβολή του Πλουσίου και του Φτωχού Λαζάρου, δεξιά.

Η Φιλοξενία του Αβραάμ¹¹ (εικ. 9), το γνωστό από τη Γένεση επεισόδιο του γεύματος που παρέθεσε ο Αβραάμ στους τρεις αγγέλους στη δρυ Μαμβρή¹², θέμα με ιδιαίτερη ευχαριστιακή σημασία¹³, συντάσσεται με τον τύπο που διαμορφώνεται στην παλαιολόγια ζωγραφική και επικρατεί στα μεταβυζαντινά χρόνια¹⁴. Στην παράσταση συνυπάρχουν δύο γεγονότα, αυτό της Φανέρωσης της Αγίας Τριάδος και αυτό του γεύματος, συνύπαρξη ευχαριστιακής σημασίας που συναντάται κυρίως στη Βυζαντινή περίοδο, ενώ στα μεταβυζαντινά χρόνια τονίζεται κυρίως η έννοια του γεύματος. Η συνύπαρξη των δύο θεμάτων εντοπίζεται στη Δυτική Θεσσαλία στις μονές Δουσίκου και Κορώνας, αλλά και στη μονή Πέτρας Καταφυγίου¹⁵, από τις οποίες ο καλλιτέχνης της τράπεζας του Αναπαυσά δείχνει να έχει δανειστεί στοιχεία. Τον μεσαίο φτερωτό άγγελο τον συναντάμε και στη μονή Βλασίου, ενώ στην τράπεζα του Δουσίκου απαντά μόνο η απεικόνιση της Αγίας Τριάδας, καθώς επιδιώκεται ο τονισμός του Τριαδικού συμβολισμού.

9. Σοφιανός 1990, 59-69.

10. Σοφιανός - Τσιγαρίδας 2003, 100.

11. Τούρτα 1991, 69-70.

12. Γεν. ιη' 1-15.

13. Stefanescu 1936, 157. Grabar 1928, 99.

14. Χαλαράμπους-Μουρίκη 1962-63, 87.

15. Σδρόλια 2000, 316-320.

Η ίδια έννοια του γεύματος, συνδυασμένη με την μεταθανάτια λύτρωση ή και την τιμωρία, τονίζεται με τη σκηνή της Παραβολής του πλούσιου και του φτωχού Λαζάρου (εικ. 10), παράσταση όχι συχνή στην ορθόδοξη τέχνη¹⁶, γνωστή και από την *Ερμηνεία* του Διονυσίου από τον Φουρνά, το κείμενο της οποίας αποδίδει πιστά τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο της παράστασης.

Η σκηνή στη μονή του Αναπαυσά σε πολλές λεπτομέρειες θυμίζει την αντίστοιχη σκηνή στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα και όχι τυχαία, αφού εδώ υπογράφει τον διάκοσμο ο Νεόφυτος, γιός του Θεοφάνη, του ζωγράφου του καθολικού της μονής, στα 1573. Δικαιολογημένα ο ζωγράφος της τράπεζας του Αναπαυσά δεν μπορεί να αγνοήσει το πρότυπό του, αλλά απομακρύνεται αρκετά από αυτό, καθώς χρησιμοποιεί πολύ εκλαϊκευμένο εικαστικό λεξιλόγιο και φόρτο λεπτομερειών. Δείχνει να τον ενδιαφέρει περισσότερο η απόδοση του χώρου όπου εκτυλίσσεται η σκηνή –το πλακόστρωτο δάπεδο με τα δυτικότροπα πλακίδια επιβάλλονται περισσότερο– ενώ ξεχωρίζει τα επιμέρους επεισόδια της παραβολής ως να πρόκειται για διαφορετικές απεικονίσεις με πλαίσια δίκην κορνιζών. Από τα Βυζαντινά στοιχεία κρατεί το βήλο που καλύπτει την επιβλητική είσοδο της οικίας του πλούσιου, ενώ στην απόδοση του τραπέζιού τα στοιχεία από τη Δυτική τέχνη είναι έντονα. Στοιχεία όπως τα ενδύματα των μορφών και η απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών καθιστούν την παράσταση λαϊκότερη.

Στο διασωθέν εικονογραφικό πρόγραμμα της τράπεζας του Αναπαυσά δίνεται έμφαση στην παράσταση της Θεοτόκου στην κόγχη, που κυριαρχεί στο χώρο, και στις μεμονωμένες μορφές των ολόσωμων αγίων που τοποθετούνται εκατέρωθεν. Στην απόδοση των σκηνών ακολουθούνται οι προδιαγραφές της *Ερμηνείας* και υιοθετούνται στοιχεία που σίγουρα έλκουν την καταγωγή τους από την τέχνη των μεγάλων ζωγράφων των μετεωρίτικων καθολικών, αλλά και από το έργο του Νεοφύτου στην Κοίμηση της Καλαμπάκας. Η μέτρια όμως καλλιτεχνική παιδεία του ζωγράφου δεν βοηθά να αφήσει έργο αντάξιο των προτύπων του, αφού αφήνει αρκετό περιθώριο στο λαϊκό στοιχείο και εμμένει σε λεπτομέρειες και σε απλουστεύσεις, όπως επιτάσσει και το γενικότερο κλίμα του τέλους του 18^{ου} ή των αρχών του 19^{ου} αιώνα, εποχή στην οποία τοποθετούνται χρονικά οι τοιχογραφίες της τράπεζας.

Συμπερασματικά, οι ζωγράφοι που φιλοτέχνησαν τα εικονογραφημένα σύνολα των τραπεζών που εξετάστηκαν παραπάνω προσπάθησαν να τα εντάξουν στο μοναστηριακό τελετουργικό, όσο και στο καλλιτεχνικό κλίμα της εποχής τους.

---

16. Mantas 2010, 292-312.

SUMMARY

**MURAL DECORATION IN MONASTIC REFECTORIES
IN THE PREFECTURE OF TRIKALA**

Krystallia Mantzana

In this paper are published three rare but remarkable examples of mural decoration in the refectories of monasteries found in the modern prefecture of Trikala. The old refectory of the monastery of Doussikon is placed on the first floor of the South wing of the complex; the partially preserved wall-paintings are dated to 1727, according to the dedicatory inscription. The refectory of the monastery of Saint John the Theologian in Zarko is placed on the ground floor of the North wing of the complex; the partially preserved murals are dated to the 18th century. The refectory of the monastery of Saint Nicholas Anapafsas in Meteora is placed on the upper floor of the monastery complex, due to the peculiarity and narrowness of the place; the iconographic and stylistic analysis of the remaining paintings permits a dating to the end of the eighteenth century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Grabar A., 1928. *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris.
- Θεοχαρίδης Π. – Ταβλάκης Ι., 1982. Έρευνες στην παλιά Τράπεζα της Μονής Δοχειαρίου Αγίου Όρους, στο *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα, 29-30.
- Mantas A., 2010. *Die Ikonographie der Gleichnisse Jesu in der ostkirchlichen Kunst (5.-15. Jh.)*, Leiden.
- Ρορονιό Σ. 1998. The „Trapeza“ in Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts, *Dumbarton Oaks Papers* 52, 281-303.
- Σδρόλια Σ., 2000. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και οι ζωγραφικοί των ναών των Αγράφων του 17^{ου} αι.*, Ιωάννινα (διδ. διατριβή).
- Σοφιανός Δ., 1990. *Μετέωρα – Οδοιπορικό, Μετέωρα*.
- Σοφιανός Δ. – Τσιγαρίδας Ε., 2003. *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Ιστορία – Τέχνη*, Τρίκαλα.
- Stefanescu D.I., 1936. *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles.
- Ταβλάκης Ι., 1995. Οι τοιχογραφίες του Αγ. Όρους. Η πιστότερη απόδοση των οραμάτων του Ιωάννου στην ορθόδοξη τέχνη, στο *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες: Η Αποκάλυψη*, Κυριακή 17 Σεπτεμβρίου, 21-23.
- Ταβλάκης Ι., 1997. *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις Τράπεζες των Μονών του Αγίου Όρους*, Ιωάννινα (διδ. διατριβή).
- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγ. Νικολάου στη Βίτσα και του Αγ. Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα.
- Τσιουρής Ι., 2007. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της τράπεζας της Ι. Μ. Δουσίκου (1727), *Τρικαλινά* 27, 347-376.
- Χαραλάμπους-Μουρίκη Ν., 1962-1963. Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ σε μια εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Γ', 87-112.
- Yiannias J. J., 1972. The Elevation of the Panaghia, *DOP* 26, 227-236

Εικ. 1. Πύλη Τρικάλων. Ι. Μ. Δουσίκου. Άποψη της τράπεζας της Μονής.

Εικ. 2. Πύλη Τρικάλων. Ι. Μ. Δουσίκου. Άποψη της κόγχης. Η παράσταση της Αγ. Τριάδος.

Εικ. 3. Πύλη Τρικάλων. Ι. Μ. Δουσίκου. Η παράσταση του Μυστικού Δείπνου.

Εικ. 4. Πύλη Τρικάλων. Ι. Μ. Δουσίκου. Η σκηνή του Πολλαπλασιασμού των Άρτων και των Ιχθύων.

Εικ. 5. Πύλη Τρικάλων. Ι. Μ. Δουσίκου. Η παράσταση του Δένδρου της Αρετής και της Αμαρτίας.

Εικ. 6. Ζάρκο Τρικάλων. Ι. Μ. Αγ. Ιωάννη Θεολόγου. Άποψη του τοιχογραφικού διακόσμου της τράπεζας της Μονής.

Εικ. 7. Ζάρκο Τρικάλων. Ι. Μ. Αγ. Ιωάννη Θεολόγου. Άποψη της κόγχης. Η σκηνή της σταύρωσης.

Εικ. 8. Μετέωρα. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Αναπαυσά. Άποψη του τοιχογραφικού διακόσμου της τράπεζας της Μονής.

Εικ. 9. Μετέωρα. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Αναπαυσά. Η Φιλοξενία του Αβραάμ.

Εικ. 10. Μετέωρα. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Αναπαυσά. Η παραβολή του πλουσίου και του φτωχού Λαζάρου.

**Ι. Μ. ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΟΥ ΚΑΙ ΑΓ. ΜΟΔΕΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΥΡΡΑ, Ν. ΤΡΙΚΑΛΩΝ.
Η ΥΠΟΓΡΑΦΗ ΣΑΜΑΡΙΝΑΙΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ ΣΤΟΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ***

Παρασκευή Μαχαίρα

Η Πύρρα, ένας από τους πολλούς οικισμούς που αποτελούν το Δήμο Αιθίων, απλώνεται μέσα σε πυκνόφυτο δάσος σε υψόμετρο 1056 μ. στην οροσειρά της Πίνδου, στο δυτικό τμήμα του σημερινού Νομού Τρικάλων. Πρόκειται για καθαρά κτηνοτροφικό οικισμό, τον οποίο οι κάτοικοι είναι αναγκασμένοι λόγω των καιρικών συνθηκών να εγκαταλείπουν το χειμώνα και να επιστρέφουν σ' αυτόν κατά την άνοιξη. Η ποιμνική και κτηνοτροφική περίοδος της περιοχής κλείνει με τον εορτασμό του αγίου Μόδεστου, του προστάτη των κτηνοτρόφων, στις 16 Δεκεμβρίου.

Ο Μόδεστος, απέκτησε μεγάλη φήμη για την ελεημοσύνη και την στοργή του προς τους φτωχούς και σύμφωνα με τον Συναξαριστή, γεννήθηκε στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. στη Σεβάστεια της Μικράς Ασίας από γονείς χριστιανούς που κατά την διάρκεια των διωγμών του Διοκλητιανού, φυλακίστηκαν και θανατώθηκαν ενώ ο Μόδεστος, βρέφος ακόμη παραδόθηκε σε έναν ειδωλολάτρη Ρωμαίο άρχοντα, ο οποίος ανέλαβε να τον αναθρέψει και σε ηλικία δεκατριών ετών έγινε χριστιανός έχοντας βρει καταφύγιο σε έναν ευλαβή χρυσοκόο των Αθηνών. Ανέπτυξε, καθώς περνούσαν τα χρόνια, μεγάλο φιλανθρωπικό έργο, βοηθώντας ηθικά και υλικά όποιον είχε ανάγκη. Αυτή η δράση τον έκανε γνωστό στην Αθήνα, ενώ ταυτόχρονα μεγάλωνε το μίσος που είχαν γι' αυτόν τα εξ αίματος παιδιά του χρυσοκόου. Όταν ο ευσεβής χρυσοκόος πέθανε, τα παιδιά του ταξίδεψαν με τον Μόδεστο στην Αίγυπτο και με ύπουλο τρόπο τον πούλησαν ως σκλάβο. Όταν ελευθερώθηκε, πήγε για προσκύνημα στα Ιεροσόλυμα, άνοιξε με την προσευχή του τις πύλες του Παναγίου Τάφου και αυτό το συμβάν έκανε το πλήθος να τον εκλέξει αρχιεπίσκοπο της πόλης και διάδοχο του αγίου Ιακώβου. Αναφέρεται, επίσης, ότι δεν θεράπευε μόνο τις ψυχικές και σωματικές ασθένειες των πιστών του αλλά βοηθούσε και τα κατοικίδια ζώα τους, οπότε και ορίστηκε προστάτης των μεγαλόσωμων και καματερών ζώων, που είναι πολύτιμοι σύντροφοι και αρωγοί του ανθρώπου στην καλλιέργεια της γης. Για το λόγο αυτό, έως τις μέρες μας κατά τον εορτασμό της μνήμης του αγίου συνηθίζεται να ραντίζονται να αγιασμό οι στάβλοι, ακόμη και τα σπίτια, ώστε να εξασφαλίσουν την προστασία του. Η παράδοση θέλει να του δόθηκε το όνομα από τον Ρωμαίο που τον υιοθέτησε, και ετυμολογείται από το επίθετο της λατινικής modestus, που σημαίνει τον άνθρωπο του μέτρου, που πάντα θύμιζε στους γεωργούς το «μόδιον» (μέτρο χωρητικότητας για τα σιτηρά) κι επομένως οι ιδιότητες του αγίου επεκτάθηκαν και στην προστασία της καλλιέργειας και την αύξηση της συγκομιδής. Χαρακτηριστική η ευχή «χίλια μόδια» που συνηθίζαν να ανταλλάσσουν οι χωρικοί την ημέρα της γιορτής του. Δίκαια λοιπόν θεωρείται προστάτης των ζώων, των γεωργών και των κτηνοτρόφων¹.

Σε απόσταση τριών χιλιομέτρων αριστερά του οικισμού της Πύρρας, βρίσκεται η διαλυμένη από το 1932 μονή του Προφήτου Ηλιού, περισσότερο γνωστή ως μονή του Αγίου Μόδεστου (εικ. 1). Η διττή τιμή δεν είναι καθόλου τυχαία: στα ψηλόμετρα όπως λέει η παράδοση τιμάται ο «έφορος» της βροχής, των βροντών και κεραυνών, ο Προφήτης Ηλίας, ενώ επειδή η περιοχή είναι καθαρά κτηνοτροφική κρίθηκε απαραίτητη η παράλληλη αφιέρωση στον άγιο προστάτη των ζώων. Σήμερα η μονή τιμάται περισσότερο στη μνήμη του αγίου Μόδεστου. Από το άλλοτε αξιόλογο μοναστηριακό συγκρότημα, σήμερα σώζεται το καθολικό και στη

---

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Προϊσταμένη της 19^{ης} ΕΒΑ κ. Κρυσταλλία Μαντζανά για την επιλογή του θέματος. Επίσης ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στον ιερέα του ναού για την διευκόλυνση που παρείχε στο έργο μου.

1. Βασιλόπουλος 2005, 4-7.

νότια πλευρά διάφορο κτίσμα, στο ισόγειο του οποίου λειτουργεί αρχονταρίκι και στον όροφο το ηγουμεινείο² (εικ. 2).

Το καθολικό της μονής είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός αθωνίτικου τύπου με τρούλλο και θολοσκεπή νάρθηκα στη Δυτική πλευρά με πλακοσκεπή στέγη. Στο ναό οδηγούν δύο είσοδοι που ανοίγονται στο Νότιο και το Βόρειο τοίχο, ενώ από τον Ανατολικό εξέρχεται πεντάπλευρη αψίδα. Η τοιχοποιία γίνεται από αργούς, αδρά λαξευμένους λίθους και συνδεδεμένο κονίαμα, ενώ ο τρούλος έχει δεχθεί νεότερη επισκευή.

Η κτητορική επιγραφή αναφέρει ότι ο ναός κτίστηκε με τη φροντίδα και επιμέλεια του παπά Ανανία, ο οποίος σύμφωνα με την τοπική παράδοση έφτιαξε το μοναστήρι με 500 λίρες που περίσσεψαν από την εξαγορά της ποινής, η οποία είχε επιβληθεί στον Παΐσιο, ηγούμενο της μονής του Αγίου Γεωργίου Μυροφύλλου. Στην επιγραφή αναφέρεται ότι η ιστόρηση του ναού έγινε από τους Σαμαριναίους ζωγράφους Αθανάσιο και Ζήση το 1859 (εικ. 3). * *Ἀνηγέρθη ἐκ βάρων και ἰστορήθη ὁ περικαλλῆς και παν|σεπτος οὗτος θεῖος ναός τοῦ προφήτου ἡλίου τοῦ θεοβίτου | ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου ἀγίου Σταγῶν κυρίου κυ|ρίου θεοφίλλου τοῦ συναργοῦντος δι' ἐπιμελείας και μόχθου | τοῦ πανοσιωτάτου πνευματικοῦ κυρ ἀνανίου διὰ ἐλέη τῶν φιλοχρηστών εὐσεβῶν χριστιανῶν † διάχειρός τῶν ἐλαχίστων δούλων τοῦ Θεοῦ ἀθανασίου και ζήση ἐκ | τῆς κωμοπόλεως σαμαρίνης» ἐν ἔτει, 1859, ὀκτωβρίου | 12 | Ἀπόστολοι ἐκ περάτων συναθροισθέντες ἐνθάδε Γεθσημανῆ τῷ χω|ρίῳ κηδεύσατέ μου τὸ σῶμα και σύ νιέ και Θεέ μου παράλαβέ μου τὸ πνεῦμα.*

Στο εσωτερικό, τοιχογραφίες καλύπτουν όλες τις επιφάνειες του ναού και του νάρθηκα, ακολουθώντας το σύνθετο εικονογραφικό πρόγραμμα των μεταβυζαντινών ναών της περιοχής. Στον χώρο του ιερού τοποθετούνται σκηνές και παραστάσεις από τη θεία λειτουργία και τον ευχαριστιακό κύκλο. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης παρουσιάζεται ἔνθρονη ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα στον τύπο του «Επι σοι Χαίρει» (εικ. 4). Πολυπρόσωπη παράσταση με επίκεντρο τη μορφή της Θεοτόκου, εκατέρωθεν της οποίας εικονίζονται σε ομάδες ἄγγελοι, ἅγιοι και ἀπόστολοι κρατώντας ειλητάρια στα χέρια με κείμενα σχετικά με το θέμα. Ἀκόμη, εικονίζονται ομάδες ιεραρχῶν, μαρτύρων, οσίων, δικαίων και βασιλέων³. Το κεντρικό θέμα του «Επί σοι χαίρει» σχετίζεται με το επίσης θεομητορικό θέμα της Ρίζας του Ιεσσαί, παράσταση που σπανίζει στα εικονογραφικά σύνολα της περιοχής και σχετίζεται ἄμεσα τόσο με τὸ Χριστό ὅσο και με τὴν Θεοτόκο. Ἀκολουθεῖ ἡ πολὺ γνωστὴ παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων, συμβολικὴ παράσταση τοῦ Μυστικῶν Δείπνου και τῆς σύστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας ευχαριστίας. Οἱ μορφές τῶν μαθητῶν, ἄκρως ευγενικές και σεμνές, απλώνονται ἄνετα στο χώρο με ελαφρὰ ανεμίζοντα ἐνδύματα. Ο τύπος τῆς παράστασής μας προηγήθηκε στη σκηνὴ τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς μονῆς Πέτρας⁴ στην περιοχή τῆς Καρδίτσας (τοῦ 1625) και στον Ἅγιο Γεώργιο Βασιλικῆς Τρικάλων (β' μισό 17^{ου} αἰ.), με τὴν διαφορά ὅτι στην παράσταση τῆς Πέτρας ὁ Χριστὸς εικονίζεται να θυμιατίζει, ὅπως και στην ἴδια παράσταση τοῦ Παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, που ἔχει ως πρότυπό του. Στην κόγχη τῆς Πρόθεσης τοποθετεῖται ἡ Ἀποκαθήλωση, ἐνῶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν ἀπλώνεται ἡ παράσταση τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ (εικ. 5). Ο ὑπόλοιπος χώρος καλύπτεται ἀπὸ ἱεράρχες, διακόνους και σκηνές τῆς Παλαιᾶς και Καινῆς Διαθήκης.

Στον κυρίως ναό ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσιος και προσαρμοσμένος ἀπόλυτα στην ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Ἡ εικονογράφηση ἀναπτύσσεται σε τέσσερις ζώνες με τὴν κατώτερη να καλύπτεται με φυτικὴ διακόσμηση, ἐνῶ σκηνές ἀπὸ τὸν Χριστολογικὸ κύκλο καλύπτουν τὴν ἀνώτερη ζώνη, περριτρέχοντας τὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πάνω ζώνης, καταλαμβάνουν σκηνές ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο. Στην ἀπόδοσή τους οἱ Σαμαριναῖοι ζωγράφοι παραθέτουν τὰ κείμενα τῆς *Ερμηνείας* τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τὸ Φουρνά, χωρὶς να προσθέτουν ἢ να ἀφαιροῦν στοιχεῖα. Ἡ απεικόνιση τοῦ Δ' Οἴκου «*Δύναμις τοῦ Ὑψίστου*»⁵ (εικ. 6) στην περιοχή ἀπαντᾶ στο παλιὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου με ὅλα τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, ἀλλὰ και στον ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στην Καλαμπάκα, που δεν διακρίνεται καθαρὰ λόγω τῶν ἀπολεπίσεων. Στον ἴδιο τύπο συναντᾶται και λίγο ἀργότερα (18^{ος} αἰ.) στο γειτονικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στο Νεραϊδοχώρι. Ἀκολουθεῖ ὁ Ε' Οἴκος «*Ἐχουσαν Θεοδόχον*»⁶ (εικ. 7), γνωστὸς ως ὁ Εναγκαλισμὸς τῆς Θεοτόκου. Ἀκριβῶς ἡ ἴδια παράσταση ἐντοπίζεται και στο παλιὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου

2. Νημάς 1987, 254.

3. Διονυσίου ἐκ Φουρνά 1909, 146.

4. Σδρόλια 2000, 90.

5. Διονυσίου ἐκ Φουρνά 1909, 148. Σαμπανίκου 1997, 149-150.

6. Διονυσίου ἐκ Φουρνά 1909, 148. Σαμπανίκου 1997, 150-151.

Στεφάνου, την οποία πρέπει να γνώριζαν οι ζωγράφοι της Πύρρας, αφού παραλείπουν κι αυτοί το επεισόδιο «*παιδίον μικρόν με κοντά ρούχα έχον εις τον ώμον του δεκανίκι και εις το δεκανίκι καλάθι κρεμασμένο*», που αναφέρεται στην *Ερμηνεία*, επεισόδιο το οποίο επίσης παραλείπεται και από τον ναό των Αγίων Αποστόλων στον Κλεινοβό που αγιογραφεί το δίδυμο των ζωγράφων λίγα χρόνια μετά, το 1869.

Στα τεταρτοσφαίρια των χορών στην πάνω ζώνη τοποθετούνται οι σκηνές της Βάπτισης στον Βόρειο, και της Μεταμόρφωσης στον Νότιο, ενώ το υπόλοιπο των επιφανειών καλύπτεται με σκηνές από τη ζωή και τα Πάθη του Χριστού, άγιοι σε μετάλλια και ολόσωμες μορφές αγίων. Στη σκηνή της Βάπτισης, πέρα από το κεντρικό θέμα, οι Σαμαριναίοι ζωγράφοι συνδυάζουν και το προηγούμενο επεισόδιο, εκείνο της συνάντησης του Χριστού με τον Πρόδρομο αλλά το αποδίδουν σε μικρότερη κλίμακα.

Στο περιθύρωμα της εισόδου από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό τοποθετείται η Παραβολή του υποκριτού (εικ. 8). Για την απόδοσή της έχουν υπόψιν τους το κείμενο της *Ερμηνείας*, αλλά και την αντίστοιχη παράσταση στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο γειτονικό Δροσοχώρι, τις τοιχογραφίες του οποίου υπογράφουν οι Αθανάσιος και Στέργιος, μέλη της ίδιας οικογένειας. Αν και ακολουθούν το κείμενο του Διονυσίου, παραλείπουν την εικόνιση του Χριστού, ενώ στην παράσταση καθολικού της μονής του Αγίου Μόδεστου, δεν καρφώνουν το μάτι της μιας μορφής, όπως συμβαίνει και στην παράσταση του Δροσοχωρίου.

Οι ζωγράφοι δεν φαίνεται να παραλείπουν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις των χορηγών τους. Πράγματι, φιλοτεχνούν σκηνές από τα θαύματα και τα μαρτύρια του αγίου Μόδεστου στο νάρθηκα. Πάνω από την είσοδο του νάρθηκα προς τον κυρίως ναό, τοποθετείται η παράσταση της θανάτωσης του δράκοντα (εικ. 9) και δίπλα το θαύμα της θεραπείας του μοσχαριού ενός φτωχού, ενώ ακολουθεί η παράσταση της ανάστασης των βοδιών ενός γεωργού που είχαν πέσει νεκρά από την πονηριά του διαβόλου. Στην τελευταία αυτή παράσταση οι ζωγράφοι δεν διστάζουν να εικονίσουν και τη μορφή του διαβόλου. Όπως και στις σκηνές των θαυμάτων, έτσι και τα επεισόδια των μαρτυρίων του αγίου, όπως αυτό που επιγράφεται «*Ο Άγιος Μόδεστος δεδεμένος εις δύο μουλάρια σύρετε καταγής*» και η Αποτομή του αγίου έξω από την πόλη (εικ. 10), είναι παραστάσεις απλοϊκές, σχεδόν λαϊκές, που περιορίζονται στην ξηρή και τυπική απόδοση του θέματος. Ωστόσο η Σαμαρινιώτικη πέννα αγγίζει τα όρια της υπερβολής στα περίτεχνα αρχιτεκτονήματα μπροστά από τα οποία εκτυλίσσονται τα θαύματα ή τα μαρτύρια.

Με βάση τα εικονογραφικά σύνολα που φέρουν την υπογραφή των Σαμαριναίων ζωγράφων και τους οποίους συναντούμε τόσο σε μνημεία της Ηπείρου όσο και της Δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, γύρω από την οροσειρά της Πίνδου, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα στοιχεία της Σαμαρινιώτικης τέχνης: η πιστή στην παράδοση διάταξη των σκηνών, η αναπαραγωγή εικονογραφικών επιλογών παλαιότερων εποχών, κυρίως του 17^{ου} αιώνα, τα έντονα και λαμπερά χρώματα στους τόνους του γαλαζοπράσινου και του κόκκινου, τα στρογγυλά πρόσωπα με τα μεγάλα μάτια, το πλήθος των μορφών, ολόσωμων ή σε προτομή, οι πολυπρόσωπες συνθέσεις, τα ποικίλα διακοσμητικά στοιχεία που όλα μαζί δημιουργούν εντυπωσιακά σύνολα. Στο συνεργείο που εργάζεται στο καθολικό της μονής του Αγίου Μόδεστου, η αρχιτεκτονική του ναού προσφέρει τη δυνατότητα να αποδώσουν με τον χρωστήρα τους πλούσιο θεματολόγιο με επιμέρους σκηνές και δευτερεύοντα επεισόδια. Το εικονογραφικό πρόγραμμα μαρτυρεί τη θεολογική κατάρτιση των ζωγράφων, καθώς και την ικανότητά τους να προσαρμόζουν τις επιλογές των θεμάτων στον εκάστοτε αρχιτεκτονικό τύπο ναού που τους ορίζεται για αγιογράφηση. Συνθέσεις πολυπρόσωπες, με τις μορφές να συνωστιάζονται μέσα σε ορθογώνια ή τετράγωνα πλαίσια που ορίζονται με κόκκινες ταινίες, αρμονία στο σχέδιο και ισορροπημένη απόδοση των επιμέρους στοιχείων, ενώ όλα τα γεγονότα διαδραματίζονται μπροστά σε τοπία ή κτίρια, όπου συνδυάζεται η Βυζαντινή παράδοση και η Δυτική αισθητική⁷.

Στο καθολικό της μονής του Αγίου Μόδεστου το δίδυμο των ζωγράφων από τη Σαμαρίνα υιοθετεί όλα τα παραπάνω και δημιουργεί ένα σύνολο που προστίθεται στον μακρύ κατάλογο των έργων – εκπροσώπων της τέχνης τους.

7. Μακρής 1991.

SUMMARY

PROPHET ELIJAH AND SAINT MODESTOS AT PYRRA, TRIKALA. THE SIGNATURE OF THE PAINTERS ATHANASIOS AND ZISIS, FROM SAMARINA OF THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY.

Paraskevi Machaira

At a 3 klm distance from the village of Pyrra, the katholikon of the monastery dedicated to Prophet Elijah and to Saint Modestos is one of the important churches of the nineteenth century in the West part of the modern prefecture of Trikala. According to the dedicatory inscription, the mural decoration was completed in 1859 by the painters Athanasios and Zisis from the village of Samarina. This paper presents an account of the iconographic and stylistic characteristics of the wall-paintings of the katholikon in order to understand the art of the painters.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

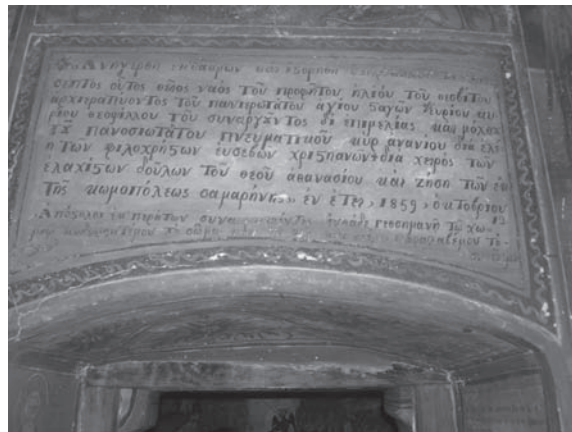
- Βασιλόπουλος Χ.Δ., 2005. *Ο Άγιος Μόδεστος*, έκδ. 4^η, Αθήνα.
Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής*, υπό Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Εν Πετρούπολει 1909, ανατύπωση, Αθήναι.
Μακρής Κ., 1991. *Οι ζωγράφοι της Σαμαρίνας*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τελλόγλειο Ίδρυμα, Θεσσαλονίκη.
Νημάς Θ.Α., 1987. *Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια (Γεωγραφία – Ιστορία – Μνημεία – Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη.
Σαμπανίκου Ε.Δ., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα.
Σδρόλια Σ., 2000. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17^{ου} αιώνα* Ιωάννινα (διδ. διατριβή).

Εικ. 1. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου.
Γενική άποψη του ναού.

Εικ. 2. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου.
Άποψη του δώροφου κτίσματος

Εικ. 3. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου. Επιγραφή ιστορήσης.

Εικ. 4. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου. Άποψη της κόγχης του ιερού. Παναγία Βρεφοκρατούσα.

Εικ. 5. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου. Άποψη του τοιχογραφικού διακόσμου του ιερού. Η θυσία του Αβραάμ.

Εικ. 6. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου. Κυρίως ναός, Δ' Οίκος Ακαθίστου Ύμνου. Η παράσταση «Δύναμις του Υψίστου»

Εικ. 7. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου. Κυρίως ναός, Ε' Οίκος Ακαθίστου Ύμνου. Η παράσταση «Έχουσαν Θεοδόχον»

Εικ. 8. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου.
Ἡ παραβολὴ τοῦ ὑποκριτοῦ.

Εικ. 9. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου. Απεικόνιση θαύματος τοῦ Ἁγίου.

Εικ. 10. Πύρρα. Ι. Ν. Αγ. Μοδέστου. Ἡ ἀποτομὴ τοῦ Ἁγίου.

**ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ
ΤΟΥ Ι. Ν. ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟΥΣ ΣΙΑΜΑΔΕΣ
ΚΑΣΤΑΝΙΑΣ, ΝΟΜΟΥ ΤΡΙΚΑΛΩΝ***

Ουρανία Μπαλογιάννη

Στην Καστανιά του ομώνυμου Δήμου, και στο διαλυμένο σήμερα οικισμό «Σιαμάδες» της ευρύτερης περιοχής του Ασπροποτάμου, υφίσταται το μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Νικολάου, άλλοτε μετόχι της Ιεράς Μονής Σταγιάδων¹. Το μόνο που σώζεται σήμερα από το συγκρότημα είναι το καθολικό, που ανήκει στον «τρίκογχο αθωνικό» τύπο με νάρθηκα στη δυτική πλευρά. Πρόκειται για μονόχωρο ναό με πλάγιους χορούς (εικ. 1).

Στην είσοδο του ναού υπάρχει λιθανάγλυφο υπέρθυρο με φυτική διακόσμηση και εντοιχισμένη ανάγλυφη επιγραφή δεξιά του θυρώματος, όπου αναγράφεται ότι το μοναστήρι κτίστηκε το 1807. Ο ναός στο εσωτερικό του είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που καλύπτουν όλες τις επιφάνειες του ιερού, του κυρίως ναού και του νάρθηκα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη διάταξη των μεταβυζαντινών προγραμμάτων με την κατά ζώνες παράθεση των παραστάσεων. Στο ιερό βήμα την επιφάνεια της κεντρικής κόγχης καλύπτει σε μεγάλη κλίμακα η παράσταση της Πλατυτέρας στον τύπο της Βρεφοκρατούσας, τύπο που συναντάμε από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και επαναλαμβάνεται τόσο στα βυζαντινά όσο και στα μεταβυζαντινά, εκατέρωθεν της οποίας εικονίζονται δύο σεβίζοντες άγγελοι. Την επόμενη ζώνη σηματοδοτεί η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, η αμέσως επόμενη καλύπτεται με μέταλλα αγίων, τα οποία τονίζει πολύχρωμη φυτική διακόσμηση από ελισσόμενα κλαδιά αμπέλου και, τέλος, στην κατώτερη ζώνη η καθιερωμένη παράσταση των συλλειτουργούντων ιεραρχών (εικ. 2).

Στις καμάρες εκατέρωθεν του τρούλου, τοποθετούνται οι απεικονίσεις της Αγίας Τριάδος, του Χριστού Εμμανουήλ και του Χριστού ως «Αγγέλου της Μεγάλης Βουλής».

Στον κυρίως ναό και στην πάνω ζώνη τοποθετούνται εν είδει πινάκων σκηνές από τη ζωή και τα πάθη του Χριστού, στην δεύτερη ζώνη οίκοι από τον Ακάθιστο Ύμνο, στηθαία αγίων τοποθετούνται στην επόμενη ζώνη και τέλος στην τέταρτη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι (εικ. 3). Το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του Βόρειου χορού καλύπτεται από την παράσταση της Ανάστασης, ενώ στο Νότιο χορό από την Μεταμόρφωση. Τις υπόλοιπες επιφάνειες του ημικυλίνδρου καταλαμβάνουν σκηνές από τη ζωή του Χριστού, άγιοι σε μέταλλα και μορφές ολόσωμων αγίων.

Στην δυτική πλευρά, και κάτω από την κεντρική παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (εικ. 4) που εικονίζεται σε μεγάλη κλίμακα, ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, αναγράφεται η επιγραφή ιστορίας του ναού: «*Ἀνηγέρθη οὗτος ὁ θεὸς καὶ περίφημος ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, τοῦ Θαυματουργοῦ, διὰ δαπάνης καὶ ἐξόδων τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφυλεστάτου Ἁγίου Σταγῶν Κυρίου Σαμουήλ, καὶ Ἡγουμενεύοντος ὁ κύρ παπᾶ Γερμανός καὶ συνδρομῆς τοῦ τιμιωτάτου Ἀθανασίου Παπαπολημέρου διὰ χειρὸς τοῦ Γεωργίου καὶ Γεωργίου ἐπαρχιωτῶν τοῦ Ἁγίου Βελᾶ ἐκ χώρας Χιονάδες κατὰ τὸ 1821 ἔτος ἐν μηνί Ἰουνίου*». Το έτος ιστορίας είναι δυσανάγνωστο, αλλά έχει αναγραφεί μεταγενέστερα με μολύβι (εικ. 5).

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην προϊσταμένη της 19^{ης} ΕΒΑ, κ. Κρυσταλλία Μαντζανά, για την επιλογή του θέματος, τη συγκέντρωση και την αξιολόγηση του υλικού. Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους μοναχούς της Ι. Μ. Σιαμάδων, για τις διευκολύνσεις που παρέχον στο έργο μου.

1. Καλούσιος 1990, 253-298. Νημάς 1987, 266.

Πάνω από την παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στη Δυτική καμάρα η παράσταση της «Ρίζας του Ιεσσαί»² καταλαμβάνει την άντυγα του Δυτικού τοίχου και τη Δυτική καμάρα (εικ. 6). Η Παναγία παριστάνεται μετωπικά καθισμένη σε θρόνο που περιβάλλεται από κλαδιά αμπέλου που σχηματίζουν κυκλικά μετάλλια, ενώ ο δίκαιος Ιεσσαί εικονίζεται να κοιμάται στη βάση της αμπέλου. Μέσα στα μετάλλια τοποθετούνται οι προτομές οκτώ προφητών. Η παράσταση «Ρίζα του Ιεσσαί», αποκρυσταλλώνεται σε εικόνες της Κρητικής ζωγραφικής³, όπως σε εικόνα που υπογράφει ο ζωγράφος Βίκτωρ⁴, στην οποία απαντά παρόμοιος συνδυασμός, με τη διαφορά ότι το κεντρικό θέμα είναι η Θεοτόκος «Άνωθεν οι προφήται»⁵. Στην παράστασή μας παρουσιάζεται ένας εικονογραφικός συνδυασμός του παραδοσιακού σχήματος της Ρίζας Ιεσσαί με τα κυρίαρχα στοιχεία του «Άνωθεν οι Προφήται», πράγμα αρκετά φυσικό, αφού οι δύο συνθέσεις έχουν στενή δογματική συγγένεια: Η Παναγία, δογματικός και εικονογραφικός πυρήνας του «Άνωθεν οι Προφήται», συμβολίζει το ζωογόνο κλαδί του δένδρου του Ιεσσαί, και ο Χριστός το άνθος του⁶. Στην εικόνα των Σιαμάδων το μόνο που θυμίζει την Ρίζα του Ιεσσαί είναι η γερωντική μορφή κάτω από τα πόδια της Παναγίας και οι ομάδες των προφητών με ανοιχτά ειλητάρια, όπου αναγράφονται βιβλικά αλληγορικά κείμενα που υμνολογούν την προεικόνιση της ενσάρκωσης. Παρόμοια κείμενα συναντάμε σε Σέρβικα μνημεία του 13^{ου} αι.⁷

Στον κυρίως ναό τοποθετούνται σκηνές και από τον κύκλο του Ακαθίστου Ύμνου, η εικονογραφία των οποίων ακολουθεί τον καθιερωμένο για τις Ευαγγελικές συνθέσεις τύπο, ενώ αντίθετα οι οίκοι του δογματικού μέρους παρουσιάζουν παραλλαγές, που οφείλονται στη θέληση των ζωγράφων να πρωτοτυπήσουν⁸.

Έτσι ο Οίκος ΙΔ' (Ξένον τόκον ιδόντες)⁹, ακολουθεί τον τύπο που συνηθίζεται στα νεότερα μνημεία, με την Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα ανάμεσα στους πιστούς που της αποδίδουν τιμή¹⁰ (εικ. 7). Τον τύπο αυτόν συναντούμε κυρίως στα καθολικά των μονών του Αγίου Όρους¹¹, αλλά και στον Άγιο Κλήμη στην Αχρίδα, ενώ στην περιοχή την παράσταση τη συναντάμε στο παρεκκλήσι της μονής Βαρλαάμ¹², στην Κοίμησή της Καλαμπάκας, καθώς και στην Αγία Παρασκευή Καλομοίρας. Πρόκειται για λιτή και απλή παράσταση, όπου οι πιστοί χωρίζονται σε δύο ομάδες, που περιβάλλουν την κεντρική μορφή, την οποία οι καλλιτέχνες τονίζουν με λιτό αρχιτεκτόνημα, πιθανόν σύμβολο της Εκκλησίας¹³.

Λιτά αναπτύσσεται και η παράσταση του Οίκου ΙΕ' (ὄλος ἦν ἐν τοῖς κάτω)¹⁴: ο Χριστός μέσα σε ελαιοειδή δόξα ευλογεί, καταλαμβάνοντας τον κεντρικό άξονα της σύνθεσης. Η στάση του, το στήσιμο με το άνετο σκέλος, το υψωμένο δεξι χέρι και το αριστερό με το Ευαγγέλιο, καθώς και το υποπόδιο, θυμίζουν αγάλματα αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. Εκατέρωθεν του Χριστού τοποθετούνται ομάδες αποστόλων με τον Πέτρο και τον Παύλο να ηγούνται των δύο ομάδων. Στο άνω μέρος της παράστασης εικονίζεται ο Χριστός πλαισιωμένος από δύο αγγέλους μέσα σε ακτινωτή δόξα, στοιχείο σύνδεσης της ουράνιας με την επίγεια μορφή του Χριστού, στοιχείο που εμφανίζεται στην χριστιανική τέχνη από τον 5^ο αι. και εντοπίζεται σε αποκαλυπτικές και προφητικές παραστάσεις (εικ. 8). Το ίδιο θέμα εικονογραφείται και στις τράπεζες των μονών Χελανδαρίου, Λαύρας, Σταυρονικήτα, ενώ στην περιοχή το συναντάμε και πάλι στο παρεκκλήσι της μονής Βαρλαάμ¹⁵, στην Κοίμησή της Καλαμπάκας και στην Αγία Παρασκευή Καλομοίρας.

Στο νάρθηκα τοποθετούνται και σκηνές από το βίο του αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένη η μονή, ενώ η παράσταση της Κοίμησής του αγίου Νικολάου να καταλαμβάνει την Ανατολική πλευρά. Στο κέντρο της σκηνής εικονίζεται ο άγιος να κείται στη νεκρική κλίνη που πλαισιώνεται από ομάδες αρχιερέων με ανοιχτά ευαγγέλια (εικ. 9). Πολλά από τα στοιχεία της συναντούμε στην παράσταση του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα, που χρονολογείται στα 1527 και αργότερα (18^ο αι.), στον Άγιο Νικόλαο Νεραΐδοχωρίου,

2. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 84.

3. Μπορμπουδάκης 1993, 443-444.

4. Chatzidakis 1962, 144-149.

5. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 220, 282.

6. Μπορμπουδάκης 1993, 444.

7. Milanović 1989, 48-60.

8. Καλοκύρης 1972, 194-202. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 13.

9. Μαντζανά 2006, 327.

10. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, 76.

11. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, εικ. 121, 145, 169.

12. Σαμπανίκου 1997, 163-165.

13. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 149.

14. Μαντζανά 2006, 327.

15. Σαμπανίκου 1997, 165-166.

όπου ακολουθείται πιστά το κείμενο του Διονυσίου εκ Φουρνά, με τη διαφορά ότι το επεισόδιο του ασπασμού του νεκρού, που απαντά στις παραστάσεις του Αναπαυσά και Νεραΐδοχωρίου, λείπει από την παράσταση των Σιαμάδων. Η παράσταση αυτή αντιστοιχεί στον τύπο της Κοίμησης του αγίου, που διαμορφώνεται το 14^ο αι. από την άμεση επίδραση των τελετουργιών της παλαιολόγιας κοινωνίας. Η τοποθέτηση δύο επισκόπων στα άκρα της κλίνης συναντάται σε έργα του 14^{ου} και 15^{ου} αι., αλλά και σε νεότερες παραστάσεις, όπως και στην παράσταση των Σιαμάδων.

Οι δύο ζωγράφοι που υπογράφουν το εικονογραφικό σύνολο στον Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων αναφέρουν τον τόπο καταγωγής τους: εκ της χώρας Βελάς Χιονάδων¹⁶. Οι ζωγράφοι αυτοί ανήκουν σε μεγάλη οικογένεια που αγιογραφεί ναούς, ζωγραφίζει αρχοντικά και εκτελεί προσωπογραφίες και οι ίδιοι, είτε μόνοι τους είτε μαζί με άλλους, υπογράφουν μνημειακά σύνολα στην Πίνδο, τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία, όμως νιώθουν την ανάγκη να διαφοροποιηθούν και αναφέρουν τον τόπο καταγωγής τους. Το συνεργείο που φιλοτεχνεί τις τοιχογραφίες στους Σιαμάδες χαρακτηρίζεται από πλούσιο εικονογραφικό θεματολόγιο, αν και ο χαρακτήρας του εικονογραφικού προγράμματος είναι λιτός και με έντονες δυτικές επιδράσεις τόσο στις σκηνές όσο και στις μεμονωμένες μορφές. Επιπλέον, οι μορφές δεν διακρίνονται από έντονη σωματικότητα και όγκο, αλλά ούτε και από σκληρά περιγράμματα. Τέλος, η τέχνη τους διακατέχεται από λαϊκό ύφος και από αφέλεια στην τεχνική, κυρίως στο στήσιμο των συνθέσεων και στην απόδοση των αρχιτεκτονημάτων, ενώ τα χρώματα που χρησιμοποιούν είναι κυρίως στις αποχρώσεις του έντονου κόκκινου και του γαλάζιου.

---

16. Μακρής 1981, 25-28.

SUMMARY

REPRESENTATIONS FROM THE WALL-PAINTINGS OF THE CHURCH OF ST. NICHOLAS AT SIAMADES, KASTANIA (DISTRICT OF TRIKALA)

Ourania Baloyianni

This paper focuses on some of the murals at the church of Saint Nicholas at Siamades, near the village of Kastania, in the district of Trikala. It is a single-naved church with side apses and a narthex. According to the dedicatory inscription the murals were made by two painters named George in 1821. They were members of a well-known family of painters from Chioniades on Pindos Mountains.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασπρά-Βαρδαβάκη Μ., 1992. *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου στον κώδικα GARRET 13, Princeton*, Αθήναι.
- Chatzidakis M., 1962. *Icons de Saint – Georges des Grecs et de la collection de l'Institut, Venise*.
- Διονυσίου εκ Φουρνά 1909. *Ερμηνεία της ζωγραφικής*, υπό Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Εν Πετρούπολει (ανατύπωση: Σπανός, Αθήναι).
- Καλοκύρης Κ., 1972. *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη.
- Καλούσιος Δ., 1990. Το μοναστήρι των Σιαμάδων Καλαμπάκας. Συμβολή στην ιστορία της Μονής, *Τρικαλίνα* 10, 253-298.
- Μακρής Κ.Α., 1981. Χιονιαδίτες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου, Αθήνα.
- Μαντζανά Κ., 2006. Ι. Ν. Αγ. Παρασκευής Καλομοίρας Καλαμπάκας: Προσέγγιση στο έργο των Χιονιαδίων ζωγράφων στην περιοχή των Τρικάλων, στο: *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 323-330.
- Milanovic V., 1989. The Tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. A Contribution to the Research of the Theme, *Zograf* 20, 48-60.
- Μπορμπουδάκης Μ. (επιμ.), 1993. *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, Ηράκλειο.
- Νημάς Θ.Α., 1987. *Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια (Γεωγραφία – Ιστορία – Μνημεία – Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη.
- Σαμπανίκου Ε.Δ., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα.

Εικ. 1. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων.
Γενική άποψη του ναού.

Εικ. 2. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων.
Άποψη της κόγχης του ιερού.

Εικ. 3. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων.
Άποψη του τοιχογραφικού διακόσμου του κυρίως ναού.

Εικ. 4. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων.
Κυρίως ναός. Η Κοίμηση της Θεοτόκου.

Εικ. 5. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Επιγραφή ιστορήσης.

Εικ. 6. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Κυρίως ναός. Η παράσταση «Ρίζα του Ιεσσαί».

Εικ. 7. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Κυρίως ναός. ΙΑ' Οίκος. Η παράσταση «ΞΕΝΟΝ ΤΟΚΟΝ ΙΔΟΝΤΕΣ».

Εικ. 8. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Κυρίως ναός. ΙΕ' Οίκος. Η παράσταση «ΟΛΟΣ ΗΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΤΩ».

Εικ. 9. Καστανιά. Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Νάρθηκας. Η παράσταση της Κοιμήσεως του Αγ. Νικολάου.

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΙΑΜΑΔΩΝ Δ. ΚΑΣΤΑΝΙΑΣ ΝΟΜΟΥ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Χρήστος Τσιλιμίγκας

Στην Καστανιά Καλαμπάκας και σε περιοχή απομονωμένη και δυσπρόσιτη, που η τοπική παράδοση την αναφέρει ως «Σιαμάδες» υπήρξε ομώνυμος οικισμός, διαλυμένος σήμερα, ονομασία που μαρτυρεί και η ύπαρξη μοναστηριακού συγκροτήματος, η γνωστή μονή Σιαμάδων (εικ. 1) που στα εκκλησιαστικά κείμενα αναφέρεται ως μετόχι της μονής Σταγιάδων, στα όρια των νομών Τρικάλων και Γρεβενών. Από την μονή σήμερα σώζεται μόνο το καθολικό και λίγα υπολείμματα των θεμελίων της πτέρυγας των κελιών, Βόρεια και Δυτικά¹.

Το καθολικό είναι ναός αθωνίτικου τύπου, σύνθετος τετρακίονιος με πλάγιους χορούς και νάρθηκα στη Δυτική πλευρά. Έχει μέσες διαστάσεις 14,70 × 8,45 μ., χωρίς τους πλάγιους χορούς και τις κόγχες του ιερού. Στο ορθογώνιο της κάτοψης προσκολλώνται οι κόγχες του ιερού και των παραβημάτων που εσωτερικά είναι ημικυκλικές και εξωτερικά του ιερού πεντάπλευρη, ενώ των παραβημάτων τρίπλευρες. Πεντάπλευρες και εσωτερικά ημικυκλικές είναι και κόγχες που ορίζουν τους πλάγιους χορούς. Στην κάθε πλευρά των αψίδων ανοίγεται τυφλό αψίδωμα (εικ. 2). Στη διασταύρωση των κεραιών υψώνεται ο τρούλος, ο οποίος εξωτερικά έχει βάση σχεδόν ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου και φέρεται από τα τόξα των τεσσάρων κεραιών του σταυρού μέσω σφαιρικών τριγώνων. Έχει υψηλό τύμπανο, εσωτερικά κυλινδρικό, με διάμ. 2,86 μ., και εξωτερικά οκτάπλευρο. Η κορυφή του τρούλου βρίσκεται σε ύψος 11 μ. από το δάπεδο του ναού, ενώ οι κλείδες στις διασταυρούμενες κεραίες σε ύψος 4,50 μ.

Τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με φουρνικά, οι κλείδες των οποίων βρίσκονται σε ύψος 3,50 μ. από το δάπεδο του ναού, δηλ. 60 εκατοστά χαμηλότερα από τις κλείδες των φουρνικών που καλύπτουν τα παραβήματα.

Οι κίονες είναι μονολιθικοί, διαμ. 0,50 μ., με απλά τεκτονικά κιονόκρανα. Οι κίονες του κυρίως ναού και οι πεσσοί του ιερού συνδέονται με τους απέναντι τοίχους με τόξα πλάτους 0,60 μ. Με όμοια τόξα συνδέονται οι δύο Ανατολικοί κίονες με τους πεσσούς.

Ο φωτισμός επιτυγχάνεται από τα ισάριθμα των πλευρών του τρούλου παράθυρα, καθώς και από τα δύο ορθογώνια που ανοίγονται στους πλάγιους χορούς, ενώ ανά τέσσερα ανοίγονται στις διαμήκεις πλευρές.

Ο νάρθηκας είναι χώρος ίσου πλάτους με τον κυρίως ναό μέσων διαστ. 3,30 × 6,50 μ. και ο φωτισμός του γίνεται από δύο παράθυρα, ένα σε κάθε πλευρά.

Η είσοδος στο ναό (εικ. 3) γίνεται από τη μοναδική θύρα της Δυτικής πλευράς, την οποία περιτρέχει λιθανάγλυφο υπέρθυρο που κοσμεύεται με περίτεχνη φυτική διακόσμηση. Δεξιά του περιθωρώματος έχει εντοιχισθεί λιθανάγλυφη επιγραφή, όπου με δυσκολία διαβάζουμε: «*Οντας εκτίσθητι η / εκκλίσια του Αγίου Νικολάου ηγουμενεύοντος / Γερμανός ιερομόναχος / έτος 1807 Μαΐου πρό/τι.*»². Εσωτερικά, ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες. Επιγραφή, η οποία αναγράφεται πάνω από την δυτική είσοδο του κυρίως ναού αναφέρει τα ονόματα των ζωγράφων Γεωργίου και Γεωργίου επαρχιωτών του Αγίου Βελά «εκ της χώρας Χιονάδες» και το έτος 1821, που έχει γραφεί μεταγενέστερα³.

Το δάπεδο του ναού καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες ορθογωνικού σχήματος και ακανόνιστων διαστάσεων, με απλό ομφάλιο στο κέντρο του κυρίως ναού.

1. Νημάς 1987, 266.

2. Καλούσιος 1990, 253-298.

3. Μακρής, 25-28.

Η τοιχοποιία παρουσιάζει ανομοιογένεια ως προς την χρήση των υλικών: με αργολιθοδομή είναι κτισμένοι όλοι οι τοίχοι, ενώ πωρόλιθος χρησιμοποιείται στις κόγχες, περιμετρικά των ανοιγμάτων και στην κορνίζα της στέγης.

Ο ναός έχει δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη με μερική απότμηση στην Ανατολική και τη Δυτική πλευρά. Από την Ανατολική αναδύεται ο τρούλος, ενώ η Βόρεια και η Νότια κεραία του σταυρού διαφοροποιούνται, καθώς προβάλλουν από τη στέγη του ναού και καλύπτονται με στέγη που αποτελεί προέκταση της κύριας στέγης με μικρή αλλαγή της κλίσης, ενώ οι κόγχες καλύπτονται με ξεχωριστές στέγες επίσης κεραμοσκεπείς.

Οι ναοί της Τουρκοκρατίας, είτε είναι βασιλικές είτε αγιορείτικου τύπου, καλύπτονται συνήθως με ενιαία δίριχτη στέγη. Παραδείγματα της εποχής υπάρχουν πολλά, όπως το καθολικό του Αγίου Χαραλάμπους της μονής Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα, το καθολικό των Αγίων Αποστόλων στον Κλεινοβό Καλαμπάκας⁴, το καθολικό της μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στο Ζάρκο Τρικάλων, αλλά και στην Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι. Αντίθετα, οι κεραίες του σταυρού τονίζονται εξωτερικά στον Άγιο Γεωργίου στο Ριζαριό Τρικάλων και στο καθολικό της μονής Αγίας Τριάδος στη Δρακότρυπα Καρδίτσας.

Ο ναός τυπολογικά ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους σύνθετους τετρακίονιους, όπου τονίζονται τα δύο κύρια στοιχεία του ναού, το σταυρικό τετράγωνο και το ιερό, ενώ η Ανατολική πλευρά του σταυρικού τετραγώνου εφάπτεται της Δυτικής του ορθογωνίου του ιερού βήματος. Η ύπαρξη πλάγιων κογχών (χορών) στους Σιαμάδες μπορεί να θεωρηθεί ως επιβίωση του «αθωνικού» ή «αγιορείτικου» τύπου στην ευρύτερη περιοχή της Πίνδου, τη στιγμή μάλιστα που ο τύπος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ακόμη, αφού οι παραδόσεις του Αγίου Όρους διαφυλάσσονται. Στο Θεσσαλικό χώρο ο τύπος επιβιώνει αποκλειστικά στην μοναστηριακή αρχιτεκτονική ως τον 18^ο αιώνα και αυτό πιθανότατα οφείλεται στον εκκλησιαστικό συντηρητισμό, καθώς επιβάλλεται η προσκόλληση στην παράδοση και στη διατήρηση της τυπολογίας του αθωνικού τύπου, αλλά με απλουστεύσεις που οφείλονται στη διάθεση για διαφοροποίηση των μαστόρων τεχνιτών.

Η αναλογία του κεντρικού κλίτους προς τα πλάγια είναι 2/1 και είναι σχετικά μικρή, συνεπάγεται τη στήριξη τρούλου μικρής διαμέτρου και επομένως και ο φωτισμός του εσωτερικού από τα παράθυρα του τυμπάνου του τρούλου είναι μειωμένος. Ανάλογα μικρή αναλογία παρουσιάζουν στην περιοχή και άλλα όψιμα παραδείγματα, όπως τα καθολικά των μονών Αγίας Τριάδας, Ρουσάνου και Βαρλαάμ στα Μετέωρα, η Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι και τα καθολικά των μονών Κορώνας και Πέτρας στην περιοχή της Καρδίτσας. Επίσης, τα καθολικά της μονής Αγιάθωνος (15^ο αι.) και Αντινίτσας (β' μισό 15^ο αι.) παρουσιάζουν αντίστοιχα μικρή αναλογία, αλλά μάλλον αυτό προκύπτει από ανάπλαση των αναλογιών αγιορείτικων καθολικών, όπως της Ιβήρων, του Βατοπεδίου, του Χελανδαρίου και του Κουτλουμουσίου.

Ενδιαφέρον μορφολογικό στοιχείο είναι και το λιθανάλυφο περιθύρωμα της Δυτικής εισόδου. Το στοιχείο αυτό όμως εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα αφού από τα μέσα του 18^ο αιώνα αρχίζει λαμπρή περίοδος για τη λιθογλυπτική, που οφείλεται στη σχετική ελευθερία και οικονομική ευμάρεια.

Από μια πρώτη προσέγγιση του τύπου και της μορφολογίας του ναού των Σιαμάδων, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι παρουσιάζει κοινά στοιχεία με το ναό της Αγίας Παρασκευής στο Νεραϊδοχώρι, που χρονολογείται στα τέλη του 18^ο αιώνα. Κοινά στοιχεία στους δύο ναούς είναι η επιμέλεια στην οργάνωση της Ανατολικής πλευράς με τις εξέχουσες τρεις κόγχες, την κεντρική και των παραβημάτων, η κοινή τους διάρθρωση με τυφλά αφιδώματα που εισέχουν ελαφρά –βυζαντινό μορφολογικό στοιχείο– και, τέλος, η κάλυψη του ναού με δίριχτη στέγη⁵. Ο οκτάπλευρος τρούλος, τα αβαθή αφιδώματα με την ημικυκλική άνω απόληξη που διαρθρώνουν τις πλευρές του τυμπάνου του, όπως και τα μονόλοβα μακρόστενα παράθυρα, αλλά κυρίως η χρήση του πωρόλιθου είναι στοιχεία που συναντούμε και στο ναό των Αγίων Αποστόλων στον Κλεινοβό, όπου οι αναγραφόμενες χρονολογίες βρίσκονται κοντά στο έτος ανέγερσης και αγιογράφησης του ναού των Σιαμάδων.

Οι εργασίες που έχουν εγκριθεί στο Τεχνικό Δελτίο Έργου (ΤΔΕ) και έχουν εκτελεστεί είναι οι κάτωθι:

1. Κατασκευή απαραίτητων υποδομών για την υλοποίηση του έργου που περιλάμβανε τοποθέτηση μεταλλικής πινακίδας σχετικής με το έργο και τις προδιαγραφές που προβλέπει η Ε.Ε. Στη συνέχεια διαμορφώ-

4. Πασαλή 2000.

5. Πασαλή 1998.

θηκε ο περιβάλλον χώρος και κατασκευάστηκαν οι απαραίτητοι για το εργατοτεχνικό προσωπικό ξύλινοι οικίσκοι. Επίσης, τοποθετήθηκε και μεταλλικός οικίσκος (Kibo).

2. Στερέωση των τοιχογραφιών (εικ. 4) που περιλάμβανε την λήψη των πρώτων μέτρων προστασίας και στερέωσής τους, όπως τοποθέτηση γαζών και πλήρωση των ρωγμών κτλ. Οι εργασίες αυτές απαιτήθηκαν για να προληφθεί τυχόν κατάρρευση του τοιχογραφικού διακόσμου κατά τη διάρκεια των εργασιών επί της στέγης και εκτελέστηκαν με μεγάλη προσοχή και επιμέλεια από εξειδικευμένο συνεργείο συντηρητών έργων τέχνης.

3. Εργασίες υποστύλωσης – αντιστήριξης που περιλάμβαναν την τοποθέτηση μεταλλικών ικριωμάτων τόσο στο εξωτερικό (εικ. 5, 6) όσο και στο εσωτερικό του ναού, που σκοπό είχαν να δέσουν την τοιχοποιία του, ώστε να μην αντιμετωπιστούν προβλήματα κατά την διάρκεια των εργασιών. Τοποθετήθηκαν επίσης, θολότυποι στα ανακουφιστικά τόξα, στα φουρνικά και στις καμάρες για την συγκράτηση της στέγης εσωτερικά, ώστε να συνεχιστούν απρόσκοπτα οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου.

4. Ανακατασκευή της στέγης που περιλάμβανε ανάνυψη κεραμιδιών, καθαρισμό από μπάζα μέχρι του εξωραχίου των θόλων, έλεγχο της κατάστασης των θόλων, καθαρισμό των ρωγμών και των αρμών των θόλων από σαθρά κονιάματα με χρήση μεταλλικών αγκίστρων και σκούπας, συρραφή των ρωγμών με εφαρμογή νέου υδραυλικού κονιάματος χωρίς τσιμέντο, αφού προηγηθεί σφράγισμα στο εσωτερικό, ως και την αντικατάσταση του υλικού που αφαιρέθηκε με αντίστοιχο πιο ελαφρύ, όπως θηραϊκή γη ή περλίτης. Η εξομάλυνση του εξωραχίου των θόλων έγινε με τσιμεντοκονίαμα με μεγάλη περιεκτικότητα σε ασβέστη, θηραϊκή γη και λίγο λευκό τσιμέντο. Αποκατάσταση των κλίσεων της στέγης με τα παραπάνω υλικά και με επιπλέον πρόσθετο υλικό, στεγανωτικό μάζας. Επικεράμωση του συνόλου της στέγης με νέα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Στους κορφιάδες και στις στέγες των κογχών των παραβημάτων, του ιερού βήματος και των χορών, χρησιμοποιήθηκαν τα παλαιά κεραμίδια (εικ. 7).

5. Τοποθέτηση μεταλλικών ελκυστήρων πάνω από τους ξύλινους για την ενίσχυση της φέρουσας ικανότητας της τοιχοποιίας (εικ. 8).

6. Στο σύνολο των εξωτερικών όψεων μετά την καθαίρεση των σαθρών εξωτερικών κονιαμάτων έγινε βαθύς καθαρισμός των αρμών – σφράγισμα μικρών ρωγμών, συρραφή των μεγαλύτερων ρηγματώσεων – τοπική προσθήκη λίθων (τσιβίκωμα), βαθιά αρμολογήματα, όπου απαιτούνταν κατά περίπτωση και εφαρμογή νέου υδραυλικού κονιάματος από άμμο ποταμίσια, ασβέστη σε σκόνη, θηραϊκή γη, τριμμένη με πρόσμιξη κεραμιδόσκονης και λίγο λευκό τσιμέντο ύστερα από αξιολόγηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών των δειγμάτων της καροταρίας και τμημάτων λίθων από λήψεις *in situ*.

7. Κατασκευή αποστραγγιστικού δικτύου απαγωγής επιφανειακών ομβρίων και κυρίως υπόγειων υδάτων καθ' όλη την περίμετρο του ναού (εικ. 9).

8. Καθαίρεση παλαιών ξύλινων κουφωμάτων και ανακατασκευή τους, καθώς και συντήρηση πλακόστρωτων δαπέδων κυρίως ναού και νάρθηκα.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν σκοπό είχαν την ανάδειξη ενός σημαντικού αρχιτεκτονήματος, το οποίο σε σχέση με το πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα δημιουργεί ένα επιβλητικό σύνολο, σημείο αναφοράς για την ευρύτερη περιοχή της Καλαμπάκας (εικ. 10).

Τέλος, η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Τρικάλων, θέλοντας να συμβάλει στην ολοκλήρωση της αποκατάστασης και ανάδειξης του συνόλου του μοναστηριακού συγκροτήματος, προβαίνει στην ανακατασκευή των κελιών του μοναστηριού στην Βόρεια και τη Δυτική πλευρά, βάσει εγκεκριμένης μελέτης, ενώ η αποκατάσταση του ναού των Σιαμάδων σε συνδυασμό και με την ανακατασκευή της πτέρυγας των κελιών θα προσθέσει ένα ακόμα μνημείο στο σύνολο των μνημείων της επαρχίας Καλαμπάκας ώστε, σε συνδυασμό με την ανάδειξη του καθολικού του ναού του Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς Ασπροποτάμου (υπόέργου του έργου των Σιαμάδων), θα ενδυναμωθεί η τουριστική διαδρομή που έχει αφετηρία την περιοχή των Μετεώρων και φθάνει μέχρι την περιοχή «Τρία Ποτάμια», με σύνδεση και προς τη Δυτική Ήπειρο.

SUMMARY

**THE KATHOLIKON OF ST. NICHOLAS AT THE SIAMADES MONASTERY,
KALAMBAKA**

Christos Tsilimigas

The monastery of St. Nicholas at Siamades lies at a 2 km distance from the road that leads from Kalam-paka to Kastania. The katholikon was built in 1807 and decorated with murals on 1821. Apart from it only the foundations of the wing with the monk's cells have been preserved to the North and West.

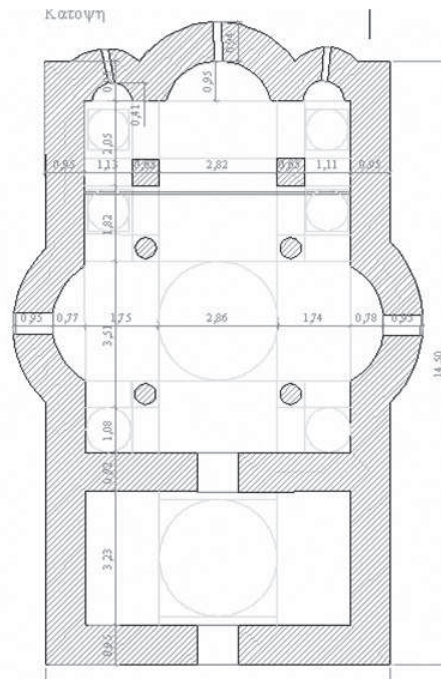
The katholikon is a cross-in-square church with lateral apses of the so-called "athonite triconch" type. Its restoration has been realized by the Operational Programs of Thessaly in 2000-2006 under the supervision of the 19th Ephorate of Byzantine Antiquities. In this paper a full account of the restoration project is presented.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

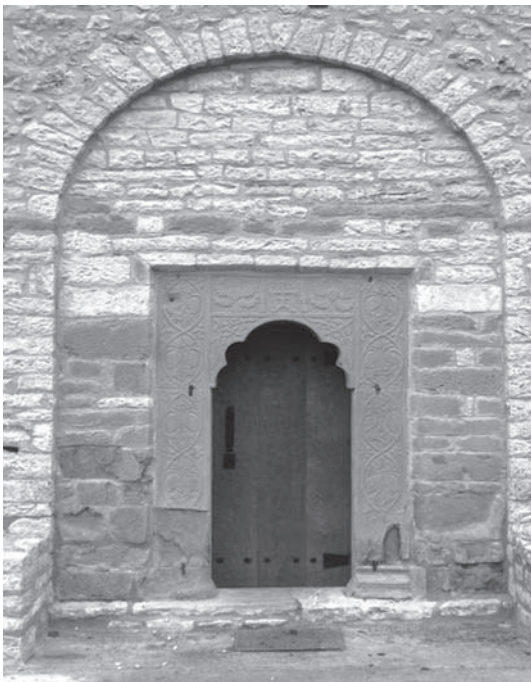
- Καλούσιος Δ., 1990. Το μοναστήρι των Σιαμάδων Καλαμπάκας. Συμβολή στην ιστορία της Μονής, *Τρικαλι-
νά* 10, 253-298.
- Μακρής Κ.Α., 1981. *Χιονιάδες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα.
- Νημάς Θ.Α., 1987. *Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια (Γεωγραφία – Ιστορία – Μνημεία –
Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη.
- Πασαλή Α., 1998. Η Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλω-
ση V*, 189-203.
- Πασαλή Α., 2000. Το καθολικό της Μονής Κλεινού Καλαμπάκας, *ΔΧΑΕ* 21, 69-92.

Εικ. 1. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Γενική άποψη του ναού πριν την αποκατάσταση.

Εικ. 2. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Η κάτοψη του ναού.

Εικ. 3. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Δυτική πλευρά. Η κυρίως είσοδος του ναού.

Εικ. 4. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Στερέωση τοιχογραφιών.

Εικ. 5, 6. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Εργασίες υποστήριξης – αντιστήριξης εξωτερικά του ναού.

Εικ. 7. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Άποψη της στέγης του ναού με τον τρούλλο μετά την αποκατάσταση.

Εικ. 8. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Τοποθέτηση μεταλλικών ελκυστήρων.

Εικ. 9. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Άποψη του αποστραγγιστικού δικτύου.

Εικ.10. Καστανιά Καλαμπάκας. Ι. Μ. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων. Άποψη του ναού μετά την αποκατάσταση.

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΕΥΚΗΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Ιωάννης Τσιουρής

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στο κέντρο του σημερινού χωριού Λεύκη¹, 18 χλμ. Βορειοανατολικά της Καρδίτσας. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική (εικ. 1) με υπερυψωμένο φωταγωγό, νάρθηκα και χαγιάτι στη βόρεια πλευρά, στο ανατολικό άκρο του οποίου υπάρχει παρεκκλήσιο αφιερωμένο, σύμφωνα με νεότερη παράδοση, στον άγιο Μηνά.

Η ανέγερση του ναού ανάγεται στον 17ο τουλάχιστον αιώνα, καθώς κατά τη διάρκεια εργασιών ανακαίνισης από την 7η ΕΒΑ² εντοπίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, τα οποία θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στο β' μισό του 17ου αιώνα. Υπέστη, ωστόσο, ριζική ανακαίνιση στα μέσα του 18ου αιώνα, όπως έμμεσα μαρτυρούν η διαφορά στο είδος των κίωνων του κεντρικού κλίτους, ο τοιχογραφικός διάκοσμος, το τέμπλο που κατασκευάστηκε το 1754 και οι φορητές εικόνες που φέρουν την ίδια χρονολογία. Καθώς η γραπτή κτητορική επιγραφή έχει απολεπιστεί, οι μόνες γνωστές χρονολογίες είναι οι προαναφερθείσες, ενώ την μόνη άμεση γραπτή μαρτυρία από την περίοδο της διακόσμησης αποτελεί η αναγραφή στην πρόθεση, στο βόρειο τοίχο του ιερού, του ονόματος «Θεοδώρου *ιερέως*»³. Στο υπέρθυρο της βόρειας εισόδου σώζεται η εγχάρακτη χρονολογία «αψ.». Επιπλέον, το 1914 πραγματοποιήθηκαν εργασίες επιζωγράφισης «ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΟΠΟΥΛΟΥ»⁴, οι οποίες περιορίστηκαν, κυρίως, στην «τόνωση» των χρωμάτων της κάθε σκηνής.

Στο ναό έχει εκτελεστεί ένα μελετημένο και σύνθετο εικονογραφικό πρόγραμμα. Στο ιερό, εκτός των καθιερωμένων σκηνών ευχαριστιακού περιεχομένου, ιστορούνται σκηνές θαυμάτων του Χριστού, όπως οι ιάσεις του υδρωπικού και του βωβού, σκηνές του Βίου της Παναγίας, ο ύμνος Αξιον Εστί, η Ζωοδόχος Πηγή και η παραβολή του Ασώτου. Στο κεντρικό κλίτος του κυρίως ναού ιστορείται Χριστολογικός κύκλος, ιδίως οι σκηνές του Δωδεκαόρτου και των Παθών, έως και την Εις Άδου Κάθοδο. Στο νότιο κλίτος παριστάνονται σκηνές από τη διδασκαλία και τα θαύματα του Χριστού, καθώς, επίσης, ο βίος του αγίου Γεωργίου και τα μαρτύρια των αγίων Θεοδώρου του Τήρωνος, Δημητρίου και Νέστορος. Στο βόρειο κλίτος συνεχίζεται η απεικόνιση σκηνών του Χριστολογικού κύκλου, όπως η Ανάληψη και η Πεντηκοστή, ενώ στον υπόλοιπο χώρο εικονίζονται σκηνές θαυμάτων των Αρχαγγέλων και μαρτυριών αγίων. Τέλος, ως προς τη ζώνη των ολόσωμων αγίων, σε αυτήν εντάσσονται άγιοι κυρίως από το χώρο των στρατιωτικών, ενώ στον ανατολικό τοίχο, όπου και η είσοδος στο διακονικό, ένθρονοι εικονίζονται οι άγιοι Αθανάσιος Αλεξανδρείας και Βησσαρίων Λαρίσης.

Στο νάρθηκα η εικονογράφηση διαρθρώνεται σε τρεις ζώνες, με την κατώτερη διακοσμητική. Στη ζώνη των ολόσωμων αγίων παριστάνονται κυρίως άγιοι και αγίες από τον κόσμο των μοναχών. Στην ανώτερη δε ζώνη εικονίζονται η Φυγή στην Αίγυπτο και η Βρεφοκτονία, η Δημιουργία του Κόσμου, αλλά και ο Τροχός της Ζωής. Τέλος, ολόκληρο τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα καταλαμβάνει η εσχατολογικού περιεχομένου σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας.

1. Η Λεύκη αναφέρεται με το ίδιο όνομα σε Οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του 1454/55, σύμφωνα με το οποίο καταγράφονται στο χωριό 35 νοικοκυριά (Delilbasi – Arıkan 2001, 258). Αργότερα, στην πρόθεση της μονής του Μεγάλου Μετεώρου (18^{ος} - 19^{ος} αι.) αναγράφεται ως Λασποχώρι (Σπανός 1997, 50).

2. Σδρόλια 1987, 298. Σδρόλια 1988, 296.

3. Τσιουρής 2008, 308. Δεριζιώτης 2002, 69, πίν. 3.

4. Η σχεδόν σβησμένη σήμερα επιγραφή βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα δεν διαφοροποιείται από αυτό ναών με αντίστοιχο αρχιτεκτονικό τύπο ήδη από την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, όπως διαμορφώθηκε στο Πρωτάτο⁵. Στις ανώτερες επιφάνειες του κεντρικού κλίτους εικονογραφούνται τα σπουδαιότερα γεγονότα του Ευαγγελίου, που συνδέονται με το δόγμα της Ενσάρκωσης και το Πάθος του Χριστού. Η απουσία τρούλου επέβαλε την εικόνιση των προφητών στα εσωρράχια των τοξοστοιχιών, όπως παρατηρείται σε ανάλογης αρχιτεκτονικής ικανό αριθμό προγενέστερων μνημείων⁶.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού (εικ. 2) η ένθρονη Παναγία περιβάλλεται από τέσσερις αγγέλους και δύο πολυπληθείς ομίλους Προφητών, ενώ στο ανώτερο τμήμα εικονίζεται εντός νεφέλης η Αγία Τριάδα, με τον Πατέρα Θεό και το Χριστό να κρατούν μαζί στέμμα που επιθέτουν στην κεφαλή της Θεομήτορος. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα δεν απαντά, με τη μέχρι σήμερα έρευνα, σε άλλο μνημείο εκτός του Αγίου Γεωργίου Αγιάς⁷ και έλκει την καταγωγή από την εικονογράφηση του Επί Σοι Χαίρει⁸.

Στη Δειτουργία των Αγγέλων⁹ (εικ. 3) η πολυπληθής πομπή τους, οι στάσεις τους, ο με πανοπλία Αρχάγγελος που πρωτοστατεί, η έντονη κινητικότητα των μορφών, το είδος της ενδυμασίας και η συνολική απόδοση της σκηνής διαφοροποιούνται από τις συνήθεις εντοιχίες απεικονίσεις του θέματος¹⁰. Παραπέμπουν σε επιρροή έργου του Μιχαήλ Δαμασκηνού, όπως επιβίωσε σε έργα του 17ου¹¹ και 18ου αιώνα¹², με τη διαφορά ότι αντί της Αγίας Τριάδος ιστορείται μόνο ο Χριστός.

Η Γέννηση του Χριστού (εικ. 4) αποδίδεται με έναν εικονογραφικό τύπο που παραπέμπει σε πρότυπο της Κρητικής ζωγραφικής, κυρίως σε ό,τι έχει σχέση με τα δευτερεύοντα επεισόδια των τριών έφιππων Μάγων¹³, του χορού των αγγέλων¹⁴ και των τριών βοσκών¹⁵. Ωστόσο, η απεικόνιση της γονατιστής Θεοτόκου προέρχεται από τη Δυτική τέχνη¹⁶ και μέσω κρητικών εικόνων του 15ου αιώνα¹⁷ έγινε γνωστή στους ζωγράφους του 16ου¹⁸, ενώ κατά το 17ο τη συναντούμε σε μεγαλύτερη συχνότητα τόσο σε φορητές εικόνες¹⁹, όσο και στην εντοιχία ζωγραφική²⁰. Επίσης, από την ίδια πηγή πρόσληψης προέρχεται και η απόδοση του προστρέχοντος στο σπήλαιο Ιωσήφ²¹. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα απαντά επίσης στους Αγίους Αποστόλους

5. Καλομοιράκης 1990, 209.

6. Ενδεικτικά, στο Πρωτάτο (Καλομοιράκης 1990, 212 κ.ε.), στην Κοίμηση Καλαμπάκας (Παπαζήσης 1996, 73-76), στο καθολικό της μονής Βυτομά Καλαμπάκας (1600) (Τριβυζά 2006, 568), στον Άγιο Γεώργιο Δομένικου Ελασσόνας (Πασαλή 2003, 65) και σε ναούς της Βέροιας (Τσιλιπάκου 2002, 61-62, 189-190, 310).

7. Τσιουρής 2008, 69.

8. Αλιπράντης 2000, 116 κ.ε., πίν. 1-3. Παρόμοια χρήση του Θεομητορικού αυτού ύμνου εντοπίζεται στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού του καθολικού της μονής Μαρδακίου Μεσσηνίας, όπου, όμως, ο εικονογραφικός τύπος διαφοροποιείται αισθητά από αυτόν της Λεύκης (Καλοκύρης 1973, 180, πίν. 139).

9. Για τη σκηνή, βλ. Walter 1982, 217 κ.ε. Παπαμαστοράκης 2001, 164 κ.ε. Grondijs 1958, 194 κ.ε. Κέπετζη 1994, 519 κ.ε.

10. Λίβα-Ξανθάκη 1980, 19-20. Stavropoulou-Makri 2001, 39-40. Τούρτα 1991, 68 κ.ε. Παϊσιίδου 2002, 68. Σαμπανίκου 1997, 59 κ.ε. Σδρόλια 2000, 122 κ.ε. Τσιουρής 2008, 70 κ.ε.

11. Βλ. ενδεικτικά, τις φορητές εικόνες του Φιλόθεου Σκουφου (Ξυγγόπουλος 1957, πίν. 52.2), του Ιωάννη Μόσκου (Chatzidakis 1962, 166, πίν. 161), καθώς και τις ανυπόγραφες της συλλογής Αβου Adal (17ος αι.) (Chatzidakis 1997, 68, εικ. στη σ. 69), της μονής Αγίου Ιωάννου Ανωπόλεως Κρήτης (1704) (Μπορμπουδάκης 1993, 465, αρ. 107 [Μ. Μπορμπουδάκης]) και του Royal Ontario Museum (18^{ος} αι.) (Galavaris 1981, 38, πίν. XXXVI).

12. Βλ. για παράδειγμα τις παραστάσεις στα καθολικά των μονών Αγίου Αθανασίου Δροσάτου (1734) και μονής Σπηλιάς Καρδίτσας (μετά το 1736) (Τσιουρής 2008, 71, εικ. 387).

13. Για το θέμα των έφιππων Μάγων, βλ. Καλοκύρης 1956, 51-54.

14. Για την απεικόνιση του χορού των αγγέλων μέσα σε σύννεφο, βλ. Kakavas 1993, 136-137.

15. Για την εικονογραφική απόδοση των βοσκών, βλ. Semoglou 1999, 45.

16. Για τα δυτικά αυτά έργα, βλ. Garidis 1989, 194, σημ. 1004. Kakavas 1993, 131, σημ. 34.

17. Καλοκύρης 1956, 35, Χατζηδάκης 1986, 71, Triantaphyllopoulos 1985, 78. Garidis 1989, 194-195. Kakavas 1993, 131-132.

18. Για παράδειγμα, στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, 71, πίν. 83), στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της μονής Μεγίστης Λαύρας (Semoglou 1999, 42, πίν. 21α), στις μονές Βαρλαάμ (Garidis 1989, πίν. 33), Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφινός 1990, εικ. στη σ. 123) Δουσίου (Δερισιώτης 1990, 417, πίν. 12) και Κορώνας (αδημοσίευτη). Επίσης, σε ναούς της Ρουμανίας (Vasilii 1988, 45 κ.ε.).

19. Ενδεικτικά, βλ. την εικόνα του Ηλία Μόσκου (1658) στη συλλογή Σταθάτου (Ξυγγόπουλος 1951, 11, πίν. 8) και την εικόνα «Επί Σοι Χαίρει» του Θεόδωρου Πουλάκη στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, (Ρηγόπουλος 1979, εικ. 126).

20. Στη μονή Πέτρας (Σδρόλια 2000, 195 κ.ε., πίν. 105, όπου αναφορά και σε άλλα μνημεία των Αγράφων). Επίσης, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της μονής Χελανδαρίου (1667) (Petković 1992, 518-519, πίν. 275).

21. Για το θέμα, βλ. Kakavas 1993, 133-144. Ενδεικτικά, βλ. τις φορητές εικόνες του ζωγράφου Ευσταθίου (1638) στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, 226, εικ. στη σ. 227), του Εμμανουήλ Τζάνε στη συλλογή Κανελλο-

Αγίας και στο καθολικό της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας, μαρτυρώντας τη μη ευρεία διάδοσή του κατά τον 18ο αιώνα στην περιοχή της Θεσσαλίας.

Στη Βάπτιση ακολουθείται ένα λιτό εικονογραφικό σχήμα, γνωστό από την Παλαιολόγια τέχνη και γνώριμο της Κρητικής²², που συμφωνεί, αν και όχι απόλυτα, με την *Ερμηνεία* του Διονυσίου του εκ Φουρνά²³, προσθέτοντας λεπτομέρειες προερχόμενες από τη Δυτική τέχνη, όπως η στάση του Χριστού να έχει σταυρωμένα τα χέρια εμπρός στο στήθος του και η προσωποποίηση του Πατέρα-Θεού· στοιχεία που απαντούν σε αρκετά έργα του 18ου αιώνα²⁴.

Στην Έγερση του Λαζάρου (εικ. 5), με εξαίρεση την απεικόνιση του νεκρωναστηθέντος, τα υπόλοιπα στοιχεία οδηγούν σε εικονογραφικό τύπο ήδη διαμορφωμένο από τους Κρητικούς ζωγράφους του 15ου²⁵ και ευρέως διαδεδομένο από το 16ο αιώνα και εξής²⁶. Η απόδοση, όμως, του Λαζάρου απελευθερωμένου από τις κειρίες και καθιστού εντός της σαρκοφάγου έλκει την καταγωγή της από μία περιορισμένη σειρά φορητών έργων που επικρατούν στα Επτάνησα²⁷ και εμπλουτίζουν την Κρητική εικονογραφία του θέματος με την προερχόμενη από τη Δυτική τέχνη²⁸ απεικόνιση του ημίγυμνου Λαζάρου.

Στο Μυστικό Δείπνο η τοποθέτηση των προσώπων έλκει την καταγωγή από πρότυπο του 16ου αιώνα, όπως αυτό απαντά στη μονή Δοχειαρίου²⁹, ενώ κατά το 17ο αιώνα, στον Άγιο Νικόλαο Βίτσα³⁰ και στις μονές Αγίου Αθανασίου Ζαγοράς και Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Δρυόβουνου³¹. Ωστόσο, η κεφαλή του Χριστού που στρέφεται προς την αντίθετη κατεύθυνση, διαφοροποιείται από τα αντίστοιχα γνωστά έργα του 17ου αιώνα και παραπέμπει στην ομώνυμη σκηνή της μονής Δοχειαρίου³².

Στη Σταύρωση (εικ. 6) η διάταξη των κυρίων προσώπων της παράστασης ακολουθεί τη σύνθετη εικονογραφία του θέματος³³. Η τοποθέτηση του σταυρού του Κυρίου σε πρώτο επίπεδο και σε μεγαλύτερο αναλογικά μέγεθος σε σχέση με τους δύο άλλους ακολουθεί τη σχεδόν παγιωμένη από το 16ο αιώνα εικόνιση του θέματος, που, αν και αποτελεί δάνειο από τη Δυτική τέχνη, απαντά για πρώτη φορά στη μεταβυζαντι-

πούλου (Δρανδάκης 1962, 106 κ.ε., πίν. 45) και του «Επί Σοι Χάριει» του Θεόδωρου Πουλάκη στο Μουσείο Μπενάκη (Ρηγόπουλος 1979, εικ. 58).

22. Μπορμπουδάκης 1991, 387 κ.ε. Tatić-Djurić 1964, 267-269. Σαμπανίκου 1997, 115-117. Σδρόλια 2000, 199-201.

23. Ο ζωγράφος δεν αποδίδει την προσωποποίηση του Ιορδάνη και τα ψάρια εντός του ποταμού (βλ. *Ερμηνεία* 1909, 88-89).

24. Ενδεικτικά, βλ. τους ναούς της Μεταμορφώσεως (1725) και του Αγίου Νικολάου (1752) Γέρμας, έργα του Μιχαήλ Κληροδέτη (Μενενάκου 1998, 113, πίν. 24β και 93α αντίστοιχα) και τη φορητή εικόνα του Αθανασίου Ντούντα (1774) (Χατζηδάκης - Δρακοπούλου 1997, 251, πίν. 159). Πρβλ. δίσκο (1744) από τη Μοσχόπολη με παράσταση Βάπτισης, σήμερα στο Εθνικό Μουσείο Τέχνης του Βουκουρεστίου (Δεληγιάννης 1995, 238, πίν. 12). Επίσης, σε χάρτινες εικόνες της εποχής (Davidof 1978, 267-268, 274-275, πίν. 53 και 62 αντίστοιχα, Παπαστράτου 1986, 81-82, πίν. 45).

25. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 66-67. Χατζηδάκης 1995, 77, πίν. 23. Χατζηδάκης 1986, 65. Vocotopoulos 1983, 677-678. Μπορμπουδάκης 1991, 380 κ.ε.

26. Ενδεικτικά, βλ. τις αντίστοιχες παραστάσεις των μονών Αναπαυσά (Chatzidakis 1969-70 [1976], πίν. 9. Σοφιανός 1990, πίν. 66. Σοφιανός - Τσιγαρίδας 2003, εικ. στη σ. 200), Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης - Σοφιανός 1990, εικ. στη σ. 117), Δουσίκου (αδμοσίτευτη), Μεγίστης Λαύρας και Δοχειαρίου (Millet 1927, 202.1 και 228.1 αντίστοιχα). Στη Σχολή της Βορειοδυτικής Ελλάδος, μαζί με τη σκηνή της Έγερσης του Λαζάρου εικονίζονται και δευτερεύοντα επεισόδια, όπως η άφιξη του Χριστού, στη μονή Φιλανθρωπηγών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 67-68, πίν. 46α) και η Συνάντηση του Χριστού με τη Μάρθα, στις μονές Ντίλιου (Λίβα-Ξανθάκη 1980, 44-47, πίν. 18) και Ζάβορδας (Μιχαηλίδης 1971, 341, πίν. 6-7), καθώς και στη Μεταμόρφωση Βελτισίστας (Stavroulou-Makri 2001, 42, εικ. 16α, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

27. Για παράδειγμα, οι φορητές εικόνες του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Άνω Γερακαριό Ζακύνθου (Ρηγόπουλος 1998, 111-112, πίν. 69), του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Χαβριάτα Κεφαλονιάς (τέλη 17^{ου}) (Μοσχόπουλος 1994, πίν. 201), του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της πόλεως της Λευκάδας (μέσα 18^{ου} αιώνα) (Ροντογιάννης 1974, 343-344, πίν. 98).

28. Ρηγόπουλος 1996, 216 κ.ε. Ρηγόπουλος 1998, 111-112.

29. Millet 1927, πίν. 233.3.

30. Τούρτα 1991, 98-99, πίν. 54β, 55.

31. Τούρτα 1991, 99. Πρβλ. το έργο του Ονουφρίου στους Αγίους Αποστόλους Καστοριάς (Γούναρης 1980, 42-44, πίν. 7β). Επίσης, στον Άγιο Νικόλαο του άρχοντα Θωμανού της ίδιας πόλης (Τούρτα 1991, 99, πίν. 119β. Παϊσίδου 2002, 97).

32. Ίδια στάση παρατηρείται στην τράπεζα της μονής Μεγίστης Λαύρας, στη μονή Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 145.1 και 202.3 αντίστοιχα) και στη μονή του Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης - Σοφιανός 1990, εικ. στη σ. 101), όπου ακολουθείται, όμως, διαφορετικός εικονογραφικός τύπος για την απόδοση της σκηνής, καθώς και σε φορητή εικόνα της Πάτμου (μέσα 16^{ου} αι.) (Χατζηδάκης 1995, 97, πίν. 109). Πρβλ. παρόμοια απόδοση της σκηνής στη μονή Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Τσιουρή 2008, 115 κ.ε., εικ. 2).

33. Για τον τύπο αυτό, βλ. κυρίως Millet 1960, 450-455 και Γούναρης 1980, 133.

νή ζωγραφική στη Σταύρωση της Κουτλουμουσίου³⁴. Στην ίδια παράδοση παραπέμπουν οι προσωποποιημένες μορφές του Ήλιου και της Σελήνης³⁵ καθώς και της γονατιστής Μαγδαληνής που αγκαλιάζει το σταυρό³⁶, ενώ από τη Βυζαντινή παράδοση προέρχεται το θέμα της λιποθυμισμένης Παναγίας και των γυναικών που της παραστέκονται³⁷. Ωστόσο, οι δύο λογχοφόροι ιππείς εκατέρωθεν του Χριστού, εκ των οποίων ο ένας προσφέρει «σπόγγον όξους» και ο άλλος λογχίζει την πλευρά του Κυρίου, καθώς και οι άβολες στάσεις των δύο ληστών αποτελούν εικονογραφικά θέματα³⁸ που απαντούν ήδη το 17ο αιώνα στην Πελοπόννησο και το 1721 στην αντίστοιχη σκηνή του καθολικού της μονής Αγίου Παντελεήμονα Αγιάς, έργο του Πελοποννήσου μοναχού Δανιήλ³⁹. Πρόκειται, λοιπόν, για έναν εικονογραφικό τύπο που πιθανόν δημιουργήθηκε στην Πελοπόννησο και έγινε γνωστός στους ζωγράφους της περιοχής της Αγιάς μέσα από το έργο του Δανιήλ.

Στο κέντρο της σκηνής της Ίασης του βωβού, το βάθος της οποίας ορίζεται από οικοδομήματα, ο Χριστός έρχεται από τα αριστερά, ακολουθείται από τους μαθητές και ευλογεί τον ασθενή. Πρόκειται για την ίαση του μογίλαλου, όπως αναφέρεται στο *Κατά Μάρκον* ζ' 32-35, αν και περιγράφεται από το Διονύσιο τον εκ Φουρνά ως ίαση του κωφού⁴⁰. Πράγματι, ο εικονογραφικός τύπος της παράστασης έλκει την καταγωγή του από την ιστόρηση της ίασης του κωφού, όπως αυτή αποδίδεται στις μονές Δουσίκου, Κορώνας⁴¹, Πέτρας Αγράφων⁴² και Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας⁴³.

Στην παράσταση της Αποτομής του Προδρόμου (**εικ. 7**) στο κέντρο εικονίζεται πεσμένο στο έδαφος, προβάλλοντας από την πύλη ενός πύργου, το ακέφαλο σώμα του αγίου να στηρίζεται με τους αγκώνες των χεριών. Πίσω του στέκεται ο δήμιος κρατώντας με το αριστερό χέρι την κεφαλή του αγίου⁴⁴, ενώ με το δεξί το σπαθί, συνοδευόμενος από έναν στρατιώτη. Από τα αριστερά φεύγει η Σαλώμη κρατώντας στα χέρια της δισκο με την κέρα του αγίου. Το επεισόδιο διαδραματίζεται σε υπαίθριο χώρο που ορίζεται, σε πρώτο επίπεδο στα αριστερά, από πυργοειδή κατασκευή. Η απόδοση του μαρτυρίου διαφοροποιείται από τον καθιερωμένο από τους Κρητικούς ζωγράφους⁴⁵ εικονογραφικό τύπο, αλλά και από αυτόν του Δαμασκηνού⁴⁶. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα νέο εικονογραφικό σχήμα που στηρίζεται σε χαρακτηριστικό του Jan Sadeler⁴⁷ και γνωρίζει περιορισμένη διάδοση⁴⁸ μέσω φορητών εικόνων των Επτανήσων με ορισμένες επιμέρους, επουσιώδεις, διαφορές⁴⁹.

Στην ιστόρηση του μαρτυρίου του αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου (**εικ. 8**) με τον όρθιο άγιο να παραδίδει την κεφαλή του στην Κατούλα, ουσιαστικά εικονογραφείται το θαύμα που ακολούθησε τον αποκεφαλισμό του⁵⁰. Πρόκειται για ελαφρά διαφοροποίηση του καθιερωμένου στη μεταβυζαντινή εποχή εικονο-

34. Χατζηδάκης 1986, 72.

35. Για το θέμα αυτό, που αποτελεί δάνειο από τη δυτική τέχνη, βλ. Χατζηδάκης 1986, 72 και Χατζηδάκη 1983, 31-32, αρ. 20.

36. Για τη συγκεκριμένη απεικόνιση της Μαγδαληνής, βλ. Stavropoulou-Makri 1985, 244, σημ. 24-25.

37. Πελεκανίδης 1978, 152. Γούναρης 1980, 46. Stavropoulou-Makri 1985, 242-243. Επίσης, Neff 1998, 254 κ.ε., για τη Δυτική, κυρίως, τέχνη.

38. Για το εικονογραφικό αυτό στοιχείο, βλ. Τσιουρής 2008, 117 κ.ε.

39. Αδημοσίευτη παράσταση. Για το καθολικό, βλ. Koumoulides – Walter 1975, 13 κ.ε.

40. *Ερμηνεία* 1909, 97.

41. Αδημοσίευτες παραστάσεις.

42. Σδρόλια 2000, 264, πίν. 139-140.

43. Τσιουρής 2008, 155, εικ. 166.

44. Για το θέμα και το νόημα της ψώσεως της κεφαλής εκτελεσθέντος αγίου από το δήμιο, βλ. Χαραλαμπίδης 1989, 170.

45. Chatzidakis 1974, 205. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1976, 126, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Χατζηδάκης 1986, 74-75.

46. Βοκοτόπουλος 1990, 51-52. Χατζηδάκη 1997, 378.

47. Ρηγόπουλος 1979, εικ. 163.

48. Για τη διάδοση της σκηνής, βλ. Ρηγόπουλος 2006, 199. Τσιουρής 2008, 194 κ.ε.

49. Ενδεικτικά, βλ. τις φορητές εικόνες του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μαντζαβινάτων Κεφαλονιάς (β' μισό 17^{ου} αι.) (Ρηγόπουλος 1979, 116, εικ. 162), της Συλλογής Βελιμέζη και του Μουσείου Ζακύνθου (β' μισό 17^{ου} αι.) (Χατζηδάκη 1997, 312 κ.ε., πίν. 187 και 188 αντίστοιχα), του ναού της Κυρίας των Αγγέλων (1723) και του ναού του Αγίου Γερασίμου Ζακύνθου (τέλη 18^{ου} αι.) (Ρηγόπουλος 1998, πίν. 8 και 78 αντίστοιχα). Πρβλ. τις παραστάσεις των Αγίων Αποστόλων Αγιάς (1756) (Κουμουλίδης – Δεριζιώτης 1998, 61, εικ. 2) και του καθολικού της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) (Τσιουρής 2008, 194 κ.ε., εικ. 201).

50. Σύμφωνα με το βίο του, μετά τον αποκεφαλισμό ακολούθησε το θαύμα, καθώς το ακέφαλο σώμα, κρατώντας στα χέρια το κεφάλι, περπάτησε μέχρι να συναντήσει την Κατούλα για να της το παραδώσει (Delehaye 1902 [1954], 101-102). Για την κεφαλοφορία των αγίων, βλ. Χαραλαμπίδης 1989, 163 κ.ε.

γραφικού τύπου⁵¹. Η στατικότητα δε της μορφής του αγίου, σε συνδυασμό με την παρουσία της γυναίκας⁵², παραπέμπει στις αντίστοιχες σκηνές των μονών Βαρλαάμ, Γαλατάκη και Οσίου Μελετίου, με τη διαφορά ότι δεν εικονίζεται το μαρτύριο των υπολοίπων συναθλητών του⁵³. Η απεικόνιση δε του δημίου αποτελεί μία υπόμνηση του τρόπου με τον οποίο θανατώθηκε ο άγιος, καθώς η παρουσία του δεν συνάδει χρονικά με την παράδοση της κεφαλής του αγίου στην Κατούλα⁵⁴.

Στο μαρτύριο του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος (εικ. 9) ο άγιος εικονίζεται σε υπαίθριο χώρο ξαπλωμένος επάνω σε φωτιά, η οποία τον περιβάλλει χωρίς να τον αγγίζει. Η συγκεκριμένη απεικόνιση είναι σύμφωνη με τον τρόπο άθλησης του μάρτυρα⁵⁵, αλλά διαφοροποιείται από το συνηθισμένο τρόπο απόδοσης του μαρτυρίου του αγίου⁵⁶, καθώς εικονίζεται ξαπλωμένος επάνω στην πυρά. Πρόκειται για ένα εικονογραφικό σχήμα⁵⁷, το πλησιέστερο πρότυπο του οποίου εντοπίζεται στο μαρτύριο του αγίου Αρτέμιος, όπως αυτό ιστορείται στη μονή Φιλανθρωπηνών⁵⁸. Η εικόνιση, επίσης, των ορίων της φωτιάς μακριά από το σώμα του αγίου αποδίδει με επιτυχία το ιστορούμενο θαύμα⁵⁹.

Στο μαρτύριο του αγίου Ιακώβου του Πέρση ο διαμελισμός του με πέλεκυ συμφωνεί με την παράδοση των κειμένων των πηγών⁶⁰. Η εικονογραφική του δε απόδοση έλκει την καταγωγή της από πρότυπο αντίστοιχο αυτού της μονής Γαλατάκη⁶¹, καθώς στην πλειοψηφία των αντίστοιχων παραστάσεων ο δήμιος εικονίζεται να κρατά στο χέρι την κεφαλή του αγίου και όχι να αποκόπτει τα μέλη του⁶².

Στους Τρεις Παίδες εν καμίνω η απεικόνιση⁶³ των μαρτύρων μέχρι τη μέση εντός της πολύπλευρης καμίνου και η παρουσία του αγγέλου που ίπταται με απλωμένα τα χέρια αποτελούν κύρια γνωρίσματα ενός λιτού και διαδεδομένου εικονογραφικού τύπου⁶⁴. Ωστόσο, η απόδοση της βροχής που εκλύεται από τα χέρια του αγγέλου, λεπτομέρεια που εικονογραφεί το κείμενο του *Δανιήλ γ' 25-26*⁶⁵, εντοπίζεται προηγουμένως στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίας Καστοριάς⁶⁶, ενώ την ίδια εποχή σε περιορισμένο αριθμό έργων με τον ίδιο πάντοτε συνολικό εικονογραφικό τύπο⁶⁷.

51. Ενδεικτικά, στην τράπεζα της μονής Μεγίστης Λαύρας (Millet 1927, πίν. 140.2. Ταβλάκης 1997, 72), στα καθολικά των μονών Κουτλουμουσίου και Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 165.2 και 206.2, αντίστοιχα), Δουσίκου (αδημοσίευτη παράσταση), Κορώνας (αδημοσίευτη παράσταση), Φιλανθρωπηνών (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 111), Βαρλαάμ (Χατζούλη 1998, 192 κ.ε., πίν. 151.2), Γαλατάκη (Kanari 2003, 59, πίν. 17β) και Οσίου Μελετίου (Deliyanni-Doris 1975, 292, πίν. 30).

52. Στη μεταβυζαντινή ζωγραφική ιστορείται τόσο η στιγμή του αποκεφαλισμού όσο και με μεταφορά της κεφαλής από το ίδιο το ακέφαλο σώμα του αγίου. Ενδεικτικά, βλ. τις σκηνές της τράπεζας της Λαύρας και του καθολικού της μονής Φιλανθρωπηνών.

53. Πρόκειται για τους αγίους Ρουστικό και Ελευθέριο (Delehay 1902 [1954], 102).

54. Βλ. την άποψη του Christopher Walter σχετικά με τη δυτική προέλευση της ιστορίας της κεφαλοφορίας του αγίου Διονυσίου (Walter 1990, 268 κ.ε.).

55. Delehay 1902 [1954], 469.

56. Στην πλειοψηφία των απεικονίσεων ο άγιος αποδίδεται εντός ή εκτός καμίνου. Ενδεικτικά, στην Cozia (Mijonic 1973, 356, πίν. 62), στις μονές Μεγάλου Μετεώρου (αδημοσίευτη παράσταση), Δουσίκου (αδημοσίευτη παράσταση), Ρουσάνου (Σοφριανός 1992, πίν. IB'), Βαρλαάμ (Χατζούλη 1998, 356 κ.ε., πίν. 189), Φιλανθρωπηνών (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 277) και Οσίου Μελετίου (Deliyanni-Doris 1975, 270-271, πίν. 26).

57. Το μαρτύριο της πυράς αναφέρεται και στην *Ερμηνεία* 1909, 200, χωρίς, όμως, να προσδιορίζεται ο εικονογραφικός τύπος της σκηνής.

58. Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 142.

59. Delehay – Peeters 1925, 37-38.

60. Για τις πηγές, βλ. Χατζούλη 1998, 281-282. Το μαρτύριο δεν αναφέρεται στην *Ερμηνεία*.

61. Kanari 2003, 68, πίν. 31α.

62. Ενδεικτικά, στις μονές Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ (Χατζούλη 1998, 283 και 281) και Οσίου Μελετίου (Deliyanni-Doris 1975, 243, πίν. 16).

63. Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Archontopoulos 1987, 121 κ.ε. Κουκιάρης 1989, 140 κ.ε.

64. Ενδεικτικά, στη μονή Μεγίστης Λαύρας και στη Μολυβοκκλησιά (Millet 1927, πίν. 120.2 και 157.1, αντίστοιχα), στις τράπεζες των μονών Διονυσίου, Δοχειαρίου και Εσφιγμένου (Ταβλάκης 1997, 255-256, πίν. 76). Επίσης, στις μονές Αναπαυσά (Chatzidakis 1969-70 [1976], πίν. 16. Σοφριανός – Τσιγαρίδας 2003, εικ. στη σ. 268), Δουσίκου (αδημοσίευτη παράσταση) και Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Τσιουρής 2008, 246, εικ. 233), καθώς και στο ναό της Γεννήσεως του Χριστού στο Arbanassi (Praschkon 1979, πίν. 127).

65. Για το θέμα, βλ. Τσιουρής 2008, 201, όπου σχετική βιβλιογραφία και παράθεση πηγών.

66. Παϊσίδου 2002, 146-147, πίν. 6α.

67. Στο παρεκκλήσιο του Προδρόμου της μονής Κορώνας, στους Αγίους Αποστόλους Αγίας, στις μονές Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Τσιουρής 2008, 200, εικ. 204) και Ανατολικής Φραγκίστας Ευρυτανίας, καθώς και στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Μάραθο Ευρυτανίας (Τσιουρής 2008, 201, εικ. 381).

Ως προς τις ολόσωμες μορφές, η απεικόνιση των αποστόλων Πέτρου και Παύλου μαζί να κρατούν ομοίωμα εκκλησίας αποτελεί εικονογραφικό τύπο απαντώμενο ήδη τον 16ο αιώνα⁶⁸ και θεωρούμενο ότι εμπεριέχει ένα φιλενωτικό νόημα⁶⁹. Επιπλέον, η πρόταξη του δεξιού ποδιού του Πέτρου, τα κλειδιά που κρατά και το ξίφος⁷⁰ που φέρει ο Παύλος παραπέμπουν σε συγκεκριμένο πρότυπο αντίστοιχο αυτού της φορητής εικόνας που αποδίδεται στο Νικόλαο Ρίτσο⁷¹.

Παρόλο που η απόδοση του αγίου Προκοπίου ως μάρτυρα με χιτώνα και μανδύα, είναι αρκετά συχνή κατά τη μεταβυζαντινή εποχή⁷², η κίνησή του να ανασύρει το ξίφος από τον κολεό δεν απαντά συχνά⁷³ και έλκει την καταγωγή της από απεικονίσεις του αγίου με στρατιωτική εξάρτηση, όπως στον Άγιο Νικόλαο Τσαριτσάνης (1615)⁷⁴ και στη μονή Caluiu⁷⁵.

Τέλος, στη ζώνη των ολόσωμων αγίων και σε περίοπτη θέση δίπλα στη δυτική είσοδο εικονίζεται έφιππη μορφή χωρίς φωτοστέφανο και με στρατιωτική εξάρτηση να ιππεύει κερασφόρο άλογο⁷⁶ (εικ. 10). Πρόκειται για τη μορφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁷⁷, η οποία δεν εντοπίζεται σε άλλο εντοίχιο σύνολο της εποχής⁷⁸ με εξαίρεση το σχεδόν σύγχρονο παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Καστρί Λάρισας⁷⁹, όπου ιστορείται με τον ίδιο εικονογραφικό τύπο διασώζοντας και την επιγραφή «Ο ΜΕΓΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ».

Η εικονογραφία των σκηνών που έχουν τοιχογραφηθεί στο μνημείο παρουσιάζει έναν εκλεκτισμό, που δεν διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα έργα του «Εργαστηρίου της Αγιάς»⁸⁰. Παρατηρούνται, δηλαδή, εικονογραφικές επιρροές από τις δύο κυρίαρχες «Σχολές» του 16ου αιώνα, σύνδεση με τη ζωγραφική της Καστοριάς, δικαιολογούμενη από τα εντοίχια σύνολα των προηγούμενων αιώνων στην περιοχή⁸¹, γνώση Επτανησιακών έργων και, τέλος, χρήση ορισμένων εικονογραφικών θεμάτων, παγιωμένων ήδη από την Παλαιολόγια τέχνη.

Από τεχνοτροπική άποψη, όμως, μπορεί να διακριθεί η εργασία δύο ζωγράφων. Ο πρώτος, εργάζεται κυρίως στο χώρο του ιερού, στους ένθρονους αγίους του κυρίως ναού και στο κεντρικό κλίτος. Χαρακτηρίζεται από έντονη μικρογραφική και διακοσμητική διάθεση των συνθέσεων, αλλά και την κυριαρχία των οικοδομημάτων του βάθους σε αυτές, γεγονός που επιτρέπει να συνδεθεί με το ζωγράφο του κυρίως ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης (1749-1750)⁸². Οι πολυπληθείς συνθέσεις με τις έντονα κινημένες μορφές, η φυσιοκρατική απόδοση των ενδυμάτων, η περίτεχνη διακοσμητική διάθεση σε υφάσματα και αρχιτεκτονή-

68. Ενδεικτικά, στους Αγίους Αποστόλους Καστοριάς (Γούναρης 1980, 65-66, πίν. 12α), στη μονή Δαμανδρίου Λέσβου (β' μισό 16^{ου} αι.) (Γούναρης 1997, 79, πίν. 50), στο παρεκκλήσιο των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ (Σαμπανίκου 1997, 206 κ.ε., πίν. 105), στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο Βραγγανιανών (Σδρόλια 2000, 303) και στον Άγιο Γερμανό Πρεσπών (Πελεκανίδης 1960, 47, πίν. VI). Πρβλ. τη φορητή εικόνα της Πάτμου (περ. 1600) (Χατζηδάκης 1995, 159, πίν. 170).

69. Pallas 1965, 280 κ.ε. Vassilaki 1990, 418 κ.ε. Τριανταφυλλόπουλος 1998, 221.

70. Για το ξίφος και την προέλευσή του από τη δυτική τέχνη, βλ. Vassilaki 1990, 418, σημ. 58. Χατζηδάκη 1993, 80.

71. Χατζηδάκη 1993, 76 κ.ε., πίν. 16. Βλ. επίσης τη φορητή εικόνα της Κέρκυρας (τέλη 16^{ου} - αρχές 17^{ου} αι.) (Βοκοτόπουλος 1990, 95-96, πίν. 176) και το φύλλο τριπτύχου του Βατικανού, που φέρει υπογραφή του Βίκτωρος (Χατζηδάκης 1987, 195, πίν. 52).

72. Ενδεικτικά, στην Μεταμόρφωση Βελτσίστας (Stavroulou-Makri 2001, 123, εικ. 48b), στις μονές Κορώνας (αδημοσίευτη παράσταση) και Διονυσίου (Γκιολές 2009, 47, εικ. 71. Millet 1927, πίν. 192.2), στον Άγιο Νικόλαο Βίτσας (Τούρτα 1991, 158-159, πίν. 93α), στον Άγιο Δημήτριο Ελεούσας Καστοριάς (Παϊσίδου 2002, 209, πίν. 94γ) και στη μονή Πέτρας (Σδρόλια 2000, 304).

73. Ενδεικτικά, στους Αγίους Αποστόλους Αγιάς (1756) και στη μονή Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) (Τσιουρής 2008, 253, εικ. 235).

74. Φλώρου 2001, 124, πίν. 52α.

75. Ștefănescu 1932, πίν. 77.

76. Anderson 1930, 1 κ.ε., με παράθεση πηγών και σχετική βιβλιογραφία. Για την βυζαντινή εποχή, βλ. Ξυγγόπουλος 1938, 267-272, πίν. 1.

77. Τσιουρής 2008, 309.

78. Για τον Μέγα Αλέξανδρο και σχετικές με αυτόν απεικονίσεις σε διάφορες εκφάνσεις της τέχνης βλ. Gleixner 1963, 98-99. Chatzidakis-Bacharas 1982, 59. Ξυγγόπουλος 1965, 11 κ.ε. (ειδικά για την εικονογράφηση του μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου).

79. Αδημοσίευτες παραστάσεις. Αν και δεν έχει μελετηθεί ο τοιχογραφικός του διάκοσμος, μπορεί ο ανώνυμος ζωγράφος να ενταχθεί στο «Εργαστήριο της Αγιάς» και να χρονολογηθεί η ζωγραφική στα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

80. Για τα γνωρίσματα του «Εργαστηρίου της Αγιάς», βλ. Τσιουρής 2008, 299 κ.ε.

81. Οι περισσότεροι ναοί είναι αδημοσίευτοι. Για ορισμένους από αυτούς, βλ. Κουμουλίδης - Δεριζιώτης 1985, 34 κ.ε.

82. Για το ναό, βλ. Τσιουρής 2008, 304 κ.ε.

ματα, η ισόρροπη χρήση θερμών και ψυχρών χρωματικών διαβαθμίσεων, όλα ενεργοποιούν την όραση του θεατή επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στη δραματικότητα των γεγονότων. Ο δεύτερος εργάζεται στον υπόλοιπο χώρο του κυρίως ναού και στο νάρθηκα. Τα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του, όπως οι ολιγοπρόσωπες σκηνές, η λιτότητα των σχεδίων, η λεπτολόγος διάθεση στην απόδοση των γυμνών μελών και των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών που αποπνέουν ευγένεια και εσωτερικό μεγαλείο, η συντηρητική, αδιακόσμητη απόδοση των ενδυμάτων και των συμβατικών κτιρίων αποτελούν ήδη αναγνωρίσιμα στοιχεία της ζωγραφικής του Θεοδώρου ιερέως από την Αγία Λάρισα⁸³. Η απόδοση του έργου σε αυτόν επιβεβαιώνεται και από το τμήμα της σωζόμενης ενθύμησης στην κόγχη της πρόθεσης, όπου αναγράφεται το όνομά του. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου στα μέσα του 18ου αιώνα, εποχή εργασίας των δύο αυτών ζωγράφων.

Στο ναό, επομένως, του Αγίου Γεωργίου συνεργάζονται δύο από τους κύριους εκπροσώπους του «Εργαστηρίου της Αγίας» στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια της ακμής του (1734 - 1762). Ο ιερέας Θεόδωρος, ο οποίος είναι ο κύριος εκφραστής μιας περισσότερο «συντηρητικής» ζωγραφικής και ο ακόμη άγνωστος μεν αλλά ισότιμος συνεργάτης του, που εντάσσεται σε μία τάση που χαρακτηρίζεται από την προσαρμογή στο ύφος του Εργαστηρίου «νεοτεριστικών» εικονογραφικών θεμάτων, αλλά και τεχνοτροπικών λύσεων. Η ζωγραφική τους δε στο μνημείο μαρτυρεί μεν τη χρήση κοινών προτύπων, αλλά συγχρόνως παρέχει μαρτυρίες και ενδείξεις για την πορεία και την καλλιτεχνική αναζήτηση ζωγράφων με κοινή μαθητεία.

---

83. Για τον Θεόδωρο ιερέα και το έργο του στο καθολικό της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας, βλ. Τσιουρής 2008, 53 κ.ε.

SUMMARY

THE MURALS OF THE CHURCH OF SAINT GEORGE
AT LEFKI, KARDITSA

Ioannis Tsiouris

The parish church of St. George at the village of Lefki, in the prefecture of Karditsa, is a three-aisled basilica with a narthex to the West. Its construction dates back to at least the seventeenth century but underwent a major renovation in the mid-eighteenth century. The iconographic program, except for the customary Eucharistic scenes in the sanctuary, includes scenes from the Christological cycle, the Life of the Virgin, the Old Testament and several martyrdoms of saints. The Wheel of Life and the cavalcade form of Alexander the Great are also represented in the narthex. The iconographic and stylistic analysis of the murals, in combination with the arrangement of the program, reveals the presence of two painters whose art is close to the so-called "Workshop of Aghia". The first painter, who must have worked mainly in the sanctuary and the nave, is characterized by its strong colors and decorative mannerism and, thus, can be affiliated with the painter of the nave at the church of St. Nicholas in Tsaritsani. The second artist seems to have been responsible for the rest of the murals in the nave and the narthex. The characteristics of his art can all be identified with those of priest Theodore who decorated with wall-paintings the church of Holy Apostles of Agia in 1756 and the katholikon of the monastery of Holy Trinity at Drakotrypa in 1758.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιπράντης Θ., 2000. *Ο λειτουργικός ύμνος «Επί σοι Χαίρει Κεχαριτωμένη πάσα η κτίσις...» σε φορητές εικόνες Κρητικής τέχνης*, Θεσσαλονίκη.
- Anderson A., 1930. Bucephalus and his Legend, *AJPh* 51/1, 1-21.
- Archontopoulos Th., 1987. Les trois Hébreux dans la fournaise dans une icône du Musée byzantin d'Athènes (XVe-XVIe siècle) no. 7706, T 2505. Étude iconographique, *CB* 11, 121-140.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1976. Φορητές εικόνες του ζωγράφου Μάρκου Στρελίτζα Μπαθά ή Μάρκου Μπαθά στην Ήπειρο, *ΔΧΑΕ* 8, 109-142.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1998. *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα.
- Vasiliu A., 1988. Brancovan Mural Painting and Several Aspects Related to Greek Postbyzantine Art, II, *Revue Roumaine d'histoire de l'art, série Beaux-Arts*, XXV, 45-62.
- Vassilaki M., 1990. A Cretan Icon in the Ashmolean: The Embrace of Peter and Paul, *JÖB* 40, 405-422.
- Vocotopoulos P., 1983. À propos de l'influence de la peinture Crétoise sur la gravure Serbe du 16e siècle, *BalkSt* 24, 675-680.
- Βοκοτόπουλος Π., 1990. *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα.
- Γαρίδης Μ. – Παλιούρας Α., 1993. *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Ζωγραφική*, Ιωάννινα.
- Chatzidakis M., 1962. *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Venise.
- Chatzidakis M., 1974. Les débuts de l'école Crétoise et la question de l'école dite Italo-grecque, στο *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία, 169-211.
- Chatzidakis M., 1969-70 [1976]. Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, *DOP* 23-24, 311-352 (ανατ. *Études sur la peinture postbyzantine*, London, άρθρο V).
- Chatzidakis M., 1997. Les icônes byzantines et postbyzantines, στο *Lumières de l'Orient Chrétien. Icones de la Collection Abou Adal*, Beyrouth, 31-136.
- Chatzidakis-Bacharas Th., 1982. *Les peintures murales de Hosios Lukas. Les chapelles occidentales*, Athènes.

- Γκιολές Ν., 2009. *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος*, Αθήνα.
- Γούναρης Γ., 1980. *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη.
- Γούναρης Γ., 1997. *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο (16^{ος} - 17^{ος} αι.)*, ΑΕ, Αθήνα.
- Davidof D., 1978. *Srpska Grafika XVIII veka*, Novi Sad.
- Delehay H., 1902 [1954]. *Synaxarium Ecclesie Constantinopolitanae, e codice Sirmondiano*, Bruxelles (ανατ. Louvain).
- Delehay H. – Peeters P., 1925. *Acta Sanctorum Novembris*, IV, Bruxelles.
- Δεληγιάννης Δ., 1995. *Ρουμανία. Ελληνισμός-Τέχνη-Ορθοδοξία*, Αθήνα.
- Deligianni-Doris E., 1975. *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, Munchen.
- Delilbasi M. – Arikani M., 2001. *Hihri 859 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Tirhala*, I, Ankara.
- Δεριζιώτης Λ., 2002. Ο ιερός ναός Αγ. Γεωργίου Λευκής Ν. Καρδίτσας και ο αγιογράφος «Θεόδωρος Ιερέυς», στο *Πρακτικά Α΄ Ιστορικού – Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγία και την επαρχία της (3-4/4/1993)*, Αγιά, 67-80.
- Δεριζιώτης Λ., 1990. Πρώτη «Επίσκεψις» της αγιογραφίας του 16^{ου} αιώνας εις την Θεσσαλία, στο *Θεσσαλία Β*, 413-422.
- Δρανδάκης Ν., 1962. *Ο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής θεωρούμενος εξ εικόνων του σωζομένων κυρίως εν Βενετία*, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α. (επιμ.), 1909. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Αθήνα.
- Galavaris G., 1981. *The Icon in the Life of the Church. Doctrive-Liturgy-Devotion, Iconography of Religions XXIV.8*, Leiden.
- Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450 - 1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes.
- Gleixner H., 1963. Alexander der GröÙe, RBK 1, 95-99.
- Gronndijs L., 1958. Croyances, doctrines et iconographies de la liturgie céleste, στο *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, München, 194-199.
- Kakavas G., 1993. Venetian Mannerism and Cretan School: The Case of a Cretan Icon with an Unusual Representation of the Nativity, *Byzantion* 63, 116-153.
- Καλοκύρης Κ., 1956. *Η Γέννησις του Χριστού εις την βυζαντινήν τέχνην της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Καλοκύρης Κ., 1973. *Βυζαντινά εκκλησία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη.
- Καλομοιράκης Δ., 1990. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου, *ΔΧΑΕ* 15, 197-218.
- Kanari Tr., 2003. *Les peintures du catholicon du Monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint-Jean-le Precurseur*, Athènes.
- Κέπετζη Β., 1994. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Φούτια της Επιδαύρου Λιμηράς και ιδιόμορφη παράσταση από την Θεία Λειτουργία, στο *Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη, 508-530.
- Κουκιάρης Σ., 1989. *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στην Βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα-Γιάννινα.
- Κουμουλίδης Τζ. – Δεριζιώτης Λ., 1985. *Εκκλησίες της Αγίας Λαρίσης*, Αθήνα.
- Koumoulides J. – Walter C., 1975. *Byzantine and Post-Byzantine Monuments at Aghia in Thessaly, Greece: The Art and Architecture of the Monastery of Saint Panteleimon*, London.
- Λίβα-Ξανθάκη Θ., 1980. *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα.
- Μενενάκου Σ., 1998. *Εντοίχια ζωγραφική στη Μάνη τον 18^ο αιώνα. Το εργαστήριο του ζωγράφου Παναγιώτη Κληροδέτη*, Ιωάννινα (διδ. διατριβή).
- Mijovic P., 1973. *Ménologe. Recherches iconographiques*, Beograd.
- Millet G., 1927. *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris.
- Millet G., 1960. *Recherches sur l' iconographie de l' Évangile au XIe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris.
- Μιχαηλίδης Μ., 1971. Νέα στοιχεία ζωγραφικού διακόσμου δύο μνημείων της Μακεδονίας, *ΑΑΑ* IV, 341-352.
- Μοσχόπουλος Γ., 1994. *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο - Εκκλησιαστική Τέχνη*, 2, Αργοστόλι.

- Μπορμπουδάκης Μ., 1991. Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Σκλαβεροχωριού, στο *Ευφρόσυον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Αθήνα, 375-398.
- Μπορμπουδάκης Μ., (επιμ.) 1993. *Εικόνες της Κρητικής τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, κατ. έκθ., Ηράκλειον.
- Μυλωνά Ζ., 1998. *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα.
- Neff A., 1998. The Pain of *Compassio*: Mary's Labor at the Foot of the Cross, *The Art Bulletin* 80, 254-273.
- Ευγγόπουλος Α., 1938. Ο Μέγας Αλέξανδρος εν τη βυζαντινή αγγειογραφία, *ΕΕΒΣ* 14, 267-276.
- Ευγγόπουλος Α., 1951. *Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου*, Αθήνα.
- Ευγγόπουλος Α., 1957. *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση*, Αθήνα.
- Ευγγόπουλος Α., 1965. *Αι μικρογραφίαι του μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου εις τον κώδικα του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας*, Αθήνα-Βενετία.
- Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Pallas D., 1965. *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, Miscellanea Byzantina Monacensia* 2, München.
- Παπαζήσης Τρ., 1996. *Πολιτιστικός τουριστικός οδηγός επαρχίας Τρικάλων*, Τρίκαλα.
- Παπαμαστοράκης Τ., 2001. *Ο διάκοσμος του τρούλλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου (1261 - 1453) στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα.
- Παπαστράτου Ντ., 1986. *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665 - 1899*, 1-2, Αθήνα.
- Πασαλή Α., 2003. *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη*.
- Πελεκανίδης Στ., 1960. *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη.
- Πελεκανίδης Στ., 1978. Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της Μαυριώτισσας Καστοριάς, *ΑΕ*, 147-159.
- Petković Sr., 1992. Iconographic Similarities and Differences between Serbian and Greek Painting, στο *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα, 517-523.
- Praschkov L., 1979. *Carknata rozdestvo Christovo v Arbanasi*, Sofia.
- Ρηγόπουλος Ι., 1979. *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η Φλαμανδική χαλκογραφία*, Αθήνα.
- Ρηγόπουλος Γ., 1996. Φλαμανδικές επιδράσεις σε εικόνες επωνύμων και ανωνύμων ζωγράφων, *Κεφαλονιά* 3, 205-218.
- Ρηγόπουλος Γ., 1998. *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα Πολιτιστικού Συγκρητισμού*, Α, Αθήνα.
- Ρηγόπουλος Γ., 2006. *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού και συμπληρωματικός κατάλογος εικόνων του Θ. Πουλάκη*, Β, Αθήνα.
- Ροντογιάννης Π., 1974. *Η Χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Επετηρίς Γ'*, Αθήνα.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα.
- Σδρόλια Στ., 1987. Νομός Καρδίτσας, Αναστηλωτικές εργασίες, *ΑΔ* 42, *Χρονικά*, 298.
- Σδρόλια Στ., 1988. Νομός Καρδίτσας, Αναστηλωτικές εργασίες, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 296.
- Σδρόλια Στ., 2000. *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17^ο αιώνα, Ιωάννινα (διδ. διατριβή)*.
- Semoglou A., 1999. *Le décor mural de la chapelle Athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre Théobain Frangos Catelanos*, Villeneuve d'Ascq, Paris.
- Σοφινός Δ. – Τσιγαρίδας Ε., 2003. *Άγια Μετέωρα, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπανσά, Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα.
- Σοφινός Δ., 1990. *Μετέωρα. Οδοιπορικό, Μετέωρα*.
- Σοφινός Δ., 1992. Η διαθήκη (έτους 1545) των κλητόρων της Μονής Ρουσάνου ιερομονάχων Ιωάσαφ και Μαξίμου. Συμβολή στην ιστορία της Μονής, *Τρικαλινά* 12, 1-38.
- Σπανός Κ., 1997. Οι Θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 του Μεγ. Μετεώρου, 1592/1593-19ος αιώνας, *ΘεσΗμ* 32, 17-56.
- Stavropoulou-Makri A., 1985. La création d'une nouvelle formule de la Crucifixion et sa diffusion dans les

- Balkans, στο *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης* (Βελιγράδι, 11-14 Σεπτεμβρίου 1984), Αθήνα, 241-257.
- Stavropoulou-Makri A., 2001. *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kontaris*, Ioannina.
- Ștefănescu I., 1930-1932. *La peinture religieuse en Valachie et Transylvanie, depuis les origines jusqu' au XIXE siècle*, Album-Texte, Paris.
- Ταβλάκης Ι., 1997. *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις Τράπεζες των Μονών του Αγίου Όρους*, Ιωάννινα (διδ. διατριβή).
- Tatić-Djurić M., 1964. Le Baptême de Jésus Christ. Icône datant de l'époque de la Renaissance des Paléologues, *ZRNM* 4, 267-279.
- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα.
- Triantafyllopoulos D., 1985. *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.- 18. Jahrhundert)*, München.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1998. Θρησκευτικοί ανταγωνισμοί στο πεδίο της θρησκευτικής τέχνης. Η περίπτωση των Ιονίων Νήσων (13^{ος}-18^{ος} αι.), στο *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθινού* (Αθήνα, 14-15 Ιανουαρίου 1994), Αθήνα, 217-237.
- Τριβυζά Ε.-Στ., 2006. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βουτουμά Καλαμπάκας (1600), *ΑΕΘΣΕ* 2, 567-583.
- Τσιλιπάκου Α., 2002. *Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια το 17^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη (διδ. διατριβή).
- Τσιουρής Ι., 2008. *Οι τοιχογραφίες της Μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Αθήνα.
- Φλώρου Κ., 2001. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του 17^{ου} αιώνα στον Ι. Ν. Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης Ελασσόνας*, Ιωάννινα (Διπλ. εργασία).
- Walter C., 1982. *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London.
- Walter C., 1990. Three Notes on the Iconography of Dionysius the Areopagite, *REByz* 48, 255-274.
- Χαραλαμπίδης Κ., 1989. *Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τας ιστορικοφιλολογικές πηγές και την Βυζαντινή τέχνην*, Αθήνα.
- Χατζηδάκη Ν., 1983. *Εικόνες Κρητικής Σχολής, 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας*, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.
- Χατζηδάκη Ν., 1993. *Από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.
- Χατζηδάκη Ν., 1997. *Εικόνες της Συλλογής Βελιμέζη. Επιστημονικός κατάλογος*, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ., 1986. *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος*.
- Χατζηδάκης Μ., 1987. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453 - 1830)*, 1, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ., 1995. *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ. - Δρακοπούλου Ε., 1997. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450 - 1830)*, 2, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ. - Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα.
- Χατζούλη Γ., 1998. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της λιτής του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μελέτη της Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα (διδ. διατριβή).

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Άποψη από βορειοανατολικά.

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Η Πλατυτέρα.

Εικ. 3. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Η Λειτουργία των Αγγέλων.

Εικ. 4. Άγιος Γεώργιος Λεύκης.
Η Γέννηση του Χριστού.

Εικ. 5. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Η Έγερση του Λαζάρου.

Εικ. 6. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Η Σταύρωση.

Εικ. 7. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Η Αποτομή του Προδρόμου.

Εικ. 8. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Το μαρτύριο του αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου.

Εικ. 9. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Το μαρτύριο του αγίου Θεοδώρου του Τύρωνος.

Εικ. 10. Άγιος Γεώργιος Λεύκης. Ο Μέγας Αλέξανδρος.

Ο ΗΡΑΚΛΗΣ ΚΥΝΑΓΙΔΑΣ ΚΑΙ Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΔΟΛΙΧΗΣ

Α. Δεριζιώτης, Σ. Κουγιουμτζόγλου

Η 7^η ΕΒΑ, σε συνεργασία με το Δήμο Λιβαδίου, συνεχίζει από το 2002 μέχρι σήμερα την ανασκαφική έρευνα στην περιοχή «Καστρί». Έχουμε ήδη παρουσιάσει τα αποτελέσματα της έρευνας μέχρι το 2005 στο 2^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, ενώ σήμερα θα σας παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών κατά τα έτη 2006-2008.

ΧΩΡΟΣ Ε

Κατά μήκος του Ανατολικού τείχους η έρευνα αποκάλυψε σειρά κτισμάτων, δύο τουλάχιστον χρονικών περιόδων. Πρόκειται περί αποθηκευτικών χώρων και εργαστηρίων, συμφώνως προς τα ανασκαφικά ευρήματα. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2006 ερευνήθηκε ο χώρος Ε (εικ. 1), όπου απεκαλύφθη κτίσμα, που αποτελείται από δύο τμήματα, Ε1 και Ε2, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους με θύρα. Στο κτίσμα υπάρχει είσοδος στο Νοτιοδυτικό άκρο του Νοτίου τοίχου. Οι εσωτερικές διαστάσεις του κτίσματος είναι 4,50 × 8,95 μ. και για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι και αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Η σε βάθος έρευνα έδειξε ότι το κτίσμα εδράζεται πάνω σε παλαιότερο, καθώς μπορούμε να διακρίνουμε από τα ευρήματα της κεραμικής, αλλά και από νομίσματα πιθανώς ρωμαϊκής περιόδου. Στο επίπεδο της θεμελιώσεως του παλαιοχριστιανικού κτίσματος και στο σημείο που αυτή εφάπτεται με την άνω επιφάνεια του παλαιότερου, ρωμαϊκού, κτιρίου βρέθηκαν δύο μικροί κιβωτίοσχημοι τάφοι, με σκελετούς νηπίων. Στο εσωτερικό τους δεν βρέθηκαν κτερίσματα και δε μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για τη χρονολόγησή τους ούτε και για τους λόγους για τους οποίους ενταφιάστηκαν κάτω από το δάπεδο του παλαιοχριστιανικού κτίσματος. Αξίζει να σημειώσουμε επίσης ότι στο χώρο Ε1 βρέθηκε ψήφισμα (εικ. 2), με αριθμό καταγραφής ανασκαφής Α55 της 7^{ης} ΕΒΑ, το οποίο αναφέρεται σε έναν Λαρισαίο, τον Εύνομο, γιο του Πολυκλείτου. Η επιγραφή ήταν τοποθετημένη σε ιερό του Ηρακλή και χρονολογείται, σύμφωνα με τους Γάλλους επιγραφολόγους Bruno Helly και Richard Bouchon, στα τέλη του 3^{ου}-αρχές 2^{ου} αιώνα π.Χ.

.....
.....
.....ΕΥΝΟΜΩΙ ΠΟΛΥ
ΚΛΕΙΤΟΥ ΛΑΡΙΣΑΙΩΙ ΔΕ
ΔΟΣΘΑΙ ΠΡΟΞΕΝΙΑΝ
ΚΑΙ ΤΑ ΛΟΙΠΑ ΤΙΜΙΑ Υ
ΠΑΡΧΕΙΝ ΑΥΤΩΙ ΠΑΝΤΑ
ΟΣΑ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΑΛΛΟΙΣ
ΕΥΕΡΓΕΤΑΙΣ ΥΠΑΡ
ΧΕΙ ΑΝΑΓΡΑΨΑΙ ΔΕ ΤΟ
ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥΤΟ ΕΝ ΤΩΙ
ΙΕΡΩΙ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ

Στη συνέχεια η έρευνα εστιάστηκε στην περιοχή του νοτίου τείχους, όπου και απεκαλύφθησαν κτίσμα-

τα οριοθετούμενα από τέσσερις δρόμους (δρόμοι 1-4). Η ύπαρξη των παραπάνω δρόμων δηλώνει ότι υπάρχει οργανωμένο πολεοδομικό σχέδιο, που σχηματίζει οικοδομικά τετράγωνα. Στους δρόμους 1 και 3 δεν υφίσταται λιθόστρωτο οδόστρωμα παρά μόνο πατημένο χώμα. Ο δρόμος 2 σώζει ενμέρει την υποδομή του, η οποία αποτελείται από πατημένο χώμα και πάνω σε αυτό είναι τοποθετημένες ακανόνιστες πλάκες. Ο δρόμος 4 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και το λιθόστρωτό του είναι πιο επιμελημένο.

Στο δυτικό πέρας των ανωτέρω κτισμάτων απεκαλύφθη ημικυκλικός πύργος, ως προμαχών μικρής πύλης, η οποία μέσω μικρής κλίμακας οδηγεί προς το εσωτερικό της ακροπόλεως κατά μήκος του δρόμου 3.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ (εικ. 3-5)

Πάνω στην ακρόπολη και σε επαφή με το Νότιο τείχος αποκαλύφθηκε, κατά τα έτη 2006-2007, τρίκλιτη βασιλική. Ο προσανατολισμός της βασιλικής είναι Β-ΒΑ και αυτό εξηγείται διότι στην Ανατολική πλευρά προϋπήρχε παλαιότερος δρόμος (δρόμος 3), ο οποίος επικοινωνούσε με τη πύλη του Νοτίου τείχους. Οι διαστάσεις της βασιλικής είναι 15,30 μ. μήκος και 10,40 μ. πλάτος. Το κεντρικό κλίτος έφερε πλίνθινο δάπεδο, ενώ στα πλαϊνά κλίτη δεν εντοπίστηκαν δάπεδα. Για τη κατασκευή του ναού χρησιμοποιήθηκε αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση, όπως: αναθηματικές επιγραφές στον Ηρακλή Κυναγίδα, βάθρα αγαμάτων, απελευθερωτικές επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων, βωμίσκοι κ.ά. Οι δύο κιονοστοιχίες πατούν σε υπερυψωμένους κτιστούς στυλοβάτες. Από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο της βασιλικής βρέθηκαν τμήματα αρράβδωτων κιόνων, συμφυή κιονόκρανα και ένα επίθημα. Στο χώρο του νάρθηκα βρέθηκε μεγάλος αριθμός κονιαμάτων και μπροστά από τη κεντρική είσοδο, που οδηγεί στο κεντρικό κλίτος, αποκαλύφθηκε κόγχη με άνοιγμα χορδής 4,75 μ. και ακτίνα 2,60 μ., ενώ το πάχος της είναι 0,80 μ. και ανήκει πιθανότατα σε παλαιότερο κτίσμα. Τοίχοι παλαιότερης φάσης εντοπίστηκαν και στα τρία κλίτη με προσανατολισμό Α-Δ. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι κατά την έρευνα εις βάθος στους τοίχους του Βορείου κλίτους, βρέθηκαν όστρακα που χρονολογούνται κατά την Προϊστορική περίοδο, τα παλαιότερα, και κατά τη Γεωμετρική περίοδο, τα νεότερα.

Τα πλάγια κλίτη έχουν θύρες που επικοινωνούν με πρόσκτισμα στα Βόρεια της κόγχης. Για τη κατασκευή του προσκτίσματος αυτού χρησιμοποιήθηκαν αρχαίες λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση, ενώ στην επίχωση του βρέθηκε διάσπαρτο αρχαίο υλικό, όπως: βωμίσκοι (Λ82-83), τμήμα επιγραφής (Λ106), μικρή βάση γυναικείου αγάλματος με επιγραφή (Λ81), τμήμα αναθηματικής στήλης (Λ105), τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης πλάκας (Λ112) και τμήμα μαρμάρινου μέλους αγάλματος (Λ108). Επίσης, στον ευρύτερο χώρο της βασιλικής βρέθηκε μαρμάρινη αναθηματική στήλη ιππέα, κάλυμμα μαρμάρινης παιδικής σαρκοφάγου (εικ. 7), μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι στη δυτική είσοδο του νάρθηκα και τέλος ένα τμήμα μεγαρικού σκύφου με ερωτικές σκηνές (εικ. 8).

Παχύ στρώμα στάχτης κάλυπτε όλη την επιφάνεια της βασιλικής και ιδιαίτερα το χώρο του νάρθηκα, που δηλώνει ότι καταστράφηκε βίαια, όπως και οι άλλες βασιλικές¹. Η χρονολόγησή της δεν είναι εύκολη, διότι η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί. Η καταστροφή της θα πρέπει να είχε επέλθει στις αρχές του 7^{ου} αιώνας, όπως και των άλλων κτισμάτων εντός και εκτός της ακροπόλεως². Η ύπαρξη δεύτερης κόγχης (εικ. 6) στη περιοχή του νάρθηκα, το πέρας του πλίνθινου δαπέδου στο ύψος των τοίχων, που αποκαλύφθηκαν και στα τρία κλίτη με κατεύθυνση Α-Δ, και τέλος το μαρμάρινο κατώφλι, που βρέθηκε στον άξονα του ναού, μας κάνει να υποθέσουμε ότι η αρχική φάση της βασιλικής είχε αρχικό προσανατολισμό προς Νότον και στη συνέχεια κατασκευάστηκε η δεύτερη κόγχη προς Βορρά με το πρόσκτισμα που την περιβάλλει. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα και τη πιθανή κατάργηση του πλακόστρωτου δρόμου (δρόμος 4), που οδηγούσε από το εσωτερικό της ακρόπολης προς το χώρο της βασιλικής. Φυσικά, από τη στιγμή που δεν έχει ολοκληρωθεί η έρευνα στο εσωτερικό της βασιλικής και του νάρθηκα, δεν μπορούμε παρά να παραμείνουμε μονάχα σε αυτήν την υπόθεση, αφού δεν έχουμε τη δυνατότητα να την τεκμηριώσουμε ανασκαφικά μέχρι σήμερα.

Όμως στη θέση «Καστρί», πλην των ευρημάτων, που ανάγονται κατά τους προαναφερθέντες αιώνες, απεκαλύφθησαν και επιγραφές αρκετές, που χρονολογούνται από τον 4^ο π.Χ. αι. έως τον 1^ο μ.Χ. αι., μία μάλιστα εξ αυτών αναφέρεται στο όνομα της πόλεως «Δολίχη». Παλαιότερα, το 2003, είχαμε διερωτηθεί ενώπιον του 2^{ου} Αρχαιολογικού Έργου στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα μήπως ο ανασκαπτόμενος χώρος περι-

1. Δεριζιώτης – Κουγιουμτζόγλου 2003, 395-396. Δεριζιώτης – Κουγιουμτζόγλου 2006, 477.

2. Δεριζιώτης – Κουγιουμτζόγλου 2006, 479.

έχει και τη ρωμαϊκή περίοδο της πόλεως αυτής, αφού μεταξύ των παλαιοχριστιανικών ευρημάτων είχαν αποκαλυφθεί και τμήματα επιγραφών της συγκεκριμένης περιόδου³.

Στον Ανατολικό εξωτερικό τοίχο της Βασιλικής Γ είχε εντοιχισθεί βάση αγάλματος. Επί της βάσεως αυτής υπάρχουν δύο επιγραφές διαφορετικών χρονολογιών. Η πρώτη αναφέρει:

[Η] ΠΟΛΙΣ Η ΔΟΛΙΧΑΙ[ΕΩΝ].....
ΠΟΛΙΝ ΦΟΞΙΝΟΥ ΤΗΝ Ε[ΑΥΤΗΣ ΕΥ]
[Ε]ΡΓΕΤΙΝ

Η πόλις των Δολιχαιών τιμά την άλλως άγνωστη γυναίκα του Φοξίνου και την θεωρεί ευεργέτιδά της. Η δεύτερη φέρει απελευθερωτικές επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου. Αποκαλύπτεται επομένως ένα σοβαρό στοιχείο περί της ονομασίας της πόλεως, βασιζόμενο επί αδιασείστου επιχειρήματος που προσέφερε η αρχαιολογική σκαπάνη. Βεβαιώνεται ότι η περιοχή αυτή ταυτίζεται με μία εκ των πόλεων της Περραιβικής Τριπολίτιδος, την αρχαία Δολίχη, η οποία θα πρέπει να εκτείνεται στο χώρο κάτω από την ακρόπολη της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Εκ του περιεχομένου ορισμένων εκ των υπολοίπων επιγραφών πληροφορούμεθα περί του ιερέως και των νεωκόρων του ναού του Ηρακλέους, καθώς και περί ενός Αλεξάνδρου, γιου του Ευδήμου, που αφιέρωσε στήλη στον «Ηρακλή τον Κυναγίδα», τον προστάτη των κυνηγών, που σύμφωνα με τους Γάλλους επιγραφολόγους χρονολογείται στον 4^ο π.Χ. αιώνα. Οι αδιάσειστες αυτές πληροφορίες αποδεικνύουν την ύπαρξη ναού αφιερωμένου στον Ηρακλή, ο οποίος πιθανώς να βρίσκεται εντός της ακροπόλεως ή στον ευρύτερο χώρο της πόλεως (εικ. 9).

ΑΔΜΗΤΟΣ ΑΜΥΝΤΟΥ ΙΕΡΗΤΕΥ
ΣΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΚΟΡΟΙ
ΑΝΤΙΓΕΝΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΟΥ
ΣΕΛΕΥΚΟΣ ΕΠΙΓΕΝΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΕΥΔΗΜΟΥ
ΗΡΑΚΛΕΙ
ΚΥΝΑΓΙΔΑΙ

Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, στο χώρο της βόρειας κόγχης της βασιλικής βρέθηκε μαρμάρινος ορθοστάτης κατάγραφος με απελευθερωτικές επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου, η παλαιότερη των οποίων μπορεί να χρονολογηθεί το 80-50 π.Χ και η νεότερη το 28 μ.Χ. Ένας άλλος ορθοστάτης, εντοιχισμένος στο Δυτικό στυλοβάτη, φέρει και αυτός απελευθερωτικές επιγραφές της ίδιας περιόδου. Επίσης, εντοιχισμένες επιγραφές, κυρίως απελευθερωτικές, βρίσκονται σε όλους τους τοίχους του ναού.

Το σπουδαιότερο κινητό επιγραφικό εύρημα των τελευταίων χρόνων θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι είναι η επιστολή, με αριθμό καταγραφής της ανασκαφής Λ91 και Λ99, όπου αναφέρεται το όνομα του Λευκίου Αιμιλίου του Λευκίου, υπάτου Ρωμαίων, γνωστού ως Αιμιλίου Παύλου. Η επιγραφή χρονολογείται κατά το 168 π.Χ. και απευθύνεται στους ταγούς των Γοννέων (εικ. 10).

.....ΣΑΝΔΡΟ[Υ].....
.....ΛΕΘΡΑ ΕΙΚΟΣΙ ΑΝΤΙΦΙΛΟΥ ΤΟΥ.....
ΤΟΥΣ ΕΛΑΙΩΔΟΥΣ ΠΛΕΘΡΑ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ ΑΜΒΕΛΩΝ ΠΛΕΘΡ[Α]
Τ.ΤΑ ΔΙΚΑΙΟΚΡΑΤΟΥΣ ΤΟΥ ΑΣΑΝΔΡΟΥ ΕΛΑΙΩΔΟΥΣ ΠΛΕΘΡΑ
ΕΞΗΚΟΝΤΑ ΑΜΒΕΛΩΝ ΕΙΚΟΣΙ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΟΙΚΙΟΝ ΚΑΙ ΤΑΣ ΟΙΚΙΑ[Σ]
ΤΑΣ ΕΝ ΠΟΛΕΙ ΦΙΛΑΙΤΩΛΟΥ ΤΟΥ ΟΓΗΣΑΝΔΡΟΥ ΕΛΑΙΩΔΟΥΣ
ΚΑΙ ΑΜΒΕΛΩΝ ΠΛΕΘΡΑ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ

ΛΕΥΚΙΟΣ ΑΙΜΥΛΙΟΣ ΛΕΥΚΙΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΥΠΑΤΟΣ ΡΩΜΑΙΩΝ

3. Δεριζιώτης – Κουγιουμτζόγλου 2003, 396.

ΓΟΝΝΕΩΝ ΤΟΙΣ ΤΑΓΟΙΣ ΧΑΙΡΕ{Ι}Ν ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΔΟΛΙΧΑΙΟΣ ΜΕ[..... Ε]
 ΜΟΙ ΦΑΜΕΝΟΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΥΝΚΕΧΩΡΗΜΕΝΩΝ ΕΓΓΕΙΩΝ ΑΥΤΩΙ Τ[ΙΝΑΣ]
 ΑΝΤΙΛΕΓΕ{Ι}Ν ΩΣ ΜΗ ΓΕΓΟΝΟΤΟΣ ΤΟΥΤΟΥ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΗΜΕΤΕ[ΡΑΣ]
 ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΩΝ ΔΕΚΑ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΙΤΙΑΝ ΤΑΥΤΗΝ ...
 ΕΠΙΒΑΙΝΕ{Ι}Ν ΕΠ ΑΥΤΑ ΕΔΕΙ ΜΕΝ ΟΥΝ [Υ]ΜΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΕΤΙΜΗ[ΚΕΝΑΙ Η[ΣΘΑΙ]
 ΤΟΥΣ ΚΩΛΥΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΝ Κ.ΝΙΖΕΝ ΤΑ ΔΕ ΔΕΔΟΜΕ[ΝΑ].....
 ΕΤΙ ΚΑΙ ΝΥΝ ΠΡΟΝΟΗΘΗΤΕ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥΤΟΥ ΙΝΑ ΠΑΡΑ[ΛΑΒΗ]
 ΤΑ ΕΝ ΤΩΙ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΩΙ ΠΡΟΣΤΑΓΜΑΤΙ ΔΕ[ΔΟΜΕ]
 ΝΑ ΕΑΝ ΔΕ ΟΜΟΙΩΣ ΤΙΝΕΣ ΑΠΟΡΙΑΖΩΝΤΑΙ ΕΚΠΕΡΙΠΕΤΕ[ΣΘΕ]
 ΠΡΟΣ ΗΜΑΣ ΟΠΩΣ ΕΠΙΓΝΟΝΤΕΣ ΤΙ ΛΕΓΟΥΣΙΝ ΔΙΑΛΛΑΒΩ[ΜΕΝ..]
 ΤΙ ΠΟΙΗΤΕΟΝ ΕΣΤΙΝ

ΛΕΥΚΙΟΣ ΑΙΜΥΛΙΟΣ ΛΕΥΚΙΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΥΠΑΤΟΣ ΡΩΜΑΙΩΝ Γ[ΟΝΝΕ]
 ΩΝ ΤΟ{Ι}Σ ΑΡΧΟΥΣΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΦΗΜΟΦΙΛΟΥ [ΔΟΛΙΧΑΙΟΥ..] ΙΟΥ Η..
 ΠΡΟΣ ΥΜΑΣ ΟΠΩΣ ΠΑΡΑΛΑΒΗ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕ[Ν]Α ΑΥΤ[Ω] ΧΩΡΙΑ Κ[ΑΙ]
 ΟΙΚΙΑΝ ΦΑΙΝΕΣΘΕ ΤΕΛΕΩΣ ΟΝΤΕΣ ΑΓΝΩΜ[Ο]ΝΕΣ Α[Ν]ΤΙΠΕΦΡ[ΟΝΤΙ].
 ΚΕΝ[Α]Ι ΔΙΑ ΤΟ ΕΝΠ[Ο]ΔΟΣΤΑΤΕ{Ι}Ν ΕΝΤΟΥΤ[ΩΙ][Φ]ΙΛΙΝΙΑΝ ΤΕ [ΚΑΙ]
 ΑΙΣΧΥΛΟΝ ΕΔΕΙ ΜΕΝ ΟΥΝ ΚΑΙ ΜΕΙΖΟΝΙ ΕΠΙΤ[Ι]Μ[Ι]ΩΙ ΠΕΡΙΠΕΠ...
 .ΛΙ ΠΑΝΤΑΣ ΥΜΑΣ ΟΥ ΣΤΟΧΑΖΟΜΕΝΟΥΣ ΤΟΥ ΚΑΛΩΣ ΕΧΕ{Ι}Ν....
 [...ΤΟ]ΥΤΟΙΣ ΜΟΧΘΗΡΟΥΣ ΣΥΝΕΠΙΑΚΟΛΟΥΘΟΥΝΤΑΣ ΠΛΗΝ ΓΕΡ[Α..].
 [...ΤΩΙ] ΤΕ ΣΤΡΑ[ΤΗΓ]ΩΙ ΤΩΝ ΠΕΡΡΑΙΒΩΝ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΣΥΝΕΔ[ΡΟΙΣ]
 [.....ΟΠΩΣ ΠΑΡ]ΑΛΑΒΗ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝ[Α].....]

Πιστεύουμε ότι η μελέτη των παραπάνω επιγραφών θα δώσει πολλές πληροφορίες για τη ζωή της αρχαίας περιόδου και θα αποδείξει ότι η παλαιοχριστιανική περίοδος ακολουθεί ομαλά τη συνέχιση της ρωμαϊκής περιόδου. Μελλοντικές έρευνες που θα πραγματοποιηθούν στον ευρύτερο χώρο της ακροπόλεως είναι σίγουρο ότι θα φέρουν στο φως σημαντικά ευρήματα, αφού μέχρι σήμερα έχει ήδη αποδειχθεί η ύπαρξη ζωής από την Προϊστορική περίοδο μέχρι τον 7^ο αι. μ.Χ.

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η συντήρηση του εμβλήματος του κεντρικού κλίτους της βασιλικής Α αποπερατώθηκε από τον συντηρητή κ. Σ. Σφέτσα, όπως και η συντήρηση των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών των βασιλικών Β και Γ από τους συντηρητές κκ. Μ. Μητσάτσικα και Β. Τούλη. Τέλος, συντηρήθηκαν και συμπληρώθηκαν αρκετά αγγεία από τους συντηρητές κκ. Ν. Γαρυφάλλου, Μ. Αγριδοπούλου και Μ. Γκέρο. Ευχαριστίες οφείλουμε στο Τεχνικό Τμήμα της 7^{ης} ΕΒΑ και, ιδιαίτερος, στις κκ. Κ. Πλασταρά, Κ. Λεβέντη, Φ. Κυριάκη και Σ. Κλεισιάρη. Φυσικά όλα αυτά δεν θα μπορούσαν να γίνουν, εάν δεν υπήρχε η οικονομική συμπαράσταση του Δήμου Λιβαδίου, τον οποίο και ευχαριστούμε από αυτήν εδώ τη θέση. Ευχαριστούμε επίσης και την κ. Ασπασία Ντίνα, Προϊσταμένη της 7^{ης} ΕΒΑ, για την εν γένει προθυμία της ως προς την συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας.

SUMMARY

**HERCULES KYNAGIDAS AND BASILICA GAMMA ON THE ACROPOLIS OF
THE EARLY CHRISTIAN DOLICHI**

L. Deriziotis, S. Kouyoumtzoglou

The 7th Ephorate of Byzantine Antiquities continues since 2002 the excavations at the locality Kastri, in the municipality of Livadi near Elassona. In the period 2006-2008 are discovered:

Room E. The room consists of two spaces, E1 and E2, which communicate through a door. The building rests upon an older one, dated to the Roman period. In space E1 a decree was found, which can be dated to around the end of the third or the beginning of the fourth century B.C., according to the French epigraphists Bruno Helly and Richard Bouchon. In the South part of the acropolis four streets have been unearthed, indicating that there existed an organized urban tissue with *insulae*.

Basilica Gamma. It's a three-aisled basilica with an N-NE orientation. The nave was paved with brick tiles. In the narthex an older conch has been discovered. A great number of ancient inscriptions have been collected, the most important of which are: a) a pedestal of a statue with the name of the ancient city of Dolichi, b) some inscriptions mentioning the sanctuary of Hercules Kynagidas and c) a letter bearing the name of the prefect Aimilius Paulus.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

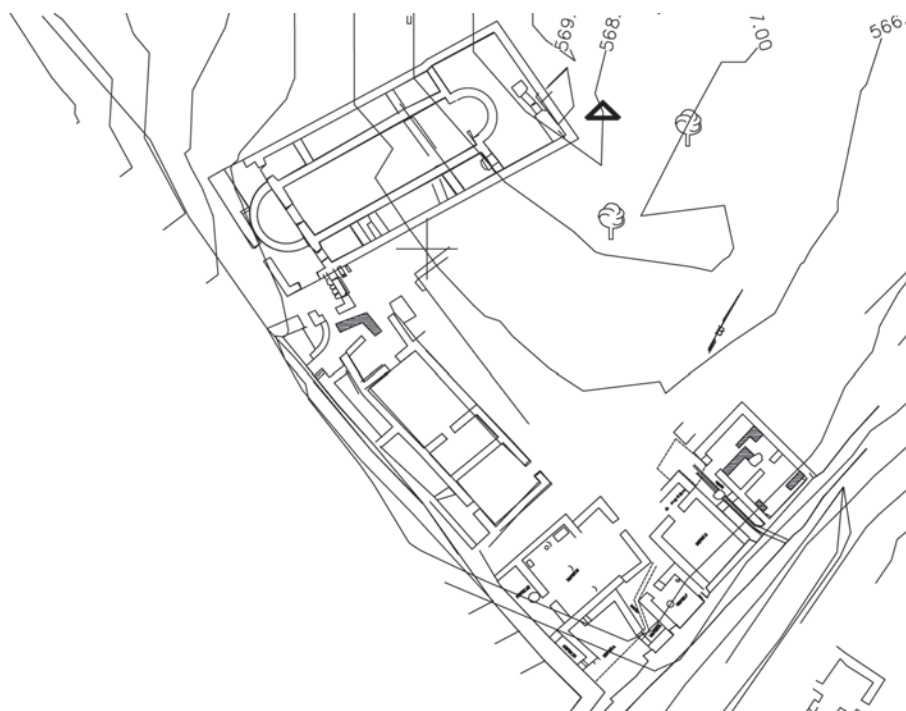
- Δεριζιώτης Λ. – Κουγιουμτζόγλου Σ., 2003. Χριστιανική Περραιβία, Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, *ΑΕΘΣΕ 1*, Βόλος, 389-401.
- Δεριζιώτης Λ. – Κουγιουμτζόγλου Σ., 2006. Νεώτερες έρευνες στην Χριστιανική Περραιβία: Ανασκαφικές εργασίες στο «Καστρί» Δολίχης Λιβαδίου, *ΑΕΘΣΕ 2*, Βόλος, 475-487.

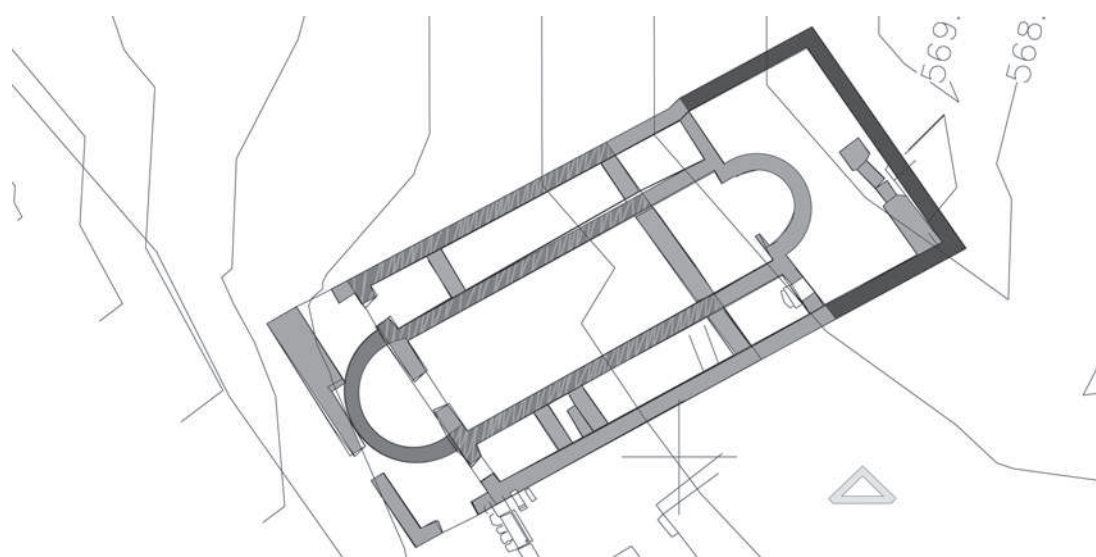
Εικ. 1. Χώρος ε.

Εικ. 2. Ψήφισμα.

Εικ. 3. Κάτοψη ανασκαφής ακρόπολεως.

Εικ. 4. Κάτοψη βασιλικής γ'.

Εικ. 5. Πανοραμική βασιλικής γ'.

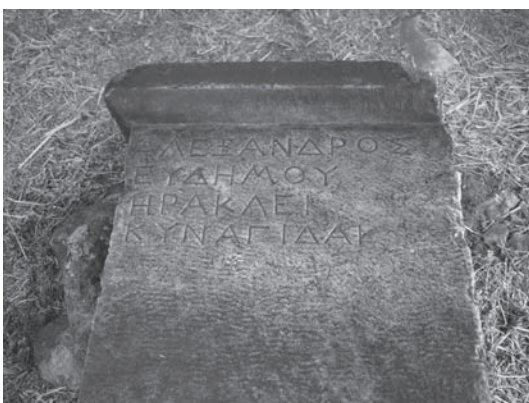
Εικ. 6. Νότια κόγχη βασιλικής γ'.

Εικ. 7. Κάλυμμα μαρμάρινης παιδικής σαρκοφάγου.

Εικ. 8. Τμήμα μεγαρικού σκύφου με ερωτικές σκηνές.

Εικ. 9. Επιγραφή Ηρακλή Κυναγίδα.

Εικ. 10. Επιστολή Αιμυλίου Παύλου.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Μαρία Κοντογιαννοπούλου

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας¹ σε οικοπέδο επί των οδών Παπαναστασίου 52 και Κύπρου, στο κέντρο της Λάρισας, ανασκάφηκαν τμήματα οχύρωσης. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια δύο πύργων, καθώς και τμημάτων του τείχους, στο οποίο οι πύργοι προσκολλώνται (εικ. 1).

Ο πύργος Α², του οποίου διατηρείται όλο σχεδόν το ανάπτυγμα, είναι ορθογώνιος με εσωτερικές διαστάσεις 4×4,30 μ. και ελαφρά μεγαλύτερη την παράλληλη πλευρά προς το μεσοπύργιο διάστημα (εικ. 2). Αντίθετα, από τον πύργο Β, που διατηρείται αποσπασματικά, γνωρίζουμε τη μία μόνο εσωτερική διάσταση αυτή της προβολής ή της κάθετης πλευράς προς το μεσοπύργιο διάστημα, που είναι ίση με του πύργου Α (εικ. 2). Οι ελεύθερες πλευρές των δύο πύργων (εικ. 2) έχουν πλάτος 1,02 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος από 1,3 έως 1,5 μ. στον πύργο Α, που είναι θεμελιωμένος στην ίδια στάθμη με το τείχος και 0,9 μ. στον πύργο Β, που θεμελιώθηκε ψηλότερα από ό,τι το τείχος (εικ. 3). Το μεσοπύργιο διάστημα είναι 31,60 μ. (εικ. 2). Για την κατασκευή των θεμελίων των δύο πύργων χρησιμοποιήθηκε αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, ενισχυμένη με αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (εικ. 4, 5).

Τα δύο³ τμήματα του τείχους⁴ που σώθηκαν μαζί με τους πύργους, πλάτους 2,1 μ. και συνολικού μήκους 13 μ., ακολουθούν κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ (εικ. 1, 2) και είναι θεμελιωμένα σε διαφορετικά βάθη⁵ (εικ. 3). Το ανατολικό τμήμα διατηρείται έως το ύψος του 1,2 μ. από την έδραση του θεμελίου, ενώ το δυτικό έως 1 μ. Στο δυτικό τμήμα του τείχους διακρίνονται τρεις αρμοί συρραφής, οι δύο διαγώνιοι, οι οποίοι φανερώνουν πιθανώς και τον τρόπο κατασκευής σε επιμέρους τμήματα⁶ (εικ. 5). Αντίθετα, η ενιαία επικάλυψη με ασβεστοκονίαμα της επάνω επιφάνειας του τείχους (εικ. 5) στο ίδιο σημείο, υποδηλώνει πιθανώς ένα επίπεδο αναμονής, ίσως το σημείο, από όπου θα ξεκινούσε η ανωδομή⁷. Αργολιθοδομή, κτισμένη με ασβεστοκονίαμα και ενισχυμένη με τεμάχια πλίνθων και κεράμων, καθώς και με υλικό σε δεύτερη χρήση, όπως τμήμα μαρμάρινου εδωλίου πιθανώς από το ένα εκ των δύο αρχαίων θεάτρων της πόλης, χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή και του τείχους (εικ. 4, 5).

Για τη χρονολόγηση των τμημάτων της αποκαλυφθείσας οχύρωσης ερευνήθηκαν διάφορα στοιχεία⁸. Η χρονολόγηση στην ελληνιστική περίοδο των αρχιτεκτονικών καταλοίπων⁹, που εντοπίστηκαν κάτω από την

1. Η ανασκαφή που ξεκίνησε με αφορμή εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση κτιρίου γραφείων και καταστημάτων με υπόγειο χώρο στάθμευσης, είχε ως επιβλέπουσα τη γράφουσα και αρχαιολόγο πεδίου την κ. Μαρία Βλαχάκη.

2. Οι δύο πύργοι ονομάστηκαν συμβατικά Α και Β.

3. Μεταξύ των δύο σωζόμενων τμημάτων του τείχους αποκαλύφθηκε και τρίτο τμήμα μέγιστων σωζόμενων διαστάσεων 3 μ. μήκους, 0,8-1,00 μ. πλάτους και 0,15 μ. ύψους. Πρόκειται για υπόλειμμα από τον πυρήνα του θεμελίου του τείχους.

4. Τα δύο τμήματα του τείχους ονομάστηκαν «ανατολικό» και «δυτικό» από τα σημεία, όπου βρέθηκαν (στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου, αντίστοιχα).

5. Η θεμελίωση των οχυρώσεων σε διαφορετικές στάθμες οφείλεται συνήθως, στις κλίσεις του εδάφους. Η ανατολική πλευρά του παλαιοχριστιανικού τείχους της Λάρισας είναι θεμελιωμένη με τον ίδιο τρόπο. Βλ. Σδρόλια 2006, 444-445.

6. Θα ήταν λογικό ένα μεγάλο έργο, όπως η κατασκευή των τειχών, να πραγματοποιείται κατά τμήματα από διάφορα κατά τόπους συνεργεία. Βλ. σχετικά Βελήνης 1998, 109.

7. Στην ανατολική πλευρά της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της Λάρισας διαπιστώθηκε η ίδια πρακτική. Βλ. Σδρόλια 2006, 445.

8. Γενικά, η στρωματογραφία της ανασκαφής δεν βοήθησε στη χρονολόγηση των πύργων και του τείχους, καθώς οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες από αποθέτες της οθωμανικής περιόδου και από τα θεμέλια νεότερων κτισμάτων.

9. Η ανασκαφή των εν λόγω καταλοίπων πραγματοποιήθηκε από αρχαιολόγους της ΙΕ' Ε.Π.Κ.Α. και τα αποτελέσματά της

υπό εξέταση οχύρωση, δεν φαίνεται να αποδίδει ένα ικανοποιητικό *terminus post quem* για την κατασκευή της τελευταίας. Η αποκάλυψη και διερεύνηση στο ΝΔ τμήμα του οικοπέδου, δηλαδή εκτός των τειχών, τμήματος ενός νεκροταφείου με κεραμοσκεπείς καλυβίτες τάφους¹⁰, δεν φαίνεται επίσης να βοηθήσει στη χρονολόγηση της οχύρωσης, μια και οι τάφοι ανήκουν σε ευρύτατα διαδεδομένο τύπο¹¹ και, επιπλέον, βρέθηκαν ακτέριστοι. Το κατώτερο επίπεδο χρήσης του νεκροταφείου βρίσκεται κάπως βαθύτερα από το επίπεδο χρήσης του τείχους και είναι σαφές ότι το νεκροταφείο χωροθετήθηκε σε σχέση με την οχύρωση.

Τέλος, το θέμα της χρονολόγησης της υπό εξέταση οχύρωσης διαφωτίζει η σύγκριση των θεμελίων του τείχους και των δύο πύργων με άλλα τμήματα οχύρωσης που έχουν αποκαλυφθεί στη Λάρισα κατά το παρελθόν. Σε αυτά περιλαμβάνονται τμήματα τείχους με πύργους καθώς και τμήμα προτειχίσματος με πύργους, τα οποία αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία της πόλης¹² και ιδίως με τα θεμέλια του τείχους, του προτειχίσματος και των πύργων που βρέθηκαν σε αρκετό μήκος στην πλατεία Αγαμέμνονος Μπλάνα¹³. Όλα τα παραπάνω ευρήματα έχουν συσχετιστεί με την ανατολική πλευρά της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της Λάρισας και χρονολογηθεί με *terminus post quem* το 482 μ.Χ., έτος κατάληψης της πόλης από τους Γότθους¹⁴. Η χρήση της αργολιθοδομής¹⁵, σε συνδυασμό με άλλα κατασκευαστικά στοιχεία¹⁶, καθώς και οι διαστάσεις τείχους και πύργων¹⁷ των υπό εξέταση θεμελίων συγκρινόμενα με τα αποκαλυφθέντα κατά το παρελθόν λείψανα της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της Λάρισας, και ιδιαίτερα με τα ευρήματα της πλατείας Αγαμέμνονος Μπλάνα, οδηγούν στη διαπίστωση ότι πρόκειται για τμήματα της ίδιας οχύρωσης.

Η παλαιοχριστιανική οχύρωση της Λάρισας έχει υποστηριχθεί ότι περιέκλειε το λόφο του Φρουρίου, δηλαδή την αρχαία ακρόπολη και μικρή έκταση στα νότια, ανατολικά και δυτικά¹⁸. Σε απόσταση 15 μ. από το τείχος, τουλάχιστον στην ανατολική πλευρά της οχύρωσης, υπήρχε και προτειχίσμα πλάτους περίπου 1 μ. με ορθογώνιους πύργους¹⁹. Ο εντοπισμός των ευρημάτων του οικοπέδου επί των οδών Παπαναστασίου 52 και Κύπρου συνιστά ταυτόχρονα και αποκάλυψη για πρώτη φορά τμήματος του νότιου σκέλους της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης, η οποία με βάση προφορικές και μόνο μαρτυρίες τοποθετούνταν έως τώρα αρκετά νοτιότερα, στο ύψος της οδού Αθανασίου Διάκου²⁰ (εικ. 6). Με την αποκάλυψη αυτού του σκέλους της οχύρωσης της Λάρισας, καθίστανται γνωστές πλέον οι δύο πλευρές, η ανατολική και η νότια, μιας οχύρω-

τελούν υπό δημοσίευση. Η πληροφορία για τη χρονολόγησή τους είναι προφορική.

10. Συγκεκριμένα, ανασκάφθηκαν δεκατέσσερις ακτέριστοι προσανατολισμένοι τάφοι (δεκατρείς κεραμοσκεπείς καλυβίτες και ένας λάκκος με ανακομιδή) σε συστάδες και επάλληλες στρώσεις και σε βάθος που κυμαίνεται μεταξύ 1,55 μ. και 3 μ. Οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν σε κακή κατάσταση διατήρησης. Από τους δύο καλύτερα διατηρημένους τάφους διαπιστώθηκε ότι οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί επάνω στο χώμα σε ύπτια στάση με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος ή ακουμπισμένα στην κοιλιά.

11. Ο τύπος του κεραμοσκεπούς καλυβίτη τάφου εμφανίστηκε στην Αττική κατά την Αρχαϊκή περίοδο, διαδόθηκε ευρέως στην Κλασική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή, ενώ προτιμήθηκε και από την Παλαιοχριστιανική έως και την Υστεροβυζαντινή περίοδο. Βλ. Κανονίδης 1998, 183. Επίσης, Ναλπάντης 2003, 102.

12. Συγκεκριμένα, στις οδούς Φιλελλήνων 88, Λαπιθών 18, Βενιζέλου, Παναγούλη 8, 9, 11-13, Κούμα 28. Βλ. πρόχειρα Σδρόλια 2006, 445-446, σημ. 36-41, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

13. Σδρόλια 2006, 444-447, εικ. 1, 8 και 9.

14. Βλ. Σδρόλια 2006, 446-447, όπου υποστηρίζεται ότι είτε η κατασκευή του τείχους έγινε επί Αναστασίου (491-518) και του προτειχίσματος με τους ορθογώνιους πύργους του τείχους επί Ιουστινιανού (527-565) είτε του τείχους επί Ιουστινιανού και του προτειχίσματος μετά τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, αντίστοιχα.

15. Για τη χρήση της αργολιθοδομής, που ως σύστημα τοιχοδομίας εφαρμόστηκε ευρύτατα ανά τους αιώνες, βλ. πρόχειρα Ορλάνδος 1958, 246.

16. Όπως η παρουσία εδωλίου προερχόμενου μάλλον από το ένα εκ των δύο αρχαίων θεάτρων της Λάρισας στο ανατολικό τμήμα του υπό εξέταση τείχους. Εδώλια από το πρώτο αρχαίο θέατρο της Λάρισας χρησιμοποιήθηκαν και στην ανατολική πλευρά της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της πόλης. Βλ. Σδρόλια 1991, 241. Το πρώτο αρχαίο θέατρο ήταν σε χρήση τουλάχιστον έως το τέλος του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. ή τις αρχές του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. (βλ. Τζιαφάλιας 2008, 209), ενώ για το δεύτερο αρχαίο θέατρο, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αιώνα π.Χ. (βλ. Τζιαφάλιας 1994, 176-177), γνωρίζουμε ότι κατασκευάστηκε για θεατρικές παραστάσεις και άλλες εκδηλώσεις, όταν πια το πρώτο αρχαίο θέατρο είχε μετατραπεί σε αρένα (Τζιαφάλιας 2008, 208).

17. Το πλάτος του τείχους και οι διαστάσεις και η μορφή των ορθογώνιων πύργων στο υπό εξέταση τμήμα της οχύρωσης συμπίπτουν με το πλάτος του τείχους και τη μορφή και τις διαστάσεις ορθογώνιου πύργου στην πλατεία Αγαμέμνονος Μπλάνα, που ανήκουν στην παλαιοχριστιανική οχύρωση της Λάρισας. Βλ. Σδρόλια 2006, 444-445, εικ. 1-2 στη σ. 451 και εικ. 9 στη σ. 455.

18. Σδρόλια 2006, 445. Πρβλ. και Παλούρη 2008, 51-52.

19. Σδρόλια 2006, 445-446. Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας, που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, σε οικόπεδο επί της οδού Δήμητρας εντοπίστηκε ένα ακόμη τμήμα του προτειχίσματος της πόλης στην ανατολική πλευρά της οχύρωσης. Την πληροφορία οφείλω στην επιβλέπουσα της ανασκαφής, αρχαιολόγο της 7^{ης} Ε.Β.Α., κ. Άννα Παλούρη, την οποία και ευχαριστώ.

20. Σδρόλια 2006, 445, σημ. 36.

σης σχήματος μάλλον ακανόνιστου τραπεζίου, ενισχυμένης κατά διαστήματα με πύργους τετράγωνους, ορθογώνιους αλλά και τριγωνικούς. Για τα άλλα δύο σκέλη της οχύρωσης, δηλαδή το βόρειο και το δυτικό, για τα οποία δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα, πιθανολογούμε ότι το μεν βόρειο θα πρέπει να ταυτιζόταν με τη φύσει οχυρή βόρεια πλευρά του λόφου του Φρουρίου, ενώ για το Δυτικό έχει ήδη διατυπωθεί η άποψη ότι θα έφτανε ως την περιοχή του δεύτερου αρχαίου θεάτρου της πόλης²¹. Εκτίμησή μας είναι ότι θα πρέπει να έφτανε τουλάχιστον ως την οδό Κενταύρων περίπου, καθώς θα αγκάλιαζε τη δυτική πλευρά του Λόφου του Φρουρίου, ενώ ταυτόχρονα θα περιελάμβανε και τη μεγάλη ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων υδατοδεξαμενή²², που έχει ανασκαφεί σε δύο όμορρα οικόπεδα της οδού Μανωλάκη και χρονολογηθεί στην εποχή του Διοκλητιανού ή ίσως και λίγο νωρίτερα, ενώ ήταν σε χρήση έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο²³.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα είναι δυνατό να υπολογιστεί κατά προσέγγιση το μήκος δύο τουλάχιστον πλευρών της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της Λάρισας (εικ. 6), κάτι που έως τώρα γινόταν μόνο υποθετικά. Έτσι, το μήκος της νότιας πλευράς υπολογίζεται σε 550 μ. περίπου, εάν η πλευρά αυτή έφτανε έως την οδό Κενταύρων, και σε 650 μ. περίπου, εάν έφτανε ακόμη δυτικότερα, έως την περιοχή του δεύτερου αρχαίου θεάτρου. Αντίστοιχα, το μήκος της ανατολικής πλευράς της οχύρωσης επιτρέπεται πλέον να υπολογιστεί σε περίπου 630 μ., εφόσον βέβαια η νότια πλευρά της οχύρωσης συναντούσε την ανατολική περίπου στη συμβολή των οδών Κούμα και Παναγούλη, όπου έχουν εντοπιστεί τα νοτιότερα τμήματα του ανατολικού σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου²⁴. Η βόρεια πλευρά της οχύρωσης, που ταυτίζεται με τη βόρεια πλευρά του Λόφου του Φρουρίου, θα είχε μήκος περίπου 400 μ. Τέλος, το δυτικό σκέλος, εάν βρίσκεται κοντά στην οδό Κενταύρων, θα είχε μήκος 350 μ. περίπου, ενώ εάν κείται πιο δυτικά, θα είχε μήκος μεγαλύτερο των 300 μ. Η εικόνα που αποκτούμε πλέον χάρη στα νέα ευρήματα για το μέγεθος της παλαιοχριστιανικής Λάρισας μετά τις καταστροφές του 482, γίνεται κατά πολύ σαφέστερη, καθώς καθίσταται πλέον πιο ακριβής ο υπολογισμός του μεγέθους της σε περίπου 21-23 εκτάρια²⁵.

Τα διατηρημένα τμήματα της νότιας πλευράς της οχύρωσης της παλαιοχριστιανικής Λάρισας εντοπίστηκαν στο κέντρο του ιστού της σύγχρονης πόλης, γεγονός που ευνοεί την ανάδειξή τους και την τρόπον τινά συνομιλία του παλαιού και αποσπασματικού με το νέο και κυρίαρχο²⁶.

21. Karagiorgou 2001, 36.

22. Για την υδατοδεξαμενή, βλ. Παλούρη 2006, 41-51, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

23. Παλούρη 2006, 48.

24. Βλ. σημ. 12.

25. Η έκταση της πόλης θα έφτανε τα 21 εκτάρια, εφόσον η δυτική πλευρά της οχύρωσης θα συνέπιπτε με την οδό Κενταύρων, ενώ η νότια πλευρά θα ήταν ευθύγραμμη και θα συναντούσε την ανατολική στη συμβολή των οδών Κούμα και Παναγούλη. Εφόσον όμως, στην οχύρωση συμπεριλαμβάνεται και το δεύτερο αρχαίο θέατρο, τότε η έκταση της πόλης αυξάνεται στα 23 περίπου εκτάρια.

26. Με απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου τα δύο τμήματα της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της Λάρισας, που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο επί των οδών Παπαναστασίου 52 και Κύπρου, θα διατηρηθούν ορατά και επισκέψιμα σε βυθισμένη αυλή και υπόγειο.

SUMMARY

NEW EVIDENCE ON THE EARLY BYZANTINE FORTIFICATION
OF LARISSA

Maria Kontogiannopoulou

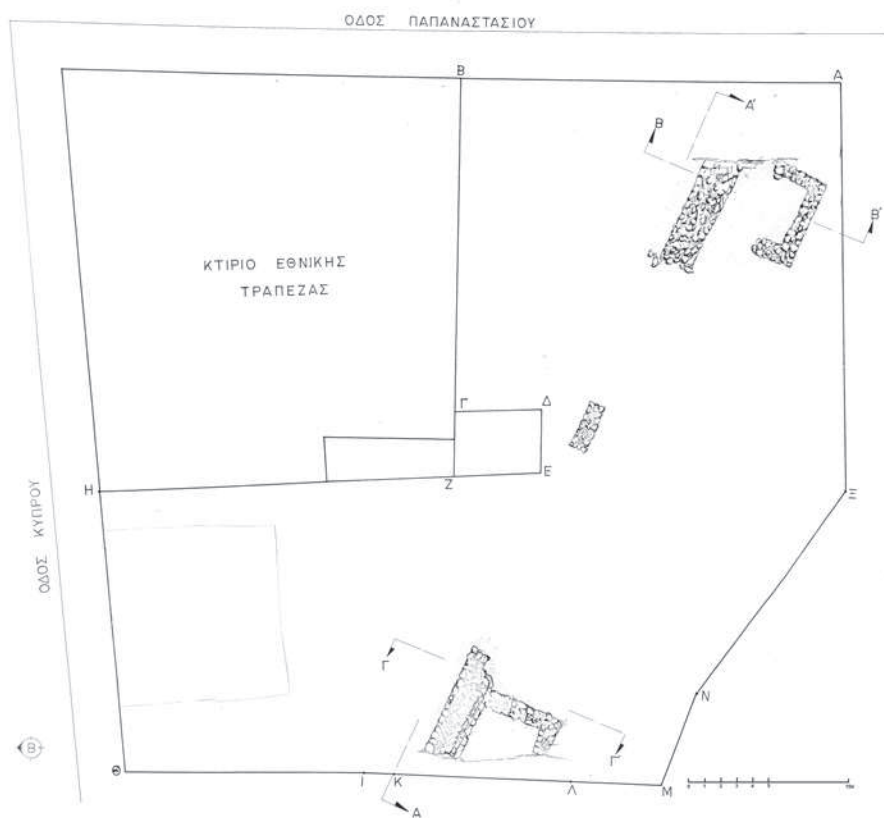
Segments of the Early Byzantine fortification of Larissa came to light due to a salvage excavation close to the central square of the modern city. Two parts of the city wall with a rectangular tower each, erected above a Hellenistic architectural complex, have been unearthed. The segments of the wall have a NW-SE orientation and are 2.1 m wide and 13 m long in total. Only the foundations have been preserved; they are constructed with rubble masonry and ancient *spolia*, looted from one of the two ancient theatres of Larissa, in strong mortar. The segments belong to the South part of the fortification wall, which can be dated to the period after the destruction of the city by Goths in 482. The enceinte in all probability enclosed the hill of the *Phrouri-on*, i.e. the acropolis of the ancient city, and small areas to the South, East and West.

The South part of the city wall is for the first time recorded in this excavation in Larissa. This discovery, along with other finds, allows us not only to consider the perimeter of the fortification of the city as a whole, but also to estimate up to 21-23 h the size of the city in Late Antiquity.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βελένης Γ., 1998. *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη.
- Γιαλούρη Α., 2006. Η κεντρική υδατοδεξαμενή της Λάρισας στα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια, στο *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 41-51.
- Γιαλούρη Α., 2008. Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Λάρισα, στο *Λάρισα, 8000 χρόνια νεότητας*, Λάρισα, Αθήνα, 40-56.
- Κανονίδης Ι., 1998. Νεότερα στοιχεία από τις ανασκαφές του 1998 σχετικά με τα υστεροβυζαντινά κοιμητήρια στη Θεσσαλονίκη, *ΑΕΜΘ* 12, 183-194.
- Karagiorgou O., 2001. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd – 7th Century A.D.). The Archeological Evidence*, vol. 1, Oxford (διδ. διατριβή).
- Ναλπάντης Δ., 2003. *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, Ταφές και ευρήματα*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α. Κ., 1958. *Η αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική, Μέρος Α΄, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, 2, Αθήνα.
- Σδρόλια Στ., 1991. Λάρισα. Οδός Φιλελλήνων 87-88, *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 241.
- Σδρόλια Στ., 2006. Ανασκαφική έρευνα στην πλατεία Νέας Αγοράς στη Λάρισα, *ΑΕΘΣΕ* 2, Βόλος, 441-455.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Δεκαπέντε χρόνια ανασκαφών στην αρχαία Λάρισα, στο *Θεσσαλία*, 153-178.
- Τζιαφάλιας Α., 2008. Αρχαίο θέατρο Λάρισας: Πώς ένα όνειρο έγινε πραγματικότητα, στο *Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, 207-223.

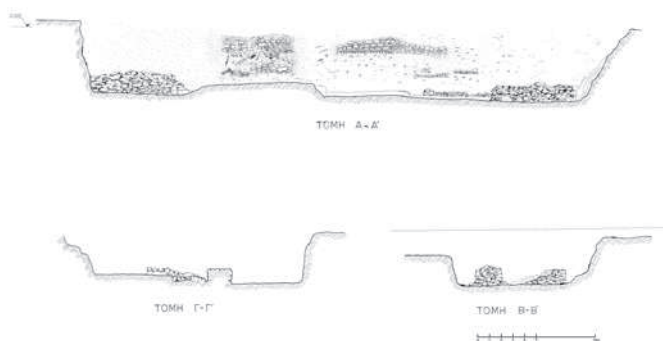

Εικ. 2. Λάρισα. Παλαιοχριστιανική οχύρωση. Κάτοψη.

Εικ. 1. Λάρισα. Παλαιοχριστιανική οχύρωση. Άποψη της ανασκαφής από τα δυτικά.

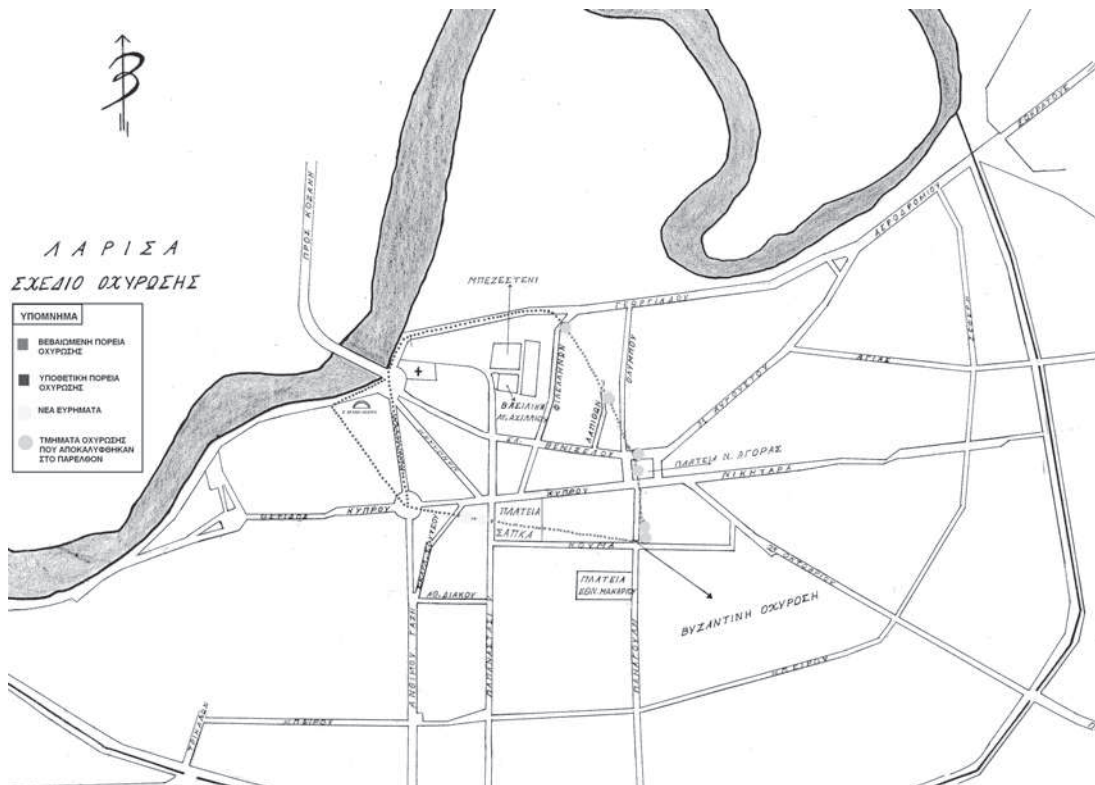
Εικ. 3. Λάρισα. Παλαιοχριστιανική οχύρωση. Τομές κατά μήκος και πλάτος.

Εικ. 4. Λάρισα. Παλαιοχριστιανική οχύρωση. Πύργος Α' και ανατολικό τμήμα τείχους. Αποψη από νότια.

Εικ. 5. Λάρισα. Παλαιοχριστιανική οχύρωση. Δυτικό τμήμα τείχους και πύργος Β'. Αποψη από βόρεια.

Εικ. 6. Λάρισα. Παλαιοχριστιανική οχύρωση. Τοπογραφικό διάγραμμα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΜΠΕΖΕΣΤΕΝΙ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ*

Rana Lim, Σταυρούλα Σδρόλια

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Το Μπεζεστένι της Λάρισας υψώνεται στην κορυφή του λόφου του Φρουρίου (εικ. 1). Κτισμένο μεταξύ των ετών 1484 και 1506, όπως προκύπτει από αρχαιολογικές πηγές, αποτέλεσε το κέντρο του εμπορίου της Λάρισας μέχρι το 1799, οπότε καταστράφηκε από πυρκαγιά. Η θολοδομία και τα περιμετρικά καταστήματα κατέρρευσαν, οι πλευρικές εισόδους φράχθηκαν και άρχισε η επίχωσή του με σκοπό τη χρήση του ως αποθήκη πολεμικού υλικού. Στο διάστημα από το 1930 ως το 1962 χρησίμευσε ως Αρχαιολογικό Μουσείο, με τις αρχαιότητες σε πρόχειρα στέγαστρα στις εξωτερικές του πλευρές, ενώ μέχρι το 2008 στέγαζε τις αποθήκες και τα εργαστήρια συντήρησης της 7^{ης} ΕΒΑ.¹

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Το φθινόπωρο του 2008 διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό του κτιρίου, με χρηματοδότηση του Δήμου Λάρισας, και αποκαλύφθηκαν σημαντικά στοιχεία της ιστορίας του, που υποβοηθούν την αναστηλωτική μελέτη που εκπονεί ο Δήμος. Τα κυριότερα ευρήματα υπήρξαν τα εξής:

Αποκαλύφθηκε τμηματικά το δάπεδο του κτιρίου που βρίσκεται στη στάθμη της φραγμένης Ανατολικής εισόδου. Αποτελείται από πήλινα πλακίδια με ενσωματωμένα λιθόστρωτα τμήματα, που θα πρέπει να προέκυψαν από μεταγενέστερες επισκευές. Το δάπεδο έχει τη μορφή διαδρόμου πλάτους 2 μ. (εικ. 2, 5), που περιτρέχει το εσωτερικό του κτιρίου σε απόσταση 2 μ. από τους περιμετρικούς τοίχους και περιβάλλει την περιοχή γύρω από τους δύο κεντρικούς πεσσούς που στηρίζουν τη θολοδομία του κτιρίου. Τα ενδιάμεσα χώματα μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους συγκρατούνται με πρόχειρο χαμηλό τοίχο, ύψους 0,40 μ. Η ευτελής αυτή κατασκευή στήριζε ίσως χαμηλό πάγκο έκθεσης των εμπορευμάτων στην τελευταία φάση λειτουργίας του κτιρίου (τέλη 18^{ου} αιώνα). Από την ίδια φάση προέρχονται και τα παλαιότερα από τα κινητά ευρήματα, που φθάνουν μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Αποκαλύφθηκαν επίσης οι βάσεις των δύο κεντρικών πεσσών, οι οποίες σώζονται σε ύψος 1 μ. από το δάπεδο. Είναι τριβαθμιδωτής μορφής, κτισμένες με αρχαιότερο υλικό και σώζουν ενδιαφέρον σύστημα ενίσχυσης με ξυλοδεσιές (εικ. 3-5). Η θεμελίωση των πεσσών και των πλευρικών τοίχων φθάνει στο 1 μ. κάτω από το δάπεδο, ενώ διαπιστώθηκε η ύπαρξη αναβαθμού περιμετρικά, που είναι πλατύτερος ανατολικά και σχηματίζει πεζούλι.

Τέλος, προέκυψαν στοιχεία για το καμαροσκέπαστο κτίριο που βρίσκεται ενσωματωμένο στη Βόρεια πλευρά του κτιρίου, το λεγόμενο θησαυροφυλάκιο. Αυτό είναι θεμελιωμένο στο 1 μ. πάνω από το δάπεδο του κεντρικού χώρου, άρα δεν ανήκει στην αρχική φάση του και μάλλον χρονολογείται μετά την καταστροφή του 1799, ενώ πιθανότατα χρησίμευσε ως αποθήκη πολεμικού υλικού με ανεξάρτητη είσοδο (εικ. 2).

* Η παρούσα μελέτη παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση τοίχου.

1. Τουφεξής – Κατακούτα – Σδρόλια – Μουσιώνη 2001. Kiehl – Deriziotis 1990.

SUMMARY

EXCAVATIONS IN THE BEDESTEN OF LARISSA

Rana Lim, Stavroula Sdrolia

The Bedesten of Larissa, dated to the period between 1484 and 1506, underwent a small investigation in 2008, in order to make possible the architectural study of the building. Here are the main results of this excavation:

The tile pavement, repaired in parts with stone-paving, has been discovered. Its level is the same to the threshold of the Eastern entrance, which today is blocked with masonry. This pavement has the form of a passageway, situated at a distance of 2 m from the walls around the area of the central piers. A short wall of rough masonry, found between the walls and the pavement, probably supported a bench running along the interior face of the walls. The bases of the two central piers, preserved up to 1 m above the pavement, are three-stepped. The so-called treasury to the North of the building is a later addition and can be dated to the period after the great fire that devastated the Bedesten in 1799.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Kiehl M. – Deriziotis L., 1990. The Old Bedesten of Larissa (Yenisehir) in Restoration, στο Majda T. (επιμ.), *Seventh International Congress of Turkish Art*, Warsaw, 139-145.
- Τουφεξής Γ. – Κατακούτα Σ. – Σδρόλια Σ. – Μουσιώνη Λ., 2001. *Το Μπεζεστένι και οι Αγορές της Λάρισας από τα Αρχαία έως τα Νεότερα χρόνια*, Λάρισα.

Εικ. 1. Το Μπεζεστένι Λάρισας. Όψη από νοτιοανατολικά.

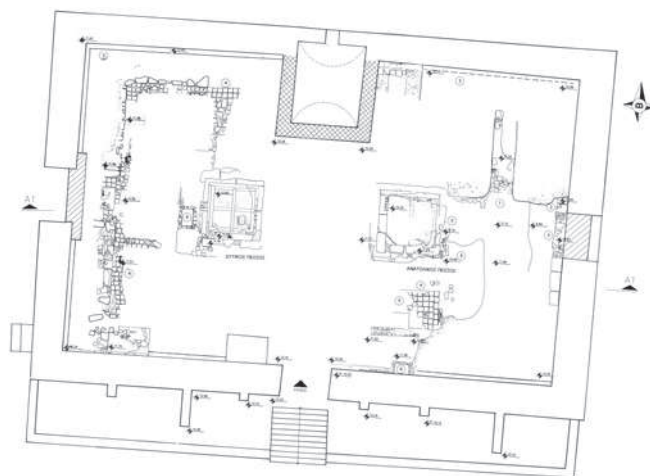
Εικ. 2. Το Μπεζεστένι Λάρισας. Ο αποκαλυφθείς πλακόστρωτος διάδρομος.

Εικ. 3. Το Μπεζεστένι Λάρισας. Δυτικός πεσσός.

Εικ. 4. Το Μπεζεστένι Λάρισας. Ανατολικός πεσσός.

Εικ. 5. Το Μπεζεστένι Λάρισας. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΝΑΟΥ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΛΑΡΙΣΑΣ

Μάριος Μητσάτσικας, Βασιλική Τούλη

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου Ψυχικού Λάρισας (**εικ. 1**) φέρει εξαιρετικές τοιχογραφίες του 1842, φιλοτεχνημένες από το εργαστήριο του Χιοναδίτη ζωγράφου Ζήκου Μιχαήλ. Η συντήρησή τους απετέλεσε συνειδητή αναγκαιότητα για την διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής.

Η πρώτη φάση επισκευής του μνημείου (1995) περιέλαβε στερεωτικές εργασίες και συγκεκριμένα, επισκευή στέγης, αρμολογήματα και μερική υποθεμελίωση, εργασίες, οι οποίες απετέλεσαν τη βάση για την εκτέλεση των εργασιών του διακόσμου.

Μετά την εκπόνηση μελέτης από τον συντηρητή Αντρέα Μπέκο και την έγκρισή της από το Υπουργείο Πολιτισμού, το έργο με τίτλο «Συντήρηση τοιχογραφιών Ι. Ν. Αγίου Αθανασίου Δ. Δ. Ψυχικού Δήμου Κρανώνος Ν. Λάρισας» εντάχθηκε στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και υλοποιήθηκε από τον Ιούλιο του 2007 έως τον Οκτώβριο του 2008. Την επίβλεψη του έργου είχαν οι υπογράφωντες υπό την εποπτεία της Προϊσταμένης της 7^{ης} Ε.Β.Α., Ασπασίας Ντίνα. Στις εργασίες συμμετείχαν η συντηρήτρια έργων τέχνης Κασσιανή Μάνδρου και οι τεχνικοί συντήρησης Μιχάλης Παυλής, Δημήτρης Αλεξίου, Αντωνία Μάγκου, Θεοδώρα Πανταζή, Ευαγγελία Ψημμένου και Δημήτρης Χατζηστάμος.

ΟΙ ΦΘΟΡΕΣ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ

Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν φθορές, οι οποίες καθιστούσαν αναγκαία την πραγματοποίηση των εργασιών συντήρησης. Οι φθορές εντοπίζονταν σε μεγάλη έκταση στα σημεία όπου το κτίριο δέχθηκε καταπόνηση από σεισμικές δονήσεις ή παλαιότερες εργασίες επισκευής, και οφείλονταν ακόμη στην παρουσία υγρασίας στα κατώτερα σημεία των τοίχων ή τμήματα της οροφής.

Η παρουσία υγρασίας επηρέασε τα υγροσκοπικά υλικά του μνημείου και προκάλεσε φθορές στις τοιχογραφίες, όπως αποκόλληση των τοιχογραφιών από το υπόστρωμά τους, την απολέπιση και την κονιορτοποίηση των χρωστικών.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η δημιουργία αλάτων στην επιφάνεια των τοιχογραφιών, κυρίως στον ανατολικό και νότιο τοίχο, όπως και στις επιφάνειες των τόξων των θόλων, με αποτέλεσμα να μη διακρίνονται τα θέματα των παραστάσεων.

Τη ζωγραφική επιφάνεια κάλυπτε επίσης παχύ στρώμα βερνικιού και αιθάλης (**εικ. 3α**).

Περιμετρικά του ναού, στο ύψος της ποδέας, οι τοιχογραφίες καλύπτονταν με επίχρισμα ασβέστη και τσιμεντοκονίαμα (**εικ. 4α**), όπως επίσης στους τέσσερις κίονες του ναού. Παρατηρήθηκαν ακόμη κακότεχνες επιζωγραφήσεις (**εικ. 2α**), στην μορφή του Παντοκράτορα στο κεντρικό κλίτος, σε πρόσωπα των αγίων στο βόρειο τοίχο, εκδορές, χτυπήματα, χαράξεις των μορφών στα κατώτερα σημεία, καθώς και νεότερες επεμβάσεις με τσιμεντοκονίαμα (**εικ. 5α**), που αλλοίωναν την αισθητική των τοιχογραφιών

---

1. Αγραφιώτης 1977. Γουργιώτη 2001. Μακρής 1981. Μπέκος 2005. Παϊσίου 1960. Χούλια 1985. ΤΕΔΚ. Ν. Λάρισας 2005.

ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού πραγματοποιήθηκαν με απόλυτο σεβασμό στην αυθεντικότητά τους και στα ποικίλα μηνύματα που μεταφέρουν.

Για την αντιμετώπιση της υγρασίας πραγματοποιήθηκε αποστραγγιστικό έργο στη βόρεια και ανατολική πλευρά με την επίβλεψη της μηχανικού Αικατερίνης Πλασταρά.

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες συντήρησης, που περιέλαβαν αρχικά, στερέωση του σαθρού και αποκολλημένου υποστρώματος με ενέματα, στερέωση του ζωγραφικού στρώματος και αφαίρεση των νεότερων κονιαμάτων τσιμέντου και των επιχρισμάτων ασβέστη. Στη συνέχεια έγινε καθαρισμός της ζωγραφικής από τα νεότερα βερνίκια (**εικ. 4β, 5β**), τα άλατα και την αιθάλη και αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις (**εικ. 2β, 3β**). Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκαν τα παλαιότερα όρια των παραθύρων στη νότια πλευρά, που καλύπτονταν από νεότερα επιχρίσματα.

Λαμβάνοντας υπόψιν την καλλιτεχνική και ιστορική αξία των τοιχογραφιών, αποφύγαμε την αισθητική αποκατάστασή τους και τις ζωγραφικές συμπληρώσεις, αναδεικνύοντας την αισθητική αξία της υπάρχουσας ζωγραφικής.

Για την καταγραφή και τεκμηρίωση των επεμβάσεων έγινε πλήρης φωτογραφική και ημερολογιακή τεκμηρίωση, όπως και συνεχής καταγραφή των περιβαλλοντικών συνθηκών του ναού.

Τέλος, για την πλήρη προστασία και ανάδειξη του διακόσμου, αντικαταστάθηκαν τα παλαιά κουφώματα με καινούργια και τοποθετήθηκε νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση και φωτισμός.

SUMMARY

CONSERVATION OF WALL PAINTINGS OF THE CHURCH
OF AY. ATHANASIOS, LARISA

Marios Mitsatsikas, Vasiliki Toulι

The church of St. Athanassios in Psychiko near Larissa is a three-aisled, vaulted basilica built in 1839. Its interior wall paintings were made in 1842 by Zecos Michael, Constantinos and Constantinos from Chionades (Epirus), a village famous for its painters in the 19th century. The inscription mentions the contribution of the entire community in the decoration, which was executed when the proestos was Georgios Coutsikopoulos.

The most prominent feature of the interior decoration is the round panels with different figures of Christ, situated at the centre of the vaults, around which the separate sections of the Christological scenes are gathered. We observe the same arrangement in the biographical scenes of six saints, which are placed in the vaults of the side aisles (St. John the Baptist, St. George, St. Catherine, St. Paraskevi, St. Seraphim of Fanari and St. Nikolaos).

The Akathistos Hymn is also depicted in the medium zone of decoration, which is completed with numeral saints, among which St. Georgios from Ioannina (+1839), whose first icon is made by the same artist, Michael Zecos.

The paintings of the Psychiko church were cleaned and restored by specialists of the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities in 2007 and 2008, with funds of the European Union and the Greek Ministry of Culture. This restoration made for the first time possible the understanding of the iconographic program, and the perception of its special features, as the intense colours with the prevalence of red, the decorative character and the realistic details in natural and architectural landscape. These characteristics, the rendering of the figures and the display of the iconographic program are also encountered in the works of the same artists in the Metaxochori, district of Agia (church of St. George and St. Paraskevi, dated 1843 / 1852).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγραφιώτης Δ., 1977. Ο Χιονιαδίτης αγιογράφος Μιχαήλ Ζήκος και η συντροφιά του στο Μεταξοχώρι της Αγιάς, *Ηπειρωτική Εστία*, Ιουλ. – Αύγουστος, τεύχ. 303-304, 507-521.
- Γουργιώτη Λ., 2001. *Λιθανάγλυφα και Μάστοροι της Πέτρας στη Δυτική Θεσσαλία, 19^{ος} – αρχές 2^{ου} αι.*, Λάρισσα, 131-137.
- Μακρής Κ., 1981. *Χιονιαδίτες ζωγράφοι, 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιαδίτες της Ηπείρου*, Αθήνα.
- Μπέκος Α., 2005. *Μελέτη συντήρησης τοιχογραφιών, Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου Ψυχικού Λάρισσας, Δήμος Κρανώνα*, Αθήνα.
- Παΐσιου Γ. 1960. *Αγιογραφία και Αγιογράφοι Χιονιάδων*, Ιωάννινα.
- ΤΕΔΚ. Ν. Λάρισσας 2005. *Οδηγός Νομού Λάρισσας*.
- Χούλια Σ., 1985. Ψυχικό Λάρισσας, Άγιος Αθανάσιος, ΑΔ 40, *Χρονικά*, 215.

Εικ. 1. Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου Δ.Δ. Ψυχικού Λάρισας.

Εικ. 2α. Κεντρικό κλίτος. Τμήμα ασυντήρητης τοιχογραφίας με θέμα τον Ιησού Χριστό και τέσσερις προφήτες το οποίο έχει επιζωγραφιστεί.

Εικ. 2β. Μετά την συντήρηση αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφίες με αποτέλεσμα, να αναδειχθεί όλη η σύνθεση καθώς και το πραγματικό πρόσωπο του Ιησού Χριστού.

Εικ. 3α. Κόγχη Ιερού. Τμήμα ασυντήρητης τοιχογραφίας με θέμα την Πλατυτέρα και τους Ιεράρχες, στην οποία παρατηρούνται εκτεταμένες φθορές όπως επιχρίσματα βερνικιών, επικαθήσεις αλάτων και αιθάλης, αποκολλήσεις υπο-

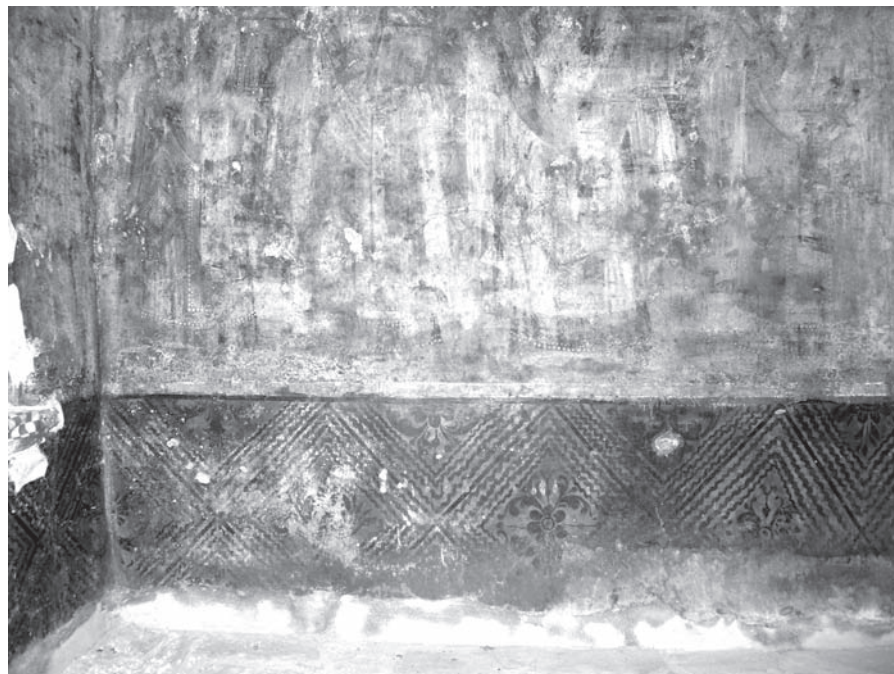
στρώματος τοιχογραφιών, απώλειες υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας.
Εικ. 3β. Αποτέλεσμα μετά τις εργασίες συντήρησης.

Εικ. 4α. Τμήμα θόλου νότιου κλίτους με θέμα τον Αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο, στον οποίο παρατηρείται εκτεταμένη ρωγμή η οποία έχει πληρωθεί με τσιμεντοκονίαμα. Επί-

σης παρατηρείται επικάθηση αλάτων, αιθάλης, επιχρίσματα βερνικιών.
Εικ. 4β. Αποτέλεσμα μετά τις εργασίες συντήρησης.

Εικ. 5α. Νότιος τοίχος Διακονικού. Τμήμα ασυντήρητης τοιχογραφίας με θέμα ολόσωμους αγίους, στην οποία παρατηρούνται επιχρίσματα βερνικιών, επικαθήσεις αλάτων και αιθάλης, αποκολλήσεις υποστρώματος τοιχογραφιών, απώλειες υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας, παρουσία τσιμεντοκονιαμάτων στην βάση της ποδέας.

Εικ. 5β. Αποτέλεσμα μετά τις εργασίες συντήρησης.

**ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΟ ΣΤΟΜΙΟ (ΤΣΑΓΕΖΙ)
ΔΗΜΟΥ ΕΥΡΥΜΕΝΩΝ Ν. ΛΑΡΙΣΑΣ**

Ασπασία Ντίνα, Ιωάννης Βλαχοστέργιος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Από την άλλοτε Βυζαντινή μονή διατηρείται μόνο το καθολικό, ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός αθωνικού τύπου με διώροφη λιτή και τέσσερα παρεκκλήσια, του τέλους του 15^{ου} αι. Το μνημείο υπέστη κατά καιρούς φθορές, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν άλλοτε ευκαιριακά και άλλοτε συντονισμένα, ανάλογα με τις δυνατότητες κάθε εποχής. Οι θόλοι του καθολικού κατέρρευσαν μετά την πυρκαγιά του 1868. Τότε καταστράφηκαν τα κελιά και η τράπεζα της μονής. Επακολούθησε η αναστήλωση των τεσσάρων κίωνων του ναού και η στέγασή του με πρόχειρη κυρτή στέγη. Από το 1973 μέχρι και το 1987, οπότε κατέρρευσε η στέγη του ναού, διενεργούνταν ανά τακτά διαστήματα εργασίες συντήρησης του μνημείου από την 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Κατόπιν μελέτης που συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα Σταύρο Μαμαλούκο η αναστήλωση του μνημείου εντάχθηκε στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης.

Στην ανακοίνωση τοίχου παρουσιάστηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου που υλοποιήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα από 1-7-2004 έως 31-12-2008. Οι εργασίες περιλάμβαναν: διερεύνηση του μνημείου, ενίσχυση του εδάφους γύρω και μέσα στο ναό, αποκατάσταση του υπάρχοντος κελύφους του ναού, αντικατάσταση των κίωνων, εξυγιάνσεις των στεγών των παρεκκλησίων και των τυπικαριών, ανακατασκευή του δυτικού περιστώου, της λιτής και του συνόλου της ανωδομής του ναού, κατασκευή των τεταρτοσφαιρίων, των βαρελόσχημων θόλων, του ψηλοτύμπανου τρούλου, καθώς και του συνόλου των στεγών, οι οποίες θα φέρουν επικάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ Ι. Ν. ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗ ΓΕΛΑΝΘΗ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

*Γεώργιος Μαστρογιάννης (Συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης ΤΕ, αρ.514Υπ.Πο),
Περικλής Μητρονάτσιος (Τεχνικός Συντήρησης Έργων Τέχνης)*

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται στο χωριό Γελάνθη Καρδίτσας και ανήκει στο Δήμο Μουζακίου. Κτίστηκε το 1813 από κατοίκους του χωριού. Ακολουθεί τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Στη Δυτική πλευρά έχει δικίονιο διώροφο νάρθηκα-γυναικωνίτη. Εξωτερικά υπάρχουν μεταγενέστερες λιθόκτιστες αντηρίδες. Ο κυρίως ναός είναι ορθογώνιος με διαστάσεις 8,90 μ. (μήκος) x 9,60 μ. (πλάτος). Οι τοιχογραφίες έχουν γίνει με την τεχνική *al secco* και χρονολογούνται το 1843. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος παρουσιάζει ομοιότητες με αυτόν του ναού του Αγίου Αθανασίου στο Ρουμ Παλαμά (1811) και αποδίδεται σε Σαμαριναίους ζωγράφους. Αξιόλογο είναι το ξυλόγλυπτο τέμπλο του, το οποίο κατασκευάστηκε στις αρχές του 19ου αι.

Ο ναός κρίθηκε ακατάλληλος προς χρήση μετά το σεισμό του 1967 και έκτοτε εγκαταλείφθηκε. Οι περιβαλλοντικές παράμετροι και ουσιαστικά η επίδραση της υγρασίας, σε όλες τις μορφές της, επιδείνωσαν δραματικά την κατάσταση διατήρησής του.

ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ

Οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν φθορές, οι οποίες εντοπίζονται:

α) Στα στρώματα προετοιμασίας (κονιάματα), όπου υπάρχει ολική απώλεια της προετοιμασίας, η οποία έχει συμπαράσσει και τη ζωγραφική επιφάνεια σε πολλές περιπτώσεις.

β) Αποκολλήσεις από τη λιθοδομή και πλαστική παραμόρφωση (φουσκώματα) [εικ. 1].

γ) Διαμπερείς ρωγμές, ως 2-3 εκ., με περιμετρικά αναπτυγμένες αποκολλήσεις και ολικές αποκολλήσεις, ενώ σε άλλα τμήματα παρατηρείται πλήρης κατάρρευση.

δ) Οι χρωστικές είναι γαιώδεις με έντονη απορροφητικότητα, ενώ το οργανικό συνδετικό υλικό έχει κατά τόπους εξασθενήσει, καθιστώντας τη ζωγραφική επιφάνεια εύθριπτη.

ε) Το σύνολο των τοιχογραφιών φέρει ρύπους αιθάλης και λιπαρών ουσιών. Οι επικαθήσεις από αιωρούμενα σωματίδια, σε συνδυασμό με την επίδραση της υγρασίας και γενικότερα των περιβαλλοντικών παραμέτρων, έχουν κατά τόπους εμποτίσει τη ζωγραφική.

στ) Ακόμη, παρατηρείται ύπαρξη πέπλου αλάτων, ιδιαίτερα έντονου τοπικά, καθώς και εμφάνιση μυκήτων, άλλοτε με μορφή μούχλας και άλλοτε με μαύρες κηλιδώσεις (εικ. 2).

ζ) Τέλος, εντοπίζονται μεταγενέστερες επεμβάσεις στη Δυτική πλευρά, στην παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και σε αυτήν του Άρχοντος Μιχαήλ, οι οποίες είναι σύγχρονες με την επιγραφή που αποδίδει τμήμα του έργου σε δεύτερο συνεργείο αγιογράφων με διαφορά ετών από το πρώτο, όπως και προσχέδια παλαιότερου έργου.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών αποτελεί εφαρμογή της εγκεκριμένης από το ΥΠΠΟΤ σχετικής μελέτης της 7ης ΕΒΑ για το ναό, του 2004. Οι εργασίες που απαιτούνται είναι: η στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και του υποστρώματος, ο καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και η αισθητική αποκατάσταση.

Οι εργασίες ξεκίνησαν στις 22/08/08 και συνεχίστηκαν έως και τις 13-10-08, οπότε διεκόπησαν λόγω έλευσης του χειμώνα. Η επανέναρξη των εργασιών έγινε στις 20-4-09 και η λήξη στις 10-06-09. Οι τοιχογρα-

φίες που συντηρηθήκαν είναι αυτές στην περιοχή του τρούλου μέχρι τους Ευαγγελιστές, στη Νότια καμάρα, καθώς και στη Δυτική πλευρά. Συνολικά αποκαταστάθηκαν 119 τ.μ. τοιχογραφικού διάκοσμου.

ΥΛΙΚΑ-ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Για την αντιμετώπιση των ανωτέρω προβλημάτων το συνεργείο υλοποίησε σταδιακά τις ακόλουθες εργασίες:

Σωστικές ενέργειες

Στη φάση αυτή προηγήθηκαν κατά τόπους και όπου χρειαζόταν οπλισμοί με γάζες εμποτισμένες με διάλυμα PARALOID B72 περιεκτικότητας 15%, προκειμένου να διασφαλίσουμε την ακεραιότητα τμημάτων, για τα οποία εγκυμονούσε άμεσος κίνδυνος κατάρρευσης.

Τοποθέτηση ταινιών αντιστήριξης (στεφανώματα)

Εφαρμόστηκε στα όρια των ακμών της τοιχογραφίας με τη λιθοδομή. Πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, με διαφοροποίηση στην κοκκομετρία του υλικού κατασκευής.

Σε πρώτο στάδιο έγινε ένα κονίαμα αποτελούμενο από 3 μέρη άμμο λατομείου, 2 μέρη υδράσβεστο, 1/2 μέρος θηραϊκή γη, 1/2 μέρος μαρμαρόσκονη και 1 μέρος κεραμάλευρο. Αυτό τοποθετήθηκε για καλύτερη πλήρωση στις ακμές. Να σημειωθεί ότι πριν από τα στεφανώματα τοποθετήθηκαν όπου ήταν εφικτό λεπτοί ελαστικοί σωλήνες (καθετήρες), ώστε στη συνέχεια να γίνει από εκεί η έγχυση των στερεωτικών υλικών.

Το τελικό στεφάνωμα έγινε σε δεύτερο στάδιο με κονίαμα αποτελούμενο από 3 μέρη χαλαζιακή άμμο, 2 μέρη υδράσβεστο τύπου chaux blanche, 1/2 μέρος θηραϊκή γη, 1/2 μαρμαρόσκονη και 1 μέρος κεραμάλευρο. Η πλήρωση έγινε μέχρι 2 χιλ. κάτω από τις ακμές και με απότριψη. Όπως προβλέπεται από τη μελέτη, με την ίδια σύνθεση υλικών και την ίδια μέθοδο έγιναν και οι πληρώσεις περιμετρικά του έργου (εικ. 3).

Εργασίες έμφραξης ρωγμών και τριχοειδών ρωγμών

Έγινε με υλικά πολύ μικρής κοκκομετρίας (πούδρας) και αναλογίες που χρησιμοποιήσαμε και στα στεφανώματα.

Στερέωση του υποστρώματος και αποκατάσταση της επαφής του με το υποστήριγμα

Μετά από προσεκτικό έλεγχο εντοπίστηκαν όλες οι περιοχές στις οποίες έχει δημιουργηθεί πλαστική παραμόρφωση (φουσκώματα, εξάρσεις) και παρουσιάζουν επικινδυνότητα κατάρρευσης. Σ' αυτές τις περιοχές τοποθετήθηκαν λεπτοί ελαστικοί σωλήνες (καθετήρες), καθώς και βελόνες παρακέντησης πάνω σε προϋπάρχουσες φθορές ή ρωγμές και με τη χρήση ειδικής συσκευής ενεμάτων (εικ. 4) αλλά και σύριγγες τροφοδοσίας των 100 ml (εικ. 5) διοχετεύσαμε υδαρές διάλυμα, το οποίο αποτελείτο από 60gr chaux blanche, 100 ml απιονισμένο νερό, 10 ml grimal ac-532 και 2gr γλουταμινικό νάτριο.

Η υδαρότητα του διαλύματος ρυθμιζόταν ανάλογα με την έκταση της αποκολλημένης επιφάνειας, τροποποιώντας τη σύνθεση με την προσθήκη αδρανών στο υπάρχον ένεμα, όπως μαρμαρόσκονη, θηραϊκή γη και λευκό χαλαζία. Όπου κρίθηκε αναγκαίο, έγινε εφαρμογή σταθερής πίεσης από ακλόνητο σημείο, ώστε να έχουμε κατά το δυνατόν επαναφορά των κονιαμάτων στην αρχική τους θέση (εικ. 6).

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί η χρήση της συσκευής "sistema di micro-iniezioni e fugatura" της Bresciani (εικ. 7) για πρώτη φορά στον Ελλαδικό χώρο. Η συσκευή επιτρέπει τον απόλυτο έλεγχο της διαδικασίας έγχυσης των ενεμάτων με αποτέλεσμα την επιτυχή στερέωση όλων των σημείων χωρίς καμία διακινδύνευση της ζωγραφικής. Ο συντηρητής φέρει στο χέρι του όργανο ελέγχου της πίεσης (μανόμετρο) του ενέματος που εγχέεται. Με βάση την ένδειξη ρυθμίζει τη ροή αυξομειώνοντας ή και αφαιρώντας ένεμα που έχει ήδη εγχύσει. Με τον τρόπο αυτό υπάρχει μονίμως απόλυτος έλεγχος σε πραγματικό χρόνο της πίεσης και της ποσότητας του ενέματος που εφαρμόζεται στην τοιχογραφία και τη λιθοδομή.

Καθαρισμός ζωγραφικής επιφανείας

Ο καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από επικαθίσεις ρύπων και αλάτινων στρωμάτων έγινε με χρήση γέλης ανθρακικών αλάτων με την εξής σύνθεση: 100ml απιονισμένο νερό, 6gr καρβοξυλομεθυλοκυτ-

ταρίνη, 3gr όξινο ανθρακικό αμμώνιο, 3gr όξινο ανθρακικό νάτριο, 2,5gr E.D.T.A. εθυλοδιαμινοτετραοξεικό, 1 ml DESOGEN (εικ. 8). Η έκπλυση του διαλύτη έγινε με απιονισμένο νερό. Τέλος, τα άλατα αφαιρέθηκαν με επικάλυψη γέλης σεπιόλιθου που περιείχε E.D.T.A. (εικ. 9). Η στερέωση ζωγραφικής επιφανείας έγινε με Lascaux Hydroground 2-4-6% σε απιονισμένο νερό.

Αισθητική αποκατάσταση

Οι επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης έγιναν στη μικρότερη δυνατή έκταση και σε σημεία που κρίθηκε αναγκαίο, ώστε να διαφυλαχθεί η αυθεντικότητα και η ιστορία του μνημείου. Χρωματική συμπλήρωση πραγματοποιήθηκε στα σημεία όπου υπήρχε απώλεια του ζωγραφικού στρώματος και το λευκό υπόστρωμα προβάλλεται έντονα διαταράσσοντας την αισθητική ενότητα. Η επέμβαση δεν πραγματοποιήθηκε σε περιοχές καθοριστικές για τη διαμόρφωση της καλλιτεχνικής φυσιογνωμίας του δημιουργού, όπως στις μορφές των αγίων, αλλά σε σημεία που συμπληρώνουν τον τοιχογραφικό διάκοσμο, όπως στον κάμπο. Υλοποιήθηκε με σκόνες και συνδετικό ακρυλικό πολυμερές, ώστε να επιτυγχάνεται η διαύγεια και η διαφάνεια (λαζούρα).

Τέλος, η αισθητική αποκατάσταση είναι διαφορετικού τόνου, ώστε να ξεχωρίζει από την αυθεντική τοιχογραφία και να αφήνει αβίαστα το θεατή να καταλήξει έπειτα από παρατήρηση στη διάκρισή της, χωρίς όμως να διαταράσσεται η αισθητική ενότητα του έργου (εικ. 10).

ΜΕΤΡΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΜΕΤΑ ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

- α) Τακτικός έλεγχος της κατάστασης της στέγης για αποφυγή εισερχόμενης υγρασίας από όμβρια ύδατα.
- β) Διευθέτηση του φαινομένου αναρριχώμενης υγρασίας που εμφανίζεται στο βόρειο τοίχο, καθώς και τοποθέτηση υδρορροής για την απορροή των όμβριων υδάτων.
- γ) Ρύθμιση και έλεγχος των περιβαλλοντικών παραμέτρων που επικρατούν στο χώρο κυρίως κατά τη χειμερινή περίοδο.
- δ) Τοποθέτηση εσωτερικού απαγωγού για τον έλεγχο των ρύπων κυρίως από τα αναμμένα κεριά.
- ε) Αποφυγή οποιασδήποτε επέμβασης επί του ζωγραφικού έργου (προσθήκη καρφιών ή καλωδίων, γενικές καταπονήσεις).

Εικ. 1. Φουσκαωμένη -αποκολλημένη από τη λιθοδομή τοιχογραφία.

Εικ. 2. Πριν την συντήρηση.

Εικ. 3. Στοκαρίσματα και αναμονές για το ένεμα.

Εικ. 4. Ενέματα με χρήση ειδικής συσκευής ενεμάτων για τοιχογραφίες. Διακρίνεται το μανόμετρο με το οποίο ελέγχεται συνεχώς η πίεση του ενέματος στην τοιχογραφία, ενώ μέσω ενσύρματου χειριστηρίου ρυθμίζεται η ποσότητα και η κατεύθυνση του υλικού.

Εικ. 5. Η παραδοσιακή μέθοδος στερέωσης.

Εικ. 6. Εξάσκηση πίεσης στην αποκολλημένη επιφάνεια.

Εικ. 7. Η συσκευή “sistema di micro-iniezioni e fugatura”.

Εικ. 8. Τοποθέτηση κομπρέσας καθαρισμού και melinex για καλύτερο αποτέλεσμα στα άλατα.

Εικ. 9. Εφαρμογή πάστας προσφυτικής αργίλου με προσθήκη ανθρακικών αλάτων για την αφαίρεση σκληρών αλάτων.

Εικ. 10. Μετά την συντήρηση.

Ο ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΚΟΥΡΣΟΥΜ ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ¹

Γεώργιος Πανταζής, Κρυσταλλία Μαντζανά

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Το Κουρσούμ τζαμί είναι ένα από τα μεγαλύτερα και εντυπωσιακότερα τεμένη στην Ελλάδα. Είναι το μοναδικό από τα συνολικά οκτώ τζαμιά που υπήρχαν στην πόλη των Τρικάλων το οποίο σώζεται μέχρι τις μέρες μας. Το όνομά του προέρχεται από το μολύβδο με τον οποίο ήταν σκεπασμένος ο τρούλος του (στην Τουρκική *kursun* θα πει μολύβδος).

Στην **εικ. 1** παρουσιάζεται το τζαμί στη σημερινή του μορφή, το οποίο βρίσκεται στη Νότια είσοδο της πόλης στην όχθη του ποταμού Ληθαίου. Δίπλα του βρίσκεται σήμερα ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου, καθώς και ο τουρμπές (μαυσωλείο) στον οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, έχει ενταφιαστεί ο ιδρυτής του τζαμιού, που θεωρείται ο *Osman Şah Bey* ή αλλιώς *Osman Pasa*. Σύμφωνα με τον τούρκο ποιητή *Mustafa Sai Celebi*, ο *Osman Şah* ανέθεσε την κατασκευή του έργου στον αρχιτέκτονα *Sinan*, ίσως τον πιο φημισμένο αρχιτέκτονα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Υπολογίζεται ότι το τέμενος ανεγέρθηκε γύρω στο 1557 μ.Χ., περίπου δέκα χρόνια πριν από τον θάνατο του *Osman Şah*.

Το κτίριο έχει τετράγωνο σχήμα διαστάσεων 21,32 μ. × 21,38 μ., ενώ το συνολικό του ύψος ανέρχεται στα 22,5 μ. Το πιο εντυπωσιακό τμήμα του τζαμιού είναι ο τρούλος του, διαμέτρου 18 μ., ο οποίος παραπέμπει στο μεγαλοπρεπές τζαμί *Nurî Osmanié* της Κωνσταντινούπολης. Ο μιναρές αποτελείται από μια τετραγωνική βάση, πάνω στην οποία αναπτύσσεται ελικοττό κλιμακοστάσιο. Παλιότερα ο μιναρές είχε κωνική κορυφή, που όμως δεν διασώθηκε μέχρι σήμερα². Το μεχράμπ βρίσκεται στο κέντρο του νοτιοανατολικού τοίχου του τεμένους. Η επτάπλευρη κόγχη του έχει βάθος 73 εκ. Το *ιμπέρ* (*imber*) στο συγκεκριμένο τέμενος έχει καταστραφεί εντελώς. Μπροστά από την είσοδο του τεμένους υπάρχει μια στοά που στηρίζεται σε έξι μαρμαρίνους κίονες και καλύπτεται από πέντε μικρούς σφαιρικούς θόλους. Στο πίσω μέρος του τεμένους και σε απόσταση 13,2 μ. από τον Νοτιοδυτικό τοίχο του βρίσκεται ο τουρμπές (μαυσωλείο) του *Osman Şah*, όπου σύμφωνα με την παράδοση ενταφιάστηκε ο ιδρυτής του. Έχει οκταγωνικό σχήμα, ενώ στην κορυφή του δεσπόζει ένας ημισφαιρικός θόλος, ο οποίος στο παρελθόν, όπως και ο τρούλος του τζαμιού, ήταν καλυμμένος από φύλλα γαλάζιου μολύβδου.

Μετά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως είναι φυσικό, όλα τα τζαμιά και γενικότερα όλα τα κτίρια ή μνημεία τα οποία θύμιζαν την περίοδο αυτή έγιναν στόχος των ντόπιων κατοίκων, που τα κατέστρεψαν ή τα λεηλάτησαν. Παρόλ' αυτά, εξαιτίας της πολύ καλής του κατασκευής, ο κύριος οργανισμός του κτιρίου (τρούλος, τοιχοποιία) βρίσκεται σε αρκετά καλή κατάσταση και έτσι ήταν εφικτή η ανακατασκευή του (**εικ. 2**).

Σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση, η κατεύθυνση προς την οποία προσεύχονται οι Μουσουλμάνοι είναι σταθερή και ονομάζεται *Qiblah*. Η *Qiblah*, που ισχύει γενικά, είναι η διεύθυνση που ορίζεται από τον τόπο όπου βρίσκεται το τέμενος και την πόλη της Μέκκας, όπου σώζεται το ιερό μνημείο *Kaaba*. Στο πρώιμο Ισλάμ ως *qiblah* είχε επιλεγεί η αντίστοιχη διεύθυνση προς την πόλη της Ιερουσαλήμ και πιο συγκεκριμένα προς Τέμενος του Βράχου³ (Dome of the Rock).

1. Βλ. Κρασανάκης 2007.
2. Ορλάνδος 1929.
3. Abdali 1978. 1997.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Αντικείμενο αυτής της εργασίας αποτελεί ο προσδιορισμός του αστρονομικού προσανατολισμού του τεμένους και η έρευνα για το αν αυτός συνδέεται με τη μουσουλμανική παράδοση. Σκοπός είναι να διαπιστωθεί αν η χωροθέτηση και ο προσανατολισμός του τεμένους έγινε σε κάποια συγκεκριμένη διεύθυνση και αν ικανοποιείται το γενικώς παραδεκτόν ότι τα μουσουλμανικά τεμένη «βλέπουν» προς τη Μέκκα. Για το σκοπό αυτό ακολουθήθηκε η παρακάτω αστρογεωδαιτική μεθοδολογία που περιλαμβάνει:

- τον προσδιορισμό της θέσης του τεμένους σε ένα σύστημα αναφοράς. Αυτός έγινε χρησιμοποιώντας τη διαδικασία του δορυφορικού εντοπισμού. Προσδιορίστηκε η θέση του τεμένους στο παγκόσμιο γεωδαιτικό σύστημα αναφοράς (World Geodetic System - WGS '84). Οι γεωδαιτικές συντεταγμένες είναι πλάτος $\varphi = 39^{\circ} 32' 59''.1$, μήκος $\lambda = 21^{\circ} 46' 16''.3$ και το ορθομετρικό υψόμετρο $H = 110\text{m}$.
- τη γεωμετρική τεκμηρίωση του τεμένους, και τη δημιουργία του διαγράμματος της οριζόντιας τομής του. Για το σκοπό αυτό αποτυπώθηκαν περίπου 170 σημεία λεπτομερειών στον εσωτερικό και στον εξωτερικό χώρο, που αποδίδουν αναλυτικά την κάτοψη του τεμένους και του μασωλείου. Η λήψη των σημείων λεπτομερειών για την αποτύπωση της οριζόντιας τομής έγινε στο ύψος που αντιστοιχεί στο μέσο περίπου των ανοιγμάτων των κτιρίων. Η τελική ακρίβεια των συντεταγμένων x, y για κάθε σημείο είναι της τάξης των $\pm 5\text{mm}$. Έτσι προέκυψε το ψηφιακό διάγραμμα της κάτοψης του τεμένους (εικ. 3).
- τον προσδιορισμό του αστρονομικού προσανατολισμού του τεμένους. Με τον όρο αυτόν ορίζεται ο προσανατολισμός της διεύθυνσης του βασικού κατά μήκος άξονα κατασκευής του ως προς τον αστρονομικό Βορρά. Ως βασικός κατά μήκος άξονας του τεμένους ορίζεται ο κατά μήκος άξονας συμμετρίας του (εικ. 4). Υπολογίστηκε μαθηματικά η εξίσωση της βέλτιστης ευθείας, που υλοποιεί τον κατά μήκος άξονα συμμετρίας του τεμένους. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκε το διάγραμμα της κάτοψης, από το οποίο προέκυψαν οι συντεταγμένες των έντεκα σημείων στα οποία προσαρμόζεται η ευθεία (εικ. 4). Ο προσδιορισμός του αστρονομικού προσανατολισμού του τεμένους έγινε με αστρογεωδαιτικές μετρήσεις προς τον Πολικό Αστέρα, χρησιμοποιώντας σύγχρονο ολοκληρωμένο γεωδαιτικό σταθμό.

Αφού προσανατολίστηκε ως προς τον αστρονομικό Βορρά το διάγραμμα της κάτοψης του τεμένους, υπολογίστηκε το αστρονομικό αζιμούθιο του βασικού κατά μήκος άξονά του, ίσο με $135^{\circ} 53'$ με αβεβαιότητα $\pm 1'$.

- τον προσδιορισμό του αστρονομικού αζιμουθίου των διευθύνσεων Κουρσούμ – Μέκκα και Κουρσούμ – Ιερουσαλήμ (εικ. 5).

Με τη μέθοδο της γεωδαιτικής μεταφοράς⁴ είναι δυνατός αρχικά ο προσδιορισμός του γεωδαιτικού αζιμουθίου και η μετατροπή του σε αστρονομικό αζιμούθιο. Με τη μέθοδο αυτή υπολογίζεται το αζιμούθιο μιας διεύθυνσης 1-2 A12 και A21, όταν είναι γνωστές οι ελλειψοειδείς συντεταγμένες των δύο σημείων 1 (φ_1, λ_1) και 2 (φ_2, λ_2), στο ίδιο σύστημα αναφοράς. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα στοιχεία θέσης των τριών τόπων στο Παγκόσμιο Γεωδαιτικό Σύστημα αναφοράς WGS '84, ενώ στον Πίνακα 2 εμφανίζονται οι τιμές των αστρονομικών αζιμουθίων των δύο διευθύνσεων.

τόπος	φ (γεωδαιτικό πλάτος)	λ (γεωδαιτικό μήκος)
Τρίκαλα (Κουρσούμ)	$39^{\circ} 32' 59''.1$	$21^{\circ} 46' 16''.3$
Μέκκα (Kaaba)	$21^{\circ} 25' 19''.2$	$39^{\circ} 49' 26''.4$
Ιερουσαλήμ (Dome of the Rock)	$31^{\circ} 46' 48''.0$	$35^{\circ} 13' 11''.0$

Πίνακας 1. Συντεταγμένες Μέκκας, Ιερουσαλήμ, Τρικάλων

4. Βέης – Μπιλλήρης – Παπαζήση 1995. Λάμπρου 2003. Πανταζής 2002. Pantazis – Lambrou 2009.

Από	Πρός	Αστρονομικό Αζιμούθιο (°)
Τρίκαλα (<i>Κουρσούμ</i>) – Μέκκα (<i>Kaaba</i>)		134° 12' 18''
Τρίκαλα (<i>Κουρσούμ</i>) – Ιερουσαλήμ (<i>Dome of the Rock</i>)		121° 12' 39''

Πίνακας 2. Αστρονομικά αζιμούθια

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αντικείμενο της εργασίας, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί ο προσδιορισμός του αστρονομικού προσανατολισμού του τεμένους και η έρευνα για το αν με αυτόν επιβεβαιώνονται τα ισχύοντα στο Ισλάμ.

Με τις γεωδαιτικές και αστρογεωδαιτικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν προέκυψαν οι τιμές του αστρονομικού αζιμουθίου του βασικού κατά μήκος άξονα του τεμένους και η αντίστοιχη Τρικάλων – Μέκκας και Τρικάλων – Ιερουσαλήμ.

Παρατηρούμε ότι η τιμή του αστρονομικού αζιμουθίου του βασικού κατά μήκος άξονα του τεμένους 135° 53' βρίσκεται πολύ κοντά στην αντίστοιχη τιμή του αστρονομικού αζιμουθίου της διεύθυνσης Τρικάλων – Μέκκας 134° 12'. Αυτό αποδεικνύει ότι οι κτήτορες του τεμένους το θεμελίωσαν, έτσι ώστε ο προσανατολισμός του να ακολουθεί την ισλαμική παράδοση.

Πως όμως το πέτυχαν αυτό; Σίγουρα χρησιμοποιήθηκαν γνώσεις αστρονομίας. Από τους πρώτους αιώνες του ισλαμισμού αστρονόμοι ασχολήθηκαν με τον υπολογισμό της διεύθυνσης της Qibla από διάφορους τόπους της γης. Τον 4° αιώνα συντάχθηκε πίνακας από τον αστρονόμο Al Khalili, που υπολόγιζε τη διεύθυνση της Qibla για γεωγραφικά πλάτη από 10° έως 56° Βόρεια και μήκη από 10° έως 60° Ανατολικά. Ο ορισμός της συγκεκριμένης διεύθυνσης του τεμένους στα Τρίκαλα έγινε γνωρίζοντας τις συντεταγμένες των δύο τόπων και εφαρμόζοντας αντίστοιχη διαδικασία της γεωδαιτικής μεταφοράς. Αφού προσδιόρισαν το αστρονομικό αζιμούθιο, στη συνέχεια υλοποίησαν (χάραξαν) τη διεύθυνση αυτή στο έδαφος πριν από την ανέγερση του τεμένους. Η χάραξη (υλοποίηση) του αζιμουθίου στο έδαφος πιθανόν έγινε παρατηρώντας απ' ευθείας τον ήλιο ή κάποιο συγκεκριμένο αστέρα που ήταν ορατός από τα Τρίκαλα ή τον Πολικό Αστέρα. Επίσης ίσως να χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της σκιάς. Με την παρατήρηση κάποιου αστέρα, προσδιορίζεται το αστρονομικό αζιμούθιο της διεύθυνσης σημείο της γης – αστέρας τη στιγμή της παρατήρησης και υλοποιείται η συγκεκριμένη τιμή της γωνίας που ορίζει η Qibla, στο έδαφος.

Με την εργασία αυτή αποδεικνύεται ότι χρησιμοποιώντας κατάλληλα τις γεωδαιτικές και αστρογεωδαιτικές μετρήσεις είναι δυνατή η γεωμετρική τεκμηρίωση ενός τεμένους στη σημερινή του μορφή και παράλληλα η ερμηνεία του αστρονομικού προσανατολισμού του.

SUMMARY

THE ORIENTATION OF THE KOURSOUM MOSQUE AT TRIKALA

Georgios Pantazis, Krystallia Mantzana

The orientation of the Koursoum mosque at Trikala is studied in this paper. The Qiblah is the direction that should be faced when a Muslim prays during salah. This direction is imperatively traced towards the “Holy Rock” named Kaaba in Mecca. Any mosque in the world has to face the Kaaba. To be precise, the main axis of every mosque must have a specific direction towards the Kaaba in Mecca.

Firstly, the data concerning the construction of the mosque from its erection until today are presented. Secondly, all measurements taken in the Koursoum Camii in order to define its orientation, on the basis of geodetic and astro-geodetic methods of measurement and analysis, are described. By these measurements the position of the monument in the World Reference System was determined. The documentation of the geometric characteristics and the determination of the astronomical orientation are realized so that the astronomically oriented plan of the monument was drawn.

The astronomical azimuth of the main axis of the mosque has been proven to be $135^{\circ} 53' \pm 1'$ close enough to the azimuth between the erection place of the monument and the Kaaba in Mecca which is $134^{\circ} 12'$.

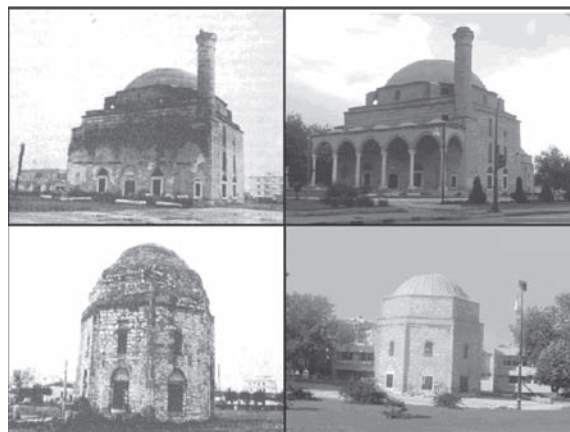
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abdali S. Kamal, 1978. *Prayer Schedules for North American*, American Trust Publications, Indianapolis.
- Abdali S. Kamal, 1997. *The Correct Qibla*, Washington D.C.
- Βέης Γ. – Μπιλλήρης Χ. – Παπαζήση Κ., 1995. *Ανώτερη Γεωδαισία*, Ε.Μ.Π., Σ.Α.Τ.Μ., Αθήνα.
- Κρασανάκης Γ., 2007. *Ο προσανατολισμός του μουσουλμανικού τεμένους Κουρσούμ τζαμί στα Τρίκαλα*, Αθήνα Ε.Μ.Π., Σ.Α.Τ.Μ. (Διπλ. εργασία).
- Λάμπρου Ε., 2003. *Ανάπτυξη Μεθοδολογίας Αστρογεωδαιτικών Προσδιορισμών με Ψηφιακά Γεωδαιτικά Όργανα*, Αθήνα, Ε.Μ.Π., Σ.Α.Τ.Μ. (Διδ. διατριβή)
- Ορλάνδος Α.Κ., 1929. Η αρχιτεκτονική του τζαμιού Οσμάν Σαχ των Τρικάλων, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* τ. 4, 319-325.
- Πανταζής Γ., 2002. *Διερεύνηση του προσανατολισμού μνημείων με γεωδαιτικές και αστρονομικές μεθόδους (Εφαρμογή στα Μετέωρα)*, Αθήνα, Ε.Μ.Π., Σ.Α.Τ.Μ. (Διδ. διατριβή).
- Pantazis G. – Lambrou E., 2009. Investigating the orientation of eleven mosques in Greece, *Journal of Astronomical History and Heritage* 12 (2), 159-166.

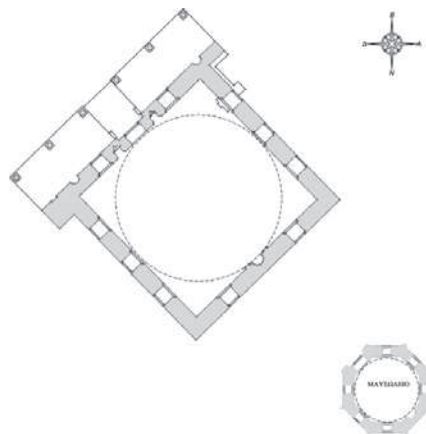

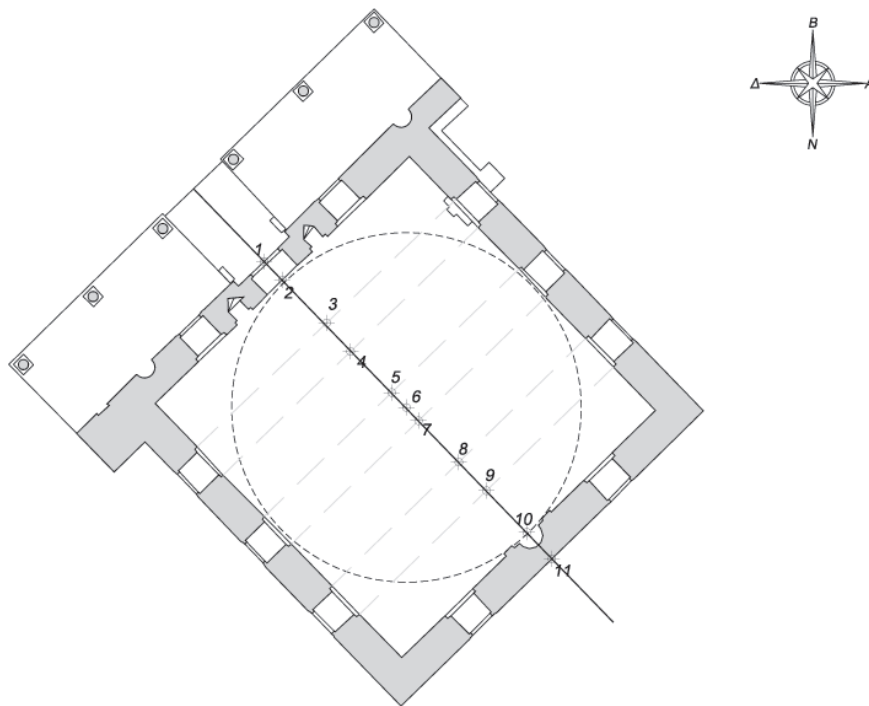
Εικ. 1. Το Kursum τζαμί στη σημερινή του μορφή

Εικ. 2. Το παρελθόν και το παρόν του τεμένους. Το τέμενος. Το μαυσωλείο

Εικ. 3. Διάγραμμα κάτοψης τεμένους

Εικ. 4. Προσδιορισμός βασικού κατά μήκος άξονα

Εικ. 5. Διευθύνσεις Τρίκαλα - Ιερουσαλήμ και Τρίκαλα - Μέκκα

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΠΑΡΗΘΟΥ. ΕΞΙ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ*

*Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Ιάκωβος Γεωργίου, Κερασία Γεωργίου,
Κερασία Πέτση, Ριγώτω Βλαΐδη, Σωτήρης Δερμιτζάκης*

Στο 1^ο ΑΕΘΣΕ το 2003¹ παρουσιάστηκε μια σύνοψη των μέχρι τότε γνωστών δεδομένων για το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, το ιερό του Ασκληπιού που εντοπίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 στη νότια πλευρά του όρμου της Σκοπέλου και ανασκάφηκε από τον Άγγελο Λιάγκουρα. Στη διάρκεια των επόμενων σαράντα ετών ερευνήθηκε κατά καιρούς αποσπασματικά με δοκιμαστικές τομές και σωστικές ανασκαφές, με πιο σημαντική την ανασκαφική περίοδο του 2002 εν όψει της εκπόνησης μελέτης για την ανάδειξη του μνημείου με στόχο την ένταξη του Έργου στο Γ' ΚΠΣ/ΠΕΠ Θεσσαλίας. Παρόλη την αποσπασματικότητα των δεδομένων ήταν προφανής η μεγάλη σπουδαιότητα του μνημείου που αποτελεί το μοναδικό μέχρι τώρα γνωστό αρχαίο ιερό σε όλα τα νησιά των Βορείων Σποράδων και ένα από τα αρχαιότερα Ασκληπιεία της Ελλάδος, ταυτισμένο με βάση επιγραφικά τεκμήρια, η ίδρυση του οποίου ανάγεται πιθανότατα στον 5^ο αι. π.Χ. Ακόμη στάθηκε δυνατή η αναγνώριση του βασικού κτιρίου του ιερού, μιας στοάς, που το περιέβαλλε πιθανόν από τις τρεις ή και από τις τέσσερις πλευρές του. Με βάση τα γνωστά μέχρι τότε στοιχεία έγινε προσπάθεια σχεδιαστικής αποκατάστασης της κάτοψης της στοάς, η οποία υπολογίστηκε ότι καταλάμβανε, μαζί με την εσωτερική αυλή, εμβαδόν 2.500 τ.μ. περίπου.

Κατά τα έξι χρόνια που ακολούθησαν εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ η μελέτη ανάδειξης του Ασκληπιείου, το Έργο εντάχθηκε τελικά στο Γ' ΚΠΣ/ΠΕΠ Θεσσαλίας με προϋπολογισμό 300.000 ευρώ, ενώ η υλοποίησή του άρχισε το 2007 και ολοκληρώθηκε το 2008. Δυστυχώς, παρόλο που είχε προχωρήσει μέχρι το τελικό στάδιο, δεν ολοκληρώθηκε στη φάση αυτή η προγραμματιζόμενη απαλλοτρίωση τμήματος όμορης ιδιοκτησίας, όπου emπίπτει το ανατολικό άκρο του μνημείου. Όπως είναι γνωστό, το βόρειο τμήμα του μνημείου βρίσκεται σήμερα κάτω από την παραλιακή οδό, εντός των ορίων του οικισμού της Σκοπέλου, ενώ το βόρειο όριο του παρασύρθηκε από τα θαλάσσια κύματα ήδη κατά τη δεκαετία του 1960...

Η πρώτη εργασία που πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 2007-2008² ήταν η ενοποίηση των ανασκαφικών τομών των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων και η πλήρης αποκάλυψη των τμημάτων του Ασκληπιείου που emπίπτουν μέσα στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ και στο συνεχόμενο προς ανατολάς δημοτικό οικόπεδο, το οποίο δωρήθηκε στο ΥΠΠΟ από το Δήμο Σκοπέλου³. Έτσι κερδήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του νότιου τμήματος του μνημείου, συνολικού εμβαδού 650 τ.μ. περίπου, με την καλοκτισμένη ΝΔ εξωτερική γωνία της στοάς και με το δυτικό και το νότιο εξωτερικό τοίχο της που προφανώς αποτελούσε και το όριο του ιερού προς τις πλευρές αυτές (εικ. 1, 2, 3, 4).

Με την πρόοδο των εργασιών άρχισε να επαληθεύεται η πρόταση της σχεδιαστικής αποκατάστασης της

---

* Ιδιότητες των βασικών συντελεστών της παρούσας ανακοίνωσης στο 3^ο ΑΕΘΣΕ: Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα: Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Γεωργίου Ιάκωβος: Αρχαιολόγος, Γεωργίου Κερασία: Αρχιτέκτων, Πέτση Κερασία: Αρχαιολόγος, Βλαΐδη Ριγώτω: Αρχαιολόγος, Δερμιτζάκης Σωτήρης: Πολιτικός Μηχανικός. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται σε όλους τους συντελεστές του Έργου, τα ονόματα των οποίων δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν στη θέση αυτή, έχουν ωστόσο αναρτηθεί σε πινακίδα στην αίθουσα της Έκθεσης στο κτίριο του Φυλακείου του Ασκληπιείου.

1. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2003, 263-281, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Στο παρόν κείμενο παρουσιάζεται μια πρώτη εικόνα και κάποια βασικά στοιχεία των πρόσφατων ερευνών του μνημείου, για το οποίο ετοιμάζεται συνολική δημοσίευση.

3. Καθοριστική για τη δωρεά του δημοτικού οικόπεδου στο ΥΠΠΟ υπήρξε η συμβολή των Δημάρχων Σκοπέλου κ. κ. Σταμάτη Περίση και Χρήστου Βασιλούδη, τους οποίους ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή, όπως και τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου που αποφάσισαν αυτή τη δωρεά.

κάτοψης του νότιου τμήματος του μνημείου, που δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά του 1^{ου} ΑΕΘΣΕ, και ιδιαίτερα της νότιας πτέρυγας της στοάς, η οποία έχει συνολικό πλάτος περί τα 12 μ. Αποκαλύφθηκε σε όλο σχεδόν το μήκος του, περί τα 38 μ., ο νότιος εξωτερικός τοίχος της στοάς, καθώς και ο εσωτερικός τοίχος της νότιας πτέρυγας της, συνολικού μήκους 30 μ.⁴ Στο μεγαλύτερο μέρος τους, όμως, οι τοίχοι αυτοί σώζονται στο επίπεδο της ευθυνηρίας, χωρίς να λείπουν και καλύτερα διατηρούμενα τμήματά τους με την γνωστή επιμελημένη τοιχοδομία, ενώ σε ορισμένα σημεία είναι εντελώς κατεστραμμένοι. Στη νότια πτέρυγα της στοάς σχηματίζονται, με κάθετους στον κατά μήκος άξονά της τοίχους, τρία τουλάχιστον ευρύχωρα συνεχόμενα δωμάτια, τα δύο από τα οποία έχουν τις ίδιες εσωτερικές διαστάσεις (μήκος 7,20 μ. και πλάτος 6,50 μ. περίπου), ενώ το μήκος και η διαμόρφωση του τρίτου δωματίου δεν έχουν εξακριβωθεί. Τα δωμάτια επικοινωνούν μεταξύ τους με θυραία ανοίγματα, τα οποία φέρουν λίθινα επιμελώς διαμορφωμένα κατώφλια (εικ. 5, 6). Αποκαλύφθηκαν δύο κατώφλια αποτελούμενα από δύο λίθινες πλάκες το καθένα, που ενώνονται στο μέσον του κατά μήκος άξονα των κατωφλιών (στο ένα κατώφλι σώζεται μόνο η μια πλάκα). Είναι αξιοσημείωτη η λεπτομερής επεξεργασία των απαραίτητων για τη στερέωση και τη λειτουργία της θύρας τόρμων των κατωφλιών, σε ορισμένους από τους οποίους σώζονται στη θέση τους υπολείμματα μολυβδοχόησης.

Η δυτική πτέρυγα της στοάς, αποκαλυφθέντος μήκους 18 μ. και συνολικού πλάτους 10 μ. περίπου, δεν φαίνεται να είχε διαμορφωμένα δωμάτια, αλλά πιθανότατα αποτελούσε απλό στεγασμένο ανοιχτό προς την εσωτερική αυλή χώρο. Υπάρχουν πολλές κατασκευαστικές λεπτομέρειες που θα βοηθήσουν σε επόμενη φάση στην πληρέστερη αποκατάσταση και ερμηνεία της κάτοψης του τμήματος αυτού του κτιρίου.

Εντυπωσιακή είναι η σειρά των λίθινων στυλοβατών των στηριγμάτων του περού της στοάς με τις υποθεμελιώσεις τους, συνολικά δώδεκα (εικ. 7, 8), που περιβάλλουν την εσωτερική αυλή τουλάχιστον στη νότια (αποκαλυφθέν μήκος 24,5 μ.) και στη νοτιοδυτική πλευρά της (αποκαλυφθέν μήκος 5 μ.). Οι λίγοι σωζόμενοι στυλοβάτες είναι ορθογώνιοι, μέσου μήκους 1,40 μ., μέσου πλάτους 0,70 μ. και ύψους 0,20 μ.- 0,25 μ., και απέχουν μεταξύ τους περίπου 1 μ., δηλαδή το μεταξύνιο διάστημα των στηριγμάτων ή στύλων θα κυμαινόταν γύρω στα 2,5 μ. Στις περισσότερες θέσεις των στυλοβατών σώζεται μόνο η υποθεμελίωσή τους, η οποία σε ελάχιστα σημεία έχει αποξηλωθεί. Ο τρόπος κατασκευής του στυλοβάτη όχι με συνεχόμενη σειρά λιθοπλίνθων, αλλά με μεμονωμένες λιθοπλίνθους και τις υποθεμελιώσεις τους στα σημεία στήριξης των στύλων δεν είναι ασυνήθιστη, και μάλιστα κατά τους κλασικούς χρόνους⁵. Λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να διατυπωθούν ασφαλείς προτάσεις σχετικά με το είδος και το υλικό των στηριγμάτων, αν δηλαδή πρόκειται για λίθινους ή ξύλινους κίονες ή πεσσούς, ούτε και υποθέσεις σχετικά με την ανωδομή του περού της στοάς, δεδομένου ότι δεν βρέθηκαν αντίστοιχα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη. Εξαιρεση αποτελεί η ανεύρεση ενός κιονοκράνου στο δάπεδο του ανατολικού δωματίου της νότιας πτέρυγας της στοάς (εικ. 9). Πρόκειται για ένα κιονόκρανο δωρικού ρυθμού από υπόλευκο πωρόλιθο, ύψους 0,18 μ., ο άβακας του οποίου έχει πλευρά μήκους 0,44 μ. και η διάμετρός του στο κάτω μέρος του εχίνου είναι 0,38 μ. Ευμεγέθεις τετράγωνοι τόρμοι στην επάνω και στην κάτω πλευρά του κιονοκράνου, ενδεικτικοί για τη χρήση του, δεν αποτελούν ωστόσο σαφή στοιχεία για την ερμηνεία του ως αρχιτεκτονικού μέλους ή ως τμήματος ενός αναθηματικού μνημείου. Έχει ήδη επιβεβαιωθεί από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους ότι στο περό της νότιας πτέρυγας της στοάς, πλάτους 2,5 μ., και κατά μήκος της βόρειας εξωτερικής παρειάς του εσωτερικού τοίχου της, ήταν στημένα αναθήματα. Τμήμα μιας ακόμη μαρμάρινης βάσης αναθήματος στη θέση της, δίπλα σε δυο ήδη γνωστές, ήλθε στο φως κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών (εικ. 9).

Γενικά, τα δάπεδα σε όλους τους χώρους του Ασκληπείου, κλειστούς, ημιυπαίθριους και ανοιχτούς, είναι διαμορφωμένα από πατημένο χώμα, χαλίκι και θραύσματα κεράμων. Πυκνό στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο κυρίως από κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου και λιθωσωρούς, αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό των δωματίων και στο χώρο του περού της στοάς. Αρκετές κεραμίδες φέρουν σφραγίσματα με το όνομα του θεού σε γενική πτώση: ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά την ταύτιση του μνημείου ως Ασκληπείου (εικ. 10). Βρέθηκε επίσης μια ενσφράγιση κεραμίδα με την επιγραφή: ΙΕΡΟΣ και μια ακόμη με την επιγραφή: ΔΗΜΟΣΙΟΣ, σημαντική ένδειξη του δημόσιου χαρακτήρα της λατρείας του Ασκληπιού

4. Σήμερα ο νότιος εξωτερικός τοίχος της στοάς είναι ορατός κατά 33 μ. και ο εσωτερικός τοίχος της νότιας πτέρυγας κατά 25,5 μ., καθώς το ανατολικό τμήμα τους εμπίπτει στο προς Α όμορο οικόπεδο και έχει καλυφθεί προσωρινά με χώμα, εν αναμονή της ολοκλήρωσης της διαδικασίας απαλλοτρίωσης λωρίδας του οικοπέδου αυτού για την ενοποίηση του μνημείου.

5. Μπούρας 1967, 122-127 (Το βόρειον στωϊκόν οικοδόμημα). Οι ομοιότητες και οι αναλογίες της στοάς του Ασκληπείου της Πεπαρήθου με τη στοά του Ιερού της Αρτέμιδος στη Βραυρώνια επισημάνθηκαν ήδη. Βλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2003, 263-281.

στην Πεπάρθηο. Η χρήση των κλειστών χώρων της στοάς δεν έχει προσδιοριστεί με βεβαιότητα. Πιθανότατα χρησιμοποιούνταν για τη διαμονή ιερέων, επισκεπτών και ασθενών, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από την άφθονη κεραμική καθημερινής χρήσης και από τα πολλά χρηστικά αντικείμενα που περισυνελέγησαν από όλο το χώρο του ιερού, αλλά και από τους εκτεταμένους αποθέτες που εντοπίστηκαν έξω από το κτίριο, στα νότια του νότιου εξωτερικού τοίχου της στοάς.

Η εσωτερική αυλή της στοάς έχει επίσης δάπεδο από πατημένο χώμα, χαλίκι και θρυμματισμένα τμήματα κεράμων που φαίνεται να κάλυψε παλαιότερα οικοδομικά λείψανα του ιερού. Το πιο χαρακτηριστικό εύρημα ήταν μια κατασκευή ορθογώνιου σχήματος, μήκους 2,55 μ. και πλάτους 1,50 μ., που αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά της αυλής, κάτω από το επίπεδο του δαπέδου της (εικ. 11). Είναι κτισμένη με μικρού και μέτριου μεγέθους κατεργασμένους εν μέρει και ακατέργαστους λίθους συνδεδεμένους με λάσπη από χώμα, οι παρειές της είναι επιμελώς διαμορφωμένες και φαίνεται ότι ήταν καλυμμένες με είδος υπόλευκου κονιάματος, που σώζεται σε ορισμένα σημεία. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την αρχική μορφή της επάνω πλευράς της, ενώ το σωζόμενο ύψος της φθάνει τα 0,50 μ. Γύρω από την κατασκευή αυτή, σε απόσταση ελάχιστων εκατοστών από τις παρειές της και πολύ κοντά στις γωνίες της, βρέθηκαν τοποθετημένοι σε όρθια θέση πέντε λαίμοι αμφορέων του τοπικού πεπαρηθιακού τύπου I⁶. Το γεγονός ότι παρατηρήθηκαν στο χώρο αυτό και ελάχιστα ίχνη από καμένα οστά ζώων, σε συνδυασμό με την ύπαρξη των λαϊμών των αμφορέων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανόν για εσχάρα ή βωμό αιματηρών και αναίμακτων προσφορών⁷. Η αποκάλυψη τμήματος βοτσαλωτού δαπέδου στα νότια της κατασκευής αυτής, σε επίπεδο βαθύτερο κατά 0,50 μ. τουλάχιστον από το επίπεδο του δαπέδου της εσωτερικής αυλής της στοάς, επιβεβαιώνει την ύπαρξη παλαιότερης φάσης λειτουργίας του ιερού. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί επίσης η παρουσία μιας βάσης από υπόλευκο πωρόλιθο με μεγάλη ορθογώνια βάθυνση στην επάνω πλευρά, πιθανόν για την τοποθέτηση πλίνθου αγάλματος (εικ. 12), καθώς και ορισμένων τμημάτων λιθόκτιστων τοίχων, που εδράζονται σαφώς σε βαθύτερο επίπεδο. Καθώς τα κατάλοιπα αυτά εντοπίζονται προς τη βόρεια και την ανατολική πλευρά του ανασκαπτόμενου χώρου, σχεδόν στα όρια του οικοπέδου, είναι πολύ δύσκολο προς το παρόν να διερευνηθούν πιο συστηματικά.

Στα κινητά ευρήματα των παλαιότερων ανασκαφικών περιόδων προστίθεται μεγάλος αριθμός και ποιικιλία νέων ευρημάτων, τα οποία βοηθούν καθοριστικά στη διασαφήνιση πολλών ζητημάτων σχετικά με τη χρονική διάρκεια και τη λειτουργία του Ασκληπιείου⁸.

Η κεραμική είναι άφθονη, αλλά πολύ αποσπασματική, και στο μεγαλύτερο ποσοστό της χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. Αναγνωρίζονται πολλά σχήματα αγγείων καθημερινής χρήσης, αβαφή και μελαμβαφή, όπως αμφορείς, αγγεία συμποσίου, λύχνι κ.ά. Αξιοπρόσεκτε είναι η πολύ καλής ποιότητας αττική ερυθρόμορφη κεραμική του τέλους του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ., αφθονούν μάλιστα τα όστρακα κωδωνόσχημων κρατήρων με ενδιαφέρουσες παραστάσεις (εικ. 13). Αξίζει να αναφερθεί ακόμη η παρουσία επιγραφών χαραγμένων πάνω σε αγγεία.

Αξιοπρόσεκτε είναι γενικά η σπανιότητα των πήλινων ειδωλίων. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται λίγα τμήματα ειδωλίων γυναικείων μορφών που μπορούν να χρονολογηθούν στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. και οδηγούν στην υπόθεση ότι στο ιερό αυτό προηγήθηκε του Ασκληπιού η λατρεία μιας γυναικείας θεότητας που πιθανόν σχετίζεται με αυτόν, ίσως της Αρτέμιδος, όπως ήδη έχουμε υποθέσει. Είναι άλλωστε γνωστή και σε άλλα Ασκληπεία και κυρίως στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου η συλλατρεία τόσο του Απόλλωνα, πατέρα του Ασκληπιού, όσο και της Αρτέμιδος⁹.

Από τα άλλα πήλινα αντικείμενα ξεχωρίζουν οι πολλές πυραμιδόσχημες και κωνικές αγνύθες, ορισμένες από τις οποίες φέρουν σφραγίσματα και στις τέσσερις πλευρές τους.

Σε αντίθεση με τα πήλινα ειδώλια, αφθονούν τα τμήματα μαρμάρινων αγαλμάτων, ως επί το πλείστον μικρών παιδιών, που ως γνωστόν αποτελούν χαρακτηριστικά αναθήματα τόσο σε ιερά Ασκληπιού όσο και σε ιερά Αρτέμιδος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μικρό χάλκινο έλασμα, σπάνιο εύρημα για το χώρο του Ασκληπιείου, που φέρει αποσπασματική επιγραφή με στικτά γράμματα: ΑΜΕ[---].

6. Doulgéri-Intzesiloglou – Garlan 1990, 361-389.

7. Σχετικά με απλούς βωμούς και βωμοειδείς κατασκευές βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 23-26.

8. Στο παρόν κείμενο υπάρχει μόνο συνοπτική αναφορά στις ομάδες των ευρημάτων, δεδομένου ότι ετοιμάζεται η συνολική δημοσίευση του μνημείου.

9. Doulgéri-Intzesiloglou 2003, 263-281, ειδικά 270-271. Βλ. και Doulgéri-Intzesiloglou 2009, 471-479.

Το σύνολο των 60 περίπου νομισμάτων της ερευνητικής περιόδου 2007-2008, μαζί με τα λίγα νομίσματα των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων, μεταξύ των οποίων και το υπόχαλκο τετράδραχμο των Αθηνών, του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁰, παρέχουν ενδεικτικά στοιχεία τόσο για τα χρονικά πλαίσια λειτουργίας του Ασκληπείου, όσο και για τις σχέσεις του με άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου εκτός Πεπαρήθου.

Θα πρέπει να σημειωθεί καταρχήν η ανεύρεση μεγάλου αριθμού νομισμάτων της Πεπαρήθου, ενός αργυρού του 5^{ου} αι. π.Χ. και χάλκινων του 4^{ου} αι. π.Χ. του τύπου: Κεφαλή Διονύσου/Κάνθαρος¹¹.

Χαρακτηριστική είναι η παρουσία χάλκινων νομισμάτων του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη γειτονική Σκιάθο¹², την πιο μακρινή Θάσο¹³, αλλά και μεγάλου αριθμού νομισμάτων πόλεων της Ευβοίας¹⁴, με την οποία οι πολλαπλές σχέσεις της Πεπαρήθου έχουν ήδη επισημανθεί, αναγόμενες προφανώς στον αποικισμό της νήσου από Χαλκιδείς. Από τη νομισματική μαρτυρία συνάγεται ότι οι επαφές του Ασκληπείου αναπτύσσονται τουλάχιστον μέσα στους κόλπους της Αθηναϊκής Συμμαχίας, στην οποία ανήκουν οι προαναφερόμενες πόλεις, όπως και η Πεπάρηθος¹⁵.

Το αργυρό νόμισμα Μεγάλου Αλεξάνδρου, του τύπου: Κεφαλή Ηρακλή/Ζευς έθρονος¹⁶, και το χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά, του τύπου: Κεφαλή Αθηνάς/ Παν που εγείρει τρόπαιο¹⁷, αποτελούν ενδείξεις συνέχισης της λειτουργίας του ιερού και κατά τη διάρκεια της μακεδονικής κυριαρχίας στη νήσο, μέχρι τουλάχιστον το 2^ο αι. π.Χ., στον οποίο μας οδηγεί και το σχήμα των γραμμάτων των σφραγισμάτων των κεραμίδων.

Η συστηματική μελέτη και δημοσίευση του συνόλου των ευρημάτων, που ετοιμάζεται, αναμένεται να διαφωτίσει ζητήματα σχετικά τόσο με το χρόνο ίδρυσης του Ασκληπείου όσο και με την πραγματική χρονική διάρκεια λειτουργίας του ιερού. Γεγονός παραμένει πάντως ότι πρόκειται προφανώς για ένα από τα αρχαιότερα Ασκληπεία και ότι η μεγαλύτερη ακμή του σημειώνεται κατά τον 4^ο αι. π.Χ.

Ο χώρος του Ασκληπείου κατοικήθηκε επίσης κατά τα όψιμα ρωμαϊκά και κατά τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, σύμφωνα με τις αρχαιολογικές ενδείξεις και κυρίως με την παρουσία άφθονης κεραμικής της εποχής αυτής (όστρακα ραβδωτών αμφορέων). Μικρές προσθήκες μεταγενέστερων τοίχων παρατηρήθηκαν εκτός του αρχαίου κτιρίου της στοάς, σε επαφή με αυτό, αλλά και κάποιοι αποθέτες μέσα στους κύριους χώρους του, ωστόσο παραμένει ασαφής ο χαρακτήρας της χρήσης του μνημείου κατά τους μεταγενέστερους χρόνους.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά την περίοδο 2007-2008, παράλληλα με το ερευνητικό έργο, πραγματοποιήθηκε και έργο ανάδειξης του Ασκληπείου, που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τη συντήρηση λίθινων και λιθόκτιστων αρχιτεκτονικών στοιχείων του, τη διαμόρφωση του χώρου που καταλαμβάνει το ίδιο το μνημείο, καθώς και διαδρόμων περιήγησής του, την τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων, την καλαισθητή περιφράξη του οικοπέδου με λιθόκτιστο τοίχιο και σιδερένιο κιγκλίδωμα, την ανέγερση μικρού λιθόκτιστου Φυλακείου με Αίθουσα Έκθεσης (εικ. 14), όπου τοποθετήθηκαν ορισμένα ευρήματα και πίνακες με πλούσιο εποπτικό υλικό, κ.ά. (εικ. 15). Στόχος του Έργου ήταν η δημιουργία ενός επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου σε εύκολα προσιτή περιοχή, που θα αποτελεί σημείο αναφοράς στην αρχαία ιστορία της Σκοπέλου, καθώς και τόπο μάθησης και αναψυχής για μαθητές και επισκέπτες, ντόπιους και ξένους, δεδομένου μάλιστα ότι πρόκειται για το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό αρχαίο ιερό των νήσων των Βορείων Σποράδων που έχει έλθει στο φως. Το Ασκληπείο αποτελεί ήδη Χώρο Πολιτισμού για τη Σκόπελο, καθώς πραγματοποιούνται πολλές ξεναγήσεις και οργανώθηκαν εδώ δύο μουσικές εκδηλώσεις, τις βραδιές της Πανσελήνου στις 16 Αυγούστου 2008 και στις 4 Σεπτεμβρίου 2009, σε συνεργασία της ΙΓ' ΕΠΚΑ με τη Δημοτική Επιχείρηση Πολιτισμού-Αθλητισμού του Δήμου Σκοπέλου.

Μελλοντικό στόχο αποτελεί η πλήρης ενοποίηση του μνημείου με την αποκάλυψη των υπολοίπων τμημάτων του που παραμένουν κάτω από τις επιχώσεις της προς Βορράν παραλιακής οδού και της προς Ανατολάς όμορης ιδιοκτησίας.

10. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2003, 263-281, ειδικά 269-270.

11. Rogers 1932, 179-181.

12. Rogers 1932, 183-185.

13. Sear 1978, 174, αρ. 1761.

14. Βλ. π.χ. Sear 1978, 234, αρ. 2500 (νόμισμα Ιστιαίας).

15. Για σχετική βιβλιογραφία που αφορά τα ιστορικά δεδομένα γύρω από τη νήσο Πεπάρηθο βλ. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2003, 263-281.

16. Sear 1979, 624, αρ. 6730.

17. Sear 1979, 630, αρ. 6786.

SUMMARY

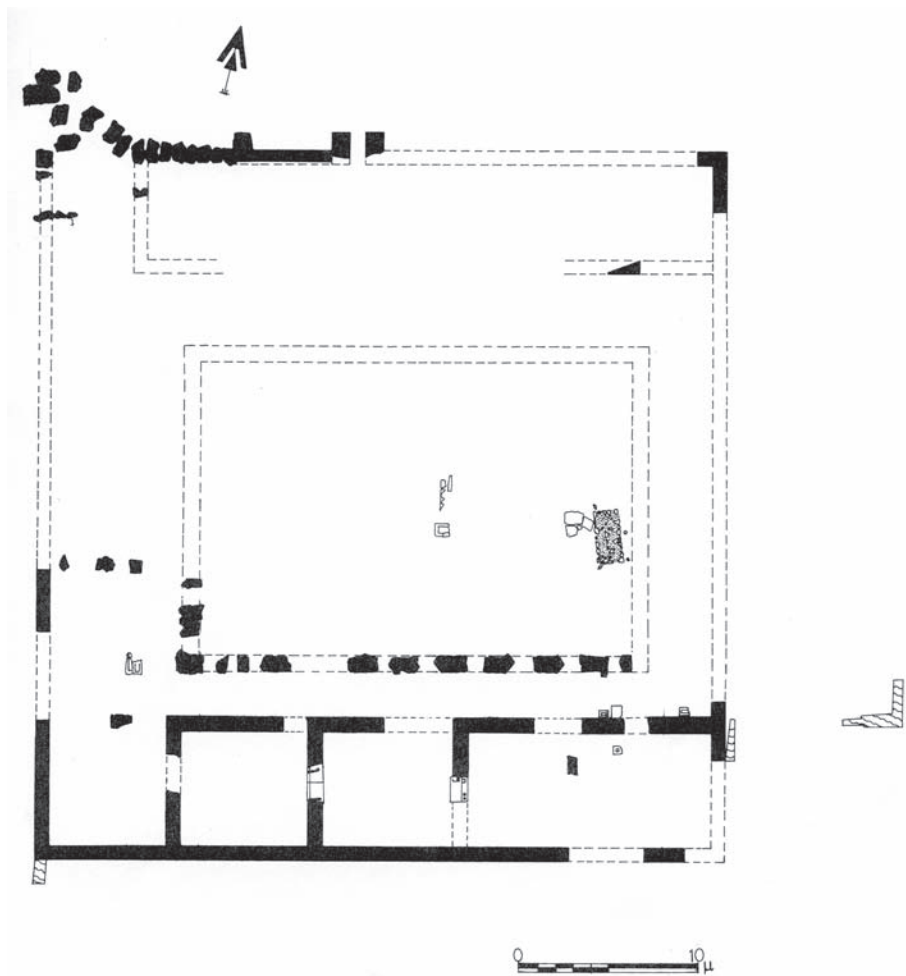
THE ASKLEPIEION OF PEPARETHOS. SIX YEARS LATER

*Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou, Iakovos Georgiou, Kerasia Georgiou,
Kerasia Petsi, Rigoto Vlaidi, Sotiris Dermitzakis*

During the 1st AETHSE, in the year 2003, a synthetic paper was presented about all the known data concerning the Asklepieion of Peparethos, the sanctuary of Asklepios, excavated in the area of the modern town of Skopelos since the 1960's. Six years later, we present the results of a program financed by the European Community that was realized for the promotion of the monument. A big part of the stoa, including some rooms and the bases of the colonnade was revealed, as well as part of the inner yard of the sanctuary, where an altar was discovered with amphora necks around it. Some roof tiles of the Laconian type were found, bearing stamps with the inscriptions ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ, ΙΕΡΟΣ, ΔΗΜΟΣΙΟΣ, confirming the identification of the sanctuary and the public character of the cult. Among other interesting finds there were many fragments of marble statues, mostly kids, some parts of clay figurines, many clay loom weights, many silver and copper coins. In the big amount of pottery many sherds of attic red figured vases are included. According to the data, the foundation of the sanctuary seems to go back to the beginning of the 5th century B.C., its main period of function was the 4th century B.C., as well as the Hellenistic centuries, and the use of the building continued until the early Byzantine period. The Asklepieion of Peparethos is today a monument open to the public, with a small exhibition of some finds and information posters in an adjacent new building.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2003. Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 263-281.
Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2009. Ο Λύκειος Απόλλων της Πεπαρήθου, στο *Κερμάτια Φιλίας, Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Β', Αθήνα, 471-479.
Doulgéri-Intzesiloglou A. – Garlan Y., 1990. Vin et amphores de Péparéthos et d'Ikos, *BCH* CXIV, I, 361-389.
Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1996. *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα.
Μπούρας Χ., 1967. *Η αναστήλωση της στοάς της Βραυρώνος*, Αθήνα.
Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.
Sear D.R., 1978. *Greek Coins and their Values*, I, London.
Sear D.R., 1979. *Greek Coins and their Values*, II, London.

Εικ. 1. Κάτοψη του Ασκληπείου της Πεπαρήθου (Σχέδιο Ε. Βαίτσοπούλου).

Εικ. 2. Γενική άποψη του Ασκληπείου από δυτικά.

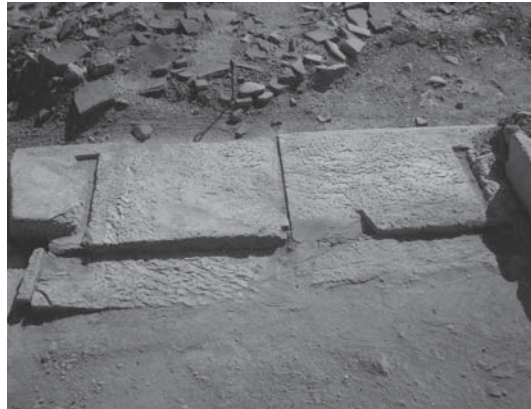

Εικ. 3. Γενική άποψη του Ασκληπείου από νοτιοδυτικά.

Εικ. 4. Γενική άποψη του Ασκληπιείου από βορειοδυτικά.

Εικ. 5. Κατώφλι στη νότια πτέρυγα της στοάς του Ασκληπιείου.

Εικ. 6. Κατώφλι στη νότια πτέρυγα της στοάς του Ασκληπιείου.

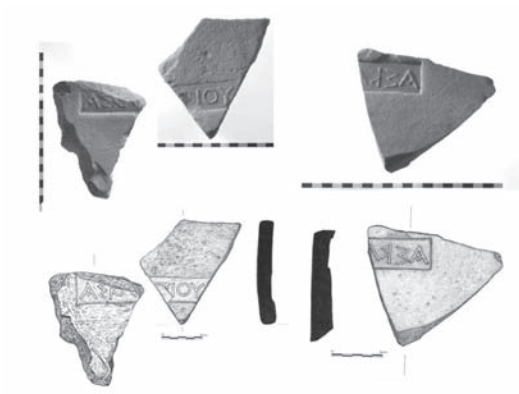
Εικ. 7. Οι στυλοβάτες της στοάς του Ασκληπιείου. Άποψη από ανατολικά.

Εικ. 8. Οι στυλοβάτες της στοάς του Ασκληπιείου. Άποψη από βορειοδυτικά.

Εικ. 9. Δωρικό κιονόκρανο και βάσεις αναθημάτων στη νότια πτέρυγα της στοάς του Ασκληπιείου. Άποψη από δυτικά.

Εικ. 10. Τμήματα ενσφράγιστων κεραμίδων με την επιγραφή ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ.

Εικ. 11. Εσχάρα ή βωμός στην εσωτερική αυλή του Ασκληπιείου. Άποψη από ανατολικά.

Εικ. 12. Λίθινη βάση αγάλματος (?) στην εσωτερική αυλή του Ασκληπιείου. Άποψη από νότια.

Εικ. 13. Τμήμα ερυθρόμορφου αττικού αγγείου από το Ασκληπιείο.

Εικ. 14. Άποψη του Φυλακείου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Ασκληπιείου στη Σκόπελο.

Εικ. 15. Άποψη της Έκθεσης σε αίθουσα του Φυλακείου στον Αρχαιολογικό Χώρο του Ασκληπιείου στη Σκόπελο.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΕΝΑΛΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΣΚΑΝΔΙΡΑ (ΣΚΑΝΤΖΟΥΡΑ Β. ΣΠΟΡΑΔΩΝ)

Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξάνδρη

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ

Το θέρος του 2008, στο πλαίσιο ενός προγράμματος¹ που έγινε με τη χορηγία του Δήμου Αλοννήσου, και είχε σκοπό την τεκμηρίωση, με τη μέθοδο του φωτομωσαϊκού, των γνωστών ναυαγίων που κατά καιρούς είχαν εντοπιστεί στο θαλάσσιο πάρκο των Β. Σποράδων, επισημάνθηκε στη θαλάσσια περιοχή της νησίδας Σκάνδιρα², σήμερα Σκάντζουρα, ένα ακόμα φορτίο ναυαγισμένου πλοίου. Το φορτίο του πλοίου ήταν γνωστό στους κατοίκους της νήσου Αλοννήσου, οι οποίοι αν και μιλούσαν για την ύπαρξη και ανέλκυση μικρών αγγείων από την περιοχή, απέφευγαν να υποδείξουν τη θέση τους. Τη θέση περίπου του ναυαγίου αυτού αλλά κι άλλων υπέδειξε στην υπογράφουσα ο κ. Άγγελος Σταματίου, ενώ στη συνέχεια κλιμάκιο της Ε.Ε.Α αποτελούμενο από τους δύτες Πέτρο Τσαμπουράκη, Μανώλη Τζεφρόννη, Λουδοβίκο Μερσενιέ, την καταδύμενη αρχιτέκτονα κ. Καίτη Ταγωνίδου και τον καταδύμενο φωτογράφο Β. Μεντόγιαννη, αφού εντόπισε την ακριβή θέση του ναυαγίου³ το τεκμηρίωσε φωτογραφικά (εικ. 1).

Η ΘΕΣΗ

Τα νησιά των Β. Σποράδων σχηματίζουν δύο συμπλέγματα από τα οποία το πρώτο αποτελείται από τα νησιά Σκιαθός, Σκόπελος, Αλόνησος και Πελαγονήσι ή Κυρά-Παναγιά και τις νησίδες Αγ. Πέτρος και Φαγκρού ή Πελερίσσα, ενώ το δεύτερο περιλαμβάνει την Σκύρο και τις νησίδες Σκάντζουρα, Γιούρα, Ξηρό, Πιπέρι και Ψαθούρα.

Η Σκάνδιρα βρίσκεται 12 μίλια ΝΑ της Αλοννήσου. Προς τα ΝΔ της βρίσκονται οι νησίδες Κόρακας, Πρασού, Πάραος και Στρογγυλό κατά τέτοιο τρόπο διατεταγμένες με την πρώτη ώστε να σχηματίζεται ανάμεσά τους μια κυκλική θαλάσσια έκταση που μαστίζεται από ισχυρά υπόγεια ρεύματα στην οποία όμως υπάρχουν και μικρά καταφύγια στα οποία είναι δυνατόν να καταφύγουν σε περίπτωση κινδύνου τα διερχόμενα πλοία. Οι ακτογραμμές των νησίδων της συστάδας είναι βραχώδεις, απότομες και δυσπρόσιτες. Η Σκάνδιρα έχει έκταση 12 τ.χλμ. και σχηματίζεται από δύο ήμισυ διαφορετικά διαμορφωμένα. Το προς Βορρά έχει φυλλόσχημο σχήμα με κύρια ακρωτήρια τη Γλύφα στα Β και τον Κάβο στα ΒΔ ενώ το προς Νότο αποτελείται από ένα μακρόστενο κορμό από τον οποίο εκτείνονται τέσσερις αιχμηροί βραχίονες που εισχωρούν στη θάλασσα σχηματίζοντας κόλπους και ακρωτήρια από τα οποία το κυριότερο είναι το Λιανό στα ΝΑ. Η νησίδα είναι καλυμμένη με χαμηλή βλάστηση κυρίως από κέδρους. Παρά τις δυσκολίες στην πρόσβαση στη νησίδα έχει επισημανθεί ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή. Στο ψηλότερο σημείο αποκα-

1. Το πρόγραμμα αυτό παρουσιάστηκε στο TROPIS X, στο πλαίσιο της παρουσίασης του έργου της ΕΕΑ με τίτλο «The work of the Ephorate of Marine and Submarine Antiquities from may 2007 until today» τον Σεπτέμβριο του 2003. Υπό δημοσίευση.

Ευχαριστώ την συνάδελφο κ. Παναγιώτα Μελά για τη μετάφραση των διαφόρων ρωσικών κειμένων, τον κ. Πέτρο Βεζυρτζή για τις φωτογραφίες των αντικειμένων, τον κ. Γιώργο Πισκαρδέλη και την κ. Ασπασία Δριγκοπούλου για τα σχέδια των αντικειμένων και την κ. Ρούλα Μανίνου για τη συντήρηση των ευρημάτων.

2. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, IV, XII, 72.

3. Στο ίδιο πιθανώς ναυάγιο αναφέρεται η πληροφορία του G. Kapitän στον Parker 1992, 411, Sporades A.

λύφθηκαν όστρακα νεολιθικής εποχής και θραύσματα οψιανού. Στη θέση Κουρούπι σώζεται οχυρωμένη ελληνιστική εγκατάσταση και ένα εγκαταλελειμμένο μοναστήρι ενώ σε διάφορες θέσεις διακρίνονται λείψανα αγροτικών εγκαταστάσεων.

Ο ΘΑΛΑΣΣΙΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

Ο θαλάσσιος δρόμος που περνά από τα συμπλέγματα των Β. Σποράδων και συνδέει τις παράκτιες περιοχές του Βορρά με εκείνες του Νότου, ήταν γνωστός από την 9η π.Χ. χιλιετία. Ο δρόμος αυτός χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά για τη μεταφορά πρώτων υλών, όπως ο οψιανός και τα μέταλλα αλλά και εργαλείων ή πρόδρομων νομισματικών μονάδων όπως πελέκεις, προϊόντων όπως το κρασί, το λάδι το αλάτι και τα παστά ψάρια, αγγεία συμποσίου αλλά και χρηστικά σκεύη και πολύτιμα αγαθά όπως ο χρυσός και το κεχρικόμαρι. Οι Μινωίτες έμποροι ίδρυσαν εμπορικούς σταθμούς στη Σκόπελο και την Αλόνησο⁴. Οι Μυκηναίοι άρχοντες ακολούθησαν του ίδιο δρόμο για να λάβουν μέρος στον Τρωικό Πόλεμο και οι Αργοναύτες για να φτάσουν στη Μαύρη Θάλασσα προς αναζήτηση μετάλλων. Από τα Αργοναυτικά του Απολλώνιου του Ροδίου, έπος της Αλεξανδρινής εποχής του 3^{ου} αιώνα π.Χ., που απηχεί την αποκτηθείσα ναυτική εμπειρία αντλούμε πληροφορίες για τις θαλάσσιες διαδρομές στο χώρο του Αιγαίου και συγκεκριμένα τη θαλάσσια διαδρομή από την Ιωλκό μέχρι τα Στενά του Ελλησπόντου (*Αργοναυτικά Α*, 520-935) και από τον Ελλησπόντο μέχρι την Ιωλκό (*Αργοναυτικά Δ*, 1629-1781) από τις οποίες διαφαίνεται η ικανότητα των ναυτικών αφενός στην εκμετάλλευση των ανέμων και αφετέρου στην εκμετάλλευση των αντιρρευμάτων που δημιουργούνται καθώς διασχίζουν τον Παγασητικό έχοντας προς τα δεξιά τα νησιά του πρώτου συμπλέγματος των Βορείων Σποράδων. Αργότερα οι Χαλκιδείς ναυτικοί στην πορεία τους προς την Χαλκιδική ιδρύουν αποικίες στην Αλόνησο, στην Σκόπελο και στη Σκιάθο⁵. Κατά την κλασική εποχή ο Περικλής φρόντισε δια του αποικισμού και του αυστηρού ελέγχου των Στενών να έχει την κυριότητα του εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας και της θαλάσσιας οδού και των τοπικών προϊόντων διά της υπαγωγής αρχικά των νησιών των Βορείων Σποράδων στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία (475 π.Χ.), και αργότερα στη Β' (377 π.Χ.) ενώ περί τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα αποτελούσαν «ναυτικές βάσεις» των Αθηναίων. Ο θαλάσσιος αυτός δρόμος χρησιμοποιήθηκε και κατά τους μεταγενέστερους χρόνους παρότι σε ορισμένες φάσεις της μακραίωνης ιστορίας του είχε καταστεί επικίνδυνος εξαιτίας των επιδρομών των Σαρακηνών, των πειρατών και άλλων ομάδων που επεδίωκαν οικονομικά οφέλη.

Τη διακίνηση του εμπορίου διά της θαλάσσιας αυτής οδού δείχνουν τα πολυάριθμα εντοπισμένα αλλά και μη εντοπισμένα ναυάγια για τα οποία υπάρχουν πληροφορίες ότι βρίσκονται στην περιοχή.

Τα μέχρι σήμερα εντοπισμένα ναυάγια κατανέμονται χονδρικά σε δύο χρονικές περιόδους. Στην κλασική εποχή, το ναυάγιο στη Φαγκρού⁶, το ναυάγιο στην Περιστερά⁷, το ναυάγιο στα Σκάντζουρα⁸ και τα ναυάγια στη νήσο Ψαθούρα (4ος αι. π.Χ.), στη νήσο Γιούρα⁹ και στη θέση Τζέλιος, πιθανώς ελληνιστικής εποχής, στα τρία τελευταία εκ των οποίων δεν έχει πραγματοποιηθεί όμως έρευνα. Στη βυζαντινή περίοδο κατατάσσονται το ναυάγιο στο Πελαγονήσι¹⁰ (12ου αι. μ.Χ.), έξι συνολικά βυζαντινά ναυάγια στην Περιστερά (10ος - 11ος αι. μ.Χ.) σε διάφορες θέσεις, τρία ναυάγια στην Κυρά-Παναγιά εκ των οποίων τα δύο στη θέση Άγιος Πέτρος (11ος αι. μ.Χ.) και ένα στο Ακρωτήριο Κάτεργο.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Αν και τα Σκάντζουρα ανήκουν στα λεγόμενα ερημονήσια των Βορείων Σποράδων αναφέρονται συχνά από τους ιστορικούς, τους γεωγράφους και τους περιηγητές για την επίκαιρη θέσης τους στη γραμμή του παμπάλαιου θαλάσσιου δρόμου. Στις αναφορές εμφανίζεται με διάφορα ονόματα που αποτελούν παραφθο-

4. Ανώνυμος, *Περιήγησις*, στ. 580-1.

5. ό.π., στ. 586-7.

6. Καζιάνης -Χανιώτης 2001, 71-77.

7. Hatzidakis 1996, 561-593.

8. Πρέκα, *TROPIS X*, 2008 και *ΑΔ* 2008, *Χρονικά* (υπό δημοσίευση).

9. Πρέκα ό.π.

10. Κριτζάς 1971, 177-182.

ρά του σημερινού αλλά και σχήματα¹¹ στους χάρτες των γεωγράφων του 16ου, του 17ου και του 18ου αιώνα που αντιγράφονται και αναπαράγονται τις περισσότερες φορές χωρίς έλεγχο και αποκλίνουν των σημερινών. Τα Σκάντζουρα αναφέρονται από τον Πλίνιο ως Σκάνδιρα¹², από τον Πομπώνιο Μέλα ως Scandile¹³, από τον Ιταλό περιηγητή Buondelmonti¹⁴ ως Scanda, από τον γεωγράφο Rosaccio ως Scandale, από τον ουμανιστή Richard Pococke¹⁵ ως Escangere ενώ από τον Brucian αν και χρησιμοποιείται το όνομα Σκανδίλη εντούτοις θεωρεί ότι το νησί πρέπει να ταυτιστεί με την Αλόνησο¹⁶. Το σχήμα της νησίδας αρκετά διαφοροποιημένο εμφανίζεται σε πολλούς χάρτες γεωγράφων.

Η ΑΥΤΟΨΙΑ

Κατά το 2008 με την ευκαιρία της εκπόνησης φωτομωσαϊκού (εικ.1) διενεργήθηκε και αυτοψία κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι το φορτίο του πλοίου είχε διασπαρεί στον κεκλιμένο βραχώδη βυθό που σχηματίζει μεγάλους αμμώδεις θύλακες σε βάθη από -32,00 μ. έως -38,40 μ. Ο κατά μήκος άξονας του φορτίου είναι από Α-Δ και έχει μήκος περίπου 39 μ., ενώ ο κατά πλάτος από Β-Ν και έχει μήκος 18,00 μ.. Στο ανατολικό, ρηχότερο τμήμα του, κυρίαρχο στοιχείο είναι μια μεγάλη συστάδα πακτωμένων, αμφορέων, μεταξύ των οποίων επικρατούν οι αμφορείς Θάσου, «Μένδης» και Solocha I. Η συστάδα αυτή, εκτείνεται σε περιοχή μέσης διαμέτρου 11,00 μέτρων σε βάθη από -32,00 μ. έως -36,50 μ. και χαρακτηρίζεται από μεγάλη πυκνότητα ευρημάτων. Δυτικά της κύριας αυτής συστάδας βρίσκεται μια δεύτερη μικρότερη και άλλες, σχεδόν διαλυμένες, από τη ναυαγιάριση. Μεμονωμένα ευρήματα απαντώνται μέχρι το βάθος των -38,50 μέτρων παράλληλα προς την κλίση του βραχώδους βυθού σε εκτεταμένες αμμώδεις περιοχές που σχηματίζονται μεταξύ των αναβαθμών του πυθμένα. Ανάμεσα στις συγκεντρώσεις αναγνωρίζει κανείς αμφορείς των τριών τύπων της πρώτης κύριας συστάδας.

Στο κέντρο περίπου του προς ανατολάς σωρού (εικ. 2) έχει δημιουργηθεί οπή από τους αρχαιοκάπηλους, στο εσωτερικό της οποίας διακρίνεται είδος στρωματογραφικής διάταξης, δύο τουλάχιστον καθ' ύψος στρώσεων αμφορέων. Σε αυτές θα πρέπει να υπολογιστεί και η διαταραγμένη επιφανειακή στρώση των αμφορέων. Το πάχος των τριών στρώσεων ανέρχεται στο 1,40 μ.

Διάσπαρτα ανάμεσα στους αμφορείς σε όλη την έκταση και κυρίως στα δυτικά της πρώτης προς ανατολάς συστάδας, βρίσκονται αττικά αγγεία, επιτραπέζια και αποθηκευτικά. Ανάμεσα σ' αυτά συγκαταλέγονται οι σκύφοι τύπου Α (εικ. 8), ενώ αριθμητικά λιγότερα είναι αγγεία όπως ασκοί τύπου Guttus, κανθαροκύλικες (εικ. 9), κυάθια, πινάκια, λήκυθοι, λύχνοι κ.ά. Στα μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία συγκαταλέγονται χύτρες, ένας κάδος και όστρακα μεγάλων λίθων. Επίσης στο βυθό διακρίνονται μολύβδινα τεμάχια διαφόρων τύπων.

Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το θέρος του 2009 μια μικρή ομάδα (εικ. 3) αποτελούμενη από την υπογράφουσα, την καταδυόμενη αρχιτέκτονα Φ. Βλαχάκη, η οποία είχε την ευθύνη της χωροθέτησης του ναυαγίου και τους δύτες Π. Τσαμπουράκης, Μ. Τζεφρώνης, Θ. Τρουπάκης, Ι. Οργατζόγλου και τον καταδυόμενο φωτογράφο Β. Μεντόγιαννη, επανήλθε στη θέση του ναυαγίου με σκοπό την επαλήθευση και επικαιροποίηση του σκαριφήματος σχεδίου το οποίο είχε γίνει με βάση το προϋπάρχον φωτομωσαϊκό, τη συλλογή νέων στοιχείων και την υλοποίηση σταθερού γεωμετρικού συστήματος για την εξάρτηση των ευρημάτων του αρχαιολογικού χώρου.

11. Porcacchi 1508, στον Rosaccio 1598, στον Dapper 1703, που εκτός από τους χάρτες περιγράφει τις Β. Σποράδες, στον d'Anville 1756, στον Rouqueville 1820-21, έκδοση γερμανική το 1826-27.

12. Πλίνιος, ό.π.

13. Πομπώνιος Μέλας, II, 106.

14. Buondelmonti 1824.

15. Pococke 1743 και 1745.

16. Σαμψών 1997, 183.

ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Για την τεκμηρίωση της υπάρχουσας κατάστασης του αρχαιολογικού χώρου έγινε συνδυασμός στοιχείων που ελήφθησαν από το υπάρχον φωτομωσαϊκό του ναυαγίου, την επί τόπου επισκόπηση του υποβρύχιου χώρου και την χρήση τοπομετρικών μεθόδων αποτύπωσης (εικ. 4). Έγινε αποτύπωση της γεωμορφολογίας με σκαριφήματα υποβρυχίως και βυθομέτρηση του χώρου με την χρήση καταδυτικού computer. Ορίστηκαν οι κυριότερες περιοχές όπου εμφανίζεται μεγάλη συγκέντρωση αμφορέων και ελήφθησαν γεωμετρικά στοιχεία του μεγέθους και της θέσης τους.

Για την χωροθέτηση των διαφορετικών συγκεντρώσεων και χαρακτηριστικών ευρημάτων του ναυαγίου τοποθετήθηκε στο βυθό ένας κεντρικός άξονας παράλληλος προς τον επιμήκη άξονα του ναυαγίου, οριζόμενος από δύο σταθερά σημεία αναφοράς.

Τα σταθερά αυτά σημεία υλοποιήθηκαν με την τοποθέτηση δύο σιδηρών πασσάλων στο ανατολικό και δυτικό άκρο του ναυαγίου. Οι πάσσαλοι σημάνθηκαν, με την χρήση πλαστικών πινακιδίων, με τα γράμματα Σ1 και Σ2. Μεταξύ των πασσάλων τεντώθηκε μετροταινία, η αρχή της οποίας τοποθετήθηκε στο σημείο Σ2. Η οριζόντια απόσταση μεταξύ των σημείων Σ1 και Σ2 μετρήθηκε (38,40 μ.) και τα βάθη στα σημεία Σ1 και Σ2 (-32,90 μ.) και (-37,50 μ.) αντίστοιχα. Από τα σημεία Σ1 και Σ2 εξαρτήθηκαν στη συνέχεια χαρακτηριστικά, πακτωμένα κυρίως, ευρήματα του ναυαγίου, ώστε να είναι δυνατή η ακριβής χωροθέτηση του άξονα σε σχέση με τη συνολική έκταση του ναυαγίου. Τα χαρακτηριστικά αυτά ευρήματα σημάνθηκαν με πλαστικά πινακίδια με τους αριθμούς (001, 002, 003) για την περιοχή του σημείου Σ1 και (005, 006, 007) για την περιοχή του σημείου Σ2. Τέλος σε όλο το μήκος του άξονα και ανά 1 μ., μετρήθηκε το βάθος στη θέση διέλευσης της μετροταινίας.

Από τον διαμήκη άξονα του ναυαγίου, στη συνέχεια εξαρτήθηκαν χαρακτηριστικά ευρήματα και συγκεντρώσεις ευρημάτων με οριζόντιες αποστάσεις κάθετες προς αυτόν.

Ελήφθη επίσης ο προσανατολισμός του άξονα Σ1-Σ2 υποβρυχίως με Αζιμούθιο 230°.

Για τον καθορισμό του στίγματος του ναυαγίου και την τοποθέτηση του άξονα σε γεωμετρικό σύστημα αναφοράς ο άξονας Σ1-Σ2 μεταφέρθηκε, με την χρήση πλωτήρων και κατακόρυφων σχοινιών, στην επιφάνεια της θάλασσας. Η θέση του εξαρτήθηκε από παγκόσμιο γεωδαιτικό σύστημα με την χρήση GPS σε WGS84 με WASS Correcti.

ΤΟ ΦΟΡΤΙΟ

Το φορτίο του πλοίου επιφανειακά όπως έχει διαμορφωθεί από τη διαχρονική σύλησή του αποτελείται από 250 αμφορείς Θάσου, 40 περίπου αμφορείς τύπου «Μένδης», από 70 περίπου αμφορείς τύπου Solocha I ή Πεπαρήθου II και από 75 άλλους αμφορείς που κατανέμονται σε δύο τύπους. Οι δύο τελευταίοι απολήγουν σε βάση τύπου Solocha I. Ο πρώτος από τους δύο τελευταίους ομοιάζει ως προς το χείλος με εκείνους του τύπου Πεπαρήθου I ή Solocha II αλλά φαίνεται ότι έχει ραδινότερο σώμα και διαφέρει ως προς το ύψος και την τοποθέτηση των λαβών, ενώ ο δεύτερος έχει έντονα καρινωτούς και ευρείς ώμους. Οι τύποι των αμφορέων του φορτίου θα προσδιοριστούν ακριβέστερα μετά τη συγκριτική μελέτη παρόμοιων ευρημάτων.

Θασιακοί

Δύο από τους αμφορείς που ανελκύστηκαν είναι δικωνικοί με έγκοιλους κύκλους στη βάση των λαβών αγγεία τα οποία σύμφωνα με την τυπολογία που δέχεται και η Garland¹⁷ άρχισαν να κατασκευάζονται από τις αρχές μέχρι και το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. Στους αμφορείς αυτούς, που δεν είχαν μεγάλη χωρητικότητα, εξαγόταν τον 4ο αιώνα το θασιακό κρασί¹⁸ το οποίο όπως μας πληροφορεί ο Ξενοφών ήταν ένα προϊόν πολυτελείας που προσφέρονταν στα συμπόσια από τους πλούσιους Αθηναίους.

Πολυάριθμοι θασιακοί¹⁹ αμφορείς ιδιαίτερα του δικωνικού τύπου αποκαλύφθηκαν στο Βόρειο Εύξεινο

17. Garland 1992, 12.

18. Για τις λογοτεχνικές και επιγραφικές πηγές βλέπε Salviat 1986, ο οποίος αναφέρεται επίσης στην ακρίβεια του Θασιακού κρασιού το οποίο αν και καλό ήταν δύσκολο να συναγωνιστεί τα καλύτερα κρασιά από τη Χίο, Λέσβο και Μένδη.

19. ЗЕЕСТ И. В 1960, 83.

Πόντο, γεγονός που υποδηλώνει τη μεγάλη εξαγωγή θασιακού οίνου στην περιοχή. Ορισμένοι από τους δικωνικούς κοντά στους οποίους είναι και οι αμφορείς από το ναυάγιο στα Σκάντζουρα έχουν χρονολογηθεί από την 3ΕΕCT²⁰ στο 370 π.Χ.

Αρ. Ευρ.: ΒΕ 2008/ 5-19 (εικ. 5)

Πήλινος δικωνικός αμφορέας Θάσου. Ακέραιος. Λαιμός ευρύς, κυλινδρικός που αποτελεί συνέχεια του ώμου. Οι λαβές εκφύονται λίγο πιο κάτω από το ταινιόσχημο περιχέλιωμα του στομίου και απολήγουν στις άνω γωνίες του σώματος, με αποτύπωμα έγκοιλου κύκλου. Το σώμα επεκτείνεται σε υψηλό και στενό κάτω πόδι που απολήγει σε γωνιώδη βάση. Χωρητικότητα 8,2-9,0 λίτρα. Α΄ ήμισυ 4ου αιώνα π.Χ.

Πηλός 7.5 YR 6/3 light brown

Ύψος 0,71 μ.

Solocha I

Με την ονομασία Solocha I έγινε γνωστός ένας τύπος αμφορέα που αποκαλύφθηκε σε τύμβο της σκυθικής βασιλικής νεκρόπολης της Ουκρανίας²¹ στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Οι αμφορείς του τύπου αυτού χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Η ονομασία Solocha I έχει επεκταθεί σε όλους σχεδόν τους αμφορείς με μανιταρόσχημο σχήμα του Βορείου Αιγαίου και της Μαύρης Θάλασσας. Οι αμφορείς αυτοί έχουν αποδοθεί κατά καιρούς σε διάφορα εργαστήρια όπως στην Τορώνη, Ρόδο²², Πεπάρηθο ΙΙ²³, Κω²⁴, Ροδιακή Περαία, Κλαζομενές, Πάρο κ.α. Πρόκειται για ένα αγγείο με σώμα ωσειδές, με κοντό λαιμό που απολήγει σε μανιταρόσχημο χείλος. Η βάση είναι πλατειά και χαμηλή, οι λαβές κοντές, ημικυκλικές, κάθετα τοποθετημένες στους ώμους. Τον τύπο αυτό μελέτησε πρώτος ο Mansevits²⁵ και στη συνέχεια η Zeest. Ρώσοι ερευνητές αποδίδουν την προέλευση τους επίσης σε πολλά παρευξείνια κέντρα στο διάστημα από το 400 έως το 325 π.Χ.

Αρ. Ευρ.: ΒΕ 2008 / 5-22 (εικ. 6)

Πήλινος αμφορέας τύπου Solocha I. Ακέραιος. Σώμα ωσειδές, με κοντό λαιμό που απολήγει σε μανιταρόσχημο χείλος. Η βάση είναι πλατειά και χαμηλή, οι λαβές κοντές, ημικυκλικές, κάθετα τοποθετημένες στους ώμους με έγκοιλο κύκλο στη βάση τους.

Πηλός 5 YR 5/3 reddish brown

Ύψος 0,745 μ.

Μένδης

Παρά τις διαφορετικές απόψεις που κατά καιρούς έχουν εκφραστεί για την προέλευση του αμφορέα αυτού, η Grace²⁶ αποδίδει τον τύπο στη Μένδη²⁷ λόγω της ομοιότητας των παραστάσεων που υπάρχουν στις ενσφράγιστες λαβές με παραστάσεις των νομισμάτων της Μένδης. Οι C.J. Eiseman και B.S. Ridgway στη δημοσίευση του ναυαγίου στο Porticello αποδίδουν επίσης τον τύπο του αμφορέα αυτού σε εργαστήρια της Μένδης²⁸.

Ο αμφορέας έχει μακρύ, κυλινδρικό στέλεχος, με οπή στη βάση, από την οποία αναδύεται. Το χείλος είναι επίπεδο και έξω νεύον, με εγκοπή που τονίζει τη μετάβαση από το χείλος στο λαιμό. Μερικά αγγεία έχουν γραπτές, καστανές ταινίες γύρω από το λαιμό.

20. 3ΕΕCT 1960, 83, πίν. ΙΧ, 20Κ.

21. 3ΕΕCT 1960, 91-94.

22. Lejrunskaja 1981, 31-32, 6.

23. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου – Garlan 1990, 386-388.

24. Κάντζια 1994, 335-337.

25. 3ΕΕCT 1960, 91.

26. Grace 1949, 175-189. Boulter 1953, 59-115.

27. Ο τύπος του αμφορέα αυτού σύμφωνα με τον Αθήναιο (απόσπασμα 11,784 ε) κατασκεύασε ο Λύσιππος χάριν του Κασσάνδρου μετά τον συνοικισμό της Κασσάνδρειας για την εξαγωγή του κρασιού της Μένδης ενώ ως πρότυπά του υπήρξαν δύο αμφορείς από την Κω και από την Άνδρια.

28. Eiseman – Ridgway 1987, 40-41 (υπάρχει βιβλιογραφία και κατάλογος αμφορέων του 5ου και 4ου αιώνα που βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις που ερευνήθηκαν).

Η Zeest²⁹ με βάση ευρήματα έχει προσδιορίσει δύο στάδια εξέλιξης του αμφορέα στο δεύτερο από τα οποία ο λαϊμός και το στέλεχος τους γίνεται πιο επιμήκη ενώ το σώμα πιο ραδινό.

Αρ. Ευρ. ΒΕ 2008 / 5-21 (εικ. 7)

Πήλιнос αμφορέας, τύπου «Μένδης». Σχεδόν ακέραιος. Ελλιπής στο στόμιο και στη μια λαβή του. Λαϊμός κυλινδρικός ψηλός που στενεύει ελαφρώς προς το στόμιο. Η πεπλατυσμένη λαβή εκφύεται από το άνω τμήμα του λαϊμού, υψώνεται πάνω από το χείλος και καταλήγει κάθετα στο μέσον του ώμου του αγγείου που απολήγει σε έγκοιλο κύκλο. Σώμα ατρακτόσχημο, με τη μεγαλύτερη διάμετρο στους ώμους, που συνεχίζεται προς τα κάτω σε υψηλό πόδι, το οποίο απολήγει σεγωνιώδη βάση.

Ύψος 0,78 μ.

Πηλός: 10 YR 7/4/very pale brown

Αττικά Αγγεία

Από τα πιο χαρακτηριστικά αττικά αγγεία που περιείχε το φορτίο επιλέξαμε για την παρουσίαση έναν από τους σκύφους Τύπου Α και μία κανθαροκύλικα που χρονολογούνται στο α' μισό του 4ου αιώνα.

Αρ. Ευρ.: ΒΕ 2008 / 5-15 (εικ. 8)

Αττικός μελαμβαφής σκύφος Τύπου Α. Ελλιπής σε μικρό τμήμα του περιχειλώματος, της βάσης και χτυπημένος στο χείλος. Το γάνωμα σώζεται σε διάφορα σημεία της επιφάνειας του αγγείου εσωτερικά και εξωτερικά. Στο κάτω τμήμα της βάσης ανάγλυφος κύκλος από τον οποίο ξεκινούν ακτίνες, διακρίνονται τέσσερις

Βλ. Olynthus V, πίν. 185, αρ. 971. Olynthus XIII, πίν. 199, αρ. 595 β' τέταρτο 4ου αιώνα π.Χ.

Πηλός 7.5YR 5/3 brown

Ύψος: 0,106 μ.

Διάμετρος χείλους: 0,010 μ.

Διάμετρος βάσης: 0,045 μ.

Αρ. Ευρ.: ΒΕ 2008 / 5-7

Μελαμβαφής κανθαροκύλικα (εικ. 9), ελλιπής στις λαβές. Στη γένεση της μιας λαβής έχει δημιουργηθεί οπή. Αποφλοιωμένη στο βερνίκι του άνω σώματος εσωτερικά και εξωτερικά. Στη δεύτερη κλίμακα της βάσης διακρίνεται το χρώμα του πηλού. Εσωτερικά στον πυθμένα διατηρούνται τέσσερα ανθήματα τοποθετημένα σε σχήμα σταυρού. Τα ανθήματα περιβάλλονται από κύκλο που έχει σχηματιστεί από εγχάρακτα γραμμίδια. Χείλος χονδρό που κλίνει προς τα κάτω, λαϊμός κυλινδρικός, σώμα κοντό βλ. Olynthus V, πίν. 149, αρ. 514, σελ. 186. Olynthus XIII, πίν. 187, αρ. 504, β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Πηλός 7.5YR 7/4 pink

Ύψος: 0,12 μ.

Διάμετρος στομίου: 0,12 μ.

Διάμετρος βάσης: 0,06 μ.

ΤΟ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Από το δικανικό λόγο του Δημοσθένη *Προς Λάκριτον* (XXXV, 31,32,35) που γράφτηκε ανάμεσα στο 355 με 340 π.Χ. αντλούμε πληροφορίες για το εμπόριο των Αθηνών με τον Εύξεινο Πόντο στις πόλεις του οποίου εμπορευόταν οίνο προερχόμενο από την Πεπάρηθο, Κω, Μένδη κι άλλες πόλεις. Οι αναφορές στις οινοπαραγωγικές πόλεις χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο της εκδίκασης μιας εμπορικής συμφωνίας (Δημοσθένης, XXXV, 10) που συνήψε ο Ανδροκλής και ο Ναυσικράτης με τον θανάοντα Αρτέμωνα, αδελφό του σοφιστή Λάκριτου από την οποία διαφαίνεται εκτός των προαναφερομένων, η νομοθεσία και οι μηχανισμοί που χρησιμοποιούσε η Αθήνα για την προστασία του εμπορίου με την αγορά του Ευξείνου την οποία τον 4ο αι-

29. ZEECT 1960, 81, 88.

ώνα προσπαθούσε με διάφορους τρόπους να διατηρήσει. Ρώσοι επιστήμονες³⁰ όπως οι I. Rozdeyeva και B.N. Graikov, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τις εισαγωγές θασιακού οίνου στον Β. Εύξεινο Πόντο, συμπεραίνουν ότι το εξαγωγικό εμπόριο της Θάσου του 4ου αιώνα π.Χ. βρισκόταν στα χέρια των Αθηναίων εμπόρων, υποστηρίζοντας ότι η Θάσος δεν θα μπορούσε να έχει την φροντίδα των εξαγωγών τόσο μεγάλων ποσοτήτων οίνου χωρίς να διαθέτει τον κατάλληλο εμπορικό μηχανισμό και ανάλογο εμπορικό στόλο για τον σκοπό αυτό. Το πλοίο που ναυάγησε στα Σκάντζουρα φαίνεται ότι ακολούθησε στο τελευταίο ταξίδι του μία πορεία από βορρά προς νότο, αφού προμηθεύτηκε οίνο από τη Θάσο, τη Μένδη και στη συνέχεια τις Βόρειες Σποράδες και αποτελεί μία ακόμη απόδειξη του διαμετακομιστικού εμπορίου οίνου που ασκούσε η Αθήνα, αλλά και της εμπορίας των αττικών αγγείων.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η δυσμενής για την Αθήνα έκβαση του Πελοποννησιακού Πολέμου δημιούργησε σοβαρά οικονομικά και πολιτικά προβλήματα αφού στέρησε από την πόλη τον απόλυτο έλεγχο της αγοράς του Ευξείνου που είχε τον 5ο αιώνα π.Χ. Τόσο το διαμετακομιστικό εμπόριο όσο και η εισαγωγή σίτου στην Αθήνα από τις σιτοπαραγωγικές πόλεις του Ευξείνου είχαν προβλήματα. Η ανάμειξη της Αθήνας στον Κορινθιακό Πόλεμο (395-387 π.Χ.) με ετερόκλητους συμμάχους, το αποτέλεσμα της Ναυμαχίας της Κνίδου (394 π.Χ.) κατά την οποία ηττήθηκε ο σπαρτιατικός στόλος, η σύγκρουση με τους Συμμάχους της (364-355 π.Χ.) και αργότερα με τους Μακεδόνες ήταν ενέργειες που είχαν σκοπό την επανάκτηση της αγοράς του Ευξείνου. Η αγωνιώδης προσπάθεια για την επίλυση του προβλήματος διαφαίνεται στις πηγές (π.χ στον Δημοσθένη XVIII, 301). Η πολιτική όμως που άσκησε η Αθήνα ολόκληρο τον 4ο αιώνα για την εισαγωγή σίτου και το διαμετακομιστικό εμπόριο ήταν πιο ευέλικτη απ'ότι τον προηγούμενο αιώνα.

Το περιεχόμενο του φορτίου του ναυαγίου στα Σκάντζουρα, το οποίο χρονολογήσαμε γενικά χωρίς ακόμη ενδελεχή έρευνα προς το τέλος του α' ημίσεως του 4ου αι. π.Χ. λόγω της επιφανειακής στην ουσία αυτοψίας, πρέπει να ενταχθεί ιστορικά στο πλαίσιο που επέφεραν οι πρώτες ενέργειες της Αθήνας για τον έλεγχο των Στενών, δηλαδή μετά τον Κορινθιακό Πόλεμο και προς τέλος των συμμαχικών πολέμων.

30. Brashinsky 1973, 141.

SUMMARY

PRELIMINARY UNDERWATER RESEARCH
AT SKANDIRA (SKADZOURA, N. SPORADES)

Kalliopi Preka-Alexandri

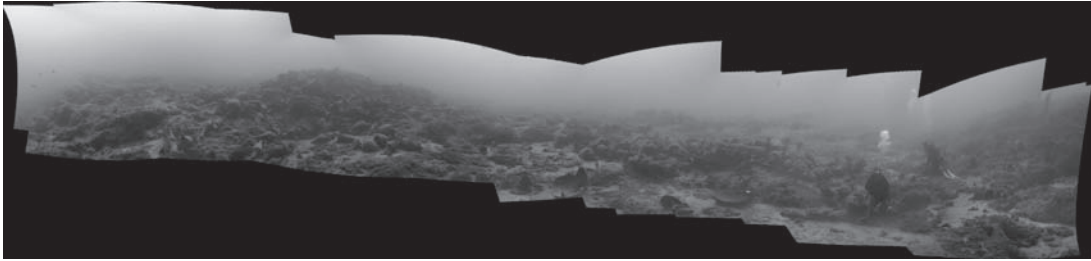
During the summer of 2008 an unknown shipwreck was found in the island of Skatzoura, Northern Sporades. The cargo of the shipwreck has a length of 49 meters and a width of 18 meters. Its orientation is E-W. It consists of two big concentrations of amphorae and it lies on a depth at 37 to 40 meters. It contained five types of transport amphorae; among them the Type of Mende, Solocha I and Thasos. Attic ceramic vessels (skyphoi Type A, kantharokylikes) are also lying dispersed on the seabed.

According to the cargo of the ship, the shipwreck of Skatzoura is dated in the first half of the 4th century B.C. During that period, Athens was trying to reestablish the trade with the cities of Black Sea. Even though the wreck of Skatzoura has been highly looted, it is still considered to be one of the richest in Sporades. According to the literature sources and the archaeological finds the sea area of N. Sporades is one of the busiest commercial sea routes of the ancient times.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Boulter C., 1953. Pottery of the Mid-Fifth century from a Well in the Athenian Agora, *Hesperia* 22, 59-115.
- Brashinsky J.B., 1973. *The progress of Greek ceramic Epigraphy in the U.S.S.R.*, *EIRENE* XI, 141.
- Брашницкн И.Б., 1963. АФИНЬИ Ц СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОЕМОРЬЕ Ъ VI-II вв.ΔΟ Η. Θ
- Buondelmonti C., 1824. *Florentini, Librum Insularum, Archipelagi, e codicibus Parisinus, Lipsiai et Berolini, Helveto-Bernas.*
- D'Anville B.B., 1756. *Les côtes de la Grece et l'Archipel*, Paris.
- Dapper O., 1703. *Description exacte de l'Archipel*, Amsterdam.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α. – Garlan Y., 1990. Vin et amphores de Peparethos et d'Ikos, *BCH* Suppl. 114, 386-388.
- Eiseman C.J. – Ridgway B.S., 1987. *The Porticello Shipwreck, A Mediterranean Merchant Vessel of 415-385 B.C.*, College Station (Texas).
- Garlan Y., 1992. Les amphores Thasiennes, *BCH* 116, 12.
- Grace V.R., 1949. Standard pottery Containers of the Ancient Greek World, στο *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear*, *Hesperia* Suppl. 8, Princeton, 175-189.
- Grace V. R., 1947. Wine Jars, *CJ* 42, 101-110.
- Hatzidakis E., 1996. Underwater Excavations of a late Fifth Century Merchant Ship at Alonnesos, Greece, *BCH* 120 (II), 561-593.
- Καζιάνης Δ. – Χανιώτης Δ., 2001. Υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες στα νησιά του Αρχιπελάγους των Β. Σποράδων, στο Σάμψων Α. (επιμ.), *Αρχαιολογική Έρευνα στις Β. Σποράδες*, Αλόνησος, 71-77.
- Κάντζια Χ., 1994. Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων του πρώτου μισού του 4ου αιώνα στην Κω, στο Γ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Θεσσαλονίκη, 323-355.
- Κριτζάς Χ., 1971. Β. Σποράδες, *AAA*, 177-182.
- Lejpunskaja N.A., 1981. *Le matériel d'emballage céramique d'Olbia*, Kiev.
- Parker A.J., 1992. *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman provinces*, BAR-IS, 411.
- Πλίνιος, *Σκάνδιρα*, *Φυσική Ιστορία*, IV, XII, 72.
- Pockocke R., 1743 και 1745. *A description of the east and some other countries*, I-III, London.
- Pouqueville C.H.L.F., 1820-21. *Voyage de la Grèce I-V*, Paris.
- Rossaccio G., 1598. *Viaggio da Venetia a Constantinopoli per mare e per terra et instene quello di Terra Santa*, Vincenzo Coronelli, *Historia del regno di Negroponte e sue isole adiacenti*, Venetia.

- Salviat F., 1986. Le vin de Thasos, amphores, vin et sources écrites, στο J.-Y. Empereur - Y. Garlan (επιμ.). *Recherches sur les amphores grecques*, BCH Suppl. XIII, Athens, 145-196.
- Σάμψων Α., 1997. *Περιηγητές και γεωγράφοι στις Βόρειες Σποράδες*, Σκόπελος.
- ЗЕЕСТ И. Б., 1960. ΚΕΡΑΜΗЧЕСКАЯ ТАРА БОСПОРА, 91-94.

Εικ. 1. Φωτομωσαϊκό του ναυαγίου στα Σκάντζουρα.

Εικ. 2. Η μεγάλη συστάδα από το φορτίο.

Εικ. 3. Αυτοδύτης σε δράση.

Εικ. 4. Προετοιμασία για την έρευνα.

Εικ. 5. Αμφορέας Θάσου.

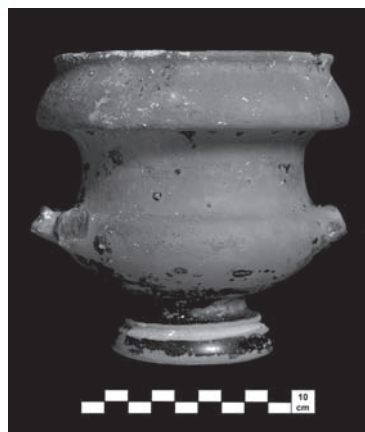
Εικ. 6. Αμφορέας Solocha I.

Εικ. 7. Αμφορέας «Μένδης».

Εικ. 8. Αττικός σκύφος Τύπου Α.

Εικ. 9. Αττική καθαροκύλικα.

ΤΟΠΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΣΚΙΑΘΟΥ

Βάσσα Παρασκευά

Η μονή Ευαγγελισμού Σκιάθου ιδρύθηκε το 1794 από τον όσιο Νήφωνα¹, ο οποίος καταγόταν από τη Χίο και ήταν οπαδός του πνευματικού κινήματος της «φιλοκαλικής αναγέννησης» ή των «Κολλυβάδων»². Το καθολικό της οικοδομήθηκε το 1797 στο κέντρο του επιβλητικού, φρουριακού τύπου, συγκροτήματος στα πρότυπα των καθολικών του Αγίου Όρους³. Στο σύνολό του είναι ανεπίχριστο εκτός από το Ιερό Βήμα⁴, το οποίο ιστορήθηκε το 1822 από τους αδελφούς αγιορείτες ζωγράφους Βενιαμίν (α') μοναχό⁵, Μακάριο (β') ιεροδιάκονο⁶ και παπα-Θαλάσσιο⁷, με καταγωγή από τη Γαλάτιστα της Χαλκιδικής⁸. Πρόκειται για τους ανεψιούς και μαθητές του γνωστού αγιογράφου Γέροντα Μακαρίου (α') (τέλη 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αιώνα), το εικαστικό ύφος του οποίου διαμόρφωσε τη λεγόμενη «αγιορειτική ζωγραφική»⁹.

Ιδιαίτερα εντυπωσιακό στοιχείο στο καθιερωμένο σε γενικές γραμμές εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού αποτελούν οι διακοσμητικές ταινίες, που στο κέντρο τους φέρουν μετάλλια με τοπιογραφίες σε μονοχρωμία, οι οποίες κοσμούν εσωρράχια τόξων, καθώς και μικρές στενόμακρες επιφάνειες, καλύπτοντας πλή-

1. Για το βίο του οσίου Νήφωνα, βλ. Σταματιάδης 1893, 78-92.

2. Το συγκεκριμένο πνευματικό κίνημα ξεκίνησε αρχικά από τη Σκήτη της Αγίας Άννης με αφορμή τη μετάθεση της τέλεσης των μνημοσύνων από το Σάββατο την Κυριακή, η οποία προέκυψε για συγκεκριμένους λόγους. Βασικές θέσεις του κινήματος εκτός από την τέλεση των μνημοσύνων κατά την ημέρα του Σαββάτου ήταν η συχνή θεία μετάληψη, η διατήρηση της ορθόδοξης λειτουργικής παράδοσης και η μελέτη των πατερικών κειμένων. Γνωστότεροι εκπρόσωποι υπήρξαν οι: Αθανάσιος Πάριος, Νικόδημος Αγιορείτης και ο Μακάριος Νοταράς. Περισσότερα βλ. Βλάχος 1903, 106-111. Τζώγας 1969. Παπουλίδης 1971. Σκρέττας 2004.

3. Κατά τον Αλεξίου το καθολικό είναι: «...μία συνεπτυγμένη μορφή του αγιορείτικου τύπου ή μονόκλιτη του αγιορείτικου τύπου...», Αλεξίου 1996, 162.

4. Η μονή ενίσχυσε οικονομικά αρκετές φορές τον επαναστατικό αγώνα κατά το 1821, με αποτέλεσμα τη σταδιακή οικονομική εξασθένησή της, στην οποία πιθανότατα οφείλεται η πλήρης έλλειψη επιχρισμάτων στους τοίχους του κυρίως ναού, της λιτής και του νάρθηκα και κατ' επέκταση η απουσία αγιογράφησης στους ίδιους χώρους. Περισσότερα για τους πιθανούς λόγους που δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση της ιστόρησης του ναού, βλ. Παρασκευά 2008, 673-674.

5. Για τον Βενιαμίν (α'), βλ. Uspenskij 1892, 12-13.

6. Για τους αδελφούς Βενιαμίν (α'), Μακάριο (β'), Ζαχαρία και παπα-Θαλάσσιο, βλ. Παπάγγελος 1998, 256 κεξ.

7. Η παρουσία των τριών Γαλατσιάνων ζωγράφων στη Σκιάθο οφείλεται στο αποτυχημένο επαναστατικό κίνημα των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της Χαλκιδικής, η ατυχής κατάληξη του οποίου οδήγησε χιλιάδες κατοίκους πρόσφυγες στα κοντινά νησιά, αλλά και μοναχούς του Αγίου Όρους, καθώς πολλές μονές συμμετείχαν στο κίνημα. Βακαλόπουλος 1939, 21-22. Καλιανός 2005β, 195, Φραγκούλας 1978, 101-102.

8. Η Γαλάτιστα (Ανθεμούντα) βρίσκεται 40 χλμ. ΝΑ της Θεσσαλονίκης.

9. Πρόκειται για τον «πρώτο» του φημισμένου οικογενειακού αγιογραφικού εργαστηρίου (1746-1814) γνωστού ως «των Γαλατσιάνων ή Μακαριών», που είχε την έδρα του στις Καρνές και συγκεκριμένα στο Καρακαλλινό κελί, το αφιερωμένο στο Γενέσιο της Θεοτόκου. Κοντά του μαθήτευσαν οι ανεψιοί του, αλλά και άλλοι συγγενείς του, ρασοφόροι και λαϊκοί, έργα των οποίων εντοπίζονται σε ναούς της γενέτειράς τους, τη Γαλάτιστα, καθώς και σε αρκετά χωριά της Χαλκιδικής. Η τέχνη του Μακαρίου (α') φέρει τα χαρακτηριστικά του 18^{ου} - 19^{ου} αι. με κυρίαρχη τάση για επιστροφή στην πρώιμη παλαιολόγια παράδοση, όπως αυτή εκφράστηκε από τον Πανσέληνο στο Πρωτάτο, βασικός υποστηρικτής της οποίας υπήρξε ο Διονύσιος εκ Φουρνά των Αγράφων. Ο Μακάριος (α') πέτυχε τη «σύζευξη» της τέχνης του Πρωτάτου με την «...τρέχουσα αγιορειτική ζωγραφική, το μαρρόκ και τη λαϊκή τέχνη...», Κυριακούδης 2001, 158. Κατά τον Παπάγγελο «...Με το έργο του Μακαρίου και του Νικηφόρου (ζωγράφος παράλληλου αγιογραφικού εργαστηρίου)...και των μαθητών τους (μέχρι και τη δεκαετία του 1870 διαμορφώθηκε για πρώτη φορά...ένα ζωγραφικό ύφος, το οποίο είχε και ιδιαίτερα επιμέρους χαρακτηριστικά και μπορεί να χαρακτηριστεί καθαρή αγιορειτική ζωγραφική...», Παπάγγελος 1998, 254-255.

ρως όλες τις επιφάνειες των τοίχων του κυρίως ιερού και των παραβημάτων. Η τάση αυτή απηχεί τις ευρύτερες καλλιτεχνικές τάσεις του 18^{ου} αιώνα, καθώς πλέον εκτός από την καθαρά θρησκευτική ζωγραφική άρχισαν να εμφανίζονται και κοσμικά θέματα ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονταν και τοπία, που κάτω από την επίδραση της Δυτικής τέχνης άρχισαν σταδιακά να χάνουν το σχηματοποιημένο χαρακτήρα τους, να αποκτούν βάθος (προοπτική) και να αποδίδονται με εντονότερες χρωματικές κλίμακες¹⁰. Είναι η εποχή κατά την οποία αρχίζουν να κοσμούνται οι τοίχοι των αρχοντικών της Ηπείρου (Νεγάδες, Καπέσοβο Ζαγορίου), της Θεσσαλίας (Πήλιο, Αμπελάκια) και της Μακεδονίας (Εράτυρα Κοζάνης, Σιάτιστα, Βέροια, Καστοριά)¹¹ με έργα που έφεραν έντονα στοιχεία της μεταβυζαντινής παράδοσης και της λαϊκής τέχνης, τα θέματα των οποίων περιλάμβαναν και τοπιογραφίες, καθώς και απεικονίσεις μονών (συνηθέστερα αγιορειτικών)¹². Οι τοπιογραφίες αποδίδονταν συνήθως παρατακτικά¹³, ενώ σε αρκετές παρατηρείται προσπάθεια απόδοσης προοπτικού βάθους. Οι τοπιογραφίες εικόνιζαν συνηθέστερα ευρωπαϊκές πόλεις, όπως τη Βενετία, τη Βουδαπέστη¹⁴, την Αδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη¹⁵, τον Γαλατά¹⁶, ακολουθώντας τα χαλκογραφικά πρότυπα¹⁷ της εποχής, ενώ ήδη ξένα στοιχεία από την Ανατολή και Δύση (*baroque, rococo*) είχαν αρχίσει να διεισδύουν στην κοσμική τέχνη¹⁸. Γνωστοί Χιονιαδίτες και Σαμαριναίοι ζωγράφοι διακόσμησαν με τοπιογραφίες πλήθος αρχοντικών, αρκετές από τις οποίες περιβάλλονταν από ωσειδή πλαίσια¹⁹. Οι γκραβούρες με την ποικιλία των θεμάτων τους (παραστάσεις μονών, γιρλάντες από λουλούδια²⁰, φυτά, νεκρές φύσεις, καρποί), αλλά και ευρύτατη διάδοση των χαρακτηριστικών, εξαιτίας του χαμηλού κόστους αγοράς, εμπλούτιζαν σταδιακά την εντοίχια ζωγραφική διακόσμηση και των ναών²¹, καθώς οι ζωγράφοι των αρχοντικών ήταν συγ-

10. Η τέχνη αρχίζει πλέον να έρχεται πιο κοντά στη φύση και τον άνθρωπο ως αποτέλεσμα των κοινωνικών μεταβολών και της ανόδου της αστικής τάξης. Σπητέρης 1954, 11.

11. Η οικοδόμηση αρχοντικών στις περιοχές που αναφέρθηκαν οφείλεται στους απόδημους κατοίκους, οι οποίοι ανέπτυξαν έντονη εμπορική δραστηριότητα στο εξωτερικό και είχαν τη δυνατότητα (αλλά και το όνειρο) να κτίσουν πλούσια σπίτια στον τόπο καταγωγής τους, γεγονός που δεν είναι άσχετο από την τάση επίδειξης του συσσωρευμένου πλούτου τους. Μουτσόπουλος 1992, 263.

12. Ενδεικτικά, βλ. το αρχοντικό του Σιορ Μανωλάκη στη Βέροια και τα αρχοντικά του Ναντζή και Αϊβάζη στην Καστοριά. Μουτσόπουλος 1960, 25, Φιλιππίδης 1998, 164, εικ. 322, 174, εικ. 335 αντίστοιχα. Επίσης στο Καπέσοβο Ζαγορίου, τις οικίες Βολοδήμου και Βαρζώκα. Φιλιππίδης 1998, 166, εικ. 323, εικ. 324 αντίστοιχα, και στη Σιάτιστα τα αρχοντικά του Μανούση (1787) και του Σαχίνη (1754), όπου ανάμεσα στα άλλα θέματα συμπεριλαμβάνονται και οι αθωνικές μονές Βατοπεδίου και Μεγίστης Λαύρας. Ωστόσο κατά τον Πετρή οι απεικονίσεις των μονών δεν είχαν καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά «κοσμικό». Πετρή 1988, 209, 198.

13. Εικονίζονταν στη σειρά ετερόκλητα θέματα όπως μεγάλα κτίρια, γεφύρια, δέντρα, λόφοι, ιστιοφόρα, ψάρια, κ.ά., όχι πάντα στην ίδια κλίμακα. Η παρατακτική σύνθεση των θεμάτων ήταν συνηθέστερη από την τριαδική, την τριζωνική και την πανοραμική για πρακτικούς λόγους. Σε μακριά ζωφόρο καλυπτόταν περιμετρικά η επιφάνεια κάτω ακριβώς από το ταβάνι, καθώς ήταν πιο δύσκολο να λερωθεί από τους ενοίκους του σπιτιού. Βλ. και Μακρής 1989, 138-139.

14. Κατά τον Γαρίδη πρότυπα των τοπιογραφιών με θέμα τις πόλεις που αναφέραμε ήταν τα «...*τουρκοϊσλαμικά τοπογραφικά σχέδια και οι χαρτογραφικές απόψεις πόλεων*...», Γαρίδης 1982, 3.

15. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ιδιαίτερα αγαπητό θέμα, καθώς συνδύαζε το «θαυμαστό με το συμβολικό», ανακαλώντας στη συνείδηση των υπόδουλων εθνικά οράματα. Γεωργιάδου-Κούντουρα 1992, 316. Βλ. ενδεικτικά την πανοραμική παράσταση της Κων/πολης στο αρχοντικό Νατζή στην Καστοριά. Φιλιππίδης 1998, 165, εικ. 322.

16. «...*Ιδανικό των αστών εμπόρων είναι η δυτική Ευρώπη και στόχος τους ο εξευρωπαϊσμός τους*...», γι' αυτό και προμήθευαν τους ζωγράφους με ευρωπαϊκά θέματα προκειμένου να διακοσμήσουν τις κατοικίες τους, επιδιώκοντας να επιβεβαιώσουν την κοινωνική τους άνοδο και να προβάλλουν τη δυτικότροπη νοοτροπία, που απόκτησαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό. Ζωγραφίδης 1991, 1035. Αλλά και οι τούρκοι οντάδες την ίδια εποχή κοσμούνται με αντίστοιχα θέματα, καθώς από την εποχή του Αχμέτ Γ' άρχισαν να εμφανίζονται οι ίδιες τάσεις «εξευρωπαϊσμού» στα ανώτερα στρώματα της Οθωμανικής κοινωνίας. Είναι η εποχή που με κέντρο την Κωνσταντινούπολη διαμορφώνεται το λεγόμενο «τουρκομπαρόκ», το λαϊκό *baroque* και το *rococo* και αρχίζει η διάδοσή τους στις επαρχίες. Μουτσόπουλος 1992, 276. Γαρίδης 1982, 2.

17. Πρόκειται για τις γνωστές *vedute*, «προσωπογραφίες» πόλεων, οι οποίες επαναλαμβάνονται ελαφρά αλλαγμένες μετά τον 17^ο αι. Γαρίδης 1982, 3.

18. Μακρής 1989, 140. Μουτσόπουλος 1966, 78.

19. Όπως οι τοπιογραφίες στο σπίτι του Γώγολου στο Τσεπέλοβο. Βλ. Μακρής 1989, 139, όπου και σχετικά παραδείγματα.

20. Κατά τη Διαμαντοπούλου 1986, 38: «...*Οι ρίζες της ζωγραφικής των αρχοντικών, όπως και της αρχιτεκτονικής τους, βρίσκονται στην αρχαία ελληνική τέχνη. Η ζωγραφική με φυτικά θέματα ξεκινάει από τις αρχαίες οinoχόες, συνεχίζεται στη βυζαντινή τέχνη σε μεγάλη κλίμακα, για να φτάσει στα χρυσοκέντητα υφάσματα, που έντυναν τους τοίχους των οντάδων και στη συνέχεια στη ζωγραφική των τοίχων των αρχοντικών, όπου τελικά γίνεται πολύπλοκη και παρακμάζει με την ανάμειξη περιορισμένων στοιχείων της τέχνης του ροκοκό*...».

21. Η εισαγωγή κοσμικών θεμάτων στο διάκοσμο των ναών οδήγησε στην «αστικοποίηση» της Εκκλησίας. Πετρή 1988, 202, 204.

χρόνος και αγιογράφοι. Ωστόσο η εισαγωγή των κοσμικών θεμάτων δεν οφειλόταν στη διπλή ιδιότητα των καλλιτεχνών, αλλά βασικά στις εκλεκτικιστικές τάσεις τους και στο μέγεθος της αποδοχής των τάσεων αυτών από τους εκκλησιαστικούς κύκλους²².

Τα πρώτα κοσμικά θέματα άρχισαν να εμφανίζονται στους νάρθηκες των καθολικών του Αγίου Όρους και από εκεί στη συνέχεια άρχισε η διάδοσή τους σε ναούς και μοναστήρια έξω από την Αθωνική πολιτεία²³. Ο γέροντας Μακάριος και οι μαθητές του εισήγαγε στοιχεία της κοσμικής ζωγραφικής στα έργα του, με τα οποία κάλυπτε μικρές στενόμακρες επιφάνειες στους τοίχους των ναών. Πρόκειται για ταινιωτά πλαίσια, το κέντρο των οποίων διακόπτεται από μετάλλια, που φέρουν τοπιογραφίες σε μονοχρωμία²⁴, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε ανάλογα ζωγραφικά μέρη από τον διάκοσμο του ναού του Αγίου Αντωνίου της Σκήτης του Αγίου Ανδρέα στις Καρυές του Αγίου Όρους²⁵, όπου απαντούν χαρακτηριστικά της τέχνης του Μακαρίου (α')²⁶ και της συνοδείας του, χωρίς ωστόσο στο μνημείο να έχει εντοπιστεί σχετική επιγραφή²⁷ (εικ. 1, 2). Κυριαρχεί το *baqoume*, το οποίο έχει πλέον εισχωρήσει και στον διάκοσμο των ναών.

Στην εντοχία ζωγραφική των αρχοντικών στα Αμπελάκια και ειδικότερα στις οικίες των αδελφών Γ. και Δ. Μαύρου²⁸ (Σβάρτς)²⁹ απαντούν επιμέρους στοιχεία του διακόσμου του Αγίου Αντωνίου, όπως ταινιωτά πλαίσια με μετάλλια (εικ. 3) σε ορισμένα από τα οποία εικονίζονται αρχιτεκτονικά συγκροτήματα (εικ. 4), επιβεβαιώνοντας την όσμωση της εκκλησιαστικής ζωγραφικής με την κοσμική³⁰ και πιο συγκεκριμένα την έντονη επίδραση της λαϊκής τέχνης. Σχετικό παράδειγμα αποτελεί στη μονή Κασταμονίτου η παράσταση στο Νότιο παράθυρο του Ιερού Βήματος του παρεκκλησίου του αφιερωμένου στο Άγιο Κωνσταντίνο, στην οποία εικονίζεται τοπίο σε προοπτικό βάθος, έργο που αποδίδεται στον Βενιαμίν (α') με πιθανή χρονολογία εκτέλεσης το 1819 (εικ. 5). Το ίδιο έτος, 1819, ο Βενιαμίν (α'), ο Μακάριος (β') και ο Ζαχαρίας κόσμησαν τα στενόμακρα διάχωρα που πλαισιώνουν τους ολόσωμους αγίους στον εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Βατοπεδίου με ταινιωτά πλαίσια που φέρουν μετάλλια με τοπιογραφίες (εικ. 6). Ανάλογα διακοσμήθηκε από τους Γαλατσιάνους στην ίδια μονή ο νάρθηκας του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου και το παρεκκλήσιο του Αγίου Θωμά, ενώ πολύ πιθανόν κατά το 1820, οι ίδιοι καλλιτέχνες ζωγράρισαν και δύο παρεκκλήσια της μονής Ξενοφώντος, της Αγίας Ευφημίας και της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ. 7).

Ο ίδιος διάκοσμος με μικρές διαφοροποιήσεις απαντά στα εσωρράχια των τόξων, αλλά και τις οξυκόρυφες στενόμακρες επιφάνειες μικρών διαστάσεων στους κατάγραφους τοίχους του ιερού του καθολικού της μονής του Ευαγγελισμού Σκιάθου. Χαρακτηριστικό και εντυπωσιακό στοιχείο αποτελεί εκτός από τη μίμηση αρχαιοελληνικών κιώνων στα ταινιωτά πλαίσια, το άρτιο σχέδιο αποδοσμένο με ελευθερία, ο ρεαλισμός στην απόδοση της φύσης (εικ. 8-10), η χρωματική αρμονία (αν και η χρωματική κλίμακα είναι περιορισμένη), αλλά και το προοπτικό βάθος, που πιστοποιούν την καλλιτεχνική ποιότητα του έργου των Γαλατσιάνων ζωγράφων.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι στο καθολικό της μονής Ευαγγελισμού Σκιάθου, όπου ίσχυε το αυστηρό «Κολλυβάδικο» τυπικό, το καθιερωμένο και μάλλον λιτό εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού (με θέματα ευχαριστιακού και συμβολικού περιεχομένου, ανάλογα με τα θέματα που απαντούν σε άλλα αθωνικά καθολικά), εμπλουτίζεται –προφανώς με τη συγκατάθεση του ηγουμένου της μονής– με πιο ανάλαφρα θέματα, χωρίς να μειώνεται η ιεροπρέπεια του χώρου, πιστοποιώντας την έντονη διακοσμητική διάθεση των καλλιτεχνών, την αποδοχή από την πλευρά τους των σύγχρονων καλλιτεχνικών ρευμάτων, καθώς και την

22. Νικονάνος 1992, 177.

23. Γεωργιάδου-Κούντουρα – Γοδόση 1998, 11. Ενδεικτικό παράδειγμα κοσμικής ζωγραφικής σε μονή εκτός Αγίου Όρους αποτελεί η ζωφόρος στο αρχονταρίκι της μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, η οποία εικόνιζε την πομπή του νεοεκλεγμένου Πατριάρχη προς τα ανάκτορα του Σουλτάνου. Χρονολογείται στα τέλη του 18^{ου} αι. και κατά τον Κίτσο Μακρή αποτελεί το καλύτερο δείγμα κοσμικής τοιχογραφίας στην περιοχή. Μακρής 1976, 166. Πετρίης 1988, 154-171.

24. Παπάγγελος 1998, 255.

25. Πρόκειται για το ναό του τριώροφου Κελίου (Σεράι), το οποίο έχτισε το 1768 ο πατριάρχης Σεραφείμ Β'.

26. Κυριακούδης 2001, 163.

27. Στα 1763 το καθίδρυμα ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων από τον έκπτωτο πατριάρχη Σεραφείμ Β'. Περισσότερα για το μνημείο, βλ. Πολυβίου 1998, 207-228.

28. Για τους αδελφούς Μαύρου (Σβάρτς) και για τον διάκοσμο των οικιών τους, βλ. Βογιατζής 1980, 56-59.

29. Διαμαντοπούλου 1991, 38, πίν. 21, 48, πίν. 30, 49, πίν. 31 και Μουτσόπουλος 1966, 76, 78.

30. Μέχρι την Επανάσταση του '21 η απαίτηση για φυσιοκρατική απόδοση υπάκουσε σε ορισμένους συμβατικούς κανόνες. Με την εισβολή του Νεοκλασικισμού όμως οι δυνατότητες άλλαξαν. Φιλιππίδης 1998, 103.

τάση τους να καλύψουν με τη ζωγραφική τους κάθε διαθέσιμη επιφάνεια. Τέλος, η ομοιότητα του διακόσμου με αυτόν των αγιορείτικων καθολικών, όπου οι ίδιοι ζωγράφοι εργάστηκαν και ενδεικτικά παραθέσαμε, είναι ευδιάκριτη.

Η άρτια εκτέλεση των τοπιογραφιών στο ιερό της μονής Ευαγγελισμού Σκιάθου, είτε λόγω χρήσης ανθιδόλων³¹ είτε λόγω της συνέπειας των Γαλατσιάνων ζωγράφων στους τεχνοτροπικούς κανόνες του εργαστηρίου τους, αποτελεί μοναδικό δείγμα στην περιοχή των Βορείων Σποράδων εισαγωγής κοσμικών θεμάτων «αγιορείτικης τέχνης», όπως αυτή διαμορφώθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα με κύριο εκφραστή τον γέροντα Μακάριο, και συνεχίστηκε άξια από τους μαθητές του.

---

31. Το ίδιο διαπιστώνεται και από την ακρίβεια με την οποία αποδίδονται τα θέματα στην κοσμική ζωγραφική. Μουτσόπουλος 1992, 293.

SUMMARY

LANDSCAPE PAINTINGS IN THE MURALS OF THE SANCTUARY IN THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY OF THE ANNUNCIATION, SKIATHOS

Vassa Paraskeva

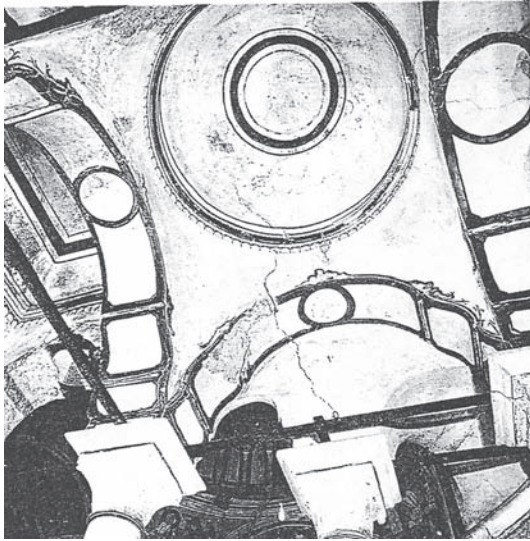
The monastery of the Annunciation in Skiathos was founded in 1794 by Saint Niphon, a partisan of the “Kollyvades” movement. The katholikon of the monastery, built after Athonite prototypes, in its entirety is devoid of any kind of decoration with the exception of the sanctuary, which was painted in 1822 by the brothers Benjamin I (a monk), Macarius II (a deacon) and Thalassius (a priest) all originating from Galatis-ta, Chalkidike, known as the leading brotherhood of the Galatsianoi painters on Mount Athos. A most interesting element in the decoration of the sanctuary is the ornamental bands at the apex of the arches as well as on small oblong surfaces; these bands bear medallions with monochromatic vernacular landscapes of cities.

During the eighteenth century secular themes, including landscapes, made their appearance in wall-painting: in Epirus, Thessaly and Macedonia the upper parts of the walls of rich houses were decorated with landscapes of European cities set in oval frames and rendered-monochromically in perspective. Well-known families of painters from villages like Chioniades and Samarina decorated a large number of aristocratic houses with such landscape paintings during this period. The dissemination of the engraving and rotogravure methods with their wide range of themes started to enrich the interior decoration of churches as well, since some of the house painters were also hagiographers. Such secular themes appeared initially in the katholika of monasteries on Mount Athos, and from there they rapidly influenced the decoration of churches and monasteries in all Balkans. Macarius I, the elder member of the Galatsianoi brotherhood, has introduced secular motifs in his repertory when trying to cover small narrow surfaces on church walls, like those made by his followers in the sanctuary of the Annunciation monastery in Skiathos.

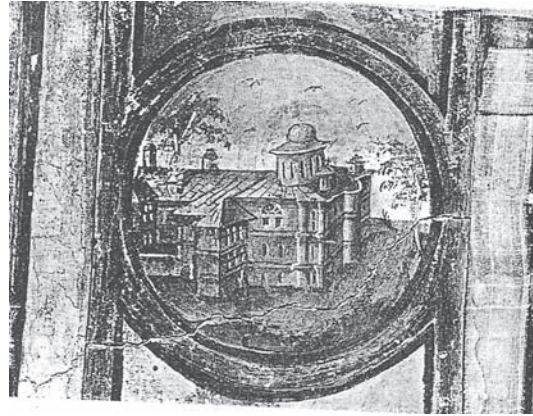
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου Α., 1996. *Σκιάθος. Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων*, Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος Α., 1939. *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*, εν Θεσσαλονίκη.
- Βλάχος Κ., 1903. *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν*, εν Βόλω.
- Βογιατζής Φ., 1980. *Η Θεσσαλική ζωγραφική: 1500-1980*, Αθήνα.
- Γαρίδης Μ., 1982. Καινούρια χαλκογραφικά πρότυπα για την κοσμική διακοσμητική ζωγραφική του 18ου-19ου αι., *Μακεδονικά* 22, 13.
- Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε., 1992. Λαϊκή τέχνη στη Μακεδονία, Ζωγραφική, στο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία* (Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός), Α', Θεσσαλονίκη, 314-325.
- Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε. – Γοδόση Ζ., 1998. Σχέσεις κοσμικής και θρησκευτικής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία, στο *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη, 18ος-20ος αι.* (Θεσσαλονίκη 20-21/11/1997), Θεσσαλονίκη, 11-21.
- Διαμαντοπούλου Α., 1991. *Αμπελάκια. Εσωτερική διακόσμηση*, Αθήνα.
- Διαμαντοπούλου Α., 1986. *Αμπελάκια, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ζωγραφίδης Γ., 1991. Σχόλια πάνω στην τύχη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στο Ελληνικό κράτος και το Άγιον Όρος, 18ος-19ος αι. Ιδεολογικές ανακατατάξεις και θρησκευτική τέχνη, *Γρηγόριος Παλαμάς* 74, 1019-1092.
- π. Καλλιανός Κ., 2005. Αγιορείτες πάροικοι στη Σκιάθο κατά την Επανάσταση του 1821, *ΘεσΗμ* 48, 195-204.

- Κυριακούδης Ε., 2001. Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος το 18^ο αιώνα. Αισθητικές αναζητήσεις και τεχνοτροπικά ρεύματα, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 4, 143-190.
- Μακρής Κ., 1976. *Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα.
- Μακρής Κ., 1989. Η συνθετική αντίληψη στις τοπιογραφίες των Βορειοελλαδικών σπιτιών, στο *Πρακτικά του Ε΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη, 20-22 Νοεμβρίου 1987*, Θεσσαλονίκη, 137-144.
- Μουτσόπουλος Ν., 1992. Τα αρχοντικά της Μακεδονίας, 15ος-19ος αι. αιώνας, στο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία (Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός)*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη, 262-307.
- Νικονάνος Ν., 1992. Η μεταβυζαντινή ζωγραφική της Μακεδονίας, στο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία (Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός)*, Α΄, Θεσσαλονίκη, 164-183.
- Παπάγγελος Ι., 1996. Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, στο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου*, Α΄, Άγιον Όρος.
- Παπάγγελος Ι., 1998. Περί των Γαλατσιάνων ζωγράφων του Αγίου Όρους, στο *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη, 18^{ος}-20^{ος} αι. (Θεσσαλονίκη 20-21/11/1997)*, Θεσσαλονίκη, 253-272.
- Παπουλίδης Κ., 1971. *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, Εν Αθήναις.
- Παρασκευά Β., 2008. *Το έργο των Γαλατσιάνων αγιογράφων Βενιαμίν (α΄) και Μακαρίου (β΄) στις Βόρειες Σποράδες κατά τον 19ο αι.*, Θεσσαλονίκη (Διδ. διατριβή).
- Πετρής Γ., 1988. *Λαϊκή ζωγραφική. Πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα.
- Πολυβίου Μ., 1998. Ο ναός του Πατριάρχη Σεραφείμ του Β΄ στη σκήτη του Αγ. Ανδρέου των Καρυών, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση V*, 207-228.
- Σκρέττας Ν., αρχιμ., 2004. *Η θεία ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη.
- Σπητέρης Τ., 1954. *Οι πρώτοι σταθμοί της Νεοελληνικής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Σταματιάδης Ε., 1893. Βίος και πολιτεία του εν οσίοις πατρός ημών Νήφωνος της εν Σκιάθω ιεράς του Ευαγγελισμού μονής, *Ικαριακά*, Εν Σάμω, 78-92.
- Τζώγας Χ., 1969. *Η περί μνημοσύνων έρις εν Αγίω Όρει κατά τον ΙΗ΄ αι.*, Θεσσαλονίκη.
- Uspenskij P., 1992. *Istoria Afona*, Αγία Πετρούπολις, τ. ΙΙ 12 (μτφρ. Μ. Δημητρίου).
- Φιλίπιδης Δ., 1998. *Διακοσμητικές τέχνες. Τρεις αιώνες τέχνης στην Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Φραγκούλας Ι., 1978. *Σκιαθίτικα Α΄. Ιστορία της Σκιάθου*, Αθήνα.

Εικ. 1: Άγιον Όρος, Σκήτη Αγίου Ανδρέα, Ναός Αγίου Αντωνίου, λιτή, μπαρόκ περιγράμματα με ανεικονικά μέταλλα, β' μισό 18ου αι., Μακάριος α'; (Πολυβίου 1998, 224, εικ.25, φωτ. Μουσικίδης Γ.)

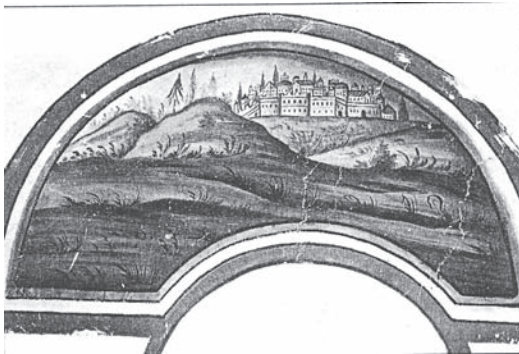
Εικ. 2: Άγιον Όρος, Σκήτη Αγίου Ανδρέα, Ναός Αγίου Αντωνίου, μέταλλο παραστάδας « ΤΟ ΚΕΛΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ », β' μισό 18^{ου} αι., Μακάριος α'; (φωτ. Πολυβίου 1998, 221, εικ.21)

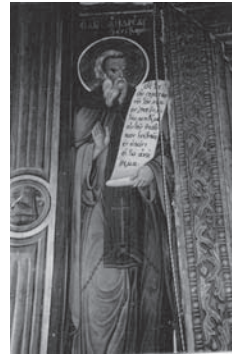
Εικ. 3: Αμπελάκια, αρχοντικό Δ. Σβαρτς, τοιχογραφία της φρίζας στο κίосκι (λεπτομέρεια), 1798. (φωτ. Διαμαντοπούλου 1991, 38, εικ.21)

Εικ. 4: Αμπελάκια, αρχοντικό Γ. Σβαρτς, τοιχογραφία με κυκλικό πλαίσιο (μέταλλο), στην οποία εικονίζεται η «Αγία-Σοφία», 1798. (φωτ. Διαμαντοπούλου 1991, 49, εικ.31)

Εικ. 5: Άγιον Όρος, Ι.Μ. Κασταμονίτου, παρεκκλήσιο Αγίου Κωνσταντίνου, νότιο παράθυρο Ιερού Βήματος, τοπίο σε προοπτικό βάθος, 1819; Αποδίδεται στον Βενιαμίν α'. (φωτ. Παπάγγελος 1998, 288, εικ. 29)

Εικ. 6: Άγιον Όρος, Ιερά Μονή Βατοπεδίου, καθολικό, εξωνάρθηκας, «Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, ο εν τη κρίσει», ταινιωτό πλαίσιο, 1819, Βενιαμίν α', Ζαχαρίας, Μακάριος β'. (φωτ. Ιερά Μονή Βατοπεδίου)

Εικ. 7: Άγιον Όρος, Ι. Μ. Ξενοφώντος, παρεκκλήσιο Κοίμησης της Θεοτόκου, τοπιογραφίες σε μονοχρωμία, 1820; Γαλατσιάνοι. (φωτ. Φουστέρης Γ. 2004)

Εικ. 8: Σκιάθος, Ιερά Μονή Ευαγγελισμού, καθολικό, Ιερό Βήμα, εσωρράχιο, μετάλλιο με τοπιογραφία, 1822, Βενιαμίν α', Μακάριος β' και παπα-Θαλάσσιος. (φωτ. προσωπικό αρχείο)

Εικ. 9: Σκιάθος, Ιερά Μονή Ευαγγελισμού, καθολικό, Ιερό Βήμα, εσωρράχιο, μετάλλιο με τοπιογραφία, 1822, Βενιαμίν α', Μακάριος β' και παπα-Θαλάσσιος. (φωτ. προσωπικό αρχείο)

Εικ. 10: Σκιάθος, Ιερά Μονή Ευαγγελισμού, καθολικό, Ιερό Βήμα, ταινιωτός διάκοσμος με μετάλλια. (φωτ. προσωπικό αρχείο)

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕ	Ύστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΥπΜ	Υπομυκηναϊκή
ΧΛ	Χαλκολιθική

EBA	Early Bronze Age
EH	Early Helladic
EIA	Early Iron Age
EPG	Early Protogeometric
FN	Final Neolithic
G	Geometric
LBA	Late Bronze Age
LH	Late Helladic
LN	Late Neolithic
LPG	Late Protogeometric
MBA	Middle Bronze Age
MH	Middle Helladic
MPG	Middle Protogeometric
PG	Protogeometric
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα

μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimeter
gr.	grams
kg.	kilo
km.	kilometer
m.	metre
sq km.	square kilometer

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

(αδ.) διδ. διατριβή	(αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή
(αδ.) διπλ. εργασία	(αδημοσίευτη) διπλωματική εργασία
αι.	αιώνας
αρ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρητηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
γρ.	γραμμάρια
Δ.Β.Μ.Α.	Διεύθυνση Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών, Αρχαιοτήτων
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
EBA	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΕΠΣΒΕ	Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας- Σπηλαιολογίας Β. Ελλάδος
ΕΠΣΝΕ	Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας- Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος
ΙΑΚΑ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

	Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του	Abb.	Abbildung
	Πανεπιστημίου Θεσσαλίας	A.C.	after Christ
IGME	Ινστιτούτο Γεωλογικών και	A.D.	anno Domini
	Μεταλλευτικών Ερευνών	a.s.l.	above sea level
ιδιαιτ.	ιδιαιτέρα	av. J.-C.	avant Jésus-Christ
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα	B.C.	before Christ
κ.ε	και εξής	c.	century
λ.	λήμμα	ca.	<i>circa</i>
λ.χ.	λόγου χάριν	ch.	chapter
μτφρ.	μετάφραση	cf.	confer
μ.Χ.	μετά Χριστόν	col.	column
κεφ.	κεφάλαιο	ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)
ό.π.	όπως παραπάνω	esp.	especially
παραπ.	παραπάνω	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
πάχ.	πάχος	etc.	et cetera
περ.	περίπου	fig.	figure
πίν.	πίνακας	figs.	figures
πρβλ.	πράβαλε	ff.	following
π.χ	παραδείγματος χάριν	G.I.S.	Geographical Information Systems
π.Χ	προ Χριστού	inv.	inventory, inventaire
σελ.	σελίδα	mil.	millennium
σημ.	σημείωση	n.	note
σχ.	σχέδιο	no.(s.)	number(s), numéro(s)
τ.	τόμος	p.	page
τεύχ.	τεύχος	pl.	plate, planche
υποσ.	υποσημείωση	Suppl.	Supplement
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	Taf.	Tafel(n)
		Tav.	Tavola
		vol.	volume

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
 AAustr: *Archaeologia Austriaca*
 AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
 ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
 ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*. Oxford
 ActaArchHung: *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*
 AΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
 AEA: *Aegean Archaeology*
 AEΘΣΕ 1: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 2006.
 AEΘΣΕ 2: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16-19.3.2006, Βόλος, 2009.
 AEM: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
 AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
 AΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
 AIA: *Archaeological Institute of America*
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AJPh: *American Journal of Philology*
 Altertum: *Das Altertum*
 AM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
 AmerAnt: *American Antiquity*
 ANSMN: *American Numismatic Society Museum Notes*
 AntCl: *L'Antiquité classique*
 Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
 AntK: *Antike Kunst*
 AnzWien: *Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historische Klasse*
 AR: *Archaeological Reports*
 Archaeometry: *Archaeometry. Bulletin of the Research Laboratory for Archaeological and History of Art, Oxford University*
 ArchClass: *Archeologia classica*
 Αρχαία Θεσσαλία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα, 1992.
 Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών
 ARV2: Beazley J.D., 1963. *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
 ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
 AW: *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
 BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
 BalkSt: *Balkan Studies*
 BaM: *Baghdader Mitteilungen*
 BAR: *British Archaeological Reports*
 BAR-BS: *British Archaeological Reports British Series*
 BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
 BEFAR: *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
 BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
 BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
 BJb: *Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*
 Boreas: *Boreas. Uppsala studies in ancient Mediterranean and Near Eastern civilizations*
 BSA: *The Annual of the British School at Athens*
 BSCA: *Byzantine Studies Conference, Abstracts*
 BullÉpigr: *Bulletin épigraphique (en Revue des Études grecques)*
 Byzantion: *Byzantion. Revue Internationale des etudes Byzantines*
 ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
 BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
 CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
 Chiron: *Chiron. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*

- CIG: *Canadian Institute in Greece*
 CMO: *Canada Map Office*
 CMS: *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*
 CNRS: *Centre national de la recherche scientifique*
 CR: *Classical Review*
 CRAI: *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres (Paris)*
 CronCatania: *Cronache di archeologia e di storia dell'arte, Università di Catania*
 CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
- ΔΑΔ: *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου*
 ΔΑΦΕΟ: *Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος*
 Dacia: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 DossArch: *Dossiers d'Archéologie*
 ΔΧΑΕ: *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
- EEBM: *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*
 EEBΣ: *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
 EEKM: *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*
 ΕΕΠΣΑΠΘ: *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*
 EJA: *European Journal of Archaeology*
 EPRO: *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'empire Romain.*
- Έργον: *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας*
 Έργο Εφορειών: *1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.*
- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
 FGrHist: *F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker (Berlin 1923-)*
- Gnomon: *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*
 GRBS: *Greek, Roman and Byzantine Studies*
- Hermes: *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*
 Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
 Historia: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*
- ΘΕ: *Θεσσαλική Εστία*
 Θεσσαλία: *Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ. Α-Β, Αθήνα, 1994.*
 ΘεσΗμ: *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*
 ΘΧρ: *Θεσσαλικά Χρονικά*
- IG: *Inscriptiones Graecae*
 IJNA: *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration.*
 IK: *Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien*
 ILN: *The Illustrated London News*
 IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
 IstMitt-BH: *Istanbuler Mitteilungen. Beiheft*
- JAIC: *Journal of American Institute of Conservation*
 JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
 JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
 JGS: *Journal of Glass Studies*
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JMC: *Journal of Material Culture*
 JÖAI: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRA: *Journal of Roman Archaeology*
 JRS: *Journal of Roman Studies*
 JSA: *Journal of Social Archaeology*
 JSav: *Journal des savants*
- Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 Klio: *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
- LH IIC *Chronology and Synchronisms I: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIC Chronology and Synchronisms, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001, Wien, 2003.*
 LH IIC *Chronology and Synchronisms II: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIC Chronology and Synchronisms II, LH III C Middle, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004, Wien, 2007.*
 LH IIC *Chronology and Synchronisms III: Deger-Jalkotzy S. – Bächle A.E. (επιμ.), LH IIC Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, Wien, 2009.*
- LGPN: *Lexicon of Greek Personal Names*
 LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
- MAA: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
 MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*

- Minos*: *Minos. Revista di filologia egea*
Μνημεία Μαγνησίας: Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής», Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 2002.
MüJb: *Münchner Jahrbuch der Bildenden Kunst*
- NC*: *Numismatic Chronicle*
NSc: *Notizie degli scavi di antichità*
NumAntCl: *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi*
- OJA*: *Oxford Journal of Archaeology*
OIF: *Olympische Forschungen*
OpAth: *Opuscula atheniensi*
- ΠΑΕ*: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
PCPS: *Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
- ΠΜΚ 1*: Φρούσσου, Ε. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.*
- ΠΜΚ 2*: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνσταντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.*
- PZ*: *Prähistorische Zeitschrift*
- RA*: *Revue Archéologique*
RE: *Paulys Realencyclopädie*
- REA*: *Revue des études anciennes*
REByz: *Revue des Études Byzantines*
REG: *Revue des études grecques*
RHist: *Revue historique*
RHR: *Revue de l'histoire des religions*
RM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
RN: *Revue numismatique*
RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
- SEG*: *Supplementum epigraphicum graecum*
SIG: *Dittenberger W., 1915-1924. Sylloge Inscriptionum Graecarum, I (1915), II (1917), III (1920), IV (1921-24), Leipzig*
SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
SIMA-PB: *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocketbook*
SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
SNG Cop: *Sylloge Nummorum Graecorum. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.*
Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας: Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας. Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006, Λάρισα, 2008.
- ThesCRA*: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
- Υπέρεια*: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
- ZfN*: *Zeitschrift für Numismatik*
ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*

